

EIBARTIK ZUBEROARA EUSKALKIETAN BARRENA

KOLDO
ZUAZORI
GORAZARRE

Iñaki Camino
Xabier Artiagoitia
Irantzu Epelde
Koldo Ulibarri (arg.)

emari ta zabal zazu

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

**Eibartik Zuberoara
euskalkietan barrena**

Koldo Zuazori gorazarre

Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena

Koldo Zuazori gorazarre

Iñaki CAMINO
Xabier ARTIAGOITIA
Irantzu EPELDE
Koldo ULIBARRI (arg.)

CIP. Unibertsitateko Biblioteka

Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena [Recurso electrónico]: Koldo Zuazori gorazarre /Iñaki Camino ... [et al.] (arg.). – [Leioa] : Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea, Argitalpen Zerbitzua = Servicio Editorial, [2026]. – 1 recurso en línea: PDF.

Ed. electrónica de la ed. impresa (2020)

Modo de acceso: World Wide Web.

ISBN: 978-84-1319-746-3

1. Euskara (Lengua) – Dialectos. I. Camino Lertxundi, Iñaki, editor. II. Zuazo, Koldo, homenajeado.

809.169-087

Aurkibidea

<i>Koldori gorazarre: gizon normalaren sendotasuna</i>	
XABIER ARTIAGOITIA, IÑAKI CAMINO, IRANTZU EPELDE, KOLDO ULIBARRI . . .	11
<i>Koldo Zuazo Zelaieta</i>	
MIGUEL DE LOS TOYOS NAZABAL (Eibarko alkatea)	13
<i>Hitzaurrea</i>	
JON ZARATE SESMA (UPV/EHUko Euskara Errektoreordea)	15
<i>Koldo Zuazorekin solasean</i>	
XABIER ARTIAGOITIA	17
<i>Koldo Zuazoren ekarria</i>	
IÑAKI CAMINO	23
<i>Koldo Zuazoren argitalpenak</i>	
KOLDO ULIBARRI	29
 JOSEBA K. ABAITUA ODRIUZOLA. <i>Periodización dialectal y cronologías de algunos guipuzcoanismos del EHHA</i>	33
BORJA ARIZTIMUÑO LOPEZ. <i>Gipuzkoako euskara zaharre(ta)tik erdialdeko euskarara: isoglosen diakroniaz</i>	57
XABIER ARTIAGOITIA. <i>Nominalizazioak eta Marteko euskara</i>	67
ALEXANDER ARTZELUS MUXIKA. <i>Garaziko gazteen hizkuntza-aldakortasuna hezkuntza-ereduaren eta praktika-komunitatearen arabera</i>	89
ANE BERRO, ITZIAR ORBEGOZO, BEATRIZ FERNÁNDEZ. <i>Gramatikak dialektologiatik ikasi duenaz, dialektologiak gramatikatik ikas dezakeenaz</i>	115
IÑAKI CAMINO. <i>Haur ttipiendako Akizeko apezpikuak 1740an eginarazi katixima</i>	135
MAITENA DUHALDE DE SERRA. <i>Sara eskualdeko ahoskerari buruzko ohar zenbait</i>	173
ARANTZAZU ELORDIETA. <i>-(t)zen azentuatzen</i>	183
ARIANE ENSUNZA ALDAMIZETXEBARRIA. <i>Busturialdeko euskararen aldakortasuna: «zait»</i>	197
IRANTZU EPELDE, OROITZ JAUREGI, BEÑAT OIHARTZABAL. <i>Lapurditik Zuberoara, hots aldaketaren argitan</i>	211
ANE ERAÑA ARBULU. <i>Jagin aditz laguntzaile ditrantsitiboa aztergai</i>	229

MAITENA ETXEBARRIA AROSTEGUI. <i>Política lingüística y vitalidad sociolingüística del euskera hoy: la transmisión de la lengua</i>	245
IÑAKI GAMINDE. <i>Informatzaileen sailkapena fonemen maiztasunaren arabera</i> . .	259
RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ, JOSU M. ZULAIKA. <i>Pomier Hiztegiaren datazio arazoez</i> .	277
JOSÉ IGNACIO HUALDE. <i>Euskara Batu Zaharraren eta lehenagoko garaien berreraiketaren gainean: adibide bi</i>	295
ORREAGA IBARRA MURILLO. <i>Gipuzkoako euskaldun gazteen elkarriketak eta whatsapp</i>	319
JOSEBA A. LAKARRA. <i>Berreraiketa zabalduaz eta familia erroiztuetako hitz arroztuak senidetuaz: Banen urruneko hondar batzuk</i>	335
OLATZ LETURIAGA ANGOITIA. <i>Gipuzkoa erdialdeko pluralgileen azterketa</i>	367
JUAN KARLOS LOPEZ-MUGARTZA. <i>Pirinioko onomastika: Auñamendiren izenaz, Izabarenaz eta beste</i>	403
OIHANA LUJANBIO. <i>Hizkuntza-aldakortasuna euskarari. Nafarroako bi udalerriak emaitzak eta ondorioak</i>	443
JESUS MARI MAKAZAGA. <i>Zirikadak eta Eztenkadak, ahozko hizkera lagunartekoaren ispilu</i>	471
IBON MANTEROLA. <i>Euskararen komunitatearen garapena e5 egitasmoaren bidez</i>	495
JULEN MANTEROLA. <i>Erdi Aroko onomastika eta euskal lexikoaren berreraiketa: Zuazoren sustaiak</i>	511
LUCÍA MASA, GORKA ELORDIETA. <i>Comparación de la entonación de la fala con el castellano, gallego y portugués</i>	535
BEÑAT MUGURUZA, GARBIÑE BEREZIARTUA. <i>Transmisioaren eragina hitanoaren osasunean: Azeitiko hiru belaunaldien azterketa</i>	545
ARANTZAZU OZAETA, ENERITZ GARRO, ITZIAR PLAZAOLA. <i>Irakaslearen jardueraren analisis oinarrituriko prestakuntza. Kultura-aldaketa bat ikastetxean</i> . .	565
MANUEL PÉREZ SALDANYA. <i>El prefijo subordinante bait- y sus paralelos en el dominio occitano-catalán</i>	581
ELIXABETE PEREZ GAZTELU, MIREN AZKARATE. <i>Euskara estandarrek bernakularizazio aldia</i>	601
URTZI REGUERO-UGARTE. <i>Euskara nafarrari diakroniatik begira</i>	617
IKER SALABERRI. <i>Euskarazko bihurkarien historia: euskalki zaharrak aztergai</i>	631
PATXI SALABERRI MUÑO. <i>Leizarragaren hitz difficultak (1571). Ohar zenbait</i> . .	645
KOLDO ULIBARRI. <i>J. P. Ulibarriren lan ezezagun bat: Gueure Anra Mariaren Otoize</i>	673
BLANCA URGELL. <i>Arabako euskara zer da? Gogoetak euskalkien mugez eta haien sailkapenaz</i>	701
OXEL URIBE-ETXEBARRIA. <i>Debagoieneko euskararen iraganaz gehiago</i>	737
ENEKO ZULOAGA. <i>Bizkai sartaldeko eremu linguistikoez: lexikoa</i>	755
Tabula gratulatoria	777

Koldori gorazarre: gizon normalaren sendotasuna

Koldo Zuazori buruz ezer esatekotan, liburu honen argitaratzaileok aho batez esango genuke, berehala esan ere, pertsona *normala* dela, apaindura eta hantusterik gabea, gauzak artez eta argi ikusi eta ikusarazten, esan eta ulertarazten dituen. Ez duzu agintari edo handi-mandien artean eroso sumatuko; bai, ordea, pozarren Euskal Herriko edozein bazterretako kaleko giro atseginan herriko jendearen artean txikito bat hartzen. Baina normal itxura horrek, larregi nabarmendu nahi ez izate horrek, ostentzen ditu, bai, azpimarratzekoak diren ezaugarriak. Zilegi bekigu guri, omenduak ohikoa duen modu neurritsuan (nola bestela?), ezaugarriok zuzen eta ozen jorratzea, labur bada ere.

Lehenik eta behin, Koldo Zuazo Gasteizko Letren Fakultateko irakaslea izan da azken hamarkadotan. Haren bulegoaren ondoko irakasleok, bekaitz sanoz edo, nolabait esan, hainbat irri eta esaldi alai sumatu dugu hark Gasteizko fakultateko trantsituan ikasleekin aldarte onean eginik, esanik edo entzunik. Bazen ikasle eta irakasle arteko halakoxe giro on, alai eta naturala eibartarraren inguruan.

Zabalkundearen alorrari garrantzia eman dio beti Koldo Zuazok. Hitzaldi franko emana da bazterretan: idatzian nahiz ahozkoan euskalkiek eta estandarrak behar duten lekuaz landutako iritzia plazaratu du azken hamarkadetan. Euskalkiez dituen iritziak egunkari eta astekarietan aurkeztu ditu. Liburuak ongi hedarazten dituzten argitaletxeetan argitaratu du eta irakurtzeko atseginak gertatu dira haren liburuak gaiaz interesa duen jendearentzat. Euskararen munduko eragile ugarirengana heldu dira eibartarraren ideia idatziak eta horren bitartez, udal, euskara talde, aisialdi gune eta abarretara itsasoratu dira. EHUko irakasle-ikertzaileen artean inor gutxik egin du benetan eman eta zabaldu, Koldok egin ez badu. Harena ez da Gasteizko bulegoan egin dako lan isila izan bakarrik, jendartera haizatzen jakin du eta zabalkundean sinetsi du, unibertsitatean batzuetan atzenduxe gelditzen den alderdi honi ere gauza beharra iritzi diolako.

Hain zuzen, foro eta eztabaida bilera horietan piztu duen lanerako gogoia erabakigarria izan da tokian tokiko kolaborazio sare eraginkorrak osatzeko.

Adibidez, hizkuntzak sendo iraun dezan hiztegiak ezinbestekoak direla entzun diogu askotan Koldori. Hiztegitantzen esperientzia pixka bat duenak, ordea, ongi daki zenbat denbora eta indar hartzen duen egiteko horrek. Burundan, Saran, Baigorri eta beste hainbat eskualdetan izan dituen tokiko kolaboratzaileei hitza eman nahi izan die Koldok bertako hiztegiak prestatzerakoan, eta, motibazioa nagusi den orotan gertatzen denez, eraginkorrak eta ugariak izan dira kolaborazio sare horien emaitzak.

Besterengan motibazioa eragitea ez da inola ere erraza: transmititzen asmatu egin behar du irakaste lanean ari denak, jendeari lanerako gogoia eragin diezaiokeen pizgarria sortzen asmatu egin behar du. Zaila da, baina Koldok bai asmatu: bereziki nabarmentzekoa iruditzen zaigu ikasle gazteak lanean jartzeko erakutsi duen gaitasuna. Koldoren berezko ingurua fakultatea izan denez, naturalki eta oparo etorri dira bere ikasleen ikerketa lanak, tartean doktore tesiak. Ezin ahaztu tesi zuzentzen azaldu duen dena-eman-nahia eta zorrotasuna, bai zuzendari gisa eta bai doktoregaien epaimahaietako kide gisa.

Nazio ikuspegia eduki du beti Koldok, Euskal Herriari bere osotasunean eta bere ñabarduretan ere begiratzeko gaitasuna; haren dialektologia lanean igartzen da joera hori, bai, baina ez bakarrik. Begirada horretatik ulertu behar dira, halaber, euskara batuaren inguruko kezak eta proposamenak, tokian tokiko batuaren ingurukoak, non-noiz-norekin zein hizkera mota erabili beharko litzatekeen eta halako arazo konkretu eta errealak buruan erabili izana. Eibar, Bilbo, Gasteiz, Tolosa, Tuter eta Sara ez baitira denak berdin. Editoreetako batek egin dion elkarrizketan azaltzen duen bezala, *batua* vs *euskalkiak* balizko talkan Eibarren gauzak oso argi eduki izan dituzte hasieratik, eta seguru asko ez da kasualitatea betidanik sorterriaren marka aldean eta ohorez eraman izana.

Argitasuna eta naturaltasuna dira Koldoren beste bi dohain. Ez zara agian harekin edo haren argudioekin ados egongo, baina ezin esan bere burua azaltzen ez duenik, edo ulertzen ez zaionik. Argia eta naturala izateak erraztu dio (ezin *ahalbidetu* esan!) jende xehearekin konektatzea, zientziaren dibulgatzaile joria eta arrakastatsua izatea. Goi mailako ikertzaile gutxik lortzen dute helburu preziazitu hori.

Bagoaz aurrera, konpainia onean eta plazer handiz, liburu honetan elkartu garen hango eta hemengo lagunok, Eibartik abiatutako txangoan, Zuberorantz. Esker onez bildu gara denok, Koldo, eta zorte oneko ere sentitzen gara, lanean eta lana eragiten jarraitzen duzulako. Urte askoan.

Xabier ARTIAGOITIA, Iñaki CAMINO, Irantzu EPELDE, Koldo ULIBARRI

2020ko maiatzaren 21ean

Koldo Zuazo Zelaieta

Herriko semea dugu Koldo, jaiotzez eta izatez, umetan Alfako eskolan ikasitakoa, eta mutikotan La Sallen ibilitakoa. Euskal Dialektologiako katedraduna Euskal Herriko Unibertsitatean, maisua eta idazlea, gizon umila eta saiaturia. Baten batek galdetuz gero, horrela laburbilduko genuke haren izaera eta izatea.

Lan eskerga eginez jaso ditu han-hemenka euskararen batasunak oraindik ere beharrezkoak dituen sendabelarrak; eta behar itzela egin du euskalkiak aztertzen, batez ere mugako hizkerak miatzen eta orain arte batu eta arakatu barik zeuden hainbat hizkera-molde ezkutu bistaratzen. Horregatik diote adituek Zuazok euskalkien sailkapenari buruz egindako mapa dela gaur egungo herri-hizkeren argazkirik fidelenetakoa, euskal hizkuntzalaritzari egin zaion ekarpenik ederrenetakoa. Baten batek galdetuz gero, hori guztia eta gehiago kontatuko genioke, ezbairik gabe.

Deba ibarreko euskeria liburuan ederto asko islatu zituen tokian tokiko hizkerak zaintzeko eta babesteko administrazioak bete beharko lituzkeen helburu biak: aurrena, herritarrekin hartu-eman zuzena duten bulegariek, ahozko jardunean, herriko berbeta erabiltzea; eta, hurrena, herritarrei zuzendutako ohar eta abisu jakin batzuk herriko euskara batuan ematea. Baten batek galdetuz gero, esango genioke beharbada ez dugula behar bestean bete herriko hizkerari balio eragiteko lana, baina ahaleginen bat edo beste egin dugula *Ei-barreraz idazteko oiñarrizko erizpideak* liburuxkarekin eta beste hainbat argitalpenekin.

Dakitenek diote prestigiozko aldaera izatera heldu den estandarraren ezaugarri batzuek hartuko dutela etxeko berbetak bereak dituen marken eta seinaleen lekua, eta biak ondo bereizten dituztenek ere, denborarekin, nagusi den aldaera horren aldeko hautua egingo dutela, hizkuntza larrekoaren kaltetan. Zorionez, etxetik kanpo, euskara eskolan edo euskaltegian jaso duten hiztun berri asko sortu dira gure herrian, eta oraindik hiztun izatera iritsi ez garenok ere iturri horretatik gabiltza edaten, aldamenean ez dugu besterik eta. Eta horrek ere, halabeharrez, euskararen mudantza dakar.

Hizkuntzaren aldaketa etengabe eta ezinbesteko horretan dakusat Koldo Zuazo herrikidearen ondorenik oparoena: gazteei herriko hizketan oinarritutako euskara batua erabiltzeko bideak erakustea eta hizkuntzaren zirrikitu eta baliabide guztiak eskaintzea, euskara batu naturala eta bizia erabil dezaten lagunartean, kale-giroan beharrezkoa den berbeta beroa eskuratzeko erraminta guztiak eskura izan ditzaten. Baten batek galdetuz gero, esango nioke zeregin horretan badaukagula zer eginik administrazioan, batik bat gazteen aisialdiari begira.

Orain dela urte batzuk euskara batua ezina ekinez egina zela zioskun Koldo Zuazok; sakon aztertua zuen batuaren ibilbide malkartsua, estrata hartan izandako gorabeherak eta aurrerapausoak, okerrak eta gaitzak; eta, handik gutxira, euskara osatzeko sendabelarren bila atera zen herriz herri eta auzoz auzo. Azkenean, pagotxa laga zigun opari eskuan: herriko euskara batua, estandarraren osagarri eta bizigarri.

Eta baten batek galdetuko balit nor den Koldo, hauxe erantzungo nioke: Eibarko behargin bat, herriko semea.

Miguel DE LOS TOYOS NAZABAL

Eibarko Alkatea

Hitzaurrea

Mendealdean aurkeztu beharko banintz, esango nuke *Jon Zarate Sesma naz, nok* edo *naiz*. Erdialdean, ordea, *Jon Zarate Sesma naiz* edo *nauk*, eta antzera, euskalkia banu nafarra, esango nuke *Jon Zarate Sesma naiz*. Aldiz, Iparralderantz jauzi egingo banu, nafar-lapurtar eran *naiz* edo *niz*, eta zuberotarra banintz, *Jon Zarate Sesma nüzü* edo *nizu* esango nuke.

Pantxoa eta Peiok beren abesti ezagunean dioten bezala:

«Guztiok gara euskaldun
guztiok anaiak gara
nahiz eta hitz ezberdinez
bat bera dugu hizkera.»

Horretan eman duzu zure ibilbidea, Koldo Zuazo, irakasle, ikertzaile eta adiskidea. Gure hizkuntzaren aniztasuna, bizitasuna, polibalentzia, eta abar gizarteratu dituzu, etxerik etxe hartutako lekukotzetan oinarritutako ikerketa saiatiaren bidez.

Lehen eskutik dakit Karrantzatik Baionara, Mauletik pasata, eta Sakanatik bueltan bisitatu dituzun txoko guztietan utzi duzula zure arrastoa eta kariñoz gogoratzen zaituztela, urrunago joan gabe Sarako Idazleen 2018ko Biltzarrean Sarako Herriaren saria jaso izana zurekin bizitzeko ohorea izan nuelako.

Beraz, hitzaurre labur honen bidez bihotzez eskerrak eman nahi dizkizut euskaratik eta euskararentzat Euskal Herriko Unibertsitatean eginiko ibilbide oparoagatik.

Sarri arte.

Jon ZARATE SESMA

UPV/EHuko Euskararen
eta Etengabeko Prestakuntzaren arloko errektoreordea

Koldo Zuazorekin solasean

Omenaldi liburu honen gainerako argitaratzaileek Koldoren gaztaroa eta garaiko giro kulturala arakatzeko eskatu zidatenean, neure artean pentsatu nuen tarteka gauza batzuk banekizkiela urteetako hartu-emanaren ondorioz, baina, egia esan, falta zirenak osatzeko errazena haren konplizitatea bilatzea zela, etorri handiko hitzuna baita bera. Harekin berba egin eta konplizitate horren harira sortu eta osatu da ondorengo elkarrizketa.

— Noiztik euskararekiko lotura? Betidanik?

— Etxean eta familia artean beti egin diat euskaraz, baina 60ko hamarkadan Eibarko gazteen artean gaizki ikusita zegoan euskaraz berba egitea: *ca-seros* deitzen geniean halakoei. Ikastola sortu eta haren emaitza ona ikusi ondoren hasi zuan egoera aldatzen. Niri neuri dagokidanez, Burgosko epaiketa (1970) izan zuan esanguratsua. Eibartar bi zeudean hamasei epaituen artean (Enrike Gesalaga eta Mario Onaindia) eta hirugarren bat, Jon Etxabe, jatorriz elgoibartarra, Eibarren zegoan abade. Epaiketa garaia oso gatazkatsua izan zuan gure herrian eta orduan erabaki genian euskaraz egitea lagun artean. Hamabost urte neuzkaan.

— Zeintzuk ziren erreferenteak euskararen munduan Eibar batean, erreferenterik baldin bazegoen behintzat?

— Horretan zorionekoak izan gintuan. Garai hartan hiru euskaltzain zeudean herrian: bat euskaltzain osoa, Juan San Martin; beste biak laguntzaileak, Imanol Laspiur eta Serafin Basauri. Hirurek lan handia egin zitean euskara batua agertu zen garai hartan, 70eko hamarkada hasieran. Nik hamasei-hamazazpi urte neuzkaan, baina hitzaldiren bat zegoenean, beti agertzen ninduan. Iruditzen zaidak Eibarren oso egoki aurkeztu zutela euskara batuaren auzia: ikastolako testuliburuetan erabiltzeko eta urruneko euskaldunekin elkar ulertzeko balio zuela esaten zigutean eta, geure inguruan geundenean, geure betiko euskalkian jardutea zela onena. Labur esateko, horixe zuan mezua eta ez diat gogoratzen eztabaida eta istilu larririk izan zenik Eibarren.

— Hori hire ahotik entzunda, irakurleak pentsatuko dik irizpide garbi horiek gerora ere hik landutako liburuetan (batez ere, baina ez bakarrik, *Euskaren Sendabelarrak* liburuan) agertu direla eta euskaltzain eibartar horien-gandik edan hituela, ezta?

— Duda gabe. Gogoan diat Juan San Martin hil zenean, haren omenezko idazki bat argitaratu nuela *Berria* egunkarian (2005.06.01), eta bertan aitortu nian harekin, Laspiurrekin eta Basaurirekin neukan zorra.

— Eta noiztik eduki huen filologia ikasteko gogoia?

— Horretan Eibarko dentista batek izan zian zerikusia: Juan Murgizuk. Ebakuntza baten ondorioz, gaizki gelditu zitzaioan eskua eta bere betiko bezeroekin baizik ez zian lan egiten. Beraz, lasai, inolako presarik gabe artatzen gintian. Irakurtzea gustuko nuela jakin zuenean, Añamendi argitaletxeko liburu guztiak oparitu zizkidaan. Tartean zeudean Jose Migel Barandiaranen *El mundo en la mente popular vasca* eta Mitxelenaren *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Hamasei urte neuzkaan, eta horrela hartu nian hizkuntzarenganako zaletasuna.

— Eta Eibartik Deustura.

— 1973an, 17 urte neuzkala. Artean ez zegoan euskal filologiarik, eta Ingeles Filologian sartu ninduan, gero Espainiar Filologiara aldatzeko. Hori amaitu ondoren jarri zitean Euskal Filologia eta, jakina, hori ere egin nian.

— Baina unibertsitateko ikasketak egitearekin batera, Xabier Kintanaren *Euskal hiztegi modernoan* ere hartu huen parte.

— Hasieratik hasteko, Deustuko Unibertsitatean bazuan *Euskal Kultur Mintegia* izeneko taldea eta hark antolatutako alfabetatze ikastaroetan eman nian izena. Patxi Goenaga eta Andolin Eguzkitza izan nitian irakasle eta ikaskideetako bat Roberto «Ruper» Ordorika. Ruperrek eskatuta hasi ninduan euskara erakusten Deustuko Ikastetxe Nagusian bizi ziren gazte batzuei eta, beraz, Ruperri esker egin ninduan irakasle. Hurrengo urtean, Euskaltzaindiko Alfabetatze Batzordean sartu ninduan, eta han nengoela sortu zuan hiztegi horretan parte hartzeko aukera. Jakina, ni laguntzaile soila izan ninduan. Hamazortzi urte neuzkaan eta erabat ezjakina ninduan arlo guztietan.

— Askotan aipatu duk Bilbon «lapurtera klasikoa» zegoela indarrean eta hi ere bete-betean harrapatu hinduela moda horrek.

— Bilbora heldu nintzenean, 1973an, erdal herria ematen zian, euskara oso arrotza zuan hango kaleetan. Ni bezala, herrietatik joandakook egiten genian euskaraz. Baina, gainera, Bilboko bertako euskaldun apurrak oso muturreko multzo bitan zeudean banatuta: batzuk oso garbizaleak, *akeita*, *ingurrazti*, *izparringi*... bezalako berbak erabiltzen zituztela; eta besteak, berriz,

16-17 mendeetako Lapurdiko euskarak liluratuta, haren suzedaneo bat egiten zutela. Azken batean, bai batzuek eta bai besteek ez zitean aintzakotzat hartzen garaiko euskara bizia.

Niri «lapurtar zaleen» sarean harrapatuta gelditzea suertatu zitzaidan. Federico Krutwig getxoztarrak jarri zian indarrean 1950 aldera, eta haren inguruan ibili zituan Bilbo aldeko zenbait euskaldun ezagun: Luis Villasante, Eusebio Erkiaga eta Juan Gorostiaga euskaltzainak, esate baterako. Gabriel Arestik ere erakutsi zian garai batean hizkera eredu horretarako zaletasuna eta, ni Bilbora heldu nintzenean, *Anaitasuna* aldizkariak ere begirune handia egiten zioan. *Euskal hiztegi modernoan* bertan ere ageri-agerian zagok haren eragina.

Gauza duk, euskara batuaren eztabaida piztu zenean, sekulako zalaparta sortu zela Bilbon eta Bizkai aldean. Lapurtar klasikoaren aldekoek eredu horren gainean eraiki nahi zitean batua eta, jakina, bizkaitar askori oso arrotza eta exotikoa iruditzen zitzaiean. Bestalde, lapurtar klasikoaren aldekoek Bizkaiko euskara —eta euskalkiak, oro har— hizkera basak, baserritarren mintzamoldeak iruditzen zitzaizkiean, eta euskara batua, berriz, modernoa, urbanoa eta kultura gaietarako egokia. Behin baino gehiagotan entzun nioan Xabier Kintanari euskalkian mintzo zirenak euskaldun «asilbestratuak» zi-rela.

Beraz, oso desberdinak ziren mezu bi ikusi nitian Bilbon eta Eibarren. Gure herrian ez zuan euskara batua onartzeko arazorik izan; Bilbo aldeko euskaltzaleak, berriz, bata bestearekin muturka ikusten nitian, erabat haserre. Hango euskaldun apurrek ikastola bi zitiztean, bata batukoa eta bestea bizkaierazkoa, adin nagusikoek euskara ikasteko gau eskola eredu bi zitiztean, eta aldizkari bi ere bazitiztean: *Agur* eta *Anaitasuna*. Garai hartan ohartu ninduan, 18-19 urte neuzkala, zein inportantea den mezuak egoki zabaltzea, eta azken urteotan ere, esate baterako, sarri egin diat gogoeta bera Iruña-Veleia auziaren bilakaera ikusita.

— Mezuak egoki zabaltzea, irizpideak argi edukitzea... kanpotik ikusita behintzat, bazirudik hik beti eduki duala (herri) pedagogiarako joera bat, gauzak argi eta zehatz azaltzeko nahia. Ezaugarri horiek behin eta berriro agertzen dituk hire lanetan.

— Ziurrenere irakasle izatearen ondorio izango duk. Beti uste izan diat irakaslea «komunikatzailea» izan behar dela beste ezer baino lehen, berak dakiena aurrean duen jendeari egokitu eta gauzak argi, zehatz, labur eta, ahal bada, grazia pixka batekin adierazi behar dizkiola.

— Kintana eta Aresti aipatu dituk lehentxoago eta bada lagun bi horiekin, eta Nikolas Alzola eta Alfontso Irigoienekin batera agertzen haizen argazki bat. Kasualitatearen ondorio duk argazki hori? Non hartua duk? Arestirekin harreman esturik eduki huen?

— Kasualitate hutsa. Argazki hori 1974ko abendukoa duk. Euskaltzaindiak batzar bat egin zian Azkoitian eta nik euskararen gaitasun agiria jaso behar nian, «B» mailako titulua deitzen zuan orduan. Alfabetatze Batzordeko kidea nintzenez, Euskaltzaindiaren egoitzan egiten nian lan, Bilboko Erribera kalean, eta Xabier Kintanak gonbidatu nindian bere automobilean, beste lagun horiekin joateko.

Egun horretan ezagutu nian Aresti bertatik bertara, baina lehendik ere ezaguna nian. Bilbon nengoela izan nian haren hitzaldi batzuetara joateko aukera eta oso gustuko nian: argi, zuzen eta zehatz berba egiten zian eta indar ikaragarria zeukan. Karisma handiko gizona zuan.

Azkoitian ezagutu nuenean, oso gaixo zela nabari zuan eta handik gutxira abisua etorri zuan Basurtoko ospitaletik, Aresti larri zegoela eta 0 negatibo motako odola behar zela. Nik odol mota hori dudanez, berehala joan ninduan ospitalera, baina alferrik izan zuan. Zirrara gogorra egin zidaan haren heriotzak, ordu arte sekula izan gabea. Hemeretzi urte neuzkaan.

— Deustu eta Bilboko inguru hartan, euskal idazle, irakasle eta pentsalariren batek eragin zian, markatu hinduen? Galdera harira dator, esaterako, *El euskera y sus dialectos* liburua Oteizari eskaini hiolako. Belaunaldi kontu bat duk hori, edo bada zerbait gehiago?

— Oteizarekin sekula ez nian hartu-emanik izan, baina gogoratzen diat zenbait lagunek euskaraz ez jakitea leporatzen ziotela eta horregatik gutxiesten

eta gaitzesten zutela. Niretako, osteraz, izaeraz erabat euskalduna zuan eta, izaeraz ez eze, baita jokaeraz ere. *Ez dok amairu* taldearen atzean egon zuan, bertsolariaren figura goraipatu zian, pilota frontoien estetika nabarmendu zian eta, niretako inportanteena zena, lotsa eta konplexurik gabe egiten zian bere euskaltasunaren aldarria; baita Francoren diktadurapeko urte gogorretan ere. Aldarri hori, gainera, nonahi egiten zian, baita atzerrian ere, haren ospea gure mugetatik kanpo zabalduta zegoelako. Jorge Oteiza euskaldun «unibertsala» izatera heldu zuan, eta ez Boterearen laguntzarekin, bere lanaz eta bere talentuaz baizik. Euskaldun gutxi esan zezaketek hori: Oteizak berak, Jose Migel Barandiaranek eta gutxi gehiagok. Horrexegatik, hain zuzen, neure bizian miretsi ditudan pertsona gutxien artean agertzen dituk Oteiza eta Barandiaran.

— Eta Deustuan filologia ikasketak egin ondoren, zer?

— 1980-84 bitartean Bordeaux III Unibertsitatean egon ninduan euskararen irakurle. Hizkuntzalaritzako Master bat ere egin nian eta harako aurkeztu nian euskararen estandarizazioaren gaineko lan bat. Gaiak tesi bat egiteko aukera ematen zuela ohartuta, Jean Haritschelhar irakaslearen zuzendaritzapean ekin nioan lanari. Eta horretan ere zorionekoa izan ninduan: Haritschelhar baigorriarra izan duk miretsi ditudan beste pertsonetako bat. Harekin gauza askotan ikusi izan diat zordun neure burua eta, okerrrik ez dela, laster arinduko diat zertxobait zor hori. Urte bi zaramatzaat Baigorriko euskara aztertzen eta laster aterako diat liburua plazara. Ziur nagok, Haritschelhar bizirik izatera, oso gustura ikusiko lukeela.

— Zergatik euskararen estandarizazio edo batasunari buruz idatzi? Zergatik aukeratu huen gai hori?

— Beti esan diat ikastola eta euskara batua sortzea euskaldunok sekula egin ditugun gauzarik esanguratsuenak izan direla. Eibarko nire gaztaroko egoera kontuan hartuta, argi ikusten diat euskara desagertzeko bidean zegoela. Ikastolak eman zioan arnasa eta, ikastolak beharrezko eginda, euskara batuak. Gainera, euskara batuaren zabalkundearen eta garapenaren lekuko zuzena izan ninduan, eta gauza batzuk ondo ikusi nitian eta beste batzuk oso txarto. Hortik etorri zuan tesirako gaitzat hartzea. Batasunaren bilakaera bere osotasunean aztertu nian, Etxeparerengandik hasi, 1545ean, eta 1986 arteko bidea. Gero ere beti ibili izan nauk gai hori lotuta, gehienbat nola egokitu euskara batua gaur egungo beharrei, eta euskalkiak estandarrarekin uztartzeko moduez.

— Eta tesia egin ondoren, UPV/EHUn irakasle.

— 1988an sartu ninduan, eta suerte galanta izan duk etxe horretan lan egin ahal izatea.

— Memoriak huts egiten ez badit, noiz edo behin aipatu izan didak hasieran *Euskara Teknikoa* eta *Euskal dialektologia* gaiak egokitu zitzaizkiala. Hori horrela da? Nola heldu hintzen, ba, gaur egungo euskalkien sailkape-

nean interesa edukitzera? Nola izan zen prozesu hori, euskal dialektologia irakasten hasi eta arloa bera nolabait hankaz gora ipintzera eta euskalkien banaketa berriak proposatzera?

— Erabat ezustean, beharrak eraginda. Dialektologia alorrean, Arabako euskara zaharra aztertzea izan zuan nire lehenengo urratsa. Errenteriako Udalak antolatutako *Koldo Mitxelena I. Ikerketa Saria* delakora aurkeztu eta irabazi egin nian, 1989an. Gauza duk saria irabazi arren, gutxi nekiela Arabako euskara hartaz eta, argi pixka bat lortze aldera, Araba ondoko eskualdeetako euskara aztertzen hasi ninduan: Oñati-Aretxabaleta aldekoa, Goierrikoa eta, ondoren, Burundakoa. Eta hor hartu nian ezustekoa, ordu arte Burunda, Er-goiena eta Etxarri Aranazko hizkerak gipuztatzat jotzen zirelako. Horixe esan zitean Bonapartek lehenengo eta Mitxelenak gero. Nik, berriz, Gipuzkoako euskararen aldean oso desberdin eta, gainera, oso berezi ikusi nian.

Bonaparteren sailkapena aspaldikoa zenez, 1869koa, pentsatu nian denboraren joanean beharbada euskara ere aldatu egingo zela eta, hori egiaztatzeko, beste alderdi batzuetako hizkerak aztertu nitian: Errenteria-Irun bitartekoa —Bonapartek nafartzat jotzen zuena—, Baztangoa —Bonapartek lapurtartzat zeukana— eta Garazi eta Baigorri eskualdeetakoak —Bonapartek euskalki desberdintzat hartzen zituenak—. Hiru kasuetan nire ondorioa bestelakoa izan zuan: Errenteria-Irun bitartekoa oso giputz —nahiz ez erabat— ikusi nian, Baztangoa oso nafar —nahi ez erabat—, eta Garazi eta Baigorrikoak oso antzekoak; ez, behintzat, bi euskalki desberdintzat hartzeko bestekoak. Ondorengo urteetan lanean jarraitu eta 1997an aurkeztu nian Iruñan euskalkien mapa gaurkotuagoa eta horretan segitzen diat oraindik ere.

— Eta etorkizunari begira, zer? Baigorri aldeko euskararen liburu aipatu duk lehen; zeintzu proiektu darabiltzak horren osterako, esaterik badago behintzat?

— Osasuna eta adorea daukadan bitartean, lanean jarraitu nahi diat. Zuberora ezagutu nahi diat eta Nafarroako alderdi batzuk ere bai. Gipuzkoa utzi diat azkenerako. Batetik, gertuago daukadalako eta, bestetik, euskarak hor sendotasun handiagoa daukanez, hura aztertzea hain urgentea ez delako.

— Mila esker, laguna, heure buruaz emandako argibideongatik. Plazer eta ohore handia izan duk urte hauetan guztietan heu solaskide, bulegokide, irakasle, zirikatzaile, maisu eta adiskide edukitzea.

— Plazer eta ohore berbera izan diat nik ere hirekin. Eskerrik asko, Xabier.

Xabier ARTIAGOITIA

Bilbon, 2020ko martxoaren 18an

Koldo Zuazoren ekarria

Hizkuntzaren azterketaren arloan, lan handia egina da Koldo Zuazo iker-tzailea dialektologian. Ziur aski, euskalkien ezaugarriez, haien arteko erla-zioez eta mintzoen egituraz egin dituen lanengatik da ezaguna eibartarraren ekarria: nola euskalaritzan eta filologian, hala gizarteko alderdi zabalagoetan, funtsean hizkuntzaren eremu osoko euskalkien sailkapena eratzeko 1998-tik honat egin duen ikerketagatik eta haren mapengatik (1998, 2003, 2008, 2014). Euskalkiez eta euskararen estandarizazioaz gure omenduak eman di-tuen iritziak ezagunak dira euskalaritzan eta baita gizarte zabalean ere; eman-korra da hitzaldi eta elkarrizketen bitartez unibertsitateko ideia zientifikoak jendartean haizatzeko egin duen zabalkunde lana.

Koldo Mitxelena euskalkien izaera fonikoa arras eta egiazki aztertu zuen 60ko hamarkadan. Ondoko garaian ere, euskararen iraganaldiaren eza-gutzan egon zitezkeen hutsune batzuk dialektoek eskaintzen dizkiguten ka-tebegi sendoez osatu eta jantzi zituen erreteriarrrak, nahiz haren asmoan dialektologia ez zen ardatz nagusi eta autonomoa, hizkuntzaren iragana ar-gitzeko tresna baizik: gogoangarria da euskararen iraganaren ezagutzaz 1981.ean Julio Urkixo mintegian argitaratu zuen «Lengua común y dialectos vascos» saioa, euskalkien iraganaz idatzi diren ondoko lanetarako oina-rrizkoa gertatu dena, Koldo Zuazorenak barne.

Mitxelena 1987an mundu honetarik joan ondotik, haren izena daraman sariaren lehen aldia irabazi zuen Zuazok 1989an Arabako euskara aztertzan duen ikerlan baten bidez, baina lehendik arnasa luzeko ikerlan bat egina zen: Jean Haritxelhar zuzendari zuela, lan gogoangarria egin zuen Zuazok bere doktoretza tesian Bordeleko unibertsitatean. Baigorriarrak lan eder, sakon eta aberastzat hartu zuen eibartarraren tesia: euskararen estandarizazioaren bilakabide eta ibilbide luzea eta euskara batuaren sorrera aztertu zituen. Gai honetaz eskuratu zuen ezagutza eta jakitatea ederki baliatu ditu: 1987koa da euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrerez idatzi artikulua.

Zuazok leku bat irabazi zuen garai hartan UPV/EHU-ren Letren Fakultatean eta geroztik, irakasle ezaguna eta estimatua izan da Koldo Gasteizen,

ikasle nahiz lankideek anitz ikasi dugu haren artikulu nahiz liburuak irakurtzean. Horren guztiaren berme da, euskalkien azterketa eginez, haren zuzendaritzapean doktoretza edo dialektologiako azterlanak argitaratu dituzten gazteen emaitza idatzia. Aramaioko, Tolosaldeko eta Goierriko, Errenteriako, Hondarribiko, Urdazubi-Zugarramurdiko, Goizuetako eta Araitz-Beteluko nahiz Larresoroko hitzunen mintzoez diharduten ikerlanak zuzendu ditu.

Euskalkien jatorriaz ere idatzi du eta hizkuntza nagusietara itzuli da gaiaz irazki eta ehun duen ikuspegia: gaztelaniara 2010ean eta nazioarteko estandarrera, berriz, euskara batuaz eta euskalkiez diharduen 2019ko saioa. Alta, hizkuntza-eskualde zabalen azterketaz gain, eremu geografiko mugatuagoetako mintzoak ere aztertu ditu bere bizialdi akademiko oparoan.

Goiz hasi zen mendebaleko euskarari buruz idazten, Arabako eta Bizkaiko hizkerak dialektologiaren alderditik aztertzen (1988, 1989, 1998, 1999, 2012, 2015, 2017). Ekialdeko euskaraz lehen garaiko lan bat osatu zuen 1989an Zuberoako euskararen sailkapen dialektalaz jarduteko eta baliatze berriz ere gai horretara itzultzea. Erdialdeko euskara ere aztertu zuen 1998an, Nafarroako euskaraz diharduen ikerketa saio batean.

Baina ugari dira eskualdeetako mintzoez idatzi dituen ikerlanak ere, leerro-lerro dakartzagu irakurleak ideia osoagoa ukan dezan:

- Uribe Kosta, Txorierrri eta Mungialdea (2016).
- Burunda (1994, 2010 eta orain berean).
- Deba ibarreko euskara (1999, 2002, 2006, 2018).
- Debabarren (2000), Debaerdi (1999) eta Debagoiena (2016).
- Mailopekoa: Araitz ibarra, Betelu eta Larraungo Errazkin eta Lezaeta (2013).
- Oiartzun (1997).
- Sara (2018).
- Baigorri (1999 eta orain berean).

Ikerlan batzuen eta besteen bidez halako lan-prozedura edo sistema erakiz joanik, halako batean jauzi kualitatibo sendoa egin zuen eta Euskal Herriko dialektoen ezaugarriak osotasunean ikertzen hasi zen. Halaz, hizkuntza-tasunak Euskal Herri guztiko dialektologia aztertzeko balioko zuten eran biltzeari ekin zion. Mintzo jakin bat aztertu beharrean, Euskal Herri guztiko hizkuntza-ezaugarrien geografia-hedaduraz kezkatu zen: hizkuntza-ezaugarriek eratzen dituzten isoglosek eremu batera biltzeko edo elkartzeko joera duten ala ez duten xeheki aztertu zuen.

Emeki-emeki, baliatu zituen datuak ugalduz joan ziren: euskal dialektologiaz idatzi ziren lanak beren ugaritasun guztian irakurritik, euskalkiak definitzeko eta sailkatzeko irizpide metodologiko zehatzak finkatu zituen (Euskalkiak, gaur, 1998: 192). Sailkapena egiteko baliatu zituen ezaugarriek

baldintza batzuk ase behar zituzten: hedadura zabaleko ezaugarri berriak izatea, emankorrak izatea, hau da, maiztasun eta erregularitasun handiz betetzea eta azkenik, gaur egungo euskaran bizirik egotea.

Baldintza horiek betetzen dituzten euskarazko ehun eta zortzi ezaugarri berri hautaturik, hamaika hedadura-eremu atera zitzaizkion Euskal Herrian Zuazori, Julio Urkixo Mintegiak 1991n eratu dialektologia kongresuan Jacques Allieres-i bost bat atera zitzaizkion bezala. Euskalkien mapa berria Iruñean aurkeztu zuen Zuazok (1997/XI/24), UEU-ren dialektologiako jardunaldietan: mendebaleko euskalkia, erdialdekoa, nafarrera, ekialdeko nafarrera, nafar-lapurterra eta zuberotarra proposatu zituen (1998). Ondoko urteetan erabilitako metodologia-irizpideak (2003, 2006) esplizitatzen jarraitu zuen eibartarrak. Hondarreko urte hauetan, azpieuskalkien (2014) eta mendebaleko euskalkiko hizkeren (2017) berri zehatzagoa ekarri du.

Dialektoen sailkapenaren konplexutasuna kudeatzeko erabaki tinkoak harturik, lan-sistema zehatza eratu zuen eta sinkronian dialektoaren partaide eta osatzaile diren zenbait hizkuntza-ezaugarri baztertu edo bigarren mailan utzi zituen: arau ihartuak (1998) edo berrikuntza zaharrak (2006). Berrikuntzetan berrienak eta lehenagokoak bereizteko saioa egin zuen. Zuazoren metodologiaren baldintzek aktualismoa aldeztu dute.

Teoria dialektologikoan aspaldi adierazi ohi denez, hizkuntzalariak dialektoaren barreneko egituraz duen ikuspegiak eta harengana duen begiradak hainbat inplikazio du. Dialektologian baliatzen den eredu orok aldeztu aurreko ikuspegi edo begirada jakin bat duen aldetik, auzia ez dagokio Zuazoren metodologiari edo haren erabakien sail horri bakarrik, dialekto bakoitzak bere baitan dakartzan hizkuntza-ezaugarrien etorki geografiko eta kronologiko heterogeneoen maila historikoari baizik.

Hurrengo sortan Zuazoren ikusmoldearen atal batzuk dakartzagu:

- Berrikuntza sistematikoak lehenesten dira dialektoak sailkatzeko, bereziki sinkronikoki emankor direnak; horren sistematikoak edo gramatikan guztiz emankorrak ez direnak, ez.
- Sailkapenean garrantzi gehiago ematen die berrikuntza berrienei hauen aitzinekoei baino (2006). Hautu hau ikertzaile bakoitzaren ikuspegi eta helburuen menpekoea da, zer nahi duen batek: a) hizkuntzaren hondarreko aldiko joera geolinguistikoak eta haien norabidea adierazi, ala b) hondarreko mendeen sorta luzea aintzat harturik, dialektoen sailkapena ikuspegi historiko-genetikoan oinarriturik aurkeztu.
- Dialektoak sailkatzean ez dio zaharren mintzoari soilik so egin, gazteen jarduna ere aintzat hartu du. Adineko jendearenak baizik ez diren hizkuntza-ezaugarriak ez ditu sailkapenerako aintzat hartu, arkaismoztat jo eta, gazteen mintzoan erabiltzen ez baldin badira, baztertu ditu. Joan Veny-k ere antzera jokatu zuen bere garaian katalanaren datu-

bildumak egiterakoan; zioenez, Antoni Maria Alcover-ek bere garaiko katalan mintzatua ederki bildu zuen, baina Veny-k bere garaian helburua ez zuen Alcover-en garaiko gizaki zaharren datuak berriz ere biltzea, katalan gehienek mintzatzen zuten garai hartako bereko erradiografia egitea baizik.

Euskal dialektologiak halako autonomia bildu zuen 80ko hamarkadaren bukaeran eta 90ekoaren hasieran, zenbait jendek euskalkien inguruan deskribapen lanak eta era guzietako ikerketak egiteko hautua egin zuen, eta ikerlan batzuetan hizkuntzaren iraganari begiratu bazitzaion ere, beste saio batzuetan egile batzuek euskararen iragana aintzat hartu gabeko lan atomistagoak ontzeari ekin zioten. Diakronistek ez zuten itzulbide hau guztiz begi onez hartu, baina XXI. mendeko bigarren hamarkadan euskal dialektologia berriz ere Koldo Mitxelena-ren lan ildoetara itzuli da, eta hizkuntzaren historiari uztarturik aztertzen da egun hainbat eta hainbat kasutan euskalkien errealitatea, liburu honetako bereko ikertzaile gazte batzuen lanean ageri denez eta honen beraren lekuko dira azken hamarkadetan Koldo Zuazoren lantegia izan den Gasteizko Letren Fakultateko edo UPV/EHUko beste irakasle gazte batzuen hainbat ikerlan ere.

Laurogeiko hamarkadaren bukaeran dialektologia bera helburu duten lanak egiten hasi ginenean, hasiera-hasieran batzuk ez ginen oraino ohartzen hizkuntzaren diakroniaz ezagutza sendoa eduki ezean, analisiak ez zirela guztiz xuxen aterako. Alta, denborak erakutsi digu, hizkuntza-ezaugarrien iragana gero eta sakonago ezaguturik, dialektologiako azterketak sendoago eta hizkuntzaren enborrari atxikiago ateratzen direla; izan ere, zerbait izatekotan, euskararena berarena da euskalkien errealitatea. Hasiera hartako gure lanen ahultasunak berak balio izan digu, jabetzeko zenbat argitzen duen azterketa dialektologikoa hizkuntzaren iragana ahalik ongien ezagutzeak.

Aitor dezagun euskararen iragana ez dugula osotasunean ezagutzen, baina hondarreko hogeita bost urteotan hainbat katebegi lotu ahal izan da euskararen historian (Lakarra 1995 →). Beste ikuspegi batetik izanik ere, hizkuntzaren iraganari begira idatzi ditu Koldok azterlan zenbait: Durangoko Frai Juan Zumarragakoaren euskarari buruz idatzia (1998), Arabako euskara aztertu zuena (1998), Deba ibarreko euskara zaharraz ondua (2006) edo euskalkien iraganaz eta sorgunez idatzi duena (2010, 2013).

Zientzian iritziak ez dira kategorikoak izaten eta plazaratzen diren teoria eta hipotesiek beti ez dituzte ezagutzaren ertz eta saihegi guztiak asetzen. Ikertzaile batek ondu duen hipotesia ez dute beste ikertzaile guztiek beti osotasunean onesten, baina ohikoa da hori zientzian, ikertzaile batek garai batean iritzi bat izatea eta gero aldatzea ohikoa den legez.

Egiarantz eta ezagutarantz doan bide luze, etengabeko eta bukaezin horretan, ale sendo eta jakingarri ugari emana da Koldo Zuazo: hizkuntza-ezau-

garrien sailen hedadura geografikoan oinarri harturik lan egiteko ildoan, golkaketa garrantzizkoak egin ditu Eibarko ikertzaileak. Orain gaztexko diren euskal ikertzaile batzuen eta ondotik etorriko diren beste batzuen etorkizuneko azterketetan argiago agertuko dira euskalkien iraganaz, sorguneez eta hedadura-aldi edo geruzez, euskal dialektologialariok orain ditugun hainbat zalantza eta ilungune, baina idazteko dauden lan horiek ez dira deusezetik aterako, iraganean euskal dialektologiaz ezagutza ale oparoak ondu dituzten ikertzaileek jorratu behar ukan dute bidea gerokoek emaitza berriak ekartzeko: besteak beste, gogoan ditugu Louis-Lucien Bonaparte, Kandido Iza-girre, Koldo Mitxelena, Pedro Irizar, Iñaki Gaminde, Gotzon Aurrekoetxea, Xarles Videgain edo Koldo Zuazo bera, ale batzuk baizik ez aipatzeagatik.

Euskalkien izaeraz landa, euskararen estandarizazio prozesu eta ibilbideaz biziki arduratu da Zuazo (1988, 2005) eta hizkuntza batuak etorkizunari begira giza arloetan ase beharreko baldintzez ere jaulki ditu bere iritziak (2000), tokiko batuaren izaera atzendu gabe (2002, 2006). Izan ere, ahozko hizkuntza bat idatzira, kulturara, hedabideetara, funtsean gizartera bideratzean, uste desberdinak eta are makurrak egon daitezke hiztun edo idazle batzuen gogoan eta horiez eztabaida zabaltzea eta irizpideak sendotzea, edozein euskaltzale edo euskalariren kezka bide eta ardura da.

Euskararen endoglosian, euskalkiek, tokiko batuak eta euskara batu estandarrak zein leku, azterbide eta erabilera behar duten ausart eman du iritzia Koldok, ahoan bilorik gabe, izan ere, Euskal Herriko Unibertsitateko Gasteizko Letren Fakultatean soziolinguistikaz ere eskolak eman ditu hondarreko urte parrasta honetan.

Europako eta munduko hizkuntza ugaritan gertatu den bezala, euskal dialektologiak ere euskal soziolinguistikaren erreforma urtu beharko ditu bere urak berandu gabe, izan ere, euskalkiak antzaldatzen, urtzen, ahultzen eta aldaera estandarriera adbergentziaz itsasoratzen diren heinean, hamarkada batzuen buruan hainbat eskualdetako *folk* mintzoaren kolorea ahuldurik eta baturantz aldaturik geldituko da. Maila apal eta urrun horretaraino heldu gabe izanik ere, honelako hiru azterlan dakartzagu liburu honetara: hiru ikerlane-tan ageri da orain arteko eskualdeko *folk* mintzoaren norabideaz eta aldaketa giroaz zertzelada xehe eta zinezkoak estatistikoki aurkezteko borondatea.

Arestian hona bildu ditugun azterlan eta jarduera guztiak emaitza dira, baina ez dira hutsetik abiatu. Gure omendua gazte denboran euskal senean zaildu izana, euskalgintzako ikerketan erdutu izana, hasierako haren lehen atalak, bitarteko ibilbidea eta ondoko ekarria osotasunean gorpuztu izana ez ziratekeen posible, Eibarko ikertzaileak ikerketarako duen begi eta ikuspegi zorrotza eta haren talentua gabe. Dohain horiek baitezpadako baldintza dira ikertzaile honen lanaren garrantzia eta kalitatea aurkezterakoan: Koldok ikerketarako duen sen hori gabe, ezina litzateke orain eta hemen hau idaztea, haren lan fina ez zen gertatuko. Ikertzaile eibartarrak zientziarako duen dohai-

nak, haren buru argiak eta haren gogoaren ahalak dakarte lerrook idazteko aukera.

Ordea, hitz hauei ez darie bukaera kutsurik, izan ere, orain berean lan gehiago ontzen ari baita Koldo. Esate batera, Burunda alderdiko hiztegi bat talde lanean eratzen. Beste alde, aspaldi hasitako lan bati bukaera osoa goa eman nahirik edo, Baigorriko euskara biltzen, aztertzen eta sailkatzen dihardu eta nork jakin Zuberoara ere ez ote duen joko.

Duela mende bete, Mañex/Jean Hiriart-Urruti kalonjeak 1909an euskararen aldeko atxikimenduaz «bada lan, ea badenetz langile» idatzi zuenean, Koldo Zuazoren ezpaleko jendea zukeen gogoan.

Iñaki CAMINO

Koldo Zuazoren argitalpenak

Liburuak

Egilea

- 2019. *Standard Basque and Its Dialects*, London-New York: Routledge (ISBN: 978-11-38367-54-8).
- 2018. *Sarako euskara*, Bilbao: UPV/EHU (ISBN: 978-84-90828-21-2).
- 2017. *Mendebaldeko euskara*, Donostia: Elkar (ISBN: 978-84-90276-98-3).
- 2016 (& Urtzi Goiti Ugarte). *Uribe kosta, Txorierri eta Mungialdeko euskara - geure berbak geureak direzelako*, Bilbao: UPV/EHU (ISBN: 978-84-90824-12-2).
- 2014. *Euskalkiak (+mapa)*, Donostia: Elkar (ISBN: 978-84-90272-38-1).
- 2013. *Mailopeko euskara*, Bilbao: UPV/EHU (ISBN: 978-84-98608-72-4).
- 2013. *The Dialects of Basque*, Reno: Center for Basques Estudios (ISBN: 978-19-35709-42-8).
- 2013. *El euskera de Álava*, Gasteiz: Arabako Foru Aldundia (ISBN: 978-84-78218-08-0).
- 2012. *Arabako euskara*, Donostia: Elkar (ISBN: 978-84-15337-72-0).
- 2011. *Neure Buruaren alde*, Irun: Alberdania (ISBN: 978-84-98683-30-1).
- 2010. *El euskera y sus dialectos*, Irun: Alberdania (ISBN: 978-84-98682-02-1).
- 2010. *Sakanako Euskara. Burundako Hizkera*, Bilbao: Euskaltzaindia (ISBN: 978-84-23532-04-9).
- 2008. *Euskalkiak: euskararen dialektok*, Donostia: Elkar (ISBN: 84-97836-26-X).
- 2006. *Deba ibarreko euskara: dialektologia eta tokiko batua* Eibar: Badihardugu Euskera Alkartia (ISBN: 978-84-61138-13-5).
- 2005. *Euskara batua: ezina ekinez egina*, Donostia: Elkarlanean (ISBN: 84-9783-316-3).
- 2003. *Euskalkiak: herriaren lekukoak*, Donostia: Elkarlanean (ISBN: 84-9783-061-X).
- 2002. *Deba ibarretik euskararen herrira*, Eibar: Badihardugu Euskera Alkartia (ISBN: 84-607-4479-5).
- 2000. *Euskararen sendabelarrak*, Irun: Alberdania (ISBN: 84-95589-05-2).

1999. *Arabarrak euskararen herrian*, Gasteiz: Arabera (ISBN: 84-930554-2-5).
 1999. *Deba ibarreko euskeria*, Antzuola: Antzuolako Udala (ISBN: 84-89696-14-4).
 1998. *Frai Juan Zumarraga eta euskara*, Durango: Durangoko Arte eta Historia Museoa (BI-2571-98).
 1988. *Euskararen batasuna = La unificación de la lengua vasca = L'unification de la langue basque*, Bilbao: Euskaltzaindia (ISBN: 84-85479-46-7).

Argitaratzailea

2000. *Dialektologia gaiak*, Gasteiz: Arabako Foru Aldundia (ISBN: 84-7821-446-1).
 1998 (& H. Knörr). *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak*, Gasteiz: Eusko Legebiltzarra (ISBN: 84-87122-73-6).

Artikuluak

2020. Euskalkien sailkapen berriaz zenbait ohar, *FLV* 129, 269-291.
 2018. Deba Ibarreko euskara, *ASJU* 52:1-2, 899-908.
 2007. Euskalkien jatorriaz eta bilakaeraz, *Zazpika* astekaria, 2007/12/07.
 2007 (& J. I. Hualde). The standardization of the Basque language. *Language problems & language planning* 31:2, 143-168.
 2006. Deba ibarreko euskara zaharra, *ASJU* 40:1-2, 1005-1030.
 2002 (& J. I. Hualde, P. Mugarza). The accentual system of Mallabia Basque, *Euskalingua* 1, 15-24.
 2002 (& J. I. Hualde, P. Mugarza). The accentual system of Mallabia Basque, *Studies in the Linguistic Sciences* 32:1, 39-56.
 2001. Ohar zenbait euskara normaltze aldera, *Bat: Soziolinguistika aldizkaria* 40, 69-74.
 1999. Batua versus euskalkia? *Argia* 1726, 1999/VIII/1, 17-22.
 1999. Euskararen osasuna eta euskalkiak, *Euskera* 44:1, 355-362.
 1999. Baigorriko euskara kokatzeari buruz, *Lapurdum* 4, 247-277.
 1999. Arabako euskararen kokagunea, *FLV* 80, 165-184.
 1999. Koldo Zuazorekin berbetan, *ELE* 19, 125-131.
 1998. Euskalkiak. Gaur, *FLV* 78, 191-233.
 1997. Euskara Araban, *Uztaro* 21, 79-95.
 1997. Oiartzungo hizkeraren kokagunea, *FLV* 76, 397-425.
 1993. Euskalkiak askatu gabeko korapiloa, *Jakin* 76, 41-62.
 1992. Azaga = «postrimería»? *ASJU* 26:3, 1003-1006.
 1991. Luis Mari Mujikaren objektibotasuna, *Jakin* 63, 63-65.
 1991. Euskararen egoera Bonaparte-ren garaian, *Jakin* 66, 11-43.
 1990. Euskal kultura. Ikuspegi bibliografikoa: euskalaritza 1960-1990, *Jakin* 61, 7-42.
 1989. Vingt ans de standardisation de la langue basque. *Lengas revue de Sociolinguistique* 26, 25-44.
 1989. Arabako euskara, *ASJU* 23:1, 3-48.

- 1989. Zubereraren sailkapenerako, *ASJU* 23:2, 609-650.
- 1989. Euskara ote da bizkaiera?, *RIEV* 34, 73-90.
- 1989. Euskara batua: aitzindariak eta beste, *Euskera* 34:1, 265-272.
- 1989. Euskalkien geroaz, *Jazten* 1, 1989ko iraila, Arrasate.
- 1988. Diglosia dela eta, *Jakin* 47, 105-114.
- 1988. Euskararen batasunaz gogoeta zenbait, *Jakin* 49, 99-132.
- 1988. Orixeren mendeurrenean, *ASJU* 22:1, 243-252.
- 1988. Bizkaieraren ezaugarriez gehiago, *ASJU* 22:2, 367-377.
- 1988. *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino* gramatikaren ekarriez, *ASJU* 22:2, 547-568.
- 1987. Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrerez, *ASJU* 21:3, 927-950.
- 1987. Koldo Mitxelenaren ekarria euskararen batasun bidean, *Egan* 3-6, 155-181.

Liburu atalak

- 2019. Baztan-Zugarramurdi-Urdazubiko euskara. In I. Epelde & O. Jauregi, *Bihotz ahots. M. L. Oñederra irakaslearen omenez*, Bilbao: UPV/EHU, 527-534.
- 2015. Arabako euskararen gaineko ikerketak. In M. J. Ezeizabarrena & R. Gómez, *Eridenen du zerzaz kontenta: sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, Bilbao: UPV/EHU, 643-660.
- 2015. Mendebaleko lexiko dialektala. In B. Fernández & P. Salaburu, *Ibon Sarasola, gorazarre*, Bilbao: UPV/EHU, 692-697.
- 2012. Nafarroaren lekua euskararen ibilbidean. In *1512 Nafarroaren konkistaren ondorioak. Consecuencias de la conquista de Navarra*, Donostia: Txertoa, 37-44.
- 2008. Euskara normaltzeko bideak. In Euskaltzaindia, *Euskalgintza XXI. mendeari buruz XV. biltzarra: Hizkuntza gaiak*, Bilbao: Euskaltzaindia, 3-13.
- 2008. Euskara (batu)aren historiarako. In X. Artiagoitia & J. A. Lakarra, *Gramatika jaietan: Patxi Goenagaren omenez*, Bilbao: UPV/EHU, 858-868.
- 2000. Debabarreneko euskara. In K. Zuazo, *Dialektologia gaiak*, Gasteiz: Arabako Foru Aldundia, 27-50.
- 1998. Nafarroako euskal hizkerak. In I. Camino, *Nafarroako hizkerak: Nafarroako Euskal Dialektologiako Jardunaldietako Agiriak, Iruñea, 1997ko azaroa (24-28)*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 1-22.
- 1998. Euskalkien mapa. In I. Camino, *Nafarroako hizkerak: Nafarroako Euskal Dialektologiako Jardunaldietako Agiriak, Iruñea, 1997ko azaroa (24-28)*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 23.
- 1998. Arabako euskara. In H. Knörr & K. Zuazo, *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak*, Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, 125-189.
- 1998. Betolazaren hizkeraz. In H. Knörr & K. Zuazo, *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak*, Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, 71-86.
- 1995. The Basque Country and the Basque Language: an overview of the external history of the Basque language. In J. I. Hualde *et al.*, *Towards a history of the Basque language*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 5-30.
- 1995. Burundako hizkera. In R. Gómez & J. A. Lakarra, *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 297-364.

1995. Bonapartez geroztiko euskal dialektologia. In R. Gómez & J. A. Lakarra, *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 13-43.
1992. Conciencia nacional y unificación lingüística en el País Vasco. In M. C. Henríquez Salido, *III Congresso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza, 1990: actas*, Santiago de Compostela: Associação Galega da Língua, 375-384.
1992. Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrerez. In R. Gómez & J. A. Lakarra, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX mendeak*, Bilbao: UPV/EHU, 25-48.
1992. Euskalkien erabileraz ohar batzuk. In Bilbaoko Udala, *I. Jardunaldiak Sozio-linguistikaz*, Bilbao: Bilbaoko Udala, 33-52.
1991. Ameriketako euskararen lekukoak. In J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz, *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum* (2. liburukia), Bilbo: UPV/EHU, 1109-1119.

Erreseinak

2017. Peio J. Monteano, 2017, *El iceberg navarro. Euskera y castellano en la Navarra del siglo XVI*, Iruña: Pamiela. *FLV* 124, 391-393.
1996. Euskal dialektologia gora bidean (J.I. Hualde, G. Elordieta & A. Elordieta, 1995, *The Basque dialect of Lekeitio*, Donostia: UPV/EHU-GFA eta O. Ibarra, 1995, Ultzamako hizkera, Iruña: Nafarroako Gobernua), *Uztaro* 16, 170-173.
1991. Luis Michelena, 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, ASJUren eranskinak 10, Donostia. *ASJU* 25:3, 977-985.

Beste

2015. www.euskalkiak.eus [webgunea].
2002. Kaleko hizkeran hankamotz. *Argia* 1850, 2002/IV/21, 15-23. ELKAR HIZKETA [K. Amonarriz, A. Larrinaga & K. Zuazo].

Periodización dialectal y cronologías de algunos guipuzcoanismos del EHHA¹

Joseba K. Abaitua Odriozola
Universidad de Deusto

Resumen

La nitidez del trazado de la muga navarro-guipuzcoana en un significativo número de mapas del *Atlas lingüístico vasco* (*Euskararen Herri Hizkeren Atlas*, EHHA) confiere al período de formación de la frontera (siglos XIII-XV) un patrón geolingüístico reconocible. Este fenómeno encaja dentro de las cinco fases en las que hemos dividido el proceso de periodización dialectal (Abaitua 2018). Así, tras una fase de expansión del vasco común antiguo (siglos V-VI), con Zuazo (2010) proponemos una primera fractura (siglos VIII-IX) que afecta al extremo occidental, de la que habría quedado exenta la mayor parte del espacio guipuzcoano. En una tercera fase (siglos X-XII), las áreas central y occidental de Navarra con Guipúzcoa se reconectan con el occidente escindido. A esas fases se les superpone una cuarta (siglos XIII-XV), en la que Guipúzcoa adquiere naturaleza como sujeto político, dando lugar a la activación del patrón geolingüístico de la muga con Navarra. Por último, tras el surgimiento de la frontera franco-española a principios del siglo XVI, el área guipuzcoana aparecerá como foco de innovaciones, traspasando sus límites provinciales por el oeste y centro de Navarra, pero sin adentrarse en territorio francés. De esta forma, los principales rasgos dialectales del área guipuzcoana se explican por la intersección de los patrones geolingüísticos que la han circunscrito en las sucesivas fases. No indagamos por ello en el origen del dialecto, sino en cómo se han ido superponiendo las distribuciones bipartitas de los patrones. Un aspecto que queda patente de nuestro análisis del EHHA es que el espacio más oriental participa activamente de un elevado número de innovaciones, que se distribuyen según los contornos de los cuatro patrones geolingüísticos principales, lo que contradice la teoría del aislamiento secular de esta parte del territorio (cf Lakarra 2011, 2018; Camino 2011).

Palabras clave: dialectología vasca, periodización dialectal, patrón geolingüístico, Atlas lingüístico vasco (EHHA), innovaciones guipuzcoanas.

¹ Una versión preliminar de este trabajo se presentó en la jornada *Lengua, hablantes, representaciones políticas, expresiones culturales: la estela de Manuel de Larramendi* (Instituto de Estudios Vascos, Universidad de Deusto, 6 de julio de 2017) en la que repasamos algunas de las principales innovaciones guipuzcoanas del EHHA en homenaje al genio creativo del lexicógrafo antoainense.

La periodización del proceso de formación de los dialectos vascos es una cuestión polémica sobre la que la bibliografía especializada plantea dos alternativas principales, una formulada por Koldo Zuazo (2010); otra por Joseba Lakarra (2011, 2018) e Iñaki Camino (2011). El foco del debate se centra en el organigrama de las bifurcaciones que, a partir de un tronco unitario, denominado vasco común antiguo (VCA),² dibuja el orden en el que se han ido fraguando las variedades dialectales.

Parece haber consenso sobre la datación de esta lengua común anterior al proceso dialectal, siglos V-VI, pero no sobre la adscripción y cronología de las escisiones más tempranas. La apuesta de Koldo Zuazo a favor de una primera fractura por occidente ha sido apoyada por Joseba Abaitua (2018), pero contestada por Joseba Lakarra e Iñaki Camino, quienes defienden una primera escisión por oriente.

A ello se suma el desacuerdo acerca de la naturaleza de la divergencia que afecta de manera particular a la genética del dialecto guipuzcoano (G). Para Lakarra en esa escisión inicial, el G participa de una rama central y occidental de vasco antiguo (VCrOcA), de la que posteriormente derivarán las hablas alavesas (A) y vizcaínas (V). Para Zuazo el G se mantiene de partida en el espacio central que engloba las hablas centrales y orientales (VCrOrA). Según este autor, por tanto, la fractura occidental desliga el antecesor del actual dialecto vizcaíno (V) del resto de dialectos y singularmente del guipuzcoano (G), mientras que para Lakarra estas dos variantes dialectales (V y G) habrían iniciado conjuntamente su andadura separadas de las variantes centrales y orientales (alto y bajo navarras AN/BN, labortanas L y suletinas S). En este trabajo se van a aportar argumentos a favor de la propuesta de Koldo Zuazo.

En particular, se va a proponer que la génesis del área dialectal guipuzcoana mantiene una estrecha relación con el origen de Guipúzcoa como su-

² Mitxelena (1981: 304-307) detectó la presencia en todos los dialectos de una serie de innovaciones posteriores al momento de contacto con el latín, que le habían servido además para reconstruir el estadio previo, el protovasco (PV). Lakarra (2018: 219) destaca en el plano fonológico «los procesos intervocálicos de las sonantes, los de las oclusivas iniciales y los cambios y caídas de -V y -C finales del 1.er elemento de composición». Por ser comunes a todas las variedades de la lengua, hoy en día se acepta de manera unánime la conclusión de Mitxelena de que no es ninguna forma de lengua anterior al contacto, sino justamente una que habría asimilado todas las innovaciones ocasionadas por él la que debería tomarse como punto de partida del proceso dialectal. Esta forma común se habría fraguado en época tardoantigua, esto es, en torno a los siglos V-VI. Es relevante señalar que de haberse producido diferentes variantes de vasco antiguo, es decir, distintas soluciones al contacto con la lengua del Imperio en los diversos territorios de habla protovasca, solo una habría servido de punto de partida al proceso dialectal, no quedando rastro de ninguna otra en los dialectos históricos. El análisis del proceso dialectal se convierte por tanto en un instrumento clave para el conocimiento del denominado vasco común antiguo (VCA).

jeto político a partir del siglo XIII. Previamente, la situación lingüística de este espacio habría estado marcada por dos episodios externos que tienen lugar al sur del actual territorio y que solo inciden en él de manera indirecta. El primero es la invasión musulmana de principios del siglo VIII, acontecimiento histórico que transforma totalmente el espacio navarro (Larrea 2009).³ El segundo es la expansión de la casa de Pamplona por la Rioja Alta a mediados del siglo X. Como consecuencia del primero, las cuencas guipuzcoanas del Urola y Oria habrían mantenido su dependencia del núcleo central de Pamplona, quedando al margen de la influencia más occidental alavesa (Barrena, 1989: 126-129). En ese periodo, el oriente de la Llanada se había convertido en un polo temprano de innovaciones (siglos VIII-IX), que conocemos sobre todo por la toponimia, y cuyo influjo alcanzará a amplias zonas, entre ellas al alto del Deba, pero no a las cuencas del Urola y Oria (cf Barrena 1989, Zuazo, 2010).⁴

El segundo episodio se caracteriza por la expansión de una pujante casa real pamplonesa hacia el Alto Ebro y estribaciones de la sierra de La Demanda (Larrea, 2007), rivalizando por este espacio con los emergentes poderes condales de Álava y Castilla. Durante este período (siglos X-XII) todo el occidente del país compartirá un conjunto de innovaciones y nivelaciones que en adelante lo diferenciará del área oriental al este de Pamplona (Abaitua, 2018: 304-306). Por su parte, el espacio dialectal guipuzcoano participará de las innovaciones occidentales de este segundo periodo que se solaparán sobre los fenómenos lingüísticos anteriores, que sin embargo lo vinculaban con las áreas central y oriental. Con la singularización de su propia fisonomía tras el trazado de la nueva frontera navarro-guipuzcoana, a partir de 1200 (Fortún, 2000; Díaz de Durana & Fernández de Larrea Rojas, 2005; Orella, 2018), el área guipuzcoana adquirirá una autonomía y capacidad de innovación propias que se irradiarán por los territorios adyacentes y que ha perdurado hasta el presente.

³ Larrea (2009: 295-296): «Pamplona firmó su pacto de capitulación antes del 718. No sin momentos de ruptura y de campañas musulmanas de sumisión, las fuentes escritas y el reciente descubrimiento de la necrópolis islámica evidencian que durante largos periodos se dio un equilibrio estable entre la presencia islámica y los ámbitos de autonomía de que necesariamente hubieron de gozar los dirigentes pamploneses para que tal equilibrio se mantuviera [...] es precisamente de la subordinación al emirato, así como de la propia visión andalusí que hace de los navarros gentes de Dar al-Islam, de donde se ha concluido que los Íñigo no gobiernan sino un protectorado de los musulmanes y que por tanto no son auténticos reyes».

⁴ Zuazo sigue en esto a Elena Barrena, quien, a partir de la ruta que trazan las iglesias con advocaciones riojanas (a San Adrián y San Millán), plantea por ejemplo la repoblación del Alto Deba en los siglos X-XI por hablantes de euskera occidental (que ella asocia con antiguos caristios orientales): «No parece desmesurado establecer que la vía marcada por San Adrián es el testimonio de una influencia que se expande desde la zona que acoge el antiguo grupo caristio oriental que va repoblando lentamente, desde el siglo X o quizás antes, las tierras de la divisoria Urola-Deba, alcanzando para el siglo XI su tramo medio, es decir, las tierras de Bergara, y acercándose al litoral, aunque sin contactar con la costa» (Barrena, 1989: 232-233).

1. La periodización dialectal

El análisis pormenorizado del *Atlas lingüístico vasco* (*Euskararen Herri Hizkeren Atlas*, EHHA), un recurso que aporta abundantísima información a la dialectología vasca, me llevó a plantear una periodización del proceso dialectal en cinco fases principales (Abaitua 2018). Con cada fase se corresponde un patrón geolingüístico que describe la distribución de innovaciones y nivelaciones en configuraciones bipartitas. Teniendo en cuenta la periodización relativa de un conjunto destacado de innovaciones occidentales analizadas por Aldai (2014), así como las consideraciones de Reguero (2013, 2015) sobre el euskera medieval,⁵ los períodos se distribuyen en horquillas cronológicas cuyo arranque se define en *terminus post quem* (TPQ) asociados con determinados acontecimientos históricos y se van solapando en lapsos de entre dos y tres siglos, abarcando aproximadamente un milenio. El proceso se inicia con el declive del Bajo Imperio a principios del siglo V hasta los albores de la Edad Moderna, en el XVI. El inicio coincide con el momento álgido del vasco común antiguo (VCA) y el final con la primera producción literaria del Renacimiento, en la que abundan ya los testimonios de una dialectalización avanzada.

Es un proceso de solapamiento diacrónico de patrones geolingüísticos que, desde un punto de vista sincrónico, ofrece como colofón el panorama que se recoge en el EHHA. En él pueden detectarse áreas dialectales más o menos delimitadas, compatibles *grosso modo* con las que exhiben los mapas de Bonaparte o Zuazo, sobre todo en los espacios laterales (V, G, L y S). La discrepancia entre los patrones del EHHA y los mapas dialectales es mayor en las zonas centrales (AN y BN), en donde el corpus del EHHA casa mejor con la idea de continuo lingüístico que con la de áreas dialectales bien delimitadas (Abaitua 2019b).

Desde un punto de vista sociolingüístico, los patrones del EHHA aportan indicios de situaciones de desconexión y reconexión de las comunidades de hablantes que se corresponden con coyunturas históricas escalonadas en el tiempo y que pueden ser estudiadas a través de la historiografía. De acuerdo con este enfoque, en lugar de indagar en el origen o la cronología de los dia-

⁵ Reguero (2015: 438) advierte de que la situación de la lengua en la Alta Edad Media (siglos VIII-X) solo puede vislumbrarse a través de las evidencias onomásticas que, aunque limitadas, sin embargo ofrecen indicios muy elocuentes de una avanzada fragmentación dialectal. En el vocalismo, las variantes *i-* / *u-* o *-er-* / *-ar-* figuran entre las diferencias dialectales más antiguas, más consolidadas y mejor documentadas (cf. Mitxelena 1981, Lakarra 2018: 218). Tanto el *Galicano* de San Millán de la Cogolla, como otros cartularios ofrecen abundantes pruebas: Nuno Valza de Seroiana (1022), Valle de Balza (1049), Lope Valza (1173-1192), Munno Balza (1080) vs don Johan Belça (Estella). El documento de la Rreja añade un significativo aval de la innovación occidental *barri*, frente a la general *berri*, así como de *(h)iri*, frente a *(h)iri*.

lectos, se exploran los hechos que pudieron propiciar la expansión, distanciamiento, o ruptura de las comunidades de hablantes, en unos casos, o su reconexión en otros, así como los subsiguientes fenómenos de diversificación o nivelación de variantes, según el caso. Estos acontecimientos, producidos en diferentes coyunturas históricas, han marcado el devenir de las comunidades de hablantes a lo largo de diez siglos, configurando el panorama geolingüístico que aflora en la Edad Moderna del siglo XVI. Su proyección en los mapas del EHHA conforma una serie de patrones recurrentes, muy significativos (Abaitua 2018).

Teniendo en cuenta las distribuciones reconocibles en los patrones, la posibilidad de establecer correlaciones diacrónicas entre patrones geolingüísticos y fenómenos de innovación dialectal se presentaba alentadora. Sin embargo, en estudios posteriores (Abaitua 2019a, 2019b), vimos que la vigencia de los patrones como espacios de innovación y nivelación se prolonga en el tiempo, más allá de su periodo de formación, conviviendo en ocasiones con patrones que se activan más tardíamente. Así, aunque el momento de activación de los patrones pueda datarse con relativa certeza (como *terminus post quem* TPQ), la formación de los patrones y de las isoglosas de innovación no tiene por qué ser sincrónica. El hecho de que la isoglosa de una innovación comparta el marco espacial de un patrón geolingüístico solo redundaría en la constatación cronológica o TPQ del patrón, pero no sirve para datar de manera certera la innovación lingüística encuadrada dentro del patrón. Esto es, no es seguro equiparar la datación de un patrón con la de una innovación que se ajuste al contorno de distribución del patrón. Con todo, el solapamiento recurrente de isoglosas (o mapas del EHHA) permite reconocer espacios que funcionan a modo de áreas dialectales en las que se producen procesos de innovación y nivelación perdurables, incluso cuando son parcialmente solapados por otros patrones geolingüísticos posteriores. Puede concluirse por tanto que la superposición de patrones geolingüísticos no ejerce de efecto barrera ante nuevos fenómenos de innovación y que estos pueden distribuirse siguiendo patrones antiguos.

Nuestro patrón de biparticiones más antiguo es el #1, ejemplificado por los mapas de la ‘ciruela silvestre’ EHHA 535 (*okaran/aran*)⁶ o de los días

⁶ Los corpus de las administraciones vasca y navarras ofrecen una valiosa lista de testimonios toponímicos sobre *okaran* ‘ciruela silvestre’ que reafirma el carácter occidental de la variante en un amplio territorio que se extiende por Álava, Vizcaya, la Sakana y las Améscoas navarras hasta la cuenca alta del río Tirón en Burgos. Hallamos en Álava: *Okaramendi* (Barrundia), *Okaran* (Alegría-Dulantzi), *Okarana* (Treviño), *Okaranaga* (Zigoitia), *Okarande* (Ayala), *Okaranduia* (Bernedo, Vitoria-Gasteiz), *Okaranpe* (Arraia-Maeztu, Vitoria-Gasteiz, Salvatierra/Agurain), *Okaranpetak* (Aramaio), *Okarantxo* (Iruña-Oka, Vitoria-Gasteiz), *Okarantxueta* (Llodio), *Okarantza* (Barrundia, Iruraiz-Gauna, Kuartango, Salvatierra/Agurain, San Millán, Zigoitia), *Okarantzazear* (Zigoitia), *Okaratirana* (Valle de Arana); a los que cabría sumar en Vizcaya: *Okaraniturri* (Berriz), *Okaranaga* (Ajanguiz, Muxika), *Okarantxueta*

de la semana (vg. ‘domingo’ EHHA 276, *domeka/igande*, etc.). En Abaitua (2018), siguiendo a Zuazo (2010: 192), propuse un TPQ del siglo VIII para este patrón.⁷ Por ello, me resultó altamente sorprendente descubrir que la distribución del aspecto progresivo ‘estar haciendo algo’ EHHA 1758 (*da-bill/ari da*) encajara de forma tan exacta con este patrón antiguo. Aunque el uso de la perífrasis está documentada desde los primeros testimonios literarios del siglo XVI, su gramaticalización como expresión del aspecto progresivo no puede darse por afianzada hasta bien entrado el siglo XVIII (Mounole, 2011: 52, 167). El testimonio oral del siglo XX del EHHA responde por tanto a una distribución cuya cronología es con seguridad muy posterior al periodo de gestación del patrón #1 (siglos VIII-IX). No es un caso aislado, en el EHHA abundan ejemplos que como éste constatan la perdurabilidad de los patrones geolingüísticos como espacios de innovación y de nivelación lingüística, trascendiendo los periodos de formación de los patrones (cf Abaitua 2019a).

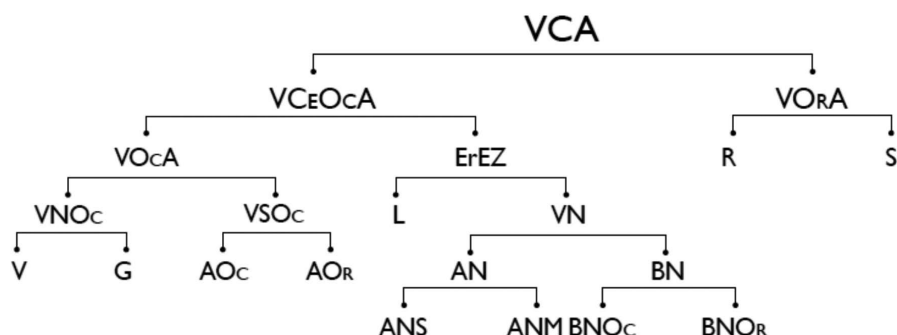
La periodización dialectal ha sido uno de los apartados cruciales de la profunda revisión de la historia y prehistoria de la lengua vasca llevada a cabo por Joseba Lakarra (2011, 2018). Entre sus principales conclusiones destaca su propuesta de periodización relativa de las principales bifurcaciones dialectales, que resume el diagrama de la figura 1 (Lakarra 2018: 232). En él se visualiza, no sin algún reparo, un escenario de nodos finales representados por una nueva nomenclatura dialectal⁸ (vg. altonavarro septentrional ANS, altonavarro meridional ANM, bajonavarro occidental BNOc y bajonavarro oriental BNOOr). Destaca la agrupación de vizcaíno V y guipuzcoano G, descendientes de un ancestro común VNOc (vasco noroccidental antiguo). Del marco cronológico de este antecesor noroccidental o del contexto en el que se bifurcan V y G no se aporta indicio ni justificación histórica alguna, aunque se muestra coetáneo al VSOc (vasco sudoccidental an-

(Bakio), *Okarantz*a (Durango, Güeñes). En el Alto Deba, Guipúzcoa: *Okaran*, *Okarantaldea* (Bergara), *Okarandi* (Bergara, Elgueta, Eskoriatza), *Okarandui* (Eskoriatza), *Okarantz*a (Aretxabaleta, Eskoriatza). En Navarra: *Okaraneta* (Etxarri Aranaz), *Okarantxoeta* (Alsasua, Olazagoitia), *Okarantzurieta* (Améscoa Baja). A todos estos testimonios occidentales habría que añadir los que aporta Mujika (1992: 328-329) para Burgos: *Okaraña* en Puras de Villafranca y, aunque más oscuro, *Bendrokarana*, en Pradoluengo.

⁷ TPQ del siglo VIII que también consigna Zuloaga (2019).

⁸ «Si quisiéramos descubrir la estructuración de los dialectos más antiguos, y dado que las isoglosas antiguas se extienden de N a S o de NE a SE, olvidaremos las etiquetas del tipo «V», «G», «L», «AN», «BN» y «S» (unidas a la geografía política, no a la lingüística) y adoptaremos las siguientes u otras parecidas: VCeOca (= vasco centro-occidental antiguo), VOca (= vasco occidental antiguo), VCeA (= vasco central antiguo), VOra (= vasco oriental antiguo), VNOc (= vasco nord-occidental), VSOc (= vasco sud-occidental), AOc (= alavés occidental), AOra (= alavés oriental) como hemos rotulado en parte (sobre todo el lado izquierdo). Para una alternativa aún más despegada de la geografía política (v. Lakarra 2011: figura 10, p. 213)» (Lakarra 2018: 236). Nos informa Iñaki Camino que las variedades AOc y AOra han sido introducidas en la bibliografía por Koldo Zuazo.

tigo), antecesor de dos subdialectos, occidental AOc y oriental AOr.⁹ La fractura de estas variedades occidentales antiguas se supone asimismo coetánea a la del vasco central antiguo VCeA (*ErEZ* en el diagrama), antecesor común del labortano y todas las variedades navarras (VN). Esta última es la ramificación más compleja del diagrama, con dos niveles inferiores (en los que ya no figuran Baz, BNOc, Aezc, ANMer, Sal, NBOre).

Fuente: Lakarra 2018:232.

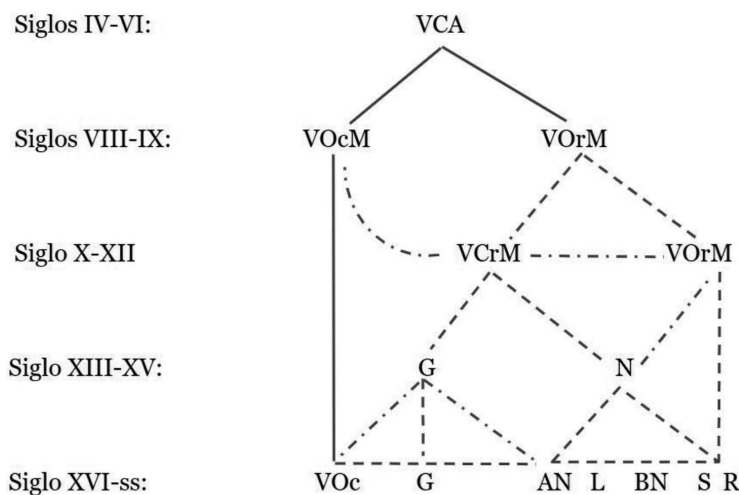
Figura 1

Diagrama de periodización dialectal a partir del VCA con fractura temprana oriental

En Abaitua (2018: 318) planteaba una alternativa (figura 2) al diagrama de Lakarra (figura 1), con tres diferencias fundamentales. En primer lugar, junto al proceso diacrónico de biparticiones, introducía periodos de reconexión y de contacto, cuya sucesión confluía hacia un estadio final, correspondiente al inicio de la etapa literaria (siglo XVI), en el que la idea de continuo dialectal (representado mediante un trazado discontinuo) prevalece sobre la de áreas dialectales diferenciadas y estancas. Es, creo, una representación que refleja más adecuadamente la complejidad de contornos del EHHA, en el que ninguna de las áreas dialectales tradicionales o modernas se perfila con suficiente nitidez (Abaitua 2019b). Lo cierto es que los principales patrones que hemos identificado solo ofrecen perfiles precisos cuando estos coinciden

⁹ Parece que Lakarra (2018) aplica un esquema de divisoria de vertientes en la bifurcación de VOcA, según el cual la cornisa cantábrica habría sido escenario en algún momento de la escisión de VNOc en V y G, contemporánea a la separación de dos variantes alavesas, AOc y AOr. Se trata de una propuesta desconcertante en lo que atañe a la existencia de un VNOc, antecesor de V y G, del que al menos la toponimia no guarda ningún testimonio, y que contrasta con la cohesión del espacio de V y de VSOc. Si algo ha quedado patente en la nueva clasificación dialectal de Aurrekoetxea y otros (2019: 119-158) es la cohesión de ese espacio occidental frente al resto.

con contornos administrativos recientes (fronteras navarro-guipuzcoana, patrón #3, y franco-española, patrón #4).¹⁰

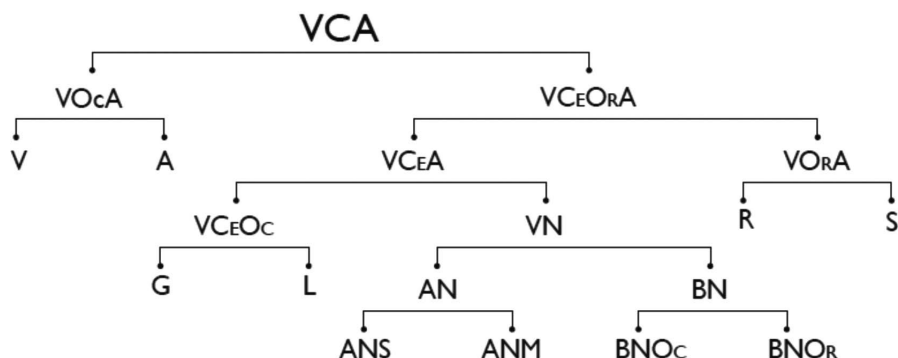
Fuente: Abaitua, 2018: 318.

Figura 2

Diagrama de periodización dialectal a partir del VCA con fractura temprana occidental

En segundo lugar, los nodos de la figura 2 se corresponden con periodos históricos a los que es posible atribuir una datación absoluta. Son dataciones congruentes con los momentos históricos que justifican las causas de las bifurcaciones y su continuidad en el tiempo. En tercer lugar, la primera escisión del vasco común antiguo (VCA) se habría producido por occidente (conforme a la configuración del patrón #1), en lugar de por oriente (y es en este sentido similar al esquema desechado por Lakarra de la figura 3). De esa rama habrían surgido las hablas occidentales (VOcM), a partir de un foco difusor situado en la Álava nuclear de época alto-medieval (siglos VIII-IX), como sugiere Zuazo (2010). En ese periodo se habría desconectado del tronco centro-oriental común (VOrM), vertebrado por el eje Pamplona-San Juan de Pie de Puerto. A partir del siglo X, ese mismo eje se va a debilitar, iniciándose un paulatino alejamiento del área oriental respecto a la central de Pamplona, que en aparente contrapartida se vuelca hacia los nuevos espacios occidentales de una recién anexionada y pujante Rioja Alta (más detalles en Abaitua 2018: 300-306).

¹⁰ Es importante insistir en que el diagrama de la figura 2 muestra la diacronía de los patrones, no de las áreas dialectales.

Fuente: Lakarra, 2018: 232.

Figura 3

Diagrama de periodización dialectal con fractura temprana occidental

La reconexión de los siglos X-XII da lugar a un patrón geolinguístico que explica un importante número de innovaciones y nivelaciones (patrón #2). Durante este mismo periodo, acentuando la fractura oriental, el país de Sola inicia su distanciamiento de la Navarra de ultrapuertos. A la conquista castellana de Álava y Guipúzcoa en 1200 y consiguiente creación de la frontera navarro-guipuzcoana, le sigue una fase de desconexión (siglos XIII-XV), coyuntura en la que adquirirán carta de naturaleza muchos de los rasgos que caracterizan el dialecto guipuzcoano (patrón #3). Será otro hecho bélico, la conquista de Navarra en 1512 la que introducirá una nueva coyuntura de desconexión a ambos lados de la nueva frontera franco-española (patrón #4) y simultáneamente se iniciará un proceso de permeabilización de la muga guipuzcoana con Navarra. Los mapas del EHHA ofrecen ejemplos de innovaciones que se expanden a ambos lados de esa muga, como se va a mostrar más abajo.

2. Guipuzcoanismos del EHHA

Pese a la preferencia hacia los fenómenos morfofonémáticos sobre los léxicos entre los historiadores de la lengua,¹¹ en la bibliografía que utiliza

¹¹ Lakarra (2018: 215): «Los argumentos léxicos casi nunca resultan trascendentales y tampoco en esta ocasión se ha demostrado —ni parece factible hacerlo— que el V guarde más léxico exclusivo que el resto. Además, son bastantes las palabras que hoy en día no son corrientes en G, p.ej., pero que hace pocos siglos se empleaban también en dicho territorio (no solo en los septentrionales). Por último, el auxiliar *egin* mencionado por Lacombe aparece desde los primeros textos, no solo en V, sino también en G y en A. Es más, en los tres (también en V) se empleaba todavía en los ss. XVI y XVII el auxiliar **ezan*, común en algún momento».

corpus de atlas lingüísticos ha empezado a vindicarse la gran utilidad de los datos léxicos y su dimensión dialectométrica (Fernández Ordoñez 2011, Aurrekoetxea 2019).¹² Las innovaciones léxicas son en muchos casos trazables en términos diacrónicos y diatópicos, más si cabe cuando se trata de préstamos o calcos.¹³ Es el caso de los nuevos conceptos introducidos por innovaciones de tipo cultural o tecnológico, ya sea vía la liturgia cristiana (de manera más decidida a partir de la reforma gregoriana, siglos XI-XII, ‘ángel’, ‘bautismo’, ‘obispo’, ‘sacramento’, ‘virgen’, etc.); o de arabismos que entran desde los reinos de Castilla y León, a partir del siglo IX, y en los que el euskera en ocasiones funciona de reserva léxica (*alkandora* ‘camisa’ < *al-qandúra*, *atorra* ‘camisa’ EHHA 2233, *almaiz* ‘mortero’ < *almihrás*, *azoka* ‘mercado’ < *azzáwq*, *izara* ‘sábana’ < *isara*, etc.), EHHA 1984 *arroz/irris* (cast. ‘arroz’, gasc. *ris*); o de americanismos (‘chocolate’, EHHA 613 *patata* EHAA 613, tabaco, tomate, etc.); o de innovaciones agropecuarias, gastronómicas, o domésticas: EHHA 476 ‘abeto’, EHHA 476 ‘alerce’, EHHA 542 ‘membrillo’, EHHA 761 ‘cuajada’, EHHA 1007 ‘colchón’, etc.).

Son asimismo muy reveladoras las innovaciones morfosintácticas y significativa su distribución en el EHHA, que ponen de manifiesto dos aspectos destacables. En primer lugar, las innovaciones léxicas se distribuyen la mayor parte de las veces de manera congruente con las fonemáticas y morfosintácticas, reafirmando los principales patrones geolingüísticos del EHHA. En segundo lugar, el espacio oriental, el área del país de Sola, comparte un elevado número de innovaciones (sobre todo morfosintácticas) con los dialectos centrales, mientras que la mayor parte de las divergencias son de tipo léxico y fonético. Además, en apariencia, son mucho más recientes, contradiciendo así la valoración de Lakarra, en referencia al trabajo de Iñaki Camino: «en consonancia con la elección de [la fractura temprana oriental] está la investigación sobre las variedades orientales realizada los últimos años por Iñaki Camino. A lo largo de su historia S y R han conservado arcaísmos, desarrollado innovaciones propias y rechazado ajenas, señal de que no han mantenido gran contacto con el resto de vascohablantes (2011: § 6.1)». Es un aspecto advertido asimismo por Urtzi Reguero, quien destaca el hecho de que Lakarra y Ca-

¹² Fernández Ordoñez (2011: 17): «Esa fundamentación de la historia de las lenguas sobre los cambios fonéticos, típica de la filología románica novecentista [en referencia a la obra de Ramón Menéndez Pidal] debe complementarse, ya que en la historia de una lengua tanto o más deberían contar los aspectos gramaticales y léxicos». Tomando múltiples ejemplos del Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI), la autora añade «la historia lingüística de un territorio está escrita en sus áreas dialectales» y «las áreas lingüísticas, debidamente combinadas con la historia conocida de estructuras y palabras, pueden indicar con claridad los focos de creación y de difusión de las innovaciones lingüísticas» (Fernández Ordoñez 2011: 25).

¹³ «Las investigaciones sobre el préstamo han alcanzado gran relevancia para el historiador de la lengua a partir de Martinet y Mitxelena [...] junto al uso del léxico patrimonial y aún como base y guía de su análisis ha resultado imprescindible la comparación con el latín y varias otras lenguas (románicas)» (Lakarra 2018: 187-188).

mino hayan interpretado como arcaísmos una serie de rasgos que caracterizan las hablas de los valles de Roncal y Sola; estos «dos vascólogos convienen en que es en esta área donde más arcaísmos se mantienen y, por lo tanto, debió ser la primera en escindir-se del resto» (Reguero, 2015: 437).

Así planteadas las cosas, para Lakarra (2018: 236) el origen del dialecto guipuzcoano (G) sería una de las cuestiones pendientes de esclarecer: «no se ha investigado desde cuándo habríamos de reconocer la existencia del G como dialecto, pero resulta obvio que es uno de los más tardíos, incluso sin salir de las características definitorias que le asigna Zuazo (1998: 217)». En Abaitua (2018) defendimos que en lugar de preguntarnos por el origen de los dialectos, habría que hacerlo por el de los patrones geolingüísticos, cuya superposición sincrónica define diferentes áreas dialectales en distintos periodos. Por ello, desde este punto de vista, parece lógico conjeturar que el patrón #3, en el que la distribución de variantes respeta nítidamente la frontera navarro-guipuzcoana, tenga como TPQ el establecimiento de esta nueva delimitación política a principios del siglo XIII. Como se ha visto más arriba, el actual territorio del guipuzcoano habría participado previamente de otros dos patrones, zona oriental de #1, siglos VIII-IX, y zona occidental de #2, siglos X-XII. El solapamiento de los tres patrones perfilará el área dialectal del G, que de acuerdo con Zuazo (1998: 217), posee las siguientes características definitorias:

1. Inestabilidad de la <i>-a</i> orgánica	5. cambio <i>f > p</i>
2. raíz <i>-e-</i> del presente de <i>*edun</i> ‘haber’ (EHHA 1330 <i>degu</i>)	6. <i>nor</i> ‘quién’/ <i>zein</i> ‘cuál’ > <i>zein</i> ‘quién, cuál’ (EHHA 1720)
3. raíz <i>-e-</i> del presente de <i>izan</i> ‘ser’ (EHHA 1276 <i>gera</i>)	7. formas conjugadas del tipo <i>nijoa</i> ‘voy’ de <i>joan</i> ‘ir’ (EHHA 1004 <i>dijoa</i>)
4. cambio <i>d > r</i> [intervocálico]	8. partícula interrogativa <i>al</i>

De ellas, al menos 2, 3, 6 y 7 siguen claramente el contorno oriental del patrón #3 del EHHA (no estamos seguros de poder documentar 1, 4, 5 y 8 en EHHA) y vendrían a confirmar por tanto el TPQ del año 1200 que planteaba en Abaitua (2018: 300-304, 317), dando por buena la apreciación de Lakarra de que son características de cronología tardía. Pero, por otra parte, Lakarra (2018) advierte además de que tanto la disimilación *-a + -a > -ea*, como el uso del auxiliar *egin* «se dan en todo el territorio de V y A, y en gran parte de G» (aunque dentro del área occidental del patrón #1). Para él este solo hecho valdría para agrupar V, A y G dentro de VOcA¹⁴ (figura 1), contradi-

¹⁴ «... y no solo los dos primeros, dejando el G para el Central. De hecho, —bien como rama secundaria del vasco antiguo centro-occidental, bien del vasco antiguo centro-oriental (únicas opciones en un sistema binario)— creo que nadie atribuiría al G el 25 % del peso de la

ciendo sin embargo la constatación de que el área dialectal de G, que sólo adquiere personalidad propia a partir del patrón #3, aparece nítidamente diferenciado a oriente de V y A, en el patrón #1. Son fenómenos para los que Aldai (2014: 229, 232)¹⁵ ha ofrecido una datación relativa y que encajé en el patrón #1 (siglos VIII-IX) (Abeitua 2018: 303), con un origen netamente occidental, aun siendo susceptibles de entrar a formar parte de un fenómeno de expansión por nivelación hacia el área oriental de ese patrón #1, invadiendo el área occidental del patrón #2 (siglos X-XII), como es el caso del ergativo plural *-ak/-ek* (EHHA 1148). Pero no lo han hecho, como se ve claramente en los mapas (EHHA 1027, *alabea/alaba*) y (EHHA 1356 *daian/dezan*). Es importante reiterar, como se ha señalado arriba, que la cronología del patrón y del fenómeno no tienen por qué ser sincrónicas.

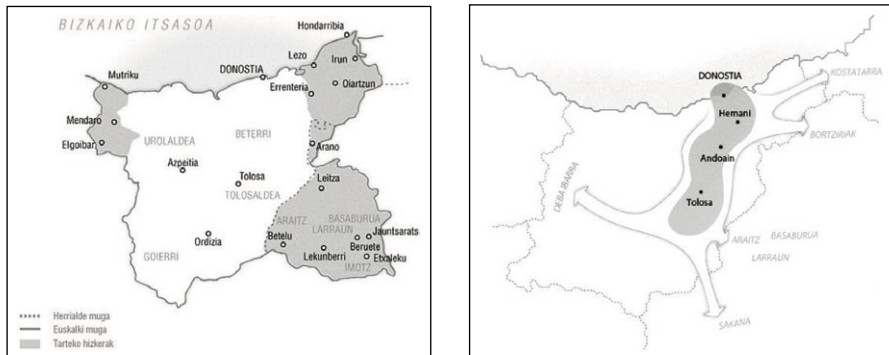
3. Guipúzcoa, foco de innovaciones

Durante el periodo que discurre entre los siglos XIII-XV, las poblaciones de la cuenca del Oria como Segura o Tolosa adquirieron un notable protagonismo en el eje de comunicaciones que permitía el acceso directo al continente europeo desde los territorios peninsulares bajo el dominio de la corona de Castilla, con importantes intereses en Gascuña (Orella, 2018; Vitores, 2018). Desde mediados del siglo IX hasta el año 1200, ese eje había sido controlado por el reino de Navarra, con fuertes vínculos entre las élites religiosas y militares de ambos espacios, pero en la que el área guipuzcoana apenas había tenido protagonismo. Tras el cambio de regencia, a partir del siglo XIV, la cornisa cantábrica experimentará un importante despegue, relacionado sobre todo con la actividad metalúrgica, naval y bélica, que hicieron de Guipúzcoa un territorio especialmente próspero (Orella, 2018; Vitores, 2018). Es en este contexto en el que adquieren sentido las representaciones cartográficas de Koldo Zuazo (figura 4), que muestran el núcleo de innovaciones con origen en la comarca tolosarra del Beterri. Efectivamente, son abundantes los indicios que sitúan en la cuenca del río Oria el foco irradiador de innovaciones atribuibles al auge de este espacio dialectal, siguiendo un perfil de expansión

reconstrucción del VCA, y hasta el 12,5 % parece demasiado; por supuesto, el 33 % correspondiente a una rama central que partiera directamente del VCA se nos antoja desorbitado, aparte de metodológica y factualmente injustificable (sí comparte innovaciones antiguas importantes con uno de ellos, el VOcA)» (Lakarra 2018: 236).

¹⁵ «Otro fenómeno típico del euskera occidental es la disimilación producida al añadir el artículo singular (salvo en el caso locativo) a nombres o adjetivos acabados en *-a*: *errota* + *a errotea* ‘el molino’; *gauza* + *a gauzea* ‘la cosa’. La extensión histórica de este fenómeno parece haber alcanzado a Álava, Bizkaia, la mitad de Gipuzkoa (hacia el oeste y el sur) y el territorio de Navarra limítrofe con Álava. En el euskera oriental no se da dicha disimilación, y el artículo singular en la mayoría de las zonas da *-a* al unirse a una palabra terminada en *-a*: *-a* + *a* *-a*: *errota* + *a errota*; *gauza* + *a gauza*» (Aldai 2014: 229, 232).

y nivelación muy afín al propuesto por Zuazo (2014: 56, 103), figura 4. Algunos mapas del EHHA van a permitir dilucidar en qué medida la cronología propuesta por Abaitua (2018) para el patrón geolingüístico #3 sirve de marco cronológico de este fenómeno de singularización dialectal.

Fuente: Koldo Zuazo Euskalkien jatorria. http://euskalkiak.eus/euskalkien_jatorria.html

Figura 4

Mapas que representan el influjo de innovaciones cuyo seno es la comarca guipuzcoana de Tolosa (Beterri)

En este sentido es muy ilustrativo el hecho de que en el EHHA un elevado número de ejemplos perfilen nítidamente el contorno de la frontera navarro-guipuzcoana. Al mismo tiempo, otro conjunto importante de mapas parecen constatar la idea de que la cuenca del Oria actuó como foco de innovaciones que se expandieron hacia oriente, traspasando la frontera navarra. La cuestión más espinosa será acertar a datar ambos fenómenos de innovación y nivelación que tienen como núcleo ese espacio y que se suponen posteriores al momento de activación del patrón #3, es decir, posteriores al siglo XII.

4. La frontera navarro-guipuzcoana en el EHHA

Se va a indagar a continuación en la tipología de mapas del EHHA que hacen perceptible el contorno de la frontera navarro-guipuzcoana. La coincidencia de la muga política con la isoglosa lingüística parece señalar un hecho incuestionable, y es que durante un determinado período histórico esa frontera política tuvo consecuencias sociolingüísticas palpables. Dado que se trata de una frontera artificial cuyo origen se conoce perfectamente (Orellana 2018, Díaz de Durana y otros, 2005), es congruente plantear un TPQ del año 1200 como origen del fenómeno, cinco centurias antes de que el presti-

gio del jesuita Manuel Larramendi llevara a promover la variedad del Beterri al rango de lengua literaria (Zuazo 2010: 75).

Se detectan dos tipologías en los mapas que respetan el perfil fronterizo. En un conjunto muy significativo, la frontera divide el territorio del EHHA en dos mitades, una occidental y otra oriental. Entre las variantes morfosintácticas, pertenecen a este grupo casos tan destacados como EHHA 1221 *obeto* (frente a oriental *hobeki*) ‘mejor’ (adverbio), EHHA 1229 *onena* (frente a *hobena*) ‘lo mejor’ (superlativo), EHHA 1282 *zan* (frente a oriental *zen*) pasado de tercera persona singular de ‘ser’,¹⁶ un número destacado de formas finitas de los verbos ‘venir’, ‘ir’, vg. EHHA 1419 *dator* (frente a oriental *heldu da*) ‘viene’, EHHA 1420 *zatozte* (frente a oriental *heldu zarete*), venís, etc.; EHHA 1743 *ezer (ere)* (frente a *deus (ere)*) ‘nada’, EHHA 1807 *-ko, -go* (frente a oriental *-en*) morfema de futuro. Entre las variantes léxicas, sobresalen: EHHA 838 *ego* (frente a oriental *hegal*) ‘ala’, EHHA 899 ‘maullar’ *miauka egin/marrakaz*, EHHA 935 *kare* (frente a *kisu*) ‘cal’, EHHA 1652 *atxur* (frente a oriental *aitzur*) ‘azada’, EHHA 2233 *alkandora* (frente oriental *ator* < *ad-durrâ*) ‘camisa de hombre’. En este último caso destaca el binomio de los dos préstamos del árabe (*alkandora/ator*) cuyo uso ha decaído en español, pero para los que la franja cronológica de activación del patrón #3 (siglos XIII-XV) aporta un sugerente indicio acerca del canal de entrada (reinos de Castilla vs Aragón).

En el otro conjunto de mapas que respeta la frontera navarro-guipuzcoana, aparecen de manera diferenciada una serie de aparentes innovaciones léxicas circunscritas al espacio guipuzcoano frente a otras soluciones por occidente y oriente: EHHA 27 ‘mosca’ *elbi* (frente a la general *euli, uli*), EHHA 230 ‘lluvia’ *ebi* (frente a la general *euri*), EHHA 272 ‘verano’ *udara* (frente a la general *uda*), EHHA 276 ‘domingo’ *jai* (frente a *domeka, igande*), el adjetivo EHHA 340 ‘rápido’ *azkar* (frente a *arin, agudo, fite, zalu, zalhe*), EHHA 377 ‘peña’ *arkaitz* (frente a *atx, malkore, harroka, bo-txü*), el adverbio EHHA 442 ‘lejos’ *urruti* (frente a la general *urrun*), EHHA 522 ‘brezo’ *txillar* (frente a *illar, añar, ilharte*), el préstamo EHHA 567 ‘za-

¹⁶ Sobre la relevancia de este mapa EHHA 1282, ver Aldai 2014: 227. Con todo, la distribución está lejos de mantenerse en el resto del paradigma del auxiliar *izan* + pret (ver los binomios *nintzan/nintzen, itzan/itzen, ginan/ginen, zinaten/zineten, ziran/ziren*). En lugar de seguir alguno de los patrones propuestos por Abaitua (2018), la distribución parece en gran medida caótica. Son estas aparentes distribuciones caóticas del EHHA las que relativizan la fuerza organizativa de los patrones, o la existencia de áreas dialectales nítidas, y refuerzan por el contrario la idea de continuo (vg la distribución *nintzan/nintzen* en EHHA 1280, o de las variantes de *zineten* + pret 2pl, EHHA 1284). Puestos a encontrar indicios de la innovación *-en* > *-an*, el EHHA 1283 (*izan* + pret 1pl con varias formas de *ginen*) podría llevar a pensar en el área guipuzcoana como foco originario, pero esta hipótesis parece desmentirla EHHA 1280, con la distribución de *izan* + pret 1sg, ya que a la zona guipuzcoana (en que *nitzan* ocupa un espacio similar a *ginan*, debe sumarse el oriente vascofrancés de BN y S con *nintzan*).

nahoria' *azenayo* (frente a *zanaori*, *karrota*), EHHA 583 *garo* 'helecho' (frente a la voz oriental *iratze*, *iretze* y sus variantes occidentales *ira*, *ire*, *ide*), EHHA 588 'cardencha' *astalar* (frente a *kardulatz*, *kardu*), EHHA 670 'estiércol' *simauro* (frente a *satx*, *ongarri*, *gotz*), EHHA 742 'cencerro' *zintzarri* (frente a *arran*, *yoare*), el verbo EHHA 787 'hozar' *uxar* (frente a *muturka*, *musurka*, *musurka*), EHHA 1020 'chispa' *txinparta* (frente a *lantar*, *txingar*, *phindar*).

La conclusión principal es que el EHHA contiene un significativo número de ejemplos de innovaciones generadas en el área guipuzcoana que contrasta con soluciones generales (*udara* vs *uda* 'verano', *azenayo* vs *zanaori* 'zana-
horio', *garo* vs *iratze* 'helecho', *astalar* vs *kardu* 'cardencha'), etc. El hecho de que se circunscriban a esa área, sin traspasar la frontera navarro-guipuzcoana, es un aspecto que no deja de sorprender y que reafirma por tanto la vitalidad del patrón #3, así como la pertinencia de la figura 4 de Zuazo desde el punto de vista dialectológico. Se va a ver a continuación otro conjunto de ejemplos en el que innovaciones de origen guipuzcoano, seguramente más recientes, se expanden hacia oriente, por territorio navarro.

5. Innovaciones guipuzcoanas más recientes

La voz *porlan* ('cemento' EHHA 931) es un magnífico exponente contemporáneo que ilustra la rapidez con la que un neologismo puede extenderse por el territorio, en este caso, el espacio de contacto navarro-guipuzcoano. Adquiere así este espacio un carácter de innovación y nivelación propio, que no se contempla en ningún mapa dialectal. Con un TPQ muy reciente, *porlan* 'cemento' (metonimia de una marca comercial)¹⁷ se ha extendido con éxito desde el oeste de Navarra y las áreas centrales de Guipúzcoa hacia territorios circundantes, ganando espacio al préstamo antiguo *zemento*, pero sin llegar a entrar en territorio francés, ni alcanzar las zonas más occidentales de Vizcaya. El mapa es por tanto un buen testimonio de la vitalidad actual del área central meridional, con núcleo difusor en Guipúzcoa, en el que la frontera provincial (del patrón #3) ha perdido todo efecto obstaculizador, a expensas del patrón más moderno de la frontera franco-española (patrón #4), cuyo contorno se reconoce con nitidez.

Pero la vitalidad de este núcleo guipuzcoano innovador puede rastrearse en más ejemplos. Así, un neologismo de supuesto origen guipuzcoano que ha ido ganando terreno es la variante *ilbeltz* 'enero' EHHA 283. Abarca la mayor parte de Guipúzcoa (con simbólica infiltración vizcaína en Ondarroa)

¹⁷ La variante *porlan*, pese a su extensión por amplias zonas de Navarra, Guipúzcoa y hasta Labort, es posterior a 1905, año en el que la empresa de Cementos Portland comienza su producción en Olazagutia (Navarra).

y se adentra en el occidente de Navarra, compitiendo con la forma general y común *urtarril*, tanto por occidente (la mayor parte de Vizcaya), como por oriente (Labort, Baja Navarra y Sola).¹⁸ La distribución de *ilbeltz*, en medio de dos áreas homogéneas que comparten *urtarril*, la convierten en clara candidata a interpretarse como innovación.¹⁹ No sabemos en qué época se introdujo en Guipúzcoa, pero es idónea para representar el conjunto de voces que hacen de Guipúzcoa el foco de una serie de innovaciones que se extienden a ambos lados de la frontera navarro-guipuzcoana. Conviene resaltar que en Navarra estas innovaciones no suelen rebasar el límite oriental del patrón #2, es decir, que la influencia guipuzcoana apenas traspasa el eje longitudinal a la altura de Pamplona, y que en Guipúzcoa la mayoría tampoco traspasa el límite occidental del patrón #1. Estos hechos refuerzan la idea de un núcleo difusor para el área meridional con centro en Guipúzcoa que respeta los extremos occidental y oriental de los patrones más antiguos #1 y #2. Hay muchos más ejemplos de guipuzcoanismos invasores en el atlas vasco: EHHA 9 *labemozorro* ‘cucaracha’, EHHA 10 *kilker* ‘grillo’, EHHA 21 *mizto* ‘aguijón’, EHHA 367 *egutera* ‘solana’, EHHA 814 *maskuri* ‘vejiga’, EHHA 2081 *malko* ‘lágrima’, etc. Singularmente, algunos de ellos se superponen sobre un fondo común: EHHA 238 *ilbeltz* ‘enero’ frente a común *urtarril*, EHHA 21 *mizto* ‘aguijón’, frente a común *ezten*, EHHA 2081 *malko* ‘lágrima’, frente a común *negar*, y EHHA 1720, pronombre interrogativo *zein*, frente a *nor*.

Dentro del aparente solapamiento de los patrones #1 y #2 que configuran el marco de innovaciones que trascienden el contorno fronterizo navarro-guipuzcoano, cabe incluir las formas del presente del auxiliar *edun* ‘haber’. Así se observa que las formas de la primera persona del singular ‘[yo] he’ EHHA 1316 *dot*, *det* se apartan de las orientales *dut*, *diüt*, sobre un fondo que responde claramente al patrón #2 y en el que se superpone nítidamente el patrón #3 con *det*. En EHHA 1329 asimismo se vislumbra un trasfondo de patrón #2 con las formas *deu*, *dau*, *do* ocupando el espacio occidental, aunque el *du* oriental parece haber comido mucho terreno por G y N. La vigencia del patrón #2 se refuerza en EHHA 1332, con un fondo común occidental de plural en *-e*, a partir de los singulares *dau* y *du*, frente al espacio oriental que lo hace con *-te*, a partir del singular *du*.

¹⁸ Alternando con otras variantes orientales (*urtharril*, *urthail*, *urtail*, *urteil*), algunas análogas a las que también se dan en zonas de Vizcaya y Álava (Otxandiano, Dima, Aramayona), *urtaill*, *urteill*, y el préstamo *enero* (Duranguesado, Orozko, Lekeitio y parte de la costa guipuzcoana, Deba, Guetaria, Orio). En OEH «Documentado desde mediados del siglo XVIII en autores guipuzcoanos; tbn. aparece en un texto alto-navarro de principios del siglo XIX, así como en los vizcaínos Eguzkitza y B. Enbeita. *Ilbeltz* es la forma gral. Hay *ibeltz* <h> en un refrán recogido por Araquistáin. En DFrec hay 7 ejss. de *ilbeltz*».

¹⁹ Al igual que la forma *izotzil* ‘mes de heladas’ documentada en los valles navarros de Salazar, Imotz, Erro y Aezkoa. La expresión *ilbeltz* «luna negra, lune noire, black moon» es común a otras áreas de Europa en las que se ha utilizado para describir la ausencia de luna llena, que en realidad solo puede ocurrir en febrero y no en enero.

6. Genética de los dialectos vascos

Extrapolando el modelo de migraciones lingüísticas de Campbell (1998) al árbol de bifurcaciones de la figura 2, sería posible hallar el menor número de movimientos necesarios para revertir las migraciones y devolver, con los mínimos pasos, las lenguas al nodo testificable de su última escisión. Si se combina la ubicación de mayor diversidad y los movimientos mínimos para devolver las lenguas al lugar de mayor diversidad de sus parientes más cercanos, se hallaría el hipotético lugar de origen (Campbell 1998: 352).²⁰ De acuerdo con este procedimiento, en el diagrama de la figura 2 el lugar de origen vendría a coincidir con el espacio del vasco oriental medieval (VOrM), equiparable al del vasco central y oriental antiguo (VCrOrA) de la figura 3 de Lakarra (2018).

En un árbol de ramificaciones dialectales es esperable que la ruptura definitiva se produzca tras sucesivos episodios de expansión y desconexión, en la medida en que las comunidades de hablantes van perdiendo contacto y el contagio cultural y lingüístico decae. Esta imagen de marcada fractura lingüística es el panorama que en apariencia transmiten los esquemas de las figuras 1 y 3 de Lakarra (2018: 232). Sin embargo, el atlas EHHA ofrece numerosos ejemplos que desmienten esta situación. Muy al contrario, las áreas dialectales vascas no han sido completamente estancas a lo largo del tiempo y el contagio a través del *continuum* se ha mantenido activo en diversos periodos de la Historia. El esquema de Abaitua trata de recoger esta idea, con una evolución marcada por episodios de alejamiento intercalados por coyunturas de reconexión (figura 2). El contacto y los trasvases se habrían ido produciendo de manera reiterada, dando lugar a contagios y nivelaciones que además de extenderse por espacios congruentes con los patrones antiguos han llegado a traspasarlos. Por ejemplo, entre los siglos X-XII se habrían producido un conjunto de innovaciones compartidas por las áreas dialectales de

²⁰ Calcula Lakarra (2018: 231) el peso de un dialecto en función de su posición en el árbol de divisiones binarias, lo que le lleva a la siguiente apreciación: «Si nos fijamos en las ramas del árbol en su conjunto, y atendiendo a la densidad geográfica, la mayoría se sitúan en Navarra (9 de 14). Es más, aun dejando a un lado el R, el CentNav (= L más ANSept.) y el navarro extremo-meridional, cinco de los dialectos (el de Iruñerria, el Aez, el Sal y los dos BNs) se situarían al noreste de la Cuenca de Pamplona (seis, de incluir también al R). No sucede nada semejante en el Señorío, en la Provincia, o en Álava —aunque hemos de admitir que esos territorios son bastante más reducidos—. En ellos la división dialectal parece más simple que en la Navarra Oriental, en ese territorio que abarca desde Pamplona hacia el norte, hasta el río Adur. ¿Sería esa zona el núcleo de creación y extensión de nuestro vca? Es posible. No obstante, siendo las divisiones más antiguas las que poseen alguna relevancia diacrónica, no conviene tomar en consideración aquí las hablas más modernas, situadas en el nivel más bajo del árbol. Debíamos dirigirnos a la cúspide del mismo en busca de la proto-patria (el «home-land») del vca, puesto que es en las ramas altas del árbol donde se encuentran las primeras fragmentaciones» (2018: 239).

VOccM (V, A) y VCtrM (G, ANocc). Además, un elevado número de innovaciones han sido asimismo comunes a todos los dialectos vascos a lo largo del tiempo, confirmando el contacto dentro del continuo.

Mitxelena (1981) destacó por ejemplo innovaciones compartidas como «el sistema aspectual temporal y modal, la distribución de las formas sintéticas y perifrásticas, los auxiliares, la alocutividad, los sufijos *-te/-ke* y el auxiliar *di-*» y otras similitudes del sistema verbal («tanto más [obvias] cuanto más antiguos sean los textos»). Asimismo «las principales tendencias antiguas son las mismas, sobre todo en lo referente a los sufijos *-aga*, *-eta* y *-zu*, presentes en la toponimia» de todo el territorio de habla vasca (Lakarra 2018: 219, ver también Hualde 2015).²¹

Con todo esto se quiere dar a entender que tras episodios de ruptura se habrían sucedido otros de acercamiento, intercambio y contagio. Es por ello que determinadas innovaciones, por ejemplo del nivel fonemático, ofrezcan vaivenes que dificultan su utilización en clave de diacronía. Así, la alternancia entre las dentales */r//d/* parece resistirse a la sistematización: EHHA 557 ‘guisante, arveja’ *ider*, *idar*, *irar*, *illar*, *ilar*, *ilhar* (la distribución */d/* vs */l/* sigue el patrón #1), en contraste EHHA 583 ‘helecho’ *ira*, *ire*, *ide*, *ida*, *iratz*, *idetze*, *ihatze*, *iatze* en el que */r/* y */d/* alternan de forma intermitente (y aparece una innovación G siguiendo el patrón #3); EHHA 1809 ‘hierba’ *bedar*, *belar*, *belhar* (OEH *berar* V-ger-ple, G; Lcc, Mic, H). A veces */l/* alterna con la aspirada EHHA ‘oreja’ 2072 *belarri*, *beharri* (siguiendo el patrón #2); */r/* con */h/* y */g/* EHHA 472 ‘sauce’ *saratz*, *sagats*, *sahats*, *saats* (muy revueltos por todo el área central G, AN y BN). Participan de estas permutas EHHA 1964 ‘aceite’ *orio*, *olio*, *oligo* (siguiendo el patrón #1), EHHA 96 ‘anguila’ *angiru*, *angilla*, *angida*, *aingira*, *aingila*, *aingilla*, o EHHA 262 ‘nieve’ *edur*, *elur*, *elhur* (< *er-ur*), y también EHHA 966 ‘suelo’ además de las variantes *bei* (V), *lur* (G), *solu*, *soru*, *zoru*, *zolu*, *zola*.²² Todas estas distribuciones que conviven confor-

²¹ Hualde (2015: 113): «EBZA apurtu eta gero ere, euskal hizkerak kontaktuan egon dira elkarrekin, eta oso posible da euskalki batean hasi zen berrikuntza bat bere eremutik kanpo eta baita Euskal Herri osora ere zabaldu izana. Morfologiazko adibide argi bat emateko, adizkien analisi morfologikoak argi eta garbi erakusten digu garai batean *zu* izenordaina plurala zela. Garai eta leku guztietako euskara historikoan, aldiz, izenordain hau singularreko bigarren pertsona bezala erabili eta erabiltzen da. Arrazoizkoa dirudi pentsatzea lehen pausua izan zela pluralaren esanahiari errespetuzko singularraren balioa eranstea, inguruko erromantzeetan gertatu den bezala. Hau da gaztelania zaharrean aurkitzen duguna eta orain arte frantsesez mantendu den egoera, non *vous* izenordainak bi erabilera horiek baititu. Metodo konparatiboa aplikatuz, ondorioztatu behar dugu 2pl > 2pl & errespetuzko 2sg aldakuntza EBZA baino lehen gertatu zela, orokorra baita euskaraz. Hala ere, ezin dugu baztertu aldakuntza modernoagoa izatea, eta Euskal Herri osoan zehar zabaldu izana zatiketa dialektala hasi eta gero.»

²² Aunque en este caso (EHHA 966 ‘suelo’) la parte occidental del patrón #2 ofrece un abigarrado mosaico de variantes, frente a la parte oriental en la que se vislumbra un panorama más estable, con la forma dominante *zola* (< occitano *sòll*).

mando un paisaje de tipo mosaico (vg. EHHA 472 ‘sauce’) son más propias de una situación de *continuo* dialectal que de ramificación en áreas dialectales bien delimitadas.

7. Comentarios finales

Volviendo a la apuesta de Lakarra (2011, 2018) por la segura antigüedad de la fisura oriental de S frente al resto de dialectos (figura 1), así como a favor del aparente «aislamiento de los hablantes de S y R», al que se habría referido Iñaki Camino (2011: § 6.1, § 8.1),²³ recalca este autor:

se incluya o no el proto-S-R dentro del VCA —el ensordecimiento tras *l/n* es muy anterior a los ss. V-VI—, la frontera que contiene las diferencias más profundas no es la que divide el V frente a todos los demás dialectos, sino la situada entre S-R y el resto.²⁴ Cómo han llegado luego las cosas hasta el punto de aparentar lo contrario a ojos de hablantes y dialectólogos tiene que ver con la historia de una transformación a investigar, pero no necesariamente corresponde a la fragmentación y clasificación primigenia y definitiva en sí (2018: 235).

Pero la relevancia que atribuye Lakarra al ensordecimiento de la dental tras *l/n* y que ubica en un periodo «muy anterior a los ss. V-VI» contrasta con la explicación de Mitxelena, mucho más atenuada y neutra respecto a la datación cronológica:

la oposición [sonora/sorda] quedaba suspendida en esos contextos [tras *l/n*], en los cuales las oclusivas se pronunciaban uniformemente sonoras (o lenes). En este supuesto, las nuevas formaciones y los préstamos que presentaban grupos formados por nasal o *l* + oclusiva se seguirían acomodando por bastante tiempo al tipo normal, siendo el roncalés y el suletino los dialectos que primero abandonaron esta práctica (Mitxelena *FHV* 355).

²³ Lakarra (2018: 235): «A lo largo de su historia S y R han conservado arcaísmos, desarrollado innovaciones propias y rechazado ajenas, señal de que no han mantenido gran contacto con el resto de vascohablantes (Camino 2011: § 6.1). Aun pensando con Azkue que las diferencias entre S y R eran comparables a las que se dan entre L y G, el R ha sido compañero del S desde el VCA (Camino 2011: § 8.1)».

²⁴ «En estas conclusiones me aparto considerablemente de K. Zuazo, y es que nuestros principios y criterios también son distintos: «El momento álgido de la fragmentación dialectal se encuentra, tal vez, entre los siglos XI y XII, al producirse la fractura del Reino de Navarra. Parece ser, sin embargo, que el área occidental se había distanciado del resto de las regiones vascas en una época anterior, quizás hacia el siglo VIII» (2010: 163; id. 192). No veo qué prueba lingüística sostiene esa afirmación, al no presentarse ningún análisis de cambios o de rasgos lingüísticos prehistóricos a tal efecto; las opiniones que podamos tener sobre el estado lingüístico moderno —mucho más interesantes las de Koldo que las mías, desde luego—, no nos legitiman a pensar que en las épocas más antiguas encontraríamos la misma situación que creemos hallar modernamente».

Es cierto que los préstamos roncaleses y suletinos muestran mayoritariamente el mantenimiento de la oclusiva sorda tras *l/n* pero es posible enumerar préstamos de cronología y distribución variada, no exclusivos del área oriental, que comparten esta misma tendencia (*adimentu*, *alkandora*, *alkate*, *altu*, *asentu*, etc.), por lo que tal vez la trascendencia tipológica y cronológica que Lakarra atribuye al fenómeno pueda relativizarse un poco.

En este orden de cosas, otro argumento que aporta Lakarra respaldando la supuesta precedencia de la fisura oriental es el cambio *au* > *ai*, necesariamente posterior a *ai* > *i*:

Alguna otra innovación favorece también el VOrAnt como nudo primordial, p.ej. *au* > *ai* (Mitxelena lo relaciona con *eu* > *ei*, pero, ¿acaso tienen la misma cronología y extensión?): sólo tras dicho cambio pudo darse /*wh/ > /f/: com. *gauza* ‘cosa’, *gau* ‘noche’, *afari* ‘cena’: S-R *gaiza*, *gai*, *aihari* (< **gau-hari* ‘(lit.) tomado de noche’); cf. *janhari* ‘alimento’, *barazkari* ‘comida (del mediodía)’, *askari* ‘merienda’ (respectivamente de *jan* ‘comida’, *baratze* ‘huerto’, *hasi* ‘comenzar’ + **hari* ‘tomado’), etc. (Lakarra, 2018: 234).

Sin embargo el mapa del EHHA 1991 da a entender que el cambio /*wh/ > /f/ tuvo que darse por una rama del árbol y *au* > *ai* (figura 4) por otra. Todavía está en uso la forma *auhari* en BN,²⁵ que representa el estadio precedente de las tres evoluciones, *afari*, por un lado, y *aufari* y *aihari*, antecesora esta última de R *aigari* por otro. Al no ser necesaria la concatenación de los dos fenómenos (ya que *auhari* no ha desaparecido tras /*wh/ > /f/), creemos que el razonamiento de Lakarra carece de sentido.

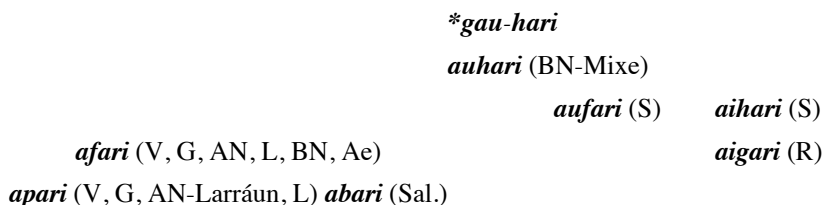

Figura 5

Esquema de derivación de las variantes de BN *auhari*
(< **gau-hari* ‘(lit.) tomado de noche’)

²⁵ OEH: **afari** (V, G, AN, L, BN, Ae; Lcc, Mic 6r, SP, Urt I 145 (+ *afai*), Ht *VocGr* 426, Lar, Añ (V), Arch *VocGr*, *VocBN*, Dv, H, *VocB*), **apari** (V, G, AN-larr, L (-*ph*-); Lar, Añ (V, G), Hb ap. Lh (-*ph*-), Dv (V), H (+ *-ph*-), **auhari** (BN-mix; SP, *VocBN*, Dv (BN), H (S), **aufari**, **aihari** (S; Gèze, H (S), **aigari** (R), **abari** (Sal). Ref.: Bon-Ond 153; A (*afari*, *apari*, *auhari*, *aihari*, *aigari*, *abari*); AEF1924, 162; Lh (*afari*, *aphari*, *auhal*-, *aihari*); Lrq (*aihari*); ContR 516; Iz To, UrrAnz (*afaixa*), ArOñ (*afai*, *afáldu*), Als (*afaiya*), Ulz; Echaide Nav 168; Etxba Eib (*afarixa*); CEEN 1971, 346; JMB At (*apari*); Elexp Berg (*afai*).

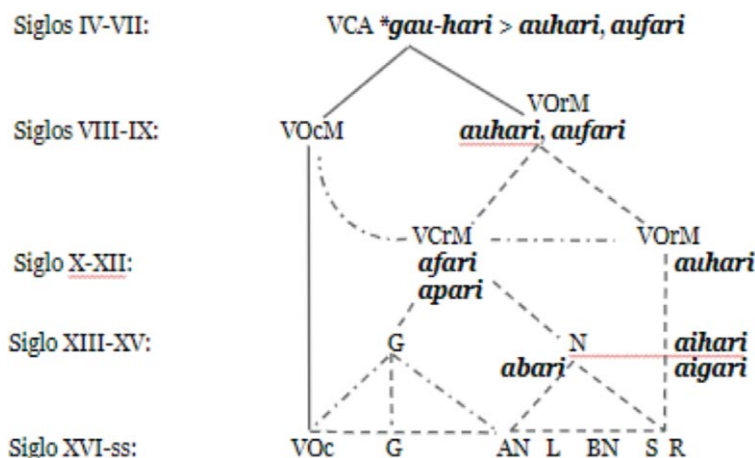

Figura 6

Periodización de las variantes de BN *auhari*

Frente a estos argumentos con los que se ha querido subrayar el alejamiento del área suletina de los demás espacios, el EHHA ofrece abundantes muestras que lo contradicen. Hallamos claras evidencias de que el área suletina ha compartido un elevado número de innovaciones, sobre todo morfosintácticas y léxicas, con el resto de hablas orientales y septentrionales. Es altamente significativo, además, que una gran parte de las innovaciones se distribuya conforme a los patrones geolingüísticos que presentamos en Abaitua (2018) y que hemos datado escalonadamente en los siglos posteriores al VI. Por señalar algunas de las innovaciones morfosintácticas más destacadas:

- Sufijo de verbal *-eta* / *-tze*, EHHA 252 ‘sequía’ (patrón #1).²⁶
- Marca de ergativo plural *-ak* / *-ek*, EHHA 1148 (patrón #2).
- Indicativo presente de *edun* ‘haber’ **daut* / *dut* EHHA 1326 (patrón #2).
- Variantes adverbiales:
 - ‘mucho’ *asko* / *anitz* EHHA 1718 (patrón #2)
 - ‘nada’ *ezer* (*ere*) / *deus* (*ere*) EHHA 1743 (patrón #3)
 - ‘mejor’ *obeto* / *hobeki* EHHA 1221 (patrón #3)
 - ‘lo mejor’ (superlativo) *onena* / *hobena* EHHA 1229 (patrón #3)
 - ‘demasiado’ + sustantivo *larregi* / *geiegi* / *sobera* EHHA 1224 (patrones #1, #2).

²⁶ Lakarra (2018: 229) data *-tze* en un momento anterior al origen del VCA, junto con el pluralizador *-eta*, y el infijo *-tzai* en los verbales.

- Pasado de tercera persona singular de ‘ser’ *zan* / *zen* EHHA 1282 (patrón #3).
- Morfema de futuro *-ko* / *-en* EHHA 1807 (patrón #3).
- Contracción *ai* > *i* *naiz* / *niz* EHHA 1273 (patrón #4).

La distribución de estas innovaciones pone a las variedades de S-R medievales en conexión con todo el VOrM. Aspecto en el que ahondan los numerosos ejemplos del EHHA en los que el área suletina participa de los mismos neologismos y préstamos lingüísticos que sus vecinos orientales y septentrionales; como botón de muestra, EHHA 815 ‘riñón’, *giltzurrun* (frente a occidental *guntzurrun*, según el patrón #1), EHHA 950 ‘balcón’ *gale(r)ia* (frente a occidental *balkoi*, siguiendo el patrón #2), EHHA 2233 ‘camisa de hombre’ *ator* (frente a occidental *alkandora*, según el patrón #3), EHHA 850 ‘cáscara’ *küskü* (frente a meridional *kaskal*, occidental *azal*, de acuerdo con patrón #4), etc.

En las líneas precedentes se han aportado argumentos a favor de la propuesta de Koldo Zuazo (2010, 2014) según la cual una primera fractura por occidente habría desligado el antecesor del actual dialecto vizcaíno (V) del resto de dialectos y singularmente del guipuzcoano (G). Se trataría de una visión diametralmente opuesta a la mantenida por Joseba Lakarra (2011, 2018) para quien estas dos variantes dialectales (V y G) habrían iniciado conjuntamente su andadura separadas de las variantes centrales y orientales (alto y bajo navarras AN/BN, labortanas L y suletinas S).

El hecho de que un elevado número de mapas del EHHA muestre nítidamente el contorno de la frontera navarro-guipuzcoana parece un argumento de peso para unir la génesis del patrón geolingüístico que distingue la frontera con Navarra con el origen de Guipúzcoa como sujeto político a partir del siglo XIII. Es muy ilustrativo que en una fase posterior, tras el surgimiento de la frontera franco-española a mediados del siglo XVI, la cuenca guipuzcoana del Oria se convierta en un foco de innovaciones que se expanden hacia oriente por el oeste y centro de Navarra, pero sin adentrarse en territorio francés. Surge así un nuevo patrón geolingüístico que distribuye los fenómenos siguiendo el trazado de la nueva frontera entre los dos Estados, con consecuencias dialectométricas de hondo calado (Aurrekoetxea y otros, 2019).²⁷

²⁷ El patrón #4 del EHHA muestra copiosos ejemplos del aumento de las divergencias de índole fonético y léxico, sobre todo, que son atribuibles al efecto separador del nuevo trazado fronterizo a partir del siglo XVI. Son divergencias relativamente recientes pero cuya secuela resulta claramente agrandada con la aplicación de las técnicas de análisis dialectométricas de Aurrekoetxea y otros (2019). Así, en su nueva clasificación dialectal, el contorno de la frontera franco-española nítidamente distingue una área septentrional francesa de una oriental española. Dentro del territorio español, por su parte se distinguen dos áreas, una central (esto es, Navarra y la mayor parte de Guipúzcoa) y otra occidental (la cuenca del Deba y Vizcaya), coincidente

También hemos visto cómo el espacio más oriental participa activamente de un elevado número de innovaciones, que se distribuyen según los contornos de los cuatro patrones geolingüísticos principales, lo que frontalmente contradice la teoría del aislamiento secular de esta parte del territorio que defienden Lakarra (2011, 2018) y Camino (2011).

Bibliografía

- Abaitua, J., 2018, Patrones geolingüísticos, áreas dialectales y cronologías absolutas del EHHA, *FLV* 126, 283-322.
- , 2019a, Los tiempos compuestos del EHHA en el debate de las bifurcaciones dialectales tempranas del VCA, *Fontes Linguae Vasconum 50 años*, Pamplona, 7 de marzo de 2019.
- , 2019b, El continuo dialectal del EHHA, *Euskaltzaindia dialektologia biltzarra*, Bilbao, 14 de marzo de 2019.
- Aldai, G., 2014, Hacia una periodización de la fragmentación del euskera occidental, *FLV* 118, 221-245.
- Atlas lingüístico vasco, Euskararen Herri Hizkeren Atlas* (EHHA), Bilbao, Euskaltzaindia.
- Aurrekoetxea, G., 2019, Sobre el valor de la dialectometría en la delimitación de las distancias lingüísticas, *Glosema: Revista Asturiana de Lingüística* 1, 19-39.
- , I. Gaminde, J. L. Ormaetxea & X. Videgain, 2019, *Euskalkien sailkapen berria*, Bilbao, UPV/EHU.
- Barrena, E., 1989, *La formación histórica de Guipúzcoa. Transformaciones en la organización social de un territorio cantábrico durante la época altomedieval*, San Sebastián, Cuadernos Universitarios, Sección Historia, n 5.º, E.U.T.G, Mundaiz.
- Camino, I., 2011, Ekialdeko euskararen iraganaz, in I. Epelde (ed.), *Euskal dialektologia: Lehena eta oraina*, Bilbao, UPV/EHU, 87-153.
- , 2013, Euskalkien historiaz: Lapurdi eta Nafarroa Garaia, in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra, & C. Mounole (eds.), *III Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, Bilbao, UPV/EHU, 77-140.
- Díaz de Durana, J. R. & J. A. Fernández de Larrea Rojas, 2005, La frontera de los malhechores: bandidos, linajes y villas entre Álava, Guipúzcoa y Navarra durante la Baja Edad Media. *Studia historica. Historia medieval. Fronteras y límites interiores* 1, 171-205.
- Fortún, J., 2000, La quiebra de la soberanía navarra en Álava, Guipúzcoa y Duranguesado (1199-1200), *RIEV* 45.2, 439-494.
- Fernández Ordóñez, I., 2011, *La lengua de Castilla y la formación del español*. Madrid, Real Academia Española.
- Hualde, J. I., 2015, Dialektologia dinamikoa, in I. Epelde (ed.), *Euskal hizkera eta dialektok gaur egun, Lapurdumen ale bereziak* 3, 125-153.

con nuestro patrón #1 del EHHA. En definitiva, la nueva clasificación dialectal de Aurrekoetxea y otros (2019) no hace sino corroborar, por un lado, la relevancia del patrón #1 y magnificar, por otro, la del patrón #4.

- Lakarra, J. A., 2011, Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara batu zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. in I. Epelde (ed.), *Euskal dialektologia: Lehena eta oraina*, Bilbao, UPV/EHU, 155-241.
- , 2018, La prehistoria de la lengua vasca, in J. Gorrochategui, I. Igartua, J. A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*, Vitoria, Gobierno Vasco, 23-244.
- Larrea Conde, J. J., 2007, Obispos efímeros, comunidades y homicidio en La Rioja Alta en los siglos X y XI, *Cuadernos de investigación histórica* 31, 177-200.
- , 2009, Construir un reino en la periferia de Al-Ándalus. Pamplona y el Pirineo occidental en los siglos VIII y IX, in F. J. Fernández Conde & C. García de Castro Valdés (coords.), *Symposium Internacional Poder y Simbología en Europa, siglos VIII-X. Actas del Symposium Internacional de Oviedo*, 22-27 de septiembre del 2008, Oviedo, Universidad de Oviedo, 279-308.
- Mitxelena, K., 1977 [1961], *Fonética Histórica Vasca*, 2.ª edición corregida, San Sebastián, Diputación Foral de Guipúzcoa.
- , 1981, Lengua común y dialectos vascos, *ASJU* 15, 289-323.
- Mounole, C., 2011, *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique*, Tesis doctoral de la Universidad del País Vasco/EHU. Ahora en *ASJU* 48, 2014.
- Mujika, L. M., 1992, El euskera en la toponimia de Burgos, in *Luis Villasanteri omenaldia*, Bilbao, Euskaltzaindia, 311-347.
- Orella, J. L., 2018, Los orígenes de la Hermandad de Guipúzcoa (las relaciones Guipúzcoa-Navarra en el siglo XIII-XIV), *Vasconia: Cuadernos de historia-geografía* 3, 25-100.
- Reguero, U., 2013, Euskararen dialektalizazioaren hastapenatarantz: konbergentzia eta dibergentzia prozesuak Erdi Aroan, in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra, & C. Mounole (eds.), *III Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, Bilbao, UPV/EHU, 431-444.
- , 2015, El euskera medieval: hacia una explicación de la dialectización del euskera, in C. J. Álvarez López, B. Garrido Martín & M. González Sanz (eds.) *Jóvenes aportaciones a la investigación lingüística*, Sevilla, Alfar, 433-448.
- Vitores, I., 2018, La prebostad de las villas vascas: origen y transformaciones (siglos XII-XVI), *Studia Historica. Historia Medieval* 36.1, 107-133.
- Zuazo, K., 1998, Euskalkiak, gaur, *FLV* 78, 191-233.
- , 2010, *El euskera y sus dialectos*, Irun, Alberdania.
- , 2014, *Euskalkiak*, San Sebastián, Elkar.
- Zuloaga, E., 2019, *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*, Tesis doctoral de la Universidad del País Vasco/EHU.

Gipuzkoako euskara zaharre(ta)tik *erdialdeko euskarara*: isoglosen diakroniaz

Borja Ariztimuño Lopez¹
UPV/EHU

Located in surroundings with a great socio-economic dynamic, it exercises considerable linguistic influence on the present panorama of Basque, but this was apparently not the case in the past. (Camino, 2019: §4.9.1)

Laburpena

Artikulu honetan, Koldo Zuazok (2003, 2014) *erdialdeko euskara* izendatu zuen dialektoaren aditz morfologiako hainbat ezaugarri testu zaharrenetan arakatzan ditut. Lehen lekukotasunak noiz eta non (eta non ez) ditugun aztertuz, euskalki honen (edo gutxienez aditzaren alorreko isoglosa zenbaiten) gorabehera historikoei antzematen hasi nahi nuke. Funtsean, hauxe da helburua: Gipuzkoako hizkera zaharren azterketa baterako abiapuntu xume bat jartzea, ez ezer berririk esanez, baizik han-hemenka argitaratu edo esan direnak (ororen ezagutzakoak gehienbat) laburzki emanez, bai eta zenbait galdera eta iradokizun egingez, ikerketaren aurrerabiderako beharrezko izaten baitira.

Hitz gakoak: Gipuzkoako euskara zaharra, isoglosen diakronia, dialekto-logia diakronikoa.

1. Sarrera

Hamabost bat urte dira Koldo Zuazo aurrez aurre ezagutu nuela, haren ikasle izan nintzenean. Ordurako etxean nuen haren euskalkien sailkapen berria ezagutarazi zuen lehen liburua (Zuazo, 2003),² eta zinez gozatu nituen bai horren irakurketa, baita gero egilearen eskolak ere. Ni *diakroniazaleagoa*

¹ Eskerrak eman nahi dizkiet Gidor Bilbaori, Lubietaren eskuizkribuaren transkripzioa helarazteagatik, eta Eneko Zuloagari, artikuluen aurreko bertsio bati eginiko iruzkinengatik. Diren akatsak, nireak baizik ez dira.

² Lehenago artikulu batean aurkeztu zuena (Zuazo, 1998).

banintzen ere, bertatik jabetu nintzen egungo euskalkien lekukotasunetan ere bazela zer ikasia, eta ziur nengoen haien arteko (eta, jakina, haien eta testu zaharren arteko) konparaketatik euskararen historiaz asko ikas genezakeela.

Eta asko ikasi dugu halako lanetan. Ezin ukatuzkoa da dialektoen iraganaz batik bat Mitxelenagandik (1981) eta Lakarragandik (1986, 2011) ikasi dugula, baina badira lan gehiago zuzenean edo zeharka eta gutxi-asko euskalkien iraganaz eta bilakaeraz dihardutenak (testuen edizioak barne), tartean artikulu honetan hizpide izango dugun Gipuzkoako euskara ere ukitzen dutenak. Besteak beste: Aldai, 2012, 2014; Altuna, 1995a, 1995b, 2002; Ariztimuño, 2016; Reguero, 2010; Reguero & Gómez, 2016; Camino, 2019; Urrestarazu, 2019; Leturiaga, 2020 (liburu honetan); ikus baita ere arestian aipatu Lakarra, 2011ko 211. orrialdean idatzitakoak euskalki honen ezaugarri definitzaileen berrietasunaz, eta 213.eko euskalkien zuhaitz genealogikoa. Tamalez, oraindik ez dugu Fidel Altunak (1995b *passim*) aipatzen duen *Gipuzkera zaharreko testuak* lan argitaragabearen berri gehiagorik.

Bestalde, jakina denez, Koldo Zuazok ere egin ditu ekarpenak gai honetan, dela egungo hizkeren egituraketatik ondorioztaturikoak (Zuazo, 2014), dela testu zaharren azterketaren ondorioz, batik bat Arabako euskararen kasuan (ik. besteak beste Zuazo, 1989, 2012).

Hala bada, ez da gutxi Gipuzkoako euskarari, gipuzkerari edo erdialdeko euskarari buruz idatzitakoa. Ezer gutxi erants dakioke, ikuspegi aldaketa bat ez bada. Aitzitik, aditz jokatuaren morfologiako datu ezagunak bildu eta modu soil eta garbian erakutsi nahi lituzke lan honek, eta horien gaineko zailantzak eta iruzkin zenbait plazaratu.

2. Gipuzkeratik *erdialdeko euskarara*

Koldo Zuazok aurreko autoreei egindako kritiketako bat haiek erabilitako ezaugarri kopuru murriztean datza. Esaterako, Bonaparteri bizkaiera, gipuzkera eta goi-nafarrera bereizteko **edun*-en orainaldiko erroari baino ez begiratu izana leporatzen dio, zeinaren ondorioz Elgoibar bizkaieraren barruan (*dot*), Lezo nafarreraren eremuan (*dut*) eta Etxarri-Aranatz gipuzkerarenean (*det*) sartu zituen (Zuazo, 2014: 30).

Horiek horrela, Zuazok hamalau ezaugarri aipatzen ditu bere azken sailkapenean (lexikoa eta aldaerak alde batera utzirik), zeinetarik erdiak dagozkion aditz morfologiari; horietara mugatuko gara jarraian (Zuazo, 2014: 80-84, 88; egokitua):³

³ Aldiz, hasierako artikuluan hemengo lehen hirurak baizik ez zituen aipatu aditzaren morfologiari dagokionez (Zuazo, 1998: 217-218).

1. *joan*-en adizkiak: *nijoa*, *dijoa* erakoak
 - Erdialdeko euskalki osoan erabiltzen dira, are Deba ibarreko iparraldean eta Nafarroako zenbait herritan ere (*dixe* eta *diyua* erakoak barne).
2. *izan*-en orainaldiko pluraleko erroa *-e*- izatea: *gera*, *zera*, *zerate*
 - Aurrekoaren antzeko hedadura du, baina Nafarroako eremu txikiagoan eta, aldiz, Lapurdiko itsasbazterrean ere ezagutzen da.
3. **edun*-en orainaldiko erroa *-e*- izatea: *det*, *dek/n*, *dezu*, *degu*, *dezu(t)e*
 - Deba ibarreko iparraldean ere bai, baina ez da Lapurdira iristen, ezta Gipuzkoa ipar-ekialdeko hizkeretara ere; bai ordea Nafarroako zenbait herritara, batez ere pluralekoak.
4. **edun*-en *au* > *a*: *nak/nan*, *nazu*, *nazue*
 - Euskalkiaren hizkera askotan gertatzen da, baina ez Urolaldeko alderdi batean, ezta Goierrin ere.
5. Nor-Nori laguntzaileko *ai* > *a*: *zat*, *zak/n*, *zazu*, *zazue*, *zitzaten*, *zitzakun*, *zitzazun*
 - Zenbait alderditan egiten dela esaten digu Zuazok, gehiago zehaztu gabe.
6. Hitanoko *-tx(i)-*: *natxiok/n* ‘nagok/n’, *natxetorrek/n* ‘natorrek/n’
 - Gipuzkoako alderdi zabal batean agertzen dela diosku.
7. Hitanoko Nork-Nor laguntzailearen pluralgilea (*-zki-*): *dizkik/n* ‘ditik/n’ erakoak
 - Hau, aldiz, Gipuzkoako alderdi (zehaztugabe) bateko berrikuntza omen da.

Ikusten denez, zazpi ezaugarrietatik lehen hirurak dira orokorrak, beste bi aski hedatuak, eta gainerakoak gutxi-asko zabalduak, baina agidanez hutsune geografiko nabarmenagoekin (lanean zehazten ez direnak); pentsa daiteke Beterri inguruko euskarak horiek guztiak edo gehienak betetzen dituela, hura baitauka Zuazok euskalkiaren ardaztzat (Zuazo, 2014: 55, 104).⁴

Horiez gain, hizkerak bereizten dituzten hainbat ezaugarri ere ematen ditu Zuazok, besteak beste, aditzaren morfologiari gatzexkiola eta corpusean

⁴ Iñaki Caminok ere Beterri jotzen du azken hiru mendeetako Gipuzkoako gune berritzailatzat (2019: §4.9.), baina era berean nabarmentzen du ezen ustezko erdialdeko euskalkiaren ezaugarriek ez dutela, oro har, haren balizko eremu osoa hartzen (2019: §4.10., §4.11.).

islaturik ikus ditzakegun esanguratsuenak hartuaz (Zuazo, 2014: 90, 94-96, 102, 104):

8. Sortaldeko **edun*-en orainaldiko erroa: *-u-*
— Errenteriatik ekialderako herrietan egiten da.
9. Sartaldeko *egin* laguntzailea indikatibotik kanpo
— Goierri eta Urolaldeko hizkeretan erabiltzen da, bai ahaleran (*deiket* ‘dezaket’), bai N-N-N saileko subjuntiboan (*deiola* ‘diezaiola’) eta aginteran (*iozu* ‘iezaiozu’); azken biak eremu zabala-goan ere bai.

Honenbestez, ikus dezagun, bada, aurkezturiko ezaugarriok testu zaharretan duten agerpena, *gipuzkera* zer eta noiztik ote zatekeen argitzeko, eta eremu horretako lehenagoko hizkeren jatorriari eta bilakaerari buruzko erantzunen bila abiatzeko.

3. *Erdialdeko euskararen ezaugarriak testu zaharrenetan*

Atal honetan, bada, aurrekoan ikusi berri ditugun ezaugarriak (eta baten bat gehiago) XVIII. mendearen lehen erdialdera arteko epean noiz eta non agertzen diren azalduko dut, batzuetan iruzkin gehigarriak ere eginez.

1. *joan*-en adizkiak

XVIII. mendera arte aditz honen forma gutxi ditugu egungo Gipuzkoako testuen corpusean, eta ia denak Sasiola debarrarenean (El-duaingo bertso iraingarrietako *oaque* salbuespen bakar): *goacen*, *dian* ‘doan’, *joean* ‘zihoan’, *banijoean* ‘banindoan’. Aldiz, orduan hizkera nafarr(ago)a zukeen Lezoko Isastiren erretrauetan aurkitu dugu lehen aldiz *dijoa* aldaera: *Vrtara maiz dijoan jarroa, laster da aussia* (Isas 85).

Mende hartatik aurrera, Otxoa Arinek zein Lubietak *dijoa* darabilte,⁵ eta Larramendiren gramatikak ere (1729: 245-246) orainaldian hirugarren pertsonetara mugatzen dela argitzen du (*dijoa*, *dijoaz*); cf. Lasarteko bertso-paperetan *noa*. Iraganean, aldiz, lehen eta bigarren pertsonetara hedatzen da *-j-* hori: *nijoan* ‘nindoan’, *cijoazen* ‘zindoa-zen’ eta abar (*Euskal Klasikoen Corpusaren* arabera ere,⁶ XIX. mendean agertzen da lehenengoz *nijoa* ‘noa’).

⁵ Iñaki Caminok ohartarazi didan bezala, Otxoa Arinek *dijejan* (eta *dijeazen*, *zijeazen*) ere badarabil. Forma hori Sasiolaren *dian*-etik gertuago dago *-oa-* > *-a-* bakuntzeari dagokionez, baina *dijoa*-ren *-j-* ere baduela. Horrez gain, **dij(o)a-an* > **dij(o)ean* disimilazioa jasan bide zuen (Altuna 1995a: 231), eta ondoren pluraleko formetara hedatuko zen. Nolanahi ere, autore ordiziarraren testuan baino ez dira dokumentatu halako formak, dakidala.

⁶ <https://www.ehu.eus/ehg/kc/>

2. *izan*-en orainaldiko pluraleko erroa *-e-* izatea

Lehen testuetatik (Etxaberen *Ave Maria*, Misererea) agertzen da ezaugarri hau. Horregatik dira aipatzekoak Sasiola debarraren *gara*, *garan* eta Debako laukoetako⁷ *bagara*, *zarala* adizkiak, batetik, eta Isasti lezoarraren *garaden*, bestetik.

3. **edun*-en orainaldiko erroa *-e-* izatea

Egungo erdialdeko euskalkiaren eremuko testu zaharretan *-e-* da orainaldian erro honen aldaera bakarra 3. pertsonakoetatik kanpo (*det*, *dek*, *dezu*, *degu*); aldiz, *-eu-* (> *-eub-*, *-eb-*) eta *-u-* aurkitzen ditugu iraganeko formetan, testuaren arabera. Zehatzago esanda, azken aldaera hori Gipuzkoako ipar-ekialde zabal batean ageri da: Erauskinen aditz-tauletan, Lasarteko bertso-paperetan, Lubietaren eskuizkribuan eta Elduaingo ziri-bertsoetan. Hirugarren pertsonakoei dago-kienez, Irazustak *-u-* du nagusiki, baina forma atzizkidun pare batean *-eb-* ere bai (*deban* ‘duen’, *debela* ‘dutela’); Tolosako ezkontza-fede zaharrean ere *deuen* ‘duen’ aurkitzen da. Hegoaldeko eta mendebaldeko testuetan, aldiz, araua da *-eu-*, Otxoa Arinetik, Debako Laukoetara, eta *Sumario Brebetik* Zegamako Dotrinara. Iraganeko formetarako, adibidez, erka bitez ZDKo *zeban* eta Lasarteko *suan*.

Horiek horrela, kontuan hartzekoak dirateke, batetik, Betolatza-ren dotrinako *det* eta RSetan diren halako adizki «giputzak», eta bestetik, Arabako beste lekukotasunetako nahiz kokapen zehaztugabeko testuetako adizkiak. Esaterako, Lazarragak *deut~det*, *deuc*, *deu...* ere baditu, *dot*, *doc*, *dau...* nagusi badira ere (Bilbao *et al.*, prestatzen), Gamizek *degu~deugu*, eta Albenizek *deut*, *deudan* (*du-* eta *dogehiagoren* ondoan). Martin Portalen poemak *deu*, *dezu*, *deue* (Aldai 2012) eta Sevillako kantuak *debe* (Ulibarri, 2011) dakarte, Luzuriagak *det* eta *degu* (Altuna 2002), eta Frai Domingo Lardizabalen gutunean *deu*, *degun* (baina *badu*, *duen* eta *baduzu* ere bai).

4. **edun*-en *au > a*

Ezaugarri hau erakuts lezaketen lehen testuetatik ageri da; XVIII. mendearen lehen erdialdetik, hain zuzen. Lubietak *nazu*, Irazustak *nazula*, eta Larramendik, bere gramatikan oinarritzat hartzen duen aldaeran, *nac*, *nan*, *nazu*, *nazu(t)e* (egungo erdiguneko hizkeretakoak hirurak).

5. Nor-Nori laguntzaileko *ai > a*

Aldiz, Otxoa Arinek du bilakaera honen lehen adibide garbia (*zatan* ‘zaidan’), eta Debako laukoan ere *zaku* dugu.⁸ Ipar-ekialderagoko

⁷ Haien egilearen eta dataren inguruko zehaztasunak gorabehera (ik. Zuloaga 2019: 129, 90. oin-oh.).

⁸ Horietan, batez ere *zaku* bezalakoetan, *-i-* inoiz izan den ere zalantzan jar daiteke (mendebaldeko *jat*, *jaku* gogoan baditugu). Aldiz, konparatzeko, *zagu* argia dugu 1564ko Eraulgo ezkontza-gonbidapen batean (Deierrri, Nafarroa).

Lubietak, ordea, *zait* du oraindik, eta Larramendik biak dakartza gramatikan, elkarren ondoan (*zait*, *zat* ordenan).

6. Hitanoko *-tx(i)-*

Testuetan, berez hitanoa gutxitan ageri delarik, ez dugu horrelako aldaerarik erakutsi lezakeen adizki bakar bat ere aurkitu, Larramendiren gramatikako *néagoc* ‘nagok’ eta *baneabilc* ‘banabilek’ solteak baizik.⁹

7. Nork-Nor hitanoko pluralgilea *-zki-*

Testu zaharrenetan pluralgile hori har lezaketen bi adizki ditugu (edo hobeto esanda, adizki beraren bi agerraldi) Tolosaldeko eta Goierriko testu banatan, eta ez da haren arrastorik: *cetuc* ‘ditik’ (Elduaingo ziri-bertsoetan), eta *zeatuk* ‘ditik’ (Segurako gabon-kantan; Lekuona, 1954).¹⁰

8. Sortaldeko *-u-*

Isastiren errefrauak dira alderdi hartako lekukotasun zaharrenak, eta haietan hain zuzen *dugu* da berak dakarren hirugarren pertsonaz landako **edun*-en adizki bakarra.

9. Sartaldeko *egin*

Urolaldekoztat jo daitezke ditugun testu gehienak, eta haietan bi joera ikusten dira: batetik, Zuazoren deskribapenarekin bat datozenak (Azpeitiko gutunak, Britainiako Kanta, Misererea) eta, bestetik, Debakoak (Sasiola eta serora) eta Azkoitiko *Sumario Brebea*, non *egin*-en erabilera zabalagoa ikusten den, Nork-Nor saileko jusiboan eta subjuntiboan, hain zuzen.

Harrigarriago dateke, dena den, egun erdiguneko eta sortaldeko hizkerak egiten diren eremuko bi lekukotasunak: batetik, Elduaingo ziri-bertsoetan, espero den aginterazko *ezac*-ekin batera, *eguic* laguntzailea ere agertzen da, eta bestetik, Isastiren errefrauetan, erabilera are arkaikoagoan, *egin* laguntzailea aoristo zaharraren perifrasi batean ageri da: *aguin ceguian* ‘agindu zuen’.

Azken batean, eta Mounolek (2007) aztertu eta erakutsi zuen bezala, Gipuzkoan zenbat eta mendebalderago joan, *egin* gehiago erabiltzen da eta zen; eta halaber, badirudi ezen denboran zenbat eta atzerago egin, orduan eta *egin* gehiago erabiltzen zela, oro har. Hala ere, erdi-ekialdeko eremuan, salbuespen gutxi batzuk gorabehera, funtsean N-N-N egituraren baino ez da erabili izan, testuak ditugunetik bederen.

⁹ Ikus Leturiaga (2020) morfema horren hedadura modernoaz eta *-(t)zi~-(t)xi* pluralgilearekiko harreman paradigmaticoaz.

¹⁰ Orobat ikus Leturiaga (2020) pluralgile honen erabileaz eta hedatzeaz Gipuzkoako zenbait hizkeratan.

Azkenik, eta Koldo Zuazok bere sailkapenean erabilitako irizpideetatik kanpo, baina gipuzkoako testu zaharrez dugun ezagutzaz baliaturik, ezaugarri hauek nabarmenduko nituzke:

10. *-i(n)-* N-N-N indikatiboko laguntzaile (ia) bakar

Testu zaharrenetatik, eta hurrengo puntuko salbuespenak kenduta, erro hau baizik ez darabilte euskara giputzekotzat jo ohi diren testu guztiek; hots, ez dago **edutsi*-ren arrastorik mendebaleko eremuan (Urolaldea-Goierri), ez **eradun*-en bestelako erabilerarik ekialdean (Tolosaldea-Beterri).

11. *-irau-* (> *-iau-* > *-iu-*) N-N-N indikatiboko laguntzailea objektu plurairekin

Ez dago garbi **eradun*-en aldaeratzat hartzen den erro honen hedadura zehatza, baina xvii. mendean Gipuzkoa mendebaleko bi testutan ageri da, aldi banatan (Mis *diraust* ‘dizkit’, Sum *dirauze* ‘dizkiete’), eta xviii. mendean, Azpeitiko gutunetako *dirauzanak* ‘dizkionak’ (Madariaga *et al.*, 2009); lekukotasun ipar-ekialdekoena, aldiz, Lasarteko bertsoetan aurkitzen da: *diuscu* ‘dizkigu’. Orobat darabilte, ezagun denez, Otxoa Arinek, Irazutak eta Larramendik.

4. Ondorioak

Hasieran esan bezala, lan xumea da hemen aurkeztu nahi izan dudana, batik bat lekukotasunak berrikusteko eta zenbait ideia argitzeko edo zalantza batzuk planteatzeko helburuz egina. Ildo beretik, jarraian zenbait galdera eta iruzkin egingo ditut, eta ikerketa-hipotesi bat plazaratuz bukatuko.

Hasteko, zer da Bonapartez geroztik *gipuzkera* esan izan zaion hizkera? Zerk definitzen du eta noiztik? Aditz morfologioari dagokionez, ezin uka daiteke *det-gera* konbinazioa aski izan litekeela hizkera historiko bat eremu lektal horren barruan (muinean, bederen) kokatzeko,¹¹ baina, aski ote da hori eremu horri dialekto maila egozteko? Jakina, hizkuntzaren beste mailetan ere ikusi behar dira bat etortzeak, baina aditz jokatuari dagokionez (eta soilik artikulu honetan aztertutakoak aipatzeko), lehen testuetatik ikusten dira gutxienez bi azpi-eremu, salbuespenak salbuespen: *deu-*, *deban*, *zeban* vs. *du*, *duan*, *zuan*, eta *egin* laguntzailea (nagusi) Nork-Nor egituran vs. **ezan* laguntzailea (nagusi) Nork-Nor egituran. Areago, euskalkiaren muintzat jotzen den Beterri inguruko testuetan (cf. Lubieta eta Tolosako ezkontza-fe-dea) orain arte aipatu ez ditudan ezaugarri gehiago agertzen dira besteetatik bereizgarri, esaterako, *duen*, *deuen* vs *duan*, *deban*, edo *dute* vs *due*, *debe*).

¹¹ Edo *gera* hutsa. Aldiz, *det* hedatuxeago dago eta areago zegoen lehenago Arabako lurretan, *deut* zaharraoarekin batera.

Azken horri dagokionez, inork pentsa lezake mendebaldeko *dabe* vs. *daude* bikotearekin pareka daitekeela; alabaina, berrikuntza sakonagoa (eta bereziagoa) iruditzen zaidan *-te*-ren hedapen analogikoa, bokalarteko herskari ahos-tunaren galera baino (cf. arestian aipatu *due*, eta are Zuberoako *diie*).

Bestalde, ikusi dugu, ohi bezala eta beste ikertzaile askok ikusi duten bezala isoglosak ez direla beti bat (azken ekarpenen artean, ikus Zuloaga, 2020). Gipuzkoako euskararen kasuan, bereziki ertzetan (Deba, Lezo) ezau-garri «giputz» batzuk azken mendeetan finkatu direla esan daiteke (esate-rako, *gera* erako adizkiak), baina bestelakoak dira *deu*-ren galera (*du*-ren alde) edota *egin*/**ezan* bikotearen banaketan izan diren aldaketak. Kontuan hartu behar da, gainera, nahiz eta sinkronikoki beharbada horrek ez duen ho-rrenbeste pisurik, zenbait ezaugarrik Gipuzkoako eta Arabako alderdi (gutxi-asko zabal) bana lotzen dituztela; hor dugu Joseba Lakarrak (2011: 210) ai-patzen duen **edun*-en adizkietako *au* > *eu* (*dau* > *deu*) aldaketa fonologikoa (Lazarragak, Gamizek eta Albenizek dute, gutxienez).

Izan ere, Gipuzkoako euskararen eta Arabakoaren arteko muga lauso horrek interes handia piztu du azken hamarkadan (ikus Ulibarri, 2011, Se-villako kanta aurkitu berriaz; Aldai, 2012, Iruñeko poesia-lehiaketan saritu-tako Martin Portalen hizkeraren inguruan; edota Lakarra, 2011, euskalkien sorreraz, non Gipuzkoako eta Arabako hizkeren harremana nabarmentzen den).

Horrenbestez, hau da ikertzen segitzeko neure buruari proposatuko diodan hipotesia:¹² *Gipuzkoako euskara arkaikoa*, hots, lehen lekukotzen aurreko garaian Gipuzkoan edo haren zati batean ziren hizkera batzuen multzoa, tarteko eremu lektal gisa uler litekeela (dokumentatu gabe geratu diren berrikuntza eta aldaera lokalak izan zitezkeela baztertu gabe). Ideia honen arabera, Mendebaldeko Euskara Zaharraren eta Erdialdeko Euskara Zaharraren artean (cf. Lakarra, 2011, eta Urrestarazu, 2019) hizkera mul-tzo heterogeneo bat zatekeen gerora Zuazok *erdialdekoa* deritzon euskal-kia garatu den tokian; dela albo banatako berrikuntza batzuk haietaraino (guztietaraino) iritsi ez zirelako, dela gerora galdu zirelako, beranduago (demagun, XIV. mendetik aurrera)¹³ sortu edo hedaturiko ezaugarri gutxi batzuen inguruan bere nortasuna indartuz joango zen. Hala bada, Gipuz-koako (eta Arabako) testu zahar guztien edizio kritikoak ukan ditzagu-nean, hobeto aztertu ahalko da auzia.

¹² Hein handi batean Camino (2019)-n aurkezten den ikuspegiarekin bat datorrena.

¹³ Kanpo historiak hitzunen arteko harremanetan eta, ondorioz, hizkuntzan izan dezakeen eragina kontuan hartuta, XIII-XV. mendeen artean Gipuzkoarentzako gertakari garrantzitsuak izan zirela gogoratu behar da, esate baterako: leinuen arteko gatazkak, hiribilduen sorrera (cf. Zuloaga, 2019: 520ko mapa, Gipuzkoako hirien foruen jatorriak islatzen dituen), edota Nafarroarekiko liskarrak, bien arteko muga sakondu zuketanak.

Bibliografia

- Aldai, G., 2012, Sobre el origen de Martín Portal, autor de la poesía premiada en Pamplona en 1610, *FLV* 114, 94-118.
- , 2014, Hacia una periodización de la fragmentación del euskera occidental, *FLV* 118, 221-245.
- Altuna, F., 1995a, Pleonismo baten historiaz: *debea* ‘dute’ bezalako adizkien ingurua, *ASJU* 29.1, 219-244.
- , 1995b, Loiolako dotrina (xviii. mendea), *ASJU* 29.2, 611-649.
- , 2002, Arabako euskal testu zahar gehiago: Gamarra eta Luzuriaga xvii. mendeko bi arabarren lekukotza, in X. Artiagoitia, P. Goenaga & J. A. Lakarra (arg.), *Erramu Boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*, Bilbo, UPV/EHU-ASJUren gehigarriak 44, 27-52.
- Ariztimuño, B., 2016, Euskararen dialekto zaharrak aztertzeke saioa: aitagureen *mi-thridates* baten deskribapena, in G. Aurrekoetxea, J. M. Makatzaga & P. Salaberri (arg.), *Hire bordatxoan. Txipi Ormaetxea omenduz*, Bilbo, UPV/EHU, 21-40.
- Bilbao, G., prestatzen, *Lubiet donostiarraren eskuizkribua (1728)*.
- Bilbao, G. et al., prestatzen, *Lazarragaren eskuizkribua eta gramatika*.
- Camino, I., 2019, An overview of Basque dialects, in *Linguistic Minorities in Europe Online*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. Hemendik eskuratua: <https://db.degruyter.com/view/LME/LME-9497680>
- Gomez, R., 2015, xviii. mendeko aditz taula batzuk: Joanes Erauskinen eskuizkribua, in B. Fernández & P. Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*, Bilbo, UPV/EHU, 277-289.
- Lakarra, J. A., 1986, Bizkaiera Zaharra euskalkien artean, *ASJU* 20.3, 639-681.
- , 2011, Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berre-raiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz, in I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, Bilbo, UPV/EHU, 155-241.
- Lekuona, M., 1954, Gabon-kantak, *Egan* 5/6, 9-44.
- Leturiaga, O., 2020, Gipuzkoa erdialdeko pluralgileen azterketa. Liburu honetan.
- Madariaga, J., Azpiazu, A. & Elortza, J., 2009, xviii eta xix. mendeetako Azpeitiko euskal testu batzuk, *FLV* 110, 5-45.
- Mitxelena, K., 1960 [2011], Gipuzcoano y vasco, berrarg. in J. A. Lakarra & I. Ruiz, *Luis Michelena: Obras Completas VII. Fonética y fonología. Morfosintaxis y dialectología*, Donostia & Gasteiz, «Julio Urkixo» Euskal Filologia Mintegia / Gipuzkoako Foru Aldundia-UPV/EHU, 697-700.
- , 1981 [2011], Lengua común y dialectos vascos. Berrarg. in J. A. Lakarra & I. Ruiz, *Luis Michelena: Obras Completas VII. Fonética y fonología. Morfosintaxis y dialectología*, Donostia & Gasteiz, «Julio Urkixo» Euskal Filologia Mintegia / Gipuzkoako Foru Aldundia-UPV/EHU, 517-543.
- Mounole, C., 2007, Perifrasi zaharra mendealde eta erdialdeko euskara zaharrean: azterketa kuantifikatiboa eta proposamen berria, *ASJU* 41.1, 67-138.
- Oregi, J., 1972, Otxoa-Arinen «Doctrina» (1713), *FLV* 12, 353-370.
- Reguero, U., 2010, Gipuzkera Zaharreko aditzak: deskribaketa eta corpusa. UPV/EHUko lan argitaragabea. Hemen eskuratua: https://www.researchgate.net/publication/44294911_Gipuzkera_Zaharreko_aditzak_deskribaketa_eta_corpusa

- Reguero, U. & Gómez, R., 2016, Joanes Erauskinen aditz taulak: azterketa gramatikografiko eta linguistikoa, in G. Aurrekoetxea, J. M. Makatzaga & P. Salaberri (arg.), *Hire bordatxoan. Txipi Ormaetxea omenduz*, Bilbo, UPV/EHU, 237-248.
- Sarasola, I., 1983, Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos, *ASJU* 17, 69-212.
- Ulibarri, K., 2011, 1619. urtean Sevillan argitaraturiko bersoak, *ASJU* 45.1, 361-385
- Urrestarazu, I., 2019, Erdialdeko Euskara Zaharraren bila abiatzen, *MLV-5en III. jardunaldiak: periodizazioa eta kronologia* jardunaldietako hitzaldi argitaragabea.
- Zuazo, K., 1989, Arabako euskara, *ASJU* 23.1, 3-48.
- , 1998, Euskalkiak gaur, *FLV* 78, 191-234.
- , 2003, *Euskalkiak, herriaren lekukoak*, Donostia, Elkar.
- , 2012, *Arabako euskara*, Donostia, Elkar.
- , 2014, *Euskalkiak*, Donostia, Elkar.
- Zuloaga, E., 2019, *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*, UPV/EHUko doktorego tesia.
- , 2020, Isoglosen balioaz eta Mendebaldeko Euskara Zaharraren sorreraz, *FLV* 129, 179-234.

Nominalizazioak eta Marteko euskara

Xabier Artiagoitia
UPV/EHU & IKER UMR 5478

Laburpena

Artikuluaren erakusten da *-era*, *-keta*, *-pen* bezalako atzizkien bitartez eratorritako euskarazko nominalizazioek ere Alexiadouk (2001) aipatzen dituen ezaugarri batzuk dauzkatela (e.g. irakurketa ebentiboaren ezakusatibitate eta pasibotasuna, genitibodun argumentuen beharra) baina, ostera, oso gertaera egitura urria dutela (adberbiorik eza, posposizio-sintagmek *-ko* hartu beharra); ondorioz, nominalizazio eratorrien irakurketa ebentiboa oso mugatua da euskaraz. Aitzitik, *-t(z)e* buru duten perpaus nominalizatuak perpaus arruntean sumatzen diren aditz proiektzio guztiak dauzkate eta, batez ere, irakurketa ebentiboa permititzen dute. Horrek azalduko luke hiztun batzuekiko zergatik diren arrotzak edo *Martekoak* zenbait nominalizazio eredu: antzeko egiturak dauzkaten zenbait hizkuntzak (i.e. ingelesak, gaztelaniak) ez bezala, euskarak erraz jo dezakeelako perpaus nominalizatueta.

Hitz gakoak: nominalizazioa, perpaus nominalizatua, gertaera irakurketa.

1. Sarrera¹

Koldo Zuazori zor zaio, nik dakidala behintzat, ‘Marteko euskara’ deitura *Euskararen sendabelarrak* (2000: 137) liburuan artifiziala eta eguneroko jardunetik urrun dagoen euskarari esateko; Marteko euskara kri-

¹ Koldo Zuazori eskaintzen diot berarengandik ikasia eskertzeko egin dudana ikerlan txiki hau; zorretan geratuko naiz beti edozelan ere. Eskerrak ematen dizkiet Koldori berari eta Maider Huarteri hemengo datu batzuekin laguntzearen, bai eta Iñigo Arteatz eta Sergio Monforteri ere, aurreko bertsio bati egindako oharrengatik. Lan hau Espainiako Zientzia, Berrikuntza eta Unibertsitate Ministerioak lagundutako PGC2018-100686-B-I00 ikerketa proiektuaren babespean egin dut.

tikatzen duen pasarte horretan *sakabanaketa*, *mobilizapen* eta *ezarpen* nominalizazioak aipatzen dira adibidetzat. Zentzuzko galdera bat da, beraz, ea zergatik diren, edo suertatzen zaizkien hiztun batzuei behintzat, halako nominalizazioak arrotzak. Artikulu honetan helburu horri ekingo diot, apalki bada ere: Alexiadouk (2001, 2017) egiten duen nominalizazioen azterbide sintaktikotik abiatuta, euskarazko nominalizazioen jakintzan sakondu nahi dut eta egiaztatu ea horrek giltza ematen duen nominalizazio batzuen arrotasuna azaltzeko. Kasurik txarrean, azalpen saioak balioko digu euskal nominalizazioak beste hizkuntzetakoen argitan hobeto ezagutzeko.

Nominalizazioak diodalarik, tradizionalki aditzekin lotutako izenez ari naiz eta ondoko guztiak sartzen dira euritako handi horren azpian:

- (1) testu idatzi bat *ikertzea*
- (2) *euskalduntze* batzordea, osasun sistemaren *euskalduntzea*
- (3) testu idatzi baten *ikerketa*
- (4) Ulisesen *itzulera*

Lehena, *perpaus nominalizatua* dugu, barnetik perpaus itxura erabatekoa duena baina kanpotik izen-sintagmaren banaketa duena; jende askok ikertu du hau (hasi Goenagarekin 1984 eta buka Duguinerekin 2012, lan esanguratsu bi aipatzearen) eta ez dugu guk hemen luze eta zabal aztertuko, baina aintzat hartuko dugu, ezinbestean hartu ere. Ez dezagun ahaztu, edozelan ere, *-t(z)e* atzizkian oinarrituta sortzen direla izen eratorriak ere, (2)-ko *euskalduntze* lekuko. Hauek ere sartzen dira hemen jomugan ditugun nominalizazioen esparruan, (3) eta (4) adibideetako *ikerketa* eta *itzulera* bezala.

Artikulua honela antolatatu dut: bigarren zatian, Alexiadouk (2001 eta gero lanak)² Morfologia Banatuaren esparruan proposatzen duen azterbidea zirriborratzen dut. Hirugarrenean, euskal nominalizazio eratorrien ezaugarriak berrikusiko ditut, orain arte esan dena (batez ere Azkarate 2008, Gondra 2014 eta Urrestarazu 2017) eta neure oharrak tartekatuz. Laugarren zatian, proposatuko dut (a) euskarazko gertaera nominalizazioetan oso aditz egitura urria dagoela eta kanpo argumentua, halakorik dagoenean, izenari dagokion proiektzio funtzioaletan batzen dela, Bruening-ek (2013) eta Alexiadouk (2017) ingelesezko posesiboaz diotenarekin bat; eta (b) perpaus nominalizatuak determinatzailearen azpian aditzari lotutako proiektzio funtzional guztiak biltzen dituztela. Proposamenaren ondorioa da gertaera interpretazioa nahiko mugatua dela euskarazko nominalizazio eratorrietan eta interpre-

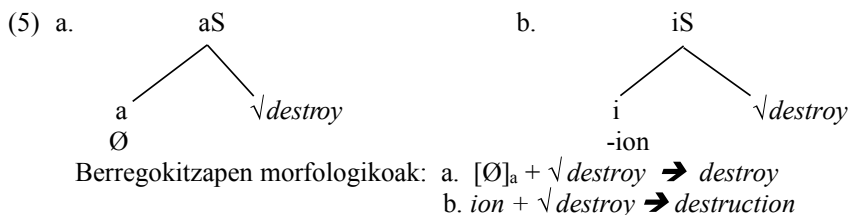
² Bakarka (Alexiadou 2010a-b, Alexiadou 2011, Alexiadou 2017) zein elkarlanean egingakoak (Alexiadou eta beste 2010, Alexiadou eta beste 2011, Alexiadou eta beste 2013) sartzen dira hor, besteak beste.

tazio hori, berriz, beti dagoela eskura (hiztun guztiek bestela ere erabiltzen dituzten) perpaus nominalizatueta.

2. Nominalizazioak eta Alexiadouren lanak

Gauzak sinplifikaturik, nominalizazio eratorriak ulertzeko modu orokor bi daude: lexikalista eta konstrukzionista. Ikuspegi lexikalistan, hiztegi barruan osatzen dira hitzak, aditzetik eratorritako nominalizazioak ere, are aditzek bezala gertaera egitura eta nahitazko argumentuak dauzkatena, Grimshaw-en (1990) analisi ezagunean bezala. Azterbide konstrukzionistetan, aitzitik, hitzak ez dira hiztegian osatzen, syntaxian zehar baino. Morfologia Banatua (hala deitua Halle eta Marantz 1993 lanaz gero) azterbide konstrukzionista horietariko bat da eta guk abiapuntu hartu dugun Alexiadou (2001) lanak bete-betean jarraitzen dio azterbide horri. Labur-zurrean:

a. Lexemak erro neutroak dira kategorialki, eta amaierako kategoria sintaktikoa zehazten da erroa osagarritzat hartzen duten kategoria funtzionalen arabera. Esaterako, $\sqrt{\text{destruct}}$ -erroa aditz gisa lexikalizatuko da aditz kategoria funtzionalaren osagarri gisa proiektatzen bada, baina izen gisa izen kategoria funtzionalaren osagarri gisa proiektatzen bada:³

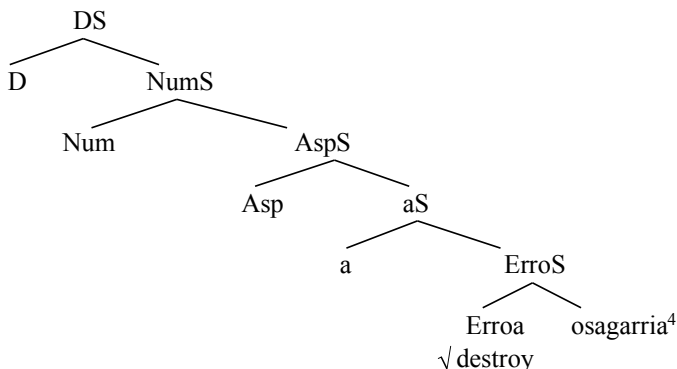
b. Gramatika sortzailean ohikoa da gertaera eta emaitza nominalizazioen artean bereiztea Grimshaw-en (1990) lanaz geroztik; lehena ekintzari berari dagokio eta nahitaezko argumentuak dauzka (cf. 6a), eta bigarrena, berriz, ekintzaren emaitza edo ondorioei dagokie eta ez du argumenturik hartzen (cf. 6b):

- (6) a. The examination *(of the patients) took a long time
 b. The exam was six pages long

³ Artikuluan honako laburdurak erabili dira: a = aditz txikia, D = determinatzaile, Dnb = denbora, Asp = aspektu, Num = numero, i = izen txikia, I = izena, P = preposizio/postposizio, S = sintagma.

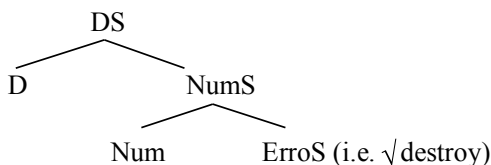
Alexiadouk (2001) gertaera nominalizazioetan aditzekin egon ohi diren kategoria funtzionalak proposatzen ditu:

(7) Gertaera nominalizazioak

Emaitza nominalizazioetan, berriz, izenaren inguruko kategoria funtzionalak zuzenean lotzen zaizkio erroari:

(8) Emaitza nominalizazioak

Gertaera nominalizazioen eta emaitza nominalizazioen arteko bereizketa erroei loturiko kategoria funtzionalen presentzia/ausentziari zor zaio. Horrez gain, gertaera nominalizazioek bestelako ezaugarri hauek ere omen dauzkate, jarraian laburbilduko ditudanak.

Alexiadourentzat (2001), gertaera nominalizazioak egitura ezakusatiboak dira, pasiboen modukoak: gertaera bat adierazten dute, agente bat inplikazten dute eta, alde horretatik, *aditz* txikia edo *boz* buru funtzionala (*little v* and *voice* ingelesez, hurrenez hurren) biltzen dute; baina aldi berean aditz txiki edo boz buru funtzional hori akastuna da: ez dauka gaitasunik kasu objektiborik ezartzeko eta kanpo argumentua zuzenean proiektatzeko (hots, iragan-kortasunaren alderdia falta du buruak); garai batean Harleyk (1995) aldarrikatutako *become/happen* motako aditz txikia da alegia. Hortaz:

⁴ Ikuspegi diferenteak daude barne argumentua proiektatzeaz; Marantz-ek (1997), esaterako, barne argumentua aditz bihurtutako erro baten espezifikatzaile gunean sortzen du (Gondrak 2014 ere hala egiten du); Alexiadouk (2001), berriz, erroaren egiazko osagarritzat hartzen du. Artikulu honen helburu apalak kontuan hartuta, ez naiz eztabaida honetan sartuko.

- (9) a. * The destruction the city took a long time
 b. The destruction of the city (by the enemy) took a long time
 [c. The arrival of the train took place at ten
 d. * The jumping of the athlete (* = interpretazio ebentiboan)]

Alexiadou (2017) lanean ere, aditz txikia eta boza parekotzat jotzen direla dirudi, baina aurreko lan batean (Alexiadou eta beste 2015) lehena erroa aditz bihurtzen duen kategoria soiltzat eta bestea kanpo argumentua ezartzen duen kategoriatzat hartzen dira; nik, gero (cf. §4.1) ikusiko dugun bezala, bigarren ikuspegia lehenetsiko dut.

Alexiadouk halako paralelismo bat ikusten du nominalizazioen ikuspegi honen eta ergatibitatearen ikuspegi jakin batzuen artean. Hots, ergatibitatearen ikuspegi batzuek (e.g. Nash 1995) *aditz* buru akastun bati leporatzen diote kasu ergatiboaren azalpena, ergatiboa bera nolabaiteko (*by* buru duen) preposizio-sintagma bat balitz bezala. *By*-sintagma da modu bat erroak inplikatzeko duen kanpo argumentua azaleratzeko, baldin eta preposizio horrek esleitzen dituen interpretazioak bat badatoz erroaren kanpo argumentuak dituenekin (cf. Alexiadou eta beste 2009, Alexiadou eta beste 2013). Bestalde, gertaera nominalizazioak ez omen dira posible aditz ezergetiboekin (Grimshaw 1990, Picallo 1991); berauek *aditz* txiki arrunta daukate eta horrexegatik leudeke nominalizazio ebentiboetatik kanpo (= 9d).

Alexiadou (2001) lanarekin amaitzeko, aipa dezagun bere proposamenaren parterik erakargarriena: gertaera nominalizazioek onartzen dute bariazioa bai hizkuntza beraren barruan bai hizkuntzatik hizkuntzara, atzizki nominalizatzaile bakoitzak onartzen dituen proiektzio funtzionalen arabera. Esaterako:

- (10) John's criticizing/having criticized the book (D-*NumS-AspS-bozS/aS)
 (11) John's destruction of the book (D-NumS-*AspS-bozS/aS)

Ingeleseko DS-gerundioaren eta ekintza nominalizazioen arteko bereizketa ondo azal omen daiteke proposatuaz (a) lehenak *aditz txikia* eta *Aspektua* bezalako aditz proiektzio funtzionalak biltzen dituela baina (adjektiborik eta pluraleko aukerarik ezean) *Numero* kategoria falta duela; eta (b) bigarrenak, berriz, batetik *aditz txikia* eta bestetik *Numero* kategoriak biltzen dituela, Aspektu-Sintagmarik gabe. Diferentzia erantsi bat da lehenaren *aditz txikia* kategoria iragankortzat jotzen duela eta bigarrenarena, aldiz, ez (cf. Alexiadou 2001: 137). Arestiko (11) bezalakoen grekerazko ordainetan zilegi dira era askotako adberbioak (moduzkoak, aspektualak) eta horrek nominalizazioen barruan AspS badela salatzen du:

- (12) a. i catastropi ton stihion olosheros mas kateplikse
 ART suntsipen ART ebidentza.GEN guztiz gu harritu.gintuen
 'Ebidentzia guztiz suntsitzeak gu harritu gintuen'
 b. grekerazko nominalizazio ebentiboen egitura: D-NumS-AspS-bozS/aS (cf. 11)

Alexiadouren (2001) azterbidearen ezaugarri nagusiak azaletik birpasatu ondoren, gatozen euskarazko nominalizazioetara.

3. Euskal nominalizazioak

Atal honetan berrikusiko dut gaingiroki zer dakigun euskal nominalizazio eratorriez, dela aurretik esan dena nolabait laburbilduta, dela euskarazko datuak Alexiadouk seinalatutako ezaugarriekin erkatuta.

3.1. Euskal nominalizazio eratorriez orain arte

Emaizta eta gertaera interpretazioak bereizteko irizpideen gaia Grimshaw (1990) lanean garatzen da nahiko zorrotz; eta ñabardura batzuk egin bazaizkio ere (cf. Borer 2003, Alexiadou eta Grimshaw 2008, Sleeman eta Britto 2010) normalean onartu egiten da bereizketa. Euskararako ere, deblauki onartuko dut, eztabaida handirik gabe, gertaera interpretazioaren (13) eta emaitza interpretazioaren (14) arteko bereizketa badela. Interpretazio ebentiboa nabarmena da *luze jo*, *gertatu*, *iraun* bezalako predikatuekin eta oso nekeza da izen pluralekin:⁵

- (13) *erosketa* = erostearen ekintza, prozesua
Pisuaren erosketa asko luzatu da
- (14) *erosketa* = erostearen ondorio, emaitza
Mahai gainean utzi ditut supermerkatuko erosketak

Honetaz, aurretik hitz egin dut (cf. Artiagoitia 2000: 137-141, Artiagoitia 2006, Artiagoitia 2011) eta bereizketa ontzat eman dute beste lagun batzuek ere (Azkarate 2008, Gondra 2014, Urrestarazu 2017). Komeni da, badaezpada, argitzea anbiguitate hori atzizki batzuetara baino ez dela zabaltzen; esaterako, *-tura* atzizkiak nekez eduki dezake gertaera interpretazioa:

- (15) a. *Zubi berriaren egitura urte berriarekin hasi zen eta luze joko du.
[b. Zubi berria egitea urte berriarekin hasi zen eta luze joko du.]
- (16) a. *Sardinaren erredura iluntzeko 8etarako programatu dute.
[b. Sardinaren erreketak iluntzeko 8etarako programatu dute.]

Bestalde, oso litekeena da *-keta* edo *-pen* atzizkidun nominalizazio guzti-guztiek irakurketa biak ez edukitzea. Honetan harira dator bibliografian sumatzen den desadostasun bat: Azkaratek (2008: 102) dioenaren arabera, *-era*, *-keta*, *-pen/-men* lirake atzizki nominalizatzailek ohikoenak gaurko

⁵ Grimshaw-ek zioen gertaera-nominalizazioak ezin direla pluralizatu baina Alexiadouk (2010b) gogora dakarren moduan, murrizketa horrek ekintza atelikoak/amaieragabeak afektatzen ditu batez ere; cf. **datuen bilaketak eten dira*. Ikus, halaber, Alexiadou (2011).

euskaran. Hau esatean, berauek gertaera interpretazioa izan dezaketela du gogoan Azkaratek eta zuzen dabilela dirudi:

- (17) Uste dut haren itzulera ospakizun bat izango dela andrearentzat (*Gailur ekaiztsuak*, E. Bronte / I. Aldasoro, 2017, Erein-Igela, 144 or.)
- (18) Testu berriaren itzulpenak luze jo zuen
- (19) Diruaren itzulketa datorren astean gauzatuko da

Adibide sorta hau hiru atzizkiak onartzen dituen *itzuli* aditzaren inguruan antolatu dut, baina begi bistan dago *itzulera* adiera ezakusatiboarekin lotzen den bitartean, *itzulpen* eta *itzulketa* izenek *itzuli* irangakorarekin dutela lotura, lehenak ‘traduzitu’ adierarekin eta bigarrenak ‘buelatu’ adierarekin. Azkaratek hiruko zerrenda horretara *-kuntza*, *-zio* eta *-t(z)e* batu litezkeela ere iradokitzen du. Nolanahi ere, deigarria da Gondra (2014) lanean nominalizazio ebentiboak eta emaitza nominalizazioak erkatzen direnean, sistematikoki *-keta* atzizkidunak eta *-pen* atzizkidunak erabiltzen direla hurrenez hurren, *-pen* atzizkiak gertaera interpretaziorik onartuko ez balu bezala:

- (20) *euskalkien sailkapenak hiru egun iraun zuen (Gondraren 9b)

Adibide hau, Urrestarazuk (2017: 59) egoki argudiatu duenez, bitxia da —geure munduaren ezagutzari esker— bai baitakigu Bonapartek edo Zuazok ezin zezaketela beren lana hiru egunean egin; denbora tartea luzeagoa bada, ez dago arazorik irakurketa ebentiboa lortzeko, noski:

- (21) euskalkien sailkapenak hainbat urte iraun zuen⁶

Hau argituta, berrikus ditzagun orain euskal nominalizazio eratorrien ezaugarriak; irakurleak aintzat hartu behar du aurrerantzean esango direnak, besterik adierazi ezean, nominalizazioen irakurketa ebentiboei dagozkiela.

3.2. Gertaera nominalizazioen ezaugarriak euskaraz berrikusten

Gertaera nominalizazioen ezaugarri bat da berauek argumentuen beharra daukatela, nahitaez eduki ere, kanpo argumentua aipatzen ez den arren. Honetan euskara bat letorke Alexiadouren deskribapenarekin. Argumentuen us-tezko beharra erakusteko, bi adibide ekarriko ditut:

- (22) Badakit lantokian munstro bat den pertsona adeitsua izan daitekeela kalean, maitagarria etxean. Horregatik zure senarrak izan zezakeen beste alde ezkuturen baten *bilaketari* ekin nion. (*Jende desegokia*, G. Zabarte, 2015, Susa, 80 or.)

⁶ Edo:

(i) Hungariatik iritsitako judu talde baten sailkapena erakusten dute argazki horiek (*Post-kronikak*, A. Barandiaran, 2009, Elkar, 39 or.).

Argazkiak sailkatze-prozesu bat erakusten du, ez sailkatu ondorengo egoera edo emaitza.

- (23) Neutroaren goresteak sexu-harremanen *ukapena* dakar, eta horretan ez nator bat zurekin. (*Ezer gabe hobe*, I. Borda, 2009, Susa, 131 or.)

Adibideotan, zer bilatzen edo ukatzen den ezabatuz gero, irakurlea zer-baiten esperoan bezala gelditzen dela uste dut:

- (22') ?? Badakit lantokian munstro bat den pertsona adeitsua izan daitekeela kalean, maitagarria etxean. Horregatik *bilaketari* ekin nion.
- (23') ?? Neutroaren goresteak *ukapena* dakar...

Hots, prozesu interpretazioa gailentzen delarik, ematen du ezinbestekoa dela beren-beregi esatea *zeren* bilaketaz edo ukapenaz ari garen.⁷

Ohartzekoa da *bilaketa* eta *ukapen* nominalizazioak predikatu iragankorretatik eratortzen direla eta, subjektua aipatzen ez den arren, nolabait implizitua dela (gero eztabaidatuko dugu esplizitua izan daitekeen): norbaitek bilatzen edo ukatzen du dena delakoa. Badirudi *-keta* (Azkarate 2008) atzizkiak joera duela nominalizazioak predikatu iragankorretatik eratortzeko eta guztietan antzeko fenomenoak egiaztatzen dugu: predikatua iragangaiztu bezala egiten da, baina ulertzen da subjektu bat badela. Antzera gertatzen da *-kuntza* atzizkiarekin. Kontu hau ondo ikusten dugu NOR eta NOR-NORK aldizkatzea onartzen duten aditzekin:

- (24) a. txerria (berez) hil da
 b. baserritarrek txerria hil dute
 c. txerriaren hilketa deitoratu dute
 c = irakurketa1: inork txerria hiltzea deitoratu dute
 c ≠ irakurketa2: txerria (berez) hiltzea deitoratu dute

Hots, *hilketa* izena norbaitek norbait hiltzearekin lotzen da, ez 'berez hil' predikatu inkoatiboarekin. Salbuespen batzuk egon litezke agian,⁸ baina egonkorra da eredu hau NOR vs NOR-NORK txandakatzea duten predikatuekin:

(25) teiltuaren zuriketa	≠	teiltatua berez zuritzea
(26) literatur lanen sorkuntza	≠	literatur lanen sorrera
(27) diruaren itzulketa	≠	diruaren itzulera

⁷ Dena esateko, badira ikerketa batzuk (cf. Sleeman & Britto 2010, Grimm & McNally 2014, Smirnova & Jackendoff 2017; bigarrena batez ere) argumentuen beharra nasaitu egin daitekeela diotenak, horretarako baldintza pragmatikoak gertatuz gero. Euskaraz ere halaxe:

(i) Interfonoaren txirrinak eten zidan *irakurketa* (*Jenisjoplin*, U. Alberdi, 2017, Susa, 139 or.)

Pasarte honetan ez da aurretik irakurgairik aipatu eta, nahiko kriptikoa bada ere, *dena delakoa-ren*, *zernahiren* irakurtze-ekintza eteten dela ematen da aditzera pragmatikoki.

⁸ Hala dio Urrestarazuk (2017) *osaketa*, *isurketa*, *erreketa* izenatarako behintzat.

Antzeko zerbait sumatzen dugu *-pen* atzizkiarekin:

- (28) a. arazo baten azalpena
b. txertoaren garapena

Arazo baten azalpenak ez du ‘arazoa bat sortu denik’ esan nahi, ‘norbaitek arazo bat azaltzea’ baino; bigarren adibidean ere, ulertzen dugu eskuarki ‘norbaitek’ garatzen duela txertoa, ez berez garatzen dela.⁹

Azkenik, Azkaratek (2008) iradokitakoaren bidetik, esan behar dugu *-era* atzizkiari esker lortzen direla predikatu ezakusatibo askoren gertaera nominalizazioak: arestiko *itzulera*, *sorrera* edo *jaitsiera*, *etorrera*, *agerrera* bezalakoak dira lekuko. Hauetan ere, printzipioz, gertaera irakurketa behartuz gero, argumentua ezinbestekoa dugu:

- (29) Bihartxe abiatuko naiz hara, gure etorreraren berri ematera (*Gure Jerusalem galdua*, A. Epaltza, 2013, Elkar, 271 or.)

Hor *etorrera* besterik esaten ez badugu, adibidea arraro xamarra izango da, aurreko (22’) eta (23’) adibideen parekoa.

Laburbilduz, euskaraz predikatu irangakorrek eta ezakusatiboek parte har dezakete nominalizazio ebentiboetan; berauek barne argumentua ezinbestekoa dute eta, predikatu iragankorren kasuan erroaren (hots, predikatua- ren) jatorrizko kanpo argumentua ezabatuta agertzen bada ere, inplizitua da. Zentzu honetan esaten dute autoreek (Grimshaw 1990, Picallo 1991, Alexiadou 2001) gertaera nominalizazioak *pasiboak* direla.

Moduzko modifikatzailei, modifikatzaile aspektualei, eta adberbioei dago- kienez, ohar batzuk egin behar dira. Bateko, *-pen*, *-keta* eta halako prozesu nomi- nalizazioetan zaila dirudi adberbioez edo modifikatzaile aspektualez hitz egiteak:

- (30) a. txostenaren (*azkar[ki]) idazketak ordubete iraun zuen
b. (*astiro) testamendu berriaren (*astiro) itzulpenak luze jo zuen
c. Egunkariaren (*egunero) irakurketa maite dut
d. Gernikaren (*bonben bidez) suntsipena gertaera latza izan zen.

Hala ere, Gondrak (2014) dioenaren kontra eta Urrestarazuk (2017) az- pimarratu duen moduan, ez da egia halako modifikatzaileak ez direla oro har zilegi euskaraz; badira zilegi, baina *-ko* hartzen dute (halakoak zilegi diren ber). Eta *-ko* hartzeak salatzen du ez direla aditz proiektzioetan batzen, izena- ren ingurukoetan baino (de Rijk, 1998, Höhn 2012):

- (31) a. Ulises nobelaren *apurkako*/ ?*astiroko* itzulpena
b. egunkariaren *eguneroko* /**azkarreko* irakurketa
c. Gernikaren *bonba bidezko* suntsipena

⁹ Hemen ere salbuespen argia dago: (*des-*)*agerpen* hitzak ‘zerbait berez agertzearekin’ du lotura, ez nahitaez ‘norbaitek zerbait agertzearekin’. Gainerakoan, *Euskal Hiztegia* delakoan diren *-pen* atzizkidun hitz ia guztiak argumentu biko aditzekin lotzen dira.

Nire ustez, datu honek pentsarazten du euskarazko nominalizazio hauek ez daukatela aditz proiektzio askorik, aditz txikia bera baino harantzago; hots, aspektu-sintagma falta dute (Gondrak kasu honetan zuzen dioen moduan). Horrek bat egiten du Alexiadouk (2001: 131) aipatzen duen beste ezaugarri batekin: adberbio aspektualak zilegi ez badira, adjektibo aspektualak (*eten-gabe*, *sarri* bezalakoak) numero-sintagmari lotuta agertuko dira (cf. 32a). Adjektibo aspektuala izan barik balio aspektuala duen eta *-ko* postposizioa duen *ohiko* modifikatzailea ere posible da (cf. 32b):

- (32) a. Erreportajearen irakurketa *azkarra* egin eta gero, editorialera jo dut (*Etxeko hautsa*, A.I Lertxundi, 2011, Alberdania, 232 or.)
- b. Gaixoaren *ohiko* azterketa medikuak ordubete inguru irauten du

Beste horrenbeste esan daiteke, oro har, postposizio-sintagma itxurako modifikatzaile guztiez, direla adjuntuak direla predikatuak beren-beregi hautatakoak; denek *-ko* hartzen dute, *ohiko* IS batean bezala, edo bestela izenburu batean bezala determinatzaile-sintagmaren ondorengo kokapena onartzen dute:

- (33) a. Ulisesen Itakarako itzulera (edo bestela: Ulisesen itzulera Itakara)
- b. Mirenen astebeteko atxiloketa (edo bestela: Mirenen atxiloketa astebetetz)

Grimshaw-ek hitzetik hortzera darabiltzan *constant* eta *frequent* tanke-rako adjektibo aspektualak ere ez dakit oso natural ateratzen diren, baina adibide banakaren bat topatu dut:

- (34) a. Bizitzea, hein handi batean, errealitatearen *ikerketa etengabea* da, *ikerketa* eta imajinazio jardun etengabea. (*Egunkaria*, 2001/03/18)
- b. Bertako agintariak Aleksander Lukaxenko buru dutela mila bider salatu dituzte mendebaldeko erakundeek, giza eskubideen *zapalketa etengabea* babestu dutelako. (*Berria*, 2003/09/09)
- c. Esate baterako, ez zen sekula iritsi hispaniar letrei gustua hartzera, Quevedoren *irakurketa sarria* gorabehera (*Ipuin hautatuak*, J. L Borges / J. Garzia, 1998, Ibaizabal, 245 or.)

Naturaltasuna nire iritzi hutsa da, noski, hor naturalago sumatzen ditudalako «giza eskubideak etengabe zapaltzea babestu dute» edo «Quevedo sarri irakuri arren».

Aurretik (cf. §2) adierazi moduan, ikuspegi zabaldua da gertaera nominalizazioak egitura pasibo antzekoak direla eta, hortaz, pasiboetan bezala predikatu iragankorren kasuan, posible dela inplizitua den kanpo argumentua preposizio-sintagma baten bidez azaltzea eta, Alexiadouri kasu eginez gero, modu markatuagoan posesibo berezi baten bidez (esaterako, ingelesez):

- (35) a. the destruction of the city by Rome
b. Rome's destruction of the city
- (36) a. la captura de los fugitivos por los soldados
b. * la captura de los fugitivos de los soldados
[c. la demostración de Juan del teorema de Pitágoras (es inconsistente)
Alexiadou 2001: 82-hh; jatorrizko datuak Zubizarreta 1987, Picallo 1991]

Esan dezadan lañoki euskaraz ez dagoela pasibo argirik egile argumentuaren gauzatze alternatiboa egiaztatzeko; pasiborik badugula onartuta ere, egilea ergatiboarekin edo (garai bateko euskaran) instrumentalarekin markatzen dugu, hemen ezinezkoa dena (cf. ** *euskalkien Zuazok/Zuazoz sailkapena*). Eta gaztelaniaz (eta erromantzez oro har) bi genitibo posible (baina arrotz) badira ere, emaitza nominalizazioetara mugatzen ei da (cf. 36c; Picallo 1991, Alexiadou 2001, 2017). Euskaraz, eta hemen dator korapiloa, prozesu nominalizazioetan posesiborik izatekotan, jabetza genitiboaren formatoan dator berriro ere, hasierako adibideetarikoa bat hona ekarri eta moldaturik egiaztatu daitekeenez:

- (37) *Bonaparteren* euskalkien sailkapena prozesu luzea izan zen

Alegia, sailkagaia eta sailkatzailea, biak, kasu marka berarekin ageri dira, ingelesez ez bezala. Marteko euskara izan daiteke bi jabetza genitibo errenkadan ematea, baina dela prozesua dela emaitza interpretazioa, nik eta nire informatzaileek ez dugu alde handirik sumatzen arestiko (37) adibidearen eta ondoko bi hauen artean:

- (38) a. *Artetaren* Ganboaren erretratua (Euskaltzaindia 1987: 39)
b. *Leizarragaren* Testamentu Berriaren itzulpena¹⁰ [1571ean argitaratu zen]

Gehienez ere, artifizialtasun erantsia (37) adibidean perpaus nominalizatua erabili ez izanari leporatu ahal zaio, noski (cf. *Bonapartek euskalkiak sailkatzea prozesu luzea izan zen*). Beraz: euskaraz prozesu nominalizazioetan posesiboa agertzeak esan nahi du subjektu argumentua ager daitekeela bai, baina osagarriak daukan kasu marka berarekin. Geroago, 4. atalean bueltatuko gara kontu honekin, uste baino inportanteagoa baita ikuspegi konparatibotik begiratuta behintzat.

Gauzak horrela, gertaera nominalizazio eratorrietan sumatzen dugun kasu ezartze sistemak (dagoeneko Artiagoitia 2009, 2012 lanetan eztabaida-

¹⁰ Izen-sintagma hau hiru lekutan topatu dut Google-ri esker:

a. https://eu.wikipedia.org/wiki/Euskara_arkaikoa

b. <http://www.fontes50.es/eu/4-euskara-bereziki-aberatsa-eta-interesgarria>

c. <http://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/eu/harriet-bernard-maurice/ar-52287-141940/>

tuak) bitxia dirudi: perpaus mailan susmatzen dugun ergatibitatearen ordez, argumentu guztiak berdin markatzen ditugu nominalizazioetan:

- (39) a. Zuazok euskalkiak birsailkatu zituen (ERG-ABS)
- b. Maria etorri da (ABS)
- (40) a. *Zuazoren euskalkien* sailkapena (GEN-GEN)
- b. *Mariaren* etorrera (GEN)

Lehen aditzera eman dut predikatu ezerгатiboek ez dutela gertaera nominalizazioetan parte hartzen; kontu hau artikulu xume honen helburuetatik harantzago doa,¹¹ baina emaitza ez litzateke aldatuko.

Datiboarentzako lekuri eza da beste ezaugarri bat. Nabaria da (cf. Elordieta 2001) euskaraz aditz ditransitiboetako datibo argumentuak ezin ager daitezkeela nominalizazio eratorrietan, are gutxiago irakurketa ebentiboetan:

- (41) a. umeei goxokiak erosi dizkiegu
 - b. *umeei goxokien erosketak luze jo du
 - c. *umeen goxokien erosketak luze jo du
 - d. *goxokien umeen erosketak luze jo du
 - e. *goxokien erosketak umeei luze jo du
- [c-e adibideak (Elordieta 2001: 72) lanetik moldatuak]¹²

Era berean, Urrestarazuk (2017) argi utzi du tipikoki ditransitiboak (i.e. NOR-NORI-NORK) diren predikatuetan *-keta* atzizkiak emaitza eskasak dauzkala: **erantzuketa*, **eskaketa*, **eskainketa*. Galdera da hau zergatik litza-tekeen honela. Arazoa morfologiko hutsa izan liteke (datiboak ez duela *-ko* atzizkia onartzen), baina sintaktiko hutsa izateko aukera handia dauka, Urrestarazuk (2017) iradokitzen duen bezala: nominalizazioetan datiboa batzeko edo proiektatzeko egitura sintaktiko nahikorik (edo behar bezalakorik) ez izatea. Izan ere, osagarri bikoitzeko predikatuetan kontu orokorra ei da helburu den argumentua nominalizazioetatik kanpo geratzea (esaterako, ingelesez eta grekeraz; cf. Alexiadou 2001).

¹¹ Nahiz eta ez duen argitzen kasu guztietan irakurketa ebentiboa posible den, Urrestarazuk (2017: 35) defendatzen du *-keta* atzizkia ezerгатibo edo agentibotzat hartzen diren predikatu iragangaitz batzuei (NORK zein NOR motakoak) lotzen zaiela (e.g. *ariketa*, *hizketa*, *jarduketa*, *jostaketa*, *lehiaketa*); nolanahi ere, hemen ere argumentuak genitiboz markatuko lirateke (cf. *enpresaren jarduketa*).

¹² Berro & Fernández (2019) lanak proposatzen du izenburuetan izenak (helburu edo iturri) datibo osagarria eduki dezaketela, aditz proiektiziorik gabe; ados nago, oro har, proposamenarekin eta xehetasunetan sartzeak luzeegi joko lukeenez, bakarrik esango dut, beraiek diotena gorabehera, izenburuetako izen horiek (cf. *abisu*, *dei*, *gorazarre*) ez direla egiazki *gertaera* izenak, ez behintzat gertaera konplexuko izenak Grimshaw-en zentzuan. Eta aparte, noski, izenburuetara mugatzen dira; nik hemen gogoan ditudan izen-sintagmek, gramatikalak izatekotan, sintaxi arrunta edukiko lukete.

Aspektu aldetiko bereizgarriei dagokienez, ezaguna da beste hizkuntza batzuetan aspektu lexikoaren aldetik murrizketak izaten direla atzizkien artean; ingelesez, esaterako *-ing* nominala ez da bateragarria predikatu telikoe-kin (**the arrivings of the train vs the arrivals of the train* ‘trenaren iritsierak’). Kontu hau, nik dakidala, aztertugabea da gure artean.¹³

Atzizkien arteko bereizketak direla eta, oro har, falta ditugu nominalizazio atzizkien monografiak. Bada salbuespen bakanen bat (Urrestarazu 2017); aztertuen, jakina, *-t(z)e* atzizkia dugu perpaus nominalizatuen aldetik (cf. Goenaga 1984 lanaz gero). Azkaratek (2008), bestalde, hainbat atzizki nominalizatzaile aipatzen ditu baina ikusteko dago horietan guztietan interpretazioen anbiguitatea gertatzen den. Zerrenda horretan falta da, esaterako, *-tza* bezalako atzizki bat, ustez (zenbait predikatutatik behintzat) gertaera nominalizazioak ere sor ditzakeena:

- (42) a. Haur baten jaiotzak dakarren kaosa konpentsatze aldera...
(E. Rodriguez, *Bihotz Handiegia*, 2017, Susa, 15 or.)
b. egintza, ekintza, iraultza, jaiotza

Euskarazko nominalizazio ebentiboen ezaugarriak berrikusi ondoren, natorren analisi posible bat proposatzera.

4. Analisi baterantz

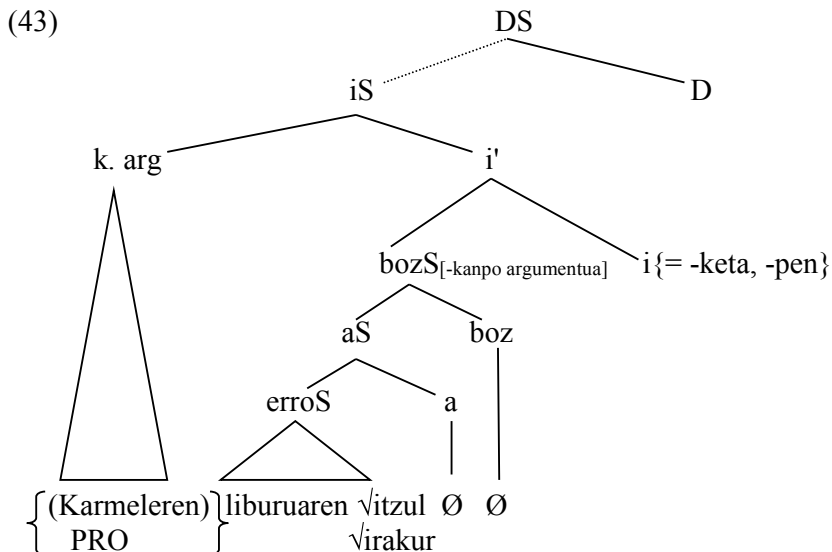
4.1. Nominalizazio eratorriez

Aurreko atalean egiaztatu dugun bezala, euskarazko gertaera nominalizazioek Alexiadouk (2001) eta bestek adierazitako ezaugarriak betetzen dituzte, alegia:

- a) itxura ezakusatiboa erakusten dute predikatu iragankorretatik eratorritakoen artean;
- b) aditz proiektzioak nahiko mugatuta edo ahulduta ageri zaizkigu: ebentibitatea adierazi egiten da, baina *-ko* buru duten sintagmen eta adjektiboen bitartez (aspektualak izan daitezkeenak), inoiz ez adberbioen edo aditz proiektzioek ohi dituzten posposizio-sintagmen bitartez;
- c) argumentuen nahitaezkotasuna ere sumatzen da; subjektua aukeran daukate, baina beronek ohiz kanpoko eta bitxia dirudi;
- d) argumentuak genitiboarekin markatzen dira.

¹³ Eta, gaian sartuta, ez dakit alde handirik dagoen *trenen iritsierak* eta *trenen iristeak* adibideen artean.

Hortaz, honelako egitura batean pentsatu behar da:

Izen txikia buru funtzionalaren gaineko egitura ez dugu islatu; printzipioz, bertan *Sailkatzaile/Classifier*, *Numero* eta euskarazko genitiboaren berri emateko proposatu dudan *Posesibo* buruak (cf. De Wit 1997, Artiagoitia 2009, 2012) ere agertu beharko lirateke. *Boz/voice* hori akastuna da zentzu jakin batean:¹⁴ ez du kanpo argumentua proiektatzen Bruening-ek (2013) dioen moduan; eta jatorrizko erroari dagokion kanpo argumentua, hartara, izenaren inguruko proiektzio funtzionalean proiektatzen da (Bruening 2013, Alexiadou 2017). Ageriko kanpo argumenturik ezean, subjektua isila dela pentsatu behar dugu, Sichel-ek (2009) eta Bruening-ek (2013) iradokitzen duten bidetik.

Ingelesaren antzera euskaraz, kanpo argumentua *posesibo* gisa ager daiteke subjektuarentzako argumentu gune bat dagoelako DS mailan; diferentzia da euskaraz genitibo posizio biak (osagarriaren eta subjektuarena) goian daudela, ingelesez bata iS-ren azpian eta bestea goian, iS proiektzioaren gainean, dauden bitartean; datu hau ondo egiaztatzen da zenbatzaileren bat zilegi denean prozesu nominalizazio batean (Artiagoitia 2012):

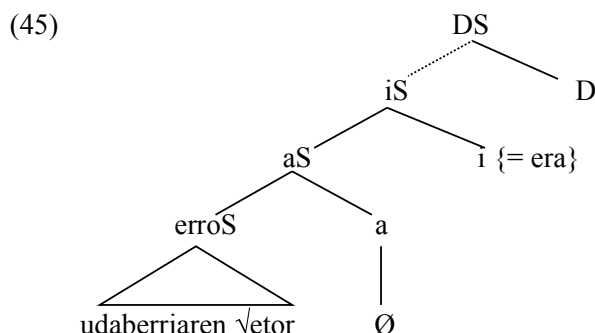
- (44) a. Botoen_i bi [botoen_i zenbaketa] horiek denbora asko iraun zuten
 b. (Bonaparteren_i) euskalkien_j hiru (t_i) t_j sailkapenek luze jo zuten

¹⁴ Ikus honetaz Ormazabal & Romero (2017); euren proposamena zuzena bada, nominalizazioetako aditz txiki/boz akastun batek ez luke datiboa gora mugitu eta azalarazten utzi beharko; gauzak hala direla dirudi.

Beste era batera esanda, ingelesezko nominalizazio *iragankorrak* (cf. *John's destruction of the city* tankerakoak, Alexiadou 2001: 213) neutralizatutako nominalizazioak dira euskaraz. Hain zuzen ere, Alexiadou (2017) lanean behin eta berriro ukatzen da buru funtzional batek bi kasu ezarri edo erkatzeko gaitasuna edukitzea.¹⁵ Alternatiba, noski, beste hizkuntza askotan hau da: kanpo argumentua iS proiektzioaren azpian PS baten bidez, *by* edo antzeko preposizioa buru duen sintagma baten bidez alegia; euskaraz ez daukagu egiletasuna gauzatu dezakeen halako posposiziorik.

Horrez gain, suposatu behar da bozS akastun horri leporatu behar diogula adverbiorik eta, oro har, aditz proiektzioetan ohikoak diren postposizio-sintagma arruntak ez agertzea. Hau da, bozS hori arrunta ez izanik, boz-Sintagmetan ohikoak diren modifikatzaileak falta dira euskaraz; datu hau hobeto zehaztea etorkizuneko erronka da ikertzaileontzat.

Badirudi *-era* gertaera nominalizazioek egitura txikiagoa dutela, atzizkia funtsean predikatu ezakusatiboei lotzen zaielako:

Hemen suposatzen ari naiz, Alexiadou eta besteri (2015) jarraituz, aditz ezakusatibo arruntek boz-Sintagma falta dutela, hori ikuspegi bakarra ez den arren. Nolanahi ere, hainbat kontu aztertzeke eta gerora begira utzi behar dira oraingoz.¹⁶

4.2. *Perpaus nominalizatuez hausnarrean*

Euskaraz argi dago perpaus nominalizatuek aditzari lotutako kategoria funtzional gehienak edo guztiak biltzen dituztela, are *Denbora* kategoria,

¹⁵ «What is excluded is a head entering multiple Agree with two arguments» (Alexiadou 2017: 369). Ildo beretik jotzen du Fábregasek (2013) ere, fase berean genitibo bakarra dagoela proposatuta.

¹⁶ Euren artean, *-pen* eta *-keta* atzizkien arteko konparazioa. Ikus, halaber, Berro, Oihartzabal, eta Fernández (2018) lana; bertan inkoatibo-kausatibo txandakatzea duten predikatu guztietan bozS badela defendatzen da.

perpausaren kasu markaketa arrunta dugulako kasu ergatiboa barne, eta ezeztapena eta aspektua ere bai (cf. 46c). Ñabardurekin bada ere, ezaugarri horiek deskribatu dira hainbat lanetan (Goenaga 1984, Ortiz de Urbina 1989, Odriozola & Zabala 1997, Etxepare 2006, Duguine 2012, San Martin 2012):

- (46) a. Bonapartek euskalkiak 19. mendean zehazki sailkatzeak (luze jo zuen)
- b. Bonapartek 19. mendean euskalkiak zehazki sailkatu izana inportantea izan zen euskalaritzarako
- c. Bonapartek 19. mendean euskalkiak sailkatu ez izanak arazoak ekarriko zizkion euskalaritzari.
- d. *Bonapartek euskalkiak sailkatze zehatzak (luze jo zuen)
- e. *Bonapartek euskalkiak zehazki 19. mendeko sailkatzeak (luze jo zuen)

Alegia, halakoetan perpausetan ohikoak diren ERG-ABS-DAT kasu markak, adberbioak, eta postposizio-sintagmak topatzen ditugu, ezeztapena eta aspektu burutua duten nominalizazioak ere bai, baina adjektiborik eta «izenlagunik» ez. Honek euskarazko perpaus nominalizatueterako Alexiadouk (2001: 158, 2010a: 504) ingelesezko DS-gerundiorako eta italiera eta gaztelaniazko artikuludun infinitiboetarako ematen duen egitura (cf. 10) iradokitzen du, baina Dnb-S gehituta. Denbora hori ez da jokaturia, noski, eta hori hizkuntzen arteko ikuspegitik egokiro aztertu beharko dugu. Ideia honen osagarri, Alexiadouren ustez perpausaren goi egiturarekin (Dnb-S edo hortxe) lotu ohi diren adberbio modalak eta hitzun adberbioak zilegi dira gure nominalizazioetan:

- (47) a. Poz handia da zuek guztiok, *zorionez*, osasuntsu egotea.
- b. Kalkuluen barruan sartzen da kopako finala *agian* ikuslerik gabe jokatzeara.
- c. Ez zait harrigarria egiten musikari batek *seguru asko* kanta bera behin eta berriro jo behar izatea.

Hartara, aldaketak aldaketa, perpaus nominalizatuak egitura hauxe izango lukete, aditz proiektzio guztiak alegia:

- (48) DS-DnbS-(EzeztapenS)-AspS-bozS/aS-erroS

Esan beharra dago, Alexiadourek (2001: 137) batera, oro har halako nominalizazioek adjektiborik edota pluralik ez onartzea Num-Sintagmarik ezarekin lotu beharko litzatekeela.

Kontu bat gelditzen da azpimarratzeko: euskarazko perpaus nominalizatuak gertaera interpretazioa beti-beti eduki dezaketela, ingelesezko gerundioak ez bezala, eta nire ustez hementxe dago koxka. Irakurleari ariketa hau proposatzen diot: *-keta*, *-pen*, *-era*, *-kuntza* atzizkien bitartez eman ditugun eta irakurketa ebentiboa duten adibide on guztiak hartu eta egiaztatzea ea denetan gertaera nominalizazio bat posible den perpaus nominalizatua erabiliz; baiezkotan nago.

Beraz, zertan datza euskarazko nominalizazio batzuen izaera martetarra? Bada, irakurketa ebentiboarekin perpaus nominalizatueta jo daitekeela eta, aitzitik, nominalizazio eratorriek oso aditz egitura urria dutela. Honetan aldendu egiten dira euskara eta ingelesa. Hizkuntza bietan dago antzeko nominalizazio eredu bat, hots kanpotik izen-sintagmaren banaketa eta barnetik perpausaren egitura daukana, baina ingelesezko gerundioak ez dauzkan interpretazioak dauzka sarritan euskarazko perpaus nominalizatuak. Alexiadouk (2001: 2), Vendler-en (1967) lan klasikoa gogora ekarrita, azpimarratzen du ingelesezko gerundioak ezin eduki dezakeela gertaeraren interpretazioa:

(49) *John's performing the song took a long time

Euskaraz, argi eta garbi, bestela gertatzen da:

(50) a. Luze joko luke dena azaltzeak, baina kontua da... (*Jesusen haurtzaroa*, J. Coetzee / A. Gorrotxategi, 2013, Meetook, 250 or.)

b. Nire semeak liburu oso bat irakurtzea prozesu amaitezina izan daiteke

Era berean, eta konparazio arin bat egiteko, gure perpaus nominalizatuak sarritan subjuntibo baten parekide dira eta ingelesez halakoak infinitiboen bidez ematen dira:

(51) I {wanted / decided}...

a. *your reading a book

b. for you to read a book

(52) Zuk liburu bat irakurtzea {nahi, erabaki} nuen

Gaztelaniarekin erkatuz, antzeko ondorioetara heltzen gara: gaztelaniak ere badu kanpotik izen-sintagmaren banaketa baina barrutik perpausaren egitura duen eredu bat: artikuludun aditz infinitiboak (Plann 1981, de Miguel 1996). Hauek nominalizazio eratorrien kide dira batzuetan (cf. 52a-b adibideak), baina ez beti (52c-d):

(53) a. El leer el Quijote te llevará mucho tiempo

b. La lectura del Quijote te llevará mucho tiempo

c. Vox ha criticado el nombramiento (ayer) de Iglesias como vicepresidente

d. * Vox ha criticado el nombrar (ayer) a Iglesias vicepresidente

Atzera ere, euskaraz perpaus nominalizatuak aukera bat dira gaztelaniazko nominalizazio eratorrien kasu guztietan:

(54) a. On Kixote irakurtzeak denbora handia kendu zidan

[b. On Kixote-ren irakurketak denbora handia kendu zidan]

c. Voxek kritikatu egin zuen (Sanchezek atzo) Iglesias presidentorde izendatzea

Baina, arazoak nominalizazio eratorrietan hasten dira, hain zuzen ere *gertaera* egitura gehitu nahi dugunean:

- (55) Voxek kritikatu egin zuen...
- a. Iglesiasen izendapena
 - b. (?) Iglesiasen atzoko izendapena
 - c. * Iglesiasen presidenteorde izendapena
 - d. ** Iglesiasen atzoko presidenteorde izendapena

Beraz, euskarazko perpaus nominalizatuak daukaten interpretazio aukeren banaketa diferentea da beste hizkuntzetako antzeko egiturekin alderatuta; ingelesezko gerundioek ez bezala *gertaera* interpretazioa eduki dezakete, eta aurrekoek onartzen ez dituzten irakurketak ere onartzen dituzte.

5. Ondorioak

Lan honetan euskaraz *-pen*, *-keta*, *-kuntza* eta antzeko atzizkien bidez eratzen diren nominalizazio ebentiboak aztertu ditut Alexiadouren (2001) lanari jarraikiz; nominalizaziook euskaraz oso *gertaera* egitura urria dutela iradoki dut eta, aitzitik, aditzekin lotzen den egitura funtzional guztia daukaten perpaus nominalizatuak interpretazio ebentiboa erraz lortzen dutela ere erakutsi dut. Kontraste honek azalduko luke zergatik iruditzen zaizkien hiztun askori ‘Marteko euskara’ nominalizazio eratorri batzuk: *gertaerak kontatzeko*, euskarak (beste hizkuntza batzuek baino) naturalago jotzen duelako hizkuntzan orokorrak diren perpaus nominalizatuak. Beste era batera esanda: euskarazko nominalizazio eratorriek egitura ebentibo urriagoa dute aldameneko hizkuntzekin konparatuta, eta beharrik ere ez dute egitura hori hedatzeko.

Bibliografia

- Alexiadou, A., 2001, *Functional Structure in Nominals. Nominalization and Ergativity*, Amsterdam, John Benjamins.
- , 2010a, Nominalizations: A Probe into the Architecture of Grammar. Part I: The Nominalization Puzzle, *Language and Linguistic Compass* 4.7, 496-511.
- , 2010b, Nominalizations: A Probe into the Architecture of Grammar. Part II: The Aspectual Properties of Nominalizations, and the Lexicon vs. Syntax Debate, *Language and Linguistic Compass* 4.7, 512-523.
- , 2011, The aspectual properties of nominalization structures, in A. Galani, G. Hicks, and G. Tsoulas (arg.) *Morphology and its Interfaces*, Amsterdam, John Benjamins, 195-220.
- , 2017, Ergativity in Nominalization, in J. Coon, D. Massam, L. D. Travis (arg.), *The Oxford Handbook of Ergativity*, Oxford, Oxford University Press, 355-372.
- , E. Anagnostopoulou, & F. Schäfer, 2009, PP-licensing in nominalizations, *Proceedings of NELS* 38, 38-52.

- , —, & —, 2015, *External arguments in transitivity alternations. A layering approach*, Oxford, Oxford University Press.
- & J. Grimshaw, 2008, Verbs, nouns and affixation, in F. Schäfer (ed.), *Working Papers of the SFB 732 Incremental Specification in Context* 01, 1-16.
- , G. Iordachioaia, M. Cano, F. Martin, & F. Schäfer, 2013, The realization of external arguments in nominalizations, *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 16, 73-95.
- , — & E. Soare, 2010, Number/aspect interactions in the syntax of nominalizations: A Distributed Morphology approach, *Journal of Linguistics* 46, 537-574.
- , — & F. Schäfer, 2011, Syntactic realization of plural in Romance and Germanic nominalizations, in K. Arregi *et al.* (eds.), *Romance linguistics 2008: Interactions in Romance*, Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins, 107-124.
- , L. Haegeman, & M. Stavrou (2007) *Noun Phrase in the Generative Perspective*, Berlin, Mouton de Gruyter.
- Artiagoitia, X., 2000, *Hatsarreak eta Parametroak lantzen*, Vitoria-Gasteiz, Arabako Foru Aldundia-UPV/EHU.
- , 2006, *Euskarazko izen sintagma: arkitektura eta egitura funtzionala*, UPV/EHUko eskuizkribua.
- , 2009, Jabetza-genitiboaren sintaxia eta erkatze anizkuna, *ASJU* 43, 51-72.
- , 2011, Osagarria hautatzen duten izenak, *Sareko Euskal Gramatika*, Euskararen Institutua, UPV/EHU. <http://www.ehu.eus/seg/morf/5/6/3>
- , 2012, Genitive case in Basque and multiple checking, in U. Etxeberria, R. Etxepare eta M. Uribe-Etxebarria (arg.) *Noun Phrases and Nominalization in Basque*, Amsterdam, John Benjamins, 209-242.
- Azkarate, M., 2008, Gertaera- eta emaitza-izenak, in X. Artiagoitia eta J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika Jaietan Patxi Goenagaren omenez*, Bilbo, ASJUren gehigarriak-UPV/EHU, 93-106.
- Berro, A., B. Oihartzabal, eta B. Fernández, 2018, Inkoatibo/arazle alternantzia euskaraz eratoritzen, *Fontes Linguae Vasconum* 126, 365-388.
- , & B. Fernández, 2019, Applicatives without verbs, *Natural Language and Linguistic Theory* 37, 1273-1317.
- Borer, H., 2003, Exo-skeletal vs. endo-skeletal explanations: syntactic projections and the lexicon, in J. Moore and M. Polinsky (arg.) *The nature of explanation in linguistic theory*, Stanford, CSLI Publications, 31-67.
- Bruening, M., 2013, By-phrases in passives and nominals, *Syntax* 16, 1-41.
- Duguine, M., 2012, Basque nominalizations and the role of structural Case in the licensing of null arguments, in U. Etxeberria, R. Etxepare eta M. Uribe-Etxebarria (arg.) *Noun Phrases and Nominalization in Basque*, Amsterdam, John Benjamins, 333-374.
- Elordieta, A., 2001, *Verb Movement and Constituent Permutation in Basque*, Universiteit Leiden doktorego tesia.
- Etxepare, R., 2006, Number Long Distance Agreement in (Substandard) Basque, *ASJU* 40, 303-350.
- Euskaltzaindia, 1987, *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak-I. Eranskina*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Fábregas, A., 2013, Multiple genitives and the distinctness condition: the case of the Spanish DP, *Lingue e linguaggio* 12.2, 249-278.

- Goenaga, P., 1984, *Euskal sintaxia: konplementazioa eta nominalizazioa*, UPV/EHU doktorego tesia.
- Grimshaw, J., 1990, *Argument Structure*, Cambridge MA, MIT Press.
- Grimm, S. & L. McNally 2014, No ordered arguments needed for nouns, in M. Aloni, M. Franke, and F. Roelofsen (eds.) *Proceedings of the 19th Amsterdam Colloquium*, 123-130.
- Gondra, A., 2014, Different types of nouns, different types of projections, *Iberia: International Journal of Theoretical Linguistics* 6, 1-26.
- Halle, M. & A. Marantz, 1993, Distributed morphology and pieces of inflection, in K. Hale & S. J. Keyser (arg.) *The view from building 20: Essays in linguistics in honor of Sylvain Bromberger*, Cambridge, MIT Press, 111-176.
- Harley, H., 1995, *Subjects, Events and Licensing*, MIT doktorego tesia.
- Höhn, G., 2012, The Licensing of Adnominal PPs: the case of Basque *-ko*, in B. Surányi and D. Varga (arg.), *Proceedings of the First Central European Conference in Linguistics for postgraduate Students*, Budapest, Pázmány Péter University, 118-143.
- Marantz, A., 1997, No Escape from Syntax: Don't Try Morphological Analysis in the Privacy of Your Own Lexicon, *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 4.2, 200-225.
- Miguel, Elena de, 1996, An aspectual restriction on Spanish nominal infinitives, *ASJU* 29.1, 245-266.
- Násh, L., 1995, *Portée argumentale et marquage casuel dans les langues SOV et dans les langues ergatives: l'exemple du géorgien*, Université de Paris VIII doktorego tesia.
- Odrizola, J. C. & I. Zabala, 1996, On the relation between TP and DP. The structure of Basque infinitivals, *Catalan Working Papers in Linguistics* 5.2, 231-281.
- Ormazabal, J. & J. Romero, 2017, Historical Changes in Basque Dative Alternations: Evidence for a P-based (neo)derivational analysis, *Glossa: a journal of general linguistics* 2(1): 78, 1-39.
- Ortiz de Urbina, J., 1989, *Parameters in the Grammar of Basque*, Dordrecht, Foris.
- Picallo, C., 1991, Nominals and nominalizations in Catalan, *Probus* 3.3, 279-316.
- de Rijk, R. P. G., 1998, Basque Hospitality and the suffix *-ko*, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *Generative studies in Basque Linguistics*, Amsterdam, John Benjamins, 145-162.
- San Martín, I., 2012, Structural dependency and interpretation in Basque nominalized clauses, in U. Etxeberria, R. Etxepare eta M. Uribe-Etxebarria (arg.) *Noun Phrases and Nominalization in Basque*, Amsterdam, John Benjamins, 375-395.
- Sichel, X., 2009, New evidence for the structural realization of the implicit external argument in nominalizations, *Linguistic Inquiry* 40.4, 712-721.
- Sleeman, P & A. M. Brito, 2010, Nominalization, event, aspect and argument structure, in M. Duguine, S. Huidobro & N. Madariaga (arg.) *Argument Structure and Syntactic Relations*, Amsterdam, John Benjamins, 113-129.
- Smirnova, A. & R. Jackendoff, 2017, Case assignment in nominals, *Language* 93.4, 877-911.
- Urrestarazu, J., 2017, *-Keta atzizkiaren azterketa morfologikoa*, Master Amaierako Lana, UPV/EHU.
- Vendler, Z, 1967, *Linguistics in Philosophy*, Ithaca, Cornell University Press.

Wit, de P, 1997, *Genitive Case and Genitive Constructions*, University of Utrecht doktorego tesia.

Zuazo, K., 2000, *Euskararen Sendabelarrak*, Donostia, Alberdania.

Corpusa

Ereduzko Prosa Dinamikoa: <https://www.ehu.eus/ehg/epd/>

Garaziko gazteen hizkuntza-aldakortasuna hezskuntza-ereduaren eta praktika-komunitatearen arabera

Alexander Artzelus Muxika
UPV/EHU

Laburpena

XXI. mende honetan geroz eta leku handiagoa du soziolinguistika bariasionistak euskal hizkuntzalaritzan, baina oraindik ere diziplina berria dugu gure artean. Era berean, Euskal Herriko ipar-ekialdea lurralde ahaztua izan da berriki arte, nahiz eta geroz eta gehiago dakigun eremu honetako hizkerei buruz. Lan honetan, beste aitzinapauso bat eman nahi izan dugu, eta praktika-komunitateen kontzeptua txertatu nahi izan dugu gurean. Helburu nagusia Garaziko gazteen mintzoa aztertzea da, eta bi bahe erabiliko ditugu horretarako: kategoria makrosozialen araberrako azterketa (ikastolan ikasi gazteak eta eskola publikoan ikasiak bereiziz), eta kategoria mesosozialen araberrakoa (gaztetxeak, besta komiteetakoak eta luzaidarrak deritzen praktika-komunitateen araberrako desberdintasuna eginez). Emaizte frogatuko digutenez, kategoria mesosozialen araberrako azterketak emaitza zehatzagoak emanen dizkigu. Gaztetxeak dira berri-zaileenak, eta kontserbatzaileenak, berriz, luzaidarrak.

Hitz gakoak: soziolinguistika, bariasionismoa, praktika-komunitateak, Garazi.

1. Sarrera

Geroz eta leku handiagoa du soziolinguistika bariasionistak euskal hizkuntzalaritzan, eta bide horri jarraitzeko asmoz heldu da honako lan hau ere. Ondoko lerrootan, nazioartean garatzen dabilen bariasionismoaren hirugarren olatua deitzen dena hartu nahiko genuke, praktika-komunitateen kontzeptua landuz.

Gurean, ardurenean, dialektologia-lanetan, adinekoen mintzoa aztertu izan da eremu jakin bateko hizkera deskribatzean. Koldo Zuazo ikerlariak bere lan gehienetan, gazteen mintzoa ere kontutan hartzearen garrantzia erakutsi digu, eta horixe da omenaldi liburuaren barruko ataltxo honetan ekarri nahi izan duguna, gazteen hizkeraren aldakortasunaren azterketa, hain zuzen

ere. Jakin badakigu, azken aldi honetan, Baigorri aldean jarria duela arreta Zuazok, eta beti izan baita Baigorri eta Garazi ibar auzoen arteko «pike» sano poxi bat, hona hemen, Garaziko berri.

Kategoria makrosozialen eta mesosozialen arabera azterketa bariationistak alderatzea da lan honen helburua, emaitza hobeak zeinek ematen di-tuen jakiteko. Kategoria makrosozialtzat hartuko dugu hezkuntza-eredua, eta ikastolan ikasiak eta eskola publikoan ikasiak diren Garaziko gazteak berei-ziko ditugu. Praktika-komunitateak kategoria mesosozialen barnean ditugu, eta gaztetxeko gazteak, herrietako besta komiteetakoak eta luzaidarrak ba-natu ditugu.

Hauek dira gure lanaren hipotesiak:

1. Praktika-komunitateak diren kategoria mesosozialen arabera az-terketak emaitza hobeak eta zehatzagoak emanen ditu ikastola/eskola publikoa kategoria makrosozialenak baino.
2. Ikastolako gazteek Euskara Batuaren eta euskara idatziaren eragin handiagoa dute eskola publikoek baino. Publikoko gazteak, berriz, *base dialect*-ari lotuago daude.¹
3. Gaztetxekoak komiteetakoei edo luzaidarrei konparatuz, berritzaile dira, eta ikastolako gazteen ber norabidean doazen berrikuntzak egi-ten dituzte.
4. Gaztetxekoek eta komiteetakoek alde batetik, eta luzaidarrek, beste-tik, berrikuntza desberdinen alde egin dute. Hain zuzen ere, lehen-biziko biek Iparraldeko Batuaren noranzkoan egingen dituzte berri-kuntzak, eta luzaidarrek, berriz, Hegoaldeko Batura buruz. Mugak baitezpadako eragina du, beraz, berrikuntzen noranzkoan eta hedape-nean.

Ondorengo lerroetan, lehenik eta behin, kategoria mesosozialei eta prak-tika-komunitateei buruzko zehaztapenak emanen ditugu. Ondoren, Garaziko gazte-talde makrosozial eta mesosozialak aurkeztuko ditugu, aldagai sozia-lak eta hizkuntza-aldagaiak zehaztuko ditugu jarraian, metodologiari buruz ere arituko gara, datuen azterketari helduko diogu, eta azkenik, ondorioak aurkeztuko ditugu.

2. Kategoria mesosozialak eta praktika-komunitateak

Soziolinguistika bariationistaren historian, hiru fase edo hiru olatu be-reizten ditu Eckert-ek (2012). Lehenbizikoa Labov-en 1966ko lanarekin hasi

¹ Bellmann-en (1998: 23) arabera, hau da *base dialect* edo oinarritzko dialektoaren defi-nizioa: «a variety spoken in a restricted, usually rural local place, and differing from the ove-rarching standard in a maximum number of linguistic features».

zela erran liteke. Autore honek eta bere ondorengoek adina, generoa eta batez ere klasea bezalako kategoria makrosoziologikoen arabera aztertzen zuten hizkuntza eta klaseari arreta berezia eskaintzen zioten. Hau izari soziologiko estandarren arabera, azpikategoriatan banatzen zen, eta horren arabera hitzunak pasiboki sailkatzen ziren batean edo bestean. Aldaketaren hatsarre orokor batzuk ere ondorioztatu zituen, hots, langile klase gorakoak eta klase ertain baxukoak, emakumeak eta nerabeak zirela hizkuntza-aldaketaren liderrak (Eckert, 2012: 88-90).

Bigarren olatuaren mugarria Milroy-k (1980) jarri zuen, Belfasteko hizkuntza-aldakortasuna sare sozialen bidez aztertu zuelarik. Aitzinapauso handia izan zen hau, ordura arte kontutan hartzen ziren kategoria makrosozialei konparaturik, aise izaera lokalagoa duen sare sozialen kontzeptua ondu baitzuen Milroyk, hitzunen identitateari hurbiltzen zaiona eta dinamikoa dena.

Azkenik, hirugarren olatuan, bete-betea koka genitzake Eckerten lanak, 1989kotik hasita. Hirugarren olatuak *nola* galderari erantzun nahi dio, hau da, nola bihurtzen den aldagai jakin bat, errate batera, New Yorkeko klase altuko edota neska nerabe errebelde baten bereizgarri (Moore, 2011: 221). Aldakortasuna identitate sozialen islatzat ulertzen da, identitate jakin bat adierazteko edota talde sozial jakin batean bere burua kokatzeko hitzunak egiten duen praktika linguistikotzat. Lehen bi olatuek aldakortasunaren erranahia espazio sozialaren ustekabeko ondorioztat hartzen zuten bitartean, hizkuntzaren ezinbesteko ezaugarritzat hartzen da hirugarren olatuan (Eckert, 2012: 93-94). Hirugarren olatu honetan, hizkuntza-aldakortasuna ez da, beraz, halabarharrezko gertakaria, baizik eta hizkuntza-ezaugarriak esanahi sozial sorta batekin etengabe lotzen dituen tai gabeko prozesua.

Identitate-eraikuntza prozesu horretan, oinarri-oinarritik hasi eta maila orokorrenera bitartean, maila mikrosozialeko, mesosozialeko eta makrosozialeko esanahi sozialak bereiz genitzake (Moore, 2011: 231). Maila mikrosozialean, hizkuntza-aldaera bati atxikitzen zaizkion konnotazioak ditugu, hala nola, lagunkoia izatea, *cool*-a edo *guay*-a, esperientziaduna, argia, autoritarioa, etab. Maila mesosozialera helduz gero, konnotazio hauetarik zenbait atxikitzen zaizkien praktika-komunitateekin lot daitezke aldaerok. Azkenik, maila makrosozialean, izaera orokorreko kategoria zabalekin identifika daitezke, adibidez, heldua, klase ertainekoa eta emakumea izatearekin.

Praktika-komunitatearen kontzeptua, hizkuntza-komunitatearenak dakartzan arazoak bideratzeko asmoz sortua da. Izan ere, ez da adostasunik lortu hizkuntza-komunitatearen definizioaren eta mugatzearen inguruan.

Honela definitzen du Meyerhoff-ek (2002: 526): praktika-komunitatea bertako kideek euren komunitatearen eta beste komunitateen arteko mugez dituzten esperientzia subjektiboen arabera definitzen da. Era honetan, hizkuntza, kategoria sozialen mugak eraiki, mantendu edo aldatzeko bitartekoa

da, baita norbanakoa talde sozial horien barruan kokatzeko eta kanpo ezartzeko ere. Eckert eta McConnell-Ginet-ek (1992: 464), berriz, honako definizio haxe eman zuten: «praktika-komunitatea ahalegin bat egitera engaiatzen den jende multzoa da. Praktikak elkarren arteko ahalegin horretarik ateratzen dira».

Praktika-komunitatea existitzen dela suposatzeke, lehenik eta behin, ki-deen arteko engaiamendua nahitaezkoa da, hots, kideak nahitaez elkartu beharra dago praktika sozial komun jakinetan aritzeko (Meyerhoff, 2002: 527). Bigarren baldintza kideek elkarrekin adostutako helburua da, eta xede honetarako lanean aritzeak elkarren arteko erresponzabilitate harremanak sortzen ditu (Wenger, 1998: 77-78). Hirugarrenik, kideek partekatutako errepertorioa dugu. Errepertorioaren barneko baliabideak (hizkuntzazkoak nahiz bestelakoak) barne negoziazioen emaitza dira (Meyerhoff, 2002: 528).

Meyerhoff-i (2002: 531) jarraituz, praktika-komunitateak harreman ona du sare sozialen nozioarekin. Hala ere, badira zenbait desberdintasun txiki, hala nola, norbait sare sozial sendo bateko kide halabeharrez edo egoera jakin batek hala baldintzatuta izan liteke, baina hizkuntza-komunitateko kide izatea erabaki kontzientea da.

3. Talde makrosozialak eta mesosozialak Garaziko gazteetan

Euskararen jakintza eta erabilera anitz apaldu dira azken hamarkadetan, eta euskara desagertzeko arriskuaz arranguraturik, 1970ean zabaldu zen ikastola Garazin (Camino, 2016: 48), gero eta indar handiagoa hartuz joan dena azken urteetan. Gaur egun, euskara hutsean ikasteko aukera bakarra da, euskara ofiziala ez izanik, Iparraldean ez baitago Hegoaldean D eredu deitzen duguna bezalakorik hezkuntza publikoan. Ezterenzubi eta Eihalarrek partekatzen duten ama-eskola (Hegoaldeko lehen hezkuntzaren parekoa) salbu, beste guztiak elebidunak dira gaur egun Garazin, baina kontuan hartu beharra da berriki hetsi den Lakarra-Ainhiza-Gamartekoa frantses hutsezkoa zela, eta baita Arnegikoa ere, Luzaidekoarekin bildu aitzin.

Behin kolegiara (Hegoaldeko DBH-ren parekoa) iraganik, Donibane Garaziko bi kolegioetan eredu elebiduna badago ere, gutxiago dira klase elebidunean segitzen duten gazteak, frantses hutsezkoari konparatuz. Berdin gertatzen da lizeoaren (Hegoaldeko batxilergoaren parekoa) kasuan ere. Frantses hutsean ikasten dutenek, badute euskara ikasgai moduan hautatzeko mentura. Egoera hau dela eta, eskola publikoan ikasi duten gazteen artean, euskara ongi mintzatzen duten gazte bakarrak beren kabuz landu dutenak, edo/eta etxean familiakoekin mintzatzen dutenak dira. Funtsean, profil hori dute elkarriketatuta ditugun eskola publikoko gazte guztiek. Oro har, ikastolakoez konpetentzia hobea dute euskaraz, eta usuago mintzatzen dute eskola publi-

koetakoek baino. Era berean, ikastolakoek Euskara Batuaren edota garatzen dabilen Iparraldeko Batua erregiolektoaren eragin handiagoa dute, hau baita gazte hauek egun guziz, ikastolan entzuten eta lantzen duten euskara.

Aitzina, berriki arte, sozialki, aski gaizki ikusia izan da ibar honetan, haurrak ikastolara igortzea, ikastolak abertzaleen bilgunetzat eta herriko eskola publikoak hesteko mehatxutzat ikusiak baitziren. Ondorioz, gazte bat baino gehiago sentitu izan da herrian besteengandik pixka bat aparte ikastolan ikasteagatik. Gaur egun, egoera uzkaile dela erran liteke, ikusi besterik ez baitago ikastolek azkenaldian duten arrakasta.

Luzaideren kasuan, 90ko hamarkadaren amaiera aldera etorri zen D eredu bertako eskola publikora. Ordura arte, gaztelania hutsezkoa zen han ere eskola. Gaur egun, Euskara Batua da Luzaideko eskolan lantzen dutena, baina ez da mugaz bestaldeko ber Batua. Erran bezala, Iparraldeko Batua erregiolektoa da mugaren beste aldean indarra hartzen ari dena, eta bizkitartean, erdialdeko euskalkian oinarrituriko Euskara Batua (hemendik goiti Hegoaldeko Batua deituko duguna) da Hegoaldeko, eta beraz, Luzaideko eskolatan lantzen dena.

Hori guztia dela eta, bada Garaziko gazteen artean ikastolara joan diren gazteen eta eskola publikora joan direnen arteko desberdintasun sozial eta linguistikoa.

Hasieran, Garaziko gazteen mintzoan, hezkuntza-ereduaren araberrako alde ikertu nahi genuen, uste izanik ikastolakoek (Iparraldeko/Hegoaldeko) Batuaren eta idatziaren eragin handiagoa izanen zutela eskola publikokoek baino. Izan ere, lehenbizikoek aise gehiago lantzen dute euskara eskolan bigarrenek baino, eta bigarrenen euskararen erabilera etxeko inguruneari lotua dago usu. Haatik, elkarrizketak egin arau, konturatu ginen, egoera guk uste baino konplexuagoa dela: badirela aski kontserbatzaile diren ikastolakoak, eta berritzaileak diren publikoko zenbait. Orduan, gazteen arteko hizkuntza-desberdintasuna hezkuntza-eredua kategoria makrosozialak baino areago, garaztar gazteek osatzen dituzten praktika-komunitateek azal lezaketela otu zitzaigun. Garazin, badira gaztetxeetan ibiltzen diren gazteak, herriko bestetako komiteetan ibiltzen direnak, eta azkenik, bere ber ibiltzen diren luzaidarrak. Gure hasierako ustea zen ikastolako guztiak ibiltzen zirela gaztetxe giroan, eta publikokoak, berriz, komiteetako giroan. Alta, gerora ikusi dugu ikastolako anitzak komiteetan ibiltzen direla eta gaztetxetik nahiko urrun daudela. Halaber, ohartu gara badagoela publikoko gazte bakar zenbait gaztetxeko giroan ibiltzen baita. Luzaideko gazteak, berriz, besteengandik aparte aztertu beharra dagoela konturatu gara, ez baitira sobera nahasten beste garaztarrekin.

Garaztar gazteen arteko talde hauek biziki ongi egokitzen zaizkio praktika-komunitatearen definizioari, izan ere praktika sozial jakin batzuetan

engaiatzten dira, eta xede horrekin, elkarren arteko erresponzabilitate-harremanak sortzen dituzte. Gainera, talde bakoitzak estilo desberdina eta markatua du.

Gaztetxeko gazteak, gaztetxeko aktibitateen inguruan biltzen dira. Gaztetxeko antolakuntzaren barruan daude, egon dira noizbait, edo gaztetxean ibiltzen den jendearengandik hurren daude. Gaztetxearen helburua garaztar gazteendako gune askatzailea sortzea da, besteak beste, euskararen eta euskal kulturaren aldeko ideiak dituen, eta ildo horretako ekintzak dira antolatzen dituztenak. Euskal kultura kontsumitzen dute eta anitzak sortzaile ere badira, musika alorrean, bereziki. Beste gaztetxe batzuetako edota herri jakin batzuetako (adibidez, Sara, Itsasu, Larzabale, Makea, Aiherra) bestetara joaten dira, Nafarroa Beherea eta Lapurdi osoan gaindi, eta Hegoaldera joateko ere usaia handia dute, oro har. Donibane Garazin, lan honetan, Gaikeko Ostaturia izenordea emanen diogun ostaturian biltzen dira. Denek dakite euskaraz, eta gehienek ardura erabiltzen dute lagunen artean.

Komiteetakoak herriko besta-komitean parte hartzen duten gazteak dira. Herri txikietako eskolak eta ostaturiak hestean ari diren honetan, besta-komitea herriko gazteek elkar ezagutu ahal izateko aukera bakarrenetarik da. 16 bat urtetan sartzen dira herriko gazteak komitean eta 30 bat urtera arte han jarraitzen dute. Komiteen helburu nagusia herriko bestak eta horien inguruko zenbait aktibitate antolatzea da, herriaren biziarazteko xedearekin, beti ere. Talde moduan, ez dira baitezpada abertzale, nahiz eta kideen artean baden orotarik. Gure lekuko zenbaiten kasua den bezala, badira komiteetan ibiltzen diren, euskararen aldeko kontzientzia duten eta euskal kultura kontsumitzen duten gazte batzuk.

Badira, era berean, aski euskaldun diren komiteak, baina gehienetan, euskarak ez du presentzia handirik, eta frantses giroa da nagusi. Gehienek euskara ulertzen badute ere, anitzak ez dira gai edo ez dute usaiarik mintzatzeko, ingurune frantsesak hala eraginda. Garazi eta Baigorriko herri txikietako bestak egiten dituzte, eta bakan ateratzen dira handik. Donibane Garazin, lan honetan, Azpiko Ostaturia izenordea emanen diogun ostaturian ibiltzen dira. Laborantza munduari aski loturik daude anitzak.

Azkenik, luzaidarrena aski praktika-komunitate heterogeneoa da. Hala ere, herriarekiko harrotasunak eta maitasunak elkartzen ditu. Besteak beste, Bolant Eguna esanahi sinboliko handiko besta da beraiendako, eta han parte hartzen dute gazte guztiek Bolant Dantzak dantzatzuz. Mutiletarik anitzak ihi-ziak ere elkartzen ditu. Biziki jarraikiak dira, eta larrazkenean, herriko ekin-tza nagusienetarik da ihizia. Egungo egunean, gazteak hurren ari da Luzaide. Gehienak batxilergoaren egitera Iruñera joaten dira, eta han lana atzeman eta, ez dira itzultzen, ez bada asteburuendako. Herriko gazte gehienak elkarrekin ibiltzen dira, eta herriko ostaturian edo herriko elkarteetan afaltzen dira.

Ondotik, besta egiteko tenorean, Garazi eta Baigorriko herrietara jausten dira ardurenean, baina Aezkoa edo Baztan aldera joateko ere usaia handia dute. Eskola dela eta, gehienak (Garaziko ikastolara joan direnak salbu) aetzekin gurutzatzen dira Garraaldan DBH egitean, eta gainerako nafarrekin Iruñean batxilergoa egitean. Asteburuetan mugako bentetan lan egiten dute gutiz gehienek, eta han, Nafarroa Behereko gazteak ezagutzen dituzte. Denek euskara badakite ere, oso presentzia apala du herrian, eta gaztelania erabat nagusi da.

4. Aldagai sozialak eta hizkuntza-aldagaiak

1. eta 2. §-etan luze eta zabal azaldu bezala, lan honetan aztertuko ditugun aldagai sozialak hezkuntza-eredua aldagai makrosoziala eta praktika-komunitatea aldagai mesosoziala dira. Lehenengoaren barruan, ikastolakoak eta eskola publikokoak bereiziko ditugu. Luzaidarren kasuan, erran bezala, 90ko hamarkada amaieratik aurrera, euskara hutsezkoa da bertako eskola publikoa. Beraz, eskola gaztelaniaz egin zuten 30 urte inguruko gazteak eta euskaraz ikasi duten 30 urtez azpikoak hartu ditugu kontutan. Praktika-komunitateei dagokienez, berriz, gaztetxeak, komiteetakoak eta luzaidarrak bereiziko ditugu.

Zein hizkuntza-aldagai aztertuko ditugun erabakitzeko, Labov (1972) eta Trudgill-en (1974: 80) irizpideetan oinarrituko gara. Labov-i (1972: 36) jarraituz, lehenengo eta behin, maiztasunez agertzen den elementua interesatzen zaigu, elkarrizketa espontaneoan agertuko dena, eta elkarrizketa labur eta testuinguru ez egituratueta aztertu ahal izango duguna. Bigarrenik, egituratua izan behar da: zenbat eta integratuago egon elementua funtzionamendu-unitateen sistema handiagoan, orduan eta interes handiagoa gure ikerketarako. Hirugarrenik, ezaugarriaren banaketa sozialki estratifikatua izan beharko da. Trudgill-en (1974: 80) arabera, esanahi sozialaren maila eta hizkuntza-desberdintasunaren maila hartu behar dira kontutan hizkuntza-aldagai bat aukeratu eta aztertzerakoan.

Bariazionismoaren historian, usu aipatu izan dira arlo fonikoko hizkuntza-aldagaien onurak. Moreno Fernández-ek (2009 [1998]: 25) aldakortasun fonetiko-fonologikoa ikertzeko erraza dela dio, elementuen alternantziak esanahian aldaketarik ekartzen ez duelako, maiztasun handia baitute, sistema itxietan integratuta baitaude, eta estilistikoki eta sozialki estratifikatuta baitaude. Lan honetan ere, arlo fonikokoak eta morfonologiakoak dira hizkuntza-aldagai gehienak, baina izen-morfologiako bat ere aztertu dugu. Hauexek dira:

- **Jabego genitibo singularra:** Zuberoarik gabeko Euskal Herriko ekialde zabalean (Nafarroa Garaia eta Beherea eta Lapurdin) ohikoa

denez, jabego genitibo singularreko *-aren* morfema *-ain* bihurtzen da (konparazione batera, *maztiaren* → *maztiain*). Horrez gain, *-aen* eta *-an* (*maztiaren* → *maztiaen*, *maztiaren* → *maztian*) ere bildu ditugu Garazin. Gure hipotesia da euskara batuaren, eta batez ere, euskara idatziaren eraginez, *-aren* morfema nagusitzen ari dela.

- **Destinatiboa:** destinatiboaren morfema *-endako* da Garazin, eta baita Zuberoa, Nafarroa Behere eta Garaian, Lapurdiko ekialdean, eta urrutiago joanik, baita Debagoienean ere. Errate batera, *haurrarentzat* ordez, *haurrendako* genuke, *zuretzat* ordez, *zuretako*, eta *jendeentzat* gabe, *jendeendako*. Belaunaldi gazteetan, sartuxe dugu, gure ustetan, *-entzat* morfema Euskara Batuaren eta Lapurdi mendebaldearen (hau izan baita orain arte ibarrean, besteak beste, elizaren bidez, prestigioa izan duen aldaera) edo bien eraginez.
- **Datiboaren morfemako lehen fonema:** **eradun* erroaren gainean eraikitako aditz laguntzaile ditransitiboetako eta **au/a*-ren gainean eraikitako datibodun laguntzaile iragangaitzetako datiboa lehen pertsona singularra edo plurala denean, morfema honen lehen fonema ahoskabea da, gaur egun, Ipar Euskal Herriko hizkera gehienez, Baztanen eta Erronkarin (*zautan/zatan*, *zaukun*, *dauku*). Garazi, Baigorri, Oztibarre eta Aezkoan, aldiz, ahostuna erabiltzen da (*zadan* → *zaan*, *zagun* → *zaun*, *dagu* → *dau*). Zaraitzuko euskara erdibidean zegoen (*zadan* vs. *dauku*). Inguru honetako ezaugarri hau gazteengan galbidean dagoela iruditzen zaigu, eta Iparaldean orokorrak diren formak sartzen ari direla.
- **[t]ik (ablatiboa) → <d>ik/[n]_:**² [n]-z amaitzen diren hitzen ostean, ablatiboko [t] hotsa ahostundu egiten da euskal hizkera gehienez, sudurkariaren ahostuntasunak eraginda (*hemen[d]ik*, *han[d]ik*, *non[d]ik*). Euskal Herriko ekialde muturrean (Zuberoa, Erronkari, Amikuze, Oztibarre eta Garazi), ordea, [t] ahoskabea gordetzen da (*hemen[t]ik*, *han[t]ik*, *nun[t]ik*). Hau ere, hedadura murrizteko ezaugarria da, eta gaur egun, ekialde mutur honek ere ez du linguistikoki denboran zuen indarra. Gainera, Behin Baigorriara orduko [d] dugu, beraz, ezaugarri hau ere atzera bidean dagoelako hipotesia dugu.
- **[u] → <i>/[a, e]:** Zuberoa, Erronkari eta Nafarroa Beherean, [u] bokala [i] bihurtzen da [a] edo [e] bat aitzin. Arren, *ziek*, *gatua*, *porrua* edo *akitua* ordez, *ziek*, *gatia*, *porria* edo *akitia* ditugu ingurune honetan. Lapurdiko ekialdean, berriz, [y] eta [uj] ditugu. Idatzi, *u* idatzen da, eta *u* erabiltzen da Euskara Batuan, eta orobat, Lapurdi mende-

² Labov-ek proposatutako arau aldagarriaren arabera, < > ikurren bidez, gauza litekeen hotsa adierazten ari gara, hau da, kasu honetan, [t] → [d] bagenu, [t] beti [d] bihurtzen dela ondorioztatuko genuke. Alta, [t] → <d> izanik, [d] bihur litekeela esaten ari gara, baina baita [t] bere horretan gelditi litekeela ere.

baldean ere. Beraz, hau ere atzerabidean dugun ezaugarria delakoan gaude.

- [t] → <ɸ>/[i,j]: Euskaraz, /t/ fonema herskari horzkari ahoskatzen dela diote lan gehienek, errate batera, Hualdek (1998 [1991]: 15), eta baita apikari ere (Txillardegí 1980: 87; Hualde, 2003). Gaur egun ordea, Iparraldeko belaunaldi gazteenek, [i] eta [j] hotsak atzetik datoze-nean, bestelako ahoskune eta ahosmodua darabilte, frantsesaren eraginez nagusitzen doana. Honela deskribatzen du fenomenoak Poirier-ek (2009: 376, *in* Russell, 2010: 1358): «hersketaren laxatze progresiboa, kontsonantearen (geldiunearen) hondarreko zatia luzatzea ondorioztat duena. Horregatik hautematen dugu zarata igurzkari azkarra». *Apikari* terminoa erabiliko dugu, euskarazko jatorrizko hotsa adierazteko, hots, herskari, horzkari, apikaria, [t] hain zuzen ere. *Lepokari* terminoa erabiliko dugu berriz, frantsesetik heldu den hots berriagoa adierazteko, hau da, aurrekoa baino afrikatuagoa, hobikaria eta lepokaria, [tʃ] moduan adierazten ahalko genukeena.

5. Metodologia

Datuak elkarriketa libre eta erdi-gidatu bidez atera dira. Orain dela hiru urte, 10 hiztunekin hizkuntza-jarrerak eta giza harremanak hizpide izanik, 30-40 bat minutu inguruko elkarriketa erdi-gidatuak egin genituen. Iaz eta aurten, berriz, hiztun horiekin berekin, beste ordu bete eta ordu eta erdi bitarteko elkarriketa libreak egin ditugu. Beste 14 hiztunekin, iaz eta aurten egin ditugu elkarriketak, libreak hasierako partean eta erdi-gidatuak amaieran, aipatu berri ditugun gaiak jorratzeko. Hauek ere, ordu eta erdi ingurukoak. Lekukoen etxera joan da ikertzailea, edo bestela, lekukoa usaian ateratzen den ostatuan elkartu gara, betiere, mintzo espontaneo eta *vernacular*-etik ahalik eta hurbilen dagoena lortzeko helburuarekin. Xede hori bera gogoan, badira urte batzuk ikertzailea inguru horretara bizitzera joan zela, eta hango komunitatean parte hartzera entseatu dela. Hori dela eta, lagunak edo lagun-n lagunak izan dira elkarriketatutako ditugun lekuko guztiak, guztira, 24. Garazi ibar guztikoak dira: launa Ainhiza-Gamarten, Hergarain, Ezterenzubin, Arnegi-Lasan, Luzaiden eta Irulegi-Anhauzen.³ Erdia emazteak dira eta erdia gizonak, erdia ikastolakoak eta erdia eskola publikokoak, eta azkenik, gaztetxeetakoak dira zortzi, hamabi komiteetakoak eta lau luzaidarrak. Denek ikasi dute euskara etxean.

³ Irulegi, Anhauze eta Lasa administratiboki, Baigorriko kantonamenduko parte izan dira, eta hala da elizaz Irulegi ere. Hala ere, bertako euskara Garaziko euskararekin batean dakusa Irizarrek (1999-2002: 257).

Orain dela hiru urteko grabaketak ordenagailuaren bitartez grabatu ginituen, honi *Sony* markako mikrofonoa lotuz eta *Audacity* programa informatikoa erabiliz. Iaz eta aurrenekin, berriz, ZTEBLADEA511 eta Galaxy A20e mugikorrek grabatu ditugu, gailu hauei estekatzen ahal zaien mikrofonoaz lagundurik.

Datuak *Praat* (Boersma eta Weenink, 2020) programa informatikoaren bidez anotatu, etiketatu eta transkribatu ditugu. Ondoren, hizkuntza ezaguri bakoitzeko datu basea osatu dugu *Excel*-en bidez, eta programa hau izan da, orobat, taulak eta grafikoak sortzeko erabili duguna. Azkenean, *Mixed Logistic Regression* deritzon analisi estatistikoa egin dugu, R programak egitea ahalbidetzen duen *Generalized Linear Models* delako frogaren bidez. *Fixed effect* efektu finkotzat hartu ditugu aldagai askeak edo sozialak, hots, hezkuntza-eredua eta praktika-komunitatea, eta *random effect* edo ausazko efektutzat hartu dugu lekukoa. Horrela, lekukoen artean dauden aldeak berdindu ahal izan ditugu. Erran nahi baita, batzuetan, lekuko batek hizkuntza-aldagai baten hamar *token* izan ditzake eta beste batek, berriz, hiru. Beraz, lekuko bakoitza ez da proportzio berean ordezkaturik izanen, ez baditugu alde horiek ausazko efektuak erabilita neutralizatzen. Modelo honek bai/ez erako menpeko aldagaiekin baino ez digu uzten lan egiten. Beraz, bi aldaera baino gehiago dituzten aldagaien kasuan, aldaeren arteko aldeak binaka izartu behar izan ditugu.⁴ Jakin badakigu, horrelako kasuetarako, *Multinomial Logistic Regression* delakoa erabil dezakegula, baina modelo honek ez digu uzten ausazko efekturik gehitzen.

6. Datuen azterketa

Datuen azterketari helduz, hizkuntza-aldagai bakoitzeko, lehenik eta behin, hezkuntza-ereduari dagozkion emaitzak emanen ditugu, eta ondoren, praktika-komunitateari dagozkionak. Ehuneko taulak izango dira lehenik erakutsiko ditugunak, gero ehuneko hauexekin eratutako grafikoak, ondoren emaitza estatistikoak emanen ditugu, eta azkenik gure iruzkinak etorriko dira.

⁴ Demagun, A, B, C eta D aldaeren arteko aldeak izartu nahi ditugula. Lehenik, A eta B-ren artekoa neurtuko dugu, ondoren, A eta C-ren artekoa, eta azkenik, A eta D-ren artekoa.

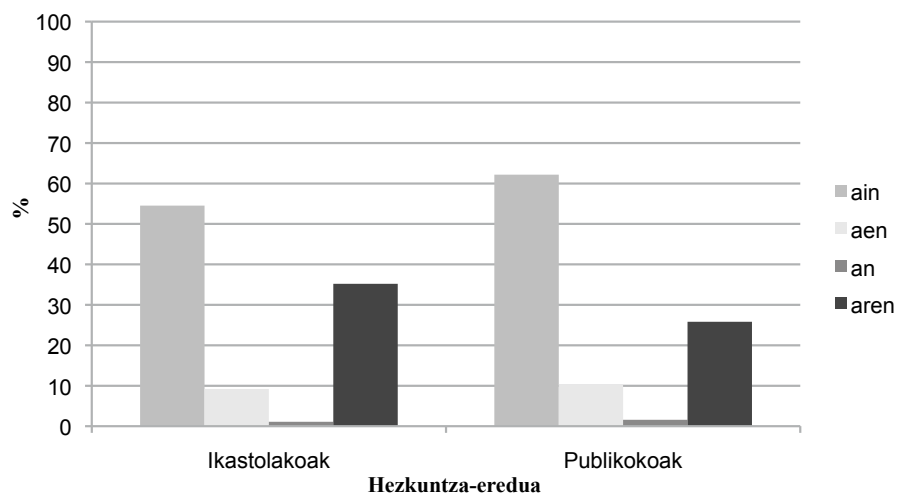
6.1. *Jabego genitibo singularra*

6.1.1. Hezkuntza-ereduaren arabera

1. taula

Jabego genitibo singularraren aldaeren ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

	-ain		-aen		-an		-aren	
	Kop.	%	Kop.	%	Kop.	%	Kop.	%
Ikastolakoak	350	54,52	59	9,19	7	1,09	226	35,2
Publikokoak	352	62,19	59	10,42	9	1,59	146	25,8

1. irudia

Jabego genitibo singularraren aldaeren ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

-ain eta *-aen* morfemen arteko aldea ez da estatistikoki esanguratsu hezkuntza-ereduaren arabera (logit estimate = $0,17 \pm 0,77$, $p < 0,82$). *-ain* eta *-an* morfemen artekoa ere ez da hala (logit estimate = $-0,11 \pm 1,06$, $p < 0,92$). Azkenik, *-ain* eta *-aren*-en artekoa ere ez da esanguratsu (logit estimate = $-0,9 \pm 0,94$, $p < 0,34$).

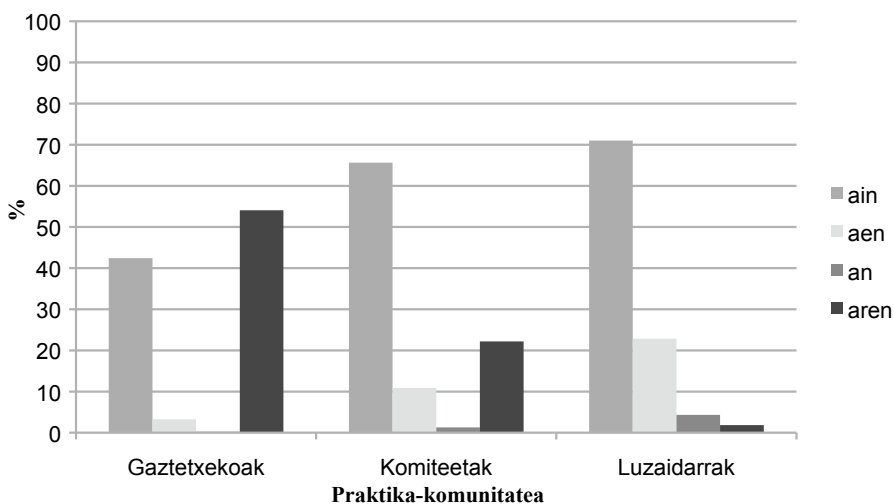
Oraindik ere, Garaziko *base dialect*-ari dagokion *-ain* forma da gazteek gehien erabiltzen dutena. Ondoren heldu da *-aren* forma, idatzian eta Eus-kara Batuan erabilia, eta azkenik, *-aen* eta *-an*. Aldeak handiak ez badira ere, publikoan ikasiek forma laburtuak hobesten dituzte eta ikastolakoek, berriz, *-aren* forma osotua.

6.1.2. Praktika-komunitatearen arabera

2. taula

Jabego genitibo singularraren aldaeren ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

	ain		aen		an		aren	
	Kop.	%	Kop.	%	Kop.	%	Kop.	%
Gaztetxekoak	182	42,42	14	3,26	1	0,23	232	54,08
Komiteetak	405	65,64	67	10,86	8	1,30	137	22,20
Luzaidarrak	115	70,99	37	22,84	7	4,32	3	1,85

2. irudia

Jabego genitibo singularraren aldaeren ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

-ain eta -aen morfemen arteko aldea ez da estatistikoki esanguratsu gaztetxekoen eta komiteetakoen artean (logit estimate = $1,28 \pm 0,9$, $p < 0,16$), ezta gaztetxekoen eta luzaidarren artean ere (logit estimate = $1,65 \pm 0,97$, $p < 0,09$). -ain eta -an morfemen arteko aldea ere ez hala gaztetxekoen eta komiteetakoen artean (logit estimate = $1,42 \pm 1,53$, $p < 0,36$), ezta gaztetxekoen eta luzaidarren artean ere (logit estimate = $2,79 \pm 1,59$, $p < 0,08$). -ain eta -aren morfemen arteko aldea estatistikoki esanguratsua da gaztetxekoen eta komiteetakoen artean (logit estimate = $-2,33 \pm 1,02$, $p < 0,02$). Gaztetxekoen eta luzaidarren arteko aldea are esanguratsuago da (logit estimate = $-4,59 \pm 1,33$, $p < 0,0006$).

Ageri den bezala, praktika-komunitateen arabera aise handiago dira hezkuntza-ereduaren arabera baino. Luzaidarrak dira kontserbatzaileenak. Bertako *-ain* forma darabilte gehienik, eta kopuru aise apalagoan baita *-aen* eta *-an* ere. *-aren* da gutxien darabilten forma. Komiteetako enkasuan, aise igotzen da *-aren* morfemaren erabilera-kopurua. Azkenik, gazte-txetakoengan, *-ain*-i nagusitu egiten zaio *-aren*.

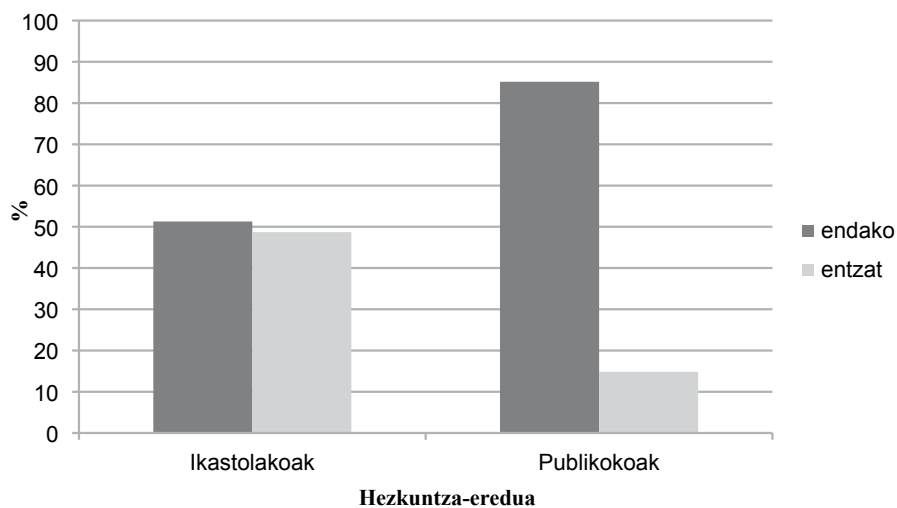
6.2. Destinatiboa

6.2.1. Hezkuntza-ereduaren arabera

3. taula

Destinatiboaren aldaeren kopuru eta ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

	-endako		-entzat	
	Kop.	%	Kop.	%
Ikastolakoak	159	51,29	151	48,71
Publikokoak	241	85,16	42	14,84

3. irudia

Destinatiboaren aldaeren ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

Aldeak ez dira esanguratsu hezkuntza-ereduaren arabera (logit estimate = $0,45 \pm 2,13$, $p < 0,83$).

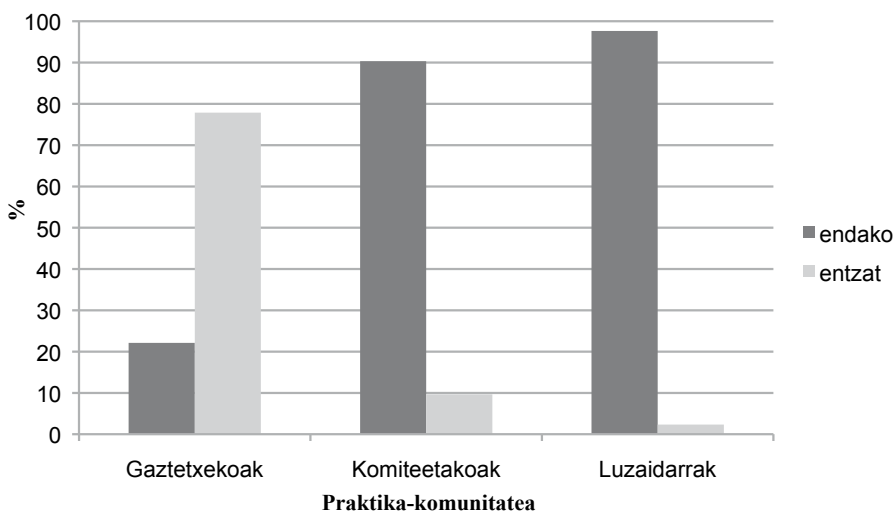
Jabego genitiboaren datuetako norabide berean, baina alde handiagoa-
rekin, destinatiboaren kasuan ere, eskola publikokoek aise gehiago darabilte
bertako forma ikastolakoek baino. Azken hauengan, oraindik bertako forma
nagusi izanagatik, *-entzat* ere ohikoa da.

6.2.2. Praktika-komunitatearen arabera

4. taula

Destinatiboaren aldaeren kopuru eta ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

	-endako		-entzat	
	Kop.	%	Kop.	%
Gaztetxeakoak	46	22,12	162	77,88
Komiteetak	271	90,33	29	9,67
Luzaidarrak	83	97,65	2	2,35

4. irudia

Destinatiboaren aldaeren ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

Aldeak esanguratsu dira gaztetxeakoen eta komiteetakoaren artean (logit estimate = $-7,88 \pm 2,86$, $p < 0,006$), eta baita gaztetxeakoen eta luzaidarren artean ere (logit estimate = $-8,91 \pm 3,15$, $p < 0,005$).

Azterketa zorrotzagoa eskaintzen digute praktika-komunitateek. Argi ikusten dugu gaztetxeak nabarmenki *-entzat*-en aldeko hautua egiten du-

tela, eta kopuru biziki apalean darabiltela beste bi taldeek. Kasu honetan ere, luzaidarrak dira kontserbatzaileenak.

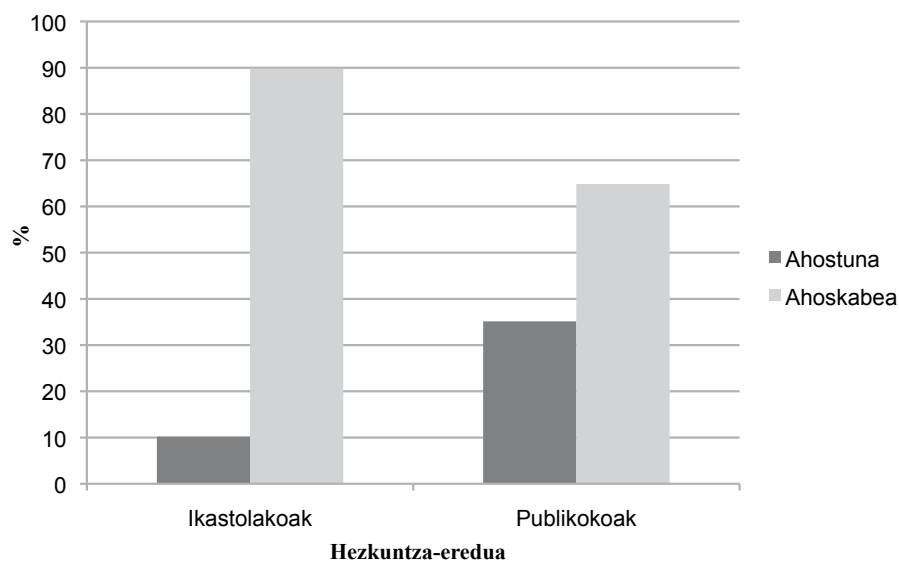
6.3. *Datiboaren morfemako lehen fonema*

6.3.1. Hezkuntza-ereduaren arabera

5. taula

Datiboaren morfemako lehen fonemaren aldaeren kopuru eta ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

	Ahostuna		Ahoskabea	
	Kop.	%	Kop.	%
Ikastolakoak	10	10,20	88	89,80
Publikokoak	26	35,14	48	64,86

5. irudia

Datiboaren morfemako lehen fonemaren aldaeren ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

Aldeak ez dira esanguratsuak hezkuntza-ereduaren arabera (logit estimate = $0,36 \pm 1,41$, $p < 0,8$).

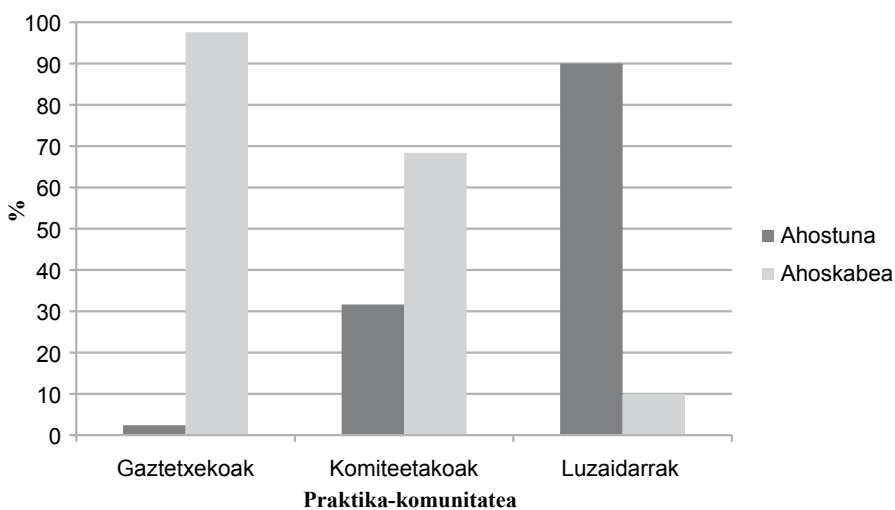
Emaitzek erakusten digutenez, *dau*, *zau*, *zan* bezalakoak galbidean daude gazteengan, alde handiarekin ikastolan ikasten dutenen artean. Publikokoek ikastolakoek baino ahostunen erabilera-ehuneko goragoak dituzte. *Dauku*, *zauku* eta *zautan/zatan* bezalakoak dira nagusitzen ari direnak.

6.3.2. Praktika-komunitatearen arabera

6. taula

Datiboaren morfemako lehen fonemaren aldaeren kopuru
eta ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

	Ahostuna		Ahoskabea	
	Kop.	%	Kop.	%
Gaztetxeakoak	2	2,41	81	97,59
Komiteetakoak	25	31,65	54	68,35
Luzaidarrak	9	90,00	1	10,00

6. irudia

Datiboaren morfemako lehen fonemaren aldaeren ehunekoak
praktika-komunitatearen arabera

Aldeak ez dira esanguratsuak gaztetxeakoen eta komiteetakoen artean (logit estimate = $-3,06 \pm 1,66$, $p < 0,06$), baina bai gaztetxeakoen eta luzaidarren artean (logit estimate = $-7,55 \pm 2,44$, $p < 0,002$).

Beste behin, alde anitzez handiagoak daude praktika-komunitateen artean hezkuntza-ereduen artean baino. Gaztetxekoen artean ia galduak dira ahostunak. Komiteetakoek ere, oro har, ahoskabeak darabiltzate, baina ahostunen ehunekoa ez da hain apala. Azkenik, beste behin, kontserbatzaile ageri dira luzaidarrak, eta ahostunak dira, oraindik ere, bertako gazteen artean nagusitzen direnak. Argi ikusten dugu, beraz, Ipar Euskal Herritik heldu den berrikuntza honek ez duela arrakastarik mugaren beste aldean.

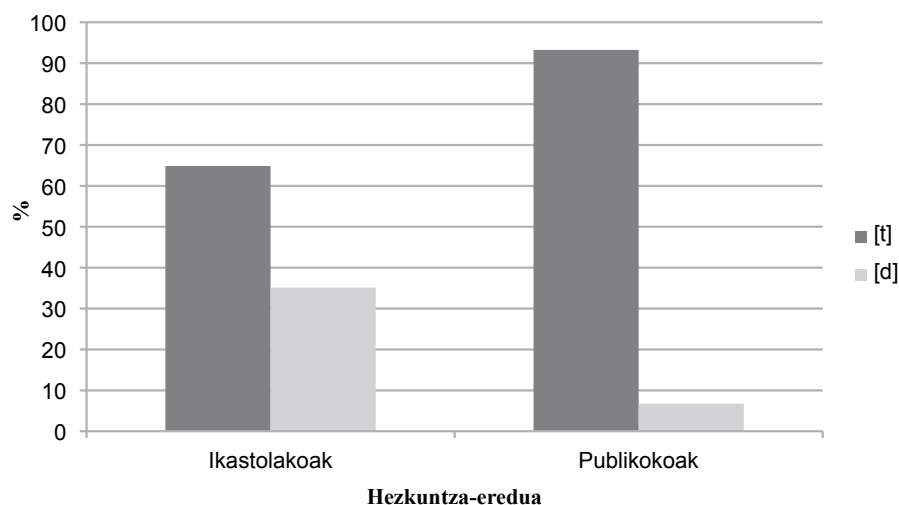
6.4. [t]ik (ablatiboa) → <d>ik/[n]_

6.4.1. Hezkuntza-ereduaren arabera

7. taula

[t]ik (ablatiboa) → <d>ik/[n]_ bilakabidearen aldaeren kopuru eta ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

	[t]		[d]	
	Kop.	%	Kop.	%
Ikastolakoak	48	64,86	26	35,14
Publikokoak	69	93,24	5	6,76

7. irudia

[t]ik (ablatiboa) → <d>ik/[n]_ arauaren bilakaeren ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

Hezkuntza-ereduaren arabera aldea ez dira esanguratsuak (logit estimate = $0,98 \pm 3,79$, $p < 0,8$).

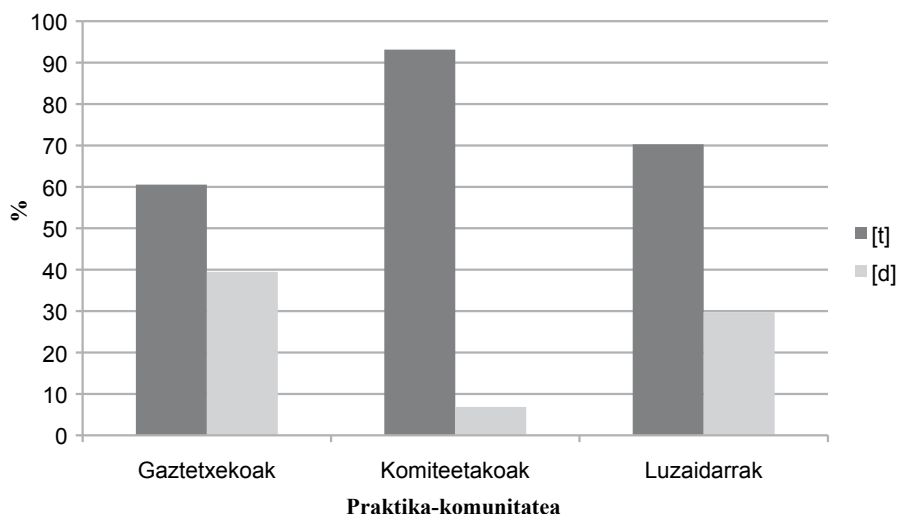
Baigorri berean [d] erabiltzen bada ere, Garazin [t] osagarri onean dela erran liteke. Horrek Garaziko euskarak oraindik bere identitatea duela erakusten du. Ahoskabearen erabilera ia erabatekoa da publikoan ikasten duten gazteen artean, eta aski apalagoa ikastolakoan artean.

6.4.2. Praktika-komunitatea

8. taula

[t]ik (ablatiboa) → <d>ik/[n]_ bilakabidearen aldaeren kopuru eta ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

	[t]		[d]	
	Kop.	%	Kop.	%
Gaztetxeak	23	60,53	15	39,47
Komiteetakoak	68	93,15	5	6,85
Luzaidarrak	26	70,27	11	29,73

8. irudia

[t]ik (ablatiboa) → <d>ik/[n]_ arauaren bilakaeren ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

Gaztetxekoen eta komiteetakoen arteko aldeak ez dira esanguratsuak (logit estimate = $-2,17 \pm 4,1$, $p < 0,6$), ezta gaztetxekoen eta luzaidarren artekoak ere (logit estimate = $-1,76 \pm 4,62$, $p < 0,7$).

Ezaugarri honen kasuan, praktika-komunitatearen arabera aldeak ez dira, oro har, hezkuntza-ereduaren arabera baino handiago. Aurreko ezaugarrien kasuan ez bezala, honetan, luzaidarrak ez dira komiteetakoak baino kontserbatzaileago. Nafarroa Garaiarekiko kontaktuak badu eraginik horretan.

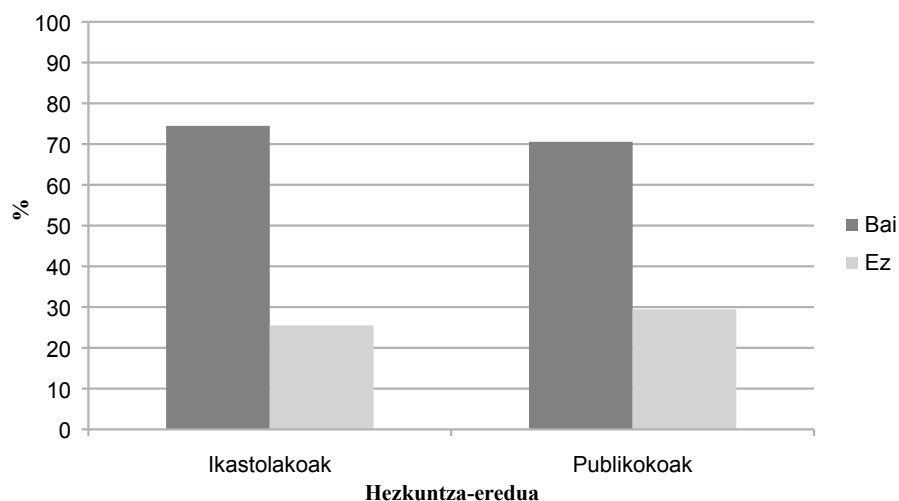
6.5. $[u] \rightarrow \langle i \rangle / \_ [a, e]$

6.5.1. Hezkuntza-ereduaren arabera

9. taula

$[u] \rightarrow \langle i \rangle / \_ [a, e]$ bilakabidea gauzatzearen eta ez gauzatzearen kopuru eta ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

	Bai		Ez	
	Kop.	%	Kop.	%
Ikastolakoak	362	74,49	124	25,51
Publikokoak	357	70,55	149	29,45

9. irudia

$[u] \rightarrow \langle i \rangle / \_ [a, e]$ bilakabidea gauzatzearen eta ez gauzatzearen ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

Hezkuntza-ereduaren arabera aldeak ez dira esanguratsuak (logit estimate = $-0,61 \pm 1,24$, $p < 0,62$).

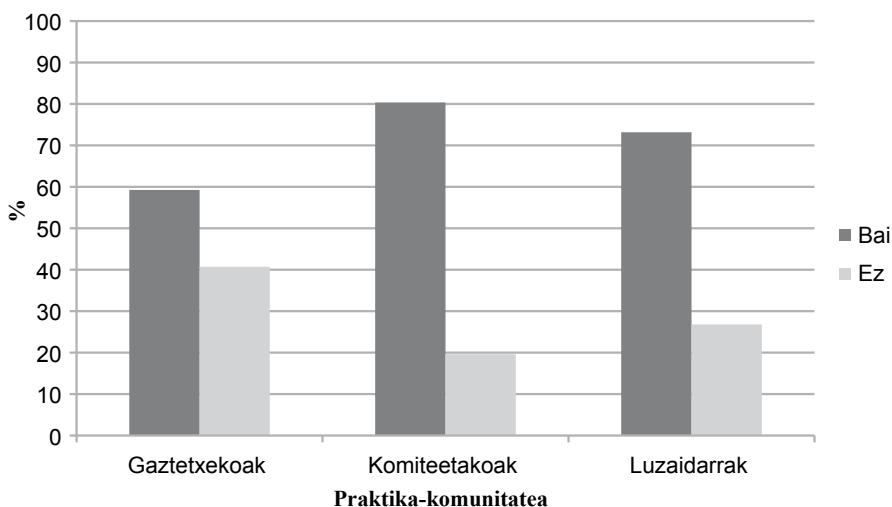
Hezkuntza-ereduaren arabera aldeak, oro har, biziki apalak dira, nahiz eta kasu honetan publikokoak ikastolakoak baino zertxobait berritzaileago izan. Garaziko *base dialect*-ean ohikoa den forma da gaur egun ere gazteen-gan nagusitzen dena, [u] berriagoa sartua bada ere.

6.5.2. Praktika-komunitatearen arabera

10. taula

[u] → <i>/ _[a, e] bilakabidea gauzatzearen eta ez gauzatzearen kopuru eta ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

	Bai		Ez	
	Kop.	%	Kop.	%
Gaztetxekoak	192	59,26	132	40,74
Komiteetakoak	426	80,38	104	19,62
Luzaidarrak	101	73,19	37	26,81

10. irudia

[u] → <i>/ _[a, e] bilakabidea gauzatzearen eta ez gauzatzearen ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

Gaztetxekoek eta komiteetakoek arabera aldeak ez dira esanguratsuak (logit estimate = $-2,5 \pm 1,38$, $p < 0,07$), ezta gaztetxekoek eta luzaidarren artekoak ere (logit estimate = $-2,58 \pm 1,67$, $p < 0,12$).

Azterketa zorrotzagoa eskaintzen digute, oraingoan ere, praktika-komunitateek. Talde guztiek egiten dute [i] hotsaren alde, gutxien gaztetxekoek, eta gehien komiteetakoek. Luzaidarren emaitzak hurbilago daude komiteetakoengandik gaztetxekoengandik baino.

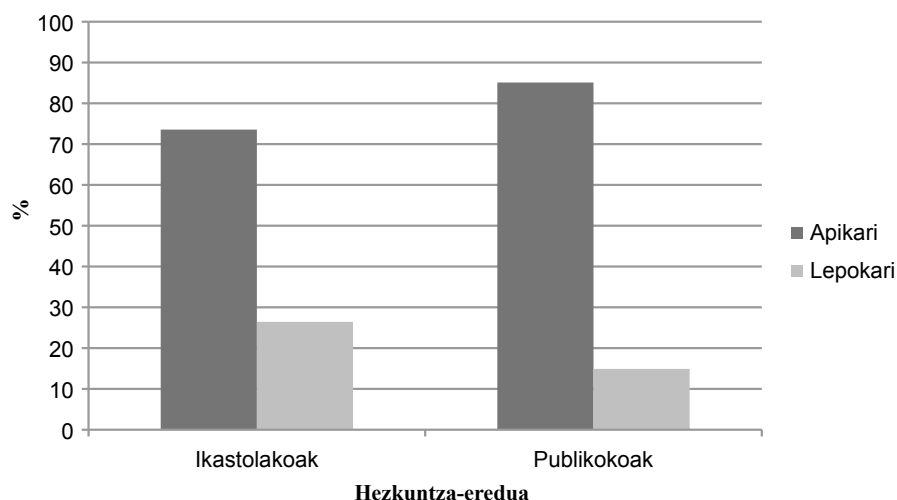
6.6. [t] → <ɾ>/_[i,j]

6.6.1. Hezkuntza-ereduaren arabera

11. taula

[t] → <ɾ>/_[i,j] bilakabidearen aldaeren kopuru eta ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

	Apikari		Lepokari	
	Kop.	%	Kop.	%
Ikastolakoak	409	73,56	147	26,44
Publikokoak	474	85,10	83	14,90

11. irudia

[t] → <ɾ>/_[i,j] bilakabidearen aldaeren ehunekoak hezkuntza-ereduaren arabera

Hezkuntza-ereduaren arabera aldea ez da esanguratsua (logit estimate = $-1,37 \pm 1,15$, $p < 0,24$).

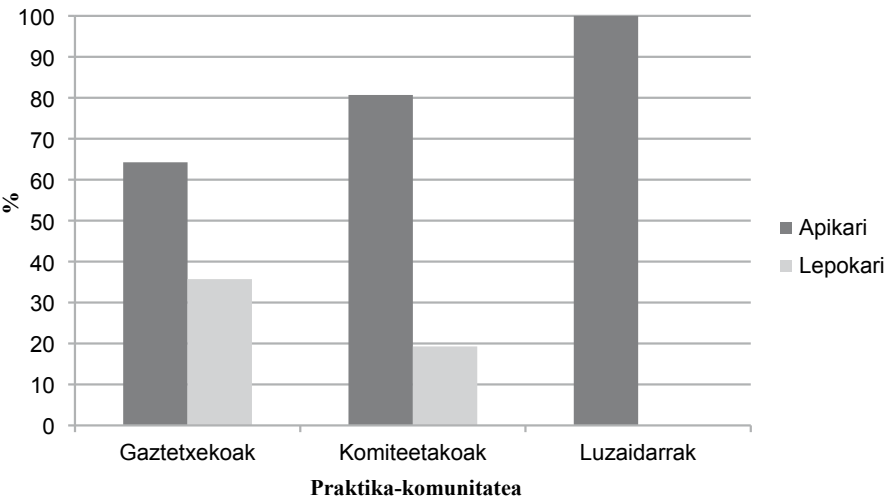
Garaziko gazteengan, hots apikaria lepokariari nagusitzen bazaio ere, ikastolan ikasiek frantsesetik sartutako hots hau gehiago darabilte publiko-koek baino. Paradoxa dirudi %100ean euskaraz ikasten dutenek frantsesaren eragin handiagoa izatea, baina azalpena gazte hauek mugitzen diren ingurunean legoke, gure ustez. Eskola publikokoak etxe inguruan eta ibarrean berean mugitzen diren bitartean, ikastolakoak gehiago higitzen dira, eta hirietara joateko ere joera handiagoa dute. Horrek baduke eragin frantses gehiago izatean zerikusirik.

6.6.2. Praktika-komunitatearen arabera

12. taula

[t] → <ɖ>/_[i,j] bilakabidearen aldaeren kopuru eta ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

	Apikari		Lepokari	
	Kop.	%	Kop.	%
Gaztetxekoak	214	64,26	119	35,74
Komiteetakoak	464	80,70	111	19,30
Luzaidarrak	205	100,00	0	0,00

12. irudia

[t] → <ɖ>/_[i,j] bilakabidearen aldaeren ehunekoak praktika-komunitatearen arabera

Gaztetxekoen eta komiteetakoen arteko aldeak ez dira esanguratsu (logit estimate = $-0,42 \pm 1,19$, $p < 0,72$). Gaztetxekoen eta Luzaidarren artekoak esanguratsu dira (logit estimate = $-4,41 \pm 1,57$, $p < 0,005$).

Oro har, alde bertsua dago ikastolakoen eta eskola publikokoaren artean eta gaztetxekoen eta komiteetakoen artean. Luzaidarrak dira besteengandik aparte daudenak. Apikariak erabiltzen dituzte %100ean. Horrek erakusten du muga politikoak barrera linguistiko gisa funtzionatzen duela frantsesetik heldu diren berrikuntzen aitzinean.

7. Ondorioak

Ondorioak aipatzea dagokigu orain, eta beraz, goazen proposaturiko hipotesiak betetzen diren ala ez ikustera.

1. Praktika-komunitateak diren kategoria mesosozialen arabera azterketak kategoria makrosozialen arabera baino emaitza hobekien eman ditu. Hizkuntza-aldagai guztien kasuan, praktika komunitateen arabera aldean p balioa txikiagoa da hizkuntza-ereduaren arabera baino. Salbuespen bakarra (t) aldagaiarena litzateke. Kasu honetan, gaztetxekoen eta komiteetakoen arteko aldeari dagokion p balioa handiagoa baita ikastolakoen eta eskola publikokoaren artekoa baino. Azken bi talde hauen arabera aldeak ez dira sekula ere estatistikoki esanguratsuak izan. Gaztetxekoen eta komiteetakoen arteko aldeak estatistikoki esanguratsu izan dira sei kasutarik bitan, eta gaztetxekoen eta luzaidarren artekoak seitarik lautan.
2. $[u] \rightarrow \langle i \rangle / \_ [a, e]$ bilakabidean salbu, beste hizkuntza-aldagai guztietan, ikastolako gazteak berritzaileago dira eskola publikokoak baino, eta berrikuntza horiek Euskara Batura eta idatzizko formei buruz doaz. Aldeak, zernahi gisaz, ez dira estatistikoki esanguratsuak inongo kasutan.
3. Gaztetxekoak beste bi praktika-komunitateak baino berritzaileago dira hizkuntza-aldagai guztietan, eta uste genuen bezala, ikastolakoak ber norabidean egiten dituzte berrikuntzak.
4. Ez dugu ediren gaztetxekoak eta komiteetakoak norabide batean, eta luzaidarrek bestean egiten duten berrikuntzarik sei hizkuntza-ezaugarri hauei dagokienez. Alabaina, argi ikusi dugu, $[t]ik$ (ablazioa) $\rightarrow \langle d \rangle ik / [n] \_$ eta $[u] \rightarrow \langle i \rangle / \_ [a, e]$ bilakabideetan salbu, beste guztietan, luzaidarrak kontserbatzaile direla beste bi praktika-komunitateei konparatuz. Horren arrazoia Luzaidaren isolamendu linguistikoan atzeman genezake. Luzaide geografikoki Nafarroa Garaitik bakarturik dago, eta gainera, Ibañeta iraganez gero, gaztelania da ia erabat nagusi den lengoia. Bestalde, Garaziko beste herrietara jausteko, muga pasatu beharra dute, eta muga politiko hori dela eta, gai-

nerako herri garaztarrek baino kontaktu gutxiago dute Donibane Garazirekin edo inguruko beste zernahi herrirekin. Gainera, euskararen egoera soziolinguistikoa biziki txarra da herrian. Gazteak erabat gaztelaniaz ari dira beraien artean. Anitzek, gainera, ez dute etxean jaso euskara, eskolan ikasi dute, Iruñean edota Nafarroa Garaiko beste edozein herritan eskolan ikasten den Euskara Batu bera. Etxetik euskaldunak dira gure lekuko guztiak, eta etxean ikasi euskara hori etxeko eremuari eta mugaz bestaldekoekiko harremanei mugatua dago. Isolamendu linguistikoaren hipotesiaren alde egiten du (t) aldagaiak ere. Frantsesaren eraginez hedatzen ari den aldaera lepokariaren adibide bihirik ere ez dugu Luzaiden, muga politikoa muga linguistiko ere bilakatu delako marka. Norabide berean doa datiboaren morfemako lehen hotsaren kasua ere, iparraldean nagusituriko berrikuntza honek ez baitu izan arrakastarik Luzaiden.

Bariazionismoaren hirugarren olatua gurera ekartzeko saiakera egin dugu lan honetan, praktika-komunitatearen kontzeptua jorratuz. Aitzina so, azterketa hizkuntza-ezaugarri gehiagotara hedatzea komenigarri dela ikusten dugu, hemen ateratako ondorioak berresten direnez ikusteko. Erabat onuragarri litzateke, halaber, gisa honetako ikerketak beste eremu batzuetan ere egitea.

Bibliografia

- Boersma, P. & D. Weenink, 2020, *Praat: doing phonetics by computer, Version 6.1.09* [computer program], <http://www.praat.org> helbidetik berreskuratua [azken kontsulta: 2020-03-16].
- Camino, I., 2016, *Amiküze eskualdeko ^heskuara*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Eckert, P., 1989, *Jocks and burnouts: Social Categories and Identity in the High School*, New York, Teachers College Press.
- , 2012, Three waves of variation study: The Emergence of meaning in the study of sociolinguistic variation, *Annual Review of Anthropology* 41, 87-100.
- & S. McConnell-Ginet, 1992, Think practically and look locally: Language and gender as community-based practice, *Annual Review of Anthropology* 21, 461-490.
- Hualde, J. I., 1998 [1991], *Basque phonology*, New York, Routledge.
- , 2003, Segmental Phonology, in J.I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *Grammar of Basque*, Berlin, Mouton de Gruyter, 15-65.
- Irizar, P., 1999-2002, *Morfología del verbo auxiliar bajo navarro occidental (estudio dialectológico)* (1. alea), Leioa, UPV/EHU.
- Labov, W., 1966, *The social stratification of English in New York City*, Washington D.C., Center for Applied Linguistics.
- , 1972, *Sociolinguistic patterns*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Meyerhoff, M., 2002, Communities of practice, in J.K. Chambers, P. Trudgill, & N. Schilling-Estes (arg.), *The Handbook of Language Variation and Change*, Oxford, Blackwell, 526-548.

- Milroy, L., 1980, *Language and Social Networks*, Oxford, Basil Blackwell.
- Moore, E., 2011, Variation and Identity, in W. Maguire & A. Mc Mahon (arg.), *Analysing Variation in English*, Cambridge, Cambridge University Press, 219-236.
- Moreno Fernández, F., 2009 [1998], *Principios de sociolingüística y sociología del lenguaje*, Barcelona, Ariel.
- Russell, A., 2010, Realisation variable des occlusives en français louisianais: l'affrication et l'aspiration à la Ville Platte, in F. Neveu, V. Muni Toke, J. Durand, T. Klingler, L. Mondada & S. Prevost (arg.), *Congrès Mondial de Linguistique Française-CMLF*, Paris, Institut de Linguistique Française, 1357-1368.
- Trudgill, P., 1974, *The Social Differentiation of English in Norwich*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Txillardegi, 1980, *Euskal Fonologia*, Donostia, Ediciones Vascas.
- Wenger, E., 1998, *Communities of practice: learning, meaning and identity*, Cambridge, Cambridge University Press.

Gramatikak dialektologiatik ikasi duenaz, dialektologiatik gramatikatik ikas dezakeenaz¹

Ane Berro
Deustuko Unibertsitatea

Itziar Orbegozo
UPV/EHU

Beatriz Fernández
UPV/EHU

Laburpena

Hizkuntza aldakortasuna hizkuntzalaritzaren eremu batean baino gehiagotan aztertu izan da eta aztertzen da gaur egun, eta eremu horietako bi dira dialektologia zein gramatika, bakoitza bere xede eta lanabesekin. Bi eremu horiek tradizioz banatuta egon dira, baina badute bata bestetik zer ikasia. Guk lan honetan, besteak beste, Koldo Zuazo dialektologo eibartarraren lanetatik euskal hizkeren aldakortasunaz ikasi dugunaz jardungo dugu, aldi berean erakutsiz dialektologiak jomugan dituen ezaugarri asko eta asko behar bezala ulertzeko ezinbesteko bidea dela gramatika gogoeta. Horretarako aldakortasuna sorrazten duten zenbait eremu arakatuko ditugu, hala nola, kasua eta komuntadura, postposizioak, aspektua eta perifrasiak, eta azkenik, modua. Lana, Koldo Zuazo ikertzaile, irakasle eta lagunari eskaini nahi diogu bere liburuetan zehar hara eta hona argibide bila gabiltzala aurkitu ditugun argi-izpiak eskertuz.

Hitz gakoak: ergatiboa, datiboa, postposizioak, aspektua, perifrasiak, modua.

Atarikoa

Gramatikak asko ikasi du hizkuntza aldakortasunari dagokionez dialektologiak urteetan zehar egin duen lanetik. Dialektologia lan klasi-koenekin hasi eta gaur artekoetan, iturri oparoa izan dute gramatikariek aldakortasunaren bila nora jo ote zezaketen euren buruari galdetu dioten guztietan. Eta aldakortasun dialektalaren eremuan, bereziki ezagunak dira, besteak beste jendartean izan duten oihartzunarengatik, Koldo

¹ Egileok ondoko instituzioen laguntza jaso dugu lan hau egiteko: Eusko Jaurlaritzarena, IT665-13 eta IT1169-19 ikerketa proiektuen bitartez eta PRE_2017_1_0280 doktore aurreko bekaren bitartez, eta Espainiako Zientzia, Berrikuntza eta Unibertsitateetako Ministerioarena, FFI2014-51878-P eta PGC2018-096380-B-I00 ikerketa proiektuen bidez.

Zuazo hizkuntzalari eibartarrarenak. Lan honen egileok ere xehetasunez aztertu ditugu Zuazoren lanak, eta oraindik ere behin eta berriro irakurtzen ditugu hizkeretan zehar honelako edo bestelako egituraren bila gabiltzala. Alabaina, dialektologiak ere ikas dezake gramatikatik, zeren dialektologoek dena delako hizkeran aurkitzen dituzten ezaugarri morfolo- giko eta sintaktiko aldakorrak sarri askotan munduko hizkuntzetan ja- sotzen diren fenomeno orokorren adierazgarri zehatzak baino ez baitira izaten. Edo beste modu batera esanda, hizkeren arteko aldakortasuna giza hizkuntzaren aldakortasunari zor zaio, eta hori gramatikaren aztergaia da batez ere.

Lan honetan, euskal dialektologiak oro har eta Zuazok bere zenbait la- netan (2004, 2008, 2013, 2015) bereziki jaso dituzten zenbait ezaugarri morfolo- giko eta sintaktikoren berri laburra emango dugu, gramatikarion ikuspuntutik nola azter daitezkeen eta zergatik diren esanguratsuak eraku- tsiz. Horretarako, zenbait eremu arakatuko ditugu, hala nola kasua eta ko- munztadura (bereziki ergatiboa eta datiboa), postposizioak (zehazki *-raka*), aspektua eta perifrasiak, eta azkenik, modua (eta zehatzago esanda, aditz la- guntzailearen txandakatzea eta konplementatzaileak aginteran eta subjunti- boan).

Lana mintzagai izango ditugun eremuen arabera banatuko dugu: 1. ata- lean, kasuaz eta komunztaduraz hitz egingo dugu; 2. atalean, postposizioak izango ditugu mintzagai; 3. atalean, aspektuaz, partizipio egiturez eta perifra- siez jardungo dugu; 4. atalean, moduari, aditz laguntzailearen txandakatzeari eta konplementatzaileei begiratuko diegu; azkenik, 5. atalak bilduko ditu on- dorio nagusiak.

1. Kasua eta komunztadura

1.1. *Ergatiboa edo aktiboa: aditz inergatiboko subjektua ergatiboaz markatzen denean*

Ergatiboa izateak edo ez bi hizkuntza mota nagusitan bereizten ditu munduko hizkuntzak; hots, hizkuntza *akusatiboak* eta hizkuntza *ergatiboak*. Jakina denez, hizkuntza ergatiboetan, aditz iragankorreko subjektua, aditz iragangaitzeko subjektutik eta osagarritik bereizten da modu formal batez. Munduko hizkuntzetan, bereizketa hori morfologikoki egin daiteke bai ka- suaren bai komunztaduraren bitartez, eta euskaraz bietara egiten da. Aditz iragankorreko subjektuari ezartzen zaion kasuari (eta komunztadurari) *erga- tiboa* deritzo eta iragangaitzeko subjektuari zein iragankorreko osagarriari ezartzen zaionari, berriz, *absolutiboa*. Dialektologia lanetako batzuetan, Zua- zorenetan, adibidez, *nork* eta *nor* deiturak erabiltzen dira, hurrenez hurren, kasu hauek izendatzeko.

Bestalde, hizkuntza mota nagusi biokin batera, beste mota bat aipatzen dute sarri tipologo zein gramatikariek, hots, hizkuntza *aktiboa*, eta izatez, *the World Atlas of Language Structures* (WALS) datu-basean (Dryer & Haspelmath, 2013), gai honi dagokionez euskara zein hizkuntza mota den begiraturaz gero, Comrie-k (2013) hizkuntza aktiboa dela dio, eta ez ergatiboa. Comrie-k horretarako darabilen iturria Etxepare (2003a: 364) izanik, pentsatzekoa da hori euskal gramatikarien ustea dela eta ez nahitaez Comrie-rena berarena, eta halaxe da, 80ko hamarkadan zeharreko zenbait lanetan euskarari hizkuntza aktiboa zela iritzi izan baitzioten zenbait gramatikaririk, hala nola, Ortiz de Urbinak (1989) beste batzuen artean.

Baina zeri deritzo hizkuntza aktiboa? Hizkuntza ergatiboa ez bezalakoa da? Nondik begiratzen zaion. Kontuan hartu behar da hizkuntza ergatiboen artean, hau da, aditz iragangaitzeko subjektuari absolutiboa ezartzen dioten artean, badirela hizkuntza batzuk aditz iragangaitzeko subjektuetako batzuei absolutiboa ezartzen diotenak (hizkuntza ergatibo batean espero litekeen bezala) eta beste batzuei, berriz, ergatiboa.

Horregatik, Dixon-ek (1979, 1994) eta bere ondotik beste ikertzaile batzuek *ergatibotasun erdibituarekin* lotzen dute gaia, eta *subjektu erdibituko hizkuntzez* hitz egiten dute (subjektu-erdibituko hizkuntzak deritzete, zeren kasu markapenean, iragangaitzeko subjektuari ez baitzaio beti eta salbuespenik gabe kasu bat eta bera ezartzen, hots, absolutiboa, bi kasu baino, hau da, ergatibo eta absolutiboa). *Sistema ergatibo zabaldua* ere deitu izan zaio euskarak duenari, Dixon-en deituraz baliatuz (Ortiz de Urbina, 1989). Euskarak, beraz, honi dagokionez, subjektu-erdibitua duela esan daiteke, baina tipologo batzuen ustez, ezaugarri hauek dituzten hizkuntzak sistema beregain batekoak dira, hots, aktiboak dira eta ez ergatiboak. Izan aktiboa, izan subjektu erdibituko hizkuntza, euskarak azaldu ditugun kasu eta komunztadura sistematik ditu.

Honi dagokionez, hizkuntzen arteko aldakortasuna egonik, ez da horren harrigarria euskal hizkeren artean ere aldakortasuna egotea. Adibidez, Zuazok dioenean: «*Nor-nork erara jokatzeko dira urten eta igon: urten dot 'atera naiz', igon dogu 'igo gara'*» (Zuazo, 2015, mendebaleko hizkera, sintaxia), gai honetaz dihardu, hots, aditz iragangaitz batzuetako subjektuari ergatiboa (eta ez absolutiboa) ezartzeaz. Aipamenean berez aditz komunztaduraren berri ematen du *nor-nork* dioenean (absolutibo-ergatibo komunztadura alegia), baina kasua nahiz komunztadura, hots, izen inflexioa zein aditz inflexioa besarkatzen dituen egitura da euskaraz bederen. Bestalde, komunztadurara begira, kontuan izan behar da ergatiboaz markatutakoaz gain beste argumenturik ez duten aditz hauekin, hirugarren pertsonakoa dela absolutibo komunztadura (nor), hirugarren pertsonakoa delako *besterik ezean* ezartzen dena. Azkenik, adizkioi begira, aditz laguntzailearen txandakatzea ere gertatzen da (ikus 4.1. atala). Baldin eta ergatibo ka-

sua eta komunztadura ezartzen bada, orduan aditz laguntzaile *iragankorrek* baitira hautatzen direnak, alegia, euskal gramatikan **edun* eta **ezan* deitu izan zaienak, eta mintzagai dugun hizkeran, mendealdekoan alegia, **edun* eta *egin*.

Alabaina, hemen dagoen gertakaria bi aditzen hautu lexiko gisa uler litekeen arren, oso bestela, aditz mota jakin bateko aditz asko eta askori eragiten die euskaraz. Aditz horiei *inergatibo* deritze (Ortiz de Urbina, 1989, eta Laka, 1993, beste askoren artean) eta banaketa argi samarra erakusten dute aditz *inakusatiboekiko*: oro har, ergatiboa (kasua nahiz komunztadura) jasotzen dute inergatiboetako subjektuek (1a) eta inakusatiboetakoek, berriz, absolutiboa (1b).

(1)	a.	Jon-ek	hitz egin	du
		Jon-ERG ²	hitz egin.PTZ	edun.3SG.ABS.3SG.ERG
	b.	Jon	jausi	da
		Jon.ABS	jausi.PTZ	izan.3SG.ABS

Aldairen (2006, 2009) ustez, hizkeren arteko banaketa argia dago honi dagokionez: hego-mendealdeko hizkeretako kasu sistema semantikoki banatzen dela dio eta ipar-ekialdekoa, berriz, ergatiboa dela oso-osorik —semantikoki dioenean, Aldaik kontuan hartzen du zein den subjektuak duen rol tematikoa—. Banaketa horren arabera, hego-mendealdeko hizkeretan jasailetasunak baldintzatzen ditu aditz iragangaitzen subjektuaren kasu marka eta komunztadura —subjektu jasaileak absolutibo kasua eta komunztadura jasoko lituzke eta jasailea ez denak ergatiboa—. Nolanahi ere, Berrok (2010) eta Berrok eta Etxeparek (2017) erakutsi dutenez, banaketa horrek arazoak dauzka neurri batean, ipar-ekialdeko hizkeretan ere badirelako beti ergatiboz markatzen diren subjektu jasaileak; esate baterako igorpen-aditzen subjektuak (e.g. *distiratu*) eta ekintza bizigabeak (e.g. *funtzio-natu*) edota iraupena (e.g. *iraun*, *berandutu*) adierazten dituzten aditzen subjektuak.

Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV) datu-baseak (Orbegozo *et al.*, 2018) ere eman du aditz iragangaitzen (inergatiboen) banaketa dialektalaren berri, zehazki 17. ezaugarrian, *Zenbait aditz inergatibotako subjektu absolutiboak*: borrokatu naiz (vs. dut) izenekoan. Mapan ikus daitekeenez, subjektu absolutiboko *borrokatu naiz* adibideak baiezko erantzuna jaso du ipar-ekialdeko hizkera gehienetan, baita erdialdeko batzuetan ere.

² Lan honetan ondorengo laburdurak erabiliko dira: ABS = absolutibo; APL = aplikatibo; DAT = datibo; ERG = ergatibo; KONP = konplementatzaile; PL = plural; PTZ = partizipio; SG = singular.

gainera, ez dirudi galbidean daudenik, oraindik ere gazteek erabiltzen dituzte-eta.³

Adizki datibodun hauek dialektologoentzat ez ezik, gramatikariontzat ere interesgarriak dira arrazoi askorengatik. Guk hiru arrazoi nagusi emango ditugu. Lehenik eta behin, sortu-berriak diren forma trinkoak alde batera utzita, adibidez, *datsegit* sare sozialetan-eta jasotzen dena, aditz askoren forma trinkoak galdu egin dira, eta forma trinkoak gorde dituzten aditzen kasuan, oro har, askozaz ere maiztasun txikiagoa dute gaur egun iragan denboran baino (ikus Mounole, 2011 bilakabide historikorako). *Eduki* eta *jakin* aditzak forma trinkoak gorde dituzten aditzetakoak dira, baina forma datibodunak ez dira gaur egun mendebaldeko euskalkian baino jasotzen, historikoki gauzak beharbada bestelakoak izan arren (Gomez & Sainz, 1995). Izatez aditz hauen forma perifrastiko datibodunak ere ez dira oso sarriak ez gaur egun ezta lekukotasun historikoetan ere, hizkera gorabehera. Bigarrenik, itxuraz adizki trinko bat dena delako hizkeran agertzen ote den edo ez eztabaidatzen ari garela badirudi ere, berez ertz askotako arazoa da mintzagai duguna, zeren printzipioz *eduki* eta *jakin* aditzen datiboa ez baitago ez baten ez bestearen sare tematikoan, hau da, jakiteak norbaitek zer bait jakitea dakar, baina ez *inori* jakitea, eta edukitzeak ere halaxe (agerraldiren batean izan ezik, berehala ikusiko dugunez). Hortaz, *hautatu gabeko datiboez* ari garela dirudi (*non-selected datives*, ingelesez). Hirugarren eta azkenik, forma trinko datibodun hauek erakusten dituzten itxurazko egitura bakarrak gutxienez hiru motatako datiboak ezkututzen ditu, euretatik bi hautatu gabeak. Ikus ditza-gun ondoren euren ezaugarriak labur.

Egitura hauetako datiboetan lehena etikoa da. Datibo etikoaren beraren aipamena eztabaidagarria izan daiteke, literaturan ez baita adostasunik etikoa zeri deitu eta zeri ez (ikus Fernández, 2019, euskararen eta gaztelaniaren arteko konparaziorako eta eztabaida baterako). Etikoak dira Gaminderen goiko (2a) eta (2b) adibideetan, *eduki* eta *jakin* aditzei dagokienez hurrenez hurren agertzen direnak. Lehen adibidean, belarriko mina duen norbaitetaz dihardu hiztunak, goian esan dugun bezala, edukitzeak beti dakarrelako norbaitek zer bait edukitzea. Alabaina, agerraldi horretan, hiztuna Mariri zuzentzen zaio bokatibo batez, eta horrezaz gain, bigarren pertsonako datibo komunztadura marka erakusten du adizkian (*dekotzu* [(3ABS).eduki.APL.2DAT.3ERG]), norbaitek belarriko mina edukitzeak *zuri* eragingo balizu bezala (*zu hori Mari dela*). Alde horretatik diogu datiboa hautatu gabeko datiboa dela. Kontuan

³ Ibarrangeluko *The Uski's* pop-rock taldearen *Katuak bezala* diskoko *Enpau dekoztazu* kantaren izenburuan agertzen den *dekoztazu* adizkia *eduki* aditzaren forma jokatua da eta 'dizazu' gisa eman genezake euskara batuan. *Enpau* hitzak, hots, *enpau*-k 'nazka, higuin' esan nahi du Euskaltzaindiaren Hiztegiaren arabera. Ikusi dugunez, hitza Lea-Artibain ere bizirik dago; Ondarroan adibidez *enparu* ez ezik, *enparagarri* ere badute *gogaikarri* esanahiarekin: *enparagarrix* zaz 'gogaikarria zara').

hartu behar da beste aditz batzuekin, adibidez, *eman* bezalako aditz ditransitiboekin, datiboa hautatua eta tematikoa dela; emateak norbaiti zerbait ematea dakarrelako oro har, eta datibo horrek *helburu* rol tematikoa duelako.

Bestalde, bada *dekotzu* adizkiaren datiboa interpretatzeko beste modu bat esanez *jabe datiboa* dela (Fernández, 2010). Belarriko mina nork duen ez dakigu, baina oso litekeena da Marirekin ahaidetasun harremana duen norbait izatea, alaba adibidez, eta ahaidetasun harremanak jakina denez jabe datiboen bitartez adieraz daitezke euskaraz zein munduko beste hizkuntza batzuetan (ikus Borer & Grodzinsky, 1986 lan klasiko baterako). Ez da erraza bereiztea jabetza harremana interesetik (Fernández & Ortiz de Urbina, 2010: 179-182), ezta jabe datiboa datibo etikotik ere, jokabide morfosintaktiko bertsua dutelako biek (Fernández, 2019). Dena dela, izan datibo etikoa izan jabe datiboa, hautatu gabeko datiboa da (2a) adibidekoa.

Bigarren datiboa, (2c) adibidekoa, *igoera datiboa* da (Fernández & Ortiz de Urbina, 2010: 182-183; Fernández, 2013 [2018]). Adibide honetan, partizipio egitura bat dago *-ta* morfema erresultatiboaz markatzen dena (*entzunda*) eta *eduki* kopularen osagarria dena. Egitura osoak interpretazio esperientziala dauka (Krajewska, 2013; Berro, 2019), hau da, subjektuak *entzun* predikatuari loturiko esperientzia edo bizipena izan duela adierazten du —*entzunda* [...] *aitxari*, hain zuzen—. Horregatik, datibo argumentua ez dagokio, jakina, kopulari, *entzun* aditz lexikoari baino. Eta hala izan arren, datibo komunztadura jokaturako kopulan agertzen da. Hori interpretatzeko modu bat izan daiteke pentsatzea *aitxari entzunda* dugula sortzez eta eratorpen sintaktikoan zehar, datiboak gora egiten duela partizipio egituratik ateraz eta inflexioaren eremuan datibo komunztadura jasoz (aplikatibo bati esker ziur aski). Kontuan izan behar dugu *eduki* izan arren, forma trinkorik sortu ezin dezaketen hizkeretan, datiboa partizipio egituraren barruan gelditzen dela gora igo gabe eta, ondorioz, komunztadurarik eragin gabe (*aitari entzunda daukagu* bezalako egiturak ditugu orduan). Bestalde, kopula *eduki* izan beharrean, **edun* den hizkeretan bietara jaso daiteke egitura: batetik, datiboa *in situ*, hots, partizipio egituratik atera gabe eta hortaz, komunztadurarik eragin gabe (*zuri entzuna dut*) edo datiboa partizipio egituratik ateraz eta komunztadura jasoaz (*zuri entzuna dizut*).

Egitura hauetako hirugarren datiboa 3. oin-oharrean aipatu dugun kantaren izenburuak dakarrena da:

- (3) (nik) (zuri) enpau de-ko-tzu-t
 ni.ERG. zu.DAT enpau.ABS (3ABS)-eduki-APL.2DAT-1SG.ERG
 ‘Nik nazka dizut.’

Egitura honetan, isilpean dagoen datibo sintagmak (*zuri*), lehenago aipatu ditugun datiboek (2a, 2b) ez bezala, rol tematikoa du, hots, *enpau* ‘nazka’ nori dion norbaitek. Alde horretatik behintzat, hirugarren agerraldi

honetako datiboa hautatua eta tematikoa dela pentsa daiteke: hautatua, nazka izanez gero, norbait diozulako beti, eta tematikoa, datiboak estimulu rol tematikoa adierazten duen aldetik —*enpagu* egoera psikologikoa adierazten duen izena da eta ergatiboz markatutako argumentuak esperimentatzaile rola du—. Kontuan izan, aldeak alde, antzeko egiturak ditugula beste hizkera batzuetan beste kopula batzuekin **edun*-ekin adibidez (*gorrotoa, nazka dizut*).

Bestalde, mendebaldeko hizkeretatik kanpo, *edukiren* forma trinko datibodun urrietan jasotzen diren datiboak hau bezalakoak dira, adibidez, Axularren ondokoak (ikus Fernández, 2013 [2018] xehetasunetarako):

- (4) Aita batek bere semeari diadukon amorioa, delarik handia eta naturala... (Ax 201 (V 234))
- (5) Baldin barrenean nehoi herratik, hegigoarik, gorroturik edo borondate gaixtorik badiadukozu (Ax 192 (V 223))

Axularren lehen adibidean, *amorioa eduki*, sarri agertzen den esieran, *diaduko* adizkia agertzen da, 3. pertsonako datibo komunztadura erakusten duena, eta bigarrean, *herra, hegigoa* ‘nazka’, *gorrotoa* eta *borondate* (gaixtoa) *eduki* agertzen dira.

Laburbilduz, gertakari dialektal itxuraz txiki eta bitxia ezin daiteke behar bezala ulertu ikuspuntu morfologiko zein sintaktikotik nola sortu den eta nola analiza daitekeen jakin gabe.

2. Postposizioak: -RAKA

Postposizioen eremuan ere badago aldakortasuna euskal hizkeretan (ikusi, hala nola, BiV datu-baseko 42.-53. ezaugarriak). Atal honetan, erdialdeko hizkera batzuetan aurkitzen den ezaugarri bakar bat arakatuko dugu, *-raka* postposizio konplexua hain zuzen. Zuazok (2008) berak aipatzen du erdialdeko euskalkiaz ari dela, eta garatu gabeko ezaugarritzat hartzen du. Zuazoren arabera, norabidea adierazteko erabiltzen da *-raka* (e.g. *honeaka, aurreaka, ezkerreaka, etxeaka, kaleaka*) eta gazteen artean da bereziki eza-guna. BiV datu-basean, *etxeraka* formak baiezkotzen erantzuna jaso du Itsason-don eta Errenterian.

Ezaugarri dialektal honetan ere, gramatikaren azterketak badu dialektologiari zer irakatsia. Izan ere, hurbiltze adlatiboaren ordezkotzat har daitekeen atzizki hori bi morfematan bana daiteke: batetik adlatiboa (*-ra*) eta bestetik, adberbiogiletzat hartzen den *-ka* atzizkia. Azken atzizki hori beste hainbat eremutan ere erabiltzen da euskaraz —ez bakarrik adberbioetan—, eta horretxegatik da hain zuzen interesgarria gramatikaren ikuspuntutik. Berrok (2017) azaldu duenez, *-ka* atzizkia askotariko kategoriak dauzkaten hitzetan aurkitzen dugu: zenbait zenbatzaile handitan (*dozena, mila, ehun, milioi*) (6),

aditz batzuetan (7), adverbioetan (8), eta, goian adierazi dugun bezala, baita erdialdeko hizkera batzuetako postposizio sintagmetan ere (9).

- (6) a. Dozenaka ikasle etorri dira
b. Milaka pertsona egon ziren manifestazioan
- (7) a. Mirenek Jon musukatu du
b. Umeek harrika egin diete txoriei
- (8) a. Jon bultzaka sartu da gelan
b. Arratoiak saldoka atera ziren
- (9) Jon etxeraka / unibertsitateraka joan da

Gramatika lan batzuetan, batez ere aditzen aspektu interpretazioa landu duten horietan, *-kak* esanahi iteratiboa edo errepikakorra daukala adierazi da (Etxepare, 2003a; de Rijk, 2008). Bestalde, Berro (2017) *-kak* testuinguru guztietan duen esanahia bateratzen saiatu da, eta *-ka* atzizkiak esanahi metagarria (Krifka, 1998; Zwarts, 2005, 2008; Rothstein, 2004) duela proposatu du. Metagarritasuna aspektuarekin zerikusia duen nozioa da, eta giza hizkuntzaren azterketan postposizioen (Zwarts, 2005, 2008) eta aditzen (Rothstein, 2004) eremuan erabili izan da. Ibilbide eta prozesu mugagabeen eta ugaritasuna adierazten duten izenen ezaugarri bat adierazten du. Funtsean, honela azal daiteke: demagun *saltoka* izeneko prozesu bat daukagula testuinguru zehatz batean. Ume bat saltoka ikusten dugu bideo batean eta bost salto egin dituenean bideoa gelditzen da. Umea zertan ari zen galdetuko baligute, *saltoka* ari zela erantzungo genuke. Bideoa berriz abian jarri eta umeak saltoak egiten jarraitzen du beste minutu batez. Amaieran galdetuko baligute zertan aritu den umea, guk *saltoka* erantzun genezake, guretzat bost, sei edo hamar salto berdin adieraz daitezkeelako *saltoka* hitzarekin. *Saltoka*, beraz, metagarria da. *Saltokak* adierazten duen egoerari horrelako beste egoera bat gaineratuko bagenio segidan, baturak *saltoka* esanahia izango luke. Berroren (2017) arabera, proposamen honek azaltzen ditu *-ka* amaieradun zenbatzaileak, aditzak, adverbioak eta baita postposizioak ere.

Bestalde, kategoriari dagokionez, *-ka* ez da atzizki eratorle bat. *-Ka* duten hitzek askotariko kategoriak izan ditzaketenez, ezin dugu esan *-kak* kategoria jakin bat duenik. Bestela esanda, *-kak* metagarritasunarekin loturiko ekarpen sintaktikoa eta semantikoa egiten du, baina ez du lexema berriaren kategoria erabakitzen. Kategoria ezartzea adierazpide morfonologikorik gabeko morfema baten bitartez egingo litzateke, hau da, buru isil baten bidez.

Ikus daitekeenez, euskal hizkeren azterketak eremu honetan ere ekarpen handia egin liezaioke giza hizkuntzaren jakintzari eta alderantziz: morfosintaxiaren azterketa argigarria izan daiteke ezaugarri dialektala bera hobeto azaltzeko. Izan ere, askotariko kategoriak (izenak, aditzak, adverbioak, postposizioak) batzen dituen aspektu nozio bat aurkitzea eta hizkuntza batean

morfema beraren bidez azaleratzea oso esanguratsua da gramatikaren ikuspuntutik.

3. Aspektua eta perifrasiak

3.1. *Perifrasi progresiboak: ari izan, ibili, egon, jardun, erauntsi*

Perifrasi progresiboen eremuan ere aldakortasun nahikoa dago euskal hizkeretan. Batetik, erdialdeko eta estandarreko *ari izan* perifrasiaren ordez, aditz itxurako beste elementu batzuk jasotzen dira hizkera batzuetan (e.g. *egon* eta *ibili*), eta bestetik, *ari izanen* egituran bertan aldakortasun dialektala aurkitzen da, zehazki subjektuaren kasu markapenari eta aditz laguntzailearen hautaketari dagokienez. Gramatikan, egitura progresiboak, zehazki euskararenak, hainbat lanetan aztertu dira, besteak beste, Hualde eta Ortiz de Urbina (1987), Mateu eta Amadas (1999), Demirdache eta Uribe-Etxeberria (2000) eta Laka (2004, 2006) lanetan. Lan horietan, aldakortasun dialektalaren muinean dauden gako askoren azalbidea eskaini da. Hemen horietako batzuk laburbilduko ditugu.

Zuazoren (2008: 77) arabera, mendebaldeko hizkeretan *egon* eta *ibili* erabiltzen dira *ari izanen* ordez progresiboa eraikitzeko.

(10) Karate ikasten ari da

- (11) a. Karate ikasten dago
b. Karate ikasten dabil

Lakak (2004) erakutsi duenez, *ari izanen* egiturak eta *ibili* eta *egonekin* eraikitakoek ezaugarri morfosintaktiko berdintsuak dituzte. Alde batetik, guztietan absolutibo argumentu bi dauzkagu, karate ikasten duen entitatea —kasu honetan isila, 3. pertsona singularra— eta *karatea* bera. Bestetik, interpretazio progresiboa duen aditza nominalizaturik agertzen da eta postposizio inesiboaz lagundurik (hots, *ikasten* gure adibidean). Hortaz, hiruretan funtsean hezurdura bera daukagula pentsa daiteke. Horrela, *ari izanekin* batera euskal hizkeretan aditz itxurako *egon* eta *ibili* azaltzea *ari izanen* egitura zein den jakiteko argigarria gertatzen da, eta aldi berean, progresiboa eraikitzeko egitura posible bat zein den erakusten digu. Kasu honetan, Hualde eta Ortiz de Urbina (1987) ildoari jarraituz, *ari izan* aditza dela proposatu zuen Lakak (2004). Aditzak bi argumentu hartzen ditu: bat, aritzen den entitatea eta, bi, zertan aritzen den adierazten duen osagarri lokatiboa —inesibo sintagma—. Hortaz, *ari izan* aditz inakusatibo gisa irudikatzen du Lakak eta *ari izanekin* (zein *egon* eta *ibilirekin*) eraikitako egituran bi aditz —bata nagusia eta bestea mendekoa— daudela proposatzen du. Analisi horrek euskararen barruko aldakortasuna hobeto ulertzeko ez ezik, beste hainbat hizkuntzako egitura progresiboak arakatzeko ere balio izan du. Esate baterako,

Coonek (2010) txolera maiar hizkuntza ergatiboaren inguruko azterketan antzeko azalbide bat eman zuen egitura progresiboa azaltzeko, Lakaren (2004) analisiari jarraituz.

Perifراسي progresiboen gramatikak egin duen bigarren ekarpen nagusiak *ari izanen* barruko aldakortasun dialektalarekin du zerikusia. Lakak (2004) eta Zuazok (2008) berak aipatzen dutenez, ipar-ekialdeko hizkeretan *ari izanen* subjektua ergatiboz markatu daiteke eta, kasu horretan, aditz laguntzailea **edun* izaten da *izanen* orde. BiV datu-baseak ere hala jasotzen du 57. ezaugarrian.

(12) (Nik) ogia jaten ari dut

BiVen arabera, (12)ko adibideak baiezeko erantzuna jaso du Baztanen (Nafarroan), Larresoron (Lapurdin) eta Urdiñarben (Zuberoan). (10) eta (11)ko adibideetan ez bezala, aritzen den entitatea ergatiboz markatzen da eta aditz laguntzailea egitura iragankorretako (eta inergatibo gehienetako) **edun* da. Lakak (2004), horrelakoetarako, *ari izanek* gramatikalizazio prozesu bat jasan duela proposatzen du eta aditza gabe, *ari* funtzio burua dela uste du. Funtzio buru bat izaki, eta ez argumentuak hartzen dituen aditza, perpausa bakuna da: *jan* aditzak kasu honetan bi argumentu hartzen ditu: egilea (*nik*, ergatiboz markatua, iragankorreko subjektuak ohi duen bezala) eta gaia (*ogia*, absolutiboz markatua). Beraz, ikus daitekeenez, bi egituraren bidez eraiki daiteke progresiboa euskaraz, hots, aditzen bidez edota funtzio buruen bidez. Horrekin lotuta, pentsa liteke, beharbada, progresiboa eraikitzeko bigarren egitura hori *jardun* eta *erauntsi* bezalako perifrasiaren oinarrian dagoela. Zuazoren (2008) arabera, Deba Ibarreko iparraldeko muturrean *jardun* ere erabiltzen da progresiboa eraikitzeko (13a), eta Zubereraz, *erauntsi* ere aurkitzen da (13b). Erdialdeko *ari izan* eta mendebaldeko *egon* eta *ibili*-rekin bezala, *jardunen* eta *erauntsiren* interpretazio progresiboa duen aditza nominalizaturik eta inesiboaz agertzen da. Alabaina, subjektua ez da absolutiboz markatzen, baizik eta ergatiboz, ipar-ekialdeko hizkeretan *ari izanen* perifrasiaren bezalaxe.⁴

- (13) a. (Nik) karate ikasten dihardut
b. Iduntsi diat bazter xahatzen

Sintaxi-lanetan *jardun* eta *erauntsi* aztertu ez badira ere, orain arte egin diren lanetan oinarrituz, bi azalbide posible datozkigu burura: lehenean, goian aipatu dugun bezala, *jardun* eta *erauntsi* funtzio buruak lirateke —ez aditzak— eta, ondorioz, haiekin sortutako egiturak iragankorrak eta baku-

⁴ Aipatu beharra dago bi perifrasi hauetan aldakortasuna egon badagoela. Esate baterako, *Orotariko Euskal Hiztegiaren* (Mitxelena eta Sarasola 1989-2005) arabera, *jardun* absolutibo argumentuaz erabili dute XIX. mendearen amaieratik aurrerako zenbait idazle gipuzkoarrek. *Euskal Hiztegiaren* (Sarasola 2007) ere, *jardun* eta *erauntsi* bietara jasotzen da esanahi progresiboan, alegia, *da* eta *du* aditz gisa.

nak lirake; bigarren analisi posiblean, aldiz, *jardun* eta *erauntsi* aditzak lirake, baina *egon* eta *ibili* ez bezala, inergatiboak lirake, hau da, subjektu ergatiboa hartzen duten predikatuak.⁵ Ikus daitekeenez, etorkizunean badago zer aztertu eta zer azaldu eremu honetan. Nolanahi ere, argi dago orain arte gramatikaren azterketak ireki dituen bideak argigarriak izango direla eta euskal hizkeren barruko aldakortasuna hobeto ulertzen lagunduko digutela.

3.2. *Partizipio burutua indikatibotik kanpo (etorri dadin vs. etor dadin)*

Hainbat lanetan aipatu denez (Hualde, 2003: 206; Zuazo, 2008: 220; Mounole, 2011), mendebaldeko eta erdialdeko hizkera gehienetan partizipio burutua erabiltzen da subjuntiboan eta ahaleran (14), aditzoina erabili beharrean (15).

- (14) a. Etorri dadin
- b. Etorri daiteke

- (15) a. Etor dadin
- b. Etor daiteke

BiVen ere hala jasotzen da: (14) bezalako egituren berri aurkitu da bai mendebaldeko hizkeretan (e.g. Mungian, Otxandion) zein erdialdekoetan (e.g. Azpeitian, Hernanin). Morfosintaxiari dagokionez, ezaugarri hori esanguratsua da, izan ere, *-i/-tu* morfemaren estatusaren inguruko zalantza ugari sortzen ditu. *-i/-tu* morfema partizipio giletzat hartzen da euskalaritzan gehienetan, eta *-i/-tu* amaieradun aditzei partizipio burutu deitzen zaie. Nolanahi ere, (14)ko adibideetan, *-i* amaieradun aditzak (*etorrik*) ez du aspektu burutuaren esanahia; besterik gabe, gertaera bera izendatzeko baliatzen den forma da. Horrekin lotuta, hainbat lanetan *-tu* morfema adizgiletzat jotzen da (ikusi, esate baterako, de Rijk 2008 eta Berro 2015), aditz berriak sortzeko atzizki eratorle emankorra baita euskaraz. Hain zuzen ere, aditza eratorria denean, (14)ko egitura ipar-ekialdeko hizkeretara ere zabaltzen da. BiVeko 40. ezaugarriak aditzera ematen duenez, *aberetu* bezalako aditz batek *-tu* atzizkiaren beharra dauka subjuntiboan eta ahaleran, baita ipar-ekialdeko hizkeretan ere.

- (16) Ez nuke nahi Mikel aberetu dadin

Baiezko erantzunak jaso ditu (16) adibideak, hala nola, Ziburun, Oragarren eta Orbaizetan. Beraz, *-i* eta *-tu*-ren alderdi horietan oinarrituz, pentsa genezake atzizkion izaera aldatzen ari dela hizkera batzuetan bederen, eta partizipio gile izatetik nolabaiteko adizgile bihurtzen ari direla (ikus baita Haddican eta Tsoulas 2012).

⁵ Perifrasi progresiboen azterketarako, ikus baita Arteatz (2011) ere, zeinetan *ari izan* igoera predikatutzat hartzen den eta, aldiz, *jardun*-en perifrasi kontrol egituratzat.

4. Modua: subjuntiboa eta agintera

4.1. Aditz laguntzailearen txandakatzea indikatiboaz kanpo

Aditz laguntzailearen txandakatzeak ere sorrazten du aldakortasuna munduko hizkuntzetan (ikus McFadden, 2007 ikuspegi orokor baterako). Euskararen aldakortasunera begira, esan daiteke oro har euskalki guztiek dutela aditz laguntzailearen txandakatzea, hau da, *izan* vs. **edun* laguntzaile banaketa dago hizkera guztietan. Edo bestela esanda, ez dago euskalkirik aditz laguntzaileetako bakar baten aldeko hautua egin duenik, guztietan baitago txandakatzea. Horretan behintzat ez dago aldakortasunik.

Indikatiboz kanpoko forma iragankor zein ditransitiboetako aditz laguntzaileari erreparatzen badiogu baina, konturatuko gara badagoela aldakortasunik. Historikoki **ezan* euskalki guztietan orokorra izan zen arren (Mitxelena, 1960), *egin* erroa da gaur egun hizkera batzuek dutena. Egun batez ere erdialdeko eta ekialdeko hizkeretan jasotzen da **ezan*, eta Zuazok (2013: 49), beste batzuen artean, *egin* aditz laguntzailea agertzea mendebaldeko hizkeraren ezaugarritzat hartzen du:

- (17) a. Egin dezagun
egin (3ABS).za.1PL.ERG.KONP
- b. Egin dagigun
egin (3ABS).gi.1PL.ERG.KONP

Baina indikatiboz kanpoko aditz laguntzaileei begira jarritz gero, aditz laguntzaile iragankor eta ditransitiboetako *ezan* eta *egin* aditz laguntzaileek sortutako aldakortasunaz gain, bada aldakortasunik aditz laguntzaile iragan-gaitzari dagokionez ere. Ekialdeko hizkera batzuetan, **edin* aditz laguntzaile orokorraren lekuan *izan* agertzen da aginte perpausetan; ez, ordea, edozein aginte perpausetan. Aditz laguntzaile hori ezezko aginte perpausetan agertzen da soilik, *-(e)la* konplementatzailearekin batera gainera (Euskaltzaindia 1987: 361), eta familiarteko tratamenduan bakarrik; hots, hikako formatan. BiV datu-basean ikus daitekeen bezala, ekialdeko zenbait hizkeretan, hala nola Arizkunen (Baztan), Orbaizetan eta Ziburun, jasotzen da ezaugarri hau:

- (18) a. Ez hadi joan
- b. Ez haizela joan

Aginte perpausen inguruko tipologia lanetan ikus daitekeenez (besteak beste Aikhenvald, 2010 eta van der Auwera & Lejeune, 2013), aginte perpausa ezeztatzean, aginte perpaus arruntak (hots, ezeztapenik gabekoak) ez bezalako aditz formak agertzea ez da batere arraroa munduko hizkuntzetan. Beraz, esan genezake arraroa lirudikeen fenomeno dialektal hau ikuspegi tipologikotik ez dela horren berezia. Tipologikoki bitxia ez izateak, ordea, ez du esan nahi interesik ez duenik. Aitzitik, ezeztatutako aginte perpausak gra-

matikarien arreta piztu dute 90eko hamarkadatik (ikus van der Wurff, 2007 gramatika sortzailearen barruko eztabaidan sakontzeko gai honi dagokionez) eta, aginterari buruzko azken urteotako lanek erakusten dutenez (Kaufmann, 2012; Alcázar & Saltarelli, 2014, beste batzuen artean), pizten dute oraindik ere.

WALS datu-basean ezeztatutako aginte perpausei (ingelesezt *prohibitives* deritzetenei) dagokienez euskara zein motatako hizkuntza den begiratu gero, ohartuko gara aginte perpaus arrunten morfologia berbera erakusten duten hizkuntzen artean sailkatzen dutela van der Auwera & Lejeune (2013). Beraz, batetik, WALS-ek ez du kontuan hartzen hizkeren arteko aldakortasuna eragiten duen (18b)ko aditz laguntzailearen txandakatzea, eta bestetik, hizkera guztietan gertatzen den gertakari bat ere ez du aintzat hartzen; alegia, aginterako adizki trinkoak ezein hizkeratan ezin ezeztatzea (*zatoz!* vs. **ez zatoz!*). Euskal gramatikari dagokionez, Etxeparek (2003b: 521) gertakari honen azalbidea eman du Zanuttini-ren (1997) analisiaren ildotik, baina Orbegozok (2017b: 77-82) erakusten duenez, azterketa horrek hainbat arazo ditu euskaraz gertatzen dena azaltzeko. Beraz, oraindik badago zer ikertu gai honi dagokionez.

4.2. Konplementatzaileak indikatibotik kanpo

Aginterarekin jarraituz, Oihartabalek (2000) eta Lafittek (1944: 865) adierazten dutenez, hizkera gehienetan aditz forma perifrastikoz eratutako aginte perpausa ezeztapenarekin batera ager daitekeen arren (aginterako adizki trinkoaz osaturikoa ez bezala), ekialdeko zenbait hizkeratan, adizki perifrastikoz eratutako aginte perpausetan *-(e)la* konplementatzailea azaltzen da ezeztapena agertzen den bakoitzean (19b):

- (19) a. Ez zaitez joan
b. Ez zaitezela joan

Azpimarratu beharra dago (19b) bezalako *-(e)la* konplementatzaile-dun aginduak ez direla ekialdera mugatzen, hau da, mendebalde eta erdialdeko hizkeretan ere halakoak erabil daitezkeela aginduak emateko. Alabaina, ekialdean ez bezala, desira esanahia hartzen dute mendebaldeko eta erdialdeko hizkeretan, eta beraz, hizkera hauetan egokiagoa litzateke *optatibo* gisa aztertzea aginte perpaus gisa baino.

Baina konplementatzaileaz ari garela, ezin gara ahaztu *-(e)la* eta *-(e)n* konplementatzaileen arteko txandakatzeaz. Badirudi perpaus *hortatibo* deritzen kasuan, alegia, aginduak 1. eta 3. pertsonari ematen dizkiogunean erabiltzen ditugun perpausen kasuan (*goazen*, *noan*, *doala*, *doazela* bezalakoetan), gauzak nahiko argi daudela. Izan ere, 1. pertsonako perpaus hortatiboek *-(e)n* eskatzen dute eta 3. pertsonakoek, aldiz, *-(e)la* (Orbegozo, 2017a,

2017b). Horretan ez dirudi aldakortasunik dagoenik hizkeren artean. Bestalde, Goenagak (1997) subjuntiboari dagokionez dioenaren arabera, zenbait aditzek eskatzen duten osagarriaren konplementatzailean ere ez dago aldakortasun handirik; esaterako, komunikazio aditzekin —hots, *esan*, *eskatu*, *agindu* edo *adierazi* bezalakoekin— *-(e)la* konplementatzailea ageri da usuen, eta beste batzuekin, hala nola, *behar izan*, *nahi izan*, *beldur izan*, *merezi* edo *permititu* predikatuekin, aldiz, *-(e)n* konplementatzaileadun aditz laguntzailea azaldu ohi da. Goenagak berak ohartarazten duenez, ordea, sarri *-(e)n* eta *-(e)la* konplementatzeileen arteko banaketa ezin da horren erraz egin; izan ere, euskalkiaren eta garaiaren arabera konplementatzaile bat edo bestea aurki daiteke aditz berarekin. Hala ere, testu zaharrak aztertuz gero, argi ikus daiteke gaur egun *-(e)la*-ren aldeko joera nabarmena dagoela; garai batean *-(e)n* konplementatzailea eskatzen zuten aditzekin, egun *-(e)la* baita nagusi.

5. Ondorioak

Gramatikaren zenbait eremutan aldakortasunera begira esanguratsuak diren ezaugarriak erakutsi nahi izan ditugu lan honetan. Ezaugarri horiezaz ondo ohartuta egon da dialektologia, eta dialektologiati*k* ikasi ditu, hain zuzen, gramatikak, baina orrialdeotan gramatikak ere dialektologiari zer irakatsia ere baduela erakustea izan dugu xede.

Horretarako hizkuntzaren lau eremu hautatu ditugu —kasua eta komunztadura lehenik, postposizioak bigarrenik, aspektua eta perifrasiak hirugarrenik, eta modua azkenik—, eta eremu horietako ezaugarri batzuez euskal dialektologiak erakutsi diguna gramatikak irakats dezakeenarekin osa daitekeela erakutsi dugu. Izan ere, hizkeren arteko aldakortasuna giza hizkuntzaren aldakortasunaren adierazpideetako bat izanik, gramatikak badu zer esan ezaugarri guztion inguruan.

Bibliografia

- Aikhenvald, A. Y., 2010, *Imperatives and Commands*, Oxford, Oxford University Press.
- Alcázar A. & M. Saltarelli, 2014, *The Syntax of Imperatives*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Aldai, G., 2006, Is Basque morphologically ergative? The semantic split-intransitive case marking system of Western Basque, in B. Fernández & I. Laka (arg.), *Andolin Gogoan. Essays in honour of Professor Eguzkitza*, Leioa, UPV/EHU, 117-138.
- , 2009, Euskararen kasu markaketaren aldakortasun dialektala, in B. Fernández, P. Albizu & R. Etxepare (arg.), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai*, Donostia, UPV/EHU eta Gipuzkoako Foru Aldundia, 5-19.

- Arregi, K., 2004, The have/be alternation in Basque, eskuizkribua, Urbana, IL, University of Illinois at Urbana Champaign.
- Arteatx, I., 2011, *Euskarazko egitura jokatugabeak: -t(z)en morfemadun perpaus osagarrien azterketa sintaktikoa*, UPV/EHUko doktorego tesia.
- Auwera, J. van der, & L. Lejeune, 2013, The Prohibitive, in M. Dryer & M. Haspelmath (arg.), *The World Atlas of Language Structures Online*, Leipzig, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology [Interneten eskuragarri: <http://wals.info/chapter/71>, Azken bisita: 2019 otsailak 5].
- Berro, A., 2010, *Unergative Predicates in Basque Varieties: Consequences for the Ergative Case Assignment*, DEA lana, UPV/EHU [Interneten eskuragarri: <http://www.ehu.es/seg/media/morf/5/12/2/1/sak/aneberrotesia.pdf>].
- , 2015, *Breaking verbs. From event structure to syntactic categories in Basque*, UPV/EHU & Université Bordeaux Montaigne (UBM), doktorego tesia.
- , 2017, Pluractionality and more. The lexical plural KA in Basque, eskuizkribua, Deustuko Unibertsitatea.
- , 2019, Basque adjectival participles: stative, resultative or experiential, *Glossa. A journal of general linguistics* 4.1: 66, 1-37. [DOI: <http://doi.org/10.5334/gjgl.730>]
- & R. Etxepare, 2017, Ergativity in Basque, in J. Coon, L. M. Travis & D. Massam (arg.), *The Oxford Handbook of Ergativity*, New York, Oxford University Press, 782-806.
- , I. Orbegozo & B. Fernández, 2017, Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak, *Fontes Linguae Vasconum* 123, 7-28.
- Bonaparte, L. L., 1869, *Le verbe basque en tableaux, accompagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euskara*, Londres, Strageways and Walden [Berrargitaratua in 1992. *Opera Omnia Vasconice*, Bilbo, Euskaltzaindia].
- Borer, H. & Y. Grodzinsky, 1986, Syntactic cliticization and lexical cliticization: The Case of Hebrew Dative Clitics, in Hagit Borer (arg.), *Syntax and Semantics* 19, New York, Academic Press, 175-215.
- Comrie, B., 2013, Alignment of case marking of full noun phrases, in M. Dryer & M. Haspelmath (arg.), *The World Atlas of Language Structures Online (WALS)*, Leipzig, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology [Interneten eskuragarri: <http://wals.info/chapter/98>, Azken bisita: 2018 urriak 21].
- Coon, J., 2010, *Complementation in Chol (Mayan): a theory of split ergativity*, MITko doktorego tesia.
- Demirdash, H. & M. Uribe-Etxebarria, 2000, The Primitives of Temporal Relations, in R. Martin, D. Michaels & J. Uriagereka (arg.), *Step by step. Essays on Minimalist syntax in honor of Howard Lasnik*, Cambridge MA, MIT Press, 157-186.
- Etxepare, R., 2003a, Valency and argument structure in the Basque verb, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*, Berlin, Mouton de Gruyter, 363-425.
- , 2003b, Negation, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*, Berlin, Mouton de Gruyter, 516-563.
- & B. Oihartzabal, 2008, Bi datibo egitura ifar-ekialdeko zenbait hizkeratan, *La-purdum* 13, 145-158.
- Euskaltzaindia, 1987, *Euskal gramatika: lehen urratsak II*, Iruñea, Institución Príncipe de Viana & Euskaltzaindia [Berrargitaratua in Euskaltzaindia, 1997].
- Fernández B. & M. Ezeizabarrena, 2003, Itsasaldeko Solezismoa Datiboaren Le-kualdatzearen argipean, in J. M. Makatzaga & B. Oihartzabal (arg.), *Euskal Gra-*

- matikari eta Literaturari buruzko ikerketak XXI. mendearen atarian. Gramatika gaiak, Iker 14.1, Bilbo, Euskaltzaindia, 255-277.*
- , 2004, Gustatzen nau, gustatzen dizu: aditz laguntzaile eta komunztadura bitxiak perpaus ez-akusatiboetan, in P. Albizu & B. Fernández (arg.), *Euskal gramatika XXI. mendearen atarian. Gramatika gaiak, Iker 14.1, Bilbo, Euskaltzaindia.*
 - , 2010, Goi datiboak eta are goragokoak euskaraz: jabe datiboak eta datibo hunkituak vs. datibo etikoak, *Gogoa* 10.1-2, 11-20.
 - , 2013 [2018], -(K)i hiztegia, eta hiztegiak harantzago, *ASJU* 47.2, 1-26.
 - , 2019, On non-selected datives: Ethical datives in Basque and Spanish, in A. Berro, B. Fernández & J. Ortiz de Urbina (arg.), *Aligning grammars: Basque and Romance*, Leiden/Boston, Brill, 221-242.
 - & J. Ortiz de Urbina, 2010, *Datiboa hiztegia*, Bilbo, UPV/EHU.
 - & M. Rezac, 2010, Datibo osagarri bitxiak eta Datiboaren Lekualdatzea: ari nai diyot eta kanta egin nazu bidegurutzean, in B. Fernandez, P. Albizu & R. Etxepare (arg.), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai*, UPV/EHU, 113-149.
 - & M. Rezac, 2016, Differential object marking in Basque varieties, in B. Fernández & J. Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the grammar of Basque*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 93-137.
 - , A. Berro, I. Orbegozo & I. Urrestarazu, 2019, Mapping syntactic variation: the BiV database, *Linguistic Typology* 23.2, 347-374.
- Gaminde, I., 1999, *Zaldibar berbarik berba*, Zaldibarko Udala.
- , 2001, *Arrieta berbarik berba*, Arrietako Udala.
 - , 2004, *Berango berbarik berba*, Bilbo, Berangoko Udala.
 - , 2006, *Lezama berbarik berba*, Lezama, Zorritzetan Kultura Alkartea.
 - , A. Goikoetxea, Z. Sanz, O. Astobieta, E. Elgoibar & J. Gaminde, 2005, *Derioztarren Euskara*, Derio, Derioko Udala.
 - , 2007, Datibodun adizkiak *jakin* eta *eduki* aditzekin Bizkaian, *Euskalingua* 10, 53-64.
- Goenaga, P., 1997, Subjunktiboaz eta aginteraz zenbait ohar: -en eta -ela atzizkien erabilera, in R. Badiola (arg.), *Federiko Krutwig-i Omenaldia, Iker* 10, Bilbo, Euskaltzaindia, 109-132.
- Gomez, R. & K. Sainz, 1995, On the origin of the finite forms of the Basque verb, in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque language*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 235-274.
- Haddican, B. & G. Tsoulas, 2012, A Continuum of Deficiency for Basque Infinitives, in U. Etxeberria, R. Etxepare & M. Uribe-Etxebarria (arg.), *Noun Phrases and Nominalization in Basque: Syntax and Semantics*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 437-460.
- Hualde, J. I., 2003, Non-finite Forms, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*, Berlin, Mouton de Gruyter, 202-210.
- , 2016, On Basque dialects, in B. Fernández & J. Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the grammar of Basque*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 15-36.
 - & J. Ortiz de Urbina, 1987, Restructuring with ARI, *ASJU* 21.2, 425-452.
- Kaufmann, M., 2012, *Interpreting imperatives*, Dordrecht, Springer.
- Krajewska, D., 2013. *The diachrony of resultative constructions in Basque*, UPV/EHUko master tesia.

- Krifka, M., 1998, The origins of telicity, in S. Rothstein, (arg.), *Events and Grammar*, Dordrecht, Kluwer, 197-235.
- Lafitte, P., 1944, *Grammaire Basque (Navarro-Labourdin Littéraire)*, Baiona, Librairie Le Livre [1979an berrargitaratua, Donostia, Elkar].
- Laka, I., 1993, Unergatives that Assign Ergative, Unaccusatives that Assign Accusative, in J. D. Bobaljik & C. Phillips (arg.), *Papers on Case and Agreement I, MITWPL 18*, Cambridge MA, MIT, 149-172.
- , 2004, Ari progresiboaz: euskararen kasu markak, in P. Albizu & B. Fernández (arg.), *Euskal Gramatika XXI. mendearen atarian: arazo zaharrak, azterbide berriak*, Bilbao, UPV/EHU, 113-132.
- , 2006, Deriving Split-ergativity in the progressive: the case of Basque, in A. Johns, D. Massam & J. Ndayiragije (arg.), *Ergativity: Emerging Issues*, Dordrecht/Berlin, Springer, 173-195.
- Mateu, J. & L. Amadas, 1999, Extended Argument Structure: Progressive as Unaccusative. *Catalan Working Papers in Linguistics* 7, 159-174.
- McFadden, Th., 2007, Auxiliary selection, *Language and Linguistics Compass*, 1.6, 674-708.
- Mitxelena, K., 1960, Guipuzcoano y vasco, in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), *Luis Michelena. Obras Completas. VII. Fonética y Fonología, Morfosintaxis y Dialectología*, 697-700.
- & I. Sarasola, 1989-2005, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia (OEH)*, Bilbo, Euskaltzaindia [Interneten eskuragarri: http://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_content&view=article&id=276&Itemid=413&lang=eu].
- Mounole, C., 2011, *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique*, UPV/EHU & Université Michel de Montaigne-Bordeaux III, doktorego tesia.
- , 2012, Evolution of the transitive verbs in Basque and apparition of datively marked patients, in G. Authier & K. Haude (arg.), *Ergativity and Voice*, Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 355-379.
- Odria, A., 2014, Differential object marking and the nature of dative case in Basque varieties, *Linguistic Variation* 14-2, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 289-317.
- , 2017, *Differential Object Marking and datives in Basque syntax*, UPV/EHUko doktorego tesia.
- Oihartzabal, B., 2000, Note à propos des formes jussives préfixées en *b-* du basque, *Lapurdum* 5, 225-235.
- Orbegozo, I., 2017a, Zatoz! Agindua da! Euskal aginteraren azterketa formal baterako lehen urratsak, *Fontes Linguae Vasconum* 123, 87-144.
- , 2017b, *Etorri diodanean, zergatik zatozen zu: aginte perpausen azterketa formal baterantz*, UPV/EHUko master tesia.
- , I. Urrestarazu, A. Berro, J. Landa & B. Fernández, 2018, [2. argitaraldia] *Euskara Bariantzian/Basque in Variation (BiV)*, Leioa, UPV/EHU [Interneten eskuragarri: <http://basdisyn.net/Bas&Be/en/>, Azken bisita: 2018 urriak 21].
- Ortiz de Urbina, J., 1987, Kasu-ezarketa eta ez-ergatibitatea euskaraz, in P. Salaburu (arg.) *Sintaxi arazoak*, Bilbo eta Donostia, UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua eta Gipuzkoako Foru Aldundia, 35-48.
- , 1989, *Parameters in the grammar of Basque*, Dordrecht, Foris.

- , 1995, Datibo komunztaduraren gainean, in R. Gomez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua* (Donostia, 1991ko Irailak 2-6), Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia, 579-588.
- Rezac, M. & B. Fernández, 2013, Dative Displacement in Basque, in B. Fernández & R. Etxepare (arg.), *Variation in datives: a microcomparative perspective*, New York, Oxford University Press, 256-282.
- Rijk, R.P.G. de, 2008, *Standard Basque. A Progressive Grammar*, Cambridge/London, MIT Press.
- Rothstein, S., 2004, *Structuring events: a study in the semantics of lexical aspect*, Oxford, Blackwell.
- Sarasola, I., 2007, *Euskal Hiztegia*, Donostia, Elkar.
- Sagarzazu, Tx., 1994, Hondarribiko mintzairazko ikuspegiak: Larramendi, Bona parte, Azkue, in R. Gomez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua* (Donostia 1991ko irailak 2-6), Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia, 589-631.
- Uriarte, J., 2004, *Fruiztarak berbetan*, Fruizko Udala.
- Wurff, W. van der, 2007, Imperative clauses in generative grammar: An introduction, in W. van der Wurff (arg.), *Imperative Clauses in Generative Grammar. Studies in Honour of Frits Beukema*, Amsterdam, John Benjamins, 1-94.
- Zanuttini, R., 1997, *Negation and Clausal Structure: A Comparative Study of Romance Languages*, New York, Oxford University Press.
- Zuazo, K., 2004, *Euskalkiak, herriaren lekukoak*, Donostia, Elkar.
- , 2008, *Euskalkiak, euskararen dialektoak*, Donostia, Elkar.
- , 2013, *The dialects of Basque*, Reno, University of Nevada.
- Zuazo, K., 2015, *Euskalkiak* [Interneten eskuragarri: <http://euskalkiak.eus/>, Azken bisita: 2018 urriak 21].
- Zwarts, J., 2005, Prepositional Aspect and the Algebra of Pahts, *Linguistics and Philosophy* 28, 739-779
- Zwarts, J., 2008, Aspects of a typology of direction, in S. Rothstein (arg.), *Theoretical and cross-linguistic approaches to the semantics of aspect*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.

Haur ttipiendako Akizeko apezpikuak 1740an eginarazi katixima¹

Iñaki Camino
UPV/EHU

Laburpena

Baxenabarreko ipar-ekialdeko fededunentzat XVIII. mendearen lehen erdian euskarara itzuli zen katixima aurkezten dugu. Ez dakigu nork egin zuen itzulpena eta argitalpenak ez dakar edizio urterik, baina badakigu nork, non eta noiz eginarazi zuen. Ikerlan honen helburua da xeheki aztertzea katiximan ageri den euskara ea egokitzen ote zaion 1740 urtearen inguruan Amikuze eta Oztibarre eskualdeetan nahiz Landibarre herrian egiten zatekeen mintzoari, nahiz orain ez den aise hiru eskualdeek orduan zuketzen hizkuntza aldeaz edo batasunaz juzkurik egitea. Testuko aldaeretan badira izenaren morfologiako bi hizkuntza-ezaugarri gure ikuspegia hein batez lausotzen dutenak, baina arlo lexikoko aldaera fonikoak koherenteak dira garaiko eskualdeko beste testuetan ageri den mintzoarekin eta gerora hiru eskualde hauetako ahozko bildumetan agertu diren emaitzekin. 1740tik harat hizkuntzan gertatu diren aldaketak aintzat harturik, katiximako datuak koherenteak dira orduko Amikuze, Oztibarre edo Landibarren egiten zatekeen euskararekin.

Hitz gakoak: Nafarroa Behereko ipar-ekialdeko euskara, itzultzaile ezezaguna, hizkuntza-ezaugarrien problematika, lexikoko aldaera fonikoak

1. Sarbidea

XVIII. mende bukaeran Frantzian Iraultza gertatu baino lehen, Lapurdiko eta Baxenabar gehieneko eskualdeetarako argitaratzen ziren eliz-liburuen baimenak Baionako apezpikuak ematen zituen. Oztibarre eta Amikuze ibarretarako eta Landibarre herrirako zirenenak, berriz, Akizekoak eta Zu-

¹ Saio hau hiru ikerketa-egitasmoari dagokie: 1) Monumenta linguae vasconum (V): periodización y cronología, MEC FFI2016-76032-P. 2) Basque in the making: a historical look at a European language isolate, CNRS. 3) Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada (HLMV-LHC), EJ, GIC. IT1344-19.

beroakoenak Oloroekoak. Aztergai dugun katixima argitaratzeko baimena Akizen idatzi zen 1740. urtean eta teoriar, bederen, arestian aipatu ditugun Baxenabar ekialdeko eskualde horietarako eginarazi zuen apezpikuak, baina katiximako mintzoari dagokionez on da zenbait ohar eta xehetasun zehazgarri eman dezagun, izan ere, garai hartan eskualdean ibili ziren beste euskal liburuetan sumatzen dugun ezaugarri berri bat falta da 1740. urte inguruko kristau ikasbidean eta haietan eta ondoko garaikoetan baden arkaismo bat ere falta da. Alta, idazkiak badakartza Baxenabar ekialdeko orduko liburuetan edo geroagoko datu-bildumetan ezagutu ditugun hitz eta alderdi lexikoko aldaera foniko batzuk. Auzo eskualdeetako garaiko euskal idazkiekin alderaturik, ez da aise katiximako hizkuntza-ezaugarri guzti-guztien interpretazio bateratua egitea, baina ezin esan liteke testuko mintzoa eskualde horretako garai hartako euskararen itxaron zitekeenaren aurka doanik ere.

2. Katixima

2.1. Larre *segretaria*-k *Aquicen gure Apehepikuteguico Palaciu*an *Marchuaren bigarrenian mila çazpi ehun eta berrogei-garren ourthian* izenpetu zuen agiria dakar *Pauen G. Dugue eta J. Desbaratz* liburu *saldçaliaren imprimeriatic permissioniarequin* argitaratu zen *catichima* edo *fedia*-ren eta *guiristino*-eguien *explicacione* laburra izeneko liburuak, *Luis-Maria de Suarez d'Aulan*, *Aquiceco jaun apehepiku ossoqui illustre eta ohoregarriaren manuz imprimatia choila haren diocesa gucian eracaxia içaiteco*.

Garaian ohikoa zenez *haurr ttipien instrucionien daco laburzqui ecarria* da katixima hau.² Eginarazi zuen Suarez d'Aulan Akizeko apezpiku hau, 1696an Avignonen sorturik —Vinsonek 1699 urtea dakar—, 36 urtez egon zen agintaritzan, 1737-1772 artean. Apezpiku tradizioa zeukan familian jaioa, 1721eko martxoaren 29an apeztu zen eta 1737an bere apezpikutegian Vincent de Paul sailindutu zuten. Jesusen Lagundiak ukan zituen gora-beheren kariatara, 1761/XII/1ean Frantziako Kantzilerrari idatzi zion jesuiten kausaren alde. Apezpikutza 1772an utzirik, Akize ondoko Cagnotteko beneditarren abatetxera erretiratu eta 1785eko apirilaren 16an hil zen.

Vinsonek dioenez, aipatzen dihardugun euskal *catichima* honen interesa Amikuzeko euskararen idatzia izatean datza (1984: 182), eta Amikuzekotzat jotzen du Oztibarreko herri Jutsiko Lopez apezak egin *Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco aitaren guiristinho perfeccioniaren praticaren pparte*

² Jacques Pons *Conseil Général des Landes*-eko Eskualdeko Artxibategiko Zuzendariak gutun batean dioskunez, izan zen frantsesezko katixima bat ere, *Catéchisme ou abrégé de la foy, et des veritez chrétiennes* Suarez d'Aulan-ek berak onespina 1740/III/2an emanik, idazkari Cailhebar zela eta Roger Leclercq-ek Akizen inprimatua; euskarazkoaren onspen-data bera da.

bat 1782ko itzulpena ere. *OEH*-k ere Amikuzekotzat jo du 1740 urte inguruko gure katiximaren beste edizio datagabe bat, *CatLan* deritzana, Akizeko hurra-nen apezpikuak eginarazia: *traducción a la variedad bajo-navarra de Mixe*. Nolanahi ere den, ez Vinsonen ez *OEH*-k eman dute baieztapen hori funtsa-tzeko moduko arrazoi sendorik, nekez froga liteke 1740 urte inguruko libu-ruan ageri den euskara Amikuzekoa dela eta ez Oztibarrekkoa edo alderantziz.

2.2. Bordelen sortu zen Charles-Auguste Le Quien de La Neufville-k (1726-1805) ordezkatu zuen Suarez d'Aulan Akizen. Frantziako Iraultzak etena ekarriarik eta 1772-1790 arteko agintea ukanik, Akizeko apezpikutza bere gain eraman zuen azkena izan zen Le Quien de La Neufville hau. Halaz, euskal filologiaren interesekoa da 1786an Akizen berrargitaratu zuen *Catichima edo fediarene eta guiristino-eguien explicacione laburra*. Liburu hau Suarez d'Aulane 1740.ean eginaraziaren berrargitalpena da, baina bataren eta bestearen arteko aldea ezaugarri batzuetan ez da hutsaren hurrengoa.

2.3. Katiximak izen bereko beste argitalpen bat du, 1786koa bezala Akizen arrainprimatua, baina datarik gabea eta hau dirudi dela *OEH*-k ba-liatu zuena. Vinsonen dakarrenez, S. d. (vers 1770) bide da. Liburu azalean huts daktilografiko bera dute datarik gabeak eta 1786koak: *Juan* dakarte biek *Jaun* beharrean, baina inprimatzailearen izena ez da bera bi liburuetan: 1786koarenak G. René Leclercq du izena eta datarik gabearenak G. Roger Leclercq.³

Bi edizio hauek, 1786koa eta datarik gabea, berdinak dira:

- bi edizioek 146 orrialde dute; 1740koak, berriz, 128
- testuko lerroak eta hauen hasiera-bukaerak ere berdin kokatu dira bi edizioetan
- errata berak ditugu bi edizioetan: «icena» beharrean *ioena* dugu bie-tan (13), *adineteraino* (40) bietan, kultismoa dirudien *stecamendutic* (156) bietan
- berrikuntza ere berdin dakarte: 1740.eko *daiteque* adizkia *deiteque* bihurtu da Le Quien de La Neufville apezpikuak eginarazi bi edizioe-tan (37)

2.4. 1740 inguruko Paueko katixima datagabetik Akizekoetara aldea dago hizkuntza-ezaugarri batzuetan eta grafian. Hona 1740 inguruko Paueko katiximatik 1786ko Akizekora gertatu diren aldaketen sail bat:

- Huts edo iratxoetan: *batheura* (97) / *bathura* (126); *cereh* (102) / *ce-ren* (132); *hatcia* (88) / *harcia* (115); *Huiçonec* (87) / *guiçonec* (113)

³ Honela dio datarik gabeak: *Catichima edo fediarene eta guiristino-eguien explicacione laburra*. Charles-Auguste Le Quien de Laneufville, Aquiceco juan (sic) apezpicu ossoqui illustre eta ohoregarriaren manuz ar[r]aimprimatia, choila haren diocesa gucian eracaxia içai-teco. Aquicen, G. Roger Leclercq, liburu saldcaliaren imprimeriatic. Permissioniarequin.

- Grafian: *dechema* (10) / *detchema* (15); *erregueçat* (29) / *Erreguetçat* (38)
- Dieresia kentzean: *bere alguën aravera* (88) / *bere alguen aravera* (114)
- Alderdi fonikoan: *Eliçac baia buruçagui...?* (40) / *Eliçac badia Buruçagui...?* (52)
- Morfologian: *çaharraguëna* (3) / *çaharrena* (7); *çautezte* (38) / *çauste* (50); *eguin dugun ussaie gachtüaren gagnian* (112) / *eguin dugun ussaie gaistuen gagnian* (143)
- Hautu lexikoetan: *aurizquitcia* (91) / *bortzcha eguitia* (118); *iduriac consumitu artiraino* (101) / *iduriac ecesta artekan* (132); *copetan* (98) / *belarrian* (128); *chinchiricatu* (34) / *ourratu* (45); *estecatcen* (68) / *fincatcen* (88); *gorda injustoqui* (74) / *deakialaric atchekiren* (95); *imediatoqui* (50) / *hurranenic* (64); *invisiblequi* (120) / *eçabeki* (155); *murmuracionen* (124) / *iroien* (160); *ondicatcen* (108) / *osticacen* (138); *sehierr* (74) / *maignater* (96); *sudur-mizpiretan* (97) / *sudur pincetan* (127); *haren graciac guehiago thebecatuz* (91) / *haren graciac agortur* (sic, 118)
- Lexikoko aldaera fonikoetan: *aberaxcuac* (124) / *aberaxgouac* (160); *arrestanchetatic* (120) / *arrestenchetatic* (ez bada hutsa, 154); *aunhitz* (32) / *anhitz* (43); *bozcarencia* (120) / *bozcalencia* (155); *chuchenqui* (81) / *chuchengui* (106); *debecatiac* (51) / *debetatiac* (66); *geuss dadila* (128) / *geix dadila* (164); *ibacoitz* (34) / *iracoitz* (45); *mendeiquioz* (76) / *meindeikioz* (97)

2.5. Bada izen bereko beste edizio bat ere, Joseph-Jacques Loison apez-pikuaren manuz Baionan egin zena, haren idazkari Honnert-ek 1815eko irailaren 16an izenpeturik, *aphezpicuaren imprimatçaile Michel Cluzeau baiathan*. Idazki honen aitzin-solasak ez du 1740 ingurukoarena jarraitzen, berria da, 1815eko ediziorako pentsatu eta prestatu da, Frantziako Erreboluzione Handia gogoan; gainera, katiximak berak ezagun du hizkuntzaren aldetik aldaketak eta egokitzenak egin zaizkiola. Paueko 1740 inguruko jatorrizko edizioan ulermenaren aldetik ilun dagoen mezua 1815ekoak egokitzen du, argiago geldi dadin eta hobeki uler dadin, eta 1786ko edizioak edo datagabeak 1740 ingurukoa argitzen duen kasuetan, jatorrizkoari beharrean, zuzenagotzat jo izanagatik edo garai hartan eskuartean zutena hori zelako, 1786koari edo datagabeari jarraitzen zaio 1815ekoa, beharbada edizioa ontzeko 1786ko edizioari edo datagabeari lotu zitzaiolako, baina ez da ezina 1740 ingurukoa, 1786koa eta datagabea berdin doazen kasuan, 1815eko edizioak aldatzea ere. Eman dezagun: *inudiac* (79) / *inudiac* (1786: 103) / *inudiac* (datagabea: 103) / *unhidiac* (1815: 115).

Arkitektura aldaketak ere badira batetik bestera. Eman dezagun, *Goiceco othoitza* / *Angelusaren othoitza* eta *Arratxeco othoitza* liburuaren bukaeran ditugu 1740 inguruko eta 1786ko edizioetan, 125, 126 eta 127. orrialdeetan

1740 ingurukoan eta 161, 162 eta 163.etan 1786koan eta datagabeen, baina Baionako 1815eko edizioan liburuaren hasierara eraman dira *othoitzok*: 9, 11 eta 12. orrialdeetara. Gainera, izen batean txistukaria ez da berdin idatzi, *Angeluzaren othoitz*a da 1815ekoan, beharbada ozentasuna adierazi nahirik.⁴

Frantziako Liburutegi Nazionalaren interneteko *Gallica* biltegian 1815eko eta 1816ko edizioak daudela aipatzen da, eta 1815eko eta 1816ko ustezko ale bana dakartza. Alta, bi aleak berdin-berdinak dira eta data berberak dakartzate liburuaren hasierako ohiko baimen eta Eliz-izenpeetan. Antoine Abadiarena izana da 1815ekotzat dakarrena eta Baionako Euskal Museoko zigiluak dakartza 1816kotzat jotzen denak, baina edizio beraren bi ale direla dirudi. Euskal Museoko alean norbaitek adierazten du beharbada 1816koa izan daitekeela, baina liburuak ez dakar honelako datarik.

2.6. Lan honetarako baliatu dugun jatorrizko liburua, Suarez d'Aulanek 1740an eginarazi zuena, Paueko liburutegian dago eta Vinsonek 1891n aipatu zuen bera da.⁵

Liburuaren *manamendia*-n —laburtuz (manam) adieraziko dugu— katixima ttipi hau eginarazteko 1740koan Suarez d'Aulanek eman zituen arrazoiak argi ageri dira.⁶ Kristau ikasbidea behar den bezala ez ezagutzearen kalteak zerrendatu ondotik, erremedioaren berri dakar:

Hain gaitz handiari erremediūaren ecarcia gatic, gure lehen arrangura Aphezpikutarçunian içan da, instruccionen emaitia gende gazterr. Gincüac

⁴ Katixima honen bi frantses edizio ezagutu zituen eskuartean Vinsonek: bata *Catéchisme ou abrégé de la foi, et des vérités chrétiennes*, 160 orrialdekoa, Akizen egina eta Suarez d'Aulanek eman aginduaren araberrakoa, lehenago aipatu duguna. Bestea Baionan 1815ean egina da, 152 orrialdekoa, bere garaian Charles-Auguste le Quien de La Neufville eliz-agintariak bultzatua. Katalogoetan ere ikusi zuen beste edizio bat frantsesez: *Saintes hiriko liburutegiko katalogoan* bada beste frantses edizio bat, 393 orrialde duena, Akizen 1886an egin zena, Charles-Auguste le Quien de La Neufville agintariak bultzaturik, nahiz hau honela ulertzea neke den.

⁵ Paul Raymond-ek eduki bide zuen eta Paueko liburutegiari eman zion 1878ko maiatzaren 27an. Liburuaren neurriak dira: 169 mm x 106'5; testuaren neurriak, berriz: 144 x 83,5. Paueko liburutegian aztertu genuen (2013/IV/19). Liburuak 128 orrialde ditu, baina 42 zenbakia orrialde horri eta ondokoari eman zitzaion, eta 47 orrialdea gabe ateratzen zen liburua Pauen G. Dugue eta J. Desbaratz *liburu saldaçaliaren imprimeriatic*. Interneteko *Bilketa* izeneko *portail des fonds documentaires basques*-ek ere badakar.

⁶ ...gaitz suerte gucien ithurburia da haurren instruccioniaren neglijatcia: hantic Erreligionecko mysterio principalen iñorancia damngarri bat, çoin munduco eguitecuen embrassiac adin avañatiago batian hanbatenaz gaitzago erreparatceco errendatcen baitu, cenbatenaz ezpaitu cassic uzten aicinaric hartaco. Bere burien instruitcera ahalgue dira eta cassu guti eguiten dute precüiaren eta necessitatiaren senditceco estatutan ez diren eçagutceez, hantic bicitce gaichto bat, çoinen erremodiua (sic) furia eta habitudac errendatcen baitute hanbatenaz dificilago, cenbatenaz ezpaitira instruitiac ez entreprenitceco motivez, ez erreussitceco moienez: hantic irreligionezco eta enganuzco ispiritia, blasfematcen dute eztaquitenaren contra, mesprechatcen, burlatcen dute egundaiño endelgatu eztatena, hereticuen eta libertinen irrigarri dira, ceren ezpaitute ez harmaric bere burien defendiatceco, ez eta principioric tiesso egoiteco, iduripen falsu batçutan erortcen dira eta doctrinaren aice gucierr itçulcen.

nahi uquen ditu benedicatu eta heen frutiac deiadanic seinditcen dira hiri huntan: frutu hoin irauncorr errendatceco eta diocesaco berce lekietara hedatceco errachqui, uste uquen dugu beharr guindiela eman Catichima bat, çointan Erreligioneco lehen principüac (sic) içan citen explicatiac manera laño eta arrunt batez, haurric mendrenac endelga ahal ditçaqueen beçala, eta çointan Gincüac ispiritu alchatiago bat eman deenec ideren ceçaten halaberr nontic edifica bere buriac. Proposatcen dugu oraiño hola instrucionen guissa batetaco errendatcia, gauça beraren diferenqui eracazteco manerec caussatcen dute haurren ispiritian confusione bat, çoinec ecartcen baititu desgustura, iñoranciara eta ardura enganura.

Eta argi adierazten du haurren aitzinean agintea duten helduek zer erantzukizun eta zein betebeharrak duten horiekiko:

Becatu eguiten du mortalqui neglijatcen badu icaxtia, iñoratcen dieno absolucioniarren errecebitceco indigno da: ezta gutiago necessario Aita-amen, Naussi-etcheco-andereen daco berec eracaz deçaten edo berceç eracaxaz bere haurrerr eta sehierr, informa ditzen badaquitenez eta beha obratcen dutenez. Hain inportant den eguinbide baten neglijatcia, ezta gutiago becatu mortal, eta Gincüaren graciaren errecebitceco puchulu bat heendaco.

Ertoren eta bicarien obligacionia bere parropiacuën aldera ez du ahazten liburuaren 1740ko manamendia-k eta elizgizonei arrangura bero bat galdegiten die haurren salvamendiaren daco. Akizeko agiriak espreski dakar Suarez d'Aulan apezpikuak eginarazi katixima baizik ez erabiltzeko eskaera:

Hartacotz, manatcen tugu ertor eta Bicari guciac, eta gañeratico gure autoritatiaren pian populien instrucioniaz cargatiac direnac, catichima haur choilqui, eta berce guciac utziric, eracax edo eracaxaazi deçaten parropietan eta herrietan, eta hori eguinen da hanbatenaz guehiago fruturequin, cenbatenaz baita desiratia aspaldian arçainez eta populiez.

2.7. Suarez d'Aulan Akizeko apezpikuak 1740 urtearen inguruan Pauen inprimarazi *Catichima edo fedieren eta guiristino-eguien explicacione laburra* izeneko idazkian eta Charles Auguste Le Quien de La Neufville Akizeko jaun apezpiku osoki ilustre eta ohoragarriaren manuz 1786an arra-inprimatu zen hartan, mintzoari dagokionez ez dirudi ez batean ez bestean eragin kanpotarrik dagoenik, Zuberoan bakarrik baliatzen ziren ezaugarrien islarik ez da sumatzen. Katixima honek dakarrena ahozko mintzoa da. Testuan datarren mintzoari Jutsiko Lopezen 1782ko itzulpenari baino baxenabartarrago deritzogu guk: ekialdeko Nafarroa Beherean XIX. mendean eta XX.ean baliatu diren hizkuntza-ezaugarrien konbinazioarekin koherenteago dira Suarez d'Aulan-ek eginarazi 1740 inguruko lana eta 1786ko berrargitalpena, Lopezen 1782ko itzulpenean ageri den mintzoa baino.

Suarez d'Aulan Akizeko apezpikuak eginarazi 1740 inguruko kristau ikasbidea edo 1786koa nahiz edizio datagabea, Vinsonek dakarrenez, esku amikuztar batek zinez bere sortzezko mintzoan ondu balitu ere, guk ez da-

kigu nor den 1740 inguruko katiximaren itzultzailea ezta 1786koaren eta edizio datagabearen egokitzailea ere, baina ez dugu ukatzen bata eta bestea Amikuzeko seme izateko aukera. Egilea(k) amikuztarra(k) izan z(ir)ela ukatzeko Amikuzeko euskararen garapen diakronikoaz dugun baino ezagutza hobea ukan beharko genuke, testu dialektal fidagarriak edo hizkuntza-ezaugarrien sekuentzializazio diakroniko sendoa.

3. Hizkuntza-ezaugarri bereziak katiximan

Hizkuntzaren azterketa orokorragoari helduko diogu saio honen 5. eta hondarreko atalean, baina horren aitzinetik, eskualdeko euskal mintzoaren aldetik aipagarri iruditu zaizkigun tasun batzuk xeheki aurkeztu nahi ditugu 3 eta 4. ataletan.

3.1. *Instrumentaleko aldaera*

Bai Zuberoan oraingo garaia arte, bai Baxenabarren XVIII. mendea arte, *-(t)zaz* bukaera izan da instrumentalean pertsona izenordain, izenordain galdetzaile eta erakusleetan; Zuberoan baita izenen joko pluralean ere. Alde horretarik harrigarri da 1740ko testu batean arkaismo hau falta izatea, izan ere, ondoko garaietako ekialdeko Baxenabarreko idazkietan, katexima honen ondoko edizioak barne, *-zaz* ageri da. Gure katiximan aldaera berriak bai-zik ez dira ageri —*gutaz* (22) / *huntaz* (112), *hotaz* (56), *hetaz* (87) / *certaz* (56), *çointaz* (93)—, baina 1786ko edizioan eta beste datagabeen, aldaera berria nagusi izanik ere —*hountaz* (91), *hotaz* (26), *hetaz* (84)—, forma zaharrak berragertzen zaizkigu: *hountzaz* (71), *hotzaz* (72) / *nortçaz* (99), *çoinçaz* (155). Hots, 1740 urte ingurukoan *hitz hotaz* (55) dena, *hitz hotzaz* bihurtu da 1786koan eta datagabeen (72). Ez da aise gertakari honi azalpen kronologiko bat aurkitzea.

3.2. *Adlatiboko aldaera*

3.2.1. Euskal Herriko ekialde zabalean duen agerpen geografikoan gaindi defektiboa da *-ala(t)* atzizkiaren erabilera, ez da adlatiboan jokaturikako izenen ingurune gramatikal guztietara hedatu eta eskualdetik eskualdera ez da erabilera bera ageri. Julen Manterolak pean *-(h)an-la* egitura duela proposatu du (2015: 260).

XVII. mendearen bigarren erdian, Tartas eta Belapaire zuberotarren lanean, *-ala(t)* atzizkia ageri da adlatiboan, eta ez dirudi murriztapenik denik *hitz* bukaerako bokal bati ala besteari atxikitzeko: Tartasenak dira *tonbala* /

küürütziala / largoa / lohiala / mündiala eta kontsonantez bukatutik *egü-niala drano* (1666). Horrek ez dakar berarekin *-ra(t)* ez zerabilenik *zelü-rat*. Aldiz, numeroan murriztapena dago: xiberotarrek ez darabilte *-ala(t)* aldaera pluraleko izenetan. Albokaria duen alomorfoa Euskal Herriko ekialdean ageri da emankorren, Zuberoa eta Zaraitzuko ibarretan.⁷

Ipar Euskal Herriko zenbait eskualdetan erabiltzen da *-ala(t)*. Eman dezagun, gure katiximaren 1786ko edizioan eta datagabeen *-a-z* bukatzen diren hitzetan ageri da: *bere imaginala eta idurira* (31), *penitenciala* (24).⁸ Baita *-a* bidezko erakuslean ere: *Arima geutsi içan cen leku hartala* (46). Adibide batean pluralean dugu: *mesperetala* (102). Alta, beste bokaletan *-ra* dago singularrean: *bercera* (55) / *idurira* (31) / *jouanen da parauçura* (10); *ifernurat joaiteco* (10). Kontsonantez bukatu hitzetan *malhurrera* etsenplua dugu singularrean (29) eta pluralean ere *-ra* dakar: *itçulico da errauxetara* (9), *en-delguco adinetara heldu* (102).

Ordea, 1740 ingurukoan ez da ageri, oro dira *-ra*, baita hitza *-a-z* bukatzen denean ere: *Catichimara gitia* (14); *acabançaraino* (77) / *amiora* (63); *camporaco* (64) / *azpicuen alderat dituzten eguinbidia* (70); *bercera* (100); *eriotcera berera* (32) / *sensien azpira* (17) / *juanen da parabuçura* (5); *ispirituz alchatu cerurat* (105); *Ifernurat egotziac* (21); *batheura* (96); *errespertura* (65); *Mahi seindura hurrantcia* (108). Baita kontsonanteen ondotik ere: *Jesu-Christoren aitcinera* (5); *buriaren gagnera* (95); *bihotzera* (98); *odolera* (100); *gorphutzero* (100). Erakusle eta izenordainetan ere *-ra* dakar, ezkerrean *a* izanik ere: *hartara* (90), *çointara* (6). Hona, berriz, pluraleko jokoa: *itçulico da errauxetara* (5); *miseria beretara suiet* (24); *beguietara* (sic, 82). Mugagabeen ere berdin: *çoin mecetara* (78).

Beraz, 1740 urte inguruko katiximan *deitcen tiela penitenciar* *becatoriac* (17) dena, bai 1786ko edizioan bai datagabeen, *deitcen tiela penitenciala becatariac* (24) bilakatu da: *-ara* > *-ala* gertatu da katiximaren lehen ediziotik beste bietara.

Akizeko 1740 inguruko katiximan *-ala(t)* ez agertzea eta 1786ko edizioan eta datagabeen agertzea ez lihoake kronologiaren aurka ezaugarria ordueko berrikuntzat jotzeko gero, baina Lapurdi ekialdeko Hazparden XVIII. mendearen erdialdean badena eta XVII.lean Xiberoan hain gorpuzturik zena Amikuze, Landibarre eta Oztibarreko fededunentzat egin den 1740 urte

⁷ Erronkarin ez zen ibiltzen, *-ara* zegoen ibar horretan: Bidankozeko katiximan *becatiuara* 'bekatura', *bigarniara* 'bigarrenera', *ceuriara* 'zerura' adibideak ditugu eta beste katixima zati batzuetan kontsonante bukaerako adibideak ditugu Erronkarin: *bioceara* 'bihotzera' edo *soineara* 'soinera'.

⁸ Ez dakigu xuxen zer bokal dagoen *goure hautala* 'guk nahi dugun eran' (31) eta *çoure hautala* (32) egituren pean. Guk *hautala* itxaron genezake hor, baina *haut* izan daiteke oinarria.

inguruko katiximan batere ez agertzea ere ez da ongi ezkontzen Hazparneko datuekin, aintzat harturik ezaugarria ekialdetik Ipar Euskal Herriko ipar-ekialderat hedatu zela dirudiela. Gure datu hutsunedunen bidez aztergaia argitzeko aukerak frogatzea ez da aise.

3.2.2. Nahiz datu guztiek ez duten norabide bera irudikatzen, arrazoi zenbait egon daiteke XVIII eta XX. mendeen artean Baxenabarren eta Lapurdiko ekialdean *-ala(t)* aldaeraren erabilera gramatikan areagotu eta geografian hedatu zela pentsatzeko.

Baxenabarren, Zuberoa ondoko Oztibarreko egungo mintzoan, adlatiboan *-ra* eta *-rat* atzizkiak nagusi badira ere, ibiltzen dute *-(a)la(t)* aldaera oztibartarrek, eta ez hitz bukaera *-a* duten hitzetan bakarrik, nahiz *-a* ez diren beste lau bokaletan *-ala(t)* formak ez duen Zuberoan bezainbateko sistematikotasun eta agerpenik, baina ibiltzen da.⁹ Lopez oztibartarraren 1782ko *Alphonsa Rodriguez* izeneko itzulpenean *-a-z* bukatu hitzek baizik ez dakarte *-la*, halako banaketa osagarrian: *arimala lerratcen* (40), *heuzcarala itçuliric* (3), *Jaunaren tombala* (355). Gainerateko bokalei *-ra* lotzen zaie: *alhargun praube baten etchera ostatatcera* (204); *hour perat joanez* (42) / *itxassorat aurtiki* (43) / *gaizkirat itçuli* (65) / *becaturat lerratcen duçu* (71). Kontsonante ondotik ere *-ra* dakar itzulpenak: *aitcinera aurtikiten* (447); *hedatcen dela arimala, bai eta gorpitzcera* (222). Egun Oztibarren hitz bukaerako bokal gehiagotan baliatzeko aukera izateak iradokiko luke aldaera *l*-dunaren erabilera bokal gehiagotara hedatu dela, baina 1782ko idazki honen auzia argitzeko itzulpenaren mintzoaz iritzi edo juzku sendoagoa beharko genuke ukan. Itzulpena funtsean gehien bat Oztibarrekoa izan liteke; cf. Camino (2013: 23-34).

Egungo Amikuzen *-a* bokalean bukatzen diren hitzei baizik ez zaie lotzen *-ala(t)*, eta joko singularrean, gainera, baina Bonapartek XIX. mendean Cazenaveri Donapaleuko mintzora itzularazi zion katiximan *i* eta *ü* bokalei ere lotzen zaie *-ala(t)*: *purgatorialat* (241) / *ifernulat* (241); *pharauzialat* (241). Hona pluralean bi adibide: *ifernietalat* (224, 226), *zelietalat* (224, 230). Cazenaveren orduko jokabidea eta Amikuzen egun ibiltzen dena ez datoz bat. Hurranen adibideetan *gisa* hitza pluralean jotatzen da Cazena-

⁹ Adibideak Xarles Videgainen 1989ko doktoretza tesitik hartu ditugu. Etsenpluetan lehenik *-a* ez direnak dakartzagu, ondotik *-a-ri* lotu adibideak. Arhantsusi: *best'alderdilat* / *bazkalat*; *etxe batetalat jeutsi*; *gisa hartala*. Bunuze: *borthulat igortzen tzu*; *esneik ez emaiten eskulat*; *joaiten girelaik mendilat*. Donaixti: *elizalat sarthu gabe*; *gisala* 'dirudienez'. Hozta: *Lahondolat joaiten tzu*; *beste esnelat nahasten zindakon* / *Xuberalat*; *elizala*; *gisalat*; *gio gasnalat esnian*; *lekhu hartalat arranoak*. Ibarre: *borthulat elgarrekin joan behar delaik*; *esnia titilat eta* / *heldu ziakoçu titi-muthurretalat*; *mañeterelat* (sic). Ibarrola: *behiak eremaiten bitzitiñ borthulat*, *Beltxurat*; *gure borthulako bidia deitzen zixin* / *mañetaratat*. Jutsi: *hail mendilat berhala* / *zolala*; *gisa hartalat*; *hel baginte eguerdiko saldalat*; *hesi hartalat joaiteko bazin joangia nehoik ikhusi gabe*. Larzabale: *ordian borthulat igortzeko hango denbora in de-zaten erdi gabe jan*; *zezenelat joan behar zindien*; *galdin nie telefonolat* / *amak eaman ziako-zun seurra erreka hartalat haurra re*; *eçkondu zuzun ... ostatu huntalat*; *eçtei batzutala jiteko*.

veren itzulpenean eta bi atzizkiak ageri dira: *Zombat gisetala gristiñuak egi-ten du señaile hori? Bietara, jauna* (227) / *Zoumbat gisetara da doloria? Bietara, jauna* (243). Badakar katiximak *-ra* ere *-ü* bukaeran: *obliatia dena hain zerbitzu sandura* (227); *gristiñua heltzen delaik adimendura* (228).

Uler liteke *-ala* eta *-ra* aldaeren lehian, oztibartarrek *-ala* amikuztarrek baino bokal gehiagotan baliatzea zuberotarrekiko ondokotasunak eragin hartu-emanari zor zaiola, edo *-a*-tik beste lau bokaletara analogiaz iragan dela, izan ere, 1782ko Oztibarreko *Alphonsa Rodriguez* izeneko itzulpenean *-a*-z bukatu hitzetan baizik ez zen *-ala* tasuna ageri. Beste batek esan lezake ez dagoela arrazoi berezirik oztibartarrek Xiberoko eragin handiagoa hartzeko amikuztarrek baino, biak direlako zuberotarren auzo hurbilak: mendien mugarik gabe, amikuztarrak beharbada are hurbilagokoak, gainera.

Egungo Amikuzen bezala, Lapurdiko erdialde-ekialdean bokal bakar bati, *-a*-ri lotzen zaio *-ala* joko singularrean. XX-XXI. mendeetako datuek erakusten dute Ipar Euskal Herriko aski mendebalean ere egun Amikuzen bezalatsukoa dela *-ala*-ren izaera gramatikala. Irantzu Epeldek Lapurdiko erdialdeko herrietan entzun du (2003: 102). Manuel Padillak dakarrenez, Hazparnen ere honela da egun. XVIII. mende erditsuko Hazparneko *Kadet eta Bettiriño* idazkian adlatiboko *-ala* aldaera albokariduna *-a*-z bukatu hiru adibidetan baizik ez dagoela ikusirik, Padillak irizten dio «ezaugarria Ekialdetik joan dela hedatuz azken mendeetan» (2011: 43).

Badakigu egungo egunean bederen Nafarroa Behereko Baigorriin *-ala* ez dela baliatzen. Beharbada landibartarra zen 1740ko katiximaren itzultzailea eta goitiagoko baxenabartarra(k) hurranen bi edizioen prestatzailea(k)? XX. mende bukaerako EHHA-k adibide bat dakar Landibarren erakuslean: *molde hortala*, eta Videgainek ere bildu ditu honelakoak herri honetan (1989): *Lurdelat / etxen anoa iten gindizin eta hua barrikalat / molde hortala zuzun xurria*. 1740az geroko berrikuntza ote da *-ala* hori Landibarren?

Oztibarren 1782 urtea *terminus post quem* harturik, badirudi bokal gehiagotara hedatu dela. XVIII-tik honat Hazparnen adibideak *-a* kokagunean ugalduz joan direla dirudi, baina atzizkia ez da *-a* ez diren beste bokaletara hedatu, baina Bardozen bai, *itsasolat* dakar EHHA-k (86760), *-lat -o* bokalari loturik. Datuak ez dira kategorikoak. Baxenabarreko ekialdean XVIII. mendean «-(a)la(t)» forma hedatzen ari bazen, Akizeko apezpikuak 1740.ean eginarazi katiximan «-(a)la(t)» aldaeraren alerik batere ez izatea ez da arras ulargarri. Egiazki ez dakigu 1740 inguruko testuko mintzoa nongoa den, edo itzultzailea nongotarra zen, beraz, ez da aise katixima horretako datuen bidez zerbait frogatzea ala infirmatzea. Badago arrazoirik Akizeko apezpiku Suarez d'Aulanek 1740an eginarazi katiximaren itzultzailearen hizkuntza tradizioa, Baxenabarreko ekialdean kokatu gabe, mendebaleragoxe bildu zela baieztatzeko? 4. atalean ikusiko dugu alderdi lexikoan, bederen, eskualdeko franko hitz eta aldaera ageri direla.

3.3. *Soziatiboko aldaera*

Baxenabarreko euskara zaharrari so gaudela, *-kila* ugari dakar soziatiboan Etxepare garaztarrak 1545ean eta B. Etxauzen 1584ko gutunean ere bada. Amikuzekoa izan daitekeen Charles Lüküzekoaren alabaren XVI. mende bukaerako gutunean, ordea, ez dator soziatiboko atzizkirik eta ezin jakin nolakoa zen orduan bazter haietan. Ez dakigu XVI-an *-kila* Baxenabar guztikoa ote zen. Belapeire xiberotarraren 1696ko kateximan ez da *-kila* ageri. Haren edizioaz egin lanean Pello Agirrek dioenez (2013), Xiberoko egoera ere ez da nahiko genukeen bezain gardena soziatiboko marken garapena xuxen ezagutzeko:

Catechiman ez dira agertzen ez *-kin*, ez *-kila*, ez *-kilan*. Beti ere *-ki* da soziatiboaren atzizkia; baita mugimendua adierazten duten aditzekin ere (cf. Xarlem 27. ahap. *Enequila dutuçu ginen*; 485. ahap. BB *hequilan jin dadin* / BN *heky gin dadin*; ik. Lafitte 142): *Jerusalemra joanic [...]* *Mariareki eta Josef beré hatçaliareki* (II 33), *algarreki joan ciren Maria haren ama saintareki* (II 69), *David erreguiaç Apeceki, leviteki, eta Populu guciareki ohoré handitan*, *Gincoaren Arkha eroaiten cian* (II 84), e.a. Pro-nus, CatOlo eta OthoiCant testuetan ere ez dugu *-ki* besterik kausitu.

1740 urte inguruko gure katiximan ere ez da *kila(n)* forma ageri: *Demoniuequin* (5), *harequin* (17), *çurequin* (8), *çoinequin* (10). 1786ko edizioak eta datagabeak ere ez dakarte. Bestalde, 1740 inguruko edizioaren adibide batean *-ki* dago: *ceren ofensatu dugun Ginciüa, erresolucione fermu batequi ez berriç haren ofensatceco* (112).

Berrikuntzak bidea egin du eta arras hedaturik dago egun *-kila(n)*. Zuberoan *-kila* nahiz *-kilan* entzuten dira. Baxenabarren ere bada *-kilan* eta Lapurdiko erdialderaino heltzen da: Amikuze-Oztibarre-Landibarre eskualdean nahiz Arberoa-Iholdi alderdian baliatzen da *-kilan*, baina Zuberoan indarrean den *-kila* ez da amikuztarren ahoan entzuten. Epeldek erakutsi du Lapurdin Larresorotik Makea bitarteko lerroan ere ibiltzen dela *-kilan* (2003: 298). Ezagutzen ditugun datuetan anitzez ere lehenago ageri da *-kila* Baxenabarreko hegoaldean Zuberoan baino, baina difusioaren irudi argia ukaiteko ez da aski datu, bakan dira; eman dezagun, Baigorrialdean ez dirudi *-kilan* ibili denik.¹⁰

¹⁰ XIX. mendeko Bonaparteren lanabesetan *-kilako* ageri da lotura sintaktikoa egiteko, baina ez dago *-kila* edo *-kilan* atzizkiaren adibiderik izen hutsean, *-kin* ageri da. XX. mendean Georges Lacomberen 1911-12ko Aldudeko istorioak ditugu lehenik, J. M. Barandiaranek 1971-72an argitaraturik: *-kin* dakarte. Xalbadorrek Barandiarani 1948an kontatu istorioetako adibide batean *adin batera heltzeakilan* dago (Barandiaran, 1982-83: 19), baina bildumako adibide bakarra da, *ostalerraekin* (19) erakoak dira besteak. Emile Larre baigorriarraren *Ene artzain-etxolak* liburuan ere *-kin* da guzti-guztia, salbuespen bat izan ezik: *denekin gizon xehea eta gurekilan aitaso bat arras gutartekoa beste gisan* (2001: 147).

4. Baxenabar ekialdeko alderdi lexikoa katiximan

4.1. Zenbait hitz eta aldaera berezi ditugu katiximan, hertsiki lotzen direnak garai hartako Baxenabarreko ipar-ekialdeko beste testuetan ageri direnetara, eman dezagun, Tartasen lanera, 1782ko *Alphonsa Rodriguez* izeneko testu frantsesetik itzulira [AR] edo Ibarrolako Salaberriren 1856ko hiztegira, edo bestela, geroagoko garaietan Amikuze - Oztibarre - Landibarreko ahozko datu-bildumetan bildu diren emaitzetara ere. Hauetarik batzuk edo hauen iduriak zirenak, bederen, Zuberoan ibiltzen ziren garai hartan. Eta badira eskuldeko endemikoak direnak ere, gure alderdian baizik ageri ez direnak.

Lexikoaren sail honetara dakartzagun forma guzti-guztiek ez zituzketen exaktuki muga geografiko berberak, beharbada guztiak ez ziren baitezpada hiru alderdietan —Amikuze, Oztibarre eta Landibarren— ibili, baina eskura ditugun datuen bidez garai hartako eskualdeko forma bereziak direla bermatuko dugu.

4.2. Hona eskualdeko hitzen sorta bat erakusgarri:

<ahaide eta ascaci> (61): lehena Ipar Euskal Herri gehienekoa da eta Nafarroan ere ibiltzen da; bigarrena ekialdeko Euskal Herrikoa da eta 1782ko AR-k dakar. Egun Amikuzen *askazi* & *azkazi* ibiltzen dira eta *ahaide* Bithiriñan entzun dugu. Ibarrolako Salaberri oztibartarrak ere bi hitzak dakartza hiztegian.

aments ‘bederen’ (108): zuberotarrek ibili dute eta gure eskualdean Lüküzeko Charles jauntxoaren alabak *hamens* (XVI). XVIII-an AR-k eta XIX-an Ibarrolako Salaberrik.

antatu ‘norbaitekin hartu-eman usua izatea’ (88): Zuberoan ibili izan da *hantatü* eta AR-k eta Ibarrolako Salaberrik *hantatu*. Sarako Etxeberri ere badarabil.

apazeatu ‘baretu, eztitu’: *colera apacea dadin* (124). AR-k *apaizeatu*, Maister xiberotarrak *apaisatü*.

goihanze ‘biziko azken unea’: *bere conversionia, bere goihancera authi-quitcen* (sic) *dutenac* (45). AR-k *goihentze* dakar. OEH-k ez dakar erabilera gehiago.

komarka ‘inguruan’: *hiru egunen comarca* ‘hiru egun inguru’ (34). Zuberoan *komarka* & *kümarkan* ageri da eta Ibarrolako Salaberrik ere badakar.

xahatu ‘garbitu’ (119): Zuberoan eta Amikuzen arras erabilia da eta surdurkariak dira bi ibarretan bi *ā* horiek. Arberoko Mehainen ere entzun dugu, baina *a* ahokariduna.

4.3. Hona eskualdeko aldaeren sorta bat erakusgarri:

ahagozi ‘ahogozoa, listua, txistua’ (97): Salaberri Ibarrolakoak hiztegian dakar. *EHHA*-k *ahoazi* dakar Landibarren, Garaziko Ezterenzubin legez, baina Oztibarreko Larzabalen *ahaguzi*. Zuberoan arrunta da *ahogozo*; Amikuzen *thü* & *tu* dakar (58420).

ahatz leçaqueenac (111): Lapurdin *ahantzi* dena *āhātze* da Zuberoan. Guk Amikuzen *ahatzi* & *āhātzi* aldaerak bildu ditugu eta *ahatzi* dakarte AR-k (1782) eta Ibarrolako Salaberrik XIX-an ere, baina berriki Oztibarren Videgainek *ahantzi* dakar (1989).

aize ‘haizea’ (manam 1): Zuberotar gehienek *h-* gabe *aize* dakarte eta baxenabartar gehienek *haize*. Gure katiximan bezala, AR-n *aize* dago, baina Salaberri Ibarrolakoak eta Oztibarreko Videgainen datuek (1989) *haize* dute. Amikuzen *aize* nahiz *haize* dakartza *EHHA*-k (08020). Aldiz, Zuberoan *aragi* dena, *haragi* dakarte katixima honen, AR-k, Ibarrolako Salaberrik eta Videgainen Oztibarre eta Landibarreko datuek.

amorz ‘hamabost’ (79): AR-k *amost* dakar eta Amikuzen egun *hamoost* nagusi da, baina Martxüetan *hamost* bildu dugu eta Zuberoa eta Amikuzeko mugan den Berroetan *amost*. Belapeirek eta Larrasketak *hamabost* dakarte Zuberoan eta horixe entzun dugu Urdiñarben ere. Ibarrolako Salaberrik ere *hamabost*, baina Videgainek *amost* dakar Oztibarreko Arhantsusi, Ibarre, Ibarrola eta Hoztan (1989).

arranguroski ‘kontu handiz’ (107): AR-k bezala.

arrestanxa ‘arrastoa, hondarrak’ (119): Ibarrolako Salaberrik bezala. AR-k *arresto* dakar eta Zuberoan *arresta* dago.

auhari ‘afaria’ (100): AR-k eta Ibarrolako Salaberrik bezala. *EHHA*-k Amikuze, Oztibarre eta Landibarren dakar, Zuberoan *aihai* eta Garazin *afari*, baina Ezterenzubin *auhaldu* (52390). Bonaparteren Garaziko datuetan *aufari* eta *aufaldu* aldaerak ditugu. Ahatsara ezkondu gamartear batek diost *abaldu* dela Garazin ibiltzen dutena.

batheu: cf. *batheuco* (42r) & *batheura* (96) & *batheia* (91) & *batheiaz gueroz* (12) & *batheian* (30). AR-k *bateatu* dakar, izenik ez. Zuberoan dakarte *batheü* *OEH*-k eta *EHHA*-k (66020). Ibarrolako Salaberrik, berriz, *batheio*. Egun *batheio* dago Amikuze eta Oztibarren, Arbotin *bathaio*, baina Aturrialdeko Bardozen *batheü*.

berthaite ‘begitartea, aurpegia’ (76): cf. *berthaitez* *berthaite* (44). AR-k ere *bert(h)aite* darabil beti, baina behin *beitarte* (443). Eskualdekoa behar du izan, ez da beste inon ageri.

diuru ‘dirua edo txanpona’ (74): zuberotarrek *dihariu* darabilte eta Lükü-zeko Charles jauntxoaren alabak *duhuru*. AR-k ere *dihuru* dakar, baina Ibarrolako Salaberrik *diru*. Bonapartek XIX-an erdietsi testuetan *dihuri* dago Baigorriin eta *dihuru* Garazin. Bourciezek 1894an *dihürü* dakar Amikuzeko Gamue-Zohaztin. Guri *sos* agertu zaigu Amikuzen, baina Videgaini Oztibarren *diru* (1989).

<euguerdi irian> (80) & <euguerditan> (126) & <eguërditic> (33): *eguerdi* dakarrela argi da, baina «euguerdi» ala «euguerdi» erakorik izan ote zen nola jakin, ordea? AR-n ere ez dakigu ziurtasunez «euguerdi» ala «euguerdi» den: *axian, goician eta euguerditan Jaunari cundatuco ticit ene aflagimendiac* (104); cf. 37 eta 244 ere. Aldiz, AR-k ez dakar «euguerdi»-rik, ez *OEH*-k goikoak bezalako aldaerarik ere. Tartasek *egunerdi* & *eguerdi* ditu eta idazle zuberotarrek *egüerdi* (Belapeire). Ibarrolako Salaberrik *eguerdi*. Amikuzen *EHHA*-k *egurdi* (Arrüeta), *egordi* (Arboti) eta *eguerdi* (Arboti, Garrüze) dakartza eta Oztibarre-Landibarren *eguerdi*, baina goikoen gisako aldaerarik ez (11130).

eguriki ‘itxaron’: cf. *eguriquitcen* (48). Bada katiximan orokorragoko *iguriki* ere (100), Ipar Euskal Herrian baliatuena dena, Tartasek, AR-k eta Ibarrolako Salaberrik darabiltena, baina zuberotarrek *egürüki* & *ügürüki* darabiltzate. Konpromisoko konponbidea da katiximako *eguriki*, baina ez da ezezaguna, *EHHA*-k Amikuzeko Arbotin *egükatü* dakar (34030), baina Arrüetan *igüikatü*, Landibarren *iduikatu* eta Oztibarreko Larzabalen *igurikatu*. Guk Arberoan *idurikatu* bildu dugu, Ipar-Amikuzen *iüüikatü* Ilharren eta hegoaldeko herrietan *iduikatu*, baina Labetzen *iüüikatü*.

enpexatu ‘oztopatu’ (35): Le Quien de La Neufvilleren edizio datagabeen *enpetxatzen* (47) & *enpexatiak* (88). Leizarragak *enpatxatu*, Tartasek *enpexatu* eta Xiberoan Mercyk *enpatxatü*. AR-k aldaera ugari dakar: *epaintxatu*, *enpaintyatu*, *enpaitxatu*, *enpantxatu* eta *enpatxatu* (1782). Ibarrolako Salaberrik *enphatxatu*.

erraberritu (11): Lapurdi-Baxenabarretako idazki zaharretan ageri da *erraberritu*, aldiz, *arraberritzeko* agertu zaigu Amikuzeko Arbotin. Zuberoan *arra-* aldaera dago testuetan. *arra-* entzun dugu berri Zuberoa, Amikuze, Oztibarre eta Arberoko hitzetan.

esteku ‘lotura’ (126): AR-k ere badarabil, baina *esteka* aldaera orokorra rekin batean.

<euguerri> ‘eguberri’: *euguerri egunian gauherditan* (4, 28). Ez dugu aurkitu ez AR-n ezta Ibarrolako Salaberriren hiztegian ere. Liburuak ahoskatzekoak diren bokalen gainean dieresia sistematikoki dakarrenez, *euguerri* dela uler daiteke, ez bada «euguerri» idatzi nahiez huts

egin zela, izan ere, *eguerri* dago EHHA-n Amikuzeko Garrüzen, Landibarren eta Oztibarreko Jutsi eta Larzabalen, baina Amikuzeko Arboti eta Arrüetan *egüberri*, eta Bardozen *eguberri* & *eguerri*; aldiz, Zuberoan *natibitate* (12170).

fermo ‘fermu’ (73) & *fermu* (112) & *fermuki* (6): Zuberoan ibiltzen da *fermo* eta AR-k ere badakar. Amikuzen Arberatzen entzun dugu *fermo*.

<gaitzguiteco> ‘gaitz egiteko’ (66): cf. *edo lagunari gaitzguiteco* (66). AR-n *nigargiteko* ‘negar egiteko’ (425) eta *plazergiteko* ‘plazer egiteko’ (19, 444) aldaerak ditugu. Martin Harrieten hiztegian -*gite* aurkitu du Joseba A. Lakarrak (1995: 49): *lehergitea*, *oihugitea*... eta euskal idazle ugari ibili dute *langite*.

gauerdi (108) & *gauherdi* (4): EHHA-k *gauherdi* dakar Amikuze, Oztibarre, Bardoze eta Armendaritzen. Landibarren *gaberdi* (11170).

goloski (89): Salaberri Ibarrolakoak *golosoki* dakar hiztegian.

guazaita-guazamak ‘bataioko aitabitxi-amabitxiak’ (96): Zuberoan *egü-zaita-egüzamak* da. EHHA-k hitzaren aldaera ugari dakar eta oro har koherentzia idatzizko datu zaharrekin (66030, 66040): Bardozen *ozeita* / *ozama* & *oxama* & *gozema*, Itsasun *goxaita* / *amatxi* eta Makean *goozaita* / *goozama* & *amatxi*. Landibarren *guazaita* / *guazama*. Amikuzen *guezaita*, *gozaita* eta *ozaita* / *gozama* & *goxama*, *ozama*. Oztibarre eta Garazin *gazaita* / *gazama* & *gaxama*. Hiriart-Urruti zaharrak zioen *Garazin erraiten dute* goazaita eta goazama (1908). OEH-k Baigorrialdean *gazaita* dakar, baina EHHA-k *aitatxi* / *amatxi*. Emile Larrek Garazin *gazaita* dela dio (2001: 69).

hilundiri ‘ilunabarra’ (80): EHHA-k ez dakar gure eskualdean (11150), baina hurbilsko bai: Landibarre ondoko Armendaritzen *ilundiri* eta Amikuze ondoko Bardozen *ilhunduri*.

hoge (30): *hogoi* gertatu gabe, Xiberoan, Amikuzen eta Oztibarren gorde da aldaera zaharra, baina indarrez sartu da Oztibarrera *hogoi*.

honitu ‘hornitu’ (80): AR-n eta Ibarrolako Salaberriren hiztegian baizik ez dago *honitu*, baina katiximak *fornitu* ‘hornitu’ dakar ere (127), Zuberoan *fornitü* dena.

ibakoitz ‘larunbata’ (10, 34, 68): Leizarragak *egiakoitz*, Tartasek *irakoitz*, Le Quien de La Neufvilleren edizio datagabeak *irakoitz* (45, 88) eta *ibaikoitz* (105). Gerora aldaketa xume batzuk izan dira forman EHHA lekuko (10070) eta batzuetan iduriz gibelka: Arbotin *iakoitz* & *ijaikoitz*, Arrüetan *jakoitz* eta Garrüzen *eiakoitz* ditugu Amikuzen, Landibarren *ieakoitz* eta Oztibarren, berriz, Larzabalen *ijakoitz* baina Jutsin *ibiakoitz*.

igaran ‘igo’: *G. Çoin egunez igaran da cerurat?* (4); cf. *igaran da cerie-tarat ere* (36). AR: *çurubien thinira nehor heltcen dela igaranez, ez hegaldatcez* (114). Salaberri Ibarrolakoak ere berdin. EHHA-k egungo berri dakar (13080): *igan* da nagusi Xiberoan eta Oztibarren Larza-balek eutsi dio *igaan*-i, baina Landibarren *igan* dago. Amikuzen, Arbotin *ian* eta Arrüetan *ihan*. Garrüzen *igan* onetsi zuen lekukoak.

ihortzi ‘ehortzi’ (7): Lapurdi, Baxenabar eta Zuberoan *ehortzi* da aldaera arrunta, baina eskualdekoa da *ihortzi*, AR-k eta Ibarrolako Salaberrik dakarte.

kundu ‘kontua’ (15, 38) & *kundu galdein* ‘kontuak eskatu’ (manam 2): Zuberoan *khontü* & *khuntü* ditugu eta Lapurdi-Baxenabarretan *kontu* & *k(h)ondu*. Aldiz, katiximak bezala, *kundu* dakar AR-k ere, baina Ibarrolako Salaberrik *khondu*.

lehiataka ‘tarrapatan, presaka’ (14): AR da hitz hau ageri den testu bakarra.

orabat ‘halaber’ (19) & *orobat* (23, 101). AR-n bezala. Nagusi da AR-n *orobat*, baina *orabat* lau aldiz dakar (28, 33, 107, 299), aldiz, Ibarrolako Salaberrik *orobat* baizik ez dakar. Bestalde, Zuberoan ‘halaz guztiz ere’ da *orobat*.

<parabuçu> (89) & <parabussura> (46) & <parabissu> (24): idazle lapurtar eta baxenabartarra da *parabisu*; zuberotarrek, berriz, *paradiüsü* ibili dute eta Oihenartek eta Tartasek *paradusu*, AR-k bezala. Aldiz, Salaberri Ibarrolakoak *pharabizu* dakar.

prootxatu ‘probetxua atara’ (15): baita AR-k eta Ibarrolako Salaberrik ere. Etxeparek eta Leizarragak dakarten bezala, Lapurdin testu zaharretan *probetxatu* dago, baina ondotik *progotxatu*. Zuberotarrek *profeitatiü* baliatu dute.

pur ‘puru’ (48) & *purki* ‘osoki’ (61): Zuberoan bezala, Tartasek, AR-k eta Ibarrolako Salaberrik ere *pur* dakarte. *purki*, berriz, AR-k, Salaberri Ibarrolakoak eta Larrasketak.

puxulu ‘poxelua, eragozpena’ (50): Zuberoan *püxiülü*. AR-k ere *puxulu* dakar eta Ibarrolako Salaberrik *phuxulu*. Amikuzen *poxulu* bildu dugu Amorozen eta Arberoko Mehainen; Amendüzen *poxolü*. Larzabalen *poxulatu* dakar Videgainek (1989). Ipar Euskal Herrian *poxolu* batez ere, eta *poxelu* hedaturik daude literaturan. OEH-k Garazin *puzelu* dakar, baina baita *puxulu* ere.

sendotu ‘sendatu’: cf. *sendotcein tu anhitzetan eritarçunak* (93) & *sendotia* (120). Etxeparek bezala. Zuberoako tradizioan *sendotü* dago eta AR-k ere *sendotu* eta *sendozale* ‘sendatzailea’ dakartza; Ibarrolako Salaberrik *sendo*. Amikuzen *sendotü* bildu dugu eta Videgai-

nek Oztibarren *sendo* & *sendotu* (1989). EHHA-k Amikuzen *sendotü*, baina Oztibarren *sendatu*. Aldiz, Beskoitzen eta Izturitzen *sendotu* (72290).

sobalda ‘sorbalda’ (97): Donapaleuko katiximak (227) eta EHHA-k Oztibarreko Jutsin dakarte (59030). OEH-k *Fedearen Propagacioneco Urtecaria*-n (1877-1912) *sobalda* dakar *sorbalda*-rekin batean, eta hutsa izan daitekeela dio, baina datu hauek ikusirik gaude zinezko erabilera izan daitekeela.

sofran(t)xa ‘pairamena’: *sofranchen* (31), *sofrancherr* (33), *sofranchazco* (42r). Leizarragak *sufranza*. Zuberoan erabili da, cf. Egiategi: *sofran-txa*. AR-k *sofrikeria* dakar.

termiño ‘adierazpidea, terminoa, esaera’ (115): Zuberoan *thermañü* eta AR-n *thermiño* dena. Ekialdeko Euskal Herrian erabiltzen da.

uken (3): Etxeparek, B. Etxauzen 1584ko gutunak eta zuberotarrek dakarte *uk(h)en*. Eskualdean AR-k, baina Ibarrolako Salaberrik *ukan*. Egungo egunean, Zuberoan *iikhen* bildu dugu eta Arberoa eta Amikuzeko zenbait herritan *ukan*. Amikuzen egun nagusi da *ukhan* eta Arberoan ere bada; Oztibarreko Jutsin hasperenik gabe *ukan* bildu dugu.

usaie ‘usaia, erabilera, ohitura’: *gure sensiez eguin dugun ussaie gachtüaren gagnian* (112). Zuberoan bezala; cf. Leizarragaren *usaje*, AR-ko *usainxa* eta Ibarrolako Salaberriren *usaya*.

zerbitxatu (2): eskualdekoa da eta AR-k badarabil. Zuberoan *zerbütxatü* dago eta gainerateko Ipar Euskal Herrian *zerbitzatu*, Ibarrolako Salaberri barne, baina Oztibarreko Jutsin *zerbitxiak* ageri da. Amikuzen eta Arberoko Mehainen *xerbitxu* bildu dugu eta Xiberoako Sarrikota-pean *zerbitxatü*.

4.4. Kasuren batean gure eskualdeak baino hedadura handixkoagoa du aldaerak:

ainguru ‘aingerua’ (21): Zuberoan *aingürü* ibiltzen da eta Erronkarin eta Zaraitzun nahiz Baxenabarreko saiheits zenbaitetan *ainguru*, Etxeparek berak, AR-k, Ibarrolako Salaberrik eta XIX-ko Donapaleuko katiximak bezala. Egun bada *aingürü* Amikuzen, EHHA-k Arbotin dakar. Oztibarreko Larzabalen eta Garaziko Behorlegin *ainguru*. Aldiz, Arrüeta, Garrüze, Landibarre eta Jutsin *aingeru* (78080).

auher ‘alferra’ (38) & *auherkeria* (11): Xiberoan, AR-n eta Ibarrolako Salaberriren hiztegian bezala. EHHA-k Bardozen, Amikuzen, Oztibarren, Landibarren, Arberoko Armendaritzen eta Garazi saihetseko Behorlegi eta Gamarten dakar.

ideren (30) & *idereiten* (11) ‘ediren, aurkitu’: *ideren* nahiz *ediren* dakartza Ibarrolako Salaberri oztibartarrak hiztegian. Bonapartek Garazin eginarazi katiximetan, Bithiriñako apez Cazenavek itzuli San Mateoren ebanjelioan etorkizuneko *ideein* & *ideeinen* aldaerak ageri dira eta *idiren* & *idieiterat* dakuskigu Bourciezen Lakarrako testuan (XIX). Mañex Etxamendi bertsolari ezterenzubiarrak ere *ideren* dakar 1923an.

4.5. Zenbait kasutan ez dugu berri sendorik liburuan ageri den aldaera batez:

aberasko: *aberaxcüac* ‘aberastasunak (?)’ (124).

berzainez (68): *OEH*-k ‘nola edo hala (?)’ adiera dakar, galdera ikur eta guzti: *klarki behar gira, baldin konbeni bada berzaiñez, oposatü medisenziari* (CatLan 98). — *Eztea behin ere permis Igande-Bestetan tribaillatzia?* — *Bai, permis da, berzainez bada nezesitaterik, jardiretsi onduan permisionia* (ib. 88).

galdeitza ‘galdera’ (1): *AR*-n *galdo* dago. *OEH*-k *galdeitza* idazle baxenartarena dela dio, baina Ibarrolako Salaberrik ez dakar.

garizoma (79): Zaraitzun *garizoma*, Erronkarin *garixoma*, Zaroko J. P. Arbelbidek ere badarabil. Katiximaren edizio datagabeen *garizoma* eta *garizuma* datoz, baina *AR*-k eta Ibarrolako Salaberrik *garizuma* dakarte eta idazle zuberotarrek *gorozuma* & *goroxuma* eta *gorozema* & *goroxema*. *EHHA*-n ez da *garizoma*-rik Baxenabarren eta Zuberoan *goxiima* da aldaera nagusia (12090).

gizensu ‘intsentsua’ (29): *OEH*-k ez dakar aldaera hau. Katiximaren 1786ko edizioak eta datagabeak *incenxu* dakarte (38) eta *AR*-n *intseintsatzeko* dator.

lehenik eta bizirik ‘lehenbizikorik’: *icussi behar da lehenic eta biciric certan Gincua ofensatu dugun* (111). *AR*-k baizik ez dakar honelakorik: *lehenic eta biciric Gincoa beitaco esparanca askartzcen eta alchatcen dici* (410).

thebecatuz (91): hitza ‘debekatu’ ala ‘t(r)ebukatu’ den ez da argi, baina *debekatu* beharrean *thebukatu*-ren *thebecatu* hutsa izan daiteke, ‘oztopatu’ adieran: *haren graziak gehiago thebukatuz*, ‘Izpiritu Sainduaren graziak oraindik gehiago oztopatuz’ ulerturik.

udarri ‘mugarri’: *haren perfecionec ezpeitute udarriric* (17). *OEH*-k ez dakar aldaera honen berri. Katiximaren 1786ko edizioak eta datagabeak *mugaric*-era aldatu dute (23).

5. Katiximako ezaugarri nagusien aurkezpena

5.1. Grafia

5.1.1. Bokal belarrak adierazteko katixima honen era ez da ohikoa Ipar Euskal Herrian, baina ez da parerik ez duen sistema, izan ere, Beñat Etxepa-
reren 1545eko olerkietan ageri dena bera da, hau da, ez da <ou> sistema ibil-
tzen /u/ adierazteko. 1786an Le Quien de La Neufvillek eginarazi edizioan ez
bezala, katixima honen lehen edizioan /o/ eta /u/ bokalak <o> eta <u> grafien
bidez bereizten dira. Gure ustez nabarmen dago 1740an eginarazi zen kati-
xima honetan ez dagoela seigarren bokal edo *ü* fonemarik, horregatik, idaz-
kian ez dago batere premiarik *o*, *u* eta *ü* bereizteko, aski da *o* eta *u* bereiztea:
oro (41) / *mundura* (58) & *mundian* (2) dakartza katiximak, Zuberoan *mündü*
litzatekeena. Honakoa da katiximaren sistema bokal belarrak irudikatzeko:

/o/ fonema <o> bidez irudikatzen da: *bortcha*, *Çoin*, *missionia*, *promes-
sen* (41)

/u/ fonema <u> bidez irudikatzen da: *duçu*, *gucien*, *hura*, *iraunen*, *libu-
riac*, *tut* (41)

Salbuespen tikiak dira *demonivaren* (97) erakoak edo *loüac* «luak» adi-
bidea, hau da, 'loak' (83); baina cf. *lúa* (83), argi utzirik *lo* → *lua* egiten
duela.

Ez dira ahoskatzen <gue> edo <gui> digrafoetako <u> horiek: *gueroz*,
baiguira (41).

Badira katiximan <ü> batzuk ere, baina frantses sisteman bokal bat
ahoskatu beharra dela adierazteko ohikoa da gainean dieresia ezartzea eta
beste testuetan legez gure honetan ere, hiatoko bi bokalak ahoskatzeoak di-
rela adierazten du: *Apostolicüa*, *campüan*, *Chismaticüac*, *eguiaczüa*, *Erro-
manüa* & *Erromanüac*, *gaichtuën*, *gaichüac* (29), *Gincüac* & *Gincüaren*
(41), *fermüa* (114)...

Katiximaren hurraren edizioetan, datagabea eta 1786koan, <o> / <ou> /
<u> sistema baliatu zen. Horretan oinarriturik, *OEH*-k <u> eta <ü> bereizi zi-
tuen hiztegira eraman testu zatiak, *CatLan* izendatzen duen katiximan. Hiz-
tegiak bibliografian c. 1780 dakarrenez, badirudi edizio datagabea baliatu
zutela. Hautu horren on-gaitzen berri eman genuen 2016ko lan batean (205-
207): oro har ez dugu uste bermerik dagoenik adierazteko katiximako grafiak
/u/ eta /ü/ fonemen arteko bereizketa gardena dakarrela, ekialdeko bokal sis-
tema irudikatu nahi ukan da eta hein batean egoki izan liteke hori, baina kati-
ximak ez du idazkera unibokorik fonema horiei dagokienez.

5.1.2. Katiximak euskaldunen auzoko grafia sistemek garai hartan euskal
liburuetan grafia / fonema binomioan sor zitzaketan ohiko arazo eta disfun-

tzioak dakartza. Eman dezagun, *erachiquitcen* (70) adibidean argi da *tx* dela lehen fonema txistukaria, baina ez da <tch> idatzi. Berebat, *iraçarriac* (70) etsenplua *iratzarri* da, baina <ç> grafiak ez du afrikatu lepokaria ongi irudikatu. Katiximan *Erregueçat* (29) dena, 1786ko edizioan *Erreguetçat* bilakatu da. Egoera inplosiboan ere bikoiztasuna dago 1740 inguruko testuan: *seculacoz* (38) / *Seculacotz* (44). Hartara, ez dakigu xuxen *iguinçaren* (123) nola ahoskatzen zen, igurzkari ala afrikaturik. Ez da aise jakitea zer den *egarsu* (89), *enseatu* (117), *garsuqui* (56) edo *pensatu* (121) adibideetako txistukaria, eta sabaiaurrekoen auzia ere iduria da: Leizarragaren *sufianza*, Egiategik *sofrantxa* dakarrena, <sofrancha> da sistematikoki katixima honetan: *sofranchen* (31), *sofrancherr* (33), *sofranchazco* (42r).

5.1.3. Arras berezia da katixima honetan afrikatu lepokaria adierazteko <dc> grafia baliatzea: *galdcen* ‘galtzen’ (49) & *galdcia* (87), *heldcen* (88), *hurrandcen* (111), *lagundça* (74) & *lagundcen* (22, 42v, 48) & *lagundcia* (70), *urrundcia* (123)..., baina liburuan ez dira hainbeste adibide ere. Alta, sistema hau 1786ko ediziora iragazi zen.

Gaineratekoan, ohiko <tce, tci>, <tça, tço, tçu> eta <-tz> dira grafia nagusia liburuan: *deitcen* —hutsa behar du izan *deitçen* (93)—, *endelgatcein tut*, *etcitian* ‘etzatean’ (14) / *ezpaiguitçaque* / *anhitzetan* (93), *bihotzez* (51), *hitza* (41) & *hitzac* (98), *othoitzac* (42v)... <tz> guztiak lexemaren muga. Antzera *ihortzi* (7) ere, beharbada idazlea jabetzen zen hor morfema muga dagoela.

5.1.4. Apikari afrikatua bizpalau eratan adierazten du, <x>, <s> eta <ts> nahiz <tx> digrafoen bidez. Guztien artean <x> da ugariena: *amenx* (108), *botherexu* ‘boteretsu’ (19), *dohaxu* (32), *eracuxiz* (76), *erdixucara* (108), *exai* (17), *hax* ‘hatsa’ (19), *haxarria* (34), *herxiquienic* (107), *hux* ‘huts’ (14), *ihardexi* (49), *jardirex* (49), *sahexa* (34), *sinhexiren* (96), *unxa* (12) & *urthaxez* (29).

Inoiz iduri luke <s> ere badela «ts»: *unsa* (14), izan ere *unxa* (12) baita-
kar, afrikatua.

Arras gutitan adierazten du <ts> digrafoaren bidez: *arratsian* (14), *hatsegin* (57).

Badira *itxussitarçunac* (113) eta *satxu* ‘satsu’ (73) & *satxiac* (72) ere, eta <tx> dakarte.

Egoera inplosiboan aditzoina hutsik dagoenean gerta daiteke idazkera aldatzea: *sinhez ez leçaqueenac* (16), *geuss dadila* (128), *hauss leçaqueenac* (63); cf. *hauhten* (113).

5.1.5. Frantsesaren sistema grafikoaren ohituren ondorioz, idazkera bikoitzak ditugu txistukari igurzkarietan:

Basco (35) & *Bazco* (4), *berriz* eta *berris* (59)

Beste kasu batzuetan, <s>-k igurzkari lepokaria irudikatzen du eta <z>-k apikaria:

boscario (44), *esconça* (124), *gogortarsuna* (89), *igusquia* (34), *iravasteco* (119), *ispiritu* (19), *sorr* ‘zor’ (81)
oztatatcia (62), *uzte dutenac* (65), *curaiozqui* (97)

Arestiko adibideetan ez da ezina herskari aitzineko eta bereziki *t* horz-kariaren aitzineko jatorrizko *z*-ren ahoskera apikaria izatea, eta *gogortarsun* hitzeko atzizkiaren kasuan ere ez da ezina apikari ahoskatzea, Pagolan entzun dugu guk apikaria atzizki horretan, lepokaria dutenekin batean, gainera, baina katixima honetan *-tarsun*-en adibide bakarra da, beste guztiak *-tarçun* idatzi ditu.

5.1.6. Etxepareren liburuan bezala, katixima honetan *e* eta *i* aitzineko <g> ez da herskari belar ahostuna adierazten ari, jatorrizko euskal /j/ sabaikari zaharra baizik: *geiquitcian* ‘jaikitzean’ (14), *Geutsi* ‘jaitsi’ (35) & *geusten* (24), *juge* ‘jujea, epailea’ (32) & *juiatu* ‘epaitu’ (75), *gin* ‘jin’ (28), *Ginco* ‘Jainkoa’ (16). Ondoko bokala *a*, *o* edo *u* denean <j> ibiltzen da: *jalguicen* (21), *jatia* (81) / *joco* (84) & *jocatuz* (84) / *juaiten* (38), *jujatcera* (37) & *juge* (32).

5.1.7. <ca, co, cu> eta <que, qui> dira ohitura nagusia liburuan, baina bakanka bada <k> ere belar ahoskabea adierazteko, beharbada hasperena islatu nahi duelako? Hona adibide guti batzuk: *leku* (36) & *lekhu* (46) & *lekian* (37), *likisqui* (9). Baita <kh> ere: *akhabançan* (37) & *acabançan* (4), *khen-dia* (82), *lekhu* (46).

5.1.8. Usu <rr> dakar hitzaren bukaeran: *agurr* (56), *beharr* (51), *çorr* (66), *guituztenerr* (55), *seindierr* (53).

5.2. Fonologia

5.2.1. Katixima honek *-uya* epentesiaren ondoko egoera dakar, sistematikoa da sinkopa, katixima idatzi zen garaian gertaturik zegoen *-u + -a > -uya > -ia* aldaketa, katiximak ez dakar aitzineko urrats *-uya* epentesiaren lekukotasunik. Garaziko edo Baigorrialdeko eskualde zenbaitetan ez bezala,¹¹ goizik gertatu zen aldaketa Baxenabarreko ipar-ekialdeko idazkietan eta Lüküzeko Charles jauntxoaren alabaren XVI. mende bukaerako *duhuruyan* ‘diruan’ erako bukaera epentesiduna beharrean,¹² Xiberoan bezala *-ia* dago

¹¹ Baigorrialdeko saihetsean dago Aldude herria, Nafarroako mugari hurbil. Lacombe *mainguya* dakar 1911-12ko inkestaren erantzunean (1952: 6) eta bildu zituen ixtorioetan *-ia* nagusi bada ere, *-uya*-ren adibideak dakartza: *gaztiguya* (1971-72: 32), *inganatuya* (44), *harrituya* (34). Barandiaranek Lacomberen Aldudeko adibide gehiago dakar: *persuia* (1982-83: 24), *sortuia* (25).

¹² Floristán Imízcozek hala (1993), baina Orpustanek *duhurian* transkribitu du (2010: 138).

katixima honen adibide guztietan; ohiko salbuespena da *su* hitz silababakarra: *shuiaren* ‘suaren’ (45).

5.2.2. Baxenabarren eta Euskal Herriko ekialdeko eskualde gehiagotan ohikoa da partikula gramatikal batzuetan *ai* diptongoak *ei*-ra joera izatea. Katixima honetan ez da joera sistematikoa, baina ageri da *bait* aurrizkiaren idazkeran, *beit* palatalizazioa dakarte adibide batzuek: *baita* (9), *baitira* (5) / *beitute* (9), *ezpeitute* (2). Bada palatalizazioa hitz zenbaitetan ere, baina ez da gertakari sistematikoa: *gareitceco* (22), *seindu* (12).

5.2.3. Ozenen bustidura erakusten dute katiximako grafia anitzek, baina hainbat eta hainbat aldaera palatalizatu gabe ageri dira idazkian. Nagusiki <gn> da sudurkari palatala adierazten duen grafia, baina inoizka ageri da <ñ> ere. Albokarian <ll> dakar.¹³

Palatalizaziorik eza <in> bidez adierazten da sudurkarietan eta sail horretan nagusi da muga adlatiboaren kasu marka, sistematikoki palatalizatu gabe ageri dena. Bateko eta besteko etsenpluen honako lekukotasunak ditugu: *adinetaraino* (30), *artiraino* (101), *extremitateraino* (120), *dirauino* (84), *gutarraino* (41), *urthetaraino* (30). Hitz gehiagoren adibideak ere badira.¹⁴

5.2.4. Baxenabarreko testu zaharrek nola —gogora ekar ditzagun Etxepare bat edo Charles Lüküzekoaren alabaren xvi. mende bukaerako gutuna—, *r(t)z* kontsonante taldea dakar katixima honek ere: *berçainez* (68), *berce* (69), *bercela* (7), *berçorduz* (110), *borz* (12), *hainberce* (16) & *hainberce* (124), *orcegun* (100), *orcilarez* (81).

5.2.5. *-tarzun* aldaerak —*adisquidetarçuna* (10), *huntarçun* (42v), *seindutarçuna* (17)— erakusten digu atzizkian bederen *rz* > *s* gertatu gabeko egoera dagoela testuan, Baxenabarren luzaz iraun zuen bezala. Egun ere halaxe dirau atzizki honen ahoskerak Baxenabarreko ipar-ekialdean eta Zube-roako hiltunen ezpainetan.

5.2.6. Ezagunak dira Baxenabarreko beste testu batzuetako *ee* bokal loturako epentesiaren adibideak. Etxepareren lanean hala da eta baita katixima honen Le Quien de La Neufvilleren ondoko edizioetan ere, eman dezagun:

¹³ Lehen adibideon sorta sudurkarietako dagokie: *arçaignen* (40), *arraçoiñain* (89), *berçaignez* (76), *compagnaren* (81), *compagnia* (73), *çoiñetarie* (18), *dohaigenez* (39), *egundaigno* (121) & *egundaiño* (manam 1), *entragna* (58), *escuigneco* (7), *ezpagnaren* (109), *gaiñeciua* (17), *gaignian* (34) & *gagnian* (11), *gaiñian* (3) & *gañian* (13), *gagnera* (95) & *gañera* (30), *gañeratico* (69) & *gañeratico* (manam 2), *gagnetic* (57) & *gaiñetic* (8), *huignac* ‘oinak’ (33), *hugnetan* (104), *ohoignen* (33), *oraigno* (32) & *oraiño* (33), *patroign* (126), *segnalatu* (78), *segnale* (11) & *seiñalia* (1). Albokarian, berriz: *avantaillac* (23), *oxaillaren* (4), *paillardia* (9).

¹⁴ *amoinaren* (88), *amuina* (118), *amuinaz* (80), *arraçoina* (89), *arraçoinic* (68), *arçainen* (28), *baino* (20), *dohain* (48), *dohainac* (49), *ohoin* (33), *oraino* (49), *orozgainecua* (26), *usseinic* (97).

daitekeien (1786: 9). 1740 urte inguruko edizioak epentesirik gabe dakar *ee* bokal lotura: *daitequeen* (32), *ditçaqueen* (manam 1), *citçaqueen* (34), *di-ratequeenac* (37), *datequeen* (52), *duqueenian* (75).

5.2.7. Aditz nagusi eta laguntzaile arteko sekuentzietan bigarrenen lehen silaba gal daiteke: *sinhexi beharr tugun gauçac* (6), *beharr tugua?* (64), *salvatu nahi tiela* (17), *ezçaqueenic* (19). Ez dakigu zerengatik, baina beste etsenplu batzuk osorik daude: *beharr ditugun* (51), *endelgatcen ditut* (55), *hartu ditugun* (125), *igortcen dituztenian* (14).

5.2.8. Aditz sekuentzietan metatesia gertatu da: *caussatcein tien* ‘kausatzén dituen’ (106), *chahatcein tu* (120), *edequitcein tia?* ‘edekitzen ditu?’ (95), *emaitein tu* (95), *endelgatcein tut* (108), *errain çatçu* ‘erran itzazu’ (8), *ertein tuztelaic* ‘erraten dituztelarik’ (98), *hartui tu* ‘hartu ditu’ (3), *icusstein tu* (2), *noin tuçun* ‘non dituzun’ (17), *sinhestein tut* (6).

5.2.9. Etorkizuneko partizipioan bokal arteko *n* galtzen hasia da, baina ez da gertakari sistematikoa: *errain tuçu* (9), *jain eztuçu* (10) / *berriz ginen dea?* (4), *içanen cela* (28).

5.2.10. Epentesia sartu ohi da galderazko *a* partikula adizkiari atxikitzean: *sinhez ez leçaqueenac* baluqueia *federic?* (16), baina ez bide da joka-bide sistematikoa; cf. *Contricione hun bat luquea bere becatiez dolu luqueenac...?* (114) / *Içan beharr guirea beldurr gure cofessorrac aguer ditçan gure becatiac?* (116); cf. *Hoiec hirur Eliça diferent direia?* (42r).

5.3. Izenaren morfologia

5.3.1. Izenordain hanpatuen saila eskualdean ohikoa dena da: *nihaur* (62) / *guhaur* (54), *guhaurec* (29), *guhauri* (61), *guhauren* (64) / *çuhaur* (125).

5.3.2. Pertsona izenordainen genitiboko aldaera arruntak eta hanpatuak ez dira gure katiximan literatura zaharrean bezala bereizten, Linschmann & Aresti legea ez da zorrotz betetzen. Eman dezagun, *maite zitut neure bihotz guziaz* eta *maite zitut ene bihotz guziaz*, bi erak dakartza katiximak. Testuak *maite dut neure laguna dakar*, baina baita *guk gure zorduner barkatzen dez-tegun bezala*. Bi erak nahasi ziren Baxenabarren eta egun genitiboko *neure*, *heure*, *geure*, *zeure* aldaera hanpaturik gabeko euskara dugu, esate batera, ipar-ekialdeko Amikuzen eta erdialdeko Oztibarren (Videgain 1989).¹⁵ Sortu dira, hori bai, *nihauren*, *guhauren* motako genitiboko aldaera berriak Baxenabarren. Aldiz, genitiboko aldaera hanpatu zaharrak baliatzen dira oraino

¹⁵ Katiximan *neure bihotz guciaz* (125) idatzi zena, egungo Amikuzeko Birthiriñan entzun adibide batekin aldera daiteke: *ene burian beitzen hori eta ene bihotzean* (2009).

hego-ekialdeko Garazin eta muga iraganik ondoko Aezkoan: *erraten nue naure beitan* ‘baitan’ (Abaurregaina).

Hona katiximako adibideak:

Ene Gincüa, maite citut ene bihotz guciaz (8) / *Jesu Christo ene Iauna, maite citut neure bihotz guciaz* (124)

eta barca ditçaguçu gure çorrac, guc gure çordunerr barcatcen deztegun beçala (8) / *Ene Gincüa maite citut ene bihotz guciaz, gauça gucien gaiñetic, eta neure laguna neure buria beçala çure amorecatic* (8)

Ene Gincüa, maite citut ene bihotz guciaz, gauça gucien gaiñetic, eta maite dut neure laguna nihaur beçala çure amorecatic (62)

5.3.3. Polaritate negatiboa duten izenordainak ere ohikoak dira: *nehor* (9) & *neor* (71), *neorc* (68) / *nehoiz ere* (76).

5.3.4. Erakusleetan itxaron genezakeen saila dago katiximan: *haur* (13), *hori* (14), *hura* (9) / *hoc* ‘hauek’ (2), *hoiec* (42v), *hec* (5).

5.3.5. Hirugarren mailako erakusle pluralean zaharragotzat jotzen diren bokal bakarreko aldaerak ditugu katiximan: *hec* (5), *hetan* (12), *hetaz* (87), *hetaric* (23). Halaz ere, datiboan eta genitiboan bokal bikoiztua duten aldaerak ageri dira: *heerr* (49), *heen* (6), *heendaco* (manam 2).

5.3.6. Galdetzaileetan Etxeparerenak bezalako aldaera zaharrak dakartzat katiximak, baina ez dira hauek liburuan ageri diren bakarrak, bai baitira berriagoko analogikoak ere, eman dezagun, Belapeirek 1696an zerabilizanak. Hona bi sailak: *cein* (17), *ceinec* (12); *cenbait* (16); *cenbat* (72) & *cembat* (12) / *çoin* (3), *çoinec* (12), *çoinen* (9), *çointaz* (15), *çoinetan* (manam 2) & *çointan* (5), *çointara* (6); *çonbait* (60); *çonbat* (6).

5.3.7. Bestalde, *bait* atala daraman galdetzailearen forma zaharra eta berria, biak ageri dira katiximan: *ceinbait* (70) & *ceimbait* (17); baita errata izan litekeen *ceimbat* (65) ere / *cenbait* (67) & *cembait* (17).

5.3.8. Hirugarren pertsonaren izenordain anaforikoen genitibo pluralean bi aldaerak baliatzen dira, *bere* eta berriagoko *beren*:

ceren obligatiac baitira bere haurren instruccioniaren gaiñian iraçarriac egoitera (14)

lagundcen guituzte bere othoitzez Gincuaren aldian (42v)

G. Egon direa oro estatu huntan? E. Ez, *batciac egon dira, erori dira berciac beren orguliaz* (21)

5.3.9. Eskualdean ohi denez, absolutiboan *batçu* (20) dakar katiximak, ergatiboan *batciec* (53, 92) eta datiboan *batçuri* (77).

5.3.10. Zuberoan ezaguna da *batzü-ak* izenordain absolutiboa, *batziak*... *bestiak* egitura, Tartasek *batziak*... *bertziak* egiten zuena. *Antiokiako San Ju-*

lian pastorealean ere *batziak... bestiak* ageri da. Maisterrek *batzak... bestiak* edo *batzek... bestek* darabiltza eta *Edipa* eta *Antiokiako San Julian* pastorelek *batak eta bestiak* aldaera dakarte ere. Geroago Gipuzkoan Txirritak hainbat bertsotan *batzu-ak* aldaera ibili zuen. Baxenabarreko katixima honetan ere sakonean *batzu-ak eta berze-ak* eskema dago: *Bi suertetaco dira, batciac Ispiritualac, eta berciac corporalac* (108).

5.3.11. Bai balio destinatiboan bai prolatiboan, *-tzat* eta *-tako*, bi atzizkiak ageri dira:

othoitztu beharr dugu oraino gure ahaiden, gure Adisquiden beharren daco, eta Eliça guciarençat (105)

Erregueçat eçagutceco (29) / *erremediotaco cerbitchatcen* (107)

5.3.12. Lapurdi-Baxenabarretan ohi denez, inesiboko jokoaren analogiaz beharbada, moduzko adizlagun *hola*-k inesiboko atzizkia bildu du. Katiximak adibideak dakartza: *holetan* (37, 85).

5.3.13. Baxenabarreko ekialdean ohi denez —hegoaldea barne, Garazin ere honela da egun—, ablatiboko *-tik* atzizkiko herskari belarra ez da ahosuntzen *han* eta *heben* aditzondoetan edo *non* galdetzailean: *hantic* (7, 34), *nontic* (88).

5.3.14. Ohi denez, Nafarroako ekialdean bezala kausatiboaren balioa har dezake Ipar Euskal Herriko eskualdeetan *tako* atzizkiak: *dohaxu dira persecutione justiciaren daco sofritcen dutenac* (32).

5.3.15. Pleonasmoa gertatu da konparazio egituretan, *ago* atzizkiari lotzen zaio superlatibo: *çaharretaric guehiaguënac* (80) & *beretaric gueuieguënac bici baitira criman* (46) / *cedarristatiac diren guehiaguënen daco* (manam 2) / *çoin da handiena eta çaharragüena?* (3).

5.3.16. Bada labor aipa litezkeen ezaugarrien sorta bat ere: a) Ipar Euskal Herriko literatura zaharrean ohi denez, egilea kasu instrumentalean daramaten adibideak: *adoratia Erreguez* (4); b) *ta* morfema *bat* zenbakia jokatzeari: *instrucionen guissa batetaco errendatcia* (manam 1), *lurr pusca batetaric* (23), baina badira gabekoak ere: *adin avançatiago batian* (manam 1); c) eskualdean beharbada berankorragoa den *-xe* beharrean, superlatiboan *egi* atzizkia ageri da: *haundieguiac* (73), *ez gutiei* (108); d) norbaiten jatorria ablatiboak adierazteko aukera, Euskal Herriko ekialdean ezohikoa ez dena: *Abrahamen arraçatic cela eracasteco* (29); e) denboraren muga adierazteko *-raino* baliatzea: *biharamun eraino* (81); f) aditz nagusiaren eta *aitzin*-en artean *ko* ezartzea: *cofessatceco aitcinchian* (111); g) kasu instrumentalari atxikirik doazen *kanpo* eta *landa* postposizioak: *Eliçaz campuan* (9), *Eliça Erromanüaz campüan* (41) / *Ginciüz landan* (56); h) *gehiago* zenbatzailea izenaren aitzinean kokatzea: *guehiago gracia* (57).

5.4. Aditz nagusia

5.4.1. Aditz zaharren sailean bukaerako *-r*, *-l* edo *-ki* atalei nahiz bokalez bukatzen diren aditz gisakoei lotzen zaien partizipio imperfektiboaren atzizki zaharra eta berria ageri dira katiximan, *ten* eta *tzen*: *atchiquitcia* (15), *authiquitcen* (sic, 73), *bethetceco* (12), *edequitcein tia* (95), *erortcen* (65), *ecartcen* (55), *eçartcen* (50), *geiquitcian* (14), *hilcen* (6), *igotceco* (24), *igortcen* (14), *itçulcen* (17), *ichurcen* (98), *jalguitcen* (21), *jarraiquitcen* (13) / *eçarten* (66), *Geiquitia* (83).

5.4.2. *-n* eta *-l* bukaera duten aditzek *-en* hartzen dute partizipio prospektiboan: *emanen* (125), *içanen* (5), *ginen* (7); *hilen* (5). Berebat, ekialdean ohi den bezala, *-ren* ageri da *-tu* aditzetan: *aguerturen* (5), *desiraturen* (9), *guertaturen* (60), *icussiren* (94), *lagunduren* (manam 2), *offensaturen* (61), *phizturen* (5). Ordea, *jalgi* aditzak *-ko* darama —*jalguico* (46)— eta baita jatorriz bederen aditz itxurarik ez duten beste forma batzuek ere: *asseco* (31), *bicico* (99), *erreco* (45).

5.4.3. Iduri luke katixima hau argitaratu orduko Baxenabarreko idazleek *ki* morfema *k-i* eran identifikatzen zutela: *atchic* (95). Bestalde, katixima idatzi zen garairako, *eçagutu* aldaera berritik eratorri *eçagut* (8) aditzoina ageri da; cf. *EHHE-200* (208).

5.4.4. Egitura perfektiboetan aditz iragangaitzekin *izan* eta iragankorrekin *uken* baliatzen dira, Céline Mounolek *périphrase surcomposée* deitzen duena (2014: 40): *eguin içan da* (3) / *ideren uquen cien* (30).

5.5. Aditz jokatuak

5.5.1. Euskara zaharrean legez, *izan*, *edun* eta **eradun* aditzek balio ez asertiboa hartzen dute katiximan eta aditz trinkoak ere xedezko balioan ageri dira:

Nola içan daiteque içan den ama, eta Virginia baratu den? (28)

G. Çoin dira Ginciüaren contra hudio dutenac? E. Hec dira bere affliccionetan Ginciüaren aversione bat dutenac, edo nahi luquetenac ezliçan ‘ez ledin izan’¹⁶ Gincoric heen becatien gazitgatceco (66)

Beharr dazcogu galdeguin gure beharrac Ginciüari, beharr tugu othoitztu Virginia seindia et[a] seindiac, particularqui çoinen besta eguiten baita, hec nahi duten içan gure ararteco (105)

¹⁶ **edin* beharrean *izan* da aditza, *liz*: *lotcen ba-l-iz* (109) edo *l-iça-te-que* (60) aditzetako bera.

*Galdeiten daco nahi dazcon barcatu Eriari unctatcen çazcon membro
bacotchaz eguin ditien becatiac* (120)

Conjuratcen citugu Jesus çure semiaz, nahi dauzquiuçun othoi barcatu
(128)

Ait'amac ohora itçaçu, lurrian çauden luçazqui (9)

5.5.2. Euskara zaharrean bezala, 'emate' adiera du **eradun* aditzak *esker-i* loturik doanean: *Jesu Christo ene launa, esquerr dauçut neure bihotz guciatz* (125).

5.5.3. Hirugarren pertsonaren pluralgilea *tza* da *joan* aditzetan katiximan: *duatça* (21), *duatcenen* (97), *baituatça* (6), *baduatcea?* (46). Baliteke *duatcenac* (46) eta *duacenac* (5) fonikoki baliokide izatea.

Bigarren pertsona pluralean *z-te* dakar: *çuazte* (38). 1740 inguruko edizioan *çautezte* (38) ageri da, baina *çauste* zuzendu da 1786koan (50) eta 1815ekoan (61).

5.5.4. Datiboa duten egitura iragangaitzetara analogiaz **eradun*-en *au* diptongoa Nor Nori sailera sartu zatekeen eta *ai* > *au* aldaketa eragin zuen: *çaucu* 'zaigu' (107), *çauzquigun* 'zaizkigun' (55) / *çauçunian* 'zaizunean' (81).

5.5.5. Harrigarriki Nor Nork adizkietan diptongoa duen *beguira gaitçaçu* (8) dakar katiximak, baina itxaron genezakeen *guitçaçula*-rekin baitan (55). *guitçaçu*-ren errakuntza izan liteke *gaitçaçu*, edo bestela Lapurdiko testuen eraginez idatzia.

5.5.6. Egun Baxenabarreko ipar-ekialdean den bezala, herskari ahoskabea du *gu* datiboak: *çaucu* 'zaigu' (107), *daucuna* 'diguna' (10). Aldiz, *çauçu* 'zaizu' adizkiaren bigarren txistukaria afrikatua ala igurzkaria den interpretatzea ez da aise: *baçauçu* (10).

5.5.7. Hirugarren pertsona singularraren datibo morfema *ko* da:

*erran beharr da Confiteorra edo cofessatcen nitçaco, mea culpa-raino
edo ene faltaraino, eta denbora çointaz gueroz ezpaiquir cofessatu*
(115)

5.5.8. *edun*-en lehen pertsonan berrikuntza gertaturik zegoen 1740aren inguruan eginarazi katixima argitaratu orduko, *t* ahoskabea dakar: *du-tala* (16), *dutalaric* (16).

5.5.9. *çacon* aldaerak sinkretismo gaitza du katiximan, hiru adiera desberdin. Alde batetik oraineko 'zaion' da (10); cf. *çaco* 'zaio' (71) & *baitçaco* (27), *çazco* 'zaizkio' (106), *çazconac* (56). Iraganeko *citçacon* 'zitzaion' (102) aldaerak identifikazio arazo oro uxatzen du, baina ez da aldaera bakarra, bada *zakon* 'zitzaion' ere: *Gabriel Archangelia gin baiçacon Virgina*

Seindiari anunciatcera (28). Alta, **eradun* aditza da ere *çacon* aldaera: *Norc eçarri çacon* ‘zion’ *icen haur?* (29); cf. *baïçazcon* ‘baitzizkion’ (63) ere.

5.5.10. Ez dira **eradun* aditz laguntzaileen egitura eta luzera guztiak berdinak katiximan, adibide batzuetan osoago ageri da egitura eta higtuago, berriz, beste batzuetan. Aldaera osoenak *ra* morfema daramatenak dira; hona adibideak: *daraucun* ‘digun’ (12) & *baiteraucu* (53), *darauzquiü* ‘dizkigu’ (51).

Alta, horien kide laburragoak ere ageri dira: *daucu* (50) eta are laburrago den *baitagu* ‘baitigu’ (52), batean datiboaren morfema ahoskabea da eta ahostuna bestean. Osagarri pluralerako, berriz, *dauzquigun* (41) eta are laburrago oraino, *dauzquiü* (65).

Katiximak dakartzan aldaera labur batzuk aurkezten ditugu:

eni: *baitaut* (13) / *dautaçula* (7)

hari: *dauzcon* (118) / *daucogu* (55) & *dacogu* (52), *dazcogu* (105) / *dacoçula* (42r), *dazcoçun* (127) / *dacote* (19), *dazcote* (22), *çacoten* (34)

guri: *daucu* (50) & *baitagu* (52), *dauzquigun* (41) & *deuzquigun* ‘dizkigun’ (31) & *dauzquiü* (65) / *daucuçu* (127) / *dagute* (74), *baitauzquiute* (65) & *dezquiuten* (22)

zuri: *dauçut* (83) / *dauçugu* (127)

5.5.11. Datiboa hirugarren pertsona plurala denean usu bi *e* ageri dira katiximako adizkietan, baina guztiek ez dute sakoneko egitura bera: *izan* aditzaren adibide batzuetan *ceie* ‘zaie’ (60) & *ceien* (6) aldaera osoagoen laburdurari dagokio *e* bikoitza agertzea: *cee* ‘zaie’ (97), *citceen* ‘zitzaien’ (35). Analogikoa izan daiteke *ceeztela* ‘zaizkiela’ (97), bikoizturik du hirugarren pertsona pluralari dagokion datibo morfema: *e* & *te*.

Beste kasu batzuetan **eradun* egituraren laburdurak eragin du *e* bikoitza: *dee* ‘die’ (102) & *baitee* (12) & *baitée* (11) & *deela* (17); *ceen* ‘zien’ (25) / *deegun* ‘diegun’ (65) / *deete* ‘diete’ (70), *ceeten* ‘zieten’ (28); *eezteetela* ‘ez dizkietela’ (65). Aldiz, soildurik dago *degula* ‘diegula’ (49) adizkia.

Alta, honako kasuetan erlatiboazko atzizkiak edo iraganekoak eragin dute *e* bikoitza: *cicezteen* ‘zitzaizkien’ (94) / *dezteen* ‘dizkien’ (104).

Bokalen fusioa eta asimilazioa dirudi dagoela *deceen* ‘diezaian’ (80) adibidean. Pluraleko aldaeran, berriz, ematen du *it* dela pluralgilea eta bokalen fusioa eta asimilazioa gertatu dela: *ditceen* ‘diezazkien’ (42r).

5.5.12. Nor plurala izanik datiboa hirugarren pertsona plurala denean, pluralgilearen *z* txistukaria eta *te* datibo morfema elkartzen dira: *cezten* ‘zaizkien’ (53) / *dezte* ‘dizkie’ (119), *deztegun* ‘dizkiegun’ (8).

5.5.13. XVIII. mendeko testu batean aditz trinko ugari agertzea ongi uztartzen zaio euskal aditzaren iraganaz metatuz joan garen ezagutzari. Adizki horien irudi labur eta laster bat dakargu hona, baina sistematikotasun eta osotasun asmorik gabe:

EGIN: *ahal badagui* (68), *eguidaçu haren bihotceco dispositione sein-dietan parte uqueiteco gracia* (83), *hies eicoçu* (sic, 10)

EGON: *çagon* (20), *çauden* (35) / *biciric bailaude beçala* (37) / *çau-tezte* ‘zaudete’ agintezkoa (38), 1786ko edizioan *çauzte* zuzendu edo zena (50)

ERRAN: *errazquitçu* (63), *errainçatçu* (63) / *erraguçu* ‘erran ieza-guzu’ (103), *errazquiçu* ‘erran iezazkiguzu’ (17)

ETZAN: *datça* (80) IBILI: *dabilça* (22)

IRAUN: *lanac dirauino* (84) JOAN: *çuazte* (38)

5.5.14. Euskara zaharrean orain duten baino eginkizun zabalagoa zuten **edin* eta **ezan* oinarriko adizkiek eta Euskal Herriko ekialdeko euskara da orain orduko jokaera haren printz gehien gordetzen duena. Baldintza errealeko adibide hau dakar katiximak: *eta gaizqui minço diren compagnatic, ahal baguite, erretiratz* (76). Hurranen adibidean, ordea, ez dakigu ez ote den analogia zenbait gertatu: *ahalic lasterrena absolviaraaz ditçagun gure buriac, içan baguinira excumicatiac malhurosqui* (82).

5.5.15. Ahaleko **edin* adizkiek *ke* morfema berria erantsirik dakarte katiximan. Eman dezagun, *daiteque* (17) ageri da eta ez «daite». Alta, honako adibidean ahaleko *la-di-te* > *laite* ‘liteke’ dagoela dirudi, gramatikan bazterrekoagoa izan litekeen adizki hipotetikoan gorde zatekeen *-ke* gabeko egitura zaharra: *Cer eguin beharr liçateque, ezpailaite ichur hura buriaren gagnera? Ordian beharr liçateque ichuri gorphutzeco parte considerabletaric baten gagnera* (95). Alta, *ezpailaite* horretan *bai(t)* beharrean *ba* itxaron genezake.

Ez da garbi ahaleko **edin* aditzaren hurranen egitura: *Ceren halacuaren guissan gauça gucién naussi baita, non ezpaitaiqueta Creatura bateren gan-nic dependi* (17).

5.5.16. **edin* aditzetan pluralgilea ia beti ahaleko *te* morfemaren aitzinean dago eta ez ondotik: *daiztequeen* (46), *daiztequea* (16), *eztaizte-que* (93), *ezpaitaizteque* (92), *laizteque* (manam 2), *gaizteque* (9) & *gaizte-quea* (9) / *eztaitezqueela* (123).

5.5.17. **ezan*-en triperersonaletan *ke* morfemaren ondoan kokatzen da da-tibo morfema: *deçaqueogu* ‘diezaiokegu’ (62), *deçaqueunic* ‘diezagukeen-ik’ (97) & *ceçaquegun* ‘ziezagukeen’ (13). Xedezkoetan aurretatiborik ga-bea da egitura: *guhauri eguin leçaguten nahi guintuqueen hungui guciaren hari desiratcia eta eguitia* (61).

5.5.18. Gauza jakina da **ezan* eta **iron*, biak direla ahaleko adizkien oinarri:

G. Gincüiac destrui othe lezaque Mundia? E. Bai, eceztu liroque mento batez nahi balu (20)

5.5.19. Ipar Euskal Herrian ohi denez, Nor Nork sailean **ezan*-en agintezko orainean *neza*- dago Nor lehen pertsonan: *Aita, benedica neçaçu, ceren eguin baitut becatu* (115).

5.5.20. Lapurdin gertatu bezala, ahaleko edo xedezko adizkien analogiaz beharbada —cf. *absolviaraaz ditçagun* (82), *eman deçagun* (55)—, *d-* morfema ageri da agintezko adizkietan: *beneditca ditçaçu* (125) / *jardirex deçagucie* (128), *barca ditçaguçu* (55), *seindiaaz deçaguçu* (126). Halaz ere, ez dakarte agintezko adizki guztiek: *beira itçaçu* (68), *ohora itçacu* (sic, 69), eta egitura laburragoetan *errazquiüçu* (17), *emaguçu* (126).

5.5.21. Datiborik gabeko agintezko **ezan* adizkiek *it* pluralgilearen bidez eratzen dituzte aldaera zaharrak, baina Leizarragaren garaitik ezagunak dira *zki* duten berriak, *errazquiüçu* (17) bezalako tripertsonalen eraginez sortu zirenak. Katiximak bi erak dakartza: *beiraitçaçu* (9), *errainçatçaçu* (63) / *errazquitçu* (63).

5.6. Sintaxia

5.6.1. Ekialdeko Euskal Herrian extraposizioan doa edo joan daiteke *othe* galdera partikula egun, adizki laguntzailearen ondotik: Arberoan, Amikuzen, Zuberoan, Erronkarin eta Zaraitzun gertatzen da, baina ez dugu testu zaharretan aurkitu, ezagutzen ditugun adibideak XX. mendekoak dira, idatzizkoan XIX. mendeko Xahorena da ezagutzen dugun etsenplu bakarra. Katiximan partikula hau ez doa adizki laguntzailearen ondotik, aitzinean baizik:

empecha othe laizteque haurr baten escolatcetic, eta catichima batian leitu dutenaren hari berriç erranaaztetic? (manam 2)

5.6.2. Euskal Herriko ekialdean ohi denez, xedezko balioa du *-kotan* atzizkiak katiximan:

hura da norc bere becatu guciez eguiten dien chercatce arranguross bat, hec guero cofessatcecotan (111)

Baldintza balioa *-kotz* atzizkiak eransten dio:

ceren neorc engaiatcecotz, jaquin beharr baitu certara engaiatcen den, eta içan libro hartaco (68)

5.6.3. Xedezko balioa du *amorekatik* partikulak ere:

dudaric bathere içan ezçadin amorecatic (35)

5.6.4. Perpaus kontzesiboetan Baxenabar ekialdeko orduko idazkietan ohikoak diren *nahibada* erako perpausak ageri dira katiximan:

Escandaliza deçaquegu beraz gure laguna, nahi-bada eztugun gaizquiric eguiten? (71)

ceren hirur persona hoc, nahibada bata bercianic berechiac diren, ez-paitute natura divino bat bera becic (18)

5.6.5. Balio kontzesiboa dute katiximan **ezan* + *ere* egitura duten bi per-pausek ere:

G. Becatu mortal bat choilqui estal leçaqueenac borontariozqui eguin leçaquea cofessione hun bat? E. Ez, eguin leçaque sacrilegio higuin-garri bat, cofessa litzan ere ‘nahiz konfesa litzan’ *berce becatu gu-ciac* (116)

Holaco da arraçoïn handiagöz Ertoren eta Bicarien obligacionia bere parropiacuën aldera, cundu galdeinen dee Gincüac, çorr deete bere ardierr hitzaren eta institucioniarene ogui sacratia: ideren leçaten ere talendien ttipitarçunian estacuru bat asqui gaichtua dispensa-tceco publiqui miñatcetic (manam 2)

5.6.6. Labur aipa daitezke eskualdean ohikoak diren beste egitura batzuk ere: a) genitiboan doan osagarri zuzenaren extraposizioa: *han guri prepa-ratceco leku baten* (36); b) euskara zaharreko ukapen egitura fosilduak: *ju-ramenturic einen eztuçu, ez cinic vanoqui* (66); c) *-en-ez* atzizki bikoiztua zehargalderetan: *ezta gutiago necessario... informa ditene badaquitenez, eta beha obratcen dutenez* (manam 2); d) erlatibozkoetan aditz nagusiaren eta buruaren artean atzizkirik ez izatea: *batheatuz güeroz eguin becatiac* (10); e) denborazko perpausetan *-nean* atzizkia izanik ere —*erten denian* (17)—, moduzko *-larik* denbora adierara inguratzea: *horrec erran nahi du becatore eta haren exai guinelaric harequin baquetu gitiela Jesu-Christo bere semia-ren eriotciac* (17); f) *-kotz* atzizkia daramate kausazko perpausak: *ez deça-queelacotz cometi, ez lauda becaturic* (17).

5.7. Alderdi lexikoa

Katixima den ber, testuak erlijio arloko hiztegi tekniko erromaniko in-teresgarri ugari dakar, azterketa lexikografiko beregaina beharko lukeena, baina ezagutzarik ezaren eta leku eskasaren arrazoiengatik, ez dugu halako-rik eginen.

Uler daitekeenez, XVIII. mendearen Erdiko testu batean era zahar batzuk agertu behar dute baitezpada, adieran edo forman gerora aldatu direnak. Kasu zenbaitetan aldaera zaharra eta berria ditugu katiximan: *arrats* (14) & *harts* (52). Formari dagokionez, eman dezagun, *haur* erakuslea (70) edo *hirur* (13) eta *laur* (31) zenbakiak kodako *-r* gabeak dira orain eskualdean eta *borz* (12) beharrean *bost* ibiltzen da. Aldiz, *orzegun* (100), *orzilare* (81) hitzetan, Amikuzen *osteun* & *osteiin* dago orain, eta Oztibarren *ortzegun*, nahiz Larzabalen baden *osteun* ere eta Landibarren *ortzegun* & *ostegun*, biak. Berbat, Amikuzen eta Oztibarreko Larzabalen *ostiale* da egun, baina Landibarren *ortzirale* eta Oztibarreko Jutsin *ortziale*. Aldiz, katiximan *etzin* (84) dugu, baina *etzan* dakar Ibarrolako Salaberriren 1856ko hiztegiak eta egun Oztibarren Videgainek (1989). Historikoki hitz konplexua da euskaraz *anaia*, katiximak hala dakarrena (49); alta, *aneia* dakar orain EHHA-k eskualdean eta *anea* Aturrialdean (76010); cf. EHHE-200 ere (2019).

5.7.1. Hitzak

Hona katiximako hitzen zerrenda erakusgarri bat, sistematikoa izateko asmorik gabea:

abantailla (94) & *abantail* (119), *aberetu* (89), *adin* (78), *adrezia* (74), *ageri* (91) & *ageriki* (76), *ahalaz* (76), *aharra* ‘kasaila, liskarra’ (89), *aho sabai* (109), *ahospes* (127), *aisakiago* ‘errazago’ (121), *aitakor* (125), *aitamak* ‘gurasoak’ (23), *aithortu* (75), *aitzin* ‘aurrea’ (5), *aitzitik* (21), *aizina* ‘astia’ (manam 1), *akhabanza* ‘bukaera’ (37) & *akabatu* ‘bukatu’ (100), *alhargun* (91), *alदारतु* ‘urruntarazi’ (89), *algo* ‘ahalgoa, ahala’ (88), *alokairu* ‘soldata’ (74), *altxatu* ‘hezi’ (122), *amen* ‘ahamena, mokadua’ (manam 2), *amorio* ‘maitasuna’ (19), *aphaindu* (88), *aphal* (51), *apezpiku* ‘gotzaina’ (40), *arabera* (57), *ararteko* (53), *ardura* ‘usu’ (64), *are gehiago* (111), *arinzki* (76) & *arinki* (80), *arne-gari* ‘obeditu nahi ez duena’ (67), *artha* ‘arreta, kontua’ (63) & *artoski* (10), *arthalde* (77), *aski* (14), *aurizki* ‘zanpatu’ (91), *authara* ‘aukeran’ (23) & *authatu* (119) & *hautatu* (123), *authiquitcen* ‘jaurtiki’ —ziur aski *auf[r]tiki* beharko genuke aurkeztu— (73), *azpian* ‘pean’ (77) & *azpiko* ‘meneko’ (70), *aztikeria* (65)

bahi ‘bermea’ (107), *bake* (89), *bakoitz* ‘bakarra’ (2), *baitan* (2), *baratu* ‘gelditu’ (28), *baratze* (23), *barkamendu* (33) & *barkatu* (110), *barne* ‘barrena’ (113), *barreatu* ‘barreiatu, zabaldu’ (22) & *barhehatu* (108), *batbedera* ‘bakoitza’ (17), *batzu* ‘batzuk’ (109), *batzutan* ‘aldi batzuetan’ (86), *begiratu* ‘zaindu’ (3) & *begirari* ‘zaintzailea’ (22), *beha* ‘so, begira, erne’ (manam 2) & *behatu* (123), *behar ordian* ‘premia garaian’ (95), *behin ere* (97), *bekaizkua* ‘be-

kaizgoa, inbidia' (88) & *bekaizti* (91), *bekatu* (12) & *bekatore* (21), *beldur* (39) & *beldur izan* (116), *ber* 'bera' (52), *beraz* (103), *bereziki* (59) & *berexiki* (127), *berthute* (36), *berzorduz* 'lehenago, beste garai batean' (110), *berriz eta berriz* (59), *bethiereko* (57), *bezain* (42), *beztitu* 'jantzi' (62), *bigarren* (26) — behin *bigerren* (26)—, *biharamun* (81), *bihi* 'alea' (59), *bilhakatu* (63) & *bilakatu* (80), *bilho* 'ilea' (122), *biltzarre* (9) & *bilzarre* (40), *bizkitartian* 1 'bitartean' (75), *bizkitartian* 2 'hala ere' (112), *borondate* (110), *borontariozki* 'nahitara' (72), *borta* 'atea' (96), *bortazain* (122), *borthitz* (46) & *borthiztu* (120), *bortxa* (41) & *bor(t)xaz* 'indarrez' (74), *bothere* (119), *burian* 'buruan, denbora iragate edo mugatze aldetik' (36), *buruzagi* (9)

deboxkeria 'gehiegikeria, bizioa' (69), *deiadanik* 'gaurgero, dagoneko' (manam 1), *deliberozki* 'deliberatuki' (67), *denbora* (115), *desirkunde* 'desira' (72), *destimonio* 'lekukotasuna' (66), *deus ere* (43), *difizil* (72), *doatgabe* 'dohakabea' (89), *dolamen* 'damua, mina' (94) & *dolu* (94)

ebatsi 'lapurtu' (9), *edeki* 'kendu' (95), *eduki* (117), *egarsu* 'egarri gaitza' (89), *egia* — *eguia bat*— (49), *eginbide* (60), *egotzi* 'bota' (38), *egun* 'gaur' (125) & *egundaino* 'egun artean, santa sekula' (121), *elhe* (38) — & *hitz* (42)—, *elizagizon* (122), *emazte* 'emakumea' (8), *emendatu* 'areagotu, erantsi, ugaltu' (92), *enpe-xatu* 'enpatxatu, oztopatu' (manam 2), *engaiatu* 'inplikatu' (68), *enseatu* 'saiatu' (117) & *ensegu* 'saiakera' (93), *ephel* (107), *erabili* (72), *eraman* (30) — cf. *eramaiten* (57) & *eramaiteco* (121)— & *eramen* (30), *eratxiki* (75), *erhausten* 'hauts bihurtzen' (43), *erdi* 'erditu, haurra ukan' (58), *erditsukara* 'erdizka' (108), *eri* 'gaisorik' (12), *eriotze* (57), *ernedura* (22), *erosi* 'redimitu' (26) & *erospen* (13), *erraxki* 'aise' (manam 1), *errauts* 'hautsa ez, errautsa' (5), *errefusatu* 'ukatu' (62), *erremerziatu* 'eskertu' (121), *errepausa* 'atsedena' (127), *erresuma* (54) & *erresoma* (31), *erreusitu* 'lortu' (manam 1), *eskolier* 'eskolako ikaslea' (90), *estakuru* 'atxakia' (69), *estali* (94), *estekatu* 'lotu' (33), *eternal* (17), *euri* (95), *ezagutaazi* 'ezagutarazi' (127), *ezarri* (50), *ezaxolakeria* (31), *ezeztatu* (94), *ezik* 'ezen' (42v), *ezkontza* (92), *ezpañ* 'ezpaina' (109), *ezpañ-mokoz* (114), *eztei* 'ezkontza' (10), *ezti* adjektiboa (57) & *eztiki* (70) & *eztitarzun* (51)

fidel (42v), *frutu* (80)

gaizki (119), *galdegin* 'eskatu' (33), *gar* (82) & *garsu* (107) & *garsuki* (83), *gaztigu* 'zigorra' (70), *gehiago* (12), *gehien* 'nagusia' (41), *geldi-geldia* 'arras geldirik' (108), *geroztikako* (116), *gibelaazi* 'atzera eginarazi' (68), *gidatu* (126), *gisa* (21), *goiz* 'ez

berandu' (123), *gora* 'garaia' (58), *gormandiza* 'jateko eta edateko gehiegizko gutizia' (11) & *gormant* (89), *gorphutz* (93), *guri* — *bi-citce guria edo laçua*— (73), *gutiziatu* (9), *guziz* 'batez ere' (64)

halaber (42v), *halabiz* 'hala bedi' (8), *hanbatenaz...* *zenbatenaz* (manam 2), *handi* (58) & *haundi* (45) & *haundizki* (127), *haragi* (73), *harat hunat* (108), *hasperapen* 'hasperena, intziria, baina hatsaren adiera ere badu' (109), *haste* 'hasiera' (43), *hastiarazi* 'aspe-rerarazi' (51) & *hastiatu* (104) & *hastio* (87) & *hastiotarzun* (86), *hats ukhaldi* 'arnasaldi fierra' (97), *hatsarre* 'oinarria, printzipioa' (manam 2), *hatsegin* 'atsegin' (57), *hautatu* (31) & *authatu* (119), *hauteman* 'nabaritu' (92), *hazkurri* 'elikadura' (55), *hedatu* (98), *hegal* (20), *heldu* (128) & *helaazi* (126), *hertsikienik* (107), *hezatu* 'hezetasuna hartu' (109), *hies egin* 'ihes egin' (88), *higuingarri* 'nazkagarria' (107, 116) & *higungarri* (72, 73) & *iguinza* (123), *hilze* 'hiltzea' (128), *hitzeman* (77), *hoben* 'kaltea' (32), *hordikeria* 'mozkorkeria' (89) & *horditu* (89), *horreatik* 'horregatik' (68), *hudio* 'gorrotoa' (76), *hundar* 'azkena' (31), *hungi-egin* (127), *hunkitu* 'ukitu' (109), *huros* 'zoriontsua' (44), *husuki* 'maiz' (73)

ibai (95), *igande* (68), *igorri* 'bidali' (4), *iguinza* 'higuina' (123), *ikharratu* 'dardara egin' (34), *ikuzi* 'garbitu' (94), **-in-* — *iguçu*— (8), *inbisibleki* (120) —1786: *eçabequi* (155)—, *ingurune* (22), *injurio* 'iraina, laidoa' (66), *inposatu* (118), *irabazi* (119), *irakurtzale* 'irakurlea' (122), *iratzarri* 'esnatu' (14), *iraungi* (22), *iraunkor* (114), *iretsi* 'irentsi' (108), *irian* 'ondoan' (80), *irrigarri* 'barregarri' (manam 1), *ithurburu* (86), *iturri* (95), *itsusitarzun* (113), *itxura* (100), *ixuri* 'isuri' (95), *izorra* 'haurdun' (79)

janhari (89), *jardiretsi* 'lortu' (126), *jarraiki* 'jarraitzeko gaitasuna duena' (110), *jasan* (95) —*jaissaitceco* 'jasaiteko' (119)—, *jeiki* (83), *jin* 'etorri' (7), *joko* (84) & *jokatu* (84), *jujatu* 'epaitu' (4)

kapable 'gai dena' (23), *kharreatu* 'garraiatu, eraman' (76), *karsutarzun* 'gartsutasuna' (manam 2), *kasatu* 'uxatu' (21), *katixima* 'kristau ikasbidea' (110), *kestione* 'gaia, auzia' (76), *kitatu* 'kendu' (119), *kofesor* 'aitorlea' (73), *koifatu* 'orraztu' (88), *kolpatu* (71), *komuniatu* 'jaunartu' (109), *konduita* 'jokaera' (117), *konseillu* 'aholkua' (80), *kopeta* (97) —*belar* (1786: 128)—, *kosta* 'saihetsezurra' (23), *krudel* 'ankerra' (32)

labur (122) & *laburzki* (1), *laidogarri* 'iraingarria' (88), *langile* (74), *laño* 'ximplea' (manam 1), *larri* 'handia' (59), *laudatu* 'goraipatu' (28), *lausengu* 'losintxa' (87), *laxatu* 'askatu' (109), *lazo* —*bi-citce laçua*— 'utzikeriazkoa' (73), *lege* (116), *lekhukotasun* (75), *lekutan* 'beharrean, ordez' (124), *lehen* (78) & *lehenbiziko* (22),

letharina ‘letaria, letania’ (128), *libertimendu* (80), *likiski* (9) & *likhiski* (72), *lizunki* (72), *lohikeria* (72), *lokhartu* (84)

mahatsano ‘ardoa’ (100), *maitagarri* (97), *malhur* ‘kaltea, nahigabea’ (22) & *malhuros* (24), *manera* (36), *mahastekatu* ‘ahoan txikitu’ (109), *manu* ‘agindua’ (21) & *manutu* (9), *maradikzione* ‘madarikazioa’ (124), *marxandiza* ‘salgaia, erosgaia’ (74), *medisenzia* ‘gaizki esaka aritzea’ (75), *mendekatu* (89), *mendre* ‘ahula’ (122), *mespretxatu* (77), *mihi* (109), *miletan* ‘mila aldiz’ (128), *mintzatu* (75), *minzkiegi* ‘min handiz’ (87), *miragarri* (57), *mirakulu* (28), *mintzo* (14), *mobimendu* ‘higidura’ (48), *mokanes* ‘musuzapia’ (109), *murmurazione* —1786koan iroi (160)— & *murmurikatu* ‘ahapeka kexatzea’ (117)

nagi (88), *nekazale* ‘nekazariak’ (68), *neke* (60), *neskatoxe* ‘neskatxa’ (88), *net* ‘gutziz’ (86), *noizik behin* (106)

obeditu (69), *odolztatu* (103), *ofensatu* (110), *oferitu* ‘eskaini’ (103), *ofiziale* ‘laneko ofizioa duena’ (68), *ohore* (76), *oliadura* (92), *olio* (119), *ondikatu* ‘ohondikatu, aflijitu’ (108), *onduan* ‘ondoren’ (100), *onest* (123), *orde* ‘ordez’ (96), *ordian* ‘orduan’ (76), *oren* ‘ordua’ (8), *oro* (24), *osagarri* ‘osasuna’ (52), *ostatu* ‘taberna’ (69), *othoitz* (22) & *othoiztu* (105), *ozpin* ‘tximista’ (93)

paillardiza ‘luxuria, haragikeria’ (9), *pairatu* (32), *partelear* ‘partaidea’ (71), *partikularzki* (90) & *partikularki* (91), *pasione* (90), *pausu* ‘atsedena’ (45), *pendura* ‘joera’ (57), *penitent* (118), *pensamendu* (127), *piztu* (93), *plazer* «edun» ‘nahi izan’ —*igorri placer dauzquiucun hun eta gaitz guciac*— (125), *populu* ‘jendea’ (manam 2), *porroskatu* ‘xehatu’ (34), *pot* ‘musua, apa’ (32), *primu* ‘oinordekoa’ (13), *putzu* (95), *puxanza* ‘boterea, indarra’ (97)

sakramendu (121), *sarri* ‘laster’ (36), *sasoin* ‘garaia’ (80), *satsu* ‘zikina’ (73), *segur* adjkt. (15), *sehi* ‘zerbitzaria’ (67), *seinda* ‘santa’ (128), *seindu* ‘santua’ (128), *sekulan* (45), *senhar-emazteak* (123), *sensu* ‘zentzua, adiera’ (72), *sinhetsi* (14), *so* ‘begirada’ (73) & *so in* ‘begiratu’ (23) & *sogin* (77), *sobera* (84) & *soberakin* ‘gehiegi’ (34), *sokorru* (99), *soldata* (74), *soleamendu* ‘aringarria, kontsolazioa’ (119) & *soleatu* (42v), *sorhaio* ‘sentiberatasunik gabe’ (73), *sudur-mizpira* ‘sudurmintza’ (97), *suiet* ‘loturik’ (24), *sutan egon* ‘bizturik’ (98)

tenpesta ‘ekaitza’ (93), *tentamendu* ‘tentazioa’ (55) & *tentazione* (55), *tor<ch>a* ‘kandela handia’ (98), *trahitu* ‘traizioa egin’ (32), *tribailu* ‘lana’ (68), *tristezia* (88), *tronpatu* ‘huts egin, oker ibili’ (15), *thu egin* ‘listua bota’ (109)

umazurtz (91), *undar* ‘azkena’ (43), *urrundu* (80), *urtharril* (4) & *urtharil* (29), *urthats* ‘urte hasiera’ (4)

xahu ‘garbi’ (26) & *xahutu* (94), *xarma* (93), *xede* ‘helburua’ (52), *xerkatu* ‘bilatu’ (30), *xifleztatu* ‘zaplastekoa jo’ (33), *xinxirikatu* —1786 *urratu* (45)— (34), *xoil* (34) & *xoilki* (3), *xorta* ‘tanta’ (34), *xuri* ‘zuria’ (98), *xuxenki* (81)

zapartako ‘zartakoa’ (99), *zedarritzatu* ‘mugatu’ (18) *zehatu* ‘xehatu, txikitu’ (67), *zenbatenaz* ‘zenbatez’ (manam 1), *zerbait* (71), *zeren* ‘zergatik’ (2) & *zergatik* (2), *zeru* (125), *zilegi* (81), *zin* (66) & *zin egin* (66) & *zin zinez* (33), *zinohotzi* ‘zinegotzia’ (69), *zori hun edo zori-gaitz* (44), *zuhur* (80) & *zuhurtarzun* (39), *zuzen* ‘eskubidea’ (98).

5.7.2. Lexikoaren arloko aldaera fonikoak

Hona katiximako aldaeren zerrenda jakingarri bat, sistematikoa izateko asmorik gabe:

abendo ‘abendua’ (81), *agerriki* ‘agerian’ (4), *ahalge* ‘ahalkea, lotsa’ (98) & *ahalgetu* (97), *alimatu* ‘animatu’ (57), *arno* ‘ardoa’ (100) & *ano* (100), *antzo* ‘antzera, bezala’ (60), *aphez* ‘apaiza’ (25), *arrangura* ‘kezka’ (15), *arrazoin* ‘arrazoia’ (75), *arrosario* ‘errosarioa’ (59), *arthio* ‘arte, artean’ (35) —*artiraino* (101)—, *atxiki* ‘heldu, lotu’ (59) & *atciquitcia* (74), *aunhitz* (45) & *hau-nitz* (16) —*hauhitz* (34), baina hutsa dirudi— & *anhitzetan* ‘askotan’ (87), *bakotx* ‘bakarra’ (80), *bana* ‘baina’ (64) & *baina* (65) & *bainan* (8), *bano* ‘baino’ (83), *bazko* ‘pazko’ (4), *barur* ‘baraua’ (80) & *barurtu* (10), *batheatu* ‘bataiatu’ (95), *beharri* ‘belarria’ (97), *belauriko* ‘belauniko’ (83), *benedikatu* ‘bedeinkatu’ (94), *bereren* ‘bederen’ (79), *besta* ‘festa’ (9), *bethan* ‘batean, batera’ (27), *betha* (- *itçaçu* 126) ‘bete’ & *bethatzen* ‘betetzen’ (18), *bezik* ‘baizik’ (2), *bezanbat* ‘bezainbat, adina’ (84), *biga* ‘bi’ (27), *botzik* ‘pozik’ (69), *bozkarenzia* ‘pozaldia’ (120) —cf. *bozkalenzia* (1786: 155)—, *buluzi* ‘biluzi, biluztu’ (24), *buro* ‘biraoa’ (66) & *buro egin* ‘biraoka jardun’ (67), *deitatu* ‘deitu’ (32) & *deitatzen* ‘deitzen’ (53), *dexema* ‘detxema, hamarrena’ (10)

elgar ‘elkar’ (40), *endelgatu* ‘ulertu’ (18), *erakatsi* ‘irakatsi’ (6), *erhes* ‘erresa, bermea’ (102), *erraberritu* ‘berriztatu’ (96), *erran* (43) —*erten* ‘erraten’— (13), *erratzen* ‘erretzen’ (45), *errepostu* ‘erantzuna’ (1), *ertor* ‘erretorea, apeza’ (69), *eskuara* ‘euskara’ (6), *esparanza* ‘itxaropena’ (manam 2) & *ezparanza* (48) & *esparanzatu* (15) & *ezparanzatu* (48), *eungendu* ‘ukendua’ (97), *ezin ez*

‘ezen ez’ (15), *fidanxa* ‘konfiantza’ (22), *-ganik* atzizkia (7), *gañeratik* ‘gainerakoa’ (manam 2), *garthak* ‘lau denborak, kuarta-denborak’ (79), *gaxto* (116), *girstino* ‘kristaua’ (1), *gorda-* —*gorde-*ren aditzoina— (9) & *gordaazten* (116), *gostumatu* ‘ohitu’ (90), *guti* ‘gutxi’ (86), *hameka* ‘hamaika’ (42r), *harts* ‘arratsa’ (126), *hun* ‘ona’ (38) & *hungi* (58)

ideki ‘ireki’ (97), *ifernu* (5), *igaran* —*goguan igaran*— ‘iragan’ (112), *inorbe* ‘enorme’ (67) —cf. *enormitiaren* (34); Ibarrolako Salaberrik *inobre*—, *intzun* ‘entzun’ (9), *inude* ‘unidea’ (79), *ispiritu* (19), *itzatu* ‘iltzatu’ (33) & *itze* ‘iltzea’ (33), *jalgi* ‘irten, atera’ (32) & *jalki* (35), *Jandone* ‘sandua, donea’ (4, 36, 40) & *Juandone* (33), *jantoronze* ‘janturuntza, oturuntza’ (80), *jeutsi* ‘jaitsi’ (24), *jinko* ‘jainkoa’ (2), *juan* ‘joan’ (78), *kadera* ‘kadira, eserlekua’ (40), *konfidanxa* (50) & *konfidanza* (121), *kontinozki* ‘era jarraian’ (52), *kurutze* ‘gurutzea’ (3) & *kurutzefikatu* ‘gurutziltzatu’ (32), *lehen bano lehen* ‘lehen bailehen’ (74), *libro* ‘aske’ (57), *lukhura* ‘irabazia, interesa’ (74), *mahi* ‘mahaia’ (108), *memento* (20), *mendeikioz* ‘mendeikioz, mendekuz’ (76) & *mendeku* (90), *mendekoste* ‘pentekoste’ (36) —cf. *mendekosta* (4)—, *merexi* ‘merezi’ (3) & *merexitu* (5) & *mereximendu* (34)

oraiño ‘oraindik’ (14), *orithaazi* ‘oroitarazi’ (55) & *orhitu* ‘oroitu’ (84) & *oritzapen* ‘oroitzapena’ (68), *parropia* ‘parrokia’ (123), *perfeit* ‘perfektua’ (17), *poroatu* ‘frogatu’ (31), *propi* —*borondate propiz* (10)—, *senditu* ‘sentitu’ (manam 1) & *seinditu* (92) & *seindiaazi* (126), *sofritu* ‘sufritu’ (21), *tonba* ‘hilobia’ (34), *ttipi* ‘txikia’ (1)

uken ‘ukan, izan’ (45), *untsa* ‘ongi’ (12), *urriki* ‘errukia, damua’ (94), *urzo* ‘usoa’ (30), *usein* ‘usaina’ (97), *xilatu* ‘zulatu’ (34), *-zale* ‘-tzaile’ atzizkia (4), *zerbitxatu* ‘zerbitzatu’ (24) & *zerbitxu* (20) & *cerbitçu* (79) & *zerbitxari* (64).

Bibliografia

- Barandiaran, J. M., 1982-83, Materiales para un estudio del pueblo vasco en Urepel. Año 1948, *AEF* 31, 9-30.
- Belapeire, A., 2013 [1696], *Catechima laburra, eta Jesus-Christ goure ginco jaunaren eçagutcia, salvatu içateco*, P. Agirreren edizio argitaragabea.
- Camino, I., 2013, Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco aitaren guiristinho perfeccioniaren praticaren pparte bat (1782). *Edizioa eta azterketa. ASJU* 47.1, Bilbo, Euskaltzaindia.
- , 2016, *Amikütze eskualdeko ^heskuara*, Bilbo, Euskaltzaindia & Nafarroako Gobernua.

- Epelde, I., 2003, *Larresoroko euskara*, UPV/EHUko doktoretza tesi argitaragabea.
- Euskaltzaindia, 2008 →, *Euskal Herri Hizkeren Atlasa [EHHA]*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Floristán Imízcoz, J. M., 1993, Conflictos fronterizos, espionaje y vascuence a finales del siglo XVI: 20 documentos inéditos, *FLV* 63, 177-219.
- Lacombe, G., 1952, Notes sur le basque des Aldudes, *EJ* 6, 3-10.
- , 1971-72, Notes sur le basque des Aldudes: noms de maisons, mots et récits populaires, *AEF* 24, 25-44.
- Lakarra, J. A., 1995, *Harrieten gramatikako hiztegiak (1741)*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , J. Manterola & I. Segurola, 2019, *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Larre, E., 2001, *Ene artzain-etxolak*, Oiartzun, Sendoa.
- Le Quien de La Neufville, Ch.-A. argitarazle, 1786, *Catichima edo fediaeren eta guiristino-eguien explicacione laburra*. Charles-Auguste Le Quien de La Neufville, *Aquiceco Juan* (sic) *Apezpicu ossoqui illustre eta ohoregarriaren manuz ar[r]aimprimatia, choila haren Diocesa gucian eracaxia içaiteco*, Akize, René Leclercq, liburu saldçaliaren imprimeriatic.
- Manterola, J., 2015, *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*, UPV/EHUko doktoretza tesi argitaragabea.
- Mounole, C., 2014, *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique*. *ASJU* 48, Bilbo, UPV/EHU.
- Orpustan, J.-B., 2010, Correspondance basque à la fin du XVIIe siècle (1595-1598): 20 lettres de renseignements sur la politique de Henri IV et la fin des guerres contre la Ligue, *Lapurdum* 14, 137-162.
- Padilla, M., 2011, *Kadet eta Bettiriño. XVIII. mendeko eskuizkribu anonimo baten edizio kritikoa eta azterketa*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Suarez d'Aulan, L.-M. argitarazle, c. 1740, *Catichima edo fediaeren eta guiristino-eguien explicacione laburra*, Paue, G. Dugue' eta J. Desbaratz, liburu saldçaliaren imprimeriatic, [Archives Intercommunales - Usine des Tramways, Paue].
- Videgain, X., 1989, *Le vocabulaire de l'élevage en Pays d'Ostibarre. Contribution aux archives de l'oralité basque*, Bordele III unibertsitateko doktoretza-tesi argitaragabea.

Sara eskualdeko ahoskerari buruzko ohar zenbait

Maitena Duhalde de Serra

UPV/EHU, Université Sorbonne Nouvelle-Paris 3

Laburpena

Lapurdi sartaldean eta Nafarroarekin mugan kokatua, Sara herriko euskara «euskara garbi» bezala laudatu izan da. Hainbat dira tokiko mintzairari interesatu direnak, hizkuntzalari euskaldunak zein atzerritarrak. Gu ere lan horretan ahalegindu gara eta horretarako, lehen hinka gisa, Sarako eskualdera hurbildu gara azken urteetan adineko hiztunen grabatzera. Entsegu honetan, gure datuen plazaratzeko eta hizkuntzaren parte batez argibideak ekartzeko xedearekin, fonologiako zenbait ezaugarriren deskribapena dakargu; emaitzak gure esku diren lanekin, baita inguruko hizkerekin ere erkatu ditugu, hauen bilakaerari eta hedaturari buruzko ohar zenbait ekarri ahal izateko.

Hitz gakoak: dialektologia, fonologia, lapurtera, Sarako euskara.

Abstract

The Basque variety of Sara, a village located in western Labourd and on the border with Navarre, has received high esteem considering it «pure Basque». This local variety has attracted much attention from linguists not only in the Basque Country but also abroad. We have also aimed at the objective to examine it and, therefore, we have approached to Sara to interview elderly native speakers. Willing to shed light on one aspect of the language and to publish our data, we present the description of certain phonological properties in this article. Additionally, we have compared our results to data collected not only from works we had access to, but also from the Basque spoken in the area surrounding Sara. This has given us the opportunity to make some observations on their geographical and historical extension.

Keywords: dialectology, phonology, Labourdin Basque, variety of Sara.

1. Sar-hitza

Jakina da Lapurdi sartaldeko euskarak prestigio handia izan duela, partikulari Donibane Lohizune eta Sarako hizkerek, Urte, Haraneder edo Etcheberri Sarakoaren aipamenak lekuko (ikus Camino 2018). Honela zioen Donibane Lohizuneko Urtek (1712 [1900]: 5):

De Toute la Cantabrie françoise où l'on parle le meilleur basque c'est dans la prouince de Labour, qu'on nomme Laphurdi, et surtout a St Jean de Luz et a Sara deux paroisses de cette prouince distantes de deux petites lieues l'une de l'autre ç'est çe que tout le monde auoue unanimement en ce país la.

Baina ezin ahanzt Donibane Lohizuneko hizkerari egin zaizkion erreportxuak, kostatarren harrotasuna eta «euskara bastarta» salatuz, Sarako euskararen garbitasuna laudatu delarik. Kostatarrari eginiko kritika bizi horien lekukoak dira Julio Urquijok argitaratu zituen *Escara bastartaren contra* eta *Vive Victor Donibane* bertsoak (1923). Bertzalde, Schuchardten ustez, Axularren itzalari zor dio Sarak bere ospea (1992 [1922]: 268). Hona dakargu Agosti Chaho zuberotarraren aipua, bi hizkerak parekatzen dituen (1855: 234):

C'est à Sare que le dialecte basque-labourdin est parlé dans toute sa pureté; c'est-à-dire dégagé des néologismes et des gallicismes que l'on reproche à messieurs les Saint-Jean-de-Luziens d'y mêler, depuis le passage de la cour de Louis XIV.

Hizkuntzalaritza eta bereziki dialektologiaren ikuspegitik, hainbat dira Sarako euskara aztertu dutenak. Louis-Lucien Bonapartek proposatu euskalkien sailkapenean Sarako euskara lapurteraren barnean kokatu zuen (1991 [1869]: 226), zehazki, Donibane Lohizune, Sara eta Ainhoa eskualdeko mintzairek osatzen dute *lapurtera garbia* deitu azpieuskalkia, Arrangoitzekoak, aldiz, *lapurtera hibridoa*.

Baztango euskara sailkatzeko izan zituen zailtasunak eta dudak ere agerriarazi zituen L.-L. Bonapartek (1991 [1869]: 226):

Le basque de la vallée de Baztan pourrait aussi, sans trop d'inconvénient, être regardé comme le troisième sous-dialecte du labourdin, car il est assez difficile d'établir, d'une manière qui ne soit pas un peu arbitraire, s'il se rapproche plus de ce dernier que du haut-navarrais septentrional.

Garai berean Hugo Schuchardt hizkuntzalaria gure mintzaira aztertzeraz hurbildu zen eta haren emaitzak alemanez argitaratu eta ondoko urtean Gerhard Bährek gaztelaniara itzuli zituen (1922 [1992]).

L.-L. Bonaparteren sailkapena aintzat hartuz, aditz laguntzailearen lehen bilketa sistematikoa argitaratu zuen Pedro Yrizarrek, tartean Sarako hizkerarenak (1997). Osoa ez den zerrenda hau bukatzeko, artikulua bilduma honen

bidez omentzen den dialektologoak azken urteetan Sarako herrian egin dituen inkesten emaitza da *Sarako euskara* hiztegia (2018).

2. Sarako euskararen ahoskeraz

Datozen lerroetan Sara eskualdeko ahozko euskararen ezaugarri zenbaiten deskribapena dakargu, bertan bildu ditugun datuetarik abiatuz. L.-L. Bonapartek Sarako hizkeraren barnean kokatu zituen hiru herrietan egin ditugu inkestak: Ahetzen, Saran eta Senperen. Dialektologian usaiaikoak diren irizpideen bidez hautatu lekukoak grabatu ditugu (Camino 2009), gehienak hizketa librean.

Gure esku diren lanak ere aintzat hartu ditugu: Sarako euskarari buruzko datuak (Bonaparteren eskuizkribuak,¹ Yrizar 1997, Zuazo 2018), gure eremuaren hegoaldean zein ekialdean kokaturiko mintzairak (Epelde 2003, Montoya 2004, Zelaieta 2008), baita Lapurdi itsas hegian eta Arrangoitzeko eskualdean gerok eginiko inkestak ere.

2.1. Hiatoen emaitzak

Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes entseguan, non eta hiatoen medio euskalkien sailkapen entsegu bat proposatzen duen, L.-L. Bonapartek ondoko emaitzak dakartza Ahetzen, Saran eta Senperen (Amotz eta Helbarrune auzoak barne): *á, ia, ía, ua, úa*. Zehaztu behar dugu *ia* eta *ua* emaitzen azpian marratxo bat gehitzen duela, bi hizkiak juntatuz, agian goranzko diptongoa ahoskatzeko joera zegoela azpimarratzeko.

2.1.1. Gure grabaketetan *ea > ia* eta *oa > ua* nagusitzen dira hizketa librean, bigarren maizago goranzko diptongoaz ahoskatua, baina goratzea ez da sistematikoa: *gajnian, iandia, jokwa, mutikwak* baina *andreak, betea, lerroa, xokoan* (Ahetze); *bertzia, errebidia, etxekwa, ojluak* baina *artoa, bi-dea, ekartzea, sorroa* (Sara); *andriak, artwa, bertzaldekwa, gaztiak*, baina *emaztea, emengoa, ixtorioa, jendea* (Senpere).

Kontsonante galerak eraginiko hiatoetan, berriz, ez da gertatzen. Horra herri bakoitzeko hiruna etsenplu: *beaz, bertzaldeat, gojzaldeat* (Ahetze), *Aetzeat, awzoko'at, kompozjoneat* (Senpere), *etxeat, goatuko, kampoat* (Sara). Salbuespenak ere entzun ditugu han-hemenka: *apaltxawa* (Senpere), *waj 'orai'* (Ahetze, Sara, Senpere), *wajntxe* (Sara).

¹ Arana, J. A. & C. González Echegaray, 1989, *L. L. Bonaparte. Eskuizkribuak-Argitarapenak*, Bilbo, Euskaltzaindia.

2.1.2. Lapurdi itsas hegian *i* eta *u* ondotikako epentesiak entzun zituen L.-L. Bonapartek; lehena Biriatu, Hendaia, Urruña, Donibane Lohizune, Ziburu eta Azkainen, bigarrena eremu murrizagoan, Biriatu, Donibane Lohizune, Ziburu eta Azkainen. Hona Donibaneko etsenplu batzuk (BDV m/s Bv 75): *burubá*, *mendíya*, *ogiya*, *zubek*.

Gaur egun Lapurdi kostako berriemaileen ahoan bizirik dirau *-iya*-anti-hiatoak: *berriyak*, *dantzariyak*, *nawsiya*, *ttikiya*, *utziya* (Donibane Lohizune). Sarako berriemaile bati argiki entzun diogu epentesia hitz zenbaitetan *aundiya*, *berriyak*, *egiya*, *gorriyak*. Erran behar da berriketari hau, lana dela eta, kostatarrekin kontaktuan egon dela, baina bertze saratar batzuei ere entzun dizkiegu epentesi ahul edo dudazko zenbait: *awndi^{va}ak*, *erri^{va}ak*, *guzi^{va}*. Interesgarria da ikustea Zugarramurdin ere, nahiz hemen ere ez den gertakari emankorra, adineko jendeari entzun zizkiola etsenplu batzuk E. Montoyak (2004: 45). Hurbilagotik begiratu beharko litzateke eremu zabalagoa izan duen ezaugarri honen aztarnak edo azken urteetan ondoko hizkeren eragina izan den erabakitzeke.

2.2. $o \rightarrow u / \_ n$

Ekialdeko ezaugarrien artean kokatu behar dugu hau (Mitzelena 1990 [1961]: 55):

No son exclusivamente suletinos, (...) sino también bajo-navarros y labortanos, los ejemplos de *u* frente a guip. vizc. *o*. En líneas generales, se diría que el límite coincide con la frontera franco-española.

Leku guzietan intentsitate bera ez duen gertakari hau, Ipar Euskal Herrian ez ezik gure eremuaren hegoaldean ere ezaguna da, hala nola Baztanen (Zelaieta 2008: 120) edo Zugarramurdin (Montoya 2004: 51).

Sarako euskaran kontsonante sudurkari aitzinean entzuten da, baita mailegutan ere: *afruntua* (Senpere), *arrunt* (Sara, Senpere), *muntatu* eta *montatu* (Sara), *presuna* (Sara), *pronuntzitzen* fr. prononcer (Senpere), *ungi* eta *ongi* (Ahetze, Sara), *untzia* (Sara); baina ez du Nafarroa Behereko edo Zuberoako hizkeretan bezainbat indar: *ezkondu* (Sara, Senpere), *gizon* (Ahetze, Sara, Senpere), *kontent* (Ahetze, Sara), *on* (Sara, Senpere), *ondar* (Sara), *onduan* (Ahetze, Sara).

Lehen mailako erakusleetan sistematikoa da *hunén* (Ahetze), *hunat* eta *unat* (Sara, Senpere), *untan* (Sara), *non* galdetzailea eta eratorrietan maizenik goratzea entzun dugu, baina salbuespenekin: *nun* (Ahetze, Sara, Senpere), *nundik* (Ahetze), *nondik* eta *nundik* (Sara), *nunai* (Senpere), *nunai* eta *nonai* (Sara). Erran behar da L.-L. Bonapartek goratzerik gabe bildu zituela azken hauek Sarako herrian (BDV m/s Bv 75): *non*, *nongo*, *nondik*.

Frantsesez *-on* sudurkariaz bukatzen diren maileguen egokitzean *-oin* emaitza baldin badugu, *arrazoina* (Ahetze), *meloina* (Sara), *patroina* (Senpere), *sasoineko* (Senpere), *-on* eta gutiagotan *-un* ere entzun daitezke *akordeon* (Sara), *fānfarrona* (fr. fanfaron) (Sara), *miliun* (Ahetze).

2.3. ai diptongoaren emaitzak

2.3.1. Lapurdi mendebale guzian *izan* erroko aditzaren *ai* > *i* soiltzea arrotza da, Donibane Lohizunen, Saran, baita Arrangoitzeko eskualdean ere; ekialdeko berrikuntza hau ez da Lapurdiko sartaldera hedatu: *naiz*, (*h*)*aiz*, *gaitu*, *zaitu*, bertzeak bertze.

Gure eremuaren ekialdean kokaturiko Uztaritzeko eskualdera hurbildu behar da monoptongazioaren entzuteko (Epelde 2003: 68): *niz*, *hiz*, *gitu*, *zitu*.

2.3.2. Henri Gavel fonologoak gogorarazten duenez, *ai* > *ei* bilakaera arrunta da mendebaldeko behe-nafarreraz batez ere (1921: 17-18):

Dans certains dialectes, le bas-navarrais occidental surtout, le changement de *a* en *e* est presque de règle dans la diphtongue *ai*, et l'on dira *zerbeit* plutôt que *zerbait* 'quelque chose', *norbeit* plutôt que *norbait* 'quelqu'un', etc.

Izenordainetan *norbait*, *zerbait*, *zembait* dakartza Bonapartek (BDV m/s Bv 75), baina gure inkestetan goratzea nagusitzen da: *norbait* eta *norbeit* (Sara, Senpere), *norbeit* (Ahetze), *zerbait* eta *zerbeit* (Senpere), *zerbeit* (Ahetze, Sara), *zenbait* eta *zenbeit* (Sara), *zenbeit* (Ahetze), *nunbeit* (Ahetze, Senpere); adizki eta juntagailuetan bietarik entzun dugu *baita* eta *beita* (Senpere), *baitzen* (Ahetze, Sara, Senpere), *ezpeitzen* (Sara), *ezpeiginen* (Sara), *baitzien* (Sara), *baitzien* eta *beitzien* (Senpere), *baitut* (Sara), *baitut* eta *beitut* (Senpere), *beitu* (Sara), *baina(n)* eta *beina(n)* (Ahetze, Sara, Senpere), *baino(n)* eta *beino(n)* (Ahetze, Sara, Senpere); bigarren osagaia *-gai* duten hitz elkartuetan *gizongea* entzun dugu Saran, baina Euskararen Herri Hizkeren Atlasean *zezengai* goratzerik gabe bildu zen gure eremuan (2010: 260).

Diptongoa soildurikoak ez dira arrotzak; hona adibide sorta bat: *norbit* (Sara), *zerbit* (Ahetze, Sara, Senpere), *zenbit* (Senpere), *nunbit* (Sara), *bezin* (Senpere), *bezinbat* (Sara, Senpere), *binan* (Senpere).

Lapurdi itsas hegian, berriz, izenordainetan bi formak zeingehiagokan baldin badira, aditz-aurrizkian *bait-* nagusitzen da, nahiz eta goratzea Azkainen ere entzun dugun. Ondokoak Donibane Lohizunekoak dira: *bainitzen*, *baitzen*, *baitzuen*, *baitzuten*, *baitzien*.

Gertakariak indar gehiago hartzen du ekialdera hurbiltzean; honela, Uztaritzeko eskualdean izenordainetan eta *bait-* aurrizkiarentzat bi formak di-

tugu, baina *-gai* atzizkia beti goratzearekin ahoskatzen da (Epelde 2003: 67). Gainera, gertakaria Hazparnen Larresoron baino indartsuagoa dela zehazten du Irantzu Epeldek (67).

2.4. *-rtz-* kontsonante multzoa

Lapurdi mendebale guzian bezala Saran ere *-rtz-* kontsonante multzoa dugu: *amortz* ‘hamabortz’ (Sara), *bertze* (Ahetze, Sara, Senpere), *bortz* (Ahetze), *bortzak* (Senpere), *ortzeuna* (Ahetze, Senpere), *ortzialiekin* (Senpere).

Sarako hegoaldean ere emaitza berak ditugu, hala nola Zugarramurdin eta Urdazubin (Montoya 2004: 80) eta Edu Zelaïetaren arabera, «isoglosa hau Ituren eta Zubieta artean dago, baita Bortzerrien eta Goizuetaren artean ere» (2008: 91).

Gure eremuaren ekialdean kokaturiko Uztaritzeko eskualdean hasten da *-st-* kontsonante multzoa agertzen, nahiz eta bertakoek lehena hobesten duten (Epelde 2003: 69-70).

2.5. *Hasperena*

Hasperenaren galeraren berri ematen du L.-L. Bonapartek Lapurdiko hizkeretan: «On dirait que ce son tend à disparaître, quoique très-lentement, du labourdin en général» (1991 [1869]: 243). Lapurdi itsas hegian zuen higadurak indar gehien eta Arrangoitzeko euskara, ezaugarri honi begira, gordetzaileragoa izan da. Bertzetik, Zugarramurdin hasperenaren presentzia azpimarratu zuen (1991 [1869]: 243).

Sarako eskualdean ondoko inguruneetan aditu zuen hasperena L.-L. Bonapartek (BDV m/s Bv 75): hitz hastapenean *heldu* (Ahetze), *haichturr*, *he-doi*, *hegaldatau*, *horma*, *hurbil* (Sara); bokal artean *astelehen*, *behatz*, *ihardetsi* (Sara), *aho*, *luhartz*, *mihi* (Senpere); herskari biezpainkarian *aphal*, *apho*, *bapharo*, *ephel*, *lepho* (Sara), *aphez* (Senpere); herskari horzkarian *athorra*, *ethorri*, *maithatzia* (Ahetze), *atheratu*, *aurthen*, *othe* (Sara); herskari belarrean *khausitu*, *lekhu*, *sukharr* (Sara), *ekharri*, *elkharr*, *khea* (Senpere); albo-kariaren ondotik *ilhargia*, *elhorri* (Ahetze), *ilhuntze*, *oilho* (Sara), *belharr*, *zilharr* (Senpere); dardarkarien ondotik *errho*, *urria* (Sara), *errhi* (Senpere); ozenaren ondotik *chinhaurri*, *inharr*, *mainhatu*, *senharremazte*, *sinhesteut* ‘sinisten dut’, *unhatu*, (Sara). Pare batzuk ere irakur ditzakegu, hasperena ez zela finkoa agerian ematen dutenak: *belharr* eta *belarr*, *errhi* eta *erri*, *gathu* eta *gatu*, *hilaete* eta *ilaete*, *ilhargi* eta *ilargi*, *mathel* eta *matel* (Sara).

H. Shuchardten artikuluan, Sarako berriemaileak tokiko euskarari igo-
rri testuei buruz ondoko oharra dakar (1992 [1922]: 271): «creo que la

mayor dificultad era para él la de librarse de la influencia literaria» eta gure gaiari helduz, herskari hasperendunekin ilustratzen du bere errana «Algunas diversidades no serán para él mas que ortográficas, v.gr. *kh* y *k*, *th* y *t*» (271).

Gaur egun lekuko zaharrenen ahotik entzun dugu hasperena, beti hitz hastapenean eta Sarako berriemaileei baino maizago aheztar eta senperta- rrei: erakusle, izenordain eta eratorrietan *hau* (Ahetze), *hoi* ‘hori’ (Ahetze, Senpere), *harek* (Sara, Senpere), *hek* (Senpere), *hik* (Ahetze), *hor* (Ahetze, Senpere); zenbakietan *hamabi* (Ahetze), *hamazazpi* (Senpere); lexikoan *haur* eta *haurra* (Ahetze, Senpere), *hazten* (Senpere), *herri* (Ahetze), *hiltzen* (Senpere).

Nabarmentzekoak dira Sara eskualdean entzun daitezkeen bokal lu- zeak, hasperenaren galerak sortuak: *astele:n* (Senpere), *a:l* (Ahetze, Senpere), *a:te* (Ahetze, Sara, Senpere), *be:re* (Ahetze), *i:zira* (Sara), *le:n* (Ahetze, Sara, Senpere), *le:no* ‘lehenago’ (Senpere), *o:jntzan* (Sara), *xa:rrek* (Ahe- tze), *xu:r* (Senpere), *xu:rki* (Ahetze), *za:rrenak* (Senpere), *za:rtu* (Sara), *zu:rtziazko* (Ahetze). Bokal luzea laburturik ere ahoskatu dituzte zenbai- tzuk gure lekukoek: *astelena* (Senpere), *len* (Sara, Senpere), *leno* (Sara, Ahetze).

Bokal arteko aspirazioa galtzearen ondorioz, bigarren bokala *-i-* denean, bokal bat-egitea sortu da; gure eremuan *-j* bokalardiarekin entzun ditugu on- dokoak: *amajru* (Sara), *beja* (Senpere), *bejari* (Ahetze), *bejn* (Sara, Senpere), *gejo* (Ahetze), *naj* (Ahetze, Sara, Senpere); baina joera hau ez da erabat sis- tematikoa, ondoko pareak lekuko: *gejenez* eta *geienez*, *gejxo* eta *geixo* (Ahe- tze), *nunaj* eta *nunai* (Sara).

Hasperena galdurik, dardarkari anizkuna ahoskatzen da gaur egun ondo- koetan: *erria* ‘eria, hatza’ (Ahetze), *erriak* (Sara), *orroituko* (Ahetze), *orroi- tzapen* (Senpere), *orroitzen* (Ahetze, Sara, Senpere), *sorroa* (Sara).

L.-L. Bonapartek Saran *aho* eta *ohe* bildu zituen; Donibane Lohizunen, aldiz, non eta hasperenaren galera lehenago hasi zen, jadaneko baditugu *agoa* eta *oge* bezalako etsenpluak (BDV m/s Bv 75). Ezaugarri honi begira gure lekukoek Lapurdi kostarekin eta Zugarramurdirekin (Montoya 2004: 72) bat egiten dute, bokal arteko hasperena galdu eta bi etsenplu horietan bo- kal arteko *-g-* ahoskatzen baitute.

Aspirazioaren galerari begira, nabarmena da gazteen eta adinekoen ar- teko aldea (ikus Epelde eta Jauregi 2013). Adineko berriemaileen emaitzak begiratzen baditugu, mailaka agertzen zaigu hasperena Lapurdin: Lapurdi itsas hegian galdu da, Saran oraindik entzun daiteke hasperena hitz hasta- penean eta Arrangoitzeko eskualdean, hitz hastapenean zein bokal artean. Sarako hegoaldean, hau da, Zugarramurdin, erabat galdu dela zehazten du E. Montoyak (2004: 72).

2.6. *Asimilazio bustidurarik eza*

Lapurdi itsas hegitik Azkaineraino entzun daiteke *i* bokalak eta *j* bokalerdiak /n, l/ kontsonanteetan eraginiko bustidura, baina Sarako eskualdean, berriz, ezaugarri hau arrotza da Bonapartek egin inkestetan. Hona Sarako etsenplu zenbait (BDV m/s Bv 75): *achuin*, *apiril*, *burdin*, *buruil*, *buztin*, *esnegain*, *ezpaina*, *garaino*, *hil*, *iloba*, *usotortoila*, *uztail*.

Gaur egun ere asimilazio bustidurarik ez dugu Saran eta kostatarraren bereizgarritzat dute bertakoek. Helbarruneko lekukoak, hots, Senpereko azken auzoa Azkainera heldu baino lehen, auzokideen euskarari buruz galdeztean bustidura azpimarratu zuen, 2016an egin genuen inkestan: «Azkañe, *alors* Azkañen bada ‘ñœ’. E? Emate ute ‘ñœ’, ‘ñœ’, ‘ñœ’ ttikia».

Zenbait mailegutan entzun daiteke palatalizazioa Sara eskualdean; mailegua zaharra ala berria izateak zerikusia baduela zioen Gavelek Lapurdi eta Behe Nafarroako hizkerak deskribatzean (1921: 483). Hainbat mailegu dakartza Koldo Zuazok Saran bilduak bustidurarekin zein despalatalizaturik (2018: 23-24). Horra hiru herrietan palatalizazioarekin entzun ditugunak: *español* eta *española* (Sara, Senpere), *kampaña* fr. campagne (Ahetze, Sara, Senpere), *tillura* fr. tilleul (Senpere).

3. Ondorio gisa

Hemen ikusi ditugun ezaugarri horietarik bakarrik ondorio sendoen ateratzea ez litzateke erabaki zuhurra. Hala ere, hizkuntza-*continuum*a erakusten duten gertakariak ikusi ditugu, ekialdean indar gehiago dutenak eta mendebalera hurbildu arau ahultzen direnak.

Hasperenaren kasuan, mailaka galduz doala argi da: Arrangoitzen eta Uztaritzen oraindik entzun daiteke hitz hastapenean eta bokal artean, Saran lehen kasuan bakarrik eta Lapurdi itsas hegian galdutzat dugu. *Ai* diptongoaren eta *o* → *u* / *_n* goratzeek, berriz, ekialdera hurbildu arau indar gehiago dute berrikuntza hauek.

Bertze batzuek etena markatzen dute eta Lapurdi mendebaleko hizkerak ekialdekoetarik bereizten; asimilazio bustiduraren eta *i* ondoko [j] irristariaren kasuan Sarak markatzen du isoglosa; Uztaritzek *ai* > *i* soiltzearena eta hein batean, *-rtz-* vs. *-st-* kontsonante multzoen hedadurarena.

Bukatzeko, Ipar Euskal Herriko euskarak berdintzen ari dira, hainbat arrazoinengatik (Camino 2018: 126-127). Etsenplu gisa, zeharka aipatu dugun ezaugarrietarik baten galtzeak, hau da, L.-L. Bonapartek Lapurdi itsas hegiko zenbait herritan entzun zuen /u/ ondoko [β] epentetikoa, Lapurdi mendebaleko mintzairen berdintzean eragiten du.

Bibliografia

- Arana, J. A. & C. González Echegaray, 1989, *L. L. Bonaparte. Eskuizkribuak-Argitarapenak*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Bonaparte, L.-L., XIX. mende erdia, *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes, comprenant les règles de la prononciation, de l'accent tonique et du changement des lettres; suivie de la loi de l'affinité ou harmonie des voyelles, et précédée d'une nouvelle classification des dialectes, sous-dialectes et variétés de l'euskara. D'après de nombreux renseignements pris sur les lieux en 1856, 1857, 1866 et 1867*, argitaratu gabeko 16. eskuizkribua, BDV m/s Bv 84.
- , XIX. mende erdia, *Contestaciones a cuestionarios dialectológicos en el País Vasco-Francés. Notas referentes a Ahetze, Aïnhua, Arbonne, Arcangues, Armentarits, Aroue et Etcharry, Ascain, Ayherre, Bardos, Bassussarry, Bidart, Bonloc, Cambo, Baïgorry, Briscous, Espelette, Guéthary, Hasparren, Hélette, Iholdy, Irissarry, Isturits, Itxassou, Lahonce, Larressore, Louhossoa, Macaye, Mendionde, Mouguerre, Saint-Esteben, Saint-Jean-de-Luz, Saint-Jean-Pied-de-Port, Saint-Martin (Méharin), Saint-Palais, Saint-Pée, Saint-Pierre-d'Irube, Sare, Tardets, Urcuit, Urrugne, Ustaritz, Villefranque*, argitaratu gabeko 30. eskuizkribua, BDV m/s Bv 75.
- , 1991 [1869], *Opera Omnia Vasconice*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Camino, I., 2009, *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*, Donostia, Elkar.
- , 2018, Hizkuntza-ospearen eta eragin lektalaren zirurikak Ipar Euskal Herriko jende, mintzo eta idazkietan, *ASJU* 52.1-2, 93-131.
- Chaho, A., 1855, *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan : itinéraire pittoresque*, Baiona, A. Andréossy.
- Epelde, I., 2003, *Larresoroko euskara (Dialektologia azterketa)*, UPV/EHuko doktorego tesia.
- Euskaltzaindia, 2008-2019, *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa*, 10 liburuki, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Gavel, H., 1920, *Éléments de Phonétique Basque*, *RIEV* 12.
- Jauregi, O., & I. Epelde, 2013, Hasperenaren galera Iparraldeko euskaran, in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Kate-draren III. Kongresua*, UPV/EHU, Gasteiz, 245-262.
- Mitxelena, K., 1990 [1961], *Fonética Histórica Vasca*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Montoya, E., 2004, *Urdazubi eta Zugarramurdiko euskara*, Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- Shuchardt, H., 1992 [1922], Zur kenntnis des baskischen von Sara (Labourd), Gerhard Bähr-ek itzulia, Sobre el vascuence de Sara (Labort), *Euskera* 37.1, 253-292.
- Urquijo, J., 1923, El vascuence de San Juan de Luz, *RIEV* 14, 153-158.
- Urte, P., 1900 [1712], *Grammaire cantabrique basque*, W. Websterren argitalpena, Bagnères-de-Bigorre.
- Yrizar, P., 1997, *Morfología del verbo auxiliar labortano (estudio dialectológico)*, Bilbo, Euskaltzaindia & Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Zelaieta, E., 2008, *Baztan-Bidasoako hizkeren azterketa dialektologikoa*, Bilbo, Nafarroako Gobernua eta Euskaltzaindia.
- Zuazo, K., 2018, *Sarako euskara*, Bilbo, UPV/EHU.

***-t(z)en* azentuatzen**

Arantzazu Elordieta
UPV/EHU

Laburpena

Lan honetan *-t(z)en* morfemaren jokabidea aztertuko dugu aditz perifrastikoekin batera agertzen denean eta mendeko perpaus jokatugabeekin agertzen denean. Horretarako, aditzaren aurretik doazen hitz azentugabeei erreparatuko diegu, eta ikusiko dugu kasu batean azentua jaso dezakeen bitartean, beste testuinguruan ezin duela. Honek segida ematen dio aurreko lan batzuetan hasitako bideari (A. Elordieta, 2002; Elordieta, Elordieta & Hualde, 2018), azentuaren ezarpena blokeatzen duen beste testuinguru sintaktiko bat aztertzen duelako, eta bestetik, *-t(z)en* morfemaren izaeraz hausnartzera bultzatzen gaitu. Izan ere, proposatu izan da *-t(z)en* aspektuari lotuta dagoela, baina inesiboarekin duen lotura ere azpimarratu izan da. Azentu ezarketan aurkitzen dugun kontrastetik abiatuz, iradokiko dut *-t(z)en* morfemaren azpian bi egitura daudela, batean aspektua da, baina bestean izaera postposizionala du. Asimetria horien berri eman dezakeen azalpen sintaktikoa eskainiko dut, azentu ezarpenaren eremu prosodikoa *a*, *Jok*, eta *P* faseen eskuineko muturrearekin lotuta dagoela proposatuz.

Hitz gakoak: azentu eratorria, aspektua, postposizioa, fasea.

1. Sarrera¹

Lan honetan *-t(z)en* morfemak izan dezakeen izaera bitarraz jardungo dut, egitura perifrastikoetan aspektu burutugabea adierazten duen morfema

¹ Lan hau Koldo Zuazoren omenez egin den bildumarako idatzi da. Hura dialektologoa izanik, pentsatu dut egokia izan zitekeela euskararen hizkera bateko datuak aztertzen dituen ikerlan xume hau idaztea, euskalkietako datuek informazio aberatsa eman diezaguketelako gramatikaren egituraz. Esker onen tartean, lan hau azken urteetan hainbat lankiderekin partekatutako ideien eta eztabaiden ondorioa da, eta batez ere Gorka Elordieta eta Jose Ignacio Hualderi eskerrak eman nahi nizkieke horregatik. Azkenik, eskerrak eman nahi dizkiot Xabier Artiagoitiari, bere begi zorrotz eta irizpide onari esker lanak irabazi duelako. Jakina, lanean leudekeen hutsak nireak baino ez dirateke. Ikerketa hau Eusko Jaurlaritzako dirulaguntza jasotzen duen IT1396-19 *HiTT* Talde Kontsolidatuaren eta MICINN PGC2018-100686-B-I00 ikerketa proiektuaren ekintzen barruan kokatzen da.

denean eta zenbait predikatutako osagarri perpausetan ageri denean. Aurreko lan batzuek jadanik azpimarratu izan dute bi agerpenen arteko lotura, bai diakroniaren ikuspuntutik (Urgell 2006, Padilla 2013) bai gaur egungo euskararen erabilerari begiratuta (Hualde eta Ortiz de Urbina 1987, Hualde 2003, Laka 2006, de Rijk 2008, Arteatx 2011, 2012, beste askoren artean), eta esango nuke bi ondorio desberdinetara garamatzala lan hauek irakurri ondoko hausnarketak. Alde batetik, *-t(z)en* morfemaren formari bagagozkio, badirudi sen filologikoak morfema *-t(z)e + n* zatitzera eramaten gaituela; hots, nominalizazioetan aurkitzen dugun *-t(z)e* atzizkiari ('aditz-izen' deitura hartzen duena hainbat lanetan) inesibo zaharreko *-n* gehitu zaiola pentsatzera. Honetan bat egiten dute aipatu ditudan lan guztiek. Etimologia hau onartuta ere, haatik, galdera beste bat da: ea gaur egun *-t(z)en* barneko egitura gehiago ez duen morfema gramatikalizatutzat hartu behar dugun erabileraz guztietan, ala, aldiz, oraindik orain gramatikak bi morfema baleude bezala tratatzen duen. Lehen aukeran, ziur asko *-t(z)en* aspektuarekin lotutako elementua litzateke, hainbatek defenditu duten bezala (Haddican, 2005; Etxepare, 2006; Arteatx, 2011, 2012). Bestetik, baliteke gramatikak kasu batean *-t(z)en* modu batera tratatzea eta bestean beste modu batera. Azken kasuan, izaera postposizionala (edo adberbiala) izango luke *-t(z)e-n* morfemak.

Lan honek ekarpena egin nahi dio eztabaida honi Bizkaiko iparraldeko hizkera batzuetako azentu ereduari erreparatuta, datu prosodikoek iradokitzen baitute hiztunek ez dutela modu berean azentuatzen *-t(z)en* morfema daraman aditzaren aurreko osagaia, honek aspektu burutugabea adierazten duenean egitura perifrastikoetan eta mendeko perpausetan ageri denean.

Sarreraren ondoren, bigarren atalean aztergaia aurkeztuko dut, eta hari buruz esan izan diren ideia nagusiak labur-labur ekarriko ditut; hirugarren atalean azentuerako datuak aurkeztuko ditut, laugarren atalean hau azaltzeko proposamena aurkeztuko dut eta, azkenik, bosgarren atalean ondorio batzuk.

2. *-t(z)en* morfemaren izaera

De Rijk-ek (2008:383) dio osagarri perpaus jokatugabeetako *-t(z)en* morfema aditz perifrastikoetako *-t(z)en* morfema bera dela, desberdintasun bakarra izanik lehenetan ez dugula aditz jokaturik morfemaren ondoren. Bestetik, haren osaerari dagokionez, ontzat jotzen du *-t(z)e* nominalizatzaileari *-n* inesibo zaharra atxikiz sortu zela (ikus baita ere Padilla 2013, eta ideia bera aipatuz Hualde 2003: 207). *-t(z)e*-ren jatorriaz den bezainbatean, Azkuek (1923-1925, 522) proposatu zuen aldia adierazten zuen *-te* atzizkian duela (*eurite*, *lehorte*, *gosete*), baina adituak ez datoz bat *-tze* alomorfoaren sorreraren inguruan. Azkueren arabera, *-tze* *-tute* baten eboluzio fonetikoaren ondorioz sortu zen (Azkue 1923-25: 522); Urgellek (2006: 930) Arabako Erdi Aroko leku-izenetan aurki daitekeen **(t)zaha* atzizkiarekin lotu du, eta Manterolak

(2006: 674) $-(t)za+^*-ha$ (artikulu zaharra) ikusi du $-tze$ -ren jatorrian. Azkenik, Padillak (2013: 340) aipatzen du Lakarrak beste aukera bat proposatzen duela, $-tzen < -t\bar{z}-e-n < -t\bar{z}(a) + -n$, hau da, $-e$ - bokal epentetikoa litzateke, $-tza$ atzizkiaren azken bokala erori ondoren txertatu zena, euskaraz ezaguna den arauari jarraituz, kontsonantez hasten den kasu marka gehitzean.

Zeinnahi delarik $-tze$ -ren etimologia, gaur egun $-te$ eta $-tze$ alomorfoak dira, eta bizkaierazko hizkeretan izan ezik —hauetan $-te$ forma aditz erro gehiagorekin erabiltzen baita—, aldaera estandarrean alomorfia fonologikoa da: $-te$ alomorfoa $-n$ edo txistukariz amaitzen diren aditz erroei atxikitzen zaie, eta besteei $-tze$. Eta, espero izatekoa denez, banaketa bera aurkitzen dugu $-ten/tzen$ morfeman, bai sistema perifrastikoetan erabiltzen dugunean (*ikusten dut*, *apurtzen du*), bai hainbat predikatutako osagarri perpaus jokatu-gabeetan (*papera apurtzen ikusi dut*).²

Euskaltzaindiak (EGLU VII 2011: 468) perpaus osagarri jokatugabeei eskaintzen dien atalean ere ohartzen du $-tzen$ atzizkiak itxura berezia duela, «inesiboaren -N marka zuzenean lotzen baitzaio aditz-izenari, mugatzaile-rik gabe, leku-izenetan bezala». Antzeko deskribapenak aurki daitezke beste gramatika deskribapenetan, esaterako, *Sareko Euskal Gramatika*-n aditz-izenari eskainitako atalean, edo *A grammar of Basque* gramatika bikainean (Ortiz de Urbina 2003: 291). Nolanahi ere, ohargarria da liburu berean Artiagoi-tiak (2003: 678) zehazten duela ikuspegi sinkronikotik zaila dela $[-t(z)e + -n]$ egitura dagoela mantentzea mendeko perpaus jokatugabeen kasuan.

Sarreran aipatu bezala, egin dezakegun galdera da ea gaur egungo erabileran morfema beraren aurrean gauden bi testuinguruetan, ala, kontrara, kategoria desberdineko elementutzat jo behar ditugun batean eta bestean. ‘Kategoria’ diodanean morfemaren kategoriaz ari naiz, alegia, aspektuzko elementua den ala postposizionala den. Adituen artean, bi proposamenak defenditu dira: batetik, Goenaga (1984), Hualde eta Ortiz de Urbina (1987), eta Laka (2004, 2006) bi $-t(z)en$ artean bereiztearen aldekoak dira, ondoren ekarriko ditudan arrazoiak argudiatuz, eta bestetik, Demirdache & Uribe-Etxebarria (2000), Uribe-Etxebarria (2004), Haddican (2005), Etxepare (2006), Arteatx (2011, 2012) lanek $-t(z)en$ morfema Aspektu Sintagman kokatzen dute bi testuinguruetan, mendeko perpausaren gertaera denborak perpaus nagusiarekiko duen interpretazioa aspektuari egozten baitzaio (Demirdache & Uribe-Etxebarria, 2000, Uribe-Etxebarria, 2004, Arteatx, 2011). Bide horretatik, Arteatxek (2011) proposatzen du morfema bera dagoela egitura perifrastikoetan eta mendeko egitura jokatugabeetan, eta sintagma beraren buruposizioan dagoela batzuetan zein besteetan, hots, Asp^o-n.

² Irakurle interesatuak Gorrotxategik, Igartuak eta Lakarrak (2018) argitaratu zuten *Euskararen Historia* lan mardulean aurkituko du $-tel-tze$ alomorfoen banaketak euskararen historian zehar nozitu dituen aldaketa morfologikoei buruzko informazio xehea.

a) aspektuzko *-t(z)en* eta Postposizio Sintagma den *-t(z)en* bereiztearen aldeko azterbidea defenditzen dutenek (Hualde eta Ortiz de Urbina 1987) aipatzen dute testuinguru perifrastikoetatik kanpoko *-t(z)en* egiturak -zehazki *ari* progresiboetan- Postposizio Sintagmak direla, eta aurkezten dituzten argudioen artean diote inesibodun Determinatzaile Sintagmekin ordezkatu ahal direla, batzuetan instrumentala daraman sintagma ere posible delarik:

- (1) a. Arreba {negar egiten/negar baten/negarrez} entzun dut
- b. Arreba {kantatzen/ negar baten/negarrez} ari da/dago/dabil

Nolanahi ere, bistakoa da *-t(z)en* egitura jokatugabeak beti ezin direla inesiboan doazen DS-ekin ordezkatu, eta azken hauek murriztapen zorrotzak erakusten dituztela ager daitezkeen predikatuen arabera (Artiagoitia 1995). Hala ere, ene ustez horrek ez du ezeztatzen *-t(z)enen* izaera postposizionala. Izan ere, aurretik hizkuntzalari askok deskribatu dute ikuspegi hori (Lafitte, 1944), edo lokatiboaren eta aspektu progresiboaren artean hizkuntzetan dakusagun lotura nabarmendu dute (ikus Bybee *et al.*, 1994, *apud* Laka, 2004: 124). Ildo berean koka daitezke Demirdache & Uribe-Etxebarria, 2000 eta Uribe-Etxebarria, 2004 lanak, denboraren eta aspektuaren arteko harremanak nola dauden egituratuta azaltzeko lekua eta denbora adierazteko erabiltzen den sistemaz baliatzen garena proposatzen baitute.

Hualdek eta Ortiz de Urbinak Postposizio Sintagmaren alde aipatzen duten beste argudio bat da *-t(z)en* egiturek genitiboa har dezaketen ala ez: Iparraldeko euskalkietan *-t(z)en* morfema hartzen duten aditzen perpaus osagarriek kasu genitiboa jaso dezaketen bitartean, egitura perifrastikoetan, aldiz, genitiboa ez da posible.

Guri hemen interesatzen zaiguna da Hualde eta Ortiz de Urbinaren proposamenean (Lakak 2004, 2006 bere egiten duena) *ari* progresiboa aditz gisara tratatzen dutela, eta alde horretatik, haren osagarri gunean ageri den perpausa (1b) hautemate eta jarduera aditzek hautatzen dituzten mendeko perpaus jokatugabeen parekoa litzateke (1a). Hurrengo atalean ikusiko dugunez, azentuaz den bezainbatean, bi egiturek modu berean jokatzen dute, eta, aldiz, perifrastikoetako *-t(z)en* egiturek beste eredu bat erakusten dute. Alde horretatik, datu horiek bateragarriagoak dira perifrastikoetako *-t(z)en* morfemak eta mendeko perpaus jokatugabeetako *-t(z)en* morfemak izaera desberdina dutelako ideiarekin (Goenaga 1984; Hualde eta Ortiz de Urbina 1987; eta Laka, 2004,³ 2006).

b) Bestetik, gorago aipatu bezala, beste hainbat adituk (Uribe-Etxebarria, 2004; Haddican, 2005; Etxepare, 2006; Arteatx, 2011), perpaus jokatugabeetan

³ Lakak (2004:126) proposatzen du euskarazko aspektu ez-perfektiboan gramatikalizatzeko bat gertatu dela, eta morfema bi zirenak morfema bakar bilakatu dela, aspektu-burua, hain zuzen (ikus Laka 1990).

$[-t(z)e + -n]$ egitura badela ukatu ez arren, proposatzen dute ez dela Postposizio Sintagma, baizik eta egitura perifrastikoetarako proposatzen den Aspektu Sintagma bera dugula, arestian aipatu dugun adposizio lokatiboaren eta aspektu progresiboaren arteko harremanaren garrantzia aspektuari egotziz, nolabait.⁴ Bestalde, hipotesi desiragarriagoa ere bada, kontrako argudiorik izan ezean, hipotesi sinpleenaren alde eginez, egokiagoa litzatekeelako azterbide bera ematea forma bera (eta seguru asko jatorri bera) duen morfemari.

Eztabaida honen aurrean, hurrengo atalean aurkeztuko ditugun datuek erakusten dute azentuerari dagokionez perifrastikoetako $-t(z)en$ eta perpaus jokatu gabeetako $-t(z)en$ egiturek ez dutela berdin jokatzeko. Lan honetan iradokitzen dut asimetria horren arrazoia egiturazkoa izan daitekeela; hau da, $-t(z)en$ egitura perifrastikoetan Asp^o burua dela, baina menpeko egitura jokatu gabeetan $[-t(z)e + -n]$ egituraren aurrean gaudela, hots, PostS dela. Proposamen honek kontrasteari azalpidea ematea ahalbidetzen du behintzat.

3. $-t(z)en$ eta azentua

Ezaguna denez, Bizkaiko iparraldeko zenbait hizkeratan hitz azentudunen eta hitz azentugabeen artean bereizten dute (Hualde, Elordieta & Elordieta, 1993, 1994; G. Elordieta, 1998; Hualde, 1997, besteak beste). Horrek esan nahi du hitz azentugabeek ez dutela berez azenturik, baina azentu «eratorria» jasotzen dute hitzaren azken silaban aditz jokatuaren aurrean agertuz gero (Jun & Elordieta, 1997; Hualde, Elordieta & Elordieta, 1993). Honek seguru asko zerikusia du kokapen sintaktiko hori eta fokuarien posizioa, biak, lotuta egotearekin. Hitz azentudunek, aldiz, azentu lexikoa dute, beti daramate azentua silaba jakin batean (nahiz eta zein silabatan doan aldagarria den, hizkeraren arabera).⁵ Beheko adibideek deskribatu dudana erakutsi nahi dute:

- (2) a. Ixékok neure koinatuá ikusi dau
- b. Nire koinatuak ixékon amá ikusi dau

(2a-b)-n ikus daitekeenez, *ama* eta *koinatua* azentugabeak dira berez, baina aditz jokatuaren aurrean doazenean azentua jasotzen dute azken silaban (konparatu *koinatua* hitzaren azentua (2a)-n eta haren azentu eza (2b)-n). *Ixéko* hitza, bestetik, azentuduna da, eta azentua gordetzen du perpausean agertzen den lekua edozein delarik ere.

⁴ Etxeparek (2006), haatik, izaera postposizionala aitortzen dion buru funtzional batean kokatzen du, Zein Sintagman, hau da, haren izaera duala azpimarratzen du.

⁵ Euskararen beste hainbat hizkeratan bezala, hizkera hauetako azentua tonu-azentua da, eta kasu honetan azentua H*L kontornu bidez gauzatzen da, hau da, silaba azentudunaren hurrengo silaban tonu beherakada bat hautematen da (G. Elordieta, 1998, Hualde, 1997).

Patroi hau perpaus nagusietan aurkitzen dugu, eta aspektuaren edo denboraren zehaztasunak ez dute inolako eraginik azentueran, espero zitekeenez, bidenabar:⁶

- (3) a. Ixékok neure koinatuá ikustén dau egunéro
- b. Ixékok neure koinatuá ikusikó dau etzi

Mendeko perpausetan, aldiz, azentuazio eredu desberdinak aurkitzen ditugu. *-ela* menderagailua daramaten perpausetan perpaus nagusietarako deskribatu dugun azentuera bera ikusten dugun bitartean, beste mendeko perpausetan eredu desberdina ageri zaigu: izan ere, beste lan batzuetan erakutsi denez (Elordieta, 2002; Arregi, 2006; Elordieta, Elordieta & Hualde, 2018), *-en* menderagailudun zehargalderetan eta erlatiboetan aditzaren aurrean doan hitz azentugabeak ezin du azentu eratorria edo nagusia jaso, eta aitzitik, azentua aditz laguntzailea+konplementatzaileak osaturiko hitz prosodikoan kokatzen da (ikus (4a-b)).

- (4) a. *[Ixékok neure koinatuá ikusíko daben] jakin nahi dau
- b. [Ixékok neure koinatua ikusíko **dabén**] jakin nahi dau

Honezaz gain, beste lan batean (Elordieta, 2020) erakutsi dut azentu ezarketan dauden asimetriak perpaus jokatugabe nominalizatueta ere hedatzen direla. Testuinguru hauetan mendeko aditzaren aurreko hitz azentugabeak ezin du azentua jaso (5a-b).

- (5) a. *Lagunak bioliñá jotiak lasaitu egiten dau
- b. *Laguna bioliñá joten ikusi dot

Lan honetarako interesatzen zaigun kontrastea (3a) eta (5b)-ren artekoa da, *-t(z)en* egiturek azentuera bereizia erakusten dutelako hitz azentugabea egitura perifrastiko batean agertzen den edo mendeko perpaus jokatugabearen burua den *-t(z)en* egitura baten barruan. Bidenabar, egitura progresiboetan eta mendealdeko hizkeretan mugimendu-aditzek hautatzen dituzten *-t(z)en* perpausetan hautemate-aditzetako azentu-patroi bera dakusagu:

- (6) a. Laguna bioliña **jóten** dago/dabil
- b. Herriko ogija **erósten** jun gara

Asimetria honek bete-betean ikutzen du *-t(z)en* morfemaren izaera eztabaidagarriaren auzia. Izan ere, datuek agerian uzten dute hiztunek ez dutela modu berean azentuatzen *-t(z)en* morfema daraman aditzaren aurreko osa-

⁶ Espazio-arrazoiengatik ezin naiz aditz nagusiaren azentuaren kokapenaz aritu; ondoren deskribatuko dugun asimetria aztertzeke ez du eraginik aditz nagusiak, edo, hobeto esanda, aditz nagusiak eta laguntzaileak osatzen duten hitz prosodikoak non daraman azentua. Irakurle interesatuak hainbat lanetara jo dezake xehetasun gehiagoren bila (esaterako, Hualde, Elordieta & Elordieta 1994, Ortiz de Urbina, 1994, Elordieta 1998).

gaia, honek aspektu burutugabea adierazten duenean eta menpeko perpaus jokatugabea ageri denean. Jokabide desberdin honen zergatia zein izan daitekeen da hona ekarri nahi duguna, eztabaidarako argudio gehiago aurkeztuz, eta prosodiako kontuak aintzat hartuz. Hurrengo atalean zehaztuko denez, asimetria prosodiko hau egiturazko desberdintasun baten azterna izan daitekeela iradoki nahi nuke.

4. Azalpen baterantz

4.1. Abiagune teorikoa

Asimetriaren berri emateko, lehenik abiapuntu teorikoa aurkeztuko dut, hots, nola onartzen dudan gertatzen dela azentuera hizkera hauetan. Horretarako, aurreko lan batzuetan proposatu dugunaren ildotik (ikus batez ere Elordieta, Elordieta eta Hualde, 2018, A. Elordieta, 2020), gure hipotesia da hitz azentugabeen azentuera eratorriak lotura duela hitzok agertzen diren eremu sintaktikoarekin, zehatzago *fase* sintaktikoekin, eta ondorioz, azken hau zein den, modu batera ala bestera ezarriko da azentua. Era horretan, prosodiaren eta sintaxiaren arteko lotura behin baino gehiagotan, zikloka, gertatzen dela onartzen dugu.

Bistakoa denez, hipotesia frogatzeko, hitz azentudunen eta azentugabeen artean bereizten duten hizkerek nola jokatzeko duten ikertu behar da, eta horregatik hartu dugu Bizkaiko iparraldeko Lekeitioko hizkera aztergai, adibide gisa. Egiten dudan proposamenaren arabera, egitura perifrastikoe-tako *-t(z)en* morfema Asp.^o da, aditu gehienen iritziarekin bat eginez, baina mendeko perpaus jokatugabeetako *-t(z)en* Postposizio Sintagma dela proposatuko dut, ideia horrek aipatu berri dugun asimetria prosodikoaren berri eman dezakeelakoan. Hala, lan honek ekarpen xumea egin nahi dio aspal-diko eztabaidari.

Ontzat joko dudan marko teorikoa azken urteetan sintaxiaren eta F(orma) F(onetikoa)-ren arteko interfazeaz diharduten hainbat lanetan irekitako ildoan kokatzen da (ikus G. Elordieta, 2007; Elfner, 2018 ikuspegi honen aurkezpen ezin argiagotarako). Xeheki, Uriagerekaren (1999) *Ahoskatze Anizkuna (Multiple Spell-out)* analisis oinarrituz, azentu nagusiaren esleipena zikloen barruan erabakitzen dela onartuko dut, haren eremua *spell-out* edo ‘ahoskatze’ gunera bidaltzen den materiala delarik (Bresnan, 1971; Legate, 2003; Adger, 2007, Kratzer & Selkirk, 2007; Kahnemuyipour, 2009, Cheng & Downing 2009, 2016, Downing, 2010, 2011, Dobashi 2003, 2009, 2014, 2019, besteak beste). Lan horietan onartu ohi denez, arau fonologiko batzuk syntaxian *fase* deritzen eremuekin identifikatzen dira (Chomsky, 2001, 2004, 2008); hau da, fase sintaktiko baten barruan ezartzen dira. Era berean, onartuko dut ahoskatzera bidaltzen den egitura fase-buruaren osa-

garria dela, modu horretan burua bera eta haren espezifikatzailea hurrengo fasera arte ‘erabilgarri’ geratuko dira eratorpen sintaktikoak aurrera egin ahala (Legate, 2003; Adger, 2007; Kahnemuyipour, 2009; Kratzer & Selkirk, 2007; Pak, 2008; Cheng & Downing, 2009; Selkirk, 2011; Ahn, 2015).

Faseei dagokienez, onartuko dut *a* eta Konp-ez gain (Chomsky, 2001, 2004, 2008), *P* ere fasea dela (Abels, 2003, 2012). Hala ere, egungo azterbide sintaktikora egokituz, Ortiz de Urbinak (1999, 2008) euskarara egokitu duen Rizziren (1997) KonpS zatituaren analisia gureganatuz, Chomskyk fasetzat duen C/Konp Jokatua^o (Jok) buruarekin identifikatuko dugu.

Marko teorikoarekin amaitzeko, hitz azentugabeen azentu nagusia nola ezartzen den arautzen duen formula aurkeztuko dut. Horretarako, Adger-ek (2007) formulatzen duen Azentu Ezarketaren Erregelaren (NSR [*Nuclear Stress Rule*]) bertsio hau erabiliko dut, zertxobait egokituz⁷:

- (7) a. Errepikatu hitz prosodikoaren azentu nagusia hurrengo zikloetan (faseetan)
- b. Azentua duen osagirik ez badago, eskuinaldean dagoen hitzaren islatu

4.2. *Proposamena*

Abiagune honetatik, prest gaude goian aipatu dugun kontrastearen berri emateko, hots, testuinguru batean eta bestean hitz azentugabeen azentuera nola zehazten den pentsatzeko. Gogora dezagun azaldu nahi dugun asimetria:

- (8) a. lagunak bioliñá jotèn dau
- b. Laguna bioliña jóten ikusi dot

Lehenik, ikus dezagun pausuz pausu nola eratorriko litzatekeen (8a) bezalako adierazpen perpaus arrunta.

Eratorpen sintaktikoan *A* *a*-ra mugituko da, eta *AS* barneko osagarria kasua zilegiztatzeko *a*-ren kanpoko espezifikatzaile mugitzen dela onartzen badugu, 1. ahoskatze eremuan ez legoke osagai fonologikotik ahoskatzeko, eta beraz, hurrengo fasera arte ez da ezer ahoskatuko. Ondoren, Asp txertatzen da -kasu honetan -*t(z)en-*, eta gero Denb; subjektua *aS*-ren espezifikatzaile gunetik Denboraren espezifikatzaile doa, eta hurrengo Jok^o txertatzen denean, 2. ahoskatze eremua DenbS da. Aditza Jok^o-era mugitzen bada,

⁷ Adger (2007):

- (i) a. Project the highest stress to the next line of the grid.
- b. In the absence of a highest stress, project the rightmost. [cf. Gussenhoven, 1983]

[*lagunak bioliña*] da eremua, eta (7)-ren arabera, [*lagunak*] eta [*bioliña*] biak direnez azentugabeak, *bioliña*-k jasoko du azentua, eskuinaldean dagoelako.⁸

Goazen orain (8b) adibidea aztertzeraz, alegia, mendeko *-t(z)en* egituren azentuera nola ezarriko litzatekeen aztertzeraz.

Kasu hauetarako, iruditzen zait Hualde eta Ortiz de Urbinak proposatzen zuten $[-t(z)e]n$ egiturak errazago azal dezakeela aurkitzen dugun azentu eredua; hau da, P(ostposizio) batek menderatzen duen nominalizazioa dela, Uriagereka & San Martinek (2002) eta San Martinek (2008, 2012) onartu bezala. Horretarako, Kaynek (2000, 2005) preposiziodun konplementatzaileen eratorpenaz dioena gure datuetara ekarriko dut. Bestela, *-t(z)en* biak Asp^o kategoriakoak balira, nekez azal liteke zergatik ez duten jokatzan modu berean aditzaren aurreko hitzaren azentuazioari dagokionez egitura perifrastikoeak eta perpaus jokatugabeek.

Lan honetan mendeko perpaus jokatugabeetako *-t(z)e* morfema nominalizatzailea konplementatzailetzat joko dut, mendekotasuna adierazten baitu perpaus jokatugabeetan. Horrek, gainera, bidea ematen digu *-t(z)ea* nominalizazioetan aurkitzen dugun azentu eredu berdina argitzeko (Elordieta, 2020).

Kaynek argudiatzen du konplementatzaileen artean preposiziodun konplementatzaileak daudela, eta hauek P(reposizio)S(intagma) geruza dutela KonpS-ren gainean. Ideia gurera ekarriz, *-t(z)en*, *-t(z)eko*, *-t(z)era* motako konplementatzaileak *postposiziodun konplementatzaileak* direla proposatuko dut, ondoko egitura proposatuz (ikus Elordieta, Elordieta & Hualde 2018, beste postposiziodun konplementatzaileetarako):

$$(9) \quad [_{\text{PosS}} [_{\text{JokS}} [_{\text{DenbS}}] \text{-tze}] \text{-n}]$$

Ikusiko dugunez, (8b)-ren eratorpena desberdina da, eta desberdintasun horrek erabakitzen du, gure ustez, azentuazio desberdina bi testuinguruetan. Izan ere, Kaynek (2005) argudiatzen du P-k DenbS erakartzen duela bere espezifikatzaile. Ideia hau gureganatuz, eman dezagun Jok^o-en *-t(z)e* dagoela, eta *-n* gorago dagoen P dela, (9) egiturak aditzera ematen duenez. Gogora dezagun, era berean, P fasea dela onartu dugula (Abels, 2012). Hau guztia aintzat hartuta, Jok^o P-ra mugitu ondoren, eta DenbS P-ren espezifikatzaile mugitu ondoren, Jok^o fasearen ahoskatze eremuan ez dago ezer fonologikoki gauzatzeko (mugitutako kopiak baino ez daudelako), eta (7b) aplikatuz, aditz

⁸ Beste aukera bat da pentsatzea AS barneko osagarriak ez direla mugitzen —esaterako, kasua komunztadura bidez zilegiztatzen delako—. Kasu horretan, azentu ezarketari begira ondorio berberetara iritsiko ginateke. Izan ere, 1. ahoskatze eremuan (*aS*) [*bioliña*] genuke, eta azentugabea izanik, (7b)-ren arabera, azentu nagusia jasoko du. Ondoren, Asp eta gero Denb txertatzen da, subjektua haren espezifikatzaile doa, eta hurrengo Jok^o txertatzen denean, 2. ahoskatze eremua DenbS da. Aditza Jok^o-era mugitzen bada, [*lagunak bioliña*] da azentu eremua, eta (7)-ren arabera, [*bioliña*]-k jasoko du azentua, espero bezala.

jokatugabeak (eskuinaldean dagoen hitza delako) jasoko du azentua, (8b)-n dakusagun azentuera eratorriaz.

Proposamen honek erraz azal dezake (8a) eta (8b)-ren arteko kontrastea, izan ere *joten* (8a)-n eta (8b)-en ez daude fase berean, eta hartara, fonologiara bidaltzen den materiala desberdina da, eta, ondorioz, azentu ezarpenaren erregela modu desberdinean erabakiko da kasu batean eta bestean.

5. Ondorioak

Lan honetan *-t(z)en* morfema erabil dezakegun bi testuinguruz jardun dut, egitura perifrastikoetan aspektu burutugabea adierazten duen morfema denean eta zenbait predikatutako osagarri perpausetan ageri denean.

Gramatika-lanetan era desberdinean tratatzen dira bi erabilera hauek: batzuen ustez bai egitura perifrastikoetan bai mendeko perpaus jokatugabeetan *-t(z)e* aditz izenari inesiboko postposizioa gehituz eratu dira; beste batzuen ustez, azterketa sinkroniko baten ikuspegitik *-t(z)en* da morfema (hauentzat Aspektuzko elementua da), eta beste batzuen ustez, aldiz, bi egiturak ditugu: *-t(z)en* aditz perifrastikoekin, eta *-t(z)e+-n* mendeko perpaus jokatugabeetan.

Lan honek ekarpena egin nahi dio eztabaida honi Bizkaiko iparraldeko hizkera batzuetako azentu ereduari erreparatuta, datu prosodikoek iradokitzen baitute hitzunek ez dutela modu berean azentuatzen *-t(z)en* morfema daraman aditzaren aurreko osagaia, honek aspektu burutugabea adierazten duenean egitura perifrastikoetan eta mendeko perpausetan ageri denean. Hau, gutxienez, argudio bat da aspektuala den *-t(z)en* eta jokatugabeetako *-t(z)en* artean bereizteko. Edo, beste modu batera esanda, pentsatzeko mendeko *-t(z)en* egiturek eta adizki perifrastikoetako *-t(z)en* egiturek azterbide desberdina eskatzen dutela.

Kontrastea ulertu nahian, lan honetan iradoki dut mendeko *-t(z)en* postposizioduna den bitartean, aspektu burutugabea adierazten duen *-t(z)en* aspektuzko morfema dela. Horretarako, Kayneri (2000, 2005) jarraituz, *-t(z)en* postposiziodun konplementatzailea dela onartu dut. Hitz azentugabeen azentu ezarpenaren araua nola konputatzen den zehazteko, fonologiaren eta sintaxiaren eremuen arteko harremana aztertzen duten hainbat lanen ildo teorikotik abiatuta, azentu ezarpenaren arau fonologikoaren eremuak fase sintaktikoarekin bat egiten duela defenditu dut. Abiapuntu horretatik, lanean aztertutako asimetriak azaltzen saiatu naiz hitz azentugabeen azentu ezarpenaren eremu prosodikoa *a*, *Jok*, eta *P* faseen eskuineko muturrarekin lotuta dagoela proposatuz.

-t(z)en postposiziodun konplementatzailea bada, *P* honek DenbS-ren mugimendua erakartzen du bere espezifikatzaile (Kayne 2005). Horrela, azen-

tuaren ezarketak fase-buruaren osagarrian dauden elementuei bakarrik eragiten dienez, fasearen barruan ez dago osagai fonologikorik eta ondorioz eskuineko muturrean dagoen aditz jokatugabeak jasoko du azentu nagusia, hemen proposatzen dudana azentu ezarketaren analisiak iragartzen duen bezala. Aitzitik, aspektu burutugabea adierazten duen *-t(z)en* Asp bada, ez dago P-rik, beraz, azentua beste fase baten barruan ezarriko da, eta aditzaren aurretik eta eskuineko muturrean dagoen osagaiari ezarriko zaio.

Idea hau bide zuzenetik doan frogatzeko, egitura gehiago aztertu beharko lirateke, besteak beste, *-t(z)en* ageri den bestelako testuinguruak, hala nola *zail da...-t(z)en* motakoak, adberbio posizioan doazenean, edo *-t(z)ean* egiturekin alderatu. Hemendik aurrerako ikerketan galdera hauei ekitea espero dut.

Bibliografia

- Abels, K., 2003, *Successive cyclicity, anti-locality, and adposition stranding*, University of Connecticut-eko doktorego tesia.
- , 2012, *Phases: an essay on cyclicity in syntax*, Berlin / Boston, Walter de Gruyter.
- Adger, D., 2007, Stress and phasal syntax, *Linguistic Analysis* 33, 238-266.
- Ahn, B., 2015, There's nothing exceptional about the Phrasal Stress Rule. *ling.auf.net/lingbuzz/002458*.
- Arregi, K., 2006, Stress and islands in Northern Bizkaian Basque, *ASJU* 40, 81-106.
- Arteatz, I., 2011, *Euskarazko aditz jokatugabeak: -t(z)en morfemadun perpaus osagarrien azterketa sintaktikoa*, UPV/EHUko doktorego tesia.
- , 2012, Perception verb complements in Basque, in U. Etxeberria, R. Etxepare & M. Uribe-Etxebarria (arg.) *Noun Phrases and Nominalization in Basque: Syntax and semantics*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins, 397-435.
- Artiagoitia, X., 1995, *Verbal Projections in Basque and Minimal Structure*, Donostia, ASJUren Gehigarriak-Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 2003, Non-finite structures. In Hualde, J. I. & J. Ortiz de Urbina, *A Grammar of Basque*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 656-693.
- Azkue, R. M., 1923-1925 [1969], *Morfología Vasca*, Bilbao, La Gran Enciclopedia Vasca.
- Bresnan, J., 1971, Sentence stress and syntactic transformations, *Language* 47, 257-281.
- Bybee, J., R. Perkins & W. Pagliuca, 1994, *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, Chicago, Chicago University Press.
- Cheng, L. L. & L. Downing, 2009, Where's the topic in Zulu?, *The Linguistic Review* 26, 207-238.
- Cheng, L.L. & L. Downing, 2016, Phasal syntax = cyclic phonology?, *Syntax* 19.2, 156-191.
- Chomsky, N., 2001, Derivation by phase, in M. Kenstowicz (arg.), *Ken Hale: A life in language*, Cambridge MA, MIT Press, 1-52.
- , 2004, Beyond explanatory adequacy, in A. Belletti (arg.), *The cartography of syntactic structures: vol. 3. Structures and beyond*, Oxford, Oxford University Press, 104-130.

- , 2008, On phases, in R. Freidin, C. P. Otero & M. L. Zubizarreta (arg.), *Foundational issues in linguistic theory: Essays in honor of Jean-Roger Vergnaud*, Cambridge MA, MIT Press, 133-166.
- Demirdache H. & M. Uribe-Etxebarria, 2000, The Primitives of Temporal Relations, in R. Martin *et al.* (arg.), *Step by step. Essays on Minimalist Syntax in Honor of Howard Lasnik*, Cambridge MA, MIT Press, 157-186.
- de Rijk, R. P., 2008, *Standard Basque: a progressive grammar*, Cambridge MA / London, MIT Press.
- Dobashi, Y., 2003, *Phonological phrasing and syntactic derivation*, Cornell University-ko doktorego tesia.
- , 2009, Multiple Spell-Out, assembly problem, and syntax-phonology mapping, in J. Grijzenhout & B. Kabak (arg.), *Phonological domains: Universals and deviations*, Berlin, Mouton de Gruyter, 195-220.
- , 2014, Prosodic domains and the syntax-phonology interface, in A. Carnie, Y. Sato, and D. Siddiqi (arg.), *The Routledge handbook of syntax*, London, Routledge, 365-387.
- , 2019, *Externalization. Phonological Interpretations of Syntactic Objects*, London, Routledge.
- Downing, L., 2010, An edge-based approach to the alignment of syntactic phases and prosodic phrases, in N. Vincent & L. Mycock (arg.), *The prosody-syntax connection. Transactions of the Philological Society* 108, 352-369.
- , 2011, The prosody of 'dislocation' in selected Bantu languages, *Lingua* 121.5, 772-786. DOI:10.1016/j.lingua.2010.11.006.
- Elfner, E., 2018, The syntax-prosody interface: current theoretical approaches and outstanding questions. *Linguistics Vanguard* 1. <https://doi.org/10.1515/lingvan-2016-0081>
- Elordieta, A., 2002, On the (im)possibility of prosodic focus marking in embedded contexts in Northern Bizkaian Basque, in X. Artiagoitia, P. Goenaga & J. Lakarra (arg.), *Erramu Boneta. Festschrift for Rudolf PG de Rijk*, Bilbo, ASJUren Gehigarriak-UPV/EHU, 153-177.
- , 2020, Azentuazioaren eremu sintaktikoak mugatzen, *Fontes Linguae Vasconum 50 urte: Ekarpak berriak euskararen ikerketari / Nuevas aportaciones al estudio de la lengua vasca* liburuan agertzeko, Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- , G. Elordieta & J. I. Hualde, 2018, Menpeko perpausetako hitz azentugabeen foku azentuaz, *FLV* 126, 415-433.
- Elordieta, G., 1998, Intonation in a pitch-accent variety of Basque, *ASJU* 32, 511-69.
- , 2007, Segmental phonology and syntactic structure., in G. Ramchand & C. Reiss (arg.), *The Oxford Handbook of Linguistic Interfaces*, Oxford, Oxford University Press, 125-177.
- Etxepare, R., 2006, Number Long Distance Agreement in (Substandard) Basque, *ASJU* 40, 303-350.
- Euskaltzaindia, 2011, *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak-VII (perpaus jokatu-gabeak)*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Euskara Institutua, UPV/EHU, Aditz izena, *Sareko Euskal Gramatika (SEG)*, www.ehu.eus/seg. ISBN: 978-84-693-9891-3.
- Goenaga, P., 1984, *Euskal sintaxia; konplementazioa eta nominalizazioa*, UPV/EHUko doktorego tesia.

- Gorratxategi, J., I. Igartua & J.A. Lakarra (arg.), 2018, *Euskararen Historia*, Vitoria-Gasteiz, Eusko Jaurilaritza.
- Gussenhoven, C., 1983, *A semantic analysis of the nuclear tones of English*, Bloomington, Indiana University Linguistics Club.
- Haddican, B., 2005, *Aspects of Language Variation and Change in Contemporary Basque*, New York University-ko doktorego tesia. <http://www.soziolinguistika.org/fr/node/1712>
- Hualde, J.I., 1997, *Euskararen Azentuerak*, Donostia-Bilbo, Gipuzkoako Foru Aldundia eta UPV/EHU.
- , 2003, Nonfinite forms, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*. Berlin - New York, Mouton de Gruyter, 196-208.
- , eta J. Ortiz de Urbina, 1987, Restructuring with ARI, *ASJU* 21.2, 425-452.
- , Elordieta, G. & A. Elordieta, , 1993, Focalización y prosodia en vascuence vizcaíno. *ASJU* 26.3, 731-749.
- , Elordieta, G. & A. Elordieta, 1994, *The Basque dialect of Lekeitio*, Donostia, ASJUren Gehigarriak-Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Jun, S-A. & G. Elordieta, 1997, Intonational structure of Lekeitio Basque, in A. Botinis, G. Kouroupetroglou & G. Carayiannis (arg.), *Intonation: Theory, models and applications. Proceedings of Anesca Workshop*, Athens.
- Kahnemuyipour, A., 2009, *The syntax of sentential stress*, Oxford, Oxford University Press.
- Kayne, R., 1999, Prepositional complementizers as attractors, *Probus* 11, 39-73. [Berrargitaratua: Kayne, R. (2000). *Parameters and universals*, Oxford, Oxford University Press, 282-313].
- , 2005, Prepositions as probes, in R. Kayne, *Movement and silence*, Oxford, Oxford University Press, 85-104.
- Kratzer, A. & R. Selkirk, 2007, Phase theory and prosodic spellout: The case of verbs, *The Linguistic Review* 24, 93-105.
- Lafitte, P., 1944, *Grammaire basque (Navarro-Labourdin Littéraire)*, Baiona, Librairie Le Livre. [berrargitalpena: 1979, Donostia, Elkar].
- Laka, I., 1990, *Negation in syntax: on the nature of functional categories and projections*, MIT doktorego tesia.
- , 2004, Ari progresiboaz: euskararen kasu markak, in P. Albizu & B. Fernández (arg.), *Euskal gramatika XXI. mendearen atarian: arazo zaharrak, azterbide berriak*, Gasteiz, Arabako Foru Aldundia, 111-132.
- , 2006, Deriving split ergativity in the progressive: the case of Basque, in D. Masam, A. Johns & J. Ndayiragije (arg.), *Ergativity*, Dordrecht, Springer, 173-196.
- Legate, J. A., 2003, Some interface properties of the phase, *Linguistic Inquiry* 34, 506-516.
- Manterola, J., 2006, -a euskal artikulua definituaren gainean zenbait ohar, *ASJU* 40, 651-676.
- Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some Parameters in the Grammar of Basque*, Dordrecht, Foris.
- , Verb-initial patterns in Basque and Breton, *Lingua* 94, 125-153.
- , 1999. Focus in Basque, in G. Rebuschi & L. Tuller (arg.), *The grammar of focus*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 311-334. [Euskarara moldatua: Ortiz de Urbina, J., 2008, Indar sintagmak, Foku sintagmak eta ezkerreko buruak euskarara, in I. Arteatx, X. Artiagoitia & A. Elordieta (arg.), *Antisimetriaren hi-*

- potesia* vs. *Buru parametroa*: *euskararen oinarritzko egitura ezbaia*, Bilbo, UPV/EHU, 51-68.
- , 2003, Periphrastic constructions, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*, Berlin - New York, Mouton de Gruyter, 284-298.
- Padilla, M., 2013, Non-Finite Verbal Morphology, in M. Martinez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque*, Frankfurt, Peter Lang, 323-357.
- Pak, M., 2008, *The postsyntactic derivation and its phonological derivations*, University of Pennsylvania-ko doktorego tesia.
- Rizzi, L. 1997, The fine structure of the left periphery, in L. Haegeman (arg.), *Elements of Grammar: Handbook in Generative Syntax*, Dordrecht, Kluwer, 281-337.
- San Martin, I., 2008, Defective domains in Basque nominalized dependants, in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.) *Gramatika jaietan Patxi Goenagari omenez*, Donostia, ASJUren Gehigarriak-UPV/EHU, 753-767.
- , 2012, Structural dependency and interpretation in Basque nominalized clauses, in U. Etxebarria, R. Etxepare & M. Uribe-Etxebarria (arg.) *Noun Phrases and Nominalization in Basque: Syntax and semantics*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 375-396.
- & J. Uriagereka, 2002, Infinitival complementation in Basque. In X. Artiagoitia, P. Goenaga & J. Lakarra (arg.), *Erramu boneta: A Festschrift for Rudolf P.G. De Rijk*, Donostia, ASJUren Gehigarriak-UPV/EHU, 597-609.
- Selkirk, E. O., 2011, The syntax-phonology interface, in J. Goldsmith, J. Riggle & A. Yu (arg.), *The Handbook of Phonological Theory*, Oxford, Wiley-Blackwell, 435-484.
- Svenonius, P., 2004, On the edge, in D. Adger, C. de Cat eta G. Tsoulas (arg.) *Peripheries: syntactic edges and their effects*, Dordrecht, Kluwer, 261-287.
- Truckenbrodt, H., 1995. *Phonological Phrases: their relation to syntax, focus and prominence*, MIT doktorego tesia..
- , 1999, On the relation between syntactic phrases and phonological phrases, *Linguistic Inquiry* 30, 219-255.
- , 2005, A short report on Intonation Phrase boundaries in German, *Linguistische Berichte* 203, 273-296.
- , The syntax-phonology interface, in de Lacy, P. (arg.), *Cambridge Handbook of Phonology*, Cambridge, Cambridge University Press, 435-456.
- Urgell, B., 2006, Para la historia del sustantivo verbal vasco, *ASJU* 40, 921-948.
- Uriagereka, J., 1999, Multiple *spell-out*, in S. D. Epstein & N. Hornstein (arg.), *Working minimalism*. Cambridge MA, MIT Press, 251-282.
- Uribe-Etxebarria, M., 2004, Denbora erlazioak eta hitz-hurrenkera euskaraz., in P. Albizu & B. Fernandez (arg.), *Euskal gramatika XXI. mendearen atarian: arazo zaharrak, azterbide berriak*, UPV/EHU-Arabako Foru Aldundia, 149-175.

Busturialdeko euskararen aldakortasuna: «zait»

Ariane Ensunza Aldamizetxebarria
UPV/EHU

Laburpena

Artikulu honetan Busturialdean hitz egiten den euskararen aldaerak izan ditugu aztergai. Horretarako, hizkuntza-aldagai bat eta bi gizarte-faktore aztertu ditugu. Hizkuntza-aldagaiari dagokionez, «(zait) aldagaia» izendatu duguna aztertu dugu; hau da, NOR-NORI saileko adizkien hasieran agertzen den soinuaren aldaera desberdinak. Bestetik, (zait) aldagaiak bi gizarte-faktoreen arabera erakusten duen aldakortasuna islatu da: herria eta adina. «Herria» gizarte-faktorean Busturialdea osatzen duten hogeit hamar herriak hartu dira, eta «adina» gizarte-faktorean bi adin-talde bereizi dira: 1) helduak, 1950 aurretik jaioak; eta, 2) gazteak, 1985-1995 urteen artean jaioak.

Bestetik, gure datuek begi-bistako aldakortasuna erakusten dute eta, beraz, orain arteko ikerketek islatu duten homogeneotasuna ez dela erreal erakutsi da. Batetik analisi geolinguistikoa eskaini dugu aldagai honen aldaeren erabilera eta distribuzioa erakusteko; eta, bestetik, analisi estatistikoa eskaini dugu, aldaera bakoitzaren erabilera estatistikoki esanguratsua den ala ez adierazteko.

Hitz gakoak: bariazioa, hizkuntza aldakortasuna, aldakortasun soziolinguistikoa, NOR-NORI, Busturialdea.

1. Sarrera

Dialektologia ikasgaiaren irakasle izan genuen Koldo Zuazo, eta harekin ikasi genuen euskalki eta azpieuskalkiak bata bestearengandik banatzen. Begirune handiz irakurri ditugu hark euskalkien inguruan egindako ekarpenak, lan eta sailkapenak eta horiei esker ikasten jarraitu dugu unibertsitate ikasketak bukatu ostean ere. Egia da Zuazok erabilitako metodoak eta gure ikerketetakoak ez datozela bat; bera hurbilago baitago dialektologia tradizionaletik eta gu, aldiz, dialektologia bariasionistik. Helburuak eurak ere ez dira berberak izan, hark euskalkien sailkapena izan baitu jomugatzat eta guk, ordea, hizkeren aniztasuna islatzea. Bakoitzak bere bidea hartu eta landu duen arren, beti gogoratzen ditugu Koldoren ikaspenak begirune eta errespetuz.

Azken urteotan gurean ugarituz joan dira hizkeren barnean gertatzen den aldakortasuna aztertzen duten ikerketak (Gaminde 2009; Gaminde eta Romero 2011; Gaminde eta lag. 2012; Aurrekoetxea 2008; Ormaetxea 2008; Garmendia 2008; Lujanbio 2011; Unamuno, Ensunza eta Ormaetxea 2012a). Ildo horretatik, Gernika-Lumoko hizkuntza aldakortasuna aztertu genuen lehendabizi (Ensunza 2012) eta gaur egun belaunaldi desberdinen artean dauden berdintasun eta desberdintasunak agerian uztearekin batera, herri horretan hitz egiten den euskara nola dabilen aldatzen erakutsi genuen.

Gero, muga geografikoa zabaltzearen beharraz kargutu ginen eta Busturialdea osatzen duten hogeit hamar herrietan egin genuen ikerketa (Ensunza 2015), eremu geografiko honetako bariazioa hobeto ezagutzeko. Alde batetik, Bizkaiko erdialdean dagoen Busturialdea eskualdean gaur egun herrien artean dagoen bariazioa aztertu genuen, baina horrez gain, adin desberdineko hiztunen artean dagoen hizkuntza-aldakortasuna ere aztertu genuen; bestela esanda, Busturialdean bai geografikoki bai soziolinguistikoki dagoen aldakortasuna izan genuen aztergai. Horretarako, 19 hizkuntza-aldagai beregain ikertu genituen; alde batetik, Zuazok (2003) zehaztutako sartaldeko eta sartaldeko azpieuskalkietan bereziak diren ezaugarriak hautatu genituen eta, bestetik, Gamindek (2007) Bizkaiko hizkeren azterketarako erabilitako ezaugarriak.

Omenaldirako artikuluko honetan aurreko azterketetan oinarritutako aldagai bakarraren emaitzak eskainiko ditugu, bestela luzeegi joko ligukeelako. Hemen, beraz, (zait) aldagaiak Busturialdean erakusten dituen aldaerak aurkeztuko ditugu eta hizkuntza-aldagai honek beste gizarte-faktoreekin duen harremana eskainiko dugu; hala nola, herria eta adina.

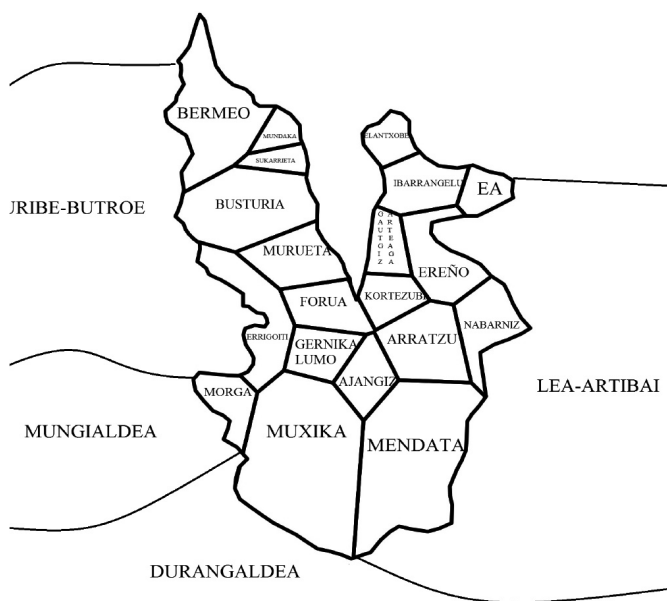
Horretarako, lehenengo atalean azterkizuna eta helburuak azalduko ditugu. Ondoren, (zait) aldagaiak Busturialdeko herrietan duen izaeraz esan dena bilduko dugu. Ostean, guk bildutako datuekin egindako analisiak eskainiko ditugu: batetik analisi geolinguistikoa eskainiko dugu aldagai honen aldaeren erabilera eta distribuzioa erakusteko; eta, bestetik, analisi estatistikoa eskainiko dugu, aldaera bakoitzaren erabilera estatistikoki esanguratsua den ala ez adierazteko. Azkenik, egindako analisitik ateratako ondorioak eskainiko ditugu.

2. Azterkizuna eta helburuak

Hizkuntza-aldakortasuna aztertzen duten ikerketek bi motatako aldagaiak hartzen dituzte kontutan: aldatzen ari diren hizkuntza-aldagaiak eta aldaketa horretan eragiten duten gizarte-faktoreak. Izan ere, gisa honetako ikerketen helburua aldakortasuna zein aldagairen arabera den zehaztea da. Nola-

nahi ere, bakoitzak duen helburuaren arabera ikerketa batetik bestera aldatu egiten dira aztertzen diren aldagaiak. Gure kasuan, herria eta adina dira kon-tuan hartu ditugun gizarte-faktoreak.

Herriari dagokionez, lekukoaren jatorria izan da gure ikerketarako ezin-bestekoa izan den gizarte-faktorea. Busturialdea hogeit hamar herrik osatzen dute, baina itsasadarrek geografikoki bitan banatzen ditu: itsasadarren ezkerre-tara geratzen direnak eta eskumatara geratzen direnak. Ezkerretara daude Bermeo, Mundaka, Sukarrieta, Busturia, Murueta eta Forua; eskumatara, os-tera, Kortezubi, Gauteziz-Arteaga, Ibarrangelu eta Elantxobe. Horrez gain, itsasadarretik barrualderago geratzen diren beste hainbat herrik ere osatzen dute Busturialdea: Ea, Ereño, Nabarniz, Arratzu, Ajangiz, Mendata, Muxika, Morga, Errigoiti eta Gernika-Lumo. Bestetik, Busturialdeak Uribe-Butroe, Mungialdea, Durangaldea eta Lea-Artibairekin egiten du muga:

1. mapa

Busturialdeko herriak geografikoki, DiaTech bidezko mapa

Bestetik, Busturialdea tarteko-hizkera gisa sailkatu da azken euskalkien mapan (Zuazo 2008: 62-63; 2017); mendebaldeko euskalkiaren barruan sar-taldeko eta sortaldeko azpieuskalkien tartean dagoen hizkera gisa. Hori dela eta eremu geografiko honetan ezaugarriak nola banatzen edo hedatzen diren ikustea ezinbesteko iruditu zaigu:

Iturria: Zuazo, 2008: 63.

2. mapa

Zuazoren sailkapen-mapa, mendebaleko euskalkia

Adinari dagokionez, gure ikerketan bi taldetan banatu ditugu lekukoak: helduak eta gazteak. Helduak 1950 urtea baino lehen jaiotakoak izan ziren eta, gazteak, oster, 1985-1995 urteen artean jaiotakoak. Honenbestez, ikerketa honetako datu eta ondorioak ez dira nekazari-abeltzainen edo langileen berbakerara mugatzen, ezta Busturialdeko biztanle zaharrenen berbakerara ere.

Busturialdeko hizkuntza aldakortasuna sistematikoki biltzeko itzulpen eta interpretazio bidezko galdetegia erabili dugu, lagin homogenea batzeko eta, honenbestez, konparagarriak diren datuak lortzeko. Jakina da datuak jasotzeko metodo horrek erregistro formalagoa jasotzeko arriskua dakarrela, eta hori dela eta ezin dezakegu bere osotasunean ziurtatu oinarritzat ditugun grabazioek beti-beti hiztunen eguneroko berbakera islatzen dutenik. Arazo hau edozein zientzian gertatzen da, gisa guztietako datu-bilketek baitute era bateko edo besteko arriskua. Dena dela, ziurta genezake gure ikerketarako bildu diren datuek ez dutela inkoherentziarik erakusten beraien artean eta fidagarriak direla, Lopez Moralesen (1994: 78) estrategiak kontuan izan baititugu *behatzailearen paradoxa* ahal bezainbeste saihesteko.

Grabatu ostean, audio guztiak Praat programarekin (Boersma & Weenink 2009) etiketatu eta analizatu dira. Gisa honetako programak erabilita, analisia irizpide objektiboetan funtsatzen baita; horrela, bere osotasunean balio objektiboa izango duten transkribaketak eskaini daitezke. Ondoren, datu guz-

tiak Access 2007 eta Excell 2007 datu baseetan sartu dira eta herrika antolatu dira. Galdetegitik ateratako erantzun guztiak fonetikoki transkribatu dira IPA Alfabeto Fonetiko Internazionalaren bidez eta erantzun bakoitzari lema bana eman zaio, ondoren grafikoak ateratzea ahalbidetzeko. Bestalde, datu guztiak DiaTech (Aurrekoetxea *et al.*, 2013; 2016) programa informatiko estatistikora irauli dira, honen bidez aldaeren distribuzio geografikoa mapetan irudikatzen. Analisi geolinguistikorako aukera emateaz gain (similaritate mapak, isoglosa mapak...), bestelako analisiak egiteko aukera ere ematen du DiaTechek; hala nola, cluster analisiak eta distantzia matrizeak ateratzea ahalbidetzen du. Azkenik, datuak estatistikoki neurtu dira, zein aldagai den estatistikoki esanguratsua eta zein ez ikusi ahal izateko. Horretarako, grafikoak atera ditugu Access datu basearekin eta, bestetik, SPSS programa estatistikoa erabili dugu.

3. (zait) aldagaia

Artikulu honetan «(zait) aldagaia» izendatu dugun hizkuntza-aldagaia izan dugu aztergai; hau da, NOR-NORI saileko adizkien hasieran agertzen den soinuaren aldaera desberdinak aztertu dira. Honako hau dio Zuazok (2008: 77-78) Mendebaleko euskararen ezaugarriek eskainitako *Aditzaren morfologia* atalean:

Bilakaera fonetiko berezia egon da NOR-NORI saileko adizkietan; y- / dx- / j- aurkitzen ditugu mendebalek ekialdera goazela; ez z- orokorra. Hona hemen zabalduen dauden adizkiak: *yat* 'zait', *yak/ yan* 'zaik/ zain', *yako* 'zaio', *yaku* 'zaigu', *yatzu* 'zaizu', *yatzue* 'zaizue', *yake* 'zaie'. Ipar-mendebaleko hizkeretan, berriz, d- nagusitu da azkenaldian: *dat*, *dako*, *daku*, *datzu*, *datzue*, *dake*.

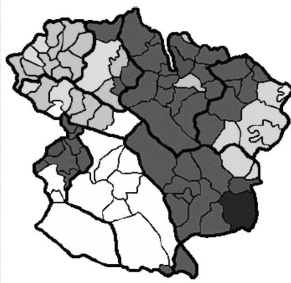
Lan horretan ez du bestelako zehaztapenik eskaintzen, baina aurrerago argitaratutako *Mendebaleko euskara* (2017) liburuan, honako hau dio ipar-sartaldeko hizkeraren ezaugarri nagusiak zerrendatzerakoan NOR-NORI saileko adizkien atalean (Zuazo, 2017: 106):

Ipar-sartaldeko hizkeraren bereizgarria da d- izatea NOR-NORI saileko orainaldian. Hauexek Getxoko adizkiak (Hualde eta Bilbao, 1992: 69): *dat/ dast* 'zait'; *datzu* 'zaizu'; *dako* 'zaio'; *daku/dasku* 'zaigu'; *datzue* 'zaizue'; *dake* 'zaie' [...].

Busturialdeko herri batzuetan ere bada d-; Morgan eta Elantxoben, gehienbat. Gazteen jardunean indartzen ari da: Bermeon, Mundakan eta Gernikan, esate baterako.

Bizkaierari buruzko gramatika eta deskribapen guztietan aipatzen da euskalki honek NOR-NORI sailean «j» duela hasieran, gainontzeko euskalkietan /z/ dena. Nolanahi ere, deskribapen gehienak hor geratzen dira, «j» horren nortasun fonetikoaren zehaztapen gehiagorik eman gabe, herririk herri izan dezakeen desberdintasunik aipatu barik, aldakortasun soziolinguistikoa kontuan hartu gabe edota bariazio interpersonala egon daitekeela aipatu ere egin gabe.

Gamindek (2007), besteak beste, (zait) aldagaiak bizkaieran duen eremu geografikoa eta herri bakoitzean duen izaera zehazten ditu (3. mapa):

d	Getxo, Berango, Sopela (y), Barrika (y), Laukiz, Gatika, Urduliz, Plentzia, Gorliz, Lemoiz, Jatabe, Mungia (y), Gamiz-Fika, Mañaka, Kortezubi, Arteaga (dx), Leioa (y), Erandio, Loiu (y), Derio, Zamudio, Lezama, Elantxobe, Buja (dx)	
y	Sopela, Barrika, Leioa, Loiu, Sondika, Arrankudiaga, Arakaldo, Orozko, Galdakao, Zeberio, Larrabetzu, Bedia, Lemoa, Igorre, Artea, Dima, Zeanuri	
dx	Basauri, Arrigorriaga, Zaratamo, Ugao, Zollo, Begoña, Buja, Fruiz, Arrieta, Morga, Errigoiti, Bakio, Bermeo, Mundaka, Busturia, Murueta, Arteaga, Nabarniz, Ereño, Ibarrangelu, Ea, Ispaster, Aulesti, Lekeitio, Mendexa, Amoroto, Gizaburu, Munitibar, Mendata, Zornotza, Gernika, Forua, Ajangiz, Muxika, Abadiño, Izurtza, Mañaria, Atxondo, Berriz, Elorrio (x), Ubide, Otxandio, Zaldibar (0)	
j	Markina, Etxebarria, Bolibar, Berriatua, Mallabia, Ermua	
g	Ondarroa	
x	Elorrio	
o	Zaldibar	

Iturria: Gaminde, 2007: 156.

3. mapa

Nor-nori adizkien hasiera

Gaminderen mapan ikus daitekeenez, NOR-NORI adizkien hasierako soinuari dagokionez batasun nabarmena erakusten dute Busturialdeko hizkerak, eta ondoko sortaldeko hizkerekin eta Durangaldearekin bat egiten dute, hauetan *dx-* aldaera erabiltzen baita. Mapa horren arabera, oster, *d-* aldaera erabiltzen da Elantxobe, Kortezubi eta Gautegiz-Arteagan, azken honetan *dx-* aldaerarekin batera bada ere.

Hala ere, Gernika-Lumon egindako ikerketa soziolinguistikoak erakutsi zuen (Ensunza, 2012: 232-233) herri hartan bertan denek ez dutela «j» berdin ebakitzen. Ikerketa hartan ondorioztatu zenez, Gernika-Lumon aldagai honek bost aldaera ditu: 1) «(z) aldaera» ([ʒ] frikari sabaiaurreko ahostuna), 2) «(dz) aldaera» ([dʒ] afrikatu sabaiaurreko ahostuna), 3) «(y) aldaera» ([j] frikari sabaikari ahostuna), 4) «(d) aldaera» ([d] herskari horzkari ahostuna), eta 5) «(0) aldaera» ([ø] kontsonanterik ez ahoskatzea: «ate» *zait*, «ako» *zai*o, etab.). Gainera, ikusi zen gizarte-faktoreek eragina dutela bost aldaera horien erabileran: (j) aldaera adin-talde guztietan agertu zen, baina 1. eta 2. adin-taldeetan (z) eta (dz) aldaeren erabilera zen nagusi. Beraz, ondorioztatu zen historikoki Gernika-Lumon (z) aldaera aldaera erabili izan dela. Gainera, (j) aldaera andrazkoen hizkeratik sartu izan zitekeela erakutsi zen, 1. adin-taldean emakumezkoek soilik darabiltelako aldaera hori eta hurrengo belaunaldietan, oster, bi generoetako hiztunek.

Aldaketa nabarmenena 3. adin-taldean antzeman zen, (j) aldaeraren erabilerak gora egiten zuela ikusi baitzen adin-talde horretako hizkeran (% 56) eta [ʒ] aldaeraren erabilerak, aldiz, behera (% 34). Nolanahi ere, gizonezkoak

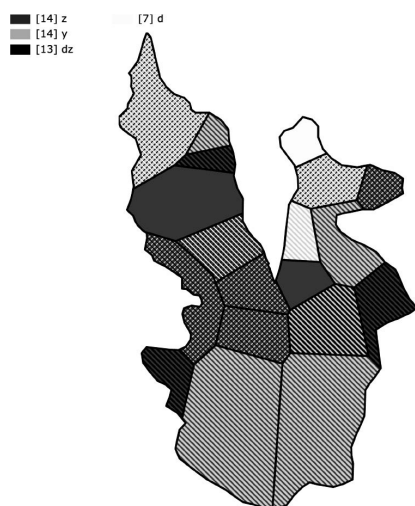
kontserbadoreago agertu ziren, [ʒ] aldaera 3. eta 4. belaunaldikoek ere erabiltzen dutela ikusi baitzen; aitzitik, emakumezkoek ez. Bestalde, [d] aldaera 4. adin-taldeetako emakumeen hizkeran aurkitu zen lehenengoz, eta 5. belaunaldian gizonetzkoen hizkerara zabaltu dela ikusi zen. Honenbestez, emakumezkoak berriro ere berritzaile agertu ziren aldaera honekiko. Horrez gain, (0) aldaera belaunaldi gazteen hizkeran lekukotu genuen lehenengoz.

Gernika-Lumoko datuek erakutsitako aldakortasuna gogoan, pentsatze-koa da Busturialdeko hogeit hamar herrietan ere aldakortasuna orain arte erakutsi den baino ugariagoa dela.

4. (zait) aldagaiaren analisi geolinguistiko eta soziolinguistikoa

Atal honetan DiaTech (Aurrekoetxea *et al.*, 2013; 2016) programa informatikoarekin egindako analisi kualitatiboa eskainiko dugu. Alde batetik, (zait) aldagaiaren bost aldaerek Busturialdeko herrietan duten distribuzio geografikoa islatuko dugu mapetan eta, bestetik, helduen hizkeratik gazteen hizkerara dagoen aldea konparatuko dugu.

4. eta 5. mapetan ikus daitekeenez, Busturialdeko hizkeretan ere bost aldaera ditu (zait) aldagaiak: (z) aldaera ([ʒ] frikari sabaiaurreko ahostuna), (dz) aldaera ([dʒ] afrikatu sabaiaurreko ahostuna), (y) aldaera ([j] frikari sabaikari ahostuna), (d) aldaera ([d] herskari horzkari ahostuna) eta (0) aldaera ([∅] kontsonanterik ez ahoskatzea). 4. mapan helduen emaitzak daude islatuta eta 5. mapan gazteenak:

4. mapa

(zait) aldagaia helduak

5. mapa

(zait) aldagaia gazteak

4. eta 5. mapak konparatuz gero, ikus daiteke helduen kasuan aldaera orokorrenak (dz) eta (z) direla. Bestalde, Bermeo, Mundaka, Forua eta Muxika (y) aldaera da nagusi; baina aldaera hau Busturialdeko herri gehienetan ere erabiltzen dute helduek. 5. mapari erreparatuz gero, ikus daiteke (y) aldaera nagusitu egin dela gazteen hizkeran eta, beraz, herri gehienetan (dz) eta (z) aldaera zaharrak galdu egin direla Nabarniz, Mendata eta Ean izan ezik.

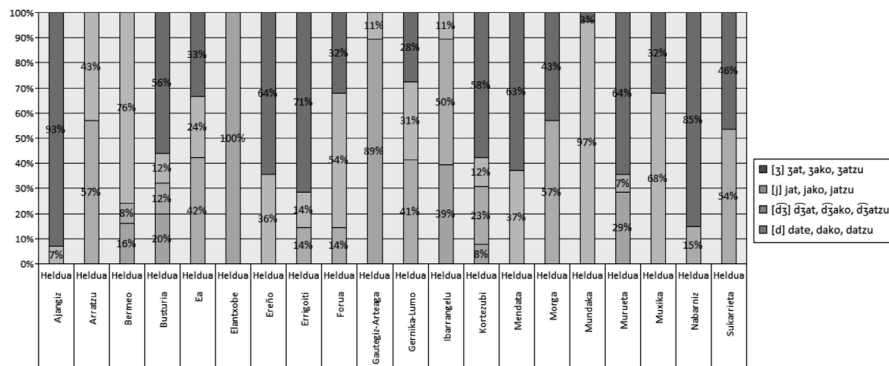
Bestalde, helduen hizkeran leku txikia zuen (d) aldaerak; izan ere, Gaute-giz-Arteagan eta Elantxoben bakarrik erabiltzen izan da orokortasunez, nahiz eta Ibarrangelun, Busturian, Muruetan, Kortezubin eta Bermeon ere erabiltzen izan den. Gazteen hizkeran, ordea, lekua hartu du eta hedatu egin da: Gaute-giz-Arteagan eta Elantxoben aldaera nagusia izaten jarraitzen du eta, horrez gain, Ibarrangelu, Mundaka, Bermeo, Sukarrieta, Gernika-Lumo eta Morgan ere nagusi bilakatu da (d) aldaera. Muxika eta Arratzun, ostera, (y) da aldaera hedatuena gazteen hizkeran, baina (d) aldaera ere erabiltzen da.

(0) aldaerari dagokionez, helduen hizkeran ez da lekukotasunik jaso. Gazteen hizkeran, ostera, Bermeo, Gernika-Lumo, Muxika eta Arratzun jaso da, baina beti ere nagusitasuna duen beste aldaeraren batekin batera.

5. (zait) aldagaiaren analisi estatistikoa

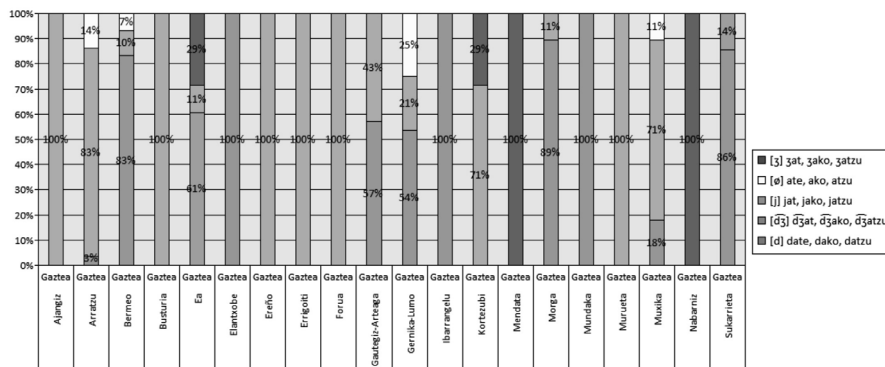
Atal honetan datuen analisi estatistikoa eskainiko dugu: alde batetik, Access datu basearekin ateratako grafikoak eskainiko ditugu aldaera bakoitza herri bakoitzean zein maiztasunez erabiltzen den ikusteko; eta, bestetik, SPSS programa estatistikoaren bidezko analisiak eskainiko ditugu zein aldagai den estatistikoki esanguratsua eta zein ez ikusi ahal izateko.

1. eta 2. grafikoei erreparatuz gero, ehunekoetan ikus daitezke bai helduek, bai gazteek zenbateko maiztasunez erabiltzen duten aldaera bakoitza:

1. grafikoa

(zait) aldagaia helduengan

2. grafikoa
(zait) aldagaia gazteengan

1 eta 2. grafikoetan ikusten denez, (y) aldaerak igoera nabarmena jasan du herri hauetako hizkeretan: Arratzun (% 43tik % 83ra), Busturian (% 12tik % 100era), Ereñon (% 36tik % 100era), Errigoitin (% 14tik % 100era), Foruan (% 54tik % 100era), Gaitegiz-Arteagan (% 11tik % 43ra), Kortezubin (% 12tik % 71ra), Morgan (% 0tik % 11ra), Muruetan (% 0tik % 100era) eta Muxikan (% 68tik % 71ra). Aitzitik, behera egin du Bermeon (% 76tik % 10era), Ean (% 24tik % 11ra), Gernika-Lumon (% 31tik % 21era), Ibarrangelun (% 11tik % 0ra), Mendatan (% 37tik % 0ra) eta Mundakan (% 97tik % 0ra).

Berdintsu mantendu diren hizkeren artean Gaitegiz-Arteaga dugu, bai helduek bai gazteek (d) eta (y) aldaerak erabiltzen baitituzte; baina helduek (d) aldaera % 89ko maiztasunez darabilte eta gazteek, oster, % 57ko maiztasunez, beraz, (d) aldaerak behera egin du gazteen hizkeran. Ean ere helduek zein gazteek aldaera berdinak erabiltzen dituzte; helduek (dz) aldaera % 42ko maiztasunez darabilte; gazteek, ordea, % 61eko maiztasunez eta, beraz, gora egin du aldaera honen erabilerak. (z) aldaeraren erabilerak, berriaz, behera egin du gazteen hizkeran % 29ko maiztasunez erabiltzen baitute eta helduek % 33ko maiztasunez. (y) aldaera ere gutxiagotan erabiltzen dute gazteek, % 11ko maiztasunez; helduek, aldiz, % 24ko maiztasunez.

Bestalde, herri batzuetan helduek erabiltzen ez dituzten aldaerak erabiltzen hasi dira gazteak. Esate baterako, Morgan (d) aldaera nagusitu da gazteen hizkeran % 89ko maiztasunez eta (y) aldaera ere erabiltzen da % 11ko maiztasunez; baina helduen hizkeran (dz) eta (z) aldaerak bakarrik erabiltzen dira. Mundakako hizkeran ere antzekoa gertatu da; izan ere, gazteen hizkeran (d) aldaera soilik erabiltzen da, baina helduen hizkeran (y) aldaera da nagusi % 97ko maiztasunez erabiltzen baita eta (z) % 3ko maiztasunez.

Estatistikan, emaitza bat estatistikoki esanguratsua dela esaten da emaitza hori zorizkoa izan ezin daitekeenean. Horretarako α (alfa) sinbolo grekoari eta p baloreari begiratzen zaie. α (alfa) sinbolo grekoari dagokionez eta komunak diren esanguratasun mailak 0,05, 0,01 eta 0,001 dira; p balorea esanguratasun maila baino txikiagoa bada, hipotesi nuloa baztertu egiten da eta emaitza hori «estatistikoki esanguratsua» dela esaten da. Honenbestez, aldea estatistikoki esanguratsua izan dadin, emaitzetan $p < 0,005$ atara behar da; hau da, 0,005 baino txikiagoa izan behar da p balorea eta zenbat eta bajuagoa izan p balorea, esanguratsuagoa izango da emaitza (Schervish 1996).

(zait) aldagaiak aldaera bitik gora dituenaz, *SPSS* bidezko azterketa estatistikoa egiteko aldaera bakoitzaren emaitzak banaka aztertu behar dira aldaera bakoitzean adinak duen eragina jakiteko. Gure datuekin egindako analisien arabera, honako hauek dira adinaren araberrako aldaketa estatistikoki esanguratsua dela erakutsi duten aldaerak:

— (z) aldaera ($U = (Z = -3,101) 94,000$; $p < 0,003$):

Rangos				
	adina	N	Rango promedio	Suma de rangos
emaitza	1,00	20	25,80	516,00
	2,00	20	15,20	304,00
Total		40		

Estadísticos de prueba ^a	
	emaitza
U de Mann-Whitney	94,000
W de Wilcoxon	304,000
Z	-3,101
Sig. asintótica (bilateral)	,002
Significación exacta [2*(sig. unilateral)]	,004 ^b

a. Variable de agrupación: adina

b. No corregido para empates.

— (dz) aldaera ($U = (Z = -3,575) 83,000$; $p < *0,001$):

Rangos				
	adina	N	Rango promedio	Suma de rangos
emaitza	1,00	20	26,35	527,00
	2,00	20	14,65	293,00
Total		40		

Estadísticos de prueba ^a	
	emaitza
U de Mann-Whitney	83,000
W de Wilcoxon	293,000
Z	-3,575
Sig. asintótica (bilateral)	,000
Significación exacta [2*(sig. unilateral)]	,001 ^b

a. Variable de agrupación: adina

b. No corregido para empates.

Bestalde, honako aldaera hauetan adinaren arabera dagoen aldea ez dela esanguratsua diote gure datuen analisiek:

— (y) aldaera ($U = (Z = -1,000) 163,500$; $p < *0,318$)

— (d) aldaera ($U = (Z = -1,696) 144,500$; $p < *0,091$)

— ($\emptyset$) aldaera ($U = (Z = -2,078) 160,000$; $p < *0,039$)

6. Ondorioak

Ikerketa honek helburu bikoitza izan du: alde batetik, (zait) aldagaiak Bizkaiko erdialdean dagoen Busturialdea eskualdean gaur egun herrien artean erakusten duen bariazioa aztertzea; eta bestetik, adin desberdineko hiztunen artean dagoen aldea aztertzea; bestela esanda, tarteko-hizkera gisa sailkatuta dagoen Busturialdea eskualdean bai geografikoki bai soziolinguistikoki aldagai honek erakusten duen aldakortasuna izan dugu aztergai.

Gure datuek erakutsi dutenez, helduen garaian erabiltzen ziren aldaera batzuk desagertzen ari dira ondoko belaunaldietan, eta horren ordeztatu beste aldaera batzuek hartu dute indarra. Erakutsi dugu helduen belaunaldian (dx) eta (z) aldaerak direla orokorrenak, baina (y) aldaera ere ezaguna dela Busturialdeko herri gehienetako helduen hizkeran. Ostera, erakutsi dugu (y) aldaera nagusitu egin dela gazteen hizkeran eta herri gehienetan (dz) eta (z) aldaera zaharrak galdu egin direla hiru herritako gazteen hizkeran izan ezik. Hortik ondorioztatu daiteke, aurreko ikerketetan Gernika-Lumoko hizkera-ekin ondorioztatu genuen moduan, historikoki (z) eta (dz) aldaerak erabili izan direla nagusitasunez eremu geografiko honetan eta, beraz, beranduagokoa dela (y) aldaera. Datu horiek bat datoz, hein batean, Gamindek (2007: 156) eskaintzen dituen datuekin.

Bestetik (d) aldaera Elantxobeko helduen hizkeran agertu zaigu bertan erabiltzen den aldaera bakar moduan, baina Gautebiz-Arteagako helduen hizkeran ere nagusi da; honenbestez, Gaminderen (2007: 156) maparekin bat egiten dute puntu honetan gure datuek. Hala ere, gure datuen arabera (d) aldaera herri gehiagotako helduen hizkeran erabiltzen da: Kortezubi (Gamindek berak ere aipatzen du; baina gure datuen arabera beste aldaerak dira nagusi herri honetan, batez ere (z) aldaera), Ibarrangelu, Busturia, Murueta eta Bermeon. Azkenik, (0) aldaerari dagokionez, helduen hizkeran ez da lekukotasunik jaso. Gazteen hizkeran, ostera, Bermeo, Gernika-Lumo, Muxika eta Arratzun jaso da, baina beti ere nagusitasuna duen beste aldaeraren batekin batera.

Zuazok (2017: 106), ostera, esaten du (d) aldaera Elantxoben eta Morgan erabiltzen dela eta Bermeo, Mundaka eta Gernika-Lumoko gazteen hizkeran hasi dela agertzen. Gure datuen arabera, berriz, (dz) eta (z) aldaerak bakarrik erabiltzen dituzte Morgako helduek. Bestetik, gazteen hizkerari dagokionez, herri gehiagotan agertu zaigu (d) aldaera; hala nola, Elantxobe, Gautebiz-Arteaga, Bermeo, Mundaka eta Gernika-Lumoko gazteen hizkeran ez eze, Ibarrangelu, Sukarrieta, Morga, Muxika eta Arratzuko gazteen hizkeran ere agertu da gure datuetan; Busturialdeko hogeitaz herrietatik erdietan, alegia.

Nolanahi ere den, Busturialdeko hizkeretan desegonkortasuna dagoela esan daiteke, aldaerak ez baitaude geografikoki edo soziolinguistikoki finaturik eta, ondorioz, aldakortasuna nabarmena da. Ondorioz, esan daiteke gaur egun oraindik erabat finkatu barik daudela aldaerak, bilakabidea gau-

zatu gabe dagoela Busturialdean eta egoera erdi-egonkor batetik aldakortasun handiko egoerara iragaten ari direla Busturialdeko hizkerak. Honen bestez ikerketa hau aldaketa abian dagoen garai bateko errealitatea jasotzen duen lana da; ikusi beharko da etorkizunean aldaketa hori zein norabidetan gauzatzen den.

Orain arteko ikerketek nolabaiteko homogeneousasuna islatu dute Busturialdeko hizteretan, baina esan eta erakutsi bezala, ez da erreala herri batean aldaera bakar bat erabiltzen dela esatea. Hizkuntza dinamikoa da, eguneroko beharritan egokitzen doana eta egokitzen horrek, ezinbestean dakar aldaketa eta aldakortasuna. Aldakortasun hori begi-bistakoa da herri bakoitzean datu ugari jasotzen denean eta datuok elkarrekin konparatzen direnean. Gainera, hizkuntzaren aldakortasuna erakusten duten analisi sinkronikoek hizkuntzaren beraren bilakaera diakronikoa ulertzen lagun diezagukete; izan ere, herri bakoitzean erabiltzen diren aldaerek bertako hizkera norantz ari den mugitzen erakusten baitute. Era berean, etorkizunean izango den egoera berria ulertzen lagunduko dute, aurreko etapetako datuak eskuragarri izango baitira.

Honenbestez, beharrezko eta ezinbesteko ikusten dugu hizkuntzaren aldakortasuna islatzea etorkizuneko ikerketetan ere; izan ere, aldaketarik gabe ez dago hizkuntza bizirik. Aldaketak eta etengabe egokitzen egoteak ematen dio hizkuntzari bizitasuna.

Bibliografia

- Aurrekoetxea, G. 2008, Bariazio soziolinguistikoa Dimako euskarari, *Euskalingua* 12, 17-26.
- , K. Fernandez-Aguirre, J. Rubio, B. Ruiz, & J. Sánchez, 2013, 'DiaTech': A new tool for dialectology, *LLC: Journal of Digital Scholarship in the Humanities* 28.1, 23-30.
- , G. Santander, I. Usobiaga & A. Iglesias 2016, Diatech: tool for making dialectometry easier, *Dialectologia: revista electronica* 17, 1-22.
- Boersma, P. & D. Weenink, 2009, *Praat: doing phonetics by computer* (Version 5.1) [Computer program]. Retrieved January 31, 2009, from <http://www.praat.org/>
- Ensunza, A., 2012, Gernika-Lumoko euskararen aldakortasuna: aldagai fonetiko zenbait, *ASJU* 46.2, 177-244.
- , 2015, *Busturialdeko euskararen hizkuntza-aldakortasuna denboran eta espazioan*, UPV/EHU, <https://addi.ehu.es/handle/10810/16701>
- Gaminde, I., 2007, *Bizkaian Zehar: Euskararen Ikuspegi Orokorra*, Bilbo, Mendebalde Kultura Alkartea & Bizkaiko Foru Aldundia.
- , 2009, Hiztunen generoaren eta adinaren pertzepzioak, *Bat* 71, 151-164.
- & A. Romero, 2011, Generoa eta adina Bermeoko berbaldiaren fonemen eta hotsen frekuentzia, *FLV* 113, 115-138.
- , — & H. Legarra, 2012, *Gramatika eta hizkuntza bariazioa Bermeon*, Bermeo, Bermeoko Udala.

- Garmendia, L., 2008, Hizkuntza aldakortasuna Zaldibiako euskaran: ikuspegi sozio-linguistikoa, in *Euskalgintza XXI. mendeari buruz. XV. biltzarra*, Bilbo, Euskaltzaindia, 101-111.
- López Morales, H. 1994, *Métodos de investigación lingüística*, Salamanca, Biblioteca Filológica. Ediciones Colegio de España.
- Lujanbio, O., 2011, *Hizkuntza-aldakortasuna Goizuetako euskaran*, Eusko Ikaskuntza.
- Ormaetxea, J. L., 2008, Otxandioko hizkera: adinaren arabeko bariazioa, *FLV* 108, 249-262.
- Schervish, M. J., 1996. P Values: What They Are and What They Are Not, *The American Statistician* 50.3, 203-220.
- Unamuno, L., A. Ensunza, A. & J. L. Ormaetxea, 2012, EAS project: first overview of the syntax variation in the Basque language, in X. A. Álvarez Pérez, E. Carrilho & C. Magro (arg.), *Proceedings of the International Symposium on Limits and Areas in Dialectology (LimiAr). Lisbon, 2011*, Lisboa, Centro de Lingüística da Universidade de Lisboa, 225-235.
- Zuazo, K., 2003, *Euskalkiak. Herriaren lekukoak*, Donostia, Elkar.
- , 2008, *Euskalkiak. Euskararen dialektoak*, Donostia, Elkar.
- , 2017, *Mendebaleko euskara*, Donostia, Elkar.

Lapurditik Zuberoara, hots aldaketaren argitan

Irantzu Epelde
CNRS, IKER UMR 5478

Oroitz Jauregi
UPV/EHU

Beñat Oihartzabal
CNRS, IKER UMR 5478

Laburpena

Artikuluaren Baionan 2009-2011 bitartean gauzatu zen NORANTZ datu-basearen aurkezpena dakargu, bidenabar haren bidez iker daitekeen puntu bat —hots aldaketa— testuinguru adierazgarrietan aztertuz. Datu-basearen helburua da Iparraldeko egungo euskal hiztun arrunten hots eta gramatika jobabide nagusiak biltzea, eskualde horretako euskara biziaren, edo, bestela esanda, honen oinarrian diren fonologiazko eta gramatikazko joeren irudi bat izateko. Lanaren lehen partean, datu-basearen aurkezpen orokorra egiten dugu, eta hau sortzeko izan diren arrazoiak eta erabili den metodologia azaltzen, datu-basearen mugak erakustearekin batera. Bigarren partean, hots aldaketari begiratu diogu: fonema inbentarioan gauzatu den berrikuntza sorta bat aztertu dugu, hots aldaketa euskararen fonologiaren ezaugarri nabarmena delako, eta euskararen historian euskalkien arabera molde desberdinetan gauzatu dena.

Hitz gakoak: hots aldaketa, fonema inbentarioa, nafar-lapurtera, zuberera.

1. Sarrera¹

Soinuzko corpus baten datuetan oinarritzen den azterketa da artikulu honetan aurkezten duguna. NORANTZ izendatu zen Ipar Euskal Herriko gaurko lekukotasun mintzatuekin Baionako IKER zentroan osatu zen ahozko corpusa.² Proiektuaren helburu nagusia da gaur egungo hiztunen azaleko grama-

¹ Koldo Zuazori eskaintzen diogu lan hau, esker onez.

² Beñat Oyharçabalen zuzendaritzapean egin zen egitasmoa, 2008ko irailaren 1etik 2011ko abuztuaren 1era. Corpusaren erdia Jasone Salaberria lankideak bildu eta transkribatu zuen, eta hari zor zaio datu-basearen elikatzea ere. Finantzatu zuten erakundeak hauek izan ziren: Akitaniako Eskualde Kontseilua, Pirinio Atlantikoetako Kontseilu Orokorra eta Euskararen Erakunde Publikoa. Web interfazea helbide honetan dago eskura: www.norantz.org. Ikerketa proiektu honekin loturik egin da lan hau: MELAN (2017-IR40306), Akitania Berria Eskualdeak, Euskal Hirigune Elkargoak eta Euskararen Erakunde Publikoak finantzaturik.

tika-ezagutzen irudi bat ematea, eta etorkizun hurbilean antzeko irudiak egitea, denboran aldaketak nola doazen ikusi ahal izateko.

Bistakoa da Iparraldeko gizartean hizkuntzek duten tokiagatik, kontuzko egoera batean bizi dela euskara aspaldi honetan, eta pentsatzekoa da nabaritutako direla hartan egoera honen ondorioak. Zer eratan eta hizkuntzaren zein ataletan? Aldez aurretik nekez esan daiteke, eta NORANTzek ikusgarriago eta ulergarriago egin nahi luke alderdi hori.

Ikuspegi honetatik egindako ikerketen beharra sumatu da euskal dialektologian, azken hamarkadetako aldaketa soziologiko eta soziolinguistikoa nabarmenik hizkuntzaren egituraren ekar ditzaketen balizko berrikuntzak bildu eta aztertzeko. Baita egonkor iraun duten fonologia eta gramatika atalak zein diren ikusteko ere. Aldaketa soziolinguistikoa horien bilakaera kontuan hartzea erabakigarria da hizkuntzaren barruko dinamikak ulertzeko. Gauza ezaguna da hizkuntzak, gizarte ekoizpenak diren aldetik, beti aldatuz doazela eta duten ezaugarrietako bat dela denboran etengabe aldaketak izatea (Weinreich 1953), nahiz aldaketa horiek maiz ez diren hiztunen borondatez gertatzen.

Euskararen kasuan, euskalki tradizionalak eta euskara estandarra landu izan dira azken hamarkadetan, baina euskararen errealitate soziolinguistikoa izugarri aldatu da azken hogeita hamar urteetan, ez bakarrik tokien arabera hiztunen kopuruetan gertatu diren gorabeherengatik, baita bestalde euskara gorde dutenen artean ere euskararen transmisioa ez delako orain arte bezala egin. Horrez gain, hizkuntzaren tinkotasun soziala ahuldu egin da Euskal Herriko toki askotan, Iparraldean bereziki (Coyos 2008, 2009a, b, 2010a, b; Legarra & Baxok 2005). Zenbat eta bakanago eta urriago izan gizartean hizkuntzaren erabilguneak, orduan eta handiagoak eta ugariagoak izaten dira hizkuntza aldaketak eta hizkuntza kontaktuaren ondorioak. Hiztun guztiak elebidun izateak eta gizarte ingurumen nagusiki erdaldun batean bizitzeak ere nahitaezko eragina du hizkuntzaren bilakaeran.

Kanpoko eraginei erantsi behar zaizkie euskarak azken hamarkadetako aldaketa eta jende mugimenduengatik izan dituen barne dinamika berriak:

Gauza da mendeetan zehar iraun duen bizimodua goitik behera aldatu dela azkenaldian, 1960tik hona gehienbat. Gaur egungo komunikabide eta garraibideei esker, erraz eta maiz joan ohi gara edozein alderditara, eta gaur egungo hedabideei esker, geure etxetik irten gabe entzun dezakegu edozein alderditako euskaldunen solasa. Zalantzarik gabe, euskara batzea eta berdintzea ekarri du aldakuntza giroak. (Zuazo 2008: 14-15)

Euskara gaitasun osoz erabiltzeko gai diren hiztunen artean ere nabariak dira gorago aipatu ditugun dinamika berrien hizkuntza ondorioak. Ikusi bes-

terik ez Koldo Zuazok Saran bildu dituen 4.236 hiztegi sarreretan frantsesak zer toki hartzen duen. Lexikotik harago doaz, noski, eragin horiek, eta alde horretatik ere erakusgarri ona eskaintzen du Sarako euskaraz egin duen liburuak (Zuazo 2018).

Ez du horren aspaldi Iparraldeko hiztun gehienak hizkuntzaz frantsestu zirela. Nahikoa egoera berria da,³ bilakaera aldia handizka hartzen badugu: 19. eta 20. mendeetan zehar Frantzia barruan kokatuaz joan da Iparraldea, batez ere administrazioaren eta eskolaren bitartez. Gainera, gogoan eduki behar da historian zehar izan direla Iparraldearen eta Frantziaren arteko lotura sendotu duten gertakariak, horien artean gerrak.

Ematen du hizkuntza baten galtze bidean funtzio informaletan galdu beharko lukeela nekezen (lagunartean, familian; Fishman 2001), baina besterik erakusten du errealtateak. Nola joan da gutxitzen euskararen presentzia funtzio informaletatik? Urteagak (2006: 15), INSEE-k 1999an transmisioaz egindako ikerketa batean oinarrituz, dio beherakada handia izan zela 1955 inguruan jaio zirenen artean (%20k ikasgarri zieten euskara seme-alabei), aurreko belaunaldiaren aldean (1920an jaioetakoek, hots, aurrekoen gurasoen %40k ikasgarri zieten euskara haurrei). Ohargarria da bi mundu gerran artean eta ondotik jaioetakoek zaindu dutela gutxiena euskararen transmisioa. Gertakari historikoez, politikoez eta gizarte-ekintzez, ezinbestean, baldintzatu egiten dute herri baten bilakaera soziolinguistikoa, hiztunen jarrerak barne. Iparraldeko hainbat etxetan ez da arraroa guraso euskaldunetako familietan seme-alabek euskararik ez jakitea edo arrotzia izatea. Ez da NORANTZEN ikergaia eta bazterrean utzi ditugu *language shift* edo herdoiltze kasuen azterketa berezituak (Thomason 2001), baina, Iparraldeko paisaia linguistikoaren parte diren neurrian, ezinbestean agertzen dira gure ikerketan honelako hiztunak:

When people start using the former second language as their primary language (or eventually often as their only language), the result may be different from the majority variety of that language, or the original target of second language acquisition. In immigration contexts we then speak of ethnolects, in postcolonial contexts of new varieties. (Backus 2008: 237)

Bada kontuan hartzeko beste gai bat ere: ikastolak, gau-eskolek, hedabideek eta bestelako mugimenduek euskara batua ekarri dute euskaltegi, ikas-

³ NORANTZEN parte hartu zuen informatzaile zaharrenak 86 urte zituen eta hendaia zen. Aita 1885ean jaioa zuen eta Hendaia euskaldun batean hazi zen (1974an hil zen). Bizpahiru belaunalditan gertatu da beherakada. 1908an, Lapurdiko kostaldean zenbait asteko egonaldia egin ondoren, hau zioen Julien Vinsonek: «Ez dezaket erran, azken hamabortz urte hautan, bere garbitasunetik zembat galdu duen euskarak. (...) Euskara, erdal mintzairekin oraiko urhatesz nahasta dadien eta, bide handiz suntsitzerat abiatua da» (Landerretxe 1910 : 602).

tetxe eta komunikabideetara, Iparraldeko batua.⁴ Gaurko hiztun euskaldunek, bakoitzak izan duen ibilbidearen arabera, kontaktu gehiago edo gutxiago izan dute euskara estandarrarekin, eta kontaktu horren bizitasunak zuzeneko lotura du euskalkia gehiago, gutxiago, estandarrarekin nahasiago edo batere ez erabiltzearekin. Gainera, nahiz indar handia egin den euskara suspertzeko, oro har azken 20 urteetan galtzeak aurrera egin du, eta ondorioz atrizio kasuak areagotu egin dira. NORANTZ hizkuntzaren erabilera mota horiek denak kontuan hartuz egin zen, eta gaurko hiztunek euskara baliatzean eta beren jakitate abstraktuan dituzten egitura gramatikalen eta fonikoen bilduma bat eskaintzen du.

Aurkezpen honetan, Iparraldeko egoera soziolinguistikoa laburki gogoratu ondoan (§1), NORANTZ datu-basearen deskribapena eta haren eratzeko erabili den metodologia aurkeztuko ditugu (§2), baita azalduko ere hura egiterakoan agertu zaizkigun arazo batzuk, edo datuak baliatzerakoan gogoan edukitzekoak diren puntu batzuk. Ondotik, datu-baseko datuak baliaturik, fonema inbentarioan izan diren hiru hots aldaketa aztertuko ditugu (§3). Azkenik, ondorioak aurkeztuko ditugu lanaren bukaeran (§4).

2. Deskribapena eta metodologia

Gaur egungo hiztunen gramatiketan ager daitezkeen fenomenoen berri izateko, soziolinguistikoki ezaugarri desberdinak dituzten hiztun motak kontuan hartu behar dira. Desberdintasun horretako eragilerik handienak hiru hauek dira: adina, bizitokiaren ingurumena (euskararen gizarte presentzia, Baiona-Angelu-Miarritze hirigunetik kanpo, hiri txikiagoetan eta landa eremuetan handiago izanez), eta euskarak eskolatzean izan duen tokia (murgiltze sistema edo ez, Iparraldean).

2.1. *Hiztunak*

Datu-basea hornitzeko 59 hiztun aukeratu ziren, irizpide horien arabera (adina, bizitokia, euskarak eskolatzean izan duen tokia) 10 azpimultztotan banatuak. Erabakigarria da informatzaileen aukeraketa (Lanza 2008). NORANTZen, garrantzizkoa da gogoan izatea ez zirela hiztun ‘idealak’ bereziki bilatu, baizik eta, irizpide soziologikoei jarraikiz, hiztun arruntak, hots, euskaraz komunikatzeko oinarritzeko gaitasuna dutenak. Ezaugarri desberdineko hiztunak hautatzeak hizkuntzaren gaitasunaren aldetik ere profil soziolin-

⁴ Euskal irratiek pisu handia dute Ipar Euskal Herriko euskalgintzan. Gure Irratia-n eta Irulegiko Irratia-n gehienik Lapurdi-Baxenabarreko euskarari izaten dira emankizunak, eta Xiberoko Botza-n, zubereraz.

guistiko diferenteko hiztunekin lan egitea ekarri zuen, eta hain zuzen hori zen helburua. Bi lekukorekin gertatu zitzaigun gutxieneko gramatika gaitasunik ez izatea galdetegiko parte guztiei erantzun ahal izateko, eta hori dela-eta bi informatzaile horien datuak publiko ez egitea erabaki zen. Taula honetan bildu ditugu hiztunen ezaugarri soziolinguistikoak:

1. taula

Hiztunen tipologia hiru eragileren arabera

Hiztun tipoak				
adina	hiraldea		hirixkak eta baserrialdea	
	+murgiltze	–murgiltze	+murgiltze	–murgiltze
+ 70	—	8	—	7
40-60	—	5	—	7
–35	8	2 ⁵	11	11

Sexua ez da irizpide gisa formalki jarri, baina kontuan hartu zen, eta gutxi gorabehera erdiak emakumezkoak eta beste erdiak gizonezkoak izan ziren. Ohiko euskalkiak ere ez dira irizpide gisa agertzen, lekuko guztiek ez baitute euskalki bat. Halere, Iparraldeko euskalki nagusietako (nafar-lapurtera, zuberera) hiztunak kontuan hartu ziren. Euskalkia dutenen kasuan, informazio hori eskaintzen da datu-basean, hiztun bakoitzari eskainitako tarteetan.

Hiztunen metadatuak biltzeko ez zen software berezirik erabili, baina datu soziolinguistiko esanguratsuenak biltzeko fitxa bat prestatu genuen eta beraiekin batera bete, besteren artean eskolatzeari, ama hizkuntzari eta hizkuntza gaitasunari buruzko datuekin. Lekukoen profilak eskura daude datu-basean bertan, hiztunei eskainitako atalean.

2.2. Galdetegia

Hiztun horien gramatika ezagutza biltzeko, eta haien artean dauden aldaerak agerian emateko, elizitazio molde berak erabili behar dira. Horregatik, galdera berberak egin zitzaizkien hiztunei, ahoz, galdera guztiei banaka erantzuteko eskatuz, eta erantzunak grabatuz. Grabazioak IKERen egoitzan, lekukoen etxean edo lantokian egin ziren Microtrack II grabagailu digitala

⁵ Zaila da ikastolan ibili gabeko hiztun gazterik hirian aurkitzea. Horregatik dira bi baka-
rrik gure lekukoetan.

eta AKG B29L mikrofonoa erabiliz. Jatorrizko soinu artxiboak ukitu gabe artxibatu ziren ordenagailu zentral batean, eta tratatu ondoko soinu artxiboekin eta segurtasun kopiekin prozedura bera segi zen.

Galdetegiak gramatikako atal handienak estaltzen dituzten perpausak biltzen ditu, eta galdera bakoitzak datu zehatz bat bilatzen du. Datuak lortzeko bide nagusi gisa itzulpena baliatu zen, hots, perpausak euskarara itzul zitzaizkien eskatu zitzaizkien hiztunei. Elizitabide horrek tradizio luzea du hizkuntzalarietako lanetan, baina, dakigun bezala, ez ditu alde onak bakarrik, eta uneoro datuak zein teknikaren bidez bilduak izan diren gogoan izan behar du iker-tzaileak, itzulpena desagokia izan daitekeen gai batzuetan bereziki (erlatiboak edo baldintza perpausak, adibidez). Itzulpenaren osagarri, guk «ezagutza galdera» deitzen duguna ere erabili genuen, hiztunek beraiei erantzunetan erabili ez zuten formaren edo egituraren baten berri ba ote zuten jakiteko.⁶ Guztira 35 galdera izan ziren halakoak galdetegian, eta horiei dagozkien erantzunak oharrei eskainitako sail berezi baten bitartez bakarrik eskura daitezke.

Galdetegiak 568 galdera ditu morfosintaxiari dagozkionak, eta 178, fonologiari dagozkionak. Lehenbiziko sailean gramatika arrunteko gai nagusietako oinarritzko datuak biltzen dira, eta bigarrenean, berriz, euskarak ez dituen frantses fonemen trataerari buruzkoak (maileguetan), baita, euskarak bai, baina frantsesak ez dituen zenbait fonema edo oposaketari buruzkoak ere (dardarkari edo txistukarietan).

Morfosintaxiko galdetegiak morfologia funtzionaleko datuak bilatzen ditu oroz gainetik, hondarkien eta adizkera jokatuena gainerakoak bereziki.

Galdetegiko 746 galderen bitartez lortu diren erantzunak (44.000 pasa) erabiltzailearen esku dira sarean, eta horietako bakoitzean klik eginez entzun daitezke. Nahiz euskarazko corpusa den NORANTZ, eta beraz corpus elebakarren ezaugarriak eta mugak dituen, tarteka bada perpaus elebidunen bat edo beste, hiztun batzuen erantzunetan badirelako frantseserako lerratzeak. Bere horretan argitaratu ditugu halakoak, hiztun horien solasaren ezaugarria direlakoan. Luzetasun desberdinetakoak izan daitezke lerratze horiek: batzuetan hitzaren mailakoak dira (ad. *force**a ‘indarra’, *restaurant**ilat ‘jaketxera’), beste batzuetan sintagmaren mailakoak (ad. *haurrak igorri ditut à l’instituteur** ‘haurrak irakaslearengana igorri ditut’). Ez da alde aurretik pentsatu honelako perpaus elebidunak elizitzatzeko galderarik. Besterik gabe transkrip-

⁶ Eman dezagun, aditz morfologiako galdera baten kasua: *Je veux que Beñat vienne avec l’ami de Maialen* (B11). Eta jo dezagun lekukoak honela itzuli zuela: *Nahi dut Beñat Maialenen lagunarekin jitea*. Halako kasu baten aurrean, forma jokatu gabeaz gain forma jokatu ere ba ote duen jakiteko, euskarazko proposamen hau egin genion (27. ezagutza galdera). *Nahi duzu denak jin giten / etor gaiten?* (E27). Ahalegindu ginen ezagutza galderak tokiko euskararen arabera ematen, horrek arazorik sor ez zezan. Praktikan, 35 baino gehiago izan ziren honelako galderak, zeren lekukoaren erantzunaren arabera sarri egin genituen halakoak, galdetegiaren ez bazetozen ere.

zioan delako hitza edo sintagma frantsesa dela seinalatzeko marka bat (izar-txo) erabili dugu, eta frantses ortografiaren arabera idatzi.

2.3. *Kontuan hartu beharrekoak*

Corpus batean oinarritutako ikerketa proiektua da NORANTZ. Corpora eraikitzen hasterako, bi gauza hartu behar dira kontuan: bata, nolako datuak atera eta erabili nahi ditugun, eta bigarrena, nolako azterketak egin ahal izango diren gero datu horiekin, behin corpora osatua eta bururatua dagoe-nean. Horiek erabakitzea eta zehaztea izaten da lehenbiziko zailtasuna honelako ikerketetan, eta mugak ongi finkatzea. Garbi esan behar dugu NORANTZEN helburua ez dela izan erkidego oso baten mintzoa biltzea, baizik eta, aurreko atalean azaldu dugun hiztun tipologiaren arabera (§1 taula) eta hizkuntzaren erabilera mota desberdinak kontuan edukiz, egungo hiztunek euskara baliatzean beren jakitate abstraktuan dituzten egitura gramatikalen eta fonologikoen bilduma bat egitea, eta datu-base batean antolatuta Interneten eskaintzea. Jarraian azalduko ditugu datuak biltzean eta sarreratzeko pres-tatzean sortu zaizkigun arazo batzuk edo datuak baliatzerakoan gogoan edu-kitzekoak diren puntu batzuk.

Ahozko eta soinu-zko corpora da NORANTZ, eta beraz grabazioetan oina-rritutakoa. Grabatutako datuak lortzea eta erabiltzea eginkizun konplexua da berez: baliabideak eta denbora eskatzen ditu. Esperientziak ere zenbat lagun-tzen duen ondo jakingo du alor lanean ibili denak. Ibiliaren ibiliaz joaten dira hobetzen inkestagileen grabatze lanak:

The best way to approach all the tasks involved in recording is as a learning process, where one does not learn everything at once, but rather improves one's understanding over time by trial and error. (Clemente 2008: 190)

Guri ere gertatu zitzaigun galdera bat baino gehiago errepikatu beharra, arazo teknikoengatik. Halakoetan grabagailua izaten da gehienetan arazo itu-rria, gutxi batzuetan mikrofonoa. Kanpoko zarata grabazioan agertzea saihe-s-teko edo gutxienez apaltzeko, paparreko grabagailua erabiltzeari utzi eta aho-belarrietakora pasatu ginen aski goiz. Emaizta hobea lortu genuen, alde handiarekin. Baldintza akustikoak ez ziren beti idealak izan, baina hiztuna-ren erosotasuna bilatu zen beste gauza guztien gainetik; horregatik, grabazio asko lekukoaren etxean egin ziren, sukaldean gehienetan. Inoiz, baita lanto-kian ere. Elkarrizketak egiten hasi aurretik, tartea hartu zen elkarrizketatuari zehazki azaltzeko zer egin behar zuen, eta esan zitzaion behar zuen astia pa-txadaz hartzeko ariketa bere kasa burutzeko.

Arazo teknikoez beste, zailtasun handiena metodologikoa izan zen. Gal-detegi itxia erabiltzeak eta bereziki itzulpenean oinarritutako elizitabidea

hautatzeak nahikoa egoera artifizialean eginarazten ditu elkarriketak. Ari-keta luze baten aurrean jartzen genituen informatzaileak, bat-batean erantzun behar baitzuten. Galde-erantzunen pasarteak ez dira inondik ere hizketa li-bre naturalaren erakusgarri onak, eta halakoen lagin batzuk izateko bestelako bat-bateko jardunak ere grabatu genituen informatzaileekin.

Galdetegiaren luzetasunak ere zaildu egin zuen bilketa, eta beharrezkoa ikusi genuen behin betiko grabazioekin hasi aurretik proba pilotoak egitea, besteren artean diseinatu genuen galdetegia egin ote zitekeen ikusteko. Adi-tzaren morfologiako parte handienarekin eta joskerako atal batzuekin egin ziren proba pilotoak, 2009ko udaberrian, adin guztietako 16 lekukorekin.⁷ Pilotoetan hainbat ariketa mota erabili genituen, adibidez joskerako atalean mendeko perpausetan perpaus nagusia frantsesez uzteko eta mendeko per-pausa bakarrik itzultzeko eskatuz, edo galderak egiteko ordenagailua erabi-liz... Probatutako bitartekoen alderdi txarrak eta onak kontuan hartuz erabaki zen protokoloa eta datu-biltzeko prozedura. Galdetegia luzea eta itzulpenean oinarritutakoa dela kontuan hartuz, hiru partetan zatitzea erabaki zen, eta parte bakoitzean morfologiazko, joskerazko eta fonologiazko zatiak tartekatu genituen. Elkarriketatuari erraztasunak eskaintzea bilatu genuen galdetegia hirutan zatitzearekin, lekukoarentzat astunegia ez izatea.

Metodologiari dagokion beste arazo aipagarri bat izan da, erantzunetan, zatika itzultzea edo itzulpenaren zatikako lanari dagokiona. Izan ere, bere-ziki perpaus luzeenetan, lekuko batzuei nekeza egin zaie perpausa osorik pro-zesatzea, eta halakoetan parteka joan izan dira itzuli beharrekoa moldatzen. Batzuetan huts garbiak eragin ditu jokabide honek. Adibidez, B89 galderari —(*Peio a repris des forces*). *Avec un peu d'aide, il peut se lever du lit*— ho-nela erantzun zion MAILA lekuko gazteak: *Peiok* (sic) *arra azkartü düzü. Lagiingoa amiñi batekila ahal düzü ohetik jeikitzen* ‘Peiok (sic) berriz biz-kortu da. Laguntza pixka batekin ohetik jaiki daiteke’. Ildo beretik, B112 gal-dera (*Avant les paysans ne pouvaient pas travailler le dimanche*) honela itzuli du XALEZ lekukoak: *Lehenau laborarietk etzuten igandetn lanian artzen al* ‘lehenago laborarietk (sic) ez zuten igandeetan lanean aritzen ahal’. Badirudi holako kasuetan, batzuetan behintzat, subjektuaren kasuaren eta adizkeraren arteko komunztadurarik eza edo aditz laguntzailearen aukeraketa itzulpena zatika egiteak sortu duela. Konplexutasunaren aldetik, bereziki nabarmendu behar dira galdetegiko atal hauek: izenaren morfologian, erakusleei dago-kiena; aditzaren morfologian, solaskideen arteko adizkiei dagokiena; joske-ran, bereziki perpaus erlatiboak, baldintzazkoak eta konparaziozkoak.

⁷ Egitasmoak ezin izango zuen eduki duen bilakaera eduki hamasei lagun hauen laguntza-rik gabe: Florian Bouffaut, Pette Etxekopar, Magi Bimboire, Elisabeth Aguer, Marie Dubroca, Marie Lagand, Hodei Bimboire, Maurice Borthéiri, Etienne Landarretche, Amets Arzallus, Je-ronimo Azkue, Abel Linazisoro, Céline Mounole, Maider Bedaxagar, Pantxika Irigarai, Mai-tena Duhalde eta Jean-Louis Oçafrain.

Elizitabide gisa itzulpena erabiltzeak sortzen duen efektuaz ere ohartu ginen hiztun batzuen erantzunetan. Adibidez, hitzez hitzeko itzulpenak egin zituztenetan, normalean erabiltzen ez dituzten formak emanez. Esaterako, honela euskaratu zuen JOSA lekuko gazteak C131 perpausa: *Ze erraten al duzu zozokeri bezala!* ‘zer zozokeria erran duzun!’ (fr. *Qu’est ce que vous pouvez dire comme bêtises!*). Bat-bateko solasaldi librean, egoera normaletan, ez du horrelako harridura perpausik erabiltzen lekuko honek.

Kontu metodologikoez gain, izan dira interakzioan sortu diren bestelako arazo batzuk ere, interpretazio desberdinak iturrian zituztenak. Halakoak elkarriketetan gertatu ahala moldatzen saiatu ginen, baina horiek ere aintzat hartu genituen. Oso kontuan izan behar da galdera bakoitzarekin gramatika puntu jakin bat bilatzen genuela, eta batzuetan delako galderaren bitartez ez genuela neurtu ahal izan bilatzen genuen hura, hiztunak beste bide bat aukeratu zuelako.

Bestalde, galdera baten eremutik kanpo ere aurkitzen dira gramatika egitura jakinei eta fonema jakinei buruzko datuak. Adibidez, ergatiboari dagozkion galderetan hiztun guztiek markatu zuten ergatiboa, bai singularrean eta bai pluralean, baina gero galdetegian zehar besterik gertatzen da itzulgaian bestelako konplexutasunen bat dagoenean, arreta konplexutasun horretan jartzen delako. Eman dezagun, C35 galderan (*Peio n’a pas confiance en lui*), bi lekuko gaztek ez zuten ergatiborik markatu; ergatiboari dagozkion galderetan, berriz, bai.

Goian aipatu ditugunak bezalako metodologia arazo asko inkestak egin ahala agertzen dira, horregatik dute aldez aurreko test pilotoek duten balioa, galdetegiaren behin betiko bertsioa finkatzeko eta lanaren gida fidagarri bat ziurtatzeko. Gure kasuan, ez dugunez adin bereko hiztunekin lan egin, galdetegia diseinatzerakoan aldez aurretik ikusten genuen galderak adinaren arabera egokitzeko beharra. Izan ere, galdera batzuk izan daitezke, erreferentzia kulturalen aldetik, adin talde batentzat egokiak baina beste batentzat erabat desagokiak. Maileguak hartzen baditugu, adibidez, beharrezkoa zen hots edo hots bilkura bakoitzeko kasu bat baino gehiago sartzea galdetegian: adineko batzuek ezin izan zituzten fonologia ataleko *club* (F29), *surf* (F30), *pub* (F31), *rapport* (F52) eta horrelako mailegu berriak euskaratu, ez dutelako ezagutu halakorik. Alderantziz, gazteek nekez itzuli ahal izan zituzten garai bateko bizimoduari eta bereziki baserri munduari lotutako zenbait mailegu: *zinguerie* (F14), *luzerne* (F15), *sergent* (F37)...

NORANTZ osoki ahozko datuetan oinarritua denez eta sarean kontsultagai dagoenez, aldez aurretik informatzaile bakoitzari baimena eskatu zitzaion bere ahotso Interneten jartzeko, betiere anonimotasuna gordez. Prozedura etikoak Frantziako jokabide estandarraren arabera erabaki ziren (Baude 2006). Badira datu-basean erantzunak duda eta nekezia handiarekin eman zituzten hiztunen datuak, huts garbiak ere bai, eta horiek bere horretan argitaratu di-

tugu, baita forma asmatuak eman zituztenetan ere (ikus, adibidez, B73 galderari XILA gazteak emandako erantzuna).⁸ Azkenik, saiatu ginen ahal zela ‘spelling errors’ direlakoak saihesten, erantzuna berriz errepikatzeko eskatuz.

Datuak transkribatzeko ere baimena eskatu zitzaion informatzaile bakoitzari. Izan ere, ahozko datuek badute zailtasun handi bat idatzizkoen aldean: transkripzioa eskatzen dute. NORANTZEN, transkripzio ortografikoa erabili da, ez estandarra, ez fonetikoa. Estandarra baztertuz, iruditu zaigu fidelkiago ematen genuela lekukoak emandako erantzunaren berri, eta arrazoi horregatik beragatik gorde dugu, transkribatzerakoan, hitzun bakoitzaren barne aldakortasuna: adibidez, C214 galderan *bañon* ‘baina’ dio ALAZI lekuko gazteak, bustidurarekin; hurrengo galderan, C215ean, berriz, *bainon*, bustidurarik gabe. Ordea, salbuespena egin dugu aditzaren morfologian, forma jokatueta morfemak osorik ematerakoan edo gehienez ere parentesiak baliatuz, anbiguotasuna saihesteko asmotan: adibidez, ABE lekuko gazteak *gomitatu itugu* esan zuen A10 galderari dagokion erantzunean, baina (*h*)*itugu* ‘haugu’ bai baita Iparraldeko formetan, (*d*)*itugu* transkribatzea hobetsi genuen, berak hitz hasierako kontsonantea ahoskatzen ez badu ere.

Transkripzioa baliabide praktikoa da hizkuntza azterketa zehatzak egiterakoan, biderik lasterrrena da behar ditugun datuak elkarren segidan ikusi eta ordenatu ahal izateko, audio artxiboa baino egokiagoa azterketa unerako. Turrell eta Moyer-ek diote datuen interpretaziorako eta analisirako lehen urratsa transkripzioa dela (2008: 194), eta izatez hala da. Horrenbestez, transkripzio oharrak gure helburuen arabera eginak izan ziren, bereziki datuaren fidagarritasunaz argibidea ekartzeko. Bi transkribatzailearen artean egin ziren corpuseko transkripzio guztiak, eta irizpideak oro har berak izan ziren (inkestak egin zituztenak izan ziren transkribatzaile). Izan badira bi transkripzioren arteko batasuna neurtzeko metodoak (Rietveld & van Hout 1993), baina guk geure 44.000 pasa erantzunetan ez dugu zehatz-mehatz kontrolatu batasun hori. Ideia nagusia izan da transkribatzailearen araberrako aldakortasuna minimora ekartzea, eta horretarako hitzunkako berrikusketa eta orrazketa osoak egin dira datu-basea soinu hornitu ondoren.

3. Datu-baseko hiru ezaugarri fonologikoren azterketa

Asko ziren NORANTZ datu-basean oinarritutako lan honetan erakusteko moduko datu fonologiko interesgarriak. Adin taldeak konparatuz, bereziki argi da aldaketa batzuk bidean direla, batzuetan abiatu berri direnak, eta beste batzuetan aurreratuagoak. Atal honetan Iparraldeko euskal hiztunek di-

⁸ B73. *Mes amis veulent que vous me connaissiez*. «Ene lagünak nahi likezü eni ezagütü züdan». Beste adibide argi bat, tarteko adin multzoko (40-60) hitzun batena: B72. BERLA: *Beñat veut que je vous vois*. «Beñatek nahi du zu ikus dezadan».

tuzten gaur egungo hots unitateetan, fonema unitateetan jarriko dugu arreta, bereziki frantsesaren bidez sartu direnetan. Iparraldeko egungo euskal hiztunak elebidun goiztiarrak dira, edo, bestela esanda, hizkuntzaren jabekuntzan hotsak bereganatzeko estrategian adinak zeregin esanguratsua duen garaian bihurtu dira elebidun, kasu honetan euskara-frantsesdun edo frantses-euskaradun:

(...) elebidun goiztiarrak, alegia, bi hizkuntzez batera jabetu direnak edo bigarrena beren sistema fonologikoa zurrundu aurretik ikasi dutenak, euskarazko aurkakotasun paradigmatico guztiak menperatzeaz gain, beste hizkuntzaren (gaztelaniaren edo frantsesaren) fonemak baliatzeko gauza dira. (Oñederra & Epelde & Jauregi, 2014: 80)

Horregatik, euskarazko hots unitateak eta frantsesezko hots unitateak bereganatuak dituen hiztun elebidunak ez luke zailtasunik izango bi hizkuntzetako hotsak nahierara erabiltzeko. Baina hiztunak bi hizkuntzetako hotsak erabiltzeko zailtasunik izan ez arren, hotsen erabilera hori ez da bereizkuntzagabea izaten. Oro har ematen du elebidun goiztiarrek ez dituztela fonema inbentario bereziak, baizik eta bereganatu dituzten hizkuntza bien unitateak biltzen dituztela, eta unitate horiek erabiltzen dituztela hizketa bahetzeko oharrenaren bidez. Gero bere baitan dituzten unitate horiexek erabili ahal izango dituzte hitzak kanporatzean ere. Frantsesez edo gaztelaniaz eta ez euskaraz gertatzen ziren hots unitateak, noski, ez dira gertatuko euskarazko hitz berezkoetan. Ez legoke horretarako arrazoirik. Jakinaren gainean edo bestela idatzia oinarri hartzen duenak bakarrik pentsa lezake jatorrizko euskal hitzetan gerta litezkeela [θ] igurzkari hortzartekoa edo bokal sudurkariak. Euskal hitz zaharren aurkezpen fonemikoan ez daude halako tasun konbinaketak. Haatik, halako fonemak dituenak, bereganatu duen beste hizkuntzak ikasarazi dizkiolako, erabili ahal izango ditu eta erabiliko ditu, kanpotikako hitz batek halako unitateak dakarzkionean. Horregatik, fonema berri horien existentzia maileguetan, akronimoetan eta kidekoetan bakarrik hauteman daiteke (Oñederra & Epelde & Jauregi, 2014: 81).

Ondoren, batez ere NORANTZeko datuak erabiliz, frantsesetik euskarara sartutako hots zenbaiten berri emango dugu eta datu-basearen arabera Iparraldeko euskal hiztunen gogoan zer nolako presentzia duten azaltzen saiatuko gara.

3.1. *Bokal sudurkariak*

Ipar Euskal Herriko hizkeretan bokal sudurkari berriak agertzen hasiak direla erakutsi genuen lan batean (Epelde & Jauregi 2011), frantsesetik maileguetan oraintsu arte ahokari ahoskatzen ziren inguruneetan bokal sudurkariak atzeman daitezkeelako. Euskararen sistema fonologikoaz ari diren lanean (Mitxelena 1990 [1961], Hualde 2003) esan izan da euskara bost bokal

ahokariz osatua dagoela, zuberera salbu. Aldiz, lehenago bazterreko euskalkietan balio fonologikoa zutela gehitzen da lan horietako zenbaitetan; adibidez, erronkarian bokal eta diptongo sudurkariak gertatzen zirela, eta duela zenbait mende baita bizkaiera zaharrean ere. Baina Epelde eta Jauregiren lanean (2011) aipatzen diren bokal sudurkariak berriak dira, ez dira euskara zaharrean egon zitezkeen azarnak, baizik eta mailegu berrien bidez euskarara ekarriak.

Berrikuntza hau frantsesarekiko hizkuntza ukipenaren ondorioz sortu dela iradoki genuen; izan ere, frantsesak bere hots biltegian bi bokal motak ditu,⁹ eta, ondorioz, frantses hiztunak gai dira berariaz bokal ahokariak nahiz sudurkariak erabiltzeko. Ordura arte euskarako jardunean entzun gabeko frantsesezko [ã], [ẽ], [õ] bokalak erabiltzen hasi dira euskaraz mintzatzekoan. Ondoko adibidean ikusten da hitz hasierako bokalak sudurkari egin direla, lehen, orain hamarkada batzuk hurrenez hurren [i] eta [e] egingo lirakeen lekuan. Kasu hauetan ikusten denez, sudurkaritasunarekin batera frantseseko bokalen kolorea ere mantendu egin da mailegatzean.

[ẽ]spekt[œ]ra < *inspecteur* [ẽspektœr]

[ã]trep[œ]r (ona) < (*bon*) *entrepreneur* [ãtrəpʁənœr]

Aipatutako lanean (2011) azterketarako datu-emaileak hiztun lapurtarrak izan ziren: Senpereko hiru pertsona heldu eta bi gazte. Berriemaileei eskatu zitzaion lehenengo silaban (C)BN.¹⁰ egitura duten euskarazko hitz zerrenda bat ahoskatzeko eta ondoren hitzaren hasierako silaban egitura bera duten frantsesezko hitz zerrenda bat euskaraz eman zezaten. Datuak espektrograma bidez analizatu ziren unitate bakarra edo bi zituzten ikusteko. Euskarazko itemei dagokienez, ia kasu guztietan bi unitate gertatzen zirela erakutsi zuten espektrogramek: bokala (sudurkaritze puntu batekin, hori handiagoa edo txikiagoa izan) eta kontsonante sudurkaria. [ã], [ẽ] eta [õ] bokalak zituzten frantsesezko itemak aztertuta, itemen herenetan bi unitate egin zituztela ikusten da, eta gainerakoetan unitate bakarra, nahiz zenbaitetan ez zen emaitza oso garbia izan.

Honekin batera, NORANTZ egitasmoaren bitartez lortutako datuetan ikusi genuen maileguaren antzintasuna erabakigarria dela maileguak bokal sudurkariarekin edo ahokariarekin ahoskatzeko, baita hiztun zahar/gazte kontrastea ere, mailegu zaharrak eta berriak erabiltzerakoan. Berriemaile senper-tar zaharrenak, 86 urtekoak, mailegu zaharrak euskararen fonologia arauen arabera eman zituen, bokal sudurkaria oso adibide gutxitan erabiliz. Hiztun

⁹ Egungo frantsesean bokal sudurkariak galtzeko joera dagoela defendatzen da zenbait lanetan.

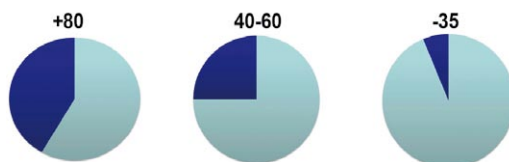
¹⁰ Egitura honek adierazten du kontsonantea izan zezakeela edo ez, ondoren bokala zetorrela eta gero kontsonante sudurkaria. Agertzen den puntuak silaba muga dagoela adierazten du.

gaztearen kasuan, mailegu zahar askotan euskal ordain berria eman zuen (adibidez, *ponpierak* beharrean *suhiltzaileak*) eta beste zenbaitetan bokal su-durkariarekin ahoskatu zituen.

3.2. *Dardarkari ubularra*

Iparraldeko euskal eremuan dardarkari ubularra entzutea gertaera aski berria da; haatik, indar handia hartu duen gertaera. Mitxelenak (1990) esandakoa Hualdek (2003: 30) berretsi zuen geroago: «For most Lapurdian and Low Navarrese speakers the trill has acquired a uvular articulation (as in French)».¹¹ Aldaketa zenbateraino gertatzen den ikusteko, NORANTZ datu-basean hiztun lapurtar eta baxenabartarrek zer nolako dardarkariak egiten zituzten neurtu zuten Oñederrak, Epeldek eta Jauregik (2014). Helburua zen ikustea frantsesaren sistema fonologikoan dagoen dardarkari ubularra euskarazko ahoskeran erabili ohi den hobikariaren ordeztu erabiltzen den osoki.

Datu-baseko hiztun elebidunengandik elizitazio zein galdetegi bidez jasotako datuek erakusten dute dardarkari ubularra ahoskatzea adinarekin eta bestelako eragile batzuekin lotua dagoela, hala nola eskolatzeko hizkuntzarekin. Ondoko irudiek erakusten dute dardarkari ubularra adinez gazteago direnek portzentualki gehiago erabiltzen dutela.

1. irudia

80 urtetik gorako hiztunek %58,3tan (kolore argiagoz irudian) dardarkari ubularra erabili zuten eta %41,6tan hobikaria; 40-60 urte arteko hiztunek %75etan dardarkari ubularra erabili zuten eta %25etan dardarkari hobikaria; 35 urtez azpikoek, berriz, %93,75etan dardarkari ubularra erabili zuten eta %6,26tan hobikaria. Datuek erakusten dutenez, dardarkari hobikariari lekua

¹¹ Zuberera alde batera utziko dugu oraingoan, dardarkariei dagokienez bestelako jokamolde bat izan duelako. Hualdek (2003: 30-31) dioen moduan, duela bi mendetik hona gertatzen ari da bokalarteko eta bokal eta hasperen arteko ttak-a galtzea, eta ondorioz ttaka eta dardarkari hobikariaren arteko kontrastearen galera: «The only remaining intervocalic rhotic of Zuberoan is generally pronounced as an alveolar trill, but often with fewer vibrations than in dialects where the tap/trill contrast is firm» (Hualde 2003: 31). Ikus Etchebest-en doktore tesia ere (2017).

hartuz doa ahoskera ubularra, adinez gazteagoek, elebitasun maila handiagoa dutenek, ia beti dardarkari ubularra erabiltzen baitute.

Kasu honetan ez da unitate berririk sartzen euskararen sisteman, baizik eta zegoenari tasunak aldatzen zaizkio dardarkari hobikari izatetik ubular izatera pasatuz.

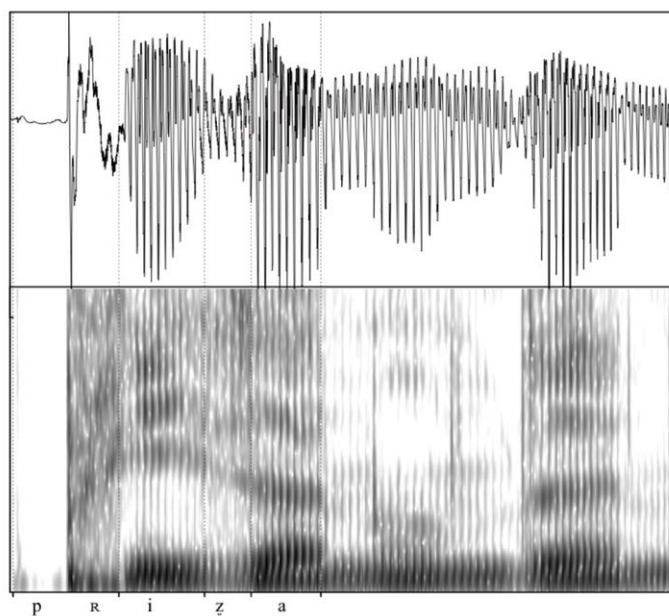
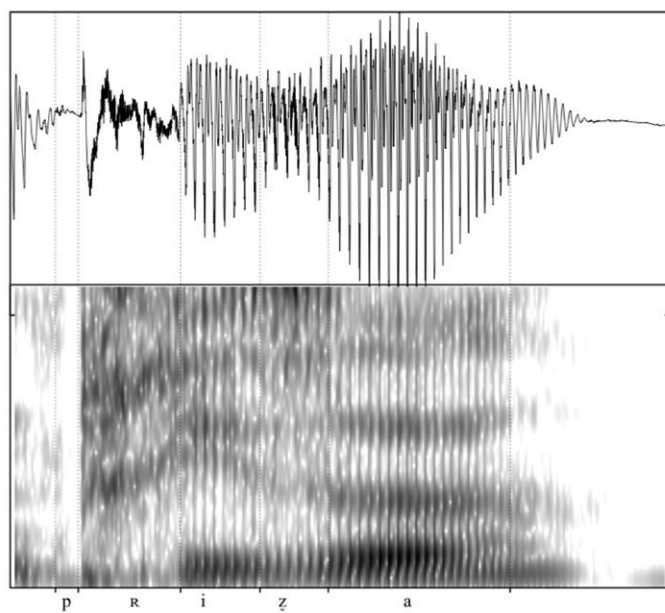
3.3. *Txistukari ahostunak*

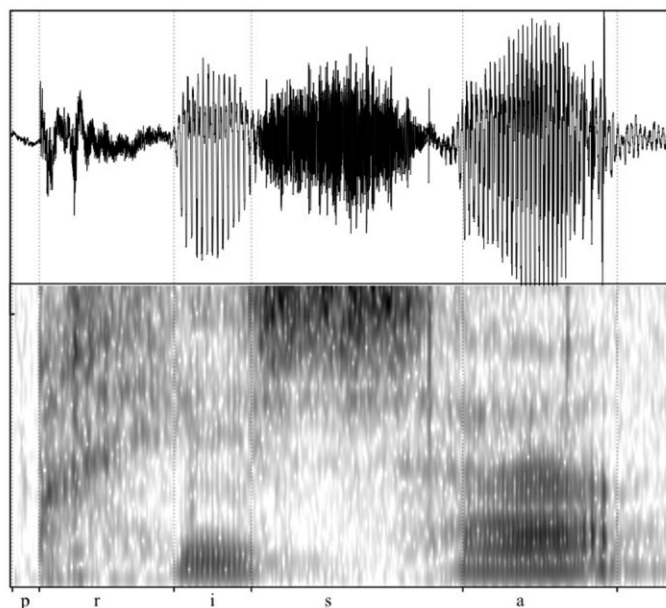
Txistukariei dagokienez, oro har euskarak txistukari ahoskabeak ditu fonema biltegian, zubereraz salbu. Hualdek dioenez (2003: 26), «Zuberoan has three voiced fricatives, apico-postalveolar /ʒ/, laminal /ʒ/ and prepalatal /ʒ/, which are the voiced counterpart of /s, ʃ, ʃ/». Gehienetan maileguetan gertatzen dira txistukari ahostunak.

Oñederrak, Jauregik eta Epeldek 2013an¹² egindako azterketa batean Iparraldeko gaur egungo euskararen frantsesezko maileguak hartzerakoan fonologia ezaugarri jakin baten bitartez gertatzen ari den berrikuntza bat azaldu nahi izan zuten. Frantsesak igurzkari txistukari hobikari-bizkarkari eta sa-baikari ahoskabeaz gain, kide ahostunak ere badituenez bere fonema inbentarioan, autoreek ikusi nahi izan zuten frantsesezko hitzak mailegatzekoan euskaraz —lapurteraz— igurzkari txistukari ahostunak gordetzen diren edo, berezkoa zaion sistemaren arabera, bokal horiek ahoskabe bihurtzen dituen, duela gutxi arte gertatu den bezala.

Txistukari ahostunen kasuan ateratako emaitzak aurreko azpiatalean ateratakoen aurkako norabidean doaz: adina kontuan hartuta, adintsuenak dira txistukari ahostunak gehien erabiltzen dituztenak, eta, zenbat eta gazteago, erabilera gutxituz doa.

¹² 46th Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea-n aurkeztutako lana, Split-en, 2013an.

1. espektrograma**2. espektrograma**

3. espektrograma

Lehen bi irudiak adin bateko lekukoenak dira: lehen uhina ekoitzi zuen emakumea 1925ean jaiotako hendaiarra zen, eta bigarrena ekoitzi zuen gizona 1946an jaiotako donibandarra. Biek ebaki zuten fr. *prise* ‘loki, indar aho’ txistukari ahostunarekin (webgunean entzungai daude ESHEN eta JEDON lekukoen ekoizpenak, F7 kodea duen galderari dagozkion erantzunetan). Hirugarren irudia, berriz, gazte baten ekoizpena da, 1984an jaio zen ziburutar batena (PANZI), eta argi da txistukari ahoskabea erabili zuela.

Autoreek hasiera batean harrigarri gertatutako emaitzari azalpen bide bat aurkitu nahi izan zioten, azterketarako erabilitako maileguei erreparatuta. Mailegu horietarik asko mailegu zaharrak ziren eta zenbait kasutan hiztun gazteagoek ez zituzten ezagutzen. Maileguei buruzko azalpena eman ondoren, datu-emaleek euskarazko ordaina ematen zuten, eta ez mailegua; beste zenbaitetan, nahiz eta mailegua ezagutu, euskarazko ordaina eman zuten. Azalpen honekin batera, garbi dago batez ere datu-emale helduenetan txistukari ahostunen erabilera aski zabaldua dagoela (mailegu batzuk horren berriak ez diren seinale; ik. honen harira, Epelde 2012).

4. Ondorioak

Hizkuntza kontaktuaren ondorio fonologikoak gutxiago aztertu dira oro har hiztegiaren eta morfosintaxiaren mailakoak baino, baina ezin da ahaztu hiztunak kontzientzia handiagoa izan ohi duela horietaz ahoskera kontuez baino, eta errazago dela ahoskerari dagozkionak oharkabean pasatzea, naturalki, mailegatuak ez balira bezala. Horregatik, diagnosia egiteko bitarteko ezin baliagarriagoa da hizkuntzaren hots sisteman zenbaterainoko eragina izan den neurtzea. NORANTZ datu-baseak horretarako lanabes onak eskaintzen dituela uste dugu. Lan honetan bidenabar haren bidez iker daitekeen gai bat —hots aldaketa— testuinguru adierazgarrietan aztertu dugu. Lanaren lehen partean, datu-basearen aurkezpen orokorra egin dugu, eta hau sortzeko izan diren arrazoiak eta erabili den metodologia azaldu, datu-basearen mugak erakustearekin batera. Bigarren partean, hots aldaketari begiratu diogu: fonema inbentarioan gauzatu den berrikuntza sorta bat aztertu dugu, hots aldaketa euskararen fonologiaren ezaugarri nabarmena delako, eta euskararen historian euskalkien arabera molde desberdinetan gauzatu dena. Hiru berrikuntza hauen bitartez egin dugu: bokal sudurkariak, dardarkari ubularra eta txistukari ahostunak. Hirurak dira frantsesaren eraginak ekarritakoak, baina bilakaera ez dute berbera izan, hiztunen adin multzoei begiratzen badiegu: bokal sudurkariak eta dardarkari ubularra adinean beheago eta maizago aurkitzen baditugu ere, bestela gertatzen da txistukari ahostunekin: edadeko hiztunek txistukari ahostunak maizago erabili dituztela erakusten dute datuek. Adinaz gain, maileguen antzinatasuna eta neologismoen ezagutza edo ezagutza falta izan daiteke, gure ustez, bestelako bilakaera honen oinarrian.

Bibliografia

- Backus, A., 2008, *Data Banks and Corpora*, in L. Wei & M. Moyer (arg.), 232-248.
- Baude, O., 2006, *Corpus oraux. Guide des bonnes pratiques*, Paris, CNRS éditions.
- Clemente, I., 2008, *Recording Audio and Video*, in L. Wei & Moyer (arg.), 177-191.
- Coyos, J.-B., 2008, Hizkuntza-politika Ipar Euskal Herrian: nondik nora? Ibilbidearen azterketa, *BAT Soziolinguistika aldizkaria* 67, 79-102.
- , 2009a, Errealitate soziolinguistikoaren deskribapena eta irudikatzea. Hiru aldagairekiko modeloak, *ASJU* 43, 193-204.
- , 2009b, Euskara eta legeria Ipar Euskal Herrian: Gizarte elebidun baterantz aurrerak eta mugak, *BAT Soziolinguistika aldizkaria* 70, 41-55.
- , 2010a, Frantziako estatua eta eskualdetako hizkuntzak: 1990-2010, *BAT Soziolinguistika aldizkaria* 76, 87-99.
- , 2010b, État des lieux de l'enseignement scolaire du basque en France, *Les langues modernes, Revue de l'APLV* 4, 32-37.
- Epelde, I., 2012, Lapurdiko itsasegiko euskararen ahoskera: Donibane Lohizune. In J. Lakarra, J. Gorrotxategi & B. Urgell (eds.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra*, Bilbo, UPV/EHU, 307-321.

- Epelde, I. & O. Jauregi, 2011, Bokal sudurkariak gaurko lapurteran, *Lapurdum* 15, 29-42.
- Etchebest, X., 2017, Zuberotar dardarkarien bariazio sozio-fonetikoa, UPV/EHUko doktorego tesia.
- Fishman, J. A., 2001, *Can Threatened Languages be saved? Reversing language shift, Revisited: A 21st Century Perspective*, Clevedon, Multilingual Matters.
- Hualde, J. I., 2003, Phonology, in J. Ortiz de Urbina & J. I. Hualde (eds.) *A grammar of Basque*, Berlin, Mouton De Gruyter, 15-112.
- Landerretxe, M., 1910, Euskarari nola iraupen eman, *RIEV* 4, 599-604.
- Lanza, E., 2008, *Selecting Individuals, Groups, and Sites*, in L. Wei & Moyer (arg.), 73-87.
- Legarra, J. M. & E. Baxok, 2005, Language policy and planning of the status of Basque, II: Navarre and the Northern Basque Country, *International Journal of the Sociology of Language* 174, 25-38.
- Mitxelena, L., [1961, 1977] 1990, *Fonética Histórica Vasca*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Oñederra, M. L. & I. Epelde & O. Jauregi, 2014, Hiztunaren fonema inbentarioa eta elebitasun goiztiarra: euskara gehi frantsesa vs. euskara gehi gaztelania, *Lapurdum* 18, 75-95.
- Rietveld, T. and R. van Hout, 1993, *Statistical Techniques for the Study of Language and Language Behaviour*, London, Mouton de Gruyter.
- Thomason, S. G., 2001, *Language Contact. An introduction*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Turell, M. T. & M. Moyer, 2008, *Transcription*, in L. Wei & Moyer (arg.), 192-213.
- Urteaga, E., 2006, *La langue basque dans tous ses états. Sociolinguistique du Pays Basque*, Paris, L'Harmattan.
- Wei, L. & M. Moyer, 2008, *The Blackwell guide to research methods in Bilingualism and Multilingualism*. Blackwell.
- Weinreich, U., 1953, *Languages in Contact: Findings and Problems*, New York, Linguistic Circle of New York.
- Zuazo, K., 2008, *Euskalkiak. Euskararen dialektoak*, Donostia, Elkar.
- , 2018, *Sarako euskara*, Bilbo, UPV/EHU.

***Jagin* aditz laguntzaile ditransitiboa aztergai**

Ane Eraña Arbulu
UPV/EHU

Laburpena¹

Lan honetan, Lazarragaren eskuizkribuan ageri diren *jagin* eta *jagiten* aditz laguntzaile jokatuabeak eta *jagot* ‘diot’ eta *jago* ‘dio’ laguntzaile ditransitibo jokatuak aditz berberaren bi gramatikalizazio direla defendatuko dugu, baita forma jokatu horiek egun Debagoieneko herri batzuetan erabiltzen direnen aurrekariak direla ere. Laguntzaile honen hedapena eta erabilera aztertzeko, Arabako lautadako eta Debagoieneko lekukotasun guztietako *-i(n)-*, **edutsi* eta *jagin* laguntzaile ditransitiboen adibideak bilduko ditugu. Hedapenaren aldetik, *jagin* laguntzailea Arabako euskararen ezaugarri eksklusiboa zela proposatuko dugu, Arabako lautadatik Debagoienera hedatua. Erabilerari dagokionez, hasieran, *jagin* datibo argumentua zilegiztatzen zuen laguntzaile jokatuabe bat zena, ondoren laguntzaile ditransitibo jokatu gramatikalizatu zen, baina *jagin* datiboa 3. pertsona duten orainaldiko adizkietara mugatu zela ikusiko dugu, **edutsi* laguntzaile ditransitiboarekin batera banaketa osagarrian.

Hitz gakoak: dialektologia historikoa, Arabako euskara, laguntzaile ditransitiboa, gramatikalizazioa.

Abstract

In this article, we will show that the non-finite verbs *jagin* and *jagiten* and that the finite ditransitive auxiliaries *jagot* ‘ABS3psg, DAT3psg, ERG1psg’ and *jago* ‘ABS3psg, DAT3psg, ERG3psg’ of Lazarraga’s manuscript are two instances of grammaticalization of the same verb: *jagin*. Nowadays, those conjugated verbs are used in the Debagoiena region of Gipuzkoa. In order to examine the spreading and the use of this auxiliary, we will collect instances of the ditransi-

¹ Lan honek «Monumenta Linguae Vasconum 5: periodización y cronología» (MINECO, FFI2016-76032-P) ikerketa-proiektuaren laguntza izan du. Eskerrak eman nahi dizkiot Blanca Urgelli egindako zuzenketa eta ohar guztiengatik, eta baita Alex Artzelusi ere lana osatzen laguntzearen.

tive auxiliary verbs *-i(n)-*, **edutsi*, and *jagin* of evidences of the plain of Araba and Debagoiena. Regarding its geographical spreading, we will propose that the auxiliary *jagin* was an exclusive innovation of the Basque dialect of Araba, and that it expanded from the plain of Araba to Debagoiena. Regarding its use, at first, it could be a non-finite auxiliary that accepted a dative argument, and then it grammaticalized as a finite ditransitive auxiliary, but we will see that these verbs are limited to present verbs with 3rd person dative, with the ditransitive auxiliary **edutsi* in complementary distribution.

Keywords: historical dialectology, Basque of Araba, ditransitive auxiliary, grammaticalization.

1. Sarrera: Arabako euskara eta Mendebaleko Euskara Zaharraz

Agud eta Mitxelenak (2011 [1958]) Landucciren hiztegia argitaratzeak mugarri bat ezarri zuen Arabako euskararen historian. Landucciren hiztegiaren edizioa argitaratu aurretik zenbait idazlek egin zioten erreferentzia Arabako euskarari, hala nola Axularrek (1643) eta Larramendik (1729). Alabaina, Landucciren hiztegia argitaratzean galdutako dialekto baten berri eman zuen Mitxelenak «el testimonio más importante de una variedad hoy extinta de la lengua» (Mitxelena, 2011 [1958]: 202). Mitxelenak «meridional» izendatu zuen: «A los dialectos de Bonaparte se ha añadido uno, el «meridional», hoy desaparecido, hablado probablemente en Álava» (Mitxelena, 2011 [1977]: 34). Beraz, Landucciren hiztegia galdutako dialekto baten lekukotasun garrantzitsu bat da, Araban hitz egin zitekeena, eta Lazarragaren eskuizkribua agertu arte lekukotasun nagusia.

Azken urteetan, lan diakronikoak eta dialektologikoak argitaratu ahala, Arabako lautadaren edo Gasteizen garrantzia azpimarratu izan da (cf. Urgell, 2006; Zuazo, 2008, 2012, besteak beste). Lakarrak (2011: 210), berriz, Mendebaldeko Euskara Zaharra (MEZ) proposatu du Arabako euskara, bizkaiera eta gipuzkera dialekto historikoen arbaso gisa eta, horrez gain, MEZ *-a* + *-a* > *-ea* disimilazioak eta *egin* aditz laguntzaile bezala gramatikalizatzek definitzen dutela aditzera eman du. Zuloagak (2019) MEZren bi ezaugarri bereizle horien kronologia aztertzeaz gain, MEZren foku berritzailea Arabako lautada, edo zehatzago Gasteiz,² izan daitekeela ondorioztatu du.

² Zuloagak (2019) sakonki argudiatu du Gasteiz foku berritzailea izan zela, besteak beste, argudio linguistikoak eta geolinguistikoak emanez. Argudio linguistikoei dagokienez, bate-tik, disimilazioaren kasuan *-a* + *-au* > *-eau* eta *-ia* + *-a* > *-iea* bilakabideak gertatzen dira, esaterako, Lazarragaren lanean: *esperanceau*, *peneau*, *historieac*, *licenciea*,... baita Landucciren hiztegian ere: *novia-noviea* (ik. Zuloaga, 2019: §4.4.). Bestetik, *egin*-en kasuan, Betolatzairen dotrinan ez dugu [aditzoina + **ezan*] perifrasiarik topatu, [partizipioa + *egin*] perifrasiak baitira nagusi. Argudio geolinguistikoei erreparatuta, berrikuntzen sorrera eta zabalkundean hiri-riren garrantzia sarritan aipatu izan da: «A circular configuration around a town, for example,

Kronologiari dagokionez, MEZren berrikuntza zaharrena *-a + -a > -ea* disimilazioa dela adierazi du, bere ikerketaren arabera VIII. eta XI. mendeen artean sortua (677). *Egin* laguntzaile bezala gramatikalizatzea, ostera, disimilazioa baino modernoagoa dela ondorioztatu du (469).

Bi ezaugarri horiek definituko lukete, beraz, MEZ. Zeintzuk dira, ordea, Arabako euskara definitzen dutenak? Berrikuntzek dialekto bat edo dialekto-sail bat defini dezakete, baina berrikuntzek ez dute dialekto bakar baten berrikuntza eskusiboak izan beharrik, batzuetan dialekto bat berrikuntzen konbinazio eskusiboarekin zehaztu daiteke eta: «Dialekto bakar baten berrikuntza eskusiboak ez baldin badira, berrikuntza zenbaiten konbinazio eskusiboa da dialekto bat definitzeko erabil litekeen argudioa» (Camino, 2008: 218). Posible da Arabako euskara berrikuntza zenbaiten konbinazio eskusibo hutsa izatea eta ezaugarri propiorik ez izatea, baina aldi berean, aztergai dugun *jagin* aditz laguntzailea dialekto honen bereizgarria izan daitekeela proposatuko dugu; horrela, «ezaugarri honek lehendik ere ezagutu behar ziztaion [Arabako euskarari] «originaltasun» eta autonomia are markagarriago bihurtzen du» (Lakarra, 2011: 200).

2. *Jagin* aditz laguntzailea

2.1. *Jagin* aditz laguntzaileaz dakiguna

Euskararen historian lehen lekukotasunetatik hiru laguntzaile ditrantsitibo nagusitzen dira: *-i(n)- *eradun, *edutsi* (Mounole eta Lakarra, 2018: 427). Euskara Arkaikoko lekukotasunetan aditz-erro horien gramatikalizazioa aurreratua dago; izan ere, euren forma sintetikoak *fase sparita*-n daude eta adibide gehienak aditz laguntzaileenak dira. Mounolek (2015: 482) aipatzen digunez, sintetiko gisa agertzen direnean, ‘emaitza’ adieraz zezaketen eta *eman* aditzaren sinonimoak ziren. Hala ere, erabilera sintetikoa zuten adizki horiek Euskara Arkaikoaren garaian desagertu ziren (Mounole, 2015: 476). Laguntzaileen banaketa geografikoari erreparatuta, *-i(n)-* laguntzailea da orokorra izan den bakarra; hots, dialekto historiko guztietan agertzen dena.³ Beste bi laguntzaileek, aldiz, eremu murriztagoa dute: **eradun* ekialde

is ascribed to borrowing from that town, due to the prestige of the city, and to contact between its citizens and the inhabitants of surrounding villages» (Gerritsen & Van Hout 2006: 2288). Gainera, ikerketa arkeologikoek (cf. Azkarate & Solaun 2009) Erdi Aroan Gasteiz izan zuen garrantzia erakutsi dute, Gasteizen kokagune estrategikoa nabarmenduz: «emplazada en un estratégico cruce de caminos entre el norte cántabro-pirenaico, la depresión del Ebro y la meseta castellana» (405).

³ Aitzitik, Zuloagak (2019: 493, 401. oh.) mendebaldean *-i(n)-* erroko adizkiak eskasak direla aipatzen du, eta garai historikoan bat ere ez legokeela Bizkaian; izan ere, adibide guztiak Debagoiena edo Arabakoak dira.

zabalean eta Gipuzkoan ageri da eta **edutsi* mendebalde zabalean (Lakarra, 2011: 198). Baina mendebaldeko lekukotasunen artean badugu beste laguntzaile ditrantsitibo bat: *jagin*.

Aditz laguntzaile ditrantsitibo hori Lazarragaren eskuizkribuan ageri da lehenengoz. Gainera, Lazarragaren lanean bertan, *jagin* aditz laguntzailearen forma jokatu eta jokatugabeak agertzen direla ikusiko dugu. Hala ere, Lazarragaren eskuizkribuko *jagin*-en forma jokatu eta jokatugabeak aztertu izan diren lanetan, bereizita deskribatu izan dira.

Lazarragaren eskuizkribuaren azterketa egitean, editoreek (Bilbao *et al.*, 2010) *jagin* aditzaren berri eman dute, eta *jagin*-ekin batera *jakin* ere aipatu dute.⁴ Aditz horiek hapax gisa definitu dituzte, aurretik agertu gabeak baitziren. Bestalde, Lazarragaren gramatika aztertzean, Mounole-k (argitaratzeko: §4.1.5.) *jagin*-en adibide jokatugabeen azterketa sakona egin du. Bertan, *egin* ezkuta zezakeela proposatu du eta, horrez gain, *jagin* eta *jakin* datiboarekin komuntadura egiten duten euskararen historiako lehen aditz jokatugabeak direla aditzera eman du (Mounole, argitaratzeko: 52).

Bestalde, Lazarragaren eskuizkribuaren edizioan (Bilbao *et al.*, 2010), editoreek batuko ordaina eman diete *jagin*-en forma jokatu: *emaiten jagot* ‘ematen diot’ (Bilbao *et al.*, 2010: A23: 1; 3. oh.), *esaten jago* ‘esaten dio’ (Bilbao *et al.*, 2010: A24: 99; 71. oh.), besteak beste, azalpen gehiago gabe. Zuazok, aldiz, Deba ibarreko euskara deskribatzerakoan Lazarragaren eskuizkribuko forma jokatu horiek Oñati, Bergara eta Antzuolako adizki hirupertsonal batzuekin lotu ditu, baita NOR-NORI sailekoetatik ateratakoak izan daitezkeela proposatu ere:

NOR-NORI-NORK saileko orainaldian, NORI ‘hari’ edo ‘haiei’ de-nean, adizki bereziak erabiltzen dira Oñatin, Antzuolan eta Bergaran. Hauexek, esate baterako, Antzuolakoak (Larrañaga 1998: 123): *jat* ‘diot’; *jao* ‘dio’; *jau* ‘diogu’; *jatzu* ‘diozu’; *jet* ‘diet’. Badirudi NOR-NORI sailekoetatik atera direla. Zukako adizkietan baizik ez dira horrelakoak erabiltzen; hitanoan ohikoak baliatzen dira: *jotsak/jotsan* ‘ziok/n’.⁵ Lazarraga arabarraren izkribuetan ere badira horrelako adizkiak: *jagot* ‘diot’; *jago* ‘dio’ (Zuazo, 2018: 904).

⁴ Lazarragaren eskuizkribuan, *jagin* aditzarekin batera *jakin* agertzen da; beste hapax bat forma jokatugabeetan bakarrik agertzen dena. Absolutibo-datibo aditzekin batera agertzen da, hori dela eta, ez dugu lan honetan aztertuko, ez baita aditz laguntzaile ditrantsitiboa (ik. Lakarra, 2014: 199; Mounole, argitaratzeko: 52). Bestalde, Ulibarrik (2015) aztertutako *Dotri-nazko sermoitegian* ere *jakin*-en beste adibide bat jasotzen da: *se gure isen eben aurretu ya-quin vere areriyoen maliciyeri* (4-79).

⁵ *Badihardugu euskara elkarteko* aditz taulek (2005: 5, 2006: 7, 2010: 7) alokutiboan *jagin*-en forma batzuk bildu dituzte. EHHAk jasotzen dituen mapa batzuetan ere agertzen dira Oñati inguruko alokutiboko formak (ik. 1499, 1500 eta 1501 mapak), Bergara eta Antzuolan, osera, **edutsi* laguntzailearen adizkiak baino ez daude. Beraz, alokutiboari dagokionean desberdintasunak daude EHHA eta *Badiharduguko* aditz-taulen artean.

Zuazok aipatzen dituen adizki horiek xx. mendeko dialektologia baino lehenagoko aipurik izan duten egiaztatze aldera, Zabalarengana (1848: 57) jo dugu, eta ikusi dugu berak ere deskribatu zituela halako formak kokapen berean:

En las villas de Oñate, Vergara y sus alrededores tienen una conjugación muy particular para la activa de recipiente de 3.ª persona de singular de los tensos perfectos columna 1a, y en lugar de *deutsa*, *deutse*, *deutsazu*, *deutsazue*, *deutsat*, *deutsagu*, dicen *jao*, *jaoe*, *jaozu*, *jaozue*, *jaot*, *jaogu*. (Zabala, 1848: 57).

Bonapartek, Zabalaren hitzok aintzat hartuta, Bergarako XIX. mendeko dotrina aztertzean, **edutsi* bakarrik erabiltzeagatik eta adizki «berezi» hauek ez agertzeagatik zalantzan jarri zuen katiximaren egilea Bergarakoa izatea. Honako hau idatzi zion Bonapartek Etxenike kolaboratzaileari gutunetako batean:

Si ce que dit le P. Zabala est exact par rapport à Vergara, comme le catéchisme doit représenter le basque propre à Vergara, à l'exclusion de tout autre, il me paraît qu'il faudrait toujours substituer *jaot* etc. à *deutsat* etc. Or je trouve toujours *deutsat* dans le catéchisme et jamais *jaot* (...) Julian [eskuizkribuaren idazlea] veuille bien réfléchir qu'il ne s'agit pas ici d'avoir la forme basque la plus correcte; mais la forme généralement employée à Vergara par ceux qui parlent le vergarais véritable (...) Si donc je me trompe, nous aurions *diot* pour le guipuscoan, *deutsat* pour le biscayen et *jaot* ou *jaot* pour le vergarais. (Urquijo, 1910: 295).

Zavalaren deskribapenetik hasita Oñati, Bergara eta Antzuolako adizki hirupertsonal horiek aipatu izan dira, baita **edutsi*-rekin batera agertzen direla ere, banaketa osagarrian, hain zuzen ere.

Beraz, batetik, aditz laguntzaile iragankor jokatugabe ezezagun bat daukagu datibo argumentuarekin komunztadura egiten duena, eta bestetik, adiera eta erabilera bera duen aditz laguntzaile jokatu bat, biak Lazarragaren eskuizkribuan elkarrekin ageri direnak eta, bestalde bietako bat, laguntzaile jokatua, egun Debagoiena eskualdeko herri batzuetan erabili ere egiten dena.

Gure ustez, beraz, horrek adieraziko luke, Lazarragaren eskuizkribuko *jagin*-en forma jokatuak *de facto* gaur egun Gipuzkoako Debagoiena eskualdeko Oñati, Bergara eta Antzuola herrietan aurkitzen ditugun adizkien aurrekariak izanik, adizki horien forma jokatugabea Lazarragaren eskuizkribuan ageri den *jagin* bera dela. Horrez gain, uste dugu *jagin*-ek bi gramatikalizazio izan zituela: datiboarekin komunztadura egiten duen aditz laguntzaile jokatugabea eta laguntzaile ditrantsitibo jokatua. Bi gramatikalizazioak Lazarragaren eskuizkribuan agertu arren, aditz laguntzaile jokatugabeak desa-

gertu ziren. Aitzitik, jokatuak ondoko mendeetan ageri dira, baita aipatu ditugun herrietan gaur egun erabili ere.

Bestalde, gorago esan dugunez, pentsatu izan da Oñati, Bergara eta Antzuolako aditz laguntzaile hauek modernoak direla, eta beharbada analogiaz iragangaitz datibodunetatik zabaldu izan direla. Baina Lazarragaren eskuizkribuak ematen digun informazioak erakusten digu, aditz laguntzaile hori ez dela azken urteetako berrikuntza bat, XVI. mendean jadanik agertzen den aditz laguntzailea baizik.

2.2. Arabako lautadako eta Deba ibarreko aditz laguntzaile ditransitiboen bilakaera⁶

Mendez mende *jagin*-ek izan zuen bilakaera definitu nahi izan dugu. Horretarako, Arabako lautadako eta Deba ibarreko lekukotasunetako aditz laguntzaile ditransitiboak bildu ditugu: *-i(n)-*, **edutsi* eta *jagin*-en adibideak, hain zuzen ere. Arabako lautadako eta Deba ibarreko lekukotasunak aztertu ditugu *jagin* aditz laguntzailea bertan bakarrik agertzen baita, dakigularik. *Jagin* laguntzaileaz gain, *-i(n)-* eta **edutsi* ere aztertu ditugu, *jagin*-en bilakaera deskribatzeko egokia deritzogulako azterketa zabalago bat egiteari. Hori dela eta, *-i(n)-* eta **edutsi*-ren adibide sintetikoak ere jaso ditugu, adizki hauen historia hobeto ulertzeko asmotan.

Gure azterketaren emaitzak jasota daude hurrengo taulan, non aditz baikoitzaren agerraldi kopuruak jaso ditugun:

⁶ Corpora eta laburdurak (EHHEko laburdurak erabili ditugu batik bat): Lazarragaren eskuizkribua *Lazarg* (Bilbao *et al.*, inprimategian), Betolatzaren dotrina *Betol* (Mitzelena, 1998 [1955]), Milia Lasturkoaren eresia *MLastur* (TAV 2011 [1964]), Amilletaren dotrina *Amilleta* (Arejita, 1988), Arrasateko udal-bandoa *ArrasBand* (Ozaeta, 1992), Barrutiaren antzezlanak *Barrutia* (Lakarra, 1983), Eibarko Udal Agindua *EibarAgin* (Zuloaga, 2018), Gamizen poemak *Gamiz* (Goikoetxea (1998 [1982]), Albenizen itzulpena *Albeniz* (Altuna, 1998 [1995]), Umerezen eskuizkribuak *Umerez*, Antzuolako dotrina *AntzDot* (Uribe-Etxebarria, 2008), Gatzagako dotrina *GatzDot* (Uribe-Etxebarria, 2011), Bergarako dotrina *BergDot* (Madinabeitia & Pardo, 1998).

1. taula

Corpuseko aditz laguntzaile ditrantsitiboen adibideen kopuruak

	-i(n)-			*edutsi			jagin	
	Sintetikoa	Laguntzailea	DAT 3.p	Sintetikoa	Laguntzailea	DAT 3.p	Jokatugabea	Jokatua
MLastur	1	1	1		3	1		
Lazarg	10	9	3	10	37	7	11	7
Betol					2			
Amilleta				2	15			2
ArrasBand					1			
Barrutia	1				15	4		
EibarAgin					2	1		
Gamiz		2	1		4			
Albeniz		2			4	1		
Umerez ⁷					69	26		
AntzDot					16			7
BergDot					74	46		
GatzDot					113	60		

Euskara Arkaikoaren garaian, Arabako eta Deba ibarreko lekukotasunetan hiru aditz laguntzaile hirupertsonal ageri dira: *-i(n)-*, **edutsi* eta *jagin*. Adibide kopuruari begiratuta, **edutsi*-ren nagusitasuna nabarmena da. Aitzitik, *-i(n)- fase sparitan* dago bizkaieraren eremuan, baina biziago Araban, Lazarragaren lekukotasunaren arabera. *Jagin* aditzari dagokionez, Lazarragaren eskuizkribuak⁸ adibide jokatu eta jokatugabeak biltzen ditu, esan dugunez:

- (1) bencedoreçat atabala / jo *jaguiteco* sendoro. (*Lazarg* 1200v)
- (2) Jaun Cerucoac / çuri bidaldu *jaguinic* (*Lazarg* 1203r)
- (3) Semeric badeu esaten *jago* ‘dio’ (*Lazarg* 1196r)
- (4) Juramentu eguiten *jagot* ‘diot’ obian daçan amari (*Lazarg* 1201v)⁹

Bestalde, nahiz eta *jagin* aditz laguntzaile hirupertsonala izan, bere erabilera ez da orokorra; orainaldian eta datiboa 3. pertsona singularra denean

⁷ Umerezen eskuizkribuen luzera dela eta lan bakoitzeko lagin bat aztertu dugu: «*osaba baten instruccinuac...*» eskuizkributik 80r-84v orrialdeak (biak barne) eta «*errectore baten instruccinuac...*» eskuizkributik 76r-80r orrialdeak (biak barne).

⁸ Lazarragaren lanean bada beste aditz laguntzaile hirupertsonal bat lau bider lekukotzen dena: **eradutsi*, **edutsi*-ren kausatiboa dirudiena (Bilbao *et al.*, 2010, AL 188. oh.): *lauoi bardin on erechi ez derausteçu* ‘didazu’ (*Lazarg* 1145v), *eragocico deraustae* ‘didate’ *damaoc servieta* (*Lazarg* 1195v), *aserratu deraustaçu* ‘didazu’ (*Lazarg* 1201r), *ez deraustae* ‘didate’ *besteric ateraco* (*Lazarg* 1194v). Bilbao eta besteen (2010: 206, 7. oh) arabera, aipatutako lehen bi adibideetan laguntzaile hirupertsonal arrunta den arren, beste bietan faktibotasuna adierazteko erabiltzen du.

⁹ Eskuizkribuan *jagot*-en gainean *deusat* idatzita dago beste letrakera baten bidez (A27a poemako 39. ohar paleografikoa).

darabil. Hala ere, datiboa 3. pertsona singularra denean, **edutsi* eta *-i(n)-* ere erabiltzen ditu, beraz, ez dirudi hiru laguntzaileen arteko banaketa zurrunik egon zitekeenik:

- (5) Gabetan barriz ez *jagot* ‘diot’ joco/laztanai biguelea (*Lazarg* 1195v)
- (6) Il banadi, nic *deusat* ‘diot’ parcaetan (*Lazarg* 1197r)
- (7) oñ-escu çardenoc apacen *diot* (*Lazarg* 1180v)

Euskara Zahar eta Klasikoan, **edutsi* da laguntzaile nagusia, hainbat testutan laguntzaile bakarra: Arrasateko udal-bandoan, esaterako. *Jagin* agertu, agertzen da, baina adibide guztiak jokatuak dira: dakigularik, euskararen historian Lazarragaren eskuizkribuan bakarrik ageri dira *jagin*-en adizki jokatu-gabeak. Corpusak ematen digun irudi honetan kontuan izan behar dugu garai honetan Arabako lekukotasunak urriak direla, baina Antzuolako Amilletaren dotrinan, **edutsi* eta *jagin* laguntzaileak banaketa osagarrian daude: *jagin* orainaldian erabiltzen du eta datiboa 3. pertsona denean (8-9. adibideak); **edutsi*, aldiz, gainontzeko testuinguruetan (10-11. adibideak). Beraz, Amilletak **edutsi* eta *jagin*-en laguntzaileen arteko bereizketa Lazarragak baino zehaztuagoa zuela esan daiteke. Bestalde, Aramaioko Barrutiaren antzezlanetan *-i(n)-* laguntzailearen adibide fosilizatu bat topatu dugu (12. adibidea), baina gainontzeko aditz laguntzaile ditransitiboak **edutsi* dira, baita datiboa 3. pertsona den orainaldiko adizkiak ere (13. adibidea):

- (8) Zerren bere grazian ilten diranai emoten *jaguen* ‘dien’ gloria (*Amilleta* 3)
- (9) Guztiari aurpegi modu bat ekusiko *jagoe* ‘diote’ (*Amilleta* 6)
- (10) Zer irakasten *deuscu* ‘digu’ karidadeak? (*Amilleta* 2)
- (11) Esan *deustazu* ‘didazu’ sinistzen dozula (*Amilleta* 4)
- (12) Ocasino onetan fabore *indazu* ‘eman didazu’ (*Barrutia* 193)
- (13) Mila grazia emaiten *deusat* ‘diot’ (*Barrutia* 7)

Azkenik, Lehen Euskara Modernoan, [partizipioa + **edutsi*] perifrasiaren nagusitasuna nabarmena da. Alabaina, Araba ekialdeko lekukoek, Gamizek eta Albenizek, ez dute *jagin* behin ere (testu txikiak ere badira, batez ere Albenizen itzulpena), baizik eta **edutsi* eta *-i(n)-*, azken hau Albenizek datiboa 3. pertsona denean ere badarabil. Eibarko udal aginduan datiboa 3. pertsona denean, berriz, **edutsi* erabiltzen da. Debagoieneko lekukotasunetan ere **edutsi* da nagusi. Gatzagako dotrinan, esaterako, ez dugu *jagin*-en adibiderik topatu. Dotrina hau, ordea, XIX. mendearen bigarren erdian idatzia izan zen, eta egungo Leintz-Gatzagan zein Leintz bailarako hizkeretan arrotza da aditz laguntzaile hori (Badihardugu, 2007: 5; 2011: 7, 2014: 5).

Antzuolako 1825eko dotrinan, aldiz, *jagin* eta **edutsi* banaketa osagarrian daude, bi mende lehenago idatzitako Amilletaren dotrinan bezalaxe; bi ezaugarri nabarmenduko ditugu: batetik, *jagin* datiboa 3. pertsona denean

bakarrik agertzen dela; bestetik, orainaldiko adizkietara mugatuta dagoela (14-15-16. adibideak). Beraz, **edutsi* aditz laguntzailea orainaldian datiboa 1. edo 2. pertsona denean erabiltzen da (17-18. adibideak) eta lehenaldian (19. adibidea):

- (14) Cer oracino esaten *jaozu* ‘diozu’ principalmente Maria Santisimari (*AntzDot* 21v)
- (15) Eguin biar *jaegu* ‘diegu’ oracino Santuay ere (*AntzDot* 22v)
- (16) escatzen *jagula* ‘diogula’ barcacino gure Jaunari (*AntzDot* 27v)
- (17) Proponitzen *dechut* ‘dizut’ (*AntzDot* 8v)
- (18) barcatzen *descun* ‘dizkigun’ becatuac (*AntzDot* 14r)
- (19) unidu *euchan* ‘zion’ anima bat (*AntzDot* 15r)

Bestalde, Antzuolako dotrinan *jagin* ageri dela ikusirik, Oñatiko Umerezen eskuizkribuetan eta Bergarako dotrinan *jagin*-en adibideak topatzea espero genuen, baina ez dugu *jagin*-en adibide bakar bat ere aurkitu. Umerezen eta Bergarako dotrinaren egilearen *usus scribendi* delakoa aintzat hartu beharko genuke; izan ere, baliteke literatur hizkeraren eraginagatik *jagin* aditz laguntzailea saihestu nahi izana. Bergarako dotrinaren kasuan, aipatu dugu Bonapartek zalantzak eduki zituela dotrina Bergarakotzat hartzerako orduan. Baliteke, beraz, honetan ez ezik, Umerezen idazkietan ere literatur bizkaieraren eraginik izatea, Bonapartek iradoki bezala. Horrez gain, gaur egun Oñatin, Bergaran eta Antzuolan *jagin*-en adizkiak ohikoak direla kontutan izanda eta hizkuntz ezaugarrien hedapenean hiriek duten garrantzia aintzat hartuta, errazagoa da pentsatzea *jagin* Antzuolara Bergara edota Oñatitik zabaldu zela, eta ez alderantziz; Antzuolatik Bergara eta Oñatira.

2.3. *Jagin laguntzailea gaur egun*

Corpus historikoan ikusi dugu *jagin* laguntzaileak erabilera mugatua daukala: orainaldian erabiltzen da eta datiboa 3. pertsona denean; Lazarragaren eskuizkribuan datiboa singularra denean bakarrik, eta Antzuolako Amilletaren dotrinan eta Antzuolako 1825eko dotrinan baita datiboa 3. pertsona plurala denean ere.

Gaur egun ere *jagin* aditz laguntzailea Debagoieneko zenbait herritan erabiltzen da datiboa 3. pertsona den orainaldiko adizkietan, aipatutako testuetan bezalaxe:¹⁰ Oñatin (Badihardugu, 2005: 5; Altuna *et al.*, 2014: 123),

¹⁰ Ikus, esaterako, EHHako honako mapak: 1374 eta 1376. Ahoskerari dakionez, Bergara eta Antzuolan [x] frikari belarra darabilte eta Oñatin, ostera, [ʃ] frikari hobiatzekoa: *jat* ‘dio’ [jat] eta [ʃat], hurrenez hurren.

Nabarmentzekoa da aztergai dugun herrietan, ez dela plural komunztadurarik egiten. Ondorioz, ditransitiboetan erabiltzen diren adizkiak berberak dira objektua singularra zein plurala izan.

Bergara¹¹ (Ellexpuru, 2004: 732; Badihardugu, 2006: 7) eta Antzuola (Larrañaga, 1998: 123-124; Badihardugu, 2010: 7): *jat* ‘diot, dizkiot’, *jatzu* ‘diozu, dizkiozu’, *jau* ‘diogu, dizkiogu’, etab. Beraz, datiboa 3. pertsona denean **edutsi* aditz laguntzailea baztertu eta beste laguntzaile batez baliatzen dira, hots, *jagin* laguntzaileaz; bi aditz laguntzaileak banaketa osagarrian daude. *Jagin* laguntzailearen erabileran, berriz, alde nabarmen bat dago: Oñatin orainaldian bakarrik erabiltzen da eta datiboa 3. pertsona singularra denean, baina Antzuola eta Bergaran singularra zein plurala denean, hala nola *jet* ‘diet, dizkiet’, *jetzu* ‘diezu, dizkiezu’ eta *jeu* ‘diegu, dizkiegu’. Bestalde, Antzuola eta Bergaran *jagin* iraganaldira zabaltzen ari da orainaldiko formen analogiaz *-(e)n* gehituz:¹² *jaun* ‘genion, genizkion’, *jatzun* ‘zenion, zenizkion’, *jetzuen* ‘diezue, zenieten’... bezalako adizkiak oso ohikoak dira. Bestalde, ergatiboko 3. pertsonaren adizkietan **edutsi* nagusitzen ari da gazteen artean; ondorioz, ohikoak dira *jagin*-en formekin batera **edutsi*-renak: *jaoldotsa* ‘dio, dizkio’, *jaue/dotse* ‘die, dizkie, diote, dizkiote’, etab.

2.4. *Jagin-en sorrera eta hedapenaz*

Atal honetan, *jagin*-en sorreran sakonduko dugu. Aditz honen etimologiaz jardungo dugu, eta baita gramatikalizazioaz ere. Horrez gain, ezaugarri honen geografia eta difusioa ere aipatuko ditugu.

Jagin aditz laguntzailearen azpian *egin* ezkutatu bide dela aipatu dugu gorago (Bilbao el al., 2010: AL 4. oh.; Mounole, argitaratzeko: 52). Gure us-tez, *egin*-i *-ra*- kausatiboa gehitu zitzaion: *egin* > **e-ra-gin* eta, azkenik, prozesu fonologikoen bidez, bokal arteko *-r-* galdu ondoren, *jagin* sortu zen. Euskararen historian datibodun adizkiak eratzeke ohikoa da *-ra*- kausatiboa gehitzea. Horren adibide dugu Lazarragak **eradutsi* aditz laguntzailea erabiltzea ditransitiboetan, hau da, **e-ra-dutsi*. Halaber, erdialde eta ekialdean **eradun* < **e-ra-dun* da hirupertsonalak egiteko laguntzailea, eta goi-nafarrera zaharrean **erazan* < **e-ra-zan* erabiltzen zen hirupertsonaletan (Mounole, 2015: 488). Hala ere, gure hipotesiari oztupo bat jartzekotan aipa dezakegu **eradutsi*, **eradun* eta **erazan*-en adizkiek bokal arteko *-r-* gorde ohi dutela:

- (20) eragocico *deraustae* ‘didate’ damaoc servietea (*Lazarg* A23: 11)
- (21) Andre eder gentil batec vihoça *deraut* ‘diot’ ebaxi (*Etxepare* V, 1 *apud* Mounole: 2015, 480)
- (22) abisacenditu guciac graciac *emandrazquioten* ‘diezazkieoten’ Iau-nari (*Beriain* trat. 69r *apud* Mounole, 2015: 488)

¹¹ Elgeta aldera dauden Bergarako Ubera eta Angiozar auzoetan datiboa 3. pertsona denean ere **edutsi* erabiltzen da. Bergarako bi auzo horiek 1927 arte Elgetakoak izan ziren; hori dela eta, bertako hizkerak Elgetakoarekin zenbait antzekotasun ditu.

¹² Hiru herrien artean dauden aldeak kontsultatzeko ikus EHHAKO 1390 eta 1391. mapak.

Aztertzen ari garen lekuetatik gertuago, aldiz, zehazki gipuzkeraren eremuko lekukotasun batzuetan, *-r-* gabeko **eradun*-en adizkiak lekukotzen dira (23-24-25. adibideak).¹³ Hala ere, Gipuzkoa aldeko testuetako **eradun*-en adibide gehienek *-r-* gorde dute: gipuzkerako lekukotasun zaharrena izan daitekeen *Salmo Miserereak* **eradun*-en adibide bakarra dakar (26. adibidea) eta Otxoa-Arinen dotrinan *-r-* gabeko adibide garden bakar bat topatu dugu: *diutzudan* ‘dizkizudan’.

- (23) guc gueren zordunai barcatcen *diuztegun* ‘dizkiegun’ becela (*Irazusta*)
- (24) cergatic ematen digun gracia eta barcatcen *diuzcun* ‘dizkigun’ pecatuac (*Irazusta*)
- (25) ceñac Virgiñari ematen *diauzten* ‘dizkidaten’ naibagueric andienac (*Azkoitiako sermoia*)
- (26) quenduco *diraust* ‘dizkit’ culpa gustiac (*Salmo Misererea*)

Gipuzkera zaharrean **eradun*-en adizki batzuetan *-r-* galdu izanak gure hipotesiaren alde egingo luke, baina bildutako adibideak urriak ez ezik, berankorrek ere badira. Gure ustez, baliteke bokal arteko *-r-* ahularen galera Gipuzkoa aldean Araban baino berankorragoa izatea. Dena dela, gai honek azterketa sakonagoa beharko luke.

Bestalde, *eragin* aditza ‘eginarazi’ esanahiarekin orokorra da, eta Leizarragaren lanetik ageri da. Aditz honek badu beste erabilera bat: [izena + *egin*] bezalako aditz konposatuaren kausatiboa adieraz dezake:¹⁴ [izena + *eragin*]. *OEH*ren adibideak aintzat hartuta, *eragin*-ek aditz konposatueta erabilera zabala izan zuen; idazle lapurtarren lanetan ez ezik, gipuzkerazko eta bizkaierazko lekukotasunetan ere jasotzen dira: Etxeberri Ziburukoak, Axularrek, Kardaberazek edo Ubillosek biltzen dituzte adibideak, besteak beste. Lazarragak, ordea, ez dakar [izena + *eragin*] bezalako aditz konposaturik kausatiboa adierazteko, baina [*berba* + *jagin*] inergatiboa darabil birritan (26-27. adibideak). Adibide hauek gure hipotesiaren alde egingo lukete; hau da, *jagin* aditz laguntzailea *eragin*-ek bokal arteko *-r-* galdu ondoko aldaera baino ez dela.¹⁵

¹³ Gipuzkoa aldeko **eradun*-en *-r-* gabeko *diozka* bezalako adizkien inguruan honako hau dio Lakarrak (2014: 197, 120. oh.): «Borja Ariztimuñori zor diot *diozka*-ren arrarotasunaz (eta jatorriaz) ohartea; hark esandakoari, *diuzka* < *diauzka* < *dirauzka* katebegiak gehituz gero, egungo egunean ere —itxura- eta funtzio-aldaturik, hori bai— **eradun*-en formaren aztarnak G-n bizirik direla frogatzen digu».

¹⁴ *OEH*k honako adibide hauek biltzen ditu, besteak beste: *Iaunaren legean nahiz / non baitik huts eragin* (EZ Noel 153), *pekatu eragin al baleie* (Cap 69), *Eragin daijuegun euskeraz berba* (Mg PAb 202).

¹⁵ Bestalde, *eragin* birritan ageri da Lazarragaren eskuizkribuan aditz-laguntzaile jokatu bezala. Eskuizkribuaren editoreek (Bilbao *et al.*, 2010, AL 150.oh) *egin* aditzaren forma kausatiboa dela diote: *Azaiteau galdu lerait* ‘liezadake’ *ardura usaçaqueac* (Lazarg A24: 157), *Amaren seme bacocho naiz, ta, arren, ondo ar narioçu* ‘nazazu hari’ (AL <1143v>). Adibideetan errepara daitekeenez, *jagin*-en aditz jokatueta ez bezala, datibo 1. pertsona singularra da; beraz, aztergai ditugun *jagin*-en adizkiekin lotura izan dezakeen arren, ez da aditz laguntzaile bera.

(27) guztiay berba *jaguinic* (*Lazarg* A29: 50)

(28) modu onetan / oyta berba *jaguinic* (*Lazarg* A29: 80)

Horrez gain, aipatu dugu Lazarragaren zenbait adibidetan aditz jokatu-gabeak komunztadura egiten duela argumentu datiboarekin. Esan dugu, halaber, Mounolek (argitaratzeko: 52) zehaztu duela ez dagoela euskararen historian, *jakin*-ekin batera, beste aditzik jokatu-gabea izanik datiboarekin komunztadura egiten duenik. Gure ustez, hemendik ondoriozta daiteke *jagin*-ek bi gramatikalizazio bide izan zituela, bata jokatu-gabea eta bestea jokatu. Bestalde, aditz jokatu-gabe gisa izan zuena Lazarragarenean bakarrik agertzea eta euskararen historian bestela ezezaguna izatea, gure ustez, aditz jokatu-gabearen gramatikalizazioa bietan zaharrena izatearen aldeko argudioak lirateke.

Hala ere, Lazarragaren adibideak aztertuta, ezin izan dugu zehaztu zein testuinguru edota irizpideren arabera darabiltzan adizki jokatuak eta jokatu-gabeak; hots, zein izan zitekeen *jagin*-en adizkiak batzuetan jokatu eta bestetan jokatu-gabe erabiltzeko arrazoia edo araua.

Erabilerari dagokionez, hasieran, *jagin*-en forma jokatuak orainaldiko aditzetara mugatu ziren, datiboa 3. pertsona singularra zenean erabiltzen zirelarik. Hala ere, Lazarragaren eskuizkribuak erakusten digu, testuinguru berean **edutsi* eta *-i(n)*- ere erabiltzen zirela. Gainera, Lazarragak forma jokatu-gabeak ere ibiltzen ditu. Ondoko mendeetan, oster, ez dira forma jokatu-gabeak ageri eta jokatuak banaketa osagarrian daude **edutsi* laguntzaileekin batera;¹⁶ izan ere, *jagin* aditz laguntzaileak bi murriztapen ditu. Lehena, pertsonarena da, *jagin* datiboa 3. pertsona denean erabiltzen baita. Lazarragaren eskuizkribuan datiboa 3. pertsona singularra denean, Antzuolako Amilletaren dotrinan eta 1825eko dotrinan, oster, datiboa 3. pertsona plurala denean ere *jagin* erabiltzen dute. Bigarren murriztapena denbora da, corpus historikoan adibide guztiak orainaldikoak baitira; halaber, aipatu dugu azken urteetan Antzuola eta Bergaran iraganaldira zabaltzen ari dela. Beraz, murriztapenak aintzat hartuta, *jagin*-ek erabilera defektiboa dauka eta, esan bezala, **edutsi*-rekin banaketa osagarrian dago. Aitzitik, corpus historikoan *jagin*-en erabilera murrizta den arren, kontuan izan behar dugu hasieran, erabilera zabalagoa izan zezakeela eta **edutsi* zabaltzearekin batera bere erabilera ere murriztu zitekeela.

Berrikuntzaren hedapen geografikoari dagokionez, *jagin* aditz laguntzailea Arabako lautadatik zabaldu bide zen, zehatzago Gasteiztik. Ezaugarri

¹⁶ Comriek (2003) aditzera ematen du munduko hizkuntzen artean, badaudela zenbait hizkuntza (Tsezic hizkuntzak eta India hegoaldeko hizkuntza dravidiar zenbait, kasu), datiboa lehen edo bigarren pertsonakoa duten adizkiek erro bera dutenak, baina datiboa 3. pertsona denean beste erro bat baliatzen dutenak; beraz, munduko hizkuntzen artean ohikoa da datiboa 3. pertsona denean beste erro batez baliatzea.

honen hedapena eta Lazarragaren eskuizkribuan duen erabilera aztertuta —ikusi dugu ez duela irizpide finkorik hiru laguntzaile ditrantsitibo jokatuak erabiltzeko orduan—, posible da *jagin* laguntzaile ditrantsitiboa Erdi Aroaren amaiera aldera sortu izana. Baina *jagin*-en sorrera gertatu zenerako Arabako lautadak ez zukeen izango MEZren garaian izan zuen besteko eraginik, ordurako beste berrikuntza foku batzuk sortuak zirelako. Hori dela eta, *jagin* ez zen mendebalde osora zabaldu eta Debagoieneko herri batzuetara mugatu zen.¹⁷ Honen alde letorke Debagoieneko herriak Gebarako jaurreriaren mende egon izana XVI. mende ingurura arte eta 1845 arte Oñati ez zitzaiola Gipuzkoari batu (cf. Elortza *et al.*, 1996).

3. Ondorioak

Lan honetan, Lazarragaren eskuizkribuan ageri diren *jagin* aditza eta *jaot* ‘diot’ eta *jao* ‘dio’ laguntzaile ditrantsitibo jokatuak aditz berberaren formak direla proposatu dugu. Halaber, forma jokatuak ere antzina (Lazarragaren garaian behinik behin) laguntzaile gisa erabiltzen zirela jakinik, jokatu gramatikalizazioa jokatuabeena baino modernoagoa izan daitekeela adierazi dugu. Gainera, forma jokatu horiek, egun Debagoieneko herri batzuetan erabiltzen direnak, erakutsi dugu ez direla analogiaz iragangaitz datibodunetatik hedatutako adizkiak, proposatu izan denez, baizik eta *jagin* aditz laguntzailearen forma jokatuak.

Mendebaldean ditrantsitiboak egiteko ageri diren aukeren artean desagertzen lehena, agian, *jagin*-en forma jokatuak ere izan ziren, ez baitira agertzen Lazarragaren eskuizkributik kanpora. Aitzitik, ez dirudi Lazarragak irizpiderik edo banaketarik zuenik *jagin*, **edutsi* eta *-i(n)-* laguntzaile jokatuak hautatzeko orduan; *jagin* erabiltzen duen testuinguru bereberetan **edutsi* eta *-i(n)-* ere ibiltzen baitira. Izan ere, ikusi dugun bezala, *jagin*-en erabilerak murriztapenak zituen, **edutsi* eta *-i(n)-*ek ez bezala. Ondoko mendeetan, aztergai izan dugun corpusean, **edutsi* nagusituz doa eta *-i(n)-* laguntzailearen adizkiak ez ezik, *jagin* forma jokatuak ere baztertu ziren. Dena dela, Antzuolako Amilletaren dotrinak erakusten digu XVII. mendean, *jagin* eta **edutsi*-ren arteko banaketa osagarria ziurrenik definitua zegoela: *jagin* datiboa 3. pertsona duten orainaldiko adizkietan ageri da; **edutsi*, ordea, gainontzeko testuinguruetan. Gainera, ikusi dugu Amilletak datiboa plurala denean ere *jagin* erabiltzen duela, Lazarragak ez bezala. Hala ere, aipatu dugu Oñatin ere datiboa 3. pertsona plurala denean **edutsi* erabiltzen dutela; beraz, *jagin* pluralera zabaldu izana litekeena da Antzuola eta Bergarako berrikuntza propioa izatea. Horrez gain, ikusi dugu Antzuola eta Bergaran *jagin*-en era-

¹⁷ Bada beste ezaugarri bat Arabako lautadatik Debagoiena eskualdera ez ezik, Goierriara ere zabaldu bide zena: objektu plural komunztadura falta (Eraña, prestatzen).

bilera lehenaldira zabaltzen ari dela: corpus historikoan orainaldian bakarrik ageri den arren, azken urteetan iraganaldira hedatu da.

Amaitzeko, *jagin*-en oinarrian ondo ezagutzen dugun aditz bat egon daitekeela argudiatu dugu: *eragin*. Gure ustez, Arabako lautadan edo Gasteizen sortu zen *eragin* aditzaren aldaera da *jagin*, leku jakin batzuetan ditrantsitiboarekin lotutako bi gramatikalizazio garatu zituen: datiboarekin komunztadura egiten duen aditz laguntzaile jokatu gabea eta laguntzaile ditrantsitibo jokatua. Bigarren gramatikalizazio hori Debagoieneko zenbait herritara zabaldu zela adierazi dugu. Beraz, *jagin* aditz laguntzailea Arabako ezaugarri eskusibo bat izan zitekeen, Gipuzkoako Debagoiena eskualdera hedatu zena. Hedapena gertatu zenerako, ordea, Arabako lautadak edo Gasteiz ez zukeen izango MEZren garaian izan zuen besteko eraginik, ondorioz, *jagin* laguntzaile ditrantsitiboa Debagoieneko herri batzuetara zabaldu zen bakarrik, baita gaur egun arte iraun ere.

Bibliografia

- Agud, M. & K. Mitxelena, 1958 [2010], *N. Landuchio: dictionarium linguae cantabricae (1562)*, in *OC XII*.
- Altuna, F., 1995 [1998], *Acto contriciocoa eriotzaco orduraco*: Garcia de Albeniz araiarraren arabera zko eskuizkribua (1778), in H. Knörr & K. Zuazo (arg.), 519-523.
- Altuna, R., K. Elortza & K. Zumalde, 2014, *Oñatiko euskaria: ezagutu, aztartu, egin*, Oñati, Oñatiko udala.
- Arejita, A., 1988, Amilletaren dotrina. Textoa eta gramatika-oharrak, *Litterae Vasconicae. Euskeraren Iker Atalak* 4, 99-128.
- Azkarate, A. & J. L. Solaun, 2009, Nacimiento y transformación de un asentamiento altomedieval en un futuro centro de poder: *Gasteiz* desde finales del siglo VII d.C. a inicios del segundo milenio, in J. A. Quirós (arg.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Bilbo, UPV/EHU, 405-425.
- Badihardugu euskara elkarte, 2005-2014, *Deba ibarreko aditz-taulak*.
- Bilbao, G., R. Gómez, J. A. Lakarra, J. Manterola, C. Mounole & B. Urgell, 2010, *Lazarraga eskuizkribuaren edizioa eta azterketa 1.0*. Interneten eskuragarri: <<http://www.ehu.es/monumenta/lazarraga/>> [Kontsulta: 2020/04/01].
- Camino, I., 2008, Dialektologiaren alderdi kronologikoaz, *FLV* 108, 209-247.
- Comrie, B., 2003, Recipient person suppletion in the verb 'give', in R. Brend, Th. N. Headland & M. R. Wise (arg.), *Language and Life*, Dallas, SIL International, 265-281.
- Elexpuru, J. M., 2004, Aditza, in *Bergara aldeko hiztegia*, Bergara, Bergarako udala, 717-746.
- Elortza, J., J. Madariaga, & I. Zumalde, (arg.), 1996, *Oñati eta Gipuzkoaren bategitza. 1845*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 15-27.
- Eraña, A., prestatzen, *Arabako euskararen dialektalizaziorantz: aditz morfologia aztergai*, Master Amaierako Lana.

- Euskaltzaindia, 2008, *Euskal Herri Hizkeren Atlas* (EHHA), Bilbo, Euskaltzaindia.
- Gerritsen, M., R. Van Hout, 2006, Sociolinguistic developments as a diffusion process, in U. Ammon, N. Dittmar, K. K. Mattheier & P. Trudgill (arg.), *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*, Berlin & New York, De Gruyter, 2288-2299.
- Goikoetxea, I., 1982 [1998], *Juan Bautista Gámez Ruiz de Oteo. Poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*, in H. Knörr & K. Zuazo (arg.), 513-516.
- Knörr, H. & K. Zuazo (arg.), 1998, *Arabako Euskararen Lekukoak. Ikerketak eta Testuak*, Gasteiz, Eusko Legebiltzarra.
- Lakarra, J. A., 1983, Barrutiaren edizio kritiko baterako, *ASJU* 15.1, 123-156.
- , 2011, Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berre-raiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz, in I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, Bilbo, EHU/UPV, 155-241.
- & I. Ruiz de Arzalluz (arg.), 2010, *Luis Michelena. Obras Completas*, Donostia & Gasteiz, JUMI, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- , J. Manterola & I. Segurola, 2019, *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Larrañaga, J., 1998, *Antzuolako hizkera*, Antzuola, Antzuolako Udal.
- Madinabeitia, A., X. Pardo, 1998, J. Atxotegik egindako itzulpena, in *Bergarako euskera*, Bergara, UNED, 349-369.
- Mitxelena, K., 1955 [1998], Betolatzaren dotrina, in H. Knörr & K. Zuazo (arg.), 467-503.
- , 1958 [2010], Introducción, in M. Agud & K. Mitxelena (arg.), 202-232.
- , 1977 [2010], *Fonética histórica vasca*, in *OC VI*.
- , 1964 [2010], *Textos arcaicos vascos*, in *OC XII*.
- Mounole, C., 2015, Datibo-komuntaduraz eta laguntzaile hirupertsonalen diakroniaz, in B. Fernández & P. Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, gorazarre*, Bilbo, UPV/EHU, 473-490.
- & J. A. Lakarra, 2018, Euskara Arkaikoa, in J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 345-468.
- , moldiztegi, *Lazaragaren eskuizkribuko gramatika*, *ASJU*n argitaratzeko.
- Ozaeta, A., 1992, Arrasateko testu zahar bi, *ASJU* 26.3, 793-800.
- Ulibarri, K., 2015, *Dotrinazko sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*, UPV/EHuko doktoretza tesi argitaragabea.
- Umerez, M., ca. 1800, *Errecore Jaun baten instruccinuac ezconduric vizi dan Adisquide batentzat bere eta bere Familiaren gobiernu oneraco Juangoikoaren Legue santubaz conforme*, eskuizkribua.
- Umerez, M., ca. 1805, *Osaba baten instruccinuac bere Illoba Ezcondu eta Necazari batentzat bere eta bere Familiaren gobiernu oneraco Jaungoicoaren Legue santubagaz conforme*, eskuizkribua.
- Uribe-Etxebarria, O., 2008, Euskerazko doktrinia Anzuolako berba moduan (1825), *ASJU* 42.2, 139-209.
- , 2011, Gatzagako Cristau-Doctrinia (1862): edizioa, *ASJU* 45.1, 139-219.
- Urgell, B., 2006, Para la historia del sustantivo verbal en vasco, *ASJU* 40, 921-948.
- Urquijo, J., 1910, Cartas escritas por el Príncipe L.-L. Bonaparte a alguno de sus colaboradores (1) (Continuación), *RIEV* 4.2, 233-297.
- Zabala, J. M., 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaíno*, Donostia, Ignacio Ramón Baroja.

- Zuazo, K., 2008, *Euskalkiak, euskararen dialektoak*, Donostia, Elkar.
- , 2012, *Arabako euskara*, Donostia, Elkar.
- , 2018, Deba Ibarreko euskara, *ASJU* 52, 899-908.
- Zuloaga, E., 2018, Eibarko testu zaharrak berrikusten: 1754ko udal-ordenantzak, *ASJU* 52, 909-932.
- , 2019, *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*, UPV/EHUko doktoretza tesi argitaragabea.

Política lingüística y vitalidad sociolingüística del euskera hoy: la transmisión de la lengua

Maitena Etxebarria Arostegui
UPV/EHU

Resumen

De los tres territorios de habla vasca, es, sin duda, la Comunidad Autónoma del País Vasco, la que ha promocionado una política lingüística más activa que busca recuperar la lengua vasca, basada en un marco legal. Los criterios que han inspirado dicha política lingüística siguen vigentes a día de hoy: lo que se persigue es la normalización lingüística, y este hecho implica que la lengua minorizada ha de recuperar y garantizar las funciones que le han sido negadas y que han sufrido marginación, persecución o incluso prohibición en algún momento de su historia, buscando alcanzar una igualdad tanto en la sociedad como en su territorialidad. Una política lingüística que quiera alcanzar dicho objetivo, debe establecer ciertas prioridades, contemplar objetivos escalonados y ser flexible. En esta ocasión, nos ocuparemos de manera específica, de la incidencia de los procesos de *Transmisión Lingüística* y su importancia en la revitalización del euskera, en este caso, atendiendo a los resultados específicos de la *VI Encuesta Sociolingüística*.

Palabras clave: política lingüística, revitalización, transmisión lingüística.

Laburpena

Euskaraz hitz egiten den hiru lurraldeen artetik, Euskadi edo Euskal Autonomia Erkidegoa da, zalantzarik gabe, hizkuntza berreskuratze aldera eta lege oinarri sendo batekin hizkuntza politika biziena sustatu duen komunitatea. Hizkuntza politika hori zuzendu duten irizpideak indarrean daude gaur egun: hizkuntza normalizazioa da helburua, eta honek inplikatzeko du hizkuntza gutxituak ukatutako funtzioak berreskuratu eta bermatu behar dituela, eta delako hizkuntza gutxituak bazterketa, jazarpena eta, bere historiaren uneren batean, are debekua pairatu dituela, eta orain berdintasuna iritsi nahi duela bai gizartean bai lurraldetasunean. Xede hori duen hizkuntza politika batek lehentasun jakin batzuk ezarri behar ditu, mailakatutako helburuak proposatu eta malgua izan. Oraingoan hizkuntza transmisioaren prozesuez eta euskara biziberritzeko duten garrantziaz arituko gara zehazki, *VI. Inkesta Soziolingüistikoa* delakoaren emaitzak aintzat hartuta.

Hitz gakoak: hizkuntza politika, biziberritzea, hizkuntza transmisioa.

Introducción

La evolución y vitalidad de una lengua utilizada aún por una minoría no es algo que pueda lograrse en un corto periodo de tiempo, como es sabido, se precisan esfuerzos y una situación en la que deben darse tres premisas: un marco legal que contemple positivamente la lengua, en este caso, el euskera, una política lingüística eficaz que plantee como objetivo la revitalización total de la lengua; y, por fin, la adhesión de los ciudadanos (Fihisman, 1991; Etxebarria 2002, 2008, 2012).

Además, hablar de una lengua minorizada requiere necesariamente hacer referencia a «la lengua mayor» con la que convive, o probablemente, ha convivido durante mucho tiempo. En este sentido, es necesario conocer, ciertamente, las relaciones que han mantenido ambas lenguas, desde cuándo comparten un mismo territorio, etc. Porque puede suceder —y así ha sucedido en numerosas ocasiones— que una lengua que fue hegemónica en su territorio haya quedado desplazada por la introducción de otra lengua que ha ido cobrando mayor fuerza; las guerras, invasiones, colonizaciones... vividas en este continente que llamamos Europa han ido forjando el mapa lingüístico complejo que hoy conocemos.¹ No es por tanto banal plantearse cuál ha sido la situación del euskera en siglos pasados: ¿fue alguna vez lengua única del País Vasco o, por el contrario, ha convivido siempre con alguna otra lengua?, Koldo Mitxelena centró la cuestión con claridad señalando que, en esa convivencia de más de 2000 años, la relación nunca ha sido equilibrada; basta salir del entorno familiar, para utilizar la lengua romance (Mitxelena, 2008:197). No es de extrañar, por tanto, que, al hilo de los cambios durante el último siglo y medio pasado, las lenguas con las que ha convivido, el castellano y el francés,² fundamentalmente, fueron ganando terreno. Otro tanto se puede afirmar, claro está, en lo que respecta al País Vasco Norte con el francés. A partir de estos presupuestos, iniciaremos nuestra exposición referida a la situación del euskera hoy en la Comunidad Autónoma del País Vasco (CAPV), por lo que se refiere a la situación sociolingüística actual.

1. Situación sociolingüística: la revitalización del euskera y las políticas lingüísticas en la Comunidad Autónoma del País Vasco

En la Comunidad Autónoma Vasca, con la aprobación de la *Constitución Española* (1978), se reconoce la cooficialidad del español junto con las otras

¹ Esta investigación se ha llevado a cabo bajo los auspicios del Grupo Consolidado de Investigación «La Mente Bilingüe», T665-13 (2013-2018). Grupo Consolidado de Excelencia.

² Aunque el euskera haya convivido con el gascón y con el occitano en el País Vasco Norte, indudablemente, en el último siglo y medio, por lo menos, el francés ha sido la lengua hegemónica con la que ha tenido que «competir» el euskera.

lenguas propias del Estado (catalán, gallego, valenciano y vasco) en aquellos territorios, donde éstas sean habladas; en nuestro caso, la lengua vasca, en el País Vasco y Navarra. Posteriormente, en la Comunidad Autónoma Vasca (País Vasco) con la aprobación del *Estatuto de Autonomía del País Vasco* (1979), se reconoce la oficialidad del euskera, junto con el castellano, en todo el territorio vasco.

Más tarde, en el Parlamento Vasco, en virtud de sus poderes y atribuciones se aprobó la Ley 19/1982 de 24 de Noviembre, o *Ley Básica de Normalización y Uso del Euskera*: en ella, en su Preámbulo, se expresa que la *Constitución* y el *Estatuto de Autonomía* confían a los poderes públicos de la Comunidad Autónoma Vasca la adopción de las medidas encaminadas a asegurar el desarrollo y la normalización del euskera considerando su doble dimensión de parte fundamental del patrimonio cultural del pueblo vasco (Etxebarria, 2002: 231; 2015: 58), junto con el español, lengua de uso oficial en el territorio de la Comunidad Autónoma Vasca. Se trata, en definitiva, de reconocer a la lengua vasca como elemento integrador de todos los ciudadanos del País Vasco y de incorporar al ordenamiento jurídico vasco los derechos de los ciudadanos vascos en materia lingüística, particularmente, a expresarse en cualquiera de las dos lenguas oficiales (Cobrerros, 1986. Etxebarria, 2002: 232-234).

De los tres territorios de habla vasca, es, sin duda, el País Vasco, la comunidad que ha promocionado una política lingüística más activa que busca recuperar la lengua vasca, basada en un marco legal (Azkarate, 2012: 30; Etxebarria, 2012: 23). Los criterios que han inspirado dicha política lingüística han sido recogidos en varios documentos —*Criterios básicos para la política del euskera* (1993), *Futuro de la política lingüística* (2005) o *Hacia un pacto renovado* (2009)—. Ya el primero de ellos contiene afirmaciones que siguen vigentes a día de hoy: lo que se persigue es la normalización lingüística, y esto implica que «la lengua minorizada ha de recuperar y garantizar las funciones que, o bien le han sido negadas, o bien las ha perdido, y alcanzar una igualdad tanto en la sociedad como en su territorialidad» (*Criterios básicos para la política del euskera*, 1993: 7).

Asimismo, una política lingüística que quiera alcanzar dicho objetivo, debe establecer ciertas prioridades, contemplar objetivos escalonados, y ser flexible «una planificación que responda a cada momento, a cada situación, al deseo de la sociedad, a la disponibilidad de medios, dificultades y limitaciones» (*Criterios básicos para la política del euskera* 1993:15).

Así, flexibilidad y progresividad son términos recurrentes en los documentos de las instituciones vascas (Azkarate, 2012:113-137). Y, es que, cualquier política lingüística de promoción de una lengua debe basarse necesariamente en una decisión política, pero, sobre todo, debe estar asentada sobre la voluntad social y contar con el acuerdo con la ciudadanía. Una política lin-

güística que toma como base los principios mencionados, cuyas prioridades son la transmisión de la lengua, la familia y la juventud, y los ámbitos a los que debe extenderse la enseñanza, la «euskaldunización» y alfabetización de adultos, los medios de comunicación, la administración pública o el mundo del trabajo (*Criterios básicos para la política del euskera* 1993: 22-31) fue detallada en el *Plan General de Promoción del Uso del Euskera* (1999).³ Dicho Plan se articula en torno a tres ejes:

1. La transmisión de la lengua.
2. El uso social del euskera (la prestación de servicios en euskera).
3. La calidad de la lengua.

Al mismo tiempo, contempla objetivos específicos y propuestas de actuación para lograr los tres objetivos estratégicos. Las Políticas Lingüísticas de las Instituciones Vascas se han inspirado en el modelo de Fishman, *Reversing Language Shift* (1991), término que ya aparece reflejado en los *Criterios básicos para la política del euskera* de 1993. Su propuesta de ocho grados correspondientes al *Graded Intergenerational Disruption Scale* (GIDS), que él compara a la escala Richter utilizada para medir la intensidad de los terremotos, debiera servir para medir la intensidad de la amenaza de una lengua minorizada determinada (Fishman, 1991: 87-109).

Siguiendo al modelo de Fishman,⁴ se fueron poniendo en marcha, de manera progresiva, programas para introducir la lengua en la escuela, enseñar la lengua a adultos, así como los programas para promover el uso del euskera en el mundo socio- laboral⁵ o en la Administración Pública, etc.⁶

Procurando siempre, como reconocía Xabier Aizpurua (2002:153), identificar las medidas más eficaces y las más viables y, una vez identificadas, establecer prioridades entre las mismas. También en esto se seguía a Fishman (2001:14).

Entre las medidas adoptadas durante estos más de 30 años, destacaremos el *Decreto 138/1983, de 11 de julio, del Departamento de Educación y Cultura*, que regula el uso de las dos lenguas oficiales en la enseñanza no universitaria, y establece tres modelos educativos en la enseñanza obligatoria —el Modelo A (la lengua de la enseñanza es el castellano, siendo el euskera

³ Una exposición bastante detallada se puede consultar en Mateo (2005).

⁴ El propio Fishman (1991) incluye el euskera entre los «Case Studies» en la misma publicación en la que propone su modelo.

⁵ Programa Lanhitz (<http://www.euskara.euskadi.net/r59-734/es>); última consulta febrero de 2019.

⁶ Cuatro Planes consecutivos, el último de ellos para el período 2008-2012, completado con los *Criterios de uso de las lenguas oficiales en el Gobierno Vasco. IV Período de Planificación (2008-2012)* publicados por la Viceconsejería de Política Lingüística en 2008, Vitoria-Gasteiz: Gobierno Vasco.

como una materia más), el Modelo D (la lengua de la enseñanza es el euskera y el castellano se estudia como una materia más) y el Modelo B (que implica utilizar ambas lenguas oficiales como lenguas vehiculares)— correspondiendo a los padres la elección del modelo lingüístico en el que quieren escolarizar a sus hijos.

2. Comunidad Autónoma del País Vasco: la VI Encuesta Sociolingüística

El anterior Viceconsejero de Política Lingüística, Patxi Baztarrika, junto con el director gerente del *Instituto Navarro del Euskera-Euskarabidea*, Mikel Arregi, y el presidente de *Euskararen Erakunde Publikoa* (Organismo Público de la Lengua Vasca) en Iparralde (Francia), Mathieu Bergé, presentaron, a fines de año (2016) en San Sebastián, los datos más significativos de la *VI Encuesta Sociolingüística*, referidos a la CAPV. Precisamente, la principal novedad que presenta esta sexta edición de la *Encuesta Sociolingüística* es que ha sido puesta en marcha, realizada y financiada por primera vez mediante la actuación conjunta de los poderes públicos de los tres territorios. Los de Navarra y el País Vasco Norte, se han publicado a lo largo del año 2017.

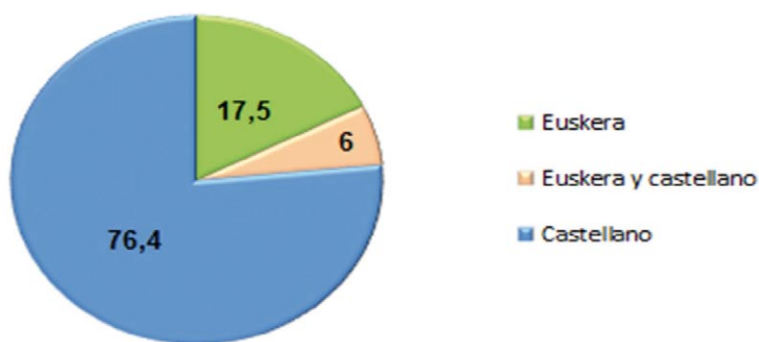
Y en este dato estriba también la importancia de la Encuesta: además de aportarnos información acerca de la situación actual del euskera, nos presenta la tendencia evolutiva de los últimos veinticinco años que puede resumirse del modo siguiente: como es sabido, la Encuesta Sociolingüística se centra en la población de 16 o más años de la CAPV. Niños y adolescentes de edad inferior, quedan por tanto fuera de la encuesta. Es importante poner de relieve esta cuestión porque, precisamente, es el grupo de edad de los menores de 16 años el de mayor peso para el euskera: hoy día, el 81% de la población menor de 16 años es vascohablante (alrededor de 240.000 habitantes). La edición publicada en 2016/17, de esta *VI Encuesta Sociolingüística* agrupa 8.200 encuestas, la mayor cantidad de encuestas realizadas hasta la fecha: 4.200 en la CAPV, 2.000 en Navarra y 2.000 en el País Vasco Norte. El trabajo de campo en la CAPV ha sido llevado a cabo entre mayo y abril de 2016. En esta ocasión, únicamente presentaremos, por razones de tiempo y espacio los resultados referidos a la *Transmisión de la lengua*, aunque están ya disponibles también los datos correspondientes a la *Competencia Lingüística*, el *Uso* y las *Actitudes hacia la lengua vasca*, en el territorio.

2.1. Transmisión de la Lengua

2.1.1. Primera lengua

Cuando mencionamos la primera lengua, nos referimos a la lengua o las lenguas que un niño o niña aprenden de sus progenitores o de los familiares que viven con él hasta que cumple los tres años.

Según la VI Encuesta Sociolingüística, el 17,5% de la población de 16 o más años de la CAPV ha recibido solo euskera en el hogar, y el 6% euskera y castellano. Del mismo modo, tres de cada cuatro (76,4%), han recibido únicamente otra lengua. Cuando hablamos de otra lengua, nos referimos principalmente al castellano, pero no debemos olvidar que la primera lengua de cada vez más personas, pueden ser otras lenguas.

Fuente: VI Encuesta Sociolingüística, 2016.

Figura 1

Primera lengua.
CAE, 2016 (%)

En todos los territorios y grupos de edad de la CAPV, predominan las personas que tienen el castellano como primera lengua, pero hay grandes diferencias de unos a otros (*VI Encuesta Sociolingüística*, 2016: 13-14). Hay que señalar aquí, que a pesar de que predominan quienes tienen el castellano como primera lengua en los tres territorios, así, las diferencias son notables: Gipuzkoa tiene el menor porcentaje (59,2%); en cambio, en los otros dos territorios el predominio del castellano es casi total. Así, el castellano es la primera lengua de la gran mayoría de los habitantes de Bizkaia (82,4%) y de Álava (93%) (*VI Encuesta Sociolingüística*, 2016: 13).

	CAV	Álava	Bizkaia	Gipuzkoa
Total	1.864.380	273.086	986.155	605.139
Euskera	17,5	3,8	11,9	32,9
Euskera y castellano	6	3,2	5,7	7,9
Castellano	76,4	93	82,4	59,2

Fuente: VI Encuesta Sociolingüística, 2016.

Figura 2

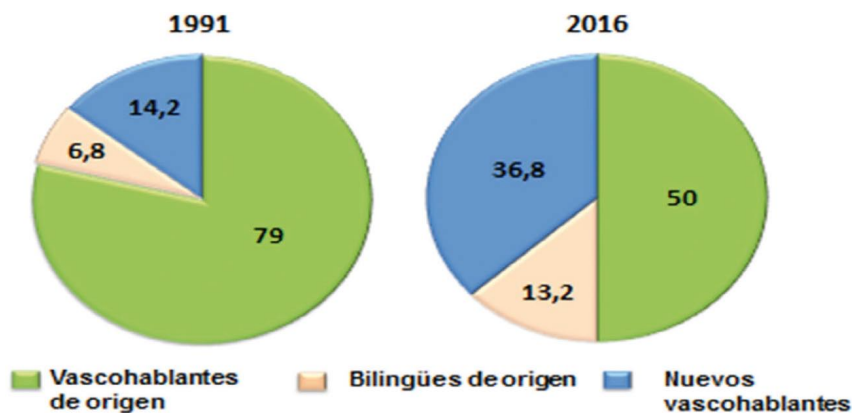
Primera lengua, por Territorios.
CAE, 2016 (%)

Atendiendo a la edad son los jóvenes de entre 16 y 24 años los que tienen el porcentaje más alto entre aquellos que han recibido sólo euskera como primera lengua (22%). El porcentaje disminuye a medida que aumenta la edad (entre un 15% y un 17%), hasta llegar al grupo de edad de 65 años o más. De hecho, el porcentaje, de los que han recibido sólo euskera como primera lengua, aumenta en el grupo de edad de 65 años o más (20,5%). Hay que hacer notar que hace 25 años ocurría lo contrario. Así, en 1991 eran los adultos mayores de 65 años los que tenían el porcentaje más alto entre aquellos que habían recibido sólo euskera como primera lengua (32,4%) y ese porcentaje disminuía junto con la edad. Eran los más jóvenes los que tenían el porcentaje más bajo (17%). En la actualidad, en cambio, son los jóvenes de entre 16 y 24 años los que tienen el porcentaje más alto, tal y como ya se ha señalado. Así, entre los jóvenes, ha habido un aumento de 5 puntos en el porcentaje de los que han recibido sólo euskera como primera lengua (17% *versus* 22%). Igualmente, el porcentaje de los que habían recibido el euskera y el castellano. Teniendo en cuenta el factor edad y estableciendo la comparación, es entre los jóvenes donde se aprecia la mayor diferencia. De hecho, hace 25 años, el 3,4% de los jóvenes entre 16 y 24 años recibieron el euskera y el castellano a la vez como primera lengua; en la actualidad, en cambio, son el 11,1% de los jóvenes de esa edad, esto es, hay una diferencia de casi 7 puntos porcentuales (VI Encuesta Sociolingüística, 2016: 15).

2.1.2. Vascohablantes según su primera lengua

En este apartado analizaremos al conjunto de las personas vascohablantes mayores de 16 años de la CAPV según la lengua que han recibido en el hogar:

La mitad de los vascohablantes ha recibido únicamente euskera en el hogar (50%), esto es, son vascohablantes de origen. Un 13,2%, en cambio ha recibido euskera y castellano, por lo que son bilingües de origen. Por último, más de un tercio han recibido castellano, y son nuevos vascohablantes a los que se ha transmitido el euskera en la escuela o en el euskaltegi (36,8%). Es reseñable, asimismo, el creciente peso adquirido por este grupo entre los vascohablantes. El colectivo de vascohablantes ha sufrido muchos cambios en estos últimos 25 años. En 1991, la mayoría de vascohablantes (79,3%) eran vascohablantes de origen que habían recibido el euskera en el hogar. Los vascohablantes de origen, además, predominaban en todos los grupos de edad. En 2016, en cambio, aunque los vascohablantes de origen siguen predominando, los bilingües de origen han ganado mucho peso, y más todavía los nuevos vascohablantes, sobre todo entre la población de menos de 35 años.

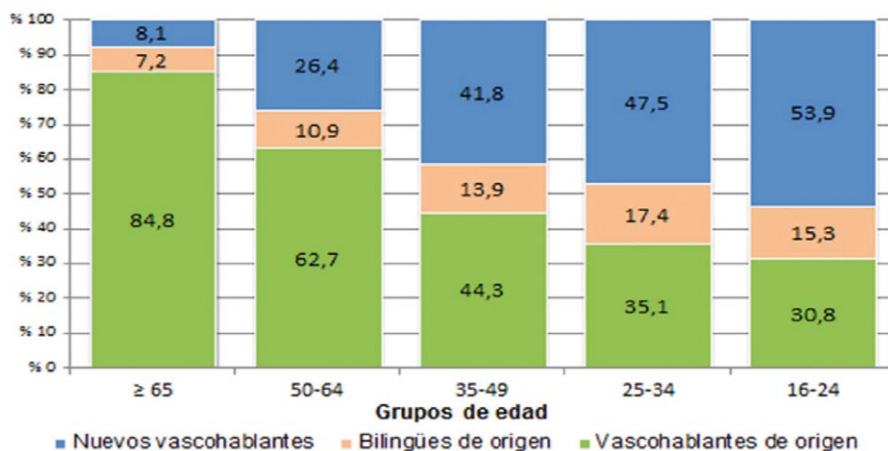

Fuente: VI Encuesta Sociolingüística, 2016.

Figura 3

Evolución de la población vascohablante, según su primera lengua.
CAE, 1991-2016 (%)

En la actualidad, casi la mitad de los vascohablantes menores de 50 años son nuevos vascohablantes. En 1991, en cambio, sólo un 15%, de los vascohablantes de ese grupo de edad eran nuevos vascohablantes (*VI Encuesta Sociolingüística*, 2016: 16).

Fuente: VI Encuesta Sociolingüística, 2016.

Figura 4

Vascohablantes por primera lengua y grupos de edad.
CAE, 2016 (%)

2.1.3. La transmisión familiar

Para conocer las características de la transmisión familiar, a todos los encuestados se les ha preguntado qué lengua ha sido la transmitida en el hogar, en función de la competencia lingüística de sus progenitores. Hay que tener en cuenta que entre los encuestados se encuentran personas entre 16 y casi 100 años, por lo que se puede saber cómo se ha producido la transmisión de la lengua por parte de los progenitores desde hace casi cien años (*VI Encuesta Sociolingüística*, 2016: 17).

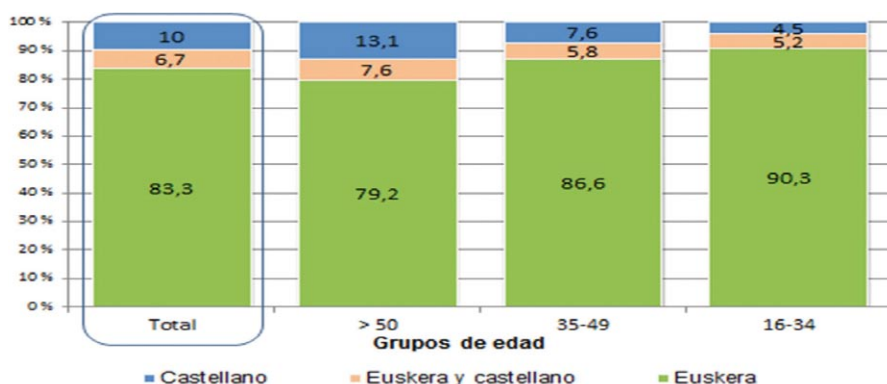
Cuando ambos progenitores son vascohablantes, en la CAPV el 83,3% de los hijos e hijas ha recibido solamente el euskera en el hogar, el 6,7% euskera y castellano, y a un 10% no se le ha transmitido el euskera. Cuando solamente uno de los progenitores es vascohablante, en un 55,3%, solo se ha transmitido castellano y en un 44,7% euskera y castellano. Hay que reseñar que cuando ambos progenitores son vascohablantes, la transmisión del euskera es mayor a medida que disminuye la edad. Así, la mayor transmisión del euskera se da entre los encuestados de 16-34 años. El 90,3% de los jóvenes de ese grupo de edad ha recibido solamente el euskera en el hogar, y el 5,2% el euskera y el castellano.

Al mismo tiempo, en el grupo de edad entre los 35 y los 50 años, siendo ambos progenitores vascohablantes, el 86,6% ha recibido solamente el euskera y el 5,8% el euskera y el castellano. Por último, la transmisión del eus-

kera es menor entre la población mayor de 50 años: a un 79,2% se le ha transmitido el euskera como única lengua y a un 7,6% el euskera y el castellano.

Hay que reseñar, además, que cuando ambos progenitores son vascohablantes la transmisión del euskera es mayor a medida que disminuye la edad. Así, la mayor transmisión del euskera se da entre los encuestados de 16-34 años. El 90,3% de los jóvenes de ese grupo de edad ha recibido solamente el euskera en el hogar, y el 5,2% el euskera y el castellano. Al mismo tiempo, en el grupo de edad entre los 35 y los 50 años, siendo ambos progenitores vascohablantes, el 86,6% ha recibido solamente el euskera y el 5,8% el euskera y el castellano.

Por último, la transmisión del euskera es menor entre la población mayor de 50 años: a un 79,2% se le ha transmitido el euskera como única lengua y a un 7,6% el euskera y el castellano.

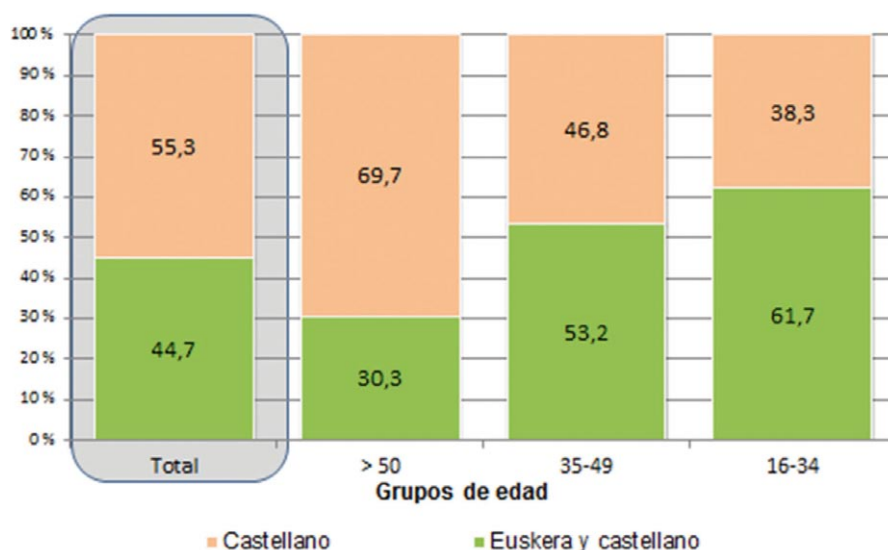

Fuente: VI Encuesta Sociolingüística, 2016.

Figura 5

Transmisión familiar cuando ambos progenitores son vascohablantes,
por grupos de edad. CAE, 2016 (%)

Cuando uno de los progenitores no sabe euskera, hay muchas diferencias en la transmisión del euskera según la edad. A medida que disminuye la edad, la transmisión del euskera es cada vez mayor. Así, cuando uno de los progenitores no sabe euskera, a más de la mitad de los menores de 50 años se le ha transmitido el euskera junto al castellano en la familia: al 61,7% de la población de 16-34 años y al 53,2% de la de 35-49 años (VI Encuesta Sociolingüística, 2016: 18).

Fuente: VI Encuesta Sociolingüística, 2016.

Figura 6

Transmisión familiar cuando sólo uno de los progenitores es vascohablantes, por grupos de edad. CAE, 2016 (%)

2.1.4. Transmisión de la lengua en familias con hijos e hijas entre 3 y 15 años

Para conocer las características de la transmisión lingüística en familias con hijos e hijas de 3 a 15 años, a los encuestados se les ha preguntado qué lengua ha sido la transmitida en el hogar. Para analizar la transmisión se han tenido en cuenta la competencia lingüística y la primera lengua de los progenitores.

2.1.5. Cuando ambos progenitores son vascohablantes

Cuando ambos progenitores son vascohablantes y la primera lengua de ambos es el euskera, todos han transmitido el euskera: el 94% de los hijos e hijas han recibido solamente el euskera en el hogar y el 6% el euskera y el castellano. Cuando ambos progenitores son vascohablantes y la primera lengua de uno de ellos es el euskera, el 71% de los hijos e hijas han recibido solamente el euskera en el hogar, el 24% el euskera y el castellano y el 5% sólo castellano. Cuando ambos progenitores son vascohablantes y la primera lengua de ambos es el castellano, el 45% de los hijos e hijas han recibido sola-

mente el euskera en el hogar, el 35% el euskera y el castellano y el 19% sólo castellano (VI *Encuesta Sociolingüística*, 2016: 20).

2.1.6. Cuando uno de los progenitores es vascohablante

Cuando únicamente uno de los progenitores es vascohablante y su primera lengua es el euskera, el 89% ha transmitido el euskera y el castellano y el 11% sólo castellano. Cuando únicamente uno de los progenitores es vascohablante y su primera lengua es el castellano, el 49% ha transmitido el euskera y el castellano y el 51% sólo castellano.

3. Conclusiones: la incidencia de la transmisión de las lenguas

La incidencia de este factor en la revitalización de las lenguas en peligro, en este caso, para el euskera, es de gran relevancia, así «los expertos estiman que la mitad de las 6.000/7.000 lenguas actualmente habladas en el planeta, están amenazadas de desaparición, es decir, dejarán de ser transmitidas; en un momento en que el riesgo de ver triunfar lo homogéneo, lo monótono y lo continuo sobre lo singular parece acrecentarse cada día más —a medida que se dispersan las comunidades lingüísticas bajo el efecto de los flujos migratorios, etc.— el problema de la transmisión de la lengua es un problema tan crucial como la preservación del medio ambiente o la supervivencia de las especies, si bien es cierto que —para decirlo en palabras de la UNESCO— *«la diversidad lingüística para el ser humano es tan necesaria como la biodiversidad en el orden de lo viviente»* (North, Xabier, 2016: 61). En opinión de los expertos: *«Lo mejor que podemos hacer para la revitalización de una lengua es crear las condiciones propicias para que sus hablantes la sigan usando y la enseñen a sus hijos.* Este hecho exige con frecuencia la adopción de una política lingüística que reconozca y proteja la lengua minoritaria, el establecimiento de sistemas educativos que fomenten la enseñanza y transmisión de la lengua, en la lengua materna de los educandos, y, por último, una colaboración creativa entre los miembros de la comunidad de hablantes (...). Habida cuenta de que *«la actitud de una comunidad de hablantes hacia su propia lengua es el factor más importante para su supervivencia, es fundamental crear un contexto sociopolítico que propicie el plurilingüismo y el respeto de las lenguas minoritarias, de tal manera que el hecho de hablar el idioma comunitario no se considere una obligación, sino una ventaja»* (UNESCO: *Atlas UNESCO de las lenguas del mundo en peligro*, 2017: 68).

Bibliografía

- Azkarate, M., 2008, Prólogo, *IV Encuesta Sociolingüística*, Vitoria-Gasteiz, Viceconsejería de Política Lingüística, Gobierno Vasco.
- , 2012, The Current Situation of the Basque Language: Speakers, in P. Salaburu & X. Alberdi (eds.), *The Challenge of a Bilingual Society in the Basque Country*. Nevada (Reno), Center for Basque Studies & University of The Basque Country, UPV/EHU, 113-136.
- Aizpurua, X., 2002, Euskara: bizirik irautetik biziberritzera, *Hizkuntza Biziberritzeko Saiok. Experiencias de inmersión del cambio lingüístico. Récupération de la Perte Linguistique. Reversing language shift*, VII Conferencia Internacional de Lenguas Minoritarias. VII Conférence Internationale des Langues Minoritaires. 7th International Conference on Minority Languages, Vitoria-Gasteiz. [www.kultura.ejgv.euskadi.net/r46/17894/es/contenidos/información/argitalpenak/es_6092/adjuntos/EREMU.PDF]
- Aldasoro, E., 2001, La evolución de la enseñanza en euskera en Navarra. Una perspectiva pedagógica, *RIEV* 46.2, 593-624.
- Baztarrika, P., 2010, *Babel o Barbarie. Una política lingüística legítima y eficaz para la convivencia*, Irun, Alberdania.
- , 2013, Prólogo, *V Encuesta Sociolingüística*, Vitoria-Gasteiz Viceconsejería de Política Lingüística (Servicio de Publicaciones del Gobierno Vasco).
- Cobrerros, E., 1989, *El régimen jurídico de la oficialidad del Euskera*, Oñati, IVAP.
- Etxebarria, M., 2002, *La diversidad de lenguas de España*, Madrid: Espasa Calpe.
- , 2006, Análisis y evaluación de la vitalidad sociolingüística del euskera en la C.A.V. Barcelona, Universidad de Barcelona, 1-20.
- , 2008, Situación sociolingüística del español en el País Vasco: modelos de enseñanza bilingüe, *El español en los territorios bilingües*, Granada, Universidad de Granada, 23-51.
- , 2012, El proceso de revitalización de la lengua vasca: Análisis Sociolingüístico, *Revista de Filología* 30, 39-63.
- , 2013, Lenguas en contacto y enseñanza bilingüe en el País Vasco, in Dolz, Joa Quim & Itziar Idiazabal (eds.), *Enseñar Lenguas en contextos multilingües*. Bilbao, UPV/EHU, 89-112.
- , 2015, La situación sociolingüística de la lengua vasca hoy: Comunidad Autónoma Vasca y Navarra, *La Spagna Plurale (volumen monográfico)*, n.º 7.2., Bologna, Alma Mater Studiorum/ Università de Bologna, 13-45.
- Eustat, 1994, *Euskara, 1981-1991*, Vitoria-Gasteiz, Instituto Vasco de Estadística, Gobierno Vasco.
- , 2013a, *Estadística de la enseñanza, 1988-1998*, Vitoria-Gasteiz, Instituto Vasco de Estadística, Gobierno Vasco.
- , 2013b, *Estadística de Población y Vivienda 2011*, Vitoria-Gasteiz, Instituto Vasco de Estadística, Gobierno Vasco.
- Fishman, J., 1991, *Reversing language Shift, Theory and Practice of Assistance to Threatened Languages*, Clevedon, Multilingual Matters.
- , 1991, *Language and Ethnicity*, Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins.
- , 1999, *Handbook of language and ethnic identity*, Oxford, Oxford University Press.

- , 2001, Why Is It So Hard to Save a Threatened Language, in Fishman, Joshua A. (ed.), *Can Threatened Languages Be Saved?*, Clevedon, Multilingual Matters.
- Gobierno Vasco/Eusko Jaurlaritza, 1990, *Diez años de enseñanza bilingüe*. Viceconsejería de Educación, Universidades e Investigación, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.
- , 1993a, *Ley de la Escuela Pública Vasca*, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.
- , 1993b, *Criterios Básicos para la Política del Euskera*, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.
- , 1993, 1997, 2003, 2018, 2013, 2016, *Mapa Sociolingüístico* (Tomos I, II, III, IV, V, VI), Viceconsejería de Política Lingüística, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.
- , 1993, 1997, 2003, 2008, 2013, 2016, *Encuesta Sociolingüística* I, II, III, IV, VI, Viceconsejería de Política Lingüística, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.
- , *Decretos 175/2007*, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco, 2007.
- , 2016, *VI Encuesta Sociolingüística*. Vitoria-Gasteiz, Consejería de Educación, Universidades e Investigación (Viceconsejería de Política Lingüística), Gobierno Vasco.
- , 2013, *V Mapa Sociolingüístico*, Vitoria-Gasteiz, Consejería de Educación, Universidades e Investigación (Viceconsejería de Política Lingüística), Gobierno Vasco, 2013.
- , 2008, (2008-2012), *Criterios de Uso de las lenguas oficiales en el Gobierno Vasco: IV Período de Planificación (2008-2012)*. Vitoria-Gasteiz, Servicio de Publicaciones del Gobierno Vasco.
- Legarra, J. M. & E. Baxok, 2005, Language Policy and Planning of the Status of Basque, II: Navarre and the Northern Basque Country, *International Journal of Sociology of Language* 174, 25-38.
- Maia, J., 2012, *Linguistic School Models in the Basque Country*, in P. Salaburu & X. Alberdi (eds.), *The Challenge of a Bilingual Society in the Basque Country*, Reno, Center for Basque Studies & UPV/EHU, 137-157.
- Mateo, M., 2005, Language Policy and Planning of the Status of Basque, I: The Basque Autonomous Community (BAC), *International Journal of Sociology of Language* 174, 9-23.
- Mitxelena, K., 1985, *Las Lenguas y la política, Lengua e Historia*, Madrid, Paraninfo.
- , 2008, *Selected Writings of a Basque Scholar*, Reno, Center for Basque Studies, University of Nevada.
- North, X., 2016, *UNESCO Transmitir la lengua*, Paris, Ediciones UNESCO, 61-62.
- UNESCO, 2017, *Atlas UNESCO de las lenguas del mundo en peligro*, Moseley, C. (ed.). 2010, 2014, 2016, *Atlas de las lenguas del mundo en peligro*, 4.ª edición. París, Ediciones UNESCO. Versión en línea: (<http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/es/atlasmap.html>).
- Zalbide, M., 1998, Normalización lingüística y escolaridad, un informe desde la sala de máquinas, 15 años de la Ley del Euskera en la Escuela, la Administración y los medios de comunicación, *RIEV* 43.2, 355-424.
- , 2000, Irakas-Sistemaren Hizkuntz Normalkuntza: Nondik norakoaren ebaluazio bat, *Eleria* 5, 45-61.
- , 2010, Euskararen Legea hogeita bost urte. Eskola alorreko bilakaera, *Eleria* 5, 45-63.

Informatzaileen sailkapena fonemen maiztasunaren arabera

Iñaki Gaminde

UPV/EHU

Laburpena¹

Koldo Zuazoren omenez egindako lantxo honetan ekarpen txiki bat egin gura da euskararen aldakortasuna aztertzekeo esparruan, sailkapenak egiteko metodo kuantitatiboen bidez eta bat-bateko testuen fonemen maiztasuna oinarritzat hartuta. Horretarako 100 informatzailearen bat-bateko testuak erabili dira. Testuak jasotzeko eta prozesatzeko erabili diren irizpideak azaldutakoan, eurak aztertzekeo eta informatzaileak sailkatzekeo erabili diren hiru metodo kuantitatibo deskribatu dira. Datuen azterketaren emaitzetan Hegoalde/Iparralde banaketa da agertu zaigun ondorioz nabarmenena. Bestetik, lau multzo eginda nahikoa eremu geografiko homogeneoak lortu dira. Multzoen barne kohesioa handia da, lortutako dibertsitate, ugaritasun eta entropia indizeen arabera.

Hitz gakoak: aldakortasuna, sailkapenak, fonologia, metodo kuantitatiboak.

1. Sarrera

Hasi baino lehen aitortu behar dut ez zaidala erraz izan hemen erabiliko dudana gaia aukeratzea. Koldo Zuazo bezalako ikertzaile baten omenez idaztea ez da beharleku makala. Egiteko proposamena jaso nuenean, berehala baieztatzea erantzun nuen alai eta ausart; epeak parajetu ahala, arrangura tipi bat hasieran, egonezina gero! Hala ere, ikertzaile handiaren azpian pertsona normala ere badago eta «normala» azpimarratu nahi dut, nirekin egon den guztietan, gura baino gutxiagotan agian, beti lagunkoi eta abegikor agertu delako.

Ausarta izan da nire hautua, ibilbide oparoan, denbora luzean sailkapenak egiten ibili denaren omenez zer idatzi eta sailkapenez! Hona ni!

Berak idatzi duen guzti-guztiarekin ez naiz ados egon beti, horretarako egiten da; horrek, baina, ez du gutxiagotzen nire berarekiko begirunea eta ai-

¹ Eskerrik beroenak Irati de Pablori eta Naia Eguskizari eginiko ohar baliotsuengatik.

tortza. Espero dut nire ekarpentxo hau irakurtzean, hemengoekin ados ez badago ere, ikertzailearen azpiko pertsona normal horri irribarrea ezpainetartzea gutxienez. Hau lagun batek beste lagun bati idazten diona besterik ez da, egin dituenaren omenean eta etorriko direnen esperoan.

Zer sailkatu aukeratzea izan da hurrengoa, honetan dihardugunok ausartak ez eze, nontzebarriak ere izaten gara eta horregatik ohikoegia ez den gai bat aukeratu gura izan dut, bide berria urratzen hasi, geroak ekarriko duenaren edo ez duenaren beldur barik. Ikusiko dugu oin-bidexka hau zabaltzen den edo ixten den, baina bidea ibiliaren ibiliaz baino egiten ez denez gero, abia gaitezen bada!

Informatzaileen edo hizkeren sailkapenak norberak nahi dituen irizpideen arabera egin daitezke, orduan nik informatzaileak sailkatzeko aukeratu dudana gaia bat-bateko testuen fonemen agerpenen maiztasuna izan da. Beraz, fonemen agerpenen maiztasunak oinarritzat hartuta, euron probabilitateak kalkulatuko ditugu eta ikusiko dugu geografiaren arabera, kasu honetan, eremu koherenterik agertzen den.

Gure egiteko hau burutu ahal izateko metodo kuantitatiboak erabiliko ditugu; metodo hauek gurean erabiltzen hasi zirenetik (Aurrekoetxea, 1992, 1995) hona nolabaiteko arrakasta izan dutela pentsa daiteke, gero eta maizago aplikatu direlako (Aurrekoetxea, 2003, 2004, 2005, 2008, 2009, 2016; Aurrekoetxea eta Ormaetxea, 2006, 2010; Aurrekoetxea *et al.*, 2014a,b; Gaminde, 2007, 2019; Iglesias, 2014; Ensunza, 2015; Lujanbio, 2016; Eguskiza *et al.*, 2018). Metodo hauek hizkerak sailkatzeko ez ezik, informatzaileak sailkatzeko ere erabili dira (Gaminde *et al.*, 2012, 2016a, 2017a,b). Azkenik eredu matematiko batzuen bidez ikusiko dugu zein diren gehien diskriminatzaren duten fonemak informatzaileak sailkatzean.

Lana lau ataletan banatuta aurkezten dugu: sarrera honen osteko bigarren atalean, corpusaren deskripzioarekin batera, bera jasotzeko, prozesatzeko eta aztertzeko metodologia azalduko da, hirugarren atalean datuen azterketaren emaitzak ikusiko ditugu eta laugarren atalean ondorio nagusiak laburbilduko ditugu.

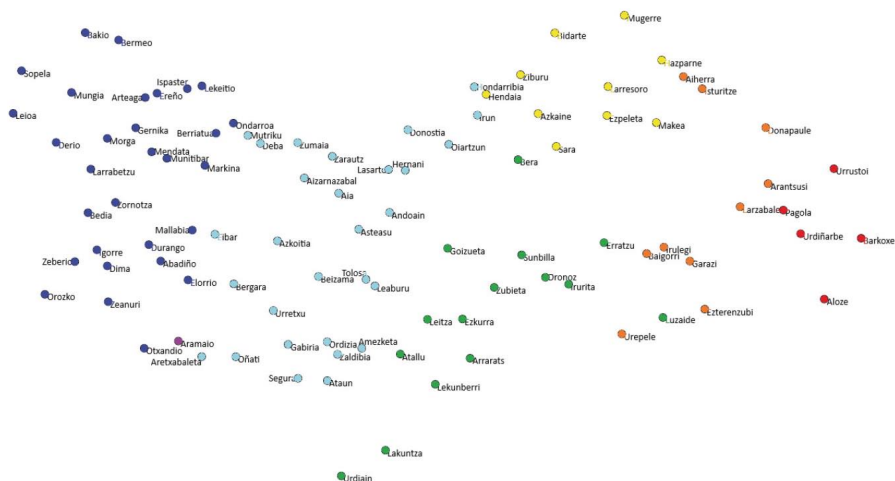
2. Corpusa eta metodologia

Ehun bat-bateko testuk osatzen dute lan honetarako erabili dugun corpusa. Lan honetarako aukeratu ditugun informatzaile guztiak neskak izan dira eta euren ama hizkuntza euskararen barietate tradizionalen bat izan da. Informatzaile guztiak 1980-1999 urte bitartean jaiotakoak izan dira eta euren ikasketa guztiak euskal ereduetan burutu dituzte unibertsitate mailara arte gutxienez. Informatzaileak identifikatzeko euren jaioterriaren izena etiketatzea erabiliko dugu. 1. taulan izan ditugun informatzaileen jaioterriak adierazten dira probintziak (1. irudiko mapa).

1. taula

Informatzaileak probintziak

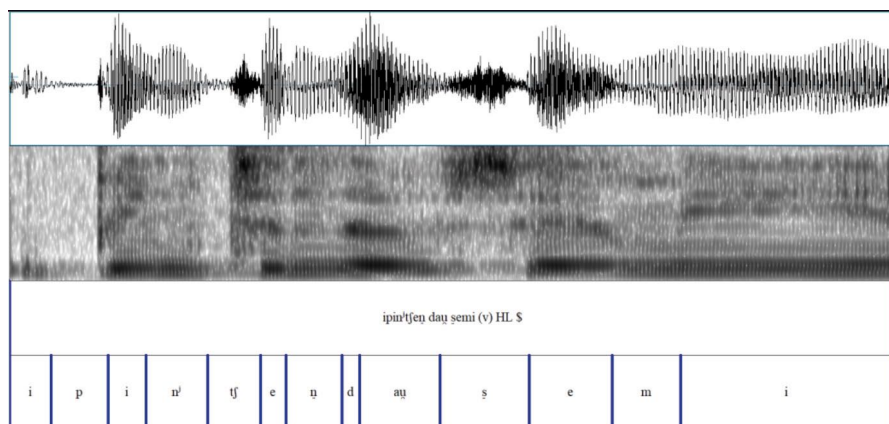
Probintzia	Informatzaileak
Araba	Aramaio.
Bizkaia	Abadiño, Arteaga, Bakio, Bedia, Bermeo, Berriatua, Derio, Dima, Durango, Elorrio, Ereño, Gernika, Igorre, Ispaster, Larrabetzu, Leioa, Lekeitio, Mallabia, Markina, Mendata, Morga, Mungia, Munitibar, Ondarroa, Orozko, Otxandio, Sopela, Zeanuri, Zeberio, Zornotza.
Gipuzkoa	Aia, Aizarnazabal, Amezketta, Andoain, Aretxabaleta, Arrasate, Asteasu, Ataun, Azkoitia, Beizama, Deba, Donostia, Eibar, Gabiria, Hernani, Hondarribia, Irun, Lasarte, Leaburu, Mutriku, Oiartzun, Oñati, Ordizia, Segura, Tolosa, Urretxu, Zaldibia, Zarautz, Zumaia.
Nafarroa Garaia	Arrats, Atallu, Bera, Erratzu, Ezkurra, Goizueta, Irurita, Lakuntza, Leitza, Lekunberri, Luzaide, Oronoz, Sunbilla, Urdiain, Zubieta.
Lapurdi	Azkaine, Bidarte, Ezpeleta, Hazparne, Hendaia, Larresoro, Makea, Mugerre, Sara, Ziburu.
Nafarroa Beherea	Aiherra, Arhantsusi, Baigorri, Donapale, Ezterenzubi, Garazi, Irulegi, Isturitze, Larzabale, Urepele.
Zuberoa	Aloze, Barkoxe, Pagola, Urdiñarbe, Uruxtoi.

1. irudia

Informatzaileen jatorrizko herrien banaketa

Inkestak 2008-2017 urte bitartean burutu dira eta guztiak grabatu ziren sasoian sasoiko grabagailu digital batzuk erabilia; Sony Minidisc, Marantz PMD620 eta ZOOMH4n gehien erabili diren grabagailuak izan dira. Batzuetan ordenagailua ere erabili da USB kanpo mikrofono batekin (PC Headset 960 USB) eta seinaleak Audacity izeneko programaren bidez jaso dira. Testuak jasotzeko informatzaile guztiei sei binetako komiki bera eman zitzairen eta denbora tarte txiki baten ondoren bertan agertzen zen istorioa kontatzeko eskatu zitzairen.

Behin seinaleak jasota edukita, transkripzio fonetikoa egin da seinaleei begira eta etiketatzeko eta transkribatzeko «praat» programa (Boersma eta Weenink, 2018) erabili da 2. irudian erakusten den bezala.

2. irudia

Soinuen markak eta transkripzioak

Behin soinuak etiketatuta eta transkribatuta, script baten bidez irauli da informazioa kalkulu orri batera datu basea osatzeko. Honela 72.167 soinu jaso dira denetara. Soinuen azterketa linguistikoa eginda, fonemen etiketazioa egin da ondoren. Gure corpusean denetara 3. irudian erakusten diren 35 fonema agertu dira.

p	b			t	d		j	k	g		
ph				th	dh			kh			
m					n		p				
					r					R	
					r						
f	θ		s	ʃ	ʒ		x			h	
			ts	tʃ	dʒ						
			l								

i/y

u

e

o

a

3. irudia

Corpusean jaso diren fonemen taula

Eragiketa batzuk eginda, informatzaileak agertzen dira lehen zutabeen eta fonema bakoitzaren arabera eduki dituzten gauzapean kopuruak adierazi dira 4. irudiko matrize zatian agertzen den bezala.

Informa	a	b	d	dʒ	e	f	g	h	i	j
Abadiño11	52	15	9	0	42	0	9	0	26	
Aia11	56	12	7	0	39	1	7	0	25	
Aiherra11	73	13	16	0	60	0	6	0	21	
Aizarnazabal11	48	8	1	0	21	0	3	0	14	
Aloze11	73	8	14	0	34	0	7	10	36	
Amezket11	49	15	12	0	52	1	5	0	22	
Andoain11	65	9	8	0	21	0	6	0	21	
Aramaio11	68	7	16	0	46	1	10	0	24	
Arantsusi11	81	8	9	0	43	0	9	2	29	
Aretxabaleta11	84	23	19	0	49	0	11	0	38	
Arrarats11	52	13	15	0	37	0	13	0	31	
Arteaga11	71	13	17	0	57	2	9	0	26	
Asteasu11	75	18	10	0	45	0	7	0	25	
Atallu11	54	9	9	0	49	4	4	0	25	
Ataun11	67	6	15	0	43	1	5	0	23	
Azkaine11	56	13	3	0	47	0	6	0	28	
Azkoitia11	62	13	8	0	35	0	3	0	16	
Baigorri11	73	6	8	0	36	0	13	1	20	

4. irudia

Fonemen gauzapean kopuruak informatzaile bakoitzeko

Bigarren urratsa: informatzaile bakoitzaren gauzapez guztien arabera fonema bakoitzaren maiztasunak kalkulatu dira; 5. irudian matrize horren zati bat erakusten da emaitzekin.

Informa	a	b	d	d ₅	e	f	g	h	i	j
Abadiño11	19,40	5,60	3,36	0,00	15,67	0,00	3,36	0,00	9,70	
Aia11	18,73	4,01	2,34	0,00	13,04	0,33	2,34	0,00	8,36	
Aiherra11	20,74	3,69	4,55	0,00	17,05	0,00	1,70	0,00	5,97	
Aizarnazabal11	26,67	4,44	0,56	0,00	11,67	0,00	1,67	0,00	7,78	
Aloze11	20,92	2,29	4,01	0,00	9,74	0,00	2,01	2,87	10,32	
Amezketeta11	15,46	4,73	3,79	0,00	16,40	0,32	1,58	0,00	6,94	
Andoain11	25,00	3,46	3,08	0,00	8,08	0,00	2,31	0,00	8,08	
Aramaio11	22,08	2,27	5,19	0,00	14,94	0,32	3,25	0,00	7,79	
Arantsusi11	22,25	2,20	2,47	0,00	11,81	0,00	2,47	0,55	7,97	
Aretxabaleta11	20,49	5,61	4,63	0,00	11,95	0,00	2,68	0,00	9,27	
Arrarats11	16,88	4,22	4,87	0,00	12,01	0,00	4,22	0,00	10,06	
Arteaga11	19,72	3,61	4,72	0,00	15,83	0,56	2,50	0,00	7,22	
Asteasu11	20,78	4,99	2,77	0,00	12,47	0,00	1,94	0,00	6,93	
Atallu11	18,62	3,10	3,10	0,00	16,90	1,38	1,38	0,00	8,62	
Ataun11	21,14	1,89	4,73	0,00	13,56	0,32	1,58	0,00	7,26	
Azkaine11	18,48	4,29	0,99	0,00	15,51	0,00	1,98	0,00	9,24	
Azkoitia11	21,60	4,53	2,79	0,00	12,20	0,00	1,05	0,00	5,57	
Baigorri11	23,47	1,93	2,57	0,00	11,58	0,00	4,18	0,32	6,43	

5. irudia

Fonemen maiztasunak informatzaile bakoitzeko

Azkenik, distantzien kalkuluan eskalaren aldeek eduki dezaketen eragina ekiditeko, emaitzak normalizatu dira erro karratuaren bidez; 6. irudian, kalkulak egin eta gero, matrizearen zati bat ikus daiteke. Hauek izan dira erabili diren matrizeak multzokatze azterketak egiteko.

Informa	a	b	d	d ₅	e	f	g	h	i	j
Abadiño11	4,40	2,37	1,83	0,00	3,96	0,00	1,83	0,00	3,11	0,00
Aia11	4,33	2,00	1,53	0,00	3,61	0,58	1,53	0,00	2,89	0,82
Aiherra11	4,55	1,92	2,13	0,00	4,13	0,00	1,31	0,00	2,44	0,53
Aizarnazabal11	5,16	2,11	0,75	0,00	3,42	0,00	1,29	0,00	2,79	1,49
Aloze11	4,57	1,51	2,00	0,00	3,12	0,00	1,42	1,69	3,21	0,00
Amezketeta11	3,93	2,18	1,95	0,00	4,05	0,56	1,26	0,00	2,63	0,00
Andoain11	5,00	1,86	1,75	0,00	2,84	0,00	1,52	0,00	2,84	0,00
Aramaio11	4,70	1,51	2,28	0,00	3,86	0,57	1,80	0,00	2,79	0,00
Arantsusi11	4,72	1,48	1,57	0,00	3,44	0,00	1,57	0,74	2,82	0,52
Aretxabaleta11	4,53	2,37	2,15	0,00	3,46	0,00	1,64	0,00	3,04	0,00
Arrarats11	4,11	2,05	2,21	0,00	3,47	0,00	2,05	0,00	3,17	1,40
Arteaga11	4,44	1,90	2,17	0,00	3,98	0,75	1,58	0,00	2,69	0,00
Asteasu11	4,56	2,23	1,66	0,00	3,53	0,00	1,39	0,00	2,63	0,00
Atallu11	4,32	1,76	1,76	0,00	4,11	1,17	1,17	0,00	2,94	0,00
Ataun11	4,60	1,38	2,18	0,00	3,68	0,56	1,26	0,00	2,69	0,00
Azkaine11	4,30	2,07	1,00	0,00	3,94	0,00	1,41	0,00	3,04	0,57
Azkoitia11	4,65	2,13	1,67	0,00	3,49	0,00	1,02	0,00	2,36	0,00
Baigorri11	4,84	1,39	1,60	0,00	3,40	0,00	2,04	0,57	2,54	0,00

6. irudia

Fonemen maiztasun normalizatuak informatzaile bakoitzeko

Hiru teknika sailkatzaile erabili ditugu aurkezten dugun lantxo honetan. Batetik, multzokatze azterketa hierarkiko klasikoa egin dugu, jakiteko azpiko egiturarik agertzen den eta erabakitzeko gainerako teknika bietan zein izan daitekeen datuekin ondoen datorren multzo kopurua. Teknika honetan, eta gero beste bietan ere, aukeratu den distantzia mota euklidearra izenekoa izan da (Pardo eta Ruiz, 2002, Pérez López, 2005) eta multzokatze metodoa Ward izenekoa (Goebel, 1992, 2010; Aurrekoetxea, 1995, 2005; Gaminde, 2007; Gaminde *et al.*, 2016b). Multzokatze hierarkikoaren emaitza dendograma bat izango da non multzo nagusiak agertuko diren; elementu bakoitza multzo baten barruan agertuko da multzo horretako gainerako elementuekin daukan distantziaren arabera.

Sailkatzeko erabili ditugun beste teknika biak K-batezbestekoa (KM) eta logika lausoan oinarritzen den FCM algoritmoa (fuzzy C-means, FCM) izan dira. Kasu bietan lau multzo egin dira informatzaileekin, 1000 iterazio KM eta FCM tekniketan eta FCM teknikan lausotasun maila 1,2koa izan da. FCM multzokatzea egiten dugunean elementu guztiak geuk aldeztu aurretik aukeratutako multzo kopuruaren arabera sailkatuta agertuko zaizkigu, baina elementu bakoitzeko adieraziko zaigu zein neurritan dagoen multzo baten barruan, bere barnekotasun funtzioa emanik. Barnekotasun funtzioa ondoko era honetara adierazten da:

$$\mu_A: X \rightarrow [0,1]$$

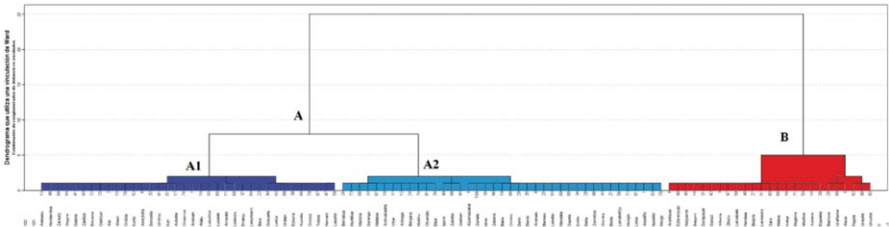
Elementu baten funtzioa «1» bada guztiz dago multzo horren barruan eta «0» bada ez da multzo horretakoa baina, «0,8»koa izan daiteke multzo batean eta «0,2» beste batean. Honela bada hizkeren arteko trantsizio guneak irudika daitezke. Multzo bereko elementuak haietakotzat hartu ditugu euren barnekotasun funtzioa 0,75 eta 1-en artean dagoenean, 5 eta 0,75etik bitarteko kasuak trantsizio guneetan kokatuko lirateke.

Multzoen barneko koherentzia erakusteko, hiru neurri multzo erabiliko dira: α dibertsitatea, ugaritasuna eta Shannon-en entropia (De Cáceres *et al.*, 2003).

3. Datuen azterketa

Gorago aipatu bezala, gure corpusean 72167 fonema agertu zaizkigu, eurariko 36496 (% 50,57) bokalak izan dira eta 35671 (% 49,43) kontsonanteak.

Informatzaileen sailkapenei ekiteko, lehen-lehenik multzokatze azterketa hierarkikoa egin da eta 7. irudian ikus daitekeen dendograma lortu da. Bertan multzo nagusi bi agertzen dira; hala ere, A multzoa azpi-multzo bitan banatu daiteke. Multzo eta azpi-multzo bakoitzeko herriak 2. taulan ikus daitezke.

7. irudia

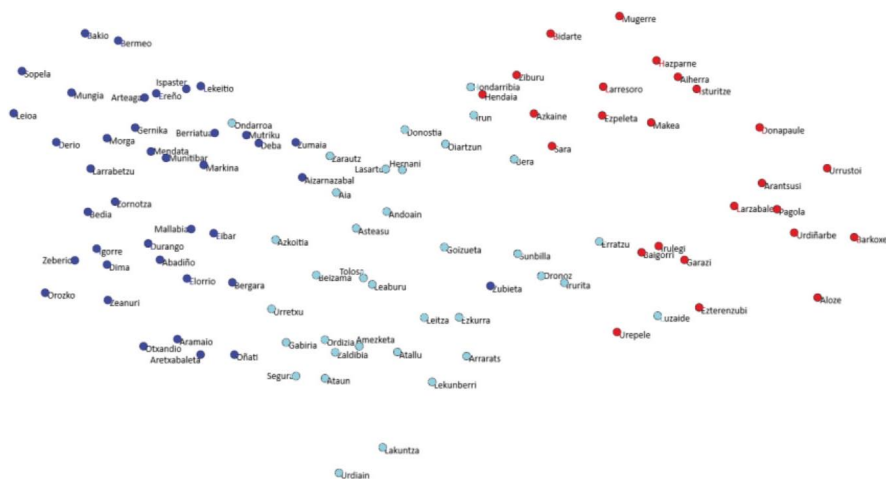
Informatzaileen sailkapena multzokatze azterketa hierarkikoaren arabera

2. taula

Multzokatze azterketa hierarkikoaren araberako sailkapenaren multzo eta azpi-multzo bakoitzaren informatzaileak

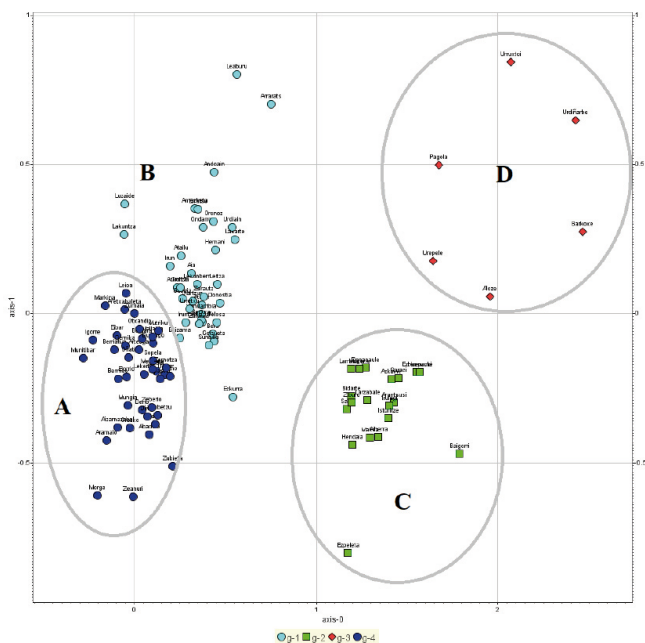
Multzo	Azpi-M.	Herriak
A	A1	BI: Ondarroa. GI: Aia, Amezketa, Andoain, Arrasate, Asteasu, Ataun, Azkoitia, Beizama, Donostia, Gabiria, Hernani, Hondarribia, Irun, Lasarte, Leaburu, Oiartzun, Ordizia, Segura, Tolosa, Urretxu, Zaldibia, Zarautz. NG: Atallu, Bera, Erratzu, Ezkurra, Goizueta, Irurita, Lakuntza, Leitza, Lekunberri, Luzaide, Oronoz, Sunbilla, Urdiain.
	A2	AR: Aramaio. BI: Abadiño, Arteaga, Bakio, Bedia, Bermeo, Berriatua, Derio, Dima, Durango, Elorrio, Ereño, Gernika, Igorre, Ispaster, Larra-betzu, Leioa, Lekeitio, Mallabia, Markina, Mendata, Morga, Mungia, Munitibar, Orozko, Otxandio, Sopela, Zeberio, Zornotza. GI: Aizar-nazabal, Aretxabaleta, Deba, Eibar, Mutriku, Oñati, Zumaia. NG: Zu-bieta.
B		LA: Azkaine Bidarte, Ezpeleta, Hazparne, Hendaia, Larresoro, Makea, Mugerre, Sara, Ziburu. NB: Aiherra, Arhantsusi, Baigorri, Donapau-le, Ezterenzubi, Garazi, Irulegi, Isturitze, Larzabale, Urepele. ZU: Aloze, Barkoxe, Pagola, Urdiñarbe, Uruxtoi.

Azterketa hierarkikoaren bidez lortutako multzoen elementuak mapa ba-tera proiektatzen ditugunean (8. irudiko mapa), argi agertzen da Iparraldearen eta Hegoaldearen arteko banaketa; era berean, Hegoaldean azpi-multzo bi egin daitezke Mendebaldea eta Ekialdea bereiziz.

8. irudia

Azterketa hierarkikoaren multzo
eta azpi-multzoetako elementuen hedadura geografikoa

9. irudia

Informatzaileen dispersioa KM multzokatzearen arabera

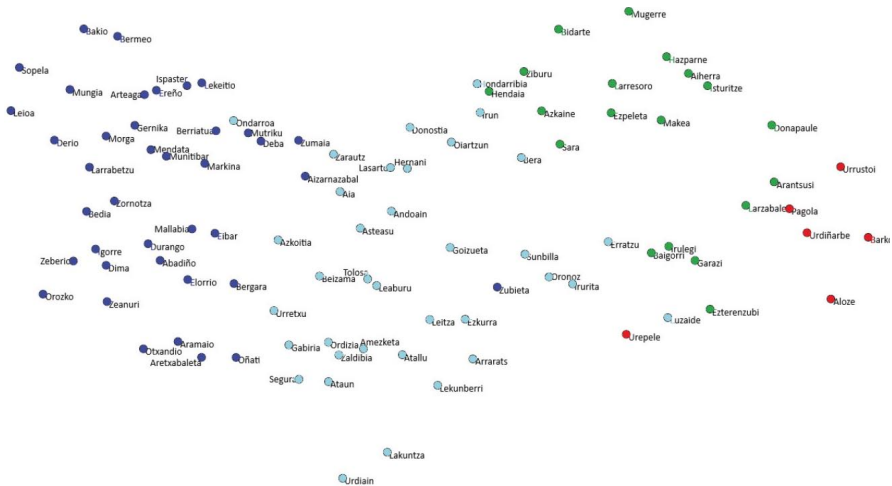
Multzokatze hierarkikoaren emaitzak gogotan, KM multzokatzea egin dugu lau multzoren arabera, egitura berari eusten zaion edo beste multzo homogeneoren bat azaleratzen den ikusteko. 9. irudian herrien banaketa erakusten da eta multzo bakoitzeko herriak zerrendatzen dira 3. taulan.

3. taula

Informatzaileen sailkapena KM multzokatzearen arabera

Multzoa	Herriak
A	AR: Aramaio. BI: Abadiño, Arteaga, Bakio, Bedia, Bermeo, Berriatua, Derio, Dima, Durango, Elorrio, Ereño, Gernika, Igorre, Ispaster, Larrabetzu, Leioa, Lekeitio, Mallabia, Markina, Mendata, Morga, Mungia, Munitibar, Orozko, Otxandio, Sopela, Zeanuri, Zeberio, Zornotza. GI: Aizarnazabal, Aretxabaleta, Bergara, Deba, Eibar, Mutriku, Oñati, Zumaia. NG: Zubieta.
B	BI: Ondarroa. GI: Aia, Amezketa, Andoain, Asteasu, Ataun, Azkoitia, Beizama, Donostia, Gabiria, Hernani, Hondarribia, Irun, Lasarte, Leaburu, Oiartzun, Ordizia, Segura, Tolosa, Urretxu, Zaldibia, Zarautz. NG: Arrarats, Atallu, Bera, Erratzu, Ezkurra, Goizueta, Irurita, Lakuntza, Leitza, Lekunberri, Luzaide, Oronoz, Sunbilla, Urdiain.
C	LA: Azkaine, Bidarte, Ezpeleta, Hazparne, Hendaia, Larresoro, Makea, Mugerre, Sara, Ziburu. NB: Aiherra, Arhantsusi, Baigorri, Donapaula, Ezterenzubi, Garazi, Irulegi, Isturitze, Larzabale.
D	NB: Urepele. ZU: Aloze, Barkoxe, Pagola, Urdiñarbe, Urruxtoi.

3. taulan ikusten den bezala, lau multzo egitean, nahikoa banaketa geografiko homogeneoa azaleratu da (10. irudiko mapa); oraingo honetan Iparraldean beste azpi-multzo bat sortzen da ekialdeko herriak barne hartzen dituen.

10. irudia

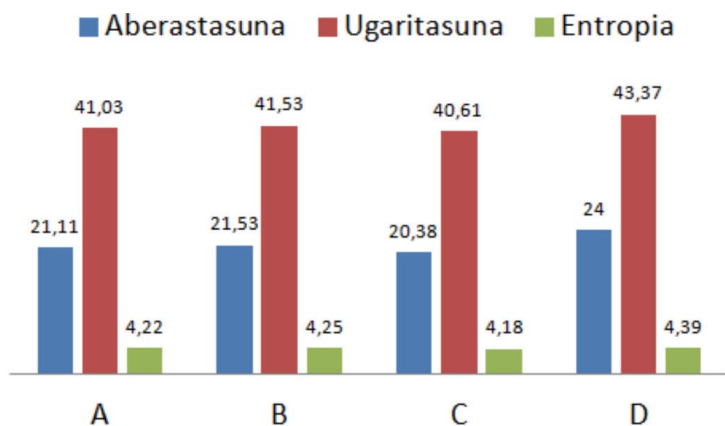
Informatzaileen multzoen hedadura geografikoa
KM multzokatze azterketa erabiltia

Multzoen barne kohesioa islatzeko hiru neurri erabili dira: aberastasuna, ugaritasuna eta entropia; 4. taulan neurri hauen emaitzak ematen dira multzo bakoitzeko (11. irudiko grafikoa).

4. taula

Multzoen kohesio indizeen emaitzak

	A	B	C	D
Aberastasuna	21,11	21,53	20,38	24,00
Ugaritasuna	41,03	41,53	40,61	43,37
Entropia	4,22	4,25	4,18	4,39

11. irudia

Multzoen kohesio indizeen emaitzak

Hiru neurriak elkarrekin erlazionatuta daude; horrela bada, D multzoak aberastasunik, ugaritasunik eta entropiarik handiena dauka eta txikiena, os-tera, C multzoak; multzoak segida batean ondoko era honetara agertzen dira handienetik txikienera:

$$D \gg B \gg A \gg C$$

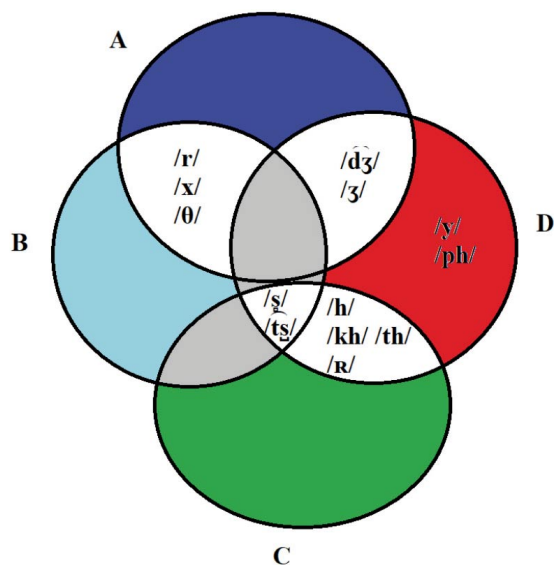
5. taulan fonema bakoitzaren ugaritasun neurria ematen da multzo bakoitzeko; datu hauen bidez azter daiteke zeintzuk diren eragin handiena dauka-tenak multzoen arteko bereizkuntzan.

5. taula

Fonemen ugaritasun neurriak

	A	B	C	D		A	B	C	D
/a/	4,55	4,48	4,56	4,27	/ph/	0,00	0,00	0,00	0,56
/b/	1,90	2,00	1,85	2,04	/r/	1,79	1,59	2,07	1,08
/d/	1,95	1,91	1,82	1,79	/r/	1,97	1,96	0,00	0,00
/d̪/	1,03	0,00	0,00	0,70	/R/	0,00	0,00	2,20	2,12
/e/	3,57	3,52	3,61	3,22	/s̺/	0,00	1,50	1,76	2,12
/f/	0,94	0,81	0,77	0,92	/s̺/	2,20	1,42	1,44	1,21
/g/	1,57	1,44	1,56	1,34	/j/	1,07	0,77	0,75	0,64
/h/	0,00	0,00	0,65	1,61	/t/	2,93	2,93	2,74	2,58
/i/	2,73	2,79	2,80	3,32	/th/	0,00	0,00	0,69	0,88
/j/	0,78	0,76	0,68	0,64	/t̪s̺/	1,00	1,28	1,34	1,15
/k/	2,08	2,15	2,12	1,88	/t̪s̺/	0,00	0,62	0,59	0,81
/kh/	0,00	0,00	0,74	0,87	/t̪f/	0,69	0,78	0,68	0,58
/l/	1,12	1,13	1,03	1,71	/u/	2,17	2,10	1,90	1,96
/m/	1,31	1,22	1,25	0,73	/x/	0,82	0,95	0,00	0,00
/n/	2,53	2,60	2,86	2,70	/y/	0,00	0,00	0,00	1,55
/ɲ/	0,60	0,69	0,51	0,82	/z/	0,88	0,00	0,00	0,68
/o/	2,19	2,43	1,94	2,08	/θ/	0,68	0,75	0,00	0,00
/p/	1,16	1,08	0,85	1,15					

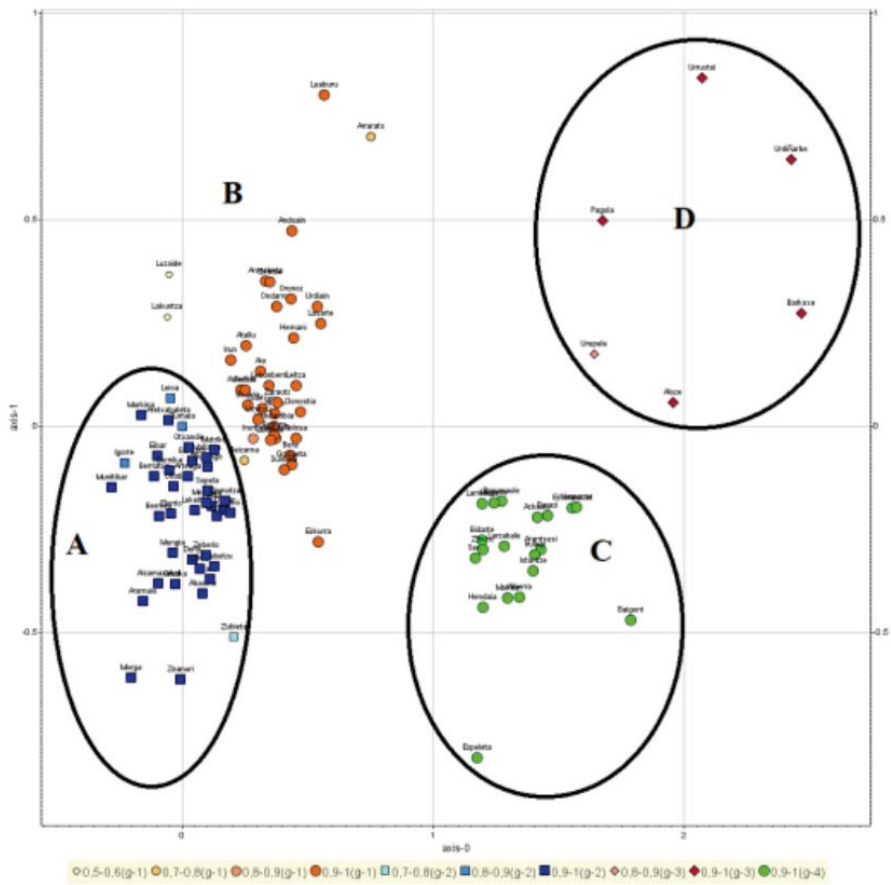
5. taulan ikusten den moduan, aberastasun, ugaritasun eta entropia handiena sorrarazten dutenak dira multzo guztietan erabiltzen ez direnak, hau da: /d̪/, /h/, /kh/, /ph/, /r/, /R/, /s̺/, /th/, /t̪s̺/, /x/, /y/, /z/ eta /θ/. 12. irudian multzoen arteko erlazioa erakusten da fonema hauei dagokienez.

12. irudia

Multzoen arteko erlazioa fonemen indizeen arabera

Balizko trantsizio guneak agirian jartzeko FCM algoritmoa ere erabili dugu informatzaileak lau multzotan sailkatzeko. 13. irudiko dispertsio grafikoan lau multzo argiak agertzen dira eta 6. taulan multzo bakoitzeko kokatzen diren herriak ikus daitezke.

13. irudia

Informatzaileen dispersioa FCM multzokatze azterketaren arabera

6. taula

Informatzaileen sailkapena FCM multzokatze azterketaren arabera, azpi-multzoetan parentesien artean barnekotasun funtzioen tarteak adierazten dira

Multzoa	Azpi	Herriak
A	0,75 > 1	BI: Ondarroa. GI: Aia, Amezketa, Andoain, Asteasu, Ataun, Azkoi-tia, Donostia, Gabiria, Hernani, Hondarribia, Irun, Lasarte, Leaburu, Oiartzun, Ordizia, Segura, Tolosa, Urretxu, Zaldibia, Zarautz. NG: Arrarats, Atallu, Bera, Erratzu, Ezkurra, Goizueta, Irurita, Leitza, Lekunberri, Oronoz, Sunbilla, Urdiain.
	0,5 > 0,75	GI: Beizama. NG: Lakuntza, Luzaide.
B	0,75 > 1	AR: Aramaio. GI: Abadiño, Arteaga, Bakio, Bedia, Bermeo, Berriatua, Derio, Dima, Durango, Elorrio, Ereño, Gernika, Igorre, Is-paster, Larrabetzu, Leioa, Lekeitio, Mallabia, Markina, Mendata, Morga, Mungia, Munitibar, Orozko, Otxandio, Sopela, Zeanuri, Ze-berio, Zornotza. GI: Aizarnazabal, Aretxabaleta, Bergara, Deba, Ei-bar, Mutriku, Oñati, Zumaia. NG: Zubieta.
C	0,75 > 1	LA: Azkaine, Bidarte, Ezpeleta, Hazparne, Hendaia, Larresoro, Ma-kea, Mugerre, Sara, Ziburu. NB: Aiherra, Arhantsusi, Baigorri, Do-napaupe, Ezterenzubi, Garazi, Irulegi, Isturitze, Larzabale.
D	0,75 > 1	NB: Urepele. ZU: Aloze, Barkoxe, Pagola, Urdiñarbe, Urruxtoi.

6. taulan erakusten den moduan, trantsiziotzat A multzoko hiru herri baino ez dira agertzen; gainerako multzoak trinkoak dira.

4. Ondorioak

Azken atal honetan datuen azterketaren bidez atera daitezkeen ondoriorik nabarmenenak laburbilduko ditugu. Hasteko, esan dezakegu ezen, bat-bateko testuen fonemen maiztasunak erabilita, informatzaileak sailkatzean multzo nagusi bi agertzen direla: Hegoaldea eta Iparraldea.

Lau multzo eginez gero, bai Hegoaldean eta bai Iparraldean beste azpi-multzo bina egiten dira, mendebalde eta ekialde bereiziz.

Lortu ditugun multzoak dibertsitatearen, ugaritasunaren eta entropiaren arabera multzo homogeneousat jo daitezke. Bestalde, FCM azterketak indartu egiten du homogeneousotasunaren ideia hau; izan ere, trantsiziozkotzat hiru he-rri baino ez dira agertu eta denak A multzokoak dira.

Corpusean agertu zaizkigun 35 fonemetatik 13ren maiztasunak izan dira gehien eragiten diotenak sailkapenari eta multzoen arteko banake-

tari. Fonema horiek dira multzo guztietan erabiltzen ez direnak eta probabilitaterik txikienak dauzkatenak, eta, horren ondorioz, entropia handiagoa.

Bibliografia

- Aurrekoetxea, G., 1992, Nafarroako euskara: azterketa dialektometrikoa, *Uztaro* 5, 59-109.
- , 1995, *Bizkaieraren egituraketa geolinguistikoa*, Leioa, UPV/EHU.
- , 2003, Euskalkiak estandarren uholdepean, Arratiako kasua, in *Ahozotasuna aztergai*, Bilbo, Mendebalde Kultura Alkartea.
- , 2004, Estandar eta dialektoen arteko bateratze-joerak, ikuspuntu teorikotik begirada bat, *Uztaro* 50, 45-57.
- , 2005, Nafarroako Euskararen Sailkapenaz, in Etxebarria, P. eta Knör, H. (2005) *Nerekin yaio nun. Txillardegiri omenaldia. Iker* 17, Bilbo, Euskaltzaindia-UPV/EHU, 109-124.
- , 2008, Bariazio soziolinguistikoa Dimako euskararen, *Euskalingua* 12, 17-26.
- , 2009, Bariazio sinkronikoa aztertze metodologia(k), *Lapurdum* 13, 43-59.
- , 2016, Distantzia geografikoaren eta hizkuntza distantziaren arteko korrelazioa, in Aurrekoetxea, G., Makazaga, J. M. eta Salaberri, P. (arg.), *Hire Bordatxoan: Txipi Ormaetxea Omenduz*, Bilbo, UPV/EHU, 55-72.
- Aurrekoetxea, G. eta J. L. Ormaetxea (eds.), 2010, *Tools for Linguistic Variation*, Bilbao, UPV/EHU.
- , 2006, «Euskararen Atlas Sozio-Geolinguistikoa» ikerketa proiektua, *Euskalingua* 9, 157-163.
- Aurrekoetxea, G., Gandarias, L., Gaminde, I. eta Iglesias, A., 2014a, Variación prosódica en vasco: áreas acentuales, in Yolanda Congosto Martín, María Luisa Montero Curiel y Antonio Salvador Plans (eds.) *Fonética Experimental, Educación Superior e Investigación*, Madrid, Arco Libros, 11-28.
- , 2014b, Prosodic variation in the Basque language: intonational areas, in A. Díaz-Negrillo & F. J. Díaz Pérez (eds), *Specialisation and Variation in Language Corpora*, Berna, Peter Lang, XXX-XXX.
- Boersma, P. eta Weenink, D., 2018, *Praat: doing phonetics by computer* [Computer program]. <<http://www.praat.org>>
- De Cáceres, M.; Oliva, F. eta Font, X., 2003, Ginkgo, un programa de análisis multivariante orientado a la clasificación basada en distancias, 27 Congreso Nacional de Estadística e Investigación Operativa Lleida, 8-11 de abril de 2003. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1153561>
- Eguskiza, N., I. de Pablo, eta I. Gaminde, 2018, Hizkuntz hizkeren sailkapena metodo kuantitatiboen bidez, in C. Arriaga eta A. Romero, *XXIV Jornadas de Investigación en Psicodidáctica – XXIV Psikodidaktikako Ikerkuntza Jardunaldiak*, Bilbo, UPV/EHU, 403-416.
- Ensunza, A., 2015, *Busturialdeko euskararen hizkuntza-aldakortasuna denboran eta espazioan*, UPV/EHU, doktorego tesia.
- , 2007, *Bizkaian Zehar: Euskararen Ikuspegi Orokorra*, Bilbo, Mendebalde Kultura Alkartea eta Bizkaiko Foru Aldundia.

- , 2019, Informatzaileen sailkapena bat-bateko testuen lexikoaren erabileraren araberak, agertzeko.
- Gaminde, I., A. Romero, H. Legarra, 2012, *Gramatika eta hizkuntza bariazioa* Bermeon, Bermeo, Bermeoko Udala.
- Gaminde, I., A. Romero, A. Etxebarria eta N. Eguskiza, 2016a, Bizkaiko aditz laguntzaileen bilakaeraren azterketaz, in A. Iglesias, A. Romero, eta A. Ensunza (arg.), *Linguistic variation in the Basque language and education – II / Euskararen bariazioa eta bariazioaren irakaskuntza – II*, Bilbo, UPV/EHU, 120-141.
- Gaminde, I., A. Etxebarria, N. Eguskiza, A. Romero, eta L. Unamuno, 2016b, Lexikoaren bariazioa eta multzokatze-azterketa, *Euskalingua* 28, 19-32.
- Gaminde, I., A. Olalde, A. Etxebarria, N. Eguskiza, N. eta U. Gaminde, 2017a, *Hizkuntza Aldakortasuna Larrabetzun*, Bilbo, Larrabetzuko Udala.
- Gaminde, I.; N. Eguskiza, A. Romero, eta A. Etxebarria, 2017b, Informatzaileen sailkapenerako arazo metodologiko batzuen gainean, in L. Unamuno, A. Romero, A. Etxebarria, eta A. Iglesias (arg.), *Linguistic variation in the basque language and education - III [Recurso electrónico] = Euskararen bariazioa eta bariazioaren irakaskuntza – III*, Bilbo, UPV/EHU, 29-42.
- Goebl, H., 1992, Problèmes et méthodes de la dialectométrie actuelle (avec application à l'AIS), in *Nazioarteko dialektologia biltzarra. Agiriak/Actes du Congrès International de Dialectologie (Bilbo/Bilbao 1991)*, Bilbo, Euskaltzaindia, 429-475.
- , 2010, Introducción a los problemas y métodos según los principios de la Escuela Dialectométrica de Salzburgo, in G. Aurrekoetxea, eta J. L. Ormaetxea (arg.), *Tools for Linguistic Variation*, Bilbo, UPV/EHU, 3-40.
- Iglesias, A., 2014, *Igorreko hizkeraren azterketa dialektologikoa*, UPV/EHU, doktorego tesia.
- Lujanbio, O., 2016, *Hizkuntza-aldakortasuna euskararen. Nafarroa ipar-mendebaldeko bi udalerritan egindako azterketa*, UPV/EHU, doktorego tesia.
- Pardo, A. eta M. A. Ruiz, 2002, *SPSS II Guía para el análisis de datos*, Madril, McGraw-Hill.
- Pérez López, C., 2005, *Métodos estadísticos avanzados con SPSS*, Madril, Thomson.

Pomier Hiztegiaren datazio arazoez

Ricardo Gómez-López
UPV/EHU

Josu M. Zulaika
EI/SEV

Laburpena

Lan honetan *Pomier Hiztegia* deitu dugun euskara-gaztelania hiztegi eskuizkribatu eta izengabea datatzeko saio bat egin dugu. Eskuizkribuaren historia eta deskribapen fisikoa aztertu ondoren, jakin dugu eskuizkribua 1808tik aurrera idatzitako kopia bat dela. Beste alde batetik, egileak iturri bezala erabili zuen gaztelania hiztegia 1729an argitaratu zen *Thesaurus hispanolatinus* izan zela azaldu dugu. Azkenik, hainbat argudio eman ditugu frogatzeko egileak ez zuela Larramendiren *Hiztegi Hirukoitza* (1745) ezagutzen eta, beraz, bere hiztegia Larramendirena baino lehenago idatzi zuela. Ondorioz, gure iritziz, *Pomier Hiztegia* 1729-1745 bitartean prestatu zen eta guregana iritsi den eskuizkribua 1808tik aurrera idatzitako kopia bat da.

Hitz gakoak: Euskal hiztegi gintza, datazioa, XVIII. mendea, Larramendi.

1. Sarrera¹

Pomier Hiztegia deitu duguna (aurrerantzean *PH*) euskara-gaztelania hiztegi eskuizkribatu eta izengabe bat da, gaur egun Bizkaiko Foru Liburutegian gordetzen dena. Hiztegiari buruzko xehetasun gehienak argitaratu berri dugun edizio eta azterketa lanerako utziz (Gómez-López & Zulaika, 2020), gure ekarpen honetan bereziki *PH*ren datazio arazoez jardungo dugu eta hiztegia noiz ondu zen jakiteko hipotesi bat proposatuko dugu. Zernahi gisaz, beharrezkoa deritzogu hiztegiaren gaineko zenbait datu lehenbailehen aurreratzeari.² Hala, hiztegiak 3.443 sarrera eta azpisarrera ditu; alfabetoaren arabera antolatuta dago, baina soilik lehenengo letra aintzat hartuz; amaitu gabe dago, azken sarrera *vesoa* delako eta *Z-z* hasitako hitzak egotea espero genukeelako; ez dugu

¹ Lan honetarako, lehenengo egileak hurrengo ikerketa-proiektuen laguntza izan du: «*Monumenta Linguae Vasconum* 5: Periodización y cronología» (MINECO, FFI2016-76023-P) eta «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (HLMV-LHC) (Eusko Jaurlaritza-Gobierno Vasco, GIC. IT698-13).

² Espazio mugak direla eta, oraingoan datuok aipatu besterik ez dugu egin. Bakoitzaren xehetasunak Gómez & Zulaika (2020) lanean agertzen dira.

egilearen izenik ezagutzen, baina hizkuntz-ezaugarriengatik ziurra da gipuzkeraren hiztun zela. Eta, jakina, ez du datarik.

Hurrengo orrialdeetan *PH*ren eskuizkribuaren historiaz eta deskribapenaz zertzelada batzuk emango ditugu (§ 2). Ondoren, lanaren datazioaz dakigukeena azalduko dugu (§ 3). Jarraian, gure ekarpenaren atal nagusian, hiztegiaren datazioari buruz dugun hipotesia aurkeztuko dugu, eta adieraziko dugu zergatik, gure ustez, *PH* Larramendiren *Hiztegi Hirukoitzaren* aurretik idatzi zen (§ 4).

2. Eskuizkribuaren historia eta deskribapena

2.1. *Eskuizkribuaren historia*

Eskuizkribuak ez dakar izenbururik, ez egilearen izenik eta ezta idatzi zen dataren edo lekuaren erreferentziarik ere. Bestelako daturik ezean, guk *Pomier Hiztegia* bataiatu dugu, Pomier izanik eskuizkribuan agertzen den pertsona bakarra. Hain zuzen ere, eskuizkribuan dagoen exlibris batean agertzen da, honako hitz hauetan: «Bibliothèque de Henry Pomier». Frantsesez hain izen ohikoa denez, oraindik ez dakigu ziur nor izan zen Pomier hori. Beharbada orokorrean hizkuntzez zaletua zen, edo zehazki euskaraz zaletua. Edo, menturaz, eskuizkribuak biltzea gustuko zuen norbait.

Halaber, ez dakigu nolatan iritsi zen eskuizkribua Pomierren eskuetara. Badakigu, ordea, geroago Manuel Conde López, Donostiako Librería Internacionalekoak erosi zuela eta honek, azkenik, Bizkaiko Foru Liburutegiari eskaini eta saldu ziola, Bonaparte printzearen lan sorta batekin eta euskal gaiei buruzko beste hainbat liburu eta liburuxkarekin batera. Bizkaiko Euskal Kulturaren Batzordeak («Junta de Cultura Vasca» delakoak) 1921eko martxoaren 11n Bonaparteren lan sorta erostea erabaki zuen, eta apirilaren 22an gainerako obretatik liburutegiari falta zitzaizkionak, haien artean *Pomier Hiztegia*.

Orduz geroztik *PH*ren eskuizkribua Bizkaiko Foru Liburutegiaren funtsetan gorde da, antza denez euskalarien arreta erakarri gabe. Guk dakigula, salbuespen bakarra Justo Mokoroa izan zen. Mokoroak *PH* kontsultatu zuen eta *Ortik eta emendik: Repertorio de locuciones del habla popular vasca* (Mokoroa, 1990) bilduma erraldoian aipatu zuen; lan horretan Mokoroak «Vocabulario manuscrito del siglo XVIII (Diputación de Vizcaya)» izendatu zuen *PH*.

Berrikiago, 2013. urtean, Bizkaiko Foru Liburutegiak *Liburutegi Digitala - Biblioteca Digital* sareratu zuen, 2019ko martxoan *Lau Haizeetara* izenarekin berriz bataiatua. Bertan digitalizatu eta ikertzaile zein interesatu ororen esku utzi-tako eskuizkribuen artean *PH* dago, honako fitxa katalogafiko hau daukala:³

³ Helbide honetan eskuragarri: <<http://hdl.handle.net/20.500.11938/72290>>. Azken kontsulta: 2019ko ekainaren 1a.

Izenburua	Dictionnaire basque espagnol [Manuscrito]
Data	1701-1750 ?
Argitalpena	[ca. 1701-1750]
Deskribapen fisikoa	[94] h. ; 8.º
Oharrak	Ms. Ex-libris: «Soy del Señorío de Vizcaya» Enc. cart. deteriorada, restaurada en tela
Gaia	Lengua vasca -- Dictionarios -- Español Euskara -- Hiztegiak -- Espainiera

2013ko ekainean, Gidor Bilbaok Bizkaiko Foru Liburutegiaren *Liburutegi Digitalaren* berri izan zuen eta UPV/EHuko *Monumenta Linguae Vasconum* ikerketa-taldeko gainerako kideei jakinarazi zien. Harrezkero biltegi horretan sareratutako zenbait eskuizkribu argitaratu eta aztertu dira (esaterako, Ulibarri, 2015). *PHri* dagokionez, 2014. urte hasieran Josu Zulaikak eskuizkribuaren edizioaren ardura hartu zuen eta urte hartako abenduan Ricardo Gómez-López batu zitzaion zeregin horretan.

2.2. Eskuizkribuaren deskribapena

2.2.1. Eskuizkribuaren ezaugarri fisikoak⁴

Pomier Hiztegiaren eskuizkribuak 94 orri ditu, plegu-zortzirenean (100 × 152 mm) eta oso ondo kontserbatuak. Orriak zenbakitu gabe daude eta, azkenaren ifrentzuan izan ezik, bi aldeetan idatzita; beraz, guztira 187 orrialde idatzi dira. Oro har, orrialde bakoitzean bi zutabe daude, ezkerrean euskarazko testua eta eskuinean gaztelaniazkoa egonik.

Hiztegia osatzen duten 94 orriez gain, eskuizkribuak atariko bi orri ditu. Lehenengoan, babesorriarena egiten duena, goialdean eta tinta ilunez idatzita, honako hau irakurtzen da: «Dictionnaire Basque Espagnol / Manuscrit de 91 feuillets XVIIIe siècle».⁵ Ezin izan dugu jakin nork idatzi zituen bi lerro horiek, baina litekeena da Henry Pomier izatea, garai batez eskuizkribuaren jabe izan baitzen (cf. *supra* § 2.1). Beheraxeago, baina oraindik ere orrialdearen goialdean, beste hitz hauek daude, oraingoan arkatz gorritz eta Lacombe-ren eskuz idatziak: «Manuscrit inédit». Ondoren

⁴ Artikulu honen bi egileez gain, eskuizkribua Koro Seguiolak kontsultatu zuen, 2016ko urtarrilaren 20an, gure azterketa honetan laguntzeko asmoz. Seguiolari zor diogu azpialal honetan agertzen diren datu gehienak, batez ere ur-markei dagozkienak. Horregatik, biziki eskertu nahi diogu Koro Seguiolari eskuizkribua aztertzeko erakutsi zuen prestutasuna eta eskuizabaltasuna, baita bere azterketaren ondorioz helarazi zigun txosten zehatza ere (Seguiola, 2016).

⁵ Horrela irakurri dugu, nahiz eta, esan dugunez, eskuizkribuak benetan 94 orri dituen.

bi exlibris agertzen dira. Lehenengoak «Bibliothèque de Henry Pomier» dio, eta bigarrenak, aspaldi Bizkaiko Foru Liburutegian ohikoa zenak eta lehenengoaren gainean itsatsiak, «Soy del Señorío de Vizcaya» hitzak ditu.

Esan bezala, atariko bigarren orria aurkian bakarrik idatzi da. Goialdean eta tatxatuta, «V-1-1-68» signatura zaharra dauka, eskuz idatzia; behe-raxeago, eta hau ere eskuz idatzia, signatura berriagoa dator: «V.Mss-24». Ezabatuta badago ere, goiko eskuineko bazterrean oraindik irakur daiteke Librería Internacionalek ipini zion 250 pezetako salneurria (cf. § 2.1).

Eskuizkribuaren amaieran orri zuri bat dago eta, ondoren, amaierako babesorrian «Soy del Señorío de Vizcaya» exlibrisa agertzen da berriz.

Zortzireneko tamaina lortzeko pleguak hiru aldiz tolestu zirenez, eskuizkribuaren orrietan paperaren ur-markak edo filigranak ez dira inoiz osorik agertzen.⁶ Ikus daitezkeen ur-marken zati gehienak orriaren goiko eta barneko aldean kokatzen dira, josturaren ondoan. Zatiak aztertu ondoren, Koro Seguroiak hiru filigrana berreraiki zituen, ez denak osoak, halere. Haietarikoa lehenengoa 1-41. orrietakoa litzateke; bertikalean lotutako hiru zirkulu bikotzek, gainean kokatutako gurutze batek eta azpian azaldutako paperaren fabrikatze urteak osatuko lukete filigrana:

⁶ Salbuespen bakarra amaierako orri zurian dago, non *D'ang^{mo}* filigrana irakurtzen den, orriaren erdialdean kokatua; ziurrenik, paperaren jatorria aipatzen du (D'Angoumois).

Bigarren irudia 42-70. orrietan identifikatutako zatiei esker atera da. Oro-batsu, bertikalean lotutako hiru zirkuluk eta gainean kokatutako gurutze batek osatuko lukete:⁷

Lehenengo bi ur-marka horiek ez dute agerrarazten papergilearen ize-nik, ezta paper-fabrikaren hiriarenik ere; alabaina 1808 urtea argi sumatzen da. Eta, dirudienez, halako ur-markak —hiru zirkuluk eta gurutze batek osatuak— nahiko ohikoak ziren Frantziako zenbait tokitan (Nicolai, 1935: 15-16; *apud* Segurola, 2016: 14).

Azkenik, 71 eta 94 orrien artean, zirkulu bikoitz batean sartutako letra batzuk, eta lehoi zutitu baten eta koroa baten zatiak igartzen dira. Azaltzen diren letrekin, kortxete arteko beste zenbaitekin osatzen baditugu, honako esaldi hau eraiki daiteke: OSP[I]TAL [G]ENERAL DE PA[MPLONA]. Hortaz, aise ondoriozta dezakegu Iruñeko Ospitale Nagusiko errostatik datorren papera dela. Eta, beraz, lehenengo bi irudiekin ez bezala, hirugarren filigranaren kasuan ezin dugu jakin papera noiz egin zen, baina bai non fabrikatu zen. Iruñeko Ospitale Nagusiko paper-errota lehenago toki berean zegoen bolbora-fabrika baten gainean eraiki zen 1754rako. Aurreneko paper-sortak 1755eko ekainean atera ziren, eta badakigu 1808 arte irekita egon zela, Espainiako Independentzia Gerran suntsitu baitzuten. Errota berreraiki ondoren, paper-fabrika berriz funtzionatzen aritu zen XIX. mendaren erdialde arte (García Serrano, 1970). Hirugarren filigranaren zatiak erkatu ditugu Iruñeko Ospitale Nagusiko paper-errostatik atera ziren beste zenbait ur-markarekin, eta haietako bat ere ez da guztiz PHkoaren modu-

⁷ Letra batzuk ere ikus daitezke, baina ez dago argi zein diren ($L^?$ O M, $L_0^?$ B₀), ezta irudiarekiko non kokatuta dauden ere; papergilearen inisialak direla pentsa liteke.

koa.⁸ Nolanahi ere den, zentzuzkoena da pentsatzea Iruñeko Ospitale Nagusitik ateratako papera ere 1808an edo lehentxeago fabrikatu zela, eskuizkribuaren aurreko pleguak bezala.

2.2.2. Jatorrizkoa ala kopia?

Gure iritziz, gaur egun Bizkaiko Foru Liburutegian gordeta dagoen eskuizkribua kopia bat da, eta ez hiztegitik ondutako jatorrizkoa. Datazioari buruz aritzean azalduko ditugun arrazoi lexikografiko eta linguistikoak oraingoz alde batera utzita (cf. § 4), eskuizkribuan dauden errakuntza batzuek pentsarazten digute aurreko bertsio baten kopia bat dela. Hala, bada, (1)-en aipatuko ditugun adibideek⁹ erakusten dutenez, eskuizkribuan badira duplografiak (706, 2639), haplografiak (1703, 2168), huts paleografikoak (1313, 1691, 3131, 3382), ordena aldaketak (2386, 3204) eta agian berdinetik berdinerako jauzi bat ere (3033).¹⁰ Areago dena, irudi luke kopiagileak ez zekiela oso ondo gaztelaniaz, huts horietako batzuk nekez uler daitezkeelako bestela; ikus, batik bat, 2228, 2242 eta 2243 sarrerei dagozkienak:

(1)	706	<i>deitu</i>	llamar	esk. <i>Deitu Deitu</i> .
	1313	<i>gauzaren bat despeitu</i>	concluir alguna cosa	esk. <i>Conduir</i> .
	1691	<i>halborotoa</i>	gresca	esk. <i>Gresea</i> .
	1703	<i>hez batera eta ez bestera dagoana</i>	indiferente	esk. <i>Yndifente</i> .
	2168	<i>lendandic eguinda iruqui</i>	tener prevenido	esk. <i>Tener prevnido</i> .
	2228	<i>mascuria</i>	bejiga	esk. <i>Rejiga</i> .
	2242	<i>musu</i>	beso	esk. <i>Reso</i> .
	2243	<i>musu eguin</i>	besar	esk. <i>Resar</i> .
	2386	<i>miaztu</i>	roer	esk. <i>Reor</i> .
	2639	<i>orrezaz gañera</i>	demás de eso	esk. <i>gañerera</i> .
	2704	<i>orren moduan</i>	a proporción	esk. <i>boduan</i> .

⁸ Gure esker ona adierazi nahi diogu Azkue Biblioteka eta Artxiboko Josune Olabarriari, liburutegi horretan gordeta dauden obra batzuetako ur-marken kopiak helarazi zizkigulako.

⁹ Adibideen aipamenak errazteko, eta Mitxelenaren (1970) metodoari jarraituz, gure edizioan *PH*ko sarrerak eta azpisarrerak zenbakitu ditugu jarraian. Zenbaki horiek dira lan honetan ere erabili ditugunak.

¹⁰ Huts batzuk hautatu ditugu hona ekartzeko. Eskuizkribuko hutsen zerrenda osoa argitaratu dugun edizioaren aparatu kritikoan eskaini dugu.

3033	<i>herriertatu</i>	repleto	Bistan denez, euskarazko foma ez dagokio gaztelaniazkoari, baina azken honek Requejoren hiztegitik hartutako sarreren hurrenkera alfabetikoari jarraitzen dio. Euskarazkoak, aldiz, hiztegian gorago, 3020. sarreran, agertutakoa errepikatzen du.
3131	<i>sucaldeco usaia</i>	cochambre	esk. <i>Cochambre</i> .
3204	<i>sitsa</i>	polilla	esk. <i>Pollila</i> .
3382	<i>vasaordea</i>	javalí	esk. <i>Taval</i> .

3. *Pomier Hiztegiaren iturria: Requejoren Thesaurus hispanolatinus*

*PH*ren egilea gaztelania hiztegiren batez baliatu zen bere lana prestatzeko. Baina, zein izan zen hiztegi hura? Gaztelaniazko hitzak *PH*n alfabetikoki nola antolatzen diren aztertzen badugu, begi-bistan dago iturri bezala erabilitako hiztegi hartan lemak gaztelaniaz zeudela, 10r orrialdetik hartutako hurrengo laginak egiaztatzen digunez:

(2)	<i>beguiratu ñori</i>	fixar los ojos
	<i>berac ocasioa para zuen</i>	él mismo fraguó el motín
395	<i>burutic jaucitcea</i>	frenesí
	<i>burutic jaucia</i>	frenético
	<i>bata bestearen aurrecoac</i>	fronterizos
	<i>balio guchico gauza</i>	fruslería
	<i>bi batean jayoac</i>	gemelos, mellizos
400	<i>beleac cantatu</i>	graznar el cuerbo
	<i>buztinezco lurra</i>	greda
	<i>bizarra, alearen gañecoa</i>	hollejo
	<i>bizcarra</i>	hombro
	<i>baratzaco gauza</i>	hortaliza
405	<i>berritu</i>	innovar
	<i>barrumbea</i>	interior
	<i>burlatu</i>	juguetear
	<i>batetan</i>	juntamente
	<i>batu</i>	juntar

Beraz, horri esker baztertu ditzakegu gaztelania xede-hizkuntza zuten lan lexikografikoak. Hala eta guztiz ere, ordurako gaztelaniatik abiatzen ziren hiztegi argitaratuen kopurua oso handia da, eta askotan argitaraldi bat baino gehiago egon daiteke.

Halako hiztegien dozena batzuk aztertu ondoren, nahiko ziurtasun handiz esan dezakegu *PH*ren iturria Valeriano Requejo jesuitak (Cuenca, 1621-Villafraña, 1686) idatzitako *Thesaurus hispanolatinus* (aurrerantzean *THL*) izan zela.

Requejoren lanaren ezaugarriak hobeto ulertzeko, XVI. mendearen amaieraraino atzera egin behar dugu, orduan agertu baitzen Bartolomé Bravo jesuitaren *Thesaurus verborum ac phrasium* obraren lehenengo argitalpena (Iruñea, 1590?). Argi eta garbi helburu didaktikoa duen obra bat da, latina ikasten zutenei zuzendua (Esparza, 2000: 49). Bravoren lanak arrakasta handia lortu zuen, neurri handi batean jesuitek beren ikastetxeetan erabiltzen zutelako. Arrakasta hura dela eta, hainbat aldiz berrargitaratu zen eta berrargitalpen horietan zenbait autorek —ia denak jesuitak— Bravoren hiztegia moldatu zuten. Bertsio moldatuen artean bereziki garrantzitsuak dira Pedro Salasen eta Valeriano Requejoren hiztegiak, biek ala biek oso aldeketa sakonak egin zizkiotelako Bravoren *Thesaurus*-i. Hortaz, beren tradizioaren zordun zirela aitortu zuten arren, bistan da Salasen eta Requejoren lanak bere aurrekotik aski beregainak direla eta obra desberdintzat hartu behar ditugula.

Pedro Salasek 1645ean argitaratu zuen bere hiztegia lehenengo aldiz, *Thesaurus hispanolatinus* izenburuarekin berriz bataiatua; hiztegi horrek ere hainbat berrargitalpen izan zituen. Requejoren lanari dagokionez, bestalde, erlijio-lizentzia 1680koa badu ere, lehenengo argitalpena ateratzeko 1729 arte itxaron behar izan zen, Salamancan eta hilondoan.

Begirunez bere atarian Bravo eta Salasen izenak gorde bazituen ere, berriz azpimarratu nahi dugu Requejoren *THL* obra berri bat dela. Egia da, haatik, aurrekoen helburu didaktiko berdina izan zuela eta, aurrekoek bezala, latinezko eta gaztelaniazko fraseologia aberatsa sartu zuela. Berehala ikusiko dugunez, fraseologia horretaz baliatuko da, partez bederen, *PH*ren egilea.

Bravo eta Salasen hiztegiekin gertatu bezala, Requejorenak ere argitaraldi sorta luzea izan zuen, gutxienez 35 aldiz berrargitaratu edo berrinprimatu baitzen 1746ko bigarrenetik 1850eko azkenekora bitartean (Esparza & Niederehe, 1995-2015: III, 363-364 eta IV, 533).

3.1. *Requejoren* THL eta Pomier Hiztegiaren arteko antzekotasunak

Bi lanetan agertzen diren gaztelaniazko hitzen arteko antzekotasunak, gure ustez, oso nabarmenak dira. Erakusgarri gisa, beheko taulan *PHn* agertzen diren hogeitabat esaldi aurkeztu ditugu, *Requejoren THLn* aurkitzen ditugunekin erkatuta (desberdintasunak letra lodiz markatu ditugu):

(3)	<i>PH</i> (17v-18v)	<i>THL</i> (1729: 583-585)
	¿qué es esso?	¿qué es esso?
	¿qué me quieres?	¿qué me quieres?
	¿qué haces por acá?	¿qué haces por acá?
	¿qué pretende este?	¿qué pretende este?
	¿qué quieres saberlo?	¿qué quieres tú saberlo?
	¿qué has dicho?	¿qué me dizes?
	¿qué nos va en eso?	¿qué nos va en esso?
	¿qué te metes tú en esso?	¿qué te metes tú en esso?
	¿a qué vienes acá?	¿a qué buelves acá?
	¿qué hay de nuevo por allá?	¿qué hay de nuevo por allá?
	¿qué has?, ¿qué tienes?	¿qué has?, ¿qué tienes?
	¿qué tiene que ver esto con aquello?	¿qué tiene que ver esto con aquello?
	¿qué he de hacer?, ¿irme o quedarme?	¿qué he de hacer?, ¿irme o quedarme?
	¿qué me aconsejas?	¿qué me aconsejas?
	¿qué quieres que te diga?	¿qué quieres que te diga?
	¿qué haces que no vienes volando acá?	¿qué haces que no vienes acá volando?
	¿qué cerca estuve de perderme!	¿qué cerca estuve de perderme!
	¿qué yo dejar?	—
	¿qué sé yo?	¿qué sé yo?
	¿qué se ha hecho [d]el libro?	¿qué es del libro?

Azalpen zaila duen «¿qué yo dejar?» adibidea alde batera utzita —*Requejok* ez baitakar, noski—, *PHko* gainerako esaldi guztiek beren kidea dute *THLn*, ia beti hitzez-hitzezkoa, gainera.

Alderantziz arituz, hurrengo taulan *THLn* *querer* aditzari dagozkion sarriera eta azpisarriera guztiak eskainiko ditugu, eta *PHn* agertzen diren ala ez adieraziko dugu. Une hau baliatu nahi dugu ohartarazteko *PHren* egileak, *THL* oinarri bezala erabili bazuen ere, hango hitz eta lokuzioen hautapen bat egin zuela; ez zuen inola ere osoki hustu.

(4)	THL (1729: 587)	PH	
	<i>querer</i>	querer	2497
	<i>¿qué me quieres?</i>	¿qué me quieres?	679
	<i>quiero que me digas si Pedro es bueno para amigo</i>	quiero que me digas si Pedro es bueno para amigo	2498
	<i>si quieres que te diga la verdad, a tí no te conviene</i>	—	—
	<i>esto quería que tuviesses entendido</i>	esto quería que tubieses entendido	2499
	<i>si sucediere lo que Dios no quiera</i>	no quiera Dios pero si sucediese así	2500
	<i>quien algo quiere, algo le ha de costar</i>	—	—
	<i>no quise que por mi temeridad perdiesse la república</i>	—	—
	<i>tú te lo quisiste, tú te lo ten</i>	—	—
	<i>que quieras, que no, has de salir</i>	quieras o no, has de salir de aquí	2501
	<i>querer más</i>	quiera más	2502
	<i>¿quál quieres más?</i>	—	—
	<i>más quiero comprar que rogar a ruynes</i>	más quiero comprar que rogar a ruines	2503
	<i>querida cosa</i>	cosa querida	2504

3.2. Requejoren THLren 1729ko argitalpena

Edozein obratan erabat saihestu ezin diren erratak eta aldaketa txiki batzuk alde batera utzita, ia ez dago diferentziarik Requejoren THLren argitalpenen artean. Horrek nahikoa zaildu dizkigu PHren egileak zehazki zein edizio erabili zuen ikertzeko lanak. Guk hainbat argitalpen aztertu ditugu, arreta berezia jarritz lehenengoetan, hau da, 1729, 1746 eta 1757koetan, horietatik baitira gure hiztegiaren ustezko datazietatik hurbilen daudenak (ik. *infra* § 4). Erkaketa egin ondoren, uste dugu PHren egile anonimoak ziurrenik Salamancan 1729an kaleratutako lehenengo edizioa erabili zuela, haren eta ondokoaren artean dauden ñabardura txiki batzuek hala pentsarazi digutelako. Adibide bat baino ez ematearren,¹¹ hiztegiak 1915. sarreran «una en el papo y otra en el saco» esamoldea agertzen da, eta horrek kide berdin-berdina dauka Requejoren 1729ko argitalpenean (s.v. *papo*); aldiz, 1746, 1757 eta ondoko edizioetan *saco*-ren ordeaz *sobaco* hitza agertzen da.

¹¹ Gehiago eskaini ditugu Gómez & Zulaika (2020) liburuan.

4. Datazioa

Bizkaiko Foru Aldundiari saltzeko asmoz *Pomier Hiztegia* katalogatu zuenean, Conde López liburu-saltzaileak «manuscrito del siglo XVIII» zela idatzi zuen, xehetasun gehiago eman gabe. Pixka bat zehatzagoa izan zen Bizkaiko Foru Liburutegia, sareko katalogoan adierazi baitzuen XVIII. mendaren lehen erdikoa dela: «ca. 1701-1750».

Bizkaiko Foru Liburutegiko teknikarien datazioa zertxobait gehiago zehazteko asmoz, gure iritziz hiztegia —baina ez gaur egun ezagutzen dugun kopia, gogoratu— 1729 eta 1745 bitartean idatzia izan zen. *Terminus post quem* delakoa 1729. urtean finkatu dugu, orduan argitaratu zelako Requejoren *THL*ren lehenengo edizioa, eta horixe izan zelako, ikusi berri dugun bezala, *PH*ren gaztelaniaren iturri.

Terminus ante quem dela eta, uste dugu *PH* ez zela idatzi 1745 ondoren, urte hartan argitaratu zelako Larramendiren *Hiztegi Hirukoitza* (aurrerantzean *HH*) eta, erakutsiko dugun moduan, *PH*ren egileak ez zuen *HH* ezagutu.

Ziur-ziur egon gaitezke garai hartan euskarari buruz interesik zuen orok, Gipuzkoan behintzat, bazekiela Donostian Larramendiren hiztegia argitaratu zela —nahiko tirada eta zabalkunde handiak izan zituen, gainera—, eta horrek euskal hiztegi bat izateko irrika asetu zuela. Berraz, *HH* argitaratu ondoren ez dirudi zentzu handirik zuenik norbaitek Gipuzkoan —*PH*ren egilearen izenik ezagutu ez arren, bere euskaragatik badakigu giputza zela— beste hiztegi bat prestatzeari ekiteak. Egia da *PH*n hizkuntzak alderantzizko norabidean daudela; baina, halarik ere, egileak nekez eutsiko zion *HH* gisako hiztegi bat iturri aitortu edo ezkutuko gisa erabiltzeko tentazioari.

1745-1800 bitartean idatzi ziren euskal lexikografia-lanak berrikustek gure ikuspuntua berresten du. Izan ere, tarte horretan euskal hiztegi gintza-
ren barruan hurrengo lanak baino ez ditugu aurkitzen, eta guzti-guztietan Larramendiren hiztegiaren pisua nabarmena da: Jose Maria Arakistainek Larramendiri bidalitako *Hiztegi Hirukoitzaren* eranskinak (1746), Fitak argitaratuak (1880-1881); Diego Goitiandiak, 1754 urte inguruan, *HH*ren bere alean sartu zuen bizkaierazko hitzen zerrenda (Dodgson, 1897); Bullet-en «Dictionnaire Celtique», haren *Mémoires sur la langue celtique* (1754-1760) lanean sartua, non Larramendiren hiztegia den, alde handiz, euskal hitzen iturri nagusia (Igartua, 2012); Larramendiren beraren euskara-gaztelania hiztegia (ca. 1766), *HH*ren alderantzizko itzuli amaitu gabea dena (Altuna, 1967); eta, azkenik, Jose Maria Aizpitarteren *Diccionario bascongado*ren eskuizkribua (1785) (Hurch, 2002). Oro har, aurreko lanek edo Larramendiren hiztegia osatu nahi zuten (Arakistain eta Goitiandia) edo alderantzizko ordenan antolatu nahi zuten (Bullet, Larramendi bera

eta Aizpitarte).¹² Baina, azken batean, nola edo hala Larramendiren hiztegia kontuan hartu zuten lanak dira.

Azaldu berri ditugun kanpoko arrazoiei barne-barnean *PH*ren ezaugarri linguistiko eta lexikografikoei dagokien beste froga sorta bat gehitu diezaiekegu. Ildo beretik, barneko arrazoi hauek ere bermatuko lukete *PH*ren egileak ez zuela Larramendiren *HH* ezagutzen, edo, gutxienez, ez zuela erabili. Jarraian azalduko ditugun arrazoiatarik bat ere ez da bere-berez erabakigarria; baina uste dugu guztien multzoa, hala kanpoko nola barneko arrazoen multzoa alegia, aski eztabaidea zina suertatzen dela.

Lehenik eta behin, *PH*ren egileak ez du ohiko hitz berri larramenditarrik erabiltzen. Esate baterako, ez dugu inoiz aurkitzen Larramendik hitz elkartu eta eratorrietan «bortxatzen» zituen osagaien arteko kontrakzioak; adibidez, *adizkonde* «pubertad» (< *adin* + *ezkon(du)* + *-de*), *aokitu* «boquear» (< *aho* + *idiki* + *tu*) (Urgell, 2000: 558). Era berean, *PH*n ez da agertzen Larramendik sortutako atzizkirik, edo beste testuinguruetara orokortutako aldaerarik: *-aira*, *-dal-ta*, *-de*, *-kida(tu)*, *-kin*, *-kinde*, *-kintza*, *-txar*, etab. (Urgell, 2000: 435-501). Halaber, ez dugu ikusi Larramendik asmatutako oinarri + atzizki konbinaketarik, hala nola aditzoina + *-kin* atzizkia.¹³ Azkenik, *PH*n ez dira agertzen Andoaingo jesuitak hain begikoak zituen atzizki-kateak: *-gindegi* edo *-kindegi*, *-men(du)* + *-ari*, etab. (Urgell, 2000: 528); *PH* guztian aurkitu ditugun salbuespen bakanak hauek dira, eta batek ere ez du *HH*rekiko lotura bat agerian jartzen: 224 *adisquidetasuna* «amistad» (Leizarragaz geroztik lekukotua), 754 *diadarcaria* «atronado» (Lar *deadarcaria*), 2433 *necazaritza* «agricultura» (1. agerraldia da), 3023 *herrecardaritzza* «regatear» [*sic*] (berriz Azkueren hiztegian bakarrik lekukotua) eta *-ka* + *-tu* konbinaketaren adibideak: 241 *auza-balcatu* (hapax), 2632 *osticocatu* «cocear» (Lar *osticatu*) eta 2920 *quilicatu* «hacer cosquillas» (Leizarragaz geroztik lekukotua).

Bigarrenik, *PH*ren egileak perifrasi ugari baliatzen du Requejoren *THL*n aurkitzen dituen hainbat hitz euskaratzeko. Egileak Larramendiren *HH* eskura izan balu, begitانتzen zaigu erabakiko zukeela *HHk* eskainitako euskal ordainak bere hiztegiara eramatea, beti ez bazen sarrera askotan bai behintzat; baina ez zuen hala jokatu. Esan dugunaren erakusgarri, hurrengo taulan eskuizkribuko 10r orrialdean agertzen diren perifrasiak bildu ditugu, eta bakoitzaren ondoan *THL*tik hartutako gatzelaniazko hitza(k) eta *HH*n hitz horiei dagozkien euskarazko ordainak:

¹² Larramendik berak aurreikusi zituen *HH*n bi egoerak. Osatzeari dagokionez, hauxe esan zuen: «Quedarán, pues, fuera del *Diccionario* muchísimas voces bascongadas, que algún otro laborioso puede recoger para aumentarlo» (1745: I, xlv). Bestalde, alderantzizkatzeari dagokionez, «esperando que otro curioso [...] podrá sin mucha dificultad disponer el diccionario en que se pongan antes las voces del bascuence y después las del romance» (1745: I, xliii).

¹³ Cf. Urgell (2000: 453): «(2) aditzoina: *adikin*, *amarazkin*, *antzesakin* (< **antzesan*; cf. *antzesandar* «parabólico»), *antzeskin* (< *antzestu* «pintar»), *autakin*. Hau, atzizkiaren etorki eta izaerarengatik Larramendiren berrikuntza argia da (Azkarate 1992: 216)».

(5)		PH	HH
397	<i>bata bestearen aurrecoa</i>	fronterizos	<i>aurquecoa, aurquetara, aurrecoa, aurretarra</i>
399	<i>bi batean jayoac</i>	gemelos, mellizos	<i>biquia, bizquia, biroquia</i>
405	<i>baratzaco gauza</i>	hortaliza	<i>barazquia, barazbelarra</i>
427	<i>beguira daudenac edo zelatariac</i>	mirones	<i>icuzalea</i>
439	<i>bota larruzcoa</i>	odre	<i>zaguia</i>
441	<i>baratzaco arra</i>	oruga	<i>beldarra</i>
446	<i>biatzarequin becoquian ematen dan golpea</i>	papirote	<i>elocada, papirotea</i>
455	<i>begui bustiac dituena</i>	pitañoso	<i>macartsua</i>
460	<i>biar dan gauza ecarcen duena</i>	próvido	<i>artatsua, letartatsua, arretatsua</i>
475	<i>barrumbeco gauza atera-arazo</i>	sonsacar	<i>sonsacatu, eralqui, idaroqui</i>

Hirugarrenik, eta ildo berean, *PH*ren egileak maiz erabiltzen ditu euskarazko zatian mailegu ezohikoak edo batere tradizioz gabekoak, *HH*n esanahi berbera duten hitz jatorrak egonik ere. Egileak Larramendiren *HH* ezagutu balu, bere hiztegirako handik har zitzakeen askoz errazago euskarazko ordain jator horiek:

(6)		PH	HH
557	<i>compañia eguin</i>	aliarse con otro	<i>batú, balleratú</i>
558	<i>compañia</i> ¹⁴	alianza	<i>batzundea, batzea, batutzea, balleratzea</i>
768	<i>destruitua</i> ¹⁵	desecho	<i>desequiña</i>
2727	<i>pantorrilla</i> ¹⁶	pantorrilla	<i>aztala, guidalla, bernea</i> ¹⁷ , <i>zancoa, zangoarraua</i>

¹⁴ *Compañia* euskal tradizio handiko mailegua da, baina ez 'alianza' adierarekin (cf. *OEH*, s.v. *konpainia*).

¹⁵ Mailegu hori agertzea oso harrigarria da, aurreko sarrera, hain zuzen ere, 767 «*desequin, deshacer*» delako.

¹⁶ Landucciren hiztegiak jaso zuen mailegua («*pantorrillea, pantorrilla*»), baina, *OEH*ren arabera (s.v. *pantorrilla*) ez da berriz lekukotuko XIX. mende amaiera arte. Larramendiren *HH*n agertzen diren ordain gehienek, aldiz, nolabaiteko tradizioa izan zuten lehenago.

¹⁷ *HH*ko bermea zuzendu dugu (cf. orobat *OEH*, s.v. *berna*).

Azkenik, *PHk* hitz elkartu eta eratorri asko ditu, baina oso gutxitan datoz bat Larramendiren hiztegikoekin, euskal testu arkaiko edo zaharretan dagoe-neko dokumentatzen direnez gain, jakina. Eratorpenaz den bezainbatean, *PHn* 54 atzizki eta aurrizki bat zenbatu ditugu, 500 inguru hitz desberdinetan banatuak; horrek esan nahi du hiztegiko sarrerren % 14,5ean dagoela hitz eratorriren bat. Portzentaje aski altua bide da garai hartako euskal hiztegi baten-tzat, nahiz eta, halakorik erabat ziur baieztatzeko, oraindik gaiari buruzko azterketa zehatzak falta diren. Larramendirekiko ustezko loturari bagagoz-kio, hitz eratorri bat *PHn* eta *HHn* agertzen denean, gehienetan hiru egoera hauetariko bat topatzen dugu:

1. Aldaera desberdinak dira.
2. Gaztelaniazko ordainak desberdinak dira.
3. Aurreko tradizioa duen hitz eratorri bat da.

Hiru egoera horiek zailago bihurtzen dute *PH* eta *HH*ren arteko lotura zu-zen bat egotea; hau da, *PH*ren egileak *HH*tik hitz eratorri bat hartu balu, espero genuke aldaera berbera izatea eta gaztelaniazko adiera berberarekin (gogora dezagun *HHk* gaztelania-euskara norabidea duela eta, beraz, oso zaila dela euskarazko hitz bat aurkitzea, aldez aurretik gaztelaniazko ordaina ezagutu eta hara jo behar delako). Esan beharrik ez dago, aurreko tradizioa duten hi-tzek ere ez dute balio bi hiztegien arteko erlazioa frogatzeko.

Saiatuko gara hiru egoera horietan argi pixka bat egiten -*garri* atzizkia-ren bidez. *PHn* -*garri* 15 hitzetan agertzen da. Azter ditzagun banan-banan. Hasteko, hiru hitzetan ez dago *PH* eta *HH* arteko bat-etortzerik:

- 753 «*despreciagarria*, astroso» vs. *HH* «Astroso, sucio, puerco, viene de el Bascuenze *atsoso* [...], *atsá*, *urdea*, *liquitsa*, *loia*, *ciquiña*, *basia*».
- 1087 «*engañagarria*, halagüeño» vs. *HH* «Alagueño, lo mismo que *alagador*», «Alagador, que alaga, *balacaria*, *palacaria*, *maitaitzallea*» eta «Halagueño, *balacutia*, *palacuduna*».
- 2803 «*penagarritzco otsa*, voz lastimera», 2804 «*penagarria*, lasti-moso» eta 2855 «*penagarria*, penoso» vs. *HH* «Lastimoso, lastimero, *urricaria*, *urricalkizuna*, *erruigarria*, *cupidagarria*» eta «Penoso, *penatsua*, *miña*, *necatsua*».

Gainerako 12 hitzetan badago egon nolabaiteko bat-etortzea. Hala ere, gorago azaldutako hiru egoerak kontuan hartzen baditugu, hitz horietako 6tan gaztelaniazko ordainak desberdinak dira:

- 44 «*arrigarria*, maravilloso» vs. *HH* «Maravilloso, *miragarria*, *mires-garria*, *marabillagarria*»; aldiz, *arrigarria* *HH*ko hurrengo sarreretan agertzen da: *admirable*, *espantable*, *estupendo* eta *pasmoso*.
- 1254 «*galgarria*, desperdiciador» vs. *HH* «Desperdiciador, *eriatzallea*, *irioilea*, *pillatzallea*»; aldiz, *galgarria* *HH*ko hurrengo sarreretan ager-tzen da: *abejeruco*, *assolador*, *perdulario* eta *ruina*.

- 1580 «*izugarria*, formidable» vs. HH «Formidable, *icaragarria*»; aldiz, *izugarria* HHko hurrengo sarreretan agertzen da: *bravo en las cosas y acciones que indican fiereza, espantable, torvo eta ululato*.
- 1773 «*henfadagarria*, molesto» vs. HH «Molesto, *ecaitsua, atsecabequiña, naibagueguillea*, y por enfadoso, *iotua, igotua*»; baina «Atacador, molesto, pedigueño, *escale iotua, enfadagarria*».
- 2423 «*nazcagarria*, fastidioso»: Larramendik ez dakar *fastidioso* sarrerarik, baina *nazcagarria* hitza *abominable* eta *asqueroso* sarreretan agertzen da.
- 2466 «*negargarria*, lamentable» vs. HH «Lamentable, *aubengarria, auhengarria*»; aldiz, *negargarria* hitza HHko *fúnebre* eta *luctuoso* sarreretan agertzen da.

Beste bi hitzetan, hala aldaerak nola gaztelaniazko ordainak dira desberdinak:

- 2824 «*pasagarrico jana*, pasadía honrada» vs. HH «Passadía, véase *passada, congrua*», «Congrua, *onezdaya*» eta «Passa, congrua suficiente para passar la vida, *passagarria*».
- 3334 «*urriquirgarria*, miserable» vs. HH «Miserable, desdichado, *doacabea*»; baina «Lastimoso, lastimero, *urricaria, urricalkiñuna, erruquirgarria, cupidagarria*».

Beste bi hitz lehenagoko tradizioan lekukotu dira:

- 2098 «*locarria*, agujeta, liga»: HH «Agujeta, *edamea, iialmea, larru locarria*» eta «Liga de medias, &c. *locarria, locaya, locaiquina*». Dagoeneko *lokarri* hitza XVII. mendeko euskara-islandiera hitz-zerrendetan lekukotzen da,¹⁸ baita Leizarragaz geroztik Iparraldeko tradizioan ere (cf. OEH, s.v. *lokarri*).
- 2276 «*maitagarria*, amable»: HH «Amable, *amagarria, maitagarria*»; OEHren arabera (s.v. *maitagarria*), «Documentado desde el siglo XVII, y gral. desde el XVIII».

Ondorioz, bi hitz baino ez dira beharbada PHren egileak Larramendiren hiztegitik har zitzakeenak:

- 1099 «*farragarria*, chuzón» eta 1124 «*farragarria*, ridículo»: HH «Chuzón, zumbón, *isecaria, goisacaria*» eta «Ridiculez, ridículo, *farragarria, barregarria*».
- 2823 «*pasagarria*, pasadero»: HH «Passadero, mediano, *adiñona, passagarria*. Lat. *Mediocris*». Baina cf. Requejo (1729: s.v. *passadera cosa*): «Tolerabilis, -e»; beraz, ez dago erabat garbi adiera berdinak diren.

¹⁸ II 114 «locaria, leggìa bõnd, *um die Unterschenkel gewundene Bänder, Strumpfbänder, ligas para sujetar las medias*» (Deen 1991 [1937]: 77) eta II 216 «presenta for mi locaria, giefdu mier socka bõnd, *gib mir Strumpfbänder, dame ligas*» (Deen 1991 [1937]: 81).

5. Azken hitzak

Hainbat datu eta argudio eskaini ditugu, batzuk hiztegiaren kanpoko ezaugarriei eta beste batzuk barneko ezaugarriei dagozkienak. Horien bitartez frogatu nahi izan dugu *Pomier Hiztegia* 1729 eta 1745 urteen bitartean prestatu zela, guregana iritsi den eskuizkribua XIX. mende hasierako kopia bat baita. *Post quem* terminoa PHko gaztelaniazko zati gehiena osatzeko egi-leak erabili zuen iturriak markatu du: Requejoren THLren 1729ko edizioa, alegia. Beste alde batetik, *ante quem* terminoaren ondorioa da PH Larramendiren HH baino zaharxeagoa dela. Zentzu horretan, jakin badakigu ekarri ditugun argudioetatik bat ere ez dela berez erabakigarria; hala eta guztiz ere, gure iritziz, datu eta argudio guztien multzoa aski da PH lana HH baino lehenago idatzi zela ziurtasun handiz baieztatzeko.

Bibliografia

- Altuna, P., 1967, Larramendi'ren iztegi berria, *Euskera* 12, 139-147.
- Deen, N. G. H., 1991 [1937], Glossaria duo Vasco-Islandica, in P. Bakker *et al.*, *Basque pidgins in Iceland and Canada* (ASJUren gehigarriak, 23), Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia, 17-106.
- Dodgson, Edward S., 1897, Notes de linguistique basque: I, Supplément à Larramendi, *Revue de Linguistique et de Philologie Comparée* 30, 313-324.
- España Torres, M. Á., 2000, Notas sobre el *Thesaurus verborum ac phrasium* de Bartolomé Bravo, in B. Bagola (arg.), *La lingüística española en la época de los descubrimientos. Actas del Coloquio en honor al profesor Hans Josef Niederehe*, Hamburgo, Helmut Buske, 43-58.
- & H.-J. Niederehe, 1995-2015, *Bibliografía cronológica de la lingüística, la gramática y la lexicografía del español* (BICRES), 5 lib., Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins.
- Fita, F. (arg.), 1880-1881, Suplementos al *Diccionario trilingüe* del P. Larramendi, escritos en 1746, *Revista de Ciencias Históricas* 2, 416-433; 3, 113-120, 350-374; 4, 72-87, 149-163.
- García Serrano, R., 1970, El molino de papel del Hospital General de Pamplona, *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* 6, 7-21.
- Gómez-López, R. & J. M. Zulaika, 2020, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español* (ASJUren gehigarriak, 72), Bilbo, UPV/EHU.
- Hurch, B. (arg.), 2002, *Die baskischen Materialien aus dem Nachlaß Wilhelm von Humboldts*. Astarloa, Charpentier, Fréret, Aizpitarte und anderes, Paderborn, Schöningh.
- Igartua, I., 2012, Pallas hiztegiaren euskal iturri lexikografikoak, *FLV* 115, 177-194.
- Larramendi, M., 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*, 2 lib., Donostia, B. Riesgo y Montero.
- Mitxelena, K. *et al.*, 1987-2005, *Diccionario General Vasco - Orotariko Euskal Hiztegia*, 16 lib., Bilbo, Euskaltzaindia. 6. argit. elektr. 2019: <<http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>>.

- Mocoróa, J. M.^a, 1990, *Ortik eta emendik: Repertorio de locuciones del habla popular vasca*, 2 lib., [Bilbo], Labayru / [Donostia], Etor / [Gasteiz], Eusko Jaurlaritzá. Interneten eskuragarri: <<https://www.hiru.eus/justo-mokoróa?action=entrarMokoróa>> [Kontsulta: 2019/05/31].
- Requejo, V., 1729, *Thesaurus hispanolatinus*, Salamanca, E. García de Honorato.
- Salas, P., 1714, *Thesaurus hispanolatinus*, Bartzelona, R. Figueró.
- Seguroía, K., 2016, *Dictionnaire basque espagnol* eskuizkribuaren papera. Txosten argitaragabea.
- Ulibarri, K., 2015, *Dotrinazko Sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*, Gasteiz, UPV/EHUko doktorego-tesi argitaragabea.
- Urgell, B., 2000, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitzaren osagaiez*, Gasteiz, UPV/EHUko doktorego-tesi argitaragabea.
- , 2002, *Euskal Lexikografia. Irakaskuntza proiektua*, Gasteiz, UPV/EHUko Irakaskuntza proiektu argitaragabea.

Euskara Batu Zaharraren eta lehenagoko garaien berreraiketaren gainean: adibide bi

José Ignacio Hualde
University of Illinois

Laburpena

Euskalkien zatiketa Erdi Aroan hasi zen. Bestalde, euskarak ez du ahaide ezagunik. Arrazoi horiengatik metodo konparatzailea aplikatzeko daukagun leiho kronologikoa oso estua da. Lan honetan berreraiketan erabil ditzakegun metodoak aintzat hartzen ditut. Hasteko, euskara batu zaharraren azentuaren berreraiketaren alderdi batzuk miatzen ditut. Metodo konparatzailea erabiliz berre-raiki daitekeen azentu sistemaren ezaugarri nagusiak argi badaude ere, oraindik lan gehiago egin behar da hitz mota desberdinen azentu ezaugarriak ulertzeko. Bigarrenik, herskarien banaketan dugun asimetria ezaguna berraztertzen dut. Asimetria hori nola sortu zen azaltzeko EBZA baino lehenagoko garai bat berre-raiki behar dugu. Eztabaidatzen dut garai horretarako izan dezakegun ebidentziak aukera garbirik ematen ote digun bi hipotesi nagusien artean.

Hitz gakoak: metodo konparatzailea, euskalkiak, euskara batu zaharra, azentua, herskariak.

Abstract

Modern Basque dialects started diverging from a common source in the Middle Ages. Since, on the other hand, Basque remains a language isolate, that leaves us a rather narrow window for the application of the comparative method. Here I consider the methodologies that are available to us for reconstructing different stages in the evolution of the language. I illustrate with two examples. First, I address some aspects of the reconstruction of the Old Common Basque accentual system, a phonological component where modern dialects show remarkable diversity. I argue that essentially there is only one reconstruction that is compatible with the evidence, but that much work still remains to be done to understand the accentual properties of specific word classes and morphemes. Secondly, I re-examine a well-known asymmetry in the distribution of plosives, where finding an explanation for the asymmetry requires us to reconstruct a much older stage than Old Common Basque. I consider to what extent distributional criteria and lexical alternations may help us decide between competing hypotheses.

Keywords: comparative method, Basque dialects, Old Common Basque, accent, plosives.

1. *Sapiens*-on ibilbide luzea eta hizkuntzalaritza historikoaren mugak

Orain hitz egiten diren hizkuntza guztiek 50,000-70,000 urte dituzte guttienez, orduan hasi baitzen «iraultza kognitibo» bezala ezagutzen den prozesua.¹ Zaila da iraultza hori gertatzea hizkuntzarik gabe. Beraz, adin hori hizkuntzen gutieneko adina da. Baliteke, egia esan, giza-hizkuntzak askoz zaharragoak izatea, gure espeziea, *homo sapiens*, sortu zen momentuan, duela 200,000 edo 300,000 urte, hasi baldin bazen beren bilakaera.²

Paleo-genetistek esaten digute, orain duten ebidentziaren arabera, *homo sapiens*-a hiru uholde nagusitan iritsi zela mendebaldeko Europara (Lazaridis *et al.*, 2014, Lazaridis 2018). Lehen ehiztari-biltzaileak duela 34,000 urte edo heldu ziren eta Europako neanderthalak ordezkatu zituzten. Bigarrenik, orain dela 8000-7000 urte, Anatolian garatu ziren gizarte nekazariak Eskandinabia, Irlanda eta Iberiaraino zabaltu ziren. Azkenik, duela 5000 urte edo, beste uholde bat hedatu zen Errusia eta Ukraniako estepatik. Beharbada historia askoz konplikatuagoa zen, baina behintzat baziren hiru uholde edo migrazio handi, antza denez. Azken uholde genetikoa, Yamnaya izeneko kulturarekin eta hizkuntza indo-europarrekin lotua izan da (Haak *et al.*, 2015). Genetikaren eta kulturaren arteko lotura froga daiteke ontzi eta eltzeekin ehortzitako gizakien DNA aztertuz. Aldiz, hizkuntzaren eta genetikaren edo arkeologiaren arteko lotura ezin da frogatu ebidentzia epigrafikorik ez badago. Hala ere, badirudi kasu honetan paleo-genetika, datu arkeologikoak eta hizkuntza indo-europarren hedapen prozesuari buruz jakin dezakeguna bat datozela.

Euskarari dagokionez, eta orain espekulazio hutsaren eremuan nabil, zentzuzkoa da pentsatzea euskararen arbasoa indo-europar familiako hizkuntzak baino lehenago iritsi zela hego-mendebaldeko Europara, beharbada Anatoliatik zetozen nekazariekin, eta euskara, beraz, bigarren uholdetik eratzen den aztarna linguistikoa bakarra dela. Hau ez da, hala ere, posibilitate bakarra.³

Badirudi nekazari anatoliar horiek bi ibilbide desberdin hartu zituztela beren mendebalderantzko hedapenean (Valdiosera *et al.*, 2018, Reich 2018: 94). Batzuk Erdialdeko Europako lautadatik mendebalderantz etorri ziren, eta beste batzuk, aldiz, Mediterraneoko kostaldetik. Espekulazioa egiten segituz, beharbada euskara bigarren bide horretatik zabaltu zen Euskal Herri historikora eta inguruko eskualdeetara, Ebro ibarrean barrena eta Pirinioez

¹ Mila esker Iñaki Caminori eta Oihana Lujanbiori beren iruzkinengatik.

² Kreolerak kasu berezi bat dira, baina hauek ere lehenagoko hizkuntzen osagaiekin osatzen dira. Aldiz, keinu hizkuntzak behin eta berriz sortu dira independenteki.

³ Esan bezala, gure espezieko lehen ehiztari-biltzaileak askoz lehenago etorri ziren Europara gure Afrikako sorterritik. Ehiztari horiek Iberiar penintsulan eta inguruan utzi zuten aztarna genetikoa oso murrizta bada ere, haien hizkuntza tradizioak iraun izana ez da ezinezkoa. Bestalde, oraindik ez dago guztiz garbi nola interpretatu behar diren Olalde *et al.* (2019) lanaren emaitza paleo-genetiko berriak.

iparraldeko eremura ere hedatuaz. Horrela balitz, arrazoizkoa izango litzateke euskararen eta iberieraren arteko loturak bilatzea, inoiz orain baino datu osoagoak eta ziurragoak baldin baditugu iberierarako. Aldiz, euskara Europako iparraldetik etorri bazen, bere ahaide hurkoak beste nonbait bilatu beharko genituzke.⁴

Nolakoa zen, bada, nola edo hala Añamendiko magaletara, beharbada duela 7000 urte, iritsi zen euskararen arbaso hori? Nola esaten zen ‘menditik’ edo ‘dator’ hizkuntza horretan? Dauzkagun tresna eta datuekin ezin jakin. Zein da, beraz, berreraiki dezakegun garairik zaharrena?⁵

Euskararen berreraiketa diakronikoa den bezainbatean, Mitxelenak (1957) Meilleten eta Saussureren iritzi pesimista aipatu zuen, eta bere desadostasuna adierazi zuen. Indo-europeista ospetsu horientzat euskalaritza diakronikoan ez zegoen biderik aurreratzeko, euskarak ahaide ezagunik ez duenez gero. Mitxelenaren lanak eta ordutik hona euskalaritza historikoak egin duen bideak nolabait gezurtatu dute Meilleten eta Saussureren iritzi ezkorra, neurri batean. Baina, «neurri batean» idatzi dut eta komeni da kontuan hartzea neurri hori zer den. Hizkuntza indo-europarrentzat duela 5.000 edo 6.000 urteko ama-hizkuntza berreraiki daiteke metodo konparatzailearen bidez. Aldiz, gure kasuan, soilik metodo konparatzailea erabiliz berreraiki dezakegun euskararen arbasorik zaharrena (Euskara Batu Zaharra izenarekin ezagutzen dugun proto-hizkuntza) Erdi Arokoa da, orduan hasi baitzen gaurko zatiketa dialektala (ikus Mitxelena 1981).

Oraindik ez dugu EBzaren dialektalizazio prozesua behar bezala ezagutzen, nire ustez, nahiz eta azken urteotan asko aurreratu den. Lan diakronikorako EBzak duen garrantzia onartuz, zatiketa dialektal modernoaren ikerkuntza bi norabideetatik egin dezakegu: lehen testu edo datuetatik honantz eta, kontrako norabidean, lehen testu edo datu horietatik EBzeraino, metodo konparatzailea aplikatuz. Lan horretan, zuhaitz eredua (Lakarra 2011, Abaitua 2018), eta uhain eredua (Reguero 2018), biak ala biak, erabilgarriak eta elkarren osagarriak dira. Uhin ereduaren aplikazioan Koldo Zuazo aitzindari

⁴ Nik honela ikusten ditut gauzak: arkeologiak eta paleo-genetikak ez dute inoiz frogatuko hizkuntzen arteko ahaidetasun bat. Hala ere, ebidentzia mota horiek bere alde dituen hipotesi linguistiko bat, printzipioz, horrelako ebidentziarik ez duen beste hipotesi bat baino egiantzekoagoa da, *caeteris paribus*. Adibidez, ikerlari batzuek proposatu duten euskararen eta hizkuntza uralikoen arteko familia-erlazioa nahiko harrigarria izango litzateke, hipotesi horrek berarekin dakarren migrazio edo harreman kultural esturako ez baitago inolako ebidentzia arkeologiko edo paleo-genetikorik, nik dakidanez.

⁵ Hizkuntzalari ezagun batek proposatu berri du proto-indo-europera eta berak berreraikitzen duen pre-proto-euskara ahizpak zirela. Proto-indo-europeraren adina 5.500 urtekoa denez, gutti gora-behera, bere proto-euskara-indo-europera, zaharragoa izango litzateke. Iruditzen zait bide horretatik ez goazela inora. Vennemann-en ‘vasconiko’-ak ere behintzat 6.000 urte edo izango luke, Alemania aldean hitz egiten bazen indo-europera baino lehen. *No comment*.

dugu euskalaritzaren arloan, hainbat lanetan berrikuntzen sorgune eta hedagunez arduratu baita, beste inor baino gehiago (adib. Zuazo 2014).

EBZa baino atzerago joatea ez zaigu guztiz debekatuta, nahiz eta, oro har, barne-berreraiketaren emaitzak metodo konparatzailearenak bezain seguruak ez izan. Mitxelenak (1957) berak hauxe idatzi zuen kontsonanteen arteko *lenis* vs *fortis* oposaketa orokorraren hipotesia defendatu zuen lanaren bukaera aldera:⁶

Esta tentativa de ampliar, a veces en distinta dirección, las consideraciones de Martinet a la totalidad del antiguo sistema consonántico vasco, podrá al menos, así lo esperamos, ofrecer una base de discusión. Por desgracia, difícilmente podrá ser comprobada, ni siquiera plenamente refutada, mientras no dispongamos de otros materiales. Sólo lo permitiría, y aquí es donde hay que conceder toda la razón a Meillet y Saussure, la comparación con otras lenguas. (Mitxelena 1957: 156)

Mitxelenak arrazoia badu ere Meilleti eta Saussureri arrazoia ematen die-nean, hori ez da arrazoi bat amore emateko. Mitxelenak ez zuen amore eman. Batzuetan ezina ekinez da egina. Hipotesi desberdinen aldeko eta kontrako ebidentzia neurtzen baldin badakigu, gai izango gara aurrera egiteko, nahiz eta %100eko ziurtasuna ez izan gure ibilaldian.

Mitxelenak erakutsi zigun barne berreraiketaren bidez, maileguen ebidentzia erabiliz eta akitanieraren datu apurrak kontuan hartuz, erromatarren inperioaren garaira irits gaitezkeela. Zenbait puntutan, baina ziurtasun gutiagoz, erromatarren garaia baino harantzago ere joan gaitezke fonemen banaketa lexikala analizatuz. J. Lakarrak (1995, 2018, etab.) beste bide bat proposatu du garai are zaharrago bat berreraikitze, erroaren egitura kanonikoa erabiliz. Metodologia horren bidez proposatzen diren etimologia hipotetikoak zaharragoak dira askotan, baina beren adina ezin daiteke zehaztu.

Bestalde, batzuetan datu konparatiboak barne-berreraiketaren bidez lortutako emaitzak baieztatzea etorri dira. Adibiderik ospetsuena indo-europeraren laringalena da: Saussurek paradigma morfologiko batzuen irregulartateak azaltzeko iradoki zituen fonema abstraktuak Kuryłowiczek aurkitu zituen zenbait urte geroago hititan (ikus, adib., Fortson 2010: 81-83). Printzipioz, euskararen kasuan ere hau gerta daiteke noizbait beste hizkuntza batzuekiko kidetasun genetikoa frogatzen baldin bada.

Eman dezagun adibide bat. Besterik gabe, euskal dialektologiaz ezer jakin gabe, *dakit* vs *dakidala* bezalako aldaketek eramanen gaituzte pentsa-

⁶ Cf. Beste aipu hau ere: «Estas consideraciones, por verosímiles que sean, sólo pueden aspirar a alcanzar una verdad estructural [...]. La prueba definitiva la podría proporcionar la comparación con lenguas emparentadas» (Mitxelena 1977 [2011]: 244 [200] Parentesi karra-tuen artean *Obras Completas*-eko orrialdeak adierazten ditut).

tzera garai zaharrago batean **dakid* esaten zela eta hitz-bukaeran ahostuna ahoskabetu zela: **-d > -t*. Hau da, hitz-bukaeran singularraren lehen pertsonaren marka /-d/ zen /-t/ izan baino lehen. Kasu honetan, erronkarieraren datuek (gehi zubereraren eta goi nafarreraren zenbait datu historikok) baieztatzen dute gure hipotesia.

Bigarren urrats bat emanik, morfema horrekin aurkitzen dugun *n-* vs *-d*, *-d-* alomorfia ere azaldu beharko genuke (adib. *nekien* vs *dakid*). Hipotesi bat izan daiteke garai batean morfema horren kontsonantea /n/ zela ingurune guztietan eta gero zenbait ingurunetan des-sudurkaritu zela, beharbada bi bokalen artean, soinu aldakuntza baten ondorioz: **-n- > -d-*. Honetarako ez dugu ebidentziarik inongo euskalkitan, euskal hizkera guztietan *n-* vs *-d-* alomorfia aurkitzen baita. Gauzak horrela, ez dago modurik hipotesia baieztatzeko (edo nik behintzat ez dut beste ebidentziarik ezagutzen). Esan daiteke eman dugun azalpena *just-so story* bat dela, ingelesez esaten den bezala.

Ikerlari batzuek proposatu dute euskara eta iberieraren arteko erlazio genetikoa dagoela, edo behintzat zenbakien sistemek jatorri bera dutela bi hizkuntzetan (Orduña 2005, 2011, Ferrer 2009, baina ikus Lakarra 2010 kontrako iritzi baterako). Erlazio genetiko hori noizbait frogatzen baldin bada, iberiera *ban* '1' vs euskara *bat* (< **bade*) korrespondentziak postulatu dugun soinu aldakuntzaren aldeko ebidentzia emanen liguke (**bad(e)* < **bane*, *dakid(a)* < **dakina*). Hala ere, orain dauzkagun iberieraren datuekin balizko erlazio genetikoa ezin da frogatu. Beraz, euskararen ahaide hurbilak ezagutuko bagenu, urrunago joan gintezke edo behintzat ziurtasun handiagoaz. Bitartean, EBZA dugu mugari garrantzitsu ibilaldi diakronikoan.

Koldo Zuazori eskaintzen diodan lantxo honetan EBZaren berreraiketaren eta EBZA baino lehenagoko berreraiketaren arteko aldeak miatu nahi ditut. Ariketa honetarako, bi gai izanen ditut hizpide, hots, EBZaren azentu sistema eta herskarien banaketa.

Jakina denez, euskal azentua asko aldatzen da tokian tokiko hizkeren artean. Gai honetaz, euskalaritza historikoaren lan premiazkoena da EBZaren azentu sistema berreraikitzea, metodo konparatzailearen bidez. Metodologikoki berreraiketa hori eta proto-indo-europearen berreraiketa, adibidez, antzeko ariketak dira, nahiz eta denbora-esparruak oso desberdinak izan.

Artikulu honen bigarren gaiari dagokionez, herskarien banaketan asimetria bitxiak aurkitzen ditugu euskarari, denok dakigunez. Asimetria horien jatorri historikoak ulertzeko metodo konparatzaileak ez digu laguntzen, euskalki guztietan gauzak antzekoak baitira. Pentsatu behar dugu, beraz, EBZaren egoera gaurkoa bezalaxekoa zela. Azalpenak urrunago bilatu behar ditugu. Hipotesi ezagunena Martinetena da. Martinetek (1950) erromatarren inperioaren garaian kokatu zuen azalpena, orduan euskararen herskariak ge-

roagokoen oso desberdinak zirela proposatuz. Hemen beste hipotesi bat plazaratu nahi dut ariketa gisa; hots: erromatarren garaiko herskari-sisteman ondare zaharreko hiztegian ikusten dugun asimetria aurkitzen zela; baina are lehenago bazegoela herskari sail bakar bat, eta ez bi. Adibide honen bidez, gogoeta egin nahi dut, baita ere, EBza baino lehenagoko garaietarako hipotesiak ebaluatzeko erabili dezakegun ebidentziaz.

2. Euskara batu zaharraren azentuera berreraikitzen metodo konparatzailearen bidez

EBZaren azentuaren edozein berreraiketak ezagutzen ditugun datu dialektalak azaldu behar ditu eta horretarako metodo konparatzailean oinarritu behar da. Euskal azentuaren bilakaera historikoa ezagutzeko, testu zaharrek ez digute asko laguntzen. Ia dauzkagun datu guztiak modernoak dira. Lehen deskribapen zehatza Larramendirena bada ere, hizkera gehien-gehienetarako dauzkagun daturik zaharrenak 20. mendekoak dira. Hala ere, Mitxelenak (1977) proposatu bezala, iparraldeko testuetan hasperenak erakusten duen banaketa murriztua ziur asko testu horiek baino lehenagoko azentuerarekin lotu behar da. Hasperenketaren banaketak ere, beraz, zeharkako ebidentzia ematen digu iparraldeko hizkeren azentuera historikorako.

Beste zenbait lekutan (adib. Hualde 2006) defendatu dut daukagun azentuerarik zaharrena ez dela hasperenketaren banaketaren bidez asmatu dezakegun azentuera hori, baizik eta gaur egun Bizkaiko eskualde batean aurkitzen duguna, Gernika-Getxo motakoa deitu dudana, hain zuzen.

Aurrera baino lehen, aipa ditzadan laburki Gernika-Getxoko (GG) azentu-sistemaren ezaugarri nagusiak. Sistema horretan badago funtsezko bereizkuntza bat hitz eta morfema azentudunen eta azentugabeen artean. Morfema azentudun bat baino gehiago duten hitzetan lehen morfema azentudunak erabakitzen du gauzatzen den azentuaren kokapena. Hitz-oinarri eta atzizki azentudunen banaketa aztertzen dugunean garbi dago sistema hau oso zaharra dela. Hitz elkartu eta eratorri asko azentudunak dira eta horietan azentuak morfemen muga markatzen du maiz (*bígarren*, *zazpígarren*, *belárri*, *óllar*, *ítaurre*, etab.). Pluralaren atzizkiak eta deklinabidearen beste atzizki batzuek ere azentu markatua eragiten dute (adib. *gizonak* ‘erg sg’, *gizónak* ‘abs& erg pl’). Honek erakusten du azentuera prozesu morfologiko horiek bezain zaharra dela; hau da, behintzat EBZarena.⁷ Gainera, jatorrizko azentuera gorde da mailegu zahar askotan (*tipúla*, *léku*, *puxíka*, *dénpora*, *doméka*, etab.), EBza baino zaharragoak direnak.

⁷ Baina, noski, elkartu eta eratorri azentudun guztiak ez dira nahitaez hain zaharrak, hitz elkartuei aplikatzen zaien azentu arauak emankortasuna mantendu baitu garai modernora arte, cf. adib. *sagúzar*, *burúandi* azentudunak.

Galdegaigunean (edo hitz solte bezala) hitz azentugabeak azken silaban azentuatzen dira, baina talde prosodikoaren bukaeran ez badaude ez dute inolako azenturik: *sagarrá*, *sagar gorrižé*, *sagar gorri bát*.

Bizkaiko beste hizkera batzuetan ere azentudun vs azentugabe bereizkuntza badugu ere azentu arauak aldatu dira. Lekeition, adibidez, hitz azentudunen azentua azken-aurreko silaban kokatzen da beti (Lek. *léku*, *lekúá*, *lekúra*, azentuduna vs *eskuí*, *eskuá*, *eskurá*, azentugabea; cf GG *léku*, *lékue*, *lékure*). Argi dago azentu-lerraketa hori berrikuntza bat dela, kontraste asko neutraltzen baititu:

(1)		‘erg sg’		‘pl’		oinarri azentuduna
	GG:	<i>sagarrak</i>	vs	<i>sagárrak</i>	vs	<i>óllarrak</i>
	Lek:	<i>sagarrak</i>	vs	<i>sagárrak</i>	=	<i>ollárrak</i>

Beste horrenbeste esan daiteke Bizkai-Gipuzkoetan aurkitzen ditugun beste azentuera guztiei buruz: Gernika-Getxo sistematik abiatuz Bizkai-Gipuzkoetako beste azentuera guztiak azaldu daitezke, baina ez alderantziz. Partikularzki, gaur egun eskualde horretan oso hedatua den azentu «deuterotonikoa» (Martínez Aretaren 2004 deitura, = [+2], bigarren silaban) Gernika-Getxo sistematik sortu da (Hualde 2003). Garapen horretan bide bat esaldi-hasierako tonu kontornuaren berrinterpretazioa izan da (berrinterpretazioaren hipotesi honetarako badugu ebidentzia enpirikoa, Elordieta & Hualde 2006). Larramendik Gernika-Getxo sistemarekin antza handia duen azentuera bat deskribatzen duenez, ondorioztatu behar dugu [+2] azentuera nahiko berria dela Gipuzkoako hizkeretan.

Nafarroako mendebaldeko azentuera kontuan hartu gabe, pentsa deza-kegu gaur egun Bizkaiko iparraldeko hizkerek EBZeko azentuerari eutsi diotela, besterik gabe, edo aldakuntza ttikiekin (Hualde 2006). Hipotesi hau, hala ere, zertxobait aldatu behar dugu Goizuetako azentuaren datuak kontuan hartzen ditugunean (Hualde 2012).

Goizuetan bai azentuaren kokagunea baita azentuari dagokion tonua ere bereizgarriak dira. Azentua lehen [+1] zein bigarren silaban [+2] koka daiteke eta, gainera, hitz batzuetan goranzko azentua dugu [goi] eta beste batzuetan, aldiz, beheranzkoa [beh] (Hualde & Lujanbio 2008). Patroi orokorra edo ez-markatua [+2, goi] da: *gizóna*, *alába*. GGn bezala, mailegu zaharrek eta hitz elkartu eta eratorri askok azentuera markatua edo berezia dute.

Nahiz eta GG eta Goizuetako azentu patroiak oso desberdinak izan, korrespondentzia sistematikoak ditugu bi sistemen artean. Oro har, GGko hitz azentugabeek [+2, goi] azentua dute Goizuetan. GGko azentudunak, aldiz, beste bi azentu klasetan sakabanatzen dira Goizuetan gehienetan: [+2, beh] *belárri*, *basérri*, *bazkàri* edo [+1, beh], *èuzki*, *lèngusu*, *bèste* ([+1, goi] klaseko hitzekin *géla*, *kóntu* adostasun gutiago aurkitzen da Bizkaiko hizkere-

kin)⁸. Mugagabea eta singularrean goranzko azentua dugunean, pluralean azentua silaba berean dago baina beheranzko doina du: *gizònak*, *alàbak*, *ùmek*.

Azentuera orokorra den bezainbatean, Goizuetako datuek ez dute aldatzen orain arte ondorioztatu duguna: [+2] araua duten beste hizkera guztietan bezala, Goizuetako hitz ez-markatuen azentu araua berrikuntza da. Bestalde, antza denez, goranzko eta beheranzko azentuen arteko bereizkuntza Goizuetako sistemaren alderdi kontserbatzaile bat da eta, beraz, EBZarentzat berreirai behar dugu. Badirudi hitz-elkarketan sortu zen doinu-azentua ez zela berehala berdindu mailegu zaharragoek zeukaten azentuarekin. Beraz, bi doinu-azentuen arteko bereizkuntza EBZarentzat berreraikiz, EBZaren azentu sistema, (2)n laburbiltzen duguna izango litzateke:

- (2) EBZaren azentuera
 - A. Hiru hitz klase azentuaren arabera:
 - I. Hitz gehienak azentugabeak dira
 - II. Mailegu eta beste hitz guti batzuek goranzko azentua dute: *gáuza*, *gêla*, *bâke*, (bisilabadun hauetariko gehienek azentu markatua galdu dute Bizkaian), *tipûla*, *puxîka*, *dénbora*.
 - III. Hitz konposatu eta eratorriek beheranzko azentua dute: **behà+garri*, **gizòn+hag(a)*, **bàs(o)+herri*, **egù+zki*
 - B. Tonu gorakada batek talde prosodikoaren hasiera markatzen du ([+2] azentuera bezala berrinterpretatuta hizkera askotan)

Azalpen honetan, Goizuetan, azentudun hirusilabadunek beheranzko azentua hartu zuten konposatuekiko analogiaz: *tipûla* > *tipùla*, *denbóra* > *denbòra*, etab., (2B) berrinterpretazioa gertatu baino lehen. Beste hizkera gehienetan, aldiz, goranzko eta beherazko azentuen arteko kontrastea galdu zen.

Noski, erraz berreraiki dezakegu EBZa baino lehenagoko (eta latinetiko lehen maileguak baino lehenagoko) beste garai bat non hitz guztiak azentugabeak baitziren.

Azentua lehen edo bigarren silaban zeukaten latinetiko hitz batzuek jatorriko azentuera mantendu zuten. Esan bezala, hasieran behintzat, hitz elkartu eta antzekoetan sortu zen azentu-kontornoa (beharbada herskari glotal baten eraginagatik, Hualde 2006) ez zen berehala berdindu fonetikoki mailegu bisilabadun zaharrek zeukaten azentuarekin, Goizuetan doinu azentu mota desberdinak aurkitzen baititugu etimologiaren arabera.

⁸ Goizuetan talde honetan mailegu bisilabadun zahar asko aurkitzen ditugu, adib. *gáuza*, *míru*, *páke*, *páo* (< pago). Ondare zaharreko *úme* eta *séme* hitzak ere azentudunak dira Goizuetan (eta Gipuzkoako zenbait lekutan), baina ez Bizkaiko hizkeretan.

Ze nolako ziurtasun maila izan dezakegu (2)n eman dugun sistema berreraikian? Metodo konparatzailea erabiliz berreraiki dugunez gero, ia ziurtasun osoa izan dezakegu puntu garrantzitsuenetan. Egia da berreraiki duguna Getxotik Goizuetarainoko proto-azentuera dela, eta ez Euskal Herri osokoa. Hala ere, konturatzen bagara, hitz markatu batzuk oso mailegu zaharrak dira, EBza bera baino zaharragoak. Beraz, ez dirudi besterik proposa dezakegunik EBzerako (cf Egurtzegi & Elordieta 2013 eta *pace* Martínez Areta 2004). (2)ko sistematik hasiz zubereraren eta erronkarieraren datuak azaldu daitezke (Hualde 2017a), baina ez alderantziz.

Azentueraren bilakaera dialektal diakronikoan gehiago aurreratzeko lan konparatiboa egin behar da, hitz eta morfema markatu bakoitzerako garapena zehatzuz hizkera desberdinetan. Zorionez, hiztegi dialektal azentudunak gero eta ugariagoak dira eta, beraz, *comparanda* gero eta eskura-garriagoak ditugu.

Esan bezala, azentu bereizkuntza zaharrei eutsi dieten hizkeren artean adostasun aipagarria aurkitzen dugu hitzen eta morfemen banaketan, nahiz eta askotan azentu arauak oso desberdinak izan.

Erka ditzagun, adibidez, hurrengo hizkerak, hauetarako hiztegiak ditugunez gero: Urduliz (Gilisasti 2003), Lekeitio (Hualde, Elordieta & Elordieta 1994), Bergara (Elxpuru 2004), Azpeitia (Beristain 2018, 2019) eta Goizueta (Lujanbio 2013 [2018]). Azentu arauak honakoak dira:

(3) Azentu arauak

a. Azentuera orokorra (hitz ez-markatuak, [-m])

Urduliz: azentugabea (hitz taldearen azken silaban)

Lekeitio: azentugabea (hitz taldearen azken silaban)

Bergara: [-2] (azkenaurreko silaban)

Azpeitia: [+3]

Goizueta: [+2, goi]

b. Azentuera berezia (hitz markatuak, [+m])

Urduliz: azentuduna (edozein silabatan, azkenean izan ezik)

Lekeitio: azentuduna (azkenaurreko silaban)

Bergara: [+1] edo [+2]

Azpeitia: [+1] edo [+2]

Goizueta: [+2, beh], [+1, goi] edo [+1, beh]

Arauak desberdinak badira ere, hitz markagabeen eta markatuen arteko bereizkuntza lexikala oso antzekoa da hizkera hauetan guztietan; adibidez, *iturri*, *alkate* eta *alaba* [-m] badira ere, *belarri*, *bazkari*, *oilasko* eta *baserri*, *aldiz*, [+m] dira bost hizkerotan, ikus (4).

(4) Hitz markagabeak eta markatuak

	Urduliz	Lekeitio	Bergara	Azpeitia	Goizueta
a. [-m]	itturri	itturri	ittúrri	iturrí	ittúrri
	alkate	alkate	alkáte	alkaté	alkáte
	alabe	alaba	alába	alabá	alába
b. [+m]	bélarri	belárri	bélarri	bélarri	belàrri
	bázkari	baskári	bázkai	bázkai	bazkàri
	ólosko	ollásko	óillasko	óllasko	ollàsko
	béserri	basérri	básarri	baserri	basèrri

Hala ere, hau ez da beti horrela. Batzuetan hitz edo morfema batzuk markatuak dira hizkera batzuetan baina ez beste batzuetan. Adibidez, Getxotik Goizuetaraino aditz-izenak azentu markatua du. Geroaldiko partizipioa, aldiz, markatua da Bizkaiko hizkeretan (eta Deba ibarreko erdigunekoetan, ikus Hualde 1997: 153), baina ez gainerako Gipuzkoako edo Nafarroakoetan, ikus (5):

(5) Aditz-partizipioen azentura

Gernika	Lekeitio	Azpeitia	Goizueta
ikusí [-m]	ikusí [-m]	ikusí [-m]	(i)kúsi [-m]
ikústén [+m]	ikústén [+m]	ikústén [+m]	(i)kùsten [+m]
ikusíko [+m]	ikusíko [+m]	ikusíko [-m]	(i)kúsiko [-m]

Zein egoera da zaharragoa? Geroaldiko partizipioaren azentura markatua mendebaldeko hizkeren arkaismo bat da ala berrikuntza analogiko bat?

Urgellek (2018) proposatzen du aditz-izenaren garapenean $-t(z)e$ atzizkia partizipio perfektiboari erantsi zitzaiola historikoki, eta ez erroari, adib. *ikusi + ten > ikùsten*. Horrela bada, kontrakzioak azalduko luke azentu markatua, hitz eratorrietan bezala. Geroaldiko partizipioan aldiz antzeko kontrakziorik ez dugunez, forma horrek ez luke azentuduna izan behar. Hipotesi horri jarraituz, Azpeitiko eta Goizuetako egoera zaharragoa izango litzateke eta mendebaldean azentu markatua aditz-izenetik geroaldiko partizipiora hedatuko zatekeen analogiaz.

Dena den, Bizkaiko hizkera batzuetan *ikusten ~ ikusiten*, *galtzen ~ galduten* bezalako formak aurkitzen dira txandaka, eta kontrakziorik ez duten formetan ere azentu markatua dugu. Adib. Gern. *gáltzen ~ galdúten*, Getxo *íkusten ~ ikúsiten*, *ekárriten ~ ékarten* (hizkera honetan azentua atzeratu da silaba bat). Urgellen teoria zuzena bada, aditz-izenaren forma luzeen azentua analogikoa izango litzateke.

Beste adibide bat emateko, partizipio perfektiboan oso aditz gutik dute azentu markatua, baina Goizuetan yodez hasten diren guztiak [+1, goi] azentudun markatuak dira: *yákin, yáio, yántzi, yáso, yéki, yétsi, yétzi, yáso*⁹. Urdulizen, aldiz, horietako batzuk markatuak dira (*yáusi, yáyo ~ yayo, yáurti*), baina gehienak ez (*yakin, yagi, yagon, yantzi, yarri, yatzi, yosi*). Kontrako egoeran aurkitzen ditugu kausatibo zaharrak. Aditz hauek sistematikoki azentu markatua dute Urdulizen (eta Getxon): *érabilli, éraiñ ~ éreiñ* (= *eragin*, vs *ereiñ ~ eraiñ* [-m] ‘bihia landatu’), *erákatzi, erákutzi, érantzun* (*erantzi* salbuespena da); Goizuetan, aldiz, *eràman* aditza [+m] bada ere, beste kausatiboak [-m] dira. Zein da egoera zaharragoa? Nola azaltzen da desadostasuna? Horrelako beste puntu askok erantzuteke diraute.¹⁰

3. Erromatarren garaiko euskara eta garai zaharragoak berreraikiz: herskariak

EBza baino harantzago joateko, metodo konparatzaileak ez digu balio eta beste tresna batzuek baliatu behar dugu halabeharrez. Batzuetan hipotesi desberdinak izan ditzakegu eta haien artean aukeratzeko ebidentzia ebaluatu behar dugu. Euskararen herskari zaharrek adibide on bat eskaintzen digute esandakoa erakusteko.

3.1. Herskarien banaketa ondare zaharreko hitzetan eta mailegu zaharretan

Gaurko euskarari sei herskari ditugu, hiru ahoskabe /ptk/ eta hiru ahostun /bdg/ (cf. adib. *buru* vs *puru*, *dema* vs *tema*, *gai* vs *kai*). Hala ere, jakina denez, maileguak alde batera uzten ditugunean, ahoskabe vs ahostun bereizkuntza hitz-barnean aurkitzen da, bai, baina ez, aldiz, hitz-hasieran. Ondare zaharreko hiztegian, hitz-hasieran aurkitzen ditugun ia herskari bakarrak /b-/ eta /g-/ dira. Herskarien banaketa, hitz hasieran eta bi bokalen artean, (6)ko taulan erakusten da adibideekin.

(6) herskariak ondare zaharreko hiztegian

	/p/	/b/	/k/	/g/	/t/	/d/
Hasieran	**	bare	** (ke)	gorri	**	** (dator)
Bokalartean	apar	abar	aker	ager	ate	eder

⁹ Eta beheranzko azentuarekin *yòn* kontrakzioduna.

¹⁰ Lekeition ez dago partizipio perfektibo markaturik. Kasu honetan nahiko garbi dago bereizkuntzaren galera berrikuntza dela.

Hitz hasieran, badugu /k-/ baina soilik bizpahiru adibidetan (*ke*, *kirats*). Horzkariak bereziak dira: ez /t-/ eta ez /d-/ ez dira agertzen ondare zaharreko hiztegian. Zehazkiago, badugu /d-/ adizki jokatueta, baina ez izenetan edo beste hitz motetan. (6) taulakoa da EBzerako onartu behar dugun egoera, euskal hizkera historiko guztietan hau baita aurkitzen duguna.

Latinetiko mailegu zaharretan, hizkuntza horren herskari ahostun eta ahoskabeak aldakuntza handirik gabe egokitzen dira hitz-barnean daudenean. Hitz-hasieran, aldiz, ahostunen aldeko neutralizazioa aurkitzen dugu (Gavel 1920, Martinet 1950, Mitxelena 1951, etab.), ikus (7).

(7) Latineko herskarien egokitzapena

Hasieran	Bokalaratean
/b-/ & /p-/ → /b-/ <i>benedica</i> > <i>bedeinka</i> , <i>pace</i> > <i>bake</i>	/b-/ → /b-/ <i>habere</i> > <i>abere</i> /p-/ → /p-/ <i>sapere</i> > <i>zapere</i>
/g-/ & /k-/ → /g-/ <i>gula</i> > <i>gura</i> ; <i>cella</i> > <i>gela</i>	/g-/ → /g-/ <i>rege</i> > <i>errege</i> /k-/ → /k-/ <i>lacu</i> > <i>laku</i>
/d-/ & /t-/ → /d-/ <i>digitale</i> > <i>ditare</i> , <i>taladru</i> > <i>daraturu</i>	/d-/ → /d-/ <i>auditu</i> > <i>aditu</i> /t-/ → /t-/ <i>anate</i> > <i>ahate</i>

Fonemen banaketa hau ikusita, maileguetan ditugun egokitzapenak azaltzeko errazena da pentsatzea erromatarren garaian (EBZA baino lehenago, beraz) egoera (6)koa zela: Herskari ahoskabe eta ahostunak oposaketa fonologikoan zeuden bokalaratean (adib /-k-/ vs /-g-/), baina bi kontsonante sailak neutralduta zeuden hitz hasieran (Gavel 1920: 507). Hori da funtsean Mitxelenak (1977) ere proposatzen duena. Ahoskabe vs ahostun etiketak erabili beharrean *fortis* vs *lenis* deiturak erabiltzen baditu ere, hitz-hasierako neutralaketa berreraikitzen duen garairako postulatu du.¹¹

Beharbada, hitz hasierako herskariak ahostunak ziren esaldiaren erdian, baina fonetikoki ahoskabeak (VOT = 0) eten baten ondoren, guti gora-behera gaurko ingeleseko /bdg/ kontsonanteak bezala: esaldiaren hasieran gehienetan ahoskabe hasperengabeak, /b/ *bin* [pɪn] ~ [bɪn] eta esaldiaren erdian ahostunak *a bin* [əbɪn] vs /p/ *pin* [pʰɪn], *a pin* [əpʰɪn], beti hasperen-

¹¹ Mitxelenak ez zuen azaldu kokaguneen arteko asimetria nola sortu zen. Galdera hori erantzuteko ez zuen proposamenik plazaratu. Aldiz, defendatu zuen erromatarren garaiko euskaran kokaguneen arteko asimetria kontsonante sistema osoaren funtsezko ezaugarri bat zela, ez soilik herskarien ezaugarri bat. Horretarako Martineten *fortis* vs *lenis* terminologia bereganatu eta berrinterpretatu zuen. Oposaketa fonologikoaren korrelato fonetiko «ahoskatzearen tentsioa» izango litzateke. Nolabait, sistema zahar eta orokor hori itxuraldatu zen geroago, ondorio desberdinekin kontsonante desberdinentzat. Herskarien kasuan «[s]e habría pasado, pues, de una correlación de tensión a una de sonoridad» (Mitxelena 1957: 138).

dunak silaba azentudunetan. Horregatik latineko ahoskabeak zein ahostunak ahostun bezala egokitzen ziren. Analogiaz, egokitzen hori, hasierako ahoskabeak ahostun bihurtuz, ia gaurdaino erabili da maileguetan (cf. *gorbata*, *babes*).

3.2. *Ahalezko hipotesi bi banaketa asimetrikoa azaltzeko*

(6)ko egoera asimetriko hori ez badugu hasiera-hasieratik (*bərešit*) asumitu nahi eta galdetzen badugu nola sortu zen, printzipioz bi aukera ditugu:

- H1: Aurreko garai batean bi herskari sailak kokagune guztietan oposatzen ziren, bai hitz erdian, baita hitz hasieran ere. Geroago, nolabait, bigarren garai batean bereizkuntza galdu zen hitz hasieran, (6)ko egoera sortuz.
- H2: Aurreko garai batean euskararen arbasoak herskari sail bakar bat zuen, gaur egungo Australiako hizkuntzek eta munduko beste hizkuntza askok bezala (ikus Maddieson 2013). Hipotesi honetan, ahoskabeak geroago garatu ziren, beharbada kontsonante taldeetatik, adib. **aCger > aker*.

H1 hipotesiaren bertsio bat Martineten (1950) proposamen famatua da. H2 hipotesiaren bertsio bat Traskek (1985) defendatu zuena da. Has gaitzen bigarren hipotesi horrekin.

3.3. *H2: sail bat > sail bi*

Esan bezala, printzipioz daukagun asimetriaren arrazoa izan daiteke garai batean herskari sail bakar bat zegoela eta gaur egun dugun oposaketa bitarra hitz-erdian garatu zela, kontsonante taldeetatik. Jatorriko kontsonante talde hipotetiko horiek zer nolakoak ziren ezin dugu asmatu. Beharbada geminatuak ziren, Trasken (1985) hipotesian bezala, edo «laringal» bat zuten (h. d., inbentario fonemikotik desagertu den kontsonante bat), adib **/aḡger/ > /aker/*, **/baḡgur/ > /makur/*, cf. **/asgar/ > /askar/*. Kontuan har akitaniera baino lehenagoko garai bat berreraikitzen ari garela.

Geroago oposaketa hasierako gunera hedatu zen, hizkuntza erromanikoen eraginagatik. Are geroago, baina iparraldeko lehen testuak baino lehenago (hau da, XIV. mendea baino lehen), oposaketa hirukoitza sortu zen ekialdeko hizkeretan (adib */g/* vs */k/* vs */kh/*). Garapen osoa (8)ko taulan laburbiltzen dut, belarrekin. Lehen garairako */g/* aukeratu dut fonemaren sinbolo bezala, baina oposaketa ez zegoenez, */k/* eta */g/* sinboloen arteko aukerak ez du garrantzirik. (Pentsa dezakegu kontsonante horrek alofono ahostunak eta ahoskabeak edo hasperendunak zituela):

(8) Herskarien arteko oposaketak diakronian (garapen hipotetiko = H2)

	Hasieran	Bokalarlean
I. garaia: sail bakar bat	/g-/	/-g-/
Aldakuntza:		Cg > k
II. garaia: oposaketa bokalarlean bakarrik	/g-/	/-g-/ vs /-k-/
Aldakuntza:	/k-/ maileguetan	
III. garaia (EBZ): oposaketa testuinguru guztietan	/g-/ vs /k-/	/-g-/ vs /-k-/
Aldak.: hasperenketa sil. azentudunetan		aká > [akhá]
Aldak.: az. [+2] > [-2] ekialdean		akhá > ákha
IV. garaia: oposaketa hirukoitza	/g-/ vs /k-/ vs /kh-/	/-g-/ vs /-k-/ vs /-kh-/

(8)ko taulan aurkeztu dugun garapen hipotetikoan, II. garaia latinetiko lehen maileguena da. Hitz-hasieran ahoskaberik ez zegoelako, ahoska-beak ahostun bezala egokitu ziren (*cella* > *gela*). III. garaia EBZarena da, non beharbada *kirru*, *kare* bezalako maileguek /k-/ zuten eta oposaketen sistema funtsean gaurkoa zen.

Iparraldeko lehen testuetatik oposaketa hirukoitza dugu. Herskari hasperendunak, dena den, ia beti bigarren silaban agertzen dira. Badira hasperendun batzuk lehen silaban ere, baina hitz hauek edo mailegu modernoak (adib. *thaula*) edo silababakarrak dira (adib. *khe*). Mitxelenak (1977) ikusi zuenez, hau da arrazoi bat pentsatzeko lehenagoko garai batean ahoskabe hasperendunak eta hasperengabeak alofonoak zirela banaketa osagarrian. Arrazoizkoa dirudi pentsatzeak denbora luzean /ptk/ herskari ahoskabeek alofono hasperendunak eta hasperengabeak zituztela (gaurko ingelesez bezala, adibidez: *pin* [p^h], *rapid* [p], ikus adib. Egurtzegi 2018). Momentu batean hasperenketa egonkortu zen silaba azentudunetan. Mitxelenari jarraituz, haien fonologizazioa geroago gertatu zen, azentua mugitu zenean. Adibide batekin, proposatu dudun garapen osoa honakoa izango litzateke:

(9) *aCger > EBZ /aker/ [ak^her] > Iparr *akhér > Zub ákher

Horzkariei dagokienez, /d-/ zergatik falta den azaldu behar dugu. Mitxelenak iradoki bezala, arrazoia izan daiteke lehenagoko garai batean /d-/ > /l-/ bilakatu zela (1977: 257-258 [211-212]). Bilakaera hori, alde batetik, ez da gauzatzen latinetiko mailegu guztietan. Badago *theka* > *leka*, baina baita *digitale* > *ditare* ere. Beste aldetik, oso mailegu moderno batzuetan aurkitzen dugu: *libertitu*, *lanjer*, *lantza*. Datuak esplikatzen pentsatu behar dugu aldaketa orokorki aplikatu zela lehen maileguak baino lehenago, baina joera esporadiko bezala orain arte ere mantendu dela. Beharbada adizki jokatuak /d-/ vs /l-/ bereizkuntzari eutsi diote (*dator* vs *letor*) normalean esaldi hasieran proklitikoren bat daramatelako. Azken finean, hitz-hasierako soinu aldakuntzak esaldi-hasierako joera fonetikoen fonologizaziotik datoz.

3.4. *H1: Martinet (1950)*

Sona eta eragin handiko artikulu labur batean Martinetek (1950) beste hipotesi bat plazaratu zuen, euskalari guztiontzat jakina denez. Martinetentzat erromatarren garaiko euskarak bi herskari sail zituen, alegia, herskari bortitzak eta herskari ahulak, bai hitz-barnean, baita hitz-hasieran ere. Oposaketa fonetikoa testuinguruaren arabera zen. Konkreteki, bortitzak hasperendunak ziren hitz hasieran, azentua silaba horretan kokatzen zelako *ex hypothesi*. Geroago hasperendun horiek /h/ bilakatu ziren edo askotan are gehiago ahuldu ziren desagertu arte: [t^h] > [h] > 0, adib. *thalde* > *halde* > *alde* (aldiz, hitz elkartuetan /t/ bortitza [-t-] ez zen galdu eta hortik dator *talde* hitza).

Latinetiko maileguen egokitzapena, (10)ko taulan erakusten den bezala izango litzateke:

(10) Latineko herskariaren egokitzapena *apud* Martinet (1950)A. Hitz-hasierako herskariaren egokitzapena: lat. *taladru*, *digitale*

L1 (eusk):	/t-/ [th]	vs.	/d-/ [t] ~ [d]
L2 (lat):	/t-/ [t]	vs.	/d-/ [d]

B. Hitz-erdiko herskariaren egokitzapena: lat. *peccatu*, *benedic-*

L1 (eusk):	/-t-/ [t]	vs.	/-d-/ [d] ~ [ð]
L2 (lat):	/-t-/ [t]	vs.	/-d-/ [d]

Kontuan hartu behar da hipotesi honetan benetako hasperendun bakarrak hitz hasierakoak zirela, eta hauek desagertu ziren geroago. Alofonia hipotetiko hori funtsezkoa da esplikatzeko zergatik dugun, adibidez, *bake* eta ez ***bage*.

3.5. *Aditz-erroetako hasierako gunea eta hipotesien arteko erkaketa*

Printzipioz, aditz zaharretan aurrizkiak kenduz hasieragunean ditugun kontsonanteak noizbait hitz hasieran zeuden. Kontsonante horien banaketak argia eman diezaguke, beraz, hipotesien artean aukeratzeko. H1ek aurrea-ten du kokagune horretan bi herskariaren arteko oposaketa sendoa izango dela. Aldiz, H2k aurrea-ten du kokagune horretan herskari sail bakar bat aurkituko dugula.

Azter dezagun beraz kokagune horretan dauzkagun kotsonanteak zein diren.

Lehen arazoa da jakitea aditz-hasierako bokala noiz den aurrizki bat eta noiz, aldiz, erroaren parte bat. Garbi dago *etorri*, *ekarri*, *erion*, eta abarreko aditzen lehen bokala aurrizki bat dela, adizki jokatueta desagertzen baita: *da-tor*, *da-kar*, *da-rio*, etab. Paralelismo formalarengatik onar dezakegu forma jokaturik ez duten beste aditz askotan ere hasierako /e/ bokala aurrizkia dela, hala nola *edan*, *ebaki* eta antzeko adizkietan. Garbi dago, era berean, /e-/ aurrizki bera dugula *jakin* (*da-kit*) eta *joan* (*n-oa*) aditzetan ere, eta, paralelismo hau erabiliz, beste askotan: *jarri*, *jaso*, *josi*, etab. Garai ez oso zahar batean, (11) soinu aldakuntza gertatu zen (Mitxelena 1977: 408 [331]):

(11) e > j / # ___ V. adib. **eakin* > *jakin*

Esan bezala bilakaera hau ez da hain zaharra. Goizuetan, aditz-partizipio perfektiboek goranzko azentua daramate bigarren silaban oro har: *artú*, (*e*)*mán*, (*i*)*kúsi*, baina /j/-z hasten direnek, aldiz, lehendabiziko silaban, lehenago esan bezala: *yákin*, *yósi*, *yáso* (Lujanbio 2013). Era berean, Mitxelena ohartarazten digu *jakin* aditzaren herskaria ez dela inoiz hasperenduna (FHV 408 [331]). Hau guztia erraz azaltzen da (11)ko araua [+2] azentu araua baino geroago garatu bazen: *edákin* > *yákin*.

Bestalde, zenbait kasutan /e-/ eta /i-/ bokalen arteko txandaketa dugu: *ibili* ~ *ebili*, *ikusi* ~ *ekusi*. Beraz, /i-/ bokala ere /e-/ aurrizkiaren alomorfoa izan daiteke. Hala ere, ez dirudi aditz-hasierako /i-/ guztiak aurrizki direnik; edo behintzat ez /e-/ aurrizkiaren alomorfoak. Adibidez, *irakin* eta *iraun* aditzen forma jokatueta hasierako bokala ez da desagertzen: *d-iraki*, *d-irau* eta abarreko formak ditugu, ez ***da-raki*, ***da-rau*; konpara dezagun, *e-rion* aditzarekin: *da-rio*, *ze-rion*.

Aditzak forma jokaturik ez badu, nola jakin hasierako /i/ bat /e-/ aurrizkiaren alomorfoa den? Gehienetan, /e/ > /i/ harmonia bokalikoaren ondorioa da, hurrengo bi bokalak [+goiko] direnean:

(12) *ebili* > *ibili*, *ekusi* > *ikusi*, *ekuzi* > *ikuzi*, *eduki* > *iduki*

Aldiz, aditzak ez badu /i-/ atzizkia hartzen, ez dago asimilaziorik oro har:

(13) *ekin*, *egin* (ez ***ikin*, ***igin*)

Bestalde, *inor* (< **eñor* < **e-nor*, cf *e-zer*) bezalako adibideek erakusten dute /n/ baten aurrean ere /e/ > /i/ aldakuntza gerta daitekeela.

Aipatutako baldintzak ez badira gertatzen (*ikasi*, *igan*, *igorri*) ez dago hain garbi hasierako /i/ bat historikoki aurrizkia den, edo, behintzat aurrizki bera edo garai berekoa.¹²

¹² Konparaketarako, gaztelaniaz /in-/ eta /en-/ aurrizkiak garai desberdinekoak dira eta emaitza morfonologiko desberdinak ematen dituzte: *ilógico*, *ilegal* sudurkariaren galerarekin vs *enlatar*, *enloquecer*.

Ohar horiek gogoan hartuz, azter dezagun, beraz, aditz erroaren hasierako kontsonanteen banaketa zein den.

Beharbada txistukarietan dago egoera argien. Kasu honetan ikusten duguna da, /e-/ kenduz, bai frikariak eta baita afrikatuak ere baditugula hasieran, (14).

(14) Txistukariak aditzaren hasieragunean

Frikariak: *e-zarr-i*, *e-zagun*, *e-san*, *e-ser-i*, *e-sets-i*, *i-sur-i*, *i-zio*

Afrikatuak: *e-tzan*, *i-tzul-i*, *i-tzur-i*, *i-tzal-i*, *i-tzar-(tu)*

Datu hauek ikusita, badirudi pentsatu behar dugula garai batean, /e-/ atzizkia sortu baino lehen, frikarien eta afrikatuen arteko oposaketa hitz hasieran ere aurkitzen zela. Mitxelenarekin (1957, 1977) batera oposaketa abstraktu bat (kontsonante bortitz eta lehunen artean) onartuko bagenu, kokagune honetan bi sailak bereizten zirela ondorioztatu beharko genuke. Hala ere, ozenen banaketa ez dator bat analisi horrekin. Sudurkarietarako dagokienez, aurkitzen ditugun datuak (15)koak dira:

(15) Sudurkariak aditzaren hasieragunean

a. ***e-nV*

b. *inarrozi* ~ *iharrausi*, *inardun* ~ *jardun* (baina cf. *diardut*),
inaurr-i ~ *ihaurri*, *inaus-i*, *ines* ~ *ihes*, *inotsi* (baina cf. *diñotso*),
iharde-ts-i ~ *inardetsi*, *i-haurr-i*, *i-harrauns-i*

c. *entzun* (*dantzut*)

d. *eman* ~ *emon*

Badakigu EBza baino mende batzuk lehenago sudurkari apikala lehundu zela bi bokalen artean, bere lekuan bokalen sudurkarizazioa eta, hitzaren bigarren silabaren hasieran behintzat, /*h̃*/ utziz. Badakigu, halaber, maileguetan /-nn-/ geminatu mantendu zela testuinguru horretan (*annona* > *anoa*, I. Omaetxebarriaren adibide famatuan bezala). Mitxelenaren analisi estrukturalean, antzinako euskaran /n/ leuna eta /N/ bortitza oposaketa fonologikoan zeuden bi bokalen artean. Aditzen hasieragunean, hala ere, ez dugu ebidentziarik aurkitzen oposaketa honetarako. Aditzetan, /e-/ baten ondoren ez dago bokalarteko /N/-rik. Ez dugu ***enasi* edo antzekorik aurkitzen, (15a). Badirudi beraz kokagune honetan sudurkari guztiak leunak zirela eta, ondorioz, /*h̃*/ bihurtu zirela. Kokagune honetan aurkitzen ditugun sudurkariak oro /i/ baten ondoren berrezarritako palatalak dira: *iharrozi* ~ *iñarrozi*, (15b) (cf. *catena* > *katēa* > zub *khatiña*).

Beraz, miatzen ari garen kokagunean frikariak («leunak») eta afrikatuak («bortitzak») bereizten dira, baina ez dugu sudurkari «bortitzik». Txistukarietarako eta sudurkarietarako arteko aldea errazkiago ulertzen da noski /N/ «bortitzak» geminatuak baziren. Hitz-hasieran frikariak eta afrikatuak oposatzen ziren afrikatuak frikari bihurtu baino lehen, baina ez zegoen sudurkari geminaturik hitz-hasieran.

Deskribapena osatzeko, baditugu bi kasu berezi. Alde batetik, *entzun* aditzak forma jokatuak ditu eta horietan hasierako /e/ bokala desagertzen de (*dantzut*, etab.). Hau da motibo bat hasierako /e/ bokala aurrizki bezala analizatzeko, nahiz eta **ntzun* ezinezkoa izan hitz bezala berreraiki ditzakegun garai guztietan (ikus *EHHE*, s.v.). Bigarrenik, *eman* ~ *emon* aditzak sudurkari ezpainkaria du. Kontsonante hori duten ondare zaharreko beste hitz gutietan bezala, eraginkorrena /b/ berreraikitzea da (*EHHE*, s.v.).

Albokariet antzeko egoera bat erakusten digute. Miatzen ari garen kagunean ez dago /l/-rik, (16a). Aldiz, dardarkari bakuna ugaria da ingurune honetan. /-l-/ > /-r-/ bihurtu zenez gero, ziur asko aditz horietako askok albo-karia zuten lehenago (beharbada *e-ra-* kausatiboak berak). Dakigunez /-ll-/ geminaturia /l/ bezala mantendu da (cf *angelu* > *aingeru* vs *castellu* > *gaztelu*), baina hasieragunean /ll-/ geminaturik espero ez dugunez, uler dezakegu zergatik ez dugun ***elasi* bezalako aditzik.

- (16) Albokariak eta dardarkariak aditzaren hasieragunean
 a. ***eIV-*
 b. *erosi*, *erori*, *erantsi*, *eragon*, *eriden*, *erio*, *eritzi*, *iritsi*...
 c. *errun*, *erre*, *erruki*, *erran* (*esan*)

Azkenik jo dezagun orain herskariet banaketa hasieragunean, (17):

- (17) Herskariak aditzaren hasieragunean
 /b/ *eban*, *ebaki*, *ebatsi*, *ebatzi*, *ebili* ~ *ibili*
 /p/ *ipini* (< *ebeni*)
 /d/ *edan*, *eduki*, *edasi*, *edeki*, *edoski*, *ediren*, *ideki* ~ *ireki*, *idoki*
 /t/ *etorri*, *eten*, *ito*
 /g/ *egin*, *egon*, *egosi*, *egordi*, *egarri*, *iguriki*, *igurtzi*, *igeri*, *igarri*,
igorri, *igan* ~ *ikan*
 /k/ *ekin*, *ekarri* ~ *egari*, *ekidin*, *ekusi* ~ *ikusi*, *ekuzi* ~ *ikuzi*, (*e*)*kendu*
 ~ *gendu*, *ekoitzi*

Herskarietkin aurkitzen dugun egoera ez da erraza interpretatzeko. Ezpainkarietan /b-/ normala da eta, aldiz, ez dago /p-/ duen aditzik. Edo, hobe esan, dagoen adibide bakarra *ipini* ~ *ifini* ~ *imini* ~ *ibeni* ~ *ebeni* da, zeinen aldaerarik zaharrena ziur asko *ebeni* den. Horzkarietan, /d-/ kontsonantearekin adibide multzo bat dugu. /t-/ ahoskabearekin badago adibide garbi bat, *etorri*, eta beharbada beste bat, *eten*, baina hau mailegua izan daiteke, latina baino lehenagoko hizkuntza indoeuropar batetik hartua, Mitxelena (1951). /i/ bokalarekin *ito* dugu. Azkenik, belarrekin, aldiz, oposaketa sendoa da (adib. *egin* vs *ekin*), nahiz eta zenbait kasutan txandaketak aurkitzen ditugun: *ekarri* ~ *egar(r)i*, *ekendu* ~ *kendu* ~ *gendu*, *igan* ~ *ikan* (Mitxelena 1977: 231-323 [190])

Ze ondorio atera erkatu nahi ditugun bi hipotesien artean aukeratzeko? Aditz zaharren erroaren hasieragunean kontraste sendo bat aurkituko bagenu, datu horrek H1 hipotesiaren alde egingo luke. Aldiz, kokagune horretan kon-

trasterik ez balego, hori izango litzateke arrazoi bat H2 hipotesia hobesteko. Txistukarien kasuan, H1 (h.d., bi sail antzineko euskaran) sinesgarriagoa da: afrikatuak desafrikatu dira hitz-hasieran geroago, zegoen kontraste bat neutralduz, eta beren horretan mantendu dira aurrizki baten ondoren. Albokari eta sudurkariekin ez dago kontrasterik. Adibide guztietan /l/ eta /n/ «leunak» izango genituzke. Aldiz, herskarietarako, egoera ez da hain garbia. Badirudi kontraste sendo bat dugula /k-/ eta /g-/ kontsonanteen artean, adib. *egosi* vs *ekusi* (nahiz eta txandaketa batzuekin, *egosari* ~ *ekosari*), baina ezpainkariekin ez dago kontrasterik eta horzkariekin oposaketa ahula da (/d/ ahostunak maiztasun handia du baina /t/ ahoskaberako ia ez dago adibiderik).

Kontsonante banaketa hau ikusita, hipotesien arteko aukera, beraz, ez da begien bistakoa.

Martineten hipotesiaren alde ahulak ezagunak dira: maileguen egokitza-pena azaltzen badu ere, geroagoko bilakaera azaldu gabe uzten du. Martinetek iradokitzen du Inperioaren garaia baino geroagoko mendeetan hitz-hasierako herskari hasperendunak handizki galdu zirela; baina hipotesi horren alde ematen dituen adibideek, hala nola *alde* ~ *talde*, azalpen errazagoak dituzte (ikus Mitxelena 1977: 250 [201]). Gainera, hipotesiak auresaten duenaren aurka, *akher* tipoko hitzak *hoki* tipokoak baino askoz normalagoak dira euskaraz (Mitxelena 1951).

Are gehiago, ez dago beste ebidentziarik pentsatzeko azentua lehenda-biziko silaban kokatzen zela erromatarren garaian Martinetek asumitu behar zuen bezala. Esan behar da Martinetek euskal azentuari buruz zeukan informazioa oso urria zela. Berak pentsatzen zuen azentu bereizgarria duen euskalki bakarra zuberera zela (Martinet 1950: 227), nahiz eta ordurako Larra-mendiren (1729) eta Azkueren (1931-32) deskribapen zehatzak hor egon.

Bi herskari sail zahar proposatuz posible da pentsatzea baita ere kontsonante galera hori erromatarren garaia baino zaharragoa zela, eta horrek azalpena erraztuko luke, hori Martineten hipotesia ez izan arren (ikus adib. Hualde 2017b).

Berriki, Manterolak (2018) eta Lakarrak (2018) proposatu dute hitz batzuen hasierako bokala aurrizkitzat hartzen badugu, bokal hori kenduz aha-lezko adibide batzuk aurki daitezkeela Martineten hipotesiaren alde, hala nola *i-thurri* vs *hur* eta *e-kharri* vs *hartu*, non, bi hitzek erro bera baldin badaukate, herskari hasperenduna ahuldu zen hitz-hasieran, baina ez aurrizki baten ondoren. Hitz elkartuetan, Martinez Aretak (2006: 349) *or-tuts* vs *huts* (< **thuts*) proposatzen du.

Bestalde, sail bakarraren hipotesi alternatiborako (H2) inork ez du inoiz ebidentziarik eman, nik dakidanez. Hipotesi horren arabera, oposaketa ez zen galdu hitz-hasieran. Aldiz, hitz-barnean garatu zen, adib. *aCger* > *aker*. Ez dut alternantzia morfologiko argirik ezagutzen horrelako formak berreraiki-

tzeko. Hipotesi horren arabera desagertu ziren kontsonanteak morfema-bukaeran zeuden eta ez dute alternantziarik sortu. Neurri batean *sabai* ~ *sapai* bezalako txandaketak hipotesiaren alde mintzo dira, dena den.

Iruditzen zait ezin dugula H2 hipotesia guztiz baztertu, momentuz. Bi hipotesiek azalduko lukete herskarien asimetria eta aditz erroen egituratik ez dugu ondorio garbirik atera. Egia da H1 emankorragoa izan daitekeela ahaletzko etimologiak bilatzeko (Martinez Areta 2006, Lakarra 2018, Manterola 2018), hipotesi horren arabera desagertu ziren kontsonanteak morfema-hasieran baitzeuden (adib. *h-* vs *V-t*). H1-ek ahalbidetzen dituen etimologiek beren alde makurtu dezakete balantza, baina ez dakigu inoiz euskararen ahaide hurbil batean galdutako H2-ko «laringalak» aurkituko ditugun!¹³

4. Laburbilduz

Lan honetan bi gai desberdin jorratu ditut alderdi diakronikotik: euskal azentua eta herskarien banaketa. Azentua den bezainbatean, oso aniztasun handia aurkitzen dugu euskal hizkeretan, baina metodo konparatzailea erabil dezakegu denak diakronikoki lotzeko. Herskarietarako dagokienez daukagun arazoa beren banaketa asimetrikoaren azalpena da. Horretarako metodo konparatzaileak ez du balio eta beste tresna batzuk erabili behar dira ebidentzia bilatzeko. Printzipioz bi hipotesi nagusi kontuan har ditzakegu: edo asimetria sortu zen bi herskari sailak hasieragunean neutraldu zirelako edo asimetriaren arrazoa da hitz-barneko kontrastea berriagoa dela. Hemen aditz-erroen hasieragunea erabili dugu ahaletzko bi hipotesiak erkatzeko, hipotesi baten edo bestearen alde ebidentzia sendoegirik aurkitu gabe.

Bibliografia

- Abaitua Odriozola, J. K., 2018, Patrones geolingüísticos, áreas dialectales y cronologías absolutas del EHHA, *FLV* 126, 283-322.
- Azkue, R. M., 1931-32, Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos, *Euskera* 4, 282-318 & 6: 3-50.
- Beristain, A., 2018 & 2019, Azpeitiko euskararen hiztegi dialektal bat I-II, *FLV* 125, 7-54 & *FLV* 127, 7-58.
- Egurtzegi, A., 2018, Herskarien ustezko ahoskabetasun asimilazioa eta euskal herskari zaharren gauzatzea, in J. A. Lakarra & B. Urgell (arg.), *Studia philologica et diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi, Vasconica et Aquitanica*, *ASJU* 52, 189-206.

¹³ H1-en bidez azaldu ditzakegun alternantziek azalpen alternatiboak dituzte askotan. Adibidez, *ortuts* (= *oin+huts*) hitzean /t/ kontsonantea epentetikoa izan daiteke edo herskari glotal baten emaitza (cf *sutondo*). Antzeko hitz bat, baina epentesirik gabe, *biluz* ~ *biluts* izan daiteke (*bilo+huts*, cf. gazt. *a pelo* ‘biluzik’).

- & G. Elordieta, 2013, Euskal azentueren historiaz, in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Bil-tzarra*. Bilbo: UPV/EHU, 163-186.
- EHHE = Lakarra *et al.*, 2019.
- Ellexpuru, J. M., 2004, *Bergara aldeko hiztegia*, Bergara: Bergarako Udala, online: <http://bergarakoeuskara.eus/hiztegia>
- Elordieta, G. & J. I. Hualde, 2003, Experimental study of a diachronic change in Basque accentuation, in M.J. Solé, D. Recasens & J. Romero (arg.), *Proceedings of the 15th International Congress on the Phonetic Sciences, Barcelona 3-9 August 2003*, 1683-1686.
- Ferrer i Jané J., 2009, El sistema de numerales ibérico: avances en su conocimiento, in F. Beltrán, J. d'Encarnação, A. Guerra & C. Jordán (arg.), *Acta Palaeohispanica X [= Paleohispanica 9]*, 451-479.
- FHV = Mitxelena 1977.
- Fortson, B. W., 2010, *Indo-European language and culture: An introduction*, 2. arg., Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Gavel, H., 1920, *Éléments de phonétique basque*, Paris, Champion.
- Gilisasti Fano, I. 2003, *Urduliz aldeko berba lapikoa*, Bilbao, Rontegui.
- Haak, W. *et al.*, 2015, Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe, *Nature* 522 (7555), 207-211. <http://dx.doi.org/10.1038/nature14317>
- Hualde, J. I., 1997, *Euskararen azentuerak*, Donostia & Bilbo, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- , 2003, From phrase-final to postinitial accent in Western Basque, in P. Fikkert & H. Jacobs (arg.), *Development in prosodic systems*, Berlin, Mouton de Gruyter, 249-281.
- , 2006, Laringalak eta euskal azentuaren bilakaera, in B. Fernández & I. Laka (arg.), *Andolin gogoan: Essays in honour of Professor Eguzkitza*, Bilbo, UPV/EHU, 497-511.
- , 2012, Two Basque accentual systems and the notion of pitch-accent language, *Lingua* 122, 1335-1351.
- , 2017a, Erronkariaren garapen fonologiko dialektalaz, in A. Ensunza & A. Iglesias, (arg.), *Gotzon Aurrekoetxea lagunarterik hara*, Bilbo, UPV/EHU, 175-194.
- , 2017b., Soinu aldakuntzen kronologiaz, *FLV* 124: 277-297.
- , G. Elordieta & A. Elordieta, 1994, *The Basque dialect of Lekeitio*, Donostia & Bilbo, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- & O. Lujanbio, 2008, Goizuetako azentua, in X. Artiagoitia & J. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan: Patxi Goenagaren omenez*, Bilbo, UPV/EHU, 377-394.
- Lakarra, J. A., 1995, Reconstructing the pre-proto-Basque root, in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque language*, Amsterdam, Benjamins, 189-206.
- , 2010, Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia: notas sobre numerales (proto)vascos y comparación vasco-ibérica (con un apéndice sobre *hiri* y otro sobre *bat-bi*), *Veleia* 27, 191-238.
- , 2011, Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara batu zaharra berre-raiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz, in I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: Lehena eta oraina*, Bilbo, UPV/EHU, 155-241.

- , 2018, Euskararen historiaurrea, in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 23-230.
- , J. Manterola, & I. Segurola, 2019, *Euskal hiztegi historiko eta etimologikoa*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*, Salamanca: A. Villagordo Alcaraz [Berrarg., Donostia, Hordago, 1979].
- Lazaridis, I. et al., 2014, Ancient human genomes suggest three ancestral populations for present-day Europeans, *Nature* 513, 409-413.
- , 2018, The evolutionary history of human populations in Europe, *Current Opinion in Genetics & Development* 53, 21-27.
- Lujanbio, O., 2013 [2018], Goizuetako azentu hiztegia, *ASJU* 47.2, 1-86.
- Maddieson, I., 2013, Voicing in plosives and fricatives. In: M. S. Dryer & M. Haspelmath (arg.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, <http://wals.info/chapter/4>, [kontsulta eguna: 2019-01-11].
- Manterola, J., 2018, Antzinateko *Iturissa*-tik gaurko *iturri*-a, *ezker* bidetik, in J. A. Lakarra & B. Urgell (arg.), *Studia philologica et diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi, Vasconica et Aquitanica*, *ASJU* 52, 507-516.
- Martinet, A., 1950, De la sonorisation des occlusives initiales en basque, *Word* 6, 224-236. (Berrarg., A. Martinet, 1964. *Économie des changements phonétiques*, 2. arg., Berna, A. Francke, 370-388).
- Martínez Areta, J. M., 2004, El acento protovasco, *ASJU* 38, 135-206.
- , 2006, *El consonantismo protovasco*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza tesi argitaragabea.
- Mitxelena, K., 1951, La sonorización de las oclusivas iniciales: a propósito de un importante artículo de André Martinet, *BAP* 7.4, 571-582.
- , 1957, Las antiguas consonantes vascas, in D. Catalán (arg.), *Miscelánea Homenaje a André Martinet*. La Laguna, Universidad de La Laguna, I, 113-157.
- , 1977, *Fonética histórica vasca*. (Berrarg., 2011, *Obras completas*, VI, J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz, (arg.), Donostia & Gasteiz, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- , 1981, Lengua común y dialectos vascos, *ASJU* 15, 291-303. (Berrarg., 1987, in *Palabras y Textos*, Leioa, UPV/EHU, 23-33).
- Olalde, I. et al., 2019, The genomic history of the Iberian Peninsula over the last 8000 years, *Science* 363 (6432), 1230-1234. DOI: 10.1126/science.aav4040
- Orduña Aznar, E., 2005, Sobre algunos posibles numerales en textos ibéricos, in: J. Velaza, F. Beltrán & C. Jordán (arg.), *Actas del IX Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas* [= *Palaeohispanica* 5], 491-505.
- , 2011, Los numerales ibéricos y el protovasco, *Veleia* 28, 125-139.
- Reguero Ugarte, U., 2018, NOR-NORI-NORK saileko perifrasieta aditz laguntzailerak goi-nafarreraz: azterketa eta proposamen berria, in J. A. Lakarra & B. Urgell (arg.), *Studia philologica et diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi, Vasconica et Aquitanica*, *ASJU* 52, 683-695.
- Reich, D., 2018, *Who we are and how we got here: Ancient DNA and the new science of the human past*, New York, Pantheon Books.
- Trask, R.L., 1985, On the reconstruction of pre-Basque phonology, in J. L. Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, Gasteiz, UPV/EHU, 885-891.

- Urgell, B., 2018, Zer da lehenago, aditzoina ala partizipioa? Oharrak euskararen kronologiarako, in J. A. Lakarra & B. Urgell (arg.), *Studia philologica et diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi, Vasconica et Aquitanica*, ASJU 52, 777-816.
- Valdiosera, C. *et al.*, 2018, Four millennia of Iberian biomolecular prehistory illustrate the impact of prehistoric migrations at the far end of Eurasia, *Proceedings of the National Academy of Science* 115.13, 3428-3433, www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1717762115
- Zuazo, K., 2014, *Euskalkiak*. Donostia, Elkar.

Gipuzkoako euskaldun gazteen elkarrizketak eta whatsappak

Orreaga Ibarra Murillo

NUP

Laburpena

Artikulu honen helburua da Gipuzkoako gazteen elkarrizketetan eta whatsappetan oinarrituz, egungo gazte euskaldunen elkarrizketen ezaugarriak eza-gutzea. Grabaketak beraiek eginak dira eta hizkera arduragabekoaren isla dira. Bereziki bi alor interesatzen zaizkigu: lehenik, gazte hauen artean zein kode txandaketa edo (CS) *code-switching* eredu identifika daitezkeen jakitea, eta bigarrenik whatsappetan zein ezaugarri linguistiko hedatzen ari diren ikustea. Azterketaren ondorioz, nabarmena da tokiko hizkera erabiltzen dela, goierritarra, baina, gazteek erdal jargoia osatzen duten hainbat makulu hitz erabiltzen dute; horrez gain, kode txandaketan eredu zehatz batzuk errepikatzen dira, eta horrezaz gain, honek funtzio zehatz batzuk betetzen ditu.

Hitz gakoak: kode txandaketa, tokiko hizkera, ahozkoa, gazte hizkera, whatsapp.

Koldo Zuazo lagun izan dut dialektologia eta ikerketa lanetan. Alor anitz jorratu ditu langile nekaezin honek, baina bereziki dialektologia, bera baita egungo dialektologiaren bultzatzaile garrantzitsuenetariko bat. Duela urte anitz ezagutu nuen, aitzinera goaz denok adinean. Lehenik, tesi lanean epaimahaikide izan nuen, eta ondoren bere gidaritzapean ibili gara ikerketa lanetan hainbat lagun, bera akuilari eta gidari, bere itzalpean bildu ginen ikertzaile talde bat. Ondoren, lanak elkartu gaitu han-hemenka, baina, beti hizkeren inguruan lan egiteko maitasunak bultzatu du ikertzaile nekaezin hau. Hitz hauen bidez, nire eskerrik beroenak eman nahi dizkiot egindako ahaleginengatik eta lortutako emaitza oparoarengatik.

1. Sarrera

Artikulu honen helburua da XXI. mendeko gazteen elkarrizketetan eta whatsappetan oinarrituz, egungo gazteen elkarrizketen ezaugarriak ezagu-

tzea. Eta bereziki bi alor interesatzen zaizkigu: a) Gazte hauen artean zein kode txandaketa edo (CS) *code-switching* eredu identifika daitezkeen jakitea; b) whatsappetan zein ezaugarri linguistiko hedatzen ari diren ikustea. Jakin nahi dugu zein egoeratan aldatzen duten kodea eta zein faktore kultural, psikologiko, heziketakoak eta gramatikalak dauden inplikatuak gazteen kode txandaketan eta zeintzuk diren honen arrazoiak. Bertzaldetik, gaztelaniaren ukipenezko fenomenoak noraino dauden txertatuak ere jakin nahi dugu.

Orain arte kode txandakatzea edo *code-switching* delakoa (CS, hemendik aurrera biak sinonimo gisa erabiliko ditugu) oso prozesu kritikatuia izan da, euskaraz gaizki mintzo diren hiztunen adierazgarri, euskara txarraren seinale. Weinreich-en (1953) arabera, hiztunek txandakatzen zuten hizkuntza batetik bertzera gaiaren eta elkarriketatuaren arabera, baina, egoera berdin mantentzen bazen, ez zen txandakatzerik izaten. Egun ikuspegi hau gainditua dago.

Ondorengo ikerketek erakutsi dute CS oso ohikoa dela (Gumperz & Hernández Chávez, 1972), zenbait hiztunendako araua eta ohiko jarduna izatera heldu da, ez da salbuespen bat. Denok dakigu, eta Romainek azpimarratzen du (1995: 294) kode txandakatzea, ospe txarra duen arren, ukipenean dauden hizkuntza guztietan agertzen dela, eta horretarako arrazoi bat da hiztunarentzat taldearen identitatearen adierazgarria dela. Poplack-en (1980) hipotesiaren arabera, kode txandakatzeak ez die men egiten ez hizkuntzen, ez hiztunen hutsuneei: hizkuntza bietan hiztunek duten hizkuntza-gaitasunaren seinalea da.

Kode txandaketari buruz Zulaikak eta Pérez Gazteluk (2016: 109) diotenez, gazteek adierazgarritasuna lortzeko erabiltzen dute prozedura hau: «Aitor dezagun hemen aipatu besterik ez dugula egingo gazteek (batzuek gehiago beste batzuek apenas) adierazgarritasuna lortzeko darabilten baliabide indartsu bat; *code-switching* (CS) edo kode-aldaketa (eta/edo *code-mixing*, kode-nahasketa)» dela.

Bertzaldetik, agerian dago txatak oso behatoki egokiak direla hamaika aztergai eta jakintzatarako; hori dela eta, azken honetan euskaldun gazteen hizkeren ezaugarriak aztertu dira (Amonarriz 2008a; Ibarra, 2011, 2015; Pérez Gaztelu E. & E. Zulaika, 2016) hizkuntza aldaerak eta erregistroak, baita horiekin lotuta dauden ideologiak ere (Amorrortu eta beste, 2016, 2017). Bistan denez, ikuspegi diziplinartekoa lagungarria da erabat txatak ikertzeko.

Gómez Torregorentzat (2001) testu hauek honela defini daitezke: «textos escritos oralizados, a medio camino entre el habla y la escritura». Testu idatzien kontrara, non zuzenketak aplikatzen diren, «txatetan» inportanteena da abiadura, bapatekotasuna mezuen transferentzia egiterakoan eta informazioa hartzea.

Metodologiaren bezainbeste, gure azterketa gazte gipuzkoar euskaldun osoen elkarriketetan oinarrituz egin dugu. Batzuk aurrez aurreko elkarriketak dira, eta beste batzuk whatsappak. Ikergai diren gazteak Ordiziakoak (Gi-

puzkoa) eta ingurukoak dira, eta elkarrizketak beraiek eginak dira alfer-solasean daudenean, giro lasai eta arduragabekoan. Erran behar da ikasleek berek lagunarteko elkarrizketak eman dizkigutela, baina ez dute nahita grabatu guri emateko. Gaiak egunerokoak dira: lagunak, ikasleak, erosketak. Giroa informala eta familiarra da, eta haien artean komunikatzeko modua erakusten dute. Ez dago behatzailearen paradoxarik; izan ere, ez dakite grabatuak izan direla, gero, baimena eskatzen zaie argitaratuak izateko.

2. Elkarrizketak

Lehenengo grabaketa hau lau pertsonen arteko elkarrizketa bat da. Laurak adin berekoak dira, 18 urte dauzkate. Hiru Ordiziakoak dira jaiotzez eta bat Itsasondokoa. Ikastolan ikasi dute, eta gelakideak izan dira hainbat urtez. (A) hiztuna neska da, ama hizkuntza euskara eta gaztelania ditu, unibertsitateko lehenengo mailan dago. (B) Mutila da, ama hizkuntza euskara du, unibertsitateko lehen mailan dago, euskaraz ikasten du. (C) neska da, ama hizkuntza euskara du, euskal filologiako ikasketak ditu, eta (D) ere neska da, ama hizkuntza euskara eta gaztelania ditu, unibertsitatean dago, euskaraz ikasten. Talde honetako bat gure ikaslea da eta guk entzun diogu euskaraz mintzatzen, eta izugarritzko jariotasuna eta abiadura du.

2.1. *Elkarrizketa. Erretzeko papera bustia*

Erran bezala, elkarrizketa lagunarteko giroan gertatzen da. Taberna batean daude. Azterketak direla-eta, egun osoa ikasten egon ondoren afaltzera atera dira haize pixka bat hartzeko, eta honako hau afalondoan gertatzen den hizketaldia da.

- A: Lehortu oi sekadorakin gero... Etxen...
- B: Eske papel guztik pegauta dare ia e...
- A: Ia, egie da... Gañea kalidadea galtzen dute. Bueno behintzet txikie da, ez da doblea. Nei beti gertatzen zitzaizten lehen, doblen, ba juergan atutzen baldin bazea, doblea, bukaeran geitzen die kiston pegauta ta...
- B: Izerdigatik eta ola...
- A: Eztakit. Si poltxon eukitzen det. Baño askotan da baita ze iten dezu liadilloa, daukezu tragoa eskun...
- B: Kriston nekauta nau.
- C: Mitiko eskuk pegajoso... Ze ordu da?
- A: Eztakit.
- D: Hamabik bosgutxi.
- B: Eske ez da libratzen ezta papel bat, denak bustita daude. Paula, emango dizkiazu papel batzuk biharko?, *zeba* bihar dana itxita dao.
- C: Bihar dana itxita dao? Estankoa baita?
- D: Bai, igandea.

2.2. *Elkarriketa: eguberrietako opariak erosten*

Bigarren elkarriketan Gabonetako opariei buruz eta momentuan gertatzen diren gauzei buruz aritzen dira. Ezin da testuinguruko paper komunikatiboa helburua edota ezagutza zehaztu, berbaldia naturala baita, hitz egin den heinean sortzen dira gaiak eta iruzkinak.

—A: Iruñan dau denda bat daukela kiston gorro pillá oso polittek. Ti-piko orain eramaten dienak, enplan parisino?

—D: Nik nahi det holako bat.

—A: Halare oso polittek. Bakarrik que gero, mm.. kalea ateratzeko horrekin, osea ez die gorrok...

—D: Nik nahi det enplan, gorro bat, osea, txano bat bezela... Nose, ikusinun alo pixkat atzeaka...

—C: Ponpoia eroita dauketenak?

—D: Ez... Ponpoiakin ez porque ponpoianak... Bauket bat. Nahidet alo mitiko gorroa, txapela izango bazan bezela baño hemen, dauke alo...

—A: Boina.

—D: Ez, ez. Baño ez da boina... Ulertzen diazu bai.

—A: Puntuzkok?

—D: Bai. Oso polittek.

—A: Beida ba nik e, nahi bazu promod-en dare. Oso polittek dare.

—D: Bat politte ikusten bazu bialillazu foto bat...

—A: Bakarrik que hoiek dauketen zea da que oso fiñek diela ta zulo guztik ikusten die. Etzait gustatzen ze barruko illek ikusi iten die. Batzutan. Ta barruko illek ikusten badie ba grazie galtzen do. Aparte Haizea sartzzen zaizulako.

—D: Aitaxoi erosi diot gorroa paseatzea juteko...

—A: Ze enplan boina de paseo?

—D: Gorro bat e...

—A: A, negukoa. Nun?

—D: Negukoa. E, interesporten. Mitiko north face-eko bat oso politte.

—A: Nere aita dauke bat super politte dala Salomonekoa eta tipiko bi aldetatik. Ordun, alde bat da dena beltza, eta beste alde da... dauzke raiak. Ta raiak die gorrie, naranja eta beltza ustet... osea kolorea nahiko intensoa da baño... Politte da. Nere aita erabiltzen do bat oso kutrea, Realeko bat. Ta esaten diogu, jo, aita!, daukezu kiston gorro politte ta karo!, jartzen da betaurrekokin, eta gero gorroa realekoa, eta kiston pintakin juten da por que dauke kazadora baita Realekoa. Ta bale, txakurrei jeistea zoaz, tio! baño igual do, kiston pintak dauzke. Jarri bestea, hobeto gelditzen zai-zula eta polittegoa dala.

—D: Nola nere aita paseatzea juten dan ba nahiko txukun jutea, ta esan nun ba gorroa baita erosi bar diot porque Eneko beti kabreau itea, beltza kentzen dio ta esan nun, ba... erosi in bar diot gorroa... Ta amonai erosi diot kollare bat mitiko politte da ola... e...

—C: Amonai baita?

—D: Bai, e, denda baten, Urdaneta kalen daon denda hoi, que sin mas-ekoa da, nahiko sin mas.

- A: Ze, Purin alabana?
- D: Ez, ez, ez da alaba hoi Purina e...
- A: Bueno zerbait da...
- D: Illoba edo olako zerbait. Bai, no, es su hermana. Qué coño! illoba, bere arreba. Bale, ahizpa. Baño jetsi giñen Urdaneta kalen aldapa behera Palomon oain jarri dutela leno berago zeola.
- B: A!
- A: E... Ajer.
- D: Ager, oi da ager. Ba hor erosi diot amonai, ikusinun kollare bat por que bakizu oain nola... Ta sin más esan zon, pues alo erregetan, beti iten diogu baño pues ia ezdeu in behar ta esan zin: «pues cómpralo tú». Ta esan nun «pues oye», ikusi nun kollarea, gustau in zait ta pues ala!, erosi ingoet...

3. Elkarrizketen iruzkina

Hasteko lau euskaldun zahar hauen hizkera gipuzkera eta zehatzago erranda goierritarra dela argi dago.

3.1. Fonetika-fonologia

Fonetika arloan, tokian tokiko ezaugarri fonetikoak islatzen dira. Bokalarterko -d-, -g-r-, fonemen galera: *daon*, *do (dago)*, *bakizu*, *oain*, *zeola*, *amonai*, *ezdeu*, *iten*. Hurbileko bokal asimilazioa dago, alegia, *a > e* bihurtzen duen legea: *fñek*.

- E/a txandaketan, -a- nagusi da: *dana*, *zan*.
- Deklinabide bukaeretan eta erdian laburtzapenak eta asimilazioak daude: *ean > -en*, *batean > baten*, *kalean > kalen* eta *-uan -> -un*: *orduan > ordun*, *joan > jun*: *juten*.
- Fonema palatalizatuak i-ren ondokoak ageri dira: -ll-, -tt-, eta baita -ñ- ere: *politte*, *kollarea*, *illoba*, *illek*, *fñek*.

3.2. Izen eta aditz morfologia

Morfema bukaerako laburtzapenak arruntak dira *-iak > -ik*: *guztiak > guztik*, *hamabik* eta *-rena > -na* morfema genitiboaren laburtzapena: *alabana*, *Purina*.

Aditz partizipioetan *kabreau*, *gustau*, *pegauta* motakoak ditugu gipuzkeraz ohikoak direnak.

Aditzean *-ten*-ez bukatuikoei *da* aditz laguntzailea eransterakoan: *itea*, *jutea* gisakoak sortzen dira eta *det* laguntzailea eranstean *-go* eta *-ten*-ez bu-

katutakoei: *ingoet, ustet, ingoet* formak ditugu. Bukatzeko, *izan* aditzen laguntzaileak ditugu: *zan, dare* (daude), *edun* aditzarenak ere bai, orainean: *det, deu, do*, eta iraganean: *ikusi non, esan zon* eta *eduki* aditzen hemengo aditz laguntzaileak agertzen dira: *dauket, daukezu*.

3.3. *Sintaxia*

Sintaxiaren atalean hainbat fenomeno dira aipagarri: *Eske*-rekin hasitako esaldiak ugariak dira: *Eske papel guztik pegauta dare ia e... Eske ez da libratzen ezta papel bat*. Bertzaldetik, kausazko esaldietan, azalpena ematera-koan *zeba*-ren erabilpena agertzen da: *Paula emango dizkiazu papel batzuk biharko?*, *zeba* bihar dana itxita dao.

Azken honetan oso hedatua da erdialdeko hizkeretan eta kasuazko esaldietan erantzuna emateko erabilia (Ibarra, 2010) eta horrela agertzen da Argia astekarian Zuazori eta bertzeei egindako elkarrizketan (Garate, 2002).

Gazteen artean, esaterako, orain oso zabaldua dago «zeba», Gipuzkoako herri batzuetan behintzat. «Zeba» etorri zara berandu? «zeba»... Hori beraiek gazte hizkeratzat hartzen dute, talde hizkeraren ezaugarritzat. Gramatikalki ez da zuzena, baina beraientzat hori bada adierazkorra, bada marka bat eta beraiek oso argi daukate ahoz erabili behar dutela.

Gisa berean, euskararen kalitateari buruz ari den liburuan (Consejo Asesor del Euskera, 2004) definitzen dira «fenómenos de uso habitual que pudieran definirse como argot o lenguaje juvenil, se toman como usos «no correctos». Hauen artean, *-la*-ren erabilpena dago. Kasu honetan argi ikusten da gatzelaniazko *que*-ren kalkoa dela euskaraz *-la* erabiltzea:

—Jarri bestea, hobeto gelditzen zaizula eta polittegoa dala!

Horrela, erd. «que te queda mejor y que es más bonito» esaldiaren kalkoa da hau (cf. Ibarra, 2009). Berez, euskarak ez du morfema honen beharrik.

Horrez gain, honatx *-la*-ren bertze erabilera bat, *-na* erlatiboaren ordezkoa:

—Nere aitak dauke bat super politte dala Salomonekoa eta tipiko bi aldetatik.

Erran bezala, aldaketa hau ez da Iruñeko gazteongan soilik gertatzen. Berriki argitaraturiko artikuluko batean, Bortziriko gazteek —etxean eta ikastolan egiten dutenek— *bait*-ez osaturiko erlatiboazko esaldiak gutxitan egiten dutela aipatzen du Iñigok: (adib. Hor bizi da Martin, zakur tiki bat baitu) «Adinekoen mintzaira arrunt samarra den egitura hau nik ez diet inoiz entzun hurrei eta gazteei» (Iñigo, 2007: 299). Azken kasu honetan ere *bait*- edo erlatibo morfema bat behar luke, baina, horren ordezkari, *-la* dugu, erdal *que*-ren

ordaina dena: *Jetsi giñen Urdaneta kalen aldapa behera Palomon oain jarri dutela leno berago zeola.*

3.4. *Lexikoa*

Gazteleratik datorren lexikoa ohikoa da: *gorro, foto, intensoa, kabreau, kazadora, naranja, ponpoia, raiak, pinta*. Eta baita gazteen hizkeran ohikoak diren superlatiboak ere, *super: superpolitte* eta gazteek darabilten hitz disfe-mistikoak: *kutrea* ‘kalitate eta gustu txarrekoa’.

3.5. *Kode txandaketa*

Jakina denez, euskara-erdara kode txandaketa edo *code switching* fenomeno ezaguna da gure erkidegoan, gero eta arreta gehiago hartzen ari den fenomeno baita (Muñoa, 1997 & Ibarra, 2014).

Kaleko euskararen inguruan, Bilbon egindako ikerketen arabera (Lantto, 2012) argi ikusten da kaleko erregistroa bi ezaugarritan oinarritzen dela: kode txandaketan eta gaztelaniazko hizketa arduragabekoaren ezaugarrien erabiltzean. Muñoak ere (1997: 534) ikertzen ditu Donostiako solasean CS-aren funtzio pragmatikoak; bere ustez, kode txandaketa sortzen da, hein batean bederen, hiriko hizkeran dagoen erregistro faltarengatik; bere ustez haxe da euskararen gabezia bat.

3.5.1. Lokailuak eta bertze

Sail honetan aztertuko ditugu lokailuak, adverbio lokuzioak, makulu hitzak eta antzekoak. Alde batetik, makulu hitzak ditugu: bertzeak bertze, *eske* hedatua dagoena eta lexikalizazio bidean dagoena (cf. Ibarra, 2011: 134).

Horrez gain, makulu hitz hauek txertatzen dira harridura bat egiten dugu-nean: *Pues ala!, pues oye!* eta honako hauek ere ugariak dira: *bueno, jo, tío, chaval, en plan, no sé, en vez de, o sea, tal, sin más, a lo, jo, mitiko, tipiko...*

Nagusienak iruzkinduko ditugu:

Porque

Kausazko konjuntzio hau oso erabilia da ahozko hizkeran kausazko esal-dien hasieran, baita euskaldun zaharren artean ere:

- Kollare bat porque bakizu oain nola...
- Da porque dauke kazadora baita Realekoa.
- Porque Eneko beti kabreau itea,

- Ponpoiakin ez porque ponpoianak...
- Eta kiston pintakin juten da porque dauke kazadora baita Realekoa.

Kasu bakar batean *-lako* morfema erabili da: *Aparte haizea sartzen zai-zulako*.

Que

Erdal konjuntzio hau elkarrizketa hauetan agertzen da behin eta berriro:

- Bakarrik **que** hoiek dauketen zea ...da **que** oso fiñek diela ta zulo guztik ikusten die.
- Urdaneta kalen daon denda hoi, **que** sin mas-ekoa da.

Kasu honetan bi aldiz ateratzen da, biak esaldiaren hasieran agertzen dira; kasu batean euskarazko *-la* morfema konpletiboa ere agertzen da; bertze kasuan ez. Kasu honetan ere argi ikusten da erdal kalkoa dela, hurrenkera bera gordetzen duelako «sólo que luego...»

- Halare oso polittek... bakarrik **que** gero...

Sin más

Adberbio lokuzio hau oso erabilia da gazteen artean. Eta azken honetan *sin más* esapidea euskaraz ari direnean ere agertzen da. Kazetaritza artikuluan batean, Pagolak (2014) adierazten du Gipuzkoan erruz erabiltzen dela: «*sin más* es nuestra expresión polisémica por excelencia, elástica como un chicle, permeable como la meteorología donostiarra y realmente difícil de definir.»

Kasu honetan adberbio funtzioa du:

- Por que bakizu oain nola... Ta sin más esan zon... pues alo erregetan.

Azken kasu hauen *sin más*-en esanahia da adjetibo batena, gazteleraz, «regular»; «sin más»-ek adierazten du ez dela oso deigarria, ez dela oso ona; hori dela eta onartzen ditu graduatzaileak.

- Nahiko sin más.

Ikusten denez, euskaraz agertzen da deklinaturik, horrek adierazten du lexikalizazio bidean dagoela edo funtzio sintaktiko bat betetzeko abian dagoela.

- ...Urdaneta kalen daon denda hoi, que sin masekoa da

Típico, mítico

Hau da RAEn definizioa (2001): *Mítico*: «Que es muy famoso y sobresale entre los de su género hasta tal punto que ha entrado a formar parte de la

historia o se ha convertido en un modelo». Gazteen hizkeran erruz entzuten da eta esnahaia da ‘ezaguna, jakina’, zertxobait aldatua. Nolanahi dela ere, hitz honen erabileraren helburua da elkarrizketa arintzea eta nolabaiteko modernitate ukitu bat ematea.

- Mitiko eskuk pegajoso...
- Nahidet alo mitiko gorroa, txapela izango bazan bezela
- Mitiko north face-ko bat.

Nolanahi dela ere, erabileraren honetan adiera desberdina du, askotan erabilerak esan nahi du ‘oso, erabat’,

- Mitiko politte da.

En plan...

En plan markatzaile pragmatikoa da, zenbait testuingurutan balio du denbora irabazteko. Zenbaitetan aringarri edo leungarri funtzioa egiten du eta gazte hizkeraren ezaugarri garrantzitsua da. Gazteleraz, gazteen hizketan barra-barra erabiltzen da hitz makulu hau (Jørgensen, 2009). Horrela dio RAE-ko (2001) hiztegiak: «También se usa hoy “en plan” como muletilla en la jerga juvenil. No es incorrecta, pero conviene no abusar de ella.». Eta Hunterrek ere ideia bera azpimarratzen du:

Con respecto a en plan se podría decir, *lato sensu*, que se trata de una muletilla cuya función dentro de la oración es perfectamente omisible, aunque solo en ciertos contextos. Por este motivo, podríamos especificar más y decir que, en muchas ocasiones, se trata de un latiguillo —definido en el *DLE* como ‘palabra o frase que se repite innecesariamente en la conversación’—. (Hunter, 2017)

Pagolak (2014) dio Gipuzkoan desagertzen ari dela, baina, ez du ematen egia denik, eta Nafarroan erruz erabiltzen da gazteen solasean. Gisa honetan makulu honek denbora irabazteko erabiltzen da eta bertze kasuetan «bezala, gisa, moduan» adierazten du:

- Tipiko orain eramaten dienak, en plan parisino?
- Nik nahi det en plan, gorro bat, osea, txano bat bezela...
- En plan, baina de paseo?

A lo... (gisa, moduan)

-A lo gatzelaniazko gazteen hizkeran erabiltzen da «gisa, modua» adierazteko (erdaraz *a lo hyppy*, *a lo loco*...); bistan denez, euskaraz ere erabiltzen dute gazteek kasu honetan, erregetako opariez mintzatzeko:

- Ta sin más esan zon, pues a lo erregetan
- Txano bat bezela... Nose, ikusinun a lo pixkat atzeaka...
- Nahidet a lo mitiko gorroa, txapela izango bazan bezela.

Si-ren erabilera

Gaztelaniazko konjuntzio honek balore hau dauka: «introduce una oración independiente enfatizándola en oraciones exclamativas, para expresar protesta o sorpresa ante lo dicho por el interlocutor»: —*Podías haberme avisado. — ¡Pero si me acabo de enterar!* (Fernández 2019)

Si lokailuak sartzen du esaldi bat eta bere «esanahia» da aurrean esan denaren kontrakoa adieraztea, alegia, desadosatasuna adieraztea, eta aurretik esan denari buruzko harridura erakusten du. Egitura hau oso erabilia da haur elebidunen artean (cf. Ibarra, 2014), egun 3 urtetik aurrera euskaraz eskolatzen direnetan, esaldiaren hasieran kokatzen da eta ondoren euskarari jauzia gertatzen da.

Elkarriketa honetan ere erretzeko paperaz mintzatzen ari dira, eta A hiztunak dioenez, paperak itsasiak gelditzen dira, nahiz eta poltsan gordetzen dituen:

A-:....bukaeran geitzen die kiston pegauta ta...

B-: Izerdigatik eta ola...

A-: Eztakit... **Si** poltxon eukitzen det.

Enríquezek (2017: 165) aztertzen du erdal lokailu honen agerpena eta erabilpena haurren hizkeran. Bi funtzio bereizten ditu, lokailu sintaktiko eta lokailu pragmatiko bezala, eta horrela dio: «La mayor parte de los niños empiezan a usar este conector a partir de los 3 años». Gisa berean dio, oraindik ez dagoela argi lokailu honen zehaztasun gramatikal eta pragmatikoak, beti azertu direlako eredu idatzietan, bazter utzirik baldintzako egiturak eta ahozko jardun informalean erabiltzen direnak (Enríquez, 2017: 172). Nola-nahi dela ere, guk egindako ikerketetan (prentsako artikuluan), *si* horren erabilpena oso ohikoa da haur elebidunetan, D ereduan eskolatuak direnetan, baita 12 urtekoetan ere, adib: *Si ya egin dut lana!*

No sé

Esaldi honetan «no sé» txertatzen da eta makulu gisa funtzionatzen du:

—No sé, ikusinun alo pixkat atzeaka...

Hitz solteak

Jakina denez, CS gertatzen da zenbait funtzio egiteko, eta desberdina izaten da. Batzuetan hiz solteak, askatuak txertatzen dira eta horien arrazoia izaten da batzuetan kode txandaketa gertatzen dela hitza falta denean: *liadi-lloa, pegajoso* eta baita erdal esapide eginak esateko ere: ze *en plan boina de paseo*.

3.5.2. Kode txandaketaren funtzio batzuk

Elkarriketa honetan CS adibideak gertatzen dira eta hurrengo lerrootan saiaturako gara aztertzen honen agerpenaren arrazoi batzuk.

Egia da euskarazko eremu guztietan gertatzen den fenomeno delako hau, ahozko aurrez aurreko elkarrizketan eta baita sareetan ere. Aipatu izan dituzten arrazoiaren artean kode txandaketak, bertzeak bertze, honako funtzio hauek betetzen ditu: hutsune linguistikoak betetzea, adierazkortasun gehiago ematea, arrazoi kulturalengatik esapide jakin batzuk sartzea beste hizkuntzan eginak daudenak, iruzkin ironikoa sortzea, umorea ematea eta bertzeen hitzak errepikatzea, adierazpen horiek beren funtsa galduko lukete itzuliz gero.

Gure kasuan, kode txandaketa gertatzen da beste baten hitzak hitzez hitz errepikatzeko, horrela lortzen da leialtasun gehiago mintzakideak esaten duenarekiko, kasu honetan bezala:

—*ta esan zin*: pues cómpralo tú.

Bertze batzuetan adierazkortasuna emateko erabiltzen da:

—*Ta esan nun* pues oye, pues ala!

Bertze kasu batzuetan, CS gertatzen da indarra adierazteko ideia bi hizkuntzetan errepikatuz, «no, es su hermana...bere arreba», ezeztapen honi indarra emateko bi hizkuntzetan esaten da.

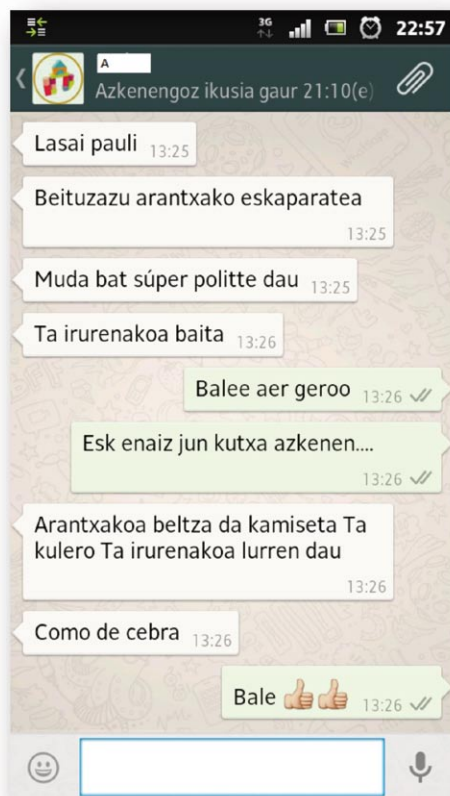
Elkarriketa honetan, euskara-erdara txandaketa asko egiten dira. Hitz solteez gain esaldi osoak ere badaude. Baina esaldi luze horiek, komunikazioaren isla zuzena direlako erabiltzen dira, alegia, zehazki, partehartzaile batek bere amarekin izandako hizketaldian, amarekin gaztelaniaz egiten duenaren seinale.

Gisa berean, gaztelerara pasatzen da *Qué coño* esateko: ...«*Illoba edo olako zerbait. Bai*, no, es su hermana. *Qué coño illoba!*, *bere arreba*».

Ezaugarri hauei amaiera emateko, zenbait egitura sintaktikotan biraoak sartzen dira, baina ez dira zentzu iraingarrian esaten. Txandakatze hau, ordea, maiz agertzen da gazteen eta helduen hizkeran, Lanttoren arabera (2012), emozioekin lotura zuzena daukalako.

4. Gazteen arteko whatsappak

4.1. *Bi ahizpen arteko whatsapp*

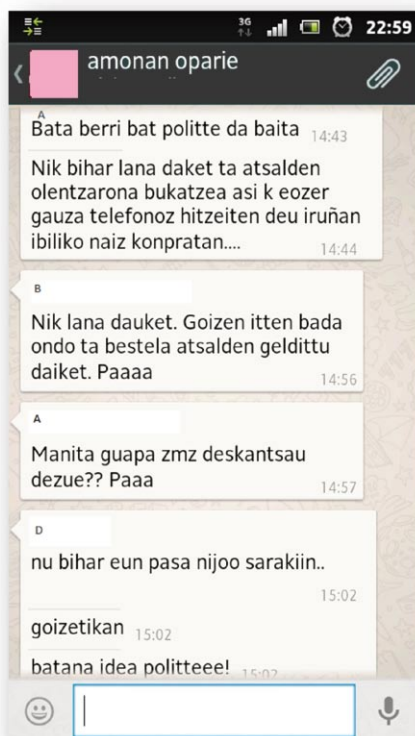
Whatsapp hauek Ordiziako hiztunenak dira. Hemen ikus dezakegun el-karrizketa bi ahizpen arteko Whatsapp elkarriketa da. Ezkerretik ateratzen diren mezuak 29 urteko neska batek egiten ditu (A). Haur Hezkuntzako irakaslea da. Bertzea, berriz, 18 urtekoa (B), Unibertsitatean dagoena. Biak ordiziarrak dira, eta ama hizkuntza euskara eta gaztelania daukate. A hizlariak B-ri herriko denda bateko erakusleihoa begiratzeko esaten dio.

a.

A-Lasai Pauli
 B-Beitutazu arantxako eskaparatea
 A-Muda bat súper politte dau
 B-Ta irurenakoa baita

A-Balee aer geroo
B-Esk enaiz jun kutxa azkenen
A-Arantxakoa beltza da kamiseta ta kulero Ta irurenakoa lurren dau
B-Como de cebra
A-Bale (eskuaren ikurra gora).

4.2. Amonaren oparia, whatsapp

Elkarriketa honetan hiru partehartzaile daude. Lehengusuen arteko WhatsApp talde bat da, baina azaltzen diren hiru hizlariak anai-arrebak dira. A hizlaria 27 urteko neska bat da, lanean ari da jada. Ordiziakoa jaiotzez, baina Iruñean bizi da. B hizlaria 31 urteko neska bat da, aurrekoa bezalaxe, lanean ari da eta ordiziarra den arren, Zaldibian bizi da, Hirugarren hizlaria, D, 23 urteko mutil bat da, ikasketen azkeneko urtean dago eta Ordizian bizi da. Hiruren ama-hizkuntza euskara da eta ikasketa guztiak euskaraz egin dituzte.

Elkarrizketaren gaia, lehengusuek amonari bere urtebetetzean egin behar dioten oparia da.

- A.-Bata berri bat politte da baita
 B.-Nik bihar lan daket ta atsalden olentzarona bukatzea asi k eozet gauza telefonoz hitzeiten deu iruñan ibiliko naiz konpratan...
 A.-Nik lana dauket. Goizen itten bada ondo ta bestela atsalden geldittu daiket. Paaa
 B.-Manita guapa zmoz deskantsau dezue?? Paa
 A.-Nu bihar eun pasa nijoo saraekiin
 B.-Goizetikan
 A.-Batana idea politteee!

5. Whatsappen azterketa

Idazkera aldetik esan behar da kontsonanteen eta bokalen kenketa gertatzen dela, *asi k* (así que), *pa* (muxu bat, umeen hizkeran), *ta* (eta) eta kontsonante taldeen erabilpena: *zmz* (zer moduz zaude). Dena den, dena ez da kenketa, izan ere *-tt-* bikoitzak agertzen dira. Bertzaldetik, maiuskulen erabilera eskasa dago, adibidez, denden izenekin: *arantxako*, *irurenako* izen bereziak izatetik tokizko izenak izatera pasatzen dira.

Euskararen ezaugarriei dagokienez, bertako hizkeraren ezaugarri dialektalak dira nagusi,; eta idazkeran hitz egiten den moduan idazten da; erraterako, kontsonante bikoitzak agertzen dira: *itten*, *politte*. Horrez gain, *-b,-g,-d,-r-* kontsonanteen kenketak ditugu bokalen artean: *aer* (a ver), *dau* (dago), *eozet* (edozer), *eun* (egun), *gerroo* (geroago).

Izen eta aditz morfologian ahozko hizkeraren deklinazio marka laburtuak agertzen dira, alegia: *-rena >-na: batana (batarena), olentzerona (olentzerorena), -ean > -en: atsalden, goizen*. Ezaugarri dialektalak agerian daude, nahiz eta batzuetan morfemak luzeagoak diren, adibidez, *-tikan* atzizkia *-tik-en* ordeztu erabiltzen da. Bertzaldetik, Goierri inguruko aditzak ditugu: *dauket, daket,dezue, geldittu daiket, nijo*.

Lexikoan ez da neologismorik erabiltzen, euskara estandarrean bezala, ohiko hitz tradizionalak nagusitzen dira, bertako hizkeran beti erabiliak: *Konpratan*, (de compras), *bale*, *kamiseta*, *kulero*. Izen berezietan txikigarriak eta laburdurak agertzen dira: *Manita* (erdal. Hermanita-ren laburtzapena), *Pauli*, *-i-n* bukatuak, eta minuskulaz idatziak gaztelaniazko txikigarriak egiteko modua.

Gaztelaniarekin kode txandaketa, kasu batzuetan esaldi bat tartekatzeke egiten da, adierazgarritasuna lortzeko: *como de cebra!*, eta beste batzuetan konfiantza eta maitasuna adierazteko erabiltzen dira hitz hauek *manita guapa*. Azkenik, erdal lokailu ezagunak, *esk* (es que) eta *asik* (así que) idatziak.

6. Ondorioak

Bistan denez, bai whasappetan eta baita elkarrizketetan ere hizkera dialektala erabiltzen da, bizitasun handikoa eta bertako identitatea ematen duena eta hori islatzen da whatsapeko idazkeran. Bertzaldetik, gazteek erdal jargoia osatzen duten lexikoa kopurua erabiltzen dute; gazteleratik etorritako makulu hitzak erruz erabiltzen dira: *mitiko, tipiko, sin más, a lo, en plan, si, no sé*. Honen arabera, argi dago hizkuntza batean L1ean erabiltzen dena L2ra pasatzen dela.

Bertzaldetik, kode txandaketa da ohiko prozedura gazte hauen hizketaldian eta hau ez da egiten modu desordenatuan, badira patroï edo eredu batzuk: aditz txertatuak, lokailuak etab. Laburbilduz hauek dira agertzen diren kode txandaketa motak: lokailuak hala nola *eske, bale, porke, en plan, que...* Lexikoan erdaratik egokitutako hitzak, ahozko erabileran onartuak direnak; alegia, neologismoak baztertzen dira: *konpratan, kulero, kamiseta*. Bertzaldetik, esaldi eginak tartekatzen dira: *como de cebra, boina de paseo*. Horrez gain, gazteek erdal hitzak erabiltzen dituzte hurbiltasuna eta maitasuna adierazteko: *manita, guapa*.

Kode txandaketak betetzen dituen funtzioak hauek dira: hutsune linguistikoak betetzea, bertzeen hitzak errepikatzea (pues cómpralo tú), biraoak esatea, esaldi eginak tartekatzea, hurbiltasuna eta afektibitatea agertzea eta azkenik adierazkortasuna indartzeko gazteen argota erabiltzea (mítico, típico, en plan).

Honen guztiaren ondorioz erranen genuke gazte euskaldun hauen komunikazioan, alde batetik bertako ezaugarri dialektalak eta bertzetik, kode txandaketek eta kalkoek islatzen dutela gazte estiloa. Bertzaldetik, ikusten dugu whatsappen bidez ahozko elkarrizketaren ezaugarriak islatzen direla eta horrekin batera, hizketa arduragabekoaren eta dialektalaren ñabardurak. Horren ondorioz, dialektoen ahozko aldaeren markak agertzen dira bizirik mezu hauetan, eta horregatik erran ahal dugu dialektoak ere bizirik gordetzen direla whatsappetan.

Bibliografia

- Calatayud, E., 2016, «En plan» la muletilla de moda para adolescentes. Hemendik hartua: <http://www.granadablogs.com/juezcalatayud/2016/04/en-plan-la-muletilla-de-moda-entre-los-adolescentes-en-plan-que-la-usan-para-todo/>
- Consejo Asesor del Euskera, 2004, *La calidad del euskera*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza.
- Enríquez, I. 2017, *Del discurso a la gramática en el habla infantil*, Madrid, Arco Libros.
- Fernández, J. 2019, *Hispanoteca, Lengua y Cultura hispánicas*, Hemendik hartua: <http://hispanoteca.eu/gram%C3%A1ticas/Gram%C3%A1tica%20espa%C3%B1ola/Conjunci%C3%B3n%20SI%20-%20Valores.htm>

- Garate, K. 2002, Kaleko hizkeran hankamotz, *Argia* 1850 zenbk. <https://www.argia.eus/argia-astekaria/1850/kaleko-hizkeran-hankamotz>
- Gómez Torrego, L. 2013, La gramática en Internet, *Lengua y escritura en Internet: Tres décadas de «redacción»*, <http://congresosdelalengua.es/valladolid/ponencias_nuevas_fronteras_del_espanol/4_lengua_y_escritura/gomez_1.htm> [21/09/2013].175
- Gumperz, J. & E. Hernández, 1972, Bilingualism, bidialectalism and classroom interaction, . in J. Gumperz (arg.), *Language in social groups*. Stanford, Stanford University Press, 311-339.
- Hunter, blog 2017, <https://www.leonhunter.com/es-en-plan-la-muletilla-mas-utilizada-hoy-en-dia/>
- Ibarra, O., 2008, Apuntes sobre interferencia castellano-vasca en el lenguaje juvenil actual. Léxico, calcos y transferencia linguistic, *Oihenart* 23, 219-240.
- , 2009, -la morfemaz osaturiko esaldien erabilera gazte euskaldunen ahozko mintzairan, *ASJU* 43, 517-530.
- , 2010, «Zeba? eta Ze bada?» Baztan-Bidasoa inguruko gazteen hizkeran. Aldakuntza linguistikoa abian, *FLV* 112, 75-85.
- , 2011, *Nafar euskaldun gazteen ahozko diskurtsoa*, Iruñea, Nafarroako Unibertsitate Publikoa.
- , 2014, Tipología y pragmática del Code Switching vascocastellano en el habla informal de jóvenes bilingües, *Lapurdum* 18, 23-40.
- , 2015, Sare sozialak, euskalkiak ikertzeko baliabide gisa, *Lapurdum* 3, 155-175.
- Iñigo, P. 2007, Bortzirietako hizkeraren zenbait berezitasun gaurko gazteen mintzairan, *Euskera* 52.1, 291-318.
- Jørgensen, A. M., 2009, *En plan* used as a hedge in Spanish teenage language, in B. Stenstrom (ed.), *Younspeak in a Multilingual Perspective*, Amsterdam, John Benjamins, 95-115.
- Lantto, H., 2012, Code-switching, swearing and slang: The colloquial register of Basque in Greater Bilbao. *International Journal of bilingualism*, August 31. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1367006912457274>
- Muñoz, I., 1997, Pragmatic functions of code-switching among basquespanish bilinguals, in *Actas Do I Simposio Internacional sobre o bilingüismo*, Vigo, University of Vigo, 528-541.
- Pagola, J. 2014, En Donostia todo es *sin más*, <http://www.kulturaldia.com/auskalo/en-donostia-todo-es-sin-mas/>
- Poplack, S. 1980, Sometimes I'll start a sentence in spanish y término en español: towards a typology of code-switching, *Linguistics* 18.7-8, 581-618.
- Pérez Gaztelu E. & E. Zulaika, 2016, Adierazgarritasun zantzuak euskal gazteen txatetan, *Gogoia* 14, 105-130. DOI: 10.1387/gogoia.15632
- Real Academia Española (RAE), 2001, *Diccionario de la lengua española* (22.ª ed.). Hemen kontsultatua: <http://www.rae.es/rae.html>
- Romaine, S., 1995, *Bilingualism*, Oxford, Blackwell.
- Weinreich, U., 1953, *Languages in contact*, New York, Linguistic Circle of New York.

Berreraiketa zabalduaz eta familia erroiztuetako hitz arroztuak senidetuaz: *Banen* urruneko hondar batzuk¹

Joseba A. Lakarra

UPV/EHU

Laburpena

Mitxelenak duela mende erdi markatu zuen maileguen² azterketaren gainean oinarritu etimologia-lana agortzeaz zela eta bide berriak beharko zirela ibili azterketa diakronikoak aurrera egingo bazuen; hortan saiatu gara azken 25 urteotan (cf. Lakarra 2018a, 2018b, 2019a, 2019b, 2020). Lan honetan —azken urteotako beste batzuetan bezala— antzinako familia zabal, aspaldi hautsietako kide barreiatuen artean noizbait izan ziren loturen berreraiketan aitzinatu nahi genuke, Hercus eta Kocheke (2013) Australiako adibideekin erakutsi legez, bistako kognadoak ez eze, ilunagoen azterketa ere ezinutzizko gertatzen baita familia-sareak osatu eta etimologia eta berreraiketak garatzeko.

Horrenbestez, ohiko eta ezagun diren hots aldaketa mordoa (**b*- > $\emptyset$, $h_2 > h_1$, **b*- > *m*- / __*Vn*, etab.) testatu da, aukera zen guztian erabiliz eta oraingoz ahal den modurik hertsienean ezarriaz (formalki nahiz semantikoki); bidebatez, beren arteko kronologia erlatiboak ere begiratu ditugu. Emaiza gisa, inongo erlazio ez lotura gabe aurkeztu ohi diren hainbat hitz noizbait familia zabal eta jatorri urrun bereko kide direla erakutsi ahal izan dugu. Esan gabe doa, proposamen guztien

¹ Lan hau Blanca Urgellek eta biok zuzendu Madrilgo Ministeritzako «Monumentae Linguae Vasconum (V) [= FFI2016-76032-P] eta Joakin Gorrotxategik zuzendu Eusko Jaurlaritzako «Hizkuntzalaritza historikoa eta euskararen historia» [GIC.IT486-10] talde eta egitas-moei lotua da. Norbaiti egitekotan Joseinazio Hualde adiskideari eskertu beharko nioke hark agertu nire hurbilketaren oinarrien aurkako jarrera. *Amicus Plato sed magis veritas* nire alde ekartzea pixkat gehitxo litzateke eta nahiago dut Liburuko «bere fruituetarik ezaguturen duk zuhaitza» gogoratu eta saiatu hemen exkax eta labur zirriborratutakoa (cf. tartan 8., 14. eta 33. oharrak) ondoko lanetan garatzenago joatea.

² Berreraiketa kontuan «mailegaketa» esan edo «mailegu latindar eta erromantzeen» esan hor nonbait dugu, gainerako geruzek (berezik latindar-erromantzearen aurrekoek) eman lezaketen lekukotasuna eta laguntza berreraiketa sakonagorako ia hutsaren hurrengoa baita (ik. Mitxelena 1964ko 5. atala, Gorrotxategi 1987) eta inoiz (cf. hemen bertan 8.a.-b. *mand(d)o*-z dioguna edo *borda*, cf. Lakarra 2019b) are gehiago urritzeko arriskuarekin gainera. Mailegaketa germanikoen eta arabetikoek lekukotasuna izatekotan ere askoz berandua-goko garaia argitzeko genuke erabilgarri baina ez dirudi latinaurrekoa baino lagungarriago ditugunik; cf. aipatu Mitxelenaren 1964: § 5. eta Lakarra 2012.

segurtasun maila ez dela berbera iruzkinetan markatu uste dugun bezala eta jarraitu egin beharko dela bilakabide formal eta semantikoen zertzeladak (kokagune eta kronologia zehatzagoak, bereziki) eskuratzen; cf. Lakarra prest-c.

Hitz gakoak: etimologia, hitz-familiak, berreraiketa, gramatikalizazioa, kronologia erlatiboa.

1. Sarrera

Duela mende erdi Mitxelenak (1970) beharrezkotzat zuen dagoeneko ia agorturik zekusan mailegaketaren azterketan oinarrituriko hurbilketa gainditzea, euskal etimologia eta berreraiketan aurrerapen esanguratsurik nahi bagenuen.³

Es evidente que, en materia de etimología, estamos cerca, demasiado cerca, de un límite: el de la accesibilidad de los medios actuales de reconstrucción [...] queda (*maileguetan, alegia*) mucho por aclarar, pero es más bien cuestión de detalle y de precisión [...]. Por el otro, tenemos las palabras o construcciones que pueden recibir una explicación intravasca [...]. También aquí tocamos los límites mismos [...]. Queda la esperanza de la publicación de materiales nuevos, que tiene que haber, [...] que darán nuevas luces: queremos en lo posible, hacer historia, no prehistoria lingüística. *Queda también la posibilidad de cambiar de ojos, de conseguir por un esfuerzo mental que lo familiar dado por supuesto se convierta en extraño y necesitado de explicación.* (Mitxelena 1970: 308; etzana geurea [J.L.A.]

Asmo horrekin saiatu gara gu ere 1995tik eta, batez ere, 2003tik aurrera alor horietan hurbilketa berri eta, asmoz, boteretsuagoak aurkezten: dela ahaidetasun genetikoak frogatzeko helburuarekin egindako erkaketen emaitzen laburra, dela mailegutzat aurkeztu zenbait proposamenen ahulezia, dela barneberreraiketa aurrerago eraman beharra, dela erroen (eta gero morfemen) forma kanonikoak berreraiketan eta etimologian beste tradizio garatuetan bezala eman diezagukeen laguntza, gramatikalizazioaren etorbideak gainerako bidezidorren aurrean dakarrena, homologien (ez analogien) bila bideratutako tipologia holistiko diakronikoa... izan dira aipagai saio horietan (cf. Lakarra 2003, 2011 eta 2019a besteren artean).

Ezagun denez, etimologiagintzan erroak familiaka antolaturik idoro ohi ditugu —edo horretan saiatzen dira bederen ikertzaileak— (ikus Schuh 2013 txadikoarentzat, Sagart 1999 txinerarentzat) eta, familietan oinarritutako azterketak —batez ere aski hedatu direnen tentuzko analisiak— beste ezerk (bereziki erro solteek) eman ezin diezaguketen laguntza eta segurtasuna es-

³ Ez da esan beharrik oinarri eta metodoez ageriko ardura eta zaletasuna erakutsi eta are aldarrikatu zuela bere lehen lanetarik (cf. Mitxelena 1950, 1956, 1957b, 1963, 1964, 1974 [1965], etab.) eta horregatik beragatik 1970eko horren garrantzia bere eta alor osoaren ibilbiderako antzeman litekeen aldaketa gogoarengatik.

kaintzen digute.⁴ Azken urteotan hitz-familia zaharren berreraiketak bere baitan dituen aberastasun ia agortezinak xurgatu eta kognadoak ugaltzeko zenbait saio egin ditugu (2018b, 2019b) *ban/bar-/bal-* eta *bon/bor-/bol-* sareetan zehar, baina helburuak agortzetik urruti direnez, askozaz gehiago da beharrezko eta are premiazko duguna (Lakarra 2019b, prest.-b).⁵

Lakarra (2018b)n *ban/bar-/bal-*en familiaren zirriborroa berreraikitzen saiatu ginen. Horretarako 140 bat forma bildu genituen hiztegieta zein bere aldetik, ardi erratu bezala ziren beste hainbeste hitz; baina ahal bezain xeheki aztertutik beren artean lotura formal eta semantiko sistematikoak direlarik, kognadotzat hartu ahal izateko modukoak ditugula erabaki genuen. 140 horietarik 10 bat ziren gehienez *EHHEN* edo lehenagoko bibliografian antzemana, baina askoz gehiagoren arteko erlazioa eta hasierako oinarri komunaz ondoko bilakabidea atzendua edo ahaztua zen. Are gehiago, ezagun horiek ia guztiak *b-* multzokoak ziren eta 2 horietako batzuen *ø-* eta *m-*aldaerak; azkenik, *baso* (< **bar-so*), *bartz* (< **bar-tz*) eta *bazter* (< **bar-z-der*) landa, guztiak ziren flexiokoak. Lan horretan hainbat *b-*, *ø-* eta *m-* gehitu ditugu eratorrietan eta horien artean gutxi du (*ardi*, *arte*, *arto*, ...) *-r* eta gehiagok *-l* (*balde*, *malda*, *baldi*...), *ban* eta *bat*⁶ landa. Flexioko morfoek (*mare*, **marre* nahiz *marru*-k demagun) guztiek *-r*.

⁴ Nolanahi ere, aurrekoak ezin du ukatu ezinbesteko dela metodo berria eskura ditzakegun bermerik eta baldintzarik sendoenekin erabiltzea; beharbada beti lortu ez arren saiatu gara bai argudio formal, bai semantikoak ahalik hobekienik lotzen eta pisatzen, edozeinek dakienez argudiaketa katea ahulago delarik katebegiak gehitu ahala.

⁵ Interesgarri izan liteke arestian sinologian, indoeuropar ikasketetan eta, oro har, hizkuntzalaritza diakronikoan hurbilketa honek [beharbada, zehatzago Matisoff-en «allofam» eta horrelakoen aplikazio xelebreak] izan litzakeen arazoez eta hutsunez Fellner-ek eta Hill-ek (2019a, 2019b) egindako salaketa eta haiei Handel-ek (2019) emandako erantzuna. Zalantzarik gabe, edozein diakronista bide litzateke (eta itxaroten dut aurkako jokabidearen frogari aski aurkitzea lan honetan eta aurrekoetan) Hill eta Fellner-ek onartzen duten ikuspegi ezin sinplis-tagoaren antipodetan:

«Conclusion. As Handel perfectly paraphrases we, ... think that word families are nothing more than a convenient excuse for sloppiness and for the avoidance of rigorous application of the comparative method; that they enable and encourage scholars... to carelessly throw together a bunch of look-alike words, casually assing a polyvalent proto-form to account for them all, and declare to the gullible that they have completed the reconstruction of the ancestral language» (Fellner & Hill 2019b: 171).

Aldiz, inor gutxi bide luke arazorik bere egiteko ondokoa:

«(...) the explanatory value of a reconstruction comes not from its ability to index a correspondence pattern, but from pairing it with a language specific set of innovations that, when applied to the reconstruction in chronological order yield the attested form» (Fellner & Hill 2019b: 162).

⁶ Hauezaz ikus beharago 24-25.ak eta 39. *mantz*; horren hurbileko izan ez arren lotuak dira (**b-* > *ø-* bilakabideaz) 1-21 sarrerak.

Lan horretan erakutsi genuen *-n > -r* eta *-r > -l* aldaketak lehendabizikoz CVC monosilaboen artean, konposizioan eta eratorpenean (ez flexioan) jazo ohi zirela, gero bisilabo zenbaiten eskuineko aldean —alternantzia eza-gunik gabe— aurkitzera iritsi arren: *bar* → *barhen* (flexioa) / *bar* → *bal-do* (erator.-konpos.) / *bar* → *zabal*. *Ban* aditz-erroa eta *bar* jatorriz lotuak badira, proposatu bezala, aurreko garai zaharrago batean *-rduna* (*bar*) *ban*-en eratorpen alomorfoa zen eta, —*bal*- alomorfo berriagoa sortu ondoren— *bar* familiaren oinarritzko forma izatera igaroa, *ban* fosilduaz (lexikalizatuaz) eta familia horretako gainerako kideetarik pixkanaka urrunduz. Ondoren, haurtuta horixe bera gertatuko zen *ø*- eta *m*- zutabeetako kideen artean eta, are gehiago, horien eta epe luzeagoan familiaren gune izaten jarraitu zuten *b*- zutabekoan artean.

Ban/baren familiatik landara, *bon* eta *bor* erro aske eta familia banako (eta txiki)tzat genituenak ere familia⁷ berekoak direla erantsi ahal izan dugu eta baita *bol* ere, bigarrenaren eratorpen-aldaera modernoagoa; lehenago berak zuen, seguru asko, egiteko hori familiaren oinarritzat jo dezakegun **boni* buruz. Artean ezagutzen genituen *bortz/bost*, *borobil* eta *ortzi* (< **bortz-i*) ia bakarrei, hasierako C-ren txandaketak direla ia 30 bat oinarritzko eratorri eta konposatu erantsi genizkien. Gertakari honetan baduke pisurik *boren* familian **b- > ø-* jaso dutenak (*o-*) franko izateak, baina baita **bo- > mo-* kasu are ugariagoek ere: ~25 *b-* / ~20 *ø* / ~33 *m-* edo ziren gure kontuak, gogotan izanik etimologia guztiak ez zirela nahi bezain seguru, batez ere *m-* zutabearen arrazoi ezagunengatik.⁸

Alabaina, garbi genuen ez zela izan zitekeen ahaide guztien zerrenda osoa agortzen —urruti gara oraindik ere horrelakoetarik— eta han eman ez genuen hainbat xehetasun zor genuela familiako kide askozaz edo gehienez (Lakarra 2019b, prest-b).⁹ Saio honetan formaren nahiz esanahiaren azterke-

⁷ Beharbada «makrofamilia» deitzea litzateke oraingoz zehatzena, airtortuki hizkuntzalari-tza erkatuan eman ohi zaion kutsu desatsegin ezagunarekin; itxaron dezagun ekinaren ekinaz aurrizki itsusi hori gal dezaten.

⁸ Hemen ez dut astirik honi lotzeko, baina komeniko bide luke **b- > ø-* / *__a-e-i* erorketei erabateko erregularitasunak eskatzen hasi aurretik **b- > ø-* / *__o-u* ere ez dela erregular-erregularra oharreza: *ortzi* eta *ostegun*-en aldamenean *bortz/bost* nahiz (are harriagarriago) *hamabost* eta, alderantziz *bi* eta *hamabi* baina *amaitu* eta *barru/barre* baina *maldi/aldi/baldi*. Badirudi azentu nagusitik ezker-muturrerako distantzia, hitzaren zati ezberdinen gardentasun edo gardentasun falta, erroan edo aurrizkian nahiz lehen osagai hierarkikoki apalagoan izan eta antzeko kontuak ere esanguratsuak izan zitezkeela noizbait fenomeno hauen baldintza gisa eta ez da harritzekoa horiek gabe irregularizat, salbuespentzat edo are ezinezkotzat jotzea fonetikazko joera moderno (edo unibertsal) hutsen arabera; ikus 14. oh. Kontu honek badu eite bat *h*-aren bilakabidea dela eta aurki ditzakegunekin, esaterako (garai diferenteetarako, seguruenik) Mitxelenak azentuaren eskuin eta ezker aurkitutakoarekin (azkenaz ik. familia barneko *h*-en irregularitateekiko *FHV*²-ko pasarte famatua).

⁹ Lakarra 2019b-n badira batzuk *omen*-en aldaerez eta (zehazki *Z ümen* azaldu nahiz zenbait ohar aldaketaren testuinguru eta kronologiaz. Halaber, aspaldi hasitako (Lakarra

tan ikasitakoak etimologia berrien bilaketan seguruago eta urrunago jotzeko laguntza ematen zigula aldarrika genezake; orobat, lortutakoaren zerrendan euskararen sintaxi zahar eta berrian hainbesteko egitekoa duten partikula mordoa (*alde, aldi, arte, baldin...*, *omen, orde, ote...*) gehi horien eratorrien jatorriaz (eta bilakabideaz), edo *eban* aditz zaharraz bildutakoak erantsi litezke.

Zutabe ezberdinetako kideen arteko erkaketetan bilatzen den egokitasuna ez soilik formari nahiz semantikari, baina funtzioari ere badagokio: Lakarra (2018b)-n erro beretik zetozkigun alomorfoak genituen testuinguru fonetiko bertsuan (*arte / alde, maldo / arto...*), bata forma (*d*) eta esanahi zaharrarekin, bestea forma (*t*) eta esanahi-funtzio berriarekin ('plural-aditz-izena'); cf. Lakarra (2018a). Aldaketa semantikoa, kronologia eta, oro har, gramatikalizazioa ere berreraiketa sendotzera zetozen, usu alomorfo zaharrak morfemen funtzio zaharrarekin edo hitzen adierarik zaharrenarekin baitzihoazen; aldiz, alomorfo berrienak funtzio eta esanahi berrienekin, Kurylowiczen irakaspen ezagunak ontzat emanaz.

Azterketa hauek —lehen hurbilketok, hobe, zer aztertu ugari gelditzen baita bertan— argi utzi zuten ondare zaharreko hitz-familiak oso urrun direla —askoz ere aberatsago kopuru eta hizkuntza zaharraren informazioan— maileguen gainean eraikitako edozein saretatik, zein ere diren hauek zabal eta are zahar eta orokor.¹⁰ Bestalde, badakigu **don, her* edo *har* erroen familiak ere ez direla txikiak, nahiz ez den pentsatu behar gainerako guztiak tamaina horretakoak izango direnik. Alabaina, gutxi bide dira *ban/bar-/bal-* eta *bon/bor-/bol-* lege ezker nahiz eskuin berreraikitze hainbat laguntza eman diezaguketenak, ez bakarrik «azken soluzio etimologikoekin» (ba ote, izan ere, horrela dei litekeen ezer?) baizik eta etimologia-tekniken garapenerako lantoki edo gudu-zelai gisa.

Lanotan euskara zaharraren morfologia eta fonologia diakronikoaren azterketan Mitxelenaren paradigma klasikoak eskaintako baliabideak xurgatzen eta berriak trebatzen saiatu naiz, ahal nuen neurrian beren ezarpena zabalduaz eta sistematiko eginaz, geroztik lortutako zenbait aurrerapen analitiko tarteko: **b-* > *Ø-* «hedatua», horren eta **b-* > *m-* gehi **-n-* > *-h-* arteko

2009) Mitxelenaren ustezko **VV* > *VVh* (*saihets, oihu...*) «*h*-orokortzearen» aurka ere (*oihan, oihes, oihal...*); itxaron dezagun oraintsuko hauek aspaldiko haiek baino hobeak izatea.

¹⁰ EHHERen kopuruak ezin adierazkorrago dira: aztertutako 200 familia (erdi eta erdi, mailegu / ondare zahar) baina ia 2600 hitzetatik gehienez ere 400 bat izango dira erro mailegatuen gainean eraikiak eta 2000tik gora ondare zaharrekoei dagozkienak. Ikerketa diakronikoa aitzinatzeke zein bidek zuen lehentasun hierarkikoa beti izan da garbi —edozein hizkuntza eta familiatan bezala— baina erraztasun eta erabilgarritasunagatik lehentasun metodologikoa aitortu zitzaizen maileguen emaitza ia agortua delarik Mitxelenak erakutsi lege, are bistakoago da ondare zaharraren azterketaren erabateko lehentasuna helburu zein premietan.

kronologia erlatiboa, Trasken Legea -TV/-DV atzizkiez, morfema zenbaiten gramatikalizazioak irakatsiak (cf. Lakarra 2013, 2016), etab.¹¹ Agerian edo estalian, gogoan izan da, orobat, beste tradizio batzuetako ikertzaileen sarriko aldarrika, (adib. Koch-en eta Hercus-en 2013koa, Australiako hizkuntzez); alegia, hitz-familien azterketak areagotu egiten duela bere laguntza «erdi-kognadoen» edo «kognado-ekzutuen» erabileraren bidez:

Our experience suggests that the stock of cognate sets among Australian languages can be greatly increased if comparativists look beyond the obvious cognates. We suggest that this is not only desirable but necessary if we are to gain a true picture of how the languages are related historically. An adequate stock of cognates is required to establish (a) which subgroups of a language family (such as Pama-Nyungan) contain reflexes of a given etymon, (b) to what level (protolanguage or early areal group) a given etymon is reconstructible, and (c) what is the proper genealogical classification of the languages. Such a method, one which goes beyond the obvious comparisons and seeks out the obscure cognates for the light they can provide on the linguistic past. (Koch & Hercus 2013: 50; etzanak gureak dira [JAL])¹²

Izan ere, kognado erraz-ageriko-hertsien azterketa (= Watkins 1990ko «E[timologia] 1») aski izan liteke berreraiketa eta etimologia lanaren abiapuntutzat, ez amaieratzat, ordea:¹³

Proper etymological study consists of finding and listing all cognates, regardless of whether they are equivalent semantically or have shifted their meaning, whether they are whole words or just parts of words, and whether their relationship is transparent or obscure. Special effort may be required to find the non-transparent, obscure cognates, which may survive only in a rather disguised form. (...) The reflex of an established protoform may survive in a disguised form. In comparative grammar, special value for reconstruction is placed on such «relics» or «archaisms», that is, reflexes of an earlier form that survive in an altered and possibly disguised function (...). The search for such disguised forms should be an integral component of the etymological study of vocabulary as much as it is of comparative grammar (Koch & Hercus 2013: 36-37; etzanak gureak dira [JAL]).

¹¹ Lakarra 2018b-n eta prest.-b-n ondoko erkaketa-eredua proposatu genuen: $C_x V_1 C_y - C_z V_2$ non $C_x = (b, m, \emptyset)$, $C_y = (n, l, r)$ eta $C_z = (D, T, \emptyset)$; horrezaz landa, semantikazko erlazioak izan dira kontuan eta baita Kurylowiczen hatsarre ezagunak ere.

¹² Honek guztiak zerikusi gutxi du, noski, Juliette Blevinsen ikerketa-programarekin, dela euskara-IE, dela tonga-austronesioa erkaketan edo beste edozertan; ik. Lakarra 2018a-ko zenbait pasarte eta han aipatu Blusten kritika gogoangarria austronesioaren inguruan.

¹³ *ardano edo *enazur aski dirateke ardo, ardau, ardão, arno, ardan-, etab. nahiz hezur, azur, etab. aldaera eta alomorfoak batasunera eramateko, baina ez beste ezertarako eta, beraz, berreraiketa horietan ez da etimologoaren lana amaitzen, (ez luke behar, bederen) are erroen Forma Kanonikoa bisilabo zaharra zela suposatzen zuten Mitxelena (1979) edo Uhlenbeck (1942 [1947]) bezalakoentzat.

Norbaitek galde lezake pasarteotan aipatu edo zirriboratu gurariak *gulerijek* ere ez ote diren, —haiek garatzeak dituen zailtasunengatik— eta are gehiagok uste lezake holakoak ezin erabili ahal direla besterik ezean baino, metodo estandarrak beren azken mugaraino eraman direnean edo. Baina ikertzailearentzat gertakari hau ez da apartekoa, eta ez bide da izan iraganean ere: *EHHE-200*en hitzaurrean erakutsi da berreraiketa (batez ere barne-berreraiketa) ez dela aitzinatu ohi hainbat lekukotasun erantsiren pilaketaz norbaitek pentsa lezakeenez, baina, batez ere, lanabes analitiko berri eta boteretsuagoen garapen luze eta nekosoaren bidez.¹⁴ Nolanahi ere, euskara hizkuntza isolatu, corpus erlatiboki labur —gehi ez beti komeni bezain ezagun hainbat alde eta alderditarik— eta ikerketa tradizio are urri eta modernoagokoa delarik, ez bide dio inori kalterik egingo metodoak sendotzen saiatzeak, hots, beste tradizio batzuetan garatuak hemen bertakotzen eta fintzen, Mitxelenak igo gintuen bizkarrean (cf. Campbell 2011, 2013) bertan goxo egonean izan edo, are okerrago, maldan behera amiltzera jo gabe. Itxaroten dut inoiz (cf. Zuazo 1992) etimologiaren arlo irristakorretik ere igaro zen Koldori ongi merezitako esku-erakutsi gisa guztiz desegoki ez iruditzea.

2. Aztertutako Corpora

1. *Ahi*. Orokorra, Z eta Err salbu, *OEH*ren arabera: «V, G, AN-5vill-larr, B, L, BN; Urt II 233 (+ *ahija* II 71), Dv, H, *VocB* (ay)), *ahia* (SP, Lar). Ref.: A (*ai*); *EI* 179s; Asp *Leiz* (*ie*); Iz *To* (*aiya*), *ArOñ* (*ái*); Etxba *Eib* (*aixa*); *EAL* 134; Elexp *Berg* (*ai*)». Esanahiari dagokionez, «Papilla. «*Ahia*, bouillie, puches, papas. *Ahia jalea*, mangeur de bouillie» SP. «Alica, voz anticuada, significa un género de puche medicinal, *aia mota bat*» Lar. «Papilla», «poleada, *aia*», «talvina, especie de puches, *aia mota bat*» Ib. «Papilla de harina y leche» ez da gauza ezezagunik.

Formari doakionez, *-a* itsatsia duela balirudike ere erdialdeko hiztegi-gile zenbaitengan (SP, Urte, Larramendi) hori ez da batere segurua (ordainak artikulua horiturik eman ohi dituztelako) edo kasuren batean hala baltiz berrikuntza ulerterreza delako —hitza normalean erromantzez pluralean erabiltzen baita— eta hortik *ahi* gehi *-ak* = *ahiak*, → *ahiak* ken *-k* (cf. *aldia*

¹⁴ Lege fonetiko bat ez da soilik haren *input* + *output* + testuingurua bakarrik; aspalditik dakigunez 1) dialektoari buruzko informazioa, 2) soziolektoarekikoak eta, batez ere 3) kronologiarekikoak ere ez bakarrik komenigarri baina premiazko ere izan liteke zehaztea (ik. 8. oh.). Bestalde, «testuingurua» diogunean ez da beti aski ezker eta eskuineko hotsekin eta gorago aipatu bezala, urrunagoko silabak, prosodia edota morfologiako informazioa ere beharrezko izan genitzake. Hauek sinkronia modernoetarako gauza ezagunak badira, ez jakin zergatik ez ote diratekeen are baliotsuago garai joanen berreraiketarako (cf. Lakarra prest.-c).

eta *ordea*, hauetan inesibo mugatutik berranalisatuaz; ik. Lakarra 2018b). Semantikarentzat gogora *pochar*, *hacer papilla*, etab. Beraz, **ban* ‘moztu, txikitu’ + *-i* > **bani* > **ani* (**b-* > $\emptyset$ -rekin, cf. 35. *mahi*, erregela hori gabe eta **b-* > *m-* / $\_\_\text{Vn}$) gehi **-n-* > *h-*rekin: *ahi*.

2. *Ahitu*: *OEHN*en arabera «(V-gip, G, AN-gip-larr-erro, L; SP, Urt I 6, Hb ap. Lh, Dv, H; *aitu* Lar, Añ (G, AN), Izt 4r, *VocZeg* 286, Dv (G), H). Ref.: A (*aitu*, *ahitu*); Iz *ArOñ* y *To* (*aittu*); Gte *Erd* 77. v. *akitu*. Tr. Documentado en textos labortanos, guip. y alto-nav. En el siglo XX se encuentra tbn. en autores de origen bajo-nav. como J. Etchepare, Barbier o Lafitte (antes hay un ej. en López, en lo que podría ser una errata por *akitu*, término que habitualmente usa), y en vizc. modernos como San Martín (*Zirik* 5) o Gandiaga. *Etim.* v. *akitu*.» Iturri berean adiera nagusiak «Acabar(se), agotar(se), consumir(se), debilitar(se)» dira, hein handi batean **eden* (> *atseden*, *eten*)-ekin gertatu bezala.

Hitz honen eta antzeko hedadura eta esanahiko *akituren* arteko erlazioak arduratu zuen Mitxelena¹⁵ eta Gavel ere hau baino lehen;¹⁶ *OEHN*ko *akitu* sarrikeran «*Etim.* En *ahitu* y *akitu* podría tratarse de un préstamo introducido en dos formas: rom. *aganit* y **acanit* vendría bien por el sentido» laburtzen da, *DCECH* s.v. *gana*-ra bidaliaz, funtsean *FHV*¹-ekoa errepikatuaz. Horrezaz landa «Cabría tbn. acaso que se tratara de un compuesto cuyo primer miembro estuviera o no provisto de un suf., por ej., *-k* de erg.: cf. *lo hartu* / *loak hartu*, *su hartu* / *suak hartu*...» benetan bitxia ere proposatzen da, lehenbizikoz, da-kidanez.

¹⁵ *FHV* 1961 12.9n «Hay pérdida aparente de *k* en a.nav. guip. lab. *a(h)itu* ‘fatigado’ ‘agotado, acabado’ frente a a.nav. Elcano ronc. sal. *akaitu* ‘cansado’, b.-nav. lab. *akhitu* (rad. *akhit.*, Leic. Hebr 12, 3). Podría tratarse de un préstamo introducido en dos formas (...) rom. *aganit* y **acanit* vendría bien por el sentido» [Corominasen gazt.erako hiztegi etimologikora bidaliaz, s.u. *gana*, 7-8. oh.]; *FHV* 1977ko gehiketetan, aldiz, «no termino de ver cuál es la relación entre *a(h)itu* y *ak(h)itu*: no sé, en particular, si coexisten en alguna localidad o zona con valores distintos, aunque sean próximos (...) no se aprecia bien la diferencia de uso entre ambos verbos, si es que realmente existe. Desde otro punto de vista, Corominas, *Tópica Hespérica* II, 1972, 298.» (528).

Oso neurtua dirudi *OEHN* islarik ez duen Corominasekiko azken iruzkinak; hara hemen hark zekarrena *FHV*ren I. edizioaz bildu «Notas vascorrománicas»-eko pasartean: «*Ahitu*, p. 234. Claro que puede ser sencillamente la explicación fonética pura que da Michelena. Pero también podríamos pensar que *ahitu* proceda del Sur, del cast. *ahito* (*de camino*, *de trabajo*, etc.) ‘abrumado’ y *akaitu* de un occit. *aganit* entrado desde el Norte, y que en medio apareciera *akhitu*, compromiso o transición entre dos vocablos de sentido igual o muy vecino pero de origen diferente». Ez dakit zuzen «bongo-bongo»aren ala «zergatik ez?» metodo ezagunen aurrekari izatetik den hurbilago.

¹⁶ Gavel ez gehiegi; «exemple peu clair d’alternance entre *k* ou *kh* et *h*» izendatzen du *ak(h)itu*, *akhiti* eta *ahitu*-ren artekoa (479-480; ez da besterik aipatzen); galdera-markarekin bada ere, hor da Corominasen *ahito*-rekikoa. Oharrean antzeko bikotea aurkitu uste zuen *pühüllü* / *püküllü*-ren artean ere; 2.a errata da *OEHN* s.u. berariaz azaldu bezala.

Ezer baino lehen, komeni da markatzea *akitu* eta bere aldaerak *OEH*ren arabera «Propiamente oriental» direla «tbn. lo emplean autores guip. y vizc. modernos» gehitu arren [Orixek eta segizio hertsikoeak, oker ez banaiz], eta zehatzago «(AN, L, BN, S; Aq 895 (AN), Arch *VocGr*, *VocB* ; -*kh-VocS* 134, *VocBN*, Dv, H (L, BN, S)), *akaitu* (BN, Sal, R; Izt 22r), *akeitu* (Ae, Sal, R-is)». Beste modu ustez argiagoan esanik, ez da ahozko ez testu-lekukotasunik (aipatu Orixetar berankorrez landara) B-A-G dialektotetarako eta horko Izt[ueta-ren eskuizkribuko] eta Añibarroren *Voc[abulario] B[ascongado]* (ez bataren ez bestearen idatzi aski zabaletarik) hiztegi-hitz soiltzat hartu behar dira, ez beren egileen hizkeren ordezkari, beste sarri bezala, ezagun denez.

Formarekin abiatuaz, bistan da *-k* > *-h*- bilakabiderik (edo kontrako *-h* > *-k*-rik) ezin gerta litekeela euskaraz bokalar-tean eta hortik datorke mailaketarentzat bi une ezberdin proposatu izana. Alabaina, aurreko *ahitik* abiatuaz ez da ez formari ez semantikari dagokion arazorik *akitu* baino (are honen aldaera *akaitu* eta *akeitu* baino) askoz zaharrago dirudien *ahitu*-rentzat (**b* > $\emptyset$ - gehiagotarako ikus 1-21 sarrerak).

Akitu-tik errazago irits bide liteke proposatutako jatorri erromantzerara edo besteren batera (bereziki *akaitu* eta *akeitu* aldaerak gogoan hartuaz)¹⁷ baina, nolanahi ere, honek izan litzakeen arazoak *ahitu*-ri zamatzeta ez da zilegi ez komenigarri, 2. hau euskararen barnean erraxki azaltzen baita atxiki nahi izan zaion sasi-senideaz askatu ondoren: **ban* ‘moztu, txikitu’ + *-i* > **bani* > **ani* (**b* > $\emptyset$ -rekin) > **ahi* + *-tu* = *ahitu*, hots, ‘zatitu, moztu, xehatu’ eta hortik ‘akabatu, ahuldu’, etab., goian markatu bezala, (*ats*)*eden*, *edeki* eta gainera-koen bilakabide semantikotik gertu asko.

Ez da hemen *ak(a)(b)itu*-z gehiago aritu beharrik; aski izan bedi markatzea horrek eta *ahitu*-k egoki dutela (beharbada eurek egokiago) *FHVn* beren ondotik aztertu *oiher*-i eta *okher*-i buruzko iruzkina: «Ahora diría que *oi(h)er* y *ok(h)er* son términos completamente distintos en cuanto al origen, unidos por cierta semejanza formal y semántica: además, esta última es en buena parte un fenómeno de traducción» (528).

3. *Ahizpa*: «1. Hermana (de mujer); 2. «(Sal, R), árboles gemelos que brotan de una planta» A.» (*OEH*). Lehen adieran orokorra da, B salbu (*aizta*); *OEHk* «*VocPir* 161 (para Sal da *ainzpa*, pero el lexicógrafo [Mitxelenak berak?] ha oído siempre *aizpa*)» oharra dakar.

Nolanahi ere den datu hori, «*ainzpa* (R-uzt.) ramas gemelas que arrancan casi desde flor de tierra» eta «*ahîzpa* (R, Sc) hermana» dakartza Az-

¹⁷ Eta ez gutxiago *OEH*-ko «*akabi* (S; *VocS* 129, Gèze), *akabitu* (S)» tokatu bezala aldamean ezarriz. Oinarrizko errua *ahitu*: *akhitu* berdinketan da, bistako behar luke *akait(u)*, *akeit(u)* zein edozein **akVit(u)* beti zaharrago izango dela euskararen historian *akitu* baino; cf. Lakarra 2015 eta *EHHE oroitu(u)*, *oreit(u)* eta *oreit* eta beren eredu gaskoiak (*forfeyt*, *horheytt*). Orain ere Watkinsek arrazoi: «konparatzailearen lanean zera guztia zer zerekin konparatu jakitea dugu».

kuek¹⁸ eta sudurkari horiek merezi zuketan *OEHN* testuinguru honetantxe egoki islatzea. Bestalde, hor biltzen diren Corominasen zalantzek¹⁹ ez dute oinarri aski ez erromantzearen eragina ez atzizki ezberdina onartzeko *aizta*-rentzat: *-zb-* > *-zt-* dugu *aztarna* eta *aztarren* zein *aztertu* ere (nahiz *Hazparren*), paralelo ezagun batzuk aipatzearen ik. *EHHE*, ss.uu.). Hor bertan (s.u. *aiztur*) biltzen denez, Gorostiagak (1958: 61) *ahizpa* aurrekoaren familiarekin lotzen du paralelo moduan, lapur hizkeran guraizeak *ahizpak* deitzen direla aipatuaz, baina «osaerazko xehetasunak ez leudeke argi hipotesi honetan ere».

Niketz, osaera ulertzen errazago litzateke *ban*-etik abiatuaz, 27 *haitz*-en familia osoa bezala: 28. *haize*, 8. *aizter*, 9. *aizto*, 10. *aiztur*): alegia, **ban-iz-ba* > **øan-iz-ba* > **âhizba* > *ai(n)zpa/-ta*; *-ba* ahaidetasun atzizkiaz beste lan batean (Lakarra 2020) jardun dut eta han adierazi bezala ez da arrazoirik Schuchardti kasu egiteko *ba* morfemaren arrastorik inon ez dela dioenean, ezta Corominasi ere *aizta*-k *ahizpa*-k ez duen atzizkiren bat izan dezakeela proposatzean.

4. *Aho*: Orokorra; *OEHko* aldaeretan ‘*aoba* det., *abo*, *afo*, *ago*, *agu*, *au*’ agertzen dira eta ‘boca’, ‘Filo de un instrumento cortante’, ‘Abertura, entrada’, ‘Boca de estómago, de cañón’, etab. adierak.

Lehenago ere (Lakarra 2013) markatu dugu *-o* burutu-marka zela (COMPLETIVE gramatikalizazio teorian, ik. Heine & Kuteva 2002, s.u.). Cf. hemengo ‘cortante’ (= ‘cortar’) eta hurrengokoa. *EHHEN* **(h)ano* berreraikitzen da eta beste hizkuntza batzuetako semantikazko paraleloen bidez **han*, *handi*-ren familiara hurbiltzen; orobat «erabilera metaforikoz» azaldu behar direla proposatzen ‘mintzo’, ‘dastamen’ eta ‘sarbide’.

Orain, aldiz, azken esanahia erroaren zaharrenarekin lotuko nuke: **ban* ‘jo, sartu, moztu’ + *-o* ‘egindako’ > **bano* ‘sartu-, moztu-, zulatu-tako’ > **ano* > *aho* ‘sarrera, zulo’. Cf. 34. *maho*, *mau*, **b-* > *ø-* gabe baina **b-* > *m-* / ___ *Vn* aldaketarekin.²⁰

5. *Ahotz*: orokorra. «(V-gip, AN-larr, Ae; Aq 312 (G *aoz*), *VocBN*, Dv, H (*ao-*)), *agotz* (V, G, AN, L, B, BN, Ae, Sal, S, R; Dv (que cita a LE), H, ZMoso 69), *alkotz* (Lar, Hb ap. Lh, H (V, G)), *allotz*

¹⁸ Eneko Zuloagak gogoratu zidan badela *aizta* (diptongo sudurkari esplizituarekin) Mendiagaren ere (ik. Ulibarri 2013: 182-3, 9. oh.).

¹⁹ «*Etim*. Cabe que *-pa* [sic] no sea más que una variante de *-ba*, de valor desconocido, en nombres de parentesco [resic]. No parece que la hipótesis de Corominas de una influencia románica sea indispensable para explicar vizc. *aizta*: ¿variante fonética o forma con distinto sufixo?» (apud *OEH*).

²⁰ Eratorriak izanik ez dira hemen sartzeko baina aipagarri iruditzen zaizkit *agiri* < **ahohiri* (**a.iri* bidez) eta *ahur* < **ahohur*, biak *a-* hutsarekin lehen osagai gisa. Gorputzaren inguruan antolatutako «giza-geografia» arrunta da munduko lau alderdietan eta, gehienetan, buru eta aurpegiari erreferentzia berezia eginez.

(V (-ill-); H), *alloz* (Lar Lcq 175 y H, Hb ap. Lh), *arotz* (V-gip), *autz* (R)» *OEH*rentzat.

Esanahiari dagokionez «moztutako» batetik abiatu behar da: cf. *OEH* «1. Paja, residuo de paja *trillada*; «Paja, conjunto de bracteas y escamitas que rodean a la flor en las gramíneas y constituye su perianto» eta are aurrekotik «erizo de la castaña» ere. Formari dagokionez, **ban-o-z* > **banoz* > *ahotz*; amaierako atzizkiaren kasu gehiagotarako ik. 13. *antz* eta 39. *mantz*, *hor-tz*, *bel-tz* eta beste zenbait adibide ezagun.

Azken azalpen honek *ahotz*, *aotz*, *agotz*, *arotz*, *autz*-entzat balio du baina ez, noski, *alkotz* eta *allotz*-entzat; alabaina horiek ere sudurkari batetik —go- gora **-n-* > *-h-* sud. gertatu dela erro honetan— hurbil gelditzen dira, cf. *el-tzaur* < **entzaur* (< **benutze-hur*) edo *arraultzako* -ltz- < -ntz-; cf. *ahi* : *mahi* :: *aho* : *maho* (*mau*) :: *mahiz* : ____.

6. *Aihen*. *OEH*k dakarrenez «gral. (no Sal, R)». Esanahietan «cepa, tronco de la vid», «Sarmiento; pámpano, tallo trepador de la vid u otras plantas», «el tallo de las trepadoras como la alubia, uva, etc.» dira ezagunenak eta horiekin batera «Rodrigón, la estaca que se pone en las vides», «hierba de los pordioseros», «una mata, cuyas ramas secas fuman los niños», «Nombre genérico de las trepadoras» eta are «amarradero de lanchas» eta «señal que se ponía en las orillas de los ríos y terrenos públicos para indicar su apropiación y construir una casa, molino o ferrería [...]», etab. ere lekukotuak dira.

Adiera ezberdinak biltzen dituen «behetik (gora)» edo antzekoa litza-teke eta formari dagokionez ez *ban*-etik baizik eta *ba-* (< **bar*) aurrizkitik abiatu beharra dago: **ba-hen* > **ahen* > *aihen*. **Her* erro eta postposizio zaharra dugu, gramatikalizazio bidez **he-* lokat. zah. (eta genitiboa, cf. La-karra prest.-a) eman dituen; hortik **he* + ines. *-n* > *hen*.

7. *Aiher*: Erdi-ekialdeko hitza «(AN-gip, L, B, BN, S; SP (sin trad.), Lar, Dv, H)» *OEH*-rentzat. Batez ere *aiher izan* esapidetan lekukotua. *OEH*n «Propensión, inclinación; deseo», «Inclinación, afecto» adierak eta are «duda, sospecha», «suposición» —2.kariak seguruenik— ere badatoz.

Interesgarriago da etimologiantzat ondokoa: «Se ha sostenido, así por G. Bähr *Baskisch und Iberisch* 37, que *aiher* vale en toponimia por ‘inclinación, pendiente’ en sentido físico: *Ayerbe* «unter dem Hang», etc. v. *aiherkunde* (2) con un ej. de Eguzkitza». Horrenbestez, aurrekoan bezala *ba-* ‘behe, barru’tik abiatuaz **ba-her* > **aher* > *aiher* genuke **b-* > $\emptyset$ eta *-Vh-* > *Vih* ezagunekin; aurrizkiarentzat aurrekoa eta 19. *apatz*. *Her*-entzat cf. *okher*, *akher*, *leher*, *her-tz* eta *ežker*.

8. *Aizter*: (R; Aq 4 (R); (*aiz-* R-uzt), *aisterko* (R-is). Ref.: A (*aiz-terko*, *aĩnzterko*); *ContR* 517 y 530. (Dim. de *aiztur*). «Tijeretas» A.

«Aistérkua, la tijera (R-is)» *Contr* 517. «Aĩzterkuak, tijeras (de entre manos) (R-uzt)» Ib. 530. *Frantzia famaturik / erkintan dira ofizio nobleak, / aixtorko xorrotzale / eta txerri-osatzaleak* <ora->. «Les aiguiseurs de ciseaux». *ADonostia GH* 1926, 72 (en la vers. de A *Ronc* 298 *aizturko-xorrotxzale*).

Hitz honen eta ondoko bien etimologiarako ikus 27 *haitz* oinarria; **ban-i-z* > **øan-i-z* > **âhîz* > *hâîz* → *hâîz* + *-der* > *ai(n)zter* genuke;²¹ cf. 10eko *-bur* eta 36c *maizter* (osaeraz berbera, *b-* > *ø-* gabe eta, ondorioz, sudurkari-tzea pairatuaz, **b-* > *m-*).

9. *Aizto*: «(R-uzt; Lar, Sb-Urq, Izt 15r, Dv (R), H (V); *aĩzto* R-uzt), *aixto* (R-uzt). Ref.: A (*aĩnzto*, *aizto*); *Contr* 530 (-i- nasal); *EAE* 140» *OEH*rentzat.

*OEH*k dakarren «2. (BN-ciz ap. A). Machete. *Bere burua erail zuan bu-larrak aiztoz* (machete) *igaroaz*. J.M. Tolosa *EEs* 1913, 162s.» lekukotasuna ezin har oso fidagarritzat aurretik daraman *erail* horri so eginaz bederen, parentesia bera ez aipatzearren. «*Etim*. Según la opinión más general se trata de un derivado de *haitz* ‘peña, roca’. Cf. el caso de al. *Messer* ‘cuchillo’, etc.» (horrela Watkins 1990 ere); ikus 27 *haitz*.

**Ban-i-z* > **øan-i-z* > **âhîz* > *hâîz* → *hâîz* + *-kol/-to* > *ai(n)zto*.

10. *Aiztur* (AN-5vill, L, B, BN, Sal, S; Deen I 317 (*aes-*), Lar, Añ (AN), Sb-Urq, Izt 116v, *VocB* (*ais-*); *h-* Gèze (*hais-*), H), *haixtur* (AN-5vill-burg, L, B, BN, Sal, S; Urt *Gram* 34, *VocBN*, Dv, H; *a-SP*, H), *hainztur* (H; *hains-* Ht *VocGr* 340, H), *hainxtur* (Ht *VocGr* 299), *aizter* (*aĩzt-* R-uzt), *aiztor* (AN-ulz), *aistor*, *axtur* (AN-5vill, Sal; ZMoso 71), *aztur* (AN). Ref.: A (*aI*)*nzter*, *aiztur*, *haixtur*, *aztur*); A *Apend* (*aiztor*); Lh (*haiztur*, *haixtur*); Lrq /haštür/; *Contr* 530; *CEEN* 1970, 131; Izeta *BHizt2* (*aixtur*). Tijeras. «*Aixtur* <aĩnztur> (R), tenaza» A.

**Ban-i-z* > **øan-i-z* > **âhîz* > *hâîz* → *hâîz* + *-bur* > *ai(n)ztur*. Bigarren osagaia dagoeneko *EHEN* finkatua; cf. 8ko *-der* ere.

11. *Anbo* «V-gip ap. Iz *ArOñ*» *OEH*ren arabera. «*Anbo*, *anbúa*, (el) zán-gano (de abejas)» Iz *ArOñ*. Anbuak *deritzaie / erle alperrari*. / *Oriek erletan ere / jaio bai ugari / bizia motza dute / --badakite ori--*, / *ala ere jarraitu / alperkeriari*. And *Egun* 139. 2 *anbo*. «La espiga enferma que queda blanquecina y sin formar el grano» Iz *ArOñ*. 3 *anbo*. «(V-gip), cepa, trozo de tronco cortado a cercén» A. v. *andui*.

²¹ *EHEN*, *ai(n)zter* ez dator azken aurkibidean, nahiz barruan labur bada ere aztertzen den (288), *-der* 2. osagaia garbi ezarriaz.

Analisia: *an-* (< **ban* ‘moztua’) + *-bo* ‘ingurua’, cf. *orpo* < **hoin-bo*, *albo* < **bar-bo*, etab.; cf. 3ko ‘tronco cortado’.²²

12. 1-*Anso*. 2. «*Anso*, derrumbamiento, hundimiento (Darric.)» *DRA*. 2-*Antso*: «*Anso*, intestino ciego. *Ansoan iten diren odolkiek* «*sanpi-rola*» *deitzen tugu*» Izeta *BHizt2*.

Zalantzarik gabe, 2.a da errazen (**ban-so* ‘mozketa, atal handi’, cf. ondoko *antz-* ere) baina onargarri litzateke baita 1. koarentzat ere baldin eta hobeto finkatua balitz.

13. *Antz*: *OEhk* dioskunez «Documentado en la literatura vizc. y guip. desde Capanaga. En la tradición alto-nav. no se documenta hasta época reciente. Al Norte sólo se encuentra en Duhalde y ya, posteriormente, en autores modernos».

Adiera nagusiak «Resto, traza, rastro» errazki eraman litezke **ban* ‘moztu’-ra (zehatzago, honetatik haietara) eta ondoren «parecido, semejanza», «aspecto, apariencia, figura, símbolo, indicio», etab.²³ Horrenbestez, **ban* ‘cortado’ + *-z* > **anz* > *antz*; cf. 39. *mantz*, **b-* > $\emptyset$ gabe eta **b-* > *m-* / __ *Vn* berankorragoarekin.

14. *Antze*: *OEhn* arabera «G, AN, L, B, BN; SP, Urt I 162, Lar, Añ, Gèze, Dv, H; *-nz-* Ht *VocGr* 269, Arch *VocGr*), *antz* (AN-5vill), *antz-a* (V-arr-oroz), *antzi* (V-ger-och-gip; Lar (-*nz-*), H), *antzo* (AN-gip). Ref.: A (*antze*, *antz*, *antzi*, *antzo*, *anze*); A *EY* III 277; A *Apend* (*antze*, *antz-a*)». Esanahiari dagokionez «1. Habilidad, destreza, talento, capacidad»; 2. (Lar, H). «Modo, método, manera»; «Genio», 5. «Treta, estratagema», etc.; 6. «Cuidado»; 7. «Arte, bella arte; arte, expresión artística en gral.; técnica, arte»; 8. «*Antzi*, señas personales (V-ger)» datoz hor.

Etimologiaren aldetik, nahiz *(*b*)*an* + *-tze* nahiz *(*b*)*an* + *-tz* + *-e* (*antz-e-ko* /*tik* / *ra* → *antze-*) azter liteke, itxuraz; 2.a egokiago seguruenik, aditz-izen zaharra balitz *-de/-te* bailitzateke atzizkia (cf. 21. *ate*, 25. *bat*, edo *golde*, *urte*, etab.).

²² Cf. «La fecundación de la abeja reina se produce en el vuelo de fecundación o vuelo nupcial, que las reinas repiten normalmente en dos, tres y hasta en cinco oportunidades, copulando en pleno vuelo para caer al pasto muchas veces juntos. Luego de la cópula, el zángano muere, dado que se desprende su aparato genital. Las reinas copulan con varios zánganos. La reina guarda en el interior de su espermateca el esperma de los diferentes machos con que copuló. Los zánganos no poseen aguijón, ya que el aguijón es en realidad un ovipositor modificado» (Wikipedia: s.u. ‘zángano’).

²³ *OEhn* akaburantz agertu arren «Algo (...), un poco (...), ligeramente (...)» eta antzekoak ere «cortado»-tik hurbilago dira «parecido», «aspecto» eta gainerakoak baino.

15. *Antzo*: *OEhk* erdi-ekialdekotzat du: «L, BN, S ap. A; Gèze, Dv, H; -nz- Sal ap. A; SP), *antz*u (AN ap. A; H), *aintzu* (AN ap. A; Dv (que cita a LE)), *aintxu*». Esanahiak honela biltzen dira: «*I*. (Precedido de tema nominal nudo). Al modo, a la manera (de); *2*. (S ap. A; Gèze, Dv (S)). «À mesure» Gèze.; *I*. (Dv, H y A (que citan a O)). Modo, manera; *2*. (Lar (+ -nz-)). «Semejanza, *antza*, *antzoa*, *irudia*; *3*. Copia, retrato; (fig.) imitación».

Horrenbestez, **ban-z* > **anz* > *antz* → *antz-o* (cf. 4. *aho*, 5. *ahotz*) > *antzo*; esanahiari dagokionez ‘moztu, -tako’ > **eratu*, ‘osatu, -tako’ > ‘modura’.

16. *Antzu*l: *OEhren* arabera «gral.; Lar, Añ, Dv, H; *anzu* SP, Lar, Aq 267 (AN), Añ, *VocBN*), *antxu* (G-goì, L, BN-baig, S, R), *auntzu* (G-nav; -nz- Aq 110 (G) A), *antzi* (V; Añ (+ *anzi*)). Ref.: A (*antz*u, *antxu*, *anzu*, *aunzu*, *antzi*); Lrq; *AEF* 1955, 77; *Satr VocP* (*ardi*); Iz *ArOñ* (*artántxu*, *arto-kirtena*), *Ulz*, R 300, *Als* (*auntzuba*); *Ond Bac*; *Etxba Eib*; *Elexp Berg*.» Eta adierak «Estéril, seco, improductivo»; «Esterilidad».

Beraz, **ban-z* > **anz* → *antz-zu* > *antz*u. Cf. B *antzitu* ‘volverse estéril’ (< **(b)an-tz-i-tu* ‘cortado’).

- 16b. *Antzu*: *antz*u. v. *antzo*.

17. *Apal*. *EHhen* azaldu den bezala nahiz **advallem*-etik atera ohi den hitz hau (hala Mitxelenak hainbat aldiz), bada eragozpen formal bat (zergatik ez **apale*-rik?) eta, bestalde, ez da mailegaketara jotzeko erabateko beharrik: -*bal bar*-en alomorfo gisa ezagun den neurrian (cf. *zabal*, *herbal*, *garbal*...) **ba*- erro zaharrari gehituaz eratorpena genuke (**ba-bar*) ez erreduplikazioa *apar*-en kasuan bezala, eta hortik, beharbada, amaierako -C ezberdintasuna: cf. beste erro batekin *makal* baina *garagar*).

18. *Apar* (V-m, G, AN, B; Lar, Añ (G, AN), Dv(AN), H (V, G), *VocB*), *afar* (G-to). Ref.: Bon-Ond 137, A; A *Apend*; *Satr VocP*; Iz *To* (*afarra*), *UrrAnz*, *Ulz*. 1. Espuma. «Espuma fresca, por ej. la levantada por el remo. La que queda sobre el agua es *bits* (V-m)» A *Apend*. AxN explica *habuina* (280) por *aparra*. V. *bits*, *hagun*.»

‘Barru(ti)ko’ adiera hori errepikatzen da gainerako (dela ahoko, dela erle-kofauko, dela ogitik ateratako eta enparautako) apar motetan. Azalpenik egiantzekoena **ba-bar* ([**bapar*]) erreduplikazioa dugu, herskari zaharrak lehenik edozein kokagunetan eta gero bokal artean ahoskabe zirela (cf. *lepo*) gogoan izanik. Horretatik *apar*-era nahiz **papar*-etik (**b-p* > *p-p* berankorra eta **p-p* > *ø-p* bilakabideekin) nahiz, errazki zuzenean **b-* > *ø-* bidez iritsi liteke.

19. *Apotz* (V-m ap. A), *aputz* (V-m ap. A; V-ger) ‘fofo, esponjoso’. *Apatz* ‘afable, sencillo’; ‘agradable (aplicado a personas o a cosas’, ‘(Tierra) pingüe. Fértil’ dira B-ko adiera nagusiak eta horiei lotua dakar Azkuek [«(AN-larr), hedor»] izena ere.

Bokaletan *-u-k* dirudi zaharren; gogora *putz*-en ‘barne(ti)ko haize’-rekin lotu hainbat adiera: ‘ventosidad’, ‘flato’, ‘murria, terquedad’, ‘pomposo, pretencioso’, etab.²⁴ Etimologiarako **ba-* ‘barru’ + *butz* > **baputz* (ik. 6. *aihen*, 7. *aiher* eta 18. *apar*).

20. *Apur*. (Adj.) «1. Pequeño, insignificante; escaso, poco». «Petit» SP. «*Aphurrak dire gure ahalak*, nos moyens sont faibles» Dv. «Petit, de petite quantité, force, valeur» H. *Tr.* Documentado únicamente en textos septentrionales desde Dech. hasta principios del siglo XIX, cuando comienzan a usarlo tbn. autores meridionales. En *DFrec* hay 82 ejs., todos ellos meridionales. 2. (Ref. al tiempo). Corto; 3. «El caído o desnucado» *VocB*; II (Sust.). (Adj.)

Orokorra; badira *anpur* (V-ple-arrig), *anpor* (V-ple) aldaerak ere. Esanahiei dagokienez, «Pequeño pedazo, migaja (sobre todo de pan); pequeña cantidad, poco; resto. «Migaja» Lcc. «Triza», «migaja» (...) *VocNav*: «*Apu-rra*, migaja de pan (Romanzado, Roncal, Aoiz)», «*apurres*, residuos, posos de un líquido (Zona de Eslava)». v. *papur*, OGI-APUR, ZOPA-APUR. *Tr.* Documentado en Leizarraga, Pouvreau, Duvoisin, Mirande y en textos meridionales. (Como 2.º miembro de comp.). «Los restos, lo poco»; 3. «(G), reliquia» A. *Permin Doitsuren apurrak* (reliquias), etab.

Papur (G, AN, L, R ap. A; Urt II 74, Lar, H, *VocB*), *papor* (SP A, Dv, H). Miga, migaja; partícula. v. *apur* (2), (AN-5vill ap. *EI* 117; H). Cosa pequeña, insignificante. v. *apur*.

Ondoko bilakabidea suposa genezake: **ban + bur* > *(b)a(n)bur* > *apur* / *papur*; cf. **ban-z* > **ðanz* > *antz*. Esanahiak [‘*moztutako (zati)’] ez ezik, *-ndun* aldaerak ere **banen* alde doaz, nahiz **ba-* aurritzira jotzea pentsa genezakeen (cf. Lakarra 2020).²⁵

21. *Ate*: Erabileraz «de uso general en la tradición meridional a excepción de los textos alto-navarros (en los que aparece generalmente *atari*). Al Norte está tbn. muy extendido, aunque convive junto a

²⁴ *Apatrek apo/u* ‘pezuña de animal grande’ + *-X (-gatx?)* dirudi, konposatu aski berankorra (gogoan izan hedadura geografikoa ere); *apatz* zailagoa da baina ez dirudi bertatik **batz* erro zaharrik atera genezakeenik.

²⁵ EHHE s.u. *abar* ez da gauza berri seguru asko eman ahal, baina bai aurreko proposamen guztiak oso ahulak direla finkatu. Zerbait berri aipatu beharrez, agian 23ko *ba-* aurritzia gogora liteke **bar* erro seguruagoaren aurretik. Semantikoki ere ez dirudi guztiz desegoki.

bortha (q.v.), forma única en la tradición suletina (y roncalesa), y en autores como Leizarraga, Jaureche, etc.» diosku *OEhk*.

Adieretan «Puerta (sentidos prop. y fig.), entrada»; «Hoja de puerta»; «Desfiladero, paso, puerto (de montaña)», «Garganta o estrechadura de un valle; desfiladero. (Roncal). Por extensión las peñas que forman la garganta o desfiladero». Orobat «Fuera, a lugar, *atera*» Lcc., «De fuera, *aterean*» Ib., «Hacia fuera, *aterutz*», Ib. «Fuera, *atetik*», Mic. «De fuera y de dentro, *atetik ta barrendik*», etc.; (Con instr. o ablativo). Fuera de».

Etimologiari dagokionez, *-te* ezin izan liteke aditz izena baino, horren erroa **Can* delarik, **ban*, alegia, aurreko orotan ikusi bezala (cf. 25. *bat* ere); h.d., **ban* → *-n* x *-te* > *bate* → (*b* > $\emptyset$): *ate*.

22. *Bae*. «Balido de oveja, *baea* (G)» Aq 359 (transcrito erróneamente *baea* en la ed. de Fita, de donde Azkue: «*Baka* [...], balido de oveja (Aq)») diosku *OEhk*.

Onomatopeia izanik, nahiz **baa* + *-a* > *baea* nahiz **ba-he* > *bae* izan liteke, bigarren hau egiantzekoago gure ustez.

23. *bahe* «V, G, L, BN, S, Sal, R-is; Lcc, Mic, SP, Urt, Lar, Aq, *VocBN*, *Gèze*, Hb ap. Lh, Dv, H, Zam *Voc*), *bai* (V, G, AN-ulz; Lcc, Lar, Añ, Lecl (*bahia*), *VocZeg*, Dv, H), *bage* (B), *bare* (-ia det. H (V)). Ref.: A (*bae*, *bage*, *bai*); Lrq; Giese *MolinS* 623; Iz *ArOñ*, *Als*, *Utz* (*baye*); Ibarra *Dima*; Elexp *Berg*.) diosku *OEhk* hedaduraz. Adieriez, «Cedazo, criba, tamiz, Çaranda, *baea*» Lcc. «Çedaço de çerdas, *baia*» Ib. «Sas, tamis, crible, van» SP. «Capis-terium, *bahea*» Urt IV 195. «Cedazo» Lar, Añ. «Cribro, *baea* (R)» Aq 791. «Crible» *VocBN*. «Crible» Lecl, *Gèze*. «(en V et G principalement) tamis [...] (en L, BN et S) crible» H. «Criba de mallas anchas. Se pronuncia casi general. *Bai*» A. «Cedazo». Azkenik, «de vasc. **bane*, procedente de un rom. *van* (lat. *vannus*)» diosku etimologiaz.

Nahiz aspalditik onartua den proposamen hau, ez dirudi inork azaldu duenik zergatik **banetik* ez den ***mahe* atera (ezta *âhê* ere), bazter bateko aldaera gisa bada ere. Baldin eta **gaztana* < **gatz* + **bane* (< errom. *vane*) balitz *EHEN* azaldu bezala, hor guke eratorrietan gorde ohi den **-n*-aren aztarna (cf. beheago *haitz*-en eratorriak);²⁶ ordea, horrek ez du zuzitzen *m-falta* (***mahe*) hitz askean, ezta (mailegua zaharra balitz) *-nn-* > *-h-* ere.

²⁶ Ez da, ordea, *gaztâê*-ren bokal sudurkariak lortzeko modu bakarra: **gatz* + *ban* + *e* batetik, esaterako, semantika ere guztiz onartezina ez delarik. Noski, honela ere hitz hasierako *m*-ren falta ez da konpontzen eta bai laguntzen ondoko parrafoan testuan zailantza askorekin aurkeztua.

Arazo asko ezaba liteke **ba-* + *-he*-tik abiatuaz (cf. *behe* < *be* + *-he*), 1.koa ‘behe, barru’ zein ‘moztu, zulatu’ dugularik eta lokatibo marka fosildua 2.a: cf. *o-he*, *le-he-n* (cf. *le-po*), *bar-he-n*, *go-he-n*, etab., gorago aipatu *be-he* hurbila ahaztu gabe).

24. *Ban*: «Onomat. de explosión, onomatopeia; *Ban! Ban! Ban! sutautsak egin eban*. Altuna 85».

Ezinbesteko ez bada ere, onomatopeia aztertzen ari garen errotik aterea izatea litzateke egiantzekoen; (cf. *bon-bon* ‘eman’). Horretan bezala, onomatopeia izaerak gorde zezakeen *b-* > *m-* aldatzetik. Esanahiari dagokionez, ez dirudi ‘moztu’ eta ‘hautsi’-ren artean bateraezintasunik denik. Cf. 37. *man-da-manda* eta 39. *mantz*.

25. *Bat*: Orokorra, nahiz zenbaki nahiz artikulua indeterminatu bezala. Ez du aldaera markagarriarik. *OEhk* etimologiaz «La comparación de *bat* con *bedera* ‘mismo’, ‘cada uno’, y *bederatzi* ‘nueve’, hace pensar que su forma antigua pudo muy bien ser **bade*, reducida a *bat* en el uso enclítico normal del numeral como artículo indeterminado».

Mitxelenak beste justifikaziorik (morfologikorik, konparaturik...) gabe emandako goiko proposamen hori asko hobetuko litzateke, *-de / -te* (> *-t*) aditz izen balitz eta *ba-* **ban* erroa —21. *aten* bezala nahiz **b-* > $\emptyset$ gabe—. Horrela ‘bakar’ esateko *bati* atzizki bat erantsi zaio (**khor*) eta, latinez bezala (cf. Ernout-Meillet 1979, s.u. *ūnus*), *bat* unitatea adierazteko erabili izanak eraman du hizkuntza adverbio eta adjektibo ordinalak eta distributiboak beste erro batzuetarik hartzera: cf. *lehen*, lat. *primus*, *singulii*, *semel*.

26. *Ebaki*: **e-ban* zaharretik ateratako aditz honen adierarik zaharrena (cf. *-ki/-gi* part. marka berria) ez da zabalduen den ‘moztu’, ‘barrura sartu’, ‘mailatu’, ‘hebaindu’ edo antzekoren bat baizik, Kurylowicz-en arau ezagunen arabera: cf. «(*VocBN*, H), *ebagi* (Añ). Hender, rajar, sajar, herir (haciendo un corte)», «*Bidea ebaki* = abrir camino (V-gip, G-azp-goï, AN-gip, B)», ‘roturar’, ‘excavar’ etab.

Partizipio marka berriak ez eze, erazleak ere **e-ra-ban* (cf. *erabaki*) oinarria ziurtzat jotzera garamatza. Ikus Eranskina.

27. *Haitz*. *OEhk* ondoko hedadura eta aldaerak biltzen ditu: «*Haitz* (V-gip, G, AN, L, BN-baig; SP Dv, H; *aitz* Lar, Aq p. 63, Añ (G), Dv (V, G), H (V, G)), *atx* (V; Lcc, Mic 8v, Lar, Añ (V), Dv (V), H (V)). Ref.: A (*aitz*, *atx*); Iz *ArOñ* (*aitz*), *UrrAnz* (*aitza*); Etxba *Eib* (*aitza*, *atxa*); Holmer *ApuntV*; Elexp *Berg* (*aitz*, *atx*). «Peña, roca», «Pierre vive».» Bestalde, «iritzi hedatua» omen da *haitz* dela *aizto*, *aizkora*, *haitzur* eta abarren 1. osagaia. Alabaina, Vinson eta Baudrimont aipatzen ditu horiek bezala defendatzeko *aizkora* ez datorrela *haitze*-tik, nahiz hori ere ez litzatekeen harritzeko al. *messer* ‘labaina’-ren

2. zatia guztien ustez lat. *saxum* ‘haitz’-ekin lotua izanik (cf. Gorrotxategi 1998 eta Watkins 1990).

Mitxelena, *haitz* < **anetz* / **anitzetik* ateratzen du *FHVn*; *EHHEn* s.u. *han* erroarekin lotzen da, fonetikoki zein (batez ere) semantikoki (*motibazioa*) harenak garatu gabe izanik. Han aipatzen ditugu proposamen hauen eta beste batzuen zertzelada nagusiak gurea egin aurretik. Orain, ordea, aurreko eta ondoko hainbat kognado (nahiz *hein* < **ben-i*, *hoin* < **bon-i*; cf. Lakarra 2019b) ikusi ondoren, nahiago dut **ban-i-z*-etik abiatu, 1) **b-* > $\emptyset$ - eta 2) **-n-* > *-h-* sudurkaria bilakatzen zirelarik, hurrenez hurren. Esan gabe doa semantikoki ere ‘moztu(ak)’ egokiagoa dela: h.d., *haitz*: **ban-i-z* > * $\emptyset$ *an-iz* > **âhîz* > *hâtz* > *hai(n)tz*; cf. 35-36. *mahi(z)*, **b-* > $\emptyset$ - gabe, baina **b-* > *m-* / __ *Vn* eta **-n-* > *-h-* bilakabideekin.

28. *Haize*: orokorra, garai eta dialekto guztietan lekukotua. Aldaera aipagarri bakarrak A eta Bko sabaikaridunak dira. *OEHN* «Viento; aire. «Aire, elemento, *axea*» Lcc. «Airosa cosa, *gauza axe*z *betea*», «souffle, vent produit par l’air agité d’une façon quelconque [...]»; 3. souffle, vent que l’on produit en soufflant par la bouche [...]»; «Flato» Lar y Añ. «Ventosear, echar ventosidades», «espiración del aliento» adierak lekukotzen dira.

Etimologiari doakionez Tovarren *aire* eta are desagokiagoak alde batera utzirik, **haiz-*—*haitzen* forma zaharragotik, amaiera frikariarekin; cf. *atsegin* eta *haserre*, **hats* / **hasetik* datoz, hurrenez hurren—, -eren berranalisiarekin (cf. *gane*, *atze*, *gibele* edo *Parise*, *Lohizune*, etab.). Hots, *haize*: **ban-i-z-e* > **aniz-e* > **âhîz-e* > *hâtz-e* > *haize*, edo zuzen-zuzen *haiz-e*-DEKL. → *haize*-DEKL-ren berranalisitik (gogora -z frikaria zela berandu arte; cf. *atsegin* baina *haserre* nahiz *hasi*, ez ***hatsi*). Ikus hurrengo.

29. *Hautsi*. *FHVn* eta *EHHEn* markatu bezala, garbi da alomorfo zaharra **haus-i* zela —ez du inongo izartxoren beharrik, noski—, frikariarekin (cf. *hatz* / *hazi*, *gatz* / *gazi*, etab.). Hortik aurrera gauzak ilunago dira semantikaren nahiz formaren aldetik. Adierarik zaharrenak as-tiro begiratuaz, ez dirudi horiek ‘apurtu’ soila laguntzen dutenik, baizik eta ‘barneko (hortik, inoiz, izpirituzko) eten’ edo antzeko esanahi zahar bat: ‘minar’, ‘debilitar(se)’, ‘ceder’, ‘disminuir’, ‘templar’, ‘roturar’ eta antzekoen bidetik. Gogoan izan *huts* ‘hueco, concavidad, espacio’ bezalakoak.

Etimologiarako, zalantza askorekin, **ba-hus-i* ‘barnetik zulatu, hustu’ > **ahusi* > **h(a)au(t)si* proposa liteke. *B-* > $\emptyset$ -rentzat ikus 1.-21. sar-rerak (eta Lakarra 2018b-ko iruzkinak) eta *-h-*-en aurrerapenaz (**h₂* > *h₁*) Lakarra 2009, hemengo **ahiz* > *hâtz* (eta eratorriak) erantsiaz *ahuen* > *hauen*, **ehuskara* > *heuskara*, **ehazur* > *hezur* eta abarri.

30. *Hebain*: «(L, BN, S ap. A; O *VocPo* SP, Lar, HeH *Voc*, Hb ap. Lh, Dv, H). Baldado, impedido, paralítico; débil. «Impotent, perclus des membres».

eta hurrengo;

- 30b. *Hebaindu*: «G-to, AN-gip-5vill, L, B, BN-ciz; SP, Lar, Añ, *VocBN*, Hb ap. Lh, *VocCB*, Dv, H). Ref.: A; Gte *Erd* 211». 1. Tullir(se), baldar(se), lisiar(se); debilitar(se); cansar(se), rendir(se) de cansancio; 2. (G ap. A). Golpear, moler a palos. «1.º golpear, p. ej. los colchones para hincharlos. [...] 3.º destrozar, hacer trizas».

Dagoeneko, cf. *EHEN*, s.u., **e-ban-i* > **ebahi* > *hebaî* > *hebain*. Hortik, *hebain* + *-tu* > *hebaindu*. *EHEN* bertan aipatzen da *hibai* < **ibahi* (cf. *Sagibahia*)-ren paraleloa. Ordea, bai bi hauetan eta bai 32 *labain*, 33. *luban*-en ez da *b* > *m* / ____*n* aldaketarik; dirudienez horrelakoak soilik 1. silaban gertatzen ziren (cf. *FHV* 268; adibide oro kokagune horretakoak dira); bada, ordea, *hemen* < *heben* ezaguna ere behintzat.

31. *Jan*: Orokorra; aldaerak: *jaan* (V-ger-m-gip), *xan* (AN-araq-egüés-arce-erro-olza-gulina, Ae, Sal, R; Dv), *san*. Adierak «Comer», «Car-comer, corroer, desgastar», «Gastar, dilapidar, arruinarse», etab.

«Higatu», «ahitu» esanahiarentzat egoki dirudi **e-da-ban* > **e-a(b)an* > *ja(a)n*, *-da-* horrek ‘moztu’-ri inperfekt. edo «bukatu-gabe» adiera gehituaz (jatorriaz cf. Lakarra 2013 eta hango bibliografia), Traskek (1977) markatu bezala jokatuentzat; gramatikalizazioaren inguruan ezagun denez (ik., adib. Aikhenvald 2006) morfema berak izan lezake adlatibo erabilera ere, hots, eusk. *-a* nahiz *-t*, kopula balioaz landa.

32. *Labain*: *OEhk* dakarrenez «documentado en autores meridionales desde Mikoleta» baina soilik B (*laban*) eta G-ko lekukotasunekin. Esanahiari dagokionez, ohiko «adulador, suave, resbaladizo, delicado, impúdico» eta antzekoez gainera markagarri da Larramendi-ren ‘doblado’ ere.

Badirudi, ‘jo, moztu... > erori lurrera’ edo suposatu behar dela *la-* alatibo edo lokat. zaharrarekin (cf. *labar*, *labur*). Formalki **la-ban-i* (cf. 30 *hebain*); kidea legez ez da ***-mai(n)* bilakatzen; orobat hurrengo.

33. *Luban*: B-ko hitza, *lugan*, *lubegan*, *lueban*, *lugaban* eta beste aldaera zenbaitekin. «Trinchera, vallado, muro de tierra» eta antzeko esanahiekin: < **lur-eban*.

Ikus 30 eta 32 *-b-* horri dagokionez.

34. *Maho*: ‘clavel’ (?); *mao* (V ap. A; Zam *Voc*). 1. «Maullido del gato» A. 2. «(V-ger), secreto» A; 3 *Mau* (L, BN, S) ‘robo voc. puer.’ (A). *Mau*: «1. Mau (Vc, S ap. A): 1 ‘mordedura’; 2, (V-ple, B) ‘acción

de comer', voc. puer. (A) 'MAU-MAU. «(Vc, G, AN, L-ain, BN-baig, R-uzt), comer» A (se trata, obviamente, de una expr. adv., no de un verbo). «*Mau-mau jaten dute ortzik gabeak* (BN-baig), los que no tienen dientes comen masticando mucho» Ib. (s.v. *mau*). *Eutsi txo-txoa: mau mau, ederra*. Zam *EEs* 1917, 198.²⁷

Formalki gertu da 4 *aho*-tik (< **ban-o*) baina honen **b-* > $\emptyset$ eta **b-* > *m*/__*Vn* gabe; alabaina, semantikoki ez da erraza loturak berreraikitzen. Egia da jatea eta haginka egitea 'moztea'-rekin lotua dela eta baita, segurki, 'ohostea' ere. Orobat, argudia liteke 'katuaren zarata' fonosinbolikoa den aldetik *m-* horrekin hastea *marraka* edo *marru* eta *maldi* bezain arrunt litzatekeela (cf. *barre*, *barru* eta *baldi/aldi*, in Lakarra 2018b).

Ez dugu antzematen, aldiz, 'lore mota'-rekin izan dezakeen lotura. Guz-tira, baliteke formak kognadoak izatea, baina beren jatorrizko homologiatik hain urrunduak non forma homofonoak eta polisemia kasuak diruditen.

35. 1 *mai* (B), *mahi* (BN-baig, S). Ref.: A; Izeta *BHizt*. «Hilera de hierba que se va haciendo a medida que se siega» A. «*Mai, mai-ketu, mailketu* (belar lerroa, hilera de hierba). *Belar mai hau makur dago*» Izeta *BHizt*. v. *maila* (12). 2 *mai*. «(Gc), hecha o puesta del juego» A.

Lehena ez da **ban-i* ('moztu') ezaguna baizik: **b-*ren erorketarik gabe, *-n-* hasperen sudurkari bilakatu eta asimilatuko du (*m-*) ezpainkaria, hasperena gordetzen delarik fonema hori duten dialektoetan eta galtzen enparaue-tan. Cf. 1. *Ahi*, **b-*ren erorketarekin eta, horrexegatik, **b-* > *m-* / __*Vn* erregelarik gabe.

Bigarren adieran «kartak ebakitzea» litzateke, agian, Azkuek B-n gor-derik markatu zuen *eba* inper. zaharra bezala; alabaina, ez da ezinezko bere hedaduragatik berrikuntza askozaz modernoagoa izatea, «mahai(an kartak jartzea)-rekin» lotua. 2. adiera honek ez luke arazorik fonetikoki eta dialek-tologikoki; BN-Zkoan ezinezko litzateke, ordea.

36. *Maiz*. *OEhko maizen* pean datorren «3. (V, G-azp-to; Zam *Voc*), *maix* (V-gip), *max*, *maes* (V-m). Ref.: A (*maiz*, *maes*); A *Ezale* 1897, 150b; Iz *UrrAnz*; *El exp Berg*. (Adj.). «Ajado» A. «Lo deslucido (el color)» Iz *UrrAnz*. «*Erropia oso maixa, maiza zeukan arek*» *El exp Berg*. *Soñeko max ta latzakaz estaldurik*. Ur Apoc (V) 11, 3 (Ur *zakuz*).

²⁷ Testukoak *EHEN* eztabaidatzen diren *gau*-ren jatorri ezberdinei **gan-o* > *gau* ere gehi-tzera garamatza. Zehaztasunak ez dira gainerakoenak baino argiago, jakina, baina ez bide du kalterik egingo hau ere aukeren artean izateak. Testuan ageri den *maho* / *mau* bikoteari ez ezik **gan-o* / *gau* *EHHEko* **gan-i* / *gai*-ren aldean ere jar liteke, goiko *aho* / *ahi* eta *maho* / *mahi* be-zala, gutxienez.

Edo itzi egiguzu guri soñeko maxok erabiltten, edo barriak egin gura badeuskuzuz ez eiskuzuz egin ez urredunik ez zikirijozkorik. Otx 122s. *Soiñeko erropa onak ariñak-arin erantzi, maizago batzuk jantzi.* Erkiag Arran 130. «Vestido de faena (V-ger), *maxa jantzita*» (Comun. pers.)» ez dagokio aurreko bi ahapaldiak bezala *maiz* ‘a menudo, frecuentemente’-ri, ez esanahiaren eta are gutxiago geografiaren aldetik. Orobat esan daiteke ondoren aztertu *maiztu* eta *maizter*-ez. H.d., **Ban-i-z > *bahiz > mahiz*. Cf. 27. *Haitz*, 28. *haize*, **b- > ø*-rekin eta, beraz, **b- > m- / __Vn* gabe.

36b. *Maiztu*: ‘ajarse’ 2. (V; Zam Voc). Ref.: A; Iz UrrAnz; Elexp Berg. Ajarse (sentidos prop. y fig.) *OEH*ren arabera.

Hau esanahi, geografia eta etimologiaz bereiztekoa da *OEH*n bere aurretik eman «*maiztu* 1 ‘hacerse frecuente’, aldiz, “(SP (que cita a EZ) Dv y A, Lar, Añ (G, AN), H)”»-tik (cf. aurreko *maiz*).

36c. *Maizter* ‘tabla central más gruesa del eje del carro’. *OEH*ren arabera «6. (V-gip), *maiztar* (V-gip), *maxter*. «*Maiztar bat, maiztárrak*, las dos maderas laterales de la rueda del carro» Iz ArOñ. «Tabla central de la rueda compacta de carro, más gruesa por cuanto que tiene como función sujetar el eje».

Hitz honek (*EHHEK* eta aurreko bibliografiak markatu ez arren) ez du zerikusirik sarrera berean doazen lat. *magisteren* jarraitzaileekin: **ban-i-z-der* dugu (< **moztutako* [ohol] handi, ‘zati handi’), goiko 8. *aizter*-en osaera berarekin,²⁸ haren **b- > ø* gabe, baina **b- > m- / __Vn* eta **-n- > -h-* bilaka-bideekin.

37. *Manda-manda* egin. *OEH* «Deshacer (?). *Untze gogorraz esku ta oñak josi eutsezan, zanak eta azurraz manda manda egiten eutsezala.* Añ NekeA 248».

Beste paralelorik ez duen hapax honek ‘hautsi’ra eta, beraz, **ban* erroaren esanahira hurbiltzeko modukoa dirudi. Bestalde, bai *m-* eta bai *-da* ongi lotzen dira adiera fonosinboliko-modal batekin; cf. goian 24. *ban*.

38a. *Mando*: *OEH* ren arabera «(gral.). Documentado en todas las épocas y dialectos desde finales del siglo XVI». Orobat, «1. Mulo; 2. (L-ain, B, BN, S, R ap. A; Dv, H (L, BN, S), VocB). Llaga, grieta (en el talón, mano, etc.). «*Mandoak bikhez lotzen ohi dira*, [...] les déchirures et fentes du talon» H. v. ESKU-MANDO [Grieta en la mano. *Nola pilotak hotzaren lagun esku-mandoak eta odol-gaixtoak sortzen dituen.* Lf *ELit* 275.]; 3. «Tierra que se desprende» nahiz «chevalet servant à scier les bois», etab.

²⁸ Azken urteetako lan etimologikoetan *-der* gisa emandako zenbait *-her* ere izan zitezkeen, *-z-* hortzetakoarekin konbinatuaz ez baita *-d-* beharrezko *-t-* lortzeko; esanahira jotzen badugu hemen nahiz *ezker*-en **her* (< **kher*)-ek hobeto.

II (Adj.). **1.** (L-ain, BN-ciz ap. A; *VocBN*, H). Estéril; **2.** Avaro, ruin (?); **5.** (BN, S; H, Foix ap. Lh). Desmochado, sin cuernos. «*Ardi-mando* (BNc, Sc), carnero y cabra desmochados o desprovistos de cuernos; desprovisto de asa». V. *manddo* (**2**); **6.** (V-gip. ap. Etxba *Eib*; H). Híbrido».

Honekin batera aztertzekoa da ondokoa, noski.

38b. *Manddo*: «(V-m, G-azp, AN-larr-5vill-araq-ulz-arce-erro-olza, L-sar-ain-arcang, BN-baig-ciz-arb-mix, Ae, Sal, S), *mainddo* (BN-lab; H (L, BN, S, s.v. *mandako*)), *maño* (Sal, R). Ref.: A (*manddo*, *maño*); *EI* 140.

1. Dim. de *mando*. «Macho (voc. puer.)» eta «burro (voc. puer.)» A. «*Maño* (Sal, R), macho» Ib. *Pulliki edo itsuski, oraikotik debruak joan du gure manddoa, ezen, bost hamarreko eta launa tanto dira bi alderdietarik*. Barb *Piar* I 44.

2. Desprovisto de cuernos. v. *mando* (II, 5). *Ardi a buru manjua, hauts kolore tindua, gorria soingain, blua errainetan*. Herr 10-12-1959, 3. (Lh. que cita a Etch). Desprovisto de asa.

3. (Sc ap. A). «Pájaro híbrido, hijo por ej. de canario y jilguera».

4. «(L-ain, BN-ciz), a las mujeres estériles si son pequeñas se les llama *manddo*» A. Cf. *mando* (II, 1)».

Nahiz *mandoren* jatorri zeltikoa segurutzat eman ohi den (cf. Gorrotxategi 1987, goragotik datozen usteak bilduaz), proposamen horrek badu hainbat oinarritzko arazo eta ez azalerrazak: 1.koa, aldaera markagarriarik gabeko hedadura geografiko eta kronologiko orokorra, mailegu zahar gutxitan aurkitzen duguna, batez ere zeltikoetan (ik. Mitxelena 1964, Gorrotxategi 1987). 2. eta garrantzitsuago, *mando* euskararen barnean zatikagarri da erabat (*man* [< **ban*] + *-do*), erro eta morfema ezagunak erabiliaz, erro eta atzizkiaren bidez lortutako esanahia *mando*-renari egokitzen zaiolarik: '(animalia) 'moztutakoa' (= txikiratua); cf. 4 *aho*, 5 *ahotz*, 15 *antzo*, 33 *maho/mau*.

Are gehiago: *mando*-ri dagozkion esanahi guztietarik bakarra ('(animalia) mota') lehenetsi da hitzaren jatorria zeltatiko maileguaren bidez azaltzean; proposamen horrek, ordea, ez dio ezer onuragarriarik goian bildu gainerako enparaukoez: «Llaga, grieta», «Tierra que se desprende» edo «Desmochado, sin cuernos». Guztiak ikusirik, gainera, animalia izena ez da hitz horren semantika zaharrena 'moztutako', morfologikoki motibatua *-ban* 'moztu' + *-do* 'COMPLETIVE' baizik, cf. Heine & Kuteva 2002 s.u., Lakarra 2013n aipatua atzizki berarekin eratu hainbat kasutarako. Hots, zaharrago horren espezializazio ugarietarik bat, ez lehena eta ez bakarra, dugu '(animalia) mando'.

Manddo ez da horren forma hipokoristikoa baizik; halere, ez da interesik gabekoa etimologiari dagokionez: bere semantika ez baitator 'x (mando) animalia izena'-ren txikigarri huts batetik (cf. *zakur* / *txakur*), baizik eta 'moztu, gabetu, antzutu' zaharragoa gordetzen duen antzinako eratorpenetik (jakina

39. *Mantz*: 'Jugo (B)' Iz IzG.

40. *Sabai*: 1955ko Corominasen hiztegiaren lehen edizioari egindako iruzkinetan Mitxelenak galizierazko *fayado*-rekin lotu nahi du, **sub-* > *so-* aurrizki bat erantsiaz eta *f-* horrek euskarazko *p* / *b* alternantzia ongi azalduko lukeela argudiatuaz.

**Sa-ban-i* > *sabai* ‘*barnetik moztua’ dirudi (cf. *sa-kon*, *sa-bel*, *sa-min*, *sa-mur*, etab.) eta honetan ere goiko 30. *hebain*, 32. *labain*, 33. *luban-en* bezala ez da *b* > *m* / ____*n* aldaketarik; -*n* faltak ez dirudi horren larri, *hibai*-ren kasuan ere -*n*-dun seguruak oso urri baitira (cf. *Yuaynarrieta*, Zestoa 1393: *EHHE* s.u. *hibai*), -*n*-gabeen aurrean.

Aurreko orrialdeetan aurkeztu ditugun hitz gehienak ez dira, ez, ahaztu eta atzendenak euskal etimologian, eta bai kontrakoa zenbaiten kasuan hainbat arrazoi ezberdinengatik: beren artean badira iritzi trukaketa eta eztabaida luzeak jaso dituztenak —baten batek horrela ohi ditu oraindik (*haitz*)—²⁹ eta are egile entzutetsu nahiz amateur amorratuen arreta bereganatu dutenak

²⁹ Sarrera horretan eta *EHEN* hitzaren semantikaz nahiz formaz hizkuntzalarien aldetik esan zitezkeenak biltzen saiatu gara. Bada jende asekaitza, ordea, eta Renteriak idatzi luze bat egin du horren inguruan IE hizkuntzalaritzarekiko ofiziodo euskalarien morrontzaz eta antzeko aurkikuntza harrigarriekin hornituz. Damurik, ez dut ikusten bere lanean hizkuntzaren egitura eta bilakabidean oinarrituaz argi dezakeen ezer.

ere. Bibliografian zein bere aldetik aipatu edo aztertu dira eta bada behar-bada horretarako arrazoirik; alabaina gure asmoa bakoitza *in extenso* azaldu beharrean —eratorri eta konposatu guztiak zerrendatuaz edo bestelako interres diakroniko erantsi urriko eginkizunetan jardunaz—, noizbait guztiek edo gehienek antzina —hizkuntzaren bilakabide etengabeak hautsi eta atzendu aurretik— erro beraren inguruetan osatzen bide zuten sare zabala berreraikitzen saiatzea zen. Arestiko nahiz etorkizuneko berreraiketa eta ikerketa etimologikoentzat sendotasun handiagoa eta kronologia erlatibo aberatsagoak eskuratzeko gogoarekin jardun dugu asmo horiek betetzeko bidera ateratzen zen era askotako oztopo semantiko nahiz formalak gainditzen saiatuaz.

Bestela esan, familia zahar eta zabal, historikoki hautsi, eta milatan edo askotan banatu hitz-sareok ez ditugu halabeharrez bildurik eman, omenduari nolabaiteko lore-sorta bitxia eskaintzeko gogo hutsez, guztien nukleo zahartzat duginaren ingurura hurbiltzeko asmoz baizen. Horrela behar eta merezi zuen, noski, hotsen, formen eta esanahien bilakabidearen ikerketak, inongo atomismok ahal baino egoki eta emankorrago. Azken urteotako gainerako saioak bezala (Lakarra 2018b, 2019a, prest.-c), euskal ikerketa etimologikoen esparrua sendotzeko eta zabaltzeko ahalegin sistematikoak bultzatzeko idatzia dugu, bederen.

Emaizta gisa hiru dozenatik gora etimologia aurkeztu ditugu: horien artean gehienak hain dira eraldaturik eta sakabanaturik non beren arteko lotura gabekotzat emandako mordoa, jatorri eta geruza ezberdineko mailegu gisa hartu izan den eskutada edo garrantzi aparteko edo ia balio metafisikoko bailiran legeaz aurkeztu ohi direnak. Ez da esan beharrik guzti-guztiek ezin dutela izan segurtasun maila bera; arazo hau, ordea, ez da inoiz hutsik gabe eta guztien atseginez erabakitzen ahal den erraz horietarik: zerbaitegatik oraindik ere diakronisten ofizioaren oinarrian bertan den egiteko eta eginbeharra dugu Watkinsek (1990) edo Mitxelenak (1971) behin baino sarriago eta nik ahal baino modu bikainagoan nominalista berriei gogoratu bezala. Horregatik beragatik, atzetik letorkeenarentzat irizpideak finkatzeko eskura genituen edo burura zaizkigun datu eta arrazoiak guztiak agerian jartzen saiatu gara.

Etimologia horiek osatzeko ondoko hots-aldaketak eta morfema zaharrak erabili ditugu, hizkuntzalaritza historiko orokorraren irizpide eta argudiaketa ezagunekin konbinatuaz:

A) Aldaketa fonetikoak

- 1) *b- > ø-: *ahi* (1), *ahitu* (2), *ahizpa* (3), *aho* (4), *ahotz* (5), *aihen* (6), *aiher* (7), *aizter* (8), *aizto* (9), *aiztur* (10), *anbo* (11), *anso* (12), *antz* (13), *antze* (14), *antzo* (15), *antzu* (16), *apal* (17), *apar* (18), *aputz* (19), *ate* (21), *haitz* (27), *haize* (28), *hautsi* (29), *hebain* (30), *hebaindu* (30b);

- 2) *-n- > -h-: *ahi* (1), *ahitu* (2), *ahizpa* (3), *aho* (4), *ahotz* (5), *haitz* (27), *haize* (28), *hebain* (30), *hebaindu* (30b), *maho/mau* (34), *ma(h)i* (35), *maiz* (36), *maiztu* (36b), *maizter* (36c);
- 3) *b- > m- / __ Vn: *maho/mau* (33), *ma(h)i* (34), *manda-manda* (37), *mando* (38a), *manddo* (38b), *mantz* (39);
- 4) $h_2 > h_1$: *haitz* (27), *haize* (28), *hautsi* (29),
- 5) $h_3 > h_1$: *hebain* (30), *hebaindu* (30b);
- 6) $VDV > V\emptyset V$: *ja(a)n* (31);
- 7) $e > j$ / __ V: *ja(a)n* (31);
- 8) $-V > -\emptyset$: *bat* (25);

B) Erroak eta morfemak

ba-: *aihen* (6), *aiher* (7), *apatz* (19), *hautsi* (29);
-ba: *ahizpa* (3);³⁰
-bo: *anbo* (11);
-bur: *aiztur* (10), *apur* (20);
da-: *ja(a)n* (32);
-da: *manda-manda* (37);
-der: *aizter* (8), *maizter* (36c);
-e: *antze* (14), *haize* (28);
e-: *hebain* (30), *hebaindu* (30b), *ja(a)n* (31);
-he: *bae* (22), *bahe* (23);
-hen: *aihen* (6);
-her: *aiher* (7); ik. 25. *maizter*;
-i: *ahi* (1), *ahitu* (2), *mahi* (36), *mahiz* (36b), *maiztu* (36c);
-ki: *ebaki* (26);
-ko: *aizto* (9);
-o: *aho* (4), *antzo* (15), *maho/mau* (34);
-so: *anso* (12);
-te: *ate* (21), *bat* (25);
-tu: *ahitu* (2), *hebaindu* (30b), *maiztu* (36);
-tz: *ahotz* (5), *antz* (13), *mantz* (39);
-z-: *ahizpa* (3), *mahiz* (35), *maiztu* (36b);
-zu: *antzu* (16b);

Aurreko analisisien bitartez kognadoak —aurretiaz ezagutu urriak eta orain eskutadaka bildu berriak— leihatila hurbil eta urruneko sare zabal baten barnean kokatuak gelditzen dira, funtsean «familia» deituko genuen egitura horretan. Zenbat eta sare horrek leihatila gehiago eta tupituagoak izan, orduan eta jatorrizko lotura (*homologia*) handiagoa eta seguruagoa da. Izan ere, nahiz semantika eta honen aldaketa eta eraldaketak fonologikoak eta morfologikoak baino arazotsuago izan, baldin eta alomorfoen artean eman

³⁰ Hots, **ba-* eta *-barekin*, nahiz esanahi bera ez izan sinkronikoki; antzeko kasu baterako, cf. dagoeneko 2006an aipatu *Za-bal-tza* (nahiz bi *-za-* horiek ez izan garaikideak ez gutxiagorik, noski); ez dira hizkiek izandako aurrizki → atzizki bilakabidearen kasu bakarrak: gogora *gi-* eta *-gil-ki*, *la-* eta *-da*, *le-* eta *-le*, etab.

behar diren pausuak ez badira *ad hoc* baizik eta paralelodunak, zalantzak urrituaz eta uxatuaz doaz, menturaz inoiz desagertuaz.

Bestalde, familiaka eta sareka aztertuaz bai fonetikazko eta bai semantikazko arkaismoak eta berrikuntzak gardenago dira: hots, *haitz*-i falta zaizkion bokal sudurkariak bere eratorrietan gordetzen dira (*aîzpa/aîzta, aîzter, aîzto, aîztur*); orobat, *ebaki*-ren adieren artean (cf. 26 goian) zaharrenak —eta, beraz, 24. **ban* erro zaharragoarenetik hurbilago izan litezkeenak— ez bide dira gure begien aurreko edozein haustura, mozketak edo urratu motari dagozkionak, baizik eta ezkutuko edo barnekoei legozkiekeenak.³¹

Lanaren hasieran aipatu Australiako hizkuntzen azterketa diakronikoan espezialista diren Hercus eta Kochen irakaspenak gurera ekarri nahi izan ditugu ahalik eta egokienik moldaturik. Izan ere, itxuraz gure alorra haien Aranda familiarena baino askoz baldintza egokiagoetan izan arren corpusaren hedaduraren zein horren ezagutzaren aldetik, euskalaritzaren historian beste edonon bezala ikasiak gara (hala behar genuke, bederen) teoria eta analisi-bideak amaigabeko jardunean behin eta berriro fintzea ezinbesteko dela alorrek emaitza (azalpen) aberatsagoak aterako baditu eta horretarako laguntza ustetik gutxiena dugun aldetik etor dakigukeela edo, hobe, eskuratu beharra dugula.

«Como decía Kant, “ningún principio *a priori* determina ni limita las posibilidades de la experiencia: la experiencia sólo se limita por la experiencia”, modu ezin ozenagoan itxi zuen Mitxelenak *Lenguas y Protolenguas*-eko pasarte (1963: 15-16) erlatiboki ezagun eta aipatu bat (“El desprecio de la historia...” hasten dena). Nago, halere, nik hor aipatu baino aurreraxeagoko zatia dela bereziki ezagun,³² hots, “Para dedicarnos con tranquilidad a la prehistoria, habremos pues de esforzarnos en adquirir el conocimiento más exhaustivo posible de los datos disponibles, sin dejar ninguno de lado y sin ahorrarnos molestias en buscarlos y comprobarlos”» [eta hementxe dator nik hor aipatua].

Guzti honi buruzko nire erabateko adostasuna aspaldi, sarri eta ahal nuen adina lekukotasun erantsiaz erakutsi izan dudanez, zilegi bekit ohar/jolas xume eta (asmoz) Mitxelenarenaren osagarri, inoren errepika hutsean ez gelditzea. Hor doa, bada, galdera: galduan aterako ote litzateke euskalaritza diakronikoa «datos disponibles» sintagma horren ordeztu (une batez, noizean behin, gehiegikeriarik gabe...) «métodos diacrónicos disponibles» aldatuko bagenu eta, aldaketekin hasiz geroztik, beheragoko «buscarlos y

³¹ Horrenbestez, nahiz *luban*-entzat «Trinchera; muro de tierra. «Vallado», «trinchera», «trinchera rodeada de zanja» A» ekarri *OEhk*, oraindik askozaz arruntago eta zalantzarik gabe zaharrago iruditzen zait horren akaburantz datorren «zanja, en gral» eta are «landa edo basoko zulo luze-zabala» ere (hots, berez sortua, urak gehienbat, ez berariazko gizalanak).

³² Nonbait ikusi dudanez Elexpuru jauna ere ausartu da pasarte hau exorzismo gisa edo aipatzera; ez dakit seinale ontzat hartu behar den.

comprobarlos»-en ordeztu «buscarlos y desarrollarlos»? Ez dakit maltzurkeria ala optimismo handiegia ote litzatekeen itzarotea bi emendio eta abantaila handi jardun-erlaketak honetatik: bata, inork egindakoaz eta aurreraturakoaz jabetzea (hitzaren esanahi osoan) geure premiak asetzeko eta ez (mende luzetan gertatu eta gertatzen den bezala) geure arazoak aztertzeke, zokoraturik eta atzendurik utziaz, bestek eskatzen (edo lapurtzen) digun laguntza eta arretak gobernatzea gure «agenda» (pedanteentzat, «kronograma» burokratentzat); bestea, Mitxelenak dagoeneko 1954an erromanistikaren portaera bitxiak zirela eta salatu zuen bezalatsu beste edozein alorren menpekotasun bidegabe eta agorretarik urruntzea.

Azken aitor erraz gisa, esan dezadan saio honen ondoren ere euskal etimologiaren geruza (oraingoz) zaharrenei dagokien azterketa ez dela amaitua, gehienez ere jorratzen hasiberria; alderantziz, inoiz baino argiago ageri dira antzinako hitz-familien eta hizkuntzaren historiaurrearen ikerketak dituen hutsune eta gabeziak; alabaina, ez bide da ahazteko gure hizkuntzaren iraganean oraingoz berreraiki genezakeen arorik zaharrena argitzeko lanabes horiek duten ahalmen paregabea ere.³³

Bibliografia

- Agud, M. eta A. Tovar, 1988-95, *Materiales para un diccionario etimológico vasco (A-orloi)*, Donostia, UPV/EHU, 7 lib.
- Aikhenvald, A. Y., 2006, Serial verb constructions in typological perspective, in A. Y. Aikhenvald & R. M. W. Dixon (arg.), *Serial verb constructions. A cross-linguistic typology*, Oxford, Oxford U. P., 1-68.
- Campbell, L., 2011, La investigación histórica de las lenguas aisladas, o ¿es raro el vasco?, in J. A. Lakarra, J. Gorrotxategi & B. Urgell (arg.), *Mitxelena Katedraren II. Biltzarra*, Bilbo, UPV/EHU, 23-40.
- , 2013, *Historical Linguistics: An introduction*. Edinburgo, Edinburgh U.P., 1998ko orij., 3. arg. zuzendu eta zabaldua.
- Corominas, J. & J. A. Pascual, 1980-91, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madril, Gredos, 7 liburuki.

³³ Denok nahi genuke, nola ez, neogramatikoko zaharrak baino are hertsiago izan eta, ahal bada, inork (erromanisten belaunaldi amaigabeek, esaterako) lana erraztua edo erdi-egina oparitzea ere, esaterako latinaurreko milaka mailegu latino-erromaniko (sic, funtsean hauek baitira emankortasun txikiena agertu dutenak) ongi ikertu, bertatik K.a.ko I edo, zergatik ez? II. milurteko Aeren fonetika historikoa di-da batean antola genezan, lehenago Mitxelenak K.o.ko bieta-koa egin zuen bezala. Zorigailteaz, ez dirudi opari horien zain jesarrita egotea dugunik erabaki apraposen: Mitxelenak espreski aitortu eta gogoratu bezala, mailegu latino-erromanikoek soilik garai baterako balio dute: azken 2000 urteetarako, ez gehiago. Beraz, Aeren definizio estandarrean aitzinhizkuntza ondokoak dira eta ez dute nahita nahiez garai zaharragoko legeen berri ematerik, batez ere hauek arkaiko, defektibo, irregular (hots, berreraikitzailearentzat interesgarri) diren heinean.

- Ernout, A. & A. Meillet, 1979, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 4. arg., Paris, Klincksieck.
- Fell, H. A. & N. W. Hill, 2019a, Word families, allofams, and the comparative method, *Cahiers de Linguistique Asie Orientale. East Asian Languages and Linguistics* 48, 91-124.
- & —, 2019b, The differing status of reconstruction in Trans-Himalayan and Indo-European, *Cahiers de Linguistique Asie Orientale. East Asian Languages and Linguistics* 48, 159-172.
- Gorrotxategi, J., 1987, Vasco-celtica, *ASJU* 21, 951-959.
- , 1998, *Euskararen historiaurreaz zenbait gogoeta. Algunas reflexiones sobre la prehistoria de la lengua vasca*, 1998-99 ikasturte hasierako hitzaldia, Gasteiz, UPV/EHU.
- , 2002, Planteamientos de la lingüística histórica en la datación del euskara, *XV Congreso de Estudios Vascos: Ciencia y Cultura Vasca, y redes telemáticas*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 103-114.
- Handel, Z., 2019, A brief response to Fellner and Hill's Word families, allofams, and the comparative method, *Cahiers de Linguistique Asie Orientale. East Asian Languages and Linguistics* 48, 125-141.
- Heine, B. & T. Kuteva, 2002, *World lexicon of grammaticalization*, Cambridge-New York, Cambridge U.P. Bada 2019 akabuko edizio arrunt zabaldua ere.
- Koch, H. & L. Hercus, 2013, Obscure vs. transparent cognates in linguistic reconstruction, in R. Mailhammer (arg.), *Lexical and structural etymology. Beyond word histories*, Boston-Berlin, Mouton de Gruyter, 33-52.
- Lakarra, J. A., 2006, Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco, in J. A. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask* (= *ASJU* 40), Bilbo, UPV/EHU, 561-621.
- , 2008, Hacia un nuevo paradigma etimológico vasco: Forma canónica, etimología y reconstrucción en el campo vasco, *ASJU* 37 (2003), 261-391.
- , 2009, Adabakiak /h/-aren balio etimologikoaz, *ASJU* 43, 565-596.
- , 2011, Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio, *FLV* 113, 5-114.
- , 2012, Mailegaketa eta berreraiketa euskararen historiaurrearen ikerketan, in I. Igartua (arg.), *Euskara eta inguruko hizkuntzak historian zehar*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 17-74.
- , 2013, Aitzineuskararen berreraiketa sakonagorantz: forma kanonikoa, kronologia, gramatikalizazioa, in R. Gómez, J. Gorrotxategi, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, Gasteiz, UPV/EHU, 275-324.
- , 2015, Hiru hasperen haboro, in R. Gómez & M. J. Ezeizabarrena (arg.), *Eride-nen du zerzaz kontenta: Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, Bilbo, UPV/EHU, 349-378.
- , 2016, Gramatikalizazioa, morfemen forma kanonikoak eta berreraiketa morfologikoaren bide berriak, in G. Aurrekoetxea, J. M. Makazaga & P. Salaberri (arg.), *Txipi Ormaetxea omenduz. Hire bordatxoan*, Bilbo, UPV/EHU, 175-192.
- , 2018a, Euskararen historiaurrea, in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 23-229.
- , 2018b, CVC ertzetako alternantziak eta aitzineuskarako hitz-familien azterketarako hatsarriak: **bar/ban-/bal*-en zirriborroa, in J. A. Lakarra & B. Urgell (arg.),

- Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*, Gasteiz, UPV/EHU (= ASJU 52), 437-486.
- , 2019a, *Euskal Hiztegi Historiko Etimologikoa*-ren Oinarriak, in J. A. Lakarra, J. Manterola & I. Segurola, *Euskal Hiztegi Historiko Etimologikoa*, Bilbo, Euskaltzaindia, xv-cxl.
 - , 2019b, *Bon/bor-/bol-* familiaren berreraiketarako (II): Etimologia, partikulen historiaurrea eta hots-lege batzuen irregularitateez, in I. Epelde & O. Jauregi (arg.), *Bihotz ahots. M. L. Oñederra irakaslearen omenez*, Bilbo, UPV/EHU, 377-395.
 - , 2020, Nombres de parentesco y nombres de relación en protovasco, moldiztegian, omenaldi liburu batean.
 - , prestatzen-a, Protogenitivo, protolocativo y sintaxis del protovasco, UPV/EHUko eskuizkribua.
 - , prestatzen-b, *Bon/bor-/bol-* familiaren berreraiketaren zirriborroa (I), UPV/EHUko eskuizkribua.
 - , prestatzen-c, *Bariaku, biao* eta beste: legeak eta irizpideak finduaz, ez saihestuaz. Berreraiketa eta etimologia sakonagoaren alde, UPV/EHUko eskuizkribua.
- Mitxelena, K., 1950, De etimología vasca, *Emerita* 18, 193-203. Berrarg. *OC* 8, 675-683.
- , 1954, Problemas teóricos y prácticos de la lingüística vasca. Berrarg. *OC* 10, 343-364.
 - , 1956, La lengua vasca como medio de conocimiento histórico. Berrarg. *OC* 10, 369-389.
 - , 1957a, Las antiguas consonantes vascas, *OC* 7, 57-91.
 - , 1957b, Basque et roman. Berrarg. *OC* 8, 601-613.
 - , 1963, *Lenguas y protolenguas*. Berrarg. *ASJU*ren eranskinak 20, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia, 1990.
 - , 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Berrarg. *OC* 5, 1-115.
 - , 1970, Nombre y verbo en la etimología vasca. Berrarg. *OC* 7, 235-267.
 - , 1974, El elemento latino-románico en la lengua vasca. Berrarg. *OC* 5, 305-336.
 - , 1977 [1961], *Fonética histórica vasca*. Berrarg. *OC* 6.
 - , 1979, La langue ibère, Berrarg. *OC* 3, 137-155.
 - , 2011-2012, *Luis Michelena. Obras Completas*, J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 15 liburuki, Bilbo-Donostia, UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia.
 - & I. Sarasola, 1987-2005, *Orotariko euskal hiztegia-Diccionario general vasco*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Schuh, R., 2013, Word Families in Hausa, in O.-M. Ndimele, M. Ahmad & H. M. Yakasai (arg.), *Language, literature and culture in a multilingual society. A festschrift for Abubakar Rasheed*, Port Harcourt, M. & J. Grand Orbit Communications, 579-598.
- Trask, R. L., 1977, Historical syntax and Basque verbal morphology: Two hypotheses, in W. A. Douglass, R. W. Etulain & W. H. Jacobsen (arg.), *Anglo-American contributions to Basque studies: Essays in honor of Jon Bilbao*, Reno, University of Nevada, 203-217.
- , 1995, On the history of the non-finite verb forms in Basque, in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), *Towards a history of Basque language*, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 207-234.
 - , 1997, *The history of Basque*, Londres, Routledge.

- Uhlenbeck, C. C., 1942 [1947], Les couches anciennes du vocabulaire basque, *Eusko-Jakintza* 1, 543-581.
- Ulibarri, K., 2013, Un nuevo texto para la historiografía vizcaína: *Aerario de la hidalguía y nobleza hespañola y plaza de armas de Vizcaya* por Francisco Mendieta, ayalés, *Oihenart* 28, 173-191.
- Urgell, B., 2006, Para la historia del sustantivo verbal en vasco, *ASJU* 40, 921-948.
- Watkins, C., 1990, Etymologies, equations, and comparanda: types and values, and criteria for judgment, in Ph. Baldi (arg.), *Linguistic change and reconstruction methodology*, Berlin-New York, Mouton de Gruyter, 289-304.
- Zuazo, K., 1992, *Azaga* = 'postrimería', *ASJU* 26.3, 1003-1006.

Eranskina: *eraman*₂, *eban-en* kausatiboa?

Euskal etimologia gutxi bide da *eraman* = *eroan* < **eraoan* (cf. *FHV*, *OEH*) baino ezagunagorik.³⁴ Gainera, *eraman* = *eroan* ez daude bakarrik, *joan* soilagoaren kausatiboak baitira jakina den bezala. Bestalde, —eta hau ez bide da horren ezaguna—, *joan* bera ere ez da soil-soila, **da-* aurrizkiak eta metatesi batek lotzen baitute *eho-rekin* (< **e-non*) familia barrenean (handik landa *jakin*, *jausi*, *jagon* eta **e-da-CVC* askorekin).³⁵ Honenbestez, *eraman* ez letorke *eman-etik*, hau den arren *erakutsi*, *erakarri*, *erabili* eta gainera koen ereduak ia automatikoki lekarkigukeena. Izatez, aurreko hau guztia ez da ondorio larri ez harrigarria, dagoeneko *eman-en m-* zein *-a-* zahar-zaharrrak ez direla jakin baitakigu: **bon* ezinbesteko dugu *emun* aldaera mugatua goa edo *omen* partikula eta bere aldaerak azaltzeko (*emen* ezaguna eta bazterreko bezain garrantzitsu den Err *emon*); cf. Lakarra 2019b.³⁶

Haatik, honek guztiak ez du kentzen formalki guztiz arrunta ez litzatekeenik **ban* → **eraban*, horrelako errorik ezagutuko bagenu eta alderdi semantikoa ere konponerraza balitz edo, bederen, ez konponezin; halaberharrez, badirudi bi baldintzak betetzen direla. Lehena, **ban* erroa behin eta berriro atera zaigu lan honetan eta **eban* aditz autonomoa historikoki lekukotua ez dugun arren, oso erraz eta merke da hori berreraikitzen, hala egiten dutelako beharrezko lehendik ezagutu *ebaki* eta *ebatsi-k*, baita Erdiaroko *eban-en* lekukotasunek (cf. *EHHE*-200, s.u.). Bigarren parteak, semantikoak, zailxeago

³⁴ Zehatzagorik bai: **eraoan-en -n-* bat falta da *johan* soilagoaren *-h-* azalduko baitugu (cf. Lakarra 2015) eta *joan-eroan*-eko bokalismoa ere ez da erregular-erregularra CVC erro arrunt batetik (cf. *e-thorr-i*, *e-bil-i*, etab.) abiatuaz, —CV-CVC enbor aurrizkidunetik, hobe; cf. *jakin*, *jasan*, etab. *ja-* < **e-da-CVC*ekin—, testuan argitzen diren arrazoiengatik. **Eranon-etik erho* 'hil iragankorra' eta, partizipio berriarekin, *haragi* ditugu.

³⁵ Hori baino morfema bat gehiagorekin (kausatiboarekin) **e-da-ra-CVC*: *jaraunsi* eta *jaramon* dira argien artean baina alomorfia zabalarekin (*ar-*, *inar-*, *jar-* eta, metatesiarekin, *ur-*); cf. Lakarra 2018a.

³⁶ Baita goian (24. *ban*) aipatu *bon-bon* fonosinbolismoa ere; horko iruzkinak bestearentzat ere balio du, jakina.

dirudi baina ez ezinezko: *OEHN eraman* astiro miatzen badugu beharrezko zaigun guztia edo baita bilaketa luzerik gabe: 1) ‘llevarse (algo), quitar, robar’. Lehen lekukotasuna (Ros) aski da eta ez da gaizki bigarrena (Axular) ere, baina hoberenak erabilera abstraktuak edo «transportagaitzak» iruditzen zaizkit:

Nola zuen erriko jendek atzo gure erriko bezino bati eraman dutela bi hogeit ari. MRos 10.2r. *Gauza ebatsiaz eta ixilik eramanaz.* Ax 243 (V 163). *Etsai gaixtoak [arima] daramakola.* Ib. 561 (V 359). *Etxarrin ladronek dire eta [beorrak] aek eraman dizkidate duda bage.* (Larraun, 1649). *ReinEusk* 142. *Han zure arimori bihurzen zaika bekatuak eraman zioen bere edertasuna.* Hm 202. *Gure bihotzgaberiak, gure bizitze gaixtoak eramaiten baderaukute aiphamen ona.* SP Phil 226. *Niri bizia eraman nahiz dabilztanak.* Gç 54. *Hazienda gaizki eramanikan dadukanak.* OA 166 *Batek eraman baliz sagrarioko ostia guziak.* El 75. *Arrapatzen badu oriek galdu diozkan edo daramazkion gizona.* Mb IArg I 145. *Edadearen lorean zeruak eraman zigun.* Cb Just 13. *Nahi izan zion eraman bere erresuma.* Lg I 311. *Zure osasuna eraman darotzuten akzidentek.* Mih 72.

Urruti dira horiek ‘conseguir una victoria, vencer, conducir (un camino, una puerta), llevar adelante, llevar un nombre’ eta gainerakoetarik, nahiz 2. ‘soportar, aguntar, sufrir’-etik. Goiko adibideok *eban* ‘kendu’-tik hurbilago dirudite **edanon*-etik (> *joan*)-etik³⁷ baino eta, horrenbestez, azpian den **eraban* hau *e-ba(n)-ki/e-ba(n)-tsi*-ren baliokide genuke formalki (3ak dira **e-ban* gehi aktante bat, alegia, datibo edo malefaktibo gisa aritzen den *-ra*-aurrizkia (cf. **ezan/*erazan*) edo *-ki/-tsi* aplikatiboak. Oso markagarria da, azkenik, Z-ri buruz *OEhk* dioena: «Tr. Atestiguado en textos guip., alto-nav. y de autores septentrionales (algo menos en los suletinos, entre los que *eroan* (*eruan*), única forma hasta el siglo XVIII, alterna con *eraman* a partir de esta época».

Area laterali delako muturretako eremuen irizpidea betetzen delarik eta *eraman*-en erabilera zaharrenak ikusirik, zertzeladaren bat gehitu beharko litzaioke agian iruzkin akabuko etimologiari: Etim.: «De **eraban* < **erawan* < **e-ra-oa-n*, causativo de *joan* ‘ir’ (< **e-oa-n*). Es pues claro que tiene el mismo origen que *eroan*». Orain artekotik, aldiz, jatorri ezberdineko bi aditz bildu edo hurbildu direla dirudi, **e-da-ra-non* (**edanon*-en kausat.) eta **e-ra-ban* (*eban*-ena) eta ez soilik formari dagokionez; esanahiak ere elkarren osagarri bilakatu baitira.³⁸

³⁷ EHHE200n *jaugin* ‘etorri’ kanpoan gelditu zen baina *joan*-en metatesirik gabe **edanoni* > **jaũ.in* > *jaugin* genuke; formari dagokionez ez litzateke ezinezko **edanon-gi* ere (cf. *edun-edugilki* eta hobe ere, agian, erabilera asko edo gehienak datibokoak direla baitirudi).

³⁸ Ez dakit askoz gehiago esan litekeen honezaz guztiaz baina bai zerbaixka oraindik: *eroan* ‘llevar’ dugu oso berandu arte B nahiz Zn; *eraman* ‘quitar’, aldiz, dagoeneko Rosek lekukotzen du testuan ikusi bezala.

Aurrekoa ez da asko eta ezta aski, beharbada. Alabaina, badira beste bide batzuk **eraban* berreraikitzeaz landa, berreraiketa hori segurtasun osoko edo izan litekeen osoeneko dela dioskutenak. Ohar bedi, lehenik, kausatiboa beste edozein aplikatibo baino ohikoago dela hizkuntza askoren edo gehien morfologian eta horregatik beragatik biak agertzen direnean komunztaduran APLIK.-KAUS.-ERROA (edo ERROA-KAUS.-APLIK., bantuan legez) izan ohi dela, errotik hurbilago kokatuaz eta bat baino ez dugunean bera nagusituaz askorekin (ik., ad., Lakarra 2006n aipatu Bybee eta gainerakoen zenbait lan); hortaz, *jan* < **e-da-ban* onartzen bada, **e-ra-ban* (eta hortik **eraban* > **eraman*) ia edo iarik gabe garairen baterako proposatu beharra genuke. Ordea, argudio tipologikoak irizpide izatera iritsi litezke baina ez lege hertsia, eta ondorio sendoagorik nahi duenak fosiletara jo beharko: batetik fosil morfologikoetara eta lexikoetara bestetik: a) *-gi/-ki* partizipio berriek **-n* suposatzen dutenez (**edun* → *eduki*, **jadin* → *jaiki*, *jagi*, *izan* → *izaki*...), orduan *erabaki-k* **eraban* eskatzen du ‘kendu arazi, norbaiti kendu’ esanahiarekin eta ‘decidir’ adiera ezagunenaren aldameneari adiera zaharretik hurbilago bide diren ‘separar, dividir, quebrantar, quebrar’ ere aurkitzen ditugu *erabaki-n*, baita Larramendiren ‘cortar a otro, especialmente vestidos’ eta Arakistainen ‘cortar, barajar el naípe’ ezinutzizkoak ere.

Honen guztiaren aurrean ere norbait eszeptiko ager balekigu (denetarik da munduan), **eban* → *ebagi/-ki* → *erabaki* suposa bide lezake **eraban*-en beharrik gabe, ustez. Baina uste okerra bide luke, eskuineko morfologia garatzen hasi orduko kausatibo sintetikoarentzako aurizkia moteldurik edo are atzendurik baikenukeen; cf. Trask 1977 erroaren ezker parteko morfologiaren iluntasunaz eta eskuinekoaren gardentasunaz (ik. orobat Trask 1995) eta Urgellen lanak (2006) aditz izenez.

Gipuzkoa erdialdeko pluralgileen azterketa

Olatz Leturiaga Angoitia
UPV/EHU

Laburpena

Artikulu honetan Gipuzkoa erdialdeko NOR pluralgileen polimorfismoa da ikergai; batik bat, aldakortasunaren eragile diren *-(t)za-*, *-z-*, *-(t)zi-* eta *-zki-*. Hala ere, NORK «haiek» pluraleko *-ze* pluralgilea ere aipatuko dugu, aztergai dugun eremuko testuetan eta ahozkoan aurkitu delako. *Gipuzkoa erdialdea* deitu diogun eremua Urola Erdia (Azkoitia, Azpeitia, Zestoa, Aizarnazabal, Errezil, Beizama) eta Urola Kosta (Zumaia, Getaria, Zarautz, Orrio, Aia) azpieskualdeetako herriek osatzen dute, nagusiki. Itziar ere aintzat hartu da, aztergai dugun eskualdearekin muga egiten duelako. Azterketa honetarako, Urolaldeko testu zaharretatik abiatu gara, beraz, ardatz geografikoa ez ezik, ardatz kronologikoa ere aintzat hartu dugu. Batez ere, Larramendi aurreko idazle xumeen idazkiak aztertu dira; modu honetan, literatur gipuzkeraren eragina saihestu eta Urolaldeko bertako jarduna ezagutzea izan da helburua. Era berean, aztergai dugun eremuan hizkuntza-batasunik ba ote den ikusi nahi izan dugu eta Gipuzkoako gainerako eskualdeekin alderatu.

Hitz gakoak: Urola Erdia, Urola Kosta, pluralgileak, polimorfismoa.

1. Sarrera¹

Ondorengo lerroetan Gipuzkoa erdialdeko pluralgileez arituko gara; batik bat, NOR pluralgileez. Hala ere, 3. §-n NORK pluraleko morfema batez ere jardungo dugu. Ikusiko dugunez, aztergai dugun eremuan polimorfismoa dago eta, beraz, morfema asko aipatuko ditugu; guztiak, ordea, ez daude aditz sail guztietan eta erabilera defektiboak agertuko zaizkigu. Hala, sail bakoitzean zein pluralgile dauden esan eta horien kronologia zehazten saiatuko gara; hots, ardatz geografikoa ez ezik, kronologikoa ere aintzat hartzen.

¹ Lan honek *Monumenta Linguae Vasconum 5: periodización y cronología* (MINECO, FFI2016-76032-P) ikerketa-proiektuaren laguntza izan du.

Modu honetan, aztergai dugun eremuko pluralgileen lehen deskribapen diakroniko bat eskaini nahi izan dugu.

Lehenik eta behin, saio honetan *Gipuzkoa erdialdea* zer izango den zehaztu behar da: bada, Urola Erditik hasi —Azkoitia, Azpeitia, Zestoa [Arroa eta Aizarna auzoak barne], Aizarnazabal, Errezil, Beizama— eta Donostiatik ezkerrera gelditzen dena —Orio, Aia— litzateke, lehen hipotesi gisa, Gipuzkoako erdialdea. Aztergai izan ditugu Urola Kostako herriak ere —Zumaia, Getaria, Zarautz—, barnealdeko herriei hizkuntza-lotura dutelako; baita Itziar ere, aztergai dugun eremuaren ezkerraldean muga egiten baitu.

Hori horrela, gure helburuak honako hauek izan dira: alde batetik, hizkuntza-ezaugarri batzuen hedadura aztertzea, Urolaldeko herrien artean egon daitezkeen loturak ezagutzen hasteko. Izan ere, badirudi Behe Erdi Aroan eskumen-eremu bat osatzen zutela Aia, Beizama, Bidania-Goiatz eta Errezilek, Azkoitia eta Azpeitia hirien ahalari aurre egiteko edo:

El espacio político guipuzcoano presentaba otras tres áreas especiales en época bajomedieval. Eran las alcaldías mayores de Aiztondo, Areria y Saiatz. La primera la formaban los lugares de Asteasu, Astigarraga, Larraul y Soravilla; la segunda, que contaba con Arriaran, Itsaso, Lazkao y Olaberria, después de diversos vaivenes acabó en el siglo xv integrando Ezkio, Gabiria y Zumarraga; por último, la tercera, en la zona central de Gipuzkoa, incluía Aia, Beizama, Bidania, Errezil y Goiatz. Al frente de cada una de ellas ejercía la justicia en nombre del monarca un vasallo del rey,

con el título de *alcalde mayor*. Se trataba de distritos rurales, tal vez restos de lo que fue el realengo guipuzcoano antes de la fundación de las villas. La Provincia los acabó absorbiendo, pero en una situación de inferioridad política, puesto que no elegían alcaldes de Hermandad. (Lema, 2017: 240)

Lemak eskaintzen digun datu historikoa aintzat hartuta, iraganean Urolaldeko herrien artean hizkuntza-loturarik egon ote den ikusi nahi izan dugu; eta, inoiz hizkuntza-loturarik egon bada, ea gaur egun ere jarraitzen ote duen edo eskualdearen barrenean hizkuntza-azpieskualdeak banatu behar diren argitu. Eman dezagun, Urola Erdia eta Urola Kostako herrien artean. Beste aldetik, aztergai dugun eremuak Gipuzkoako gainerako eskualdeekin dituen antzekotasun eta desberdintasunak ere ezagutu nahi izan ditugu, bertako hizkeraren ezaugarri dialektalak hobeto ezagutzeko.

Horretarako, Urolaldeko testu zaharretatik abiatu gara.² Alabaina, nahi baino testu gutxiago ditugunez, aintzat hartu dugu eremu horretako monografia berriagoetan jaso izan den guztia ere. Esan bezala, Gipuzkoako gainerako eskualdeetako datuak ere aztertu dira, eta bertako datuak gure ikergai nagusi den eremuarekin alderatu; batez ere, Beterri, Goierri eta Tolosaldea eskualdeetakoak, baina, inoizka, Debarrokoak eta Oiartzualdekoak ere bai.

Aztertu diren testuei dagokienez, zehaztaper txiki bat: helburua Gipuzkoa erdialdeko, eta zehatzago esateko, Urolaldeko hizkera ezagutzea izanik, batik bat, Larramendi aurreko autoreek bildutakoa aintzat hartu dugu. Modu honetan, literatur gipuzkeraren eragina saihestu eta Urolaldeko «benetako» jarduna ezagutzea izan da helburua. Hori horrela, azterketarako testuak hautatzean, euren datari erreparatzeaz gain, idazle xume eta jantzien arteko bereizketa egiten saiatu gara, adizkietako morfemei erreparatuta. Dena dela, adizki edo morfema berrien lehen agerpenak Larramendi idazlearenak direnean, hauek ere gure azterketarako kontuan hartzea erabaki dugu; izan ere, datuen hutsune handi samarra dago eskualdean XVII. mendetik XVIII. mendearen lehen erdira bitartean.

² Aztertutako testuen laburdurak (gehienak EHHE-200tik, beste batzuk OEHTik edo moldatuta): *AgirAst* (1803): Agirre Asteasukoa; *Amilleta* (1678): Amilletaren dotrina; *AzpAgin* (1786): Azpeitiko udal-agindua; *AzpDot* (xix): Azpeitiko dotrina; *AzpGut* (c. 1738): Azpeitiko altzagatar familiaren gutunak; *AzkSerm* (1737): Azkoitiko sermoia; *BorrB* (1764): Peñafloridaren *El borracho burlado*; *Itziar* (1790 [1768]): Itziarko Andramariren omenezko bederatzizurrena; *DonostiaGut* (1761): Donostiako Pepe eta Josefaren gutunak; *Etxag* (xviii-xix): Etxagarai; *GTour* (1772): J. Altzibarren *Grand Tour* antzerkia; *Iraz* (1739): Irazuztaren dotrina; *GabS* (1762): Peñafloridaren *Gabon Sariak*; *Kardab* (1744): Kardaberatzen *Kristabaren bizitza* [Klasikoen Gordailutik]; *SumBrev* (1614): Azkoitiko *Sumario Brevea*; *TBI* (1619): Tolosako Bertso Iraingarriak; *LarmeIV* (1729): Larramendiren *El imposible vencido* gramatika; *LasartBerts* (1716): Lasarteko bertsoak; *LoiolaDot* (xviii): Loiolako dotrina; *Lubieta* (1728): Lubietaren gramatika; *OArin* (1713): Otxoa Arinen dotrina; *OikiaDot* (1784): Oikiako dotrina; *Otaegi* (xviii-xix): Otaegi Beizamakoa; *Ubill* (1785): Ubillosen dotrina; *ZegDot* (1741): Zegamako dotrina.

2. NOR pluralgileak: *-(t)za-*, *-z-*, *-(t)zi-* eta *-zki-*³

2.1. *-(t)za-* pluralgilea

Ezaguna denez, Euskara Arkaiko eta Zaharrean **eradun* erroa erabil-tzen zen Gipuzkoan NOR-NORI-NORK saileko osagarri pluraldun adizkietan; **nin* erroa, aldiz, osagarri singularrarekin. Hala erakusten dute aztergai du-gun Urolaldeko testu zaharrek ere. Zehatzago esateko, *di(r)au-* / *zi(r)au-* itxurarekin ageri dira **eradun* erroko adizkiok Gipuzkoan, erroaren ondotik *-z-* edo *-(t)za-* pluralgilea dutela —vs. Ipar Euskal Herri eta Nafarroako *de-rau-*, *drau-*, *darau-*, *daro-*, *derei-* (Camino, 2018: 103-110)—. Hain zuzen ere, *-za-* morfema hartu izan da *-z-* eta *-tza-*ren jatorritzat (Aritzimuño, 2013: 370; 2015: 67).⁴

Testuei begiratu ondotik esan daiteke *-(t)za-* pluralgilea lekukotasun gu-txitan ageri dela Gipuzkoan, defektiboa dela. Hona hemen Urolaldeko tes-tuetan aurkitutako NOR-NORI-NORK saileko adibideak, biak «hari» edo «haiei» 3. pertsona datibodunak: *aplikaduko dirauze* ‘dizkie’ (*SumBrev*, 1614: 17);⁵ *zor dirauzanac* ‘dizkionak’ (AzpGut, c. 1738: 10).

Beste eskualdeei dagokienez, Otxoa Arin ordiziararak, esate baterako, *dirautza* ‘dizkio’ dakar (1713: 66);⁶ honek ere «hari» datiboarekin, be-raz. Are gehiago, ordiziarren adizkiak ikusita badirudi pluralgile honek 3. pertsonako «hark» eta «haiek» ergatiboekin iraun zuela; izan ere, datibo

³ Artikulu honetan pluralgile oso balira bezala adieraziko ditugu *-zki-* eta *-(t)zi-*, nahiz eta, izatez, pluralgile eta aurre-datiboz osatutako egiturak izan (*-z-ki-* eta *-(t)z-i-*; cf. Aritzimuño 2013).

⁴ *izan* aditzaren *-za-* erro bera dela dio, eta bi aldaera dituela: *-(t)z-* apokopeduna eta *-tza-* afrikatua. Caminok ere *-tza* zahartzat dakar (2013: 104) eta aspaldiko garaian euskal geografian hedatuago zegoela iradokitzen du, Nafarroako Sakanan **eradun* erroari josirik iraun baitu. Hori horrela, esaten du NOR-NORI-NORK sailean, Nafarroan, denborari dagokio-nez **eradun*-en ondokoak liratekeela **-i-* [**nin*] erroa eta *-zki-* nahiz *-it-* pluralgileak. Ikus-pegia globalago baterako, ikus Reguero (2018). Are gehiago, Lakarrak proposatutakoaren arabera (2018), **zan* erroa egon daiteke *-za-* pluralgile zaharren oinarrian (*dagoz*, *dakar-tza*); eta, ondoren, hori bera *-tze* bilakatu bide da (*ekartzen*), *-a-*-ren erorketa eta *-e-*-ren berra-nalisitik (154).

⁵ [...] *eta ainbat lasterren guziak komulgadu bitezke, Jaungoikoari erreguzen digoela, aren arimega gatik; eta aplikaduko dirauze ynduljenziak irabasten diradenak euren kapilla bi-zitazeaz* [...] (*SumBrev*, 1614: 17). Badirudi «hark-haiei-haiek» dela, eta honenbestez, *-(t)za-* pluralgile zaharra «haiei» datiboko *-e-* morfemarekin elkartzean, *-(t)za-e-* > *-(t)ze-* fusioa ger-tatu dela.

⁶ *Sacramentu Confessiocoac, ceñari deritzan Penitenciaco Sacramentua, cer ondasun ematen dirautza recebitcen debanari disposicio onarequin?* (OArin, 1713: 66). Baina 3. per-tsona singular datiboarekin *-z-*-dun *diozcan* ‘dizkion’ (156) ere badakar. Beste pertsona da-tiboekin ere *-z-*: *dirauztan* ‘dizkidan’ (52), *dirautzut* ‘dizkizut’ (145) & *diutzudan* ‘dizkizu-dan’ (145), *dirauzcun* ‘dizkigun’ (28), etab. cf. P. Altuna (1992: 579); Aranburu et al. (1999: 102).

berarekin baina 1. pertsona pluraleko «guk» ergatiboarekin *-z-* pluralgiledun *dirauzczagun* ‘dizkiogun’ dakar (1713: 58; cf. P. Altuna, 1992: 579; Aranburu *et al.*, 1999: 102). Urolaldeko LoiolaDot (xviii: 17)-n ere *diauzcazu* ‘dizkiozu’ dago 2. pertsonako «zuk» ergatiboarekin. Hortaz, esan daiteke *-(t)za-* pluralgilea erabiltzeko baldintza zela datiboa nahiz ergatiboa 3. pertsona izatea.

Halaber, NOR-NORI-NORK saileko *-(t)za-* pluralgiledun adizkiei errepara-tzen jarraituta, ohartu gara adizki guztiak orainaldikoak direla. Ez dugu aurkitu iraganeko **zirautzan* ‘zizkion’ gisako adizkirik; horren ordeztu, *-z-* pluralgiledun *cirauczcan* (52) eta *ciozczcan* (156) dakartza Otxoa Arinek (1713). EKcean (*Euskal Kasikoen Corpora*) bilaketa eginda, oso gutxi dira *zirautzan* adizkiaren agerraldiak eta gutxi horiek ere ez dira ‘zizkion’ adierakoak, *esan* edo *iraun* erroko adizki trinkoak baizik. Honenbestez, pluralgile honen erabilera-testuinguruari beste baldintza bat gehitu beharrean gaude gure eskualdean: orainaldia izatea. Beraz, *-(t)za-* testuinguru honetan agertu bide zela dirudi.⁷

- a) «hark» 3. pertsona ergatiboarekin («haiek»-en adibiderik ez, oraingoz)
- b) «hari» eta «haiei» 3. pertsona datiboekin
- c) orainaldiko adizkietan

Bestalde, NOR-NORI sailean, Irazuzta alkizarraren (1739) lekukotasunean aurkitu dugu *-(t)za-* pluralgilea Gipuzkoan, sail honetan ere «hari» 3. pertsona datiboarekin: *zaitza* ‘zaizkio’.⁸ Peñafloredaren *BorrB* (1764) lekukotasunean ere, itxuraz, badago adizki beraren adibideren bat, baina **ezan* errokoak dira: *erruki zaitza* / *bigundu zaitza* (155) eta *bedeinka zaitzala* (135). EKcean bilaketa eginda ere antzera: Leizarragak *zaitza* ‘zaizkio’ darabil

⁷ Larramendik bere gramatikan (1729) jaso zuenez, Gipuzkoan ez ezik, Lapurdin ere *-(t)za-* pluralgile zaharra zuten NOR-NORI-NORK saileko hainbat adizkik. Gainera, badirudi Gipuzkoan baino hedatuago zegoela Lapurdin, andoaindarrak «hari» datibodun adizkietan ergatiboko pertsona guztiekin jaso baitzuen, baita iraganaldiko adizkietan ere (LarmEIV, 1729: 119-120): *darotzat* ‘dizkiot’, *darotzac* / *darotzan* / *darotzatzu* ‘dizkiok / dizkion / dizkiozu’, *darotza* ‘dizkio’, *darotzagu* ‘dizkiogu’, *darotzatzue* ‘dizkiozue’, *darotzate* ‘dizkiote’. Lehenaldian: *narotzan* ‘nizkion’, *zarotzatzun* ‘zenizkion’, *zarotzan* ‘zizkion’, *zarotzagun* ‘genizkion’, *zarotzatzuten* ‘zenizkioten’, *zarotzaten* ‘zizkioten’. Baita ere: *derautza* [...] / *nerautzan* [...]; *dioztza* [...] / *niotzan* [...]. Pluralgile honek Lapurdin zuen hedaduraren lekuko dira zenbait idazle lapurtar ere. Bestalde, pentsa daiteke ahozkoan ere bazegoela *-(t)za-* Lapurdin **nin* erroarekin, ahozko hizkera isla dezaketen 1757ko eskutitz xumeetan ageri baita: *ganes pellobaitaco ganda Corsurat sure gorrancijag Emandijosagu* (Padilla & Videgain, 2015: 96).

⁸ *acto Contricioco eguiazczoa eguiten duanari, confesatceco proposituarequin barcatcen zaitza pecatuac confesatu baño leenago* (Iraz, 1739: 64). NOR-NORI-NORK sailean, ordea, 3. pertsona datiboarekin *-z-* pluralgilea darabil: *diuzcat* ‘dizkiot’ (69), *diozcatzu* ‘dizkiozu’ (27), *diuzca* ‘dizkio’ (53), *diuztegün* ‘dizkiegun’ (6), *diuztezu* ‘dizkiezu’ (61) etab; cf. Aranburu *et al.* (1999: 102-103).

(Aresti, 1972: 158), baita Axularrek ere (1643);⁹ beste agerraldiak, ordea, **ezan* errokoak dira.

Datibodun adizkiei dagokienez —*dirautze* ‘dizkie’, *dirautza* ‘dizkio’, *zaitza* ‘zaizkio’ —, badago aintzat hartu beharreko beste datu bat; izan ere, «hari» 3. pertsona singular datiboarekin doanean, ez dago *-(t)za-* pluralgilearen ondotik esperoko genukeen datibo morfemarik (*-ka-* edo *-o-*). Egia da hau ez dela hain harrigarri aintzat hartuta euskaraz, gainerako hizkuntzetan bezala, 3. pertsona dela ez markatuena; aldiz, datiboa «haiei» 3. pertsona plurala denean ageri da (*-e*). Hori horrela, badirudi *-(t)za-* pluralgile honek 3. pertsona singularraren datibo morfema barnehartzen zuela:

D-IRAU-TZA¹⁰-E-Ø

TAM3-**eradun*-NOR3pl-NORI3pl-NORK3sg

D-IRAU-TZA-Ø-Ø-N-AK

TAM3-**eradun*- NOR3pl- NORI3sg-NORK3sg-ERL-ABSpl

NOR-NORK sailean ere aurkitu ditugu *-(t)za-* pluralgilea duten adizkiak. Urolaldean, *cequitza* ‘zekizkiela’ (AzpAgin, 1786: 15) eta *daquitzanac* ‘dakizkienak’ (AzpDot, XIX: 14)¹¹ bildu dira; ondoko eskualdeetan, berriz, Otxoa Arinen *badaquitzat* ‘badakizkit’ (1713: 20) daukagu.¹² Adibide horiekin ikus daitekeenez, sail honetan *-(t)za-* pluralgilea ez dago «hark» 3. pertsona ergatibora eta orainaldiko adizkietara mugatuta, datibodun adizkietan bezala. Dena dela, Gipuzkoan ez dira asko NOR-NORK sailean *-(t)za-* pluralgilea duten adizkiak; testuetan aurkitutako agerraldi guztiak, adibidez, *jakin* errokoak dira.

EKcean bilaketa eginda, ikus daiteke Gipuzkoan ez ezik, Lapurdin eta Zuberoan ere badirela NOR-NORK sailean *dakitza* ‘dakizki’ gisakoak — Bizkaian ere agerraldi 1 dago —. Horrelako adizkiak zaharrak dira Lapurdin eta ‘eduki’ adiera dutenek ere pluralgile bera dute: *dadutzak* ‘dauzkak’, *dadutza* ‘dauzka’, *dadutzagu* ‘dauzkagu’, *dadutzate* ‘dauzkate’, etab. — vs. Gipuzkoako *daduzka*, *dauzka* —. Leizarragak jada badarabiltza horrelakoak (Aresti, 1972: 173). Halaber, badakigu Zuberoan XIX. mendean bazirela adizki trinko

⁹ (cf. Urgell 2015): *Bekhatuak handi eta izigarri izanagatik ere, ttipi eta ezdeus iduritzen zaitza* ‘zaizkio’ *hetan usatu duenari* (52); *Nola hegatzinari emaiten baitzaitza* ‘baitzaizkio’ *hegalak airatzeko eta hegaldatzeko, hala gizonari ere emaiten zaitza* ‘zaizkio’ *eskuak trabailatzeko* (19); *Zeren ondotik ere, zure prestutasuna, ohorea eta fama ona baliatuko baitzaitza* ‘baitzaizkio’ (3). Beraz, esan daiteke Lapurdin NOR-NORI-NORK sailean ez ezik, NOR-NORMin ere bazegoela *-(t)za-* pluralgile zaharra, Gipuzkoan bezala.

¹⁰ Pentsa daiteke *dirautzae* > *dirautze* bilakabidea gertatu dela.

¹¹ Aintzat hartu behar da Azpeitiko dotrina (XIX) Klaudio Otaegik idatzia dela eta Zegamako zela; honenbestez, oso kontuz erabili beharreko datua genuke, inolaz ere.

¹² Geroagoko Iztuetak ere erabili zituen horrelakoak (EK): *dakitzen* ‘dakizkiten’ (1824: 23), *dakitzanak* ‘dakizkienak’ (1847: 15), *dakitzan* ‘dakizkidan’ (1847: 72).

hauen gisakoak ere: *doátza* ‘doaz’ (446) —NOR sailean—, *dakitizat* (449), *dá-rabiltza* (453), *dáramatzza* (455); cf. Intxauspe (1858).

Beraz, esan daiteke *-(t)za-* pluralgilea zaharra dela eta Euskal Herrian erabateko hedadura zuela. Alabaina, testu zaharretan NOR-NORI-NORK (cf. *dirautza*), NOR-NORI (cf. *zaitza*) nahiz NOR-NORK (cf. *zekitzala*) sailetan ageri arren, gaur egun, Urolaldean —beste zenbait lekutan bezala— NOR saileko adizki trinko batzuetan baizik ez dago *-tza-* pluralgilea. Adibidez, Bähr-ek *gabiltza*, *zabiltza*, *zabiltzate*, *dabiltza* gisako adizkiekin dakar (1929: 338-341);¹³ hain zuzen, *ibili* erroko adizki horietan baizik ez du iraun pluralgile zaharrak aztergai dugun eremuan.

2.1.1. *-tza-* pluralgilea Urolaldetik kanpo

Gipuzkoako beste eremu batzuetan, ordea, adizki gehiagotan ere badago *-tza-* pluralgilea. Goierriko Ataunen, esate baterako, NOR sailaz gain,¹⁴ NOR-NORK eta NOR-NORI-NORKen ere badago.

NOR-NORK sailari dagokionez, aipatu dugu Gipuzkoako testuetan *dakitizat* ‘dakizkit’ bezalako adizkiak bildu ditugula; hau da, *jakin* errokoak. Urolaldean ez bezala, badirudi Ataunen oraindik asko entzuten direla gisa horretako adizkiak —duela gutxira arte, behintzat— (Aranburu *et al.*, 1999: 109). Bähr-ek, sail berean, *eraman* erroko adizkietan ere bildu zuen *-tza-* bertan (1929: 330): *daamatizat* ‘daramatzat’, *daamatizak* / *daamatizan* ‘daramatzak / daramatzan’, *daamatza* ‘daramatza’; baita *ekarri* erroko *dakartzat* eta *dakartzza* adizkietan ere (1929: 326). Ataungo ahozko hizkeratik bildua da honako adibide hau: *alare astoa jun deikek gustoa, karga guztik ez damatzak* ‘daramatzak’ *ik, nik e bazeamat mordo at* (Arin & Arruabarrena, 1989: 409).

NOR-NORI-NORK sailean, bestalde, orain arte Gipuzkoako testuek erakutsi baino ugariago eta hedatuago ageri da; «hari» eta «haiei» 3. pertsona datibodun adizkietan ez ezik —cf. *SumBrev* (1614); AzpGut (c. 1738), OArin (1713)—, adizki gehiagotan ere badago (Bähr 1926):

- «niri» eta «guri» 1. pertsona datiboekin: *diitzak* / *diitzan* ‘dizkidak / dizkidan’, *ditzat* ‘dizkit’, *diitzazu* ‘dizkidazu’, *diitzazue* ‘dizkidazue’ (371); *diutzak* / *diutzan* ‘dizkiguk / dizkigun’, *diutza* ‘dizkigu’, *diutzazu* ‘dizkiguzu’, *diutzazue* ‘dizkiguzue’ (375).¹⁵

¹³ Itziarren NOR-NORkeko *dakitizat* (& *dakitizit*) ‘dakizkit’ eta *dakitza* ‘dakizki’ adizkiak ere badakartzat *jakin* erroarekin (Bähr, 1928: 307). Beraz, itxura denez, Urolaldeko herrietan baino gehiago iraun zuen Itziarren pluralgile zaharrak sail horretan.

¹⁴ *joan* aditzarekin ere bai: *zijootzan* & *zijootzen* ‘zihoazen’ (Azurmendi, 1997: 111).

¹⁵ Baina «haiek» ergatiboarekin *-tze-a* dago: *ditzea* ‘dizkidate’ eta *diutzea* ‘dizkigute’ (Bähr, 1926: 371). 2.3.2. azpiatalean jardungo dugu pluralgile honetaz, baina, beharbada, *-tza-e-a* egon liteke adizki horien oinarrian, *-e-an* > *ea-n* berranalisia tarteko (ikus *debea* ‘dute’ gisako adizkietarako proposatzen dena; F. Altuna 1995a).

- «zuri» eta «zuei» 2. pertsona datiboekin: *ditzut* & *ditzatzut* ‘dizkitut’ (115); *ditzuet* & *ditzazuet* ‘dizkizuet’ (119).¹⁶
- «hari» eta «haiei» 3. pertsona datiboekin: *diotzat* ‘dizkiot’, *diotzak* / *diotzan* ‘dizkiok / dizkion’, *diotza* ‘dizkio’, *diotza(g)u* ‘dizkiogu’, *diotzazu* ‘dizkiozu’, *diotzazue* ‘dizkiozue’, *diotza(a?)* ‘dizkiote’ (379); *diitzet* & *dietzat* ‘dizkiet’, *diitzek* / *diitzen* & *dietzan* ‘dizkiek / dizkien’, *dietzee* & *dietza* ‘dizkie’, *dietzau* ‘dizkiegu’, *dietzatzu* & *diitzatzu* ‘dizkiezu’, *dietzatzue* & *diitzatzue* ‘dizkiezue’ (383).

Arin & Arruabarrenak Ataungo ahozko hizkeratik bilduak dira honako beste adibide hauek (1989): *baño bestek entendittu emen tzion, eman emen tziotzan* ‘zizkion’ *arrek* (404); *ta ata danen akordau den aza landarak arrapau diotzela* ‘dizkiotela’ (411).

2.2. -z- pluralgilea

Aipatu dugu idatzizko lekukotasun gutxitan ageri dela -(t)za- pluralgilea Gipuzkoan. Aitzitik, -z- da gehien ageri den pluralgilea, XVIII. mendearen lehen erdira arte, bederen. Lehen esan bezala, pluralgile hau ere -za- (> -tza-, -(t)z-) pluralgile zaharraren aldaeratzat hartu izan dute (Ariztimuño, 2013: 371; 2015: 67). Pluralgile zaharraren aldaera soildua den hau, askotan, -k- edo -t-ri itsatsita doa, baina beti ez.

NOR-NORI-NORK sailari dagokionez, lehen lekukotasunetan **eradun* erroa- rekin ageri da pluralgile hau ere —*di(ra)uz-* / *zi(ra)uz-*—. Eskualdeko testuen artean, AzkSerm (1737) eta LoiolaDot (xviii) lekukotasunetan bildutakoak dira, besteak beste: *eguin diauztan* ‘dizkidan’ (AzkSerm, 1737: 11), *berri-tuco ciauSCAN* ‘zizkion’ (AzkSerm, 1737: 13), *barcacen diaustegun* ‘dizkiegun’ (LoiolaDot, xviii: 16) eta *barcazen diauzcun* ‘dizkigun’ (LoiolaDot, xviii: 8); Itziar (1790 [1768]) lekukotasunean bildutakoak, aldiz, *comunicatu ziutzun* ‘zizkizun’ (22) eta *eracutsi ziñuzcun* ‘zenizkigun’ (22).

Eskualdetik kanpo, oster, beste hauek bildu dira: *aditcera eman ci-rauzcan* ‘zizkion’ (OArin, 1713: 52), *jan diuscu* ‘dizkigu’ (LasartBerts, 1716: 8), *barcatcen diuztegun* ‘dizkiegun’ (Iraz, 1739: 6), *eman ciuzcun* ‘zizkigun’ (Iraz, 1739: 46), etab.¹⁷

¹⁶ Honako hauekin batera: *ditzu* ‘dizkizu’, *ditzuu* ‘dizkizugu’, *ditzue* ‘dizkizute’ (Bähr, 1926: 115) eta *ditzue* ‘dizkizue’, *ditzueu* ‘dizkizuegu’, *ditzue* ‘dizkizue’ (Bähr, 1926: 119). Ba ote liteke adizki horiek *ditzatzu* > *ditzu* fusioaren ondorio izatea, ala analogikoak dira -tza-dun adizkiak, eta beraz, berriak?

¹⁷ Forma horien ondoan, *ziozkan* ‘zizkion’ gisakoak ere badira OArin (1713) eta Iraz (1739)-n. Oso entzunak omen dira horrelakoak Goierri aldean, duela gutxira arte behintzat (Aranburu *et al.*, 1999: 103).

XVIII. mendearen bigarren erditik aurrera, ordea, *di(ra)uz-* / *zi(ra)uz-* adizkiak bazterrean geratu eta honako adizki hauen gisakoak nagusitu zirela erakusten dute testuek: *utzi erazoko dizka* ‘dizkio’ (*GabS*, 1762: 66), *egingo diztate* ‘dizkide’ (*BorrB*, 1764: 128), *ecarten dizco*¹⁸ ‘dizkio’ (*GTour*, 1772: 82), *contatu ciisten* ‘zizkidaten’ (*GTour*, 1772: 83), *ematen dizten* ‘dizkien’ (*OikiaDot*, 1784: 59), *ezcutatu diztetzun* ‘dizkiezun’ (*Otaegi*, XVIII-XIX: 225), *esaten dizcatzu* ‘dizkiozu’ (*AzpDot*, XIX: 13), etab.¹⁹

Gaur egun ere arruntak dira zenbait hizkeratan *dizku* ‘dizkigu’, *dizko* & *dizka* ‘dizkio’, *dizte* ‘dizkie’ gisako adizkiak NOR-NORI-NORK sailean (ikus EHHA: 1375);²⁰ Bähr-ek XX. mendean Urolaldeko herri —eta auzo— haue-
tan bildu zituen horrelakoak (1926): Aizarnan, Aizarnazabalen, Arroan, Azkoitian, Azpeitian, Beizaman, Errezilen eta Itziarren; baita Zumaia, Getaria, Zarautz, Orio eta Aia herrietan ere. Nolanahi ere, adizki horiek ez dira maiztasun beraz ageri herri horietan guztietan. Batez ere, Urola Erdiko herrietan ageri dira. Aldiz, Zarautz, Orio eta Aian, esate baterako, 3. pertsona datiboekin baino ez daude; 1. eta 2. pertsona datiboekin pluralgile-aurre-datiboz osatutako *-zki-* / *-xki-* erakoak daude (Bähr 1926):²¹

¹⁸ «hari» datiboko morfema *-ko* da, Azkoitian gaur egun bezala. 1772rako berrikuntza gertatua zela erakusten du; cf. sail datibodunetako 1738ko Azpeitiko *dirauzanac* ‘dizkionak’ eta 1614ko Azkoitiko *zaka* ‘zaio’.

¹⁹ Aipatutako adizki horiek guztiak **nin* errokoak ere izan daitezke (**d-i-z-gu-n*), baina **eradun* errokotzat hartu izan dituzte (Lakarra, 1985: 257); izan ere, Larramendik bere hiztegian jakinarazten digu XVIII. mendean, oraindik ere, erro zaharra bazegoela Azkoiti eta Azpeiti aldean. Hala ere, zaila da frogatzea zein errotakoak diren. Urolaldetik kanpo, Tolosaldean ere aurkitu dira horrelakoak (Ubill 1785) eta gaur egun ere badira; Beterrin 3. pertsona singular datiboko *dizka* ‘dizkio’ zegoen eta dago (Kardab 1744).

²⁰ Artikulu honetan EHHA (*Euskal Herriko Hizkeren Atlas*) aipatzen denean, 6. liburukiari egingo zaio erreferentzia, eta jarraian, mapen zenbakiak emango dira. cf. EHHA (1375).

²¹ Irizarrek Errezil eta Azpeitiko Matxinbenta auzoan ere *-zki-* pluralgilea dakar (1991-I), Bähr-ek ez bezala (1926).

²² Aian bustidurarik gabeko *-z-ka-* dago «hari» datiboarekin; *-z-ke-*, berriz, «haiei» datiboarekin, honako beste adizki hauekin batera: *diztet*, *diztek* / *dizten*, *dizte* & *dizke*, *dizteu*, *diztetzu*, *diztetzue*, *dizte* (Bähr, 1926: 384). Alabaina, Irizarrek bustiduradun adizkiak ere bada-kartza Aian, Orion bezala (1991-I). Caminok dioenez (2000: 74), Lasarte-Usubil alderditik ezkerretara eta Hernani aldean ohikoa da datiboa duten adizki pluraletan *-z-* txistukari bizkar-karia bustitzea. Aztergai dugun eremuko herrien artean Beterritik hurbilen daudenak dira, hain zuzen, Orio eta Aia.

«hari» datiboa:

dixkot ‘dizkiot’, *dixkok* / *dixkon* ‘dizkiok / dizkion’, *dixko* ‘dizkio’, *dixkou* ‘dizkiogu’, *dixkozu* ‘dizkiozu’, *dixkozue* ‘dizkiozue’, *dixkue* ‘dizkiote’ [Zarautz] (382)

dixkat ‘dizkiot’, *dixkak* / *dixkan* ‘dizkiok / dizkion’, *dixka* ‘dizkio’, *dixkau* ‘dizkiogu’, *dixkatzu* ‘dizkiozu’, *dixkatzue* ‘dizkiozue’, *dixke* ‘dizkiote’ [Orio eta Aia]²² (382; 380)

«haiei» datiboa:

dizkoet ‘dizkiet’, *dizkoek* / *dizkoen* ‘dizkiek / dizkien’, *dizkoe* ‘dizkie’, *dizkoeu* ‘dizkiegu’, *dizkoetzu* ‘dizkiezu’, *dizkoetzue* ‘dizkiezue’, *dizkoe* ‘dizkiete’ [Zarautz] (386)

dixket ‘dizkiet’, *dixkek* / *dixken* ‘dizkiek / dizkien’, *dixke* ‘dizkie’, *dixkeu* ‘dizkiegu’, *dixketzu* ‘dizkiezu’, *dixketzue* ‘dizkiezue’, *dixke* ‘dizkiete’ [Orio eta Aia] (386; 384)

Zehaztu egin behar da, baita ere, Aizarnan, datiboa 2. pertsonako «zuri», «zuei» edo «hiri» denean, *-z-* pluralgilea *-t-ri* itsatsita doala. Honenbestez, honelako adizki bereziak ageri dira (Bähr 1926):

«hiri» datiboa:

diztit / *diztiñat* ‘dizkiat / dizkinat’, *diztik* / *diztiñ* ‘dizkik / dizkin’, *diztigu* / *diztiñau* ‘dizkiagu / dizkinagu’, *diztidde* / *diztiñe* ‘dizkiate / dizkinate’ (111)

«zuri» datiboa:

diztut ‘dizkizut’, *diztu* ‘dizkizu’, *diztu(g)u* ‘dizkizugu’, *diztue* ‘dizkizute’ (115)

«zuei» datiboa:

diztuet ‘dizkizuet’, *diztue* ‘dizkizue’, *diztueu* ‘dizkizuegu’, *diztue* ‘dizkizuite’ (119)

Izatez, *-zt-* elkarketa adizki gehiagotan ere badago Aizarnan; adibidez, «niri» datiboko *diztan* ‘dizkidan’ gisakoetan. Azken hau, ordea, prozesu fonologikoen bidez azal daiteke; adibidez, txistukari ondoko ahoskabetzearen bidez: *-zda-* > *-zta-*. Aldiz, «zuri» datibo morfema *-(t)zu-* izanik, ez legoke *-z-t-* sortzeko arrazoirik eta Aizarnan ere, beste herrien gisan, *-z-(t)zu-* > *-tzu-* gertatzea esperoko genuke — *ditzu* ‘dizkizu’, *ditzugu* ‘dizkizugu’, etab.—, eta ez *-ztu-* — Aizarnako *diztut* ‘dizkizut’ kasu —.

Bada, *diztut* ‘dizkizut’ gisako adizki berezi horien jatorria bilatzen hasita, baliteke Aizarnako adizki horiek 3. pertsona plural datiboko (cf. *diztet* ‘dizkiet’, *dizte* ‘dizkie’) edo 1. pertsona singular datiboko (cf. *diztak* / *diztan* ‘dizkidak / dizkidan’, *diztatzu* ‘dizkidazu’) adizkietan oinarrituta sortuak izatea; demagun, berranalisi baten ondorioz. Izan ere, Aizarnan —eta Urolaldeko herri gehienetan— *-te* da «haiei» datiboaren morfema NOR plural-dun adizkietan eta, hala, osagarriaren pluralgilearekin batzean, *-z-te-* egitura sortzen da. Hortaz, baliteke honelako berranalisisen bat egon izana: *diztet* (*d-i-zt-e-t*) > *diztut* (*d-i-zt-(z)u-t*). Ondoan dagoen Aizarnazabalen ere jaso da *diztut* ‘dizkizut’, baina adibide bakarra daukagu. Beraz, pentsa daiteke ustezko berranalisi horren sorgunea edo jatorria Aizarnan bertan legokeela eta, ondoren, ondoko herrira iritsi dela.

Bestalde, testuetan ageri diren NOR-NORI saileko beste adizki hauek ere entzuten dira gaur egun Urolaldeko zenbait herritan (ikus EHHA: 1311 eta 1322): *iltzen zaistenean*²³ ‘zaizkienean’ (AzkSerm, 1737: 5), *pagatuco zarizca*²⁴ ‘zaizkio’ (AzpGut, c. 1738: 10), *arroto saizco* ‘zaizkio’ (GTour, 1772: 89), *dagozcan* ‘dagozkion’ (OikiaDot, 1784: 42), *derizte* ‘deritze’ (LoiolaDot, XVIII: 26), *guelditzen zaizcan* ‘zaizkion’ (Otaegi, XVIII-XIX: 232), etab.²⁵

Irizarrek Urola Erdiko herrietan —Azkoitian, Azpeitian, Beizaman, Errezilen eta Arroan— bildu zituen horrelakoak, batik bat, XX. mendean (1991-I). NOR-NORI sailean ere, Urola Kostako Zarautz, Orio eta Aia herriak bereiz zihozazela dirudi; herri horietan «hari» 3. pertsona singular datiboarekin *zaizko* & *zaixko* ‘zaizkio’ dago, Urola Erdian bezala, baina beste pertsona datiboekin *-zki-* / *-xki-* pluralgilea, NOR-NORI-NORK saileko adizkietan ikusi bezala. Errezil eta Azpeitiko Matxinbenta auzoa ere azken hiru herri horiekin batera sailkatu behar dira. Getarian eta Zumaian, oster, bietariko adizkiak erabiltzen zirela dirudi —Itziarren eta Arroan ere bai, baina hauetan *-zki-* erakoak urriago—.

Azkenik, NOR-NORK sailean, ohikoa da *-z-* pluralgilea gaur egun ere *eduki* erroko *dauzka* gisako adizkietan. Urolaldeko testu zaharretan honako hauek jaso ditugu, besteak beste: *dauscazuen* eta *dauscan* (LoiolaDot, XVIII: 6), *dauzcagula* (Otaegi, XVIII-XIX: 281) eta *dauzcatzu* (Otaegi, XVIII-XIX: 352).

²³ Baliteke *za(g)istenean* > *zaistenean* izatea. Izan ere, honela dio Ariztimuñok (2015: 52): «[...] *-de* / *-te* / *-e* pluralgileak denak **-de* batetik letozke (cf. bizk. *daude* ‘dute’) eta *-ki* / *-i* datibo-aurreko marken aldizkatzea jatorrizko **-gi* batek azaldu dezake». Ildo beretik, *dio* < **digo* proposatzen du, eta honenbestez, baliteke *zaio* < **zagio* ere hala izatea.

²⁴ Ariztimuñoren hipotesiari jarraituz (2015), baliteke **zagizka* > *zaizka* > *zarizka* bilakabidea gertatu izana.

²⁵ Urolatik kanpo ere badira horrelako adizkiak: Tolosaldean (TBI 1619; Iraz 1739; Ubill 1785), Goierrian (OArin 1713; ZegDot 1741) nahiz Beterrin (Kardab 1744).

Gaur egun, **edun* erroko aditz laguntzaileetan *-au-* > *-a-* egiteko joera dago erdialdeko hizkera batzuetan (Zuazo, 2014: 80). Bada, bilakabide hori *eduki* erroko adizki trinkoetan ere gertatu da eta *dazkat* gisakoak dira nagusi, hala nola, Zarautz (Agirrebeña *et al.*, 2007: 96), Getaria²⁶ (Agirrebeña *et al.*, 2017: 84) eta Zumaian. Hala ere, bilakabide hori ez da hedatu Urolalde osora (Zuazo, 2014: 88); Azpeitia eta Azkoitian, adibidez, *dauzket* gisakoak ditugu, cf. *dauket* (EHHA: 1433).

Dena dela, *eduki* erroko adizki horiek ez dira NOR-NORK sailean *-z-* pluralgilea duten bakarrak. LoiolaDot (XVIII)-n, esate baterako, *atera guinduzen* ‘gintuen’ (1), *salvatu cinducen* ‘zintuen’ eta *libratu cinducen* ‘zintuen’ (10) bildu dira. Gaur egun ere badira horrelakoak Urolaldean nahiz ondoko herrietan:²⁷ Zarautzen (Agirrebeña *et al.*, 2007: 73), Getarian (Agirrebeña *et al.*, 2017: 74), Zumaian, Aizarnazabalen, Arroan, Itziarren eta Azkoitian, besteak beste (Irizar 1991-I; EHHA: 1349).²⁸

Halaber, mendebaldean bezala, *-z* pluralgilea amaieran duen adibideen bat ere aurkitu dugu Urolaldean: *esazus* ‘esan itzazu’ (LoiolaDot, XVIII: 24).²⁹ Fidel Altunak beste bi adizki hauek ere aipatzen ditu (1995b: 626): *banegui*z ‘banitu’ (AzkSerm, 1737: 3) eta Itziarko Arakistainek dakarren *garbitu dituz* ‘ditu’ (Fita, 1881: 85, *apud* F. Altuna, 1995b: 626). Era berean, Zarautzen gaur egun ere entzuten dira NOR saileko *geaz*, *zeaz* (Agirrebeña *et al.*, 2007: 70) eta *gaude(z)* & *gabe(z)*, *zaude(z)* & *zabe(z)*, *dau-de(z)* & *dabe(z)* (83); Getarian ere *dabe(z)* (Agirrebeña *et al.*, 2017: 79) eta Orion ere bildu dira *gea(z)* (Iturain & Loidi, 1995: 64) eta *gaude(z)*, *zaude(z)*, *daude(z)* (83).³⁰

²⁶ Lehenaldian *-a-* dago baina orainaldian *-u-*: *dukat* & *duzkat*, *dukak* / *dukan* & *duzkak* / *duzkan*, *duka* & *duzka*, *dukazu* & *duzkazu*, *dukazue* & *duzkazue*, *dukae* & *duzkae* (Agirrebeña *et al.*, 2017: 84).

²⁷ Goierriko nahiz Debarroko lekukotasunetan ere bildu dira *ginduzen* gisakoak (cf. OArin 1713; Amilleta 1678). Gaur egun ere oso ohikoak dira Goierri (Aranburu *et al.*, 1999: 101) eta Debabarrenean nahiz Debaerdian (Zuazo, 2006: 87), baita Tolosa hegoaldean ere (Hurtado, 2001: 98).

²⁸ *-z-* pluralgilea du OArin (1713: 21)-n bildutako sail bereko *esan egiztu* ‘itzazu’ adizkiak ere. NOR-NORI-NORK sailean, berriz, era bereko *egiztak* ‘egin iezazkidak’ (BorrB, 1764: 94) aurkitu dugu.

²⁹ NOR-NORI sailekoa da Otaegik (XVIII-XIX) dakarren *badatorquioz* (244).

³⁰ Beterri eskualdean aldaera horien ordezkari *doste* ‘daude’, *zaote* ‘zaudete’ gisakoak daukela diosku Caminok (2000: 76). Hala eta guztiz ere, antzerki lanen batean *daudez* gisakoak ere jaso direla dio, jarraian honako hau erantsirik: «Benetan Donostian erabiltzen ziren, ala antzerkiak edota topikoak beharturik idazleak horrela kutsu zenbait emateko egin ote zuen? Egungo donostiarrarendako aldaera harrigarriak diruditen arren, ezin saihestu daiteke adizki hauek Donostia ezker-eskuin guztiz inguraturik dutelako errealtatea; [...]» (2000: 76). Beterri aldean *dijuazte* eta *datozte* gisako adizki pleonastikoetan ere badago *-zte-*; Orion, aldiz, Beterriko adizki horien ordezkari *dijuahti* eta *datohti* daude gaur egun (Iturain & Loidi, 1995: 84-85).

2.3. -(t)zi- pluralgilea

Bada orain artean aipatu ez dugun eta Urolaldeko testuetan ageri den beste pluralgile bat ere: *-(t)zi-*. Honako hau *-za-* pluralgile zaharraren ekialdeko aldaeratzat hartu izan da, *-(t)z-i-* pluralgile-aurreadatibo egituraz osatua izan daitekeena (Ariztimuño, 2013: 371). Baina noiztik dago pluralgile hau eskualdean? Eta zenbaterainoko hedadura du?

Testuetan honen bila hasita, esan daiteke oso lekukotasun gutxitan ageri dela: AzkSerm (1737), *GabS* (1762) eta Otaegi (XVIII-XIX)-n aurkitu dugu. Lehen agerpena Larramendirena da, AzkSerm (1737)-n darabil, NOR-NORK sailean: *cecartzien* ‘zekartzan’ (1), *dacarciten* ‘dakartzaten’ (9), *zauzcatzigu* ‘zauzkagu’ (19) pleonastikoa, *gacartzi* ‘gakartza’ (19). 1729ko gramatikan ere sail bereko adizki trinkoetan ageri da pluralgile hau: *eduki* (*dauzcatzit* ‘dauzkat’ 235 pleonastikoa), *ekarri* (*dacartzit* ‘dakartzat’ 237), *eraman* (*daramatzit* ‘daramatzat’ 239), *eroan* (*daroatzit* ‘daroatzat’ 241), *erabili* (*darabiltzit* ‘darabiltzat’ 241) eta *jakin* (*daquitzit* ‘dakizkit’ 243) erroko adizkietan, hain zuzen ere. Otaegik (XVIII-XIX) ere NOR-NORK saileko *dacarcian* ‘dakartzan’ (257) dauka.

EKcean bilaketa eginda, honako hau da emaitza: alde batetik, *eraman* erroko *daramatzi* ‘daramatza’ adizkiaren 16 agerraldi ageri dira, guztiak Gipuzkoan; beste aldetik, *ekarri* erroko *dakartzi* ‘dakartza’-ren 29 agerraldi datoz Gipuzkoan, eta bana Nafarroa Garaian eta Bizkaian. Lapurdin ere bada agerraldi bat, baina Duvoisinena, beraz, oso autore berankorra eta literatura.³¹ Honenbestez, badirudi *-(t)zi-* pluralgilea NOR-NORK saileko adizki trinkoetan, batik bat, Gipuzkoan erabiltzen zela.

Gainera, ahozko datuek erakusten digute XX. mendean ere irauten zuela Urolaldean pluralgile honek. Adibidez, *jakin* (1928: 305-308), *ekarri* (1929: 326-329) eta *eraman* (1929: 330-333) erroko adizki trinkoetan dakar Bähr-ek, testuetan agertu baino herri gehiagotan gainera: Azkoitian eta Beizaman ez ezik, baita Aizarnan, Aizarnazabalen, Arroan, Itziarren, Azpeitian, Errezilen eta Getarian ere; Zumaian ere *eraman* erroko adizkietan eta *ekarri* erroko *dakartzit* adizkian. Zarautzen, Orion eta Aian, orain arte ikusi bezala, *-zki-* / *-xki-* pluralgiledun adizkiak daude sail honetan ere (Bähr 1928, 1929; Iturain & Loidi 1995; Agirrebeña *et al.* 2007).

Bestalde, *GabS* (1762)-en NOR-NORI sailean aurkitu dugu: *Koplarik geienak nere burukoak dira; ta bost gaubela ta izerdi gozo kosta bazaitzit* ‘bazaizkit’ ere, *ondo enpleatutzat ematen ditut diranak* (51). Berau testuetan sail honetan aurkitutako adizki bakarra izanagatik, aintzat hartu beharrekoa

³¹ Horiez gain, *daukatzi* ‘dauzka’-ren hiru adibide daude Gipuzkoakoak, Kardaberatz eta Iturriagarenak; biak hernaniarrak eta lehenbizikoa Larramendiren adiskidea.

dela iruditzen zaigu. Lekukotasun horrek froga lezake Urolaldean sail honetan ere erabiltzen zela *-(t)zi-* pluralgilea; baina egia da ez dagoela argi *GabS* (1762) lanaren egilea nor den, eta beraz, beharbada, ez genuke Azkoitiko hizkeraren lekukotasun fidagarritzat hartu beharko. Are gehiago, aintzat hartuta batzuek Larramendi andoaindarra hartu izan dutela testu honen egilezat; cf. Lekuona (1956: 31-32).

Alabaina, Irizarrek bildutako adizkiek *zaitzit* ‘zaizkit’ adizkiaren «bertakotasuna» ziurtatzen digute (1991-I). Izan ere, XX. mendean *zaitzit* bildu zuen Azpeitiko Urrestilla auzoan (320) eta *zaitzitt* aldaera Azkoitiko Arrietamendi auzoan (379) nahiz Itziarren (& *zaitxit*, *zaizkitt* 414). Gainera, kontuan hartu behar da leku horietan ere 1. pertsona singular datiboarekin ageri dela pluralgile hau —NOR-NORIKO «haiek-niri»—, *GabS* (1764) lekukotasunean ageri den testuinguru berean, alegia.³²

Gainera, dirudienez, orain arte aipatu baino erabilera zabalagoa zuen *-(t)zi-* Urolaldean. Bähr-ek bildutako datuek erakusten dute (1926: 371-374), hain zuzen, NOR-NORI-NORKen ere bazela XX. mendean, nahiz eta testuetan horrelakorik ez den ageri.³³ Sail honetan *ditzit* ‘dizkit’ dago «hark» ergatibo eta «niri» datiboarekin —«hark-niri-haiek»— Itziarren, Azkoitian, Beizaman, Getarian eta Zumaian (& *dizkit*); adizki beraren *ditzitt* aldaera, berriz, Errezilen, Aizarnan (& *ditzitt*)³⁴ eta Aizarnazabalen.

Beraz, datibodun adizkiei erreparatuta, badirudi pluralgile hau «niri» 1. pertsona singular datibodun adizkietara mugatzen zela (cf. *zaitzit* ‘zaizkit’, *ditzit* ‘dizkit’). Bähr-en datuak arakutzen jarraituz, ordea, ohartu gara NOR-NORI-NORK sailean «hiri» datiboarekin ere honelako adizkiak —edo hauen aldaerak direnak— daudela (1926: 111-114): *ditzit* / *ditzĩñat* ‘dizkiat / dizkinat’, *ditzik* / *ditzĩn* ‘dizkik / dizkin’, *ditzigu* / *ditzĩñau* ‘dizkiagu / dizkinagu’, *ditzidde* / *ditzĩñe* ‘dizkitek / dizkiten’. Horrelako adizkiak ageri dira Itziarren, Arroan, Aizarnazabalen, Beizaman,³⁵ Errezilen eta Getarian; Zarautzen ere *ditzidde* (?) ‘dizkiate’ eta *ditzĩñat* (?) ‘dizkinat’ daude.

³² Beste datibo pertsonekin lehenago aipatu ditugun *-z-* pluralgiledun adizkiak daude (Irizar 1991-I): *zaitzu* ‘zaizkizu’, *zaizko* ‘zaizkio’, *zaizku* ‘zaizkigu’, *zaitzue* ‘zaizkizue’, *zaizte* & *zaizkoe* ‘zaizkie’.

³³ Oso kontuz erabili beharreko datua bada ere, Larramendik bere gramatikan *dirautzit* ‘dizkit’ dakar (1729: 93).

³⁴ Lehenago aipatu dugun ustezko *-zt-* berranalisia (cf. *diztit* / *diztinat*, *diztut*, *diztuet*) adizki honetara ere hedatu da, nonbait.

³⁵ «hiri» maskulinoan *diitzit* ‘dizkiat’, *diitzik* ‘dizkik’, *diitzigu* ‘dizkiagu’, *diitzidde* ‘dizkitek’ gisako adizkiak ageri dira, *-i-* erroa bikoiztuta balego bezala (Bähr, 1926: 112). Bikoizketa hau adizki gehiagotan ere badago Beizaman: *diitzut* ‘dizkizut’ (116), *diitzuet* ‘dizkizuet’ (120), *diitzet* ‘dizkiet’ (384), *diitzek* / *diitzten* ‘dizkiek / dizkien’ (384), *diizte* ‘dizkie’ (384), etab. Baliteke *-ii-* duten adizki horietan tripertsonaletako **eradun* erroa egotea (demagun, *-i(r)au-* > *-iu-* > *-ii-* gertatuta); izan ere, erro zahararen azken gordelekua izan daiteke Beizama, Gipuzkoaren erdi-erdian egonagatik, oso bakartuta baitago.

Beraz, esandakoa aintzat hartuta, badirudi Urolaldeko zenbait herritan honako testuinguru hauetan ager zitekeela *-(t)zi-* pluralgilea:³⁶

- NOR-NORK saileko adizki trinkoetan — *jakin*, *ekarri* eta *eraman* erroekin —: Aizarnan, Aizarnazabalen, Arroan, Itziazarren, Azkoitian, Azpeitian, Beizaman, Errezilen, Getarian eta Zumaian —urriago—.
- NOR-NORI sailean «niri» datiboarekin (cf. *zaitzit* ‘zaizkit’): Azkoitian (Arrieta-mendi auzoan), Azpeitian (Urrestilla auzoan) eta Itziazarren.
- NOR-NORI-NORK sailean «hark» ergatibo eta «niri» datiboarekin (cf. *ditzit* ‘dizkit’): Aizarnan, Aizarnazabalen, Itziazarren, Azkoitian,³⁷ Beizaman, Errezilen, Getarian eta Zumaian.
- NOR-NORI-NORK sailean «hiri» datiboarekin: Itziazarren, Arroan, Aizarnazabalen, Beizaman, Errezilen eta Getarian —Zarautzen urriago eta horiek ere zalantzak —.

Bestalde, aipatu behar da *-(t)zi-* pluralgilea, batzuetan, palatalizatuta ageri dela: *dakitxit* ‘dakizkit’, *za(i)txit* ‘zaizkit’, *ditzit* ‘dizkit’, *dixi(a)t* / *dixinat* ‘dizkiat / dizkinat’, etab. Bähr eta Irizarren iturriaz gain (1926; 1991-I), badugu beste lekukotasun bat, Urolaldean, XX. mendean *-(t)xi-* pluralgilea erabiltzen zela jakitera ematen diguna; Patxi Altunaren lekukotasuna, hain zuzen (1956: 171). Berak ere Azpeitian pluralgile hau erabiltzen zela dio (*itxi zatxit* ‘zaizkit’). Alabaina, *-(t)zi-* > *-(t)xi-* palatalizazioa gertatu den herrietan, guztietan ez da maiztasun beraz eta testuinguru berean ageri (Bähr 1926, 1928; Irizar 1991-I):

- NOR-NORK sailean *jakin* erroko adizki trinkoetan: Azkoitian (*dakitxik* / *dakitxin* adizkiak) eta Azpeitian (ergatibo guztiekin).
- NOR-NORI sailean «niri» datiboarekin: Azkoitian, Azpeitian, Itziazarren (& *zaitzit*, *zaizkit*) eta Arroan.
- NOR-NORI-NORK sailean³⁸ «hark» ergatibo eta «niri» datiboarekin: Azkoitian (& *ditzit*) eta Azpeitian.
- NOR-NORI-NORK sailean «hiri» datiboarekin: Azkoitian, Azpeitian eta Zumaian (& *dixkiat*).

Esandakoa aintzat hartuta, badirudi *-(t)zi-* / *-(t)xi-* pluralgilea Gipuzkoan, nagusiki, Urolaldean ageri dela. Ondoko eskualdeetan askoz gu-

³⁶ NOR-NORK eta NOR-NORI-NORK sailean Bähr-ek bildutako adizkiak hartu dira oinarri (1926-1935); NOR-NORI sailean, berriz, Irizarrek dakartzanak (1991-I). Aipatu behar da Gipuzkoan ez dela topatu pluralgile hau NOR sailean. Dakigunez, ordea, Lapurdin *-(t)zi* NOR saileko adizkietan dago XVII. mendetik (EKC): *dohazi* & *dohatzi*, *dagozi* & *dagotzi*, *datozi* & *dathozi* & *datotzi*. Gainera, 1635ean *dathozi* dago Lapurdin; beraz, ematen du aldaera zaharra *-zi* dela. Honelako adizkiak ohikoak dira Lapurdin ez ezik, baita Nafarroa Garaiko Bidasoaldean ere.

³⁷ Azkoitian NOR-NORI-NORK sailean *ditzigue* (?) & *dizkue* ‘dizkigute’ ere bai (Bähr, 1926: 376).

³⁸ Irizarrek NOR-NORI-NORK sailean Itziazarren ere badakar *-(t)xi-*, palatalizaziorik gabeko *-(t)zi-* rekin batera (1991-I: 414): *ditzit* ‘dizkit’, *dixiit* / *dixiñat* ‘dizkiat / dizkinat’, *ditzik* / *dixiñ* ‘dizkik / dizkin’, etab.

txiago ageri da, eta agertzekotan, adizki trinkoren batean, baina ez, Urolaldean bezala, aditz laguntzaileetan.³⁹ Aztergai dugun eremutik kanpo, Bähr-ek XX. mendean Astigarragan bildutako *dakitzi* ‘dakizkit’ (1928: 305), *dakartzi* (?) ‘dakartzat’ (1929: 326), *dakartzite* ‘dakartzate’ (1929: 326) eta *zaukatzi* (?) ‘zauzkat’ (1930: 552) adizkiak dira bakarrenetakoak; eta hauek ere *dakizkit* (1928: 305), *dakarzkit* (1929: 326), *dakarzkite* (1929: 326) eta *zaukazkit* (1930: 552) adizkiekin batera dakartza, bigarren aukera gisa.⁴⁰

Zehatzago esateko, ikusi dugu pluralgile hau Urola Erdiko herrietan ageri dela gehien; baita Urola Kostako herri batzuetan ere, barnealdeko herriekin hizkuntza-lotura gehien duten Getaria eta Zumaian, hain zuzen (cf. Bähr 1926-1935; Irizar 1991-I). Aitzitik, zenbat eta Beterri alderago jo, gu txiago ageri da. Aia eta Orio herrietan, adibidez, *-zki-* / *-xki-* pluralgilea baino ez da bildu, eta esan daiteke Zarautz ere, gehienetan, bi herri hauekin doala. Nolanahi ere, azken hiru herri horietara hurbilduz joan dira, pixkanaka, iraganean Urolaldeari lotuago zeuden Urola Kostako gainerako herriak ere.⁴¹

Are gehiago, badirudi *-(t)zi-* pluralgilea gehien ageri den Urola Erdira bertara ere eragin berriak heldu direla, pixkanaka: Bähr-ek Aiarekin muga duen Errezilen *-(t)zi-* pluralgilea bildu bazuen ere (1926-1935), Irizarren arabera, XX. mendearen bigarren erdirako bertan ere *-zki-* pluralgilea zen nagusi mende erdi lehenago *-(t)zi-* zegoen testuinguru horietan (1991-I); eta zenbaitetan, aukera bakarra horixe zen, gainera. Errezila ez ezik, Itziarra ere heldu zen *-zki-* pluralgilea garai bererako. Era berean, EHHA begirata, gutxi batzuk dira NOR-NORK saileko adizki trinkoetan *-(t)zi-* pluralgilea duten Urolaldeko lekukotasunak: *jakin* erroarekin ageri da Azpeitian (EHHA: 1459) eta *ekarri* erroarekin Arroan (EHHA: 1444).⁴²

³⁹ Agirre Asteasuok, adibidez, honako hauek ditu (F. Altuna, 1998: lxvii, xx): *daramatzian* (15) & *daramazkian* (19), *dakartzian* (237) & *dakazkian* (258), *dakartzie* (304) & *dakazte* (C, 239).

⁴⁰ Bähr-ek honako adizki alokutibo hauek ere bildu zituen Astigarragan: *zakitzit* (?) / *zekitzināt* & *zakizkat* / *zakizkināt* ‘zakizkiat / zakizkinat’ (1929: 346) eta *zekartzināt* & *zekarzikināt* ‘zakartzanat’ (1930: 560); eta Irizarrek aditz laguntzailearen batean ere badakar *-tzi-* hita-noan: *giatzik* / *giatzin* ‘gaitik / gaitin’, *giatzittek* / *giatzitten* ‘gaitiztek / gaitizten’ [Astigarraga] (1991-I: 38).

⁴¹ Agirrebeña *et al.*-k (2017: 76, 78), esate baterako, zalantzazkoen edo Getarian oso gutxi entzuten diren adizkien artean aipatzen dituzte NOR-NORI-NORKEKO *ditzit* ‘dizkit’ eta *ditziat* / *ditzināt* ‘dizkiat / dizkinat’, *nitxian* / *nitxināt* ‘nizkian / nizkinan’ gisakoak. NOR-NORKEKO adizki trinkoetan ere *-z-* pluralgilea dakarte (2017: 85), baita *jakin* erroarekin ere: *dazkit*, *dazkik* / *dazkin*, *dazki*, *dazkiu*, etab. (vs. *dakitzi*).

⁴² Burundako Urdiainen ere ageri da sail berean, *ekarri* (1444) eta *eraman* (1452) erroekin (EHHA).

2.3.1. Hitanoko *-txe-* & *-txi-* morfema alokutiboa

Patxi Altunak beste adizki batzuk ere aipatzen ditu *-txi-* morfema dutenen artean (1956). Jarraian aipatuko ditugun hitanoko adizki alokutibo hauek, ordea, bereizi egin behar dira orain arte ikusitako adizki neutro pluraletatik, nahiz eta, itxuraz, antzekoak izan.

Esate baterako, NOR sailekoak dira honako hauek: *ez natxiok ondo* ‘nagok’, *ez gatxebiltzek* ‘gabiltzak’ / *natxebillek* ‘nabilek’, *oso pozik nitxitian* ‘ninduan’ / *nitxitiñan* ‘nindunan’, *lanean asi gitxitian* ‘gintuan’ / *gitxitiñan* ‘gintunan’ (P. Altuna, 1956: 171). Bada, adizki horietako batzuetan ageri den *-txi-* ez litzateke pluralgilea, hitano alokutiboaren bereizgarria baizik. Zehatzago esateko, badirudi hitanoko berezko morfema *-txe-* dela, baina prozesu fonologikoak tarteko, *-txi-* bilakatu dela adizki batzuetan; batzuetan, asimilazioz —*nitxetian* > *nitxitian*—, eta besteetan, disimilazioz —*natxeok* > *natxiok*—. Irizarrek bietarikoak bildu zituen Azpeitian (1991-I): cf. NOR-NORkeko *natxeak* & *natxiek* / *natxean* & *natxien* ‘naik / nain’ (325).

Erdialdeko dialektoaren ezaugarritzat hartu izan da, hain zuzen, hitanoko adizkietako *-tx-* morfema (Zuazo, 2014: 84). Gipuzkoako alderdi zabalean dago, Urolaldean nahiz Gipuzkoako gainerako eskualdeetan. Hortaz, esan daiteke *-(t)zi-* / *-(t)xi-* pluralgileak baino hedadura zabalagoa duela hitanoko *-tx(i)-*k; Urola Erdian ez ezik, kostaldeko Zumaia, Getaria, Zarautz eta Orio herrietan ere badira honelako adizkiak (Iturain & Loidi 1995; Saiz & Serrano 1999; Azkue 2000; Agirrebeña *et al.*, 2007; Agirrebeña *et al.*, 2017).

2.3.1.1. Hitanoko adizki pluralak

Patxi Altunak dakartzan hitanoko adizki pluralei erreparatuta, ohartu gara batzuetan morfema bikoitza irudikatzen dela (1956). Orain arte esandakoa aintzat hartuta, baliteke *-txi-* (< *-txe-*) hitanoko morfema eta *-(t)xi-* pluralgile palatalizatua batuta egotea morfema, itxuraz, bikoitz horietan. NOR sailekoak dira, esate baterako, *ez gatxitxik mendira* ‘goazak’ eta *ez gabiltxitxik* ‘gabiltzak’ (1956: 171). Gisa berekoak lirateke Irizarrek Azkoitian dakartzan *gitxixian* & *gitxizian* / *gitxixiñan* & *gitxiziñan* ‘gintuan / gintunan’ adizkiak (1991-I: 378); are gehiago, pluralgilerik eskatuko ez lukeen *nitxixian* / *nitxixiñan* ‘ninduan / nindunan’ ere badago (377). Hori horrela, badirudi Azkoitian *-(t)zi-* / *-(t)xi-* pluralgilea NOR singularreko adizkietara hedatu zela analogiaz, hitanoko morfemari itsatsita.⁴³

Halaber, NOR-NORK sailean ere badira *-txi-(t)zi-* / *-txi-(t)xi-* egituradun adizki alokutiboak Urola Erdian. Patxi Altunak *ez gatxitxik ikusi* ‘gaitik’ adi-

⁴³ Beraz, hitanoko adizkietan NOR sailean ere badago *-(t)zi-* / *-(t)xi-* pluralgilea, adizki neutroetan ez bezala.

bidea dakar (1956: 171), eta Irizarrek ere gisa bereko adizkiak bildu zituen Urolaldeko zenbait herritan (1991-I): *nitxiñän* / *nitxiñän* ‘nitian / nitinan’ [Azpeitia] (346-347); *gi(ñi)txixian* & *gitxetxian* / *gi(ñi)txixiñän* ‘genitian / genitinan’ [Azkoitia] (398); *gatxiuzik* / *gatxiuzin* ‘gaitik / gaitin’ [Aizarnazabal] (446), etab. Azkoitian sail honetan ere analogiak gertatu zirela dirudi, «hark-ni» denean ere — hau da, osagarria singularra denean —, *nitxizian* / *nitxiñän* ‘nindian / nindinan’ (395) baitakar.

Ondoko herrietan begiratuta, baliteke *-txi-(t)zi-* / *-txi-(t)xi-* egituradun adizkien jatorria Bidani, Beizama eta Errezil inguruan bildutako adizki hauetan egotea (Irizar, 1991-I): *gatxetik* / *gatxetin* (272) [Bidania eta Beizama] eta *gatxeatzik* / *gatxeatzin* (547) [Errezil] ‘gaitik / gaitin’; *gatxezi(dd)e* / *gatxeziñe* (272) [Bidania eta Beizama] eta *gatxeatzie* & *gatxeatzik* / *gatxeatzine* (547) [Errezil] ‘gaitiztek / gaitizten’, etab. Izan ere, adizki horietan gardenago ikus daitezke morfemak, eta badirudi hitanoko *-txe-* morfemaz eta *-(t)zi-* pluralgileaz eraturik daudela. Hori horrela, baliteke *-txe-(t)zi-* > *-txi-(t)zi-* > *-txi-(t)xi-* gisako bilakabideren bat gertatu izana eta, esan bezala, Bidani, Beizama eta Errezilgo adizki horiek izatea Urolaldeko adizki alokutiboen forma zaharrak.⁴⁴

Morfema «bikoitza» duten adizki horiekin batera, *erosi zitxian* ‘zitian’ ere badakar Patxi Altunak (1956: 171), hau ere NOR-NORK sailekoa. Bähr-ek gisa bereko *ditxik* / *ditxin* ‘ditik / ditin’ [Arroa, Azkoitia, Zumaia] eta *ditzik* / *ditzin* [Itziar] bildu zituen Arroan, Azkoitian, Zumaian eta Itziarren (1927: 442-445). EHHAean (1483) Azpeitian ere ageri dira *ditxik* / *ditxin* ‘ditik / ditin’.⁴⁵ Adizki horietan ikus daitekeen moduan, beti ez da hain gardenena pluralgile eta hitanoko morfemaren arteko bereizketa. Izan ere, *zitxian* ‘zitian’ adizkian, adibidez, *-txi-* zer da, hitanoko morfema (< *-txe-*) edo «haiek» osagarri pluralaren pluralgilea (< *-(t)zi-*)?

Adizki horiek azaltzeko bi aukera bururatzen zaizkigu: alde batetik, *gitxian* / *gitxinan* ‘genitian / genitinan’ gisakoak adizki zaharrak direla pentsatzea, eta morfema bikoiztuta duten adizkiak, berriz, berriak — *gitxian* > *gitxi(t)xian* —; baina, beste aldetik, baliteke *gitxi(t)xian* / *gitxi(t)xinan* bezalakoak izatea adizki zaharrak, eta ondoren, haplologia gertatzea — *gitxi(t)xian* > *gi(t)xian* —. Oraingoz, badirudi bigarren hipotesiak egokiagoa dirudiela. Izan ere, Irizarrek dio *-txi-(t)zi-* / *-txi-(t)xi-* erako adizkiak zaharrek erabiltzen zituztela, eta gazteek, aldiz, *-txi-* gisakoak (1991-I). Hori dela eta, pentsa daiteke, beharbada, *-txi-(t)zi-* / *-txi-(t)xi-* > *-txi-* haplologia gertatu zatekeela.⁴⁶

⁴⁴ Aitzitik, Bähr-ek *gatxek* / *gatxen* ‘gaitik / gaitin’ gisakoak soilik dakartza Bidanian (1928: 299). Beraz, baliteke *-txe-zi-* egituradun adizkiak geroago iritsi izana bertara, Beizama eta Errezildik. Nolanahi ere, XX. mendearen amaierarako, behintzat, Bidanian ere horrelakoak zeudela erakusten dute Irizarren datuek (1991-I).

⁴⁵ Eta Deban *ditzik* / *ditzin*, orain arte herri horretan honelako adizkirik bildu ez bada ere.

⁴⁶ Joera orokorra hori izan daitekeen arren, baliteke herriren batean alderantziz gertatu izana; cf. beharbada, Bidaniko *gatxek* / *gatxen* (Bähr 1928) > *gatxetik* / *gatxetin* (Irizar 1991-I).

Nolanahi ere, *-txi-(t)zi-* / *-txi-(t)xi-* egitura duten adizki alokutiboak ez daude aztergai dugun eremu osoan: Urola Kostara hurbildu ahala, *gitxi(t)xian* bezalako adizkiak urrituz doaz, eta *gitxian* erakoak dira nagusi NOR-NORK sailean. Irizarrek, Bähr-ek bezala, honako adizki hauek bildu zituen Urolaldeko herri batzuetan (1991-I): *ditxiat* / *ditxiñat* ‘ditiat / ditinat’ (489) [Zumaia], *ditxik* / *ditxin* ‘ditik / ditin’ (437) [Arroa]; etab. Beraz, badirudi Urola Erdian *-txi-(t)zi-* / *-txi-(t)xi-* egituradun adizkiak bildu izanagatik, ondoko herrietan *-txi-* soilak ageri direla.

Bestalde, beste adizki batzuk ere badaude Urolaldean hitanoko NOR-NORKen, *-(t)xi-* dun adizkiekin lehian: *-it-* pluralgiledun *zetik* / *zetin* ‘ditik / ditin’ gisako adizkiak, hain zuzen.⁴⁷ Horrelakoak bildu zituen Bähr-ek Urolaldeko herri gehienetan —Aizarna, Aizarnazabal, Azkoitia, Azpeitia, Beizama, Errezil, Aia eta Getarian—, Tolosalde nahiz Goierri eskualdeetako herrietan bezala (1927: 442-445). Gainera, adizki horien hedadura ikusita, zaharrak dirudite; cf. Leizarragaren 1571ko *zitiat* ‘ditiat’, *zitik* ‘ditik’, *zitiagu* ‘ditiagu’, *zitie* ‘ditie’ aldaerak (Aresti, 1972: 168). Orio eta Zarautzen, aldiz, *-zki-* / *-xki-* pluralgilea dute honelako adizkiek ere (*dixkik* / *dixkin* ‘ditik / ditin’; cf. Bähr, 1927: 445), Beterri inguruko herrien gisan.

NOR-NORI-NORK sailari dagokionez, Bähr-ek Urolaldean bildutako adizki alokutibo gehienek *-z-* pluralgilea dute (cf. *zizkuk* / *zizkun* ‘zizkiguk / zizkigun’; Bähr 1927-1928). Hala ere, *-(t)zi-* / *-(t)xi-* dun adizkiren bat ere badaukar: Azpeitian, esate baterako, *-(t)zi-* palatalizatu gabea ageri da, *zitziuk* ‘zizkiguk’ (& *zizkuk* 457) eta *zitziune* ‘zizkiguten’ (& *zizkune* 457) adizkietan; Zarautzen, ostera, *zitxirak* (?) ‘zizkidak’ (453), *zitxiuk* ‘zizkiguk’ (461) eta *zitxigue* / *zitxiune* ‘zizkigutek / zizkiguten’ (461) aldaera palatalizatuak dartzatza. Esan bezala, gutxiengoak dira horrelakoak NOR-NORI-NORK sailean.

Honenbestez, esan daiteke adizkiok galbidean izanik *-(t)xi-* pluralgilearen eta *-txi-* hitanoko morfemaren arteko anbiguotasuna urrituz doala. Izan ere, datuek erakusten dute NOR-NORK nahiz NOR-NORI-NORK saileko adizki alokutiboetan *-zki-* / *-xki-* ari dela hedatzen Urola Kosta gehienara nahiz Urola Erdiko herri batzuetara —hori da Tolosalde eta Goierriko herri askotako egoera—. ⁴⁸ EHHAean (1483; 1488), adibidez, NOR NORKen *dizkik* / *diz-*

⁴⁷ Artikulu honetan NOR pluralgilea den *-it-* ia-ia ukituko ez dugun arren, aipatu behar da pluralgile hori hartu izan dela guztien artean zaharrentzat, erroaren ezkerretan ageri delako (Ariztimuño, 2013: 371). Gure eskualdean **edun* errokoetan eta hitanoko *zetiat* / *zetinat* ‘ditiat / ditinat’ gisako adizkietan dago pluralgile hau. Disimilazioa gertatu ote da *ziti-* > *zeti-* horretan, ala alokutiboa nabarmentzeko aldatu ote zen lehen bokala?

⁴⁸ Hala eta guztiz ere, *-txi-* dun adizki batzuek iraun dute NOR-NORKen, duela gutxi arte behintzat; esate baterako, X. Azkuek honelakoak bildu zituen Zumaian *eraman* erroko adizki trinko pluraletan (2000: 85): *zeamatxiat* / *zeamatxinat* ‘zeramatzaat / zeramatzanat’, *dāmatxik* / *daamatxin* ‘daramatzak / daramatzan’, *zematxik* / *zematxin* ‘zeramatzak, zeramatzan’, etab. Ikertzeko gelditzen da honelako adizkiek gaur egun zein adizkitan eta zein herri-tan irauten duten.

kin ‘ditik / ditin’ bezalakoak datoz Arroan, Beizaman, Errezilen eta Geta-rian. Hori horrela, badirudi Azkoitia, Azpeitia eta Zestean eusten dietela, batik bat, *ditxik / ditxin* ‘ditik / ditin’ gisako adizki alokutibo itxuraz anbiguoai.

2.3.2. Goierriko *-(t)ze-* pluralgilea

2.3.-n aipatu dugu *-(t)zi-* pluralgilea ez dela Gipuzkoako beste eskualdeetan ia ageri. Haatik, Urolaldean *-(t)zi-* ageri den NOR-NORK saileko adizki trinkoetan *-(t)ze-* dago Goierriin. Hori horrela, *-(t)zi-*ren aldaera dela pentsa ote daiteke?

Urolaldean *-(t)zi-*ren erabilera mugatuz joan dela esan badugu ere, Hurtadok (2001: 98) eta Azurmendik (1998) jakinarazten digute, gaur egun, eza-guna dela Goierriin *-tze-* pluralgilea. Gainera, badirudi tradizioa duela, eta beraz, ez dela berria: Otxoa Arinek (1713: 153) *dacacen* ‘dakartzan’ dakar, esate baterako; geroagoko Amundarainek ere *dacarce* ‘dakartza’ erabili zuen (Idiakez, Aranburu, Bidegain & Rezola, 1998: 172) eta Gerrikok *dacatzen*, *dacatzena* & *dacaztenac* ‘dakartzan’ eta *darabiltzegunean* ‘darabiltzagu-nean’ ditu (Aranburu *et al.*, 1995: 132).

Bähr-ek ere *ekarri*, *eraman* eta *jakin* erroekin *dakitzet* ‘dakizkit’, *dakartzet* ‘dakartzat’, *damatzet* ‘daramatzat’ adizkiak bildu zituen Goierriin xx. mendean —vs. Urolaldeko *dakitzit*, *dakartzit*, *damatzit*— (1929: 326-333). Azurmendik ere gisa berekoak dakartza eskualde horretan, Bähr-ek bildu zituen herri berberetan, gainera (1998: 107-108; 120-122): Ataun, Gabiria, Itsasondo, Mutiloa eta Zaldibian —Legazpin ere bai Bähr-ek—. ⁴⁹ Hala ere, adizki horiek *-tza-* pluralgiledunekin batera datoz batzuetan (cf. *dakartzat*, *daamatzat*), eta *-zki-* pluralgiledunekin beste batzuetan; adibidez, Itsasondon (cf. *dakarzki*, *dakizki*).

Gainera, badirudi Goierriko *-tze-* pluralgilea ondoko herrietan ere ibiltzen dela NOR-NORKen; Legazpi eta Urretxu ondoko Antzuola herrian, esate baterako, lehian omen daude *-z-* & *-tze-* pluralgileak *ekarri* eta *jakin* aditzetan (UNED, 1988, *apud* Zuazo, 2006: 87): *dazkat* ‘dakartzat’ & *dakartzet* —vs. mend. *dakada*z—, *dazkit* & *dakitzet* —vs. mend. *dakida*z—. Bähr-en datuen arabera, Urolaldean, sail honetako adizkietan *-tzi-* pluralgilea nagusi bada ere (1928, 1929), EHHaren arabera, Azkoitian ere *-tze-* jaso zuten *jakin*, *ekarri* eta *eraman* erroekoen: *dakitze* (1459), *dakartze* (1444), *damatz* & *da-*

⁴⁹ NOR-NORI-NORK sailean, berriz, askotan ez da plural komunztadurarik egiten Zegama, Gabiria, Legazpi eta Mutiloan (Bähr 1926). Goierri aldeko testu zaharrek erakusten digute aspalditik dagoela berrikuntza hau bertan. Gaur egun ere ohikoa da plural komunztadurarik eza-ren ezaugarria Goierri sartaldean, NOR-NORI-NORK nahiz NOR-NORI sailean (Aranburu *et al.*, 1999: 103; Hurtado, 2001: 103).

matze (1452). Hau ez da harrigarri aintzat hartuta Azkoitia Goierri eskualdearen ondo-ondoan dagoela. Datu honen bidez ikus daiteke, berriz ere, Urolaldera ondoko herrietako ezaugarriak hedatzen ari direla.

Bestalde, Goierriko pluralgile honen sorrerari dagokionez, aukera bat baino gehiago datozkigu burura: adibidez, lehenago aipatu dugun moduan, Urolaldean zegoen *-(t)zi-* pluralgilearen aldaera izatea; izan ere, NOR-NORkeko adizki trinkoetan ageri da *-(t)ze-* Goierriin, Urolaldeko testuetan *-(t)zi-* ageri den testuinguru berean, alegia. Hori horrela, beharbada, aukera bat izan daiteke pentsatzea *-(t)zi-* pluralgileak bilakabideren bat jasanda sortua izan daitekeela; disimilazioz *dakitzi* > *dakitzet*, edo asimilazioz bestela, *damatzi* > *damatzet*. Azalpen hori onartuko bagenu, pentsa daiteke, ondoren, sail bereko adizki gehiagotara hedatu zatekeela.

Halaber, beste datu bat ere badugu hipotesi horren alde: Goierriarekin mugan dagoen Burundako Urdiain herrian ere jaso dira *-(t)zi-* pluralgile-dun adizkiak, eta balizko konexio honek Goierriin pluralgile horrek izan zukeen jarraipena erakutsi lezake. NOR-NORI-NORK sailean, esate baterako, *deatzi* ‘dizkio’ (1375), *zeatziyen* ‘zizkion’ (1389) eta *zeatziyeiin* ‘zizkien’ (1393) datoz Urdiainen EHHAean; Zuazok zehazten du *-(t)zi-* pluralgilea «niri», «hari» edo «haiei» datiboetan erabiltzen dela bertan (2010: 144).⁵⁰ Zenbait adizki trinkotan ere badago, NOR-NORK nahiz NOR sailean: *joan* (cf. *zazi* / *zendazin* ‘zoaz / zindoazen’ 150), *etorri* (cf. *zatozi* ‘zatoz’ 151), *eduki* (cf. *dukatzi* ‘dauzkat’ 153), *ekarri* (cf. *dekatzi* ‘dakartzat’ 155) eta *eroan* (cf. *deatzi* & *diatzi* ‘daroatzat’ 157) erroekin, hain zuzen (Zuazo, 2010).

Alabaina, Goierriko lehen lekukotasunei begiratuta, hipotesi horrek ahulgune bat luke: Otxoa Arinek (1713: 153) *dacacen* ‘dakartzan’-ekin batera, ez dakar «daquitzi», *daquitzi* ‘dakizkit’ baizik; oraindik ere Goierriin —Ataunen eta— oso ezaguna dena (Aranburu *et al.*, 1999: 109). Amundarainek ere, *cequitzen* ‘zekizkien’ (199) adizkiarekin batera, *cequitzan* (199) dakar (Idiakez, Aranburu, Bidegain & Rezola, 1998). Beraz, horrek pentsatzera eramaten gaitu *-(t)za-* pluralgile zaharra izan daitekeela *-(t)ze-*ren jatorria Goierriin, eta ez Urolaldeko *-(t)zi-*.

Honenbestez, agian, erlatibozko adizkiren bateko bokal soiltzearen ondorioa izan daiteke, **daka(t)zaen* (*d-a-ka-(t)za-en*) ‘dakartzan’ > *daka(t)zen* > *daka(t)ze-n* > *daka(t)ze* gertatuta. Hala ere, aintzat hartu behar da Euskal Herriko ezker aldean menpeko perpausetako atzizkiak *-an* & *-ala* direla, eta Goierri denez, *-a-* + *-a-* > *-ea-* disimilazioa egon daitekeela tartean (*-(t)za-* + *-an* > *-(t)zean*); ondoren, menpeko atzizkia kentzean *-(t)ze-* inter-

⁵⁰ Beste pertsona datiboekin *-zki-* dago (144).

pretatu ahal izan da pluralgiletzat. Hau da: **daka(t)zaan* ‘dakartzan’ > **daka(t)zean* > *daka(t)ze-an* > *daka(t)ze*; cf. F. Altuna (1995a).⁵¹

Beraz, testu zaharrek erakusten dute arrazoi sendoagoak daudela Goierriko *-(t)ze-* pluralgilearen jatorria *-(t)za-* pluralgile zaharra dela pentsatzeko; nahiz eta XX. mendeko datu berriagoek, hasieran, bestelakoa pentsarazi. Izan ere, Goierri ondoko Burundan *-(t)zi-* egonagatik, Goierriko testu zaharretan *-(t)za-* pluralgile zaharra dago (cf. OArin 1713), eta ez Urolaldean ageri den *-(t)zi-*. Hori horrela, badirudi ez dagoela Urola eta Burundako *-(t)zi-* pluralgilearen artean etenik gabeko lotura geografikorik, bi eremu horien artean dagoen Goierri eskualdean ez baita ageri.

2.4. *-zki-* pluralgilea

Orain arte aipatutako pluralgileez gain, *-(t)zi-*ren gisa berean, *-z-* pluralgileaz eta *-ki-* aurredatiboaz osatutako *-zki-* pluralgilea (Ariztimuño, 2013: 370) ere aurkitu dugu eskualdeko testuetan. Horrelako egitura duten adizkiak Larramendik dakartza eskualdean lehen aldiz; AzkSerm (1737) lekukotasunean, hain zuzen, NOR-NORI sailean: *etorrigo zaizquit* (AzkSerm, 1737: 15), *gaguizquion* ‘gakizkion’ (AzkSerm, 1737: 3), *diazquit* ‘doazkit’ (AzkSerm, 1737: 15). XVIII. mendearen bigarren erditik aurrera, Urolaldeko testu gehiagotan ere aurkitu dira *-zki-*dun adizkiak sail berean: *zatozkigu* (BorrB, 1764: 135), *dagozquio*⁵² (OikiaDot, 1784: 42; Otaegi, XVIII-XIX: 352) eta *zaizquion* (Otaegi, XVIII-XIX: 346), besteak beste.

Ikus daiteke, geroago, *-zki-* pluralgilea hedatu egin zela Urolaldeko testuetan. Hedadura hori, gainera, ez da kopuruaren aldetik soilik nabari; izan ere, ondoko lekukotasunetan NOR-NORI-NORK sailean ere badira adibideak: *eman disquit* adibide bakarra da *GTour* (1772: 82)-ean, baina OikiaDot (1784) eta Otaegi (XVIII-XIX)-n gisa bereko adizki gehiago ere badaude sail honetan: *eracutsitcen ditzquigun* (OikiaDot, 1784: 21), *barcatuco ditzquidazula* (OikiaDot, 1784: 14), *eman nizquitzun* (Otaegi, XVIII-XIX: 251), *ipintzen dizquigun* (Otaegi, XVIII-XIX: 267), etab. Hala ere, espero izatekoa da hori, bi sailek baitute datiboa, eta hortaz, ez da harrigarri bi sailetan agertzea *-ki-* aurredatiboa. Ez dezagun ahaztu, ordea, ordura arteko eskualdeko testuetan **eradun* erroa —+ *-(t)za-* edo *-z-*

⁵¹ Goierriko Ataunen entzun daitezkeen *debea* ‘dute’ adizki pluralen sorrerarako proposatu izan denez, berranalisi baten ondorioz sortua izan daiteke «haiek» subjektu pluraleko *-ea* (F. Altuna, 1995a cf. *debe-an* > *debea-n*). Esate baterako, pluralgilea eta erlatibozko atzizkiaren arteko (*-a-*) bokala pluralgilearen zati interpretatu izanagatik: **d-a-ka-(t)za-e-an* > *daka(t)zae-an* > *daka(t)ze-an* > *daka(t)zea-n* > *daka(t)zea* ‘dakartzate’.

⁵² vs. *dagozcan* ‘dagozkion’ (OikiaDot, 1784: 42; Otaegi, XVIII-XIX: 257) eta *cegozcan* ‘zegozkion’ (Otaegi, XVIII-XIX: 313).

pluralgilea— ageri dela osagarri pluraldun adizki triperpsonaletan, eta ez **nin*.⁵³

Urolaldean ez ezik, Beterri eskualdean ere badira *-zki*-ren adibideak datibodun sailetan, XVIII. mendetik aurrera: *eguin cisquiran* (Lubieta, 1728: 245), *idiki dizkigu* (Etxag, 1816: 37), *egiñ zaizkigu* (Etxag, 1850: 259), etab. Goierri eta Tolosaldeko eskualdeetan ere garai berean hasten dira agertzen horrelako adizkiak; Tolosaldean, esate baterako, 1763ko Berastegiko testua dugu adibide: *dausquionan* (Satrustegi, 1987: 129).

Are gehiago, Beterriko lekukotasunak diren Lubieta (1728), DonostiaGut (1761) eta Etxag (XIX)-n datiborik gabeko NOR-NORK sailean ere badago *-zki*-pluralgilea: *izan dezasquiela*⁵⁴ ‘ditzala’ (Lubieta, 1728: 3), *bigal chasquizu*⁵⁵ ‘bidal itzazu’ (DonostiaGut, 1761: 9), *dakazkite* ‘dakartzate’ (Etxag, 1818: 59), etab. Sail honetan datiborik ez dugunez, eta hortaz, *-ki*- aurredatiborik espero ez dugunez, badirudi lekukotasun horiek jatorrizko *-z-ki-* egitura *-zki*-pluralgile oso gisa interpretatu izanaren erakusgarri direla (cf. Ariztimuño 2013): *d-i-z-ki-tzu-Ø* vs. *d-a-ka-zki-te*. Aipatutako azken bi lekukotasunei esker, batik bat, ziurta dezakegu XVIII. mendean Beterriin jaiotako idazle xumeek horrelako adizkiak erabiltzen zituztela. Aztergai dugun eremuko testuetan ere aurkitu da *-zki*-dun adibideren bat NOR-NORKen: *garamazqui* ‘garamatza’ (218) eta *daquizquien* ‘dakizkiten’ (219) daude, besteak beste, Otaegi (XVIII-XIX)-n.

2.4.1. Testu idatziak vs. ahozkoa

Saio hau egiteko, batik bat, testu zaharrez baliatu gara, baina, jakin badakigu, testuek erakusten duten errealitatea ez datorrela bat beti ahozkoarekin. Bähr (1926-1935) eta Irizarren (1991-I) datuak ikusita, badirudi orain arte aipatutako *-(t)za-*, *-z-* eta *-(t)zi-* pluralgileak idatzizkoan ez ezik, ahozkoan ere erabiltzen zirela —eta direla— Urolaldean; nahiz eta pluralgile horietako bakoitzak, eskualdeko herri guztietan, erabilera maiztasun bera ez izan.

Aitzitik, aurreko ataletan aipatu dugunez, Bähr-ek dakartzan datuen arabera (1926-1935) *-zki*-dun adizkiak Beterri, Tolosalde eta Goierri eskualdeetako herrietan erabiltzen ziren XX. mendean; batez ere, NOR-NORI eta NOR-NORI-NORK

⁵³ *-zki*- pluralgilea duten adizkiez gain, Otaegi (XVIII-XIX) eta OikiaDot (1784)-n *dizcun* ‘dizkigun’, *dizten* ‘dizkien’, *zaizca* ‘zaizkio’ edo *zaizte* ‘zaizkie’ gisakoak ere badira NOR-NORI-NORK eta NOR-NORI sailetan; hau da, aurredatiborik gabeko *-z-* pluralgilea dutenak.

⁵⁴ **ezan*-en pluralgile zaharra *-it-* da, baina Leizarragaren garaitik **ezan* + *-zki*- daukagu, agintezkoetan baizik ez bada ere. Gerora, Nafarroan xedezkoetara eta baldintzaren protasira hedatu zen pluralgile hau. Horrela sortzen dira *zazkizu* & *zikizu* ‘itzazu’, *zazkik* & *zikik* ‘itzak’, *deazkigun* ‘ditzagun’ edo *balezki* ‘balitza’ bezalako aldaerak, hego-nafarreran edo Lapurdi eta Nafarroa Behereko eskualde batzuetan (Camino, 2004: 69-70).

⁵⁵ cf. *uchico* ‘utziko’ (9); beraz, gutun hauetan <ch>-k /tz/ adieraz dezake.

sailean, baina baita NOR-NORKEKO adizki trinko batzuetan ere (cf. *dakizki*). Aldiz, Urolaldeko herriei dagokienez, Beterritik hurbilen dauden Aia, Orio eta Zarautzen daude horrelakoak; baita Zumaian ere, baina urriago. Urolaldeko beste herrietan, *-zki*-ren lekukotasunak banaka batzuk baino ez dira: Aizarnazabalen NOR-NORK saileko adizki trinkoren batean (*dakizkit*, *dakizkiu*, *dakizkidde* 1928: 305) eta Arroan NOR-NORI-NORK sailean (*dizkit* 1926: 371).

Irizarrek, alabaina, Urolaldeko herri gehiagotan ere badakar *-zki*-XX. mendearen amaieran (1991-I). Getarian, esate baterako, 2. eta 3. pertsonako «zuri», «zuei», «hari» eta «haiei» datiboekin ageri da NOR-NORI-NORKen (496-502): *dizkitzut*, *dizkiyot*, *dizkitzuet*, *dizkioet* ‘dizkiet’, etab.; hala ere, horiekin batera, *ditzut* / *nitzun* ‘dizkizut / nizkizun’, *dizkot* / *nizkon* ‘dizkiot / nizkion’, *ditzuet* / *nitzuen* ‘dizkizuet / nizkizuen’ eta *diztet* / *nizten* ‘dizkiet / nizkien’ erakoak ere badaude. Itziarren ere *nizkitzuen*, *dizkitzugu*, *dizkiatzute* eta *dizkiate* (417, 420) daude, beste batzuen artean; eta Urola Erdiko Errezilen (549-552) nahiz Azpeitiko auzoa den Matxinbentan ere bai (336-341). Aintzat hartu behar da azken honek Urolaldea eta Goierriekin egiten duela muga, nahiz eta Goierriko herrietatik nahiko urrun egon. NOR-NORI sailean ere herri berberetan ageri da *-zki*-. Errezil, Azpeitiko Matxinbenta, Zarautz, Orio eta Aian, nagusiki; baita Itziar, Arroa, Zumaia eta Getarian ere, baina urriago (1991-I).

Honenbestez, badirudi Urola Erdiko beste herrietan —Azkoitia, Azpeitia eta Beizama— ez zela horrelakorik erabiltzen XX. mendean; ez NOR-NORI-NORK sailean, ezta NOR-NORin ere. Izan ere, lehenago aipatu dugun bezala, *-zki*- pluralgiledun adizkien ordeztu, *dizko* ‘dizkio’, *dizku* ‘dizkigu’ eta *zaizko* ‘zaizkio’, *zaizku* ‘zaizkigu’ bezalakoak daude sail horietan Urola Erdian; hots, *-z*- pluralgilea dutenak. «niri» eta «hiri» datiboekin, berriz, *-tzi*- / *-txi*- pluralgiledun *ditzit* / *dixit* ‘dizkit’ eta *za(i)tzit* / *za(i)txit* ‘zaizkit’ gisakoak daude, baita NOR-NORK saileko *dakitzi* ‘dakizki’, *dakartz* ‘dakartza’ eta *daramatz* ‘daramatza’ bezalako adizki trinkoetan ere. Beraz, nahiz eta *-zki*-Urola Erdiko testu idatzietan ageri, ahozkoan ez zela erabiltzen pentsatu behar al dugu?

Horri lotuta, bada aintzat hartu beharreko datu bat: *-zki*-dun adizki horiek XVIII. mendearen bigarren erdiko eta XIX. mendeko testuetan ageri dira eskualdean; hau da, literatur gipuzkerak gehien eragin zuen garaian. Ezagunenez, Larramendiren (1690-1766) Gramatika (1729) eta, batez ere, Hiztegia (1745) hainbat idazleren eredu bilakatu ziren ondorengo urteetan; baita andoaindarraren jarraitzaile izan ziren Kardaberatz (1703-1770) eta Mendiururen (1708-1782) liburuak ere. Hiru horiekin sortu zela esaten da, hain zuen, literatur gipuzkera (Altzibar, 1992: 326; Urgell, 2018: 655).

Joera haren eragina euskara idatziaren arlo guztietara hedatu zen, ez hiztegiara soilik (Sarasola, 1986: 205). Sarasolak dioenez, 1750-1900 bitar-

teko testuen «larramenditartasuna» ez da autoreen arabera banatzen, erabiltzen den tankera eta mailaren arabera baizik (1986: 211). Hori horrela, kultur maila gutxiengoa gainditu duten euskal idazlan gehienen atzean Larramendiren eragina nabari daitekeela dio, zuzenean nahiz zeharka. Izan ere, aintzat hartu behar da garai hartako idazleek euskara ondo zekitela eta orduko euskal idazlanak ezagutzen zituztela. Hala, beraien jaioterri txikiko hizkera gainditu eta Beterri aldeko hizkerara hurbildu ohi ziren sarri:

Nolanahi ere, literatur gipuzkerak idazleen tokian tokiko hizkerak gainditzten ditu. Berori sortu aurretik Goiherriko testu franko dugu baina Larramendiz gero, gipuzkerak gramatika bat duelarik eta Gipuzkoa osorako liburuak ateratzerakoan, nahiz eta idazle batzuek Goiherri aldekoak izan, edo Tolosa edo erdialdekoak izan, adib. Larramendi, Ubillos, Lardizabal... Beterriranzko joera nagusituz doa, eta honetan lapurtar literaturaren ezagumenduak baduke zerikusirik. (Altzibar, 1992: 335)

Hori aintzat hartuta, ahozko jardunetik bildutako datuek pentsarazten digute Urola Erdiko testuetan —cf. AzkSerm (1737); *BorrB* (1764); *GTour* (1772); OikiaDot (1784) eta Otaegi (XVIII-XIX)— ageri diren *-zki*-dun adizkiak idatzizko eraginari zor dakizkiokeela, beharbada, ahozko jardunari baino areago.

Ildo horretatik, ez da harrigarri Azkoitiko Sermoian *-zki*-dun adizkiak egotea; izan ere, Lakarrak sermoi horren egilea Larramendi andoaindarra dela ondorioztatu zuen, testuan ageri diren hizkuntza-ezaugarrietan oinarrituta (1985). Altzibarrek ere esaten du AzkSerm (1737) OArin (1713)-rekin alderatuz gero, Azkoitiko testuan ekialderagoko aditz formak antzeman daitezkeela; Beterri aldekoak, alegia (1992: 336).

Peñafloridaren testuak ere ez omen dira haren garaiko Azkoitiko hizkeraren islapen hertsia (Lakarra, 1985: 250). Aurreko ideia hori indartzen dute *BorrB* (1764)-ren hitzaurrean aurki daitezkeen egilearen beraren hitzek ere:

Digo, pues, que mi primera idea fue de que toda esta ópera fuese en vascuence: pero luego me faltó la dificultad del dialecto de que me había de servir en ella. Si me valía del de Azcoytia, hubiera sido poco grato a todo el resto del País hasta la frontera de Francia, por la preocupación que tienen contra el vascuence o dialecto de Goi-erri; [...]. (*BorrB*, 1964: 85-86)

Bestalde, Beatriz Otaegiri esker dakigu Otaegi Beizamakoaren aintzindariak izan zirela Mendiburu, Mogel eta Agirre Asteasukoa; Axular ere ezagutzen eta miresten zuela uste du, Otaegiren sermoietako batek zerikusi handia duelako Axularren *Gero* (1643) liburuko laugarren kapituluarekin. Horrez gain, Zarauzko frantziskotarrak ere kontuan hartu behar direla dio Otaegi aztertzerakoan (B. Otaegi, 1993: 107-110). Beraz, badirudi Otaegi Beizama-koak orduko eta bere aurreko idazleak ezagutzen zituela.

Beharbada, *GTour* (1772) genuke literatur eragina duten ohiko testuetatik gehien urruntzen zaiguna, herri antzerkia den aldetik. Hala ere, uste dugu Azkoitiko hizkeran espero ez ditugun, eta hortaz, idatzizko eragina erakuts dezaketen beste ezaugarri batzuk ere badaudela: adibidez, adizki batzuek «haiek» 3. pertsona ergatiboko *-te* morfema dute: *eramaten duten* (81), *ezaten badute* (84), *eguiten ditustenac* (84), etab.—vs. *dauquiela* ‘daukabela’ (77), *dijue* ‘diote’ (86)—. Halaber, *-u-* bokala duten **edun* erroko adizkiak ere badira: *aitu izan dut* (80), *egon biar du* (86), *asco biarco du* (87)—vs. *dot* (74) & *det* (75) eta 1614an Azkoitian ageri den *deu* ‘du’ (*SumBrev*, 1614: 5)—. Honenbestez, oro har, Azkoitiko ahozko hizkera islatu arren, badirudi idatzizkotik ere zerbait baduela.

Azkenik, OikiaDot (1784) lekukotasunari dagokionez, Lakarrak berak esaten du literatur hizkuntzaren eragina nabari daitekeela dotrina honetan (1987: 516): «Delako euskalki edo hizkera baten ordezkari den aldetiko garrantziaz landa [...] hizkuntzaren historiatikoa, hobe, literatur hizkuntzaren historiatik datorrena, du dotrina honek.» Horrez gain, kontuan hartu behar da dotrinaren egilea ez zela Oikiakoa, Eskoriatzako Marin auzokoa baizik (Segurola, 2013: 232). Egia da Irizarrek *-zki-* pluralgiledun adizkiak dakartzala XX. mendean Oikian (Irizar, 1991-I); haatik, horrek ez digu ziurtatzen XVIII. mendean ere horrelakoak baziren bertan. Horregatik, aztertu egin beharko litzateke, OikiaDot (1784)-n islatu bezala, XVIII. mende amaierarako jada *-zki-* pluralgiledun adizkiak baziren bertan, ala testuko agerraldiak idatzizko eraginari zor zaizkion, eta beraz, ahozkoa geroago heldu ote ziren.

Beraz, esan daiteke arrazoiak izan baditugula *-zki-*dun adizkiak Urola Erdira testuek islatu baino geroago iritsi zirela pentsatzeko. Izan ere, testuek islatu bezala, XVIII. mendean jada NOR-NORI, NOR-NORK eta NOR-NORI-NORK sailean *-zki-* pluralgiledun adizkiak erabiltzen baziren bertan, XX. mendean ere horrelakoak egotea esperoko genuke, eta ez da hala. Era berean, horrek erakutsiko luke *-(t)zi-* / *-(t)xi-* pluralgilea Urolaldean lehenago zegoela *-zki-* pluralgilea baino, nahiz eta lehenengoak, gaur egun, adizki gutxi batzuetan baizik ez dirauen.

3. NORK pluralgileak: «haiek» plurala bereizteko *-ze*

Orain arte NOR pluralgileez jardun badugu ere, atal honetan NORK pluralgile baten berri eman nahi genuke: *-ze*. Beizamako Otaegiren (XVIII-XIX) testuan aurkitu dugu morfema hau, besteak beste, honako adizki hauetan: *beguiratzen dize* ‘diete’ & *dizeela* ‘dietela’ (267), *eracusten diocee* ‘diete’ (253),⁵⁶

⁵⁶ *Bada guraso batzuec seme-alabai doctrina eracutsi ta egemplo ona eman orde, eracusten diocee ‘diete’ pecatua eguiten* (Otaegi, XVIII-XIX: 253). Gipuzkoako zenbait herritan bezala, *-oe-* da «haiei» datibo pluraleko morfema (cf. *zaizkoe* ‘zaizkie’), eta ez *-e-*.

laguntzen ciocen ‘zieten’ (303), *deitzen dioce* ‘diete’ (366), *barcatu dioztece-nac* ‘dizkietenak’ (338), *escatzen diztecenai* ‘dizkietenei’ (393), etab.⁵⁷

Adibide horiek erakusten dutenez, *-ze* morfema «haiek» ergatiboarekin eta «haiei» datiboarekin doa. Urolaldeko testuetan ez dugu beste inon aurkitu, eta horregatik, pentsa genezake idazlearen joera estilistiko baten aurrean egon gaitezkeela. Hori horrela, baliteke morfema hau berranalisiren baten ondorioz sortua izatea: *datocen demboretan* (Otaegi, XVIII-XIX: 375), *datocen armadunac* (Otaegi, XVIII-XIX: 306) edo *dijoacen* (Otaegi, XVIII-XIX: 230) erako adibideetan, *datoz-en* eta *dijoaz-en* azterketa egin beharrean, idazleak *datoze-n* edo *dijoaze-n* ulertu, pluralerako *-ze* morfema eratorri eta beste adizki batzuetara eramana.

Haatik, Bähr-ek bildutako ahozko datuetan ikus daiteke Errezil inguruan ere bazegoela morfema hau, bertan *dii* ‘die’ / *diize* ‘diete’ adizkiak bildu baitzituen (1926: 386). Errezilgo adizki horien bidez berretsi dezakegu *-ze* morfema «haiek» ergatiboarekin joan ohi zela. Zehatzago esateko, badirudi NOR-NORI-NORK sailean 3. pertsonako «hark» eta «haiek» subjektuak bereizteko balio zuela, beste sailetan ez baita morfema honen adibiderik bildu; NOR-NORK sailean, adibidez, Errezilen *dittu* ‘ditu’ eta *dittue* ‘dituzte’ dakartza Bähr-ek (1926: 106). Gainera, Otaegiren testuan (XVIII-XIX) NOR-NORI-NORK sailean osagarri singular nahiz pluraldun adizkietan ageri bada ere, Errezilgo datuetan osagarria plurala denean ez da ageri: *diizte* dago ‘dizkie’ nahiz ‘dizkiete’ adierazteko, eta ez ***diizteze*. Hortaz, ambigua da *diizte*, «hark-haiei-haiek» eta «haiek-haiei-haiek» izan baitaiteke.

Morfema honi buruz ditugun datuak nahiko mugatuak dira, eta honenbestez, ezin dezakegu ziurtatu lehengo garaian zenbaterainoko hedadura zukeen. Nolanahi ere, badirudi XX. menderako ia-ia galdurik zegoela; Beizamako ahozko jardunean inoiz egon bazen, Bähr-en datuen arabera (1926), garai hartarako jada galdurik zegoen, eta Errezilen ere adizkiren batean baino ez zuen iraun.

3.1. Agirre Asteasukoaren -za

Aztertutako testuetan aurkitu ez badugu ere, Fidel Altunak dio (1998: lxxi) Tolosalde eta Goierri inguruko beste zenbait egilek *-za* morfema erabili zutela; dirudienez, Agirre Asteasukoa da horietako bat. Honako adizki hauek aipatzen ditu horren erakusgarri (1998: lxxi): *dieza* ‘diete’ (23), *ziezan* ‘zieten’ (75), *diezteza* ‘dizkiete’ (99), *zaitueza* ‘zaituztete’ (B, 437), etab.⁵⁸ Adizki

⁵⁷ *adierazoco diztede* (249) adibidean *-ze* beharrean *-de* dago. Otaegi (XVIII-XIX)-ren akatsa ote?

⁵⁸ *dariezala* ‘dariela’ (34) eta *darieztezela* ‘darizkiela’ (260) ere bai; baina hauek bereziak dirudite, ez dago argi adizki horietan *-za* & *-ze* morfemak zer diren.

horiek ikusita badirudi *-za* morfema hau Beizama-Errezil inguruko *-ze*-ren aldaera izan daitekeela, «haiek» subjektuarekin batera baitzihoan morfema hau ere. Gainera, NOR-NORK sailean ere ager zitekeela dirudi (cf. *zaitueza* ‘zaituztete’). Morfema honen inguruko zehaztasun gehiago ere ematen ditu:

Agirregan batzuetan *-(t)e* datibokoa «laguntzen» du dirudienez: *darietzala* ‘dariela’ (34), *darietzela* ‘darizkiela’ (260), etab. Ergatiboko *-(t)e* ordezkatu bide du besteotan aurretik datiboko *-e* dagoenean: *dieza* ‘diete’ (23), *zietzan* ‘zieten’ (75), *diezteza* ‘dizkiete’ (99), etab. Gainera: *degiezala* ‘diezaletela’ (C, 408), *zegiezala* ‘ziezaletela’ (C, 409), etab. Berdintsua: *degiezakeen* ‘diezaieketen’ (C, 590). Batzuetan *-tza* atzizkiaz: *zietzan* (B, 375) / *etzietzanak* (B, 375) [‘zieten’], *zaitueza* (B, 437) / *zaituetza* (B, 320) [‘zaituztete’] (1998: lxxi).

Beraz, esan daiteke morfema hau Asteasu-Errezil-Beizama inguruan, behinik behin, bazegoela, Ernio mendiaren inguruko hiru herri auzoetan. Esan bezala, guk, oraingoz, ez dugu Tolosalde eta Goierri inguruko idazleen idazkietan aurkitu, baina testuak hobeto begiratu beharko dira hori ziurtatzeko. Izan ere, Errezil eta Beizama herriak Tolosalde eta Goierri ondoan daudela aintzat hartuta, ez litzateke harrigarri herri eta eskualde horiek hizkuntza-ezaugarriak partekatzea.⁵⁹ Hizkuntza-lotura horren erakusgarrietako bat litzateke, hain zuzen, «haiek» subjektu pluralaren bereizgarri hau, baldin eta, guk pentsatu bezala, Fidel Altunak aipatzen duen *-za* morfema Beizama eta Errezilgo *-ze* morfemaren aldaera balitz.

4. Ondorioak

Laburbilduz, testu zaharretan aurkitutakoa aintzat hartuta, Urolaldean NOR pluralgile hauek bereizi ditugu: 1) *-(t)za-*; 2) *-z-*; 3) *-(t)zi-* (> *-(t)xi-*); eta 4) *-zki-*.

Bestalde, artikulua honetan ia ukitu ez izanagatik, gure eskualdean *-it-* pluralgilea ere badagoela aipatu dugu; hala nola, NOR-NORK saileko **edun* erroko adizkietan (cf. *ditut*) eta hitanoko *zeti*at ‘ditiat’ gisakoetan.

4.1. Pluralgileen kronologiaz

Testuetan polimorfismoa dago eta, *-it-* alde batera utzita, aurkitu ditugun pluralgileen artean zaharrena *-(t)za-* dela esan dugu (Ariztimuño 2013).

⁵⁹ Hain zuzen ere, *dize* ‘diete’ bildu da Beasainen, adiera bereko *diea* & *die* adizkiekin batera (Agirrebeña, Alberdi, Mendiguren & Sarasua, 2007: 57). Beraz, badirudi Errezil eta Beizamako berrikuntza Goierriko Beasainen ere badela, eta hau ez da harrigarri Errezil-Beizama-Beasain herriak elkarren ondoan daudela aintzat hartuta.

Besteak beste, Urolaldean NOR-NORI-NORkeko *dirautze* ‘dizkie’ eta *dirautzanak* ‘dizkionak’ nahiz NOR-NORkeko *zekitzala* ‘zekizkiela’ adizkietan ageri da; ondoko eskualdeetan begiratuta, NOR-NORin ere erabiltzen zela ikusi dugu (cf. *zaitza* ‘zaizkio’). Dena dela, ez dira asko pluralgile honen agerraldiak Gipuzkoako testuetan.

Badirudi datibodun adizkietan, esate baterako, testuinguru hauetara mugatzen zela Gipuzkoan: a) «hari» eta «haiei» 3. pertsona datiboekin; b) «hark» 3. pertsona singular ergatiboarekin (vs. *dirauzkagu* ‘dizkiogu’ eta *diauzkazu* ‘dizkiozu’; «haiek» ergatibo pluralaren adibiderik ez, oraingoz); eta c) orainaldiko adizkietan (vs. *zi(r)auzkan* ‘zizkion’; ***zirautzan* ‘zizkion’). Are gehiago, «hari» datiboa barnehartzen zuela iradoki dugu, «hark-hari-haiek» denean pluralgilearen ondotik ez baita datibo morfemarik ageri (**d-irau-tza-Ø-Ø*); bai, ordea, datiboa «haiei» plurala denean, adibidez (**d-irau-tza-e-Ø*). Gaur egun, Urolaldean — gainerako eskualdeetako herri gehienetan bezala — NOR saileko adizkiren batean baino ez du iraun pluralgile honek (cf. *dabiltza*); Gipuzkoan Ataun da salbuespena; bertan, NOR-NORI-NORK nahiz NOR-NORkeko zenbait adizkitan dago (cf. *dioztat* ‘dizkiot’, *dietzat* ‘dizkiet’, *dakitatzat* ‘dakizkit’, etab.), eta NOR sailean ere beste herrietan baino adizki gehiagotan ageri da.

XVIII. mendetik aurrera, berriz, -z- da testuetan gehien ageri den pluralgilea (< -za-; Ariztimuño 2013). Testu zaharretan pluralgile hau hiru sailetan ageri da: NOR-NORI-NORK (cf. *di(ra)uzku* ‘dizkigu’, *di(ra)uztan* ‘dizkidan’), NOR-NORI (cf. *zaizka* & *zaizko* ‘zaizkio’, *zaistenean* ‘zaizkienean’) eta NOR-NORKen (cf. *dauzka*, *ginduzen* ‘gintuen’). Gainera, testuek erakusten dute **eradun* errokoak izan litezkeen NOR-NORI-NORkeko adizkiek soilte bilakabideak jasan zituztela XVIII. mendearen bigarren erdi aldera. Hala, gaur egun ere Urolaldean — eta Gipuzkoako beste zenbait hizkeratan — oso arruntak diren *dizkuen* ‘dizkiguten’ edo *dizka* & *dizko* ‘dizkio’ gisako adizkiak agertzen hasi ziren testuetan. Honelako adizkiak, batik bat, Urola Erdian entzun daitezke gaur egun, kostaldean gutxiago.

Bestalde, mendebaldean bezala, -z pluralgilea amaieran duen adibideren bat ere aurkitu dugu Urolaldeko testuetan. Gisa horretako adizkien artean aipatu ditugu, besteak beste, NOR saileko *geaz* ‘gara’, *zeaz* ‘zara’ & *gabez* ‘gaude’, *zaudez* ‘zaude’ bezalakoak, gaur egun aztergai dugun eremuko kostaldeko herrietan, behinik behin, entzun daitezkeenak.

Orain arteko pluralgile horiez gain, -(t)zi- ere aurkitu dugu testuetan. Honako hau XVIII. mendean agertu zaigu lehen aldiz eta, batez ere, Urola Erdian erabiltzen zela dirudi. Testu zaharretan agerraldi gutxi ditu, eta gutxi horiek NOR-NORK saileko adizki trinkoak dira gehienak (cf. *dakartzai* ‘dakartza’), baina NOR-NORin ere jaso da adibideren bat (cf. *zaitzit* ‘zaizkit’). Badirudi Urolaldean hedatu egin zela gerora, XX. mendean NOR-NORI-NORK sailean ere bildu baitzen «hark» ergatibo eta «niri» datiboarekin (cf. *di-*

tzit ‘dizkit’) nahiz «hiri» datibodun zenbait adizkitan (cf. *ditzi(a)t* / *ditzinat* ‘dizkiat / dizkinat’). Azpeitia, Azkoitia eta Zumaian —baita, geroago, Itziarren ere— pluralgile honen *-(t)xi-* aldaera palatalizatua zegoen (cf. *ditxit* & *ditxiat* / *ditxinat*).

Halaber, ikusi dugu Urolaldeko *-(t)zi-* / *-(t)xi-* pluralgiledun adizki neutroek hitanoko adizki alokutiboen itxura antzekoa dutela zenbaitetan (cf. NOR-NORI-NORKEKO *ditxit* ‘dizkit’ vs. NOR-NORKEKO *ditxik* / *ditxin* ‘diti / ditin’). Dena dela, bereizi egin behar dira batak eta besteak, hitanoko *-tx-* morfema erdialdeko dialektoaren ezaugarria delako (Zuazo, 2014: 84), eta beraz, *-(t)zi-* / *-(t)xi-* pluralgileak baino hedadura zabalagoa duelako. Bestalde, XX. mendean Urolaldeko zenbait herritan bildu ziren *gitxian* / *gitxinan* ‘genitian / genitinan’ gisako adizkien jatorria Azpeiti, Azkoiti eta Aizarnazabal inguruko *gitxizian* / *gitxizinan* ‘genitian / genitinan’ adizkietan egon daitekeela proposatu dugu; edo zehatzago esateko, Irizarrek (1991-I) Bidani, Errezil eta Beizaman bildu zituen *gitxetxian* / *gitxetxinan* gisako adizkietan: *gitxetxian* > *gitxitxian* > *gitxitxian* > *gitxian* ‘genitian’. Ustezko haplologia hori dela eta, Urolaldean aurki daitezkeen hitanoko adizki alokutibo batzuk anbiguoak dira, pluralgilea eta hitanoko morfema ez baitira argi bereizten. Nolanahi ere, badirudi anbigotasun hori galduz doala, *-zki-* pluralgilea ari baita hedatzen —adizki neutroetan nahiz alokutiboetan— Urola Kosta osora ez ezik, baita Urola Erdira ere.

Aipatu dugu, izatez, *-zki-* pluralgilea Urolaldeko XVIII-XIX. mendeetako testu batzuetan ere ageri dela, baina agerraldi horiek —antzerkia den eta printzipioz herri hizkera beharko lukeen *Grand Toura* barne— garaiko joera literarioari zor dakizkiokeela, beharbada. Izan ere, Bähr-ek (1926-1935) eta Irizarrek (1991-I) bildutako datuen arabera, badirudi XX. mendean Urola Erdiko herri gehienetan ez zela erabiltzen *-zki-* dun adizkirik. Dena dela, hori ziurtatzeko beharrezkoa izango da, hitzetatik landa, eskualdeko testuetan literatur gipuzkeraren eragina zenbaterainokoa den aztertzea —beste eskualde batzuetako hainbat idazlerekin egin den bezala—; momentuz, ezin baitaiteke guztiz baztertu, *-zki-* pluralgilea XVIII. mendean Urolaldean egon izana eta gero atzera egin izana. Izan ere, *-(t)zi-* ahozko jardunean bertakoa bada eta *-zki-* ahozkoa geroago kanpotik iritsia, zergatik dago *-(t)zi-* hain adizki gutxitan? Aukera bat izan daiteke pentsatzea, arrazoi fonotaktikoengatik dela: hau da, «niri» 1. pertsona singular datiboa-rekin ageri da, nolabait esateko, gorpuzkera foniko ahula duelako (*-tzi-t*); beste pertsona datiboek, oster, nahikoa euskarri dute, eta ondorioz, *-z-* nahikoa da (*-z-ko*; *-z-ku*; *-z-te*).

Bestalde, baliteke *-tzi-* pluralgilea, osorik, adizki gutxi batzuetan baino iraun ez badu ere, iraganean adizki gehiagoren jatorrian egotea: Adibidez: **ditzigu* > *ditzgu* > *dizgu* > *dizku* ‘dizkigu’; **ditzi(t)zu* > *ditzzu* > *di-*

tzu ‘dizkizu’; **ditzite* > *ditzte* > *dizte* ‘dizkie’; **ditzigo*⁶⁰ > *ditzgo* > *dizko* ‘dizkio’, etab. Alabaina, azken honek ez dirudi hipotesi sendoa, hala baltz Urolaldeko testuetan **ditzigu* ‘dizkigu’ erako aldaera osoak aurkitzea esperoko genukeelako, baina ez da horrela; cf. *gitxetzian* > *gitxian* parean, non aldaera osoa eta laburragoa testuetan diren. Gainera, goiko hipotesiaren arabera, onartu beharko genuke Gipuzkoako eskualde askotan ageri diren *dizku* ‘dizkigu’ erako adizkiek Urolaldekoek ez bezalako bilakaera izan dutela, eskualde horietan *-(t)zi-* pluralgilea ez delako datibodun adizkietan ageri. Ditugun datuekin ezin froga dezakegu Urolaldeko *dizku* erako adizkietan *-(t)zi-* egon denik.

4.2. Urolaldea eskualdearen barneko hizkuntza-sailez

Pluralgileen eremu geografikoari dagokionez, aipatu dugu pluralgile horietako bakoitzak ez duela hedadura bera Urola Erdiko eta Urola Kostako herrietan. Honenbestez, NOR pluralgileei begiratuta, badirudi xx. mendean aztergai dugun eremua bi sail nagusitan bana zitekeela:

- a) *-(t)zi-* / *-(t)xi-* pluralgilea zegoena —nahiz eta herri guztietan maiztasun bera ez izan—; eta
- b) *-zki-* pluralgilea zegoena.

Dena dela, sail nagusi horiez gain, beste hauek ere aipa daitezke: esate baterako, iradoki dugu Aizarnak beste sail bat eratuko lukeela *-zt-* pluralgilearekin. Esandakoa gogoan hartuta, azken hau *-(t)zi-* eta *-zki-* pluralgileen gurutzaketatik sortua izan daiteke, agian, baldin eta *d-i -z-te-t* > *d-i-zt-e-t* gisako berranalisiaren ondorio ez bada. Izan ere, bi sistematan banatuta dagoen eremuaren erdian dago Aizarna. Beste herri batzuk, aldiz, tartean geratuko lirateke, bi pluralgileak baitzeuden. Beraz, xx. mendearen bigarren erdian, honelako eskema genuke Urolaldean eta ondoko herrietan:⁶¹

⁶⁰ Izan ere, Urolaldeko testu zaharretan *digo* ‘dio’ gisakoak daude.

⁶¹ Aipatu bezala, Bähr-en (1926-1935) eta Irizarren (1991-I) datuen artean aldaketak nabari daitezke; adibidez, Bähr-en datuak aintzat hartuta, Itziar eta Errezil ere Aizarna, Azkoitia, Azpeitia eta Beizamarekin batera joango lirateke; Irizarren datuei jarraituz, aldiz, hirugarren sailean kokatuko lirateke bi herri horiek. Hori horrela, behin-behineko eskema hau osatzeko Irizarren datuetan oinarritu gara, gaur egungo hizkuntza-egoeratik hurbilago dagoelako. Argi dago, ordea, Urolaldeko hizkera hobeto ezagutzeko ikertzen jarraitu beharko dela, ez baitirudi betidanik hizkuntza-eskualde horiek egon direnik, ezta xx. mendeko hizkuntza-egoerak gaur egun hala jarraitzen duenik ere.

-z- eta -zki- pluralgileen alderdia: Orio, Aia (eta Azpeitiko Matxinbenta auzoa)

-z- eta -(t)zi- / -(t)xi- pluralgileen alderdia: Azkoitia, Azpeitia, Beizama eta Aizarna

-(t)zi- eta -zki- pluralgileen arteko nahasketatik —edo -z-te- > -zt-e- berranalisitik— sortua dirudien -zt- ere badago Aizarnan (eta Aizarnazabalen *diztut* adizkian)

-z-, -(t)zi- eta -zki- pluralgileen alderdia: Aizarnazabal, Arroa, Errezil, Itziar, Getaria, Zumaia eta Zarautz

Banaketa geografiko hau ez letorke bat Lemak deskribatutako Erdi Aroko eskumen-eskualdearekin (2017: 240). Beizama xx. mendean Urola Erdiko herriei batera zihoala dirudi; Errezilen, berriz, Urola Erdiko herrien eraginaz gain, Beterriko eragina —Aiatik barrena iritsia, agian— edota Tolosaldekoa ere antzeman daitezke.

NOR pluralgileez gain, NORK subjektuaren pluralgile batez ere aritu gara: -ze. Hasieran, Otaegiren (XVIII-XIX) berezko ezaugarria izan zitekeela pentsatu badugu ere, ahozko datuei begiratu ondotik, xx. mendean Errezilen erabiltzen zela ikusi dugu; NOR-NORI-NORkeko osagarri singularreko adizkietan, hain zuzen: *dii* ‘die’ / *diize* ‘diete’ (Bähr, 1926: 386). Era berean, zehaztu dugu morfema honek «haiek» subjektu plurala «hark» subjektu singularretik bereizten zuela. Aztertutako testuetan ez dugu beste inon aurkitu, baina Fidel Altunak jakinarazten digu ezaugarri hau Tolosalde eta Goierri inguruko zenbait idazlek ere bazutela. Hala, badirudi Agirre Asteasuok darabilen (1803) -za morfema Errezil eta Beizamako -ze-ren aldaera izan daitekeela. Hori horrela balitz, Urolaldeko bi herri horiek Tolosaldea eskualdearekin —eta Beizamak Goierriarekin ere bai— duten hizkuntza-loturaren erakusgarri litzateke pluralgile hau.⁶²

4.3. *Eragin berriak Urolaldean*

Gaur egun, badirudi eragin berriak heltzen ari direla Urolaldera; izan ere, ikus daiteke ondoko eskualdeetako hizkuntza-ezaugarriak iristen ari direla bertara. Errezil litzateke horren lehen lekuko; -zki- nagusi den Tolosaldearen eta Beterriren ondoan egonda, Urolaldeko gainerako herrietan baino lehenago ageri baita bertan pluralgile hau (Irizar 1991-I). Halaber, EHHaren arabera, Goierriarekin muga egiten duen Azkoitian ere eskualde horretako -tze- pluralgilea bildu da NOR-NORkeko adizki trinkoetan.

⁶² cf. Goierriko Beasainen bildutako *dize* ‘diete’ (Agirrebeña, Alberdi, Mendiguren & Sarasua, 2007: 57).

Horrez gain, EHHAean (1312) bildutako datuek erakusten dute gaur egun Azpeiti eta Azkoiti aldean ere erabiltzen direla *-zki-* pluralgiledun adizkiak: esate baterako, *zaizkie* adizkia dago Azpeitian —Errezilen eta Aian— eta *dizkio* Arroan —eta Errezilen—. Honenbestez, baldin eta *-zki-* pluralgilea Urola Erdiko herrietara *-(t)zi-* pluralgilearen ondotik iritsi zela uste badugu, aukera bat izan daiteke pentsatzea *-zki-*, geroago, ondoko herrietatik barrena heldu dela bertara. Eman dezagun: Zumaiaetik barrena Itziarra, Tolosatik Errezila eta Goierritik Matxinbentara.⁶³

Hau guztia esanda, eta xx. mendean Urolaldean *-(t)zi-* pluralgileak eta haren aldaera den *-(t)xi-* k zuten hedadura aintzat hartuta, eskualde honek nolabaiteko hizkuntza-izaera bazuela ikusi dugu, eta beraz, dialektologiaren alorrean ikertzeko gune interesgarria izan daitekeela. Hasieran esan bezala, honako hau Gipuzkoa erdialdeko hizkera ezagutzen hasteko saio bat izan da; ea hurrengo ikerketek Urolaldeko euskara hobeto ezagutzeko aukera ematen diguten.

Bibliografia

- Agirre, J. B., 1803, *Confesioco eta comunioco sacramentuen gañean eracusal-diak*, Tolosa, Don Francisco Lama, [<http://www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/8653>].
- Agirrebeña, A., A. Sarasua & M. Zabaleta, 2017, *Getaiko euskera*, Getaria, Geta-riako Udala.
- , B. Maiz, F. Muniozguren, A. Sarasua & M. Zabaleta, 2007, *Zarautz hizketan*, Zarautz, Zarauzko Udala.
- , I. Alberdi, X. Mendiguren & A. Sarasua, 2007, *Beasaingo euskara*, Beasain, Beasaingo Udala.
- Aldazábal y Murguía, P. J., 1790 [1768], *Ama Virgina santísima Yciarcuaren be-deratci urrena*, Tolosa, liburuguille D. Fermin Huarte eta Arlegui, preceptorea. [BNF Gallica].
- Aldekoa, I., 2007, Antzerkiaren transkripzioa eta hainbat ohar, *Egan* 60, 69-91.
- Altuna, F., 1995a, Pleonasm baten historia: *debea* ‘dute’ bezalako adizkien inguru-
an, *ASJU* 29.1, 219-244.
- , 1995b, Loiolako dotrina, *ASJU* 29.2-3, 611-649.
- , 1998, *Erakusaldiak. Antologia. Juan Bautista Agirre*, Donostia, Elkarlanean, vii-cxxv.

⁶³ Eta, agian, Gipuzkoako eskualde horietara Euskal Herriko erdialde zabaletik iritsia za-tekeen, hots, Lapurdi eta Nafarroa Garaitik. Izan ere, bi herrialde horietan XVI-XVII. mende-tik daude *-zki-* pluralgiledun adizkiak (EK); Beriainek (1621) jada NOR-NORK, NOR-NORI nahiz NOR-NORI-NORKen dakar: *dauzki* ‘dauzka’, *dakizki*, *zaizkio*, *dizkigu*. Lapurdin, besteak beste, **eradun* erroarekin batera erabiltzen zen pluralgile hau NOR-NORI-NORK sailean: Leizarragak, esate baterako, *drauizkiot* (& *drautzat*) ‘dizkiot’, *drauizkidak* (& *drauiztak*) ‘dizkidak’ eta *drauizkiguk* ‘dizkiguk’ ditu XVI. mendean; Axularrek ere *derauizkitzudala* ‘dizkizudala’, *baitzerauizkidaten* ‘baitzizkidaten’ eta *derauizkitzudala* ‘dizkizudala’ ditu XVII. mendean, eta Haranederrek *darozkitzuen* ‘dizkizuen’, *darozkitzudala* ‘dizkizudala’ eta *darozkitzut* ‘dizkizut’ XVIII. mendean.

- Altuna, P., 1956, Azpeitiko euskerea aztertuz, *Euskera* 1, 169-173.
- , 1992, Ochoa de Arin-en *Doctrina Christiana*-ren (1713) hizkeraren laburpena, *Euskera* 37.1, 573-589.
- Altzibar, X., 1992, Larramendi eta literatur-gipuzkera, in J. A. Lakarra (arg.), *Manuel Larramendi. Hirugarren mendeurrena 1690-1990*, Andoain, Andoaingo Udala, Euskaltzaindia, Eusko Jaurlaritza & Gipuzkoako Foru Aldundia, 325-360.
- Amilleta, 1678, *Preguntas y respuestas de la doctrina Christiana en bascuence*, eskuizkribua.
- Aranburu, P. J., M. Bidegain, A. Idiakez & I. Rezola, 1995, *Jose Ignazio Gerriko Enatarriaga (1740-1824) eta bere «Cristau Doctrina guztiaren esplicacioaren sayaquera (1858)»*, Lazkao, Goierriko Euskal Eskola, Maizpide Euskaltegia & Lazkaoko Udala.
- , 1999, *Jose Otxoa Arin (1672-1743), gipuzkera literarioaren aitzindari*, Lazkao, Goierriko Euskal Eskola, Maizpide Euskaltegia & Lazkaoko Udala.
- Aresti, G., 1972, Flexiones verbales empleadas por Leizarraga de Briscous, en sus traducciones vascas de 1571, *FLV* 11, 157-194.
- Arin, J. & J. Arruabarrena, 1989, *Ataungo aho hizkuntzaren barne muinak*, Donostia, Kriseilu.
- Ariztimuño, 2013, Finite Verbal Morphology, in M. Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language Internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 359-427.
- , 2015, Lazarragaren eskuizkribuko adizki batzuez (euskal aditz jokoaren kronologia erlatibo baterantz), in M. J. Ezeizabarrena & R. Gómez (arg.), *Eridenen du zertzaz kontenta. Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, Bilbo, UPV/EHU, 117-140.
- Axular, 2015 [1643], *Gero*, B. Urgell (arg.), Bilbo, Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Azkue, X., 2000, *Hitanoa Zumaian*, Zumaia, Zumaiako Udala.
- Azurmendi, J. M., 1997, *Ataungo euskara*, Lazkao, Goierriko Euskal Eskola, Maizpide Euskaltegia & Udaleko Kultur Batzordea.
- , 1998, *Zegamako euskara*, Lazkao, Goierriko Euskal Eskola, Maizpide Euskaltegia & Udaleko Kultur Batzordea.
- Bähr, G., 1926-35, Estudio sobre el verbo guipuzcoano, *RIEV* 17 eta hh. Facsimilea: Bilbo, La Gran Enciclopedia Vasca, 1969.
- Camino, I., 2000, Abiaburu bat Donostiako euskera aztertzeko, in K. Zuazo (arg.), *Dialektologia gaiak*, Gasteiz, Arabako Foru Aldundia, 51-81.
- , 2004, *Hego-nafarrera*, Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- , 2013, Euskalkien historia: Lapurdi eta Nafarroa Garaia, in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena katedraren III. Biltzarra*, Bilbo, UPV/EHU, 77-140.
- , 2018, Hizkuntza-ospearen eta eragin lektalaren zirurikak Ipar Euskal Herriko jende, mintzo eta idazkietan, *ASJU* 52, 93-131.
- Etzagarai, J. V., 1964, *Festara*, A. Zavala (arg.), Tolosa, Auspoa.
- Euskaltzaindia, 2014, *Euskal Herri Hizkeren Atlas* [EHHA], 6. liburukia, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Hurtado, I., 2001, *Goierriko eta Tolosalde hegoaldeko hizkerak*, Lazkao, Goierriko Euskal Eskola Kultur Elkartea, Maizpide Euskaltegia eta Lazkaoko Udala.

- Idiakez, A., P., Aranburu, M. Bidegain & I. Rezola, 1998, *Joxe Felix Amundarain Muxika (Zegama, 1755-Mutiloa, 1825)*, Goierriko Euskal idazle ezezaguna, Lazkao, Goierriko Euskal Eskola, Maizpide Euskaltegia & Lazkaoko Udala.
- Intxauspe, E., 1979 [1858], *Le verbe basque*, Donostia, Hordago.
- Irazuza, J., 1739, *Doctrina Christiana eguin zuana erdaraz: Aita Gaspar Astete Jesuitac. Ipini du eusqueraz D. Juan Irazuza, erretore Hernialdecoac*, Iruñea, Joseph Joaquin Martinez.
- Irizar, P., 1991, *Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano* (2 liburuki), Bilbo, Euskaltzaindia.
- Iturain, I. & L. Loidi, 1995, *Orioko euskara*, Orio, Orioko Udala.
- Kardaberatz, A., 1744, *Kristabaren bizitza* (1. argitalpena), [https://klasikoak.armiarma.eus/idazlanak/K/KardaberazKristabaI.htm].
- Lakarra, J. A., 1985, Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia, *ASJU* 19.1, 235-282.
- , 1987, Oikiako dotrina (1759), *ASJU* 21.2, 515-564.
- , 2018, Euskararen historiaurrea, in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, Gasteiz, Eusko Jaurilaritza, 23-229.
- , J. Manterola & I. Segurola, 2019, *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido*, Salamanca, Antonio Joseph Villagordo Alcaráz. Facsimilea Donostia, Hordago, 1979.
- Lekuona, M., 1956, Gabon-kantak, *Egan* 5-6, 9-44.
- Lema, J. A., 2017, De «Ipuzkoa» a la Hermandad de villas de Gipuzkoa (ss. VI-XV), in A. Aragón Ruano & I. Echeverría Ayllón (koord.), *Síntesis de la historia de Gipuzkoa*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia, 195-268.
- Lubietza, J. D., 1728, *Diccionario en Castellano y Basquenze que sirve para la enseñanza de la bascongada*, Donostia. [Gidor Bilbaoren transkripzioa].
- Madariaga, J., J. A. Azpiazu & J. Elortza, 2009, XVIII. eta XIX. mendeetako Azpeitiko euskal testu batzuk, *FLV* 110, 5-45.
- Mitxelena, K., 1964, *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madril.
- Munibe, F. X., 1762, *Gabon sariak*, Azkoitia, in Aresti, G. (arg.), 1965, *Auspoa*, 47-77.
- , 1764, *El borracho burlado*, Bergara, in Aresti, G. (arg.), 1965, *Auspoa*, 78-160.
- Murugarren, L., 1984, Una plática del Goyerri, *ASJU* 18.2, 185-197.
- Ondarra, F., 1984, Zegamako *Doctrina Christiana* (1741), *ASJU* 18.2, 3-63.
- Otaegi, B., 1993, *Felipe Agustin Otaegui Beizamako erretorearen eskuizkribuak (1767-1840)*, UPV/EHUKo doktoretza tesi argitaragabea.
- Otxoa Arin, J., 1713, *Doctrina Christianaren explicacioa Villa Franca Guipuzcoaco onetan euscaraz itc eguiten dan moduan*, Donostia, Pedro de Ugarte.
- Padilla, M. & X. Videgain, 2015, Le Dauphin: euskarazko gutunak (1757), *Lapur-dum-en ale bereziak* 2, 95-161.
- Pagola, R. M. (arg.), 2004, *Bonaparte Ondareko Eskuizkribuak*, Bilbo, Deustuko Unibertsitatea.
- Reguero, U., 2018, NOR-NORI-NORK saileko perifrasetako aditz laguntzaileak goi-nafarreraz: azterketa eta proposamen berria, *ASJU* 52, 683-695.
- Saiz, A. & G., Serrano, 1999, *Getariako hitanoa*, Getaria, Getariako Udala.
- Sarasola I., 1986, Larramendiren eraginaz eta, *ASJU* 20.1, 203-215.
- Satrustegi, J. M., 1983, Epistolario vasco del siglo XVIII, *ASJU* 17, 3-24.
- , 1987, *Euskal testu zaharrak I*, Bilbo, Euskaltzaindia.

- Segurola, K., 2013, Oikiako dotrinak. F. Antonio Agirre Gabiria (Marin 1728-Oikia 1805), *Lapurdum* 17, 223-253.
- Ubillos, J. A., 1785, *Christau doctriñ berri-ecarlea christauari dagozcan Eguia sinis-beharren-berria dacarrena*, Tolosa, Libruguille Francisco de la Lama [<http://hdl.handle.net/20.500.11938/74517>].
- Urgell, B., 2018, Lehen euskara modernoa, in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 543-657.
- Urkizu, P., 2008-09, Un texto olvidado del siglo XVII: *Sumario brebea...* (Azkoitia, 1614), *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca* 14, 207-217.
- Zuazo, K., 2006, *Deba ibarreko euskara. Dialektologia eta tokiko batua*, Eibar, Badihardugu Euskara Elkarte.
- , 2010, *Sakanako euskara. Burundako hizkera*, Iruñea & Bilbo, Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- , 2014, *Euskalkiak*, Donostia, Elkar.

Pirinioko onomastika: Auñamendiren izenaz, Izabarenaz eta bestez

Juan Karlos Lopez-Mugartza Iriarte
Nafarroako Unibertsitate Publikoa

Gure mugetatik kanpo egiten diren lanen oihartzuna ere sumatzen da, gainera, horietako batzuetan. Dialektologia gaietan arduratuak direnek aurkituko dute, bada, zer ikusia eta zer ikasia. Horixe izan da, behinik behin, gure nahikaria.

Koldo Zuazo (2000)

Laburpena

Auñamendi, *Ahiña* edo *Anie* ere deitua, Euskal Herriko ekialdereneko mugetan kokatzen da, baina bere gailurra gure mugetatik kanpo dago, aldameneko Aspe Ibarrean, Bearnon, Gaskoiniako lurretan. Izenak jasan dituen zenbait prozesuk toponimoaren garrantzia agerian uzten dute: alde batetik, izena modu sinekdotikoan erabiltzen da Pirinio osoa izendatzeko, eta, bestetik, toponimoak betiko lekua izendatzeaz gainera, beste leku batera bidaiatu du, gaur egun jatorrizko mendia kokatzen den lekutik oso urrun dagoen Nafarroako eremu bati izena ematen baitio.

Auñamendi inguratzen duen espazio geografikoak hainbat kultura eta hizkuntza hartzen ditu barne. Mendilerroaren iparraldean Basabürüa dugu, Zuberoan, eta Baretos eta Aspe ibarrak Bearnon. Leku hauek Pirinioetako gailurretan batzen dira mendilerroaren hegoaldeko haranekin: Ansoibar Aragoin eta Erronkaribar Nafarroan. Bi isurialdeetan euskaldunak eta erdaldunak ditugu, mendiak ez baitira hizkuntzentzat muga izan. Euskarak erdal ibarretako hizkuntzekin partekatzen du lekua: gaskoiarekin eta nafar-aragoierarekin. Pirinioetako bi aldeetan euskal eta erdal jatorrizko onomastika dago, baina hementxo topomimiak, antroponimiak eta herriaren sinesmenek eta superstizioek argi hitz egiten dute iragan partekatu baten alde, non euskara hizkuntza nagusia baitzen.

Hitz gakoak: onomastika, toponimia, Pirinioak, izenak.

Abstract

Auñamendi is the name of a mountain, also called *Ahiña* or *Anie*, located in the easternmost reaches of the Basque Country and whose summit is located outside it, in the neighboring Aspe valley (Béarn, Gascony). This toponym has undergone several processes that speak of its importance, on the one hand it is usually used synecdotically to refer to the entire Pyrenees and, on the other hand, the toponym has moved and currently names an area of Navarra far from the place in which the original mountain is located.

The northeast border of Navarre is the place where several cultures and languages related for centuries come together. In the mountains of the Pyrenees the Basque-French valley of Zuberoa (Pays de Soule) and the Valleys of Barétous and Aspe in Béarn (France) border the Ansó Valley in Aragón and the Roncal Valley in Navarra. The Basque language comes into contact here with two different but related Romance languages: the Gascon of Béarn and the Navarrese-Aragonese romance. On both sides of the Pyrenees there is onomastics of both Basque origin and romance. The lexicon, toponymy and anthroponymy, the beliefs of the people and their superstitions, speak of a common past in which the Basque Language was predominant.

Keywords: onomastics, toponymy, Pyrenees, names.

1. Iragan partekatua Auñamendiaren bi aldeetan

Nafarroa Garaiko ipar-ekialdeko muga kultura eta hizkuntza ezberdinen gordelekua izan dugu menderen mendetan eta, oraindik ere, izan badugu, bertan euskararen lurak erdararenekin batzen baitira: Euskal Herria alde batetik, Biarno eta Aragoi, erromantzearen lurak, bestetik. Gurean ere bi herrialde nagusi, bakoitza bere nortasunarekin: Nafarroa Garaiko Erronkari-bar Pirinioaren hegoaldean, eta Zuberoako Basabürüko herriak, Larraine eta Santa Grazi, iparraldean.

Halaber, goi mendi hauetako bizkarretan bi estatu handien muga ezartzen da, Frantziaren eta Espainiaren artekoa. Muga sendoa da, bai, batzuentzat betidanikoa, baina ez da inolaz ere hain betierekoa, duela zazpi mende leku honetan bertan Nafarroako eta Ingalaterrako Erresumen arteko muga kokatzen baitzen.¹

Baina mugalde hau ez da soilik garrantzitsua bere hizkuntz eta kultura aniztasunagatik edota bere soka luzeko historiagatik, garrantzi handikoa ere bada bere kokagune geografikoarengatik, eta honek sortu duen mundu magikoarengatik berarengatik ere.

¹ Izan ere, Edward I.a (*Longshanks* edota *Hammer of the Scots* deitu) erregearentzat 1294an Aspe ibarreko erkidego osoa «toti communitati terrae de Aspe (...) terra nostra Vasconiae» zen (Rymer 1727, Grosclaude-k 1986an aipatua; cfr. halaber, Lopez-Mugartza 2004), eta berea zen Akitania osoa «Locum nostrum tenenti in Ducatu Aquitanniae» (Rymer, 1727: 132).

Hemen, Euskal Herriko mendirik altuenak daude, ia urte osoan elurrez estaliak. Garaiena, *Hiru Erregeen Mahaia* (*Era Tabla d'eths Tros Royos*², Lopez-Mugartza 2014). Halere, beste batek, *Auñamendi* deituak, gailurra Aspe ibarrean duenak, ospea kendu dio, eremu honetako altuena izateaz gainera, Pirinio osoari bere izena eman diolako (cf. 1. irudia: *Auñamendiaren lurrak*).

Fuente: Lopez-Mugartza 2008, 6262.

1. irudia

Auñamendiaren lurrak

1.1. *Sinesmen partekatuak*

Euskaldunon sinesmen sistemaren barruan Auñamendiak lehen mailako lekua hartzen du. Mendi honen gailurrean *Iona Gorri* (Barandiaran 1954) edo *Maithagarri* (Xaho 1836) izeneko jainko, sorgin edo jeinua bizi zela esan, eta horretan sinesten zuten Auñamendiz bi aldeetako biztanleek, bai Euskal Herrikoek, bai eta Bearnokoez ere, hemengo herriek noizbait izan zuten lotura estuaren erakusgarri bezala.³

² «Zati gorrietako lurra edo taula» edo «Belarrik gabeko zatiko lursaila». Erronkarin «zati» edo «trozo» lursail baten banaketaren ondorioz sortutako lur puska bakoitzari esaten zaio. «Taula», berriz, lursaila bera da.

³ Harritzko basamortu hauetan haitz erraldoiek sortzen lagundu duten sinesmen multzoak gizakiaren nortasuna zizelkatu du, eta mundu ikuskera berezia eman dio, hainbat hizkuntzatan bere eragina hedatuz, bakoitzak bere *Weltanschauung* propioarekin (Humboldt 1836, Dilthey 1883) eta, betiere, beren hizkuntzen ezagutza sozio-kulturalen arabera (Whorf 1940, Sapir 1958).

1.2. *Toponimia partekatua*

Pirinioko alde honetako bi aldeetan euskara bizirik egon zen garai batean, eta egungo herri erdaldun hauetako toponimian ikus daiteke oraindik. Baretos ibarrean euskal toponimo ugari daude (Peillen 1989) eta, halaber, Aspen edo Anson (Lopez-Mugartza, 2008: 584-611). Toponimo gehienak desitxuratu diren arren, euskal doinua dute oraindik eta gehien jatorrizko itxura oso erraz antzematen da, berreraikuntza filologiko nekeza egiteko beharrik gabe.⁴ Honek argi eta garbi erakusten du euskarak duela asko ez

⁴ Aspe eta Baretos ibarretako toponimo euskaldunetan antzematen diren hitzak: 1. *-aga* (*Arnaga*, Lèès-Athas; *Cicaugue*, Ereta; *Cissaugue*, Ereta, Landa). || 2. *ager* (*Aitzaguer*, Aramits/Aramitze; *Aguer*, *Aguerry*, Laskun). || 3. *ahiüntz* (*Ahuzthégia*, Arette/Ereta). || 4. *haitz* (*Atchouetos*, Aramitze; *Achour*, Laskun). || 5. *haize*, ik. *ager*. || 6. *auzo*, *aizo* (*Aizoberry*, Lanne-Landa). || 7. *haltza*, (*Alcacheburry*, Laskun). || 8. *handi* (*Andichou*, Aramitze; *Las Andies*, Issor/Izort). || 9. *Anso* (*Ansoarp*, Ereta; *Ançaba*, *Ansabera*, *Ansabére*, Laskun). || 10. *apatia* (*Apathie*, Borce/Borza). || 11. *aran* (*Bugalaran*, Aramitze *Arans*, Lèès-Athas; *Aran*, Sarrance; *Aran*, Bielle, Bihéès-en-Ossau). || 12. *arbe*, *arp*, ik. *Anso*. || 13. *Uztarroze* eta *Larrañe*, top. *Ardane* (*Hartané*, Laskun, Lèès-Athas). || 14. *ardi* (*Arpidia*, Ereta; *Hardipi*, Izort). || 15. *haritz* (*Harizpé*, *St-Pée d'en Bas*, Oloron/Oloroe). || 16. *harri* (*Arrihondo*, *Harrigagna*, Ereta; *Harichouriac*, Landa; *Harréguy*, Laskun). || 17. *arripa* (*Arripague*, Izort; *Ripaude*, Aramitze). || 18. *aspe* (*Aspit*, Ereta; *Aspe*, Laskun, Lèès-Athas, Borza, Urdos/Aspe-Urdoze, Bedous/Bedoze, Sarrance, Osse-en-Aspe, Cette-Eygun). || 19. *astigar* (*Astigarroue*, Laskun). || 20. *ate* (*Athay*, Izort; *Athas*, Lèès-Athas; *Athas*, *Atarruga*, Laskun; *Ateis*, *Athat*, *Athou*, Borza; *Athay*, Asasp). || 21. *azkon* (*Ascanat-b-t* [*Ascanatbieta*], Laskun). || 22. *bago* (*Baguty*, Ereta; *Bagoule*, Landa; *Bagabakotxa*, Larrañe; *Col d'Espacouèche-Latte*, Ance, Asasp-Arros d'Oloron). || 23. *baratz* (*Barats*, Ereta; *Barats*, Landa). || 24. *barne* (d' *Etchébar*, Cayolar, Ereta). || 25. *bela*, *belatz* (*Bélatch* *Paoussaguia*, Ereta; *Belachoulet*, *Belachou*, Laskun; *Belaube*, Lourdios). || 26. *berri* (*Bentaberry*, Ance, Landa; *Aizoberry*, Landa; *Etchéberri*, Ance; *Chinaberry*, Aramitze; *Etcherbie*, *Etcherbies*, Lèès-Athas). || 27. *berro* (*Berrote*, Ereta; *Berrote*, Aramitze). || 28. *bi* (*Arbiet*, *Heouga d'Ourbiet*, Laskun). || 29. *bide* (*Arpidia*, Ereta). || 30. *bizkar*, *bizkai*, *biz(k)ar* (*Bissarouté*, *Bissourito*, *Bissourito*, Ereta; *Bissaru*, *Bisarce*, Izort. | *Bizcay*, deit. Izort; *Bischasele*, *Biscacou*, *Biscat*, *Biscaçu*, *Bischaule*, *Biscat*, Izort; *Biscaye*, Laskun; *Biscay*, deit. Laskun; *Biscay*, Osse-en-Aspe. | *Biscarroules*, Ereta; *La Biscarre*, *Biscarros*, Izort; *Bisquère*, Borza). || 31. *borda* (*Borda*, Ereta; *Borda*, Izort; *Bordaburu*, Landa; *Borda*, Laskun; *Borda*, Lèès-Athas; *Borda*, Borza). || 32. *buru* (*Bordaburu*, *Isseynburu*, Landa; *Karrikaburu*, Féas/Inhasi; *Cerraburia*, Aramitze; *Isiburie*, *Alcacheburry*, Laskun). || 33. *buztan* (*Büstangiina*, Landa). || 34. *eder* (d' *Edre*, Cog, Ereta; Izaba 1601, *Blas Edr*). || 35. *eiher* (*Igouarcet*, Lèès-Athas [*Igarceta* 1667, *Zubiet*]). || 36. *eihera* (*Ichère*, Lourdios, Osse-en-Aspe, Sarrance). || 37. *elorri*, *ilorri* (*Bilhorry*, Lèès-Athas). || 38. *elur*, *ilur* (*Ilurpe*, Aydius; *Ilhürbeltzüria*, *Elhürtsukolepoa*, Larrañe). || 39. *erreka* (*Errékahandi*, *Errékatzar*, Inhasi). || 40. *herri* (*Herricherry*, Chemin de, Landa; *Chouerry*, Borza). || 41. *etxe* (d' *Etchébar*, Cayolar, Ereta; *Lagaretche*, *Lagarretche*, Ereta; d' *Etche*, *Col*, Ance eta Asasp-Oloron; *Etchéberri*, Ance; *Etcherbie*, *Etcherbies*, Lèès-Athas). || 42. *ezka*, *ezkar* (d' *Escaroune*, *Col*, Landa; *Escary*, deit. Aramits, Izort; *Escarrosquets*, Borza; *Escarpu*, Cette-Eygun eta Laruns-Ossau). || 43. *ezker* (*Esperre*, Ereta). || 44. *ezpel* (*Espelmotha*, Landa). || 45. *gabar* (*Gabarrat*, Ereta; *Gabaigts*, Laskun; *Gabas*, top. nag. *Gabas-Ossau*; *Gabedaille*, Borza; *Gabarret*, Aydius, Bedous; *Habarra*, Arudy-Ossau). || 46. *garate*, *garai* (*Garrateco lepoa*, *Garrateco Larre*, Santa Grazi eta Landa; *Garraguetes*, *Garrain*, Borza). || *Bois de Garay* (Asasp-Arros d'Oloron). || 47. *gari* (*Garissère*, Borde de, Laskun; *Garrissere*, Laskun; *Garisere*, Borza; *Garié*, Etsaut, *Gabas-Ossau*). || 48. *garraz* (*Lugarras*, *Lugarraset*, Lèès-Athas). || 49. *gaitz* (*Congasse Coungasse*, Laskun, cf. *Arancugacha*, 1566 Izaba). || 50. *gastain* (*Astagnia*, Landa, cf. *Gaztarriagaña*, Larrañe). || 51. *goien*

dela indar handia izan zuela alde honetan (Landako *Sarraltzune* auzo euskaldunaz, ik. Txillardegí 1978).⁵

(Jaurigoyhen, Laskun). || 52. *goiti* (*Hargoity Gaña*, Santa Grazi eta Landa). || 53. *gorri* (*Iracourri*, Landa). || 54. *guti* (*Iriguty*, Landa; *Lourgouttit*, Laskun). || 55. *ibar* (*Ibarié*, *Héguartéko Ibarra*, *Ibarras*, *Ibarry*, Ereta; *Ibarry*, Landa; *Ibarchy*, Aramits; *Larrajibar*, Izort; *Ibert*, *Ibertou*, Léès-Athas; *Ybert*, Laskun). || 56. *ibi* (*Ipin*, Léès-Athas; *Ipy*, Etsaut, Cette-Eygun). || 57. *ilun* (*Illonne*, Izort, cf. *Sierra de Illón*, Leire; *d'Ilhoun*, Mailh, Léès-Athas). || 58. *iratz* (*Serre d'Irans*, *Irast*, *Iriast*, Ereta; *Irès*, Léès-Athas; *Peine d'Erache*, Borza; *Ire*, Ereta, Osse-en-Aspe). || 59. *hiri* (*Iricheu*, Borza; *Iriguty*, Landa). || 60. *itzal*, *itsas* (*Issaux*, Ereta *Ichaig*, Léès-Athas; *Itchasse*, Laskun; *d'Ichasse*, Quartier, Laskun; *Itchaxe*, *Ytchasse*, *Ytchaxe*, Laskun; *Issaux*, Lourdios, Osse-en-Aspe). || 61. *itur* (*Ithurrito*, Landa, cf. Larrañen, *Ithürribüria*). || 62. *itsa*, ik. etxe. || 63. *izei* (*Isseyburu*, Landa; *Iceyheguia*, Santa Grazi eta Landa; *Isiburie*, Landa; *Iseye*, Accous/Akoze). || 64. *kako* (*Cacuetta*, Borza). || 65. *kapar* (*Caparreco Serragaña*, Santa Grazi eta Landa). || 66. *karrika* (*Karrikaburu*, *Karrikondo*, Féas/Inhasi). || 67. *kukula* (*Coucula*, Léès-Athas, cf. *Kukula*, Burgi). || 68. *lakar*, *lakor* (*Lacarriou*, Izort; *Lacorra*, Santa Grazi eta Landa; *Lacure*, Léès-Athas; *Lacure*, Escot). || 69. *laku* (*Lacua*, Ereta, *Lacualacu*, Laskun; *Lacua*, Léès-Athas). || 70. *lapatz* (*Lapachère*, Ereta, cf. izaba, graf. *Lapassarre*; *Lapassat*, Lescun, Léès-Athas; *Lapèce*, Léès-Athas; *Lapachouaou*, *Lapassa*, Borza, Akoze eta Gabas, Ossau). || 71. *larre*, *larra* (*Larrande*, *Larre de bas*, *Larrère*, *Lerre*, Mail de, Ereta; *Larrecadure*, Ereta; *Larraba*, *Larragin*, *Larrajibar*, *Larranou*, *Larrachoula*, Izort; *Larrande*, Aramitz; *Harlary*, Landa; *Larroun*, Inhasi; *Larranche*, Landa; *Larrassiette*, *Larrau*, *Larraun*, *Larrescun*, *Larre*, Laskun; *Larre*, Léès-Athas; *Larrouy*, Laskun, Léès-Athas). || 72. *lats* (*Lachégue*, Ereta; *Ayguelasse*, Laskun; *Lasséque*, Léès-Athas; *Latze*, Laskun [*lats* + *güne*]). || 73. *legar* (*Legara*, Ereta; *Lagaretche*, *Lagarretche*, Ereta; *Légacégue*, arrec, Landa; *Légazague*, Landa; *Légarce*, Osse-en-Aspe). || 74. *legor* (*Légorre*, *Liorry*, Ereta; *Legorra*, Landa). || 75. *lepo* (*Santa Graciaco Lepoa*, Landa eta Santa Grazi). || 76. *leze* (*Lexe*, *Lèche*, *Lèchéko Zingla*, Ereta). || 77. *lohi* (*Louya*, Ereta). || 78. *lur* (*Lourgouttit*, *Louguegue*, Laskun; *Lugarras*, *Lugarra*, Léès-Athas; *Lourbu*, Borza). || 79. *luze* (*Laslucies*, Léès-Athas). || 80. *malho* (*Malhadoquy*, Cog de, Ereta). || 81. *meheka* (*Arroumeca*, Léès-Athas). || 82. *mendi* (*Mendosse*, Léès-Athas). || 83. *montho(in)* (*Espelmothoa*, Landa). || 84. *murrkulla* (*Murculloca Serragaña*, Santa Grazi eta Landa). || 85. *naba* (*Antzu naba*, Ereta; *Nabera*, Izort). || 86. *hobi* (*Ascanat-b-t*, Laskun, cf. *Azkonebietakomuga*, Larrañe; *Azkonobieta*, Santa Grazi). || 87. *oiheski* (*Oyhesqui*, Izort). || 88. *ola* (*Biscarroules*, Ereta; *Bagoule*, Landa; *Larrouchoula*, Izort; *Bitole*, Landa; *Ansarrecol*, Léès-Athas; *l'Insole*, Laskun; *Gouetsoule*, Aspe-urdoze). || 89. *ondo* (*Karrihondo*, Ereta; *Karrikondo*, Inhasi). || 90. *ordoki* (*Borbourdouqui*, Landa). || 91. *osin* (*Chinette*, Ereta; *Chinaberry*, Aramitz). || 92. *pausa* (*Bélatch Paoussaguia*, Ereta). || 93. *saroi* (*d'Isaroüe*, Cog aperat, Ereta, cf. *Isaroia*, Izaba; *Isaroieta*, Urzainki). || 94. *sudur* (*Sudou*, Ereta; *Soudet*, Ereta eta Santa Grazi; *Col de Soudor*, 1623, Landa eta Santa Grazi; cf. *Süpiüdiä*, Santa Grazi; *Südiürra*, Larrañe). || 95. *uda* (*Üdapet*, Borza, cf. *Udapeta*, *Udarepetä*, Esteribar; *Udabe*, Basaburua; *Udarraldeä*, Orontze; *Udi*, Otsagi eta *Udimendia*, *Udiarteä*, Ezkaroze, Zaraitzu). || 96. *-(g)une* (*Regune*, Izort). || 97. *hur* (*Urrère*, Ereta, Izort). || 98. *ur* (*Hourmayou*, Ruisseau, Landa; *Hourichouria*, *Hourisouria*, Landa; *Heouga d'Ourbieta*, Laskun). || 99. *urde* (*Urdasquen*, Borza; *Urdosgoiti*, *Urdanolha*, *Urdantzaretä*, Larrañe; *Hordy*, *Ourdie*, *Ourtet*, Ereta). || 100. *urdin* (*Harrigurdina*, Larrañe; *Ardinet*, Léès-Athas). || 101. *xorrot* (*Chorrot*, Borza. *Chourrout*, Aramitz; *Chourrout*, Léès-Athas; *Chourrout*, Borza, Lourdios, Sarrañe, Akoze). || 102. *xuhurt* (*Souhourt*, Léès-Athas, cf. *Xuhurt*, *Xuhurtia*, Santa Grazi; *Xuhurralhorra* Larrañe; *Xuhurtia*, *Altziürükü*). || 103. *xuri* (*Betchury*, *Netchuri*, Ereta; *Harichouriac*, *Hourichouria*, *Hourisouria*, Landa; *Netchuri*, Izort). || 104. *zabal* (*Boursabal*, Landa; *Arcabaloco gaña*, Santa Grazi eta Landa). || 105. *zar* (*Catazar*, Ereta; *Larrecar*, Izort) | *-tzar* (*Murrékatzar*, Féas / Inhasi). || 106. *zoko*, *xoko* (*Choco*, Landa).

⁵ Lanne-en-Barétous herriaren izena bearnesez *Lana* da, euskaraz *Landa*. Landa deitura eta toponimo ezaguna da Erronkaribarren: Urzainki, top. *La Cueva La Landa* (e.u. 1993, Nekotx).

Izan ere, egun erdaldunak diren lurretan euskal hitzak gelditu dira paisaiaren aurkintzei itsasita, eta toponimo horiek sortu zituen hizkuntza hiltzean eta desagertzean, izen horiek desitxuratu eta, herri etimologiak eraginda, beste hizkuntzetan esanahi berriak hartzen dituzte. Zenbaitetan, aldiz, euskaraz bizirik zegoen garaiko aleak gorde dira eta, orduan, leku izen batek orduko euskararen hotsa ekartzen digu, Arette-Eretako *Ithurrito* (IGNF) toponimoaren kasuan bezala.

Baina *Ithurrito* iraganeako ahots horrek espero ez genukeen mezu bat helarazten ahal digu ustekabean; esaterako, ondoan dituen Zuberoa edo Erronkari euskal lurren modura ez jokatzeari, aldaera asimilaturik ez agertzea, espero genukeenaren aurka joaz. Aitzitik, emango luke Eretako toponimoak Mitxelenak defendatu zuen garai bateko batasunaz, Zuazok (1987: 158) «euskalki guztien sakoneko batasuna» eta Knörrek (1991: 147) «euskalkien ukaezinezko batasuna» deitu zutenaz, hitz egin nahi digula.⁶

Esanak esan, Landako *Ithurrito* leku izena Barkoxeko muga ondoan kokatuta egoteagatik gorde dela pentsa genezake, eta, orobat, Sarraltzune (Barlanès) auzoko leku izenek euskara gorde dutela Santa Grazi ondo-ondoan dutelako, baina mugatik aldentzen garen heinean, euskal jatorriko toponimia ez da ezabatzen, aitzitik, beste euskal toponimo landar batzuk ditu alboan (Arrec d'Etchanchu, *Bergerette*, Arriou de *Harpasquette*) eta beste batzuk, berriz, ez hain gertu (*Harichouriac*, *Guetteguerre*, *Aizoberry*, *Harlary* eta beste).

1.3. *Issabaigt* eta *Izaba*

Eretan (Arette), orobat, euskal toponimoak ugariak dira, eta haien artean toponimo bat nabarmentzen da: *Issabaigt* (1860) eta bere aldaera guz-

⁶ Izan ere, aditua harritu daiteke hemengo leku izen batzuek gorde duten itxuragatik. Zuazok (1987: 171) Koldo Mitxelenaren hitzak gogora ekarriz, euskalki guztien azpiegituran oinarri orokor bat badagoela dio, zenbat eta historian gorago egin orduan eta zabalagoa dena. Izan ere, Baretos ibarreko Landa herriko *Ithurrito* (IGNF) toponimoa alde honetan ohikoa den *i-u > u-u* asimilazioa gertatu gabe agertzen zaigu. Zuberoan eta Erronkarin espero dugunaren kontra, ekialderago dagoen herri batean *i-u* gorde da, Zuazok eta Mitxelenak diotena frogatuz eta asimilazioa oso fenomeno zaharra ez dela erakutsiz, ez zela gertatzen Bearnon (eta, era berean, uste izatekoa da Anson) euskaraz mintzatzen zen garaian; eta garai hura gugandik uste baino hurbilago egon liteke; adibidez, Bidankozen ez zen asimilazioa hedatu eta *-itur* gorde zen (top. *Iturbeltxa*, Crisanto Pasquel, e.u. 1995; top. *Iturrochordoquia*, 1892). XVI eta XVII. mendeetako dokumentazio historikoan ere gorde da: top. *Yturgaxtoa*, el ter.no de (1617). Halaber, Garden, top. *Yturzarreta*, la parte llamada de (1590), *Yturçarr.ta*, la portillada de (1646), eta Burgin, *Iturriçarra* (1647). Eta, jakina, asimilazioaren indarrak ez zituen Erronkaribarko mugak gainditu: «en el paraxe llamado por los de la V.a de Ezcaroz *Iturrocha* y por la de Uztarroz *Laquaga*» (1778).

tiak, *Isabaig*,⁷ *Issabaig*, *Issabaigts*, *Essabaigts*.⁸ Ikusi nahiko ez bagenu ere, argi dago Erronkaribarko Izaba hiriaren izena irudikatuko genukeela hemen, herri etimologiaz ezaugarri gaskoiez mozorratuta (*baigt* bearnesez ‘ibar’ da, *bat* bezala,⁹ baina zenbaitetan *bas edo baix* ‘behe’ hitzen ordeztu ager daitezke biak).¹⁰ Izan ere, izen bera da, Akozen-Accous eta Cette-Eygun herrien mugan *Pic d’Isabe* mendia dugu eta Laruns (Ossau) aldean, *Lac d’Isabe*; Lourdes, Argelès-Gazost (Hautacam), top. *Lac d’Issaby*, *Lac d’Izaby* eta Laskun (Aspe) aldean, *Isabou* (cf. *Izaba* toponimo nagusiaz egin iruzkina, Lopez-Mugartza: 2008: 3119-3127).

Bestalde, Ubietok (1972) dakarren *Isxavene gayo* (867) toponimoa, gezurra badirudi ere, agiri berean jaso duen *Xabierregay* toponimo bera da; izen bereko bi grafia dira, azkena hagitz zuzena, eta lehena guztiz desitxuratuta: bokal itxia dago aurrean, *sx* digrafoa erabiltzen da frikari (edo beharbada afrikatu) sabaikaria adierazteko, eta bukaeran, irakurketa txar baten ondorioz, bistan da, kopistaren akats batek *n* grafia ezarri du *rr* behar zuen tokian.¹¹

⁷ Ereta-Arette (1651) «Et la Borde au Bourcg disabaig <; (1728) «Et au parçan aperat *Isabaig* que confronte d’un coustat ab terre dapous arrecq entre miey...».

⁸ Menendez Pidalek (1968: 237) *Javierre* toponimoaren kariaz dioenez, dokumentazio historikoan *Exabierre* (1055), *Exaberre* (1092) moduko izenak aurkitzen dira, kontsonante frikariaren hasten diren aldaerekin batera, zenbaitetan *x* grafiaz idatzita (*Xauierre*, 1081), beste batzuetan *sc* digrafoaz (*Scauijerri*, 1036; *Scauir ad latere*, 1059; *Scaberri*, 1059; *Scabier alatre*, 1062). Azken digrafo honi buruz, hauxe gaineratzen du, ezen Ramiro I eta Sancho Ramirez erregoen eskuizkribuetan *Escabierrri* (1040) eta *Escaberri* (1081) aldaerak aurkitzen dituela, non *sc* grafia txistukari sabaikaria [ʃ] irudikatzen duen, zeren eta bere iritziz gauza jakina baita XII. mendera arte digrafo hori erabiltzen zela frikari sabaikariaren ordeztu, gerora *x* grafiaz idatziko zena. Egileak Badia aipatzen du, eta gogora ekartzen du Bielsa aldeko Javierre herrikoek beren herriari *Ixabierre* deitzen diotela, izen ofizialaren kasuan ez bezala, jatorrizko bokal doinua gordeaz, hauxe itxi duten arren. Gurean ere hitz hasieran txistukari aurreko *e / i* alternantzia ohikoa da, *itxe* (‘etxe’) ibiltzen baitute leku anitzetan (Sakana, Baztan, Bidasoa, Basaburua, etab.).

⁹ Tucuo-Chala (1984): «1549, La Bat de Baretos; 1896, Vallée de Baretos».

¹⁰ Palay (s.v. *bache*): «(sf.- Bas-fond, vallée; déclivité, penchant. V. *bachade*. (...) *Lou païs qu’ey tout puyes e baches*, le pays est tout en monts et vallées, en montées et descentes; *brume bache*, brouillard ras du sol; *que demeure hens la bache*, il demeure dans le bas, dans la vallée...». Baina, *Lalanne de haut*, *Lalanne de baig*; *Canau de haut*, *Canau de baig*; *Prat de haut*, *Prat de baig*; *Mesplou de haut*, *Mesplou de baig*; *Talou de haut*, *Talou de baig*; *Talou de bas*; *Pont de haut* (1839, Issor), *Pont de bat* (Aydius, Aspe, IGNF).

¹¹ Bide batez, hemen ere pentsa liteke Zaraitzuko Martin de *Ezcariz* prokuradorearen abizena ez ote zen noizbait sortuko notario baten irakurketa txar baten ondorioz eta dardarkariaren ordeztu, ez ote zen noizbait sudurkari bat egon leku berean benetako deitura *ezcaniz* izanik; izan ere Ezcaniz Urraul Goitiko herri bat da, Zangozako merindadekoa, *Eschaniz de Ioso* (1086 NTO) bezala dokumentatu dena. Kasu honetan, dokumentazio historikoan *Ezquaniz* (1106, 1366 eta 1591 NTO) eta *Ezquaniz* (1267) aldaera zaharra ditugun arren, jakin badakigu bi horien irakurketa on bakarra *Etxaniz* dela eta ez besterik. Era berean, Burgiko *Escaurialtea* (1636) toponimoa argia izango litzateke *Etxaurialtea* irakurriko bagenu. Gauza bera eginez gero, analogiaz, *Ezquaba* (1291) eta *Eçquaua* (1321) aldaerekin, lehenengo osagaian eusk. *etxe* (*etxa*- konposizioan) aurkituko genuke.

Rohlfhsek (1972) aipatzen du «sur le versant aragonais la rivière *Isábena* et le village *Isabarre* (Vallée du Rio Noguera Pallaresa)». Bitxi da, baina Ubietok jaso duen *Isxavene* grafia hurbilago da *Isábena* toponimo honen irudikatze grafikotik, benetan irudikatu nahi duen *Xabierre* formatik baino. Beraz, grafiak gora-behera, denak gauza bera dira. Honela, Corominesek (1965, 139) *Isavarre* toponimoa *Izaba* izenarekin lotzen du: «*Isavarre* (village de la commune de Sorpe, vall d'Àneu) répond au basque Isaba, le nom du chef-lieu du Roncal, dont le sens n'est pas connu...».¹²

Izabatik igarotzen den ibaiari dagokionez, Madozek (1846) *Escha* grafiaz jasotzen du, baina ez du datarik ematen. Garrantzi handiko leku izena dugu honako hau, Izabako beste toponimo batzuek berari erreferentzia egiten baitiote (*Ezkaiturria*, *Ezkaurre*, *Ezkaursaisa*, *Ezkakarrika*). Beste toponimo batzuetan osagai bezala agertzen zaigula dirudi (Bidankoze, top. *Ezkaze*). Azpimarratzekoa da Zaraitzuko *Ezkaroze* top. nagusiaren kasua, -os [> -oze] atzizkiarekin aurreko osagaia *ezkar*- baikenuke, erro ezaguna hemengo onomastikan.¹³

¹² Bere ustez, toponimoaren bigarren osagaia zentzu kolektiboa dukeen atzizki bat litzateke, -arre; aurreko adibideen argitan, berriz, izen horiek guztiak egitate berberaren isla grafikoa direla dirudike, eusk. *etxe* (*etxa-*) + *berri*. Honela Izaba aldeko *Ezkaurre* (Anson 1642an *Ezcaurri* deitua) mendiaren izena sail honekin erlazionatuta egon liteke. Kasualitatea izan daitekeen arren, *Ezkaba* toponimo nagusia bera idazteko antzeko grafia erabili da (*Escaua*, 1294 NTO). Erronkaribarko Pedro Remon notarioaren protokolo batean (1620.05.14, karp. 34) haxe irakur daiteke: «en la villa de *escaua*». Beste agiri batean aipatzen den *gaspar deSCaua* (sic). Erronkaribarko prokuradorea denez gero, Izabakoa dateke, ez baitu zentzu handirik testuinguru honetan *Ezkabakoa* izatea (1584, Lopez-Mugartza 2008: 3411): «... A quantos la pnte. vieren Hazemos saber que p[l]leyto se a tratado en prime.a ynstan.a ante los alless. de nra. corte mayor y en grado de supplicacion y Reuista ante el reg.e y los de nro. consejo entre partes la balle de Roncal o mn. de Leçaun y *gaspar deSCaua* sus procuradores deman.tes de la Una parte y los alcalde diputados Vezinos y Hunibersidad de la balle de salaçar y Vezinos particulares della o mn. de *ezcariz* su pro. defen.tes y Reconveni.tes de la otra...».

¹³ Izaba, *Escarsaysa* (1591); Burgi, *Escarrealtea*, el termino de (1643), *Escarrialtea* (1654), *Escarrialtea*, el ter.no llamado (1662); Larraine, *Escaret*, *Escartbezoulapia* (1832); Landa, «Pierre *descary* de baix» (1731); Montori, «... a la requête du sieur Pierre *Escarain* cultivateur demeurant á Montory, (...) Pierre *Escarain*, propriétaire des Cayolars Iscondetec, Larragorry et Sardage et des terrains en naturé des landes et bois situés a Ste. Engrace» (1903). Cf. halere [eusk. *haitz* + *garai*] taldearekin egon litekeen interferentziak, *Ascarayborde*, *Ascaraypie*, *Ascararay*, *Ascaraycolarria* (1832, Larraine), *Ascarateil* (1914, Santa Grazi). Hala eta guztiz ere, ez dirudi hemen eusk. *azkar* oinarria ezar litekeenik, kasu guztietan erdiko bokala dugulako hitz hasieran eta inoiz ere ez, irekia. Kasu honetan *sc* grafia kontsonante sabaikaria adierazteko erabilia izan balitz, Izabako Antonia Anaut andreak aipatzen zuen *egutxa* (*ugatxa*) hitzetik oso hurbil legoke (Artola 1977). Uztarrozeko Josu Kabila jaunak *Guatxandoa* (e.u. 1993, EAT 5367) toponimoaren berri eman zigun. Manuel Labairu jaunak azalpen hau eman zigun (e.u. 1993, EAT 2251): «Llamaban así porque por ahí echaban todas las porquerías; por eso llamaban Río *Echa Aguas*». Artolak (1980: 70): «almadieroak nora xoaitan? Zaragozaza, *eguatxati*... sei, zazpi egun *eguatxa* abajo xuan, Erribrako eta gero eltan Zaragozaza...».

Arette-Eretako toponimoaren bigarren osagaiari dagokionez, *Issabaigt* toponimoaren eta Isaba toponimo nagusiarena morfologikoki antzekoak dira, eta aldaera erronkariarra erronkariarentzat iluna gertatzen den bitartean, baretondarrei bestea neurri batean ulergarri gertatzen zaie, esan bezala, Bearnon *baight* zentzu osoko hitza delako, 'ibar' esan nahi du, edo 'behe'. *Isabe* dugu Aspen eta Ossau-n, *Issaby* edo *Izaby* Lourdes eta Argelesen, *Isabou* Laskunen. Gaskoieraz *baight*, *bat*, *bar* hitzak bizirik daude oraindik ere; esaterako, Landako *Barlanès* (hots, *bar lanès*, 'ibar landar') auzoaren izena edo *Baretaus*, *Baretos*, toponimo nagusia bera (lat. *valletum* txikigarritik eratorria) esandakoaren adierazleak dira.

Izaba izenaren bigarren osagai hau, beraz, iluna gertatzen da oraindik ere. Salaberrik (1994: 234) dioen bezala, ez dakigu zein izan daitekeen atzizki honen esanahia: «Eslaba *-ba-z* bukatzen diren beste toponimo batzuekin erlaziona daiteke (*Ezkaba*, *Orba*, *Sadaba*, *Araba*), baina hau zer izan daitekeen ez dakigu, eta halabeharrezko kontu hutsa ez dela segurtatzeko frogarik ere ez dugu. Reta Janarizek aztergai dugun izen honen osagaitzat latineko *stella* 'izarra' eta *-ba* 'behe' proposatzen ditu. Azken hau arraro samar iruditzen zaigu, *-be*-ren orde ez baitugu sekulan *-ba* aurkitu...».

Izaba eta *Issabaigt* Auñamendiz bi aldeetako leku izenak dira, ziur aski, erlacionatuta; *-ba* atzizkia ilun gertatzen zaigu, *-baigt*, berriz, argiago. Eretako aldaerak duen bukaerako kontsonante afrikatu hori falta zaio izabarrari; halere, *-ba* bukaera hori beste luzeago baten murrizketa edo aurreko beste baten desitxuraketa izatea gerta liteke, zeren murrizketa edo zeren desitxuraketa den ere ez dakigun arren.¹⁴ Dena den, era batera edo bestera izan, toponimo hauek erakusten digute noizbait bide beretik joan zirela Auñamendiz bi aldeetako hiztunak.

¹⁴ Bigarren osagaiaren kontsonantea, zenbaitetan bokal ezpainkari bezala agertzen da; halere, kontsonante ezpainkariaren grafia hutsa dela dirudi kasu gehienetan; esaterako, Erronkariko Hernando George notarioaren ondoko protokoloan bezala (1584): «Joan bon de eSabacocga y Vez[in] o de la Villa de ysaua de la Una parte y nicolas marco vezino de la d[ic]ga Villa de ysaua de la otra, el qual d[i]c[h]o nicolas marco en la mejor forma y manera que de derecco mejor podia y *deuia* dixo que vendia *fundaua* constituya y *cargaua* como de fecgo vendio cargo y fundo por çensso y anua penssion la Suma y quantia de treze Reales castellanos y una tarja de çensso». Cf. *Ezkaba*, top. nag. «termino qui vocatur *Eçquaua*» (1321 NTO), eta top. nag. *Mutiloa* (1144, 1268, 1280 NTO), *Mutillua de luso* (1274). Bestalde, Belaskok (2010) gogoratzen duenez, Julio Caro Barojak eta Ricardo Cíerbidek *-aba-* bukaera honetan erronk. *aba* 'ahoa' ikusi dute, egileak teoria honi sinesgarritasun gutxi ematen badio ere; halere, ezin da ahaztu gure aldeko toponimian *-aua* / *-aoa* txandaketa ohikoa dela, Burgiko *Albergataua* (1644), *Albergataba* (1676) eta *Albergataoa* (1643) aldaeren kasuak erakusten duen bezala. Burgiko toponimo hauetan *Laquiaoa* (1642), *Çercaoa* (1654), *-aoa-* taldea errepikatzen da, eta, egia esan, Ockhamen labana ezarritik, kasu hauetan eusk. *aho* oinarriarekin lotzea begibistakoena litzateke; beste gauza bat litzateke hau goiko *Ysaua* (1584) aldaeraren kasuari ezartzea, **Isaoa* ez baita inoiz ere dokumentatu. Esanak esan, Burgi aldean *boquero* hitza erabiltzen da ibar txikiei izena emateko. Bestalde, Urzainkiko *Barricataua* (1604) toponimoaren kasuan, gutxienez, eusk. *aho* oinarri hau ongi heldu zaio, zeren eta *Barrikata* izeneko leku baten «ahoa» izan bailiteke. Izan ere, *Barricata* (Izaba 1566, EAT 890) toponimoa ezaguna da Erronkaribarren, Izabako auzo baten izena baita: «sobre que a la d[i]c[h]a graçierando siendo ella moça por casar y estando en auito de

1.4. *Bideak aldendu ziren*

Hi veteri Cantabrica utuntur lingua, quæ hodie *Vizcayna* five Vasconica vocatur (*Vizcayam* enim olim *Vafconicam* dictam fuisse autumant) nunc vero vulgò Bazque Sive Bazcuenfe: cujus ufus hodie est non in Vizcaya tantùm, verùm etiam in circumjacentibus ei provinciis, Alaba, Guipuzcoa, Navarræ etiam regno & Bearnenti ditione.

Gessner, 1610

Baina, bidegurutze batean bezala, behin batera zihoazen bideak adarkatzen eta banatzen hasi ziren, eta aski ziur auzo erdarekiko menpekotasunak eraginda, urruntze prozesu hau azkartu zen (cf. Ibarra, 1996: 81).¹⁵ Noizbait, inguru haue-tako herriek hizkuntza bat bera zutenean, gizarte bakar bat osatu zuten; hizkuntza batasuna galtzean, ohiturak, folklorea eta sinismen partekatuak elkarrengandik aldentzen hasiko ziren, lehengo komunikazio esparrua erabat galduz.

Hizkuntza eta hizketa modu batzuk lehenesten eta hobesten dira, beste batzuk zokoratzen eta gutxienesten diren hein berean. Caminok (2018: 97) erakusten duenez hizkera batek ospea gal dezake hiltunek beste hizkeren ezau-garriek kutsatuta dagoelako ustea izan dezaketelako, edo, aldiz, beste bat onartu «hizkera garbia» delakoan. Arrazoi soziolinguistikoak direla medio, ikuspegiak finkatzen dira, eta hori gertatzen delarik ez dago atzera egiterik.¹⁶

birgen le disfamaron èla calle publica de barricata sita èel d[ic]go lugar [de ysaba] llamandole que gera guna puta probada y que auia parido quatro bezes y otras palabras en una Riña que ètre ellas tu-bieron...». Erronkariko Arturo Galé jaunak azaldu zidan zer zen *boquero* bat (e.u. 1992, EAT 5242): «A las hondonadas se llaman *boqueros*». Boquero hitz honetaz haxe da Sanz-ek (1993: 101) dio-ena: «Los barrancos del Roncal eran largos y profundos. Ascendían desde el río ramificándose en *boqueros*, como los nervios de una hoja de nogal, hasta terminar en el rincón que parecía encontrarse al cabo del mundo». *Belagua* / *Belagoa* txandaketa sail honetakoa izan liteke (**belaua* < **belaoa*); cf. Lopez-Mugartza (2008, 332); halere, dardarkari batez erdian, *Belagaroa* (1847, EAT 2052): «Sentenciamos, pronunciamos, revisamos y juzgamos dichas buegas y cruces y cerro cerro del refe-rido Barzal, de alli al citado puerto de Anay en direccion de *Belagaroa* y del Puerto de Isaba...».

¹⁵ Egileak garrantzi handia ematen dio zentru administratibo eta ekonomikoen rolari mugen ezarpen eta zedarrizapenean. Zatiketa administratiboak hizkuntzan eta isoglosen ba-naketan eragina izaten du. Ezberdintasunak sortzen dira mugaren alde batean, zein bestean, eta ezberdintasun hauen iturria aldagai ezberdinetan oinarritzen da: «faktore extralinguistikoan ar-tean, badirudi, muga politiko-administratibo iraunkorra eta isolatzailea izan daitekeela eragi-lea, edota komertzio eta kanpo harremanen ondorioz osatutako mugak ere eragina izan duela». (cf. Homobono 1989 eta Hudson 1981).

¹⁶ Egileak Baxenabarreko euskalkien adibidea ekartzen du gogora; hau da, egileak dioe-nez herrialde honen iparreko euskarak ez omen du ospe onik bearnesak edo frantsesak kutsa-tuta dagoela uste dutelako; berriz, hegoaldeko euskarak ospe ona omen du garbia iruditzen zaielako. Ikuspegiak finkatzen direlarik oso zaila da haiek aldatzea, ikuspegi okerrak eta oinarririk gabekoak izan arren: «Mende eta erdi geroago ikuspegi horrek baxenabartarren go-goan iltzaturik dirau. Amikuztarrek usu ez dute beren mintzoa goresten, ezkerrean, hegoaldean nahiz eskuinean badira haiena baino hobeak... Eta Amikuzeko Arbotin ere entzun dugu Baxe-nabarre hegoaldeko euskararen alde mintzatzen, Garazi edo Baigorrikoa lehenesten...».

Hizkuntzen gurutzebide honetan kokatzen da Auñamendiaren lurra. Jainkoak Babelgo herria nahastu zuen bezala, latinak herria nahastu zuen, eta hizkuntza berriak sortu ziren, komunikazioak bide berriak bilatuz, gizarteak aurrera eginez batera zenbaitetan eta bide ezberdinak aukeratuz beste batzuetan.

Hizkuntzen nahasketa honen lekuko Auñamendiaren izena bera dugu, leku bakarra da, baina hura izendatzeko hamaika manera ezberdin ditugu, eta ez dago argi zein den *zuzena*,¹⁷ adjektibo horrekin esan nahi badugu zein izan ote zen lur hauetako antzinako biztanleek mendi honi eman nahi izan zioten izena, haientzat esanguratsua, guretzat iluna. Ondoko orrialdeetan, berriz, adituak ez du erantzun zuzen anitzik kausituko, eta bai, ordea, hainbat galdera bihurdurez beteak.

2. Le pic d'Aïnhie, mendi bat, izen anitz

Les Navarrais et les Souletins appellent le pic d'Aïnhie Ahunemendi, Montagne-du-Chevreau, dénomination qu'ils appliquent à toute la chaîne des Pyrénées, et dont je n'ai pu découvrir l'origine.

J. Augustin Chaho, 1836

Xahok (1836), *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des basques* izenburuko bere liburu ospetsuan, mendi honetaz ari delarik, bi izen hauek aipatzen ditu: *Pic d'Aïnhie* eta *Ahunemendi* (liburuaren beste argitalpenetan *Ahuñemendi*). Izan ere, berari zor diogu, dudarik gabe, bigarren izen honek gure artean izan duen hedapena eta arrakasta, aipuan bertan gaineratzen baitu azken hau dela zuberotarrek eta nafarrek, alegia, euskaldunok, erabiltzen dugun izena, eta mendi soilari izendatzeko ez ezik, Pirinio osoa izendatzeko ere erabiltzen dugula dio. Xahok gaineratzen du ez dakiela hori hala den, baina Charpentier aipatzen du iturri bezala oin azpiko ohar batean (baina ez da argi

¹⁷ Izan ere, beti saiatzen gara «zuzena» omen den hori bilatzen, eta eredia da antzinakoen erabilera, nahiz eta garai haietako daturik ez izan, eta izan dezakeguna oraingoa baino ilunagoa izan. Zuazok (1987: 171) hizkuntzaren batasunaren auziaren kariaz dioena ekarri nahiko nuke hona, ideia baliagarria iruditzen baitzait orain eztabaidatu beharko dugun gaia finkatzeko, alegia, zein ote den Auñamendiaren egiazko izena, baldin badago: «Izan da gurean euskararen batasuna lehenbiziko euskaldunen hizkuntzan bilatu nahi izan duenik. Askozaz ere garbiago, jatorrago, zuzenago... antzeman diote, nonbait, antzinako euskaldunek erabil *zezaketen* euskara hari gaurregun darabilgun honi baino. Alabaina, kobazuloetan bizi ziren geure arbasoen hizkuntza ezagutzen ez genuelarik, eta ezagutzeko bitartekorik ere ez geneukalarik, zer eta *asmatzea* zen horretarako geratzen omen zitzaigun bide bakarra. (...) Erabatekoa eta borobila izango da «jatorrizko euskarara» itzultze honi Mitxelenak emango dion ezetza».

gelditzen ea Xahok berak edo argitaldariai erantsia izan ote den). Hauxe da Charpentierrek dakarrena (1823: 48):

Les principaux pics que l'on rencontre sur le faite, entre le col de *Monge* et l'Océan, sont: le *pic d'Arnose*, la montagne d'*Aistaince*, le *pic d'Enpalousguères*, au fond de la *vallée d'Aspe*; le *pic d'Anie* ou d'*Ahuga*, de 1250 toises¹, au fond de la *vallée de Lescun*, qui aboutit à celle d'*Aspe* (c'est le plus haut sommet de la partie occidentale des Pyrénées).

¹ D'après M. Juncker. Les Espagnols nomment ce pic *Aniaralla*, et les Basques *Ahuniemendi* (de *ahunia*, chèvre, et *mendia*, montagne). Les Basques désignent également par ce nom toute la chaîne centrale des Pyrénées.

Malte-Brun-ek (1832: 57) Charpentierren testigantza jaso eta iturrian dagoen akats bat errepikatzen du eta beste bat, aldiz, zuzentzen: «Pic d'Anie nommé *Ahuga* par les Basques, et *Ania-Larra* (par les Espanols, à l'origine des vallées d'Aspe et de Baretous).» Bi aipuetan *Ahuga* deitzen zaio *Ahiñe* denari, beraz, argi dago *Ahuga* aldaera akastuna da, inprenta akatsa, agian, jatorrizkoan, *ng* digrafoaren bigarren letra baizik ez baita gaineratu. Hala eta guztiz ere Charpentierrek *Aniaralla* jasotzen du eta Malte-Brunek zuzentzen du, ustez, ongi, *Ania-Larra* idatziz.¹⁸

Esanak esan, argi dago Charpentierren aipuaren bozgorailurik handiena Xaho izan zela, bera gabe, ziur aski, ez genukeen egun *Añamendi* izena ibiliko Pirinioa izendatzeko. Izan ere, gaur egun toponimoak garrantzi handia hartu du eta hasi da erabiltzen hemendik urrun dagoen lekuetan ere, adibidez egun Nafarroa Garaiko Prininioko herrialde bati izena ematen dio.¹⁹ Izen os-

¹⁸ Hala dela uste dut nik neronek ere, baina, egia esan, *Aniaralla* (alegia, **Ania-Arralla*) ez litzateke guztiz arraroa izango alde honetako toponimian (adibidez, *Arralla de Alano*, Anson); gainera, *Larra* izena egokia den arren, *La Arra* eta *Las Arras* ere esaten zaio leku honi; agian *Arra* 'Arralla'-ren laburdura izan zitekeen. Palay «s.v. *arralhèr(a)*: éboulis de pierre; s.v. *arralhat*, -ade: éboulement, éboulis; s.v. *arralhét*, -e: petit ravin, plein d'éboulis. N. de p. *Larraillet*; racloir.» Rohlf (1935): «gasc. *arralhà* 'fendre du bois' (Palay), arag. *rallar*, esp. *rajar* 'fendre', cf. en basque *arrakatu* 'fendre'. A la même famille appartiennent gasc. *arralho* 'grosse éclat', 'coupe épais de bois' (Palay), *arralho* 'grosse pierre que se détache d'un rocher', esp. *raja* 'gros éclat de bois', gasc. *arralhè* 'éboulis de pierre', *arralhèro* 'éboulis de pierres', arag. *rallera* 'crevasse'.»

¹⁹ Garai batean Nafarroa Garaia sei merindadetan banatuta egon zen, eta gaur egun horien antzeko banaketa administratibo berri bati esker, Nafarroa hiru eskualdetan banatu da: Mendialdea, Erdialdea eta Erribera, bakoitzak bere azpibanaketa propioarekin. Mendialdeko (edo Iparraldeko) eskualdean ibar hauek kokatzen dira: Bortzirriak, Baztan, Malerreka, Leitza, Ultzama, Sakana, Zaraitzu, Erronkari eta *Añamendi* izenaz bataiatu duten herrialde berri bat, zeinek Esteribar, Erroibar, Artzibar, Aezkoa, Luzaide, Auritz eta Orreaga barne hartzen baititu. Azken eskualde hau Bearnoko mugatik ez dago batere hurbil, baina hango mendiaren izen bera hartu du, alde batetik Xahoren idazkien ondorioz izen honek Pirinio osoa izendatzeko baliu duelako, eta, beste alde batetik, Luzaide eta Bankaren artean kokatzen den Lauriñak edo Lauriñaga mendiari *Añamendi* izena ere eman zaiolako (*Pyrenaica* 1987, ap. EODA). OEH, Satrustegi [1963-64], *Añamendi*: 'monte que está junto a Ibañeta'. Bitxi da, baina «Luzaide» bada, hain zuzen ere Xahoren liburuan, Ahuñemendiko Maitagarri, oreina edaten ematera da-

petsua bilakatu da, zalantzarik gabe. Charpentier, ordea, ez zen izen hau erabili zuen lehena, aurreko mendean Cassini-ren (1750) *Carte de France* edo *Carte de l'Académie* deituan agertzen zen aipatua, baina Charpentierren *Ahuniamentia* formaren ordeztan, *Ahugnamendi* aldaera ibiltzen du, sinonimoa *Pic d'Anie* Mt izanik. Kartan bertan, *Anay*, *Ansave* Mt eta *Port d'Anie ou d'Arret ou la Petite Anie* izenak jasotzen dira.

Esanak esan, *Auñamendi* izena ez da entzuten gure aldean. Zuberotarrek *Ahüñe*, eta garai bateko izabarrek *Añelarra* edo *Añié*.²⁰ Kontuan hartu behar da herriko artzainen eta hiriko mendizaleen artean arrakala bat dagoela mendia ikusteko moduaren aldetik, ikuspegia ez baita bera. Hirian bizi direnentzat, mendien izena gailurrari lotua dago, mendian lanean bizitza ematen dutenentzat mendiaren izena haien lantegiari lotua dago, zein den haien abereek bazkatzeko duten lekua. Alde honetan, gailurra Nafarroatik kanpo dago, baina denek ulertu izan dute menderen mendetan lur hau egitate bat bakarra bezala: gailurra eta gailurra ez dena, mendi osoa. Eta mendiaren alderik handiena Nafarroan dago eta Zuberotarrek eta Baretondarrek ere, Aspearrekin batera, gozatu dute.

Izen bereko mila ahoskera eta idazkera ezberdinak daude. Denak antzinako izen bakar batetik eratorriak, segururik, denok bat ginen garai batean ezagutzen eta ulertzen genuen izen jakin batetik.²¹ Ez dakigu zein izan zitekeen, ordea, baina haren bila abiatu gara. Ikus ditzagun, banan-banan, egun bizirik dauden aldaerarik garrantzitsuenak, ea argi pixka bat ematen diguten auzi honetan.

2.1. *Anie* (Ania, Ani), erronk. *Añie* (Añie), Xaho (Pic d'Ainhie)

Aipuak: *Anie, terre vague et rochers* (1860, Lèès-Athas, Aspe KAT), *Anie* (Altadill 1916), *Arres d'Anie* (1987 IGNF, Arette, Barétous), *Arres d'Anie* (id. Lèès-Athas), *Lac d'Anie* (id.), *Ibón de Anie* (id.), *Anie* (1916, GPVN), *Paso de Sierra Longa o de Anie* (1977 SGE), *Portillo Paso de Anie* (id.), *Camino de Arlas y Anie* (1992, Izaba EDA).

Pluralean ere erabilia izan da alde osoari izena emateko: *Col des Anies* (1987 IGNF, Lèès-Athas). Erdi Aroan, San Juan de la Peña monastegiko agiritan *Aniés* herriaren grafiak jasotzen dira: *Anies*, *Annes*, *Anisse*, *Annesso*, *Anes*, *Aniesse*, *Anniessa*, *Ames*, *Anmes*, *Annies*, *Annuessa* (Aniés, p.j. HU, 1063; Ubieto 1972: 31).

ramalarik, maitemintzen duen artzainaren izena. Hemendik, beharbada, Luzaideko mendi honi noizbait *Auñamendi* izena ematearen arrazoia, zeren eta ia beti *Lauriñak* edo *Lauriñaga* (ahoz, [lauña]) deitzen baitzaio.

²⁰ On Justo Bake Salbotxek honela ahoskatzen zuen (e.u. 1992).

²¹ Egia esan, ohikoa ere bada mendi berari inguruan dituen herri ezberdinetan izen ezberdinak ematea, baina hemen, jaso ditugun aldaerengatik ematen du denek jotzen dutela nora-bide berean, antzekotasun morfologiko handiak baitaizkate.

Jean Soubie-Casavielle informatzailearen hitzetan: «Lées-Athas, la montagne c'est *Azuns*, le pic dominant c'est *le Pic d'Anie* et l'autre côté c'est le côté d'Issabe [izáboe], frontalier, et puis d'avant d'aller a *Pic d'Anie* c'est Lescun: *Les Aiguilles d'Ansabère, Anaie...*» (e.u. 1994, Lées-Athas).

Estornes Lasak, Chausenque-k eta Lespy-k *Anie* erabiltzen dute:

1. «Pico de *Anie*, cae fuera del término de Izaba» (Estornes Lasa 1985: 382).
2. «A la crête, les pics d'Aspe et de Bernère portent encore avec fierté leurs têtes chauves. Les niveaux s'y maintiennent à peu près jusqu'au pic d'*Anie*, pierre angulaire du dernier groupe considérable, qui porte les forêts les plus étendues des Pyrénées françaises, celles d'Itseaux et de Saint-Engrâce...» (Chausenque 1895 [1985: 80]).
3. «At soum d'*Anie*, de brouixs, bruouixes y demouns furie», alegia, Ahuñeren gailurrean aztiak, sorginak eta deabruak haserre bizian (Lespy 1892).

Izabako Justo Bake Salbotx jaunak *Añié* eta *Anié* aldaera oxitonoak (eta anitzetan sabaikariak) erabiltzen zituen (e.u. 1992): «... *Anié*... la de la izquierda *Añelarra* y la punta alta *Añié*».

Orobat, Uztarrozeko Doroteo De Miguel jaunak *Aiñe* aldaera sabaikaria ibiltzen zuen: «*Aiñé* y... kolaxé... dagó ánix; ní eztiár egón: nère úmia égon dá, báí, artzáí, kán bórtin ándi kurák, sí, égon da. Gaztetí xoán... égon artzáí, zomái... séí úrte o óbro, eta... udará ígan sàlduarekí bórtian kúrak. Y kán ekúsi ánix, ánix... ánix dagó a sárrios, y eta ánix... dagó kan» (Artola 1980: 63).

Ania aldaerari dagokionez, frantsesaren irakurketa erregelei jarraikiz bukaerako *e* bokala mututzat hartu ohi da, egungo ebakera eta itxura erdietsiz; baina Izaban dokumentatzen den *Ania* aldaerak *Anie* leku izenaren bukaerako bokala ez dela beti mutua izan erakusten du (cf. Lopez-Mugartza 1993).

Aipua: «A toda esta porción de la *Sierra Longa de Ania* se le da el nombre de *Añalarra*» (TLEF 1856: 35). «En la cresta de esta sierra y sitio conocido por el *paso de Sierra Longa o de Ania*» (TLEF 1856: 35).²² *Paso de Sierra Longa o de Ania* (1951 SGE).

Aldaera, *Ani*: «*La Contienda* es todo el terreno este más placentero del *Ani* para aquí... el Pico de *Ani*... el Pico alto de *Ani*... la Punta de *Ani*...» (Bake-Salbotx, Izaba e.u. 1992). «*El Ani*» (Baraze, Izaba e.u. 1993).

Xahok (1836) aipatzen duen *Ainhie* aldaeraz denaz bezainbatean, derradan aldaera sabaikariek gehiengo osatzen dutela, edo palatalizazioa neu-

²² EODA-n irakurketa akats bat dago: «el paco» irakurtzen dute, «el paso» irakurri beharrean. Izan ere *paco* hitza oso erabilia da Erronkariko toponimian 'oiheskia' adierazteko; baina kasu honetan gaizki dago zalantza izpirik gabe, testua inprimatuta baitago.

traltzen delarik ez ohi da, hemen bezala, sudurkariaren bi aldeetan agertzen, eta askoz ere gutxiago, tartean hasperenketa ahalbidetuz. Beraz, aldaera berezia dugu honako hau, baina aldi berean, prezeski hasperenketa horregatik, hauxe da *Ahiñe* aldaerara gehien hurbiltzen dena, baina *i-u* alternantzia erakutsiz (*Aiñhie* / *Ahiñe*). Biak Zuberoakoak, eta halere, hemendik kilometro anitzetara, Bidasoa eta Berroaran Mendietako Batzarrean aldaera honekin erlaziona daitekeen toponimo bat dago: *Ainyolear* (1653, Elkarrekikoa 87. Nafarroako Artxibo Nagusia, Doneztebeko Notari-protokoloak, dok. c. 68 bis), *Aynyolar* (1677, id. c. 77), *Ainyolegar* (1679, id. c. 73), *Aniologar*: «(Monte Faro) en el Termino Lla[mado] Aniologar» (1710, id. c. 86), *Aniolagar*: «xaral de Aniologar» (1789, c. 157), *Ainiolegar* (1899, ald. ofiziala), *Ainiolar* (1994, ahozkoa).

Toponimoak Anialarrarekin duen antzekotasun morfologikoa begi bistakoa izateaz gainera, kokatzen den lur zatiaren izena bera ere azpimarratzekoa da, zeren eta Auñamendiaren aldeko *Arra* eta *Arrako* toponimo izabarrak gogora ekarriz,²³ Bidasoa eta Berroaran mendialde honetan *Aynyolar* mendia kokatzen den lekuak *Abrako* izena baitu.

Bestalde, Xahok aipatzen duen *Aiñhie* aldaera *Aihñize* herriaren izenarekin, morfologikoki bada ere, erka liteke.²⁴ Salaberrik (2005) Nafarroa Behereko herri honen izena azaltzeko, Baztango *Aniz* herriarendako proposatu zuen *Hanni*, *Anni* antroponimoa aipatzen du (**Anniz* > *Anhiz*). Belaskok (2010), Caro Barojari jarraikiz, *Anicus* eta *Anicius* patronimikoak proposatzen ditu. Luis Mari Mujikaren iritzia ere aipatzen du eta egileak *Annici* proposatzen duela dio, *Annicius*-en genitiboa, Arabako inskripzio batean agertzen den erromatar garaiko izena dena.

2.2. Auñamendi, zub. Ahiñe (Ahiñemendi), erronk. Añe (Añi)

Bitxi da, zinez, aldaera guztien gainetik *Auñamendi(a)* izenak egin duen bidea kontuan harturik, bera ez jasotzea behin ere ez arakatu diren Erronka-

²³ Cf. Anso aldean, orobat, *Arracona* da borda baten izena. Zaraitzun, *Arabako* (Gorza eta Igari herrietako elkarrekiko lurra), *Arabarko* (Galoze eta Itzalleko elkarrekikoa). Zuberoan, *Arrakoborda*, *Arrakoetxea* (Santa Grazi), baina *Arrabarko* (Larraine) eta *Arabarko* (Etxebarre).

²⁴ EODAN aldaera hauekin dokumentatuta: *Anfiz* (1135, 1136; hasperenketa *f* grafiaz nabarmenduz), *Aniça* (1264, 1266, 1309, 1350, 1388), *Aniçe* (1294), *Anhice* (1307, 1366 «lo caperan d'Anhice», 1412, 1413), *Aynnice* (1375), *Aynça* (1388; cf. Aragoin, *Ainsa* herria), *Anhisse* (1395), *Ainza* (1513; cf. *Ainsa* eta, orobat, *Aysa*). Cf. Carrasco (1973), Ciérbide (1993), Ciérbide & Santano (1990-1995), Goiñenetxe (1966), Irigoien (1986-1995), Lemoine (1977), Luchaire (1874), Orpustan (1990), Raymond (1863, 1873), Salaberri (2004, 2005, 2011) eta Comptos Ganbarako Artxiboa (NAO).

ribarko eta Basabürüko inongo artxibotan. Euskal Herrian gehien hedatu den aldaera izanik ere, bere etxean hain ospetsua ez dela izan esan liteke.

Esanak esan, eta gorago aipatu den bezala, *Ahuga* grafiaz (edo *Ahugna* grafia zuzena berreraikiaz) *Ahüña* aldaera Charpentierren (1823) eta Malte-Brunen (1832) lanetan aipatzen da eta *Ahugnamendi* grafiaz mende bat lehenago Cassiniren kartan (1750). Izan ere, bi tradizio ikusten dira hemen, alde batetik lehenengo osagaiari «mendi» osagaia eransten diona, eta beste alde batetik, lehenengo osagaia bakarrik eta besterik gabe ematen duena. Bigarrena da Peillenek (1989: 112) jasotzen duen bakarra: *Ahüñe*, lehenengo osagai hutsa, bigarren osagairik gabe.

Hala eta guztiz ere, Cassinik hasitako tradizioak islada izan zuen Charpentierren eta Xahoren izkribuetan; esaterako, Charpentierrek bere testuan «le pic d'Anie ou d'Ahuga de 1250 toises» esaten duelarik, oin-ohar bat gaineratzen du esanez Junckerren iritziz baskoek, hau da, zuberotarrek, «Ahuniamendi» (irakurri *Ahüñamendi*) deitzen diotela mendi honi eta Pirinio osoari, eta azaltzen du «ahunia» (irakurri *ahüña*) 'ahuntza' dela, eta, bigarren osagaia, «mendia». Beraz, testuan izen bereziaren itxura hartzen du toponimoak (*Ahüña*), eta oin-oharrean, berriz, izen arruntarena, mendiaren ezaugarriari edo erabilerari garrantzia emanez.

Era berean, OEH-n (s.v. *A(h)uñemendi*) aipu interesgarriak jasotzen dira: alde batetik, Harriet-en XIX. mendeko eskuizkribukoa: «*Ahuñe mendi*, 'montagne du chevreau', Pic du Midi». ²⁵ Lhanderena ere (1926-38, loc. cit.), «*Ahüñemendi*», nom basque du pic d'Anie». Bestalde, Satrustegiren (1963-64) testigantza jasotzen da, baina gorago esan bezala, kasu honetan ez da *Ahüñe* mendiaz ari, izen bereko *Lauriñak* mendiaz baizik: s.v. *Auñamendi*, 'monte que está junto a Ibañeta'. OEH-k hauxe gaineratzen du: «Al sur se ha empleado para denominar el Pirineo en general» eta hainbat testigantza ematen ditu, ²⁶ haien artean garrantzitsuena Txomin Agirre idazlearena izanik, izen hau nobela baten izenburuan adiera honekin erabili baitzuen («*Auñemendiko lorea*», *Domingo Agirreko abadeak bizkaiko euskeraz egiñiko irakurgaia*, 1897an argitaratua).

Esanak esan, gure informatzaileek ez dute izen hau ezagutzen. Izabako Julio Uhalde jaunari zuzenean galdetu genionean (e.u. 1986), «—¿Ha oído alguna vez *Auñamendi*?», honelaxe erantzun zuen: «—Nosotros no nombrábamos éso. Aquí los nombres que los nativos nombrábamos eran otros, *Ukerdi*, *Añelarra*, *Añiberkandia*... El más alto, *Añelarra*». Orobat, Izabako Oreste Tapia jaunak (e.u. 1986), galdera bera egin geniolarik, izena ez zuela

²⁵ Akatsa dirudi, *Anie*-ren ordez.

²⁶ Karmelo Etxegarai, Emeterio Arrese, Aita Santi Onaindia, Jean Elissalde *Zerbitzari* eta Jose Maria Agirre *Xabier Lizardi* bera, azken honi idatzitako gutun batean (1929): «Auñamendiz andiko anaien agur gozoa...».

ezagutzen erantzun zuen.²⁷ Beraz, ez dirudi Izabako artzainen artean izen hau ezaguna eta erabilia zenik.

Bestalde, izenaren lehenengo testigantzak iparraldekoak direla ikusi dugun arren, OEH-n irakurri dugun bezala Hegoaldean izan da, azken finean, ia leku bakarra, eta literaturan bereziki, non izena erabilia izan den Pirinio izenaren sinonimo bezala.

Hori hala izanik, *Auñamendi* izen hau Erronkarin inoiz erabili ez den, baina Zuberoan ohikoa den *Ahüñe*, *Ahuña* toponimoaren gainean eraiki dela nabari da.²⁸ Bestalde, zubereraz *ahüña* dena, *añe* da Erronkarin,²⁹ eta hau bat dator Izaban mendiak hartzen duen izenarekin: *Añelarra*. Bestalde, mitologiarekin hain estuki loturik dagoen leku batean ahuntzaren irudia agertzea, edo aker gazte batena, antxumearena, ez da zaila, bereziki las-kundarren iritziz (eta Salanoubat-en (1952) *La Bère Adroumida* liburuan glosatzen den moduan), *Ahüñe* mendiaren gailurrean sorginak biltzen zirela kontuan harturik:

LOU PIC D'ANIE

En pic d'Anie
De brouches y demouns furie!
Quoán ey lou cèu tout escu,
pèriglère e bentanie
d'arriba dret de l'Anie,
la mountagne de Lescû...
autant biste, sus l'Anie,
sus l'Anie pay dous mounts,
bachen brouches e démouns,
ta harga la bétanie...

Salanoubat 1952, *La Bère adroumida*...

²⁷ Aipu osoa: «—El señor Estornés Lasa, de Isaba, tiene una editorial que se llama Auñamendi... ¿se utiliza actualmente ese nombre o sólo en Zuberoa? - Pues... no sé. Aquello es el Cerro de las Latas, que está arriba; el Cerro Marcilla es el nombre de una casa de aquí, que tendría hacienda allí».

²⁸ Cf. Larraineko katastroan (1832), top. *Ahunehala*, *Ahunahela*, *Ahunala*, *Lahunehegaratia*; behar bada, *ahuntz* + *ola* erroen batasunaren desitxuraketa izan liteke, notario atzerri-tar baten irakurketa edo idazketa txar baten ondorioz, *Ahunchala* aldaera ere baitago. Halaber, *Lahunchegaratia*.

²⁹ Izan ere, **auñe* > **aïne* > *añe*. Mitxelenak (1985: 88) erakusten duenez, erronkarieraz *ai* diptongoa egon daiteke zubereraz *ahü* duten lekuan: erronk. *aintz*, zub. *ahüntz*. Hemendik, erronkarieraz *añe* (*aña*, *añu*) dena, zubereraz *ahüñe* da (zaraitzueraz, *aguña*); cf. halaber, Mitxelenak (1954: 280) eta (1977: 88). Zuberoan ibiltzen duten toponimoaren hasierako diptongoa aspiratua da, barnean *h* bat atxikiz eta *ahü* taldea sortuz; hau guztiz gauza bitxia da gainerako euskalkietan. Oro har (Mitxelenak, loc. cit.), *h* ez duten euskalkietan bi silabatan ahoskatzen da, diptongoa deseginik (cf. sal. *aguña*), baina erronkarierak zubereraren modura jokatzeko du (cf. zub. *ahüntz*, erronk. *aintz*; zub. *ahüñe*, erronk. *añe* < **auñe*).

Herri etimologiak toponimoaren benetako esanahia gorde duen ere ezin da jakin; baina, era berean, ukaezina da zuberotar baten ikuspegitik erronkariarrek *añe* deitzen diotenari *ahúñe* deitzea logikoa dirudiela; are gehiago kontuan hartzen badugu ohikoa dela mendi mazel jakin batzuk erreserbatzea animaliak gordetzeko; *kortsiletan*, hain zuzen ere, ahuntzak gordetzen dira.³⁰

Esanak esan, Belaskok (2010) Azkueren hiztegiko *ahuña*³¹ hitzaren bigarren adiera (BN-ozt) ekartzen du gogora: ‘viento de nordeste, *vent du nord-est*’. Izan ere, *Aizager* (Santa Grazi), *Aitsaguer* (Aramits-Aramitze) bezalako toponimoak haizeak jotzen duen aldea izendatzeko erabiltzen dira; bestalde, *-aiz-* / *-ainz-* txandakatze sudurkaria ez da ezezaguna gure eremuan (Izaba eta Santa Grazi arteko muga *Eraice*, 1856, eta *Eraince*, 1768). Beraz, auzia ez da itxi.

2.3. *Añelarra*, *Anialarra* (Añalarra TLEF)

Kartografian eta dokumentazioan: «A toda esta porción de la Sierra Longa de Ania se le da el nombre de *Añalarra* (...), el Collado de *Añalarra*» (TLEF 1856), *Añalarra* (GPVN 1914), *Anialarra* (SGE 1951), *Añelarra* (CDN 1972, SGE 1977).

Izabako Julio Uhalde jaunak sistematikoki *Añelarra* izena ibiltzen zuen (e.u. 1986): «-¿Cuál es el monte Anie? —Nosotros siempre *Añelarra*, la Punta *Añelarra*. Sí; *Anie*... ahora los montañeros le llaman... serán los nombres verdaderos, claro, pero nosotros siempre *Añelarra*, la Punta *Añelarra*. Luego está la Mesa los tres Reyes, todos esos están por ahí cerca... el más alto, *Añelarra*».

Justo Bake Salbotx jaunak, *Añelarra* eta, orobat, *Añilarra* (e.u. 1992): «La Cueva de *Añilarra*... Larra, *Añilarra*, *La Mesa de los Tres Reyes*, *Ani*, *Puerto Rico en Budugia*... *Añilarra* en Larra (...). El Común pega con *Añi*-merkandía y *Laizirola* y *Añilarra* por bajo; y El Común coge a todos por bajo en horizontal».

Espainiako eta Frantziako kartografia ofizialean *Anialarra* aldaera jasotzen da: Sierra de *Anialarra* (1951 SGE eta 1987 IGNF). Nahasketa etorri da kartografoen eta artzainen ikuspegiak ez datozelako bat. Kartografo ba-

³⁰ Justo Bake Salbotx jaunaren hitzetan (e.u. 1992): «Las *corseras* son un trozo lo más cerca del pueblo —alrededor del pueblo—, con algo de monte, que se reserva para la cabrería cuando parían. Llegan a juntarse hasta cuatrocientas cabras. De cada casa suele haber una cabra y una cría. Solo hay paso para agua y suelen tener unos trescientos metros de anchura. Hay varias *corseras*: Isaroia, Izalzu, Txoromilo, Belozkarre, Igordoia, Anaberroa, Belauseisa. Si has andado por Ansó habrás oído *casalenco* que es lo mismo pero es la manera que tienen de nombrarlo los ansotanos».

³¹ Azkue (s.v. *ahuña*): L, BN, Sal, S; Cv, H.

tentzat, edo mapa diseinatu duen soldaduarentzat eta mapa irakurtzen duen mendizalearentzat, gauza bat da mendiaren ingurumariak eta bestea tontorra. Tontorrean puntu geodesikoa ezartzen da, eta berarekin batera mendiaren izena hor kokatzen da. Artzainek, berriz, aurkintza osoa hartzen dute kontuan, bazkalekuak non dauden, hantxe dago mendiaren izena. Gailurra izendatzeko, tontorrari izena emateko, «Pico de» edo «Punta de» ibiltzen dute.

Izan ere, Baretons Ibarreko Ereta hiriko Lonné-Peyret jaunak (e.u. 1994, EAT 3986), mendialde honi buruz mintzatzean, *Anialarra* forma hau bera ibiltzen du, baina ez gailur soilari izena emateko, baizik eta inguruko «arrak» deituriko lapiaz karstiko osoari izena emateko ere:³² «*Arres*: Vastes terrains calcaires crevassés en montagne. Les Arres sont des espaces de roches calcaires tabulaires, sans végétation. *Arres d'Anie* (*Anialarra*). Ce terme n'a rien à voir avec le terme *arrhes* (acompté versé avant une réservation; acompte que l'on verse avant réservation)».

Beraz, garai batean *Ania* aurkintza osoaren izena izanen zen, eta bertan gailurra (*Pic d'Anie*), lepoa (*Col d'Anaye*), *arrak* (*Anialarra*, *Añelarra*) eta *brakak*³³ (*Añiberkandia*, *Añimerkandia*) kokatzen ziren.

Toponimoaren bigarren osagaian *Larra* izena antzematen da (noizbait *Elarra*³⁴ entzun daitekeen arren; gainera, hemengo zortzi zatietako baten izena *El Común* da). Izan ere, *Larra* da egun lurralde honi izena emateko erabiltzen den izena. Dena dela, osagai hau toponimo baten hasierako elementu bezala agertzen den kasu guztietan, kontsonante albokorik gabe agertzen zaigu (EAT 6262): *Arrasargia*, *Arratxipia*, *Arrahandia* (Santa Grazi), *Arrartea* (Izaba), *Arrartea de Seseta* (Bidankoze), *Doain Arrartea* (Urzainki), *Arrartea* (Erronkari). Honetaz gainera, *Arrako*, *Arrakobeiti*, *Arrako-goiti*, *Arrakozokoa*³⁵ (Izaba), *Arrakoetxea* (Santa Grazi).

³² *Arra* hitza lurraren ezaugarri fisikoarekin lotzen du: 'landaredirik gabeko kareharritzko haitz pitzatuak dituen lekua'.

³³ Cf. beheago, *Aniabarkandia* sarrera.

³⁴ Izabako Lazaro Baraze jaunak *Elarra* eta *Larra* aldaerak ibiltzen zituen, *La Arra* aldaerarekin batera (e.u. 1993): «del pueblo para arriba tienes Ardibiginea —todos nombres vascos—, *La Arra*, *Elarra*, que está encima de Juan Pito, está el Puerto Grande y después vienen los montes que tiene ese puerto, el llano Eskizarra, tiene *Larra*, y en *Larra* estuvo Justo de pastor... Hay alguna roca que brilla, como tienes en el Rincón de Belagua, en toda la Selva ahí de *Larra*, *Elarra* tienes ahí enfrente roya la roca...». *Elarra* 'herri larra' izan liteke.

³⁵ Artolak (1980: 63) Doroteo de Miguel jaunaren ahotik *arranko* hitza jasotzen du, 'barranko' alegia; adiera egokia dirudi *Arrakogoiti*, *Arrakobeiti* eta sail honetako toponimoentzat: «kében eztagó kanbèste úr y kanbèste zílo nòla kán; kán, Frántzian, méndia dagó kolaxé, barrankóyak, Larráñe gáxxixó dagó». Eta beste une batean: «—Ékusu dú gòre béia, mutùrra bél-tzarèki, bère tzintzer zár bàterekíla kébenti? —Bai! —Y eta nónti xuàn dú? -Bíxkar kortí, xuàn dú, àrrankoikora». Eta ohar hau egiten du egileak: *arrankoikora* 'barrankorik gora'. Hona hemen, pasarte osoaren grabazioaren transkripzioa (Artola, ap. Kabila 2008): «—Errak, oooh! Ekusu du gore beia, muturra beltzareki, bere tzintzer zar baterekilla kebenti? —Bai! —Y eta nonti xuan du? - Bixkar korti xuan du, arrankori kora! —Y eta dago anís tenpra igar kebenti? -

Bestalde, dokumentazioan pluralean agertzen zaigu maiz, artikulua la-gundurik, *Las Arras* gaztelaniaz, *Les Arres* frantsesez; singularrean ere lehenengo albokaria artikulutzat hartzen da, *l'Arre* (Grosclaude 1991 § 24): «les noms des montagnes qui entourent Arette... *l'Arre de bas, l'Arre planère, les Arres d'Anie*. Ce mot *Arres* bien vivant encore dans la langue actuelle désigne des *emplacements calcaires creusés de puits et d'excavations* (cf. Dict. de Simin Palay)». Halaber, pluralean, baina artikulurik gabe: *Arras* (1781 [1375] PADA).³⁶ Gaztelaniaz *Larra* aurkintza *La Arra* bezala ulertzen da maiz: «el Puerto de Nay en el Cerro de la Arra» (1753 EBNA).³⁷

Bai, bai, egitan du anís tenpra! - Pues, zomat tenpra egitan du? —Egitan du bos ilabete! —Ordien, ez zen niria kura!».

Corominesek (DCECH s.v. *rincón*) *S'Arracó* (Mallorka), *Arracón* (Aragoi) adibideak ekartzen ditu gogora eta *Arrankudiaga* toponimo nagusiaz haxe dio: «El nombre del pueblo vizcaíno de *Arrancudiaga*, 10 kms. al S. de Bilbao y a 3 de la frontera lingüística, sin etimología vasca —si bien con el sufijo vasco toponímico colectivo o locativo *-aga-* me lo explicaría yo como derivado de un vasco **arrankone*, que penetraría en las hablas vascas del Sur de Vizcaya (sustituyendo allí las expresiones castizas *baster, zoko, okelu*): como todo río, el Nervión, junto al cual se halla este pueblo, forma allí varios ángulos entrantes y salientes, y de un colectivo **arrankoneaga* saldría normalmente la forma moderna, por disimilación de nasales y otros hechos fonéticos muy frecuentes». Cf. orobat, Mitxelena (1953 § 83): *arrago, arragu*, baina, bereziki interesgarri derizkiet hauei (§ 90): *arro, *arru* (vizc.) 'barranco' eta (§ 91): **arroí, arroil* 'garganta entre montes'.

³⁶ Aipu osoa dakargu hona. Pirinio Atlantikoak Departamenduko Artxiboak, PADA, Sentence arbitrale. Traduction officielle de la sentence arbitrale rédigée par les arbitres d'Anso en Aragon, 1375 (1781). E.2186: «Nous avons fait faire plusieurs creux et deiverses croix, sur un Rocher qui se trouve sur le chemin par le quel on va, ou qu'on avoit coutume d'aller abreuver les bestiaux a la fontaine Touzane dud. Port Darles; Et de la vue de la d. fontaine Touzane, en-retournant et prenant Sur la hauteur des Rocheurs... au plateau de Lapasbarren ou nous faises le memes signaux sur les pierres, Et encore de la en avant jusqu'au Hondon de Diagorria, Et dela en haut par le Coté de la Roche de Diagorria verz *le Coté Darras*, ou nous fuimes continues affaire plusieurs croix sur les Rochers, et les pierres, et toujours en Continuant jusqu'au Coteau qui est pres de Moulon; Et de las derniers signaux et limites tirant vers *les ports de Sola des arras*, et D'apoliroa... les susd. limites et description, contenis le territoire propre au Royaume de Navarre, et comme tel a la d. vallée de Roncal... la cime plus Elevée du d. Port Darles... pres de Monlon... fait territoire de Bearn, et que comme tal, il demure ainsi circou-verit et limité a perpetuite pour etre dependant dela souveranité de Bearn, ou si lou vent du lieu de Arette, jusqu'au territoire de la Vallée daspe...».

³⁷ Hitz hau Erronkarin ezaguna den *pikarra* hitzarekin loturik egon liteke. Iribarren (1984, s.v. *picarra*): «Peñascal en la cumbre de un monte, o cascal que se forma bajo las eminencias rocosas o al pie de los murallones pétreos por derrumbe de la masa». Sanz (1993, 51): «Puntas de peña sueltas diseminadas por los montes»; (*op. cit.*, 236): «puntas y morros de peña (peñascos) diseminados por los montes». Palay (1932, s.v. *picarre*): «st.- Pointe de montagne, de co-teau élevé». Andolz (1972, s.v. *picarra*, 1.a): «sust. fem. 1 (Ejea, La Fueva) = cresta de una montaña». Ahozko hizkuntzan oraindik bizirik; Justo Bake Jaunaren mintzoan (e.u. 1993, Bake-Salbotx): «Encima del Molino de Uztarroz hay una *picarica* de la que salen unas estrelli-cas como ésto, allí solíamos ir por pizarrines». Dokumentazioan (Uztarroze 1778, EAT 4532): «la *picarras* llamadas de Leizapea». Esanak esan, Burgin bada toponimo bat *Burkilarrezia* edo *Burgillarezia* (Glaria, e.u. 1992, EAT) izena duena «la Arra de la Villa de Burgui» (1661, EAT 4377) toponimoaren itzulpena dirudikeena, eta kasu honetan (zaila baita eusk. *burkil* hitza oinarrian egotea) eusk. *larratz* oinarria egokia litzateke.

Larra aldeko lur hauen jabegoa eztabaidatua izan da. Leku honetan Hiru Behien Zergari (1365) hasiera eman zion gertaera kokatu ohi da, *Pescamun* iturriaren lekuan, hain zuzen ere. Horri *La Fuente de la Lucha* ere deitu izan zaio, bertan Erronkariko eta Baretoseko artzainen arteko borroka kokatu baitzen, non erronkariarrak baretondarra hil baitzuen. Eztabaidan zegoena zen ea nork zuen bere artaldeari edaten emateko lehentasuna, biek uste baitzuten iturria bere ibarrarena zela.

Izan ere, leku honen jabegoaz auzia izan zelako seinale garbia da alde honetako toponimo bat *La Contienda de Ernaz y Lexa* edo *Countendé*. Arette-Eretako Jean Lonné-Peyret jaunak, ohar pertsonalean, honela azaltzen du (e.u. 1994, EAT 3991): «*Countén* ou *Countendé*: Zone de contentieux des deux côtés de la frontière du secteur de la Pierre Saint Martin. Les troupeaux français peuvent se rendre en territoire espagnol et les troupeaux espagnols en territoire français, dans le respect des attendus et des dates fixés par la sentence arbitrale de 1375 et par la Convention additionnelle de 1856-1858».

Bitxi da, baina etimologia herritarrak berriz ere bi kontzeptu printzipioz ezberdinak (*larra* eta *Contienda*) hurbildu ditu (OEH, s.v. *aharra*): «*Riña*, *pendencia*. *Querelle de paroles*, *bruit*, SP (tomado de O). *Dispute violente*, VocBN. *Dispute*, *querelle*, Gèze. *Riña*, Satr VocP. *Aharra xekan dabil* (BN-ciz)». Eta Azkue (s.v. *altso*): «Aharra ziten alxonak, ager ziten gasna-ohoi-nak» (Oihenart, *Proverbs*, 10.).

2.4. *Anai, Nai* (Anay, Nay)

Dokumentatu diren aldaeren artean bada bat harrigarri suerta daitekeena: *Anai*. Alde batetik, *Anaye* bezala, *Ania* izenaren sailaren jarraitzailea dela dirudi, baina bere kokapen geografikoari dagokionez, Nafarroa, Biarno eta Aragoi batzen diren lekuan, argi dago *Ahiñe* ez den beste mendiaz ari dela, itzulpen baten bitartez «Hiru Erregeen Mahaia» izenaz ezagutzen den mendiaz, hain zuzen ere (Anso 1369, EAT 2015):³⁸ «Anay puerto de Lascun, donde se juntan los Reynos de Aragon y de Navarra y la tierra de Aspa».

³⁸ Aipu osoa (1369): «Comenzamos a mojonar, poner piedras, señalar y fijar con cruces desde la espuesta de Leynsola hacia Acaparreta haciendo y poniendo Cruces muchas veces en las Peñas y Piedras, dejando algunos arboles hacia la parte del referido puerto de Leynsola, de aquí al barzal, en el principio del cual Barzal hacemos y fijamos una Cruz y otra Cruz pasada la Valle honda y de allí arriba Cerro Cerro, de allí a *Anay puerto de Lascun*, donde se juntan los Reynos de Aragon y de Navarra y la tierra de Aspa // por lo cual y por la jura q[u]e habemos hecho y por el poder a Nos dado ó sea atribuydo por los referidos hombres y Concejos de Isába y de Anso declarando ser para siempre // Sentenciamos, pronunciamos, revisamos y juzgamos dichas buegas y cruces y cerro cerro del referido Barzal, de allí al citado puerto de Anay en direccion de Belagaroa y del Puerto de Isaba / Presentes los Jueces del Reyno de Navarra y de los hombres y Concejo de Isaba del Valle de Roncal y de las dichas buegas y cru-

Beste aipu honetan, *Nay* aldaera erabiliz, argi eta garbi gelditzen da Nafarroa Garaiko mendirik altuenaz ari dela, ez *Anie* mendiaz, Petretxema hurbil duela kontuan harturik (1623, EAT 2016):³⁹ «... de la dicha valle de Aspa j de alli van los mojones al achar de Pietrachema j de alli arriua sierra a sierra por el mojon de Biarne arriua *al Pueyo de Nay* por la parte que confrentan con la dicha valle de Roncal...».

Aipu hauetan *Anai* kokatzen den lekuaren izena aditzera ematen da, «El Cerro de la Arra» (1691, EAT 2017): «enzima del d[ic]ho puerto de *nay* en lo alto del en Vna peña, la qual estaua enzima de lo alto del dho. puerto donde se diuiden los Reynos de Nauarra y Aragon y Principado de Bearne... el Puerto de *Nay* en el Zerro de la Arra...» (1691 EBNA); «el d[ic]ho Puerto de *Nai* en una Collada... el Puerto de *Nay* en el Cerro de la Arra...» (1753, id.).

Aipu guztiek gauza bera berresten dute, Nafarroa, Aragoi eta Aspe baten diren lekuan kokatzen dela (1753, EAT 4485): «en *el Puerto de Nay* en lo alto de lo donde se diuiden los reynos de Nauarra, Aragon, y Principado de Bearne del reino de francia».

Beraz, *Anai* ez da mendi tontor baten izena, bortu batena baizik; bertan puiu bat du, *Pueyo de Nay (Anai)* deitua, eta bere lurak Añamendiraino hedatzen dira, Cassini-ren (1750) kartan ikus daitekeen bezala (cf. 2. irudia), *Pic d'Anie Mt ou Ahugnamenti* kokatzen den lekutik hegoaldera *Anay* toponimoa jasotzen baita.

Testigantzei dagokienez, Erronkaribarko Batzar Nagusiko Artxiboan gordetzen den 1407ko ekainaren leko agiri batean *Nay* Izabako zinegotzi baten goitizena da: «miguel Sanz dito *Nay* garcia jurado de la villa de yssaba» (EAT 2015).

González Guzmán-ek (1953) Jakerriko Aisa herriko *Anai* toponimoa antroponimotzat jotzen du. Peillenek (1989), ordea, ez du eusk. *anai* oinarria

ces y cerro cerro de alli al espresado *Puerto de Anay*, *Puerto de la Lascun* hacia Leynsan y de Apalorrizer y tambien los Jueces todo el Reyno de Aragon y de los hombres y Concejo de Ansó y de su Valle y ademas por el poder á Nos dado, sea atribuido y por la Jura que habemos hecho declarando para siempre».

³⁹ Aipu osoa (1623): «Que en y por todo el dicho tiempo j tiempos arriba recitados el dicho termino y puerto de Linça en el presente y processo Apprehendido j las partidas en el Comprehendidas arriua nombradas por la parte que confrentan con los terminos de la propia valle de Anso, de la valle daspa del Principado de Biarne j de la valle de Roncal del Reyno de Nauarra le mojonan y diuiden començando en el Pueyo de Maç, y Baxando de dicho Pueyo viene al estrecho de Hezprodi termino y puerto de la dicha valle de Anso j de dicho estrecho sube al mojon por la peña de La Carreguia arriua al mojon j sierra que diuide los terminos de la dicha valle de Anso con los terminos de la dicha valle de Aspa j de alli van los mojones al achar de Pietrachema j de alli arriua sierra a sierra por el mojon de Biarne arriua al Pueyo de *Nay* por la parte que confrentan con la dicha valle de Roncal viene dicha amojonacion vaxando del dicho Pueyo al vertiente de los dichos terminos de la dicha valle de Roncal vaxa al estrecho j cabo de la dicha partida del apalurua de la dicha valle de Anso...».

defendatzten. Jerez Martin-ek (ap. Ubietok 1972) ondoko aldaerak jaso ditu San Juan de la Peñako Erdi Aroko dokumentazioan (1130 urtean): *Anai* eta *Anau*.

Bestalde, guztiz bestelakoa da Séguy-ren (1954-1966) atlasen arabera *nay* hitzak duen adiera: ‘andain d’herbe’, gaskoieraz; alegia, ‘endalh’ probentzera modernoan, sega ukaldi bakoitzean ebakitzen den belarra, alegia (cf. Palay 1932 s.v., Séguy 1954-66 § 344 eta Rohlf s 1977, 112 § 419).

Atal honi bukaera emateko, ezin da ahaztu Bearnon *Nay* izeneko hiria dagoela; behar bada, Izabako zinegotziaren goitizena hiri honekin erlazionatu beharko genuke, nahiz eta begibistakoena bestelakoa izan.

2. irudia

Cassini-ren Karta (1750)

2.5. *Anaie*

Anaie aldaerari gagozkiolarik, aurreko aldaerarekin hertsiki loturik agertzen zaigu. Hemen ere, batzuek, Pagès-ek (1983: 112) bezala, izen honen oinarrian euskararen itzala sumatu dute: «Le nom d'*Anaye* présente un certain intérêt car il peut-être recevoir une explication par le basque *anai(a)* qui signifie ‘le frère’». Egile honentzat toponimo honen adiera guztiz argia da eta berarentzat dudarik ez dago: «Quant à *Anaye*, l’étymologie par le basque est suffisamment parlante pour ne faire aucun doute et il ne faut pas oublier que nous nous trouvons dans un domaine linguistique où le substrat bascoïde est vivant dans les noms de lieux».

Irigoién (1986 § 20) iritzi berekoa da eta *Anaie*, *Anaiet* eta *Anie* leku ize-nak iruzkintzean oinarrian euskal izena dagoela dio: «*C. de Anaye*, no lejos del *Pic d'Anie*, así como también *Cayolars d'Anaye*, y en zona aragonesa *Pico Anayet*, así como también los *Ibones de Anayet*, tratándose estos últimos de lagos y portando todos ellos nombres de persona basados en el apelativo *anaie* ‘hermano’, hecho bien documentado en la Edad Media, en los dos últimos con forma de diminutivo».⁴⁰

Hala eta guztiz ere, egile guztiak ez datoz bat. Honela, eta gorago ikusi den bezala, Peillénen (1989) iritiz *anaia* hitzak «en bsq. ‘frère’» eta *Anaie* toponimoak guztiz homofonoak izan arren ‘faux amis’ dira, eta *Anaie* toponimoa ‘faux basques’ atalaren barruan kokatzen du. Egilearen iritiz, *Ahüñe* mendiaren ondoan dagoen *Anaie* aurkintza hau *Aniaje* izan liteke bearnesez, hots, ‘Anie ondoan’: «Aniaje (?) près d'Anie».

Landare-oinarri bat ere antzeman ohi da erroan. Séguy-ren (1952: 17) iritiz, *Anayet* (*Anayeta*, Gállego Garaia), *Pic d'Ayous* (Vallée d'Ossau), *Bois d'Agnouède* (Lavedan, Gave de Pau, Vallée d'Arrens) eta antzeko toponimoak erlazionatuak egon daitezke, eta **ababione* (edo hibridazioa dela medio**anabione*) oinarritik eratorriak izan litezkeela dio. Oinarri honek ‘ahabia’ (*vaccinium myrtyllus* ‘airielle’) adiera izanen luke eta zenbait landare izenetan aurkituko genuke: *Ayouassa* (Cauterets, Ardidén, Vignemale, Balaytous); cf. Sallén de Gállego-n, *Anayoneras* (Kuhn, 1936: 230).

Ikuspegi anitzak aurkitzen ditugu eta adituen artean zalantza handiak ere bai; esate baterako, Guillén-ek (1981) Sallén aldeko *Anaiet*⁴¹ eta *Aneu*⁴² leku izenak iruzkintzean, lehenengoan oinarri antroponimiko bat edo, Séguy-ri jarraikiz, landare-oinarri bat dagokeela esan arren, *Aneu*-k bestelako oinarritik izan lezakeela dio, **amnetu* alegia (cf. lat. *amnis* ‘ibaia’). Izan ere, Montoliu-k (1922) oinarri hau proposatu zuen Kataluniako *Anet* eta *Ainet* erreken izena azaltzeko. Orobat, Kuhn (1936: 180) iritzi berekoa da eta *Anaiet* antroponimo batetik eratorria izan daitekeela dioen arren, ez du eusk. *anaia* oinarria kasu guztietarako egokitzen jotzen eta, Montoliu-ren ildotik jotzen du, *Aineto* **amnetum* oinarritik eratorriz.

⁴⁰ Orobat, Kuhn-ek (1936: 180) *Anaiet* toponimoan nafar-aragoiera erromantzearen atzizki txikigarria ikusten du: lat. *-itta*, *-ittus* > *-eta*, *-etus* > arag. *-éta*, *-ét*: «-i t t u s : partida Anayet» eta Sallén aldean «Anayoneras».

⁴¹ *Cabaña de Anayet* (1989, SGE; Canfranc, Huesca), *La Majada de Anayet* (id.), *Ibones de Anayet* (id. & Sallén de Gállego), *Pico de Anayet* (id.), *La Glera de Anayet* (id.; Sallén de Gállego, Huesca).

⁴² Ossau ibarreko Gabas herrian, top. *Aneu*: «La grande montagne de Néou [néu] de Val d'Ossau [osó]» (e.u. 1994, Soubie-Casavielle), *Col d'Anéou ou de Bious* (1987 IGNF; Gabas, Ossau), *Cirque d'Anéou* (id.), *Col d'Anéou* (id.; Gabas, Ossau & Canfranc, Huesca), *La Campana d'Anéou* (id.), *Pic d'Anéou* (id.).

Iruzkintzen ari garen aldaeraren kasura itzuliz, aspearrek *Col d'Anaye* deritzaten aurkintzari kartografian *Paso de Ania* izena eman diote espainolez.⁴³ Honek garbi erakusten du *Anaie* eta *Ania* izenek kartografian erabilera eremu ezberdinak dituzten arren, lotura estua dutela, toponimo berberaren aldaerak direla, jatorri berekoak, eta toki bera izendatzeko erabiliak izan direla, bakoitza bere forma bereziarekin. Beraz, oinarri bat bera izan beharko lukete.

Ahoskerari dagokionez, Aspe ibarreko Laskun eta Léès-Athas herrien lurretan kokatzen denez gero, eta herri hauetako hitzunek *e* bokala hitz bukaeran [œ] egiten dutenez, *Anaie* toponimoaren kasuan [anájœ] ebakitzen dute (edo [alájœ], Jean Soubie-Casavielle jaunaren mintzoan, e.u. 1994; EAT 5395).⁴⁴

Aipuak, *Anaye: Montagne D'anaye* (1882 katastroan, Laskun), *Cayolars d'Anaye* (id.), *Hournou d'Anaye* (id.), *Ruisseau d'Anaye* (id.), *Tournou D'anoye* (id.). *Col d'Anaye ou de l'Insole* (1987 IGNF, Laskun).

2.6. Añimerkandia, Añibarkandia

Goiago ikusi den bezala, Auñamendia kokatzen den aurkintzak *Larra* (edo *Las Arras*) du izena, eta hainbat zatitan banatuta dago. Izabarek zati horietako bakoitzari «trozo» izena ematen diote eta zortzi dira osotara (Justo Bake Salbotx e.u. 1992, EAT 1231):⁴⁵ «El monte *Larra* tiene ocho trozos, que son:

⁴³ Espainiaren eta Frantziaren arteko mugak finkatzen dituen hitzarmenean: *Paso de Sierra Longa o de Ania* (TLEF 1856)

⁴⁴ Aipu osoa: «À Léès-Athas, la montagne c'est *Azuns* [azons], le pic dominant c'est le *Pic d'Anie* [ani] et l'autre côté c'est le côté d'*Izarbe* [izárbœ], frontalier, et puis d'avant d'aller a *Pic d'Anie* c'est Lescun: les *Aiguilles d'Ansabère*, *Naye* [lájœ]... et Lescun fait frontière au *Pic d'Anie*, delà c'est la montagne d'*Anaye* [alájœ], après d'*Anaye* [alájœ] vous passez a *Lhurs* au côté de Lescun c'est les aiguilles d'*Ansabère* fait frontière avec l'Espagne de l'autre côté aussi... *Pic d'Arlas* et après c'est le *Pic d'Anie*; et le *Pic d'Anie* nous avons deux ou trois bornes, je ne sais pas justement si des bornes 272 et 273, comme va le connaître chaque année c'est le 21 août la fête des bornes, et le 13 de juillet les gents de Barétous et Roncal, c'est une occasion de pacage à Arette; mais le 21 août c'est spécial c'est une reconnaissance des bornes. Après Lescun il y a une autre montagne *Ansabe*, c'est «*Ansabère*», mais là on dit comme ça. Il y a une quinzaine d'années qu'ont voulu faire une piste d'sky; à Lescun n'ont pas voulu, mais fait frontière avec Echo derrière de Lescun. *Anaye* [alájœ], *Lhurs*, *Ansabe*, après *Itcháso* [ačáso], *Oullarisse*, *Col de Pau* après s'arrive a *Lhers*, frontière à *La Cuardé* (parti d'Accous et Lhers); après *Allarí*, c'est d'*Osse* [Ozo], Osse-en-Aspe, droit ancienne, Borce, Somport».

⁴⁵ Eta aurrerago (id., EAT 1243): «En *Larra* hay ocho trozos y cada trozo tiene sus majadales. En *Larra* está el Majadal de Arriba y el Majadal de Abajo. Hay dos en Budugia, dos en El Común, dos en Laizirrola, uno en Lapazarra y dos en *Añimerkandia*, dos en *Añillarra* y dos en Ukerdi. Los de *Larra* son trozos largos y como es mal terreno desde un majadal no es fácil alcanzar por todo el cabo alto del monte hasta la muga del otro o hasta la de Francia. Los pastores se quedaban en su trozo quince o veinte días. Además es peligroso encorrer con el perro las ovejas porque se pueden romper las patas y se pueden despeñar. Luego había otro majadal donde campaban las ovejas».

Ukerdi, Budugia, El Común, Lapazarra, Añimerkandia, Laizirola, la Con-tienda (donde la fuente la Lucha, fuente *Pescamón*) y *Añelarra* donde el *Pico de Ani*. El trozo de *Leizirola* se le adjudicaba a Garde, los demás en suerte».

«Trozo» horietako bat zen gorago aztertu den *Añelarra* izeneko aurkin-tza eta beste «trozo» bat *Añimerkandia* dugu, aurrekoaren mugakidea dena, eta aldaera anitzen iturburua ere badena, bere garapenean aldaketa handiak jasan dituela nabaritzen baita. Izan ere, informatzaileak ez datoz bat mendi zati honen izena aipatzeko unean. Toponimo honetan begibistako hiru osagai daudela nabaritzen da: lehenengoa, *Ania* (toponimoa kokatzen den lekuaren izena) hasieran, (*h*)*andia* bukaeran, eta hirugarren osagai bat aurreko bien artean kokatuta.

Lehenengo osagaiari dagokionez *Añi*- eta, elkarketan, *Aña*- aldaerak ditugu. Aipatzekoa da *Añelarra* toponimoaren kasuan *Añe*- eta *Añi*- alternan-tzia ageri dela; *Añimerkandia* toponimoarenean, berriz, bietako bat, *Añe*- (hots, *Añi(e)*-) ez da agertzen. Ondoko osagaiaren lehenengo bokalaren irekiera eragin ondoren, berarekin batu da:

1. *Añi*:- *Añiberkandia* (e.u. 1986, Uhalde), *Añibalcandia* (e.u. 1994, Anaut-Uhalde), *Añimerkandia* (e.u. 1992, Bake-Salbotx); «*Añimerkandia* es un trozo de Larra» (e.u. 1986, Uhalde).
2. *Aña*:- *Añaberkandia* (e.u. 1986, Oreste Tapia; cf. eusk. elkarketan, *etxa*-), *Añabarkandia* (e.u. 1994, Anaut-Uhalde; asimilazioak jotako aldaera).

Bigarren osagaiari dagokionez, alde batetik *barka*- eta *berka*- aldaerak ditugu, eta beste alde batetik *merka*- dugu:

3. *-berka*- (*-barka*-): La Val de *Añaberkandia* (e.u. 1986, Oreste Tapia). *Añiberkandia* (e.u. 1986, Uhalde); *Añabarkandia* (e.u. 1994, Anaut-Uhalde); eta urkarien txandaketaz, *Añibalcandia* (e.u. 1994, Anaut-Uhalde). Oreste Tapiak aipatzen duenez, *Añaberkandia* ibar bat da: «La Val» deitzen dio. Cf. inguru hauetan kokatzen den *Bracalun-que* toponimoa (CDN 1972) 'braka luzea' edo, hain zuzen ere, 'braka handia'.
4. *-merka*:- *Añimerkandia* (e.u. 1986, Uhalde; e.u. 1992, Bake-Salbotx). Aldaera hauetan ezpainkari leherkaria eta sudurkaria txanda-katzen dira; izan ere, lehenengo osagaiaren sudurkari sabaikariak bigarren osagaiaren leherkariaren sudurkaritzea eragiten du (*Añi(e)-berka*- > *Añi(e)-merka*-).

Hirugarren osagaiari dagokionez, (*h*)*andia*- da beti:

5. *-(h)andia*: kasu eta aldaera guztietan.

Lonne-Peyret jaunaren iritziz (e.u. 1994), *baraka* edo *braka* goi mendiko kareharritzko eremu bat da, 1400 metrora dagoena; harrien artean, pinuak

sortzen dira eta, halaber, ardiek biziki maite duten belar fina aurki daiteke. *Arrak* izeneko aurkintzak (*Larra* edo *Las Arras* osatzen duten zatiak), berriz, gorago aurkitzen dira, 1800 metrora:

«*Braca, Baraca*: En Barétous et en Aspe espace pierreux en montagne, calcaire, parsemé de pins à crochet et de quelques hêtres. Les *bracas* se situent à quelques 1.400 m. d'altitude alors que les *arres* sont à 1.800 m. ou plus. Les *Bracas*, à une altitude un peu plus faible, mais au dessus de la forêt, sont des espaces calcaires pierreux où poussent quelques pins à crochets, et dans les creux, une herbe fine dont raffolent les brebis. *Bracas* des hautes vallées de Barétous et d'Aspe.» (e.u. 1994, Lonné-Peyret [Arette])

Barka multzoari *barcal*⁴⁶ deitzen zaio nafar-aragoieraz. Kuhnen iritiz (1936 § 68) **barika* oinarri galikotik datorke eta 'saihets malkartsua' adiera izanen luke: «*barcal* zu sp. *barga* 'steile Böschung' aus gall. **barica*, FEW, 254; REW, 957; RLiR, 7, 152 (*marrigo* 'talus vert' Arrens, Ste. Marie bei Camoan) gehört der Flurname *barkál laxerító* Ansó, *bco. del barkál* Hecho». Gaztelaniaz, katalanez, probentzaleraz, portugesez eta euskaraz *barga*, *varga*, hitza ezaguna da (cf. Altsasun, *La Barga* leku-izena).

Bestalde, hitz erromanikoen bukaeretan dauden albokarien ordezkari euskal korrelatoetan dardarkariak izan ohi dira; esaterako, lat. *calx*, gazt. *cal*, eusk. *kare*. Banaketa hau oso argi nabaritzen da alde honetako toponimian: top. nag. *Roncal*, eusk. *Erronkari*; top. nag. *Igal*, eusk. *Igari*; hidron. *Veral*, top. nag. *Berari* (Anso; cf. *Berali*, *Uerral*, *Beralebilla*, Ubieto 1972). Ubietok (1972: 53) jasotako toponimo nagusien artean Jaka ondoko Embún aldean egun despoblatu *Barrakari* edo *Barracare* herriaren berri ematen du; aldaera erromanikoarekin erkatzean gaur egun hitz bukaeran albokaria dagoela dio: *Barracal*.

Hori dela eta, *barcal* hitzaren euskal korrelato bezala, Gardeko toponimian *Barkarea* dugu: «mas en *barcare* un campo» (1631 EAT), «el termino de *Varcarea*» (1632 id.), «el Rio de GardalaSa y *Barcarca*» (1646 id.), «itten

⁴⁶ Anso-Berari herrian (1699 AUA, EAT 926): «y desde alli atravesando un *Barcal* segun lo dice d[ic]ha sentencia arbitral a la punta de un cerro se halló una cruz hecha a pico de martillo en una peña parda que mira al acha[r] de la p[e]ña de la Forca» (1753 EBNA, EAT 2022). «Y desde este mojon Prosiguiendo por d[ic]ha Espuenda y Ladera de Linzola hazia el *Barcal* y en una Peña firme Glezosa péqueña y ã difer[e]n[ci]a de sesenta pasos del antecedente poco mas o menos se halla una Cruz que mira al septentrion la Qual habiendo reconocido por Quarto mojon de Comun acuerdo se le renobo la Cruz ã pico de martillo y d[ic]ha Peña, donde se halla esta circundada de diferentes Peñas pequeñas Glezosas // Y desde alli Caminando por d[ic]ha Espuenda y Ladera de Linzola línea recta en una Esquina donde ay diferentes Peñas, se halla una Cruz grauada ã Pico de martillo que mira ã las *Barcas* y esta ã Ciento y sesenta pasos poco mas o menos del antezedente, la Qual fue reconocida por Quinto mojon. y se le renobo aquella tambien ã pico de martillo». Anso, top. *Sobarcal*: «llega hasta el collado de *Sobarcal*» (CDN 1980, 42), «Pic de Petragéme (*Sobarcal*)» (1987 IGNF).

en *Barcareia*» (1659 id.), «el mismo Rio de *Barrcareia*» (1675 id.), «en *barcareia* un canpo» (1677 id.).

Garden, top. *Barkareondoa*: «un campo en *Barquerondoa*» (1646 EAT), «el término llamado *Barcarondoa*» (1650 id.), «una pieza en *Barcare ondo*» (1661 id.), «un canpo que tengo en *Barcaro ondo*» (1677 id.), «el término llamado *Varrcarondoa*» (1677 id.).

Urzaikin, top. *Barkarea*: «la sierra de *Barcarrea*» (1582 [1345eko agiri baten kopia]; Alli 1989: 321), «la endrecha de la sierra de *Barcareia*» (1767 [1427 id.]; Idoate 1977: 206).

Burgin, top. *Barkainea* (*barka* + *gain*): *Barcainea* (1916 KAT). Burgiko Carlos Zabalza (e.u. 1992) jaunaren hitzak dakartzagu hona: «Las huertas, sotos, Izalorra, aquí *Barkainea* y *Barkarea*, las dos. *Barkarea* es lo de cerrajero y *Barkainea* el camino; huertas de Viñés, menudas huertas hay ahí».

Anso ibarreko toponimia, top. *Barcareia*: *Barranco de Barcarca* (1668 AUA), *Barcareia* (1862, 1922, 1923, 1951 id.).

Aipatzekoa ere bada, toponimoa bera osatzeko modua:

1. Lehenengo osagaia, *Añi*, *Ania*, aurkintza kokatzen den leku nagusiari lotua dago. Bertan beste aurkintzak daude, *Larra* adibidez (*Añellarra*). Gaur egun *Larra* leku handi bat bezala ulertzen da, bere barnean gorago aipatu diren zortzi aurkintzak dituen.⁴⁷ Leku zabala da,

⁴⁷ Burgiko Eusebio Tolosana Alastuei jauna, *Modesto* deitua, Larran egon zen artzain-mutil haurra zelarik. Larrako zenbait leku aipatzen ditu ondoko aipu honetan (Tolosana, EAT 5228): «En el mes de Julio subí a Isaba pastorico a casa de Kintxo casa Karboñero. Me llevaron a Larra a la cueva la Izagorria con parte del bacibo que tenían y allí un día que me quedé sin agua, me fui a buscar agua allá a la noche, a la fuente, y cuando regresaba me perdí y como ya no sabía yo qué hacer porque estaba perdido, empecé a llamar, a gritar y los amos que estaban en el Llano Belagua, en la Dronda, que tenían la muidera, me contestaron y ellos mismos me dijeron: «súbete para arriba, súbete para arriba, que encontrarás la senda», y yo... pues efectivamente, les obedecí, subí por arriba y encontré la senda y ya me fui a la majada y ya en la majada encendí el fuego. Encendí dos teas muy grandes y las saqué a la vista para que los patronos estuvieran tranquilos y se dieran de cuenta que yo ya estaba en la majada; pues bien, a la mañana siguiente, el hijo mayor de la casa, Gregorio, subió a donde estaba yo a la cueva de La Izagorria y me felicitó por la buena idea que había tenido de sacar las teas a la vista para ver que estaba en la majada. Después el 24 de julio, que es Santiago, me mandaron al trozo de Larra, allá donde la punta de Añellarra, que allí estaba Oreste Tapia que era de Isaba, a relevarlo para que bajara a fiestas; subí y entonces me encontré que estaban dos pastores, Oreste y otro que era el mayoral de Sabuqui, Petilano, pero se me fueron los dos, y al tiempo que se iba Oreste me dice: -Mira, si quieres subir ahí a la punta de Añellarra, verás medio Francia, pero ten mucho cuidado con la niebla ¿eh? porque si no, si se te echa la niebla, te perderás. Y un día que parecía que muy bueno, muy bueno, que estaba raso dije, voy a subir. Pero cuando ya estaba cerca arriba se empezó a echar la niebla tuve que poner buenas piernas para bajar enseguida abajo y como ya era tarde, para cuando llegué a la chabola ya no sabía dónde estaba; me costó un gran rato encontrar la entrada de la majada y al mismo tiempo que iba a entrar, ví que venía un hombre; entonces, pues como era un chavalín, pues tenía mucho miedo, y me escondí

baina denbora batean beste leku zabalago baten zati baizik ez zen, Auñemendiren zati hain zuzen ere.

2. Bigarren eta hirugarren osagaiak batera, aurkintzaren beraren izena dugu, alegia, **Braka handia* (*Brakalunke* toponimoan bezala, alegia, **barranka* luzea edo handia).

Beraz leku nagusiaren izena toponimoaren hasieran kokatzen da eta gero aurkintza zehatzaren izena; honela esan genezake ezen *Añie* (*Ania*) aldean badela leku bat *Añie-Larra* deitzen dena, eta beste bat, adibidez, *Añie-Bra-kandia*.

Toponimoak osatzeko modu hau ezaguna dugu Izabako *Belagoa* aldean, adibidez, *Belagoaybiria* (1640), *Belagoa yçeydoya* (1635), *Belagoa Landaçuria* (1643), *Belagoa Leçeyrua* (1615), *Belagoa-Sorondoa* (1567), *Belagoa vrridoquigua* (1590), *Belagua-Bagartea* (1828), *Belagua Vago Malta* (1828), *Belagua-Baratea* (1828), *Belagua-Dronda* (1916), *Belagua-elurridoya* (1828), *Belaguaydoya* (1828), *Belaguayçeydoyco-erreca* (1579), «*Belagua en la parte llamada Lexancoa*» (1569), *Belagua Lesancoa* (1828), *Belagua Leçeirua* (1572), *Belagoa Sorondoa* (1568), *Belagua Urreydoquigua* (1573), «*el termino llamado belagua en luridoquigua*» (1568).

Erdaraz toponimo hauek guztiak beste itxura hartzen dute: lehenengo osagaia bigarren lekura pasatzen da «de» preposizioaren atzean; honela, *Artikomendia de Belagua*, *Bagartea de Belagua*, *Bagomalta de Belagua*, *Bordaltea de Belagua*, *Dronda de Belagua*, *Landaçuria de Belagua*, *Larraza de Belagua*, *Lezairua de Belagua* eta *Sorondoa de Belagua*.

Gauza bera gertatzen da Izabako *Belabarze* toponimoarekin, leku hone-tan hainbat aurkintza kokatzen baitira: *Belaybarsaysa* (1584), *Belabarsaysa* (1593), *Belabarçe Sorondoa* (1583), *Velauarçe Sorondoa* (1621), *Belabarçe Trulluarana* (1565), *Belabarçe als. Trulluarena* (1573). Erdaraz aipatzean, berriz, *Artikomendia de Belabarze*, *Polciga de Belabarze*, *Portillo de Belabarze*, *Sorondoa de Belabarze*.

Uztarrozeko *Yrigoyenseisa* (1662) toponimoa *Saisa de Irigoine* bezala aipatzen da XX. mendeko katastroan.

Oro har, Euskal Herriko beste lekuetan ez da era berera jokatzeko: *Uhar-te-Arakil*, *Etxarri Larraun*, eta izen berrietan *Ekai-Longida edo Espartza-Zaraitzu*. Baina, egia esan, logikoa da euskal ikuspegi batetik Auñamendi-

detrás de una piedra y cuando ya llegaba cerca de mí, comprobé que era el mayoral. Bueno, entonces salí y le hice ver que entraba entonces a la chabola a la majada. Bien, entramos los dos, y al día siguiente me dice: -Hala, Eusebio! Vete al bacibo a Larra y me bajé de nuevo a Larra y allí estuve en Larra hasta que ya se terminó la campaña mía, porque yo no podía estar mas tiempo, y bueno, ya me relevaron, me bajé a Isaba, me dieron la cuenta y a casa».

ren lurretan egiten den modura jokatzeari, zeren eta erdaraz ohikoa bada «de» preposizioa isiltzea (odonimian gehienetan gertatzen den bezala), logikoa da euskal senak aginduta genitiboa isiltzea eta **Añieko Larra* edo **Añieko Brakandia* esan beharrean, *Añielarra* edo *Añibarkandia* esatea, *Les Arres d'Anie* eta *La Sierra longa de Ania* izendatzeko.

2.7. Naiskoa, Anaiskoa (a Nayscoa)

Aldaera honetan txikigarria erantsi da: *Anai* (top.); morf. *-sko* (atzizki txikigarria); *-a* (mug.). *Anaiet* toponimoaren korrelatoa izan liteke. Kasu honetan euskal atzizkia erabili da (*-sko*), bestean, berriz, nafar-aragoiera erromantzearena (*-et*).

Izaba, top. *Naiskoa*: «et de alli, segun tienen las selbas, al camino de los mulateros, et de ay a la Gunicea, por la cuesta del Solano, asi como la selba dara por la endrecera al Solano ata el riacho que desballa a Sarastoya, segun las cruces mandan; et del dicho rio en al delante, por sobre Lezagorria,⁴⁸ a *Nayscoa*;⁴⁹ et de alli segun la cingla de la peña que pasan a la otra cueba; et de alli cueba a la cuesta todo drecho, ata el camino que sale enta Sadugua; et de alli al fondo de Bichitoza, aquella selba franca ata el rio...» (1767 [1427ko agiri baten kopia]; Idoate 1977: 203).

2.8. Anietera, Ñetera

Kuhn-ek (1936: 230 § 99.7) aldaera bustiak dokumentatzen ditu Echo aldean: «*Barranco de las saleras de la ñetera*». Dena den, eta ondoko aldaeretan argi ikus daitekeen bezala, palatalizatu gabeko formak ere badira: «*Barranco Lanietara (Campanil)*» (Guarrinza, Ansoibar eta Echoibarren arteko fazienda; 1977 SGE), «*Anietera, Barranco de (Nietera)*» (Echoibar, 1977 SGE).

2.9. Anitch

Aldaera honetan, *Ahiñe*, *Añi(e)* eta *Añe* aldaeren modura sabaikaritze baten aurrean gaude, baina kasu honetan ez da sudurkaria sabaikaritzen dena, hitz bukaera baizik, sabaikari afrikatu bat erakutsiz:⁵⁰ *Léès-Athas*, top. *Anitch* [*Forêt d'Anitch*] (1987 IGNF).

⁴⁸ *Larra* eremu hau osatzen duten zortzi zati (edo 'trozo') horietako bat da *Lezagorria*.

⁴⁹ Aurreko preposizioa izenaren zati izan zitekeen: «a Nayscoa», hots, «a (A)nayscoa».

⁵⁰ Cf. gorago (§ 2.1.) *Aniz* eta *Aihnize* toponimo nagusiei buruz esan dena.

Planas-ek eta bestek (2019: 124) Andorrako *Anyós*⁵¹ toponimoaren inguruan ari direlarik, *Anyos* eta Andorratik kanpoko (*A*)nyús, (*A*)nyer, (*A*)nyò-vols eta antzeko erroa duten aurkintzen behaketa fisiografikoa eta geomorfologikoa egin ondoren, hauxe ondorioztatzen dute: «que presenten com a element del relleu coincident l'existència de congostos i engorjats. Contrades, aquestes, d'accés dificultós (complicades, hostils), estretes i normalment excavades i tallades en la penya o en les quals la presència de la roca (substrat rocós) és molt notable».

Andorrako ikertzaileek Mitxelena (1949: 211) aipatzen dute, gogora ekarriz maisuak **ani(t)zo* / **ane(t)z* erroa eusk. *haitz* hitzaren antzinako forma izan zitekeela zioela, erronkarietaz sudurkaria gordetzen baita testuinguru honetan: *ainzter* 'aiztur handiak', *ainzterko* 'aiztur txikiak', *ainzto* 'aizto', *ainztur* 'tenaza', *aintzur* (ald. *antxur*, *altxur*) 'aiztur'. Izan ere, *Anitx* (graf. *Anitch*) aldaera Mitxelenak proposaturiko oinarri honetatik oso hurbil dago, eta beste aldaera anitz azalduko lituzke oso erraz, haien artean hemendik eratortri den (*h*)*ai(n)tz* / *ahuntz* aldaketa semantikoaren garapena.

2.10. *Anianos, Añños (deitura)*

Ansoko *Añños* deiturak auzia irekita uzten du. Caro Barojak (1946: 85-95) erakutsi bezala, *-ano* atzizkiaz bukaturiko izenak antroponimo baten gainean eraikita daude. Deitura hori duen jabe baten *fundus* bati izena ematen dio. Kasu honetan, beraz, antroponimo baten aurrean geundeko, zein ere den. Gorago aukera batzuk aztertu dira. Dokumentatu ditugun *Añños* deitura honen aldaeren kasu batean [*n + i*] taldea sabaikaritu gabe ageri da, baina gehienetan eta eskuarki *ñ* bezala garaturik agertzen da:

1. *Ananos*: «domingo ananos» (1568 NPA).
2. *Anianos*: «Joan guarda Anianos mayor» (1563 EBNA).
3. *Añños* (1608 AUA). «Pablo Añños» (1646, id.). «Pedro Añños Gil... P.o Añños ornat Theniente de Justizia... J[ua]n.o Añños... Bartholome Añños... Dom[ing]o Añños... Pablo Añños» (1691 EBNA). «Joseph Añños de Anton» (1750, Anso). «Pedro Juan Añños de Anso» (1765 AUA). «D. Jose Brun y Añños» (1859 AUA).
4. *Añños*: «migl Añños y Ju.o perez Jurados del lug.r de fago» (1608 NPA); «domingo Añños Jurados de la dicha villa de anso»

⁵¹ *Anyós*: «Poble de la parròquia de la Massana [...] *Ainos* 1262, *Anhos* 1275» (Planas et al., 2019). Zerrenda honetara egileek aipatzen dituzten beste toponimo hauek lotu litezke: *Nyus* («Poble del municipi de les Valls d'Aguilar, Alt Urgell [...] pronunciat per la gent de la comarca com *Anyús*»), *Castell de Nyovols* (antiga fortificació situada al municipi de Canavelles, Conflent), *Nyer* (petit poble del Conflent; *Agnerra* 871, *Anyerro* 950). Sail honetara Goi Aragoiko *Añisclo* izena bera ere lotu daiteke.

(1627 NPA). «Domingo Añanos Jurado... Juan Añanos marco Jurado» (1654 NPA). «Ju.o Añanos morossa» (1657 NPA). «Pablo Añanos» (1666 AUA). «Anton Añanos» (1691 EBNA); «cabo alto del campo de Joseph Añanos de Anton» (1750 AUA).

3. Ondorioak

Aztertu ditugun mugaldeko izenek erakusten dutenez, Zuberoa, Biarno, Anso eta Erronkari batzen diren lekua kultura anitzen topalekua da egun eta izan da menderen mendetan. Mendia ez da muga izan, elkargune baizik. Bazkaleketan isurialde bateko, zein besteko artzainak biltzen ziren eta kultura anitz horiek elkarrenak egiten zituzten era naturalean, eguneroko bizikidetzaren ondorio bezala.

Elkarrekin bizitzeko beharrak zenbait alorretan antzeko bizipenak izatera eramán zituen: antzeko sinesmenak, antzeko liskarrak mendien jabegoarengatik, antzeko beharra hitzarmenak sinatzeko eta bakea mantentzeko. Honela, lehen etsai izandakoa, epaile izatera deitua izan zitekeen gero. Baina gure garaietara hurbiltzen garen heinean, ezberdintasunak gero eta nabarmenagoak izan daitezkeen arren, hemen aztertu diren toponimoak antzinako batasun batez mintzo zaizkigu.

1. Euskal toponimia aurkitzen dugu Auñamendiren alde guztietako lurretan, bortu guztietako oinetan, bai Erronkarin eta Zuberoan, jakina, baina halaber Baretosen, Aspen eta Anson. Bestalde, euskal toponimo argiak ez izan arren, antzekotasun morfologikoak aurkitzen ditugu Auñamendiz bi aldeetan, *Izaba* eta *Issabaigt* toponimoekin ikusi den bezala. Bestalde, toponimo hauek baten bat, Landako *Ithurrito* toponimoaren kasuaz ari gara, asimilazioaren aurreko egoera zahar batez mintzo zaigu.

2. Garai batean Auñamendiren inguruko lurretan era berera deitzen ziotela hemengo mendi erraldoiari, antzeko erroak aurkitu baititugu alde honetan guztietan. Erro guztiak bateragarriak gertatzen ez diren arren, eta dibergenteak dirudiketen arren, nabaritzen da jatorri partekatu bat dutela guztietan ezaugarri komunak aurkitzen baititugu: izen motz bat izaten da beti, bokal irekiaz hasten dena eta sudurkari bat ondoan duena, zenbaitetan sabaikariaz, beste batzuetan hasperenketaz lagundurik (Ania, Ahüñe, Añie, Anai, etab.).

3. Herri etimologiak ‘Ahüñeren mendia’ dela dioskun arren, auzia irekita dago azpian datzan jatorrizko izenerako bidea lazgara baita, eta aukera anitz dauden arren, ez dago bat hautatzeko modurik. *Pic d’Anie* mendiaren izenaren aldaera anitz daude (besteak beste, *Anie* forma orokorra, *Ania* aldaera, *Añelarra* Izaban, etab.). Herri etimologia mendi honen gailurrean sorginak bizi zirelako ustearekin bat dator, hala eta guztiz ere, antroponimo bat egon

liteke oinarrian (Anson *Añanos* deitura dago eta xv. mendean *Nay* goitizena zen Izaban). Izan ere, antroponimo bat izkutatzen dela dirudi zenbaitetan, lur hauen jabea izan zitekeenarena, edo artzain batena (*Annius*, *Annia*, *Anicus*, *Annici*, *Hanni*, *Anaia*...). Beste batzuetan, analisi fisiografikoari garrantzia emanez, lurraren ezaugarriei loturiko erro bat egokiagoa litzatekeela dirudike (**ani(t)zo* / **ane(t)z*), baina ezin da jakin. Orobat, ezin da ahaztu Pirinioko zenbait lekutan (*a*)*ny*-, (*a*)*ñ*- taldearen jarraitzaileak ditugula eta erromatarren aurreko erro baten aurrean egon gaitezkeela.

4. *La Arra* edo *Larra*, hizkuntza ezberdinetako izenak dira leku bat bera izendatzeko, kontzeptu bat bera adierazteko. *Larra* euskal izena intuitiboki eusk. *larre* oinarriarekin lotu ohi da, baina, agian, *La Arra* bezala ulertu beharko da, erdaraz hori baita gailentzen den forma; hala eta guztiz ere, herrien arteko desadostasunak eta gatazkak aipatu dira artikulu honetan lurraren jabegoa eta hiru behien zerga dela eta, eta bitxi da Larran *La Contienda* izeneko aurkintza baitago, eta *contienda* hitza eta euskarazko *aharra* elkarren itzulpenak dira. Kointzidentziak besterik ez dira, aski ziur, baina era berean, zenbaitetan *Larra* aurkintzaren izena *elarra* bezala ahoskatua entzun dugu (*Elarrondo*, *Elarra*) eta Larran, era berean, *El Común* izeneko leku bat dago. Biak (*elarra*, hau da, 'herri larra') eta *común* sinonimoak dira.

5. *Auñamendi* izena literaturaren bitartez hedatu da, eta Xahoren liburuari esker Pirinio osoa izendatzeko erabiltzen da egun. Berez, Xahok ibiltzen duen aldaera ez da *Auñamendi*, *Ahuñemendi* baizik, baina egia da *Ahugnamendi* dela Cassiniren kartan dokumentatzen den lehena (1750) eta xix. mendeko Charpentier, Juncker eta Malte-Brun egileen lanetan agerten diren aldaerak, grafiak gora-behera.

6. Herri ezberdinek mendi berberari izena emateko dituzten bestelako moduei dagokienez, eragin ardatz garbiak marraz litezke. Alde batetik ibar batzuk Pirinioz haraindian daude eta beste batzuk honaindian, zatiketa honek ardatz sendo bat eragingo lukeela eman lezake, iparraldean dauden artean ardatz argi bat, eta hegoaldean dauden artean beste bat, aurrekoa bezain sendoa. Hala eta guztiz ere, gauzak hala ez direla dirudi; izan ere, ardatz honetako lehenengo alderaketak, Zuberoako eta Bearnoko aldaeren artean egin daitekeenak, antzekotasun txiki bat erakus lezake Xahoren *Aihnie* aldaeraren eta kartografian jasotzen den *Anie* aldaeraren artean; baina kontuan hartzen badugu, oro har bearnesez [anájo] ebakitzen dutela, antzekotasun txiki hori bera ere guztiz desitxuratzen da. Hegoaldean antzeko gauza bat gertatzen da, Ansoko dokumentazioan jasotzen diren aldaerak, *Anay*, *Nay*, oro har, esan daiteke Espainiaren eta Frantziaren arteko mugen hitzarmenean aipatzen den *Ania* aldaerarekin bat datozela, baina, aldiz, nekez batu daitezke Erronkarin erabiltzen diren *Añe*, *Añi*, *Añié* aldaeren sailarekin.

Aldiz, anitzez interesgarriagoa da sartalde-ekialde banatzen dituen ardatza. Sartaldean Euskal Herriko lurak daude, ekialdean, berriz, erdal erro-

mantzeetako lurrak, eta bi taldeek Auñamendiz alde batean, nahiz bestean lurrak izaki. Kasu honetan, nabaria da Zuberoako *Ahüñe* aldaerak Eronkariko *Añe* aldaerarekin duen lotura, biek sudurkari sabaikaria dute eta biek herri etimologiak eraginda esanahi bera izan dezakete. Bestalde, erdal herrien artean ere lotura dagoela antzeman daiteke, haien aldaeren artean bakar batek ere ez du sabaikatzerik, ezta hasperenketarik ere.

Laburbiduz:

Ipar-Hegoko leku izenen artean lotura dagoela antzematen da:

1. zub. *Ahüñe* / erronk. *Añe* (*Añelarra*, *Añimerkandia*).
2. asp. *Anie*, *Anaie*, bar. *Ania* / ans. *Anay*, *Nay*.

Sortalde-Sartaldeko leku izenen artean nekez antzeman daiteke lotura:

1. zub. *Ahüñe* / bar. *Anialarra*, asp. *Anie*.
2. erronk. *Añe* / ans. *Anay*, *Nay*.

Salbuespena, Ansoko *Añanos* deitura dateke, izenak duen sudurkari sabaikariak sartaldekoen sailera hurbiltzen baitu aldaera.

7. Hitzen ordenari dagokionez, toponimoaren osagaiak antolatzeko modu berezia dago gure aldean; izan ere, Izaban toponimo hauek ditugu: *Añelarra* (*Anie-Larra*), *Añibarkandia* (*Anie-Brakandia*), *Belagoa-Bagomalta*, *Belagua-Izeidoikoerreka*, *Belabarze-Sorondoa*; Uztarrozen, *Irigoién-Saisa*; Burgin, *Burkilarrezia*, *Burgillarezia*. Erdaraz, berriz, alderantziz aipatzen dira bi elementuak: *Les Arres d'Anie*, *Sierra Longa de Ania*, *Las Arras de Bal de Roncal*, *La Arra de la Villa de Burgui*.

Auñamendiren izenaren jatorrian zer dagoen jakin gabe jarraitzen dugun arren, bere ikerketak intereseko irakaspenak ekarri dizkigu; beharbada, garrantzitsuena, euskara mantendu den lurretan izenen arteko lotura ez dela erabat desitxuratu; aldiz, erromantzeak hartu dituen lurrek beste bide bat hartu dutela, garrantzi handirik izan gabe Auñamendiz iparraldean egon, edo hegoaldean. Harreman bereziak eraiki dituzte auzo ibarren artean.

Herriak ukipenean daudenean, haien arteko harremanak sortu eta indartu egiten dira. Halere, garrantzi handikoa da, komunikazioa benetan eraginkorra izateko, hizkuntza bat bera izatea, hizkera ezberdinez jantzia nahi bada, baina bera izatea. Izan ere, erabiltzen ditugun hizkuntzen arabera erlazio berriak sortzen dira, izenak beste era batera erabiltzen hasten dira, arau fonetiko eta sintaktiko berriak ezartzen dira eta zaharrak bazterrean gelditzen dira, *Añelarra* eta *Belagoa-Bagomalta* toponimoen kasuan bezala, *Les Arres d'Anie* edo *La Mata de Hayas* hedatu direlako Baretosen lehenengoa, Izaban bigarrena.

Auñamendiren izenaren kasuan bezala, hizkuntza berrien garapenen ondorioz eta menderen mendetako bilakaera bortitzek eraginda, izenaren jato-

rrizko itxura ezabatu zaigu, eta Babelen bezala, nahastu dira herrietako hizkuntzak eta beren hiztunen mundua ikusteko eta izendatzeko modua. Anitz modu ezberdin sortu dira egitate berari izena emateko. Herri ezberdinak dira, hizkuntzak ezberdinak eta, ondorioz, izen ezberdinak. Baina, begiratu laxo eta azkar bat emanik ere, zerbait komuna datzala nabaritzen da aldaera horien guztien azpian, arrunt zaila dena azaleratzeko. Ez dugu lortu, eta hala eta guztiz ere aldaerak hamaika izan arren, Iona Gorrik bere nahiera zaintzen edo zigortzen duen lur zati hau xeheki aztertuz gero, hain ezberdinak ez direla esan liteke.

Bukatzeko, Zuazok (2008) gogoeta hau oparitzen digu: «Konturatu nintzen ipar Euskal Herrian euskara anitz galdu dela, baina gelditzen diren euskaldunek bata bestearekin hartu-eman sendoa dutela». Lur hauetan antzeko gauza bat gertatu da, Erronkarin euskara zaharra galdu zen, baina berria hedatzen ari da, eta bide honetan ez da inoiz ere galdu Zuberoarekin izan duen lotura sendoa. Beste lurretan antzinako batasun hura galdu baten ere, zerbait gelditu da, antzinako elkertasun baten garren txingarrak eta zirtak. Oso kontuan izaten dituzte kallesek beren auzokoak; izan ere, Auñamendiko gailurretik ahüñeren bekereke oraindik aditzen da Bearnon, Aragoi eta Zuberoaren eta Nafarroaren bitartez, Euskal Herri osoan.

Informatzaileak

Aspe. Soubie-Casavielle (elkarrizketaren urtea, e.u. 1994). Jean Soubie-Casavielle jauna (jaio, 1925), abeltzaina (Léès-Athas).

Bidankoze. Pasquel (e.u. 1995): Crisanto Pasquel Ornat jauna (1920), almadia-ria.

Barétons-Barétous. Lonné-Peyret (e.u. 1994). Jean-Marie Lonné-Peyret jauna (1915), Arette-Eretako alkate ohia eta ohorezko alkatea.

Burgi. Zabalza (e.u. 1992): Carlos Zabalza Elizalde jauna (1913), abeltzaina. Tolosana (e.u. 1986): Eusebio Tolosana Alastuey, Modesto (1906-1989), almadiazaina.

Erronkari. Galé (e.u. 1992): Arturo Galé jauna (1929), udal langilea.

Izaba. Anaut-Uhalde (e.u. 1994): Concepción Anaut Hualde andrea (1946), *Fonda Tapia* ostatuaren jabea.

Bake-Salbotx (e.u. 1992): Justo Baqué Salvach jauna (1913), bidegintzako langilea.

Baraze (e.u. 1993): Lázaro Barace Hualde jauna (1907), almadia-ria.

Uhalde (e.u. 1986): Julio Hualde jauna (1934), artzaina, Iruñeko *Ciclos Hualde* dendakoa.

Tapia (e.u. 1986): Oreste Tapia jauna (1901), Izabako alkate ohia.

Urzainki. Nekotx (e.u. 1993): Nicolás Necochea «Argonz» jauna (1908), egurgilea eta abeltzaina.

Uztarroze. Kabila (e.u. 1993): Jesús Orduna «Kabila» jauna (1950), gaztangilea.

Labairu (e.u. 1993): Manuel Labairu Lasa jauna (1919), abeltzaina.

Erabilitako laburdurak

- AUA: Ansoko Udal Artxiboa.
 CDN: Club Deportivo Navarra-Nafarroako Kirol Taldea (1972 eta 1980ko kartografia).
 DCECH: Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico (ik. Coromines, Joan eta Pascual, J. A. 1972).
 EAT: Erronkari eta Ansoko Toponimiaz (ik. Lopez-Mugartza 2008).
 EBNA: Erronkaribarko Batzar Nagusiko Artxiboa.
 EDA: Editorial Alpina (1992ko kartografia).
 EODA: Euskal Onomastikaren Datutegia. Euskaltzaindia. https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_ecoeoda&task=bilaketaPortada&Itemid=795&lang=es
 GPVN: Geografía general del País Vasco-Navarro (ik. Altadill 1916).
 IGNEF: Frantziako Institutu Geografiko Nazionalea (1987ko kartografia).
 KAT: Katastroa.
 NPA: Nafarroako Protokoloen Artxiboa.
 NTO: Nafarroako Toponimia Ofiziala (ik. Euskarabidea, 2020).
 OEH: Orotariko Euskal Hiztegia (ik. Mitxelena 1990 eta ond.).
 PADA: Pirinio Atlantikoak Departamentuko Artxiboa.
 SGE: Espainiako Armadaren Zerbitzu Geografikoa (1951 eta 1977ko kartografia).
 TLEF: Gobierno de la Provincia de Navarra. Tratado de límites entre España y Francia y convenios adicionales. 2 de Diciembre de 1856. En vigor el 15 de Abril de 1859. El Gobernador de la Provincia á los Alcaldes de los Pueblos Fronterizos. Pamplona 1 de Junio de 1859. Firmado el Gobernador: Trinidad Sicilia.

Bibliografia

- Alli, J. C., 1989, *La mancomunidad del Valle de Roncal*, Iruñea, Nafarroako Gobernua.
 Altadill, J., 1916, *Geografía general del País Vasco-Navarro, Reino de Navarra*, Bartzelona [berrarg. 1981, Bilbo, Gran Enciclopedia Vasca].
 Andolz, R., 1972, *Diccionario Aragonés*, Zaragoza, Librería General.
 Artola, K., 1977, Erronkariko uskararen azken hatsak... eino're !!, *FLV* 25, 75-107.
 —, 1980, Erronkariko 'uskara'ren azken hatsak... oraino're!, *FLV* 34, 49-85.
 Azkue, R. M., 1905, *Diccionario vasco-español-francés - Dictionnaire basque-espagnol-français*. Bilbo.
 Barandiaran, J. M., 1954, Euskal Mitologia ikaspidetako. *Euzko Gogo*, V. urtea, 11-12 zenbakia, azilla-lotazilla.
 Belasko, M., 2000, *Diccionario etimológico de los nombres de los montes y ríos de Navarra*, Iruñea, Pamiela [ik. halaber, <http://mikelbelasko.blogspot.com>].
 —, 2004, Toponimia y panorama lingüístico de la Ribera de Navarra y comarcas circundantes, in R. Jimeno Aranguren & J. K. Lopez-Mugartza (arg.), *Vasculence y romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*, Iruñea, Nafarroako Gobernua, 55-78.
 Camino, I., 2018, Hizkuntza-ospearen eta eragin lektalaren zirurikak Ipar Euskal Herriko jende, mintzo eta idazkietan, *ASJU* 52, 93-131.

- Caro Baroja, J., 1946, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. Acta Salmanticensia, I, Salamanca, Universidad de Salamanca [berrarg. 1990, Txertoa].
- Carrasco, J., 1973, *La población navarra en el siglo XIV*. Colección Histórica de la Universidad de Navarra, XXIV, Iruñea, Nafarroako Unibertsitatea.
- Cassini, C.-F., 1750, *Composite: Carte de France. Levée par ordre du Roy*. Paris: Le Roy, le Jeune David Rumsey Historical Map Collection. Cartography Associates.
- Chaho, J.-A., 1836, *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des basques (1830-1835)*, Paris, Arthus Bertrand [berrarg. zubereraz, 2014, Jakes Sarraillet, *Nafarroako bidajea*, Maule, Sū Azia. / euskara batuaz, 2018, Jakes Sarraillet & Xabier Zabaltza, *Bidaia Nafarroara euskaldunen oldartzearen denboran (1830-1835)*, Baiona, Maiatz].
- Charpentier, J. de, 1823, *Essai sur la constitution géognostique des Pyrénées*, Paris, Levrault.
- Chausenque, V. De, 1895, *Les Pyrénées*, 2. liburuki [berrarg. 1985, Toulouse, Sirius].
- Ciérbide, R., 1993, *Censos de población de la Baja Navarra*. Patronymica Romanica, 7, Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- & J. Santano, 1990-1995, *Colección diplomática de documentos gascones de la Baja Navarra (Siglos XIV-XV)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- Coromines, J., 1965, *Estudis de toponímia catalana*, I. [II. 1970], Bartzelona, Barcino.
- & J. A. Pascual, 1972, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madril, Gredos [laburdura, DCECH].
- Dilthey, W., 1883, *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, Leipzig, Duncker & Humblot [2. arg. 1949, *Introducción a las Ciencias del Espíritu*, México, Fondo de Cultura Económica].
- Estornés Lasa, B., 1985, De toponimia roncalesa, *Oihenart* 4, 379-388.
- Euskaltzaindia, 2020, *Euskal Onomastikaren Datutegia* [laburdura, EODA].
- Euskarabidea, 2020, *Nafarroako Toponimia Ofiziala*, Iruñea, Idena [laburdura, NTO]. <https://administracionelectronica.navarra.es/toponimia/?lang=eu>.
- Gessner, C., 1610, *Mithridates Gesneri, exprimens differentias linguarum, tum veterum, tum quæ hodie, per totum terrarum orbem, in usu sunt*. Caspar Waserus recensuit & Libello commentario illustravit, Tiguri, Typis Wolphianis.
- Goihenetxe, E., 1966, *Onomastique [et peuplement] du Nord du Pays Basque (XI-XV siècle)*, Bordele [arg. 2011, X. Videgain, Bilbo, Euskaltzaindia].
- Grosclaude, M., 1986, *Le Béarn. Témoignages sur 1000 ans d'histoire*, Orthez, Per Noste.
- , 1991, *Dictionnaire toponymique des communes du Béarn*, Escòla Gaston Febus, Paue, Imprimerie des Pays de l'Adour.
- González Guzmán, P., 1953, *El habla viva del Valle de Aragón*, Zaragoza, Instituto de Estudios Pirenaicos.
- Homobono, J. I., 1989, Romería de San Urbano de Gaskue. Expresiones de religiosidad, sociabilidad y reproducción de identidades colectivas, *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, 54, 405-502.
- Hudson, R. A., 1981, *La sociolingüística*, Bartzelona, Anagrama.
- Humboldt, W. F. v., 1836, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues: und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin, Druckerei der Königlichen Akademie der Wissenschaften [1990, *Sobre la diversidad de la estructura del lenguaje humano y su influencia sobre el desarrollo espiritual de la humanidad*, Madril, Anthropos].

- Ibarra, O., 1996, Bonarparteren sailkapena eztabaidatuz, *FLV* 71, 71-86.
- Idoate, F., 1977, *La Comunidad del Valle de Roncal*, Iruñea, Nafarroako Foru Aldundia.
- Iribarren, J. M., 1984, *Vocabulario navarro*, Iruñea, Príncipe de Viana [1. arg. 1958].
- Irigoin, A., 1957, Cartas de Mariano Mendigacha a D. Resurrección María de Azkue, Escritas en vascuence roncalés y en castellano, *Euskera* 2, 119-170.
- , 1986, *En torno a la toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbo, Deustuko Unibertsitatea.
- , 1986-1995, *De re philologica linguae vasconicae*, Bilbo, Deustuko Unibertsitatea.
- Jerez Martín, M. P., 1972, ik. Ubieto 1972.
- Jimeno Aranguren, R. & Lopez-Mugartza, J. K. (arg.), 2004, *Vascuence y romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*, Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- Jimeno Jurío, J. M., 1987, *Toponimia histórico-etnográfica de Tafalla*, Oihenart 9, 1-266. [2. arg. 1989].
- , (zuzend., 1994). *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza, Toponimia y Cartografía de Navarra, Erronkari Ibarra*, XIV. liburukia, Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- Kabila (2008). Grabado de Koldo Artola. Jesús Orduna arg. *Kabila Enea, Ekia Gazta Uztarroze*. Eskuragarri, http://www.quesoroncalekia.com/noticia/Grabado_de_Koldo_Artola.html
- Kuhn, A., 1936, *Der Hocharagonesische Dialekt*, Leipzig.
- Knörr, H., 1991, Acerca de la normativización de la Lengua Vasca, *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca* 1, 145-164.
- Lemoine, J., 1977, *Toponymie du Pays Basque Français et des Pays de l'Adour, Landes, Pyrénées Atlantiques, Hautes-Pyrénées*, Paris, Picard.
- Lespy, V., 1892, *Dictons et Proverbes du Béarn paroemiologie comparée*, Pau, Imprimerie Garet.
- Lopez-Mugartza, J. K., 1993, Izabako lekuizenak. *FLV* 63, 273-324.
- , 2004, Roncal, Ansó y Barétous (Bearn), tres zonas pirenaicas en contacto, in R. Jimeno Aranguren & J. K. Lopez-Mugartza (arg.), *Vascuence y romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*, Iruñea, Nafarroako Gobernua, 197-278.
- , 2008, *Erronkari eta Ansoko toponimiaz*, Bilbo, Euskaltzaindia. [laburdura EAT]
- , 2014, Era Tabla d'eths Tros Rouyes vs. el Archivo de la Junta General del Valle de Roncal y la Sentencia Arbitral del Tributo de las Tres Vacas guardada en los Archivos Departamentales de los Pirineos Atlánticos, *Huarte de San Juan* 14, 187-218.
- Luchaire, A., 1874, *Remarques sur les noms de lieux du Pays Basque: Extrait du compte-rendu des travaux du Congrès Scientifique de France*, Pau, Vignancourt.
- Madoz, P., 1846, *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madril.
- Malte-Brun, 1832, *Précis de la Géographie Universelle*, Paris, Aimé André.
- Menéndez Pidal, R., 1968, *Toponimia Prerrománica Hispana*, Madril, Gredos.
- Mitxelena, K., 1949, Voces vascas, *Emérita*, 17, 195-211.
- , 1953, *Apellidos Vascos*, Biblioteca Vascongada de los Amigos del País [lan hone-tan, 1973, 3. arg. Donostia, Txertoa].
- , 1954, La posición fonética del dialecto vasco del Roncal, *Via Domitia* 1, 130-157. [berrarg. 1988, in *Sobre Historia de la Lengua Vasca*, 273-297].

- , 1985, *Fonética Histórica Vasca*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia [3. berrarg.].
- , 1990 eta ond., *Orotariko Euskal Hiztegia*, Bilbo, Euskaltzaindia [laburdura, OEH].
- Montoliu, M., 1922, Els noms de rius i els noms fluvials en la toponímia catalana, *Butlletí de Dialectologia Catalana*, urtarrila-abendua, 1-33.
- Mujika, L. M., ap. Belasko (2010).
- Oihenart, Arnaut (1657). *Les Proverbes Basques* (ap. Azkue 1905).
- Orpustan, J.-B., 1990, *Toponymie basque: nom des pays, communes, hameaux et quartiers historiques de Labourd, basse Navarre et Soule*, Centre d'Études Linguistiques et littéraires basques, Bordele, Presses universitaires de Bordeaux.
- Pagès, J., 1983, Remarques sur deux toponymes pyreneens: Le Pic d'Ansabere et le Col d'Anaye (Pyrenees Atlantiques), *Cuadernos de Investigación Filológica*, 9, 109-114.
- Palay, S., 1932, *Dictionnaire du bearnais et du gascon modernes*, Paue [berrarg. 1991, Paris, Eds. du Centre Nat. de Recherche Scientifique].
- Peillen, Tx., 1989, Toponymie gasconne en Pays Basque et basque en Béarn limitrophe, *Langues en Béarn, Cahiers de l'Université*, Okzitaniako Tolosa, Presses Universitaires du Mirail, Université de Toulouse-Le Mirail, 107-128.
- Planas, X., C. Gascón, J. K. Lopez-Mugartza & M. Belasko, 2019, *Anàlisi fisio-gràfica de topònims andorrans d'arrel prerromana. Una visió propera i tècnica a través dels noms de lloc*, Andorra la Vella, Andorrako Gobenua.
- Raymond, P., 1863, *Dictionnaire topographique, Béarn et Pays Basque*, Paris, Imprimerie Impériale.
- , 1873, *Le cartulaire de Saint-Jean-de-Sorde*, Paris & Paue, Ribaut.
- Rohlf, G., 1935, *Le Gascon. Études de philologie pyrénéenne*, 3. berrarg. Marrimpouey Jeune & Tübingen, Niemeyer, 1977.
- Rymer, T., 1727, *Foedera, Conventiones, Literae, et Cujuscunque Generis Acta Publica Inter reges Angliae, Et Alios quosvis Imperatores, Reges, Pontifices, Principes, vel Communitates... Accurante Thoma Rymer, Ejusdem Sereniffimae Reginae Historiograph*, Editio Secunda. Tomus XII, Londini, per J. Tonson.
- Salaberri, P., 1994, *Eslaba aldeko euskararen azterketa toponimiaren bidez*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- , 2004, *Nafarroa Behereko herrien izenak*, Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- , 2005, Garazi herri baten izenaz: «Ainhize vs. Ainhiza», *Euskera*, 50.2, 847-850.
- , 2011, De toponímia vasco-pirenaica: sobre el sufijo -otz-, -oz(e). *Nouvelle Revue d'Onomastique* 53, 33-64.
- Salanoubat, H., 1952, *La Bere Adroumide*, Ecole Gastou-Febus, Paue, Marrimpouey.
- Sanz, F., 1993, *Maderistas y almadieros de Roncal, 1945-55*, Iruñea, egilea argitaratzaile.
- Sapir, E., 1958, *Culture, Language and Personality*, Berkeley, University of California Press.
- Satruestegi, J. M., 1963-64, Vocabulario popular, *Euskera* 8-9, 255-283.
- Séguy, J., 1952, Toponymes du versant Nord des Pyrénées d'origine botanique, *Actas del Primer Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos (Donostia, 1950)*, Zaragoza, CSIC, 33-50.
- , 1954-66, *Atlas Linguistique et ethnographique de la Gascogne*, Paris, CNRS.
- Tratado de Límites entre España y Francia (1856-1859) [laburdura, TLEF].
- Txillardegi, 1978, *Euskal Herritik erdal herrietara*, Amorebieta, egilea argitaratzaile.

- Ubieto, A., 1972, *Toponimia Aragonesa Medieval*, Institución Fernando el Católico, Valentzia, Anubar.
- Whorf, B. L., 1940, Science and Linguistics, *Technology Review* 35, 229-231 eta 247-248.
- Xaho, A., 1836, ik. Chaho.
- Zuazo, K., 1987, Koldo Mitxelenaren ekarria euskararen batasun bidean, *Egan* 40, 155-181.
- (arg.), 2000, *Dialektologia gaiak*, Gasteiz, Arabako Foru Aldundia.
- , 2008, Hizkuntza sendo bat nahi badugu, batua eta euskalkiak, denak atera behar dira aurrera. *Argia* 2008/X/16. Eskuragarri <https://www.argia.eus/albisteak/koldo-zuazo-hizkuntza-sendo-bat-nahi-badugu-batua-eta-euskalkiak-denak-atera-behar-dira-aurrera>

Hizkuntza-aldakortasuna euskaran. Nafarroako bi udalerritako emaitzak eta ondorioak

Oihana Lujanbio

Laburpena

Euskalkiak elkarren artean eta euskara batuarekin harremanean daude; leku bateko hiztunak beste lekuetakoekin elkarreraginean daude, geroz eta gehiago. Horrek zein eragin du euskal hizkeretan? Ikerketa honetan, bariasionismoaren metodologia baliatu da euskararen gaur egungo joerak hobeki ulertu nahian.

Hizkeraren aldaketa aztertzeko garaian, kontuan hartzekoa da udalerriko hiztunen euskararen ezagutza-maila, ez baita berdin % 90ekoa edo % 50ekoa izatea. Euskararen bi arnasmune ikertu dira hemen, horietan ere hizkera aldatzen ari dela sumatuta, aldaketa hori zenbatekoa den eta zerk eragiten duen aztertzeko.

Emaitzetan ikusi da udalerrri hauetan hizkuntza aldatzen ari dela, baina ez dagoela erabateko etenik adinekoen eta gazteen artean. Aldaketaren erritmoa eta norabideari dagokionez, joera bat antzematen da hizkuntza-aldagaien nolakotasunean: gainbehera gehien duten ezaugarriak euskara batuan eta erdialdeko euskaran ez dira erabiltzen.

Hitz gakoak: soziolinguistika, hizkuntza-aldakortasuna, euskalkiak, euskara batua, erdara, makulu-hitzak.

Sarrera

Zerk eragiten du hizkuntzaren aldaketa? Zergatik eusten diete leku batzuetan gehiago bertako ezaugarri linguistikoei eta beste batzuetan gutxiago? Euskara batuak zenbateko eragina du gure eguneroko hizketan? Horrelako galderekin ekin nion tesi-lanari, euskara bizi-bizi duten herrietako hizkerak ikergai hartuta. Artikulu honetara tesiaren muina ekarri da (Lujanbio 2016).

Munduko gainerako hizkuntzak bezala, euskara etengabeko doitze- eta eraldatze- prozesuan bizi da, bai hizkuntzaren barrenko joeren eraginez, eta baita hizkuntzaren inguruko indarren eraginez ere. XX. mendean eraldatze-prozesu horretan elementu garrantzitsu bat sartu da: euskara batuaren sorrera,

ofizialki 1968an. Euskara batua sortu eta erabili egin da eta onura nabarmenak ekarri ditu horrek (Zuazo, 2008: 200-201). Azken batean, euskarak egunerokoan behar dituen hainbat funtziotarako tresna beharrezkoa da euskara batua. Era berean, euskal hizkerak baturantz aldatzen ari direla dirudi, baina hizkera guztiek ez dituzte joera berberak erakusten. Hori da gure hipotesia bederen. Lan honetan joera diferente horiek aztertuko dira, aldaketaren ulermenean pauso bat eman nahian. Horretarako, ezaugarri zehatz batzuk biltzen dituzten bi udalerrri hartu ditut aztergai: Goizueta eta Araitz-Betelu. Hango hizkerak adinekoek eta gazteek nola erabiltzen dituzten aztertuko da lanean zehar. Gazteleraren eragina ere aintzat hartu da, hiztunek erabili dituzten erdarazko esaldiak eta makulu-hitzak aztertuz.

1. Soziolinguistikaren ikuspegia lan honetan

Soziolinguistika oso ikergai zabala da. Bere erroak dialektologian, hizkuntzalaritza historikoan eta hizkuntza-kontaktuan ditu, soziologia eta psikologiaren eragin nabarmenarekin (Koerner 1991). Tradizionalki, ikerketaren helburuen arabera, bi termino erabili izan dira: *soziolinguistika* eta *hizkuntzaren soziologia*. Aurrenekoak ikerketaren fokoa hizkuntzan dauka —hizkuntza aztertzen du bere testuinguru sozialean—, eta bigarrenak hizkuntzaren interpretazio soziala azpimarratzen du (Tagliamonte, 2006: 3-4). Ikerketa honetan erabiliko den soziolinguistikaren ikuspegia hizkuntzaren aldaketari begira ariko da, alegia «soziolinguistika hertsia» deitu izan dena da lan honen eremua.

Egunero erabiltzen dugun hizkuntza sistema egituratu bat da, egituratua egon arren, aldatzen ari dena. Aldaketa hori ikertzeko gure lanean «hizkuntza-aldakortasuna eta aldaketa» (*language variation and change*) deitzen den ikerbidearen metodologia erabili da. Hemen *hizkuntza-aldakortasuna*, *soziolinguistika bariazionista* edo *bariazionismoa* terminoak erabiliko dira metodologia hori adierazteko. Soziolinguistika bariazionistaren aitzindaria den William Laboven esanetan (1980: 728), aldaketa hizkuntzak berezkoa (*inherent*) duen zerbait da. Eta ikerbide honek aldaketa hori nola gertatzen den aztertu nahi du.

Ikerketa soziolinguistikoak hiri nahiz herriak aztertzeke baliagarri direla koan egin da ikerketa hau (Camino, 2009: 265): «Hizkuntzaren aldetik erki-dego bat, dela nekazari girokoa dela hiritarra, nola egituratzen den ezagutzea da ikerketa soziolinguistiko baten helburua, hau da, hizkuntza-jarrerak gizar-te-egitura nola islatzen duen kuantitatiboki neurtzea».

Hizkuntzaren aldaketan eragiten duten hizkuntza-eragileak eta gizarte-eragileak aztertu ohi dira diziplina honetan. Gizarte-eragileekin batera, hizkuntzaren barruko eragileak ere garrantzitsuak dira, aldaketaren prozesua

azaldu egiten dutelako (Tagliamonte, 2012: 71-99). Lan honetan, beraz, hizkuntza-aldakortasunaren tresnak erabiliko dira aldaketa hori nola gertatzen den aztertzeko, eta horretarako hizkuntzaren barneko eragileak eta testuinguru sozialak kontuan hartuko dira.

Euskal Herrian hizkerei eta euskalkiei buruz egindako lan gehienak lan dialektologikoak izan dira. Lan dialektologikoen baitan biltzen direnak dira geografiaren arabera (maila diatopikoan) euskararen aldaketa aztertu duten lanak. Horietan ikuspegi soziolinguistikoa ere erabili dute batzuek, eta beste batzuk ikuspegi horren beharra azpimarratu dute. «Ikuspegi soziolinguistikoa» esatean, gizarte-eragileen araberrako (maila diastratikoa) eta erregistroen araberrako (maila diafasikoa) aldaketa ikertzen dutenak biltzen dira. Euskal Herrian, gizarte-eragileak aztertzen dituzten lanak hasi dira loratzen azkenaldian. Gure lana hemen kokatzen da.

Garbi dago euskalkiek eta batuak beren lekua behar dutela, euskararen aberastasun eta osasunerako. Ikerketa honetan, aztergai diren udalerrietako hizkerak euskara batuaren, erdialdeko euskararen eta erdararen artean zein leku duten aztertuko da.

2. Ikerketako herriak eta hipotesiak

Euskal Herriko tokian tokiko hizkerak aldatzen ari direla gauza jakina da, baina gure ustez, aldaketa hori ez da berdina leku guztietan. Hori hala den edo ez ikusteko bi udalerriren arteko konparaketa egingen da lan honetan. Kanpoko eragileei dagokienez, ahalik eta diferentzia gutxien izango dituzten bi herri bilatu dira. Horrela, diferentziarik balego, zeren araberrakoa den errazago jakin ahal izateko. Goizueta eta Araitz-Betelu dira udalerri horiek, antzekoak direnak ezaugarri orokorretan: oso herri euskaldunak dira (% 90etik goitiko ezagutza dute), txikiak, nafarrak, antzeko orografia menditsua dute, Gipuzkoarekin muga egiten dute eta hangoekin harreman estua dute.

Aldi berean, herriok desberdinak dira egoera demografikoari dagokionez. Goizuetak gainbehera demografiko handia izan du eta du gaur egun ere; urte gutxitan biztanleria asko jaitsi da. 1975ean 1.347 biztanle bizi ziren eta 2014an 747. Beraz, 40 urtetan 600 pertsona gutxiago daude errolatuta Goizuetan. Araitz-Betelun, ordea, azkenaldian ez dago biztanle galerarik. Mantentze hori 1996tik da nabarmena bereziki, nahiz eta Betelun 1960tik aurrera ere beherakada oso txikia izan den. Bertako gazte asko udalerrian bizitzen gelditzen da, eta gai horrek ez du kezka handirik sortzen bertakoen artean. Hemen Goizuetarekiko aldea dago, han galera sentsazio bat dagoelako.

Norberaren hizkeraren berezitasunaz ere oharren desberdina dute; gehiago ohartzen dira Goizuetan beren ezaugarri markatuez Araitz-Betelun

baino. Bi udalerrietan egindako elkarrizketen bidez aztertu da hiztunek beren hizkeren berezitasunari buruz zer pentsatzen duten. Adibidez, Gipuzkoa aldean bi lekuetakoei nabaritzen diete hizkeraz nafarrak direla, baina Araitz-Beteluko hiztun batzuek diote ez dakitela zertan. Tolosaldeko hizkeraren antzekotzat dute beraiena, eta Larraungotik desberdina.¹ Hori horrela bada, Araitz-Beteluko hizkera errazago urtu edo alda daiteke.

Desberdintasunak ikusi dira bi puntu horietan, beraz. Demografia alda-ketari eta hizkeraren gaineko hautemateari lotuta, lan honetako hipotesia da bertako hizkeraren egoera desberdina izango dela bi udalerrietan: giza-talde guztien euskara antzekoa izango da Goizuetan eta, aldiz, Araitz-Betelun be-launaldien arteko jauzia nabarmena izango da.

Hori aztertzeko, ikerketarako aukeratu diren gizarte-eragileen gainean lan-hipotesi batzuk eraiki dira. *Generoa*, *adina* eta *ikasketa-maila* eragileak dira horiek. Araitz-Betelun *herria* eragilea ere aztertu da, hemen herri bat baino gehiago izatean, herriaren araberaiko diferentziarik ba ote den ikusteko. Goizuetan *erdialdeko euskaldunekiko harreman-maila* ere aztertu da, horren arabera hiztunak aldaketarik egiten duen ikusteko.² Jarraian azaltzen dira lan-hipotesi bakoitzaren nondik norakoak:

1. Adinari dagokionez, gazteak adinekoak baino bertako hizkerako al-daera gutxiago erabiliko dituela da hipotesia. Bestela esanda, hiztuna zenbat eta gazteago izan, orduan eta bertako hizkeraren forma gu-txiago erabiliko dituela. Hori pentsatzeko arrazoia da gazteek euskara batuarekin (eskolan, ikus-entzunezko komunikabideetan etab.) eta er-

¹ Bildutakoaren beste adibide bat emateko, Beteluko neska-mutil batzuek esandakoa eka-
rri du. Mutila Iruñeko euskaldunek Araitz-Beteluko hizkera ulertzeko zailtasunez ari dela,
Araitz-Beteluko hizkera ez dela Goizuetakoa bezain «itxia» dio:

«Bai, bádaude batzuk [euskaraz] badakitela. Miño Iruñean euskeaz dakinak de, hasten
baza hitz eiten hemen bezala, eztizute ulertzen. Beaiak euskera báttuan ta... Gañea, hitzein
barra'aukezu poliki-poliki, bestela, eztizue ulertzen. Ta hoi gu..., bueno, igual gui iruittuko
zaigu, hemen ez geala oso itxik de. Goizuetan askoz itxigoak die euskeraz. (...) Ulertzeko
behintzet errexagoa [Araitz-Beteluko]. Bai, ta nik eztitut ulertzen askotan [goizuetarrak],
azkar hitzeiten ba(d)ue. Pues Iruñean berdiñe pasten zaie gukin. Ordun, juntatzen badie
Iruñekoa ta Goizuetakoa't ya... Pua!»

Antzera neska, irakasleez ari dela:

«Nik uste't hemen euskera bastante garbie daukeula, errex ulertzen dela, beño igual nik
galdera bat in da eziaten ulertzen. «Berriz errepikatuko didazu? (...) Oso grabea zen, oso
grabea zen. Ni goatzen naiz amai ta esatea, es que jo, hemen, etortzen da goizuetar bat ho-
nea eta es que vamos, ez, ez, eztue ulertzen ezta atzeaka».

² Araitz-Betelun ez da errepikatu eragile hau, *erdialdeko euskaldunekiko harreman-maila*,
adina eta *ikasketa-maila* eragileak korrelazionatuta daudela ikusi delako, bai Goizuetan eta
baita Araitz-Betelun ere; gainera, *adinak* eta *ikasketa-mailak* eman dituzte estatistikoki emai-
tza adierazgarriagoak. Goizuetan egin da aurrena azterketa eta gero Araitz-Betelun.

dialdeko euskararekin (eskolako irakasleak...) harreman gehiago izan dutela; zaharrek, aldiz, gaztelaniaz ikasi dute eskolan eta euskara batuarekin harremana geroago izan dute ikus-entzunezkoen bidez batez ere (gaztea / heldua / adinekoa).³

2. Generoa (emakumezkoa / gizonezkoa): emakumezkoak bertako hizkeraren forma gutxiago erabiliko ditu gizonezkoak baino. Hipotesi honen oinarrian dago, orain arteko azterketa soziolinguistikoetan, Mendebaldean ohikoa dela gizonezkoak gordetzailleago eta emakumezkoak berritzaileago agertzea.
3. Ikasketa-maila (altua / ertaina / apala): ikasketa-maila altua duenak bertako hizkerako forma gutxiago erabiliko ditu maila apalagoa duenak baino. Zenbat eta maila altuagoa, orduan eta bertako forma gutxiago. Hipotesi honetarako oinarria da ikasketa-maila altuagoa duenak kontaktu gehiago izan duela euskara batuarekin edo erdialdeko euskararekin, irakasleen nahiz ikasleen bidez. Adinekoen kasuan, eskola graduatua baino gehiago ikasi dutenak kanpora atera dira ikastera, gehienetan Gipuzkoa aldera.
4. Herria (Betelu / Arribe / Azkarate / Gaintza / Intza / Uztegi):⁴ herriaren tamaina, errepidearekiko hurbiltasuna eta Gipuzkoarekiko hurbiltasuna dira hemengo hipotesia eraikitzean gakoak. Betelun espero dugu aldakortasun gehien herriaren tamainagatik eta errepide nagusitik hurbil izateagatik; Arriben errepide nagusiarekiko eta Gipuzkoarekiko hurbiltasuna da gakoa; Azkaraten Gipuzkoarekiko hurbiltasuna; eta Gaintza, Intza eta Uztegin Gipuzkoarekiko hurbiltasuna txikiagoa da. Horregatik hurrenkerak hori. Bertako batzuek *Beierri* eta *Goierrri* deitzen diete herri horiei, behean edo goian daudela adieraziz. Goierrikoak dira Azkarate, Gaintza, Intza eta Uztegi, eta Beierrikoak Betelu, Arribe eta Atallu. Hizkuntza-aldagaiek herriaren arabera joerarik erakusten ote duten ikusiko da.
5. Erdialdeko euskararekin harremana (altua / ertaina / apala): erdialdekoekin harreman-maila altua duenak Goizuetako hizkerako forma gutxiago erabiliko ditu harreman-maila apala duenak baino. Emaizta progresioan joanen da. Hipotesi honen oinarrian dago erdialdekoe-kiko harreman horren bidez hiltuna bere hizkeratik kanpoko aldaerak ezagutzen eta bereganatzen joaten dela.

³ Hipotesiak azaltzean, parentesi artean jarri diren erantzun posibleen hurrenkerak garrantzia du; aurrena dagoenak aldakortasun gehiago izango duela espero dugu eta hurrengoak gutxiago..

⁴ Atallu ez dago zerrendan, Atalluko hiltunak ez dagoelako gure corpusean.

3. Metodologia

Ikerketa honen helburua da eguneroko hizkera aztertzea, erabiltzen den hizkuntza, hain zuzen. Horretarako, bi motatako aldagaiak aztertu dira hizkuntza-aldaketa neurtzeko: aldatzen ari diren hizkuntza-aldagaiak eta aldaketa horretan eragiten duten gizarte- nahiz hizkuntza-aldagaiak. Bien arteko zeinetaz ari garen argi izateko, aurrenekoak «aldagaiak» izendatu dira hemen eta bigarrenak «eragileak».

Analisi kuantitatiboaren eta kualitatiboaren onurak baliatu dira lan honetan (Juaristi 2003). Batez ere analisi estatistikoan oinarritzen den sozio-linguistika bariasionistaren metodologia erabiliko dugunez, estatistikatik aterako dira emaitza gehienak. Ikerketa honetan, aldaketa neurtzeko analisi estatistikoa egiteko *Rbrul* programa erabili da (Johnson 2010). Analisi estatistikoa egin ahal izateko baldintza batzuk bete behar dira, ordea: batetik, hizkuntza-aldagaiak gutxieneko maiztasun batez agertu behar dute gure corpusean. Bestetik, beren aldaerak hitzun guztiek edo gehienek erabili behar dituzte. Alegia, pertsona bakoitzak hizkuntza-aldagaietako aukerak bere hizkeran erabili behar ditu, adibidez, *eginen* eta *egingo*, edo *arrunt* eta *oso*. Biak erabili behar dituzte, ez bat bakarrik. Hizkuntzaren datuak askotan ez dira horrelakoak eta datu irregularrekin eragiketa estatistikoek erroreak ematen dituzte. Horrelakoetan eta analisi estatistikorako nahikoa datu ez dagoenetan, analisi kualitatiboaz baliatuko gara. Erdara eta makulu-hitza aztertzean ere analisi kualitatiboa egin da lan honetan.

Norbait hitz egiten ari dela, aldaketak egiten dituela nabaritu daiteke. Gauza berbera esateko modu diferenteak erabiltzen ditu, orain bat, gero bestea; horiek dira hizkuntza-aldagaiak. Hizkuntza-aldagaiak gauza berbera esateko dauden moduak dira. Aukeratutako hizkuntza-aldagaiak asko erabiliak izan behar dute, maiztasun handiko ezaugarriak direlako azterketarako egokienak (emaitza estatistiko fidagarrienak emanen dituztenak). Alde batetik, beraz, hizkuntza-aldagaiak daude eta, beste aldetik, gizarte- eta hizkuntza-eragileak. Aztertzen diren aldagaiak eta eragileak diferenteak izan daitezke, ikerketaren helburuen arabera. Segidan ikerketa honetan aztertu direnak azalduko dira.

Lan honetan aztertu diren gizarte-eragileak eta hizkuntza-eragileak ondorengo taulan bildu dira, erantzun posibleekin. Erantzun horiek parentesi artean daude, aldakortasun gehien agertuko duela aurreikusi duguna aurrea jarrita:

1. taula

Aztertu diren gizarte- eta hizkuntza-eragileak, erantzun posibleekin

Gizarte-eragileak	1. Hiztuna (1-19) ⁵
	2. Generoa (emakumea / gizona)
	3. Adina (gazteak / helduak / adinekoak)
	4. Ikasketa-maila (altua / ertaina / apala)
	5. Herria (Betelu / Arribe / Azkarate / Gaintza / Intza / Uztegi)
	6. Erdialdeko euskararekin harremana (altua / ertaina / apala)
Hizkuntza-eragileak Goizuetan	1. Aditza (<i>ibili / izan / ekarri / eman / esan / etorri / ikusi</i>) (<i>aferesia</i> hizkuntza-aldagaien)
	2. Aurretik bokala edo kontsonantea duen (kontsonantea / bokala) (<i>aferesia</i> hizkuntza-aldagaien)
	3. Hitza (<i>jai / jaingo / jangoiko / jator...</i>) (<i>y / j</i> hizkuntza-aldagaien)
	4. Joera-yoera (<i>j</i> egiteko joera / <i>y</i> egiteko joera) (<i>y / j</i> hizkuntza-aldagaien)
	5. Aldagai lexikoa (<i>arrunt_oso / bakotxa_bakoitza / benpe_behintzat / biño_baño / deus_ezer / eskuara_euskera / eztkit_eztakit / gunun_giñun / patu_jarri / zerbette_zeoze</i>) (<i>lexikoa</i> hizkuntza-aldagaien)
Hizkuntza-eragileak Araitz-Betelun	1. <i>e / o</i> amaierak (<i>e / o</i>) (artikuluaren kontrakzioa hizkuntza-aldagaien)
	2. Inguruneak (1 / 2 / 5 / 6) (<i>e / a</i> hizkuntza-aldagaien)
	3. Berezitasunak (<i>-a</i> itsatsidun hitzak / <i>j</i> bokalerdia aurretik / mailegu berriak / <i>i</i> eta <i>u</i> berriak / deklinabideko <i>-ra</i> eta <i>-ike(n)</i> / leku izena / berezitasunik ez) (<i>e / a</i> hizkuntza-aldagaien)
	4. Atzizkia bai / ez (atzizkia bai / atzizkia ez) (<i>o / u</i> hizkuntza-aldagaien)
	5. Atzizkia (<i>noiztik</i> kasua / <i>nondik</i> kasua / <i>zergatik</i> kasua / adberbioak) (<i>-ti / -tik</i> hizkuntza-aldagaien)
	6. Ondoren bokala / kontsonantea (bokala, kontsonantea (<i>j / g</i> ez besteak), <i>j / g</i> kontsonantea eta etena) (<i>-ti / -tik</i> hizkuntza-aldagaien)
	7. Pertsona (<i>gu / zu / zuek</i>) (<i>ga / gea</i> hizkuntza-aldagaien)
	8. Aditza-izenordaina (aditza / izenordaina) (<i>dena / dana</i> hizkuntza-aldagaien)
	9. Aldagai lexikoa (<i>biño_baño / ezer_deus / guzi_guzti / ongi_ondo / zerbatte_zeoze</i>) (<i>lexikoa</i> hizkuntza-aldagaien)

⁵ Kasu honetan, erantzunen zerrendaren ordenak ez du ikustekorik espero dugun aldakortasunarekin. Eragile honek estatistikarekin du zerikusia eta hitzun bakoitzaren barne-aldakortasuna neurtzeko hartzen da kontuan. Aldagai aleatorio bezala aztertzen da eta populazio osorako ateratzen diren ondorioak faltsuak izatea saihesten du. Adibidez, ez litzateke zuzena esatea emakume gazteek aldaera jakin bat erabiltzeko joera indartsua erakusten dutela, aztertutako datu gehienak emakumezko gazte bakar batenak baldin badira. Gure ikerketan hiztuna analisi estatistikoko guztietan aztertuko den eragilea izango da, aldagai aleatorio bezala, *mixed generalized linear models* deitutako estatistika eragiketen bidez.

Eragileetan bezala, hizkuntza-aldagaiaren aldaerak aurkeztean hurrenkera jakin bat erabiliko da: aurrena, aldaera zaharragoa (edo «bertakoagoa») paratu dugu, eta ondoren, berriagoa dena. Lehenengo hori bertako aldaeratzat hartu dugu, dela zaharrenek hori erabiltzen dutelako gehien, dela horrek bertako hizkerari kolorea ematen diolako.

Hizkuntza-aldagai horiek maiztasun diferentez agertu dira gure corpusen. Agertze-kopuru horrek analisi kuantitatiboa egin ahal izatea errazten du, esan bezala. Ondorengo tauletan, Goizuetan eta Araitz-Betelun aztertu diren hizkuntza-aldagaiak aurkezten dira:

2. taula

Goizuetako hizkuntza-aldagaiak

	Hizkuntza-aldagaia	Izaera linguistikoa	Maiztasuna
1	aferesiabai/ez(karri/ekarri...)	fonologikoa	1481
2	/j/edo/x/(yan/jan...)	fonologikoa	685
3	-ikan/-ik(zertikan/zertik...)	morfologikoa	976
4	geroaldiko-en,-in/-go(izain/izango...)	morfologikoa	285
5	izan/egon lekuzkoperpausetan(hemen da/dag)	morfologikoa	533
6	*edun/eduki(dut/daukit)	morfologikoa	207
7	kausatiboko-ko(t)z/-ko(delakotz/delako)	morfologikoa	96
8	arrunt/oso	lexikoa	149
9	bakotxa/bakoitza	lexikoa (aldaera)	35
10	benpe, benpeñen, bede/behintzat	lexikoa	120
11	biño/baño	lexikoa (aldaera)	877
12	deus/ezer	lexikoa	67
13	eskuara/euskara,euskera...	lexikoa (aldaera)	357
14	eztikit/eztakit...	lexikoa (aldaera)	434
15	gunun/giñun...	lexikoa (aldaera)	154
16	pa(ra)tu/jarri	lexikoa	64
17	zerbette/zeoze	lexikoa	83
18	makulu-hitzak	bestelakoa	246
19	erdarazko esaldiak	bestelakoa	134

3. taula

Araitz-Beteluko hizkuntza-aldagaiak

	Hizkuntza-aldagaia	Izaera linguistikoa	Maistasuna
1	artikuluaren kontrakzioa (<i>semeak / semek</i>)	fonologikoa	2056
2	<i>e / a</i> (<i>mendie / mendia</i>)	fonologikoa	3609
3	<i>o / u</i> adizkietan (<i>dozo / duzu</i>)	fonologikoa	762
4	<i>-di, -ti / -dik, -tik</i> (<i>nondi / nondik, -iken, -tio</i>)	morfologikoa	664
5	<i>izan</i> aditzaren erroa (<i>ga / gea</i>)	morfologikoa	187
6	<i>izan</i> aditzaren erroa (<i>dena / dana</i>)	morfologikoa	930
7	<i>edun</i> aditzaren erroa (<i>dot / dut / det</i>)	morfologikoa	350
8	pluraleko 3. p. NORK morfema (<i>-e / -te</i>)	morfologikoa	318
9	<i>biño, beño / baño, baña</i>	lexikoa (aldaera)	915
10	<i>ezer / deus</i>	lexikoa	75
11	<i>ongi / ondo</i>	lexikoa (aldaera)	118
12	<i>guzi / guzti</i>	lexikoa (aldaera)	79
13	<i>zerbatte / zezoe</i>	lexikoa (aldaera)	47
14	erdarazko esaldiak	bestelakoa	231
15	makulu-hitzak	bestelakoa	499

Lagina

Gure ikerketako udalerriak biztanle gutxiko herriak direnez, ohiko azterketa bariazionistetan aztergai izaten den laginaren proportzioa igo egin dugu emaitza egokia lortzeko helburuarekin. Horrela, herri bakoitzean populazio osoaren % 2 aztertu da gutxienez, eta adinekoen eta gazteen % 4,5 inguru. Zehazki, 789 hiztun daude Goizuetan (2010eko Udal Errolda) eta 921 Araitz-Betelun (587 Araitzen eta 334 Betelun, 2013ko Udal Erroldaren arabera) eta udalerri bakoitzean 19 hiztun elkarriketatu dira. Honela, hiztun-tipologia nagusietan lortu dugu Guy-ren bost pertsonako multzoa (1980, *in Chambers* eta beste, 2002: 29): udalerri bakoitzean, bosna hiztun daude adineko emakumezko, adineko gizonezko, emakumezko gazte eta gizonezko gazteen artean kasu gehienetan (helduak adinekoen multzoan sartuta).

Azterketa bariazionistetan ohikoa den laginketa zentzuduna erabili da gure ikerketan ere. Generoa, adina eta ikasketa-mailaren arabera aukeratu dira hiztunak, ikerketarako gizon-emakumeak, gazteak eta adinekoak, eta ikasketa-maila bakoitzekoak egoki errepresentatzeko. Laginketa mota hori kontuan hartuta, ondorengo banaketa dugu:

4. taula

Goizueta eta Araitz-Beteluko lagina

Aldagai soziolinguistikoak		Goizueta	Araitz-Betelu
Generoa	emakumezkoa	9	9
	gizonezkoa	10	10
Adina	gaztea	9	10
	adinekoa	10	9
Ikasketa-maila	altua	4	4
	ertaina	9	8
	apala	6	7

Antzekoak dira bi udalerrietako laginak: 9 emakume eta 10 gizonezko daude bi udalerrietan. Adinean eta ikasketa-mailan pixka bat aldatzen da banaketa, pertsona bat gorabehera, 4. taulan ikusten den bezala. Adinari dagokionez, Araitz-Beteluko laginean 10 gazte daude eta 9 adineko, eta Goizuetan alderantziz. Ikasketa-mailan aldaketa da maila ertaineko hiztun bat gutxiago dagoela Araitz-Betelun eta maila apaleko bat gehiago. Aldaketa horiek udalerri bakoitzak dituen ezaugarri soziolinguistikoak laginean biltzeko egin dira.

Corpusa

Langai izan den corpusa Goizueta eta Araitz-Betelun egindako grabazioetatik atera da. Corpus hori hiztunei egindako elkarrizketetako 30na minutu transkribatuta osatu da. Hor bilatu, kodetu eta azertu dira hizkuntza-aldagaiak. Udalerrri bakoitzean 19 hiztun ditugunez, 38 hiztun dira guztira, eta ia 20 orduko corpusa denera.

Mota honetako ikerketa soziolinguistikoetan erabiltzen den elkarrizketa-modua erabili da hemen ere. Alegia, elkarrizketa gidatua izan da, eta gidoia-ren helburua elkarrizketatzaileen eta elkarrizketatuen arteko solasa erraztea eta elkarrizketatuen datuak eskuratzea izan da.

4. Emaitzak

Goizueta eta emaitzetan ikusi dena da hipotesia hein batean bete dela; alegia, hizkuntza aldatzen ari den arren, aldaketa ez dela oso handia. Hizkuntza-aldagaien aldaketa aztertuta, badirudi Goizueta eta hizkeraren ezaugarri batzuek gazteen hizkeran finkatzera egin dutela, ihartuak bezala gelditu direla, baina aldi berean, bizirik. Ezaugarri horiek dira Goizueta eta

gazteen hizkerari kolorea ematen diotenak eta badirudi horri eusten saiatzen direla. Ezaugarri horien artean ikusten ditugu aferesia zenbait aditzetan (*karri, man, san, torri, kusi...*), deus adberbioa (*ezer* ez da hiztunen hizketan aditzen) eta /j/ hotsa erabiltzea. [x] oso gutxitan entzuten da, hitz konkretu batzuetan bakarrik (*jai, jatorra...*). Horrekin batera, adinekoek gutxixeago erabiltzen zuten ezaugarri bat gehiago erabiltzera pasa dira: *-ikan* bukaera. Ezaugarri berritzaile (kanpokotzat) har daitekeen arren, hiztunek bertakotzat dute, eta horrela hartuko dugu guk ere. Bestetik, beste ezaugarri batzuk lagineko gazteen mintzoan galdu egin direla esan behar da (*-ko(t)z, eskuara*). Beste batzuk ez dira erabat galdu, baina arrunt gutxitan aditzen dira (*gunun, arrunt, benpe / bede...*).

Goizuetako hizkeraren aldaketari begiratzean, *adina, ikasketa-maila* eta *erdialdekoekin harreman-maila* gizarte-eragileek aldaketaren nondik norakoa ikusten lagundu dute hainbat hizkuntza-aldagaitan, eta horiekin lotuta egin diren hipotesiak askotan bete dira. Horrela, adinekoak, ikasketa-maila apalekoak eta erdialdekoekin harreman gutxi izan dutenak izan dira gordetzaileen, eta gazteak, ikasketa-maila altukoak eta erdialdekoekin harreman-maila altua izan dutenak, aldiz, berritzaileen. Generoari dagokionez, egindako hipotesia gure datuek ez dute baieztatu, batzuetan emakumezkoa gordetzaileago agertu baita gizonezkoaren aldean. Ez dugu joera orokorrik aurkitu gizarte-eragile honetan.

Araitz-Beteluko hizkuntza-aldagaiei dagokienez, aurreneko ondorioa da hizkuntza-aldagai batzuetan ohikoa den aldaketa dagoela: adinekoek erabili dute gehien bertako aldaera, helduek gutxiago eta gazteek gutxien. Hizkuntza-aldagai horiek dira *ezer / deus, e / a* (*i, u* ondoren), artikularen kontrakzioa, *guzi / guzti, dot-dut / det, -o / -u* adizkiak eta *-ti / -tik*. Beste hizkuntza-aldagai batzuetan, aldaketan aurretik doazenak helduak dira, gazteak izan beharrean. Datuak hitzunka begiratuta gorabeherak daude, ordea, eta askotan gizonezko heldu batek eragindako joera dela ikusi da. Hizkuntza-aldagai horiek dira *-e / -te, dena / dana, ongi / ondo, biño / baño* eta *zerbatte / zeoze*. Bigarren ondorioa da, beraz, Araitz-Betelun datuek gorabehera handiagoak dituztela hitzunik hitzunerako Goizuetan baino eta beti ez dela aurkitu aurretiaz esandako joera.

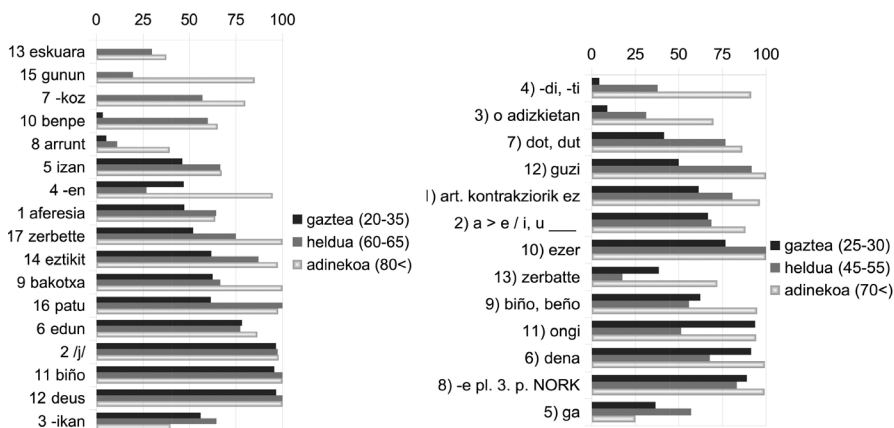
Lehen begiratuan, Goizuetan gertatu dena ikusten da hemen ere: gazteek (eta helduek) oro har, adinekoek baino gutxiago erabili dituzte bertako aldaerak.⁶ Era berean, adinekoetatik gazteetara badago aldea, baina alde hori txikia da hizkuntza-aldagai batzuetan (*-e / -te* pl. 3. p., *dena / dana, ongi / ondo*) eta handiagoa gainerakoetan. Ez dago hizkuntza-aldagairik gazteetako inork

⁶ Salbuespen bat bada hemen ere: *ga / gea* aldagaia. Kasu honetan, badirudi gazteek bertako aldaera adinekoek baino gehiago erabili dutela, gizonezkoek bereziki, baina adinekoen artean datu gutxi dituen aldagaia da eta ezin izan dugu joera hori baieztatu.

erabili ez duenik (Goizuetan *-koz*, *gunun* eta *eskuara* aldaeretan ikusi genuena), baina adizkietako *o* eta *-ti* aldaerak oso gazte gutxik eta oso gutxitan erabili dituzte.

Araitz-Betelun hizkuntza-aldagaiak aztertzean, *adina*, *ikasketa-maila* eta *herria* gizarte-eragileek aldaketaren nondik norakoa ikusten lagundu dute, eta horiekin lotuta egin diren hipotesiak askotan bete dira. Horrela, adinekoak, ikasketa-maila apalekoak eta Goierrikoak izan dira gordetzaileen, oro har, eta gazteak, ikasketa-maila altukoak eta Beierrikoak berritzaileen. Generoari dagokionez, gure datuek ez dute baieztatu egindako hipotesia, eta dagoeneko hipotesia aldatu beharko genuke: emakumezkoa agertu da gordetzaileago, analisi nagusietan generoa adierazgarri izan den hiru hizkuntza-aldagaitik hirutan.

Jarraian, Goizuetako eta Araitz-Beteluko hizkuntza-aldagaien joerak biltzen dituzten irudiak aurkeztuko dira, orain artean egindako konparaketak errazago ikusi ahal izateko. Irudi hauei erreparatzean kontuan hartu behar da ezaugarri horiek direla, maiztasun handia dutenen artean, aldaketa nabarmenean sumatu ditugunak. Zentzu horretan, espero baino aldaketa gutxiago topatu dugu, bereziki Araitz-Betelun.

1. irudia

Goizuetako eta Araitz-Beteluko aldaeren erabilera,
adinaren arabera (%)

Beheko taulan, eskuineko zutabeen, aldagai bakoitzean zenbateko aldaketa dagoen adierazi da. Balio hori adinekoek eta gazteek bertako aldaera zenbat erabili duten (%) kontuan hartuta atera da, adinekoen erabilerari gazteena kenduta.

5. taula

Bi udalerrietan, bertako aldaera zenbat aldatu den (%)

Bertako aldaeren aldaketa (%)			
Goizueta		Araitz-Betelu	
15) <i>gunun</i>	-85	4) <i>-di, -ti</i>	-87
7) <i>-koz</i>	-80		
10) <i>benpe</i>	-62	3) <i>o</i> adizkietan	-61
17) <i>zerbette</i>	-48	12) <i>guzi</i>	-50
4) <i>-en</i>	-48	7) <i>dot, dut</i>	-45
13) <i>eskuara</i>	-38		
9) <i>bakotxa</i>	-38	1) artikuluan	
16) <i>patu</i>	-36	kontrakziorik ez	-35
14) <i>eztikit</i>	-36	13) <i>zerbatte</i>	-34
8) <i>arrunt</i>	-34	9) <i>biño, beño</i>	-33
		10) <i>ezer</i>	-23
5) <i>izan</i>	-21	2) <i>a > e (i, u _)</i>	-22
1) <i>aferesia</i>	-17	8) <i>-e</i> pl. 3. p.	-10
6) <i>edun</i>	-8	6) <i>dena</i>	-8
11) <i>biño</i>	-4		
12) <i>deus</i>	-3		
2) <i>/j/</i>	-1	11) <i>ongi</i>	-1
3) <i>-ikan</i>	16	5) <i>ga</i>	12

5. taulan hiru multzo egin dira. Batetik, % 45etik goitiko aldaketa izan duten ezaugarriak daude, Goizuetaren kasuan bost hizkuntza-aldagai (bertako aldaera *gunun*, *-koz*, *benpe*, *zerbette* eta *-en* dira) eta Araitz-Betelun lau (bertako aldaera *-ti*, adizkietako *o*, *guzi* eta *dot-dut*). Tarte hori bitan banatu da, % 60tik goitikoak kolore ilunagoz margotuta. Bigarrenik, % 30-40 bitarteko aldaketa izan dutenak bereizi dira (Goizuetan *eskuara*, *bakotxa*, *patu*, *eztikit*, *arrunt*; Araitz-Betelun artikuluko kontrakzio eza, *zerbatte* eta *biño-beño*) eta, hirugarren multzoan, % 25etik beheitik aldaketa izan dutenak (Goizuetan *izan*, *aferesia*, *edun*, *biño*, *deus*, */j/* eta *-ikan*; Araitz-Betelun *ezer*, *a > e* egitea *i*, *u* ondoren, 3. pertsona pluraleko *-e*, *dena*, *ongi* eta *ga*). Hirugarren honetan ere, kolore bidez, % 8tik goitiko aldaketa izan dutenak gainerakoetatik bereizi dira. Taula honen arabera ere, antzeko aldaketa-maila ikusi dugu Goizuetan nahiz Araitz-Betelun.

Xeheago begiratuta, badira udalerri batetik besterako alde txikiak, ondorengo lerroetan azalduko direnak. Goizuetan, gazteek bertako aldaera adinekoen kopuru berdintsuan erabili dute 17 aldagaitatik 9tan, eta aldaera horietan gazteen erabilera erdialdeko euskararen (eta gehienetan, baita euskara

batuaren) joeretatik aldentzen da (ikus 5. taula): /j/ (-1), *deus* (-3), *biño* (-4), *edun* (-8), aferesia (-17), *izan* (-21), *eztikit* (-36), *patu* (-36), *bakotxa* (-38). Azken hiruretan aldaketa handi samarra da adinekoetatik gazteetara, baina kontuan hartu behar da gazteek, hala ere, % 60tik goiti erabili dituztela. Ia % 100ean erabili dituzte, berriz, /j/, *deus* eta *biño* aldaerak, adinekoen pare. Aferesia eta *izan* aldaerak gutxiago erabili dituzte gazteek, % 50 inguruan. Erabilera hori bera egin dute *zerbette* eta *-en* aldaeretan ere, baina hauetan adinekoekiko aldea handiagoa da, ia beti erabili dituztelako adinekoek.

Bestalde, bost aldaeratan gazteek oso gutxi erabili dute bertakoa (% 5etik beheiti) edo ez dute erabili: *arrunt* (-36), *eskuara* (-38), *benpe* (-62), *-koz* (-80) eta *gunun* (-85) dira horiek. Ezaugarri horietan adinekoekiko duten aldea handi samarra da, parentesien arteko balioetan ikusten den bezala; bereziki, azken hiruretan. Hemen erdialdeko euskararekin (eta euskara batuarekin) egiten du bat gazteen joerak. Horretaz gain, erdialdeko euskararen ere erabiltzen den *-ikan* aldaeran gertatutakoa dago: gazteek adinekoen antzeko erabilera izan dute, baina deigarria da haiek baino gehiagotan erabili izana (+16).

Araitz-Beteluri dagokionez, han aztertu diren 13 hizkuntza-aldagaietatik bitan bakarrik ikusi dugu gazteek adinekoen paretsu erabili dituzten aldaerak erdialdeko euskararen joeretatik aldentzen direla. *Ongi* (-1) eta *dena* (-8) aldaerak dira horiek, eta gazteek adinekoen antzeko erabilera izan dute (*ongi* aldaera % 94an erabili dute gazte nahiz adinekoek; *dena* % 99 adinekoek, % 92 gazteek). Tartean, helduek erabilera askoz apalagoa egin dutela esan behar da (% 51 *ongi* aldaeran, % 68 *dena* aldaeran), baina berritzaile agertu den gizonezkoaren (*gh1*) ondorioz, bereziki. Gizonezko heldu horrek erdialdeko euskararen eragina erakusten du aldagai hauetan eta beste zenbaitetan.

Araitz-Betelun *biño* (-33) eta *zerbatte* (-34) aldaerek aldaketa gehiago izan dute; hemen ere erdialdeko euskararantzko eta baturantzko joera da gazteen artean ikusi dena. Helduek gazteek baino erabilera apalagoa egin dutela esan behar da, gainera, eta hemen hiru helduek erabili dituzte *baño* eta *zeoze* aldaera berriagoak gehiagotan. Balio horiek nabarmentzekoak dira, bereziki *zerbatte* / *zeoze* aldagaiaren kasuan: *biño* % 95 adinekoek, % 56 helduek, % 62 gazteek; *zerbatte* % 72 adinekoek, % 18 helduek, % 39 gazteek. Helduen erabilera alde batera utzita ere, *zerbatte* aldaera % 40tik beheiti erabili dute gazteek ere.

Gazteek adinekoen antzera erabili dituzten *a > e* (*i*, *u* ondoren) (-22) eta pluraleko 3. pertsonako *-e* / *-te* (-10) aldagaietan, aldaketa euskara baturantzkoa da: batuaren eragina ikusten dugu gazteek *a > e* gutxiago egitean eta pluraleko 3. pertsonan *-te* gehiago erabiltzean (*-te* aldaerari dagokionez, oroitu gizonezkoek bakarrik erabili dutela gure corpusean, helduek eta gazteek bereziki). Alegia, pentsa daiteke ezaugarri hauek ez badira asko aldatu erdialdeko euskararen eraginagatik izan dela, erdialdeko euskararen ezauga-

rria baita bertako aldaeratzat hartu duguna. Gainera, ezaugarri hauetan, azpimarratzekoa iruditzen zaigu beste kontu hau: bertakotzat jo ditugun *e* aldaerak (*haundie* eta *due*) Leitzan gazteen artean ere bizi-bizi dauden ezaugarriak dira eta gaur egun Araitz-Beteluko gazte asko hara joaten dira ikastera. Hango eragina ere izan daiteke ezaugarri hauek asko aldatu ez izana.

Gainerako hizkuntza-aldagaiak dira aldaketa gehien izan dutenak (% 45etik goiti) eta azpimarragarria da guztietan aldaera berria erdialdeko euskarako (eta, batzuetan, euskara batuko) ezaugarria dela eta gazteek hein handian aukeratu dutela: *det*⁷ (eta ez *dot-dut*), *guzti* (eta ez *guzi*) eta adizkietan *u* (eta ez *o*) aldaerak erabiltzean hori ikusten dugu. Goizuetan antzekoa ikusi dugu *zerbette* (-48), *-en* (-48), *benpe* (-62), *-koz* (80) eta *gunun* (-85) aldaeretan.

Alegia, badago desberdintasunik Goizuetan eta Araitz-Betelun gehiago mantendu dituzten ezaugarrien nolakotasunean. Azpimarratzekoa da Araitz-Betelun gazteek eta adinekoek maiztasun handiz erabili dituzten bertako aldaera batzuk erdialdeko euskaran ere erabiltzen direla. Beraz, bertako hizkeraren ezaugarri horiek mantendu dira, seguru asko, erdialdeko euskararekin bat egiten dutelako.

Bi udalerrietan erabiltzen diren eta emaitza desberdina eman duten hizkuntza-aldagaiak erreparatuko zaio jarraian. *Biño* / *baño* da horietako bat eta Goizuetan oso aldaketa gutxi egon da adinekoetatik gazteagoetara: adinekoek eta helduek beti erabili dute *biño* (% 100), gazteek ia beti (% 96). Araitz-Betelun, aldaketa handiagoa izan da: adinekoek % 95ean erabili dute, helduek % 56an eta gazteek % 62an.

Bat egiten duten beste aldagai batean, kontuak bereziak dira. Goizuetan *biño* aldaerarekin ikusi berri duguna gertatzen da *deus* aldaerarekin ere: gutxiengo erabili dute gure grabazioetan gazteek: % 97 (adinekoek eta helduek % 100). Araitz-Betelun alderantzizko hipotesia egina dugu aldagai honetarako; izan ere, adinekoek eta helduek *ezer* erabili dute beti. Kasu honetan, deigarria egiten zaiguna da gazteek *deus* erabili izana kasuen % 33an. Leitzan erabiltzen den aldaera da eta, beharbada, horren eragina nabari da. Azkarateko gazte batek hala dio bertako hizkeraren ezaugarriez galdetuta: *Ni adibidez Leitzan* [Institutuan ikasten] *hasi nintzenean, hainbeste aitzen nun «eztot» eta «dot» eta «deusez» da holako hitzek, ze azkenen pegatu itten dizula*. Nahiz eta bestela hizkera ez zaiola aldatu esaten duen, *deusez* itsatsi zaiola dio, hori bakarrik.

Badira beste aldagai batzuk Araitz-Betelun aztertu direnak eta Goizuetan ez. Goizuetan ez aztertzekeo arrazoia da han ez dagoela aldaketarik; ez ge-

⁷ *det* erabiltzean garbi ikusten da erdialdeko euskararen eragina, kasu honetan, badirudi Tolosaldeko hizkerak batuak baino eragin handiagoa duela.

nuen sumatzen eta gure elkarriketetako datuek ere hala erakutsi dute. Goizuetarrek *ga* ‘gara’, *dute*, *dena*, *guzi*, *ongi* esaten dute, eta ez *ge(r)a*, *due*, *dana*, *guzti*, *ondo*. Araitx-Betelun azken aldaera hauek bertakoak ere badirela esan daiteke, adineko nahiz gazteek erabiltzen dituztelako, maila batean edo bestean. Goizuetan, berriz, oso arraroa, arrotza, egingo litzaieke herrikide baten horrelakoak erabiltzea.

Erdara eta makulu hitzak

Erdararen erabilera da aztergai hemen. Zehazki, erdararako kode-alda-keta hartu dugu kontuan: hiztuna euskaraz ari dela erdarazko esaldiak txertatzen dituen aztertu da. Adibidez, hona adineko emakume baten esaldia: *Ta gaur? «No puede ser!»*. Oain don trafikokin, ta oain don bezala?

Horrekin batera, makulu-hitzak edo hitz betegarriak aztertu dira: *es que*, *hombre*, *a ver*, *o sea*, *esto*, *porque*... Hitz hauek askotan agertu zaizkigu corpusen, gehiago gazteen artean adinekoen artean baino. Giza-talde bakoitzak makulu-hitz horiek nola erabiltzen dituen aztertu nahi izan da atal honetan. Esan behar da muga non jarri erabakitzea ez dela erraza, baina hitz betegarritzat har daitezkeen hauek ez direla hemen zenbatu: *bueno*, *pues* (*pos...*) eta *ya*. Ez bilatu izanaren arrazoa da euskaldunenaren ahotan ere oso integratuak daudela eta hiztunak ez duela erdara diren kontzientziarik.

Goizuetako corpusetik hasita, erdarazko esaldi baino makulu-hitz gehiago agertu dira: 134 eta 246 hurrenez hurren. Azpimarratzekoa da adinekoek erdarazko esaldiak askoz ere gehiagotan izan dituztela ahotan gazteek baino eta, alderantziz, gazteak izan direla makulu-hitzak gehien erabili dituztenak, modu honetan:

6. taula

Goizuetan erdarazko esaldien eta makulu-hitzen erabilera, adinaren arabera (I)

Adina	Erdarazko esaldiak	Makulu-hitzak	Guztira
Adinekoak (helduak barne)	118	49	167
Gazteak	16	197	213
Guztira	134	246	380

Adina hirutan banatuta, emaitza are adierazgarriagoa da. Izan ere, 60-65 urte bitarteko adinekoak dira erdarazko esaldi gehien erabili dituztenak, eta baita adinekoen artean, makulu-hitz gehien erabili dituztenak ere:

7. taula

Goizuetan erdarazko esaldien eta makulu-hitzen erabilera,
adinaren arabera (II)

Adina	Erdarazko esaldiak	Makulu-hitzak	Guztira
Adinekoak	49	7	56
60-65 urteko adinekoak	69	42	111
Gazteak	16	197	213
Guztira	134	246	380

Gainera, kontuan hartu behar da lau hiztun bakarrik direla 60-65 urte bi-tartekoak eta 65etik goitikoak sei. Gazteen multzoan hiztun gehiago dago besteetan baino; bederatzi dira. Hiztunka ikusita, hiztun batetik bestera aldea handia izan daiteke eta 10etik goitiko balioak hizki lodiz adierazi dira:

8. taula

Goizuetan erdarazko esaldien eta makulu-hitzen erabilera, hiztunaren arabera

Adina	Generoa	Hiztuna	Erdarazko esaldiak	Makulu-hitzak	Guztira
Adinekoak	emakumezkoak	2	29	0	56
		3	5	0	
		4	3	1	
	gizonezkoak	6	5	4	
		8	2	2	
		9	5	0	
60-65 adinekoak	emakumezkoak	1	19	35	111
		5	1	1	
	gizonezkoak	7	10	6	
		10	39	0	
Gazteak	emakumezkoak	11	0	17	213
		12	0	7	
		13	1	76	
		14	0	27	
	gizonezkoak	15	0	25	
		16	2	3	
		17	1	18	
		18	10	13	
		19	2	11	
Guztira			134	246	380

Nabarmentzekoa da gazteen artean bakar batek erabili dituela erdarazko esaldiak maiz samar, ikasketa-maila ertaineko gizonetzko batek hain zuzen. Gainerakoan, oro har, gaztelania oso gutxi erabili da eta, erabili denean, kontzeptu jakin batzuetan izan da askotan: batetik, zenbakiak eta datak (adinekoen kasuan batez ere); bestetik, besteen esanak adierazteko erabili da (adinekoek normalean, irakasleek edo irakasleei esanak); eta azkenik, eskolako ikasketak izendatzeko (gazteek batez ere: *administración, curso puente, grado superior...*). Hau da, gaztelania oso gutxi erabili da eta, gainera, oso gauza zehatzak adierazteko.

Makulu-hitzen kasuan, alderantzizkoa da egoera: gazteak dira gehien erabili dituztenak, alde nabariarekin. Ia guztien ahotan nahiko ugariak dira makulu-hitzak, bi hiztunengan izan ezik; emakumezkoa da bat, gizonetzkoa bestea, eta ikasketa-maila altukoa da emakumezkoa, ertainekoa gizonetzkoa. Gazteen artean bereziki emakumezko bat izan da (13.a) makulu-hitz asko erabili dituen, eta ikasketa-maila ertaina du. Adinekoen artean, 60-65 urte bitarteko emakume batek erabili ditu ugari samar, ikasketa-maila altukoa bera. Eta 80 urtetik goitikoek ez dituzte ia inoiz ere erabili.

Hego Euskal Herrian ohikoak diren makulu-hitzak agertu dira gehien Goizuetan: *a ver, es que, hombre, o sea, venga, yasta*. Horietaz gain, oso esamolde gutxi topatu dira, eta oso gutxitan agertu dira gainera, 246 adibidetatik 33tan, gazteen artean gehienetan: *así por así, aunque sea, aparte de que, este, lo que pasa que, entre que, lo que sea, o bien, porque, que si*. Horien artean, porque izan da erabiliena (23 aldiz), makulu-hitzak askotan erabili dituen 13. hiztunaren ahotan (14 aldiz), batez ere.

Araitz-Beteluko hiztunen corpusean, 231 erdarazko esaldi eta 499 makulu-hitz bildu dira. Diferentziarekin, makulu-hitzak gehiago dira erdarazko esaldiak baino, Goizuetako corpusean bezala.⁸ Goizuetarekin alderatuta, Araitz-Betelun adibide hauen kopurua altuagoa dela ikusten da, bereziki makulu-hitzena. Araitz-Beteluko corpusean erdarazko esaldi eta makulu-hitzak denak batera hartuta, Goizuetan topatutakoen bikoitza baino gehiago dira: 730 adibide dira denera Araitz-Betelun eta 357 Goizuetan.

Kopuruaz gain, badago beste diferentzia bat bi udalerrien artean: Goizuetan makulu-hitzen aniztasuna murriztagoa da. Hego Euskal Herrian ohikoak direnak dira nagusi: *a ver, es que, hombre, o sea, venga, yasta*. Horietaz gain, oso esamolde gutxi topatu dira Goizuetan, eta oso gutxitan agertu direnak gainera (246 adibidetatik 33 aldiz denera, % 13): *así por así, aunque sea, aparte de que, este, lo que pasa que, entre que, lo que sea, o bien, porque, que si*. Araitz-Betelun berriz, ugariagoa da azken multzo hau eta gehiagotan agertzen dira (499tik 128 aldiz, % 26).⁹ Hauek guztiak bildu dira ber-

⁸ Goizuetan 134 erdarazko esaldi ziren, eta 246 makulu-hitz.

⁹ Maiztasun gutxiko multzo honetatik *porque* ateraz gero, proportzioak oraindik diferentteagoak dira: Goizuetan 246 adibidetatik 10 aldiz erabili dituzte (% 4an) eta Araitz-Betelun 499tik 99tan (% 20an).

tan, ohikotzat jo direnez gain (*a ver, es que, hombre, o sea*): *asi que, aunque sea, este, esto, en fin, en cambio, lo que sea, lo que pasa (es) que, mecaben la ospa!* (eta antzekoak: *la ospua!, mekaue la ostra!, cagiien la, mecagiien*), *por ejemplo, por s'acaso, que va, tío, ya que (ta)* eta menpeko esaldien lokailu batzuk (*como, de*,¹⁰ konpletibozko *que, si, sino*).

Adinaren arabera banaketari erreparatuz gero, berriz, aldea txikia da erdarazko esaldietan; gazte nahiz adinekoek kopuru beretsuetan erabili dituzte. Makulu-hitzetan aldea handia da, ordea, eta gazteak dira nabarmen makulu-hitzak erabili dituztenak.¹¹

9. taula

Araitz-Betelun erdarazko esaldien eta makulu-hitzen erabilera, adinaren arabera (I)

Adina	Erdarazko esaldiak	Makulu-hitzak	Guztira
Adinekoak (helduak barne)	110	99	209
Gazteak	121	400	521
Guztira	231	499	730

Adina hirutan banatuta, emaitza are adierazgarriagoa da. Izan ere, multzo bakoitzean dagoen hitzun kopurua kontuan hartuta (helduak hiru dira, adinekoak sei eta gazteak hamar), helduek erdarazko esaldiak eta makulu-hitzak askotan erabili dituzte:

10. taula

Araitz-Betelun erdarazko esaldien eta makulu-hitzen erabilera, adinaren arabera (II)

Adina	Erdarazko esaldiak	Makulu-hitzak	Guztira
Adinekoak	50	35	85
Helduak	60	64	124
Gazteak	121	400	521
Guztira	231	499	730

¹⁰ Hau da adibidea: «*Umetatik eakutsi diguen tonterie de Betelukoak Betelukoak die eta Araizkoak Araizkoak*».

¹¹ Makulu-hitzekin antzera gertatzen da Goizuetan, baina erdarazko esaldiak batez ere adinekoek erabili dituzte han.

Argiago ikusteko, emaitzak hiztunka aurkezten dira ondorengo taulan. Hitzun batetik bestera aldeak handiak dira eta balio altuak nabarmentzeko (10etik goitikoak) hizki lodiz adierazi dira:

11. taula

Araitz-Betelun erdarazko esaldien eta makulu-hitzen erabilera, hiztunaren arabera

Adina	Generoa	Hiztuna	Herria	Erdarazko esaldiak	Makulu-hitzak	Guztira
Adinekoa	Emakumezkoa	2	Gaintza	2	3	85
		3	Azkarate	18	5	
		4	Betelu	19	19	
	Gizonezkoa	6	Gaintza	1	3	
		7	Intza	7	2	
		8	Azkarate	3	3	
Heldua	Emakumezkoa	1	Uztegi	8	10	124
	Gizonezkoa	5 9	Arribe Betelu	35 17	21 33	
Gaztea	Emakumezkoa	10	Azkarate	5	78	521
		11	Arribe	6	48	
		12	Intza	14	39	
		13	Betelu	17	98	
		14	Betelu	34	52	
	Gizonezkoa	15	Gaintza	5	11	
		16	Intza	8	25	
		17	Uztegi	6	24	
		18	Betelu	23	23	
		19	Betelu	3	2	
Guztira				231	499	730

Adinekoen eta helduen artean badago aldea, esan den bezala: helduek gehiago erabili dituzte erdarazko esaldiak eta makulu-hitzak, gizonezkoek bereziki; emakumezko helduak gutxitan erabili ditu. Erdarazko esaldiei begiratuta, ez dago joera markaturik generoari begira, baina adineko emakumezkoen eta emakumezko gazteen artean gaztelania gehiago erabiltzeko joera txiki bat antzematen da. Makulu-hitzei dagokienez, gazte gehienek (bi gizonezko izan ezik) makulu-hitzak askotan erabili dituzte, emakumezkoek bereziki.

Herriaren arabera begiratuta, esan daiteke aldea ikusten dela Beteluren eta gainerako herrien artean. Betelukoek kopuru altuak dituzte, bai erdarazko

esaldien erabileran, eta baita makulu-hitzenean ere (Beteluko gizon gazte batek izan ezik, 19. hiztunak, oso gutxitan erabili baititu). Arribeko gizonetzko helduak ere kopuru altuak eman ditu erdararen eta makulu-hitzetan. Betelun espero zen erdararen erabilera altuagoa, eta hipotesia bete da.

Laburrean, esanguratsua da Goizuetan gaztelania hiztun gutxi batzuek erabili dutela maiz samar (gazteen artean bakar batek) eta, erabili dutenen artean, adinekoek mailegutan (zenbakiak eta datak) eta besteen esanak adierazteko (txikitik irakasleek edo irakasleei esanak) erabili dutela batez ere. Gazteek, berriz, eskola tituluak adierazteko erabili dute batez ere (*administración, curso puente, grado superior...*). Araitz-Betelun horrelakoak erabili dira eta, horietaz gain, erdarazko esaldiak txertatu dira. Alegia, Araitz-Betelun maizago aurkitu dugu benetako kode-aldaketa eta, beraz, erdara gehiago erabili dute eta makulu-hitzak ere gehiagotan erabili dituzte. Gutxi gora-behera, elkarrizketa-denbora berean, Goizuetan baino bi aldiz gehiago erabili da erdara.

5. Ondorioak

Araitz-Betelu eta Goizuetan aztertu diren hizkuntza-aldagaiak eta gizarte- eta hizkuntza-eragileak kontuan hartuta, ondorio orokorra da hizkuntza aldatzen ari dela bi udalerrietan erdialdeko euskararen eta euskara batuaren eraginez, baina ez dagoela erabateko etenik adinekoen eta gazteen artean.

Aukeratutako gizarte- eta hizkuntza-eragileei dagokienez, esan behar da adierazgarriak izan direla askotan. Gizarte-eragileen artean, adina, ikasketamaila eta erdialdekoekin harreman-maila (azken hau Goizuetan) aipatu nahi dira bereziki. Gainera, hipotesietan espero izandako joerak ikusi dira emaitzetan, baita adierazgarri izan ez direnetan ere. Beraz, ikerlan hau egin ondoren, ondorioetako bat da, euskara aztergai hartuta, ikerketa bariazionista bat egitea interesgarria dela, herriak txikiak izanik ere.

Oro har, ikusi da Mendebaldeko gainerako ikerketen emaitzekin bat datozen emaitzak aurkitu direla hemen ere: gazteek eta ikasketamaila altukoek aldaera berriagoak erabiltzeko joera dute. Horrela bada, adinari dagokionez, Goizuetan ondorioa hau izan da (hipotesietan aurrikusi bezala): adinekoek erabili dute gehien bertako aldaera, helduek gutxiago eta gazteek gutxien. Gainera, adinaren arabera multzo bakoitzean ehuneko beretsuak erabili dituzte; hiztunak tarte berean ibili dira gehienbat. Araitz-Betelun ere joera nagusia hori izan da, baino hango datuak, ez dira izan hain homogeneoak, bereziki helduen adin-tartean.

Generoarekin lotutako emaitzak ez doaz Mendebaldeko ikerketen ildo beretik, emakumezkoa berritzaileago izatearen hipotesia ez baita bete. Goi-

zuetan eta Araitz-Betelun emakumeek gordetzaile izateko joera erakutsi dute hainbat aldaeratan, adinekoek bereziki. Emaiza hauek Haddicanek (2003, 2005) Oiartzunen aurkitu zituenekin bat datoz, hizkuntza-ezaugarri batzuetan gizonezkoak berritzaile agertu baitziren erdialdeko euskararanzko aldaketan.

Generoa adinarekin gurutzatuta desberdintasunak agertu dira hizkuntza-aldagai batzuetan gazteen eta adinekoen artean: emakumezko adinekoak gordetzaileago izan dira eta gazteak berritzaileago. Denetarik aurkitu dugu, ordea. Gizonezkoen kasuan, batzuetan gertatu da gizonezko adinekoak izatea bertako aldaera gutxiago erabiltzen hasi direnak, baina ez beti. Beraz, generoari dagokionez ez dago joera orokorrik, hizkuntza-aldagaitik aldagaira diferente diren emaitzak baizik.

Hizkuntza-aldagaiei dagokienez, puntu garrantzitsu bat da hizkuntza-aldagai batetik bestera alde handia dagoela aldaketaren abiaduran; hau da, hizkuntza-aldagai batzuetan adinekoetatik gazteetara asko apaltzen da bertako aldaeraren erabilera, eta oso gutxi besteetan. Denetarik dago eta hizkuntza-aldagaika begiratu behar da bakoitzean gertatzen dena. Abiadura horrekin lotuta egon daitezke hizkuntza-aldagaiak duen joera (aldaketa euskara baturantz edo erdialdekorantz doan edo ez) eta hiztunak ezaugarri horrekiko duen kontzientzia.

Ikerketa bariasionistaren ikuspegitik, aukeratutako hizkuntza-aldagaie-tan asmatu dugu, aldaketa-prozesuan baitaude. Estatistikaren bidez, aldaketa horien garrantzia eta indarra sakonago aztertu ahal izan da. Ikusi da gure iker-eremuan aldaketa badagoela euskara baturantz eta erdialdeko euskararantz, nahiz eta beti ez den espero zen norabide hori topatu.

Lanaren hipotesia zen Araitz-Betelun Goizuetan baino aldaketa gehiago aurkituko zela. Estatistikaren bidez aztertu diren hizkuntza-aldagaietan aldea ez da oso nabaria izan udalerrri batetik bestera eta, beraz, alderdi horretan ondorioa da Araitz-Betelu espero baino gordetzaileago agertu dela. Goizuetan eta Araitz-Betelun aldaketa tarte berean ibili dira aztertutako hizkuntza-aldagaiak eta antzeko aldaketa-maila agertu da bietan.

Dena den, aurkitu dira diferentziak ezaugarrien nolakotasuna kontuan hartuta. Alegia, azterketa kualitatiboagoa eginda, ohartu gara hizkuntza-aldagaiak aukeratzerako garaian, garrantzitsua dela aldaketa euskara baturantz/erdialdeko euskararantz doan edo ez ikustea. Izan ere, emaitzetan aipatu bezala, Araitz-Betelun gazteek nahiz adinekoek maiztasun handiz erabilitako bertako aldaera batzuk erdialdeko euskararen ere erabiltzen dira eta horrekin lotu daiteke horiek mantendu izana. Baita Goizuetan gazteek *-ikan* adinekoek baino oraindik gehiago erabiltzea ere. Era berean, Leitzara ikastera doazen Araitz-Beteluko gazteek nafarreraren erabiltzen diren hainbat ezaugarri (*deuse*, *zerbatte*?) adinekoek baino gehiagotan erabiltzea, Lei-

tzako eragina izan daiteke. Beraz, ez da bakarrik erdialde/euskara batuaren eragina, gizartearen zati bati eragiten dioten beste eragile batzuk ere tartean daude.

Horretaz gain, erdara eta makulu-hitzen erabileran aldea agertu da udalerri batetik bestera; gaztelera gehiago erabili da Araitz-Betelun (bereziki Betelun) Goizuetan baino, aurreikusi bezala. Emaiza horiek denek gaur egungo euskararen dinamika hobeki ulertzen laguntzen dute.

Laburbilduz, esan daiteke, Goizuetan aldaketa egon arren, aldaera zaharrak ere erabiltzen dituztela gazteek, batzuek adinekoek bezainbeste, bertako aldaerei eutsiz eta erdialdeko euskararen joeretatik aldenduz. Hizkuntzarekiko kontzientzia eta leialtasun handia sumatzen dugu Goizuetan eta horretarako arrazoi nagusiak herriaren ezaugarri hauetan egon daitezke:

- Oso herri euskalduna da, arnasmunea (Bengoetxea 2012). Euskara bizirik dago eta prestigiduna da Goizuetan.
- Bertako hizkera ere prestigiduna da Goizuetan, gazteen artean bereziki.
- Goizuetak ez du immigraziorik jaso, biztanle-galera baizik. Horrek bertakoarekiko leialtasun sentimendua sortu duela uste dugu, baita hizkuntzaren arloan ere (Labovek egindako ikerketarekin lotura ikusten dugu hemen [1972: 36]. Martha's Vineyard-eko biztanleek bertako hizkerako ezaugarriak erabiltzean, irla horretako biztanleak direla adierazten dute).
- Bertako izatearen esanahia; «bertako» identitateak hizkerarekin lotura handia du.
- Oro har, Goizuetakoek beren hizkera markatuagoa dela sentitzen dute Araitz-Betelukoek baino, hiztunek elkarrizketetan esandakoa aintzat hartuz.

Araitz-Betelun ere aldaketa badagoen arren, aldaera zaharrak erabiltzen dituzte gazteek, batzuetan adinekoen pare. Hori, ordea, erdialdeko euskararen joeretatik aldenduz egitea hizkuntza-aldagai gutxitan ikusi dugu, bakarrik *ezer / deus* eta *ga / gea* aldagaietan. Araitz-Beteluri buruzko ondorio hauek atera ditugu:

- Herrien euskalduntasunari dagokionez, aldea dago goian dauden herrietatik behean daudenetara; bereziki Betelun entzun dugu erdara gehien, Araitz-Beteluarren artean ezaguna den bezala. Araitzen euskararen ezagutza-datuak Goizuetakoen pare daude, eta aldea nabaritu egiten dela dirudi. Esan daiteke, beraz, Goierriko herriak ere arnasguneak direla eta euskara oso bizirik dagoela han.
- Araitz-Betelun azkenaldian ez dago biztanle galerarik, gazte asko bertan bizitzen gelditzen da, eta gai horrek ez du kezka handirik sortzen bertakoen artean. Hemen Goizuetarekiko aldea dago, han galera sentazio bat dagoelako.

- Araitz-Beteluko herriei dagokienez, aldea ikusi dugu Goierri eta Beierriren artean: batzuetan, Goierrikoak gordetzaileago agertu dira, eta Beierrikoak berritzaileago. Beste ezaugarri batzuetan, ordea, Gipuzkoatik hurbil dauden Goierriko herriak (Azkarate eta Uztegi) doaz aurretik aldaketan, eta erdialdeko euskararantz doazen aldaera hauek gehiago erabili dituzte: *gea*, *zeoze*, *guzti* eta *det*.
- Azken urteetan, Araitz-Beteluko gazte gehienak Leitzara joaten dira ikastera 14 urterekin (lehen Tolosaldera batez ere). Honek eragina izan dezake bertako gazteen hizkeran, eta nafarrerarantz aldatzen doazen aldaeretan horren eragina egon daiteke. Gauza bera gertatu da Goizuetan ere: lehen Gipuzkoan ikasten zuten gazteek 14 urtetatik aurrera (Hernani edo Donostian gehienbat) eta orain gehienak Leitzara doaz ikastera. Goizuetaren kasuan, ordea, ez dugu sumatu alderik horri dagokionez.

6. Euskal Herriko egoera eta eztabaidarako gaiak

Egin diren lanak aztertuta, esan daiteke aldaketa Euskal Herri osoan gertatzen ari dela; aldaketaren erritmoa desberdina dela ematen du leku batean eta bestean, ordea. Aurrekoetxearen (2004, 2006 eta 2008) eta Ensunzaren (2014, 2015) emaitzak irakurrita, badirudi Arratian eta Busturialdean gehiago aldatu dela hizkera Goierriin, Goizuetan eta Araitz-Betelun baino.¹² Horren arabera, ematen du gehiago ari direla aldatzen euskara batutik urrunago dauden hizkerak (kasu honetan, Bizkaikoak), euskara batutik hurbilago daudenak baino (Gipuzkoa eta Nafarroa ipar-mendebalekoak). Pentsa daiteke euskara estandarraren izaerak rol garrantzitsua betetzen duela tokian tokiko hizkerak mantentzeari edo aldatzeari dagokionez. Euskara batua hizkera jakin batetik oso desberdina baldin bada, badirudi zailagoa dela hori norberaren hizkeran pixkanaka integratzen joatea eta orduan, bat edo beste, bertako hizkera edo batua dikotomia errazago gertatzen dela.

Hipotesi hau hala den jakiteko, beste lekuetan gertatzen ari dena zehatzago ezagutu beharko genuke. Badirudi Zuberioan ere bertako hizkerak euskara batuaren eragin handia duela; Davantek hala dio: «Batuaren eragin nabarmena du gaurko zubererak hiztegian eta grafian, belaunaldi nahiko berrietan bederen» (1996: 534).

Euskaldunen kopurua ere euskalkiari errazago eustearekin edo galtzearekin lotuta ikusten dugu: alegia, euskara adinekoek nahiz gazteek zenbat eta gutxiago hitz egin, orduan eta errazagoa da hizkera horren berezitasunak gal-

¹² Esan behar da, dena den, ez dela erraza konparaketak egitea: desberdintasunak daude azterketatik azterketara (hizkuntza-aldagaietan, metodologian eta abar) eta hizkuntzaren zati batzuk aztertzen dira, hizkuntza-aldagai zehatz batzuk.

tzea. Nafarroa ipar-mendebaldeko hizkerak aztertzean Apalauzak ere lotura hori ikusi zuen (2012: 127): «Oro har, euskarak gehien iraun duen herrietan dago gazteen euskara osasuntsuen, eta oraindik ere beren herriko euskararen ezaugarriak gordetzen dituzte gazte batzuek».

Euskaldunen kopurua oso altua da hemen aztertzen ari garen herri gehienetan, baina adibidez, Busturialdeko udalerri handietan, Bermeo eta Gernika-Lumon, kopuru horiek apalagoak dira (% 70 ingurukoak). Bermeoko gazteek bertako aditza nola ari diren aldatzen aztertu zuen Hualdek (2000). Berak dio Bermeoko gazteek aditz sistema guztiz berregituratu dutela eta, ondorioz, *saran* ‘zinen’, *naien* ‘nintzen’ gisako adizkiak sortu dituzte iragenerako (adinekoek *sinen*, *nitzen*). Bestetik, Nafarroaren ekialdean, Ipar Euskal Herriarekin mugan den Luzaideko hizkuntza aldakortasuna aztertu du Santaziliak (2009). Haren esanetan, euskalkia galtzen ari da Luzaiden eta egitura eta lexikoaren pobretzea eta euskalkiaren trinkotzea nabarmena da. Luzaiden euskaldunen kopurua % 65,5ekoa da (2010). Honekin lotuta, interesgarria litzateke sakonago aztertzea euskara gehiago edo gutxiago erabiltzeak zein lotura duen bertako hizkera aldatzearekin; bai udalerri mailan, baita hiztun bakoitzaren baitan ere.

Bestalde, interesgarria da hizkuntza-aldagaien emaitzak hizkuntza-arloka aztertzea. Aurrekoetxearen lanetan, aldagai sintaktikoak dira gehien aldatu direnak. Gure lanean ez dago aldagai sintaktikorik, erabilitako metodologian maiztasun handia duten aldagaiak ikertu ohi direlako eta ez dugulako detektatu aldakortasunean dagoen maiztasun handiko ezaugarri sintaktikorik. Dena den, azkenaldian bariasionismoan aldagai sintaktikoak ere aztertzen dira eta ikergai emankorra dira (Haddican eta Plunkett 2010, Erker eta Guy 2012).

Hizkera hiztunon tresna da eta aldatzen doa etengabe. Hiztunaren gisan, gehiago eutsiz lehengoari batzuetan, berria gehiago hartuz besteetan. Aldatzea kostatzen den zerbait da. Aldatzen bagara, zerbaitetarako da, zerbait hobe lortzeko, adibidez.

Normalean txikitik handirako aldaketaz aritzen gara, euskalkitik euskara batura edo erdialdekora, euskaratik erdarara. Alderantzizko norantzan ere egin daiteke aldaketa, ordea, batutik euskalkira, edo erdaratik euskarara. Eta hemen ere berdin, onura bat izan behar du aldaketa egiten duenak, aldaketa egitearen kostua berdinduko duena.

Ikerketa honetan ikusi da hizkerak aldatzen ari direla Euskal Herrian barrera eta aldaketa hori ez doala erritmo berean. Aldaketa nola gertatzen den garrantzitsua da eta oreka behar da jarraiduraren eta irekiduraren artean (Sarasua 2013). Bizitzak berekin dakarrena omen da aldaketa, hila dena bakarrik ez omen da aldatzen. Segi dezala gure euskarak denbora luzez aldatzen eta bizitzen.

Bibliografia

- Apalauza, A., 2012, *Nafarroako ipar-mendebaleko hizkeren egitura geolinguistikoa*, Iruñea, Nafarroako Gobernua & Bilbo, Euskaltzaindia.
- Aurrekoetxea, G., 2004, Estandar eta dialektoen arteko bateratze-joerak (ikuspuntu teorikotik begirada bat). *Uztaro* 50, 45-57.
- , 2006, Hizkuntza estandarren eta dialektoen arteko bateratze joerak. *ASJU* 40, 133-160.
- , 2008, Bariazio soziolinguistikoa Dimako euskararen, *Euskalingua* 12, 17-26.
- Bengoetxea, X., 2012, Arnasguneak. Ezaugarriak. Zenbait arnasguneren egoeraren behaketa, *Bat* 85, 75-121.
- Camino, I., 2009, *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*, Donostia, Elkar.
- Chambers, J. K. & P. Trudgill & N. Schilling-Estes, 2002, *The handbook of language variation and change*, Oxford, Blackwell.
- Davant, J.-L., 1996, Euskalkien eta euskara batuaren arteko harremana nolakoa den Iparraldean, *Euskera* 41.3, 531-539.
- Ensunza, A., 2014, Gernika-Lumoko euskararen aldakortasuna: aldagai fonetiko zenbait, *Bat* 90, 123-149.
- , 2015, *Busturialdeko euskararen hizkuntza-aldakortasuna denboran eta espazioan*, UPV/EHUko doktoretza tesi argitaragabea.
- Erker, D. & G. R. Guy, 2012, The role of lexical frequency in syntactic variability: Variable subject personal pronoun expression in Spanish, *Language* 88.3, 526-557.
- Guy, G. R., 1980, Variation in the group and the individual: The case of final stop deletion, in W. Labov (arg.), *Locating language in time and space*, New York, Academic Press, 1-36.
- Haddican, B., 2003, Dialect Contact in a Southern Basque Town, *Language Variation and Change* 15.1, 1-35.
- , 2005, *Aspects of language variation and change in contemporary Basque*, New York University doktoretza tesi argitaragabea.
- & B. Plunkett, 2010, Formalising syntactic variability in contemporary theory: context and issues, *Lingua* 120, 1057-1061.
- Hualde, J. I., 2000, Bizkaiko kostaldeko hizkerak atzo, gaur eta bihar, in K. Zuazo (arg.), *Dialektologia gaiak*, Gasteiz, Arabako Foru Aldundia, 11-25.
- Johnson, D. E., 2010, Rbrul manual. http://www.danielezrajohnson.com/Rbrul_manual.html
- Juaristi, P., 2003, *Gizarte ikerketarako teknikak*, Bilbo, UPV-EHU.
- Koerner, K., 1991, Toward a history of modern sociolinguistics, *American Speech* 66.1, 57-70.
- Labov, W., 1972, *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- (arg.), 1980, *Locating language in time and space*, New York, Academic Press.
- Lujanbio, O., 2016, *Hizkuntza-aldakortasuna euskararen. Nafarroa ipar-mendebaldeko bi udalerritan egindako azterketa*. UPV/EHUko doktoretza tesi argitaragabea. <https://addi.ehu.es/handle/10810/19581>
- Santazilia, E., 2009, Luzaideko hizkuntz bariazioa, *FLV* 111, 219-248.
- Sarasua, J., 2013, *Hiztunpolisa. Euskaltasunaren norabideaz apunteak*, Iruñea, Pamiela.

- Tagliamonte, S. A., 2006, *Analysing sociolinguistic variation*, Cambridge, Cambridge University Press.
- , 2012, *Variationist sociolinguistics: change, observation, interpretation*, Malden, MA, Wiley-Blackwell.
- Zuazo, K., 2008, *Euskalkiak: euskararen dialektoak*, Donostia, Elkar.

***Zirikadak eta Eztenkadak* ahozko hizkera lagunartekoaren ispilu**

Jesus Mari Makazaga

UPV/EHU

Laburpena

Badira urte batzuk *Zirikadak* eta *Eztenkadak* liburuak idatzi zituela Koldo Zuazoren herrikide eta nire auzokide Juan San Martinek. San Martin, Zuazo eta ni Debabarrenekoak izanik, eta gure lanetan hizpide inguru hartako euskara izan dugularik, artikulua honetan, ia ezinbestez da aztergai bi liburu horietako euskara. Ahozko hizkera lagunartekoaren ezaugarrien argitan, liburu horien hustuketa egin dut, ezaugarri horien erakusgarriak jaso ditut, eta San Martinek nola darabiltzan aztertu dut. Hona lan honetan landu ezaugarriak: umorea, esaldi sinpleak eta parataktikoak, estilo zuzena, galdera erretorikoak, esaerak eta esapide eginak, elipsia, ezezko formak, hitz-hurrenkera markatua, hiperbolea, konparazioak eta metaforak, errepikapenak, onomatopeiak, erdarakadak, eta interjekzioak.

Hitz gakoak: euskararen erregistroak, ahozko hizkera, lagunarteko hizkera, herri-hizkera.

Koldo Zuazo irakasle, lankide eta adiskidearen erretiroa dela eta, eskertza-hitz batzuk idatzi nahi nituzke omenaldi modura: ez du omenduak gutxiago merezi. Urte mordo bat badira elkar ezagutzen dugula. UNEDek Bergaran antolatutako ikastaro batean ezagutu nuen Koldo, gaztetako garaian (bera ere irakasle gaztea zen artean): larunbat goiz batzuetan eman zigun ikastaroa, euskararen batasunaz eta euskalkiez, oker ez banago. Larunbat goiza izanagatik, gustura jaikitzen ginen ohetik, larunbat arrunt bati zegokiona baino dezente goizago, eta gustura itzultzen ginen eguerdian etxera, goizari etekin oparoa atera izanaren pozarekin.

Handik urte batzuetara, unibertsitatean egin nuen topo Koldorekin, Euskal Filologia sailean. Hurbileko sailkidea iruditu izan zait beti: solemnitaterik eta seriotasun handirik gabe beti, handikeriarik gabe, beti gazteagoei lanak egiteko animoak ematen, beti laguntzen eta zirikatzen. Hari zor diot, adibidez, Ascen emazte zenarekin eta Pello Salaburu zuzendariarekin batera,

doktoretza-tesiari adarretatik heldu eta amaitu izana. Tesiarekin ez bakarrik animatu, lagundu ere egin zidan Koldok: goitik behera irakurri zuen, zenbait kapitulu bi aldiz ere bai, eta ohar zehatzak egin zizkidan, hiztegiko hainbat sarreratan, dialektologiaren atalean, morfologian... Hari zor diot, orobat, herriko aditz alokutiboa ikasten eta erabiltzen hasteko bultzada ezin ordainduzkoa ere, gure herrian ez baitzen arruntena nire adineko kaletarrek aditz-sistema hori ezagutzea eta erabiltzea.

Badihardugu Deba bailarako euskara-elkartean ere egin nuen topo Koldorekin: elkartea sortzeko, ezinbestekoa izan zen Koldoren ezagutza eta itzala, eta haren inguruan bildu ginen bailarako hainbat hizkuntzalari. Herri-hizkeren ezagutza eta erabilera suspertzea zen elkartearen helburua, eta eman du (eta ematen ari da oraindik) bere fruitu oparoa.

Argi dago Koldori zerbait eskaintzekotan herri-euskarari buruzko lan bat izan behar zuela: handik jaten eta edaten du Koldok ere.¹ Gainera, bailara eta inguru berekoak gara (Debabarrenekoak), eta oso hurbil daude gure euskarak.² Juan San Martinen euskara ere bai, zer esanik ez: hura ere, Koldo eta biok bezala, gure bailarako euskarari balioa eman nahian lan egindakoa da, Eibarko eta inguruetako hizkerari bultzada emandakoa, hiztunek berek beren hizkeraren aurrean sarritan dituzten konplexutasun-ideiak alde batera utzita.

Koldoren euskara bezala, Juan San Martinena ere halakoxea da, herrian oinarritutako euskara: haren liburu eta artikuluetan (lan honetan hizpide izango ditugun *Zirikadak* eta *Eztenkadak* liburuetan, besteak beste), herri-tarrengandik hurbileko euskara darabil, haren herrikoek erabiltzen dutena, tradizioduna, naturala, zuzena, bizia, hurbilekoa... Inguru berekoak gara hirurok, eta helburu eta hizkuntza bera erabiltzen eta aldarrikatzen dugu. Argi zegoen, hortaz, kontua: hirurok lotuko gintuen lan bat egitea egokitzen zen, horretara behartua nengoen, ia nahitaez.

Duela gutxi Pello Salabururen omenezko artikulua batean aipatu nituen Koldoren hitz batzuk (ikus Makazaga 2019), bai eta artikulua izenburuan bertan aipatu ere: «Zer arraio idatzi dok zorioneko bosgarren kapitulu horretan?!». Izan ere, harridura erakutsi zidan Koldok, nire tesi-defentsatik irten eta gero, epaimahaikideek hainbeste aldiz aipatu zutelako tesiko bosgarren kapitulua, haien arreta neureganatu nuelako kapitulu horren bidez. Artikulu hartan, bosgarren kapituluaren historia txikia kontatu nuen: nondik sortu zen kapitulu hori idazteko asmoa, eta nola eragin zuen epaimahaikideengan; han landutakoak ere laburbildu nituen artikuluan.

¹ Zerbait baldin bada, herrian oinarritutako euskara da Koldorena: haren idazkera zuzena, hurbilekoa eta naturala da; teorizatu ere egin izan du horretaz (ikus Zuazo 2000, *Euskararen sendabelarrak*).

² Bai eta euskara ulertzeko modua ere.

Gai hori lantzen jarraitu dut Koldori eskainitako artikulu honetan ere. Horretarako, Koldoren herritar eta nire auzotar Juan San Martin zenaren bi liburu hartu, *Zirikadak* eta *Eztenkadak*, eta liburu horietako (lagunarteko elkarrizketa eta narratzailearen kontakizunetako) ahozko herri-hizkeraren baliabideen hustuketa egin dut, eta baliabide horiek nola erabiltzen diren aztertu.³

Arlo horretan kokatzen dut nik doktoretza-tesiko bosgarren kapituluan egin nahi izan nuen ekarpena ere, Elgoibarko berri-emaileen ahozko jardunean: haien adibideak bildu nahi izan nituen tesian, darabiltzaten baliabideen erakusgarri. Gazteagoek darabilten euskararen adierazgarritasunaren, eraginkortasunaren eta dinamikotasunaren mesederako izateko asmoz. Gure ahozko tradizioetik elikatu nahi nuen; handik bildu nahi nituen hainbat adibide, ikusten bainuen gaur egungo euskara ez-formalaren hobekuntza-bideetako bat gure guraso eta aitona-amonek utzitako tradizioa lantzea zela.

Arloko adituek hizkera kolokialaren edo lagunartekoaren definizio eta ezaugarritzat aipatzen zituztenak ere bildu nituen kapituluaren sarreran. Arlo honetan aditua dugun W. Beinhauer-ek (1929: 9) honela definitzen du gaztelania kolokiala:

«El habla tal como brota, natural y espontáneamente en la conversación diaria, a diferencia de las manifestaciones lingüísticas conscientemente formuladas, y por tanto más cerebrales, de oradores, predicadores, abogados, conferenciantes, etc., o las artísticamente moldeadas y engalanadas de escritores, periodistas o poetas.»

Berezkotasuna, naturaltasuna, bat-batekotasuna eta planifikazio falta dira definizio horrek jasotzen dituen hizkera kolokialaren ezaugarri batzuk. Hona M.C. Lassalettak (1974: 14) zer dioen:

«El lenguaje coloquial es una fracción o nivel de lenguaje total que se destaca por su caracter pintoresco reflejado en multitud de expresiones y vocablos intraducibles a otros idiomas, fundados muchas veces en alusiones metafóricas y que posee una gracia, viveza, gran espontaneidad, concreción y expresividad que lo distinguen de otros niveles.»

Hor aipatu direnak aurkitzen dira nire tesiko bosgarren kapituluko ezaugarrietan: esapide berezi itzulezinak eta esapide metaforikoak; eguneroko bizitzako metafora eta konparazio bidez osatuak, eta gure jardunari grazia, bizitasuna eta adierazgarritasuna ematen dizkietenak.

Lagunarteko hizkera deskribatzen duten adituek honako ezaugarri hauek aipatzen dituzte (ikus Briz): orainaldian gertatua, ahozkoa, interaktiboa, be-

³ Juan San Martinen lanak, eta haien artean *Zirikadak* eta *Eztenkadak* liburuak, garrantzitsuak izan ziren niretzat, gogoko izateaz gainera haiek irakurtzearekin batera hasi bainintzen nire inguruko hizkeretan interesatzen.

rehalakoa, informala, berezkoa, gai ez-berezituak tratatzen dituen, gutxie-nez bi hiztunen artean gertatua, prestatu gabea, berdinen artean gertatua, eta abar.

Jardun lagunartekoaren konstanteak ere aipatzen ditu Brizek (1996):

- Esaldi sinpleen eta parataktikoen nagusitasuna.
- Geldialdien ugaritasuna.
- Estilo zuzena erruz erabiltzen da.
- Elipsiaren erabilera joria.
- Pragmatikaren arabera hitz-hurrenkera.
- Enfasiaren leku nabarmena.
- Errepikapenen eta erredundantzien ugaritasuna.
- Entonazio goranzkoak, adierazgarriak.
- Egitura indargarri eta hiperbolikoak.
- Aukera lexiko urria.
- Parahizkuntzak duen garrantzia (keinuen garrantzia)
- Anakolutoen ugaritasuna.
- Mintzakideak osatu behar dituen enuntziatu bertan behera utziak.
- ...

Bosgarren kapituluko ataletan, zehaztasun gehiagorekin edo gutxiagorekin, era honetako lan monografikoetan landu ohi diren kontuak aztertzen. Bazegoen, bai, zer hustua nire berri-emaileen ahozko testu ezin interesgarriago eta aberatsagoetatik. Berri-emaileek berek beren euskararen gainean esaten dituztenak gorabehera (euskara hori ez dela ona, mordoiloa dela, nahasia), bazegoen zer hustua aberastasun hartatik. Haien euskara ez dela ona? Ez, zera! Eman diezaiozun geureari dagokion balioa, handia da eta.⁴

Gai horrekin nuen lehenbiziko helburua betea nuen: jasoak nituen nire ustez pertinenteak ziren hainbat ezaugarri, eta hor geratuko ziren jasota behintzat, hobeto edo okerrago sailkatuta eta azalduta, baina jasota behintzat. Eguneroko jarduneko elkarrizketetan, ahozko jardunean, berri-emaileek darabiltzaten esaerak, esapide eginak, interjekzioak eta hitz adierazgarriak,

⁴ Bada gure berri-emaileen artean konplexu bat, darabilten euskarari dagokiona: diote ez dela garbia, nahaste handia daukala («Bizkai aldeko berbak eta Gipuzkoa aldekoak, nahasketa haundixa dagok»; berbak ... eta ezaugarriak, gaineratuko nuke nik), eta garbiagoa dela Erdialdeko egiten duena, Azkoiti edo Tolosa aldera.

Bestalde, eta Juan San Martinek ere aipatzen du, bada gure inguru hurbilean, Eibarren, Soraluzen, Elgoibarren..., hiztegi-kontuetan mailegutzarako, erdarakadetarako joera markatu samar bat (beti aipatu izan diren *kaballua* eta *bentania*, horren adierazgarri), gure euskararen pertzepzioa iluntzen eta estigmatizatzen duena (Juan San Martinek «euskera mordoillua» esaten dio). Ez dira ohartzen, ordea, darabilten euskara ezin egokiagoa dela, haien helburu komunikatiboetarako tresna ezin hobeto prestatua dutela, eta eraginkorra, dinamikoa eta ederra dela; beste leku batzuetan erabiltzen dena bezain ederra, ederragoa ez bada.

harridurazkoak; guztiak hizkuntzaren ahozko erabileraren bereizgarri, hizkuntzaren bizigarri, freskagarri eta, zergatik ez esan, edergarri (metafora eta baliabide literarioz josiak baitira haietako asko).

Garai bateko euskaldunen bizimodua, pentsaera, sentitzeko eta hitz egiteko era badoakigula ikusita, gainera, horien guztien ispilu diren hizkuntza-baliabideak bildu nahi nituen, ahalik eta era sistematikoenean, ordenatue-nean. Gordetzeko, jasoak geratzeko, baina batez ere gaur eguneko euskaran erabilgarri egiteko.

Bihar-etziko euskaldunei, haien euskarari ekarpentxo bat egingo niela uste nuen ahozko jardunaren baliabide haiek bilduta: ulerterrazagoak, sinpleagoak, naturalagoak eta adierazgarriagoak izango dira haien testuak (ahozkoak baina baita idatzizkoak ere) gure aitona-amonek erabiltzen zituzten baliabideen argitan. Izan ere, lagunarteko erregistroan, batez ere be-launaldi gazteagoen ahozko jardunean, gabeziak nabaritzen ditut. Hor ikus-ten dut nik gaur egungo euskararen hutsune larrienetako bat: ahozko lagun arteko jardunean erabiltzeko tresna egoki zorroztua falta da guk nahi baino kasu gehiagotan. Kezka hori izanik, gure herriko (eta inguruetak) zaharrek (errespeturik handienarekin erabiltzen dut berba hori) darabilten euskararen sa-kondu nahi izan nuen, euskara horretatik atera daitekeen etekinik handiena atera ahal izateko.

Zer arraio idatzi nuen tesiko zorioneko kapitulu horretan? Ba, hire galde-rari erantzunez, Koldo, tesian dagok jasoa (ikus Makazaga 2010), bai eta, era laburtuan nire azken artikuluan ere (ikus Makazaga 2019).

Oraingo honetan, tesirako berri-emaile izan nituenen euskara aztertu beharrean, Juan San Martinen euskara aztertuko dut, edo, nahiago baduzue, haren pertsonaiena, eibartarrena eta «plaentxiatarrena», hark esaten duen moduan.⁵ *Ñabardurak ñabardura*,⁶ euskara bera da nire berri-emaileena eta *Zirikadak* eta *Eztenkadak* liburuetakako pertsonaiena eta narratzailearena, ga-raikideak baitira, eta auzokideak ere bai (kilometro gutxi daude Eibar, Sora-luze eta Elgoibarren artean): seguru sarritan topo egingo zutela hiru herrie-tako biztanleek Elgoibarko hilaren amaierako ganadu-ferian, azoketan, hiru herrietako festetan eta bestelako ospakizun eta eginbeharretan.⁷

Bi liburuen hustuketa bat egin dut, eta era sailkatuan eman ditut haieta-tik jasotako ezaugarri nire ustez garrantzitsuenak: umorea, esaldi sinpleak eta

⁵ Gure herrian, *plaentxiarrak* esaten diegu Soraluzekoei. Gaur egungo gazteek, berriz, gaur egun, *Sora(luze)kuak*.

⁶ Elgoibarkoak joera handiagoa duela Erdialdeko hizkeretara beste bi herrietakoek baino, baina, hizkuntzaren azaleko kontuak alde batera utzita, ez dago alderik lagunarteko hizkera ahozkoaren baliabideen aldetik.

⁷ Liburuetan ere aipatzen dira Elgoibarko hilaren azkeneko feria, San Bartolome festetako sokamuturra eta eibartarrekiko harreman komertzialak, adibidez.

parataktikoak, estilo zuzena, galdera erretorikoak, esaerak eta esapide eginak, elipsia, ezezeko formak, hitz-hurrenkera markatua, hiperbolea, konparazioak eta metaforak, errepikapenak, onomatopeiak, erdarakadak, interjekzioak. Hona, banan-banan.

1. Umorea

Umorea alde guztietan dago Juan San Martinen bi liburuetan: hala diote bi liburuetako azpiizenburuek ere: «Ipuin barregarri-dun liburua». Bai idazlearen bai liburuetako pertsonaien ateraldiak asko eta askotarikoak dira. Umorea, ironia, txantxak, isekak... bolo-bolo ageri dira bi liburuetan.

Hurbiltasuna aurkitu nahi du idazleak liburu hauekin, irakurleengandik hurbil egotea. Honela dio *Zirikadak* liburuaren hitzaurrean:⁸

- Nik bahintzat, gehien bat be hemen euskeraz irakurtzeko ohitura zabaltzearen egin dot honela. (*Zirikadak*, Hitzaurrea, 7).

Horretarako, hizkera zuzena erabiltzen du, erraz ulertzen dena, eta, liburuak Deba ibarreko jendeari eskainiak direnez batez ere, haien hizkeran eman nahi izan ditu ipuinak. Eibarko eran eman ditu, eta protagonistek duten euskara islatu nahi izan du. Ipuin hauen grazia eta piperra hobeto islatuko delakoan ere eman ditu ipuinok Eibarko eran:

- Seguru nago tankera honetara eginik ipuinak eurak be beren gatza hobeto eruango dabiela. (*Zirikadak*, Hitzaurrea, 7).

Hona nola dioen *Eztenkadak* liburuaren hitzaurrean liburu-ko umoreaz:

- Ez dau ezertariko metodurik jarraitzen, Plaentzia eta Eibarko umoria, bere urduri gordinian, gauzak alai azaltzeko sistimia izan ezik. Herri girua dau jabe bakarra. Eta, apainduretan ahalegindu barik doia, Nobel saririk espero ez dabelako. Hala be, esango genduke, umoria dala literaturan edaririk onena. Horregatik da barregarriena. Eta, gainera, demokrataena. Barrerik gehien eraitzetik aparte, maila guztientzat da, edade, gustu, dirudun, pobre, jakitun eta ezjakin, guztiak edan leikie maila bardinetik; maila hori da: barria. (*Eztenkadak*, Hitzaurrea, 11)

⁸ *Zirikadak* eta *Eztenkadak* liburuetako pasarteak gaur egungo ortografia batura egokitu ditut artikulu honetarako: *h*-a behar zuen lekuetan jarri dut, egokitzapen fonetikoak ere egin ditut: *euzki* > *eguzki*, *mutillak* > *mutilak*, *ez-pada* > *ez bada*, *diño* > *dino*, *etxok* > *ez jok*... Hala ere, aldaketak aldaketa, ahalegindu naiz Eibarko hizkeraren ezaugarriei eusten, autoreari eta liburuei «traizio» handiegia ez egiteko: adibidez, aditzaren eta izenaren paradigmaren eta beste-lako ezaugarri batzuetan; horregatik, ezin esan euskara batu-batuan daudenik hona ekarri ditudan aipamenak. Bestalde, galdera- eta harridura-markak zeuden-zeudenean utzi ditut: artikulu honetan bildu ditudan esaldi askori nik neuk harridura-marka jarriko nieke, baina egilearen irizpidea errespetatu dut.

- Umoria osasungarria izatera, Sagar-errekako ura medizinarik onena. Botilan saltzen ez dalako, liburuan ipini dogu. Alperrik izango da erre-zetia(re)kin botikara juatia, ez dozu han bilauko. Irakorri gura badozu, zoiatz liburu-dendetara. Han saltzen da. (*Eztenkadak*, Hitzaurrea, 12)⁹

Liburuaren helburua barrea eragitea dela dio:

- Eta, liburu honek ez dauka beste eginkizunik, larregi pentsatzeka barre eragin baino. eta asmu hori beteko baleu, konforme ginake. (*Ezt.*, Hitzaurrea, 12)¹⁰

Liburuak esku artean hartu orduko konturatzen da edozein irakurle bi liburuotako bazter guztietan dagoela umorea (artikulu honetara ekarri ditudan beste aipamenetan ere ez da falta); ekar ditzagun, hala ere, erakusgarri gutxi batzuk hasierako atal honetara:

- Jakina, *sasoi haretan zentimuak be euren nortasuna euken*, eta kontuan urtetzen eben zentimu guztiak tajuz ipinita eruaten zituan. (*Ezt.*, 73)
- (Santa Agedako zoro-etxean) —Eta, ondo zaoze hemen?—Ondo bagendenazen ez ginonazen hemen egongo. *Hemen ondo, erlojua bakarrik dagon*. (*Zir.*, 21)
- Goizian ba ei zoiatz betiko moduan Eibarrerutz eta Maltza(ga) inguruan Eibarko gazte batek, o(ra)in *auto-stop* esaten jakon erara, gelditzeko seinia egin zetsan, esanaz: —Turkua, Eibarrera eruango dos-tazu? Eta Turkiak atzeko hots barik erantzun ei zetsan: —*Bai, bota (eg)ik gainera*. (*Zir.*, 32)¹¹

2. Esaldi sinpleak eta egitura parataktikoak

Esaldi sinpleak, laburrak eta parataktikoak arruntak dira ahozko kontakizunetan; ez da ohikoa esaldi luzeak aurkitzea, ez eta mendeko perpaus sintaktikoki konplexuak agertzea ere. Ahozko jardunaren ia nahitaezko baldintza da hori: esandakoak berehala ulertuko badira, nahitaez behar ditugu esaldi laburrak eta sinpleak. Batez ere egitura parataktikoak dira nagusi: juntadura eta juntagailu gabeko lotura, alborakuntza. Aztergai ditugun bi liburuetan, kontakizunen sarrera-hitzetan ikusten da nabarmen ezaugarri hau.

⁹ Adibideetan, parentesi artean berreskuratu ditut hitz egitean jaten diren soinu batzuk, ulermen egokiaren mesedetan: *errezetia(re)kin*, *o(ra)in*, ... Halakoekin batera, parentesi artean eman ditut testuingurua egoki interpretatzeko pasarte batzuk ere. Hona, adibidez, hau: *Baekian berak (abadiak) nola berba egin (plaentxiatarre)*.

¹⁰ *Zir.* eta *Ezt.* laburdurak erabili ditut *Zirikadak* eta *Eztenkadak* izenburu osoen ordeaz, aipamenak arintzeko asmoz.

¹¹ DU aditzak (*eruango nozu*) DIO aditzekin (*eruango destazu*) nahasteko joera du hizpide eta iseka-iturri ipuin honetan.

Ekar ditzagun adibide batzuk:

- Ziri-sartzaile bi ziran, biak plaentxiatarrak. Valladolidgo Unibersidadian alkarrekin estudiau ei eben. Beti alkarri ulia hartzen, eta biak alkar aditzen ziranian, inguruko guztieri. Ohian pasau ei eben estudiantetzako denpora. Handik alde ebenian, bizi biharrak berakin ekartzen dituan aldakerak, munduan zihar banandu zituan, bakotxa bere alde-tik. (*Ezt.*, 90)
- Estudixuetako lagun bi ziran. Bata oso argixa, beti lelen ataratzen ebana, eta bestia barriz, tontuenetarikua. Hala eta guzti be lagun haundixak ziran. Beti alkarri laguntzekuak. Urtetxuak zeroiezen alkar ikus-teka, kolejixotik urten ebenetik. Eta, lehengo egunian alkartu ziran, aspaldiko aldiz, Bilboko kale baten. (*Ezt.*, 91)
- Txoria deitzen zetsen etxe-kalte bat ba ei zan Plazentzian. Etxe-kalte bazan be andriak ei zituan frakak. Hala be ez zan asko larrituko gure Txoria: edanian ez ezik, jokuan be ez zan mutil txarra. (*Zir.*, 76)

3. Estilo zuzena

Aurreko ezaugarriaren ondorio zuzena da honako hau. Beti izango da zuzenagoa eta ulertzen errazagoa inoren aipamenak edo pentsamenduak estilo zuzenean kontatzea zeharka (mendeko perpausak erabiliz) kontatzea baino.

Etengabea da aipamenen eta estilo zuzenaren presentzia ahozko testu lagunartekoetan. Estilo zuzena erabiltzen da bai narratzaileak (idazleak edo liburuko pertsonaia batek) beste pertsonaia baten hitzak jasotzeko, bai kontatzailerena berarenak (bere buruari esaten dizkionak) jasotzeko ere.

Sintaxiaren eta estiloaren aldetik, esan dugun bezala, testu soilak dira ahozko jardunekoak, gauzak labur, argi eta zuzen esatekoak, eta estilo horrek bat egiten du egitura parataktikoekin, eta ez hainbeste hipotaktikoekin; labur ematen dira eman beharrekoak, estilo zuzenean eta sintaktikoki juntadura edo menderakuntza-maila minimo baten bidez.

Hona bi liburuetako adibide batzuk:¹²

- Satorra-zaharrak zinuan berekiko: «Hauxe dok hauxe, gure atso txaplatia susmu txarrekin dabik eta egunen baten txoriz¹³ konsolau biharko juat». (*Ezt.*, 21)

¹² Komatxo artean dator aipamena.

¹³ Ehizatutako txoriak eramanez.

- Obispo jaunak esan ei eban bere kautan: «Sosegauko ete dok Leka-mendiko Patxi dalakuori». (*Ezt.*, 30)
- «Ederki nintzakek hire zerbitzeko moduen preminan banintzok —esan ei eban on Mateok berekiko—. Hobe heuke gurasotzat zerbitzen bahenki». (*Ezt.*, 31)
- Esaten ei zetsan: «Ez daukak biharrik egin biharrik be. Makina automatiku batian ipiniko haut, eta haixe zaindu besterik ez daukak». (*Ezt.*, 75)
- Sesma kojuak Juanito Urzelay txistularixari pozaren pozez eskuak igurtziaz, egiten ei zetsan lehenguan: «Hau dok amama etorri jakuna, nun eta Sagar-errekako amorrain biberuan angulak, Agur, Aginaga! Plaentxiak zapaldu hau». (*Ezt.*, 90)
- Bere kautan esaten ei eban: «Gaur nere andriak be ez najok senti-duko». (*Zir.*, 25)
- «Zintzoegia naizelako pasatzen jataz neri honelakuak», esaten eban Gautxoriak bere kautan. (*Zir.*, 26)
- Alkarri esaten ei zetsen: «O(ra)ingo munduan, zenbat bihar egin bihar dan, biharrik egin barik bizi izateko». Eta, bestiak: «Bai, egia dok. Baina, jenterik etorriko ete jakuk?» (*Zir.*, 44)
- Pernando, lehenago askok ez ei eben begi onez ikusten, berak behin baino gehiagotan esaten ebana zan: «Hauxe dok hauxe, bista onakin be ezin najuek ikusi». (*Zir.*, 53)

4. Galdera erretorikoak

Ahozko diskurtsoan sarri erabiltzen den estrategia da galdera erretorikoena. Era honetako galderetan, ez da espero izaten mintzakidearen erantzunik; beharbada berrespen txiki bat bai, baina batez ere diskurtsoa antolatzeko baliabidea da, diskurtsoaren erritmoa antolatzeko, diskurtsoaren harian, dena asertzio bidez eman beharrean, bariazio estilistikoa egiteko.

Hona bi liburuotako adibide batzuk:

- Aspaldian ebilen bere andria pentsamentu okerretan. Edo zuzenetan. *Nork daki?* (*Ezt.*, 21)
- Da honek (txoriak) heuk hil dituk ala? —Ez, zerak..., *zeruan dagon Pepe Zoilo zanak hilgo jitunan.* (*Ezt.*, 22)
- *Bergarako jueza diruakin azpijanian irabazi?* Ezta pentsau be. (*Ezt.*, 24)
- Holako kakanarru alperrak tailarrari jateko besterik ez dituk izaten. *Holakuak mantenidu? Zertako?* On egina(re)n pagua, ate ostian palua. (*Ezt.*, 25)
- *Baina, ahari bati zergatik hainbeste bildur?* Ahariak ez jaukak barren gizonantzako ezer txarrik. (*Ezt.*, 42)

- Abadiak esan zestan lez, jakinian neu, zeure eskuetan dagona milagruak egitia, eta *parkatu*? Ez horixe. (*Ezt.*, 44)
- (frontoian)... eta dirua galtzeko, aurrez pagau biharra ez ei zan euren buruetan sartzen. Galdu egin bihar, eta *galtzekotan be sarrerria ordaindu bihar*? Ez horixe. (*Ezt.*, 97)
- Jauntxo itxura gehiago eukan biharginana baino: garbi jantzita eta ezer be ez egiten. — *Zer uste dok ba?* Guk tratua holan jaukagu eginda. (*Zir.*, 32)
- Pernando gizajuak baeban nahikua bihar zutinik egoten, eta atemorroiluan giltz-zulua bilatzeko *zelan izango zan ba gauza*. (*Zir.*, 37)
- Anai bat medikua eukan, eta ez ei zetsan ezerk min gehiago emoten bere anaiakin mediku karreran gastautako diruak baino. Jan eta edanian dirua emotiari be, tira, hainbestian zeritxon; baina, *zeri eta medikutzari*. (*Zir.*, 51)
- Geixoak esan ezkerro (non daukan mina) neu be izango nintzakek medikua. *Horretarako dituk hire Batxillerrok, jakituriok eta medikutzok?* (*Zir.*, 52)

5. Esaerak eta esapide eginak

Idea bat garatu ondoren, kontakizun bat burutu ondoren, amaieran laburpenak egitea, kontatu dena irudi baten bidez ilustratzea edo deskribatzea modu ezin egokiagoa da mintzakidearekiko komunikazioa ziurtatzeko, bermatzeko, esan nahi duguna entzuleari hobeto ulertarazteko eta gogorarazteko; azken finean, esan nahi dena gogoangarri egiteko. Halaxe erabiltzen dira, kontakizunen baten amaieran, bai ondorioak ateratzeko, bai aurretik esan dena azaltzeko, esapide eginak edo esaerak.

Halakoek mintzakideari begi aurrean argazki bat jartzeak sortzen dion eragina sor dezakete. Eguneroko bizitzako elementuei egiten zaie erreferentzia, eta oso ugariak dira baliabide metaforikoak, poetikoak, konparazio bidezkoak eta metahizkuntzazkoak. Ahozko jardunean askotan erabiltzen den estrategia da, eta umorea eta ironia darie haietako askori.

Honela dio Ong-ek (1987: 41) ere:

«Las fórmulas ayudan a aplicar el discurso rítmico y también sirven de recurso mnemotécnico, por derecho propio, con expresiones fijas que circulan de boca en boca y de oído en oído: *Divide y vencerás*, *Fuerte como un roble*. Las expresiones fijas (...) en las culturas orales no son ocasionales. Son incesantes. El pensamiento, en cualquier manifestación extensa, es imposible sin ellas, pues en ellas consiste.»

Ekar ditzagun hona Juan San Martinen bi liburuetako kasu ugari horietako batzuk:

- Plazentziarren ustez eibartarrak ei gara eureri holako ipuin zelebriak asmatzen detsaguzenak. Zati bat egia izan leike, baina ez guztia gizurra. Euren bizkarrera jaurtitze horrek bere errazoiak izango ditu: *sua da(g) uan lekutik, keia*. (Zir., Hitzaurrea, 5).
- Eibartarrak beti izan dira euren euskeriari gutxietsirik eta. Ze, inguruak ez, baina urrineko jentia beti jardun izan dau eibartarren euskera mordoiluaren kontura adarjotzailien jardunetan, atso autubatzailak letxe; hala be, euskerarik ez dakixenak. *Su(du)rrrik ez daukanari, mokuak*. (Ezt., Hitzaurrea, 11).
- Beti izango dira auzokuak gure barrukaldean isilik dabizen gauzak azalduko dituenak. *Ino(re)n begiko samarra erreza ei da ikusten*. (Ezt., 13)
- Zer mutilak; holan dok ala! Lehenago ura eruan zenduen da o(ra)in gatz nahi dozue? O(ra)in ezkeriok berakatzak be emongo detsueguz; eibartarrok berotzeko berakatz-zopia egin deizuen. *Mila urte pasau eta ura bere bidian* (Ezt., 15)
- Laga, laga bedorri berbetan, o(ra)in be botako jok botatzekoren bat. — *Bai, nik famia baina beste batzuek lania*. (Ezt., 18)
- Penagarriena, jaiak hain laburrak izatia dok: *San Juan, San Juan!, nekez etorri eta bizkor juan!* (Zir., 44)
- Plaentxia guztian zabaldu zan zurrumurrua eta autubatzailiak be ahoz aho zerabilen kuadrila batek perretxiku benenosuak be jaten zituela. Eta, esaerak dinuan moduan: *sasian zarraparria danian, zerbait izaten da*. (Zir., 62)
- Baekian berak (abadiak) nola berba egin (plaentxiatarrerri). *Zelako lapiko, halako tapa*. (Zir., 43)
- Bostehun (txori) ez bazituan be ez zituan urrin ibiliko. — A! Hori beste gauza bat dok. *Kendu berua(re)na, kendu*. (Ezt., 20)
- Kazarixon artian sistema zaharra dok: *txakurrari hazurrak eta andriari gizurrak*. (Ezt., 21)
- Bai horixe. Ez dau harek (epaileak) ezer gorrotogarriago horrelako zurikerizko untuekin beragana juatia baino. Horixe bedori da nahikua kontra jartzeko, eta galdua zinake. — Arraixua! Ez neban holakorik esango. Baina, entzun izan dot bai: *lekuan lekuan ardiak, baltzen artian zuriak*. (Ezt., 24)
- Holako kakanarru alperrak tailarrari jateko besterik ez dituk izaten. Holakuak mantenidu? Zertako? *On egina(re)n pagua, ate ostian palua*. (Ezt., 25)
- Baj! Guk, behinora-ezkeriokan badakik zer daukagun: *gerritik gora tensinua eta gerritik behera intenzinua*. (Ezt., 28)
- Karmentu maitia, zein hanka zan minez neukana? Ezkerra ala eskumia? Eta, don Josek, piparminduta: — *Astuan arrantzia, min gabia*. (Ezt., 38)

- Suegriak laster ipini zetsan kondezina: —Fin ibiltzen bahaiz, domeka goizetan bakarrik egurretara. *Baina, etxe hutsa, gerra hutsa.* (Ezt., 51)
- Ez dakit zergaitik, baina, ikustekuak ikusi bihar dituguz. *Esan eta izan.* Izugarrizko oinaztu, trumoi eta txingor zaparradak eta Erlei-errekan behera, hango uraren indarra eta harri-hotsa, bildurtzekua zan benetan. (Ezt., 52)
- Lehengo zaharrak esaten eben: «*Tontua izateko ez dagola estudixau biharrik*»; eta o(r)aingo gaztiak: «*Aberasteko ez dagok listua izan biharrik*». Hor ba, denporiakin gauzak zelan aldatzen diran. (Ezt., 64)
- Bai gizonak. Atzo be han juan zuan (seme txirrindularia), zentellak datrixola! Danak aurrian dituala! *Gauza guztiak ei dira ze aldetatik begiratzen diran.* (Ezt., 65)
- Baina, gizon finaz gainera bene-benetako bihargina izan arren, *harentzako be astelehena astelehen.* (Ezt., 66)
- Eta bihargin honegaz sarritan gertatzen dan moduan; *eskubide asko tailarrian, nahiz eta diru gutxi aldian.* (Ezt., 66)
- Eta, horretara, jarraitu eben luzaro; ugezaba, barrez-barrez, zentimuak nundik lapurtuko, eta bihargina, isil-isilik, pezeta bikuak gehiago ko-bratzen. *Lapurrari, lapur t'erdia.* (Ezt., 74)
- Inguru honetan, lehenago be ezagutu ei ziran holakuak. Jende bihargina bada be, *artalde guztiak izaten ei dabe bere ardi baltza.* (Ezt., 75)
- Petit (zelebria) bazan be, semia ez da gutxiago. Beinke: *zer ikusi, ha ikasi.* (Ezt., 87)
- Baina, baina; *urrineko intxaurrak beti zarata ona eta ugaria.* Pagatzeka orduan amaitu ziran haren kantuok. (Ezt., 88)
- Ez eukan ezta nork tragotxo bat pagau be. Dirurik eza eta lagunik eza alkarren kideko izaten ei dira. *Ifarrak berorik ez, pobriak lagunik ez.* (Ezt., 93)

6. Elipsia

Mintzakideak (edo, kontakizun hauetan, irakurleak) jakintzat ematen duen informazioa isiltzeaz ari naiz elipsia aipatzen dudanean, eta ahozko jardunaren beste ezaugarri garrantzitsuetako bat da; komunikazio dinamikoagoa eta biziagoa lortzen da, zalantzarik gabe, elipsiaren bidez: erritmo biziagoa eta dinamikoagoa izango du gure jardunak. Kategoriatuak osagaiak ezaba daitezke, baina ahozkotasunaren ezaugarrien artean aditzaren elipsia da, nire ustez, garrantzitsuena, eta honetaz jardungo dugu atal honetan.

Aditz laguntzailea ezabatzen da sarrien, baina aditz osoa ere ezaba liteke. Diskurtsoan lehenago aipatu delako, edo, testuinguruagatik berreskuratzen erraza delako, oso ohikoa da aditzaren elisioa egitea.

Dakartzagun hona bi liburuetako adibide batzuk:¹⁴

- *Milaren erdixa [da] beti bostehun*, hemen eta Japonen. (*Ezt.*, 18)
- Txanbolin, harrituta gelditu zan Kaporalak ura dranga-dranga nola edaten eban begira. *Sinistia be [asko zan]*. (*Zir.*, 57)
- *Nagusi batek [dinotsa] mutikuari*: —Hazten haizenian zer nahi euke izan? (*Ezt.*, 179)
- *Haundikeria asko baina Plaentxiako ura bihar [da] aurpegia garbitzeko. Eibartarrak, farolak [dira]*. (*Ezt.*, 13)
- Eibartarrak, nor nolakua dan neurtzen hasten diranian, aguro esaten dabe: *elgoibartarrak, gizonak [dira]*; *baina plaentxiatarrak, xelebriak [dira]* (*Ezt.*, 13)
- *Mila urte pasau eta ura bere bidian [doia]*; horrek danok entzunda *plaentxiarrekin hobe bakian [egon]*. (*Ezt.*, 15)
- Goiz batian berrogeta hiru uso bota najituan. *Denpora gutxian [bota najituan] gainera*. (*Ezt.*, 21)
- *Lagunarteko batek [dinotsa]*: —Katalin! Isildu egizuz radiotik orruaka diharduen horrek. (*Ezt.*, 27)
- *Herriko jueza eta euskerarik tautik be jakin ez [ez jakixen]*. (*Ezt.*, 37)
- Ez da hori kontua. *Bakotxak beria [da] Jangoikuan legia*. Ni naiz alkatia, eta alkate moduan, ez dot nahi herritarrerri zuen gaixua pegatzetik. (*Ezt.*, 41)
- Baina, denporia aurrera eta *hobekuntzarik ez [egoan]*. (*Ezt.*, 43)
- Ijito zoruaren arriskotik kentzeko, egun batzuetan behintzat, Kristo baliosua sakristian gorde *[zeben]*, eta *bere ordeztu beste bat ipini [zeben]*, ha euan lekuan bertan. (*Ezt.*, 44)
- *Gizonan irabazi bakarra, urrixa izan [zan]*, eta hor-hemen aprobetxau bihar etxerako zerbait gehigarritz. (*Ezt.*, 51)
- O(ra)intxe galdua nok. *Medikuak bai neri esan [están]*, baina... (*Ezt.*, 61)
- *Ardau trago bat egin nahi [neban]*, eta *ezin [neban]*. (*Ezt.*, 93)

7. Ezezko formak

Ezezko formen erabilerari ere ezin ezikusiarrena egin, hain da joria ahozko hizkuntzako jardunean.

Gertaera eta deskribapen asko eta asko adierazten dira ezezko forman, era zeharkakoan, batzuetan era ironikoan edo barregarrian, esan nahi denaren kontrakoa ezezko forman jarritz.

¹⁴ Kakotx artean eman dut idazleak (edo haren pertsonaiek) beharrezkotzat jo ez, eta eliditu duen aditza; edo horren antzekoa behintzat: *Milaren erdixa [da] beti bostehun*.

Hona San Martinen adibide batzuk:

- *Bostehun ez bazituan* be (txoriak) *ez zituan urrin ibiliko*. (Ezt., 20)
- Seguru ete hago gero berrogeta hamar adina txori zirana. *Lartxo ez ote dok?* (Ezt., 20)
- *Ez zan gutxiago* Karraspiori pasautakua. (Ezt., 20)
- Errebiro be, *ez zan kazari makala*. (Ezt., 20)
- Eta, *ez eban beste biderik euki* zurrumurru txarrerri jaramon egin baino. (Ezt., 30)
- *Sekula ez dituk izan nere hankak hain lijerrak*, ha zuan aintxixiketia. (Ezt., 63)
- Gure Etxe-kalte be *ez zan egunero komuniua hartzen ebanetakua*, eta berak ez baekian be horrek baditu bere kaltiak: ... (Ezt., 68)
- *Eta ez uste izan gero* beria txikixa zala pentsatzen ebanik. (Ezt., 73)
- Ondo bizi al haiz? —preguntau zetsan aberats barrixak. —Baj, hala-hola. Defenditzen nok. *Biharrik ez jatak falta*. (Ezt., 92)
- Eibarko herria, jaietan, *ez dago Plaentxiako musikako banda barik pasatzeko*, ez horixe. (Zir., 20)
- Patxiko hil ei don, tabernan euan lekuan bertan-behera jausita. —*Ez don izango...!* Jesus, Maria eta Jose! (Zir., 27)
- Eibarko Frontoi-zarreko eskilaretan urte askuan bizi izan zan eibartar zahar zelebren bat ei zan; *ziria sartzen atzian gelditzen ez zana*. (...) gure agura zaharriori be *ez zan elixan lelengo filan egoten zanetarikua*, (Zir., 42)
- Hi, ez haiz gizona! Eta bestiak azkar asko emon zetsan erantzuna: —Ezta nahi be. Bestela bakarrik ibili biharko nintzakek eta. *Ez eukan errazoa makala*. (Zir., 68)
- Tiro bateko eskopetiakin «Danba! Danba!» egiteko, *zer ez ete dabe egingo gure kazariak*. (Ezt., 17)
- Urte haretan, *alperrentzako ez zan giro*, biharrik eza aintzakotzak hartu ezin bahintzat. (Ezt., 75)

Ezeztapenen barruan, bada mota berezi bat, ugaria eta bitxia dena: hala-koetan, zerbait adierazteko, zentzu figuratuan, haren kontrakoa esaten dugu: ukapenak dira (ezezko formak), baina baiezkotz adiera dute, baiezkotz adieran ulertu behar dira: ez dira literalki hartu behar, zentzu ironikoan baizik, hitzez hitz esaten denaren kontrako zentzuan. Esklamazio edo galdera erretoriko moduan eman ohi dira, goranzko entonazio enfatikoarekin, eta ohargarria da *ba(da)* lokailuaren presentzia.

Hona adibide batzuk:

- Milaren erdixa beti bostehun, hemen da Japonen. Neuk *ez najuan ba ikusi pisua(re)n pisuz* kerixa-arbolia jausi biharrian... (Ezt., 18)
- Ni, ez naiz artalia. Ni, gizona naiz. —Seguru al hago? —*Egongo ez naiz ba seguru*; bai horixe. (Ezt., 59)

- Baina, mutilak, zuek ikusten dozue ala? —*Ikusiko ez juagu ba; bai horixe.* —Oi, oi, oi! O(ra)intxe galdua nok. Medikuak bai neri esan, baina... (*Ezt.*, 61)
- Hi, hori hor dagon-ori *ez dok ba eibartarra?* (*Zir.*, 10)
- Emon zestan zartadiakin (koadruak) nola *ez najuan ba negarrik egingo?* (*Zir.*, 17)
- Ba,... tabernan gendela Patxiko *ez don ba bertan behera luze-luze jausi* konortik barik. (*Zir.*, 26)
- Eta, hango medikuak etsipena emon da honutz genkarrela bidian *ez don ba hil.* (*Zir.*, 27)
- Nundik habil? Arratsalde guztian hire zain da... —Ni? Eibarren gizona! *Ez destazu ba esan* arratsaldian Eibarrera jua bihar nintzala? (*Zir.*, 58)
- Zu, ugezaba, eta zeuk ezagutzen al dozu bedar hau? —Tira, tira, *eza-gutuko ez juat ba; bai horixe.* (*Zir.*, 27)

8. Hitz-hurrenkera markatua

Atal honetan hizpide dudan gaiak ere azterketa sakonak ekarri ditu eta ekarriko ditu oraindik ere. Hemen, hitz-hurrenkera markatuaren adierazgarritasun-ahalmena aipatu besterik ez dut egingo. Hanpatu edo markatu nahi den osagaia era jakin batean markatu nahi izaten da ahozko mintzamolde adierazgarrietan. Horretarako, aditzaren aurreko kokalekua edo, mintzagai hanpatuaren kasuan, perpaus hasiera izaten dira indar berezi hori markatzeko guneak. Kasu hauetan, lehenbizi garrantzitsuagoa den informazioa ematen da, eta gero bigarren mailakoa.

Oro har, esan daiteke hitz-ordena malgu samarra aurkitzen dugula ahozko jardunean, mezua jasotzeko moduak (ahoz eman eta belarriz jaso) baldintzatuta, neurri handi batean. Kontua da oso ugaria dela esaldiaren pisua aurrera ekartzea adibidez, aditza (esaldiaren antolatzailea) aurrean ematea. Nahi adina adibide aurkituko ditugu edozein testu ahozkotan.

Hona hemen batzuk:

- Bazan han* oilagorra, erbia, tiro-hotsa eta abarra. (*Ezt.*, 17)
- Astelehen goiz-erdia zan, da *han zoian* Kaporala isil-isilik, esku batian baso bat eta bestian azukarillo luze bat zeroiazela, Ardantzako iturritutz. (*Zir.*, 57)
- Pope aurrenengo zala, *han jua ei ziran* burdiakin urdei bila (*Zir.*, 59-60)
- Tratua egin eben*, erlojua konpontziarren bazkaria duan izatia. (*Zir.*, 66)

- Jokuan be ez zan mutil txarra, eta *behin egin ei eban trabesa*, baietz hamalau txuleta jan ino(re)n laguntasunik barik. (*Zir.*, 70)
- Mutilak! Hemen dituk Guardia Zibilak! *Ha izan zan* perra-hotsa, ahal ebanak ahal eban lekutik. (*Zir.*, 73)
- Ikusi orduko igarri zetsan oso grabe euala eta ainbat lasterren ospitalera eruateko agindu eban, estuasunezkua zanez, hurren e(g)uan lekura. Talaixa, Usurbil eta Errebiron artian hartu eben, ahal dan bezela, eta *harek ziran saltakak* Plaza Txikitik Maalako ospitalera. (*Ezt.*, 170)
- *Baebilen* nahikua autu eta berbakizun plaentxiatarren kontra. (*Ezt.*, 40)
- Bai azertau be. Bi edo hiru egunera, *han etorri zan* Erai magal-kirten bat eskuan ekarrela; (*Ezt.*, 44)
- Eguerdixan, Guardiazebillak *ekarri eben Bergaratik abixua*, plaza itxian korridia egitxeko ez euala baimenik. (*Ezt.*, 143)

9. Hiperbolea

Era honetako liburuetan, eta barrearen eta harriduraren bidez mintzaki-dearen arreta erakartzeko asmoz, ez da harritzekoa exajerazioa eta egitura hiperbolikoak alde gutxietatik agertzea.

Jaso ditzagun adibide batzuk:

- *Ez dok jaio kazaririk egundo holakorik ikusi dabenik*. Joseus!... zer zuan ha! (*Ezt.*, 18)
- Tejerua gizajuari, (aharia) burrukara edo etorrela beitandu jakon, *eta zelan bere buru gogorra urtiak pixkat bigunduta eukan*, ez eukan frente egiterik. (*Ezt.*, 41)
- Azkoiti aldeko basarriko seme honi ez etsen ipini beste gehigarririk. *Eta, gaur, Eibarren, ez da txakurrik be Basarri ezagutzen ez dabenik*. (*Ezt.*, 80)
- Haixe (kalabozua) bai zala kerizpia. Inundik ez eukan zulorik eta *kautuen lazkotxe arratoiak biltzen ziran* famia eukan. (*Ezt.*, 82)
- *Bako bera baino ardauzaliaguak ziran*. Harentzako, *ura edatia pekatu mortala zan*. (*Zir.*, 42)
- Plazentzian bururik haundina eukala dinue. *Bere txapela, kirten bat ipini ezkerro, guardasoltzat erabili ei zeikian*. (*Zir.*, 60)
- Hogeï durokua! Zer egingo juagu o(ra)in hainbeste dirugaz? —Hori erreza dok. Hemeretzi duro(re)n ardua eta duro baten ogia erosi. —*Eta, zer egingo juagu horrenbeste ogigaz?* (*Ezt.*, 16)
- Agiñazpineko tabernan kontu-kontari ziharduan, uste-gabian hamalau librako erbiak sasi artetik urten da, *tiro bateko eskopetia izan arren*, «Danba! Danba!» *jaurti ei zetsan*. (*Ezt.*, 17)

10. Konparazioak, metaforak...

Solaseko norbaiten ezaugarri bat edo egoera bat era enfatikoan adierazteko, jakina da konparazioak eta metaforak erabiltzen direla sarritan. Era neutroan, adjektibo edo arverbio arrunt baten bidez pertsona baten ezaugarri baten berri edo gertaera baten berri eman beharrean, konparazio enfatiko (eta poetiko) baten bidez egiten da, eta hala, berebiziko indarra eta grazia hartzen du deskribapenak eta kontakizunak.

Hona liburu biotako adibide batzuk:

- Estu eta larri igesixari emon zetsan, ondoeza egin biharrian. *Ha ei zan perra-hotsa!* (Ezt., 42)
- Badakizu gero, behin iluntziko zazpirak ingururako, beti bezela, Anjelenekora (tabernara) *txoriak kerixara letxe* jo bihar dodala. (Ezt., 51)
- *Bere andria be astua makilara letxe eginda euan* (senarraren parrandetara). (Zir., 24)
- *Serenuen andrak be bere gizonakin nik baino lo gehiago egingo dabiela* uste juat. (Zir., 25)
- Hi, ba al dakik hau zer bedar klase dan? — Ez — dino morroiak. — A! Kaikua halakua. *Astuak be bajakiek eta.* (Zir., 27)
- Eskupeta-txispagin bi ziran Plaentxian, *bata baino bestia harruaguak.* (Zir., 36)
- Ba, sinistu nahi ez badozue be, o(ra)in kontatzen dihardutena egi-egia dok; *neu hementxe nagon* moduan. (Ezt., 18)

11. Errepikapenak

Ahozko jardun lagunartekoan baliabide emankorra da errepikapenarena. Esaten denari enfasi edo indar berezia eman nahi zaionean erabiltzen da, osagai baten gainean enfasi berezia egin nahi dugun kasuetan: errepikapen indargarriak dira.

Errepikatzen den osagaia edozer kategoria gramatikalekoa izan daiteke: adberbioen errepikapena da San Martinek gehien darabilena; izenondoaren errepikapena ere ohikoa izaten da deskribapenetan; erakusleren bat ere errepika daiteke; edo aditza bera ere bai (forma desberdinetan errepikatua), edo perpaus osoa bera.

Ekar ditzagun hona bi liburuetako adibide batzuk:

- *Gutxien-gutxien*ez bostehunen bat (txori) bazituan; (Ezt., 18)
- Basari inguru batian ebilen txakurra(re)n arrastuari jarraika, eta *batera-batera*: «Danba! Danba!». (Ezt., 20)
- Bialdutako erregalueri esker *oso-osorik* nere alde ipini zan. (Ezt., 25)

- ... zaliak diraz radiua *goi-goitik* zarataka ipintzen, bakezaliari gerria emonaz (*Ezt.*, 27)
- Noian bergararrak kontautako *modu-moduan* agertzera: (*Ezt.*, 30)
- *Agiri-agirian*, gizonan dejenerazinua zan. (*Ezt.*, 45)
- Alperrik diharduzue ba (kanposantuko hormia jasoaz) — Alperrik?
— Bai. *Alper-alperrik*. Ze, ez dago bildurrik barruan darenak urte-
tzeko, eta kanpuan darenak be ez dauke sartzeko gogorik. (*Ezt.*, 72)
- Euskal dantzariak euskeraz ez jakitzia: ogia *huts-hutsik mausta-
mausta* jatia modukua dok. (*Zir.*, 41)
- Ez zan ostatu-etxe *haundi-haundia* baina han etorri ahala danentzako
lekua izaten zan beti; (*Zir.*, 14)
- Ba, sinistu nahi ez badozue be, o(ra)in kontatzen dihardutena *egi-egia*
dok; (*Ezt.*, 18)
- *Hik* daukak osasuna, *hik*. (*Ezt.*, 57)
- *Geratu banintzuan, geratu nintzuan. Ha zuan ha!* (*Ezt.*, 18)
- Txistuk, horrek maniobra guztiok, berari begira pasau zituan, *hasarrian
hasarrez*, zerbait esateko baino erriago, eta *harritua(re)n harrituz* txistik
egin barik, bere begietatik suak urtetzen ebalan esan zeikian. (*Ezt.*, 54)
- Bai, hori holan dok, baina lelengo heure osasuna dok; dagon hotz ho-
nekin errekan ikustiak ez jestak onik egiten eta *urten egik urten*, neu
begira egoten geixotu baino lehen. (*Zir.*, 36)
- ...ba bai; bazkaltzen gendela, *uste-uste* barik agertu jakuan tigre bat.
Ihesiari eman da, ha zuan perra-hotsa. (*Ezt.*, 63)
- Ene! Ojanguren (argazkilaria), zelako zatarto atara nozun. — Ez, ez.
Hor ez dago tranparik. *Zaran modukua, zaran modukua*. (*Zir.*, 50)

Errepikapen laukoitz bat ere aurkitu dut *Eztenkadak* liburuan:

- Zelako zezenak zituan? — Lelena baltza. — Eta, bigarrena? — *Bal-baltza*.
- Ta hirugarrena, *bal-baltz, baltz-baltza*. (*Ezt.*, 29)

12. Onomatopeiak

Ahozko jardunean, hitzean eta hortzean erabiltzen dira onomatopeiak gure inguruan entzuten ditugun hotsak imitatzeke erabiltzen diren berbak. Ekintza komunikatiboan, esaten duguna era zuzenagoan, ilustratiboagoan eta, zergatik ez esan, umoretsuagoan adierazteko balio dute.

Hona *Eztenkadak* liburuan aurkitu ditudan onomatopeia batzuk:

- Hango karraztarro, zozo, birigarro eta abarrek ez eukan akaburik. Muti-
lak! Mutilak!... zer zuan ha!... Hango *zarra-parria* eta hango-hangua.
(*Ezt.*, 17)
- Kontau zetsazen *ipi-apa* euren arteko gora-behera guztiak. (*Ezt.*, 24)
- Egun haretan, Donostiako «Los Xey» diralakuak, batzuen ustez kan-
tariak, baziharduen radio-aparato koxkorretik *arrantzaka*. (*Ezt.*, 27)

- Egun baten, *bolo-bolo* zabaldu zan, «Fakirra» zala. (*Ezt.*, 50)
- Gaberdian, amandria larritu zanian, ohetik jaiki zan zereginak egi-tera; eta ontzian jartzerakuan, puxigia, zapaltziaz bat errebentau zan, «*Pflaut!*». (*Ezt.*, 99)
- Zuzenian jua zan Benitxa, abixara guztiagaz, eta hain zuzen be, ka-sualidadez, apurtu barik gelditxu zan kristal panalian sartu eban bu-rua, eta doblau ezin zanez: «*Klank!*», apurtu zan kristala. (*Ezt.*, 141)
- Hango «*eufixak!*» eta hango hanguak ez eukan akaburik. (*Ezt.*, 151)
- Plaentxiatar bat Bolianeko tabernan, botilatik basora «*Klo, klo, klo...*» bota ahala ziharduala; egiten detsa botiliari: — *Klo, klok!*, egiten dok, *klo, klok!* Neuk kenduko dostat hiri *klokadok*. (*Ezt.*, 162)
- Baina, norbaitek sagardaua edango zetsan bildurrez, bururatu jakon, «*aju,aju!*», eginaz, iztarriko zulotik gargajua ataratzeko itxuran ba-sora muturra aurreratu «*flits!*» eginaz. (*Ezt.*, 171)
- Kanposatupeko bide-zidorretik zoiazela, bronkixuetakuagaz ebilena hasi zan eztulka. Unatxo batian, gelditzeka: «*Eju,aju...!*». (*Ezt.*, 176)
- Agiñazpineko tabernan kontu-kontari ziharduan, ustegabian hamalau librako erbiak sasi artetik urten eta, tiro bateko eskopetia izan arren, «*Danba! Danba!*» jaurti ei zetsan. (*Ezt.*, 17)
- ... baina bere begiak ezer ez ikustian, dan-dana ilunpian zeuanaz, baina belarriak somatzen eben hango *txortxorra eta zurrumurrua*, eta batian «truk!» eta hurrengo «erretruk» hotsa. (*Ezt.*, 61)

13. Erdarakadak

Goiago aipatzen genuen hurbiltasun horren beste aurpegi bat hiztegi-mailan aurkitzen dugu: ahozko jardun lagunartekoan dagoen askatasuna hiztegian ere islatzen da: nola ez dagoen hitzak bilatzen ibiltzeko astirik, eta nola konfiantza-giroan ari garen, erdarakadak ere errazago onartzen dira. Egia da gure inguruko euskarari (Eibar, Soraluze, Elgoibar...) egotzi izan zaiola mordoilokeria hori, erdarakadak erabiltzeko joera gehiegizko hori; autoreak berak ere hala aitortzen du *Zirikadak* liburuaren hitzaurrean:

- Ostantzean hor dituzu (ipuinok) erderakada eta guzti. Horrelakua da gure euskera. (*Zir.*, Hitzaurrea, 8)¹⁵

¹⁵ Idazleak ez zuen, hala ere, gutxiesten bere herriko hizkera erdarakaden kontu honengatik: Harro zegoen bere hizkeraz, eta horren seinale da haren alde, liburuokin eta bestelako hainbat lanekin egin zuen lana. Erdarakaden joera hori aspaldi samar onartu zuten Serafin Basaurik eta Juan San Martinek berak (ikus Basauri-San Martin 1972) Eibarko euskararen kasuan, baina garrantzia kentzen diote fenomeno honi, eta honela erantzuten diete eibartarren erdarakadetakako joera horri garrantzi handiegia ematen diotenei: «bizitzako beharretan har-emanak aberats adierazteko ahalmen berezi bat ematen duten hitz eta aditz jokoan akaburik gabeko ugaritasunaz ohartu gabe».

Aztergai ditugun bi liburuon ezaugarriengatik (ahozkoaren isla zuzena, hurbilekoa, bat-batekoa), ohikoa da halakoak aurkitzea. Beste era bateko liburuetan nekezagoa litzateke halakoak aurkitzea.

Hona adibide batzuk bakarrik ekarriko ditut, horren erakusgarri:

- Plaentxiatarrak laster esaten dabe (eibartarrak) *satisfetxo* harruak dirala (*Ezt.*, Hitzaurrea, 13)
- Gizonari, Mendatakua zalako, «*provisionalmente*» Mendata deitzen zetsen; (*Ezt.*, 50)
- Berriz be, bestaldia hartu nebanian, *etxando-tximistaz* jarraitu najuan arru batetik behera. (*Ezt.*, 64)
- Igezko Andra-Marixetan, hartu eban parte Plaentxia bertako karreran, aitaren seme *fenomenuak*. (*Ezt.*, 65)
- Juakin, orduko aguazilen «*kepia*»¹⁶ zan, eta ez zan Eibarren *sujeturik* berak ezagutzeka. (*Ezt.* 80)
- «Horraitxiokarren gure tailarrian ez dagok inor neri adarra jotzeko, eta hau be laster bialduko juat txakurran salan pasiatzera. *Zer karajo!* (*Ezt.*, 26)
- Hik! Tira, tira, gizurrik ez egik esan. Hik zelan hilgo zituan ba? Eskopetia etxian ahaztuta laga dok eta... —*Anda karajo!* Bane(g)uanan ba ni... (*Ezt.*, 22)
- Eta etxeko-andria *bentanatik* deika hasi zan: —Gizonak! Zer da hau? (*Zirikadak*, 67)
- A! *Demonios!* Bane(g)uan ba ni, Eibarrera zertara juan ete naizen. *Klaro!* Paulori paketia emon bihar najetsan gainera. (*Zir.*, 131)

14. Interjekzioak

Harridura adierazteko, esaten denari indar berezia emateko, entzuten denari enfatikoki erantzuteko, oso ohikoa da interjekzioak erabiltzea elkarrizketetan.

Hona adibide ugarietako batzuk:

- Ez jakin gauzonik egiten, *demontriak halakuak*. (*Zir.*, 28)
- Hi, ba al dakik hau zer bedar klase dan? —Ez —dino morroiak. —A! *Kaikua halakua*. Astuak be bajakiek eta. (*Zir.*, 29)
- Euskeria gure herriaren anima ber-bera izanik, erabat baztertuta hor dabixaz inportantzia gutxiagoko gauzekin Euskal Herria salbatzeko asmuetan. *Txotxoluak halakuak*. (*Zir.*, 41)
- Aingira irristakor *madarikatua!* Despatxau najuek ba... eta ondo egin jostek gainera. Aingira zikin bat dala eta ez dala, neuk akordau eragin jotxet eta... Bai,... *beinke*...; aingiria labana dala! (*Zir.*, 101)

¹⁶ ‘Jefea’, ‘nagusia’.

- Ez, holakorik ez; hain arda on da dagok eze, pena emoten jestak saltzia. *Akabo nere arda on da. (Zir., 70)*
- Ez jauna, ez; holakorik ez *Jaungoikua(re)n izenian*. Hori egingo baneu, *akabo ba*, orduan tonto osua nintzake. (*Ezt.*, 96)
- Eee!* Zer esan dok? —Hobe biharrez. —Gero, *ez neri adarrik jo. (Ezt.*, 84)
- Elizara ez. Hori *ezta pentsau be. (Ezt.*, 129)
- Hara ba*: herentziaren agiria modu horretan eginda badago ez jatzu ezer tokatzen eta galdua daukazu (*Ezt.*, 24)
- Baina, jueza pixkat busti ezkerro be ez (epaiketia irabazi)? —*Ja!* Bergarako jueza diruakin azpianian irabazi? *Ezta pentsau be. (Ezt.*, 24)
- Hara ba*, alkate jauna, eguzki epel hori, zuek pagatzen dozuen beste geuk be pagauko genduke ba. (*Ezt.*, 40)
- Iño!* Hau zuan izatekoa. (*Ezt.*, 100)
- Xapua, xapua! esan jotxat. —*Enee!* Hik daukak baloria. (*Ezt.*, 108)
- Enee!* Hauxen bai dala heure gizona igual-iguala. Bere erretratua jirudin. —Ez don guria (umia). Auzoko Mikela(re)na don. (*Ezt.*, 120)
- Hori dok hori*, etorrixa! (*Ezt.*, 135)
- Hori be bajuagu *Memelu halakuori!* (*Ezt.*, 137)
- Bai, eta bixar ei doiaz Lasturrera zezen bila. Salamancakuen inbixarik bakuak ei dira. —*Ezta izango! Hor ba*, zelan diran gauzak. (*Ezt.*, 140)
- Eta, Kandelía, nun izan haiz ba Aste Santua pasatzen? —Arantzazun. —*Iño!* Leku altuan. (*Ezt.*, 157)
- Egon hari isilik! Ez ete jakixagu ba? *Jesus!* Sustotarako lain be... (*Ezt.*, 171)
- Ezkondu aurretik izan zituan hik sekretuak. *Ai!* Jakin izan baneu gaur beste. (*Zir.*, 25)
- Eee!*... zer esan dok. Patxiko hil? *Sinistia be. Enee...*! (*Zir.*, 26)
- Jesus! Jesus!* Hori dok atsekabia. (*Zir.*, 26)
- Ezton izango...*! *Jesus, Maria eta Jose!* (*Zir.*, 27)
- Zer da Patxiko; bihar askio egiten al da? —*Baj!*; pagatzen dabenagatik... —Gutxi pagatzen al dabe? —*Baj!*; egiten dogunagatik... (*Zir.*, 55)
- Betiondok harrituta laga eban telefonua: *Arraiua!* —esanaz—, hau dok donostiarren jakituria eta adelantua, zapatak bihar ditudanik ez jetsat inori esan, eta ia zer tamainokoak bihar ditudan... *alajaina!* (*Zir.*, 81)
- Horraitxioikarren*, inoiz neregangatzen bajuat, orduan bai izango dala nere-neria, neuk neretzako neregandutakua, eta *kitto!* (*Zir.*, 133)

15. *Barren*

Azkenik, Eibarren eta Debabarreneko inguru hurbilean berezkoa den *barren* lokailua izango dugu hizpide. Atal berezi bat egin diot, berezia delako inguru geografiko hurbilekoentzat, han baizik ez baita ezagutzen. Egi-

tura adierazgarrietan izaten du berezko lekua, eta egoki-egoki datorkigu, bi aldetatik: egitura adierazgarrietan erabiltzen delako, eta Eibarkoa eta inguru hurbilekoa bakarrik delako. Horregatik jaso dut, gure ingurutik kanpokoei hitz honen erabileraren berri zehatzagoa emateko.

Hona Juan San Martinek *Zirikadak* liburuan (38. or.) egin zuen oharra irakurleari lokailu honen berri emateko: «*Barren*, baiezkoari indar gehiago(re)kin «zinetsitzeko» erabiltzen da Eibarren».

Toribio Etxeberriak, berriz, honela definitzen du bere *Lexicón* hiztegian: «Elemento adverbial confirmativo de un supuesto verbal. *Egixa da barren lausik bage etorri dana. Si es verdad que ha venido sin un cuarto*». *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak III (Lokailuak)* liburukian (ikus 131 or.), Gramatika batzordeak aurkaritzakoen artean sailkatu zuen. Batez ere markatuak diren perpausetan erabiltzen dela esaten da han, harridura-edo adierazteko.

Haren esanahia ulertzeko, eta erabilera definitzeko, esango nuke haren ordez *baina* edo *eta* erabil daitezkeela.

Ekar ditzagun hona aztergai ditugun bi liburuetakoa agerraldi guztiak:

- Baina, Pernando, zelan nahi dok ba hik atia zabaltzia? Giltza(re)n lekuan purua(re)kin habil *barren*. (*Zir.*, 38)
- Hi, Jerolimo, hurrenguan andriakin laztanka habilenian, bentana ondolik erretirau eike, auzuan barregarri izaterik nahi ez badok bahintzat.
—Baina, norekin diharduk? Atzo etxetik kanpora ibili nintzuan *barren*. (*Zir.*, 80)
- Hi purgatoriora, eta azkar gainera. —Baina, gu, Aita Santua(re)n lagunak gara *barren*... (*Zir.*, 93)
- Tira andra, tira andra; ez hari holan jarri. Baina, zelan sinistu zestanan ba? Keinua egin neunan *barren*. (*Zir.*, 29)
- Gibeleko mina? Da ezkerrian min? Gibela eskumako aldian dagok *barren*. (*Ezt.*, 172)
- Baina, ahari bati zergatik hainbeste bildur? Ahariak ez jaukak *barren* gizonantzako ezer txarrik. (*Ezt.*, 42)

Honaino iritsi da nire saioa *Zirikadak* eta *Eztenkadak* liburuak ardatz hartuta ahozko hizkera lagunartekoaren berri emateko. Ezaugarri gehiago ere izango dira, baina aurrerago aztertuko ditugu guztiak, pixkanaka: azkar eta ondo, usoak hegan.

Bibliografia

- Amonarriz, K., 1998, Euskarazko umorea eta hizkera erakargarria, in F. Rodríguez & I. Esnaola, I. (arg.), *Euskara mintzatuaren erronkak*, Leioa, UPV/EHU.
Basauri, S. & J. San Martín, 1972, Eibarko euskerari buruz, *Egan* 32, 32-37.

- Beinhauer, W., 1929, *El español coloquial*, Madrid, Gredos.
- Briz, A., 1996, *El español coloquial: situación y uso*, Madrid, Arco.
- Esnaola, P. (1987-1989), Ahozko euskarari buruz, Euskararen Kutxa atalean argitaratutako artikuluen-sorta, *HABE*.
- Etxebarria, T., 1965-66, Lexicón del euskera dialectal de Eibar (Arrate'tikuen izketia), *Euskera* 10-11, Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia, 1990, *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak III (Lokailuak)*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Garate, G., 1988, *Erdarakadak*, Bilbo, Mensajero.
- , 1998, 27.173 Atsotitzak. Refranes. Proverbs. Proverbia, Bilbo, BBK.
- Lassaletta, M. C., 1974, *Aportaciones al estudio del lenguaje coloquial galdosiano*, Madrid, Insula.
- Laspiur, I., 1999, *Eibarrera jatorraren bidetik*, Eibar, *Eta kitto!* Euskara elkarteak.
- Makazaga, J. M., 2006, Non dago ahozko jardunaren adierazgarritasuna? Erakusgarri batzuk Elgoibarko euskaratik, in B. Fernández & I. Laka (arg.), *Andolin gogoan. Essays in honour of Professor Eguzkitza*, Bilbo, UPV/EHU, 663-678.
- , 2008, Ahozko jarduna komunikazioaren lagungarri: ekarpen bat ahozkoaren estrategia komunikatiboez, in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika jailetan: Patxi Goenagaren omenez*, Bilbo, UPV/EHU, 545-560.
- , 2010, *Elgoibarko ahozko euskara*. IKER-25, Bilbo, Euskaltzaindia-UPV/EHU.
- , 2019, Tesiko bosgarren kapituluaren historia txikia («Zer arraiotatzi dok zorio-neko bosgarren kapitulu horretan?!»), in I. Laka (arg.), *Hitzak sarean. Pello Salazaruri esker onez*, Bilbo, UPV/EHU, 97-111.
- Mendebalde Euskara Alkartia, 2003, *Ahazkotasuna aztergai*, Bilbo, BBK.
- Ong, W. J., 1987, *Oralidad y escritura*, Mexico, Edit. Fondo de Cultura Económica.
- San Martín, J., 1960, *Zirikadak (gertaera barregarriaren liburua)*, Zarautz, Itxaropena.
- , 1965, *Eztenkadak (gertaera barregarriaren liburua)*, Zarautz, Itxaropena.
- Zuazo, K., 1999, *Deba ibarreko euskera*, Oñati, Badihardugu.
- , 2006, *Deba ibarreko euskara. Dialektologia eta tokiko batua*, Oñati, Badihardugu.
- , 2000, *Euskararen sendabellarak*, Donostia, Alberdania.

Euskararen komunitatearen garapena e5 egitasmoaren bidez

Ibon Manterola
UPV/EHU

Laburpena

Lan honetan e5 edo «Euskararen etorkizuneko eszenatokiak elkarrekin eraikitzen» izeneko egitasmoa aurkeztuko da labur-labur. Eusko Ikaskuntzak 2016-2018 artean garatu duen egitasmoa da eta hauxe izan da helburu nagusia: euskalgintzaren garai berria konfiguratzeko laguntzea, euskararen normalizazio prozesuan eragiteko praxi berritzaileak sustatuz. Horretarako, hiru pauso metodologiko nagusi eman dira, komunitateen aktibo eta kapitaletan oinarritutako ikuspegitik abiatuta: gaur egun euskararen komunitateak dauzkan aktiboen eta kapitalen diagnosia, 40 urte barrurako irudikatzen diren aktiboen eta kapitalen eszenatokiak, eta azkenik, eszenatoki horietara iristeko ekinbideen proposamena. Adibide modura, lan honetan euskararen komunitatearen giza kapitalarekin eta kapital sozialarekin lotutako emaitza batzuk erakutsiko dira. Lanaren bukaeran, e5 egitasmoak komunitatean oinarritutako hizkuntza plangintzen ereduarekin izan ditzakeen antzekotasun batzuk aipatuko dira. Eta azkenik, e5-en moduko egitasmo bat tokian tokiko euskararen komunitate baten garapenerako baliagarria izan daitekeela iradokiko da.

Hitz gakoak: euskararen komunitatea, garapena, e5 egitasmoa, Eusko Ikaskuntza.

1. Sarrera¹

Lan honetan Eusko Ikaskuntzak 2016tik 2018ra bitartean gauzatu duen «Euskararen etorkizuneko eszenatokiak elkarrekin eraikitzen» (e5) egitasmoa izango da hizpide. Datozen hamarkadetako euskalgintzaren erronkak

¹ e5 egitasmokotik talde eragilean parte hartzeko aukera eman izana eskertu nahi diot Eusko Ikaskuntzari, eta zehazki, Iñaki Marko egitasmoaren zuzendariari eta Eusko Ikaskuntzako Josune Etxaniz. Talde eragileko gainontzeko kide guztiei ere nire esker ona adierazi nahi diet: Xan Aire, Xabier Alkorta, Kike Amonarriz, Xabier Erize, Beñat Garaio, Jone Goirigolzarri, Mikel Irizar, Iñaki Martinez de Luna, Olatz Olaso eta Ana Urkiza.

identifikatu eta haiek gainditzeko ekinbide nagusiak diseinatu dira egitasmoan, euskararen komunitateko askotariko eragilean parte hartzearekin.

e5 Eusko Ikaskuntzaren ibilbide historikoaren une berezi batean koka liteke, bi arrazoiengatik: batetik, erakundearen barne funtzionamenduaren ikuspegitik, 2012an abiatutako eraldaketa prozesu baten emaitza da. Ordura arte Eusko Ikaskuntzaren jarduera bideratzen zuten sail akademikoak bertan behera geratu ziren eta erakundearen jarduera euskal gizartearen auzi handiei diziplinartekotasunaren eta zeharkakotasunaren ikuspegitik jorratzera pasatu zen. Horretarako, Denok Gai izeneko parte hartze prozesuaren bidez, euskal gizartearen bost auzi nagusi identifikatu ziren: etorkizuna irudikatu, eredu sozio-ekonomikoak, egituraketa sozio-politikoak, errealitate sozio-kulturala eta euskararen etorkizuna (<http://www.eusko-ikaskuntza.eus/eu/eremu-tematikoak/>). Azken honetatik abiatu zen lan honetan hizpide dugun e5 egitasmoa.

Bestetik, 2018an 100 urte bete dira Eusko Ikaskuntza sortu zenetik. Baztarrikaren (2019) arabera, Eusko Ikaskuntzaren sorrera euskararen galerratik hazkunderako ibilbidearen lehen garaian kokatzen da. Izan ere, sorreratik bertatik hasi ziren bai Eusko Ikaskuntza bera erakunde gisa, edo baita Eusko Ikaskuntzako bazkideak norbanako eragile gisa, hizkuntzaren lanketa akademikoa eta egoera soziala hobetzeko ekimenak bultzatzen eta laguntzen (Pagola, 2018), adibidez: Bizkaiko eta Gipuzkoako Aldundiek sortutako auzo eskolak haurrak euskaraz eskolatzeko; etxetik euskaldun ziren hurrek euskaraz irakurtzen ikasteko material didaktikoa sustatzea; euskarari buruzko katedren sorrera (adibidez, Bilboko Instituto Vizcainokoa Azkuek lortu zuen, Unamunori eta Aranari gailenduta; edo Zurichen, Odon de Apraiz izan zen irakasle-ikerlaria); gramatiken eta hiztegien argitalpenak; *RIEV* aldizkaria; eta nola ez, Euskaltzaindiaren sorrera.

Bestalde, e5 egitasmoa euskararen biziberritze prozesuaren bidegurutze fasean kokatu behar da. Hauek dira fase horren ezaugarrietako pare bat: batetik, euskararen ezagutza datuen gorakadak ez du ekarri hizkuntzaren erabileraren gorakada esanguratsurik, eta bestetik, orain dela hamarkada batzuk EAEn behintzat indarra zeukan euskararen aldeko *framing* aldarrikatzailea ahuldu egin da (Martinez de Luna, 2013). Irizarren (2017) arabera, diagnosi honek ez du zertan ezkorra izan, euskararen normalizaziorako ekinbide batzuek goia jo dutela adieraz lezakeelako. Are gehiago, Iñaki Markok lan dokumentu batean iradokitako krisi aktiboaren kontzeptua proposatzen du Irizarrek, bidegurutzearen aldia deskribatzeko: krisia egon badago, baina euskalgintza aktibo harrapatu du krisialdiak, aurrera egiteko asmotan. Hain zuzen ere, euskalgintzaren fase honetan erantzun eta irtenbide berritzaileak asmatzeko, ekintzailatza berpizteko eta euskal komunitatea trinkotzeko xedez bultzatu da e5 egitasmoa, diziplina arteko elkarlana oinarri hartuta.

Sarrera honen ondoren, bigarren ataletik bosgarrenera, e5 egitasmoaren nondik norakoak azalduko ditut, hurrenkera honetan: helburuak, oinarri kon-

tzeptuala, metodologia eta emaitzak.² Seigarren atalean e5-ek eta komunitatean oinarritutako hizkuntza plangintza ereduak dituzten antzekotasunak aipatuko ditut gain-gainetik. Azkenik, zazpigarren atalean, e5-en moduko egitasmo bat tokian tokiko hizkuntza komunitate batean garatzeko aukerak azalduko ditut. Aurrez adierazi bezala, egitasmoaren diseinua eta jarraipena talde batek egin duen arren, jarraian datozen azalpenen, eta batez ere, egitasmoaren inguruko interpretazioen ardura neurea da.

2. e5en helburuak

e5 egitasmoaren abiapuntuko ideietako bat izan da euskararen normalizazio prozesua, funtsean, eraldaketa soziala dela eta eraldaketa hori, gertatzen kotan, euskararen komunitatearen praxiak eragindakoa dela. Era berean, kontuan hartu da komunitatearen praxia gizarteko botere eta elkarrekintza egitura eta espazio aldakorretan gauzatzen dela, eta hain zuzen ere, gizarteko egitura eta espazio aldakor horietan eragiten direla berrikuntzak eta aldaketak.

Idea hauetatik abiatuta, bi helburu nagusiren bueltan ardatzu da e5 egitasmoa: batetik, oro har, hurrengo hamarkadei begira euskalgintzaren aro berria konfiguratzeko laguntzea, eta bestetik, pixka bat zehatzago, euskararen normalizazio prozesua ulertzeko marko interpretatibo berri bat lantzea, prozesuan bertan eragingo duen praxi berritzailea sustatuko duena.

3. Oinarri kontzeptuala

3.1. *Hizkuntza komunitatea*

Egitasmoaren fokua ez da izan euskararen biziberritzea, baizik eta euskaraz garatu nahi duen komunitatea. Erdigunean ez da hizkuntza jarri, ez euskararen gaur egungo egoera eta ezta, prospektibaren ikuspegitik, hogei urte barrukoa ere. Ondorioz, arreta gunen nagusia ez dira izan ez hiztunen portzentajeak, ez euskararen erabilera datu zehatzak, edo ezta, beste adibide bat ematearren, D ereduan matrikulatuta dauden ikasleen portzentajeak ere. Egitasmoan zehar etengabe izan dira hizpide datu kuantitatibo horiek eta askoz ere gehiago, baina guztiak euskararen komunitatearen garapenari lotuta interpretatzea izan da erronka.

Hizkuntza komunitatea zer den definitzerako orduan, Paula Kasaresen (2014) lana funtsezkoa izan da. Nafarroako (zehazki, Iruñeko eta Iruritako)

² Egitasmoaren inguruko xehetasun guztiak honako web orrian daude eskuragarri: <http://www.eusko-ikaskuntza.eus/eu/proiektuak/euskararen-etorkizuneko-eszenarioak-elkarrekin-eraikitzen/pr-4/>

familietan haurrak euskaraz nola hazten diren ikertu du Kasaresek, haurren euskarazko sozializazioa ahalbidetzen duten ideologia, estrategia eta praktika linguistikoak identifikatuta. Hizkuntzan ardaztutako hizkuntza komunitatearen definizioak dauzkan mugak azaltzen ditu Kasaresek (2017: 41): «duela hiruzpalau hamarkada ez bezala, haurrak euskaldun bilakatzen diren inguru-neen aniztasunak hizkuntzan guztiz ardazturik ez dagoen hizkuntza-komunitate kontzeptura eraman behar gaitu».

Kasaresek azpimarratzen du saihestu egin behar dela hizkuntza komunitatearen gaineko ikuspegi homogeneizatzailea, dela euskararen gaitasun edo erabilera maila jakin batean oinarritua, dela euskararekiko atxikimendu edo jarrera mota batean oinarritua (2014: 102): «nire idurikotz, egun haurrak euskaldun hazteko bidean inplikaturako subjektuek euskararekin eratu dituzten askotariko harremanen aniztasunak euskal komunitatearen balizko irudikapen homogeneoa pitzatu eta hizkuntzari guztiz loturiko adigaia baliatzea ezinezko bihurtzen du».

Hizkuntzari erabat lotua den ikuspegiaren mugak agerian uzterakoan, Kasaresek garatzen duen ideia da «komunitate» deituko diogun gizataldeko kide guztiek ez dutela euskara modu berean partekatzen, alegia, ez dagoela hor euskararekiko harreman «zurrin eta mugiezina» (2014: 106), kide guztiei aurrez emana eta denek berdin bere egin dutena. Aitzitik, komunitateko beste kideekiko elkarrekintza jardueretarako baliabidea da euskara. Jarduera den aldetik, kide bakoitzak, bere subjektibotasunetik abiatuta, askotariko gaitasun, praktika eta atxikimenduak garatuko ditu euskararekiko. Hain zuzen ere, gaitasunen, praktiken eta atxikimenduen aniztasuna biltzen duen komunitatearen ideia da e5 egitasmoak bere egin duena.

3.2. *Konplexutasuna, polizentrismoa eta sinkronizazioa*

Gizartearen konplexutasuna gero eta handiagoa dela hauteman daiteke. Era guztietako auzi sozialen aurrean antolatzen diren askotariko interes-taldeak presente daude gizartean eta dinamika sozialetan eragiten duten poloak ugaritu egin dira. Alegia, gizartea polizentrikoa da, eta ondorioz, gero eta gehiago kostatzen da auzi sozial zehatz baten inguruko dinamika bateratu eta trinkoak bultzatzea (Irizar, 2017). Aitzitik, «egingarriagoa izango da ahaleginen sinkronizazioa —bakoitzak bere ahalegina, baina ahaleginak batera egitea— edota helburuen konstelazioa —zure helburua eta nirea osagarriak dira, borrokatu ditzagun elkarrekin—» (Irizar, 2017: 21).

Adibide bat ematearren, euskarazko irakaskuntzaren sustapena, auzi sozial gisa, modu oso ezberdinean dago presente euskararen komunitatean: 80ko hamarkada hasierako lege babesari esker, eta batez ere, legedia garatzeko irakasleen, gurasoen eta erakundeen bultzadari esker, EAEn auzia ia ez

da existitu ere egiten eta D ereduaren gorakadak ez du etenik.³ Baina egoera oso bestelakoa da Nafarroa ia osoan eta Iparraldean. Irakasleak eta gurasoak oraindik ere bultza eta bultza dabilta haurrek euskaraz eskolatzeko aukera izan dezaten. Banaketa administratiboak auzi honi dagokion polizentrismoa argi eta garbi markatu du, euskararen komunitateak banaketa hori sinbolikoki eta are politikoki gaingritzeko ezinaren ondorioz: esaterako, EAEn ez dugu topatuko dinamika handirik Ainhoako edo Irisarriko ikastetxe publikoetan D eredu esperimentalta ezar dadin eskatuz. Ondorioz, euskarazko irakaskuntzaren auziei dagokienez, helburuen eta ekimenen sinkronizaziora jo behar du euskararen komunitateak. Helburu eta ekimen zehatzak nekez izango dira berberak, baina norabidea eta zentzu orokorra bai.

3.3. *Komunitatearen aktiboak eta kapitalak*

Euskararen komunitatearen garapenaz hausnartzeko, eta zehazki, komunitatearen egungo eta etorkizuneko eszenatokiak irudikatzeko, komunitatearen aktiboetan eta kapitaletan jarri du fokua e5 egitasmoak. Aktiboek komunitatearen garapena bidera dezaketen baliabideei egiten diete erreferentzia (Emery, Fey eta Flora, 2006). D ereduko ikastetxe baten eraikin berria aktibo bat da komunitatea euskaraz gara dadin, baina ikastetxe berean irakasleek izan dezaketen lidergo gaitasuna ikasleak euskaraz jardun dezaten motibatzeke, hori ere aktiboa da komunitatearentzat. Aktibo batzuk ikus eta uki daitezke (eraikinak, dirua eta abar), baina beste batzuk ezin dira parametro berberekin atzeman (eragin politikoa, lidergo ahalmena, elkartasunean oinarrituta auzolanean jarduteko balioa, eta abar). Komunitateak etorkizuneko belaunaldientzat gorde, eraiki edo garatu nahi duen hori da aktiboa (Emery, Fey eta Flora, 2006: 2).

Komunitatearen kapitalak, berriz, aktiboen multzoak dira eta e5 egitasmoan honako sei hauen gainean egin da lana (Etxaniz eta beste, 2017): giza kapitala, kapital soziala, kapital kulturala, azpiegitura kapitala, kapital ekonomikoa eta kapital politikoa. Kapital moten sailkapen hau, ordea, erreferentzia modura bakarrik erabili da e5 egitasmoan, alegia, ez da izan ez sailkapen itxi bat, eta are gehiago, sailkapena egitea bera ere ez da izan helburua. Geroxeago azalduko den moduan, aktiboak identifikatzea bera izan da e5 egitasmoaren fase garrantzitsuetako bat, eta kapitalen sailkapena erreferentzia bat bakarrik izan da.

³ Hala ere, kontuan izan behar da hizkuntza eta kultur aniztasuna sustatzea eta kohesio soziala indartzea oraindik ere D ereduari lotutako auzi garrantzitsuak direla, Diaz de Gereñuk (2016; 2017) eta Garaioek (2019) erakutsi duten moduan.

4. Metodologia: parte hartzaileak, kronograma eta jardunbidea

Eusko Ikaskuntzak deialdi irekia egin zien euskalgintzako askotariko eragileei, Eusko Ikaskuntzako bazkide guztiei, eta modu orokorragoan, euskal gizarteari, e5 egitasmoan parte hartzeko. Dena delako erakundeetako kide edo ordezkari diren pertsonak norbanako gisa parte hartu zuten egitasmoan, eta ez erakundearen ordezkari gisa. Askotariko profilak daude parte hartzaileen artean: erakunde publikoetan hizkuntza politikarekin lotutako ardurak dituztenak, euskalgintzako askotariko erakundeetan dihardutenak, herri ekimeneko hedabideetako eta hedabide publikoetako kideak, unibertsitateko zein beste esparruetako irakasle eta ikerlariak, helduen euskalduntzerako erakundeetako arduradunak eta irakasleak, enpresa munduan euskara planak sustatzen diharduten pertsonak, finantza entitateetan ardura postuak dituztenak, eta abar.

e5 egitasmoa hiru mintegitan eta jardunaldi itxurako azken ekitaldian gorpuztu zen: lehen mintegia 2017ko ekainaren 2an egin zen, bigarrena 2018ko otsailaren 23an eta hirugarrena urte bereko ekainaren 8an. Azken jardunaldia 2018ko urriaren 19an izan zen. Mintegi bakoitzean 60-80 lagun elkartu ziren hiruzpalau orduz, eta azken kongresuan, berriz, 130-140 lagun goiz eta arratsalde.

Lau saioak Gasteizen egin ziren eta askotariko baliabideak eta metodologiak erabili ziren bertaratutakoen parte hartzea bideratzeko. Kapitalen arabe-rako sailkapena erabili zen parte hartzaileen artean taldeak egiteko. Gutxi gorabehera, talde bakoitzean bospasei lagun bildu ziren mintegi bakoitzean. Ez zegoen zertan mintegiz mintegi beti kapital beraren mahaian parte hartu. Are gehiago, aukera ematen zen mintegian zehar mahaiez (kapitalez) aldatzeko. Mahai bakoitzean dinamizatzaile bat arduratu zen zeregina azaltzeaz eta hitz hartzeak modu orekatuan egin zitezen. Kideen ekarpenak biltzeko, oharrak hartu ziren, baina baita post-itak, horma-irudiak zein bestelako «eskulan sortzaileak» erabili ere.

Lehenengo mintegian euskaraz garatu nahi duen euskal komunitateak dauzkan kapitalen diagnostikoa egin zen. Horretarako, galdera hau egin zitzaien parte hartzaileei: «zeintzuk dira euskaraz garatu nahi duen komunitateak kapital bakoitzean egun dituen aktibo nagusiak?». Arakatze apreziatiboaren metodologia dauka oinarrian galdera egiteko modu honek. Enpresa munduan zein bestelako erakundeetan maiz erabilia da metodologia hau, erakundeen bilakaera eta eraldaketa bideratzeko tresna gisa (Basté García, 2015). Mintegiko parte hartzaileei ez zitzaien galdetu ea euskararen komunitateari zein aktibo falta zaion, ze gabezia dauzkan edo zein diren mehatxuak halako edo besteko kapitaletan. Hau ohikoa da A(arriskuak) M(ehatxuak) I(indarguneak) A(ukerak) metodologietan, baina arakatze apreziatiboaren metodologian, parte hartzaileengan ikuspegi eraikitzaile eta positiboak gara-

tzea bilatzen da, helburu hauekin (Garaio, 2017; 2018): erakundearen inguruko kontakizun positiboak sorrarazteko («lan egiten duzun erakundean zer da asko gustatzen zaizuna?»), balio positiboak agerrarazteko («erakundearen zein balio gordeko zenuke eraldaketa prozesu batean?») edo gaitasunak identifikatzeko («zer egiten du ongi zure erakundeak?»). Lehen mintegiari jarraipena eman zitzaion delphi moduko galdetegi baten bidez. Parte hartzaileei bidali zitzaien galdetegia, lehen mintegian bildutako kapitalen diagnostikoa osatzeko.

Bigarren mintegian, komunitatearen egungo kapitalen diagnosian oinarrituta, etorkizunerako amestutako eszenatokiak irudikatu ziren kapital bakoitzarentzat. Kapitalen eszenatoki horiek konstelazio gisa irudikatu ziren, eta ez aurrez adostutako eszenatokien sistema itxi baten gisan. Bestalde, komeni da gogoraraztea etorkizuneko eszenatokiak irudikatzeko orduan kapitalen araberako sailkapena ez dela bere horretan helburu bat e5 egitasmoan, baizik eta komunitatearen askotariko baliabideak modu antolatuan irudikatzeko bitarteko bat. Zehazki, bigarren mintegiko jarduerak bideratzeko, galdera honi erantzuteko eskatu zitzaien parte hartzaileei: «zure ikuspegi eta ametsaren arabera, zeintzuk, nolakoak edota zenbatekoak dira euskaraz garatu nahi duen komunitateak kapital bakoitzean 2040. urtean eduki behar dituen aktibo nagusiak?».

Galderari erantzuteko, lehen mintegian identifikatutako aktiboen mapa esku artean izan zuten parte hartzaileek. Bestalde, aurrez aipatu dudan bezala, partaideei ez zitzaien eskatu ados jartzeko etorkizuneko eszenatokietan, baizik eta asmoa zen parte hartzaile bakoitzak berea proposatzea eta azaltzea, horrela eszenatokien konstelazioak agerraraziz. «2040an, dena delako aktiboa honela eta honela egongo dela irudikatzen dut» moduko formulazioak ekoiztarazi ziren bigarren mintegiko parte hartzaileen artean.

Hirugarren mintegian, azkenik, kapitalez kapital, 2040 urterako desiratutako eszenatokien konstelazio horretara iristeko bide-orriak eraiki ziren, alegia, parte hartzaileei eskatu zitzaien proposatzeko zer-nolako ekinbideak behar diren etorkizuneko eszenatokietara iristeko. Hauexek izan ziren parte hartzaileei egindako galderak:

- 2040 urterako irudikatutako kapitalen konstelazioa eraikitzeke, zein ekinbide gako definitu ditzakegu?
- Zein gaitasun landu behar dira ekinbide hori garatzeko?
- Ze inpaktu potentzial eduki dezake ekinbide horrek komunitatearen gainerako kapitalen garapenean?
- Gainontzeko aktibo edo kapitaletan zer landu behar da ekinbide hori garatzeko?

Lan hau egiteko, parte hartzaileei aurreko bi mintegietatik ateratako ekarpenak eskuragarri jarri zitzaizkien.

e5 egitasmoari itxiera 2018ko urriaren 19an eman zitzaion, jardunaldi edo kongresu formatuan. Eusko Ikaskuntzaren 100. urteurrenaren harira antolatutako kongresu zikloaren barruan sartu zen e5 kongresua ere eta bertan egitasmo osoaren ibilbideari amaiera eman zitzaion. Batetik, kapitalez kapital, hainbat ekinbide gako aurkeztu ziren, 2040a jomuga hartuta irudikatutako eszenatokietara iristeko. Eta bestetik, «e5 kongresuko adierazpena» sinatu zuten kongresura agertutako ehun lagunek baino gehiagok, eta jendarean aurkeztu zen. 2040rako amestutako eszenatokietara iristeko ekinbide nagusiak laburbiltzen dira adierazpenean, euskalgintzako askotariko erakundeentzat erreferentziarako bide orri gisa balio dezan.

Azkenik, aipatu behar da lehen eta bigarren mintegien inguruko balorazioa eskatu zitzaizela parte hartzaileei, bai egitasmoak berak merezi zuen galdetzeko, eta baita egitasmoaren ikuspegi metodologikoa baliagarri ikusten zen ala ez jakiteko ere. Bi kasuetan, parte hartzaileen *feedback*-a positiboa izan zen: egitasmoak merezi zuela eta ulertzen zela erantzun zuten.

5. Emaitzak

e5 egitasmoak sortu dituen emaitzak lan honetan azaltzea ezinezkoa da, mintegiz mintegi sortu den informazio masa oso handia delako. Gainera, gorago bigarren oinoharrean adierazi den bezala, egitasmoaren informazio guztia eskuragarri dago interneten, alegia, mintegietatik ateratako emaitzak gordin-gordin jasota daude. Beraz, lantxo honetarako egin dudana hautua izan da giza kapitalera eta kapital sozialera mugatzea emaitzen atala, egitasmoaren emaitzen erakusgarri gisa baliagarria izango delakoan.

5.1. Komunitatearen egungo kapitalak (1. mintegia)

Aurreko atalean aipatu den modura, lehen mintegi honetan diagnostikoa egin zen, euskararen komunitateak egun eskura dauzkan aktiboak identifikatzeko, kapitalez kapital sailkatuta. Giza kapitalean bil daitezkeen aktiboei dagokienez, etengabe agertu zen, parte hartzaileek era batera edo bestera formulatuta, komunitatean badaudela euskararekiko eta euskara erabiltzarekiko atxikimendu handia duten hiztunak. Parte hartzaileen hausnarketen ekarpenen arabera, hiztun profil honek, komunitatearen aktibo gisa, bide berriak jorratzeko aukera sortzen du etorkizunera begira, adibidez: «Ahalduntze kolektiboa eremu desberdinetan eragiteko», «Gero eta profesional kontzienteagoak eta aktiboagoak hainbat esparrutan», «Eremu sozioekonomikoa sustatzeko aktiboak dira». Atxikimenduaz gain, bestelako aktibo batzuk ere identifikatu zituzten parte hartzaileek, besteak beste, euskara hitz egin ez baina ulertzeko gai den pertsona kopuru handia, hirietan belaunaldi gazteak

inoiz baino euskaldunagoak izatea eta euskara ikasi eta erabilia gizartean integratu den etorkin multzoa.

Kapital sozialaren esparruan, hiru ardatz nagusiren inguruan batu litezke parte hartzaileek identifikatutako aktiboak:

- euskalgintzak gizartean eragiten jarraitzeko daukan ahalmena
- euskara sustatzearen aldeko atxikimendu kolektiboa, eta
- tradizionalki euskalgintzaren barruan aritu ez diren erakundeekin aliantza berriak egiteko ahalmena (parte hartzaile baten hitzetan: «euskalgintzaren mugak gainditzeko aukera»).

Irakurleak igarriko zuen moduan, euskararekiko atxikimendua, komunitatearen aktibo gisa, kapital sozialean eta giza kapitalean, bietan kokatu zuten parte hartzaileek. Aurrez ere azpimarratu dudan moduan, egitasmoaren helburua ez zen kapitalen sailkapen itxi bat lortzea, baizik eta parte hartzaileen ekarpenak antolatzeke modu bat lortzea.

5.2. Komunitateak irudikatzen dituen etorkizuneko eszenatokiak

Bigarren mintegian parte hartzaileei 2040an kokatzeko eskatu zitzaizen, euskararen komunitatearen aktiboentzat desiratutako eszenatokiak irudikatzeke.⁴ Giza kapitalean multzokatutako aktiboen kasuan, zuzen-zuzenean parte hartzaileen formulazio zehatz batzuk emango ditut adibide gisara hitzez hitz eta jaso ziren moduan, emaitzaren erakusgarri: «Herritarren zati handi bat euskaldun ahaldunduak dira» izan zen desiratutako eszenatoki bat eta honela xehetu zuten: «pentsamendu eleanitza eta irekia dute», «E.H.ko kultura ezagutzen dute», «ezagutza soziolinguistiko zabala dute», «euskarari eusteko asertibotasuna eta enpatia lantzen dute», «naturarekiko errespetua eta beste herriekiko elkartasuna adierazten dute». Giza kapitalaren barruan bestelako aktibo batzuei lotutako eszenatokiak ere irudikatu zituzten parte hartzaileek, baina kapituluaren tamaina eta zentzu orokorra kontuan hartuta, ez ditut garatuko.

Kapital sozialaren kasuan ere, parte hartzaileen formulazio zehatzen bidez azalduko ditut emaitzak. Euskalgintzak gizartean eragiteko eta euskalgintzatik kanpoko eragileekin aliantzak egiteko ahalmenaren aktiboari lotuta, parte hartzaileek «Euskalgintza lobby» izeneko etiketarekin bildu zituzten hainbat eszenatoki: «Botere ekonomiko eta politikoari bidea seinalatzen dion mugimendu egituratua dago», «esparru pribatuari (enpresak) eta publikoari eragiteko gaitasuna dago», «Lobby-ak bere izaera zabal, ekintzaile eta sortzaileagatik jendartean eta politika mailan eragiteko ahalmena du».

⁴ Eusko Ikaskuntzaren «Liburu Zuriaren oinarriak» argitalpenean dago eszenatokiaren sintesi orokorra: http://www.eusko-ikaskuntza.eus/files/argitalpenak/Liburu_Zuriaren_oinarriak.pdf

Euskararekiko atxikimenduaren aktiboa dela eta, honela adierazi ziren etorkizuneko eszenatokiak: «ohiturak eta identitate ezaugarriak sortutako atxikimendu naturala dago», «euskara eta euskaldunak ondo ikusiak daude gizarte zabalean», «gizartean ez da beldurrik euskarari edo euskaldunei», «norbanakoen nahia elikatzen duen eta erakargarritasun berriak sortzen dituen ekosistema dago», egoeraren datuak (jarrera, gaitasuna eta erabileran) adierazleak proiektzio tendentzialen gainera daude». Kapital honi lotutako beste aktibo batzuen etorkizuneko eszenatokiak ere irudikatu ziren (euskararen prestigio soziala, eta abar), baina aurrez giza kapitalaren kasuan egin dudan bezala, ez ditut garatuko lan honetan.

Bestalde, litekeena da irakurleari iruditzea parte hartzaileek definitutako etorkizuneko eszenatoki batzuk desiragarriak direla, baina inondik ere ez egingarriak. Laugarren atalean aipatu dudan moduan, ordea, e5 egitasmoan ez da bilatu adostasunik parte hartzaileen ekarpenetan, baizik eta etorkizuneko eszenatokien diseinua konplexutasuna eta polizentrismoa aintzat hartuta egin da.

5.3. *Komunitateak amestutako eszenatokietara iristeko ekinbideak*

Hirugarren eta azken mintegian parte hartzaileei eskatu zitzaizkien proposatzeko zer-nolako ekinbideak behar diren bigarren mintegian irudikatu-tako etorkizuneko eszenatokietara iristeko. Horrez gain, ekinbide bakoitzaren kasuan, parte hartzaileek zehaztu egin behar izan zuten zein gaitasun landu behar diren ekinbidea garatzeko, zein litzatekeen ekinbidearen inpaktua beste aktibo batzuetan, eta beste aktiboetan zer landu behar den ekinbide hori gauzatzeko. Giza kapitalean bildutako aktiboak dagokienez, guztira hementxe ekinbide zehatz bildu ziren, baina lan honetan ekinbide batera mugatuko naiz, aurreko atalean emandako adibideekin daukan loturagatik, eta baita ere, parte hartzaileek balizko inpaktua ekinbide honen kasuan garatu zutelako gehien: «Hezkuntza arautuan ezagutza soziolinguistikoa txertatzea modu esplizituan».

Ekinbide hau garatzeko beste aktiboetan zer landu beharko litzatekeen ere zehaztu zuten parte hartzaileek: «hezkuntza arautuan ezagutza soziolinguistikoa txertatzeko erabakia hartzea», «Unibertsitatean formatzea ikastaro hauek ematen dituzten irakasleak» eta baliabide ekonomikoak jartzea. Bestalde, parte hartzaileek honela zehaztu zuten ekinbide honen balizko eragina: «ahobizi sendagoak egongo lirateke. Norbanakoak bere erabakiak modu kontzientean hartu eta horiei modu sendagoan eusteko», «gogo eta konpromisoari argudioaren pisua gehituko lioke (adib.: ekintzaileengan)», «profesionalak oinarri bat emango lioke bere lanerako eta kontzientzia izanen luke bere jardunaren/jardun ezaren gainean», «euskoherenteak hiztun izaeran eragina, hiztun osoago izanen zara eta horrela giza kapitaleko bertze aktiboetan

eragin handiagoa izanen duzu», «hizkuntzei buruz ez genuke hainbertze solastuko (hori normalizazioaren seinale)».

Kapital sozialaren kasuan, berriz, hamabost ekinbide zehatz proposatu zituzten parte hartzaileek. Haietako bat «Ikus entzunezkoak garatu» izendatu zuten, eta honela azaldu zuten labur-labur: «kalitatezko ikus entzunezkoak sortu: kulturen, hezkuntzan ... arlo guztietan». Balizko inpaktuari dagokionez, zerrenda hau proposatu zuten: «euskararen erabilera handitu», «euskararekiko atxikimendua handitu (gazteak)», «ikus entzunezkoen industria indartu», «hizkuntzaren irakaskuntzan garapen pedagogikoa», «hizkuntzaren erabilgarritasuna hezkuntzatik kanpo», «kultura kontsumoa», «kalitatea ekoizpenetara», «euskal marka lortzea ikus entzunezkoen bidez», «euskarazko erreferenteen zabalkundea». Azkenik, ekinbide hau garatu ahal izateko beste aktibo batzuetan landu beharrekoak ere zehaztu zituzten, honelaxe: «ezagutza: sortzeko eta kontsumitzeko», «gaitasun teknikoak eta artistikoak», «enpresek interes komertziala izatea».

5.4. e5 kongresuko adierazpena

Laugarren atalean adierazi dudan bezala, 2018ko urriaren 19an egindako e5 kongresuan publiko egindako adierazpena da, 2040rako amestutako eszenatokitara iristeko ekinbide nagusiak laburbiltzen dituen, euskalgintzako askotariko erakundeentzat erreferentziarako bide orri gisa balioko duela-koan. Emaizten aurreko azpiataletan bezalaxe, giza kapitalari eta kapital sozialari dagozkion ekinbide nagusietara mugatu naiz. Hurrengo taulan hitzez hitz jaso ditut e5 adierazpenean kapital bakoitzari dagozkion zatitxoak. Ezkerreko zutabeak euskararen komunitatearen aktiboari egiten dio erreferentzia eta eskuinekoan, berriz, ekinbideak aurkezten dira. Giza kapitalarena da hurrengo taula:

Hizkuntza ezagutza	Ulermen unibertsala: ezagutza hedatzeko bidean, hiztunen arteko hizkuntza gatazkak gainditze aldera eta elkarbizitza linguistikoaren berme gisa, ulermen unibertsala lortzeko estrategia ezartzea, hizkuntza libreki hautatzea posible izan dadin berdintasun baldintzetan.
Hizkuntza gaitasuna	Nahikotasuna: alde batetik, biziberritze prozesua elikatze hezkuntza sistema eraldatzea, hizkuntza nahikotasuna berma dezan; eta bestetik, euskalduntze sistema herritar guztien eskura jartzea, doan eta malgu. Bi ildo hauetan lortu beharrekoa da hiztun funtzionala, euskaraz gutxienez gaztelaniaz edo frantsesez bezain ondo moldatuko dena.
Portaera aktiboak	Aktibazioa eta jarrerak: euskara hedatzearekin batera hizkuntzaren balioren kontzientzia garatzea, hiztunaren atxikimendua eta jarrera aktiboa eragiteko.

Lan honen aurreko azpiataletan aurkeztu ditudan emaitzekin zerikusi zuzena duen ekinbidea «Portaera aktibo» dagokiena da. Beste bi ekinbideetara iristeko parte hartzaileek egitasmoan zehar egindako hausnarketa eta proposamenen berri izateko, irakurleak egitasmoaren web orrira jo beharko du.

Hurrengo taulak, berriz, kapital sozialari dagozkion aktiboak eta ekinbideak biltzen ditu. Aurreko azpiataletan beste mintegiei lotuta eman ditudan emaitzekin zerikusi handi xamarra ikusten da ekinbideetan:

Euskalgintza	Euskalgintza: euskararen komunitatean autoeratu den euskalgintza bizi-berritzea, eraldatzea eta indartzea, baliabide eta funtzio egokiak esleitura, eta modu eraginkorrean koordinatuta, esparru estrategikoetan eragin ahalmena izan dezan, euskararen mesedetan.
Aliantzak	Aliantzak: euskara biziberritzeko dinamika gizartearen bizkarrezurra diren beste hainbat dinamika sozio-ekonomiko eta kulturalekin uztartzea, elkar indartzeko.
Atxikimendua	Gizarte babesa: euskararekiko atxikimendua gizartean ere elikatzea eta garatzea, horretarako behar diren mezuak eta ezagutza hedatu.

6. e5 eta komunitatean oinarritutako hizkuntza plangintza

Aurretik 3.1. atalean azaldu dudan moduan, e5 egitasmoaren fokua ez da euskara izan, euskaraz garatu nahi duen komunitatea baizik. Ikuspegi honek, ordea, ez du baztertzen euskararen plangintza egin beharra, kontrakoa baizik: corpusaren plangintza, estatusarena, eskurapenarena, erabilerarena, prestigioarena eta diskurtsoena... denak planifikatu behar dira, baldin eta komunitatea euskaraz garatuko bada. e5-en landu den ikuspegitik, nire ustez, hizkuntzaren plangintzaren atal klasiko horiek denak komunitatearen garapen beharrak eta garapenaren norabideak baldintzatuta daude. Planifikatzen diren hizkuntzaren dimentsio guztiek komunitatearen garapenari esker hartzen dute zentzua eta komunitatearen bilakaerarako tresna bihurtzen dira. Komunitaterik gabe, hizkuntzaren planifikazioa paperean idatzita garatuko litzatekeen proposamen eta preskripzio multzo hutsa litzateke, izan corpusari, estatusari, jabekuntzari zein beste dimentsioei lotutakoak.

e5 egitasmoko emaitzetan erraz xamar aurki daitezke euskararen corpusari edo estatusari lotutako aktiboen diagnostikoak eta aktiboak garatzeko ekinbideak, baina horiek guztiak interpretatzeko orduan, komunitatearen garapena izan da ardatza, eta ez hizkuntzaren beraren planifikazioa. Alde honetatik, e5 egitasmoak badu antza komunitatean oinarritutako hizkuntza plangintzen ereduarekin. Halaxe uler liteke McCartyren (2018: 25) aipu hau kontuan hartuta: «the planning process serves as a context and conduit for

reinforcing intergenerational ties, cultural identity, community well-being, and linguistic rights. As Miami language planner Daryl Baldwin explains, 'Language reclamation is about community-building [and] healing from the past' (2003: 15-16)».

7. e5 tokian tokiko euskararen komunitateen garapenerako tresna gisa

Izatez, e5 egitasmoaren langaia euskararen komunitatea izan da, bere osotasunean eta bestelako zehaztapenik gabe, alegia, lurralde jakin batean edo erakunde jakin batean foku berezirik jarri gabe. Uste dut, ordea, e5 baliagarria izan daitekeela tokian tokiko euskararen komunitate baten garapena diseinatzeko egitasmo gisa. Zumaiaiko euskararen komunitateari egingo diot erreferentzia, egitasmoa garatzeko balizko adibide modura.

Lehenik eta behin, abiapuntu gisa, kontuan hartu behar da hizkuntza komunitate baten garapena komunitatearen askotariko erakunde eta gizabanakoei dagokiela, eta ez komunitateko gobernu-erakundeei bakarrik (McCarty, 2018). Spolskyren (2019: 326) hitzetan: «Each level and each domain within a sociolinguistic ecology can have its own variety of language policy, and each can influence and be influenced by all the other domains».

Maila eta domeinu horien artean egon daitezke, gobernuez gain, familia, hezkuntzako eragileak, hedabideak, lan munduko eragileak eta abar. Zumaiaiko adibideari begiratuta, egia da euskararen komunitateari euskaraz garatu ahal izateko marko lagungarri samarra jartzen diotela erakunde publikoek, oro har. EAEn euskarak daukan ofizialtasun estatusa aipa liteke ikuspuntu orokorretik, baina baita haren ondorioz garatutako 1982ko euskararen erabileraren normalizazio legeak sortutako baldintza positibo ugari ere (D eredu-a sustatzeko aukera, euskarazko irrati-telebista publikoa, herriko administrazioan euskararen erabilera, eta abar). Hala ere, legedi hori guztia baino lehen, eta hain zuzen ere kontrako lege-testuinguru batean, Zumaiaiko euskararen komunitateak, adibidez, 1966an euskarazko eskolatzea abiarazi zuen, beste hainbat herri eta auzotan bezala (Euskaltzaindia, 2010), komunitatea euskaraz garatzeko erabakimena zuten gurasoek eta irakasleek bultzatuta (Azkue, 2018). Edo gaur egun, herriko hainbat eta hainbat eragile euskaraz, edo nagusiki euskaraz, ari dira komunitatea garatzen duten jarduerak egiten (Azkue, 2014), nahiz eta ez dagoen legedirik talde horietako askoren jarduerarako hizkuntza zein izan behar den zehazten duena. Lantxo honetan ikusi dugun moduan, e5 egitasmoa euskararen komunitatearen askotariko eragileen parte hartzean oinarritu da, eta alde horretatik, oro har baliagarria dirudi herri mailako hizkuntza komunitate baten garapena sustatu nahi duen egitasmo gisa.

Bestalde, e5 bezalako egitasmo batek herriko komunitatea biltzen eta sendotzen lagundu dezakeela uste dut. McCartyk (2018) ekarpen horixe bera

ikusi du munduan zehar han eta hemen komunitatetik bertatik abiatu diren egitasmoetan: belaunaldien arteko zein komunitateko askotariko eragileen arteko loturak sustatzen ditu, komunitateko kideengan elkartasuna indartuz. Esango nuke e5 moduko egitasmo bat abiatzeak aukera eman lezakeela herriko askotariko eragileak bildu eta komunitatearen erronkekiko konpromisoa garatzen jarraitzeko. Gainera, Espiauk (2019) erakutsi du euskararen biziberritze prozesua bultzatzen ibilitako eta oraindik ere horretan dabiltzan eragile sozialak zenbait baliotan oinarrituta zirela prozesua sustatzeko: berdintasuna, elkarlana, demokrazia, konpromisoa, erresilientzia, burujabetasuna eta lehiakortasuna.

Beraz, euskararen komunitatearentzat ez da batere berria konpromiso kolektiboaren izenean komunitatea garatzeko egitasmoetan murgiltzea. Zumaiaiko euskalgintzaren azken 50 urteetako historian ere argi ikusten da hori (Azkue, 2018). Beraz, alde horretatik, ez dirudi e5 moduko egitasmo baten ideia arrotza litzatekeenik Zumaiakoa bezalako euskararen komunitate batean. Beste kontu bat da orain 50 urte inguru euskararen komunitatearen iraupenarentzat giltzarri izan ziren bultzagileak eta haien lanaren onurak jaso dituzten gaur egungo belaunaldi berriak elkarrekin biltzea egingarria ote den. McCartyren arabera, komunitatean oinarritutako hizkuntza plangintzek badute belaunaldien arteko loturak josteko ahalmena, lehen aipatu dudatan moduan. Liburu kapitulu honi dagokionez, ikusteke geratuko da ea euskararen komunitatearen etorkizuneko eszenatokiak irudikatzeko eta garatzeko egitasmo batek lor dezakeen halakorik tokian tokiko errealtate batean.

Bibliografia

- Azkue, I., 2018, Euskara gara Zumaian?, *Bat* 108, 141-175.
- Azkue, X., 2014, EUSKURA. Euskara eta kultura, *Bat*, 92-93, 205-227.
- Baldwin, D., 2003, Miami language reclamation: From ground zero, Lecture presented by the Center for Writing and the Interdisciplinary Minor in Literacy and Rhetorical Studies. Speaker Series 24. Minneapolis: University of Minnesota.
- Basté García, D., 2015, *Repensar la Indagación Apresiasi desde la perspectiva de su plasticidad*. Doktorego tesia. Universitat Ramon Llull. <https://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/336972/TESIS%20Repensar%20la%20Indagaci%F3n%20Apreciativa%20desde%20la%20perspectiva%20de%20su%20plasticidad.pdf?sequence=1> [Azken kontsulta: 2019-07-04].
- Baztarrika, P., 2019, El euskera, un caso de revitalización, in J. Giralt Latorre & F. Nagore Laín (arg.). *La normalización social de las lenguas minoritarias*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 83-146.
- Díaz de Gereñu, L., 2016, The venture undertaken by a school in Vitoria/Gasteiz: the Ramon Bajo school in the city's old quarter, in I. Irazabalbeitia (arg.), *Migrations and cultural and linguistic minorities in Europe*. Brussels: Centre Maurits Coppieters; EHUgune, Ezkerraberri Fundazioa, 105-113.

- , 2017, Eskola bidezko euskararen biziberritzea: arrakastarako baldintzak aztergai, in J. Goirigolzarri, X. Landabidea & I. Manterola (arg.), *Euskararen biziberritzea: marko, diskurtso eta praktika berriak birpentsatzen*, Bilbo, UEU, 101-125.
- Emery, M., S. Fey & C. Flora, 2006, Using Community Capitals to Develop Assets for Positive Community Change, CD Practice, *Promoting Principles of Good Practice* 13, 1-19.
- Espiau, G., 2019, Zein izan behar dira euskalgintzaren baloreak XXI. mendean?, Udaltop 2019, <http://www.udaltop.eus/eu/bideoak> [Azken kontsulta: 2019-06-08].
- Etxaniz, J., B. Garaio, & I. Marko, 2017, *Euskararen Etorkizuneko Eszenarioak Elkarrekin Eraikitzen (E5)*. Bertsio laburtua 0.1 (23/02/17), argitaratu gabeko lan dokumentua, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- Euskaltzaindia, 2010, *Ikastola mugimendua. Dabilen harria. Ikastola eredua 1960-2010*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Garaio, B., 2017, «Euskararen Etorkizuneko Eszenarioak Elkarrekin Eraikitzen» egitasmoa: hurbiltzen ari da lanean hasteko unea, <http://www.euskonews.eus/0719zbb/gaia71901eu.html> [Azken kontsulta: 2019-06-14].
- , 2018, Euskara bermatuko duen eskola gizarte eleanitzean: hizkuntza komunitatearen indartzeko funtsezko kapitala 2040 urtera begira, <http://www.euskonews.eus/zbb/734/euskara-bermatuko-duen-eskola-gizarte-eleanitzean-hizkuntza-komunitatearen-indartzeko-funtsezko-kapitala-2040-urtera/ar-0734001004E/> [Azken kontsulta: 2019-06-14].
- , 2019, Euskara bermatuko duen eskola gizarte eleanitzean: hizkuntza komunitatearen indartzeko funtsezko kapitala 2040 urtera begira, in Zenbait egile, *Eusko Ikaskuntzaren XVIII. Kongresua. Geroa Elkar-Ekin: Mendeurrenko Kongresua*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 356-360.
- Irizar, M., 2017, Euskara biziberritzeko ibilbidea: azterketa kritikoa, in J. Goirigolzarri, X. Landabidea & I. Manterola (arg.), *Euskararen biziberritzea: marko, diskurtso eta praktika berriak birpentsatzen*, Bilbo, UEU, 11-23.
- Kasares, P. 2014, *Euskaldun hazi Nafarroan: euskararen belaunez belauneko jarraipena eta hizkuntza sozializazioa familia euskaldunetan*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- , 2017, Euskararen transmisioa: berrikuspena hizkuntza-sozializazioaren paradigmatik, in J. Goirigolzarri, X. Landabidea & I. Manterola (arg.), *Euskararen biziberritzea: marko, diskurtso eta praktika berriak birpentsatzen*, Bilbo, UEU, 27-51.
- Martinez de Luna, I., 2013, Euskarak duen *Framing* Berri baten premia asetzeko proposamena, *Bat* 86, 13-83.
- McCarty, T.L., 2018, Community-Based Language Planning, in L. Hinton, L. Huss, G. Roche (arg.), *The Routledge Handbook of Language Revitalization*. Routledge. <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781315561271-4> [azken kontsulta: 2019-06-12].
- Pagola, R. M., 2018, Argi-ilunak euskarak bizi izan duen menderik emankorrean, in *Euskaldunon Mendea, 1918-2018: Eusko Ikaskuntza 100 urte*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 176-201.
- Spolsky, B., 2019, A modified and enriched theory of language policy (and management). *Language Policy* 18, 323-338. <https://doi.org/10.1007/s10993-018-9489-z>

Erdi Aroko onomastika eta euskal lexikoaren berreraiketa: *Zuazoren sustraiak*

Julen Manterola¹
Euskaltzaindia - EHHE

Laburpena

Artikulu honetan, *zur* hitzaren familiako bi hitz aztertuko ditut: batetik, *zuhaitz* hitzaren osaerari buruzko zenbait ohar egingo ditut, horretarako *Zuazo* deitura erabakigarria izan daitekeela nabarmenduz; izan ere, hitzaren lekukotasun zaharrenek diptongorik ez dutela erakusten baitu. Bestetik, *sustrai* hitza ere familia horretakoa dela proposatuko dut, eta haren osaeraren nondik norakoak argitu: hitzaren aldaera ezezagun zenbaiten berri emango dut eta, bilakabide diakronikoaren aldetik, *masusta*, *heste*, *ortzi* eta *beste* hitzen kide izan daitekeela erakutsi. Erdi Aroko datuak berebizikoak suertatuko dira zeregin honetan.

Hitz gakoak: *Zuazo*, *sustrai*, Erdi Aroko onomastika, etimologia.

Abstract

In this article I will discuss two words that belong to the family of *zur* ‘wood’. On the one hand, I will make some notes about the composition of the word *zuhaitz* ‘tree’; surnames like *Zuazo* offer some decisive evidence for the reconstruction of the word; crucially, old examples of the noun are lacking the diphthong present in modern Basque. On the other hand, I will claim that *sustrai* ‘root’ is indeed part of that family and explain its exact etymological derivation: I will unveil the existence of some hitherto unknown variants of the word and propose that some aspects of its diachronic development is similar to that of *masusta* ‘blackberry’, *heste* ‘bowel’, *ortzi* ‘sky’ and *beste* ‘other’. Again, a proper knowledge of medieval data will prove fundamental in these matters.

Keywords: *Zuazo*, *sustrai* ‘root’, medieval onomastics, etymology.

¹ Egilea Euskaltzaindiaren *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa* egitasmoko teknikaria da. Lan hau Joaquín Gorrotxategik zuzendutako Eusko Jaurlaritzako «Hizkuntzalaritza historikoa eta euskararen historia» [GIC.IT1344-19], Madrilgo Ministeritzako «Monumentae Linguae Vasconum (V)» [= FFI2016-76032-P] eta UPV/EHUko UFI11/14 ikerketa taldeei esker egin ahal izan da.

Benetan eskertzen diot Iñaki Caminori omenaldi honetan parte hartzeko gonbita egin izana. José Ignacio Hualdek artikulu honen aurreko bertsio baten irakurketa xehea egin du eta hainbat iradokizun helarazi dizkit. Joana Ibargaraik ere zenbait zuzenketa egin dizkio testuari. Okerrak nire.

1. Zer du Zuazok esateko zuhaitzi buruz?

Agerikoa da *zur* hitzaren familia zabalekoa dela *zuhaitz*: gogoan izan bitez *zuhain* eta *zuhamu* esanahikideak, haiek ere hastapeneko *zuh*- osagaiarekin. Bukaerako dardarkari bakunaren bilakaera berarekin, cf. *uren* eratorriak: *uhaitz*, *uhain*, *uhalde*, etab.

*Orotariko Euskal Hiztegia*n begiratzen badugu, *zuhaitzen* hainbat aldaera aurkituko ditugu; haiek dira nagusiak: *zuhaitz* bera eta *zuhatz*. Etxeberri Ziburukoak dakartza lehendabizikoz, *zugatz* XIX. mende hasieratik aurki dezakegu bizkaierazko testuetan (XX. mendean gipuzkerazkoetan) eta XX.ean dugu *zugaitz*, gipuzkeraz batez ere. Mende horietakoak dira *zuaritz*, *zur-aritz* eta *zuraitz* ere.

Aldaera horiek azaltzeko, hitzaren bigarren zatian zer dagoen galdetu behar dugu.

1.1. Zuhaitzen bigarren osagaiaz

Ezin dugu pentsatu, *zuaritz* eta haren gisakoak aintzat harturik, *zur* + *haritz* dagoenik *zuhaitzen* jatorrian: besteak beste, *haritzek* baduelako *aretx* aldaera ere, gure hitzaren adibide zaharrenetan inondik ere islatua agertzen ez dena; hots, ez dugulako inon ***zua(r)etx* moduko adibide antzinakorik. Aldaera modernotzat jo behar dugu *zuaritz*. Jakina, ez da zalantzan jartzekoa *haritz* ‘arbola’ egotea aldaera horretan, dela hitza berrosatu delako (*zur* + *haritz*), dela *zuaitz* > *zuaritz* gertatu delako *haritzen* gurutzaketaz. Lehendabiziko aukeraren alde, Azkuek bildutako bizk.² eta gip. *zuraritz* dugu, «árbol para madera» azalpen argigarriarekin, eta harekin batean gogoan hartu behar ditugu Azkuek berak jasotako Eibar eta Arrasateko *zularitz* (*zul* + *haritz*) eta are bizk. eta gip. *zuraretx* ere (honetan bai, *zur* + *aretx*). Horietaz gain, zinez da esanguratsua 120 bat urte lehenago, Goizuetan 1788an, dokumentatzen den «árboles bravos que llaman en idioma vascongado *zur arizac*, para emplearlos en fábricas y reparos de las herrerías y otros menesteres» (Maiora, 2017: 175).

Dardarkaria duten aldaerak modernotzat harturik, beste auzi batean kokatu behar da eztabaida: hitzaren diptongoan dago bigarren osagaiaren koxka nagusia. Zein da zaharragoa, *zuhaitz* ala *zuhatz*? Nire ustez, *Zuazok* du erantzuna, ondoko atalean ikusiko dugun bezala.

² Laburdura hauk erabili ditut: aezk. = aezkera; alem. = alemaniera; arab. = Arabako euskara; bizk. = bizkaiera; bnaf. = behe-nafarrera; errom. = erromantzea; erromk. = erromkaria; eusk. = euskara; gask. = gaskoia; gip. = gipuzkera; gnaf. = goi-nafarrera; got. = gotiko; ing. = ingelesa; lap. = lapurtera; lat. = latina; Nafgip. = Nafarroako gipuzkera; R = dardarkaria; S = txistukaria; T = herskaria; V = bokala; zah. = zaharra; zar. = zaraitzuera.

Hitzaren forma batuari begiratuta, eta gogoan harturik *uhaitz* hitzarentzat *ur* + *gaitz* osaera proposatzen dela (ik. *EHHE* s.v.), aukerarik behinena horixe izan zitekeen hemen ere, *zur* + *gaitz* osaera proposatzea. Esanahiaren aldetik, aski ongi heldu da ‘zur gaitz’ bat izatea zuhaitza, *gaitzen* ‘handi’ esanahi zahar inoiz orokorrarekin. Kasu honetan, bistan dena, jatorrizkoa litzateke diptongoa. Alabaina, aukera honek ez du bere alde mendebaldeko txistukarien sabaikaritzearen kronologiaz dakiguna: cf. ziur asko *Hassarte* (*SMillán* 1025) eta, *gaitzekin* berarekin, *Iturgacha* (*ArchLeqI* 1338); ez dugu, ordea, ***zuhatx* aldaera zaharrik. Hori gutxi ez eta diptongoaren antzinatasunaren aldeko froga dokumentalik ere ez dugu.

1.2. Erdi Aroko Zuazo eta beste leku-izen batzuk

Hitzaren adibide zaharrenen artean, *OEhk Blasco Sanxo de Zuahz* (947), *Mazaneto de Ugarte Zuhaz Nabar* (1055) eta *Santa Maria de Çuaça* (1475) ematen ditu testuen aurreko lekuko gisa.

Zuazo ere *zuhaitzen* edo, hobeki esanda, *zuhatz* aldaeraren eratorria da (Mitxelena, 2011 [1973]: 156). Arabakoak ditugu leku-izen horren adibiderik zaharrenak, Errioxako Donemiliagako agiri-bilduma galikanoko 1025eko agiri ezagunean: *Zuhazu* forma aurkitzen dugu bertan, Arabako hiru herrirentzat (Ganboakoa, Gasteizkoa eta Donemiliagakoa). Osaeraz, agerikoa denez, *zuhatz* + *-tzu* dugu, ugaritasun atzizkiarekin. Leku-izenaren forma erromantzetua bide dugu *Zuazo* aldaeran, *-o* bukaerarekin (cf. lat. *manu* > gazt. *mano*).

Zuazo aldaeraz ari garela, hauek dira nire corpusean aurkitu ditudan adibiderik zaharrenak: batetik, *ecclesia de Zuazo* (*AGNRealIII* 1295) dugu, Nafarroako testuinguruan³ eta, bestetik, Araban berriz ere, *Çuaço* (*ArchDonem* 1332; Agurain ondokoa da). Grafiazko gorabeherekin, lehenagokoak dira *termino que vocitant Suazo* (*SMillán* 1051) eta *senior Didaco Iohannis de Zuacho* (*SMillán* 1106), biak ala biak Gasteizko Zuhatzu herrixkaren izenaren adibideak.

Zugatz aldaeraren lehendabiziko adibidea, berriz, XIV. mendekoa da nire corpusean, cf. *Pero Evañez de Zugasti* (*ArchLarrab* 1376); Bizkaikoak dira aldaera honen adibide zahar gehienak. Datu sorta hau *Zuazoren* aldaerekin bukatzearren, cf. Bilbo aldeko *Pedro de Çugaçu* (*VecBilb* 1464).

³ Badirudi Gesalazko herri hustuaz ari dela agiria: aurreko lerroetan, *Neuçol* eta *Nouar* izeneko herrietako elizak aipatzen dira; lehena Gesalazko bertako herrixka zen, bigarrena Deierrikoa, biak desagertuak (ik. Urangaren *Gran Enciclopedia Navarra*: s.v. *Neusol* eta *No-var*). Lerroan bertan, aurretik, [*ecclesi*]am de Vilamaiori du *ecclesia de Zuazo* horrek; gaurko Villamayor de Monjardín baldin bada, Gesalazkoa dago bertatik hurbilen, eta urrutiago daude Itzagaondoko eta Arakilgo *Zuhatzu* izeneko herriak.

Erdi Aroko adibide hauek hizpide ditugula, datu bat nabarmendu beharra dago: nire corpusean ez dut inon aurkitu adibide diptongodun bakar bat ere; bestela esateko, ez dago ***Zuhaitzu* edo ***Zuhaitza* moduko izenik (*zuhaitz* + *-tzu/-tza*). Datu hau, bistakoa denez, esanguratsua da *zuhaitz* hitzaren jatorriaz esan genezakeenarentzat: ez du *-gaitz* izenondoa ikustearen alde egiten.

1.3. Hatz/haziren aukera aztertzen

Erdi Aroko datuak aintzat harturik, beraz, zilegi da *zuhatz* jatorrizko formatzat hartzeko aukera lantzea. Bide honetan, *zur* + *hatz* osaera da proposatuko genukeena. Kasu honetan, jakina, ez dugu abiatu behar *hatzen* ‘eri’ edo ‘arrasto’ adieretatik; horiek alde batera utzirik, gogoan hartu behar dugu *hatzek* baduela ‘arraza, kasta’ adiera bat ere eta honexek ematen digula bidea *hazirekin* lotzeko: ‘arraza’ eta ‘hazi’ beste hizkuntza batzuetan ere familia bereko hitzak dira, cf. ing. *seed* ‘hazi’ eta got. *-sēps* ‘arraza’ (*manasēps* ‘giza-arraza’ sintagman; ik. Buck, 1949: s.v. *sow, seed*). Formaren aldetik ez dago inongo arazorik *hatz* eta *hazi* lotzeko (cf. *gatz* → *gazi*). Xehetasun gehiagorako, ik. EHHE s.v. *hazi*.

Horrenbestez, baina eztabaida bukatutzat emateko asmorik gabe, ‘hazi’ adieraren bidetik, ‘zur hazi, luze’ gisa ulertuko genuke *zuhatzen* esanahi etimologikoa. Honen alde egon daiteke hitzaren garai bateko esanahi zabalduena, Etxebestek eta Seguiolak azaltzen diguten bezala (2004: 306):

[Z]uhaitz hitzak ‘haritz luzea’ esan nahi du, mozten ez dena, eta material gisa erabiltzeko baliatzen dena. Honela, su egurretarako edo ikatz egiteko burua moztu edo moarratzen denari kontrajartzen zaio. Gipuzkoan du adiera honek bere lekukotasunik zabalena eta itxiena, euskalkiak euskalki.

Hazten eta luzatzen uzten den zura litzateke, funtsean, *zuhatza*.

Zuhaitz aldaera diptongoduna azaltzea geratzen da. Beste hitz batzuen eragina edo haiekiko gurutzaketak aipa litezke, hala nola *zuhainena*, antzinako garaietan zabalduagoa baldin bazen, edo gorago aipaturiko *gaitz* eta *haritzekikoa*. Azalpen *ad hoc* horietara jo gabe, ordea, bestela ere ezaguna den bilakaera fonetiko bat ekar daiteke hizpidera: baliteke *zuhaitzi* moduko eratorrietan sortu izana diptongoa, txistukari + herskari taldeetako bilakaera ezagunarekin, cf. *azken/aiizen*, *laster/laister*, besteren artean (FHV 159); aski zabaldua eta zaharra da eratorri hori, Nafarroan, cf. *Michael Martinez de Çuaztia* (SJuan 1228) eta *Çuastuy* (ColRonces 1284), Gipuzkoan, *Johan Miguelliez de Çuhaztia* (ArchToll 1349), Bizkaian *Furtunno de Çugasti* (VecBilb ~1470), etab.

Bide batez, *Zuhaitzi* zahar hauetan guztietan ere, arestiko *Zuhazu*, *Zuazo* eta besteetan bezala, diptongorik gabeko formak ditugu. Hara nola, beste

behin, Erdi Aroko datuak ongi ezagutzeak eramaten gaituen gure uste etimologikoak zalantzan jartzera eta, ondorioz, fintzera eta hobetzera.

2. *Sustrai*

Zuazo deituraren sustrai historikoez aritu naizen honetan, egoki da *sustrai* hitzaren beraren erroen bila abiatzea. Egingo dudan proposamenerako, berriro ere geratuko da agerian Erdi Aroko datuak dagokien eztabaidan katzak dakarren onura.

2.1. *Aurrekariak: sustrai, Mitxelenaren ele zurtza*

Mitxelenaren lanetan ez dut aurkitu hitz honi buruzko proposamenik. Horren faltan, Sabino Aranaren eta Orpustanen gogoetekin konformatu behar. Sabino Aranak, itxuraz *zuzter* eta *sustrai* hitzen oihartzunarekin jolastuz, *zusterrai* asmatu bat proposatzen du forma etimologiko gisa (Pagola, 2005: 355):

En el uso esta voz [*zusterrai*] se muestra más frecuentemente con las formas *susterr* y *sustrai*. Que ésta es la forma real inmediata lo prueba su etimología, que es, sin duda alguna, *zus-(t)-errai*, es decir, entraña o tripas de la madera o el árbol, de *zus* por *zurr* (madera), *t* fonética y *errai* (entraña). Los fenómenos fonéticos que supone son muy comunes.

Ez da esan beharrik forma asmatu batean oinarriturik ezin dela benetako etimologiarik proposatu: ez dago inongo asmorik forma dokumentatuak xeheki esplikatzeko (ikusi §§2.2 eta 2.3 hitzaren aldaeren zerrendarako). Funtsezko eragozpen horretaz gain, fonetikoki ere ez da behar bezala esplikatzen *zurr* > *zus* aldaketa. Bestalde, esanahiaren aldetik, ezinezkoa izan gabe ere, hitzaren bigarren osagai gisa *errai* hitza egotea ez da erabat asebetegarria: zuraren mamia edo barrukoak ez dira erroak. Laburbilduz, Sabino Aranaren proposamenak ez du behar bezalako oinarririk sinegarri izateko.

Mailegua dela proposatzen du Orpustanek (1996-2007: 201):

[I]nutile de chercher une étymologie compliquée pour le (bien mauvais encore, mais hélas à la mode!) *sustrai*: gascon *sustreye* «soustraire», *sous-traye* «litière» (*substrat* n'est pas loin avec «strate») etc. à savoir «ce qu'on porte dessous» dans tous les cas, ce qui n'a, même phonétiquement (groupe *-str-*), strictement rien de basque.

Orpustanen proposamenak ez du inondik ere Mitxelenaren isiltasuna gainditzen. Lehenik eta behin, Sabino Aranak bezala, ez du asmorik agertzen hitzaren aldaerak azaltzeko. Horretaz gain, gaskoitiko mailegua izatea ez da

ongi ezkontzen hitzaren hedadura dialektologikoaz dakigunarekin: bizkaitar eta gipuzkoar tradizioeko hitza da, *OEH*ren arabera. Jatorri gisa ematen dituen hitz gaskoiei dagokienez, etorki ezberdinekoak dira bearn. *sustreye* ‘atera, erauzi’ eta *soustraye* ‘etzauntza’⁴ (*FEW* 12, 368a, SUBTRAHERE eta *FEW* 12, 361b, SÜBSTRÄTUM, hurrenez hurren).

Esanahiaren aldetik ere, euskarak gaskoizko *sustreye* aditza mailegatu izan balu (cf. *uztatu* eta *ezteiatu* aditzak, gaskoitik mailegatuak), espero izatekoa izango zen *sustraitu* aditzak ‘atera, erauzi’ esanahiarekin erabilera zaharren bat izatea, eta ez da inolaz ere hala. Bestalde, *soustraye* izenetik abiatu behar izanez gero, ‘etzauntza’ → ‘zain, erro’ aldaketa zehazki esplikatatu beharko litzateke; nire ustez, ez da aski «ce qu’on porte dessous» orokor bat aipatzea, Orpustanen hitzek esanahi konkretuak dituztelarik. Are gehiago, badira hitz honen familiakoak beste erromantze batzuetan (katalanerako, ikusi *DECat* 8, 106-109, SOSTRE), eta ez dugu inongo ‘erro, zain’ adierarik aurkitzen.

Kontuan hartzeko moduko ohar bakarra egiten du Orpustanek, *-str-* taldearen arrotzasunari buruzkoa, hain zuzen. Baina bide hori ere ez du modu osoan aztertzen: baditugu *ostro* ‘hosto’ eta *ozprin* ‘tximista’ ere, halako taldeekin, eta horiek ez dira mailegu gisa azaldu izan, baizik elkarketaren edo eratorpenaren ondorioz gertatzen diren gorabeheren baitan. Aldeak alde, bide horixe hartuko dut nik *sustrai* hitzaren osaera argitzeko.

2.2. *Sustrai hitzaren aldaerak: datu historikoak*

Esan bezala, *OEH*k bizkaitar eta gipuzkoar tradizioetako hitz gisa aurkezten du *sustrai*; Baztanen ere biltzen da (Azkue 1984 [1905]: s.v. *sustrai*). Bizkaierazko *zustrai* aldaera jasotzen du Azkuek (s.v. *zustrai*; orokorra, dioenez), eta Arana Goiriren etimologiaren berri emateko baliatzen du sarrera hau; dialekto bereko *zuztrai* bat ere badakar *OEH*k.

Aldaera talde nagusi horretaz gain, Hondarribiko XVIII. mendeko testu bateko *sursai* eta Manterolaren kantutegiko hiztegiko lapurterazko *surtzai* ditugu. Formazko kidetasunarengatik, bi lekukotasun horiekin batera bil daiteke Oihenarten atsotitzekoa, nahiz eta ‘zuhaitz’ esanahiarekin erabiltzen den: 535 *Zurzai orok adar eihar* (cf. Zalgizeren 56 *Çuhain oroc adar eyhar*).

Aldaera horiek guztiak bi tipo nagusiren pean ulertu ditut lan honetan: *sustrai* tipoa eta *zurzai* tipoa.

⁴ Ez dut izenaren forma zehatz hau aurkitu ez Palayrengan ez Lespy & Raymonden hiztegian. Wartburgenean gask. zah. *sostratge*, Médoc *soustrage*, Land *sustrádyə* ditugu, besteren artean.

2.3. Sustrai hitzaren aldaerak: *Erdi Aroko datuak*

Egoera zinez deigarria dugu Erdi Aroan: nire corpusean ez dago *sustrai* aldaeraren adibiderik, eta Arzamendik ere ez dakar lema gisa aldaera hau. Tradizio sekundarioko iturrietan aurkitu dudan adibiderik zaharrena 1639ko *Francisco de Sustraiza* da, Elgetakoa (*ElgeTop*). Harrigarri egiten da lehenagoko beste adibiderik ez aurkitzea: Elgetako Udal Artxiboko agiriak editatuta eta argitaratuta daude —1181etik 1520rakoak biltzen dira edizioan—, baina, agian espero zitekeenaren aurka, horietan ez dut *Sustraiza* horren beste adibiderik aurkitu.

2.3.1. Beste aldaera bat: *sustai*

Sustrairik ezin aurkitu horren ordainetan, ordea, beste izen interesgarri batzuk eskaintzen dizkigute Elgetako udal artxiboko agiriek: *Sustaiça* (*ArchElguet* 1470) eta *Ochoa de Sustayça* (*ArchElguet* 1493). Nire ustez, zuhurtasun antzua da *Sustraiza* eta *Sustaiça* izenak zerikusirik ez balute bezala jokatzeara. Izen horiek guztiak Elgetan agertzen direla kontuan hartuta, aski egiantzekoa da hitz beraren aldaerak izatea *sustrai* eta *sustai*.

Onarturik *sustai* hori aztergai dugun hitzaren aldaera dela, erraza da adibide gehiago aurkitzea. *Sustaeta* (*ColCenar* 1388) da adibiderik zaharrena (irristariaren galerarako, cf. *Idoeta*, *Ibaeta*, *idoieta* eta *ibaietatik*, *FHV* 176); betiere *-eta* atzizkiarekin, cf. orobat *Iohan Lópes de Sustayeta* (*ArchSegl* 1390), *Iohango de Sustaeta* (*ArchZest* 1397), *Iohan Peres de Sustayeta* (*ArchDebal* 1449) eta *Sustayeta* (*ArchElgoi* 1452). Debako agirietan izen esanguratsu bat dugu, *-aga* atzizkiarekin: *Ochoa de Sustayaga* (*ArchDebal* ~1436); gaur egun bada Deban *Sustaiaga* izeneko baserria (*EAETop*). Azkenik, norabide berean, cf. *Ioan de Sustaga* (*ArchDebal* 1501), zeinari buruz editoreek oharrean dioskuten «por *Sustaiaga*» dagoela. Adibide zerrenda osatzeagatik, cf. horietaz gain *sendero nonbrado Sustaya* (*ArchVill* 1470) eta *castanno llamado Sustayaga* (*ArchZest* 1479). Bistakoa denez, datu hauek guztiek *sustai* eta *sustrai* aldaeren arteko identifikazioa berretsi baizik ez dute egiten.

2.3.2. *Zurzai* tipokoak Erdi Aroan

Erdi Aroan *zurzai* tipokoak aurkitzea ez da lan nekeza. Arestiko *Sustayaga* horien kide formala delako, Bithiriñako *Surçayaga* (*MaisMed* 1551) har dezakegu abiapuntu gisa. Baina baditugu lehenagokoak ere: Amikuzeko *Çurçayteguia* (*AGNComp1* 1266; Orpustanek *Çurçaytoquía* transkribatzen du, 1983: 505) da zaharrena, eta leku horri berari dagozkio geroagoko *Çurçaytoqui* (*AGNComp5* 1291), *Çurçaytoqui* (*AGNComp3/4* 1293; *Çurçay-*

coini bat ere bada, 1294an), *Çurçaytoquie* (AGNComp7 1300), *Sant Iohan de Surçaytoquie* (AGNRealIII 1316), *Surcaytegui* (OnomNord 1328), *Cirrcaytoqui* (OnomNord 1328), *Curquoytoquia* (OnomNord 1364), *Curcaytoquia* (OnomNord 1364), *Sent Johan de Surçaytoquie* (BrujNav 1370).

Zurzaiate (DocLeire 1014) ere hitzaren adibidetzat jotzen du Orpustanek (1999: 353), baina *Çuarçaiate* ere badakar beste esku batek, eta ez da erabat baztertzekoa *zumar* hitzaren *zuhar* aldaeraren adibide bat izatea.

Erdi Aroko datuek garai historikoko egoera bertsua erakusten dute, ba-koitzaren hedadura dialektalaz denaz bezainbatean: *sust(r)ai* tipokoak erdi-mendebaldean ditugu, *zurzai* tipokoak ekialdean.

2.3.3. Aldaera bat tipo nagusietatik kanpo: *zuzai*

Azken aldaera bat ekarri nahi dut hona: nire ustez, *Susaeta* deitura *zu-zai* aldaera baten lekukoa da. Erdi Aroko datuen konstelazioa osatzera dator izen hau: *sust(r)ai* eta *zurzai* tipoen banaketa dialektal garbian *zuzai* tipoa ere egokitu beharra dago.

Bere horretan, ez dago *Susaetarik* dokumentatuta nire corpusean, baina baditugu *Zuzaeta* arkaikoagoaren adibideak: cf. *arroyo de Ynchaurçuçeta* (ArchDebaII 1483) eta *Çuçaeta* (ColCenar 1502).

Zuzaeta izena **zu(r)zaieta* > **zu(r)zaeta* bilakaeraren bitartez analiza dezakegu. Goian *Sustaetaren* kasurako esan bezala (§2.3.1), ez dago arazorik bigarren eta hirugarren silaben arteko bokal irristariaren galera azaltzeko (cf. *erearo*, *geao*, *idoeta*, *ibaeta*, etab.). Gertakari horren eremua aski zabala da: arab., bizk., gip., gnaf., lap. dialektoetako adibideak biltzen ditu Mitxelenak (FHV 176).

Sust(r)ai eta *zurzai* tipo nagusien artean *zuzairen* posizioa zein den zehazteko, gakoa parentesi artean emandako dardarkarian dago. Aukera bat da pentsatzea *zurzai* > *zuzai* gertatu dela, *-rz-* taldearen soiltzearekin, eta, bide honetatik, *zurzai* tipoaren barrenean hartuko genuke *zuzai*. Mendebaldekoak baitira *Zuzaetaren* adibideak, *zurzairen* inoizko hedadura orokorraren lekuko lirateke.

Alabaina, Mitxelenak dioskunez (FHV 362), *-rz-* > *-s-* da taldearen bilakaera arrunta: cf. *-tarzun* > *-tasun* (ik. behean, halere), *urzo* > *uso*, *merzedez* > *mersede* > *mesede*. Badirudi joera orokor horren salbuespen gisa ematen duela erronk. *buzuntz* (cf. zub. *bürzüntz/müsünts*); *etorri* aditzaren pluraleko formek ere lepokaria dute —*gatoz*, *gentozen*, etab. (< **-tor-z*)—, baina hauetarako analogiaren indarra dakar gogora Mitxelenak (cf. *goaz*, etab.). Bestela, bakanak dira, eta geografikoki sakabanatuak, *-rz-* > *-z-* kasuak, cf. Bardozeke *beze* < *berze* eta, *-tasun* atzizkiaren aldaeren artean, *cris-*

tiotaçunes (Elo, 1598) eta *cristianotaçunes* (Lizoain, 1599), Maiorak berriki argitaratu emaniko agirietan (2018: 138, 147).

Beste aukera da pentsatzea ez dela inoiz dardarkaririk izan *zuzai* aldaera honetan. Bide hau hobetsiko dut nik eta, hartara, aldaeren artean hirugarren tipoa litzateke *zuzai*, arestian zedarritutako *sustrai* eta *zurzai* tipoen ondoan. Hirugarren tipoa hau proposatuz, hastapenean zirriborraturiko banaketa dialektala egokitu behar da: *zurzai* dugu ekialdean, *sust(r)ai* eta *zuzai* mendebaldean.

Dardarkaririk ez dagoelako aukera hau estu lotua dago hitzari buruz izan genezakeen uste etimologikoekin. Ondoko atalean agertuko dut horri buruzko nire proposamena.

2.4. Sustrairen erroak: *zuraren zainak*

Zur hitzaren familiakotzat dut *sustrai*, hura oinarri harturik sortutako hitz elkartua eta bigarren osagai gisa *zain* ‘erro’ duena. Ez dugu **zurzain* etimologikoa dokumentatuta, baina bai *zurzai*, eta berau litzateke itxura arkai-koena duen aldaera, gaur nagusitu den *sustrairen* aldean.

Etimologia bat proposatzeak bi lan ekartzen ditu berarekin: batetik, hitzaren bilakaeraren xehetasun fonetikoak aletzea; bestetik, bilakaera horren ñabardura semantikoak argitzea. Horretan ariko naiz ondoko azpiataletan.

2.4.1. Hitzaren *zur* osagaiari buruz

Ezer baino lehen, argi utzi behar da ez dagoela berezko eragozpen formalik *zur* izan dadin hitzaren lehen osagaia. Beherago aztertuko dudana egoitasun semantikoaz gain, Erdi Aroko datuetan formazko bi ebidentzia positibo kausitzen ditugu *zur* dagoela erakusten dutenak. Batetik *Cirrcaytoqui* (*OnomNord* 1328) dugu, *Zurzaitoki* leku-izen baxenabartarraren aldaera: ezaguna da badirela *zuren* familian *zu(r)*-/*zi(r)*- txandan dituzten hitzak: cf. *zurtoin/zirtoin*, *zurkun/zirkun*, *zumell/zimel*, *zumitz/zimitz*, etab.; leku-izenetan, cf. Nafarroako *Ziordia* herriaren izena, zeina *Çuordia* (*LibRediez* 1268) dokumentatzen baita, *zi*- alomorfodun *Sancho Ciordia* (*PobNav* 1330) adibidea baino lehenago.

Bestetik, hitzean *zur* dagoelako frogak gisa har daiteke Erdi Aroko *zuzai* aldaera. Aukera hori erabat baztertu ezin bada ere, ez dut *zurzainen* tipokotzat hartu (§2.3.3). Uste dut aldaera honetan beste modu batean gertatu ahal izan zela *zur* eta *zain* osagaien arteko elkartzea: ezaguna da *zuren* elkarteratorrietako alomorfoetako bat *zu(h)*- dela, dardarkaria galduta, cf. *zuhaitz*, *zuhandur*, *zuhirin*, *zukoitz*, *zume*, etab.; formaren aldetik, ez dago arazorik *zuzai* ere horien artean sailkatzeko.

Ikusi dugun bezala, *zur* hitzaren elkartu-eratorrietako alomorfoak dira *zir-* eta *zu-*. Alomorfo hauek berauek agertzen dira *zurzai/sustrai* hitzari lotu-riko leku-izenetan, eta horrek berretsi egiten du hitz honetan ere *zur* dagoela oinarrian.

2.4.2. Hitzaren *-zai* bukaerari buruz

Hitzaren jatorrizko osaera ilundu duen metatesiaz aritu baino lehen, hitza-
ren bukaeraren gorabeherak argituko ditut: erakutsiko dut **zurzain* arketipo
etimologiko batetik *-n* gabeko *zurzai* izatea ez dela arraroa edo paralelorik ga-
bea. Horretarako, *zain* ‘erro’ hitzaren aitzinforma **zani* dela proposatuz abia-
tuko naiz. Ez da proposamen originala, bestela ere Mitxelenak *zain* ‘beha’,
‘zaindari’ homofonoarentzat gauza bera proposatua baitu (FHV 414).

Ez dakit zein neurritan proposa dezakegun inoiz **zurzani* bat izan de-
nik (orobat **zurzain*), baina eztabaida hori oraingoz alde batera utzirik,
**-zani* > **-zañi* > **zañ* > *zai* bilakaera proposatu behar dugu hitzaren bukae-
rarako (*zain* ‘erro’ hitzak, bere forma beregainean, ez du ***zai* aldaerarik).
Mitxelenak dakartzan gisa bereko hitzetan, azken urrats bat gehitzen da, su-
durkaritasunaren berrezarpen kontsonantikoarena: **arrani* > *arrañ* > *arrain*,
**zani* > *zañ* > *zain*, etab. Paralelo gisa eman nahi ditugun guztietan, beraz,
-ail/-ain bukaerak ditugu. Ez dugu holakorik *zurzai/sustrai* hitzean.

Bi adibide emango ditut zeintzuetan **-ani* aitzinforma batetik *-ai* gai-
lendu den, *-ain* aldaeraren aztarnarik ia utzi gabe. *Garai* eta *ibai* hitzen al-
daerarik arkaikoenak bilatzen baditugu, ikusiko dugu *garahi* eta *ibahi* aldae-
rak dokumentatzen direla Erdi Aroan: cf. *villa Yzcarahi* (ColAlfon 1110) eta
Hazcarahy (SMillán 1154), batetik, eta *Sagibahia* (SMillán 1128),⁵ bestetik.
Hori kontuan harturik, hurrengo urratsa da proposatzea bokalarteko haspe-
ren hori kontsonante sudurkari baten ondorengoa dela, lat. *anate(m)*, *hono-
re(m)* > eusk. *ahate*, *ohore*... bilakaera ezaguna gogoan (FHV 300); hortaz,
**garani* eta **ibani* proposatuko genituzke. Ba ote dago hau ebidentzia enpi-
rikoarekin ziurtatzeko modurik, testu historikoetan *garain* eta *ibain* aldaera-
rik ez duten hitzokin?

Erdi Aroko datuak xeheki arakatzuz gero, aurkituko ditugu *garain* eta
ibain aldaerak, inoizko kontsonante sudurkari (edo diptongo sudurkari) baten

⁵ Latinez idatziak daude agiri horiek, eta haietan ez dut adibide garbirik aurkitu zeinetan
<h> hiatoa markatzeko erabiltzen den. *Yzcarahiren* agirian, esaterako, *Roman Iohannes* bat
dugu (hatxea tradizioetik datorkio) eta, beheraxeago, *domno Mikael* bat; agiri-bilduman doze-
naka dira *Mikael*, *Michael(is)* gisakoak, eta hiru *Micahel* baizik ez daude (are *Michahel* bat
ere), idazte-hutsak agian. Bestalde, *Hubaho* ere bada agirian bertan: ageri denez, haren osaeran
euskarazko *aho* dago. Bestela esateko, bokalarteko hatxea euskaraz hasperena dagoen tokietan
agertzen da.

lekuko: *-n* gabeko *Arguaray* (AGNComp5 1291) toponimoaren ondoan, cf. *Martín Peres de Argarayn* (ArchAzkoit 1319), besteren artean; *Garay* ugariaren ondoan, cf. *Pero Urtis de Garayn* (ArchMondI 1390), beste zenbaiten artean; pertsona beraren izenaren aldaerak direlako, esanguratsuak dira *Martin Abad de Garayn* eta *Martin Abad de Garay* (bitan), urte bereko agiri banatan (ArchMondIII 1452); gaur *Urkarai* esaten zaion Markina inguruko izenari bide dagokio *Vrcarayn* (ArchElgoi 1471); *Echegarainna* (SJuan 1252) azaltzeko, *etxe* + *garain* + *-a* proposa dezakegu, baldin *garain* aldaera izan bazela onartzen badugu.

Orobatsu gertatzen da *ibainekin*: adibide bikote interesgarria dira *Ochoa Yvannes de Ybayn* (ArchMondI 1390) eta *Ochoa Ybannes de Yvay* (ArchLeintz 1381); cf. bestalde *Juan Sanches de Oreyvayn morador en Oreyvayn* (ArchSalvatIII 1453), zeinetan *orein* + *ibain* dagoen, ziur asko, *ibi* duen *Oreriua* (DocLeire 1043) izenaren paralelo betea.

Bilatu baditut ere, ez dut aurkitu **zurzain* edo **sustrain* aldaeren gisakorik Erdi Aroan. Nolanahi ere den, *garairen* eta *ibairen* adibideek argi uzten dute baditugula hitzak zeintzuetan *-ai* forma gailendu den, *-ain* aldaeraren ia batere aztarnarik utzi gabe. Aztarna urri hauek berauek, era berean, **-ani* berreraiki beharra berresten dute, bokalarteko sudurkariarekin.

2.5. Zurzaitik sustraira: metatesi kasu bat

Metatesiz azaltzen dut *zurzairen* eta *sustrairen* arteko harreman formala, gisa honetako bilakaera eskematiko batekin: *zurzai* > **zuzrai* > *zuztrai* > *zus-trai* > *sustrai*, lehen silabako kodako dardarkariaren eta bigarreneko ekineko txistukariaren arteko metatesiarekin, *-rz-* > *-zr-*, eta *-t-* epentetiko batekin.

Bilakaeraren eskemak erakusten duen bezala, lepokariaren apikaritzea herskariaren aurreko posiziotik abiatu dela onartuko dut; ez da erabat baztertzekoa, dardarkariaren «oihartzun» luzea dela medio, balizko **zurztrai* batek apikaritzea erraztu izana (*rzt* > *rst* > *st*; ikusi §2.5.2ko Mitxelenaren aipua). Hortik aurrera, apikariaren aldeko neutralizazio arrunta dugu *zus-* > *sus-* azaltzeko (FHV 283-284). Bestela, txistukariaren neutralizazioari dagokionez, hutsalak dira etimologikoki Hondarribiko *sursai*, bizk. *zuztrai* eta modu bereko aldaerak; aspaldidanikoa da apikariaren eta lepokariaren arteko neutralizazioa eta litekeena da bizk. *zuztrai* hori ez izatea eskemako *zuztrairen* lekuko.

Bilakaera eskematiko horren arabera, etimologikoa ez den *-t-* bat sortu da, silaba pareta gogortzeko. Oñederrak (2004: 134) dakartzan *Endrike* eta *ondra* hitzen gisakoa da, diferentzia batekin: horietan sudurkari baten ondotik gertatzen da gogortzea eta, ondorioz, ahostuna da gehitzen den segmen-

tua; *sustrai* hitzean, berriz, igurzkari baten ondotik ezinbestean [t] ahoskabea dugu silaba-muga indartzeko.⁶

Egurtzegiren lanean ez dut aurkitu metatesi mota honen beste adibiderik, baina bai berau esplikatu dezaketen eragileak. Neroni fonetikalari izan gabe, saiatuko naiz xehakatzeko zein izan daitezkeen aintzat hartzekoak diren eragile horiek. Lehenik eta behin, bereizgarri fonetiko luzeak dituzte dardarkariak, eta haiek toki ez etimologikoetan interpretatzea eragin dezake horrek. Behin baino gehiagotan aipatzen du ezaugarri hau Egurtzegik metatesiaren eragile modura, Blevins eta Garretten hautemate metatesiarekin lotuz. Honela azaltzen du (2011: 66):

[Z]enbait segmentu dituzten bereizgarri fonetiko luzeek kate fonikoan anbiguotasuna sor dezakete, anbiguotasun horren ondorioz entzuleak segmentuen hurrenkera berrezartzeko momentuan arazoak izan ditzakeela. Entzuleak ezaugarri luzeak dituen segmentu bat bere kokapen etimologikoan kokatzen ez duen bakoitzean metatesia gertatu dela esaten dugu.

Taula batean biltzen ditu Egurtzegik (2011: 32) iraupen luzeko bereizgarri akustikoak dituzten ezaugarriak; dardarkaritasuna da haietako bat. Gure hitzean, beraz, *zurzai* > **uzrai* azaltzeko, esango dugu metatesia erraztu duela dardarkariak ondoko silaban ere «oihartzun» fonetikoa izateak, eta bigarren silaba horretan berrinterpretatu dela.

Beste maila batean, agian gogoan hartzekoa da hots txistukariak entzulearen pertzepzioa nahas dezaketela (Egurtzegi, 2011: 11, 51). Aipu honetan ongi jasotzen da ideia (Blevins & Garrett, 2004: 127-128, *apud* Egurtzegi, 2011: 51):

While there is still much work to be done on the acoustics and perception of sibilant noise, a number of studies suggest that, in consonant clusters containing sibilants, the sibilant noise somehow distracts the listener, leading to high confusion rates with respect to the linear order of segments (Bregman 1990). Specifically, there is a tendency to decouple sibilant noise from the rest of the speech stream, and this decoupling can result in dramatic misperceptions.

Fenomeno honen adibide gisara, txistukari-herskari edo herskari-txistukari segidekin gertatzen dena aipatzen du Egurtzegik (2011: 51-52; cf. ing.

⁶ Latinezko *acer* 'azkar, astigar' hitzaren gaztelaniazko bilakabidean antzeko zerbait dugu: lat. *acērem* > errom. *ázere* > *azre* > *azdre*, sinkopaz eta epentesiz. Nabarmentzekoa da gaztelania modernorako *azre* > *arce* metatesia, nahiz eta, euskaraz gertatu bide denaren aurka, aurreratu egin den dardarkaria (DCECH 1, 315b, ARCE). Corominasek eta Pascualek ez dute ematen gazt. *azdre* aldaera epentesidunaren berri eta *CORDEN* ere ez dut adibiderik aurkitu, baina cf. Euskal Herriko agiri bildumetako *azdre* (sic) o *abellano* (ArchOrduñIII 1494) eta *un azdre* (sic) que se llama Ascarra (ArchOñatII 1504). Ez da baztertzekoa hitz horren adibide izatea Arabako *Aztreta* (PuebAlav 1257) izena, nahiz eta Oribek (2011: 331-332) antroponimo batean oinarrituriko azalpena dakarren harentzat; Araban bertan, cf. *asdre* 'astigar', *Voces Alavesas* liburuan (López de Guereñu, 1998).

ask > *aks*). Gure kasua, berez, ez litzateke horien artean sartuko; dena den, dardarkariak hersketa lasterrez osatuak diren neurrian, beharbada ez da zentzugabea dardarkari-txistukari segidak ere Blevins & Garretten azalpen orokorraren pean sartzea.

Gure *zurzain*, dela dardarkariaren bereizgarri akustikoak ondoko silabara ere luzatzen direlako, dela igurzkari lepokariari dagokion zaratak segmen-tuen interpretazio lineal zuzena oztopatzen duelako, bien arteko trukatzea gertatzen da.

Horretaz gain, erakargarria egiten zait Baileyren «apikariak azken» joera unibertsala *rz* > *zr* metatesiaren eragile modura hartzea: «a tendency for language to alter clusters containing apicals so that the apical will come last» (Bailey, 1970: 347). Apikariak dira euskal dardarkariak: Oñederraren erreferentziazko eskuliburuan, *dardarkari hobikariaz* esaten zaigu «*mihiaren aurrealdeak* hortz-hobietan errebotatuz sortzen dugun euskarazko edo gaztelaniazko [r] da» (2004: 63; etzana nirea) eta, adibidez, Hualde, Lujanbio eta Zubiriren laneko taulan (2010: 113) «apico-alveolar» izenpeko zutabearen ageri dira dardarkariak; ohikoa ez bada ere, *dardakari apikari* terminoa ere aurki daiteke, cf. Jauregi & Oñederra (2015: 28) eta Gaminde *et al.* (2017). Nire ustez, euskal dardarkariaren apikaritasuna gogoan hartuta, aukera dago «apikariak azken» joera ere metatesiaren eragileen artean aztertzeko.

Ez dakit zenbaterainoko rola joka lezakeen, termino fonetikoetan, has-tapeneko igurzkariak bigarren silabakoa lehendabizikora erakartzen, ez eta balizko eragin hori dardarkariari legokiokeen Baileyren «apikariak azken» joera unibertsalaren lagungarri gisa uler daitekeen. Xehetasun horien azter-keta eta, oro har, hemen eragileez esandako guztiena, fonetikaz nik baino gehiago dakitenei utzi beharrean nago.

2.5.1. Aldaerak azaltzen: metatesi esporadikoa?

Esan bezala, proposatzen ari naizen metatesi mota hau ez dut hala deskribaturik ikusi. Lehen kolpean, beraz, badirudi metatesi esporadikotzat jo behar dugula eta horren lekuko diratekeela hots segida antzekoak izanik metatesirik izan ez duten hitzak: *arzain*, *zorzi*, *barzi* eta halako hitzek ez dute ***ast(r)ain*, ***sost(r)i* edo halako aldaerarik.

Alabaina, baliteke beste hitzik egotea metatesi honen arabera azal daitekeenik: *masusta* da, beharbada, argiena, baina aukera dago *herze/heste*, *ortzil/osti* eta *bertze/beste* bikoteak ere eztabaida honetan kokatzeko.

Aldaera ugari ditu *masusta* hitzak: eztabaidarako esanguratsuenak di-relakoan, *masusta* bera (arab., bizk., gip., gnaf.), *masustra* (bizk.), *marzuza* (bnaf., erronk., zar.) eta *mazur(t)za* (gnaf., bnaf., aezk.) aukeratu ditut, *OEhk* dakartzan marka dialektalekin. Bada, gainera, zub. *masiŭsa*, Mitxelenak zu-

zenean *marzu*atik azaltzen duena (FHV 362); nire ustez, zehaztaper bat egin behar zaio horri, **marzüza* > **maziürza* metatesia proposatuz lehenik, gero **maziürza* > **maziüsa* > *masüsa* gertatu ahal izateko: izan ere, jatorrizkoa *rz* taldea delako dugu *s* aurreko *ü*, cf. bestela zubererazko murriztapena, zeinaren arabera ez dagoen *ü* biribildurik *s* aurrean (FHV 53). Zehaztaper hori gorabehera, *masust(r)a* hitzerako *zur*airentzat proposaturikoaren antzeko bilakaera proposa daiteke, *rz* > *zr* metatesiarekin lehenik eta *zr* > *ztr* epentesiarekin ondoren: *marzuza/mazurza* > **mazuzra* > **mazuztra* > **mazustra*.

Hemen lantzen ari naizen ikuspegian, *zurzai*, *sustrai* eta *sustai* aldaeren kide formalak dira *mazurza*, *masustra* eta *masusta*. Esanguratsua iruditzen zait batik bat ekialdekoa izatea *rz* taldea duen *marzuza/mazurza* aldaera, *zurzai* bezala; forma metatesidunak, berriz, erdi-mendebaldekoak dira, *sust(r)ai* bezalaxe.⁷

Ez dakit, ordea, nola azaldu behar den zehazki dardarkaririk gabeko *masusta*, eta arazo hori bera dut *sustairekin*; baliteke *-str-* taldea saihesteko gertatu izana *-st-*rako soiltzea, eta hori ez litzateke harrigarri silaba-aldiko tipotik hurbilago dagoen hizkuntza batean (Oñederra, 2004: 138), baina deigarri izaten segitzen du Erdi Aroko *Sustai-* aldaeraren nagusitasunak, *Sustrai-* berantiaragoaren ondoan. Argi dagoena da, nire azalpenean, *-t-* kontsonantea epentetikotzat jotzen dugun momentutik *sustai-* aldaerak bigarrenkaria behar lukeela *sustrai* baten aldean. Ikusi §2.5.3, fonotaktikan oinarriturako azalpen osagarri baterako; *zurzai* > (**zuzrai* >) **zuztai* > **zustai* > *sustai* baten aukeraz mintzo naiz han.

Arazo horrentzat, ezin ditugu *hosto* eta *ozpin* ‘tximista’ hitzak paralelo gisa erabili, gogoan hartu nahiko bagenu *ostro* eta *ozprin* aldaerak dituztela. Segmentuen segidari dagokionez emaitza antzekoa izanagatik, *ostro* eta *ozprin* ez dira gertakari beraren lekuko: hauetan heskaria hasieratik dugu, etimologikoa da, **hor-sto* ‘orri txiki’ batetik eta **orz-bin* ‘ortziaren mihi’ batetik esplikatzen baitira, dardarkariaren eskuinetarako lekualdatzearekin, lehendik zegoen TV silaba bat TRV bilakarazteko (FHV 368). Gure hitzera itzuliz, ordea, *sustai-* esplikatzeko, ez dakit zenbateraino den zilegi pentsatzea inoiz **surstai* modukoren bat (orobat **masursta*) izan denik.

⁷ *Masusta* hitzaren aldaera guztiak emango ditut ohar honetan, *OE*ko dialekto markekin; Landuccio bai, baina beste autoreak ez ditut aintzat hartu marka dialetalak gehitzeko tenorean (Duvoisin, Pouvreau...). Bi talde nagusitan sailka daitezke, *-(S)t(r)-* dutenak eta ez dutenak: a) *masusta* (arab., bizk., gip., gnaf.), *masustra* (bizk.), *marzusta* (lap.), *masosta* (gnaf.), *masozta* (Nafgip.), *masurta/mazurta/maxurta* (Nafgip.), *ma(t)zusta* (gip.), *maxusta/maxuxta* (gnaf.), *mazuzta* (bnaf.), *mazuztra* (Lekuonaren lan baten bertsioan), *matust* (gnaf.); b) *masusa* (aezk., zub.), *matsuts* (gnaf., aezk.), *matsutsa* (gnaf.), *matxutx* (gnaf.), *maxuxa* (gnaf., aezk.), *maazuza* (bnaf.), *maraxuxa* (bnaf.), *martxutz* (Larzabal, lap.), *martzutza* (gnaf.), *martzuza* (gnaf., bnaf.), *marzoza* (zar.), *marzuzi* (Garraida, zar.), *marzuza* (bnaf., erronk., zar.), *mazurza* (bnaf.), *maxoxa* (bnaf.), *mazurtza* (gnaf., aezk.), *mazurza* (bnaf.), *mazuza* (erronk., bnaf.). Ikus daiteke *-(S)t(r)-* dutenak erdi-mendebaldekoak direla, oro har; bnaf. *mazuzta* da ekialdera jotzen duen adibide bakarra.

Iruditzen zait, dena den, arazoaren erpin nagusietako batzuk ekarri ditudala hona eta agian etorkizunean izango da modurik auziok fonetikoki hobeki ulertzeko.

2.5.2. Eztabaidarako hitz gehiago: *heste*, *beste* eta *osti*

Heste/herze hitzaren bi aldaera tipo nagusiak ere modu bereko banaketa dialektalean daude: (*h*)*este* erdi-mendebaldean, (*h*)*erze* ekialdean. Diferentzia da ez dagoela ***hestre* aldaerarik. Bi aldaera nagusiak esplikatzeko, Mitxelenak diosku ekialdekoak **r̥z* batetik azaltzen direla eta mendebaldekoak **rtz* batetik (FHV 364). Jarraian ikusiko dugu zertan oinarritzen duen azalpen hori.

Jakin badakit *or(t)zi* eta *ber(t)ze* hartzen direla aldaera nagusizat eta haien *ost-* eta *beste* aldaerak azaltzeko elkarketan jartzen duela arreta Mitxelenak (FHV 364):

Creemos que debe buscarse en la composición la explicación de esta correspondencia *r(t)z* : *st*. En efecto, tanto *ostegun*, *ostiral(e)* como otros sustantivos menos difundidos son compuestos cuyo primer miembro es el antiguo nombre del ‘cielo’ y de ‘Dios’ (vid. supra, 6.3). También *bost* y *beste* entran en compuestos: *bosteun* ‘quinientos’, *bestalde* ‘por otra parte’. En ese supuesto el paso por interversión de *rtz* a *st* nada tiene de extraño, pues de *ikatz* ‘carbón’ y *obi* ‘hoyo’ p. ej. resulta *ikaztobi* ‘carbonera’ (vid. supra, 12.15, nota 44). El paso de *rtz* a *st* se haría por mediación de **rst*, estadio en el que la sibilante había tomado la articulación apical de la vibrante: cf. sul. *ehórsle*, *ehórste*, de *ehortz* ‘enterrar’ y véase abajo, 18.17.

Nire irtenbide alternatiboa bete-betea izango ez bada ere, badago Mitxelenaren azalmoduan arazotsua iruditzen zaidan zerbait: *rtz* > *r̥z* metatesia proposatzen duenean (hala ulertzen dut bere «interversión»), afrikatuaren bi traba moten arteko metatesia ari da proposatzen, hersketaren eta igurtziaren arteko metatesia; ez dakit holako metatesi bat fonetikoki zilegia den. Hara zer dakarren Oñederrak afrikatuez (2004: 24): «Edonola ere garbi izan behar da afrikatuak hots konplexuak izan arren unitate bakunak direla euskal fonologian».

Ez dut uste elkarketan oinarrituriko Mitxelenaren azalpena erabat baztertu behar denik. Horixe izan liteke esplikazioa, gainera, banaketa dialektal ezberdina izan dezaten *hertze/heste* hitzak, batetik, eta *berze/beste*, *bortz/bost* eta *ortzi/osti* hitzek, bestetik; maizago gertatuko ziren elkartuetako lehen partean azken hirurak, *her(t)ze* baino. Horren lekuko da *OEHn* zerrenda labur xamarra izatea *hesteren* elkartu-eratorrien artean.

Baina xehetasun fonetikoak agian beste modu batean azaldu behar dira. Mitxelenaren elkartuen bitartezko azalpenari eutsiz, elkartuetan gertatzen den glocalizazioarekin lot dezakegu *t* herskariaren sorrera (Hualde 2006: 504; cf. *su'ondo* > *sutondo*). Honelakoxe bilakaera bat izango genuke: **berze*

alde > **berz'alde* > **berztalde* > **berstalde* > *bestalde*. Hortaz, *st* azaltzeko ez genuke beharko *rtz* talderik aitzinforman, Mitxelenak behar duen bezala. Hark *rtz* taldeetako hersketaren metatesitik esplikatzen ditu *st* taldeak; nik, aldiz, argudiatu dut [t] ez dela etimologikoa.

Berez, *beste* aldaera azaltzeko, Mitxelenaren azalpenari eutsi dakioke, xehetasunak xehetasun: besteak beste, elkarketaren hipotesiak ongi azaltzen dituelako gauzak eta ez dugulako horren aldeko **bestre* aldaerarik. Artikulu honetako ideia nagusiari helduz gero, metatesiaren hipotesian balizko *berze* > **bezre* > **beztre* > **bestre* > *beste* bilakaera bat proposatu beharko litzateke. Aukera hau §2.5.3 atalean landuko dut.

Berzel/besteren antzekoa da *ortzi/osti* bikotearen kasua: begiratu batean, itxura ona du Mitxelenaren proposamenak eta badirudi elkarketan oinarrituriko azalpen hori egokia dela oro har. Azalpen orokor horren bazterrean, badugu ordea aldaera interesgarri bat, gure *sustrai* eta *masustra* aldaerekin formaz bat egiten duena: *ostri* biltzen du Ormaiztegin Bährek (1931: 398), «corona de luna» esanahiarekin; Barandiaranek, berriz, beste bi esanahirekin biltzen du, «*Ozkarbiari*, toki batzuetan, *Ostri* deitzen diote» eta «Ataun aldean *ostri* itza *ortzia* izendatzeko erabiltzen da. *Odaiek* ere deitzen diote» (1954: 156 eta 8. oh.). *Ostri* honetan bai izan dezakegu metatesia, halaxe azaltzen baita hobekien dardarkaria: *orzi* > **ozri* > **oztri* > *ostri*, hain zuzen *sustrairentzat* egin bezala; hemen ere, bistan dena, [t] ez da etimologikoa.⁸

Aurreko azpiatalean, esan dut *zurzai*, *sustrai* eta *sustai* aldaeren kide formalak direla *mazurza*, *masustra* eta *masusta*. Honetan esandakoen arabera, *orzi*, *ostri* eta *osti* gehitu diezazkiokegu erkatze horri; gainera, *berzel/beste* bikotea ere eztabaida berean kokatzeko aukeraz hitz egin dut.

2.5.3. Mitxelenaren proposamenetik hara: metatesia arau fonotaktikoen uztarpean

Aurreko azpiatalean, zeharka baino ez bada ere, iradoki dut *herzeren* kasuan elkarketak ez zuela agian rol berebizikorik jokatu *heste* sortzeko tenorean. Honela borobiltzen du Mitxelenak elkarketaren hipotesiari dagokion atala: «En todo caso, las variantes con *st* que hemos supuesto nacieron en compuestos llegaron a sustituir a las otras fuera de composición en algunas zonas» (FHV 365).

Mitxelenaren azalpen horri duen balioa aitortuta, ez dut uste *st* guztiak elkarketatik azal daitezkeenik. Mitxelenak (FHV 364-365) dakartzan *Satrustegi*, erronk. *bústegi*, *Ustéinki* eta zub. (er)*remestia* adibideetan ezin da elkarketatik azaldu *rz* > *st* aldaketa, hitz eta izenen barrenekoa baita taldea eta, azken buru etimologikoan hitz eratorri edo elkartuak baldin badira ere, *rz* tal-

⁸ Cf. gainera *ostrilaka* 'ortzadar' eta haren aldaera ugariak.

dea bera ezin izan delako balizko bigarren osagai batekiko mugan egon. Berriaz esaten ez badu ere, badirudi Mitxelenak burutan duela $r(t)z$: *st* korrespondentzia orokortu edo egin dela.

Banan-banan aztertuko ditut. Honela azaltzen du Mitxelenak *Satrustegi* (2011 [1973]: 38, 7. oh.): *Santurzegi* dokumentatuta dagoenez (*sant turcegui* idatzia, *SMig* 1359), $*Santur(t)zegi > *Sartustegi > Satrustegi$ bilakaera proposatzen du. Arestian aipaturiko arrazoiengatik ez badugu hori onartu nahi (ez dugulako $rtz > rzt$ aldaketan sinesten eta ez dagoelako elkarketak hor), $rz > zr$ metatesiaren aukera landu daiteke: *Santurzegi* $> (*Sa(n)tuzregi > *Sa(n)tustregi > Satrustegi$.⁹ Parentesi artean jarri dut $*Sa(n)tuzregi$, ez baitakit zinez existitu den forma hori: baliteke hizkuntzaren arau fonotaktikoek zuzenean gogortu izana silaba muga. Bestalde, gaur egun ere entzun daiteke *Satustregi* forma, ziur asko *Satrustegitik* sortua; horrek dardarkariaren izaera mugikorra berretsi baizik ez du egiten.

Orobatsu pentsa daiteke *búrzegi* $> bústegi$ aldaketari dagokionez. Sorrez hitz elkartua izatea ez da esanguratsua rz taldearen gorabeheretako: *bur* + *zagi* elkarketa ezin da konparatu Mitxelenak *st* taldearen sorburutzat proposatzen dituen $*berzt(-alde) > *berst(-alde)$ gisakoekin; bai, rz taldea elkarketa baten ondorio sortu da, baina *búrzegiren* kasuan talde horretako txistukaria elkartuaren bigarren osagaikoa da, ez lehendabizikokoa, eta, bestalde, rz talde hori ez da gero hitz elkartu baten mugan egon, *st* taldea horrela sortzeko moduan. Dardarkari apikariaren metatesiaren hipotesian, *búrzegi* $> (*búzegi > *bústregi > bústegi$ bilakaera proposatuko genuke.¹⁰

Beste ohar bat ere egin beharra dago. Hemen onartu dut elkartu-eratorrietako *bur-* formaren gainean osatu dela *burzagi*, elkartuetako *-u* bokalaren galera aski erregularrarekin, cf. *burezur*, *burgoi*, *burmuin*, *sagu* hitzarekin *satitsu*, *satero*, etab.; jakina, sinkopaz azaltzen badugu *buruzagi* $> burzagi$, are zailagoa suertatzen da Mitxelenaren aukerari eustea, sekundarioa baita rz taldea bera.

Azkenik, *erremestia* hitzari dagokionez (cf. gask. *remercià*), duda dut inoiz *-rtz-* taldea egon denik hor, hots, $*erremertzia$ existitu denik; nire hipotesiaren arabera, *erremertziatu* $> (*erremertziatu > *erremestriatu > erremes-$

⁹ Egurtzegik *ostarku* $> ostraku$, *turku* $> truku$ eta halakoekin sailkatzen du *Satrustegi* (2011: 26), *Santurzeren* ondoan jarrita; horrek, bere soilean, ez du *st* taldea azaltzen. Horretaz gain, *-tegi* atzizkia dagoela dio (ez *-hegi*); Erdi Aroko *sant turcegui* adibideaz ahaztuta hori proposatu nahiko bagenu, *Santurze* + *-tegi* osateratik $*Sa(n)turzegi > *Satrutegi > Satrustegi$ genuke, eta *-sT-* taldea *sagasti* eta *intxauspe* hitzetan dugunekin lotu beharko genuke. Ez dirudi gauzak hala gertatu direnik.

¹⁰ Bestelako proposamen bat helarazi dit idatziz José Ignacio Hualdek: rz segidetan fonetikoki beti dago [t] bat, laburra bada ere, eta /t/-aren asibilazioan pentsaturik $*burtzegi > *bustzegi$ bilakaera izango genuke lehenik; jarraian, kontuan harturik *Stz* segiden gaineko murriztapena badela euskaraz (*-tzaile* atzizkiarekin, cf. *ikus-taile*, *moz-taile*), $*bustzegi > bustegi$ genuke.

tiatu genuke. Paragrafo honetako bilakaeretan bina urrats jarri ditut parentesi artean, ez baitut benetan uste inoiz forma horiek izan direnik: hitz hauetako bakar batek ez du aldaerarik *tr* taldearekin eta, bestela ere, aski modernoak dira. Baina hola jartzeak laguntzen du *sustrai* hitzaren eztabaidarekin lotura ezartzen. Horixe izan da arrazoi nagusia.

Atal honen abiaburuan (§2.5), $rz > *zr > ztr > str$ ideal bat proposatu dut, zeinaren arabera *sustrai* ongi azal zitekeen; §2.5.1en, Erdi Aroko *sustai* azaltzeko, erabat gogo-betekoa ez zen $str > st$ bat ekarri dut eztabaidara eta atal honetan zein aurrekoan batere *Str* aldaerarik ez duten hitzak izan ditut hizpide. Hemen agertu diren datu guztiak azalbide beraren pean ezarri nahi baditugu, aukera bat da oinarritzko $rz > zr$ metatesia modu ezberdinetan tratatu dela pentsatzea: *sustrairen* kasuan (orobat *masustra*, agian *ostri*, etab.), ares-tiko bilakaera ideal osoa aplikatzen dugu; *sustai* eta atal honetako *bústegi* eta besteren kasuan, berriz, baliteke hizkuntzaren fonotaktikak $rz > st$ ($*zt$) gauzatu izana metatesi hori, silaba-mugan *zr* talderik ez dagoelako euskaraz. Horietan, txistukariaren ondotik silaba hasiera ongi markatuko duen herskariak hartu duke dardarkariaren tokia, hain justu [r] hobikaritik hurbilen dagoen [t] hortzobikariak.

Esan dut ziur asko nire irtenbidea ez dela bete-betea. Espero dut, dena den, nire azalpen fonetikoen balioa gorabehera, arazoari dagozkion datuak osatu ditudala, inork inoiz gaiari berriro heldu nahiko balio. Datu horietaz denaz bezainbatean, *str* taldeen bila aritu naiz, *sustrai* hitza bakarrik ez dagoela argudiatzeko: haren kide formalak aurkitzeak argudiobide orokorra sendotzen du.

2.6. Sustrai ‘zuraren zain’-en azalpen semantikoa

Ez da berebiziko azalpenik behar argudiatzeko *zur* hitza dagoela ‘erro’ esanahia duen baten oinarri etimologikoan. Nolanahi ere, zenbait datu eka-rriko ditut hona, agerikoa den lotura hau beste hizkuntzetako paraleloekin ongi zedarritzeko.

Lehenik eta behin, ohartzekoa da hizkuntza indoeuoparretan maiz di-rela kognatuak edo familia berekoak besteren artean ‘erro’, ‘adar’ edo ‘enbor’ esanahia duten hitzak (Ernout & Meillet, 1932: s.v. *rādīx*): cf. latinezko *rādīx* ‘sustrai’ eta *rāmus* ‘adar’, armenierazko **armn* ‘enbor’ eta *armat* ‘sustrai’, etab. Bestalde, ‘sustrai’ eta ‘zuhaitzaren motzondo, andui’ esanahia duten hitzak kolexifikazio harremanean aski maiz ageri dira List *et al.* (2018) lanean. Honek guztiak Oihenarten atsotitzeko *zurzai* ‘zuhaitz’ esanahia ulertzen laguntzen digu: metonimia soil bat baizik ez dugu.

Bestalde, interesgarria da ikustea hitz elkartuen bitartez adierazten dela ‘sustrai’ zenbait hizkuntza indoeuoparretan (Buck, 1949: s.v. *root*), euskal

zurzai/sustrai ere hitz elkartu gisa aztertu baitugu. Hizkuntza germanikoe-tan, esaterako, gotikoko *waurts* ‘erro, sustrai’ dugu. Haren kognatuak dira goi-alemaniera zaharreko *wurz* eta ingeles zaharreko *wyrt*; alabaina, hizkun-tza hauetan ‘landare, belar’ esanahia dute hitzok eta haren elkartuen bitar-tez sortu dituzte ‘erro, sustrai’ esanahiak dituzten hitzak: cf. ing. zah. *wyrt-truma* (*truma* ‘eutsi’) eta alem. *wurzel* (bigarren osagaian ‘zaharo, adartxo’ esanahia duen hitza dago). Hizkuntza germanikoetan, beraz, ‘landareari eusten diona’ moduko elkartuak ditugu. Egokia da, orobat, avesterazko *varəšaji-* ‘erro’ gogora ekartzea, zeina osatua baitago *varəša-* ‘zuhaitz’ eta *gaya-* ‘bizitza’ hitzekin: ‘zuhaitzari bizitza ematen diona’ da hitzaren esa-nahi etimologikoa.

Beste hizkuntza batzuetan halako hitz elkartuak izateak erabat sinesgarri egiten du euskaraz ere ‘erro, sustrai’ adierazteko hitz elkartu bat izatea. *Zur-zai/sustrai* hitzaren kasuan, ‘zuraren zain, erro’ dugu, sinpleki.

3. Azken hitza

Artikulu honetan, *zuren* familiako bi hitzen gorabeherak aztertu di-tut. *Zuhaitzen* kasuan, argi zegoen bestela ere familia horretakoa zela: etimologikoki *zur* + *hatz* izan daitekeela proposatu dut, *zur* + *gaitz* gi-sako etimologiek hitzaren lekuko zaharrenak aurka dituztela nabarmen-duz; hitzaren diptongoa berria delako hipotesia hobetsi dut, *zuhatz* aldaera zaharragotzat joz. Omenduaren deiturak berak gorde du diptongorik ga-beko forma arkaikoa.

Horretaz gain, *sustrai* hitzaren historia egin dut. Erdi Aroko agiriek uste-kabe asko dituzte guretzat gordeta eta haiek sistematikoki arakatzeari esker hitz horren bi aldaera ezezagun aurkitu ditut, *sustai* eta *zuzai*. Datu horiek eta beste batzuk aintzat hartuz, proposatu dut *zur* eta *zain* direla hitzaren osa-gaiak eta metatesiz sortu dela *sustrai*. Ustez esporadikoa zirudien metatesi honek, ordea, antzekoak izan daitezkeen beste kasu batzuetara eraman nau; *rz* > *zr* metatesirako zerrendatu ditudan eragileek oinarri fonetiko sendoak dituztela erakutsi dut eta euskararen barrenean uste baino hitz gehiagotan deskriba daitekeela aldarrikatu.

Bibliografia

1. Bibliografia orokorra

- Arzamendi, J., 1985, *Términos vascos en documentos medievales de los ss. XI-XVI*, Bilbo, UPV/EHU.
 Azkue, R. M.^a, 1984 [1905], *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbo, Euskaltzain-dia.

- Bailey, Ch.-J. N., 1970, Toward specifying constraints on phonological metathesis, *Linguistic Inquiry* 1, 347-349.
- Barandiaran, J., 1954, Euskal-mitologiaren ikaspiderako, *Euzko Gogo* 5(9-10), 155-158.
- Bähr, G., 1931, El arco iris y la vía láctea en Guipúzcoa. Vocablos, etimologías y difusión, creencias populares, *RIEV* 22(3), 397-414.
- Blevins, J. & A. Garrett, 2004, The evolution of metathesis, in B. Hayes, R. Kirchner & D. Steriade (arg.), *Phonetically Based Phonology*, Cambridge, Cambridge University Press, 117-156.
- Buck, C. D., 1949, *A dictionary of selected synonyms in the principal indo-european languages: a contribution to the history of ideas*, Chicago, University of Chicago Press.
- CORDE = Real Academia Española, *Corpus diacrónico del español. Banco de datos (en línea)*, Madrid [Sareko baliabidea: <http://corpus.rae.es/cordenet.html>].
- Corominas, J. & J. A. Pascual, 1980-1991, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos. [= DCECH]
- Coromines, J., 1980-2001, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes. [= DECat]
- DCECH = Corominas, J. & Pascual, J. A., 1980-1991.
- DECat = Coromines, J., 1980-2001.
- Egurtzegi, A., 2011, Euskal metatesiak: abiaburua haien ikerketarako, *ASJU* 45(1), 1-79.
- EHHE = Lakarra, J. & Manterola, J. & Seguro, I., 2019.
- Ernout, A. & A. Meillet, 1932, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, Klincksieck.
- Etchebest, I. & K. Seguro, 2004, Zuhaitz eta enbor hitzen adiera EHHA-n bildutako datuen argitan, *FLV* 96, 305-315.
- FEW = Wartburg, W. von et al., 1922-2002.
- FHV = Mitxelena, K., 1990 [1961-1977].
- Gaminde, I., A. Etchebarria, N. Eguskiza, A. Romero & A. Iglesias, 2017, Dardarkari anizkunaren aldakortasunaz, *FLV* 123, 29-63.
- Hualde, J. I., 2006, Laringalak eta euskal azentuaren bilakaera, in B. Fernández & I. Laka (arg.), *Andolin gogoan. Essays in honour of Professor Eguzkitza*, Bilbo, UPV/EHU, 497-511.
- , O. Lujanbio, & J. J. Zubiri, 2010, Goizueta Basque, *Journal of the International Phonetic Association* 40(1), 113-127.
- Jauregi, O. & M. L. Oñederra, 2015, *Euskal Fonetika-Fonologiaren ikasketarako gaiak*, Bilbo, UPV/EHU.
- Lakarra, J., J. Manterola & I. Seguro, 2019, *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Lespy, J.-D. & P. Raymond, 1998 [1887], *Dictionnaire béarnais ancien et moderne*, Pau, Princi Negre Editor.
- List, J.-M., S. Greenhill, C. Anderson, Th. Mayer, T. Tresoldi & R. Forkel (arg.), 2018, *Database of Cross-Linguistic Colexifications*, Jena, Max Planck Institute for the Science of Human History. [Sareko baliabidea, 2018-10-30an kontsultatua: <http://clics.clld.org>]
- López de Guereñu, G., 1998, *Voces alavesas (segunda edición)*, Bilbo, Gasteiz, Euskaltzaindia, Gasteizko Udala.

- Maiores, F., 2017, *Léxico autóctono histórico de Navarra II*, Autoedizioa.
- , 2018, *Reino de Navarra. Euskera, lengua inteligible. Causas del retroceso. Injurias, coplas...*, Autoedizioa.
- Mitxelena, K., 2011 [1973], *Apellidos Vascos. 3.º edición*, in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), *Obras Completas IX, Onomástica*, ASJUren Gehigarriak 62, Gasteiz, Donostia, UPV/EHU, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1990 [1961-1977], *Fonética Histórica Vasca*, ASJUren Gehigarriak 4, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia. [= FHV]
- , 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Bilbo, Euskaltzaindia. [= OEH]
OEH = Mitxelena, K., 1987-2005.
- Oñederra, M. L., 2004, *Fonetika fonologia hitzez hitz*, Bilbo, UPV/EHU.
- Oribe, A., 2011, Jatorri antroponimikodun toponimia euskal lurretan: 25 leku izen, ASJU 45(1), 327-360.
- Orpustan, J.-B., 1983, Sur les noms et toponymes basques dans un compte bas-narvarrais du XIIIe siècle (1264-1265), in *Piarres Lafitte-ri omenaldia*, IKER 2, Bilbo, Euskaltzaindia, 503-515.
- , 1996-2007, *Essais d'étymologie basque. Extraits d'un échange épistolaire avec Michel Morvan. En annexe: Des étymologies hypothétiques aux imaginaires en basque*, [Sareko argitalpena: <http://www.tipirena.net>]
- , 1999, *La Langue Basque au Moyen Âge (IXe-XVe siècles)*, Baigorri, Izpegi.
- Pagola, I., 2005, *Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri*, IKER 18, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Palay, S., 1980, *Dictionnaire du Béarnais et du Gascon modernes*, Paris, CNRS éditions.
- Uranga, J. L., 1983-1990, *Gran Enciclopedia Navarra*, Iruñea, Fundación Caja Navarra. [Sareko baliabidea: <http://www.enciclopedia.navarra.com/>]
- Wartburg, W. von et al., 1922-2002, *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*, 25 vol., Bonn, Heidelberg, Leipzig-Berlin, Bäle, Klopp, Winter, Teubner, Zbinden. [= FEW]

2. Iturriak

- AGNComp1 = García, M.ª R., 2000, *Archivo General de Navarra. Sección de Comptos. Registro n.º 1 (1259 y 1266)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- AGNComp3/4 = Pescador, A. & Segura, F., 2002, *Archivo General de Navarra. Sección de Comptos. Registros n.º 3 y 4*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- AGNComp5 = Alegría, D., 2000, *Archivo General de Navarra. Sección de Comptos. Registro n.º 5 (1291)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- AGNComp7 = Ziganda, R., 2006, *Archivo General de Navarra. Sección de Comptos. Registro n.º 7 (1300)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- AGNRealIII = Zabaltza, M.ª I., 1997, *Archivo General de Navarra (1274-1321) II*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchAzkoit = Aierbe, M.ª R., 1993, *Documentación medieval del Archivo Municipal de Azkoitia (m.s. XIII-1500)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchDebaI = Barrena, E. & Herrero, V. J., 2005, *Archivo Municipal de Deba. I. (1181-1520)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.

- ArchDebaII* = Barrena, E. & Herrero, V. J., 2005, *Archivo Municipal de Deba II. Libro de los Apeos y Ventas de Tierras Concegiles (1482-1483)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchDonem* = Pozuelo, F., 2004, *Documentación Municipal de la Cuadrilla de Salvatierra: municipio de San Millán-Donemiliaga (1214-1520)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchElgoi* = Aierbe, M.ª R. & Etchezarraga, J., 1999, *Archivo Municipal de Elgoibar (1346-1520)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchElguet* = Aierbe, M.ª R. & Elortza, J., 2001, *Archivo Municipal de Elgueta (1181-1520)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchLarrab* = Enríquez, J., 1991, *Colección Documental de los Archivos Municipales de Guerricaiz, Larrabezua, Miravalles, Ochandiano, Ondarroa y Villaro*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchLeintz* = Cruz, J. R. & Larrañaga, M. & Lema, J. Á., 2002, *Archivos Municipales (1260-1520): Antzuola (1489-1497), Aretxabaleta (1506), Eskoriatza (1260-1519) y Leintz-Gatzaga (Sálinas de Léniz) (1372-1516)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchLeqI* = Enríquez, J. & Hidalgo de Cisneros, C. & Lorente, A. & Martínez, A., 1992, *Colección Documental del Archivo Municipal de Lequeitio. Tomo I. (1325-1474)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchMondI* = Crespo, M. Á. & Cruz, J. R. & Gómez, J. M., 1992, *Colección Documental del Archivo Municipal de Mondragón (1260-1500)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchMondIII* = Crespo, M. Á. & Cruz, J. R. & Gómez, J. M., 1996, *Colección Documental del Archivo Municipal de Mondragón. Tomo III. (1451-1470)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchOñatiII* = Zumalde, I., 1999, *Archivo Municipal de Oñati. Tomo II (1494-1520)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchOrduñII* = Enríquez, J. & Hidalgo de Cisneros, C. & Lorente, A. & Martínez, A., 1994, *Colección Documental del Archivo Municipal de Orduña (1511-1520), de la Junta de Ruazábal y de la Aldea de Belandía. Tomo II*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchSalvatIII* = Goikolea, F. J., 2002, *Archivo Municipal de Salvatierra-Agurain (1451-1500)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchSegI* = Díez de Salazar, L. M., 1985, *Colección Diplomática del Concejo de Segura (Guipúzcoa). (1290-1400)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchTolI* = Roldán, J. M.^a, 1991, *Colección Diplomática del Archivo Municipal de Tolosa (1256-1407)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchVill* = Enríquez, J., 1991, *Colección Documental de los Archivos Municipales de Guerricaiz, Larrabezua, Miravalles, Ochandiano, Ondarroa y Villaro*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ArchZest* = Aierbe, M.ª R. & Elortza, J., 2008, *Archivo Municipal de Zestoa (1338-1520)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- BrujNav* = Idoate, F., 1978, *Brujería en Navarra y sus documentos*, Iruñea, Nafarroako Foru Aldundia, Vianako Printzea Erakundea.
- ColAlfon* = Lema, J. Á., 1990, *Colección Diplomática de Alfonso I de Aragón y Pamplona (1104-1134)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- ColCenar* = Enríquez, J. & Sarriegi, M.ª J., 1986, *La Colegiata de Santa María de Cenarruza 1315-1515*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.

- ColRonces* = Ostolaza, M.ª I., 1978, *Colección diplomática de Santa María de Roncesvalles (1127-1300)*, Iruñea, Nafarroako Foru Aldundia, CSIC, Vianako Printzea Erakundea.
- DocLeire* = Martín, Á., 1983, *Documentación medieval de Leire (siglos IX a XII)*, Iruñea, Nafarroako Foru Aldundia, Vianako Printzea Erakundea.
- EAETop* = Eusko Jaurlaritza, 2004, *EAEko Toponimia*. [Sareko baliabidea: <http://www.euskara.euskadi.eus/r59-15853x/eu/>]
- ElgeTop* = San Martín, J., 2000, *Eibar eta Elgetako toponomastika*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- LibRediez* = Felones, R., 1982, Contribución al estudio de la iglesia navarra del siglo XIII: el libro del rediezmo de 1268 (I), *Príncipe de Viana* 165, 129-210.
Felones, R., 1982, Contribución al estudio de la iglesia navarra del siglo XIII: el libro del rediezmo de 1268 (II), *Príncipe de Viana* 166-167, 623-714.
- MaisMed* = Orpustan, J.-B., 2000, *Les noms des maisons médiévales en Labourd, Basse-Navarre et Soule*, Baigorri, Izpegi.
- OnomNord* = Goihenetxe, E., 2011 [1966], *Onomastique du nord du Pays Basque (X^e-XVe siècles)*, IKER 27, Bilbo, Euskaltzaindia.
- PobNav* = Carrasco, J., 1973, *La población Navarra en el siglo XIV*, Iruñea, Universidad de Navarra.
- PuebAlav* = López de Guereñu, G., 1989, *Toponimia alavesa seguido de mortuorios o despoblados y pueblos alaveses*, Onomasticon Vasconiae 5, Bilbo, Euskaltzaindia.
- SJuan* = García Larragueta, S., 1957, *El Gran Priorado de Navarra de la Orden de San Juan de Jerusalén*, Iruñea, Nafarroako Foru Aldundia, Vianako Printzea Erakundea.
- SMig* = Arigita y Lasa, M., 1904, *Historia de la imagen y santuario de San Miguel de Excelsis*, Iruñea, Lizaso Hermanos.
- SMillán* = Peterson, D. & Tinti, F. & Larrea, J. J. & García Andreva, F., 2013, *Becerro Galicano Digital*, UPV/EHU, Cilengua. [Sareko baliabidea: www.ehu.es/galicano]
- VecBilb* = Enríquez, J. & Hidalgo de Cisneros, C. & Lorente, A. & Martínez, A., 1996, *Repartimientos y Foguera-Vecindario de Bilbao (1464-1492)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.

Comparación de la entonación de la fala con el castellano, gallego y portugués¹

Lucía Masa
UPV/EHU

Gorka Elordieta
UPV/EHU

Resumen

En este trabajo describimos los tonemas más frecuentes en enunciados declarativos y en enunciados interrogativos absolutos y parciales de la fala, lengua galaico-portuguesa hablada en la Sierra de Gata (Cáceres, Extremadura). La fala está compuesta por tres variedades: *valverdeiru*, *lagarteiru* y *mañegu*. Se ha grabado a 12 hablantes en habla conversacional y habla leída. Comparamos los principales tonemas de la fala con las lenguas de su familia, gallego y portugués, y con la lengua de contacto, el castellano. Observamos que se diferencian dos grupos en cuanto a sus características entonativas: por un lado, el *valverdeiru*, más castellanizado y, por otro, el *lagarteiru* y el *mañegu*, más galaico-portugueses.

Palabras clave: la fala, entonación, castellano, gallego, portugués.

Abstract

In this work we describe the most frequent nuclear configurations in declarative statements and absolute and partial interrogative statements of Fala, a language of the Galician-Portuguese family spoken in Sierra de Gata (in Extremadura, Spain) composed of three varieties: Valverdeiru, Lagarteiru and Mañegu. 12 speakers have been recorded in conversational and read speech. We compare the main nuclear contours of Fala with the languages of its family, Galician and Portuguese, and with the contact language, Spanish. We note that two groups can be distinguished according to their intonational properties: Valverdeiru on the one hand, showing more influence from Castilian Spanish, and Lagarteiru and Mañegu on the other, sharing some features with Galician and Portuguese.

Keywords: Fala, intonation, Spanish, Portuguese, Galician.

¹ Agradecemos a los hablantes de fala que han accedido a ser grabados el habernos entregado generosamente una muestra de su lengua. Sin su colaboración, este trabajo no habría sido posible. Este trabajo se enmarca en los objetivos de investigación del grupo de investigación *Hizkuntzalaritza Teorikorako Taldea (HITT)*, financiado por el Gobierno Vasco (IT1396-19) y la UPV/EHU (GIU18/221). Las secciones 1-3 de este trabajo constituyen versiones reducidas de secciones de un artículo publicado anteriormente por los mismos autores (Masa y Elordieta 2017a). La sección 4 es enteramente original.

1. Introducción

En la Sierra de Gata, extremo noroeste de la provincia de Cáceres (Extremadura), se esconde un tesoro lingüístico desconocido para muchos: la fala, declarada Bien de Interés Cultural por la Junta de Extremadura en 2011. Es una lengua minoritaria de origen galaico-portugués que engloba tres variedades, que aunque mantienen características comunes también presentan algunos rasgos diferenciados (Costas González, 2013; Haßler, 2006): *valverdeiru* en Valverde del Fresno, *lagarteiru* en Eljas y *mañegu* en San Martín de Trevejo. El número de hablantes de esta lengua se sitúa en torno a los 5.500, aunque se calcula unos 5.000 más que viven en otras zonas y que vuelven durante las vacaciones al Valle del Eljas, por lo que el número total rondaría los 10.500. Es una lengua oral utilizada en todas las edades y en una situación estable, sin riesgo de desaparición.

Dado el carácter fronterizo de la zona *falante*, durante muchos años se ha estudiado principalmente el origen de la fala. Algunos autores como Krüger (1914), Leite de Vasconcelos (1933), Lapesa (1981) o Zamora Vicente (1960), entre otros, apoyan un origen portugués. Otros (Viudas Camarasa, 1982; Maia, 1977) optan por un origen a caballo entre el galaico-portugués y el astur-leonés. Finalmente, la tercera teoría, la más aceptada en la actualidad (Cintra, 1974, Costas González, 2000; Carrasco González, 1996), considera la fala una tercera rama dentro de la familia galaico-portuguesa, es decir, un origen galaico-portugués exclusivamente.

El interés en el origen de la fala ha dejado de lado aspectos importantes para su caracterización, aunque más recientemente han comenzado a desarrollarse trabajos descriptivos. Masa y Elordieta (2017a) llenaron uno de esos huecos, como es el de la entonación. En ese trabajo se describieron los tonemas más frecuentes de la fala. Dado el carácter fronterizo de esta variedad y en base a los resultados volcados en ese artículo, es muy interesante comparar los datos obtenidos con el castellano y el portugués como lenguas en contacto y con el gallego como posible lengua de origen. De esta forma, se podrá determinar el grado de cercanía de las características entonativas de la fala con estas lenguas.

2. Metodología

2.1. *Hablantes*

En este trabajo han sido 12 los sujetos que han sido estudiados, con 4 sujetos por cada uno de los tres pueblos. En Eljas y San Martín de Trevejo grabamos a dos hombres y dos mujeres, y en Valverde del Fresno analizamos tres hombres y una mujer, por no encontrar hablantes femeninos suficientes.

Para seleccionar estos hablantes, se dibujó un perfil de persona representativa de la población adulta de la zona. Este patrón consistía en hablantes de entre 33 y 55 años con estudios medios y que llevasen toda su vida o gran parte de ella viviendo en el pueblo.

2.2. *Elicitación de datos*

Se realizaron dos tipos de entrevistas: una para recoger habla conversacional y otra para habla leída.

2.2.1. Habla conversacional

La técnica seguida para la obtención de datos de habla conversacional en este estudio ha tenido como base el diseño del estudio de Romera y Elordieta (2013) para su estudio del contacto entre catalán y castellano en Mallorca así como de Elordieta y Romera (en prensa) para su investigación sobre la prosodia del castellano en contacto con el euskera. Estas entrevistas consistían en una conversación semi-dirigida entre dos falantes cuyos temas se extraían de un guion que previamente se había entregado a los participantes para su lectura. El sujeto A, quien tenía el guion, entrevistaba al sujeto B. Este documento estaba redactado de tal forma que el sujeto A tuviese que formular la pregunta con sus propias palabras. Así, por ejemplo, *edad* incitaba al participante a preguntar por la edad, o *saber si habla la fala en su vida diaria* incitaba a preguntar sobre el uso de la lengua en el día a día. Una vez agotados los temas sobre los que efectuar preguntas, se intercambiaban los roles, siendo el sujeto B quien hacía preguntas al sujeto A. De este modo, se conseguían oraciones interrogativas y oraciones declarativas de ambos hablantes. Los participantes de cada entrevista se conocían, exceptuando una de ellas, lo cual facilitó la espontaneidad y naturalidad de los datos extraídos.

2.2.2. Habla leída

La fala no poseía una norma escrita en el momento del estudio, y por tanto cualquier experimento de habla leída presentaba el inconveniente de la no normativización para el diseño de oraciones-estímulo. Aunque los falantes aseguraban que ellos se comunican en esta lengua en redes sociales como WhatsApp o Facebook, además de existir periódicos o revistas que publican en esta lengua, se decidió que los hablantes tradujesen las frases escritas en castellano para leerlas posteriormente.

Todas las oraciones eran pragmáticamente neutras o de foco ancho. Por ejemplo, en el caso de las oraciones declarativas se instruyó a los hablantes

para que se situaran mentalmente en un contexto en el que un interlocutor imaginario les preguntaba «¿Qué ha pasado?». Para las oraciones interrogativas, se solicitó a los hablantes que produjeran oraciones de una manera natural.

2.3. *Análisis de datos*

Estas entrevistas, realizadas todas en el lugar de origen de los hablantes, duraban en torno a media hora o una hora. Por tanto, se han recogido un total de seis horas de conversación semi-espontánea, aproximadamente. De las conversaciones, se segmentaron enunciados declarativos, interrogativos absolutos (de tipo neutro, de búsqueda de información) e interrogativos parciales (con partícula interrogativa). Por cada hablante, se recogieron en habla semi-espontánea 20 oraciones declarativas y una media de 5 interrogativas absolutas y 10 interrogativas parciales. Es decir, una media de 35 oraciones por hablante. En total, se analizaron 434 enunciados de habla conversacional (241 declarativas, 64 interrogativas absolutas y 129 interrogativas parciales).

Por otro lado, en habla leída, cada hablante ha proferido un total de cinco frases declarativas, interrogativas absolutas e interrogativas parciales repetidas tres veces, que hace un total de 45 oraciones de habla leída (5 oraciones $\times$ 3 modalidades $\times$ 3 repeticiones), 180 por pueblo (45 oraciones $\times$ 4 hablantes en cada pueblo) y 540 oraciones en total (180 oraciones por pueblo $\times$ 3 pueblos). En total, para este trabajo se han analizado acústicamente 932 enunciados (434 enunciados de habla conversacional y 498 enunciados de habla leída).

Para el análisis de datos se sigue el modelo Métrico-Autosegmental y el sistema de transcripción prosódica ToBI propuesto para el español, o S(panish)_ToBI, concretamente el propuesto en Hualde y Prieto (2015). El análisis es de naturaleza fonética, sin valorar si dos o más tonemas constituyen variantes de la misma categoría tonemática.

3. **Resultados**

Presentamos los tonemas utilizados con mayor frecuencia en las tres variedades de la fala en oraciones declarativas e interrogativas absolutas y parciales. En la Tabla 1 presentamos los tonemas significativos que encontramos en habla conversacional. Los tonemas con presencia significativa que encontramos en habla leída se encuentran resumidos en la Tabla 2. Por tonemas significativos entendemos aquellos con mayor grado de frecuencia en términos porcentuales. Para un mayor detalle cuantitativo en porcentajes, puede consultarse Masa y Elordieta (2017a: 98-103). Los datos se organi-

zan por variedad y tipo de enunciado (DEC = declarativa; ABS = interrogativa absoluta; PAR = interrogativa parcial). Cuando hay dos tonemas con una frecuencia de aparición sustancial, estos se presentan en dos líneas, el segundo en porcentaje de frecuencia apareciendo debajo del de mayor frecuencia. Allá donde haya coincidencia entre variedades, se presentan los tonemas una sola vez, eliminándose las líneas verticales separadoras de variedades.

Tabla 1

Relación de tonemas significativos en habla conversacional en declarativas (DEC), interrogativas absolutas (ABS) e interrogativas parciales (PAR) en las tres variedades de la fala

	Valverdeiru	Lagarteiru	Mañegu
DEC	L* L% (L+)H* L%		
ABS	(L+)H* H% (L+)H* L%	(L+)H* L%	
PAR	L* L%	L* L% (L+)H* L%	L* L%

Tabla 2

Relación de tonemas significativos en habla leída en declarativas (DEC), interrogativas absolutas (ABS) e interrogativas parciales (PAR) en la fala y sus tres variedades

	Valverdeiru	Lagarteiru	Mañegu
DEC	L* L%		
ABS	L* H%	L* H% (L+)H* H%	
PAR	L* H%	(L+)H* H% L* H% L* L%	(L+)H* H% L* H%

4. Comparación con el castellano, portugués y gallego

4.1. Oraciones declarativas

En habla conversacional y en habla leída aparece el contorno L* L%. Este tonema ha sido también descrito para las declarativas del castellano estándar

(Estebas-Vilaplana y Prieto, 2008, 2010; Hualde y Prieto, 2015). Face (2002) también ha descrito para el castellano estándar el tonema $L+H^* L\%$ que encontramos, aunque en menor medida, en nuestros resultados. Esta coincidencia es consecuencia de la escolarización y del intenso contacto con el castellano.

Aunque su presencia no es significativa (por esta razón no aparece en las Tablas 1 y 2), otro aspecto a destacar es la aparición de un tonema descendente $H+L^* L\%$ tanto en habla leída como en habla espontánea. Este tonema aparece en *mañegu* y *lagarteiru* en habla conversacional, y en habla leída se encuentra en *valverdeiru* y *lagarteiru*. Su importancia radica en que es el tonema característico de las lenguas galaico-portuguesas (cf. Escourido Pernas *et al.*, 2008 y Fernández Rei *et al.*, 2005 para el gallego y Frota y Vigário 2003 y Frota *et al.*, 2015 para el portugués estándar). Esta presencia minoritaria del tonema descendente característico de las lenguas galaico-portuguesas podría interpretarse como una pervivencia de rasgos entonativos característicos de la rama lingüística, aunque para afirmar esto se necesitan estudios diacrónicos de dicha rama. Además, el tonema $H+L^* L\%$ ya ha sido documentado para el castellano por parte de autores como Beckman *et al.* (2002).

4.2. Oraciones interrogativas absolutas

En habla conversacional aparece como mayoritario el tonema $(L+)H^* L\%$ en *lagarteiru* y *mañegu*, pero no es el más frecuente en *valverdeiru* (lo es $(L+)H^* H\%$). Aunque las variedades estándar de las lenguas galaico-portuguesas documentan otros contornos, como son $H+L^* LH\%$ para el portugués (Frota *et al.*, 2015) y $H+L^* L\%$ para el gallego (Fernández Rei *et al.*, 2005; Escourido *et al.*, 2009), el tonema $L+H^* L\%$ ha sido documentado para dos variantes galaico-portuguesas: el gallego meridional (Castro Moutinho *et al.*, 2009) y el portugués hablado en Castelo Branco (Crespo-Sendra *et al.*, 2015). Curiosamente, Castelo Branco es el distrito portugués colindante con la zona falante. Existe por tanto una diferencia entre la variedad de Valverde y las de Eljas y San Martín, siendo estas últimas más cercanas a las lenguas galaico-portuguesas.

En habla leída, en Valverde es más frecuente el tonema que se ha documentado para las interrogativas absolutas del castellano estándar en habla leída y dirigida: $L^* H\%$ (Estebas-Vilaplana y Prieto 2008, 2010; Hualde y Prieto 2015). Por el contrario, en *lagarteiru* y *mañegu* el contorno más frecuente en habla leída es $(L+)H^* H\%$ (aunque también está presente significativamente $L^* H\%$). La aparición de $(L+)H^* H\%$ podría explicarse como una influencia de las lenguas vecinas que se encuentran en contacto con la fala. La primera explicación es considerarlo un híbrido entre el acento nuclear $L+H^*$ típico de las oraciones interrogativas absolutas galaico-portuguesas (gallego meridional y portugués de Castelo Branco) y un tono de frontera $H\%$ propio del castellano. La segunda explicación es que ese tonema

también se ha encontrado en el castellano de Extremadura: Congosto Martín (2016) lo documenta en su estudio sobre habla leída, y Masa y Elordieta (2017b) lo encuentran en habla espontánea en hablantes de Cáceres. Si asumimos que en habla leída se refleja la entonación aprendida en la escuela como normativa del castellano, en Eljas y San Martín aparecería (L+)H* H% como manifestación de esa influencia, y en Valverde aparece casi de forma categórica el tonema L* H%, tan propio del castellano.

Así pues, en los enunciados interrogativos absolutos, modalidad donde se registran las mayores variaciones dialectales, parece manifestarse una subdivisión entre variedades, con Valverde *vs.* Eljas/San Martín como dos subgrupos diferenciados. Podría plantearse la hipótesis de que esta división se corresponda con una diferencia en el grado de contacto con el castellano. Por un lado se encontraría Valverde del Fresno, con una mayor influencia del castellano, y por otro se encontrarían Eljas y San Martín, más aisladas por su situación orográfica y por tanto más alejadas del área de influencia castellana. Así, podría ser que el *valverdeiru* sea una variedad con presencia de rasgos más castellanizados, mientras que el *lagarteiru* y el *mañegu* serían variedades que conservarían en mayor grado los rasgos galaico-portugueses.

4.3. *Oraciones interrogativas parciales*

En habla conversacional, en las interrogativas parciales aparecen los mismos contornos que en las declarativas de habla conversacional: L* L% y (L+)H* L%. Probablemente, la razón está en que en interrogativas parciales la partícula interrogativa y la inversión de orden sujeto-verbo (excepto con *¿quién...?*) constituyen marcas claras y suficientes para diferenciar esta modalidad oracional de las oraciones declarativas, y no haría falta recurrir a ningún marcador entonativo. Lo mismo ocurre en castellano y portugués, donde se han documentado L* L% y H+L* L%, respectivamente (Hualde y Prieto, 2015; Frota *et al.*, 2015).

Por otro lado, en habla leída de las variedades falantes aparecen los mismos tonos nucleares del habla conversacional pero con diferente tono de frontera, es decir, (L+)H* H% y L* H% (con el añadido de L* L% en *lagarteiru*). Una explicación plausible a esta aparición de H% sería la mayor influencia del castellano en habla leída, ya que en esta lengua se encuentra L* H% en registros formales o tareas menos interactivas (Henriksen, 2010) y puede estar asociado a una mayor cortesía o expresión de interés por parte del hablante (Estebas-Vilaplana y Prieto, 2010). Insistimos en que el castellano es la única lengua en la que han sido instruidos en lectura los falantes. Otra posibilidad es que nuestros sujetos tuvieran interiorizada la idea de que en habla leída la marca de interrogatividad general es H%, tanto para preguntas absolutas como para parciales.

Se aprecia una diferencia entre variedades en la frecuencia de aparición de tonemas de enunciados interrogativos parciales en habla leída. En Eljas y San Martín de Trevejo el tonema mayoritario es (L+)H* H%, mientras L* H% (que se encuentra en habla más formal en castellano) es secundario. Por otro lado, en Valverde del Fresno la situación es la inversa: el tonema mayoritario es L* H%, mientras (L+)H* H% es secundario. Así pues, el *valverdeiru* aparece nuevamente como la variedad en la cual los tonemas mayoritarios se acercan más al castellano en habla leída.

No consideramos que haya habido ninguna influencia o mantenimiento en la fala en las interrogativas parciales por parte de las lenguas galaico-portuguesa. El portugués posee el tonema H+L* LH% en interrogativas parciales, y este tonema no se documenta en la fala. De las interrogativas parciales gallegas no existe ningún estudio entonativo, pero si suponemos que las declarativas y las interrogativas parciales comparten contornos nucleares, el tonema de las interrogativas parciales en gallego estándar sería H+L* L%. Este tonema sí aparece en nuestros resultados, pero tan solo presenta una frecuencia de aparición del 20% en San Martín y menor del 10% en Valverde y en Eljas.

5. Conclusiones

Estas tres variedades pueden agruparse en torno a dos grupos: uno compuesto por la variedad valverdeira, y otro compuesto por las variedades lagarteira y mañega. El primero está más influido seguramente por el castellano, debido, entre otros factores, al mejor acceso al pueblo de Valverde del Fresno con una carretera autonómica y al mayor grado de convivencia con monolingües castellanos, ya que en esta localidad es donde se localiza el instituto rural que engloba a los dos pueblos y acuden profesores de otras zonas de Extremadura y de España. El segundo grupo parecería guardar una mayor semejanza con las lenguas galaico-portuguesas, algo que puede explicarse por su relativo aislamiento y por la pervivencia de la fala como primera lengua para la totalidad de la población. No obstante, estas dos últimas variedades también reflejan algunas similitudes con el castellano, debido posiblemente a la presión ejercida por los medios de comunicación y la escolarización.

Bibliografía

- Beckman, M., M. Díaz-Campos, J. I. McGory & T. Morgan, 2002, Intonation across Spanish in the tones and break indices framework, *Probus* 14, 9-36.
- Carrasco Gonzalez, J. M., 1996, Hablas y dialectos portugueses o galaico-portugueses en Extremadura (*Parte I: Grupos dialectales. Clasificación de las hablas de Jálama*), *Anuario de Estudios Filológicos* 19, 135-148.

- Castro Moutinho, L., R. Lidia Coimbra, & E. Fernández Rei, 2009, Novos contributos para o estudo da fronteira prosódica entre o galego e o portugués europeu, *Cadernos de Letras da UFF* 10, 67-78.
- Cintra, L., 1974, A linguagem dos foros e o galego-portugués de Xalma, in M. de Paiva (ed.), *Estudos de linguística portuguesa e românica*, vol. I., Coimbra, Universidade de Coimbra, 508-537.
- Costas Gonzalez, X. H., 2000, Aspectos sociolingüísticos das falas do val do río Ellas (Cáceres), in A. Salvador Plans, M. D. García Oliva y J. M. Carrasco González (eds.), *Actas del I Congreso sobre la fala*, Mérida, Editorial Regional de Extremadura, 93-106.
- Costas Gonzalez, X. H., 2013, *O valego. As falas de orixe galega do Val do Ellas (Cáceres-Extremadura)*, Vigo, Xerais.
- Crespo-Sendra, V., M. Cruz, J. Castelo & S. Frota, 2015, Asking questions across European and Brazilian Portuguese varieties: information-seeking and counterexpectational yes-no questions, comunicación oral presentada en *ProVar - Workshop on Prosodic Variation*, Lisboa, 9 de julio de 2015.
- Elordieta, G. & M. Romera, en prensa, The influence of social factors on the prosody of Spanish in contact with Basque, *International Journal of Bilingualism* 34.
- Escourido Pernas, A., E. Fernández Rei, M. González González & X. L. Regueira Fernández, 2008, A dimensión prosódica da oralidade: achega dende AMPER, in E. Fernández Rei & X. L. Regueira Fernández (eds.), *Perspectivas sobre a oralidade*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega / Instituto da Língua Galega, 75-93.
- Estebas-Vilaplana, E. & P. Prieto, 2008, La notación prosódica del castellano: Una revisión del Sp_ToBI, *Estudios de Fonética Experimental* 17, 265-283.
- Estebas-Vilaplana, E. & P. Prieto, 2010, Castilian Spanish intonation, in P. Prieto & P. Roseano (eds.), *Transcription of intonation of the Spanish language*, Munich, Lincom Europa, 17-48.
- Face (2002), *Intonational marking of contrastive focus in Madrid Spanish*, Munich, Lincom Europa.
- Fernández Rei, E., A. Escourido, M. Caamaño & L. Xuncal, 2005, A entoación dunha fala de Santiago: fronteira prosódica entre suxeito e predicado, *Estudios de Fonética Experimental* 14, 141-165.
- Frota, S., M. Cruz, F. Svartman, G. Collischonn, A. Fonseca, C. Serra, P. Oliveira & M. Vigário, 2015, Intonational variation in Portuguese: European and Brazilian varieties, in S. Frota & P. Prieto (eds.), *Intonation in Romance*, Oxford, Oxford University Press, 235-283.
- Frota, S. & P. Prieto, 2015, *Intonation in Romance*, Oxford, Oxford University Press.
- Frota, S. & M. Vigário, 2003, The intonation of Standard and Northern European Portuguese, *Journal of Portuguese Linguistics* 2, 115-137.
- Haßler, G., 2006, *La fala: normalización tardía e identidade cultural*, Cáceres, Centro de Estudios Extremeños.
- Henriksen, N., 2010, *Question intonation in Manchego Peninsular Spanish*, Universidad de Indiana, tesis de doctorado.
- Hualde, J. I. & P. Prieto, 2015, Intonational variation in Spanish: European and American varieties, in S. Frota & P. Prieto (eds.), *Intonation in Romance*, Oxford, Oxford University Press, 350-391.

- Hualde, J.I. & P. Prieto, 2016, Towards and International Prosodic Alphabet (IPrA), *Laboratory Phonology* 7.1, 1-25.
- Krüger, F., 1914, *Studien zur Lautgeschichte westspanischer Mundarten auf Grund von Untersuchungen an Ort und Stelle*, Hamburgo, Grafe & Sillem in Komm.
- Lapesa, R., 1981, *Historia de la lengua española* (9.ª ed.), Madrid, Gredos.
- Leite de Vasconcelos, J., 1933, Português dialectal na Região de Xalma (Hespanha), *Revista Lusitana* 31, 166-275.
- Maia, C., 1977, *Os falares fronteiriços do concelho do Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla*, Coimbra, Universidade de Coimbra.
- Masa, L. & G. Elordieta, 2017a, Aproximación a la entonación de a fala, *Estudos de Lingüística Galega* 9, 87-110.
- Masa, L. & G. Elordieta, 2017b, Breve aproximación entonativa al castellano hablado en Cáceres, comunicación oral presentada en el *VII Congreso Internacional de Fonética Experimental*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 22-24 de noviembre, 2017.
- Romera, M. & G. Elordieta, 2013, Prosodic accommodation in language contact: Spanish intonation in Majorca, *International Journal of the Sociology of Language* 221, 127-151.
- Viudas Camarasa, A., 1982, Un habla de transición: El habla de San Martín de Trevejo, *Lletres Asturianas* 4, 55-71.
- Zamora Vicente, A., 1960, *Dialectología hispánica*, Madrid, Gredos.

Transmisioaren eragina hitanoaren osasunean: Azpeitiko hiru belaunaldiren azterketa

Beñat Muguruza
UPV/EHU

Garbiñe Bereziartua
UPV/EHU

Laburpena

Hitanoaren belaunarteko transmisioa aztertzen da lan honetan. Azpeitiko 838 helduk erantzun zioten galde-sortako emaitzek erakusten dute aitak seme-ari oraindik sarri askotan egiten diola hika, baina gero eta gutxiago transmititzen dela gainontzeko harremanetan. Aztertu ditugun hiru belaunaldietan, ikusi dugu hitanoa etxean jaso duten parte-hartzaileek errazago egiten dietela seme-alabei hika, eta eragin hori gehienetan estatistikoki esanguratsua da, hiztunen generoa zeinahi dela ere. Hala ere, generoaren garrantzia beste behin agerian uzten du gure ikerketak, baita etxeko giroan ere: aztertutako konbinazio posible guztietan jasotzen dute semeek hitanoa maizago alabek baino, eta ia kasu guztietan aitek gehiagotan egiten diete hika seme-alabei amek baino. Hitanoaren egungo egoera orokorra hobeto ulertu eta azaltzeko, hizkuntza-transmisioaren ideia tradizionaletik harago joatea proposatzen dugu ondorioetan. Izan ere, hizkuntza-sozializazioa deritzon kontzeptu zabalagoari esker hobeto interpretatu ahal izango ditugu hitanoaren nondik norakoak. Eta etorkizunean ere bizirik iraungo badu, gurasoen goitik beherako transmisioa baino emari jorriagoa beharko du nahitaez.

Hitz gakoak: hizkuntza-tratamenduak, hika, transmisioa, hizkuntza-sozializazioa, generoa.

Abstract

In this study, we focus on the intergenerational transmission of the Basque form of address *hika*. 838 adults from Azpeitia answered a questionnaire and the results show that fathers still speak in *hika* to their sons quite often, but the transmission is less and less usual in the rest of relations. In the three generations we observed we have seen that those who have received *hika* at home tend to use it with their children more frequently, and this effect turns out statistically significant in most cases no matter the speakers' gender. However, in this study the importance of gender becomes evident once again, also in the family context: in all the combinations we analysed, sons receive *hika* more often than daughters do, and nearly in all cases fathers address their children in *hika* more

often that mothers do. To better understand and explain the current situation of *hika*, we suggest that going beyond the traditional idea of language transmission is needed, and we will better interpret the circumstances of *hika* with the wider concept of language socialisation. If *hika* is going survive in the future, it will inexorably need more communicative contexts than *parens'* top-down transmission.

Keywords: forms of address, *hika*, transmission, language socialisation, gender.

Sarrera

Transmisioari buruz hitz egiten denean, gehienetan, hizkuntza bat belau-naldi batetik bestera helarazteari buruz izaten da. Kasu honetan, hizkuntza bat ez, baizik eta euskararen baitako tratamenduei buruz arituko gara. Hizkuntza-tratamendu ugari izan ditu euskarak bere baitan mendeetan zehar, eta erabilera gorabeheratsua izan dute garaiazen eta eremu geografikoaren arabera. Dena den, egun apenas aritzen den inor berorika —ez bada ironia puntu batekin—, eta oso eremu murriztera eta hitzun kopuru txikira mugatzen dira zuka (alokutiboa) eta xuka egiten dutenak. Euskaraz aritzen direnen artetik gehien-gehienez zatituko (ez-alokutiboa, edo, zuzenago esanda, eztabada edo neutroa)¹ formak dira ohikoenak eta ez-markatuak. Horrez gain, hitanoa osasuntsu xamar dago Euskal Herriko eremu zenbaitetan. Lan honek hain zuzen lagunarteko tratamendua delakoari erreparatu nahi dio, begi-puntua Azpeitian jarrita. Azpeitiko herritar askok erruz eta erraz darabilte hitanoa, baina ahulguneak ere agerikoak dira; lan honetan, hizkuntza-transmisioari erreparatuko diogu. Transmisioa belau-naldi zaharretik gaztera egite horri dagokionez ere, patroiak aldatzen eta eredu berriak sortzen ari direla ikusiko dugu.

1. Atal teorikoa

Atal teorikoa hiru zatitan egongo da banatuta. Lehenik, hitanoa eta transmisioaz hitz egingo dugu, orain arte egindako lan gutxien argitan. Lehenengo azpiatalean generoaren gaiari ezinbestean helduko badiogu ere, bigarrean berariaz jardungo dugu emakume eta gizonen arteko hizkuntza-arakalaren gainean. Azkenik, hizkuntza-sozializazioaren gaia izango dugu hizpide, eta transmisioaren ideia birpentsatzen ahaleginduko gara.

¹ Aurrerantzean zuka hitz egitea diogunean eztabadaka aritzeari edo tratamendu neutroari egingo diogu erreferentzia, egun ematen zaion erabilera kontuan hartuta.

1.1. *Hitanoa eta transmisioa*

Hizkuntza baten, edo, kasu honetan, tratamendu jakin baten bizirau-pena berma dadin, gurasoek seme-alabei hala egitea ia ezinbestekotzat jo izan da. Egon litezkeen beste transmisio-kanal batzuk garrantzitsuak badira ere, ez dago ikusi besterik nolako garrantzia ematen zaien, tarteka jasotzen ditugun datu soziolinguistikoetan, seme-alabei euskaraz egiten dieten gurasoen ehunekoari. Hitanoari dagokionez ere egin dira halako ikerketak eskala txikiagoan.

Xabier Alberdi Larizgoitiak 80 eta 90eko hamarraldian Euskal Herriko 50 herritan jasotako datuei esker hika egiteko joera eta irizpideak zein izan ohi diren xehe-xehe jakin genuen, eta oraindik ere erreferentzialak dira hark ondorioztatuak.

Alberdik (1993) goitik beherako eta berdinen arteko hitanoaren erabiler bereizi zituen, eta gurasoek seme-alabei hika egitea lehenengo multzoan sartu zuen, noski. Brown eta Gilman-ek (1960) «boterearen semantika» deitu ziotenaren barruan kokatzen du Alberdik (1993); horrela, gurasoak hika zuzenduko litzaizkieke seme-alabei, baina azken horiek zuka emango liekete bueltan gurasoei.

Hartzailearen izaerak ere paper garrantzitsua jokatzen duela dirudi. La-fittek (1977) esandakoa gogorarazi zigun Alberdik (1993): errazago egingo diote hika gurasoek seme edo alabari berriak, irekia eta jendartekoa bada, kontrako ezaugarriak izanda baino. Gainera, normalean ez omen zaio jaiotzetik hika egiten umeari; koskortzen direnean, bihurrikeriak egiten hasten direnean, orduan hasten dira maiz gurasoak hika seme-alabekin. Adin zehatzik ez dago horretarako, baina 6-10 urteren bueltan egon liteke Alberdiren (1993) esanetan, edo 6-15 adin-tarte zabalagoan, de Rijk-en (1991) arabera. Ez dago argi zergatik itxoiten diren urte batzuk hika egiten hasi arte, baina ikerketako parte-hartzaileek uste dute umeak hika ari ez daitezkeen egiten dela (Alberdi 1994). De Rijk (1991) bat dator azken argudio horrekin, eta ñabardura hau gehitzen du: batez ere adinekoei hala zuzendu ez dakizkien. Beste hipotesi bat ere planteatzen du: inori hika egiteko elkartasun nolabaiteko bat behar dute igorleak eta hartzaileak, eta urte batzuk pasa arte beharbada ez da beharrezko elkartasun-kodea sortzen guraso eta seme-alaben artean.

Alberdik (1994) ikusi zuen senidetasun mailak eragin zuzena duela hitanoaren erabileran: zenbat eta urrunagoa, orduan eta zailagoa hika egitea. Hala, aiton-amonek eta izeba-osabek ez dute gurasoek bezain erraz egiten hika. Dena den, guraso askok etxeko transmisioa nahita eten omen dute, jende askorentzat hitanoak izan ditzakeen konnotazio negatiboengatik: base-rritarren hizkera, zakarra, gordina, eta abar (Alberdi 1993).

Gure ikerketarentzat erreferente argirik egon bada, bai erabilitako metodologiagatik bai aztertutako herriaren tipologia soziolinguistikoagatik, Xabier Azkuek (2000) Zumaian egindakoa da: hitanoa oraindik erabiltzen den herri bat hartu eta gertatzen direnak sakon aztertu zituen, adin-tarteen arteko ezberdintasunei erreparatuz. Metodologiari dagozkion ñabardurak eta beste alde batzuk albo batera utzita, ezinbesteko erreferentzia da Azkueren lana, ondoren gure ikerketak utzitako datuekin erkatzeko. Azkuek hiru herri-tar-profil aukeratu zituen: baserritarrak, 18-30 urte bitarteko gazte-koadrilak, eta nerabeak. Azken multzo hori interesatzen zaigu hemen bereziki; izan ere, Zumaiaiko bi eskoletako DBH1, DBH2 eta DBH3ko 350 ikasleren datuak jaso zituen galde-sorta bidez (ikasle gehienak bertakoak ziren, batzuk inguruko herrietakoak), eta gaztetxoei eskatu zien gurasoei betearazteko haientzat egokitutako galde-sorta; 305 gurasok erantzun zuten. Galde-sortak alderdi asko ditu, baina transmisioari lotutakoak interesatzen zaizkigunez, 1. taulan laburtu ditugu Zumaiaiko datuak:

1. taula

Parte-hartzaile nerabeek eta haien gurasoek zer tratamendu jaso duten etxean, generoaren arabera bereizita (%)

	Gurasoen belaunaldia			Gazteen belaunaldia		
	Hika	Bietara	Zuka	Hika	Bietara	Zuka
Aitak seme-ari	43	10	47	15	29	55
Amak seme-ari	30	9	61	3	19	78
Aitak alabari	26	5	69	9	20	72
Amak alabari	16	6	77	3	13	84

Iturria: Azkue 2000.

«Gurasoen belaunaldia» izenburupean dauden zutabeek adierazten dute eskolako gazteen gurasoek zer jaso zuten haien gurasoengandik; «gazteen belaunaldia» izenekoek, berriz, eskolako gaztetxo horiei nola egiten dieten haien gurasoek. Beherakada norabide guztietan da nabarmena. Lehen hika egitea ohikoa zen harremanetan asko jo da zuka egitera, eta aurreko belaunaldian hika gutxiago egiten zen kasuetan ia desagertzera jo du tratamendu horrek. Beste datu deigarri bat da gazteenen belaunaldian bai hika bai zuka egiten dutenen kopurua aurreko belaunaldikoa baino askoz handiagoa dela. Azkueren (2000) ustez, kasu askotan oraindik ez da erabat finkatuta egongo gurasoek seme-alabekin erabiltzen duten tratamendua, 12-14 urtekoak baitira parte-hartzaile gehienak. Ñabardurak ñabardura, argi ikusten dena da transmisio-katea gero eta ahulagoa dela, eta gizonezkoek gehiago erabiltzen dutela, batez ere semeekin.

1.2. *Familia, hitanoa eta generoa*

Zumaiako datuetan ikusi berri dugu gizonezkoen artean gehiago erabiltzen dela hitanoa etxeko giroan, eta ehuneko horiek ez dira ez zorizkoak ezta salbuespena ere. Jakina da hitanoak bi forma dituela hartzailearen generoaren arabera: noka egiten zaio emakumezkoari,² eta toka gizonezkoari. Alderdi soziolinguistikoari begiratuta ere badaude aldeak, ordea; hitanoa batez ere gizonen artean erabiltzen dela igar lezake zein nahik behaketa xume baten bidez, eta gaurdaino egindako ikerketek intuitzio hori berretsi baino ez dute egiten. Horren zergatiak zein diren ulertzen ahalegindu dira hainbat autore (ikus Echeverria 2003, Legorburu 2018), baina hipotesi horiek aletzeak luze joko luke eta ikerketa honek ez dio lantegi horri helduko. Atal teorikoa ahalik eta gehien zedarritzeko, guraso eta seme-alaben arteko harremanetan zentratzen saiatuko gara ahal den neurrian.

Alberdik (1994) ikusi zuen familiaren baitan adina, sexua³ eta ahaidetasun maila direla aldagaririk erabakigarrienak tratamenduaren hautuari begira. Guraso eta seme-alaben kasuan ahaidetasun maila eta adin-desberdintasuna beti antzekoak izanik, generoa litzateke harreman horretan faktore erabakaria.

Arau orokor bezala, genero berekoen artean errazago gertatuko da hika egitea (Alberdi, 1993). Dena den, kasu horietan gizonen artean gehiago entzun ohi da hitanoa emakumeen artean baino. Badirudi Euskal Herriko hainbat lekutan genero-diferentzia erabateko oztopoa dela hika aritzeko, baina norabide bakarrean: gaizki ikusita legoke gizona emakumeari hika zuzentzea. Ez da Azpeitiko kasua, halere, Alberdik (1993) propio zehaztu bezala. Beraz, «zenbait tokitan sexuak eragiten dituen salbuespenekin, gurasoek beren seme-alabei hika egitea gauza normala da» (Alberdi 1993: 438).

Echeverriak (2003) Donostiako eskola bateko gurasoak itaundu zituen, eta generoak erabat determinatzen zuen tratamenduaren erabilera. Hika egiteko ohitura zuten familietan patroia argia zen: aitek semeei hika baina alabei zuka, eta amek seme-alabei zuka.

Familiatik harago begiratuta, genero-arrakalaren berri eman duten ikerketa gehiago ere badaude; besteak beste Soziolinguistika Klusterrak (2016) ondutako ikerketa, zeinak lehen aldiz Azpeitian neurtu baitzuen hitanoaren kale-erabilera. Nahiz eta gurasoen transmisioari buruzko daturik eman ez,

² Dena den, emakumeari ere toka egitea dezente zabaldu da azken urteotan, gazteen artean bereziki (ikus Azkue 2000; edo Ozaita 2014).

³ Alberdik erabilitako jatorrizko 'sexu' terminoa darabilgu hemen, baina aurrerantzean 'genero' terminoa hobetsiko dugu halakoetan.

gure ikerketaren herri berean izanda eta hain lagin handia aintzat hartuta, datu nagusiak hona ekartzea ezinbestekotzat jo dugu. Behatutako 3.282 herritarren artetik % 81,8 ari ziren euskaraz, eta horietatik % 18,1 identifikatu zituzten hitanoa erabiltzen. Generoaren arabera alde handia agertu zen: gizonen % 28,1 ari zen hika, eta emakumeen % 10,6. Hika ari ziren horietatik guztietatik % 45,1 ari ziren toka eta % 17,5 noka (gainerakoek forma neutroak zerabiltzaten). Hika aditu zituzten gizonezkoen ia bi heren toka ari ziren, eta emakumeen ia erdia noka. Azkenik, adinari dagokionez, umeak askoz gutxiago aditu zituzten hika, baina gainerako adin-tarteetan ez dago alde nabarmenik.

Azkuek (2000) Zumaian aztertutakoak ere oso kontuan hartzekoak dira generoari dagokionez. Emakumezko eta gizonezkoen tratamendu-ohituren gaineko ideia gehiago jaso zituen, baina lan honi zuzenean eragiten diotenak aurreko atalean biltzen saiatu gara.

1.3. *Transmisiotik harago: hizkuntza-sozializazioa*

Orain arte hizkuntzaren transmisioaz aritu gara, ezagutzen goitik behe-rako transferentziaz. Hitanoaren bizi-egoera ulertzeko, ordea, funtsezkoa da beste kontzeptu bat: hizkuntza-sozializazioa. 1980ko hamarkadan proposatu zuten AEBetako hainbat autorek, eta Paula Kasaresek ekarri du gure testuingurura 10eko hamarkadan zehar.

Honela definitzen du hizkuntza-sozializazioa Kasaresek (2017: 29): «haurri edo heldu hasiberriari komunitate jakin baten gizarte-bizitzan eraginkortasunez eta egoki parte hartzeko beharrezkoak diren ezagutzak, joerak eta jarduerak eskuratzea ahalbidetzen dion prozesua da». Dena den, prozesu hori jarraitua eta amaigabea da, ez da haurtzarora mugatzen; izan ere, jende helduak rol, estatus edota jarduera berrietan sozializatzen segi dezake (Ochs eta Schieffelin 1992). Gainerakoekin harremantzen hasten garenean hasten da, eta bizitza osoan zehar luza daiteke.

Transmisioaren definizio zurrunaren aurrean, hizkuntza-sozializazioak aditzera ematen du gizakiak ez duela hizkuntzekin bizitza osoan zehar berdin jokatu behar, hizkuntzekin duen harremana dinamikoa dela. Are gehiago, gurasoek momentu jakin batean erabaki dezakete hizkuntza batean hitz egitea seme-alabei, baina, hainbat arrazoi direla medio, hautu hori birpentsatu eta moldatzea gerta liteke; alegia, jaiotzen direnean hizkuntza batean hitz egitea, eta handik urte batzuetara aldatzea (Chrisp 2005).

Kasaresen (2015) esanetan, bi transmisio mota bereizi izan dira: naturala, hots, familia-bidezkoa; eta kulturala, formala, eskolan gertatu ohi dena. Dena den, bere ikerketan ondorioztatu zuen bi alderdiok ezin bereizizkoak zirela,

eta hizkuntza-sozializazioak den-denak hartu beharko lituzkeela aintzat (Kasares 2015: 23):

Etxeko, eskolako nahiz plazako elkarrekintzak, hau da, familiako belaunaldien arteko harremanak nahiz haur belaunkideen artekoak —harreman eszentrikoak deitu ditudanak, erran nahi baita, anaia-arreben, lehengusu-lehengusinen, ikaskideen, lagunen eta halako adinkideen artekoak— ez dira hizkuntza jarduera bereiziak; aitzitik, haurtzaroko hizkuntza sozializazioaren prozesu zabalagoan txertatzen dira, batera jokatzan dute eta elkarerraginean daude.

Transmisioaren kontzeptuak haurrak pasibotzat jotzen ditu, guraso eta abarrengandik jaso dutenaren hartzaile soil gisa. Hizkuntza-sozializazioak haurren parte-hartzea inplikatzan du, eta aita-amengandik jasotakoaz harandi, paper eragilea joka dezake haurrak bai hizkuntza-ohituretan bai hizkuntzarekiko jarretan. Beste modu batera esanda, egintzailetasuna edo agentzia ukatu egin izan zaio haurrari, baina haurrek eragiteko daukaten potentzialtasuna ukazina da (Kasares 2017). Haurrek hizkuntza beste haurrengandik ere ikasten dute, eta sarri askotan gurasoen mintzamoldera baino adinkideen artean egiten denera egokitzen dira.

Idea hori hitanoaren eremura ekarrita, Legorburuk (2018) Antzuolan egindako ikerketan ikusi zuen emakumeek hika gero eta gutxiago egin arren, emakume talde txiki bat bere kasa hasi zitzaiola noka elkarri, eta autoreak azpimarratu zuen hizkuntza-ohituretan aldaketa bat eragiteko gai izan zirela, transmisioaren rol erabatekoa ezbaian jarritz.

Kasaresek (2015) *eszentriko* izendatutako harremanak funtsezkoak dira hitanoaren sozializazioa ulertzeko. Ikusi dugu tratamendu hori bizirik dagoen testuinguruetan ohikoa dela gurasoek seme-alabei hika egitea, eta etxea jo dute aditu zenbaitek hitanoaren esparru naturalizat. Beste ideia bat ere azpimarratu izan da, ordea; besteak beste Azkuek (2000) Zumaian ikusi zuten, batzuek gurasoengandik jaso zuten hitanoa, baina, parte-hartzaile askok ez, eta anai-arreba eta adiskideen arteko harremanetatik jaso zuten. Hain zuzen, gizonezko gehienak senide eta lagunekin baino ez ziren hika aritzen. Lehengusuen artean ere erraz erabiltzen zuten hitanoa, urrunekoekin edo adinez nagusiagoak zirenekin izan ezik.

Kasaresek (2017), finean, paradigma-aldaketa bat proposatzen du euskararen ondorengoetaratzea hobeto azaltzeko. Gurean bestela ere gutxi landu den fenomeno, hots, hizkuntzaren transmisioa, beste modu batera ulertu beharko genukeela dio, hizkuntza bat ez baita soilik etxean ikasten, ezta gurasoek erakutsita ere. Transmisioaren kontzeptua zabaldu beharretik dator hizkuntza-sozializazioa delakoa, norabide anitzeko eta bizitzan zehar molda daitezkeen hizkuntza-jabekuntza, -erabilera, eta -jarrerak bere baitan hartzen dituen.

2. Metodologia

2.1. *Helburua eta ikerketa-galderak*

Azterlan honen helburu nagusia belaunaldi batetik besterako hizkuntzen transmisioan hitanoarekin zer gertatzen den ikustea da. Alde batetik, parte-hartzaileek gurasoengandik jasotzen dutena zer den ikustea; bestetik, guraso diren parte-hartzaileek seme-alabei helarazten dietena zer den ikustea; eta, azkenik, guraso diren parte-hartzaile horien kasuan, aurreko belaunalditik jaso dutenaren eta ondorengoei helarazten dietenaren artean loturarik ba al dagoen ikustea. Helburu nagusi hori betetzeko, hiru ikerketa-galdera mahaigaineratu ditugu. Horietako bakoitza azalduko dugu ondorengo lerroetan.

2.1.1. Zein tratamendu erabiltzen dute parte-hartzaileen gurasoek parte-hartzaileekin?

Galdera honi erantzuteko galde-sorta erantzun duten parte-hartzaile guztien artetik gurasoak dauzkatenak edo gurasoak ezagutu izan dituztenak hartuko dira kontuan. Galdera hau eginda jakin nahi duguna da parte-hartzaileei beren gurasoek (alde batetik amak eta beste aldetik aitak) hika, zuka ala beste hizkuntza batean hitz egiten dieten. Horretarako galdera honen erantzunean parte hartzen duten konbinazio guztiak aztertu dira: parte-hartzailea emakumezkoa izanda amak nola egiten dion eta aitak nola egiten dion, eta parte-hartzailea gizonezkoa izanda beste horrenbeste.

2.1.2. Zein tratamendu erabiltzen dute parte-hartzaileek beren seme-alabekin?

Galdera honi erantzuteko galde-sorta erantzun dutenen artetik seme-alabak dauzkatenak hartu dira kontuan. Aurreko galderan bezalatsu, ikusi nahi duguna da seme-alabak dauzkaten parte-hartzaileek beren seme-alabei hika, zuka ala beste hizkuntza batean hitz egiten dieten. Aurreko galderan bezala, honetan ere egokitu daitezkeen konbinazio posible guztiak hartu dira kontuan: parte-hartzailea emakumezkoa izanda alabari nola egiten dion eta semeari nola egiten dion, eta parte-hartzailea gizonezkoa izanda ere berdin.

2.1.3. Ba al dago harremanik parte-hartzaileek gurasoengandik jasotako hizkuntza-tratamenduaren eta haiek seme-alabekin erabilitakoaren artean?

Kasu honetan galde-sorta erantzun dutenen artetik bi baldintza batera betetzen dituztenak hartu ditugu kontuan: gutxienez gurasoetako bat ezagutu dute-

nak eta gutxienez seme edo alaba bat daukatenak. Galdera honetan, belaunaldi bat ardatz hartu eta bere aurreko belaunalditik jaso duenaren eta ondorengo belaunaldiari helarazi dionaren artean loturarik ba al dagoen ikusi nahi da, berriro ere konbinazio guztiak aintzakotzat hartuta: subjektua alabadun emakumea izanda amak egin dionaren eta hark alabari egin dionaren artean loturarik ba al dagoen, subjektua semedun emakumea izanda amak egin dionaren eta semeari egin dionaren artean loturarik ba al dagoen, eta horrela gurutzaketa posible guztiekin (emakumezkoa/gizonezkoa, ama/aita, alaba/semea).

2.2. *Datu-bilketarako tresnak*

Ikerketa honetako datuak galde-sorta bitartez bildu dira, formatu digital-lean. Galde-sorta galdera itxiz eta irekiz osatuta dago, kuantitatiboki nahiz kualitatiboki aztertzeko erantzunak bildu asmoz. Baina esku-artearen daukagun lanean zenbait item kuantitatiboen bidez jasotako datuez bakarrik balia-tuko gara. Item horietan gurasoen eta seme-alaben arteko hitanoaren erabi-lera zein den galdetu da.

2.3. *Parte-hartzaileak*

Ikerketa hau Azpeitian gauzatu da. Gipuzkoako bihotzean kokatuta dagoen herri hau 10.000 biztanletik gorako herrien artean euskal hiztunen ehuneko al-tuena daukana da. Ikerketa honetarako datuak bildu ziren garaian 14.916 lagun bizi ziren bertan (Eustat 2018) eta azkena egindako kale-erabileraren neurke-taren arabera herritarren % 81,9 da kalean euskara erabiltzen duena (Soziolin-guistika Klusterra, 2016). Euskararen arnasmune izateaz gain hitanoaren arnas-gune ere badela esan liteke (Alberdi 1996, Soziolinguistika Klusterra 2016).

Esku-artearen daukagun azterlana egiteko 18 urtetik gorako herritarren-gana jo dugu (batez besteko adina 39,9 urte eta desbideratze estandarra 13,5). Guztira 838 lagunek emandako erantzunez baliatu gara (% 67,7 emakumez-koak eta % 31,9 gizonezkoak). Hala eta guztiz ere, ikerketa-galdera bakoit-zean profil zehatz batzuetako parte-hartzaileen erantzunak behar genituenez, galdera horietako bakoitzaren emaitzetan parte hartu dutenen kopuruak al-datu egiten dira.

Horrela, lehenengo ikerketa-galderari erantzuna emateko ama edo aita dauzkaten edo ezagutu izan dituzten parte-hartzaileek esandakoak hartu dira kontuan. Ama ezagutu izan duten parte-hartzaileak 817 dira (% 97,5) eta aita ezagutu izan dutenak 779 (% 93).

Bigarren ikerketa-galderarako, parte-hartzaile guztien artean seme-ala-bak dauzkatenek esandakoak aztertu ditugu. Guztira 491 lagunek (% 58,6)

dauzkate seme-alabak; gutxienez alaba bat daukaten parte-hartzaileak 373 (% 44,5) dira eta gutxienez seme bat daukatenak 364 (% 43,4).

Azkenik, hirugarren ikerketa-galderari erantzuteko, seme-alabak eduki eta, gainera, gurasoak ezagutu dituzten parte-hartzaileek emandako erantzunak izan ditugu aztergai. Horretarako kontuan hartu dira profil hauetako parte-hartzaileak: ama eta alaba dauzkatenak, ama eta semea dauzkatenak, aita eta alaba dauzkatenak eta aita eta semea dauzkatenak. Horien guztien kopuru zehatzak eta aurrekoenak batera ikus daitezke 2. taulan:

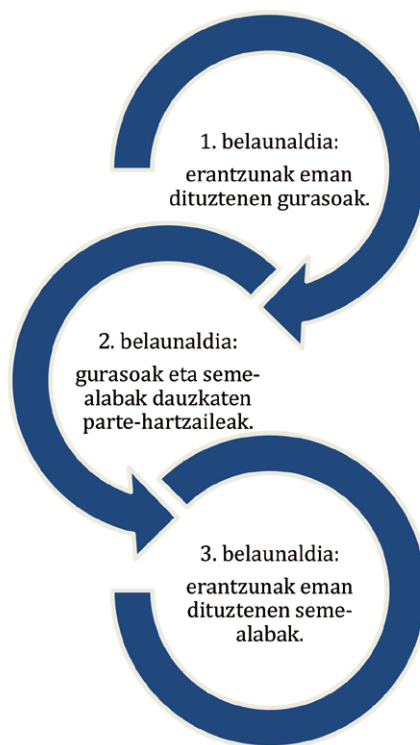
2. taula

Ikerketa-galdera bakoitzeko erantzunetan parte hartu duten subjektuen kopuruak (n eta %)

Ikerketa-galderak	Profilak	n	%
1	Ama daukatenak	817	97,5
	Aita daukatenak	779	93,0
2	Seme-alabaren bat daukatenak	491	58,6
	Alaba daukatenak	373	44,5
	Semea daukatenak	364	43,4
3	Ama eta alaba dauzkatenak	364	43,4
	Ama eta semea dauzkatenak	357	42,6
	Aita eta alaba dauzkatenak	342	40,8
	Aita eta semea dauzkatenak	338	40,3
	Guztira	838 (♀ = 67,7; ♂ = 31,9)	

Iturria: autoreek sortua.

Emaitzen atalera iritsitakoan, lehenengo bi ikerketa-galderetako emaitzen interpretazioak ulertzeak ez dauka aparteko konplexutasunik, baina hirugarren ikerketa-galderan hiru belaunaldi buruz hitz egingo dugu eta, aurrez gauzak argi utzi ezean, gerta liteke azalpenak nahasgarriak izatea. Lan hori errazte aldera zenbait argibide emango ditugu. Lerro batzuk lehenago esan bezala, hirugarren ikerketa-galderan parte-hartzaileek gurasoengandik jasotakoaren eta seme-alabei emandakoaren arteko lotura aztertuko da. Hiru dira, beraz, horretan parte hartzen duten belaunaldiak. Baina aztertutako erantzunak erdiko belaunaldiarengandik jasotakoak dira. 1. irudian ikus dezakegu hirugarren ikerketa-galderako emaitzetan aipatuko den belaunaldi bakoitzaren baitan zein subjektu dauden:

Iturria: autoreek sortua.

1. irudia

3. ikerketa-galderako emaitzetan aipatuko den belaunaldi bakoitzaren baitan dauden subjektuak

2.4. Datuak bildu eta aztertze prozesua

Esan bezala, datuak galde-sorta bidez jaso ditugu. Galde-sorta formatu digitalean sortu dugu eta jendearen erantzunak lortzeko elur-pilota efektuan oinarritutako laginketa-teknika erabili dugu (Baltar & Brunet 2012). Horretarako Whatsapp, Facebook eta Twitter sare sozialez baliatu gara, batik bat. Jabetzen gara bai erabilitako laginketa-teknikak eta bai aztertu nahi dugun gaiak berak, berekin dakartela lagina alboratua izateko arriskua. Batetik, galde-sorta erantzun duten guztiak euskal hiztunak izan dira; bestetik, agian profil zehatz batzuegandik erantzun gehiago jaso dira. Beraz, emaitzak interpretatzeko orduan kontuan izan behar da alboraketa hori.

Bildutako datuak aztertze hainbat analisi egin ditugu. Lehenengo bi ikerketa-galderen erantzunak aurkitzeko maiztasunak zenbatu eta ehunekoak kalku-

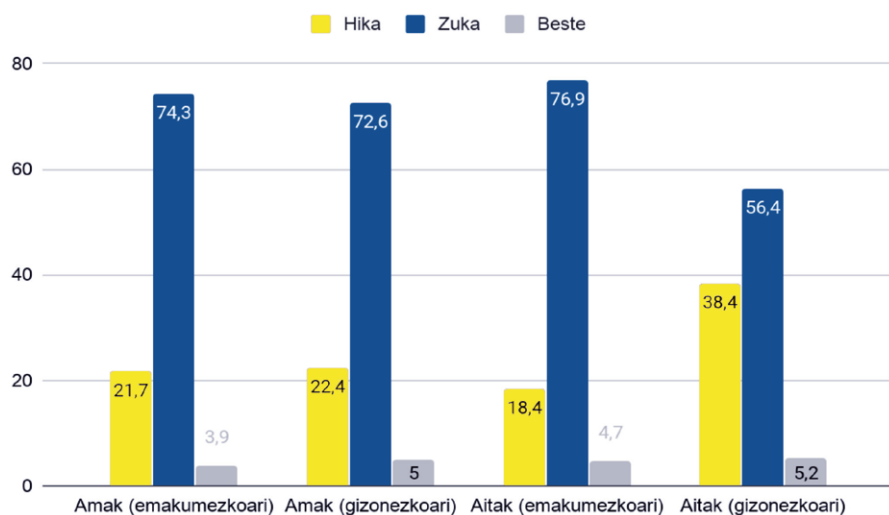
latu ditugu. Hirugarren ikerketa-galderari erantzuteko oinarritzko analisi estatistikoa egin ditugu: aldagaien arteko asoziazioak ezagutzeko, taula gurutzatuak egin ditugu; asoziaziorik ba al dagoen ikusi dugu Pearson-en chi karratuaren (χ^2) bitartez, eta asoziazio horren sendotasuna ikusi dugu Phi balioak (ϕ) kalkulatu. Analisi horiek egiteko SPSS Statistics 24 programa erabili dugu.

3. Emaitzak

Mahai gainean jarritako hiru ikerketa-galderen erantzunak aurkeztuko ditugu ondorengo orrietan.

3.1. Zein tratamendu erabiltzen dute parte-hartzaileen gurasoek parte-hartzaileekin?

Ikerketa-galdera honen erantzuna 1. grafikoaren bidez erakutsiko dugu:

Iturria: autoreek sortua.

1. grafikoa

Parte-hartzaileen gurasoek parte-hartzaileekin hika, zuka ala beste hizkuntza batean hitz egiten duten (%)

Grafikoan ikus dezakegunez, orokorrean, parte-hartzaileen bai amek eta bai aitek, bai alabei eta bai semeei, zuka gehiago egiten diete⁴; eta gurasoek

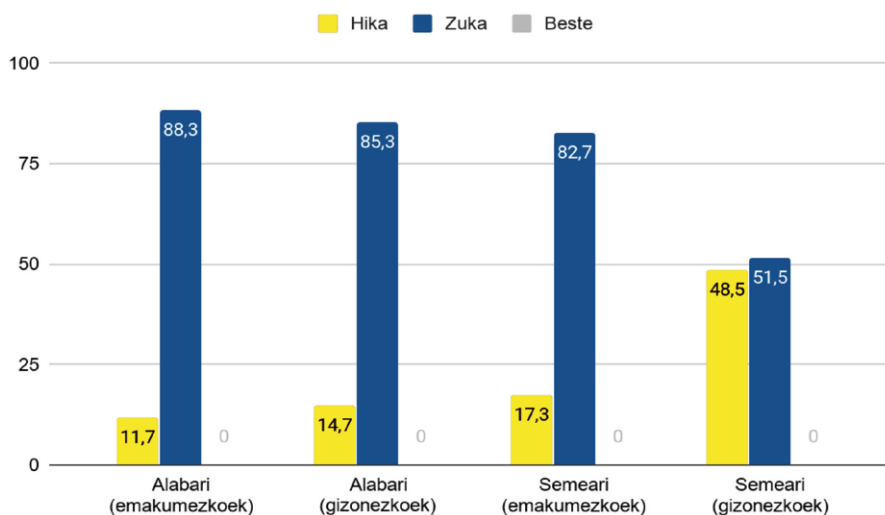
⁴ Emaizten interpretazioetan gisa honetako aditzak orainaldian idaztea erabaki dugu. Gerta liteke parte-hartzaile batzuen kasuan gurasoak bizirik ez egotea eta, kasu horietan, jabe-

beste hizkuntza batean hitz egiten dietenak bakanak direla esan daiteke. Grafikoa erakusten dituen emaitzak interpretatzean hitanoan jarriko dugu begia, eta konbinazio posible guztien artean bada bat gainontzekoengandik nabarmentzen dena: parte-hartzaile gizonezkoei aitek egiten dietena (% 38,4 hika). Gainontzeko kasuetan % 20 ingururi egiten diete hika.

Datu orokorretatik harago, grafikoak ematen duen informazioari erpin desberdinetatik begiratuta, interpretazio finagoak egin daitezke. Esate baterako, generoa ardatz hartuta, genero bateko eta besteko parte-hartzaileak bereizita, ikusten da emakumezkoen kasuan amak hika egiten dietenak % 21,7 direla; gizonezkoen kasuan aitak hika egiten dietenak % 38,4 dira, ia bikoitza. Parte-hartzaileen gurasoen ikuspuntutik begiratuta, aitek semeei gehiago egiten diete hika alabei baino (semeei % 38,4k eta alabei % 18,4k); amek berdintsu egiten diete hika batzuei eta besteei (semeei % 22,4k eta alabei % 21,7k).

3.2. Zein tratamendu erabiltzen dute parte-hartzaileek beren seme-alabekin?

Ikerketa-galdera honen erantzuna 2. grafikoa interpretatuta aurkituko dugu:

Iturria: autoreek sortua.

2. grafikoa

Parte-hartzaileek beren seme-alabekin hika,
zuka ala beste hizkuntza batean hitz egiten duten (%)

tzen gara aditza lehenaldian idaztea zuzenagoa izango litzatekeela, baina testua arinagoa egite aldera hartu dugu erabaki hori.

Grafiko honek erakusten digunez, aurreko ikerketa-galderako erantzunaren patroi berbera errepikatzen da, baina joerak pixka bat areagotuta. Seme-alabei zuka egiten dieten parte-hartzaileak gehiago dira hika egiten dietenak baino, eta kasu honetan, ez du inork erantzun seme-alabei beste hizkuntza batean egiten dionik. Hemen ere, konbinazio guztien artean nabarmentzen dena parte-hartzaile gizonezkoek semeei egiten dietena da: % 48,5ek egiten diete hika. Gainontzeko kasuetan (parte-hartzaile gizonezkoek alabei eta parte-hartzaile emakumezkoek bai alabei eta bai semeei) % 11,7-17,3 artean dira hika egiten dietenak.

Grafikoak erakusten duenari xeheago erraparatzen badiogu, parte-hartzaileen ikuspuntutik begiratuta bai emakumezkoek eta bai gizonezkoek semei gehiago egiten diete hika alabei baino. Eta parte-hartzaileen alaba eta semeen ikuspuntutik begiratuta, bai alaben eta bai semeen kasuan aitek gehiago egiten diete hika amek baino. Alaben kasuan aiten % 14,7k egiten diete hika eta amen % 11,7k; semeen kasuan aiten %48,5ek egiten diete hika eta amen % 17,3k.

3.3. *Ba al dago harremanik parte-hartzaileek gurasoengandik jasotako hizkuntza-tratamenduaren eta haiek seme-alabekin erabilitakoaren artean?*

Hirugarren ikerketa-galderak aurreko biak lotzea du helburu. Lehenik ikusi dugu zein hizkuntza-tratamendu jaso duten parte-hartzaileek gurasoengandik, eta ondoren parte-hartzaileek nola hitz egin dieten seme-alabei. Bada, lehenengoak bigarrean eraginik ote duen aztertuko dugu segidan. Metodologiaren atalean azaldu bezala, hiru belaunaldi izango ditugu hizpide ondorengo lerroetan: lehenengo belaunaldia (gurasoak eta seme-alabak dauzkaten parte-hartzaileen gurasoak, alegia, bigarren belaunaldiko subjektuen gurasoak), bigarren belaunaldia (erantzunak eman dituzten parte-hartzaileen artetik gurasoak eta seme-alabak dauzkatenak) eta hirugarren belaunaldia (gurasoek eta seme-alabak dauzkaten parte-hartzaileen seme-alabak, alegia, bigarren belaunaldiko subjektuen seme-alabak). 3. taulako zenbakiek erakusten dituzte parte-hartzaileen amen hizkuntza-ohituren araberako emaitzak; bestela esanda, lehenengo belaunaldiko subjektua emakumezkoa denean zer gertatzen den. 4. taulan, aldiz, lehenengo belaunaldiko subjektua gizonezkoa denean, hark bigarren belaunaldiko subjektuekin erabilitako hizkuntza-tratamenduaren araberako emaitzak jaso ditugu. Dena den, bi taulak batera aztertuko ditugu ikerketa-galdera honetako joerak azaldu eta erkatzeko.

3. taula

Parte-hartzaileen amek parte-hartzaileei hitz egiteko eta parte-hartzaileek beren seme-alabei hitz egiteko erabilitako tratamenduak (n eta %), bi aldagai horien arteko loturak eta lotura horien sendotasunak

		Zuk alabari				Zuk semeari			
		Hika n (%)	Zuka n (%)	χ^2	ϕ	Hika n (%)	Zuka n (%)	χ^2	ϕ
Emakumezkoa	Amak zuri hika	14 (% 23,3)	46 (% 76,7)	,003	,213	21 (% 34,4)	40 (% 65,6)	,000	,263
	Amak zuri zuka	15 (% 8,3)	165 (% 91,7)			23 (% 12,4)	162 (% 87,6)		
	Amak zuri beste	0 (% 0)	11 (% 100)			0 (% 0)	10 (% 100)		
Gizonezkoa	Amak zuri hika	10 (% 33,3)	20 (% 66,7)	,005	,309	18 (% 75)	6 (% 25)	,006	,319
	Amak zuri zuka	7 (% 9)	71 (% 91)			27 (% 37,5)	45 (% 62,5)		
	Amak zuri beste	0 (% 0)	4 (% 100)			2 (% 50)	2 (% 50)		

Iturria: autoreek sortua.

Hirugarren belaunaldiari hika egiteari dagokionez, kopuruak altuagoak dira beti amak edota aitak hika egiten dieten parte-hartzaileen kasuan, zuka egiten dietenen kasuan baino. Alde horiek esanguratsuak diren ala ez jakiteko egin ditugun analisisietan zera ikusi dugu: emakumezko parte-hartzaileen kasuan, aitarengandik jasotako hizkuntza-tratamenduak izandako eragina ez da estatistikoki esanguratsua alabei eta semeei hika ala zuka egiten dieten determinatzeko garaian (4. taula). Gainerako kasu guztietan, ordea (emakumezkoek amarengandik jasotakoak eta gizonezkoek bai amarengandik eta bai aitarengandik jasotakoak), eragina du alabei edo semeei hika egiteko joeran, eta aldeak estatistikoki esanguratsuak dira, horietan guztietan asoziazioa ahula izan arren.

4. taula

Parte-hartzaileen aitek parte-hartzaileei hitz egiteko eta parte-hartzaileek beren seme-alabei hitz egiteko erabilitako tratamenduak (n eta %), bi aldagai horien arteko loturak eta lotura horien sendotasunak

		Zuk alabari				Zuk semeari			
		Hika n (%)	Zuka n (%)	χ^2	ϕ	Hika n (%)	Zuka n (%)	χ^2	ϕ
Emakumezkoa	Aitak zuri hika	11 (% 20)	44 (% 80)	,103	,139	11 (% 25)	33 (% 75)	,250	,107
	Aitak zuri zuka	16 (% 9,6)	150 (% 90,4)			30 (% 16,3)	154 (% 83,7)		
	Aitak zuri beste	1 (% 7,1)	13 (% 92,9)			1 (% 7,7)	12 (% 92,3)		
Gizonezkoa	Aitak zuri hika	12 (% 27,3)	32 (% 72,7)	,025	,264	23 (% 65,7)	12 (% 34,3)	,012	,303
	Aitak zuri zuka	5 (% 8,9)	51 (% 91,1)			23 (% 39,7)	35 (% 60,3)		
	Aitak zuri beste	0 (% 0)	6 (% 100)			0 (% 0)	3 (% 100)		

Iturria: autoreek sortua.

Fokua lehenengo belaunaldian jarritz gero, ikus dezakegu ama izan ala aita izan hika egiten diena, ondoren parte-hartzaileek seme-alabekin hika egiteko joera ez dela gehiegi aldatzen. Dena dela, amarengandik hitanoa jaso izanak oro har balio altuxeagoak ematen ditu ondoren. Emakumeen kasuan, amarengandik zein aitarengandik jaso hitanoa, % 20-34,4k darabilte seme-alabekin. Gizonen kasuan, esan bezala, hitanoa amarengandik edo aitarengandik jaso izanak ez ditu datuak gehiegi aldatzen, baina ondoren erabat desberdina da gizonak alabari nola egiten dion (% 27,3-33,3k hika) eta semeari zein tratamendurekin zuzentzen zaion (% 65,7-75ek hika).

Hirugarren belaunaldiari begiratzen badiogu, tauletan ikus daitekeen bezala, balio altuenak, hots, hika gehien jaso dutenak, profil honetakoak izan dira: amak hika egin dien gizonezko parte-hartzaileen semeak (bigarren belaunaldi horretakoak diren aiten % 75ek hika egiten die). Kontrako muturrean leudeke amak zuka egin dieten emakumezko parte-hartzaileen alabak (bigarren belaunaldikoak diren amen % 8,3k egiten diete hika beren alabei). Gainera, % 10etik beherako ehuneko ugari aurki ditzakegu hirugarren belaunaldiko emakumeek bai amarengandik bai aitarengandik jaso dutenari erreparatuz gero. Deigarria da, orain arte azaldutako joerak berretsi baino ez egin

arren, kasu guzti-guztietan jaso duela semeak hitanoa sarriago alabak baino (gurasoengandik euskaraz besteko hizkuntza bat jaso duten parte-hartzaile gutxiak alde batera utzita). Gainera, egoera guztietan egin die seme-alabei hika aita gehiago amak baino, kasu batean izan ezik: 4. taulan ikus daitekeenez, lehenengo belaunaldiko gizonetakoak zuka egiten zieten parte-hartzaileen artean, hirugarren belaunaldikoak diren alabei hika egin dieten emakumeetakoak (% 9,6) gehiago izan dira alabei hika egin dieten gizonetakoak (% 8,9) baino.

Azkenik, eta gutxiengo txikia izan arren, ikusi dugu parte-hartzaile zenbaitek euskara ez beste hizkuntza bat jaso duela gurasoetakoren batengandik. Azpimarragarria da gutxi horiek hurrengo belaunaldiari zuka ala hika, baina euskaraz egin diotela. Hizkuntza-tratamenduari dagokionez ere emaitzek zailtzarako tarte txikia uzten dute: gurasoengandik beste hizkuntza bat jaso dutenek zuka egiten diete seme-alabei, salbuespenak salbuespen.

Hirugarren ikerketa-galderan datu asko ikusi ditugu, eta aipatu gabe geratu diren beste asko tauletan beha daitezke. Oro har, gurasoengandik hitanoa jaso dutenek errazago egin diete seme-alabei hika, ez dirudi guraso-figura hori ama izan ala aita izan alde handirik dagoenik; eta semeek testuinguru posible guztietan egiten zaie gehiago hika alabei baino. Horri lotuta, azpimarratu behar da ikerlan honetan konstante bat izan den faktore batek sortzen duela benetako aldea: generoak. Izan ere, aita gehiago egiten die hika seme-alabei amak baino, semeek maizago jasotzen dute gurasoengandik alabek baino, eta aita eta semearen figurak elkartuz gero ehunekoak nabarmen egiten du gora.

4. Eztabaida eta ondorioak

Lehenengo bi ikerketa-galderak erantzunda gurasoek seme-alabei hika egiten al dieten jakin nahi izan dugu. Alde batetik parte-hartzaileen gurasoek parte-hartzaileei eta, bestetik, parte-hartzaileek beren seme-alabei. Horrekin lotuta, Alberdik (1993) etxea hitanoaren babesgune gisa deskribatu zuen, eta seme-alabei hika egitea ohikotzat jo. Aldi berean, hitanoak gizartean izan zitezakeen konnotazio negatiboak zirela medio, etxean belaunarteko transmisioa nahita eteteko joera ere identifikatu zuen. Azkuek (2000) Zumaian ikusi zuen bi belaunaldiren artean asko egin zuela behera gurasoek seme-alabei hika egiteko ohiturak. Gure emaitzek neurri batean bat egiten dute beste bi lan horiekin, beherantzko joera nabarmena baita. Baina bada salbuespen argi bat: parte-hartzaile gizonetako kasuan, beren aitek hika egiten zietela esandakoak (% 38,4) baino gehiago dira berek semeek hika egiten dietela esaten dutenak (% 48,5). Hemen aurkeztu ditugun datuekin ezin jakin, dena den, beherakada orokor hori hitanoarekiko iritzi txarrak eragindakoa den, Alberdik (1993) zenbait herritarri entzun bezala, edo beste faktore batzuek eragin duten, emaitza kuantitatiboetara mugatzen baita ikerlan hau.

Aurrez egindako ikerketetan ikusi diren joerak konparatzen ahalegindu gara batik bat. Izan ere, ez luke zentzu handirik izango Alberdiren (1996) ikerketa gurearekin hertsiki erkatzeak, erabat metodologia desberdinaz baliatu baitzen datuak lortzeko. Azkuek (2000), ordea, gurearen antzeko metodoak erabili zituen, eta Zumaian hitanoaren egoera ahulagoa den arren, baliagarri zaigu erreferentzia modura.

Badago Azkueren (2000) eta gure galde-sorten artean aipatzea merezi duen beste desberdintasun bat: guk diseinatutako galde-sortan lau aukera eman genizkien uneoro parte-hartzaileei, senide bakoitzarekin zuten hika egiteko ohituren berri emateko: 'beti hika', 'hika gehiago', 'zuka gehiago' eta 'beti zuka'. Halere, analisiak sinplifikatze aldera bi multzotan sailkatu ditugu erantzunak, ikerketan zehar erakutsi bezala. Azkuek (2000), berriz, hiru aukera eskaini zizkien parte-hartzaileei, tartean 'bietara' aukera gehituta. Datuak aztertzerakoan, gainera, mantendu egin zituen hiru kategoria horiek, atal teorikoan erakutsi bezala. Bi lanak alderatzea pixka bat zailtzen du horrek, baina argi ikusten da 'bietara' erantzun zutenen ehunekoa asko hazten dela gurasoen belaunalditik gaztetxoenera (1. taula). Horren harira ideia interesgarri bat mahaigaineratu zuen Azkuek (2000): litekeena da oraindik gurasoek seme-alabekin tratamendua finkatu ez izana, oraindik nerabeak direla kontuan izanda. Hala ere, horri buruz beste ikertzaile batzuk esandakoak aintzakotzat hartuta (Alberdi 1993, de Rijk 1991), gurasoak seme-alabekin hika egiten hasteko garaia 6-10 eta 6-15 adin-tartean kokatu izan dute. Horren arabera, Azkueren (2000) ikerketako nerabeak Alberdik (1993) proposatutako 6-10 adin-tartetik kanpo eta de Rijk-ek (1991) proposatutako 6-15 adin-tartearen muga-mugan egongo lirateke. Gure susmoa da guraso horiek seme-alabekin erabiltzeko tratamendua dagoeneko ez ote den finkatuta egongo eta horrek honako galdera sorrarazten digu: egon ote liteke beste arrazoirik horren atzean? Hizkuntzak nahasteko joera hedatuta dagoen bezala tratamenduak ere errazago nahas litezke agian, edo hizkuntza-ohitura desegonkorrago baten adierazle izan liteke. Edo beharbada Zumaian hitanoak bizi zuen hauskortasun-egoeraren isla izan liteke, eta, horri lotuta, hitanoaren galeraren tarteke urrats gisa uler dezakegu bi tratamenduak nahastea.

Gure datuek erakutsi digute aita-semeen salbuespenaz gain, gainerakoe-tan argia dela beherakada. Dena den, kontuan hartu behar dugu parte-hartzaileen seme-alabak helduak izan daitezkeela, baina jaioberriak ere bai. Hortaz, litekeena da oraindik tratamendua finkatuta ez izatea, Azkueren (2000) kasuan bezala. Baina ezinbestean beste fenomeno bat ere hartu behar da aintzat: haur txikiei defektuz zuka egiteko tradizioa. Ohitura hori noraino gordetzen den aztertu beharrekoa da, baina litekeena da guraso gazte askok oraindik zuka egitea seme-alabei, eta koxkortu ahala hika egitera pasatzea. Ñabardura horrek gure datuek erakutsitako belaunarteko galera leundu lezake, baina hor gertatuko dena luzetarako ikerketa batek baino ez liguke argituko.

Transmisioaren eragina ezin da gutxietsi, gure datuen argitara. Kasu bakanen bat salbu, ikusi dugu gure ikerketako parte-hartzaileek gurasoengandik hitanoa jaso dutenean hurrengo belaunaldira pasatzeko joera handiagoa erakusten dutela, kasu guztiak banan-banan aztertuta ere. Dena dela, transmisioaren ehuneko —oro har apal— horiek ez lukete azalduko Azpeitian, adibidez, gizonezko lagunen artean % 85etik gorak erabiltzea hitanoa, bai gazte, bai heldu, bai edadetu (Muguruza, Bereziartua & Etxeberria 2020). Kasaresek (2015, 2017) euskarara ekarritako hizkuntza-sozializazioaren ideia ezin baliagarriagoa da hitanoaren esparrurako ere: hobeto azalduko luke hitanoaren biziraupena, ahultasunak ahultasun, transmisioaren goitik beherako eta betiereko eskema tradizionalak baino. Gazte gehienek lagun, ikaskide eta abarrekin dituzten harreman eszentriko horietan, eta haiek baino zaharxeagoak direnei entzun eta imitatu nahi horretan bilatu behar da, segur aski, hitanoaren indarguneetako bat.

Aurrez adituek jasotakoak ikusita eta gure emaitzak eskutan, aldagai baten indarra ageri da hitanoaren bultzatzaile edo oztopatzaile nagusi gisa: generoa. Gainera, aldagai horren eragina areagotzen ari dela dirudi, belaunaldien arteko transmisio-patroiak konparatzen baditugu. Azpeitian ikusi dugu semeek beti jasotzen dutela hitanoa alabek baino maizago, eta aitek ia kasu guztietan egiten dutela gehiago amek baino. Aitak semeari nola egiten dion begiratzen badugu, gorakada nabarmena da. Alberdik (1993), Azkuek (2000) eta Echeverriak (2003) ikusitakoen ildo beretik doaz guk bildutakoak. Hala eta guztiz ere, gure ikerketan harreman horietako elementuen arteko konbinazioak banaka aztertu direnez, fenomeno hau xehetasun gehiagoz ezagutzeko abagunea ekarri du eta generoen artean dauden desberdintasunak ikusarazteko balio izan du.

Gizonen artekoek besteko komunikazioan hitanoak Euskal Herriko leku gehienetan behera egin izanak galdera emankorra uzten du zabalik: zergatik? Lehen aipatu bezala, zenbait autore saiatu dira hori aztertzen (Echeverria 2003, Legorburu 2018), eremu akademikotik kanpo ere egin dira ahaleginak galdera horri erantzuteko (Ahotsak Ahozko Ondarea 2019), baina hiztunek eurek horren gainean zer pertzepzio daukaten ezagutu eta modu kualitatiboan ikertzea beharrezko ikusten dugu, eta ahalegin horietan dihardugu guk orain. Horrekin batera, Legorburuk (2018) Antzuolan bertan eta Iruretak (2019) beste zenbait lekutan ikusi dutenaren arabera, loratzen ari dira feminismo-tik emakumeen arteko hitanoa berreskuratzeke saio batzuk, eta horren inpaktuari ere errapartatu beharko zaio datozen urteotan. Beste behin, transmisioak azaldu ezin duen fenomeno da hori, eta zooma urruntzea eskatzen duena.

Horiek eta askoz gehiago beharko ditu hitanoak aurrera egingo badu. Hitanoaren arnagunetzat har genezakeen Azpeitian egindako ikerketa honek erakusten du oraindik han eta hemen darabiltela herritarrek hitanoa, baina sendo segi nahi badu, eta Euskal Herriko beste eremu batzuetara zabaldu, transmisioa indartzeaz gain beste esparru batzuetatik etorri beharko du bul-

tzadak: eskolatik, erakunde publikoetatik, feminisмотik, euskalgintzatik, ikus-entzunezkoetatik... Denak izango dira, segur aski, beharrezkoak. Baina ikerlan honetako gai nagusia esaldi batean laburtzekotan, zera esan beharko genuke, transmisioak ez duela, garrantzitsua izanik ere, gaur egun, tradizioz izan duen besteko pisurik.

Bibliografia

- Ahotsak Ahozko Ondarea, 2019, Ingo xonau!, *Argia*, <<https://www.argia.eus/multimedia/erreportajeak/ingo-xonau>> [Kontsulta: 2020-04-14].
- Alberdi, X., 1993, Hika tratamenduaren balore sozio-afektiboak, *FLV* 64, 425-442.
- , 1994, Hitanoa non eta nork erabiltzen duen, *Euskera* 34, 983-993.
- , 1996, *Euskararen tratamenduak: erabilera*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Azkue, X., 2000, *Hitanoa Zumaian*, Zumaia, Zumaia Udal.
- Baltar, F. & I. Brunet, 2012, Social research 2.0: virtual snowball sampling method using Facebook, *Internet Research* 22.1, 57-74.
- Brown, R. & A. Gilman, 1960, The Pronouns of Power and Solidarity, in T. A. Sebeok (arg.), *Style in Language*, Cambridge, MIT Press, 253-276.
- Chrisp, S. 2005, Māori intergenerational language transmission, *International Journal of Sociology of Language* 172, 149-181.
- de Rijk, R. P. G., 1985, Familiarity or solidarity: The pronoun *hi* in Basque, *RIEV* 36, 373-378.
- Echeverria, B., 2003, Language ideologies and practices in (en)gendering the Basque nation, *Language in Society* 32, 383-413.
- Eustat, 2018, Azpeitiko datu estatistikoak: <https://eu.eustat.eus/municipal/datos_estadisticos/azpeitia.html>. [Kontsulta: 2020-04-07].
- Irureta, O., 2019, Nokaren galera, *Larrun (Argia)*, <https://www.argia.eus/astekaria/docs/2633/azala/larrun_239.pdf>. [Kontsulta: 2020-04-09].
- Kasares, P., 2015, Euskararen belaunez belauneko jarraipena aztergai eta jomuga, *BAT Soziolinguistika Aldizkaria* 94, 13-45.
- , 2017, Euskararen transmisioa: berrikuspenera hizkuntza-sozializazioaren paradigmatik, in J. Goirigolzarri, X. Landabidea & I. Manterola (arg.), *Euskararen biziberritzea: marko, diskurtso eta praktika berriak birpentsatzen*, Bilbo, UEU, 27-51.
- Laffite, P., 1977, Koska eta enterka Heletan, *Euskera* 22, 138-139.
- Legorburu, O., 2018, Genero rolen hitanoaren erabilera izan duten eragina: Antzuolako herritarren diskurtso eta praktikak, *BAT Soziolinguistika Aldizkaria* 109, 111-138.
- Muguruza, B., G. Bereziartua & J. Etxeberria, 2020, Ez da mattetzen erakutsi. Azpeitia, hitanoa eta generoen arteko arrakala, *Uztaro*, moldiztegia.
- Ochs, E. & B. B. Schieffelin, 1992, Language acquisition and socialization. Three developmental stories and their implications, in R. A. Shweder & R. A. LeVine (arg.), *Culture Theory: Essays on Mind, Self and Emotion*, Cambridge, Cambridge University Press, 276-320.
- Ozaita, J., 2014, Hurbilpen bat Tolosaldeko gazteek hitanoari buruz duten pertzepzio, diskurtso eta praktikara, *BAT Soziolinguistika Aldizkaria* 91, 83-103.
- Soziolinguistika Klusterra, 2016, *Azpeitiako hizkuntza-erabilera eta hitanoaren presentziaren kale-neurketa. Emaizten txostena*, Andoain, Soziolinguistika Klusterra.

Irakaslearen jardueraren analisisian oinarrituriko prestakuntza. Kultura-aldaketa bat ikastetxean

Arantzazu Ozaeta
Mondragon Unibertsitatea

Eneritz Garro
Mondragon Unibertsitatea

Itziar Plazaola
Genevako Unibertsitatea

Laburpena

Azterlan honetan, hizkuntzen didaktikaren bueltako irakasleen etengabeko prestakuntzako prozesu baten ikerketa aurkezten dugu. Ikerketaren diseinuak eite etnografikoa du, eta irakasleen ohiko eskola-saioetako jardueraren analisiaren metodoan oinarritzen da. Prestakuntza hau hala garapen profesionalera nola hizkuntzen irakaskuntzan planteatzen diren erronkak ikastetxean kolektiboki lantzeko kultura bat sortzera bideratuta dago. Prestakuntza-prozesuaren azterketak erakusten du irakasleen ekiteko moduak aldatzeko, lan egiteko modu berriak barneratzeko eta orain artekoak moldatzeko beharrezkoa dela abiapuntutzat hartzea prestakuntza-ikuspegi bat. Ikuspegi horrek kontuan hartu behar ditu komunitatearen kultura eta komunitateak lanerako berezkoak dituen foroak.

Hitz gakoak: irakasleen etengabeko prestakuntza, ikastetxearen ekintzarako kultura, jardueraren analisisa, autokonfrontazioa, inter-objektibazioa.

1. Arazoaren planteamendua

Irakasleen etengabeko prestakuntza erdiguneko interes bilakatu da hezkuntzaren arloan (Bernabé Villodre, 2012; Europako Batzordea, 2007; Ramírez, 2015; Souto, 2014). Tradizionalki, irakaslea ikastetxe bat barrutik hobetzeko eragile izan daitekeela pentsatzea saihestu izan da. Areago, aurkakoa ere pentsatu izan da prestakuntzari buruz: adituen, kanpoko baliabide eta orientabideen mendeko izatea onartu da, edota tokian-tokiko administrazioen preskripzio orokorren baitakoa; horiek guztiak batzuetan eskolako errealtate eta testuingurutik urruti egon arren. Hala eta guztiz ere, gero eta gehiago defendatzen da eskolaren aldaketarako barne-gaitasuna mobilizatu beharra dagoela (eskolak berak erakunde gisa, irakasleak eta irakasle taldeak), hezkuntza barrutik eta tokian-tokian aldatzeko (Hopkins 2013; Harris 2008;

Hargreaves eta Fullan 2014). Horrek beste afera batera garamatza: nola sustatu aldaketarako gaitasuna eskoletan, irakasleak aktiboak izan daitezen eta profesionalki garatzen jarrai dezaten erronka eta testuinguru berriei aurre egingo badiete.

Erakundeen soziologiako «ikasten duten erakundeak» nozioak azpimarratzen du garrantzitsua dela ikastetxeen funtzionamendua aztertzea (Argyris & Schön, 1995; Bolívar, 2000; Bouvier, 2014; Feyfant, 2015; Lorino & Teulier, 2005; Maggi, 2003; Senge, 1990). Marko horretan planteatu den beste nozio bat «ikasketa-komunitate profesionalak» sortzea da, hau da, ikastetxearen barruan lankidetzarako egiturak sortzea lankideen artean, ikastetxearen praktikaz eztabaidatzeko (literaturaren berrikuspena, Stoll *et al.*, 2006).

Lan honetan, ikastetxearen «ekintzarako kultura» aztertuko dugu. Kultura hori, zehazki, ikastetxearen kanpoaldean definituriko maila politiko-administratibo makroaren eta ikasleekin ikasgelan egindako jardueren mikroaren arteko mailan gorpuzten da. Prestakuntzaren testuinguruari dagokionez, irakas-jardueraren analisisan oinarrituko da, ergonomia kognitibo frankofonoa inspirazio-iturritzat hartuta (Clot & Faïta, 2000; Durand, 2008; Leblanc *et al.*, 2008; Lussi Borer & Ria, 2015).

2. Marko teorikoa

2.1. *Ikastetxearen ekintzarako kulturaren definizioa*

Kulturaren definizio gisa hartu dugu gizarte-ekintzaren fenomenologian (Schütz, 2010) eta kultura-antropologian (Geertz, 1973/2003; Redfield, 1941) proposatzen den definizio orokorra. Kultura bat zera da: gizarteko (talde profesional bateko) hainbat kidek ekitaldi edo objektu bati ematen dizkioten esanahi tipoen multzoa. Erreserba eta baliabide objektibatu multzo gisa aurkezten da, baina baita ikasitako konpetentzien edo barneraturiko disposizio multzo gisa ere. Kognizio- eta komunikazio-funtzioa du, eta «mundu berari buruz» (izan erreala, izan irudizkoa) aritzeko aukera ematen die gizarte edo gizarte-talde bateko kideei, baita beren esperientzietan eta jardueretan lankidetzan aritzekoa ere (Cefai, 1997).

Ekintza profesionalerako kulturatik abiatuta (Barbier, 2010), uste dugu eskolako ekintzarako kulturak irakasleen lanaren bi alderdi betetzen dituela: irakas-jarduera eta antolatzeko jarduera. Lehenak, ikasgelako lanaren jarduerak, diskurtsoak eta esangurak, eta irakasleek beren lankideekin partekatzen dituzten arloak biltzen ditu. Bigarren alderdiari dagokionez, gure hipotesia da ikastetxe batek kultura-ezaugarri propioak izan ditzakeela. Gure ustez, ikastetxe batean lan egiteko eta bizitzeko moduekin loturiko

arau, balio, ezagutza eta sinesmenak daude —hau da, ikastetxearen kultura—, eta kontuan hartu beharreko gakoa dira prestakuntzako esku-hartze bat egiten denean eta esku-hartze horren helburua kultura eraldatzea denean.

2.2. *Prestakuntza eta ikerketa hurbiltze etnografiko eta praxeologiko batetik*

Ikastetxearen kulturatik abiatzeak zera dakar, batetik, ikerketa ikastetxearen «antolakuntza-modu» propioak kontuan hartuz diseinatzea. Horretarako, hasieran, ezagutza sortu beharko da ikastetxearen ekintzarako kulturari buruz, hau da, jarduteko modu «indigenei» buruz: nola sailkatzen diren ikastetxeko irakas-jarduerak (Plazaola Giger & Rouve Llorca, 2014), zein diren ikastetxearen barne-antolakuntzarako moduak, eta zein diren ideiak eta proiektuak trukatzeko leku eta moduak. Hezkuntza-lana konfiguratzen, laguntzen eta eraldatzen duten ekintza kolektiboen multzo hori da, hain zuzen, lan honen ikergaietako bat.

Bestetik, irakasleen arteko lankidetzak hobetu nahi da; alegia, ikastetxearen ekintzarako kulturaren eragin nahi da irakaskuntzako jarduerak osotasunean analizatuz.

Azkenik, tokiko kulturari eta haren antolakuntza-moduei erreparatuz, ikertzaileek lankidetzazko ikerketa-marko bat proposatzen dute, proiektuaren kudeaketa ikastetxeko kideekin partekatze aldera. Horretaz gainera, ikertzaileek zuhurrak izan nahi lukete beren diskurtsoetan, irakasleei beren objektu semantikoak inposatzea saihesteko (cf. inter-objektibazioa).

2.3. *Inter-objektibazioa: kultura eraldatzeko mekanismo bat*

Prestakuntza prozesu baten ikerketan ari garen honetan, eremu honetako beste lan batzuen ildo beretik (Lussi Borer & Muller, 2014), eskolako maisu-maistren eta ikertzaileen arteko interakzioak inter-objektibazioaren ereduarekin bat egiten du (Dewey, 1909). Soziologian ere eztabaidatu da horretaz (Zask, 2004). Gizarte-praktika baten eremuan «objektuak» esperientziaren kontrolpean nola eraikitzen diren hausnartzean datza. Batetik, «datuak» bereizten dira, hau da, ingurunea arazotsu bihurtzen denean ingurune horretara egokitzeko eta hari erantzuteko egiten diren jarduera primarioaren emaitzak; bestetik, «objektuak», datuetatik abiatuta aktoreak kontzeptualki elaboratutako emaitzak. Datuak dira ingurunetik hartu eta progresiboki objektu gisa antolatze harten dena.

Gizarte-praktika bakoitzak bere objektu propioak elaboratzen dituenaz, eskolako maisu-maistra eta ikertzaileen arteko interakzioak bakoitzaren gi-

zarte-praktikako objektu propioak elkartzea dakar (gure kasuan bi praktika desberdin dira eskolan irakastea eta ikerketa egitea). Tentsio horrek interakzioetan zehar esanahiak negoziatu beharra dakar, eta liskarrak sor daitezke. Ikastetxearen kultura lantzeko, kontuan hartzen ditugu beraz irakasleen objektu semantikoak, «tipoak» (Schütz, 2010), irakasleen kolektiboan egiten, definitzen eta eraldatzen diren eran.

3. Prestakuntza-proposamena

3.1. Azterketa-fasea

Artikulu honetan aurkezten dugu prestakuntza-ikerketa Tolosako (Gipuzkoa) ikastetxe erlijioso itundu batean egin zen. Azterketa-fasea ikastetxeko Hizkuntza Proiektuaren arduradunak eta ikertzaileetako bik egin zuten, «Hizkuntzen tratamendu bateratu»ko taldearekin batera. Fase honetan, ikusi zen ikastetxeko irakasleek (baita zikloak kudeatzeko lantaldeek, klaustroak eta zuzendaritza-taldeak ere) lantaldeetan antolatzen dutela beren lana, eskolako proiektuen arabera.

3.2. Prestakuntza-fasea

Azterketa-fasearen ondoren, prestakuntzarako esku-hartzearen faseari heldu zitzaion. Ikertzaile-prestatzaileek, beren objektuak ez inposatzeko jarrerari garrantzia emanez, proiektu bat proposatu zuten, oso orokorra; zehazki, hizkuntzen irakaskuntza edukien bitartez hobetzeko prestakuntza bat. Azterketa-fasean, proiektuen inguruan antolatzeko dinamika identifikatu zen ikastetxearen ezaugarritzat, eta eredu gisa erabili zen prestakuntzarako ere. Era berean, prestatzaile-ikertzaileek jardueraren analisia proposatu zuten prestakuntzarako metodo gisa.

Prozesuan, honako hauek parte hartu zuten:

- *Irakasle bitartekaria*: ikertzaileen ikerketa-prestakuntzarako proposamena ikastetxean aurkeztu, azaldu eta zabaltzeaz arduratu zen. Giltzarria izan zen ikertzaileen eta esku-hartzean parte hartu zuten irakasleen arteko bitartekaritzarako (irakasle hori A izendatu zen).
- *Talde indigena*: prestakuntza-ikerketaren aurretik osatua. Egokitzen jo zuen esku-hartzerako. Ikastetxeko bost irakaslek osatu zuten taldea: Haur Hezkuntzako bat, Lehen Hezkuntzako hiru, eta Hezkuntza Berezikoko bat (B, C, D, E eta F izendatu ziren). Horietaz gainera, bitartekari lanak egin zituen Lehen Hezkuntzako irakaslea genuen (A). Taldearen saioetan, talde mistoan landutako proposamen eta lan-plangintzak

kolektibora itzultzea ziurtatzen da. Irakasleek proposatu zuten lehen «Hizkuntzen tratamendu bateratu»an lan egiten zuen taldeak bere gain hartzea prestakuntza, eta, hala, «Hizkuntzen irakaskuntzari buruzko gogoeta-taldea» berrizendatu zuten taldea.

- *Talde mistoa*: irakasle bitartekariak, talde indigenako kideek eta ikas-tetxean esku hartu zuten ikertzaileek (I izendatuak) osatua. Saio batzuetan, zuzendaritza-taldeko kideek ere parte hartu zuten.

3.3. *Jardueraren analisia prestakuntzarako metodo gisa*

Jardueraren analisirako metodologia dago prestakuntza-ikerketari honen oinarrian; zehazki, ergonomia kognitibo frankofonoa inspirazio-iturri gisa hartuta garatu diren korranteak (Durand, 2008; Clot & Faïta, 2000; Theureau, 2010). Halako metodologiek aukera ematen dute ezein aktorearen jardueraren aztarnak sortzeko (batez ere bideo-grabazioak), eta espazio egokiak eskaintzen dituzte aktoreak berak analiza ditzan. Hiru motatako laguntzaz egin daiteke irudien analisia:

- a) prestatzaile-ikertzailearekin (autokonfrontazio sinplea)
- b) beste lankide baten (autokonfrontazio gurutzatua) edo
- c) talde baten (taldeko autokonfrontazioa) laguntzaz.

Konfrontazioan, prestatzaile-ikertzailearen helburua aktoreak aurrean duen jarduera arakatzea da, eta, horretarako, irudien analisirako kontratu bat proposatzen du. Horren arabera, azpimarratzen da beharrezkoa dela irudietan ageri den esperientziaren «orain eta hemen»era itzultzea, esperientzia berriz bizitzea. Grabazioa eten eta xehe analizatzeko aukera ematen zaio. Irakasleak ikasgelako jardueraren une zehatz batean fokalizatzen du eta hor jartzen du arreta, hau da, erreparatzen dio nola garatzen den eskola-jarduera, zer potentzialtasun eta zer muga dituen, zer faktorek konfiguratu duten. Autokonfrontazio elkarrizketan jardueraren ebaluazioa eta justifikazioa saihestu behar dira, baita irakaskuntzari buruzko orokortasunak formulatzea edo aholku-zerrenda bat ematea ere.

3.4. *Prestakuntza-prozesuaren deskribapena*

Lehen ikasturtean, parte hartu zuten 6 irakasleek bideoz grabatu zuten ikasgelan egindako lana; gero, prestatzaile-ikertzailearekin batera ikusi zuten bideoa (autokonfrontazio sinpleko elkarrizketa), eta, kasuren batean, lankide batekin (autokonfrontazio gurutzatuko elkarrizketa). Lehen Hezkuntzako Graduko praktiketako 3 ikasleek ere parte hartu zuten. Zehazki, taldeko irakasleek autokonfrontazioko elkarrizketak egin zizkieten. Kontua hizkuntza

irakasteko praktikak aztertzea zenez, eskola-sekuentzia askotan agertu zen hizkuntzaren irakaskuntza: ipuin-kontalariak, ingurunearen ezagutzari buruzko gai bat ingelesez aurkeztea, azalpenezko testu bat irakurtzea eta ulertzea, eta abar.

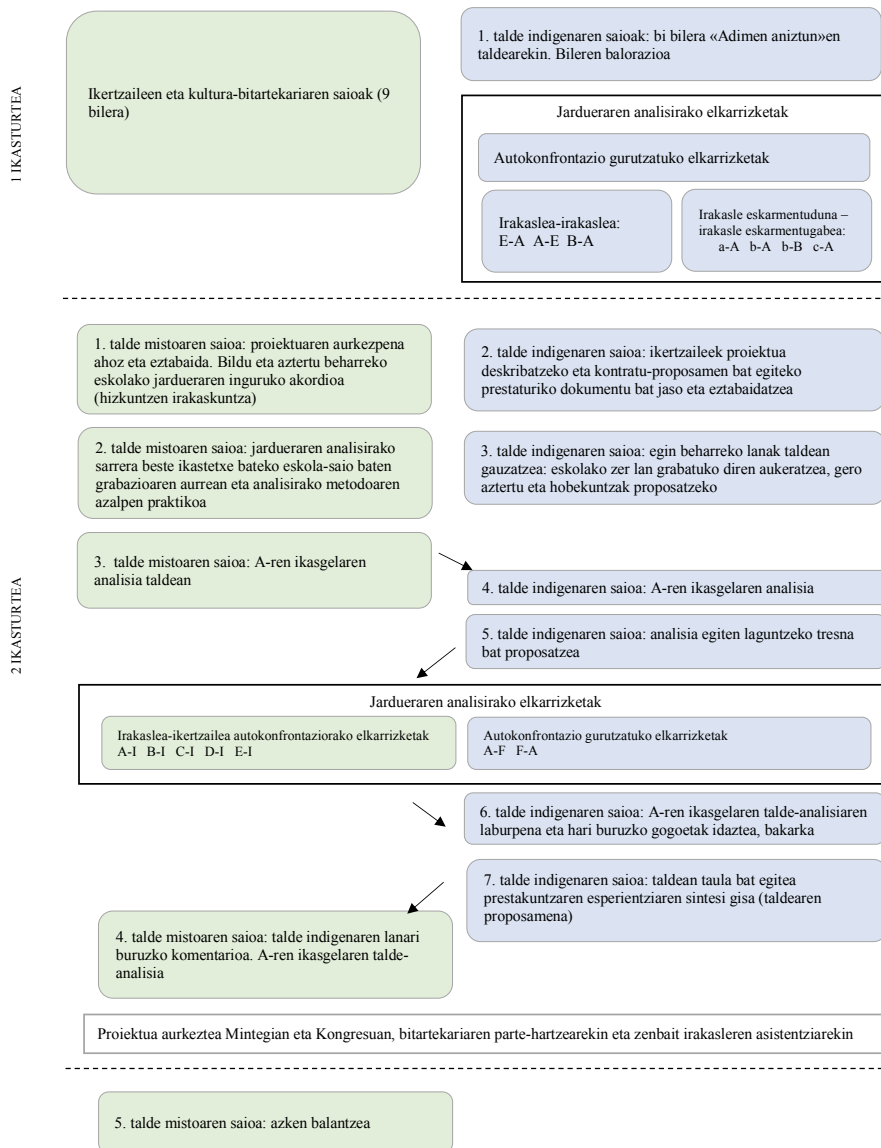
Bigarren ikasturtean, talde indigena egonkortu egin zen (Lehen Hezkuntzako 4 irakasle, Haur Hezkuntzako 1 eta Hezkuntza Bereziko 1). Irakas-jardueraren analisiaren metodorako sarrera gisa, ildo orokorrak aurkezteko saioen artean, beste ikastetxe batean grabaturiko bideo bat aztertu zuten denenean artean.

1. irudia

Talde mistoaren saioa: irakas-jardueraren analisirako sarrera

Bigarren urtean, taldeak erabaki zuen ahozko hizkuntzaren irakaskuntzaren gaia lehenestea; beraz, eskolako ahoz gorako irakurketa-sekuentziak jaso ziren (irakasleak ipuin bat irakurtzea, ariketa baten kontsigna irakurtzea, eta abar), bai eta irakasle-ikasleen arteko interakzio-fase bat ere. Bestalde, denenean artean saioak aztertzeako kontrol zerrenda sortze aldera lan egin zuen talde indigenak. Azkenik, paneletan bildu ziren taldearen balorazioak eta gogoetak, prestakuntza-esperientziaren sintesi gisa, eta, ondoren, azken balantzarako bilera bat egin zen.

2. irudia

Prestakuntzaren prozesua

4. Prestakuntza ikertzeko metodologia

Prestakuntzan zehar izandako lan-saio, autokonfrontazio eta ikasgela-saio guztiak bideoz edo audioz grabatu ziren. Jarraian den taulan bildu ditugu a) bildutako corpora, eta b) lan honetan erabilitako corpora.

1. taula

Analisirako bildu eta erabilitako corpora

	a) Bildutako corpora	b) Azterketa honetan erabilitako corpora
Parte hartu duten irakasleak		
Eskarmentugabeak	3	0
Eskarmentudunak	6	6
Bideo- edo audio-grabazioak		
Ikasgelako saioak	15	0
Autokonfrontazio sinpleak	5	0
Autokonfrontazio gurutzatuak	9	2
Taldeko autokonfrontazioak	4	2
Talde indigenaren saioak	7	2
Talde mistoaren saioak	4	1
Ikertzaileen eta irakasle bitartekariaren saioak	9	9
Azken balantzea eta prospektiba	1	1

Ikastetxeko ekintzarako kulturen irakasleen lanari buruzko gogoetari dagokionez zer aldaketa ikusten diren jakiteko aztertu zen, batetik, irakasleek prestakuntza egin bitartean proposaturiko metodoa nola bereganatu, eztabaiatu eta, hala balegokio, kritikatu zuten. Bigarrenik aztertu zen nola adierazi zuten hitzez prestakuntzan zehar bizi izandakoa, zer ekarpen egin zien, eta zer deskubritu edo ikasi zuten. Irakasleen gogoetak analizatu ziren; izan ere, irakasleek beren irakaskuntzaren oinarrian dauden eta prestakuntzan zehar zailentzen jarri diren esanahi, balio eta arauak berrartzen dituzte.

Datuen analisisa zenbait hegalditan banatu zen: a) jardueraren analisisaren metodorako problematikotzat hartzen diren eta eztabaida profesionaletan eragina duten saio eta atalak aukeratu eta transkribatu ziren (Clot, 2010); b) bi kategoriaren araberrako analisisa egin zen: bata, *dinamika interakzionala*, bereziki irakasle-taldearen saioetan behatua; bestea, *dinamika inter-objektibala*, halako topaketetan azaleratzen eta negoziatzen diren *objektu semantikoak* identifikatzean datzana.

5. Emaitzak

Atal honetan, analisiaren emaitzak aurkeztuko ditugu, bi gaitan banatuta: 1) jardueraren analisirako metodoak irakasleengan eragindako *talka* kulturala, eta 2) irakasleen saioetan atzemandako esanahien koprodukziorako moduak: haien dinamika interakzionala eta ondoriozko objektu semantikoak. Esperientziatik ateratako prestakuntza-ekarpen nagusiak ere azpimarratu dira.

5.1. Prestakuntza-metodoaren aurrean sorturiko kultura-kontrastea

Irakasle batzuek, hasieran, uko egin zioten lankideen artean bideoak partekatzeari; beharbada, norberaren edo beste lankide baten irakaskuntzako bideoak ikustea ebaluazioarekin lotzen delako inplizituki. Ikerketak erakusten du jardueren analisirako metodoen erronketako bat dela parte-hartzaileek ebaluaziorako joera gainditzea, hori gertatzen baita bideoan ikusitako ikasgelako saioa komentatzean. 1. adibidean ikus daiteke analisi-saioaren bidelagunak (A) eztabaida bati ekin eta saioaren aktoreari (B) hitza ematen dihonean ere B ebaluatua sentitzen dela.

(1. adibidea) (B-A autokonfrontazio gurutzatuko elkarrizketako pasartea)

A-k, bideo-irudiak eten, eta B-ri ohar bat egiten dio beraren kokapenaz (bideoan ikusten da B aulki batean eserita dagoela eta Haur Hezkuntzako ikasleak beraren inguruan eserita daudela).

A: Deigarria egiten zait ez zaudela biribilean, biribilean eserita.

B: Eserita.

A: Eserita haurren ondoan, beharbada.

B: Tira, ez dago leku askorik, ezta? (barre urduria) Bai, ez dago leku askorik, eta, gainera, mugitu egin behar dut, bai.

A: Galdetzen ari nintzen, besterik gabe.

B: Bai, bai, baina ez dagoelako lekurik, e! Eseriko nintzateke. Ez dago leku askorik, baina beharbada komeniko litzateke eserita egotea.

A: Edo ez, ez dakit. Bi edo hiru gauza batera egin behar badituzu, ezin zara eserita egon.

Eskolako jardueraren analisirako saioak egiteak aldaketa bat eragin du irakasleen artean, eta aldaketa horri kultura-aldaketa deritzogu, irakasleak ikasgelan izan ohi duen bakartasuna haustea baitakar. Ikastetxean, ez zen ohikoa eskolako jarduerak taldean aztertzea. Lanari buruz hitz egitea ez zen ohikoa; asko jota, hurbileko lankideen artean hitz egiten zuten, erdi-pribatua. Irakasleek behin eta berriro adierazi zuten, bai balorazio-saioan, bai azken balantzean, lanean daramatzaten urteetan ez dutela inoiz izan aukerarik lan erreala ikastetxeko lankideekin aztertzeke.

Prestatzaile-ikertzailearen funtzio nagusietako bat aldaketetan laguntzea da, eta, horregatik, kontu handiz zaindu behar du halako aldaketak

martxan jartzea. Interakzioak aurrera egiteko tresna metodologikoetako bat irakasleei alternatibak ematea da grabazioetan ikusitako diskurtso motei dagokienez. Behatzailearen erantzunean bereizi behar dira honako diskurtso motak:

- a) *seinalatzea* (irudietan eragileen keinuak deiktikoki adieraztea; adibidez, *hori irribarrez dago*);
- b) *deskribatzea* (irudietan irakasleak egiten ari direna globalki formulatzea; adibidez, *ikasleak ikasgelan sartzen ari dira*);
- c) *interpretatzea* (eragileek modu jakin batean jokatzeko dauzkaten arrazoi eta motiboak formulatzea; adibidez, *irakasleak ez du zuzenean erantzun nahi*) (Lussy Borer & Muller, 2014; van Es & Sherin, 2008).

Prestatzaile-ikerlaria bideoaren aurrean hitza hartzean aktoreak zer diskurtso mota darabilen ohartaraziz gero, xeheagoa eta aberatsagoa izango da behatzaileen analisia.

Bestalde, halako metodoen erronka eta gakoetako bat da eskolako jarduerak aztertzeko kultura bat sortzea ikaskuntza-irakaskuntzako egoera jakin baten potentzialtasunei eta mugei behatzen ikasteko eta haren garapenerako faktoreak identifikatzen jakiteko.

5.2. Esanahien koeraikuntza

Talde-saioetako diskurtsoa taldean egitean (6. eta 7. talde indigenak; 4. talde mistoaren saioa), interakzio bat sortzen da, eta parte-hartzaileen ahotsak etengabe gurutzatzen dira: sintagmak proposatzen dituzte beste solaskide baten enuntziatuaren barnean, beste batek esandako hitzak errepikatzen dituzte, bi edo hiru pertsonak batera ahoskatzen dute esapide bat... Era horretan eratzen da diskurtso kolektiboa, korapilatuz, dialogikoki.

(2. adibidea)

C: Nik uste gu nahiko kritikoak garela; ez gaude ohituta geure burua laudatzen, eta iruditzen zaigu halako egoerak izango direla...

B eta C, batera: ... gauza negatiboak bakarrik.

B: Bai, bai.

C: Eta ez da hori.

Lankidearen *aurpegia salbatzeak* (modalizazioak), esaten dena onargarria eta onartua izango dela ziurtatzeak eragin handia dauka halako interakzio-egoeretan *hitz egiteko moduan* (Plazaola & Ozaeta, 2014).

5.3. Objektu semantiko berrien koeraikuntza

Komunitateko taldean espontaneoki banatu ziren rolen arabera taldean idazteko saioan, irakasle bitartekariak (A-k) kartel batean idatzi zuen irakasleek enuntziatutakoa. Analisisian ikusten da irakasle horrek —batzuetan, beste lankide batek ere bai— formulazioak proposatzen dituela lankideen ahozko gogoetetatik abiatuta. Taula bat taldean idaztea oso baliagarria da irakasleen arteko inter-objektibazioa eragiteko: autokonfrontazioko elkarriketaren eta ikasgelako jardueraren esperientzia deskribatzea abiapuntutzat hartuz, ordura arte lauso geratu diren bizipenak agerian uzten dituzten objektu semantikoak izendatzen, tematizatzen eta negoziatzen dira.

Prestakuntzan zehar bizi izandako esperientziaz hitz egitean, sorturiko aldagetak deskribatzean, nabarmendu behar da irakasleek behin eta berriz errepikatzen dutela autokonfrontazioak *kontzientzia hartzea* ekarri ziela. Beste prestakuntza-metodo batzuek proposatzen dutenaren aurka, kontzientzia hartzeko modu horren bereizgarria da irudiek eragina sortu dutela. Horri esker, irakasleak bere egiteko moduak eta lan-ohiturak (berr)aurkitzen ditu; irudien laguntzarik gabe, zaila da halakoak identifikatzea eta tematizatzea.

(3. adibidea)

C: Neure burua beste perspektiba batetik ikustea eta kokatzea, nola hartu hori positibotzat... bide berriak irekitzea... neure burua kokatzea, jarriko dut... modu batera ikusten duzu eta beste batera egin liteke... ohituta zaude eta... adibidez, konturatzen zara aurrea hartu diozula (ikasleari) eta erantzuna eman diozula, eta beharbada ez litzateke horrela egin behar...

Bizipen hori deskribatzeko, zenbait formula semantiko balia daitezke. Adibide hori eman dugu oso ohikoa delako; *neure burua kokatzea*, *neure burua beste perspektiba batetik ikustea* eta halako esapideak erabiltzen dira. Horrelakoetan, metafora topologikoen bitartez, norberaren burua beste eragile bat balitz bezala ikusteko aukera ematen dute irudiek, baita alderantziz ere, beste norbait ikusteko —beste norbaiten jardunari behatzea— norberaren jarduna balitz bezala, eta horrek behaturiko eragilearen emozioekiko empatia sor dezake behatzailearengan, baita «kanporako» begirada bat ere, hau da, norberaren jardueren gaineko begirada analitikoago bat. Fenomeno multzo horri *murgiltze mimetiko* deritzo, eta interes handia piztu du prestakuntza-ikertzaileen artean; izan ere, oinarritzeko prozesu antropologiko bat da, giza garapenaren eta komunikazioaren oinarri bat, prestakuntzarako potentzialki zentrala (Durand *et al.*, 2013; Zaccà-Reyners, 2005).

Autoanalisirako tarte horrek, gainera, aktoreak jarduera birtual edo irudizko bat bilatzea dakar, aztertutako irakaskuntza-pasartea hobeto gauzatzeko modu bat bilatzea. Hobekuntza jarduera erreal batean oinarritzen da, eta handik abiatuta irudikatzen dira aldagetak; abiapuntua zein den kontuan hartuta, eraldaketa guztiak errealistagoak izango dira. Adibidean ikusi dugu-

nez, *beste modu batera egin liteke* edo *beharbada ez litzateke horrela egin behar* esaldien tankerakoek adierazten dute badagoela etorkizuneko proiektu baterako asmoa, eta hori behin eta berriz agertu da irakasle eskarmentugabe zein eskarmentudunen artean. Eragileari irudimena pizten zaio autoanalisia egiten duenean, eta horixe da jardueraren analisirako metodoen ezaugarri prestatzaileetako bat.

Askotan errepikatzen den beste gai bat, saioan konfiguratutako beste objektu semantiko bat, *bakarka idatzeko zailtasuna* da. Arrazoi horixe ematen da taula taldean egiteko erabakia azaltzeko. Elkarrizketan, askotan ageri da zein zaila izan zen bakarkako lana, baita *lagungarria dela gogoeta idatziz eta taldean egitea* ere.

(4. adibidea)

A: Esan nahi dut kostatu zaigula, kostatu zaigu. Taula hau egin genuen bakoitzak bere ideiak ateratzeko, eta, tira, atera ziren gauza batzuk, eta horrek besteari lagundu zion, atzera eta aurrera, edo enroilatuz.

I: Zer pentsatzen duzue?, zer kostatu zaizue?

B: Nola adierazi, zer sentimendu izan genituen eta hori idatziz adieraztea.

C eta B: Ez gaude ohituta...

B: Ez gaude ohituta...

C: Ez gaude ohituta geure buruaz idatzera, arazoak, zer idatzi behar dugu? Eta, gero, hau egiten hasi ginen, eta tira, eta gero hau eta bestea, kostatzen zen egitea, zentratzea, ezta? Tira, hau egin behar dugu! Hori izan zen zailena. Denok ditugu ideia batzuk, badakigu zerk funtzionatzen duen (ikasgelan), zerk ez, zergatik, zer egiten duzun, baina ez gaude ohituta idatzera. Zergatik egiten dugun eta zer atera zen gaizki eta hori guztia buruan daukagu; hemen dago gure ordenagailua, hemen gordetzen dugu. Orduan, jakina, hori egitea, ba, hori badakigu, baina... Jarri beharko dugu ala ez dugu jarri beharko.

Denek erabiltzen dute *gu* izenordaina. Izendatzaile komunera jotzen da irakasle-lanaz hitz egiteko zailtasuna adierazteko, bereziki idatziz adierazteko zailtasuna. Irakasle batek egunerokotasuna aipatu zuen kausa gisa; hitz egin genezake irakasle-lanaren gardentasunaz, gorago azaldutako izaeraz. *Ez gaude ohituta* hori ezaugarri indibidual bat da, baina kolektiboaren ezaugarri bat adierazten du. Aldi berean, gai dira erronkari aurre egiteko, baldin eta taldean egiten bada. Idatziz adierazteko zailtasunaren izaera indibidual eta kolektiboak haren kultura-izaera salatzen du.

(5. adibidea)

C: Beste gauza batzuk oso barneratuta dauzkagu egunerokotasunagatik, eta ez daukagu islatzeko beharrik; horrela egiten dugunez, honek erakutsi digu gauzak erakutsi egin behar ditugula.

A: Bai, lantaldeen esperientzia badagoelako hemen, eta taldean ideia gehiago ateratzen dira, ezta? Gutxi gorabehera, baina ateratzen dira. Baina,

gero, esperientzia pertsonaletan, barruan daramaguna, artxiboa, edo hemen daukaguna, ehuneko hamar edo hogeia erakusten dugu, eta gainerakoa hor geratzen da, eta kostatzen da ateratzea... eta gero ikusten da esperientzia pertsonalak taldea sendotzen duela eta esperientzia horrek emango diola indarra egunen batean hau komunikatu behar badugu.

Taldean idazteari buruzko kontakizunean, irakasle-bitartekariaren egin-kizuna gakoa da; berak proposatzen du lan-tresna bat, haren hitzetan «elkar eguneratzeko eta elkarren ideiak ateratzeko»; berak idazten ditu (negoziatuz) besteek proposaturiko ideiak; berak ematen die balioa kideen ideiei («Hau garrantzitsua da? Zalantza egiten duzu, eta beharbada ez duzu esaten eta barruan geratzen da»); berak laguntzen du zehazten, eta abar.

Azkenik, irakasleek azpimarratzen dute, zertxobait harriturik, halako jarduerak desberdinak direla eskolan egiten diren beste talde-jarduera batzuekin alderatuta («adibidez, zikloko bilerak»), bai edukiarengatik («norberaren lana begiratzen da»), bai formarengatik («bideoak ikustea, bakarkako testuak idaztea, taldean taula bat egitea»).

6. Eztabaida eta ondorioak

Azterketa honen bidez, zenbait irizpide eman nahi izan ditugu prestakuntza bat ulertzeak dakartzan askotariko alderdiak hierarkizatzeko. Batetik, ikastetxe bakoitzak kultura-errealitate desberdin bat osatzen du (historiaren eta testuinguruaren eraginez, ikastetxearen izaeraren eta antolamendu-ereduaren eraginez...). Azterturiko ikastetxean, talde autonomotan antolatu dute lana, heziketa-proiektu bateratu bati erantzunez, eta horixe izan da berrikuntzak egiteko modurik eraginkorrena. Bestetik, funtsezkoa da lanerako berezko foroak ezagutzea eta prestakuntza testuinguru horietan txertatzea, irakasleen funtzionamendu kolektiboaren garapena bultzatzeko. Horiek dira, beraz, prestakuntzarako baldintzarik egokienak lortzeko gakoetako batzuk; izan ere, badakigu berrikuntzara (kasu honetan, hizkuntzen irakaskuntzara) bideraturiko prestakuntzaren eraginkortasuna ez dela lortzen preskripzio on baten bitartez...

Gaur egun, irakasleen prestakuntzaren arloan, ikastetxea hartzen da prestakuntzarako gutxieneko leku eta unitate gisa. Izan ere, beharrezkoa da ikastetxea premisa eta helburutzat hartzea. Baina ikastetxean prestakuntza eskaintzea ez da nahikoa «kalitatezko» gogoeta eta dialogoa bermatzen ez badira. Lanari buruz hitz egiteko biltzea ez da nahikoa garapen profesionala bermatzeko. Lan honi esker, hurbiletik ikusi dugu nola gauzatzen den prestakuntza kolektiboaren barnean: sortu eta aztertu diren diskurtsoek hurbiletik erakutsi digute zer zalantza eta segurtasun-falta dituzten irakasleek prestakuntza-prozesuan, baina baita zer gogo daukaten ikasteko ere. Jardueraren analisia tresna giltzarria da praktika profesionaleko komunitate baliotsuak sortzeko, arrazoi hauengatik: a) analisi-lana dakar, eta ez ebaluazio-lana,

b) diskurtso-forma egokiak sortzen laguntzen du, eta parte-hartzaileak eztabaidako eragile bilakaratzen ditu, c) dinamika interaktibo bat eratzen eta objektu semantiko berriak sortzen laguntzen du.

Izan ere, norberaren eta besteen lana aztertzeo, beharrezkoa da irudiak eta irudietako jarduerak irakurtzeo alfabetizazio- edo sekundarizazio-prozesu bat. Lana taldean aztertzeo kultura-falta gainditu beharreko oztopo bat da. Dena den, ikusi dugu ebaluazioaren langa gainditzeak lan-saioak taldean aztertzeo jarrera ekarri duela, eta horrek, aldi berean, eragin du ahozko jarduera mota bat sortzea eta partekatzea, eta eskolako jarduerak seinaltatzeko, deskribatzeko eta interpretatzeko (ez bakarrik ebaluatzeo) diskurtso motak ezagutzea (Lussi Borer & Muller, 2014). Horri esker, enuntziatzaile kolektibo bat sortu da, irakasleen lan egiteko eta profesionalki garatzeko modua aztertzeo, dinamika berriak proposatzeko, berrikuntza autopreskribatzeko. Azkenik, diskurtsoa taldean prestatzea, kolektiboki eraikitzea, lagungarria da objektu semantiko berriek onarpen zabala izan dezaten. Zentzu honetan, aha-lerin bat sumatu da proposaturiko prestakuntza-metodoaren bereganatze kulturalerako kontzeptualizazio berriak sortzeo.

Jardueraren analisisian oinarrituriko prestakuntza-prozesuek, hala ere, badi-tuzte zenbait muga. Batetik, saihestu beharra dago bestearen jarduna analiza-tzea helburu gisa ebaluazioa hartuta, eta ez da erraza hasieran; bestetik, bideoa gehiegi erabiltzeak haren banalizazioa ekar dezake. Halako arriskuak saihe-s-teko, hasierako fasean, kanpoko prestatzaile-ikertzaileak gakoa dira; testuin-guru egokiak sortu, eta irakasleak lanbidea tratatzeko hizkera egokietara bi-deratuko dituzte. Ikastetxetik eta haren kulturatik kanpo daudenez, irakasleek esplizituki agertzen dute kritikatuak izateko beldurra, eta hori lagungarria da beldur hori lantzeo, prestatzaile-ikertzailearekin batera desdramatizatzeo.

Lanaren erronketako bat talde indigena zabaltzea da. Ikastetxeko zuzen-dariak balantzerako bileran erabili zuen metafora baliatuz, prestakuntza hau uretara botatako harri baten lehen uhina izango litzateke. Prestakuntzaren eta ikerketaren ikuspuntutik, galdera hauek azaleratzen dira: Nola zabaltzu jardueraren analisiaren kultura klaustro jendetsu batera? Nola bizi ikastetxe bereko beste azpikulturekin batera? Zein dira ikastetxe bakoitzaren zabal-kunderako kanalak? Zer unetatik aurrera esan daiteke metodoa kulturalki be-reganatu dela?

Bibliografia

- Argyris C. & D. Schön, 1995, *Organizational learning II. Theory, method and practice*, MA, Addison-Wesley.
- Barbier, J. M., 2010, Cultures d'action et modes partagés d'organisation des constructions de sens, *Revue d'anthropologie des connaissances*, 4.1, 163-194.

- Bernabé Villodre, M., 2012, Análisis de las necesidades de la formación docente para contextos pluriculturales, *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 15/4, 79-88. Hemen eskuragarri: <http://revistas.um.es/reifop/article/view/174831/148151> [2020/03/25ean kontsultatua]
- Bolívar, A., 2000, *Los centros educativos como organizaciones que aprenden. Promesa y realidades*, Madrid, La Muralla.
- Bouvier, A., 2014, *Vers des établissements scolaires apprenants perspectives pour la conduite du changement*, Poitiers, CRDP.
- Cefaï, D., 1997, *Phénoménologie et sciences sociales. Alfred Schutz naissance d'une anthropologie philosophique*, Genève, Droz.
- Chervel, A., 1998, *La culture scolaire. Une approche historique*, Paris, Belin.
- Clot, Y. & D. Faïta, 2000, Genres et styles en analyse du travail, *Travailler* 4, 7-42.
- , 2010, *Le travail à cœur. Pour en finir avec les risques psychosociaux*, Paris, La découverte.
- Dewey, J., 1909, Objects, data, and existences: a reply to Professor McGilvary, in *The Middle Works of John Dewey*, 4, Carbondale, Southern Illinois University Press, 143-146.
- Durand, M., 2008, Un programme de recherche technologique en formation des adultes. Une approche enactive de l'activité humaine et l'accompagnement de son apprentissage-développement, *Éducation et didactique* 2.2, 69-93.
- , A. Goudeaux, Z. Horcik, D. Salini, J. Danielian, & L. Frobert, 2013, Expérience, mimesis et apprentissage, in L. Albarello, J-M. Barbier, E. Bourgeois, & M. Durand (arg.), *Expérience, activité, apprentissage*, Paris, PUF, 39-64.
- Europako Batzordea, 2007, Mejorar la calidad de la formación del profesorado. Hemen eskuragarri: <http://www.ub.edu/obipd/PDF%20docs/Formaci%C3%B3%20Permanent/Educaci%C3%B3%20Primaria/Publicacions/Mejorar%20la%20calidad%20de%20la%20formaci%C3%B3n%20del%20profesorado.pdf> [2020/03/25ean kontsultatua]
- Geertz, C., 2003 [1973], *La interpretación de las culturas*, Bartzelona, Gedisa.
- Hargreaves, A. & M. Fullan, 2014, *Capital profesional. Transformar la enseñanza en cada escuela*, Madril, Morata.
- Harris, A., 2008, *Distributed Leadership Matters: Perspectives, Practicalities, and Potential*, Thousand Oaks CA, Corwin.
- Hopkins, D., 2013, Exploding the myths of school reform, *School Leadership & Management* 33.4, 304-321.
- LeBlanc, P., 2015, The messy Human Core of Reinventing Higher Education Institution, *Educause Review* 50/5, 56-57. Hemen eskuragarri: <http://er.educause.edu/~media/files/articles/2015/8/erm1556.pdf> [2020/03/25ean kontsultatua]
- Leblanc, S., L. Ria, G. Dieumegard, G. Serres & M. Durand, 2008, Concevoir des dispositifs de formation professionnelle des enseignants à partir de l'analyse de l'activité dans une approche enactive, *@ctivités* 5/1, 58-78. Hemen eskuragarri: <https://activites.revues.org/1941> [2020/03/25ean kontsultatua]
- Lorino, P. & R. Teulier, 2005, Des connaissances à l'organisation par l'agir collectif, in R. Teulier & P. Lorino (zuz.), *Entre connaissance et organisation: l'activité collective. L'entreprise face au défi de la connaissance*, Paris, La Découverte, 11-20.
- Lussi Borer, V. & A. Muller, 2014, Exploiter le potentiel des processus de renormalisation en formation à l'enseignement, *@ctivités* 11/2, 129-142. Hemen eskuragarri: <https://activites.revues.org/967> [2020/03/25ean kontsultatua].

- Maggi, B., 2003, *De l'agir organisationnel. Un point de vue sur le travail, le bien-être, l'apprentissage*, Toulouse, Octarès.
- Moliner García, O., A. Sales Ciges & P. Escobedo Peiro, 2016, Posibilidades y limitaciones de generar cultura, *Estudios sobre Educación* 30, 51-70.
- Plazaola Giger, I. & M.-E. Rouve-Llorca, 2014, L'attribution de dispositions à agir dans l'enseignement. Typification et projet d'action, in A. Muller & I. Plazaola Giger (arg.), *Dispositions à agir, travail et formation*, Toulouse, Octarès, 89-109.
- Plazaola, I. & A. Ozaeta, 2014, Les formes de la parole dans l'entretien formatif d'auto-confrontation, *@ctivités* 11/2, 112-128. Hemen eskuragarri: <https://activites.revues.org/966> [2020/03/25ean kontsultatua]
- Ramírez, A., 2015, La formación del profesorado de Educación Primaria ante las competencias básicas, *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado* 18.3, 199-214.
- Redfield, R., 1941, *The Folk Culture of Yucatan*, Chicago, University of Chicago Press.
- San Martin, J. & P. Veyrunes, 2012, *Appropriation et partage de règles : Une analyse de la transmission de la culture scolaire lors du cours dialogué*, Biennale internationale de l'éducation, de la formation et des pratiques professionnelles, Jul 2012, Paris, France.
- Schütz, A., 2010, *L'étranger. Un essai de psychologie sociale*, Paris, Allia.
- Senge, P., 1990, *The fifth discipline. The art and practice of the learning organization*, New York, Doubleday/Currency.
- Souto, X. M., 2014, Formación del profesorado y didácticas específicas en la Educación Básica, *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado* 17.1, 33-56.
- Stoll, L., R. Bolam, A. McMahon, M. Wallace & S. Thomas, 2006, Professional learning communities: a review of the literature, *Journal of Educational Change* 7, 221-258.
- Van Es, E. A. & M. G. Sherin, 2008, Mathematics teachers' 'learning to notice' in the context of a video club, *Teaching and Teacher Education* 24, 244-276.
- Theureau, J., 2010, Les entretiens d'autoconfrontation et de remise en situation par les traces matérielles et le programme de recherche « cours d'action », *Revue d'anthropologie des connaissances* 4.2, 287-322.
- Zaccai-Reyners, N., 2005, Fiction et typification. Contribution à une approche théorique de la transmission de l'expérience, *Methodos*, 5, 1-21. Hemen eskuragarri: <http://methodos.revues.org/378> [2020/03/25ean kontsultatua]
- Zask, J., 2004, L'enquête sociale comme inter-objectivation, in B. Karsenti & L. Quéré (arg.), *La croyance et l'enquête. Aux sources du pragmatisme*, Bruxelles, De Boeck, 141-163.

El prefijo subordinante *bait-* y sus paralelos en el dominio occitano-catalán

Manuel Pérez Saldanya
Universitat de València

Zeren baskoak baitira abil, animos eta jentil, eta hetan izan
baita, eta baita, zienza guzietan letratu handirik.

Bernard Etxepare

Resumen

En este trabajo se defiende que el adverbio afirmativo *bai* funcionaba inicialmente como un demostrativo de manera y que el prefijo de subordinación *bait-* surgió de la gramaticalización de *bai*. Desde esta perspectiva, las partículas *ba-*, *bai* y *bait-* del euskara mantendrían una relación formal y funcional semejante a la que se da en latín entre *si*, *sīc* y *acsīc*. Avala esta hipótesis el hecho de que, en los textos más antiguos, *bait-* se documenta a veces con unos valores discursivos parecidos a los que tiene el *sí* preverbal del occitano y el catalán. Las diferencias posteriores se justifican por la afijación de *bai* al verbo. Esta afijación favoreció una gramaticalización más intensa, que convirtió a *bait-* en un subordinante polifuncional, pero restringido a las subordinadas asertivas o presupuestas, como ocurre en las subordinadas causales.

Palabras clave: demostrativos de modo, adverbios afirmativos, gramaticalización, prefijo *bait-*, subordinadas causales.

Laburpena

Lan honetan defendatzen da *bai* baiezkoko adberbioak hasieran moduzko erakusle gisa funtzionatzen zuela, eta *bait-* aurizki menderagailua *bairen* gramatikalizaziotik sortu zela. Ikuspegi honen arabera, euskarako *ba-*, *bai* eta *bait-* partikulek erlazio formal eta funtzionala mantenduko lukete, latineko *si*, *sīc* eta *acsīc*-en artean aurkitzen denaren berdintsua. Hipotesiaren alde egiten du testu zaharrenetan lekukotzen den *bait*-en balio diskurtsiboa okzitanierako eta katalaneko aditz aurreko *sī*-ren antzekoa izateak. Ondoko desberdintasunak *bai* aurizki bezala aditzari gehitu izanarekin arrazoitu daitezke. Aurizkitzeak grama-

tikelizazioari mesede egin zion; *bait-* menderagailu polifuntzional bihurtu zuen, baina adierazpen eta aurre-suposiziozko menpekoetara mugatua, kausazko menpekoetan gertatzen den bezala.

Hitz gakoak: moduzko erakusleak, baiezko adberbioak, gramatikalizazioa, *bait-* aurrizkia, mendeko kausalak.

1. Introducción

La literatura en euskara, la literatura en mayúsculas, se inaugura con la subordinada causal que encabeza este artículo y que pertenece a la carta-de-dicatoria del libro de poemas *Linguae Vasconum Primitiae* de Bernard Etxepare, publicado en Burdeos el 1545. La construcción consta de tres subordinadas con la conjunción *zeren* y el prefijo verbal *bait-* (*zeren... baitira... eta... baita, eta baita...*): *Como los vascos son diestros, valientes y gentiles, y (como) ha habido, y (como) hay entre ellos grandes letrados en todas las ciencias...*

Son pocas las construcciones sintácticas que permiten establecer distinciones claras entre los dialectos del euskara y, a diferencia de la fonología y la morfología, la sintaxis resulta poco productiva a la hora de delimitar los dialectos. Uno de los rasgos que sí resultan pertinentes, y que tiene en cuenta Zuazo (2014: 238) en la caracterización de los dialectos actuales, es el prefijo de subordinación al que nos hemos referido. En el euskara contemporáneo, se usa sobre todo como subordinante causal y menos como relativo, pero admite también otros usos como se indicará más adelante. Este prefijo, concretamente, permite caracterizar los dialectos orientales frente a los occidentales y meridionales. En palabras de Zuazo:

Ekialdeko hizkera batzuetan perpaus erlatiboetan erabiltzen da *bait-* aurrizkia. [...] Kausazko balio duenenean (*asko daki, asko ikusi baitu*) mendebalerago heltzen da *bait-* aurrizkien eremua. Barruan daude Beterri eta Tolosaldea. Goierriko ekialdean ere ezaguna da, Ordizia eta Zaldibia bitartean. Nafarroari dagokionez, Etxarri Aranatzeko dago muga; Burundian arrotza da. (Zuazo, 2014: 238)

Como subordinante causal, *bait-* tiene en muchos casos un uso similar al del enclítico verbal *-(e)ta*, que procede de la gramaticalización de la conjunción copulativa *eta* ‘y’ y que es propio de los dialectos occidentales y meridionales (Zuazo, 2014: 239). A pesar de esta clara oposición dialectal, en el uso estándar actual conviven los dos subordinantes causales. Las gramáticas de uso más divulgativo, de hecho, suelen atribuir, a *bait-* y a *-(e)ta* las mismas funciones como nexos causales (Zubiri & Zubiri, 2012: 750-751; EBE: 315-316) y los dos pueden aparecer en un mismo texto como variantes estilísticas.

La distribución dialectal de *bait-* coincide con la que reflejan los primeros textos del siglo XVI, dado que el prefijo se encuentra en los autores orientales (Etxepare, Leizarraga), pero no en los occidentales (Lazarraga) o solo esporádicamente (*Refranes y sentencias*). Sin embargo, el hecho de que en esta última obra aparezca en tres refranes con la variante vizcaína *baist-* hace pensar que, en un estadio anterior, era una forma general (Lakarra, 1996).¹

La partícula *bait-* es uno de los pocos prefijos de subordinación que presenta el euskara, donde lo normal es que los subordinantes se expresen mediante sufijos o posposiciones. Es lo que ocurre con el complementante *-(e)la* ('que'), el complementante y relativo *-(e)n* ('que, si'), el sufijo causal *-(e)lako* ('porque') o el sufijo modal *-(e)nez* ('como'), que puede usarse también como temporal y causal seguido de la posposición *gero* ('después de que', 'ya que, como'). El uso de sufijos y de posposiciones, de hecho, es lo esperable tipológicamente en una lengua como el euskara, que con matices puede ser caracterizada como lengua con un orden no marcado SOV.² Las lenguas de este tipo suelen tener sufijos y no prefijos, y posposiciones y no preposiciones (Artiagoitia & Elordieta, 2016: 384-385).

En euskara solo hay dos prefijos equiparables a *bait-* (1a), que además están relacionados formalmente con él: el sufijo condicional *ba-* (1b), y el enfático y afirmativo de la misma forma (1c).

- (1) a. Etxe-ra noa, nekatuta bai(t)-nago.
casa-ADL(ativo) voy, cansado bait-estoy
'Me voy a casa, que estoy cansado'
- b. Valentzia-ra ba-zatoz, esan.
Valencia-ADL ba-vienes, dicho
'Si vienes a Valencia, dímelo'
- c. Ba-dago jende asko.
Ba-hay gente mucho
'Hay mucha gente'

¹ Esta hipótesis se puede ver avalada igualmente por el hecho de que en la obra de Lazarraga también se documentan cuantificadores existenciales con la partícula lexicalizada como sufijo (*zerbait* 'alguna cosa', *noxbait* 'en algún momento'). Estos cuantificadores se formaron a partir de oraciones de relativo libres usadas en construcciones correlativas del tipo *nor (ere) baita...* 'cualquiera que sea...' (Etxepare, 2001, en curso) y, por lo tanto, presuponen el uso de *bait-* como prefijo verbal.

² En las oraciones enunciativas no marcadas, el foco precede al verbo y aparece detrás del tema, si lo hay. El orden de los constituyentes oracionales en euskara es, por lo tanto, relativamente libre. Sin embargo, en la medida que el tema suele identificarse con el sujeto y el foco con el complemento directo es habitual que el orden sea SOV y, en este sentido, se puede considerar que es el orden no marcado. Sobre el orden palabras en euskara, v. Rijk (1969) y Elordieta (2001).

El objetivo de este trabajo es analizar el prefijo *bait-* desde una perspectiva histórica y compararlo, cuando sea posible, con las formas funcionalmente paralelas del occitano y el catalán. La idea de partida es tratar de comprobar si esta comparación permite arrojar alguna luz sobre la formación de *bait-* y sobre su distribución dialectal. Para realizar el trabajo, partiremos sobre todo de ejemplos antiguos extraídos de las obras de Bernard Etxepare y Joanes Leizarraga, del siglo XVI, y de Pedro de Axular, del XVII.³ Respecto al occitano y al catalán, usaremos ejemplos medievales extraídos del estudio de Jensen (1994) sobre la sintaxis del occitano antiguo y del CICA (*Corpus Informàtic del Català Antic*).

2. La etimología de *bait-*

En los estudios históricos sobre el euskara se asume que *bait-* tiene un origen emparentado con el adverbio de polaridad afirmativa *bai* ‘sí’ y, en menor medida, con el prefijo enfático y condicional *ba-* (Lafitte, 1979 [1944]: 405; Lafon, 1999 [1966]: 683; Oyharçabal, 1987: 260; Krajewska 2018: 400-402). Una relación formal semejante, de hecho, se establece en latín entre la conjunción condicional *si*, que se ha mantenido en las lenguas románicas, y el adverbio *sīc*, que ha dado lugar al adverbio de polaridad afirmativa en muchas lenguas románicas. El *si* condicional latino funcionaba inicialmente como un adverbio demostrativo (‘así’) y se reforzó formalmente cuando empezó a erosionarse su significado. Así, el refuerzo con la partícula deíctica *-ce* permitió mantener el significado originario (*si-ce* > *sīc* ‘así’), cuando *si* se gramaticalizó como conjunción condicional.⁴ Y lo mismo ocurrió después con *sīc*, que volvió a reforzarse con nuevas partículas deícticas en el momento en que empezaba a experimentar nuevos procesos de gramaticalización; por ejemplo, AC-SIC, de donde derivan: cast. *así*, occ. *aissi*, cat. *així*, etc.

Teniendo en cuenta los paralelismos formales y funcionales que existen entre las formas *si*, *sīc* y *acsīc* del latín y las formas *ba-*, *bai* y *bait-* del eus-

³ Para la versión en castellano de los ejemplos, hemos recurrido a la traducción de Patxi Altuna que aparece en la edición utilizada del libro de Etxepare, y a la traducción de Villasant de la obra de Axular. En el caso de Leizarraga, utilizamos la versión Reina-Valera de la Biblia en su versión electrónica (Bibles.org.uk). También hemos consultado la versión en línea de la traducción al francés de la Biblia de Calvino (http://levigilant.com/bible_vaudoise/bible_calvin.html), que es la que siguió fielmente Leizarraga en su versión al euskara (Mounole & Lakarra 2018: 434-435). Solo en casos muy puntuales hemos introducido pequeñas modificaciones en las traducciones, para que sea más evidente el valor de la construcción original.

⁴ Ernout & Thomas (1984 [1951]: 374) explican el cambio del *si* adverbio de manera al *si* condicional de la siguiente manera: «*Si* est le même mot que *sic*, avec l'élément renforçant *-c(e)* en moins; c'était par suite une particule équivalant au. fr. “en ce cas, ainsi”, et une phrase com Pl., Cap. 632: *meam rem non cures, si recte facias*, a d'abord signifié: “tu ne devrais pas t'occuper de mes affaires, ainsi tu ferais bien”.»

kara, no es descabellado pensar que estas últimas pudieran experimentar procesos de gramaticalización y de refuerzo con algunos puntos de contacto. Dicho de otra manera, si la conjunción condicional *si* y el adverbio de polaridad *sí* proceden de la gramaticalización de un adverbio de manera y están emparentados, por lo tanto, con formas reforzadas del tipo *así*, es probable que la relación formal que existe entre *ba-*, *bai* y *bait-* pueda responder a unos procesos de gramaticalización semejantes.

Esta idea, de hecho, no es nueva y ya aparece defendida en la excelente tesis de doctorado de Krajewska (2018: 389-414). Partiendo de una idea apuntada por Trask (1997: 209) y elaborada por Lakarra (2013, 2018: 167), Krajewska asume que *bai* procede de la gramaticalización de la forma *badadi*, integrada por el prefijo *ba-* y la forma *dadi* del verbo **edin* ‘venir, convertirse en’ (*badadi* > *badi* > *bai*), que en un primer momento adoptó el significado de ‘es así, así es’ y después el de ‘sí’. Igualmente, considera que *bait-* es una forma procedente de *bai*, que, a partir del significado deíctico de manera, experimenta diversos procesos de gramaticalización que pueden explicar sus diferentes funciones sintácticas.

La gramaticalización de demostrativos de manera en adverbios de polaridad afirmativa y en subordinantes con valores diferentes es un proceso habitual y bien documentado en diferentes lenguas indoeuropeas (König, 2015: 45). Siguiendo esta línea de argumentación, en este trabajo trataremos de mostrar los paralelismos existentes entre las funciones de *bait-* y las que presentan las formas occitano-catalanas que tienen un significado deíctico de manera o que derivan de formas con este significado.

Como es bien sabido, el latín no poseía un adverbio de polaridad positiva específico y es, por lo tanto, una innovación sintáctica la formación de dicho adverbio en las lenguas románicas. En español, catalán, italiano y portugués se formó a partir del adverbio de manera latino SIC ‘así’ (esp. y cat. *sí*, it. *sì*, port. *sim*) y también en occitano (*si*), para marcar sobre todo insistencia (Jensen, 1994: 282), y en francés, como respuesta a preguntas negativas (*si*).

Inicialmente, los derivados de SIC ocupan una posición preverbal, en estricta adyacencia al verbo (o al verbo precedido por clítico), que se justifica por su carácter focal y por una progresiva gramaticalización que limita su movilidad dentro de la oración.⁵ En esta posición preverbal, los derivados de SIC pueden mantener el valor de manera etimológico, pero también pueden presentar otros significados, producto de diferentes procesos de gramaticalización, entre los que se encuentra el valor afirmativo, que acabará imponiéndose y desvinculándose del verbo. Partiendo de ejemplos catalanes, el

⁵ En este punto los derivados de SIC se diferencian claramente de los derivados de la forma reforzada AC-SIC (*así*, *així*, *aissí*, etc.), que podían aparecer antepuestos o, más habitualmente, pospuestos de acuerdo con su función de adjuntos de manera.

adverbio *sí* se usa en (2a) con el significado etimológico ('así lo haremos'), en (2b), con un valor afirmativo, y en (2c), con el mismo valor, pero ya desligado del verbo.⁶

- (2) a. «No plorem, que ara no és ora de plorar, mas levem-los del camp, pus que morts són». «*Sí*-ns farem» —dix ell.
«No lloremos, que ahora no es hora de llorar, sino saquémos-los del campo, pues muertos están». «Así lo haremos» —dijo él. (Jaume I, *Fets*: 39v)
- b. E *sí*-n avia feyt molt gran aperelament de naus, e de terides, e de galeas e d'altres arnès per passar en Romania.
Y *sí* había hecho muy gran aparejamiento de naves y de taridas y de galeras y de otros arneses para ir a Rumanía. (Desclot, *Crònica*: 184)
- c. E nós dixem: «Batayla?» e dix ell: «*Sí*, seyor, que certament hi devem ésser est matí».
Y nos dijimos: «¿Batalla?» y él dijo: «Sí, señor, que ciertamente debemos estar allí esta mañana». (Jaume I, *Fets*: 100v)

Un proceso semejante seguramente se produjo en euskara y dio lugar a la formación del adverbio afirmativo *bai* y de la partícula *bait-*. Partiendo de esta hipótesis, la evolución posterior del romance y el euskara, y sobre todo la formación del prefijo de subordinación *bait-* en euskara, se deberían en parte a diferencias tipológicas. Una forma preverbal como *bai* puede convertirse fácilmente en un prefijo, porque el euskara es una lengua aglutinante en la que es normal que elementos léxicos acaben afijándose al verbo para expresar distintas funciones sintácticas. En cambio, una forma paralela como el *sí* de las lenguas románicas no tiene esta posibilidad, dado que se trata de lenguas flexivas y estos procesos no son posibles.

Si se asume esta hipótesis, la formación de *bait-* se podría explicar, como ya sugirió Lafitte (1979 [1944]: 405), a partir del proceso mismo de afijación de *bai*, y de la combinación de una regla fonológica y un proceso de generalización analógica. Desde esta perspectiva, la *t* aparecería inicialmente ante *d* y *z* en contacto con el diptongo de *bai* (**bai-da* 'sí es' > *baita*, **bai-zen* 'sí fue' > *baitzen*), y a continuación, se generalizaría analógicamente. El mismo proceso podría explicar también la variante vizcaína *baist* si se acepta que la *s* procede del sufijo instrumental *-(e)z*, que se usa con valor modal en ciertos adverbios (Lafon, 1999 [1966]: 683). La fricativa lamino-alveolar *z*, de hecho, da lugar a cambios fonológicos semejantes y puede convertirse fácilmente en *s* (fricativa áptico-alveolar) seguida de consonante áptico-dental (**bai-z-da* > **baizta* > *baista*).

⁶ En alternancia con *hoc*, en catalán antiguo, que es la forma más general en occitano para esta función.

Una explicación alternativa sería considerar que *bait*, procede del refuerzo de *bai* con la conjunción copulativa *eta* ‘y’: **bai-(e)ta* > **baita* > *bait*. Esta hipótesis tiene a su favor el hecho de que *eta* se usa como refuerzo de determinadas conjunciones (por ejemplo, *zeren eta* ‘porque’), el hecho de que ha dado lugar a conjunciones (como la conjunción causal (*e)ta* pospuesta al verbo) y el hecho de que en los textos antiguos se documenta a veces seguida de interrogativos usados como pronombres relativos (por ejemplo, *noiz eta* ‘cuando’).

Las dos hipótesis nos parecen adecuadas. A falta de evidencias más claras, nos inclinamos por la primera, porque es la más sencilla y porque permite explicar los usos de *bait-* a partir de *bai*, sin ningún otro elemento. Si el punto de vista que hemos adoptado es correcto, inicialmente la evolución de *bai* en euskara y de *sīc* en románico serían paralelas, pero luego se bifurcarían a partir de la afijación de *bai* al verbo y de la aparición de la forma *bait-*. Este proceso de adjunción al verbo seguramente aceleraría la gramaticalización de la partícula y permitiría que se convirtiera en un subordinante con funciones gramaticales relacionadas más o menos directamente con el significado etimológico de manera.

3. El uso de *bait-* en oraciones no subordinadas

El prefijo *bait-* aparece generalmente en oraciones subordinadas, pero en los textos más antiguos se documenta también en oraciones independientes con unos usos paralelos a los que asume el *sí* preverbal del occitano y el catalán. Este uso de *bait-*, calificado de discursivo por Krajewska (2018: 350), aparece normalmente en el segundo término de oraciones coordinadas copulativas:

- (3) a. baina errak solament hitza, *eta* sendaturen *baita* ene muthilla.
solamente di la palabra, y mi criado sanará. (Leizarraga, *Testamentu*: Mat 8:3)
- b. Ene alaba orain hil izan duk: baina ethoririk ezarrak eure eskua haren gainean, *eta* biziko *baita*.
Mi hija acaba de morir; mas ven y pon tu mano sobre ella, y vivirá. (Leizarraga, *Testamentu*: Mat 9:18)
- c. zaude ixilik, zoaz horrat *eta* hobe *baitate*
¡Cállate, marcha ya y será lo mejor! (Etxepare, *Primitae*: XII.24)

La construcción es habitual en Leizarraga y también se documenta en Etxepare y Axular. El uso de *bait-* en estas construcciones se explica fácilmente si se asume que procede de un adverbio demostrativo de manera. Como ocurre con los pronombres y los determinantes demostrativos (*hau* ‘esto/ese’, *hori* ‘eso/ese’, *hura* ‘aquello, aquel’, en euskara), los adverbios de manera pueden usarse con un significado deíctico (deixis exofórica) para referirse a entidades vinculadas al acto de habla, o bien con un significado fó-

rico (de deixis endofórica), para establecer relaciones con constituyentes aparecidos previamente en el discurso (anáfora) o que se introducen a continuación (catáfora). Y como ocurre también con los pronombres y determinantes demostrativos,⁷ los demostrativos de manera pueden experimentar procesos de gramaticalización a partir de estos usos fóricos. Asumiendo que inicialmente *bait-* tiene el significado de un adverbio de manera, los ejemplos de (3) se pueden explicar a partir del uso anafórico de *bait-* y de las inferencias de causalidad que emergen en determinados contextos discursivos. Nótese que en los ejemplos anteriores se puede interpretar que el prefijo retoma anafóricamente el significado de la oración anterior y establece una relación semántica de causalidad entre las dos oraciones coordinadas (Lafon, 1999 [1973]: 36, Krajewska, 2018: 351). De hecho, esta es la función que aparece plenamente convencionalizada en el conector ilativo del occitano y catalán antiguo *sí que* (DCVB, s.v. *sí*⁴; DECat, s.v. *sí*; Jensen, 1994: 327),⁸ y de los paralelos *así que* y *de esta manera* en español. En ejemplos como (3a y b), se puede interpretar que la oración con *bait-* expresa una consecuencia esperada, natural de lo indicado en la primera ('y de esta manera'). En (3c), por otra parte, se interpreta que la oración con *bait-* introduce una explicación o una justificación de lo dicho en la primera oración ('y/porque así será mejor').

El adverbio preverbal *sí* asume también una función semejante en occitano y catalán, como puede observarse en los ejemplos catalanes de (4a y b).

- (4) a. Certa cosa és que·l nostre naximent se féu per vertut de Déu, car no·s volien bé nostre pare ni nostra mare, e *sí* fo volentat de Déu que nasquem en aquest món.
Es cierto que nuestro nacimiento se hizo por virtud de Dios, pues nuestro padre y nuestra madre no se querían bien, y así ('de manera que') fue voluntad de Dios que nacíéramos en este mundo. (Jaume I, *Fets*: 28r)
- b. La batayla fo molt fort et cruell; mas a la fin tots los ffranchs levaren ·l· crit, et cridaren: —Aragon! Aragon!—; e *sí* preseren tan gran vigoria que·ls turchs se venseren.

⁷ La formación del artículo en románico (por ejemplo, ILLUM 'aquel' > *el*, en castellano) y en euskara (*lagun ha(r)* 'aquel compañero' > *laguna* 'el compañero') es un ejemplo claro de la gramaticalización del determinante demostrativo. Sobre este proceso de gramaticalización en euskara, v. Manterola (2015).

⁸ El uso ya plenamente gramaticalizado de *sí que*, substituido después por *així/aissi que*, se puede observar en el ejemplo catalán de (i) o en el occitano de (ii).

(i) e ferí·l per l'escut, *sí que* la lança féu volar en peces.
y lo hirió en el escudo, de manera que hizo volar la lanza en trozos (*Curial*: 188 [xva])

(ii) mas Joris se redopta ... *si que* s'es de la cocha decebratz
Pero Joris tuvo miedo... de manera que dejó la multitud de la batalla (*Croisade Albi-geose*: 182.16)

La batalla fue muy fuerte y cruel; pero finalmente todos los francos dieron un grito y dijeron: —¡Aragón! ¡Aragón!—; y así ('de manera que') consiguieron una victoria tan grande que los turcos fueron derrotados. (Muntaner, *Crònica*: 114ra)

El occitano presenta usos semejantes, pero va más allá en el proceso de gramaticalización y, como ocurre también en francés antiguo, puede utilizarse solo, sin la conjunción copulativa, y con un significado próximo al de esta (Jensen, 1994: 317):

- (5) a. Fez sos mes segre, *si·l*z fez metre e preso
Persigüó a los mensajeros y los hizo meter en prisión (*Boeci*: Appel 105.59)
- b. Ven acorren *si·l* pren per lo taló
Va corriendo y lo coge por el talón (*ib.*, 105.59)

El punto final de este itinerario de gramaticalización se encuentra en rumano, donde la conjunción copulativa no se expresa con un derivado de ET sino con *și* (derivado de SIC).

Además de aparecer en oraciones coordinadas, *bait-* se documenta también en oraciones principales precedidas de una subordinada o de una construcción adverbial, generalmente de valor temporal como en los ejemplos siguientes, que tomamos de Krajewska (2018: 350-356):

- (6) a. eta gero dauginian ene eriotzia, / arimaren partitzeko oren izigarria, / ordu hartan behar *baitut* eman kondu hersia, / egin oroz rezebitu neure merexituia.
y luego, cuando llegue mi muerte, / la terrible hora de la partida del alma, / en ese momento tendré de rendir severas cuentas / recibir lo merecido por mis acciones (Etxepare, *Primitiae*: 1.433-436)
- b. Beraz behar erauen eman ene dirua kanbiadorei, eta ethorririk nik rezebitu *bainukeen* neurea lukururekin.
debías haber dado mi dinero a los banqueros, y al venir yo, hubiera recibido lo que es mío con los intereses. (Leizarraga, *Testamentu*: Mat 25:27)
- c. Baina eskandaliza eztitzagunzat, itsasora ioanik, egotzak amua: eta lehen iganen den arraina har ezak, eta haren ahoa irekirik eridenen *baituk* estatara bat: harturik hura eman iezek enegatik eta hiregatik.
Sin embargo, para no ofenderles, ve al mar, y echa el anzuelo, y el primer pez que saques, tómalo, y al abrirle la boca, hallarás un estatero; tómalo, y dáselo por mí y por ti. (Leizarraga, *Testamentu*: Mat 17:27)

- d. Adanek anhitz fabore eta abantail errezibitu zuen Iainkoaganik, eta gero heken guztien buruan, zuhaitz bat seiñalatu *baitzioen*, bertze guztietarik bai, baiña haren fruitutik etzezala ian.
Adán recibió de Dios muchos dones y prerrogativas, y luego a la postre Dios le señaló un árbol diciéndole que comiera de todos los demás, excepto del fruto de aquel árbol. (Axular, *Gero*: 38)

En este contexto, la función de *bait-* mantiene puntos de contacto con la analizada hasta ahora, dado que aporta un significado «continuativo», de secuenciación narrativa, próximo al de un *entonces* ilativo (DCVB: s.v. *sí*⁶). Ejemplos paralelos de este uso «continuativo» se encuentran en catalán (7a-c) y occitano (7d y e):

- (7) a. e après *sí* la abressà e la basà
Y después (sí) lo abrazó y lo besó (*Xalabín*: 113)
b. E pensant-se que negun remey no podia donar a la sua voluntat, *sí* perdé lo menjar e lo dormir
Y pensando que no podía poner remedio alguno a su voluntad, (sí) dejó de comer y de dormir (*Xalabín*: 56)
c. Com ella fon tornada en son recort, a l'obrir dels hulls que féu, *sí* dix: —És mort aquell qui té la mia ànima cativa?
Cuando ella volvió en sí, al abrir los ojos, (sí) dijo: —¿Está muerto aquel que mi alma cautiva? (Martorell, *Tirant*: 919)
d. Bobes quan (lo) vi *si* lo vay abrasier
Bobes, cuando lo vió, (sí) lo abrazó (*Daurel et Beton*: v. 70)
e. can lo dux pren sas armas... *si* fa tota la terra... tremir
cuando el dux coge sus armas... (sí) hace toda la tierra... temblar (R. de Vaqueiras: 3.7)

4. De la anáfora a la subordinación

Dejando de lado los contextos analizados en el apartado anterior, el prefijo *bait-* se documenta ya desde los primeros textos, como una marca de subordinación de carácter polifuncional (Lafitte, 1979 [1944]: 405-408; OEH: s.v. *bait*; Oyharçabal 1987: 247-255; Krajewska, 2018: 305-350). Se utiliza en las subordinadas causales, en las relativas, en las consecutivas y en algunas substantivas. Y puede aparecer solo o acompañado de un interrogativo, que asume la función de conjunción o de pronombre relativo a imitación de la sintaxis románica. No es extraño, en este sentido, que Lafon (1999 [1973]: 38) afirmara que *bait-* «indique qu'une forme verbale est en relation avec une autre» o que Villasante (1982: 381) lo caracterizara como un «relacionante general» equiparable al *que* del castellano.

La mayoría de contextos en los que aparece *bait-* como subordinante tienen en común el hecho de que la subordinada presenta un carácter asertivo o

presupuesto; esto es, expresa una situación que se presenta o se asume como verdadera, y que, en palabras de Lafon (1999 [1966]: 674) «n'exprime pas une fin, un ordre ou un voeu, et qui ne sont pas allocutives». Si se acepta que *bait-* procede de un demostrativo de manera, este comportamiento se puede explicar como un rasgo de «persistencia», esto es, de continuidad de una propiedad del significado etimológico en la forma gramaticalizada. La persistencia, de hecho, es una característica habitual en los procesos de gramaticalización (Hopper, 1991). Además, una parte importante de estas funciones parecen estar vinculadas con el significado de manera, como demuestra el hecho de que algunas de estas funciones reaparezcan en los derivados de *SIC* y de sus formas reforzadas, en los derivados del interrogativo y relativo de manera *QUOMODO* o bien en construcciones en las que se combinan los dos elementos (por ejemplo, *sí com* y *aissí/així com* en occitano y catalán). Partiendo de esta idea, se puede pensar que *bait-* mantuvo inicialmente el significado de manera y entró en algunos procesos de gramaticalización paralelos a los que experimentaron los derivados románicos de *SIC* y *QUOMODO*.

Como se ha apuntado en el apartado anterior, los usos de *bait-* en oraciones principales se pueden explicar a partir de un proceso de gramaticalización habitual en los demostrativos de manera, que va de la deixis a la anáfora, y de la manera a la conexión textual. Un proceso más intenso de gramaticalización pudo acabar convirtiendo este tipo de conectores en una conjunción copulativa, como de hecho ocurrió en rumano con *și*, o bien en un subordinante, como ocurrió en latín con la conjunción condicional *si* o en algunos dialectos alemanes con el uso de *so* ‘así’ como relativo (König, 2015).

Por otra parte, la afijación de *bait-* al verbo en euskara, bien pudo favorecer este proceso y abrir la puerta a la polisemia del prefijo, dado que la polisemia es una característica que también se encuentra en los sufijos de subordinación *-(e)la* y *-(e)n* (Artiagoitia & Elordieta, 2016). Como afijo de subordinación, de hecho, *bait-* asume algunas funciones paralelas a los sufijos *-(e)n* y *-(e)la* y se encuentra en distribución complementaria con ellos, de manera que la aparición del prefijo en una forma verbal excluye la de los sufijos.

Los límites de este trabajo nos impiden analizar las distintas funciones que *bait-* puede tener como subordinante.⁹ Nos limitaremos, por lo tanto, a analizar una de estas funciones; concretamente, el uso de *bait-* en las construcciones causales, que es el que más vitalidad ha mantenido hasta ahora y el que se ha incorporado a la lengua estándar.

⁹ Remitimos, para este análisis, al trabajo ya citado de Krajewska (2018), que parte de una importantísima documentación histórica y desarrolla la hipótesis de que las distintas funciones de *bait-* se pueden explicar a partir de un uso originario como demostrativo de manera.

5. Construcciones causales con *bait-*

Como ocurre en las subordinadas relativas, en las causales el prefijo *bait-* puede aparecer solo (8a) o bien precedido de un interrogativo (*zeren* ‘de qué, por qué’, *zergatik* ‘porqué’, *nola* ‘cómo’) usado como conjunción (8b).

- (8) a. Baiña nik uste dut ezen etzela halako sentenziaren emaiteko premiarik, bera *baitago* emana.
Pero yo pienso que no había necesidad de dar tal ley, *pues* por sí está dada. (Axular, *Gero*: 334)
- b. O heuskara, lauda ezak Garaziko herria, / *zeren* hantik ukhen *baituk* behar duian thornuia.
¡Oh euskara, ensalza el país de Garazi! / *pues* has recibido de allí el rango que mereces. (Etxepare, *Primitae*: xv.2-3)

Actualmente las causales con *bait-* se emplean sobre todo sin conjunción. En la lengua estándar, generalmente se utiliza en las causales que funcionan como adjuntos periféricos y que se sitúan en el margen derecho, separadas por una inflexión tonal de la oración principal.¹⁰ Estas causales tienen un carácter explicativo (*EGLU*, 2005: 161-165) e introducen una explicación o justificación de lo que se expresa en la oración principal (9a), del acto de habla que realiza el emisor mediante la oración principal (9b), del razonamiento que le conduce a aseverar una cosa (9c) o del uso que hace de un determinado término (9d).¹¹

- (9) a. Hainbeste jenderen artean ezin zuen agertokia ikusi, txikia *baitzen*.
Entre tanta gente no podía ver el escenario, pues era pequeño.
- b. Joan zaitez ja, trena galduko *baituzu*.
Vete ya, que perderás el tren.
- c. Inor ez dago etxean, argiak ez *baitaude* piztuta.
No hay nadie en casa, porque la luz está apagada.
- d. Kanuto, halaxe deitzen *baitiogu*, aurkitu dut Bilboko jaietan.
Encontré a Kanuto, porque así le llamamos, en las fiestas de Bilbao.

El prefijo *bait-* también puede aparecer en las causales internas, esto es, en las que funcionan como adjuntos circunstanciales y expresan razones o motivos (*EGLU*, 2005: 161-162). Los rasgos sintácticos que más claramente las caracterizan es que pueden utilizarse como respuesta a una interrogativa

¹⁰ En este trabajo partimos de la clasificación de las oraciones causales utilizada por Hualde & Pérez Saldanya (2019), que tiene en cuenta criterios sintácticos, semántico-pragmáticos e informativos.

¹¹ Agradezco a Alaitz Imaz y a Leiane de Madariaga, hablantes de dialectos en los que se usa *bait-*, su ayuda para delimitar los usos de *bait-* y la gramaticalidad de ejemplos como los utilizados en este apartado del trabajo.

causal (10a) y pueden aparecer dentro del alcance de la negación de la oración principal (10b).

- (10) a. Zergatik esan dizut hori? -Arduratuta *bainago*.
¿Por qué me dices eso? Porque estoy cansado.
b. Ez zen ezkondu Joanekin aberatsa *baitzen*.
No se caso con Juan porque fuera rico (adaptada del mapa 1794 de *EHHA*)

En esta función, sin embargo, *bait-* está perdiendo vitalidad y no suele aparecer en la lengua estándar, dado que las gramáticas de orientación prescriptiva desaconsejan su uso y recomiendan el del sufijo compuesto *-(e)lako* (Zubiri & Zubiri, 2012: 751; *EBE*: 315-316).¹² También está perdiendo vitalidad el uso de *bait-* en las causales externas antepuestas, es decir, en las causales periféricas que aparecen en posición de tema, contienen información conocida o secundaria, y como ocurre con las externas pospuestas, introducen explicaciones o justificaciones:¹³

- (11) Berandu *baitzen*, bilera atzeratzea erabaki zuten.
Como era tarde, decidieron posponer la reunión.

En los textos más antiguos el prefijo *bait-* tenía un carácter polifuncional y podía aparecer, sin ninguna restricción, en todas las clases de causales, solo o en correlación con una conjunción causal. Así, podía utilizarse en las causales externas pospuestas, como en los ejemplos ya citados de (8), y en las externas antepuestas, como en (12):

- (12) a. Ene alaba, igurikazu oraiño aphur bat, ni zahartu naiz, sarri hilen naiz, eta orduan guztiak zerorri geldituko *baitzaizkitzu*, zerorrek eginen duzu plazer duzuna.
Hija mía, espera aún un poco, yo ya me he hecho vieja, pronto moriré, y entonces, como todos los bienes quedarán para ti, tú podrás hacer con ellos lo que te agrada. (Axular, *Gero*: 160)
b. Eta *zeren* orai zuk, jauna, noble eta naturazkoak bezala, *baituzu* estimatzen, goratzen eta ohoratzen heuskara, zuri, neure jaun eta jabia bezala, igorten darauritzut heuskarazko kopla batzu ene ignoranziaren araura eginak.
Y puesto que ahora Vos, señor, como caballero noble y nativo, estimáis, ensalzáis y honráis el euskara, yo, como a mi dueño y señor, os envío unas coplas vascas compuestas a tenor de mi ignorancia (Etxepare, *Primitae*: carta-dedicatoria)

¹² Unas conclusiones semejantes se extraen de los mapas dialectales 1794 y 1795 de *EHHA*, que hacen referencia a la manera como se expresa en euskara, respectivamente, una causal interna y una externa asertiva.

¹³ En este contexto, en las hablas más meridionales que mantienen el uso de *bait-* es más normal el uso del sufijo *-(e)nez* solo o, menos habitualmente, seguido de la posposición *gero*: *Berandu zenez (gero), bilera atzeratzea erabaki zuten*.

- c. *Nola* Iainkoaren zerbitzatzeko bidea, gogotik dagoenarentzat, *baita* plaun eta zabal, ezluke nahi Deabruak zabaltasun hari beha giniazon; baina zenbait mehartasun eta buruz gora ere baitu, hura nahi luke ikhus genezan.

Como el camino del servicio divino es llano y anchuroso para el que lo corre a gusto, el diablo no quisiera que reparásemos en dicha anchurosidad; mas como también tiene un algo de angosto y empinado, lo que quiere es que miremos a esto. (Axular, *Gero*: 334)

Y también se utilizaba en las causales internas, como en (13):

- (13) a. Ordea nolatan eztuzue egiten? Ezin *baita*idikezue.
 Pero, ¿por qué no lo cometéis? *Porque* no podéis. (Axular, *Gero*: 119)
- b. Zergatik ene lengoajea eztuzue aditzen? *zeren* ezin enzun *baiti*-rokezue ene hitza.
 ¿Por qué no entendéis mi lenguaje? *Porque* no podéis escuchar mi palabra. (Leizarraga, *Testamentu*: Ju 8: 43)

Las causales con *zeren* o *zergatik* ‘porque’ no presentan ninguna restricción; las causales con *bait-* solo, tampoco, aunque inicialmente aparecen sobre todo antepuestas, y la anteposición es también habitual en las causales con *nola* ‘como’ (Krajewska, 2018: 315, 386). Este comportamiento inicial se puede explicar fácilmente si se tiene en cuenta el origen de cada tipo de construcción.

Los subordinantes de manera son una fuente léxica habitual en la formación de conjunciones causales en las lenguas occidentales (Kortmann, 1977: 195-197), como muestran los derivados románicos de QUOMODO o la conjunción causal *as* del inglés. La gramaticalización de estos subordinantes como conjunciones causales se produce en contextos en los que la subordinada aparece en posición de tema, desligada del predicado de la oración principal; esto es, en contextos del tipo *Como a ti te gustaba, (así) lo hice*, en los que sin el correlato *así* es posible interpretar que la subordinada antepuesta tiene un significado causal (Pérez Saldanya, 2014: 3576-3579; Hualde & Pérez Saldanya, 2019: 338). La anteposición es, por lo tanto, un rasgo de persistencia del contexto puente en el que se produce la gramaticalización y por eso generalmente se usan antepuestas, aunque progresivamente pueden desprenderse de esta restricción. La preferencia de las causales con *nola... bait-* por la anteposición es, por lo tanto, un rasgo vinculado al significado modal del interrogativo usado como conjunción. Y la preferencia inicial de las causales con *bait-* solo por la anteposición se puede explicar de manera paralela si se acepta que el significado etimológico de *bait-* es también modal. Finalmente, el carácter polifuncional de *bait-* con conjunciones como *zeren* o *zergatik* se debe al hecho de que estas conjunciones tienen un significado cau-

sal léxico, que las habilita para usarse en cualquier subordinada causal, como ocurre también con las conjunciones formadas a partir de preposiciones del tipo *por* en las lenguas románicas: cast. *porque*, fr. *parce que*, etc. (Hualde & Pérez Saldanya, 2019: 328-333). Tanto *zeren/zerгатik bait-* como las conjunciones románicas con preposiciones del tipo ‘por’, inicialmente se usan en todas las causales, aunque progresivamente pierden vitalidad en las temáticas antepuestas.

El uso de *bait-* con *zeren/zerгатik* no se puede justificar a partir de un significado modal inicial, pero sí a partir del alto grado de gramaticalización que había experimentado *bait-*. En occitano y catalán, por ejemplo, las conjunciones causales paralelas constan de dos constituyentes: un sintagma preposicional con la preposición causal *per* y un pronombre fórico (*per ço* ‘por eso’, *per tal* ‘por tal’) seguido de un subordinante muy gramaticalizado (*car* o *cor*, *que*, y también *com* en catalán). La combinación de estos dos constituyentes da lugar a locuciones del tipo *per ço car*, *per ço que*, *per tal com*, *per tal car*, etc. (Jensen, 1994: 326-327; Pérez Saldanya & Pineda, en curso). Como ocurre con *bait-*, la conjunción final de estas locuciones (*car*, *que* o *com*) también puede utilizarse sola en subordinadas causales. Además, los dos constituyentes de la locución aparecen generalmente seguidos (15a y b), pero la lexicalización no es completa y es igualmente posible que se intercale algún elemento (15c y d) o que el sintagma preposicional no se repita en el segundo término de construcciones coordinadas (15e).¹⁴

- (15) a. reprengheren-lo molt *per ço com* se era levat del lit sens consentiment d’ells
lo reprendieron mucho porque se había levantado de la cama sin su consentimiento (Martorell, *Tirant*: 754)
- b. *per so car* gen m’acolhitz, vos serait francs
como me acogisteis gentilmente, os seré franco (G. de Bornelh 56.46)
- c. E *per ço*, mossènher molt magnífich, *com* som stats informats..., vos pregam...
Y como, monseñor muy magnífico, hemos sido informados..., os rogamos... (*València* II: 266)
- d. *per so* sospir *car* mouta gens ahura de malvestat
y suspiro porque mucha gente toma placer en la maldad (Marca-bru: 9.5)
- e. —No’s pensetz que’m plor *per so car* se’n va, mas *cor* se’n va ans de mi.
No os penséis que llo ro porque se va, sino porque se va antes que yo. (*Vides*: 402)

¹⁴ Los ejemplos (15a, c y e) pertenecen al catalán, y los ejemplos (15b y d) al occitano.

Una cosa semejante pudo ocurrir en euskara y por eso, conjunciones como *zeren* o *zergatik* pueden usarse en correlación con *bait-* y con *-(e)n*, que también se documenta en autores orientales (Villasante, 1981, 1982: 385-386). Notemos, para acabar, que en contextos de coordinación, la conjunción aparece en muchos casos solo en el primer término de la coordinada, como en el fragmento que encabeza este artículo y que ahora repetimos completo:

- (16) *Zeren* baskoak *baitira* abil, animos eta jentil, eta hetan izan *baita*, eta *baita*, *zientzia* guzietan letratu handirik, miraz nago, jauna, nola batere ezten asaiatu bere lengoaje propriaren faboretan heuskaraz zerbait obra egitera eta eskributan imeitera, *zeren* ladin publika mundu guzietara berze lengoajiak bezala hain eskribatzeko hon dela.

Como los vascos son diestros, valientes y gentiles, y como ha habido, y como hay entre ellos grandes letrados en todas las ciencias, estoy atónito, señor, de que ninguno haya intentado componer y escribir en pro de su propia lengua alguna obra en euskara, a fin de que fuera notorio a todo el mundo que es lengua tan apta como las demás para ser escrita. (Etxepare, *carta-dedicatoria*)

Este uso tal vez pudo favorecer la progresiva independencia de *bait-* y su uso en todo tipo de causales.

6. Conclusiones

El prefijo verbal *bait-*, característico de los dialectos orientales, aparece plenamente gramaticalizado en los primeros textos, en los que funciona como subordinante polifuncional. El paralelismo formal y funcional que existe entre las formas *si*, *sīc* y *acsīc* del latín y las formas *ba-*, *bai* y *bait-* del euskara parece sugerir que estas últimas pudieron experimentar procesos de gramaticalización y de refuerzo semejantes a las latinas. En latín la conjunción condicional *si* proviene de un adverbio de manera ('así'). Y de este adverbio surge la forma reforzada clásica *sīc* (a partir de la cual se forma el adverbio de polaridad afirmativa en muchas lenguas románicas) y la forma tardía *acsīc* (de la que derivan los adverbios demostrativos del tipo *así*). De manera semejante, se puede pensar que a partir de la partícula *ba*, que se mantiene como prefijo condicional y enfático, surgió el adverbio afirmativo *bai*, por afijación a una forma verbal y con un significado inicial equivalente al de *así*; y que de esta forma, por un nuevo proceso de afijación, surgió el prefijo de subordinación *bait-*.

Esta hipótesis se puede ver avalada por el hecho de que el adverbio *sí* del occitano y el catalán antiguo presenta algunos usos paralelos a los que tiene *bait-* en los primeros textos. En las tres lenguas estas partículas se utilizan

con funciones próximas a las de un conector ilativo o continuativo, que se pueden explicar a partir de un proceso de gramaticalización habitual en los demostrativos de manera, que va de la deixis a la anáfora y de la manera a la vinculación causal o a la secuenciación.

Partiendo de la idea de que en esta función *sí* y *bai* ocupan una posición preverbal, en estricta adyacencia al verbo, la diferente evolución de estas partículas se explica por las características tipológicas de cada lengua. El carácter aglutinante del euskara permitió la afijación de la partícula al verbo y facilitó que pudiera experimentar una gramaticalización rápida y más intensa, semejante a la que presentan los otros afijos de subordinación. En estos usos de *bait-* como subordinante, la oración subordinada tiene, en general, un carácter asertivo o presupuesto, que se puede explicar como un rasgo de persistencia del valor etimológico de un demostrativo de manera. Además, una parte importante de estas funciones parece estar vinculada con el significado de manera. En el caso de las subordinadas causales, por ejemplo, *bait-* presenta usos paralelos a la conjunción causal *com* del occitano y el catalán (derivada de QUÓMODO ‘cómo, de la manera que’), que en catalán antiguo se utiliza también en locuciones del tipo *per ço/tal com* ‘porque’, en alternancia con otras conjunciones altamente gramaticalizadas, propias igualmente del occitano (*per ço car, per ço que*).

En las lenguas románicas que han estado históricamente en contacto con el euskara, la gramaticalización de *sí* fue más intensa en occitano que en español. Una diferencia geográfica semejante, tal vez, se dio en el caso de *bait-* y explica el uso de *bait-* en los dialectos que han mantenido un mayor contacto con la lengua de oc.

Corpus

Axular, *Gero* = Pedro de Axular, *Gero (después)*, introducción, edición y traducción de Luis Villasante, Barcelona, Juan Flors editor, 1964.

CICA = *Corpus Informatitzat del Català Antic*. [En línea: <http://www.cica.cat/>]

Etxepare, *Primitae* = Bernard Etxepare, *Lingae Vasconum Primitae*, Bilbo, Euskaltzaindia.

Leizarraga, *Testamentu* = Joanes Leizarraga, *Iesus Krist gure Iaunaren testamentu berria*, edición de Klasikoen Gordailua. [En línea: <https://klasikoak.armiarma.eus/>]

Bibliografía

Artiagoitia, X. & A. Elordieta, 2016, On the semantic function and selection of Basque finite complementizers, in K. Boye & P. Kehayov, *Complementizer Semantics in European Languages*, Berlin, De Gruyter Mouton, 379-412.

- DCVB = Alcover, A. M. & F. de B. Moll, 1930-1962, *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca, Editorial Moll, 10 vols. [En línea: <http://dcvb.iecat.net/>]
- DECat = Coromines, J., 1980-2001, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial.
- EBE = Euskaltzaindia, 2018, *Euskara batua eskuliburua (EBE). A-tik Z-ra zailantza eta argibideak*, Bilbo, Euskaltzaindia. [En línea: www.euskaltzaindia.eus]
- EGLU = Euskaltzaindia, 2005, *Euskal gramatika lehen urratsak: Lehen urratsak-VI*, Bilbo, Euskaltzaindia. [En línea: www.euskaltzaindia.eus]
- EHHA = *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*. [En línea: www.euskaltzaindia.eus]
- Elordieta, A., 2001, *Verb Movement and Constituent Permutation in Basque*, Tesis doctoral, Leiden University.
- Ernout, A. & F. Thomas, 1984 [1951], *Syntaxe Latine*, Paris, Éditions Klincksieck.
- Etxepare, R., 2001, NZ-bait izenordain zehaztugabeen jatorriaz, *Lapurdum* 6, 93-117.
- , en curso, From free relatives to indefinites pronouns in Basque, or how can anyone end up being someone.
- Hopper, P. J., 1991, On some principles of grammaticalization, in E. C. Traugott & B. Heine (eds.), *Approaches to Grammaticalization*, vol. I, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 17-36.
- Hualde, J. I. & J. Ortiz de Urbina (eds.), 2003, *A Grammar of Basque*, Berlin/New York, De Gruyter Mouton.
- & M. Pérez Saldanya, 2019, Grammaticalization Processes in Causal Subordination, in A. Berro, B. Fernández & J. Ortiz de Urbina (eds.), *Basque and Romance*, Leiden/Boston, Brill, 317-345.
- Jensen, F., 1994, *Syntaxe de l'ancien occitan*, Tübingen, Max Niemeyer.
- König, E., 2015, Manner deixis as source of grammatical markers in Indo-European languages, in C. Viti (ed.), *Perspectives on Historical Syntax*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 33-60.
- Kortmann, B., 1997, *Adverbial Subordination. A Typology and History of Adverbial Subordinators Based on European Languages*, Berlin/New York, De Gruyter Mouton.
- Krajewska, D., 2018, *Euskararen sintaxi diakronikorantz: egitura konplexuak / Towards a historical syntax of Basque: complex constructions*, Tesis doctoral, UPV/EHU.
- Lafitte, P., 1979 [1944], *Grammaire basque (navarro-labourdin littéraire). Édition revue et corrigée*, Donostia, Elkar.
- Lafon, R., 1999 [1966], La particule *bait* en basque: ses emplois morphologiques et syntactiques, in Lafon, 1999, 667-693.
- , 1999 [1973], La langue basque, in Lafon, 1999, 3-55.
- , 1999, *Vasconiana*, edición de J. Haritschelhar & P. Charritton, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Lakarra, J. A., 1996, *Refranes y sentencias (1596): ikerketak eta edizioa*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- , 2013, Euskararen historiaurrearen berreraiketa sakonagorako: forma kanonikoa, tipologia holistikoa, kronologia eta gramatikalizazioa, in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra, & C. Mounole (eds.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Bilzarra*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, 275-324.

- , 2018, La prehistoria de la lengua vasca, in J. Gorrochategui, I. Igarua & A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*, Eusko Jaurlaritza, Vitoria-Gasteiz, 23-244.
- Manterola, J., 2015, *Euskararen morfologia historikorako: artikuluak eta erakusleak / Towards a history of basque morphology: articles and demonstratives*, Tesis doctoral, UPV/EHU.
- Mounole C. & J. A. Lakarra, 2018, El euskera arcaico, in J. Gorrochategui, I. Igarua & A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*, Eusko Jaurlaritza, Vitoria-Gasteiz, 369-508.
- OHE = Euskaltzaindia, *Orotariko Euskal Hiztegia*. [En línea: www.euskaltzaindia.eus]
- Oyharçabal, B., 1987, *Étude descriptive de constructions complexes en basque, propositions relatives, temporelles, conditionnelles et concessives*, Tesis doctoral, Université de Paris VII.
- Pérez Saldanya, M., 2014, Oraciones causales, in C. Company (dir.), *Sintaxis histórica de la lengua española. Tercera parte: Preposiciones, adverbios y conjunciones. Relaciones interoracionales*, vol. 3, Ciudad de México, Universidad Nacional de México/Fondo de Cultura Económica, 3447-3610.
- & A. Pineda, en curso, Les construccions causals i finals, in J. Martines, M. Pérez Saldanya & G. Rigau (eds.), *Gramàtica del català antic*.
- Rijk, R. P. G. de, 1969, Is Basque an SOV language?, *Fontes Linguae Vasconum* 3, 319-352.
- Trask, R. L., 1997, *The history of Basque*, London/New York, Routledge.
- Villasante, L., 1981, Las oraciones causales en Axular (I): La construcción de *zeren* con partícula que modifica el verbo, *Fontes Linguae Vasconum* 37, 9-18.
- Villasante, L., 1982, Las oraciones causales en Axular (IV): Oraciones causales construidas a base de *bait* solo, *Fontes linguae vasconum* 40, 359-386.
- Zuazo, K., 2014, *Euskalkiak*, Donostia, Elkar.
- Zubiri, I. & E. Zubiri, 2012, *Euskal Gramatika Osoa*, Bilbo, Ikasbook.

Euskara estandarrak bernakularizazio aldian¹

Elixabete Perez Gaztelu
Deustuko Unibertsitatea

Miren Azkarate
UPV/EHU

Dena dela, estandarra, literatura euskalkiak, herri hizkerak, hizkera teknikoak eta gazte hizkera ere ez dira hizkuntzaren osagai bakarrak; hori baino askoz zabalagoa da eta, jakina, hizkuntza sendo eta osasuntsu egongo bada, bere osotasunean landu eta garatu behar da.

(Zuazo, 2005: 207)

Laburpena

Estandarizazioak berezkoa duen uniformetasuna bilatzearen eta aldakortasunaren ugaritasunaren arteko harreman-tirabirei buruzko hainbat auzi aurkezten dira, normalizazioaren eta bernakularizazioaren testuinguruan kokatuta. Euskara batuaren eta euskalki eta toki-hizkeren harremanak aztertzen dira 1 eta 2 puntuetan, aldaera bakoitzaren erabilesparuari (etxea, eskola, hedabideak) eta adierazteko bideari (idatzia, ahozkoa) begiratuta. Batik bat erreparatzen zaio estandarretik urrutien dagoen euskalkiaren eta batuaren arteko erlazioari. Hirugarren atalean estandarizazioari eta bernakularizazioari heltzen zaio. Puntu honetan sakontzen da bernakularizazio joerak egun tipologia ugariko euskal hiztunen jokamolde eta pertzepzioan eta hedabide orokorretan duen eraginean. Aldakortasuna ardatz geografikoari ez ezik ardatz funtzionalari ere atxikitzen zaionez gero, laugarren atalean ahozko euskara batuaren aldaera informalak eratzeko izan diren proposamenen berri ematen da. Amaitzeko, euskararen aldaera guztietan sakontzeko eta erabilesparruak adostasunez finkatzeko proposamena egiten da.

Hitz gakoak: estandarizazioa, bernakularizazioa, euskara batua, euskalkiak, toki-aldaerak.

¹ Egileek lan honetarako jasotako dirulaguntza eskertzen dute: Elixabete Perez Gazteluk, Eusko Jaurlaritza- IT1212-19 (2019-2021); Miren Azkaratek, Eusko Jaurlaritza- IT1169-19 (2019-2021).

1. Sarrera. Euskara batua, aldaera estandarra, normalizazio aldian

Badira berrogeita hamar urte baino gehiago euskarak aldaera estandar bat eratzeari ekin ziola; hau da, funtzio formalak bete nahi dituen edozein hizkuntzak behar duen aldaera bateratua lantzeari. 1960ko hamarkadatik honako lana aski ezaguna delakoan (cf, beste batzuen artean, Zuazo, 2005, Hualde eta Zuazo, 2007, Salaburu, 2015), hain ezagunak ez diren (edo gutxiagotan aipatu diren) zenbait konturi heldu nahi diogu lan honetan.

Alde batetik, aldaera estandarrek uniformetasuna sustatu eta aldakortasuna desagerrarazteko motibazio soziopolitikoa izaten du oinarrian (Milroy, 1992: 130). «Standard languages as the products of this process represent unified and centralized linguistic systems» (Deumert, 2002: 2). Aldaera estandarrek, bestalde, idatzian oinarritzen dira (Kloss, 1967). «Standard languages initially stem from a reflection on written language» (Costa, De Korne eta Lane, 2017: 6). Euskal Herrian, hizkuntzak bizirik irauteko aukera bakarra zelako ziurtasuna izan zen motibazio soziopolitikoa, Mitxelenak (1968) Arantzazun argi asko esan bezala. Eskola izaten da aldaera estandarra zabaltzeko bide nagusia (Mitxelenak ere «irakaste-lanean dugu beharrenik batasun hori» esan zuen); baina ez dira hedabideak ere bazterrean utzi behar; hedabideek, jakina, ahozko estandarra, ahozko aldaera bateratua ere eskatzen dute. Gurean, Euskara Batuaren Ahoskera Zaindua onartu zuen Euskaltzaindiak 1998an. Euskal fonemen tradizioaren araberrako ahoskera gomendatzen da arau horretan, baina aldakortasunari ere atea irekitzen zaio: bai euskalki barneko aldakortasunari, eta bai euskalki artekoari ere (Oñederra, 2017): ahoskera gomendatuaz gain, bestelakoak ere hartzen dira kontuan erregistro ez hain formaletarako, eta ahoskera modu bat baino gehiago ere onartzen da, esaterako, «in, il» multzoen bustidurari edo <j> grafemaren ahoskerari dagokionez.² Estandar idatzian ere badira aldakortasunaren printzak; Bergarako biltzarreko hainbat erabaki horren lekukoak dira (postposizioen atzizkien aukeran zabaltasuna, esaterako).

Uniformetasuna sustatu eta aldakortasuna desagerraraztea idatzizko (edo ahozko) erabilera formaletarako izan arren, estandarrek dialektoak berdintzea ekarri ohi du askotan. Eta hori bera ari da gertatzen euskararen erabilgarritasun-eremuan (Zuazo, 2014): hiztunen belaunaldi gazteek tokian tokiko berezitasunak (ez guztiak eta ez modu berean leku guztietan)³ galtzen doaz, estandarrekoak

² [bina] vs [bina], edo garaje, erlijio hitzetako <j> ahoskatzeko [x] vs [ʒ].

³ Aurrekoetxearen (2004) azterketan, Bizkaiko Diman eta Gipuzkoako Goierri ez dira alaketak modu berean gertatzen ari. Fonologian, Goierriko helduek (% 98) eta gazteek (% 97) eusten diete berezitasunei; Diman, helduek bai (%87), baina gazteek (% 64) ez horrenbeste. Morfologian, Goierriko helduek eta gazteek % 84 eusten diete eta Diman, helduek % 100 eta gazteek, askoz ere apalago % 51. Sintaxia Diman bakarrik aztertu du Aurrekoetxeak: helduek % 86, gazteek % 43. Lexikoan, berriz, Goierri, oro har, bertako lexiko berezia askoz gutxiago erabili dute hiztunek eta adinean ez dago horrenbesteko alderik (% 60 eta % 40). Diman na-

nagusitzearen (edo estandarreko ezaugarriekin bateratzearen) ondorioz. Horixe erakusten dute, beste lan batzuen artean, Aurrekoetxeak (2004) Diman eta Goierrin eta Haddican-ek (2005) Oiartzunen egindako ikerketek. Harri-garria gertatzen zaio azkenari aldaketaren lastertasuna: belaunaldi bakarrean toki-aldaeraren ezaugarriak batuarenera eraldatu dira.⁴ Baina, bestalde, euskara irakaskuntzako maila guztietan sartzeak hiztun berriak ekarri dizkio hizkuntzari, beren hizkuntza errepertorioan eskolako aldaera estandarra besterik ez duten hiztunak (Ortega, Amorrortu, Goirigolzarri, Urla, 2016). Hiztun berri haueetatik batzuek (tipologia konplexua baita; Ortega, Amorrortu, Goirigolzarri, Urla, 2015) hiztun natiboen toki-aldaera nahi lukete «euskaldun» erabateko sentitzeko eta bada hiztun natiborik berrien toki-aldaeraren gabezia ikusten duenik, hain zuzen, euskaldun izateko ahuldadea. Hala gertatzen zaie beste hizkuntza gutxitu batzuetako hitzunei ere (O'Rourke, Pujolar, Ramallo, 2015).

2. Euskara batua vs euskalkiak eta toki-aldaerak

Estandarrak osatzean, askotan gertatzen da estandarrerako hautatu ez diren aldaerak galtzaile sentitzea; erresistentzia dakar askotan estandarraren sorrerak. «This resistance is likely to be the stronger the greater the language distance within the group» (Haugen, 1966: 68). Ezaguna da euskara batu-rako erdialdeko hizkeren alde egin zela eta bazterretako euskalkiak galtzaile atera zirela. Aldaera estandarrak dituen aukerak murrizteak ere, batasunerako onargarri diren hainbat eta hainbat hitz eta egitura euskalki mailakotzat jotzeak (Salaburuk (1994, 2018) *euskara batu soziologikoa* deitzen dionak), ez dio mesederik egin euskalkien eta batuaren arteko zubiari.

Horren aurrean, eskoletan bizkaiera literarioaren erabilera errebindikatu zuten, nahiz euskalki literarioak ere, bakoitza bere eremuko estandarrak baino ez ziren, Mitxelenak eta Villasantek nabarmendu bezala: «euskalkiak, bestalde, (...) ez dira inoren 'ama hizkuntza'. Batuak dira, nolana ere (...) *standard* bihurtuak zenbait erabilera eta usariotarako» (Mitxelena (1978 [1988: 165])). «Dena dela, lau euskalki literario horiek zer dira? Euskara batu batzuk, idatzizko zereginetan erabiliak izateko sortuak» (Villasante 1988: 225; bai eta 108, 123, 223). Bizkaiera/batua bilakatu zen une batetik aurrera, hegoaldean, eskola-esparrurako corpus-plangintzaren auzigai nagusietako bat (Zalbide, 2011: 368). Behar horri erantzuteko, Eusko Jaurlaritzak eskolan erabiltzeko bizkaieraren ortografia, morfologia eta sintaxia arautu zi-

barmena da adinaren arabera bereizkuntza, lexikoaren alorrean: %94 eta %51eko atxikipena diote helduek eta gazteek, hurrenez hurren, bertako hiztegi bereziari.

⁴ «The speed of these processes of change is perhaps surprising: within a single generation of its broad promulgation, Batua has begun to reshape the dialect in important ways». (Haddican, 2005: 117).

tuen.⁵ Baina gelan edo ikastetxean umeek etxetik zekarten hizkeraren uniformetasuna eskatzen zuen horrek; eta oso leku gutxitan gertatzen zen hori. Eskola-liburuei zegokienez ere, 2000-2008 tartean, % 2 ere ez ziren bizkaieraz argitaratu. «Batua jaun eta jabe da Bizkaian (oro har, *dot* esparruan) ere, euskarazko ikasmaterialgintzari dagokionez» (Zalbide, 2011: 387). Hegoldean egindako ikasmaterialak erabiltzeak ere erraztu egin du Iparraldeko eskoletan euskara batua hedatzea. Nolanahi den, Eusko Jaurlaritza osatu aurretik ere, Eusko Kontseilu Nagusiak hasieratik jarri zuen mahai gainean nola egin behar zuen eskolak etxeko aldaeraren eta estandarraren arteko zubia⁶ (Santamaria, 1979). Auzia hor dago oraindik, ordea. Zuazok (2005: 227 eta hurrengoak), esaterako, aldaera estandarra, batua, lekuan lekura egokitu beharra ikusten du; ez dio bidezko irizten, adibidez, Oionen eta Beran eredu bera erabiltzeari. «(...) arreta handia izan behar dugu ikaslea bizi den herrian erabiltzen ez diren hitz eta egiturekin. (...). Deba ibarrean, esate baterako, zentzugabekeria galanta da tankera honetako euskara irakastea: *Duela bost egun igorri zidaten inprimaki hau Udaletxetik* (Zuazo eta Badihardugu, 2002: 28-29). Berririo ere Salabururen *euskara batu soziologikoa*.

Unibertsitatean ere badira bizkaierak izan dezakeen tokiaz arduratu direnak. Irakaskuntzan, oro har, eredu estandarraren erabilera defendatu arren, Bizkaiko campusetan, inprimaki eta gisa horretako materialetan izango luke sarbidea bizkaierak: «ekintza osagarrietako esku-programa eta propagandan euskara bereziki bizkaierazalea⁷ erabili beharko litzateke eta are euskalkia bera ere» defendatzen du Altonagak (1997: 90). Bere iritziz, normala izan behar luke astegunuen izenetarako mendebaldeko sinonimoak ikustea, izen hedatuenekin tartekatuz, eskola-ordutegietan.

Irakaskuntzaz bestelako eremuetan ere badago, ordea, euskalki ‘estandarren’ errebindikazioa. Bizkaian deigarria gertatzen da zenbait agintari eta arduradunek funtzio formalenetarako ere bizkaiera erabiltzea. Eta Iparraldean ere belaunaldi zaharragoko idazle asko leial zaizkie nafar-lapurterari eta tokian tokiko aldaerei (Hualde eta Zuazo, 2007: 162). Hedabideetan ere, nabarmena da *Herria* aldizkariaren nafar-lapurtera literarioaren aldeko apustua;⁸ behar denean, baita zuberera «batuaren» aldekoa ere (ikus, esaterako, 2019/07/25eko alean «Domingo Garat pastoralaren eskentzeko, gure haidürü da Pagola!» artikulua). Galtzaile izan diren dialektoak mantendu egiten dira; gizarte-nortasuna eta hiztunentzat garrantzitsuak diren balioak sinbolizatzen

⁵ <https://www.euskadi.eus/euskera-bizkaiera/web01-a2heusk/es/>

⁶ Edukian sakontzerik ez dugu, baina oso artikulua mamitsua da, alde askotatik. «Por otra parte, convendrá que la materia del diálogo escolar con los niños (cantos, juegos, fábulas, narraciones, mitos, etc.) sea recogida, en la medida de lo posible del entorno en el que se encuentra emplazada la escuela, de manera que toda esta realidad geográfica, sociológica y humana acompañe al niño en el momento de su incorporación a la misma».

⁷ Gogoan izan Salaburuk *euskara batu soziologiko* deitu zuena.

⁸ <https://herria.eus/aldizkaria/ikusteko>

dituzte eta funtsezkoak dira taldearen kohesiorako (Milroy, 1987). Beraz, funtzio formaletarako, estandar orokorraz gain, estandar mugatuagoak ere baliatzen dira.

Baina horrek ez du agortzen euskara batuaren eta euskalkien arteko auzia, are gutxiago tokian tokiko hizkerena (aldaera bernakularrena, askotan esaten zaion bezala). Izan ere, kontua ez baita batua ala euskalkiak eta tokian tokiko hizkerak, baizik aldaera estandarra eta gainerako aldaerak; guztien beharra du hizkuntza oso batek. «Idazmota edo jenero batzuetarako orain ere, eta agian luzarorako, egokiagoak gerta daitezke euskalkiak euskara batua bera baino, mendez mendeko bildutako kutsu eta lurrun hori dela kausa edo toki jakin bateko hizkeraren hurbiltasunagatik» (Villasante, 1988: 225). Iritzi bereko agertu dira Zuazo eta Badihardugu elkarteak⁹ (2002: 31): «Idazle bati, esate baterako, nobela bat idatzi behar duenean, egoki datorkio lapur eta polizia jendearendako hizkera mota bat izatea, beste bat abokatu eta politika-riendako, eta beste bat hiritar arruntendako».

Euskaltzaindiak (2019) ere behin baino gehiagotan izan du hizpide euskara batuaren eta euskalkien arteko harremana: «Euskara batua, euskalkiak eta tokian tokiko hizkerak» (1979) edo «Adierazpena euskalkien erabileraz, irakaskuntzan, komunikabideetan eta administrazioan» (2004).¹⁰ Bigarren honetan, euskararen aldakortasuna —euskalkien erabilera— jaso nahi izan zuen. Batuaren eta euskalkien erabilera bi irizpide nagusiren arabera banatu zuen: hedaduraren arabera —orokorra izanez gero, batuan, eta mugatua izanez gero, tokian tokikoa—, eta, gehiago azpimarratzea mereziko lukeen, komunikazio egoeraren arabera: erregistro landua —batua nahiz tokian tokikoa izan—, eta erregistro lagunartekoa. Alegia, urte batzuk geroago Oñederrak eta bestek (2015) aldarrikatutako bi ardatzak, «batuari izaera aldakorra airtortzen dioten ardatz geografikoak eta funtzionalak», ahozkoari dagokionez. Bide beretik egin dute Zuazok eta Badihardugu elkarteak (2002: 40-41) herriko hizkerak erabiltzeko aldarrikapena; batetik, euskalkia *non* eta *noiz* erabili, eta bestetik, *nola* erabili, horixe da kontua. Lagunartekoa / jaso, hortxe dago funtsezko aldea: erabilera jasoan hitzak osorik esan eta idatzi behar dira; idazterakoan, hitzak bana ezarri behar dira; idazterakoan, ortografia estandarri jarraitu behar zaio. Horrela jokatzuz gero, nahiz eta ahozko jarduna izan euskalkiaren [tokian tokiko aldaeraren, bernakularren, esango genuke] berezko esparrua, idatzizkoetan ere erabil daiteke, Zuazo eta Badihardugu elkartearen (2002: 43-44) ustez, euskalkia: herri barruko ohar eta iragarki laburretan; haurrendako ipuin eta bestelako irakurgaietan; herri barruko al-

⁹ Zuazo eta Badihardugu aipatzen ditugu beti argitalpen honetan, horrela ageri delako liburuan, baina testuan lehen pertsona singularreko adizkiek (*esan dut, hau diodanean, begintzen zait...*) pentsarazten dute sarrerako testua Zuazorena dela.

¹⁰ Aita Villasantek, euskaltzainburu zela, hainbat ageriko batzar eta ospakizunetan aipatu zuen gai hau (Villasante, 1988: 226).

dizkarietako sail berezietan; zenbait literatura generotan, ahozketasunarekin lotuta daudenetan, batik bat. Eta euskalkia erabili beharrean, eredu estandar batua erabili behar denean, herritarrengandik gertukoa erabili behar litzateke, *eskualdeko batua*. Adibide bat emateko, Arrasateko lantegi batean: *Datorren eguenean, batzarra egingo dugu arratsaldeko lauretan aurtengo konbenioaren gainean berba egiteko*. Beste hitz batzuetan esanda, *euskara batu formalak* (Salaburu, 1994) eskaintzen dituen aukeretatik, lekuan lekuko herritarrentzat gertukoenak hartzen dituen izango litzateke *eskualdeko batua*.

Azken batean, «the standard tends to become only one of several styles within a speech community. (...). A complete language has its formal and informal styles, its regional accents, and its class or occupational jargons» (Haugen, 1966: 932). Horixe ematen dute aditzera artikuluko honen hasierarako aukeratu ditugun Zuazoren hitzek ere. Horregatik, «euskalkiari [tokian tokiko aldaerari, gehituko genuke] eta batuari jardungune, rol-harreman eta situazio arrazoizkoenak zehazten eta inplementatzen» saiatu behar genuke (Zalbide, 2011: 392).

3. Estandarizazioa eta bernakularizazioa

3.1. Aldaera estandarra (eskolako batua) eta toki-hizkera «benetakoak»

XXI. mendean, gainera, modernitate berantiarraren ezaugarriek hizkuntz ideologiari ere eragin diote (Woolard, 2005: 23): hizkuntza aldaera estandar bakar «onaren» nagusitasuna auzitan jarri da (bidenabar, Euskaltzaindiari ere eskatu zitzaion adieraz zezala euskara «on» bakarra ez dagoela, «oso iritzi okerrak zabaltzen ari direnez» (Zuazo, 2005: 194)). Estandar zurrun aldagaitzaren ideologia ahultzen doa eta estandarra gero eta lotuago dago dinamikotasunaren, aldakortasunaren parametroekin (Oñederra eta beste, 2015). Ahozkoan, bereziki, euskalkien ñabardurak ezarri behar genizkieke ahoskera estandarrei (Oñederra, 2017).

Aldaera estandarren aldakortasuna aldarrikatzeaz gain, toki-aldaeren (jatorren) aldeko jarrera berpiztu da estandarizazio ondoko aldian (Tulloch, 2006): hiztunak erosoago sentitzen bide dira hizkuntza dialektoaz baliatuta estandar (zurrunaz) baliatuta baino. Aldaketa hori hizkuntza gutxituetako hiztunetara, hiztun gazteetara bereziki iritsi da.

Ideologia horren ondorioa da estandarrez (pluralean) (Temple *et al.*, 2007₂) hitz egitea eta azpiestandarrek, desestandarizazioa, dinamikotasuna, heteroglosia, bernakularizazio-joera (Coupland, 2009) terminoen bitartez izendatzea Europan bizi den egoera berria: «aldaera estandarren eta ez-estandarren gizarte-ebaluazioan ardatz anitzeko unibertso ideologiko bat dugu egungo Europan» (Coupland, 2014, apud Elordui, 2016a: 33).

Bernakularizazio joerak hizkuntza aldakortasuna bultzatzen du aldaera estandarraren uniformetasunari aurre egiteko: aldakortasun geografikoa —tokian tokiko aldaera—, eta funtzionala —aldaera ez-estandarra, egunerokoa, lagunartekoa, informala— lehenesten ditu (Coupland, 2009: 284). Nolabait esan, bernakularizazioak hiztun natiboaren «berezko» hizkuntza praktikak lehenesten ditu. Aldaera estandarra «berezko» hizkuntza praktika horiekin uztartzeko, ahozko euskarari dagokionez, Oñederrak (2017: 346-347) defendatu du eskala bat behar dugula, graduala, ahozko erabilera zaindu eta formalenetatik, erregistro lagunartekoenetarakoa; eta eskala horretan behera egin ahala sartuko lirateke tokian tokiko ezaugarriak.

Era berean, bernakularizazioaren indarrez hizkuntza gutxituko hiztunari eskatzen zaio, hain zuzen, eskolan ikasitako eredu estandarra, neurri batean behintzat, baztertzeko, tokian tokiko aldaera menderatu behar baitu —hiztunak ez du askiesten eskolan ikasitako inongoa eta inorena ez den aldaera estandarra, anonimotasunak «benetakotasuna» kentzen baitio (Woolard, 2005)— eta, eskolan ikasi ez duen lagunarteko erregistroa ere menderatu behar du. Alegia, bernakularizazioak eskolatik kanpoko (etxeko eta (edo) kaleko) hizkuntza-aldaeren ikasketa eskatzen du. Nolabait esan, Zuazok mende honen hasieran adierazi bezala (2000: 131), «orain ohartu gara eskola eta telebista behar-beharrezkoak izan arren, beste osagai batzuk ere badirela. Orain ohartu gara familia eta lagunartea, esate baterako, ezinbesteko ardatzak direla».

EAEko (eta *Euskararen herri* (Zuazo, 2005) osoko) gazte guztiek ez dute euskara etxeko hizkuntza eta askok euskara erabiltzeko testuinguru mesedegarriarik ere ez (Ortega *et al.*, 2016); zailtasunak dituzte (*errenak* dira, Urla *et al.*, 2017: 33) herri-hizkeraz eta aldaera horrekin lotuta dauden (oinarri duten) erregistro informalez jabetu eta erabili ahal izateko. 2016ko VI. inkesta soziologikoaren datuen arabera, hain zuzen, 25 urtetik beherako gazteen erdiek baino gehiagok (%54,3) etxetik kanpo ikasi dute euskaraz; gehienek guraso erdaldunak dituzte eta eremu erdaldunetan bizi dira (Aizpurua, 2018: 17).¹¹

Alde honetatik begiratuta, beraz, bernakularizaziorako joerak nolabait teko muga ezartzen bide du, alde batetik, toki-aldaera duten hiztunen eta ez dutenen artean (izan ere, «nonbaiteko euskara izatean» datza beren burua euskalduntzat legitimatzeko ardatza (Ortega *et al.*, 2015; Urla *et al.*, 2018), baina baita toki-aldaerak dituztenen artean ere, toki-aldaera dutenen arteko ezin ulertua ekar baitezake hiztun natiboek benetakotasunaren¹² ezaugarritzat

¹¹ Datu horiek aldatzen doaz, eskolan euskaldundu diren hiztun berriak guraso izatera iristen ari dira eta eskolan ikasitako euskara batua seme-alaben etxeko hizkera gerta daitekeelako.

¹² Amonarritz soziolinguistari «hilgarria» iruditzen zaio: «Benetako» hiztunen eta bigarren mailakoen artekoa. Gazteen artean zabaldua dauden diskurtso batzuen arabera, «benetako» hiztuna euskalkian ari dena da eta, bestea, bada baina ez da. Hori hilgarria da. Edo hizkera guztiak prestigiatzen ditugu eta berdin zaigu Eskiulako hizkera den, Tolosako hizkera den edo Oiongoa den, edo honek ez dauka konponbiderik» (Aranzabal, 2019).

daukaten beren tokian tokiko berezitasunak nabarmentzeak («zenbat eta hizkera «markatuagoa», estandarretik urrunagoa, orduan eta benetakoagoa»).

Alegia, egungo egoeran hiltun toki-aldaeradun gazte eskolatuak (eredu estandarra ahoz eta idatziz menderatzen dutenak) bernakularra hauspotzen ari dira, bai komunikazio pribatu ahozkoan eta mintzidatzian (Perez Gaztelu, Zulaika, 2014), praktika birtualetako mintzoa idazkerara nola hala eramanean, bai jendaurreko ahozko adierazpidean eta idatzi mota batzuetan (karrikako karteletan eta), bai, tarteka, gure unibertsitateko eskoletako eskarmentuaren arabera, testuinguru akademiko ahozkoan (ez, ordea, idatzi akademikoan).

Haddican-en batuaren eta Oiartzungo herri-hizkeraren gaineko ikerketan (2005) ikus daiteke hiltunen artean euskara batuari buruzko ikuspegia aldatzen ari dela (gailegoan gertatzen ari den bezala, O'Rourke, 2018, Ramallo, 2018). Adin bateko hiltunek «zuzenagoa» ikusten dute batua beren hizkera baino. Elkarriketa etnolinguistikotik aitorzen dute seme-alabek eta bilobek zuzentzen dizkietela herri-hizkerako ezaugarriak (Haddican, 2005: 114). Beren hizkerari alboratzen dizkieten ezaugarriak (hizkera zakarra, itxia, lasterregi hitz egitea, sinkopak eten gabe egitea, kode-aldaketa jotzeko joera...) auzo herrietako adin bateko hiltunek ere konpartitzen dituzte. Baina, egun, bernakularizazioaren indarrez, ikuspegia aldatzen ari da:¹³ gazte oiartzuarrek harro daude «oiartzuera» dutelako, berena, nafar kutsukoa,¹⁴ batua ez bezalakoa. Gazte errenteriar euskaltzale multzo batek behintzat, oiartzuarren berezitasunak miretsi eta imitatzen jotzen du, Errenteriako hizkera gipuzkeraren,¹⁵ batuaren antzekoagoa da eta.

Alegia, estandarizazioaren eta bernakularizazioaren arteko harremanak auzitan jartzen ditu euskara batuaren bitartez eskuratutako onuretako batzuk (Zuazo, 2000, 2005, 2014). Euskara batuak euskal gizartean prestigiodun hizkuntza izatea lortu du, baina, ikusi den bezala, hiltun batzuen ideologiak toki-aldaera prestigioatzen du estandarren gainetik.

Euskaldunen arteko ezin ulertuak gaingitzeko tresna da euskara batua, toki-aldaeren arteko ulertezintasuna gaingitzen baitu. Hala berretsi du Euskaltzaindiak ere *Euskara Batuaren Adierazpenean* (2018),¹⁶ azkenaldian hizkuntza estandarri buruz nabarmendu den zenbait iritzi eta jokamoldek kezkatutik: «Euskaltzaindiak uste du euskaldun oso izateko modua ekarri di-

¹³ Hemen jasoak daude oiartzuar adineko eta gazte batzuen ikuspegiak beren hizkeren gainean: «Oiartzuera», <http://www.oiartzuarrenbaitan.eus/node/5841>

¹⁴ Ideologia politikoak ere zerikusia bide du: Oiartzungo hizkerak nafar kutsu handia zuen/du eta gazte batzuei «nafar sentitzea» oso erakargarria gertatzen zaie.

¹⁵ Zuazoren sailkapenaren arabera (2014: 95), Oiartzungoa erdialdeko euskalkia, sortaldeko azpieuskalkia da eta Errenteriako hizkerak baino euskara giputzaren eragin gutxiago du.

¹⁶ https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_liburuak&Itemid=1398&task=adierazpenak&view=adierazpenak&lang=eu&kodea=56

gula euskara batuak: euskaldunon barne-lotura, hiztun guztiok errazago elkar ulertu ahal izateko zubi-tresna, euskaldun berrien eta zaharren arteko elkargune zabala, eta, azkenik baina ez azken, euskararen beraren izena eta omena. Begirunea zor zaio horri». Batua ezean, beste hizkuntza hegemoniko bat (gaztelania, frantsesa) erabiltzera behartuta daude euskaldunak, non eta elkar ulertzeko bestearen toki-aldaera ikasten ez duten, Larramendik nahi zuen bezala (1745) (Zuazo, 2005: 11, 81). Galestarrek arrazoi beragatik ingelesa darabilte elkar ulertzeko (Tulloch, 2006: 274). Izan ere, dialekto desberdinetako hiztunak elkarrekin aritzean jo dezakete aldaerak batzera («nibelatzaera», bateratzaera), forma berezienak, markatuenak baztertuta (Kerswill, Williams, 2000 apud Tulloch, 2006: 273) edo berezitasunei gehiago eustera, diferentziak areagotuta, taldearen izaera azpimarratzeko, identitatea markatzeko. Euskal hiztun komunitatean bi joerak atzematen ari dira: bateratze horizontalerako eta bertikalerako joera (Aurrekoetxea, 2004, Haddican, 2005, Zuazo, 2014) eta bereiztearen aldekoa: Azpeitia eta Azkoitia artekoa (Zuazo, 2005: 57), Areso eta Leitzaren artekoa (Olano, 2000 apud Zuazo, 2005), esate baterako.

3.2. *Bernakularizazioa ikus-entzunezko komunikabide orokorretan*

Euskal ikus-entzunezko komunikabide orokorretan ere zabaldu zaio bide berakularizazioari, Europako hizkuntza gutxituetakoetan bezala. Interneten, iKTen sorrerak bultzatu du aldaketa, berarekin batean daramatzan hainbat faktore direla medio: kazetaritzaren merkatuko aldaketa, hartzailerekiko interaktibitatea bilatzea batez ere (Elordui, 2016a, 2016b, Larrinaga, 2019) eta hizkuntzaren erabileraren ikuspegitik, komunitate eleaniztunaren hizkuntza erreperitorio osoa hedabideetan ispilatzea. Larrinagak (2019) 2000. urtean kokatzen du EITBren ikuspegi aldaketa, performantzia aldiaren hasiera (Pietikainen, Kelly-Holmes, 2011 apud Larrinaga, 2019).

ETB sortu zenean, «ikusleek euskaraz guztiz garatu barik zegoena eskatzen zioten [ETBri]: kasuan kasuko hizkuntza-erregistroa» (Larrinaga, 2019: 328). EITBk, beraz, euskara normalizatzen laguntzeko betebeharrari erantzuteko, baina batez ere bere lana egiteko, ahozko euskara batu estandarra behar zuen. Euskaltzaindiak ahoskera zaindurako arauak eman aurretik ere ahozko kazetaritzako estiloa sortu zuen: informazio generoko hizkera zaindu (ez goi mailakoa), estilo neutrokoa, ez kolokiala, ez adeitasunezkoa, erregistro mistokoa (Larrinaga, 2019: 334). Eta beste genero batzuetarako (dramatikorako, entretenimendurako, publizitaterako) beste erregistro batzuk sortu eta landu behar izan zituen.

Estandarraren eta tokian tokikoaren (bernakularraren) beharra izan dute. EITBn, hizkuntza-hautuaren ikuspegitik, albistegietan, tonu formaleko saioetan euskara batuari eutsi zaio (Larrinaga, 2019: 322), eta bernakularizazioa

genero jakin batzuekin lotuta agertu da hasieran, batik bat umorearekin (*Wazemank* (2005), *Noaoa* (2007)).¹⁷ Baina egun solaskideak bere hizkeran entzutea gero eta ohikoagoa da, bai telebista bai irrati orokorretan: elkarrizketetan, mahai-inguruetan, erreportajeetan.

Gazteentzako programazioan ere (*reality show* moduko saioetan, Eit-Bren wegbunean, Youtuberen, sare sozial nagusietan, Gaztea irratiako hainbat saiotan) praktika heteroglosikoari ateak zabaldu zaizkio, hitza eman baitzaie, lehen aldiz, jatorri soziolinguistiko oso ezberdinetako hiztunei, nor bere nortasunarekin eta bere bizipenekin.

Zinemaren munduan ere bada bernakularizazioaren ispilurik, batik bat, toki-aldaeren erabilera: *Aupa Etxebeste* (2005), *Kutsidazu bidea Ixabel* (2006), *Xora* (2012), *Amaren eskuak* (2013), *Loreak* (2014).

Irratigintzan¹⁸ ezaguna da Bizkaia Irratia, bizkaiera hutsean egiten duena, Bizkaiko euskaldunei hurbilagoko zerbitzua eskaini nahian. «Ondo jagon-dako bizkaiera batua edo literarioa» erabili behar ebela esatariek erabaki zan 1973an irratia martxan jarri zanean» (Iraolagoitia, 1997: 105). Berariazko ikerketarik ez dugun arren, bizkaiera estandarraren ondoan, tokian tokiko aldaerek ere izango dute isla, besterik ez bada ere entzuleen parte hartzeetan. Bestelako hizkerak dituztenek ere izango dute ahotsa, euskara estandarra dutenak barne: «Zabaltasunez jokatzeari izan zan beste xede bat, batuz, gipuzkeraz... «euskera ona» erabilen protagonistei lekua emonez» (Iraolagoitia, 1997: 105). Modu berean jokatzen dute Iparraldeko Euskal Irratiek —Antxeta Irratiak, Gure Irratiak eta Irulegiko Irratiak— eta Nafarroako eremu are mugatuagoko Xorroxin Irratiak edo Euskalerrria Irratiak ere. Gertuko informazioa ematen duten neurrian, entzuleei gertukoaren zaien eredura jotzen dute (esatariena ere baden eredura).

4. Ahozko euskara batuaren erregistro informalak: proposamen batzuk

Ortegak eta bestek (2016) deitoratzen dute batuaz ez dela erregistro informalik garatu, baina ezin esan daiteke euskara batuaren erregistro informala osatzeko proposamenik egin ez denik. Erregistro lagunartekoaren paradigma den hitanoa batu zuen Euskaltzaindiak 1995ean, *Goenkalek* beretu eta hedatu zuena. Ildo horretatik, hitanoa indartzea eta/edo ikastea proposatzen

¹⁷ Interesgarriak dira Joxe Aranzabalen blogean *Wazemanki* (2005.10.05-2007.04.03) eskainitako mendebaldeko eta Iparraldeko (sic) euskalkidun parte-hartzaile batzuen iruzkinak, saioan erabiltzen diren toki-aldaeren erabilera eta ulergarritasuna dela eta. Guztiarekin ere, oso aldeko iruzkinak bildu zituen saioak <https://blogak.goiena.eus/faraoa/2005/10/05/wazemank-umore-freskoa/>

¹⁸ Hedabide orokorrak ditugu mintzagai, baina herri eta eskualdeetako irratiaren jokamoldea ere kontuan hartu beharko litzateke bernakularizazioaren testuinguruan.

dute Zuazok (2005: 139-143) eta Garziak (2018: 58).¹⁹ Bestalde, Zuazok ez du onartzen (2005: 226) «gazte hizkera», «lagunarteko erregistroa» galdu dugulako iritzia. Egintzat ematen du euskara batuan «jaio, hazi eta hezi diren euskaldunen artean» hedatu beharko litzatekeen «lagunarteko batua» (2005: 241), honako ezaugarri hauek dituen: hitzak laburtu, hitzak bata bestearekin lotu, lekuan lekuko arau fonologikoak gauzatu (Euskara Batuaren Ahoskera Zaindurako gomendioetan jasotzen denaren arabera), lexikoa eta esapideak erregistroaren arabera bereizi, hitanoa erabili (bizirik dagoen lekuetan babetu eta indartu, eta galduta dagoenetan haren berri eman eta harentzako begirunea zabaldu).

Garziak ere (2018: 58-60) «euskara zorrozteko» baliabideok eskaintzen ditu: hitanoa erabili, tradizioaz baliatu (atsotitzak, hitz-elkarketa), komunikazio estrategiak «asmoz eta yakitez» baliatu (baliabide poetiko-erretorikoak), euskalkiak (nolabait erabili), tokian tokiko aurkikuntzak «nazioratu».

Erregistro batu informala egiteko proposamenak gauzatu eta jendartera zabaltzeko hedabide orokorren inplikazioa ezinbestekoa da. Oihartzabalek aspaldi (1996: 514) eskatu zuen telefikziorako «dialektalki markatuegi ez den mintzamolde herrikoa, aski irekia ahal bezain euskaldun gutik izan dezan bazterrean uzten delako iduripena». Euskararen eremuan, EitB da gunea fikzioaren eta bi-koizketaren bitartez aldaera funtzionalak garatzeko, «mintzamolde» informalak ere zabaltzeko. Baina hizkera kolokialak garapen urria izan du ETBren serieetan; batik bat euskalkietara joz konpondu dute eta hitanoa ere erabili dute, osagarri modura batzuetan, alternatiba modura beste batzuetan (Larrinaga, 2019).

Goenkale (1994-2015) izan da euskara batu lagunartekoaren adierazgarri nagusia. Oinarrian hausnarketa linguistikoa eta hizkuntza-eredu bat zegoen, euskara batu lagunartekora bideratutakoa. Pertsonaia bakoitzak bere gizarte-mailaren eta jatorriaren arabera hizkera zeukan eta euskal hitz eta esapide zaharrak eta berriak erabiltzen zituzten, behar zenean. Seriearen arrakasta eta iraupena euskara-eredu horri egotz dakioke hein handi batean, telesaila kontsumitzeko eta balioesteko faktore nagusietako bat beraren euskara izan baita lehen unetik, aktoreekin eta gaiekin batera (Siadeco, 1995b apud Larrinaga, 2019), baina hori erabat galdu da. Une honetan ez dago eredurik horretarako (Amonarriz, Aranzabal, 2019).

Era berean, aipatzekoak dira Kike Amonarrizek²⁰ ETBn zuzendu eta/edo aurkeztutako hainbat umore saio (*Txiskola...*). Euskara batuan oinarrituta, hizkera bizigarria, adierazkorra erabili du, umoreaz euskaraz gozatzeko.

¹⁹ Bereziartua eta Muguruzaren ikerketa (2018: 27-28) ere lekuan lekuko (Azpeitiko) hitanoa bultzatzera bideratua dago.

²⁰ Amonarriz, Olariaga eta Urmeneta, Zazpiak Batman kolektiboak euskara batu informala elikatzeke lehengaiak prestatu dituzte: *Argia* aldizkariarekin batean telefonoko mezu laburrak idazteko gida, *Mantxut* lokuzio heterodoxoen bilduma.

Bikoizketa (eta azpidazketa) bidea ere oso garrantzitsua da hizkuntza-aldakortasuna lantzeko. Bide laburra izan du, ordea, ETBn. Marrazki bizidunen salbuespenarekin, euskarazko bikoizketa 2010eko lehen urteetan amaitu zen eta, hortaz, hizkuntza lantzeko ahalegina ere bai (Larrinaga, 2019: 344). *Merlí* da salbuespena (2017-2018 denboraldikoa). Oso hizkuntza-ezaugarri bereziak ditu: pertsonaia gazteek euren garaiko hizkera informala darabilte, «eta horrek berriro ekarri du ETBra gazteen arteko euskara kolokialaren erronka». ETBko hizkuntzalariek inkestak eta arakatzek egiten dituzte, gazteek euskaraz erabiltzen dituzten lokuzioak eta esamoldeak jaso, gero erabili ahal izateko. Asmatu ere egin dute («*mola dit*» (atsegin dut), «*behingo puta batean*» (behingoz), «*begikarratu*» (ikastuna)). Pertsonaien hitz egiteko modu desberdinak ere bereizi dituzte (pertsonaiaetako batzuen hizkerak men-debaldeko euskara du abiapuntu modura), biraoak, irainak, gordinkeriak erabili behar izan dituzte (Larrinaga, 2019: 345).

Egungo euskara batuaren gabezia nagusia da euskara batu lagunartekoa, «hizkera kolokial nazionala» (Amonarriz, Aranzabal, 2019) egin daitekeen arren (Euzkitze, 2012, Lertxundi, 2015 apud Larrinaga, 2019: 349), osatu gabe dagoela (Larrinaga, 2019).

5. Azkena

Berrogeita hamar urte behar izan ditugu aldaera estandar osatu samarra izateko. Gaur ere behar dugu aldaera estandarra, 2018ko Kongresuaren amaieran onartutako adierazpenean Euskaltzaindiak (2019) nabarmendu bezala:

Euskara batuak, euskaldunen eginahalak tartean direla, eremu berriak irabazi ditu euskararentzat eta euskal kulturarentzat. Hala ere, oraindik bada irabazi beharrekoak.

Zeregin horretarako tresna paregabea dela erakutsi du euskara batuak, eta bere aitzinamenduan jarraitu behar dugu guztiok. Hurrengo berrogeita hamar urteetan ere bada motiborik, euskara batua indartzen saiatzeko: lanabes baliagarria da berau, aldian-aldian behar izan ditzakeen egokitzapenez hiltunen arteko hainbat jardura errazteko eta bermatzeko: batez ere idatzizko jardunean eta mintzaera jaso-formalean erreferente argi eta noranahikoa eskuratzeko.

Modernitate berantiarreko gizarteak gurera ere ekarri duen bernakularren aldarririk kontuan izan behar du hori. Baina estandar ezin da zurruna izan. Aldakortasuna behar dugu estandar idatzian eta, bereziki, ahozko estandarran. Bestalde, orain dela berrogeita hamar urte euskara batasun bidean jartzeari nahitaezko zitzagun bezalaxe zaigu gaur ezinbesteko jabetzea hizkuntza osoa behar dugula, aldakortasun geografiko eta funtzional guztiez hornitua. Bai ahoz eta bai idatziz eredu estandar formal bateratuetatik gertuenekoetara, tokian tokikoetara (bernakularretara) jotzeko bidea egin behar dugu. Bakoi-tza non, noiz eta nola erabili adostu behar dugu; noraezekoa zaie, besteak

beste, hedabideei eta gaurko gizarteak ekarri dizkigun teknologia berrien bidezko komunikazio moduei. Auzi hauei irtenbidea eskaini nahian egindako zenbait proposamen ikusi ditugu. Bide horiek sakontzen jarraitu beharko dugu, ahalik eta ikerlan zehatzenak eginaz, gaur gure artean estandarraren eta bernakularraren erabilera zertan den jakiteko, eta ditugun erronkei erantzun egokiak eman ahal izateko.

Bibliografia

- Aizpurua, J., 2018, Erabileraren gakoak azterketa soziolinguistikoen argitan, *Hermes* 60, 14-18.
- Altonaga, K., 1997, Bizkaiera unibertsitatean, in Mendebalde Kultur Elkartea, *Mendebaldeko euskara XX. mende goienean*, Bilbo, Mendebalde Kultur Elkartea, 79-91.
- Aranzabal, O., 2019, Kike Amonarriz: Iruditzen zait post-euskalki fasean gaudela, *Zuzeu*, 2019.02.15. <https://zuzeu.eus/euskal-herria/kike-amonarriz-iruditzen-zait-post-euskalki-fasean-gaudela/>
- Aurrekoetxea, G., 2004, Estandar eta dialektoen arteko bateratze-joerak (ikuspuntu teorikotik begirada bat), *Uztaro* 50, 45-57.
- Bereziartua, J., Muguruza, B., 2018, Erabileraren gakoak egoera informaletan eta gazteen artean: Hitanoa Azpeitiko gazteen artean, *Hermes* 60, 24-28.
- Costa, J., De Korne, H. eta Lane, P., 2017, Standardizing Minority Languages: Reinventing Peripheral Languages in the 21st Century, in P. Lane, J. Costa & H. de Korne (arg.), *Standardizing Minority Languages. Competing Ideologies of Authority and Authenticity in the Global Periphery*, New York, Routledge, 1-23.
- Coupland, N., 2009, The Mediated Performance of Vernaculars, *Journal of English Linguistics* 37.3, 284-300.
- Deumert, A., 2002, Standardization and social networks. The emergence and diffusion of Standard Afrikaans, in A. Linn, N. McLelland (arg.), *Standardization. Studies from the Germanic Languages*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 1-25.
- Elordui, A., 2016a, Elebakartasunetik heteroglosiara: Gaztea Irratia, bernakulizazioa gazte-komunikabideen diseinu sozioestilistikoan, *Uztaro* 97, 31-52.
- , 2016b, Challenges of Language Policy in Youth Media: Minority media and language policymakers converging in goals, *Zer* 21-40, 159-176.
- Euskaltzaindia, 2019, Euskara batuaren adierazpena, *Euskaltzaindiaren adierazpenak. Euskararen sustatzea (1976-2019)*, Jagon 3, Bilbo, Euskaltzaindia. https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_liburuak&Itemid=1398&task=adierazpenak&view=adierazpenak&lang=eu&kodea=56
- Eusko Jaurilaritza, Nafarroako Gobernua, Euskararen Erakunde Publikoa, 2016, http://www.euskadi.eus/contenidos/informacion/ikerketa_soziolinguistikoak/eu_def/adjuntos/2016%20V1%20INK%20SOZLG%20-%20Euskal%20Herria%20eus.pdf
- Garzia, J. R., 2018, Euskararen erabileraren gakoak egoera informaletan eta gazteen artean, *Hermes* 60, 54-60.

- Haddican, B., 2005, Standardization and Language Change in Basque, *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 11.2, Art. 6. <https://repository.upenn.edu/pwpl/vol11/iss2/6/>
- Haugen, E., 1966, Dialect, language, nation, *American Anthropologist* 68, 922-935.
- Hualde, J. I., Zuazo, K., 2007, The Standardization of the Basque language, *Language problems & Language Planning* 31:2, 143-168. https://www.researchgate.net/publication/233647140_The_standardization_of_the_Basque_language
- Iraolagoitia, J. M., 1997, Bizkaia Irratia Bizkaiko euskal irrati bakarra, in Mendealde Kultur Elkarte, *Mendealdeko euskara xx. mende goiengan*, Bilbo, Mendealde Kultur Elkarte, 101-109.
- Kloss, H., 1967, 'Abstand' languages and 'Ausbau' languages, *Anthropological Linguistics* 9, 7, 29-41.
- Larrinaga, A., 2019, *Euskal telebistaren sorrera, garapena eta funtzioa euskararen normalizazioaren testuinguruan*, UPV/EHU, doktorego tesia.
- Milroy, L., 1987, *Language and social networks*, 2nd Edition, Oxford, Blackwell.
- Milroy, J., 1992, *Linguistic Variation and Change. Language and Society* 19, Oxford, Blackwell.
- Mitxelena, K., 1968, Ortografia, *Euskera* XIII, 203-219.
- , 1978, Arantzazutik Bergarara, *Euskera* 23, 467-477. (MEIG VII, 1988, 161-172).
- Oihartzabal, B., 1996, Euskara batua eta euskalkiak, *Euskera* 41.3, 511-515. <https://www.euskaltzaindia.eus/euskaltzaindia/euskaltzainak/osoak/131-benat-oihartzabal-bidegorri>
- Oñederra, M. L., 2017, The Standardisation of Pronunciation: Basque Today, between Maintenance and Variation, in I. Tiekens-Boon van Ostade, C. Percy (arg.), *Prescription and tradition in language: establishing standards across time and space*, Bristol, Multilingual Matters, 342-354. DOI: 10.21832/9781783096510-024.
- Oñederra, M. L., Elordui, A., Epelde, I., Etxeberria, P., Jauregi, O., Salaberria, J., 2015, Euskaltzaindiaren Ahoskera batzordearen txostena, *Euskera* 60.2, 499-531. https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_argitalpenak&Itemid=1227&view=euskera&lang=eu-ES&edukia=eus-azkenak
- O'Rourke, B., 2018, Negotiating the Standard in Contemporary Galicia, in P. Lane, J. Costa, H. De Korne (arg.), *Standardizing Minority Languages*, Routledge, New York and London, 84-100.
- O'Rourke, B., Pujolar, J. eta Ramallo, F. (arg.), 2015, New Speakers of minority Languages: the Challenging Opportunity, *International Journal of the Sociology of Language*, 231, zenbaki berezia.
- Ortega, A., Amorrortu, E., Goirigolzarri, J. eta Urla, J., 2015, Linguistic identity among new speakers of Basque, *International Journal of the Sociology of Language* 231, 85-105 DOI: <https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0033>
- Ortega, A., Amorrortu, E., Goirigolzarri, J. eta Urla, J., 2016, *Euskal hiztun berriak: esperientziak, jarrerak eta identitateak*, Bilbao, Deustuko Unibertsitatea. <https://blogs.deusto.es/euskalgaiak/euskal-hiztun-berriak-esperientziak-jarrerak-eta-identitateak-liburua/>
- Perez Gaztelu, E., Zulaika, E., 2014, Gzteak Ignrtu idztu: Mintzidatzien antolamendua, in I. Aduriz, R. Urizar (arg.) *Euskal hizkuntzalaritzaren egungo zenbait ikerlerro. Hizkuntzalari euskaldunen I. topaketa*, Udako Euskal Unibertsitatea, 111-133.

- Ramallo, F., 2018, O neofalantismo e o suxeito neofalante, *Actas do XIII Congreso Internacional de Lingüística Xeral*, Vigo, 737-743. <http://cilx2018.uvigo.gal/actas/>
- Salaburu, P., 1994, Euskara batuaren egungo premiak, *Euskera* 39.3 675-695. <https://www.euskaltzaindia.eus/euskaltzaindia/euskaltzainak/osoak/126-pello-salaburu-etxeberria>
- , 2015, *Writting Words. The Unique Case of the Standardization of Basque*, Occasional Paper Series 26, Center for Basque Studies, Nevada, University of Reno.
- , 2018, El proceso de estandarización de la lengua vasca, in J. Giralt Latorre, F. Nagore Laín (arg.), *Lenguas minoritarias en Europa y estandarización*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 47-75.
- Santamaria, C., 1979, El euskera como lengua escolar, *Euskera* 24.2, 465-481.
- Temple, C, Wolfram, W., Christian, D., 2007, *Dialects in Schools and Communities*, Routledge, 1. Kap, 6. Kap.
- Tulloch, S., 2006, Preserving Dialects of an Endangered Language, *Current Issues in Language Planning* 7.2-3, 269-286. DOI: 10.2167/cilp098.0.
- Urla, J., Amorrtortu, E., Ortega, A., Goirigolzarri, J., 2017, Basque Standardization and the New Speaker: Political Praxis and the Shifting Dynamics of Authority and Value, in P. Lane, J. Costa, H. De Korne (ed.) *Standardizing Minority Languages Competing Ideologies of Authority and Authenticity in the Global Periphery*, New York and London, Routledge, 24-46. <https://www.google.com/search?q=Basque+Standardization+and+the+New+Speaker%3A+Political+Praxis+and+the+Shifting+Dynamics+of+Authority+and+Value&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b>
- Villasante, L., 1988, *Euskararen auziaz*. «Luis Eleizalde» saila euskara idatziaren batasunaz, 9. liburukia. Estella: Gráficas Lizarra. https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_bilatzaileweb&task=indizeaKontsultatu&view=emaitzaazaldu&query=euskararen%20auziaz
- Woolard, K., 2005, Language and Identity Choice in Catalonia: the Interplay of Contrasting Ideologies of Linguistic authority, in UC San Diego Workshop on Language Ideology and Change in Multilingual Communities, Permalink <https://escholarship.org/uc/item/47n938cp> [K. Süselbeck, U. Mühlischlegel, P. Masson (koord.), 2008, *Lengua, nación e identidad: la regulación del plurilinguismo en España y América Latina*, Biblioteca Ibero-Americana, 303-323]. <https://escholarship.org/uc/item/47n938cp>
- Zalbide, M., 2011, Hizkuntza-aldaeren lekua eta eragina EAEko eskola-munduan, in A. Sagarna, J. Lakarra, P. Salaberri, *Pirinioetako hizkuntzak: oraina eta lehena*. *Iker* 26, Bilbao, Euskaltzaindia, 339-406. <https://www.euskaltzaindia.eus/euskaltzaindia/euskaltzainak/osoak/120-mikel-zalbide-elustondo>
- Zazpiak Batman kolektiboa (Amonarriz, K., Urmeneta, A., Olariaga, A.), 2003, *Segapotoen mezu sekretuak*, Argia.
- Zazpiak Batman kolektiboa, Argia, 2000, *Mantxut*, Argia.
- Zuazo, K., 2000, *Euskararen sendabelarrak*, Irun, Alberdania.
- , 2005, *Euskara batua. Ezina ekinez eginga*, Donostia, Elkar.
- , 2014, *Euskalkiak*, Donostia, Elkar.
- , Badihardugu Euskera Alkartia, 2002, *Deba ibarretik euskararen herrira*, Oñati: Badihardugu Deba ibarreko Euskera Alkartia. https://badihardugu.eus/argitalpenak/deba_ibarretik

Euskara nafarrari diakroniatik begira

Urtzi Reguero-Ugarte
UPV/EHU

Laburpena

Saio honetan Koldo Zuazo dialektologoak 1998az geroztik euskara nafarra definitzeko baliatu zituen ezaugarri nagusiak aztertzen dira. Areago, ezaugarri horiei ikuspuntu diakroniko batetik begiratzen zaie lan honetan. Guztira 11 arau edo ezaugarri biltzen ditu Zuazok euskara nafarraren ezaugarri «esanguratsuen» zerrendan. Ondoren datozen lerrook idazteko, testu zaharrenetara jo eta ezaugarri horiek dialektoan noiztik aurrera agertzen diren erakusten da. Hori horrela, saiotxo honetan ikusten da 11 berrikuntza horiek ez zirela garai berean eta batera sortu; aitzitik, ikusten da batzuk berrikuntza zaharrak direla eta beste batzuk oso berrikuntza berriak direla.

Hitz gakoak: euskara nafarra, dialektologia diakronikoa, euskalkiak, kronologia.

1. Sarrera¹

Modu batera edo bestera dialektologian aritu garenontzat Koldo Zuazoren lanak nahitaezko irakurgaiak izan dira eta, askotan, euskalki bat ezagutzen hasteko lehen iturritzat edo abiaburutzat hartu izan ditugu. Beste modu batera esanda: euskal dialektologian murgildu nahi duen edonoren lehen irakurgaiak izan dira Zuazoren liburuak. Neronik tesian goi-nafarrera aztertuko nuela erabaki eta egindako lehen gauza gelako apalategitik Zuazoren liburuetako bat hartu eta euskara nafarrari eskainitako kapitulua irakurtzea izan zen, euskalki horretaz zer zioen jakiteko. Horregatik orri hauetan nire omenaldi xumea egin nahi diot bai karreran bai masterrean irakasle izan genuen Koldo Zuazori.

¹ Saio hau *Monumenta Linguae Vasconum* (V): periodizazioa eta kronologia (FFI: 2016-76032-P) proiektuaren eta *Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada* (IT 698-13) ikerketa taldearen baitan egin da.

Horretarako, saio honetan Zuazok bere lan nagusienetan (1998a, 2003, 2008 eta 2014) euskara nafarra² definitzeko baliatu zituen ezaugarriak hartuko ditut eta kronologia finkatzen saiatuko naiz; hau da, testu zaharrenetan ezaugarri horiek noiztik aurrera, non eta nola agertzen diren eta nolako hedadura duten begiratuko dira saio honetan.

2. Irizpide metodologikoa: filologia eta dialektologia uztartzen

Zuazoren lanak irakurri dituen edonorentzat ezagun da bost motatako ezaugarriak bereizten dituela: arauak, «beti edo sarri gertatzen diren bilakae-rak», eta horien artean *emankorrak* eta *ihartuak* daude; garatu gabeko arauak, «ez dira beti edo sarri gauzatzen eta ez dira emankorrak»; aldaerak, «hitz bakarretan gertatzen diren bilakaera bereziak» eta bazterreko gertakariak, «hitz bakarretan gertatzen dira, baina, gehienetan, oraintsu samar sortutakoak dira eta ez dute eremu zabal eta zehatzik osatzen» (ik. Zuazo, 2008: 18-22).³

Euskara nafarra definitzeko orduan ere, bereizketa hori hartzen du kon-tuan Zuazok eta 8 arau zerrendatzen ditu eta beste 3 ezaugarri sartzen ditu garatu gabeko arauen, aldaeren eta lexikoaren zerrendan (Zuazo, 2008: 106-110). Edonola ere, 2014ko liburuan lehenago garatu gabeko arautzat zeka-rrena (*oa* eta *ua* aurretik *g-* gehitzea) gainerako ezaugarriekin ematen du. Edonola ere, Zuazok (1998b) ezaugarri horiez landara, beste hainbat ezaugarri ez-esklusibo eskaintzen ditu euskara nafarra erdialdeko euskaratik bereizteko.

Saio honetan Zuazok (2014) ematen dituen ezaugarri «esanguratsuak» hartu dira helburu zehatz batekin: gaur egun euskara nafarra definitzeko era-bili dituen ezaugarriak (berrikuntzak, nagusiki) dialektoan noiz agertzen di-ren jakitea. Horretarako testu zaharretara jo dut; batetik tesian jasotako (Re-guero, 2017a; ik. orain 2019b) 1750. urte aurreko lekukotasun zaharretan ezaugarri horiek noiz eta nola agertzen diren begiratu dut; testu horiez gain, XVIII. mendearen bigarren erdialdeko eta XIX. mendearen hasierako testu ba-tzuk ere eskura izan ditut ezaugarri horiek bilatzeko. Horretarako, Goizue-tako 1753ko sermoia (Reguero, 2015b), Etxalarko dotrina (Reguero, 2017b), Sagastibeltzaren dotrina (Reguero, prestatzen), Mikelestorenaren liburua eta Lizarraga Elkanokoaren obrak erabili ditut. Hautaketa horrekin, euskara na-farraren eremu zabala legoke ordezkaturik.

Aurrera baino lehen, merezi du beste ohartxo metodologiko bat egitea. Zuazok bizirik dagoen euskara, kalean, ahoz, gaur egun erabiltzen den hiz-

² Berak «euskara nafarra» esaten dio Nafarroa gehienez, Zaraitzun eta Erronkaribarren izan ezik, hitz egiten den euskarari. Nik tesian tradizio zaharragoko «goi-nafarrera» deitu nion dialekto berari eta erabilera justifikatu nuen; halere, saio honetan Zuazoren izendapena erabi-liko dut.

³ Metodologia horri kritika zorrotza egin dio Ulibarrik (2015: 15-6) doktorego tesian.

kera aztertu du. Nik, ordea, testuetan idatzirik erabili ziren ezaugarriak hartuko ditut aintzat. Bistan denez, horrek muga hertsia ezartzen ditu, idatzira, maiz, ez baitira igarotzen ahozkoan agertzen diren ezaugarriak eta, agertzen badira, askotan beranduago agertzen dira. Arazo horri hala moduzko irtenbide bat eman nahian-edo, testuen fidagarritasun eskala bat proposatu nuen tesian (Reguero, 2017a: 21-24; orain 2019b: 17-20), lehenago Schneiderrek (2003) egindako proposamen batetik abiatuz. Sailkapen horretan erakusten ahalegindu nintzen testuaren sortzailearen, helburuaren, testuinguruaren eta beste faktoren batzuen arabera, euskalkia ezagutzeko fidagarritasun maila aldatzen dela testu batetik bestera, eta lekukotasun batzuk, idatziak izan arren, ahozko hizkeratik oso hurbileko testuak izan daitezkeela. Beraz, erresuma osorako idatzitako dotrina batek, izebari idatzitako gutunak, norbait iraintzeko sortutako kopia batek edo epaiketa batean testiguak esandako esaldiak ez daude maila berean, ikuspuntu dialektetik begiraturaz gero.⁴ Hori, beraz, kontuan hartzekoa da testuetatik abiatutako dialektologia egin nahi bada.

Bestalde, ikusiko dugun bezala, Zuazok sailkapenerako hartutako ezaugarri horiek, bakarra izan ezik, euskara nafarrak egindako berrikuntzak dira. Areago, Petitek (2007: 22; ik. Reguero, 2019b: 6) egindako sailkapenaren arabera, «berrikuntza positiboak» eta «eraldaketak» dira; alegia, lehen ez zegoen ezaugarri bat sortu da edo lehen zegoen ezaugarri batek bere funtzioa aldatu du. Petitek (2007: 23) defendatzen duenez, bi berrikuntza mota horiek dute, sailkapen batean, balio frogatzaile handiena; balio txikiagoa dute «berrikuntza negatiboak» (ik. Camino, 2009: 392-394).

Dialektologoaren helburua zein den, berrikuntza positibo eta eraldaketak aztertzeko orduan, partekatuak diren ala ez, esan nahi da, beste dialektoren batekin komunean dituen ezaugarriak diren ala ez begiratu behar da. Dialektoen historia egin nahi bada, dialekto batek inguruan dituen beste dialektoeekin partekatzen dituen berrikuntzak (zaharrak eta berriak) konparatu behar dira (ik. honetaz Camino, 2013). Hori horrela, Zuazok (1998b) aurkeztutako ezaugarri asko eta asko (geroaldian *-en*; *dut*, *dugu*; *gara*...) euskara nafarrak Bidasoaz eta Pirinioez haratagoko euskalkiekin komunean dituen ezaugarri partekatuak dira, «erdialdeko euskaratik» aldentzen dutenak. Horiek dialektoen bilakabideaz eta historiaz eman diezagukete informazioa. Edonola ere, dialektoen sailkapena egin nahi bada, komunean duten horiek baino informazio baliagarriagoa eman diezagukete ezaugarri eksklusiboak (Camino, 2009: 395-396). Hori dela eta, saio honetan ezaugarri eksklusiboak aztertzen dira, hein handi batean bederen.

Metodologiari buruzkoak amaitzeko, merezi du gogoratzea zein diren Hockek (1991: 440; ik. Reguero, 2019b: 4-9) proposatutako berrikuntzen hedaduraren araberrako guneak. Hiru gune bereizi zituen berak: foku gunea,

⁴ Hemengo saio honen helburua ez da metologia honetan gehiago sakontzea, gehiagorako ik. Reguero (2017a: 17-25; orain 2019b).

berrikuntza sortu eta erregulariki garatzen den lekua; hondar gunea, berrikuntzaren arrastorik ez dagoen lekua; azkenik, bien artean, trantsizio gunea, berrikuntza iraungitzen den eremua. Hockek (1991: 440) iradokitzen duenez, foku gunea geografikoki eta soziolinguistikoki erdigunean egon ohi da; al-diz, hondar gunea ertzean egoten da. Ematen duenez, eremuen banaketa hori oso kontuan hartzekoa izan daiteke, Nafarroan behintzat, ezaugarri batzuk noraino heltzen diren ulertzeko.

3. Euskara nafarrak izandako bilakaera geografikoaz bi hitz

Bonaparteren lanez geroztik ezagun da euskara nafarra izan dela hedadura gehien galdu duen euskalkia. Halaxe dio Zuazok (2008: 89):

Nafarroa da herrialde guztietan zabalena, ia gainerako seiek bat eginda bestekoa. Euskararen eremua ere zabala izan da, baina galtze handia gertatu da XVIII. mendetik XX.a bitartean. Iparraldean iraun dute euskalkiek bizirik, zehatzago esateko, ipar-mendebaldean, galdu berri daudelako Zaraitzu eta Erronkarin, eta galbidean Ultzama eta Aezkoa bitartean.

Iturria: Reguero 2019.

1. mapa

Euskararen hedadura Nafarroan XVI. mendean

Bonaparteren eta Zuazoren mapak erkatzea nahikoa da euskara nafarrak izan duen atzerakadaz jabetzeko: hegoaldeko eta ekialdeko lurralde gehiena galdu du euskalkiak. Areago, Bonaparteren garaitik atzera eginez gero, orduko lekukotasunek erakusten dute euskarak hedadura zabalagoa zuela Nafarroan. Arestiko mapan aise ikusten da XVI. mendean euskara nafarrak hegoaldean zuen muga.

Mapan erakusten denez, Nafarroako erdialde eta iparralde osoan erabiltzen zen euskara. Edonola ere, ohart gaitezen, Iruñeritik hegoaldera Artaxoa eta Uxue ingurura bitarteko eremua, euskalduna baino gehiago, elebiduna zela; alegia, eskualde horretan euskara eta gaztelania, biak, hitz egiten ziren. Laburbilduz, euskara nafarraren lehen lekukotasunak agertzen diren garaian, XVI. eta XVII. mendeetan, dialektoa Uxue eta Artaxoa ingurutik Bortzirietara heltzen zen, eta Nafarroaren muga gainditzen zuen Gipuzkoako ipar-ekialdeko kostara heldu arte.

4. Euskara nafarraren ezaugarriak

Zuazok, euskalkien ezaugarri nagusiak aztertzen dituelarik, dio euskara nafarrak ez duela «gertakari berezi askorik» (Zuazo, 2008: 89). Halaber, ez du euskalkian homogeneousitasun handirik ikusten eta lau azpieuskalki bereizten ditu: ipar-sartaldekoa (Bortziriak, Malerreka, Bertizarana, Baztango Oronoz-Mugairi eta Basaburu Txikiko Beintza-Labaien, Goizueta eta Saldias), hego-sartaldekoa (Sakana), erdigunekoa (Ultzama, Lantz, Atetz, Anue eta Odieta) eta sartaldekoa (Erroibar eta Esteribar).

Edonola ere, euskalki osoaren azterketa baten ondoren, Zuazok euskara nafarrak dituen berezko bost ezaugarri aurkitu zituen (1998a: 215). Ikerketak aurrera egin ahala, ordea, ezaugarri gehiago batu dizkie hasierako horiei. Hala, 2014ko liburuan 11 bereizgarri «esanguratsu» ematen ditu:⁵

1. Azentu indartsua azken aurreko silaban.
2. Aferesiak eta sinkopak azentu indartsuaren ondorioz.
3. Gaztelaniazko maileguetan *-on* eta *-ion* gordetzea.
4. Instrumentaleko *-s*.
5. *Joan*-en adizkietan *noaie* tankerakoak.
6. *-(r)en bat* > *-(r)on bat* egitea.
7. Aditzetako 2. pertsona singularrean *y*- agertzea.

⁵ Caminok (2009: 348) nafarreraren bost ezaugarri eskusibo aurkitu ditu: 1. instrumentaleko *-s*; 2. bigarren pertsona singularrean *y*- erabiltzea; 3. *-zki-* → *-it-* aldaketa NOR-NORI-NORK saileko pluraleko adizkietan; 4. *noaie*, *doaie*... «Joan» aditzaren adizkietan eta 5. maileguetan *-on* baliatzea. Horiezaz landa, fonetika, fonologia, morfologia eta sintaxiko beste 25 ezaugarri ez eskusibo baina bateratzaile aurkeztzen ditu eta beste bederatzi ezaugarri ematen ditu nafarreraren osotasuna erdietsi ez, baina hedadura handia dutenak. Regueroren (2017a; 2019b) doktorego tesian, ezaugarri eskusibo eta ez eskusibo horiek diakronikoki aztertzen dira.

8. NOR-NORI saileko iraganeko adizkietan *-ki-* erroa erabiltzea.
9. NOR-NORI-NORK saileko pluralgilea *-it-* izatea.
10. Geroaldian eta [partizipioa + *behar*] egituran *-tuko* > *-tiko* eta *-tu behar* > *-tiar* bilakatzea.
11. *oa* eta *ua* aurretik *g-* gehitzea.

Zuazok sailkapen sinkronikoa egiteko darabiltzan ezaugarri hauei ikus-puntu diakronikotik begiratuz gero, berriak edo zaharr(ago)ak diren ikusi eta dialektoaren bilakabidea ulertzeko zimenduak jar litezke. Hori dela eta, ondoko lerroetan ezaugarri horiek testu zaharretan agertzen diren, noiz eta nola ikusiko dugu.⁶

4.1. *Azentua*

Lehenagoko lanetan ez, baina 2014ko liburuan azentu indartsua euskara nafarraren bereizgarri esanguratsutzat dakar Zuazok (2014: 108). Hain zuzen ere, esaten du azentua azken-aurreko silaban egon ohi dela eta *launbēta* ‘la-runbata’; *launeindáko* ‘lagunarendako’ adibideak ematen ditu.

Euskaraz azentua idatziz markatzeko ohiturarik egon ez denez, testuen bidez zaila da euskara zaharraren azentua ezagutzea. Edozein kasutan, Lizarraga Elkanokoak azentua markatu zuen bere obretan eta Mitxelena (1972 eta, sakonago, 1976) erakutsi zuen hegoaldeko euskara nafarraren azentua azken-aurreko silaban egon ohi dela absolutibo singularrean, aldiz, plurallean ez zuela erregulartasunik (Mitxelena, 1976: 184). Aitzitik, mugagabeen azentuaren lekua mugatu singularrak zehazten du.

Edonola ere, 1745. urte aurretik egoera zein den ezagutzen ez da erraza, testu zaharretan ez baitago azentua markatzeko joerarik. Hala ere, beste saio batean sakonago erakusten saiatu nintzenez (Reguero, 2019b: 415-416), ezagutzen dugun salbuespen bakarra da 1609ko lehiaketara Ezkurak aurkeztu zuen olerki saritua, bertan <^> ikurrarekin azentua markaturik baitago. Olerki horretan azentua azken-aurreko silaba agertzen da nagusiki, baina Lizarragarena ez bezalako sistema bat erabiltzen du. Bistan da, beraz, euskara nafarrean azentuak izan duen bilakabidea aztertzea gai interesgarri bezain beharrezkoa dela.

4.2. *Aferesiak eta sinkopak*

Euskara nafarraren ezaugarri nabarmenatarikotzat bokal atonoaren galera hartu ohi da: aferesia eta sinkopa (Zuazo 1998a: 215, 1998b: 10 eta Camino

⁶ Bestelako erreferentziarik ematen ez den bitartean, adibide guztiak Regueroren (2017a) tesiko edizioetatik hartu dira, baina grafia eguneratuan jarri ditugu.

2009: 349). Zuazok bere lanetan sinkopa eta aferesiak batera aipatzen ditu, baina testu zaharretan begiratzuz gero, ohar gaitzeko kronologia ezberdina dutela bi gertakariak. Aferesia ez da 1750. urtea baino lehenagoko testuetan agertzen; sinkopa, ordea, bai. Adibidez, xv. mendeko Pater noster txikian: *apostru* (< **apostoru*) ‘apostolu’ agertzen da, eta 1596ko Iruñeko esaldi batean *atra* dago. Hurrengo mendean ez da adibiderik falta; ordukoak dira adibideok, besteak beste: *orlako*, *onlako*, *atra*, *otrontzean*, *onlatan*, *boronte*, *dretxoaren*, *sobra*, *dramanak*, *obrenak*, *bapedrak*, *onlako*, *bedrazi*, *brazo* ‘biezazio’. Sinkopa horiek azentu indartsuaren ondorio badira, xv. menderako bazuen ezaugarri hori euskara nafarrak.

Iduriz, beraz, sinkopak Nafarroako ia eremu osoa hartzen du, Erronkaribar eta Zaraitzu barne. Gainera, ezaugarri zaharra da, xv. menderako lekukotzen baita. Aldiz, aferesiez ezin daiteke gauza bera esan, testuetan geroago agertzen baitira, batez ere, xix. mendetik aurrera. Salbuespen bakarra da 1676ko Berako olagizonaren gutunetako batean agertzen den *emanen tidazu*, baina *ditidazunak* ere badago.

Bukatu aurretik merezi luke sinkopaz ohartxo bat egitea. Ez dirudi ezaugarri horrek dialektoaren barruko aldaerak bereizteko balio digunik. Hala ere, **eradun* aditzaren adizkiek duten aldaera sinkopadun eta gabeek xvii. mendean banaketa nahiko garbia dutela ematen du: sinkopadunak, batez ere, Nafarroako erdi-hegoaldean agertzen dira (Beriainek, 1609ko olerkiek eta prozesuetako esaldiek): *estrauko* (Larrasoña, 1606), *draizudala* (Artaxoa, 1607) eta *draut* (Etxauri, 1596). Aldiz, Nafarroako iparraldeko lekukotasunetan sinkoparik gabeko aldaera ageri da: *deraut* (Gorriti, 1554), *derauiek* (Lesaka, 1609), *derauzu*, *derauzue* (Ezkurra, 1596). Ezkontza fedetan ere *derauzut* dago Arizkunen, Beorburun, Olatzagutian, Bakedaon, Agoitzen; aldiz, *drauzut* Zufian eta *draudazut* Espartzan.

4.3. *Gaztelaniatik hartutako hitzetan -on eta -ion bukaera gordetzea*

Zuazok (2003 eta ondoko lanetan) dakarren euskara nafarraren ezaugarri eksklusiboetako bat da erdal maileguetako *-on* bere horretan mantentzea. Horixe bide da emandako ezaugarrietatik berrikuntza ez den bakarra; ezaugarri horretan gordetzaile izan da euskara nafarra.

Gaur egungo Nafarroako hizkeretan ohikoa den ezaugarri honek zaharra dela ematen du; izan ere, dagoeneko xvi. mendean agertzen da: *baron* dago 1554an Hernike Borboikoari egindako bertsoan eta *bofeton* Utergako 1602ko esaldi batean.⁷ Beriainek *ladronek* eta *millonak* erabiltzen ditu eta *ladronen* eta *ladronak* agertzen dira Baraibarko 1649ko esaldi batean. Itxura denez,

⁷ Urrozko 1582ko esaldi batean, edonola ere, *buffeta* lekukotzen da.

ezaugarri hori ez da iritsi nafarreraz mintzo den Gipuzkoako ekialdera, eta *dobloi* eta *koltxoi* ditugu 1721eko Irungo Udaleko agirietan.

4.4. *Intrumentalean* -s

Zuazok (1998a, 2003, 2008, 2014) euskara nafarraren ezaugarri esklusibotzat hartzen du instrumentalaren -s aldaera apikaria —ik., halaber, Camino (2009: 348) eta, batez ere, Zelaietak (2008: 188) 84. oin-oharrean egiten duen hausnarketa—.

Tamalez, testu zaharrek ez dute Nafarroa bere osotasunean hartzen, baina ezaugarri zaharra dela ematen du, lehen agerraldia, ustez behintzat, XIII. mendekoa baita: *gaitzes berme*, *ones berme* (Mitxelena, 1964). 1509ko Uitziko ezkontzako fedean ere apikaria agertzen da: *eta hon eta leial naizakan, ala dudanas eta dukedanas*. Halere, egungo hizkera batzuek txandaketa erakusten dute eta Uitziko agiri horretan *fedez* ere agertzen da. Orobat, aldaera apikaria dugu Eguesen (1596an *ones* dago), Artzibarren (1599an *auzis* lekukotzen da Nagoren). Arizkunen, ordea, gaurko Baztanen bezala, bizkarkaria agertzen da, *zutza*z.

Ondoko mapan ikus daiteke 1750 aurreko lekukotasunak kontuan hartuta, instrumentalaren bi aldaerek zuketen hedadura:

Iturria: Reguero, 2017a.

2. mapa

Instrumentala Nafarroan 1750 aurretik

4.5. Joan-en aditzetan noaie eta tankerakoak agertzea

Caminok (2009: 348) euskara nafarraren bost ezaugarri eksklusiboen artean dakar *joan* aditzaren singularreko adizkietan *noaie*, (*g*)*oaie* eta *doaie* erabiltzea. Zuazok (1998 eta 2008) lanetan sartu ez bazuen ere 2014ko liburuan ezaugarri hau euskara nafarraren ezaugarri esanguratsuen zerrendara gehitzen du. Eta bada arrazoirik dialektoaren bereziko ezaugarritzat hartzeko. 1745. urtea baino lehenagoko testuetan, sistematikoki agertzen dira adizki horiek. Ezagutzen dugun lehen agerraldia 1593koa da, eta Barasoingo esaldi batean agertzen da: *goaie* ‘hoa’. Ondotik, beti agertzen da aldaera hori: *duaie* & *doaie* ditugu Arren 1612an, eta mende berean *zioaien*, *doaien*, *noaie* dakartza Beriainek eta *doaie*, *doaiena* Elizaldek 1735eko dotrinan.

Ezaugarri horrek euskara nafarra ia bere osotasunean hartzen badu ere, itxuraz Basaburu Txikian *die* ‘doa’ modukoak erabiltzen dira gaur egun *Euskararen Herri Hizkeren Atlasak* erakusten duen moduan. Ezaugarri hori XIX. mende hasieran, edo XVIII. mendearen bukaeran, agertzen da, dagoeneko, Leitza inguruan: *dien* ‘doan’, *zien* ‘zihoan’ eta *bie* ‘bihoa’ agertzen dira orduko dotrina argitaragabe batean (Reguero, prestatzen)

4.6. -ren bat → -ron bat

Testu zaharretan ez da erraza bilakabide horren adibiderik aurkitzea. Egitura horren bi adibide aurkitu ditut: Beriainek *ohen bates* dakar eta Elizaldek *mandamenturen bat*. Ikusten denez bietan mantentzen da *e* bokala. XVIII. eta XIX. mendeetako autoreek (Mendiburu, Lizarraga Elkanokoa, Sagastibeltza) ere ez dute bilakabidearen arrastorik; aitzitik, *-ren bat* erabiltzen dute. Bistan da, beraz, aski berria den berrikuntza dela.

4.7. Aditzetako 2. pertsona singularrean y- agertzea

Bilakabide honek ere berria dirudi, aurrekoa baino lehenago agertzen da, ordea. 1750 aurreko testuetan ez da y- lekukotzen singularreko 2. pertsonan, eta testu berriagoetan (Mendiburu, Lizarraga Elkanokoa, Sagastibeltza) ere ez da ezaugarri hori erabiltzen.

Edonola ere, lehen aldiz 1778ko Iturengo esaldi batean agertzen bide da: *honeterik eskapatzen bayaiz, ezaiz eskapatuko berzetik* (Maiora, 2011: 171). Beharbada, esaldi horrek laguntza txiki bat eman dezake bilakabidea nondik sortu den ulertzeko. Iturengo lekukotasun horretan ikusten denez, baiezkoko perpausean y- dago, ezezkoan, aldiz, ez. Beharbada, berranalisiaren bidez, *bai (h)aiiz*, *bai (h)aut* → *ba-iaiz*, *ba-iaut* egin da eta, geroago, baiezkoko forme-

tatik ezezkotara pasatu. Edonola ere, lekukotasun faltak ez du laguntzen bilakabidea hobeki ezagutzen.

4.8. NOR-NORI-NORK saileko pluralgilea -it- izatea

Euskara nafarraren ezaugarri eksklusibotzat hartu izan da NOR-NORI-NORK saileko *-zki-* pluralgilea *-it-* morfemak ordezkatzeari; halaxe hartu dute, esaterako, Zuazok (1998a: 215) eta Caminok (2009: 348). Edonola ere, interesgarria da ezaugarri hori ikuspuntu diakroniko batetik begiratzea.

Euskara nafarrean idatzitako testuetan XVIII. mende bukaerarako agertzen da *-it-* morfema pluralgilea. Halaxe dute, adibidez, Joakin Lizarragakoaren obrek. Hala ere, lehenagoko, Beriainen eta Elizalderen liburuetan eta gainerako lekukotasunetan *-zki-* erabiltzen da beti. Salbuespen bakarra aurki daiteke: Berako olagizonaren 1676ko gutunetan *bidaldu ditidazunak* eta *emanen tidazu* agertzen dira. Hala eta guztiz ere, 1754an argitaratutako Mikelestorenaren liburuan⁸ *dizkitzu* dago, *-zki-* rekin. Beraz, XVIII. mendearen bigarren erdian, aztarnaren bat ageri bada ere, *-zki-* da nagusi. Markotegik 1777an idatzitako sermoian *-zki-* erabili zuen batez ere, baina *dition* bat ere badu (Knörr 1992). Itxura batean, beraz, *-zki-* → *-it-* berrikuntza, analogiaz-edo, hasi XVII. mendean hasi zen, akaso Lapurditik sartua Bortzirietan barrena, baina erregela ez zen erabat orokortu harik eta XVIII. mende bukaerara arte edo georago arte.

Zelaietak (2008: 97) dakarrenez, berrikuntza ez da iritsi Leitzara eta Sagastibeltzaren XIX. mende hasierako dotrinak erakusten du lehen ere ez zela halakorik. Ezaugarria iristen da, ordea, Goizuetara, eta ematen du XVIII. mendearen erdialderako ailegatua zela berrikuntza: 1753ko Goizuetako sermoian *etzenitidan* eta *dizkiguzu* agertzen dira (Reguero 2015b: 223).

4.9. NOR-NORI sailean -ki- erroa

Zuazok (ik., adibidez, 2008: 109; ez, ordea, 1998a) euskara nafarraren ezaugarriak zerrendatzean halaxe dio: «NOR-NORI saileko adizkien iraganaldian -KI- erroa dago euskalkiaren eremu zabalean: *zakidan* ‘zitzaidan’, *zakion* ‘zitzaion’, *zakigun* ‘zitzaigun’». Ezaugarriaren eremutik kanpo uzten ditu ipar-sartalde eta Baztan, eta indartsuen ikusten du Sakanan, zeinetan orainaldira ere zabaltzen baita. Caminok (2003: 455) Gesaltzen, Utergako kristau ikasbidean, Goñerrin, Burundan, Sakana erdialdean, Arakilen, Oltzan,

⁸ Liburua idazteko, lesakarrak Nafarroako euskara erabiltzen du, aldaera formalagoan.

Izarbeibarren, Eguesibarren, Imotzen, Atetzen, Ezkabarten, Odietan, Anuen, Erroibarren eta Artzibarren aurkitu ditu multzo horretako adizkiak.

Ezaugarri horretaz ari dela, Aldaik (1999: 267) «arkaismo baten kontserbazio partzial» moduan hartzen du. Edonola ere, gaiak ikerketa sakonagoa merezi du; besteak beste, interesgarria izan daiteke perifrasi horren adibide guztiak garaika jaso eta aditzoina ala aditz nagusia erabiltzen den begiratzea.

Ezaugarri hori arkaismotzat hartzen bada ere, bitxi gertatzen da ez topatzea 1750 aurreko lekukotasunetan: Beriainek *zitzaizkion* dakar eta Elizaldek *zitzaigu*. Geroago, ordea, Utergan eta Gesalitzen *-ki-* duten adizkiak lekukotzen dira. Aurkitu dugun lehen lekukotasuna XVIII. mendearen lehen erdialdekoa omen den Larrasoañako sermoi data gabea dago (Reguero 2019b: 570): *eman zekion* ‘eman zitzaion’ eta *iduritu zekio* ‘iruditu zitzaion’. Aipagarria da, halaber, arkaismoa bada, sermoi horretan partizipioa duela, nahiz eta indikatibokoak ez diren gainerako perifrasietan aditzoina mantentzen den. Antzera gertatzen da Lizarraga Elkanokoarekin. Bere obretan aditzoinak eta partizipioak bereizten ditu indikatibozko eta ez indikatibozko perifrasietan; hala eta guztiz ere, NOR-NORI-ko kasu horietan *-ki-* erroa darabilenean partizipioa erabiltzen du. Gaiak azterketa sakonagoa merezi du, baina arkaismoa baino gehiago, arkaismo batetik abiatutako berrikuntza konplexuago baten aurrean egon gintezke.

4.10. *Geroaldian eta [partizipioa + behar] egituran -tu > -ti bilakatzea*

Ezaugarri hau aski berria bide da eta ez da testu zaharretan agertzen. Caminok (1997: 300) ematen dituen adibide bakarrak XX. mendekoak dira.

4.11. *oa eta ua aurretik g- gehitzea*

Zuazok (2008: 109-110) garatu gabeko arauen artean dauka hitz hasierako *oa* eta *ua*-ren aurretik *g-* gehitzea; 2014ko liburuan ezaugarri hori gainerakorekin batera ematen du euskara nafarraren ezaugarri esanguratsutzat. Caminok ere (2009: 348) nafarreraren ezaugarri bateratzaile ez-esklusibotzat du ezaugarri hori; zehazkiago «/wa/-ren aitzinean *g-* garatu izana».

Hitz bakar batzuetan gertatzen den arren, berrikuntza zaharra dela dirudi; dagoeneko XVI. mende amaierarako lekukotzen da. 1593ko Barasoingo esaldi batean *goaie* ‘hoaie, hoa’ agertzen da eta 1647an ere forma berbera dugu. Edonola ere, Beriainek dotrinan *goarzen* & *guarzen* ‘ohartzen’ dituen arren, meza entzuteko tratatuan *ohaie* dago. XVIII. mendearen erdialdean ere bilakabidea ondo lekukotua dago: *goarkabea* ‘oharkabea’ eta *goatzean* ‘ohatzean’.

5. Azken hitza

Saiotxo labur honetan ikusi dugunez, Zuazok 1998az geroztik egindako euskalkien sailkapenean, euskara nafarra definitzeko erabili zituen ezaugarri horiek ez dira garai berean sortu eta ez dute hedadura batera eskuratu. Ezaugarri batzuk, *joan* aditzaren adizkiak, instrumentala edo maileguetako *-on* bukaera mantentzea kasu, lehen lekukotasunekin batera agertzen dira; aldiz, beste batzuk XIX. mendetik aurrera hartu dute indarra eta hedadura zabala-go. Ondoko taulan laburbiltzen da ezaugarriak noiz lekukotzen (eta ez noiz sortzen) diren:

XIII-XV. mende bitartean	— Instrumentaleko -s — Sinkopak — (azentu indartsua)⁹	Erdi Aroko euskara nafarra
XVI-XVII. mendeak	— <i>on</i> mantentzea — <i>doaie</i> moduko adizkiak — <i>oa-/ua-</i> > <i>goa-/gua-</i> — <i>-zki-</i> → <i>-it-</i> Bortzirietan bakarrik	Euskara nafar arkai-koa
XVIII. mendearen bigarren erdialdea	— <i>-zki-</i> → <i>-it-</i> orokortuago — <i>-ki-</i> NOR-NORI, indikatiboan — <i>-y-</i> 2. pertsona singularrean — aferesiak	Lehen euskara nafar modernoa
XIX. mendetik aurrera	— <i>-tuko</i> > <i>tiko</i> eta <i>-tu behar</i> > <i>-tiar</i> — <i>-ren bat</i> > <i>-ron bat</i>	Bigarren euskara nafar modernoa

Testu idatziek dituzten mugak kontuan izanda ere, taula horretan zerrendatu diren ezaugarriek erakusten dute euskara nafarrak, gainerako dialektoak bezala, bere ibilbidea izan duela eta berrikuntzak egin dituela azken mendeetan.

Edonola ere, ikertzeko asko dago oraindik euskara nafarraren bilakabidea hobeki ulertzeko. Besteak beste, Zuazok «muga dantzan» ikusten duen Baztango mintzoak Bortzirietako (ik. Zelaieta, 2008) eta Lapurdiko mintzoe-kin duen lotura diakronikoa aztertzeke dago. Regueroren tesian (2017a; ik. orain 2019b), zenbait ezaugarritan ikusten da Bortziriak eta Baztan askotan Nafarroatik aldentzen eta Lapurdira lerratzen direla, baina sakonago begiratzeko dago gaia. Halaber, ikerketa merezi luke euskara nafarrak ekialdeko euskara nafarrarekin, Zaraitzu eta Erronkaribarreko hizkerek, izan duen harremanak. Bestalde, Zuazok (2014: 48-49) dio «Handik [Iruñetik] abiatu ziren, ziurrenera, Euskal Herri osora zabaldu ziren berrikuntzak» eta «Men-

⁹ Erdi Aroko lekukotasunetan ez da azentua markatzen, baina sinkopa indartsua azentua-ren ondorio bada, lehen sinkopak agertu aurrekoa behar du izan.

deek aurrera egin ahala, Iruñearen indarra ahuldu eta beste hirigune batzuek egin zioten lehia». Tesian (Reguero, 2017a: 670-681) behin-behineko saio-txo bat egin nuen itxuraz Iruñea foku zela sortutako berrikuntzen hedadura aztertzeko eta Iruñean euskarak zuen prestigioaren eta presentziaren behera-kadarekin lotu nuen fokuari ahultzea. Hala ere, Zuazoren hipotesiari jarraituz, merezi luke gaiak azterketa sakonagorik.

Bibliografia

- Aldai, G., 1999, Hegoaldeko goinafarrera zaharra: aditz laguntzaileekiko ezaugarri zenbait, *FLV* 81, 263-274.
- Aurrekoetxea, G.; Makatzaga, J. M. & P. Salaberri, 2016, *Hire bordatxoan. Txipi Ormatxea omenduz*, Bilbo, UPV/EHU.
- Bonaparte, L. L., 1991, *Opera omnia vasconice*, 4. liburuki, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Camino, I., 1997, *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*, Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- (arg.), 1998, *Nafarroako hizkerak*, Bilbo, Udako Euskal Unibertsitatea.
- , 2003, *Hego-nafarrera*, Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- , 2009, *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*, Donostia, Elkar.
- , 2013, Euskalkien historia: Lapurdi eta Nafarroa Garaia, in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra – III Congreso de la Cátedra Luis Michelena – 3rd Conference of the Luis Michelena Chair*, Gasteiz, UPV/EHU, 77-140.
- Echaide, A. M., 1989, *El euskera en Navarra: Encuestas lingüísticas (1965-1967)*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- Epelde, I. (arg.), 2011, *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, Bilbo, UPV/EHU.
- Fernandez, B. & P. Salaburu (arg.), 2015, *Ibon Sarasola, gorazarre, homenatge, homenaje*, Bilbo, UPV/EHU.
- Fisiak, J. (arg.), 1988, *Historical dialectology. Regional and social*, Berlin-New York-Amsterdam, Mouton de Gruyter.
- Hock, H. H., 1988, Historical implications of a dialectological approach to convergence, in Fisiak (arg.), 283-328.
- , 1991, *Principles of historical linguistics*. Second edition, revised and updated, Berlin-New York, Mouton de Gruyter.
- Ibarra, O., 1995, *Ultzamako hizkera. Inguruko euskalkiekiko harremana*, Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- , 2000, *Erroibarko eta Esteribarko hizkera*, Iruñea, NUP/UPNA.
- Knörr, E., 1992, Un sermón de Martín Joseph Marcotegui, de Goñi, predicado en Ollón (1777), in *Luis Villasanteri omendaldia*, Iker 6, Bilbo, Euskaltzaindia, 223-242.
- Lekaroz, G., 2006, Antzinako baztanera: XVIII. mendeko prediku argitaragabe bat, *FLV* 101, 69-94.
- Lizarraga, J., 1802 [1990], *Urteko igande guzietarako prediku laburrak* [Edizio kritikoa Frantzisko Ondarrak paratua], Bilbo, Euskaltzaindia.
- , 1983, *Koplak* [Edizio kritikoa Juan Apecechea Perurenak paratua], Bilbo, Euskaltzaindia.

- Maiores, F., 2011, *Reino de Navarra. Euskera. Injurias, coplas, frases*, Artaxona.
- Mitxelena, K., 1964, *Textos arcaicos vascos*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1972, A note on old Labourdin accentuation, berrargit. in Mitxelena, 2011, VII, 163-175.
- , 1976, Acentuación alto-navarra, berrargit. in Mitxelena, 2011, VII, 177-194.
- 543.
- , 2011, *Obras Completas* (al cuidado de Joseba A. Lakarra e Iñigo Ruiz Arzalluz), 15 liburuki, Donostia-Gasteiz, Gipuzkoako Foru Aldundia-UPV/EHU
- Petit, D., 2007, Archaïsme et innovation dans les langues Indo-Européennes, in A. Lemarchal & J. François (arg.), *Tradition et rupture dans les grammaires comparées de différentes familles de langues*. Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, nouvelle série, tome xv, Paris, Peeters.
- Pilch, H., 1988, Dialectology in historical grammar, in Fisiak (arg.), 417-442.
- Reguero, U., 2015a, Mendebaldearen eta ekialdearen erdian: goi- nafarrera zaharren azterketa diakronikorantz, in Fernández & Salaburu (arg.), 587-598.
- , 2015b [2018], Goizuetako 1753ko sermoia: edizioa eta azterketa, *ASJU* 49.1/2, 205-230.
- , 2017a, *Goi-nafarrera arkaiko eta zaharra: azterketa eta testuak*, UPV/EHuko doktoretza-tesia.
- , 2017b, XVIII. mende erdialdeko Etxalarko dotrina, *FLV* 124, 355-367.
- , 2019a, 1750eko Baztango eliza-agindua: edizioa eta azterketa, *FLV* 128, 437-454.
- , 2019b, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan berrera (1416-1750)*, Bilbo, UPV/EHU.
- , prestatzen, XVIII. mende bukaerako dotrina argitaragabe bat: aurkezpena eta testuaren edizioa.
- Schneider, E. W., 2003, Investigating Variation and Change in Written Documents, in J. K. Chambers, P. Trudgill & N. Schilling-Estes (arg.), *The Handbook of Language Variation and Change*, Australia, Blackwell, 67-96.
- Ulibarri, K., 2015, Dotrinazko Sermoitegia: *galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*, UPV/EHuko doktoretza-tesi argitaragabea.
- Zelaieta, E., 2008, *Baztan-Bidasoako hizkeren azterketa dialektologikoa*, Iruñea-Bilbo, Nafarroako Gobernua-Euskaltzaindia.
- Zuazo, K., 1998a, «Euskalkiak, gaur», *FLV* 78, 191-233.
- , 1998b, Nafarroako euskal hizkerak, in Camino 1998b, 1-21.
- , 2003, *Euskalkiak. Herriaren lekukoak*, Donostia, Elkar.
- , 2008, *Euskalkiak. Euskararen dialektoak*, Donostia, Elkar.
- , 2014, *Euskalkiak*, Donostia, Elkar.

Euskarazko bihurkarien historiaz: euskalki zaharrak aztergai

Iker Salaberri

UPV/EHU

Laburpena

Lan honek gramatikalizazio teoriak eta testu zaharretako lekukotasunek euskarazko bihurkarien jatorriari eta garapenari buruz ematen duten informazioa aztertzea du helburu. Gainera, bihurkarien gaur egungo egoera labur azaldu ondoren, *buru*-bihurkariaren sorreraren datatzeari ekarpena egin diezaioketen zenbait datu eztabaidatzen dira. Azkenik, ikuspegi tipologikoa oinarri hartzen da aditzen eta estrategia bihurkarien arteko erlazioaren zenbait joera azaldu ahal izateko. Datuek garbi erakusten dutenez, idatzizko euskaran *buru*-bihurkaria iragangaiztearen kaltetan hedatzen ari da, eta litekeena da ahozko hizkeran kontrako gertatzea.

Hitz gakoak: bihurkaritasuna, gramatikalizazio teoria, euskalki zaharrak, ikuspegi tipologikoa, idatzizko euskara.

Abstract

The purpose of this paper is to analyze the information provided by grammaticalization theory and attestations in old texts concerning the origin and development of Basque reflexives. After providing an overview of reflexivity in present-day Basque some data are discussed which may contribute to pinpointing the emergence of the *buru*-reflexive. A typological perspective is furthermore adopted in order to account for tendencies regarding the relationship between verb type and reflexive strategy. The data clearly show that in written Basque the *buru*-reflexive is spreading at the expense of intransitivization, whereas the contrary is probably the case for the spoken language.

Keywords: reflexivity, grammaticalization theory, old Basque dialects, typological perspective, written Basque.

1. Bihurkaritasuna: aurrekariak, joera tipologikoak eta euskararen egoera¹

Hondarreko urteotan euskarazko bihurkarien izaera sinkronikoa era luze eta zabalean aztertu da (Saltarelli, 1988: 104-128; Rebuschi, 1991: 35-56, 1995: 313-356; Oihartzabal, 2002: 286-289; Artiagoitia, 2003: 380-384, 620-632; de Rijk, 2008: 364-368; Albizu, 2009: 15-17 besteak beste). Al-diz, bihurkarien jatorria eta garapen diakronikoa franko gutxiago ikertu diren kontuak dira, eta asko dago oraindik honi buruz esateko (Mitxelena, 1992: 671-675, Evseeva & Salaberri, 2018: 403). Hartara, ikergai horri ekarpena egiteko helburua du lan honek, ikuspegi tipologikoa oinarri eta euskalki zaharrak aztergai hartuta, Koldo Zuazoren gorazarretan.

Azkeneko hamarkadetan bihurkari marken zenbait tipologia aurkeztu dira. Hauen arabera, munduko hizkuntzetan bihurkari markak gehienbat aditzezkoak izan ohi dira, hots, hizkiak edo aditz jokabidea erabiliz adierazten direnak, edota izenezkoak, hau da, izenen eta izenordainen bidez aditzera ematen direnak (Faltz, 1977: 15-109; Geniušienė, 1987: 237-354; Kemmer, 1993: 42-93; Ljutikova, 2002: 93-146; Lehmann, 2015: 45-52 besteak beste). Aditzezko eta izenezko bihurkarien arteko bereizketa hau ondoko ainu (1a) eta yoruba (1b) hizkuntzetako adibideen bidez ikus daiteke, hurrenez hurren (Schladt, 2000: 115, Evseeva & Salaberri, 2018: 388):

- (1) a. *Yay-rayke-an*
REFL-hil-1SG
'Neure burua hil dut'²
- b. *Nwosu rí ara re*
Nwosu ikusi gorputz bere
'Nwosuk bere burua ikusi zuen'

Hauetatik lehenak *yay-* aurrizkia subjektuari erreferentzia egiteko erabiltzen du; bigarrenak, berriz, *ara* 'gorputz' izenaren bidez lortzen du gauza bera. Horrela bada, ainuk aditzezko bihurkari marka duela esan daiteke, eta yorubak izenezkoa. Eskema honen arabera, hizkuntza bakoitzak bihurkari bakarra eduki dezakeela dirudi, baina hau ez da nahitaez horrela: Kazeninek (2001: 926) dioenez, munduko hizkuntzek estrategia bakarra (izenezkoa) izan ohi dute, edo bi (izenezkoa eta aditzezkoa). Oro har, beraz, eredu tipologiko hedatuena gehienez ere bi estrategia bihurkari edukitzea da, eta hau baino gehiago daukaten hizkuntzak gutxitan kausitzen dira (Haspelmath, 2008: 47). Haatik, badira bi estrategia baino gehiago dituztenak ere: mutu-

¹ Patxi Salaberri Zaratiegiri eskerrak eman nahiko nizkioke, lan honen aurreko bertsioen gainean egindako zuzenketengatik. Xabier Artiagoitiari ere eskerrak zor dizkiot, zenbait ohar baliagarri egin izanagatik.

² Atzerriko hizkuntzen lerroarteko glosak *Leipzig glossing rules*-en (Bickel eta beste, 2008) arabera egin dira.

rreko adibidea ematearren, Kaukasoko khwarshi hizkuntzak gutxienez hamabost izenordain bihurkari desberdin omen dauzka (Testeleits, 2018).

Euskara zentzu honetan ez da hain berezia, baina esan beharra dago, hala ere, Kazeninen (2001: 926) eta Haspelmathen (2008: 47) eredutik ateratzen dela, gutxienez hiru estrategia bihurkari desberdin dituelako. Hauetatik lehena, ohikoena, *buru*-egitura zentzu bihurkariarekin erabiltzean datza (2a); honen orde, zenbait aditz iragangaiztu daitezke (2b), edo zehar osagarria bere horretan utz daiteke (i) aldi berean subjektuaren erreferentziakidea eta pertsona izenordaina bada, eta (ii) kasu benefaktibo edo prolatibo marka badarama³ (2c, Saltarelli, 1988: 104-128; Euskaltzaindia, 1991: 62-63; Artiagoitia, 2003: 620-629; de Rijk, 2008: 365-368):

- (2) a. *Gizon hark bere burua hil nahi zuen*
- b. *Ispiluan gaizki ikusten naiz.*
- c. *Ardo hau beretzat gorde nahi du*

Hiru estrategia bihurkari hauen (2a-c) egoera ez da egonkorra, ez aldaezina: testu zaharretan ikus daitekeen moduan, euskararen historian zehar hainbat garapen jasan dituzte (Mounole, 2011: 145, 270; Evseeva & Salaberri, 2018: 397-403). Gainera, bakoitzaren aukera baldintzatzen duten hainbat faktore daudela ematen du, besteak beste aditz mota (Etxepare, 2003: 380-385).

Egoera hau kontuan izanik, lan honetan hurrengo galderei erantzuna emateko saioa egingo da: (a) zein da euskarazko *buru*-egitura bihurkarien menturazko jatorria?; (b) zein informazio ematen digute orokortze tipologikoek eta testu zaharrek egitura honen sorreraren eta garapenaren inguruan?; (c) zein da estrategia bihurkariaren eta aditz motaren arteko erlazioa euskararen historian zehar? Galdera hauei hurrengo 2. eta 3. ataletan helduko zaie.

2. Euskarazko *buru*-bihurkarien jatorriaz eta garapenaz

Euskarazko *buru*-bihurkaria (2a) gaur egun oso emankorra bada ere, egitura honen jatorria, hau da, noiz, nola eta zergatik sortu zen, ez da askotan landu den kontua: orain arte argitaratu diren euskararen gramatika historiko bakanek eta beraien aurrekariak ez dute honi buruzko informaziorik ematen (Mitxelena, 1964; Hualde eta beste, 1995; Trask 1997; Igartua & Zabaltza, 2012; Gorrotxategi eta beste, 2018).

Edozein kasutan, esan daiteke *buru*-egitura bihurkariaren etorkia ez dela misterio handia: bihurkari marken gramatikalizazio bideei erreparatuz gero

³ Azkeneko hauei de Rijk (2008: 365) eta Salaburuk eta bestek (2013) 'bihurkari ahulak' deitzen diete, *buru*-egiturak ('bihurkari indartsuak') ez bezala berariazko forma bihurkari-rik ez dutelako.

(Haspelmath, 1990: 54; Kemmer, 1993: 197; Heine, 1999: 9; Schladt, 2000: 113-116; Lehmann, 2015: 45-52), zalantza handirik gabe proposa daiteke *buru* hitzari izenordain posesiboa (*nire/neure*, *zure/zeure* etab.) eta artikulua mugatua (-a) gehitu eta, sinekdoke edo metonimia bidez, *buru* hitza osotasuna, hau da, norbera adieraztera igarotzean sortu zela (Evseeva & Salaberri, 2018: 397). Gainera, Lakarraren (2018: 189) arabera *buru* hitza, daukan silaba egituragatik, ezin da bere horretan aitzin euskara zaharrerako (AEZ) bererrai. Horrek esan nahi du *buru*-egitura bihurkariak ere, bere gaurko forman behintzat, AEZren ondokoa izan beharra duela. Hortaz, Traskek (1997: 197) dioena jada ez da erabat egia: «The reflexives are everywhere the same, but we don't know how old they are».

Egitura honen sorreraren datatzeari eta garapenaren azterketari lagun diezaiekeen beste kontua zeharkako testigantzena da. Mitxelenak (1992: 674) dioenez, «en documentos latinos próximos al área vasca son frecuentes *hoc caput, meo capo*, etc. referidos al que habla». Euskararekin ukipenean zeuden Erdi Aroko latinaren aldaerek, beraz, 'norberaren *buru* hau' eta 'neure *buru* hau' esan nahi zuten egiturak erabiltzen omen zituzten subjektuari erreferentzia egiteko, hots, zentzu bihurkarian. Mitxelenak (ibid.) latineko adibiderik ematen ez badu ere, garai eta alderdi horretako latinez idatzitako testuei begiratua emateak haren oharra berresteko aukera ematen du: XII. mendeko Valpuestako⁴ (Burgos) Andre Maria kodexean, adibidez, *capo*-bihurkariaren baita adibide (3a-b) ediren daitezke (Ramos, 2000: 66, 78):

- (3) a. *Trado meum caput vel vinea mea*
 aldatu.1SG nire burua edo mahasti nire
 'Nire burua nire mahastiaren truke aldatuko dut'
 b. *Ego Fredulf-us episcop-us sic conmento*
 1SG.NOM Fredulf-NOM apezpiku-NOM hortaz esku.utzi.1SG
meo capo ad atrium Sancte Marie
 nire burua -ri etxea Santa.GEN Maria.GEN
 'Nik, Fredulf apezpikuak, hortaz nire burua Andre Maria etxeari (elizari) uzten diot'

Latinaren eta beste hizkuntza indoeuropar zaharren historiaren ikuspuntutik *capo/caput* hitzaren erabilera hau ez da espero izatekoa. Izan ere, latin klasikoan eta arruntean *mihi, nobis* moduko pertsona izenordainak erabiltzen ziren lehen eta bigarren pertsonen bihurkaritasuna adierazteko, eta jatorri iluna daukan *se(se)* izenordain bihurkaria hirugarrenean (Väänänen, 1967: 199-200; Viti, 2009: 149-150). Hau jakinda, (3a-b) moduko adibideak azaltzeko bi aukera daude: (i) Erdi Aroko latinak eta euskarak, ukipenaren ondo-

⁴ Datu onomastikoei adierazten dutenez, XII. mendean Valpuesta eremu euskaldunetik hurbil bide zegoen (Salaberri, 2018: 298-302).

rioz⁵, partekatu zuten berrikuntza gramatikalaren erakusle izan daitezke; edo (ii) eskribau elebidun batek euskaratik mailegatutako kalko semantikoa izan daiteke. Lehen aukerak ez du oso sinesgarria ematen, ez dirudielako aurreragoko eta gaur egungo hizkuntza erromantzeetan *capo*-bihurkaririk (izan) denik⁶. Hartara, bigarren aukera da ziurrena, eta honek esan nahi du euskarak, XII. menderako, *buru*-bihurkariak bazituela.

Egitura bihurkari honen inguruan egin daitekeen azkeneko galdera zergatiarena da: munduko hizkuntzetan lekukotuta dauden estrategia bihurkari guztietatik, zergatik hautatu zuen euskarak bihurkaritasuna gorputz atal baten izenaren bidez adieraztea? Galdera honi erantzuna ematea erraza ez bada ere, euskararen ezaugarri jakin bati begira dakioke: lehen edo bigarren pertsonako subjektua eta osagarri zuzena edo zehar osagarria erreferentziakideak direnean, hau da, egitura bihurkaria denean, ezinezkoa da subjektuaren eta osagarri zuzenaren edo zeharkakoaren markak aditz berean izatea (4a-l). Murritzapen honi ‘pertsona-kasu murritzapena’ deitu izan zaio (Bonet 1991: 181, 1994; Albizu, 1997: 1-2; Bottineau & Roulland, 2007: 211):

- (4) a. **Nik ni ikusi n-au-t* (*Nik neure burua ikusi dut*)
- b. **Nik niri sinesten di-da-t* (*Nik neure buruari sinesten diot*)
- c. **Zuk zu ikusi z-aitu-zu* (*Zuk zeure burua ikusi duzu*)
- d. **Zuk zuri sinesten di-zu-zu* (*Zuk zeure buruari sinesten diozu*)
- e. **Nik gu ikusi g-aitu-t* (*Nik geure burua ikusi dut*)
- f. **Nik guri sinesten di-gu-t* (*Nik geure buruari sinesten diot*)
- g. **Zuk zuek ikusi z-aituzte-zu* (*buru debekatuta*)
- h. **Zuk zuei sinesten di-zue-zu* (*buru debekatuta*)
- i. **Guk gu ikusi g-aitu-gu* (*Guk geure burua ikusi dugu*)
- j. **Guk guri sinesten di-gu-gu* (*Guk geure buruari sinesten diogu*)
- k. **Zuek zuek ikusi z-aituzte-zue* (*Zuek zeuen burua ikusi duzue*)
- l. **Zuek zuei sinesten di-zue-zue* (*Zuek zeuen buruari sinesten diozue*)

Murritzapen honek osagarri zuzenaren edo zehar osagarriaren funtzioa duten pertsona izenordainak zentzu bihurkarian erabiltzeko aukera blokeatzen du. Horregatik, euskarak murritzapen hau saihesteko beste estrategia batera jo beharra du: *buru*-egiturak aditz iragankorrean hirugarren pertsonako

⁵ Geniušienė (1987: 303), Heinek (1999: 9-10) eta Schladtek (2000: 107-108) aipatzen dutenez, bihurkari markak ukipenaren ondorioz errazen hedatzen diren ezaugarri gramatikalen artean daude.

⁶ Badira, hala ere, hizkuntza erromantzeen eraginpean sortu diren eta *buru*-bihurkariak erabiltzen dituzten hainbat pidgin eta kreolera. Haitiko frantses kreoleran, adibidez, *tèt* ‘buru’ eta *kò* ‘gorputz’ hitzek, esanahi hitzez hitzezkoaz gain, erabilera bihurkaria ere badute (Lefebvre, 1998: 159). Cabo Verdeko portugesean oinarritutako kreolera aldaerek *cabeça* ‘buru’ hitza xede berarekin erabiltzen dute (Michaelis eta beste, 2013). Gainera, XII-XV. mendeetako frantsesean baziren *cor(p)s* ‘gorputz’ hitzaren erabilera bihurkariak (Lefebvre, 1998: 168-169).

osagarri zuzenaren marka (zero) uzten du, hots, ‘pertsona-kasu murriztapena’-ren irismenetik at dago. Aintzat edukirik tipologikoki gorputz-atal izenak (‘gorputz’, ‘buru’, ‘laru’, ‘hezur’ etab.) bihurkari marken gramatikalizazio iturri hedatuenetarikoak direla (Heine, 1999: 9; Schladt, 2000: 112; Heine & Kuteva, 2002: 58, 168-169), ez da harritzekoa euskaraz *buru* hitza gramatikalizatu izatea. Gainera, aditzaren gaineko murriztapenek egitura bihurkariaren sorrera bultzatzea ez da euskaraz bakarrik gertatzen: baliteke hizkuntza berberetan eta kartveliarretan gauza bera gertatu izana (Evseeva & Salaberri, 2018: 405, 413). Alabaina, honek ez du nahitaez esan nahi euskarazko *buru*-bihurkaria ‘pertsona-kasu murriztapena’-ren ondorioz sortu zenik, daukagun euskararen informazio historikoa oinarri hartuta ezin baita bigarrena lehenaren aurretik (*buru*-bihurkaria → murriztapena) sortu zelako aukera baztertu⁷.

3. Bihurkariaren eta aditz motaren arteko erlazioaz

Lan honen lehen atalean aipatu da euskaraz gutxienez hiru estrategia bihurkari daudela, eta bakoitzaren aukera, besteak beste, aditz motak baldintzatzen duela. Etxepareren (2003: 380-385) arabera, estrategia bihurkariekin duten erlazioa oinarri hartuta bi aditz multzo nagusi bereiz daitezke: alde batetik *buru*-egitura edo iragangaiztea onartzen duten aditzak daude, eta bestetik ‘berezko bihurkariak’ (‘inherent reflexives’), hots, bihurkaritasuna berez, bestelako baliabide gramatikalen laguntzarik gabe adierazten dutenak. Lehen multzoan *armatu*, *bota*, *egotzi*, *ikusi*, *leporatu* eta abar sartzen dira (5a-b), bigarrenean berriez *apaindu*, *garbitu*, *jantzi*, *lehortu* eta *zikindu*, besteak beste (5c-d, ibid.):

- (5) a. *Jon ispiluan ikusi da*
- b. *Jonek bere burua ispiluan ikusi du*
- c. *Miren garbitu da*
- d. *(*)Mirenek bere burua garbitu du*

Ikuspegi honi begira, hiru puntu dira aipatzeko modukoak: lehenik eta behin, bigarren multzoko aditzek (5c-d) ez dute *buru*-egitura bihurkaria onartzen, aditzak berak dagoeneko bihurkaritasuna adierazten duelako. Beraz, erabilera arruntean (5d) bezalako esaldiak ez dira gramatikalak. Hala ere, (5d) moduko esaldiak zuzenak eta onargarriak izan daitezke, balio kontrastiboa⁸ badute: *Mirenek bere burua garbitu du*, (*eta ez beste norbait*). Bi-

⁷ Izan ere, menturaz bada euskarazko *buru*-bihurkaria ‘pertsona-kasu murriztapena’-ren ondoren sortu izanaren aurkako argumentu bat: Oihartzabalek & Etxeparek (2011) erakusten duten moduan, XVI-XIX. mendeetako nafar-lapurteraz ez bide zegoen ‘pertsona-kasu murriztapen’-ik, *nor-nori-nork* sailean bederen. Ikusteke dago, hori bai, hau beste sailetako egitura bihurkariaren kasua ere ba ote zen.

⁸ Mota honetako aditzek estrategia bihurkari ohikoena balio kontrastiboa adierazteko erabiltzea ez da bakarrik euskaraz gertatzen: antzeko kasuak errusieraz ere ediren daitezke (Haspelmath, 2008: 40-41).

garrenik, ‘berezko bihurkariak’ deritzan multzoaren izendapena ez da erabat aproposa, aditz horiek bihurkaritasuna beti adierazten dutela jakitera ematen duelako. Alabaina, hau ez da horrela, bihurkariak ez diren hurrengo adibi-deek erakusten duten moduan (6a-c):

- (6) a. *Mirenek panpina apaindu du*
 b. *Mirenek panpina garbitu du*
 c. *Mirenek panpina jantzi du*

Azkenik, Etxeparek (2003: 380-385) aditz hauek eztabaidatzean aipatzen ez duen puntua ahotan hartu beharra dago: lehen multzoko aditzek (*armatu*, *bota*, *egotzi*, *ikusi*, *leporatu* eta abarrek) normalean diskurtsoko beste erreferenteei zuzenduta egoten diren ekintzak adierazten dituzte. Bigarren multzokoek (*apaindu*, *garbitu*, *jantzi*, *lehortu*, *zikindu* eta bestek), aldiz, eskuarki nork bere buruari zuzendutako egiteak ematen dituzte aditzera. Bi aditz mota hauen arteko kontrastea munduko hizkuntza askotan ikus daiteke, eta ondorioz berentzat egokiagoak diratekeen izenak eman zaizkie: ‘besteri zuzendutako’ eta ‘nork bere buruari zuzendutako’ aditzak, hurrenez hurren (Haiman, 1983: 803; König & Siemund, 2000: 58; König, 2001: 758, Haspelmath, 2008: 44).

Hizkuntza askok bihurkaritasuna era banatan adierazten dute, nork bere buruari zuzendutako aditza izan edo besteri zuzendutakoa izan: honen adibide garbia turkierakoa izan daiteke (7a-b, Haspelmath, 2008: 44):

- (7) a. *Yika-n-iyor*
 garbitu-REFL-IPFV
 ‘Garbitzen da (bere burua garbitzen du)’
 b. *Kend-in-i sev-iyor*
 REFL-POSS-ACC maite.izan-IPFV
 ‘Bere burua maite du’

Hau jakinda, badirudi euskaraz *buru*-egitura bihurkaria gehienbat besteri zuzendutako aditzekin erabiltzen dela, eta iragangaiztea, berriz, nork bere buruari zuzendutako aditzekin. Bereizketa honetaz landa, Haspelmath (2008: 45-48) kontraste honen arrazoa azaltzen saiatzen da: aditz jakin bat zentzu bihurkariarekin gutxitan erabiltzen bada, bihurkaria denean hala dela aditzera ematea garrantzitsua da; aldiz, aditz jakin baten zentzu bihurkaria oso ohikoa bada, bihurkaria denean hala dela adieraztea ez da horren beharrezkoa. Ondorioz, gutxitan bihurkaritzen diren besteri zuzendutako aditzak bihurkariak direla adierazteko estrategia konplexuena (euskararen kasuan, *buru*-egitura) erabiltzen da, eta askotan bihurkaritzen diren nork bere buruari zuzentzen dizkion aditzekin, ordea, estrategia sinpleena (euskararen kasuan, iragangaiztea): aditz motaren eta estrategia bihurkariaren arteko erlazio hau ohikoa da munduko hizkuntzen artean (König & Siemund, 2000: 58; König 2001: 758).

Euskarari egokituta, aditz motaren eta bihurkarietasunaren arteko erlazioarekiko hurbilpen honek garrantzizko iradokizuna egiten du⁹: *armatu*, *bota*, *egotzi*, *ikusi*, *leporatu* eta abarrekin *buru*-egitura adierazle bihurkari-tzat gehiagotan erabiliko dela aurreikusten du, eta *apaindu*, *garbitu*, *jantzi*, *lehortu*, *zikindu* eta besterekin, berriz, iragangaiztea. Alegiazko korrelazio hau hala euskararen historian neur daiteke, nola gaur egungo euskarari: horretarako, besteri zuzendutako aditz baten (*erakutsi*) lekukotasunak eta nork bere buruari zuzendutako batenak (*garbitu*) zenbatu dira hemen¹⁰:

Lehen taula

Aditz motaren eta estrategia bihurkariaren arteko erlazioa XVI-XVII. mendeetan

Aditza	Iragangaiztea		<i>Buru</i> -bihurkaria	
	Lekukotasunak	Ehunekoa	Lekukotasunak	Ehunekoa
Erakutsi	7	% 36.8	12	% 63.2
Garbitu	17	% 89.5	2	% 10.5

Bigarren taula

Aditz motaren eta estrategia bihurkariaren arteko erlazioa XVIII-XIX. mendeetan

Aditza	Iragangaiztea		<i>Buru</i> -bihurkaria	
	Lekukotasunak	Ehunekoa	Lekukotasunak	Ehunekoa
Erakutsi	20	% 35.7	36	% 64.3
Garbitu	85	% 67.5	41	% 32.5

Hirugarren taula

Aditz motaren eta estrategia bihurkariaren arteko erlazioa XX-XXI. mendeetan

Aditza	Iragangaiztea		<i>Buru</i> -bihurkaria	
	Lekukotasunak	Ehunekoa	Lekukotasunak	Ehunekoa
Erakutsi	45	% 28.1	115	% 71.9
Garbitu	90	% 58.8	63	% 41.2

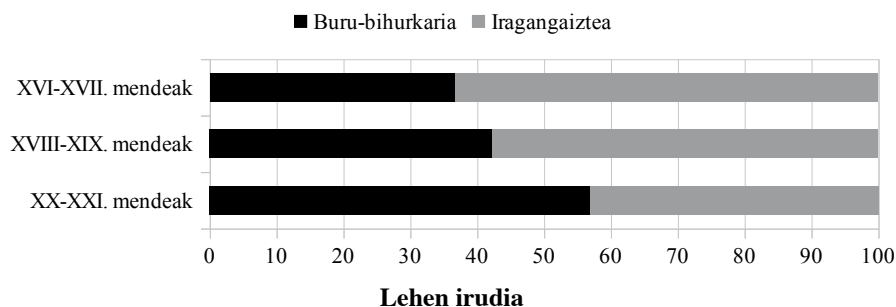
⁹ Ikuspegi honek egiten dituen bestelako iradokizunak jakiteko, ikus Ariel (2008: 229) eta Haspelmath (2008: 44-47).

¹⁰ Datuak *Euskal klasikoaren corpusetik* (Euskara Institutua, 2013) eta *Ereduzko prosa dinamikotik* (Sarasola eta beste, 2017) atereak dira.

Datuek König & Siemunden (2000: 58) eta Königen (2001: 758) iradokizuna baieztatzen dute: euskaraz, bai hizkuntzaren idatzizko historian zehar, bai gaur egun, besteri zuzendutako *erakutsi* aditza bihurkaria dela adierazteko estrategia konplexuena, *buru*-egitura, erabiltzen da gehienetan (163/235, % 69.4). Nork bere buruari zuzendutako *garbitu* aditzak zentzu bihurkaria duela aditzera emateko, aldiz, gehienetan (192/298, % 64.4) estrategia sinpleena, iragangaiztea, erabiltzen da. Edozein kasutan, oro har garbi dago araua aldakortasuna dela. Izan ere, joera tipologikoaren alde egiten duten adibideak (8a-d) joeraren kontra egiten dutenen (9a-d) parean kausitzen dira garai guztietan:

- (8) a. *Lohi eçarri vkan draut neure beguién gainera, eta garbitu naiz, eta ikusten dut* (Leizarraga, 1571; Linschmann & Schuchardt, 1990: 640)
- b. *Eta are handik bere burua zure alderakotzat zordun erakusten du* (Axular, 1643; Urgell, 2015: 124)
- c. *Goan cen, bada, garbitu cen eta ethorri içan cen icusten çuela* (Haraneder, 1740; Altuna, 1990: 193)
- d. *Bai ta orretaric bere burua zure alderacotzat zordun eracusten dau* (Añibarro, 1820; Urgell, 2001: 258)
- (9) a. *Eçagutcen dut, aitortcen, eta confessatcen leguesqui edireiten eta eracusten naicela hobēduri iaincoaren majestate offensatuz* (Pouvreau, 1664: 74)
- b. *Onelaco jancieren ondoren bazabiltza, ez dezu cere burua garbituco* (Agirre Asteasukoa, 1803: 237)
- c. *Andra Menina Arandañoco (zein zan bere lengusina) eracusi zan encargù onetan ondo debotèa eta fina* (Urkizu, 1740; Zuola, 2015: 186)
- d. *Uste othe duzue oraino, zuen begietan gure buruak garbitu beharrez hari garela?* (Duvoisin, 1865: 1247)

Hemen zenbakirik eman ez bada ere, aipatzekoa da aditz motaren eta estrategia bihurkariaren arteko joera euskalki batetik bestera ez dela, dirudie-nez, era esanguratsuan aldatzen. Aipagarria da, halaber, goiko hiru tauletako datuak oinarri hartuta, *buru*-bihurkaria hedatzeko eta iragangaiztearen erabilera murrizteko joera dagoela, aditza edozein izanik ere, hurrengo irudiak erakusten duen moduan:

Estrategia bihurkarien garapena euskararen historian, *garbitu* eta *erakutsi* aditzekin

Lan honetan bakarrik idatzizko euskararen datuak hartu dira oinarri. Hau jakinda, lehen irudiak erakusten duen garapena menturaz bakarrik idatzizko hizkuntzarena izango da. Hori bera iradokitzen du Mounolen (2011: 145) baieztapenak: «[D]ans les textes des 15ème et 16ème siècles, le mécanisme de détransitivisation semble être étendu à plus de verbes que de nos jours». Honen aldean, ahozko euskararen joera kontrakoa dela dirudi, hots, iragangaiztea *buru*-bihurkariaren kaltetan hedatzen ari dela (Euskaltzaindia, 1991: 63).

4. Ondorioak

Laburbilduz, hiru galderari erantzuna emateko saioa egin da hemen: lehenik eta behin, *buru*-bihurkaria menturaz ‘pertsona-kasu murriztapena’ (Albizu, 1997: 1-2) delakoaren ondorioz sortu zela proposatu da. Honekin lotuta, gorputz-atal izenak bihurkari marken ohiko iturri diakronikoen artean daudela aintzat hartu beharra dago (Heine, 1999: 9; Schladt, 2000: 112; Heine & Kuteva, 2002: 58, 168-169). Bigarren galderari begira, *buru* izenaren etimologia (Lakarra, 2018: 189) eta Erdi Aroko latinez idatzitako testu bateko lekukotasunak (Ramos, 2000: 66,78) kontuan hartuta, *buru*-bihurkaria AEZren eta XII. mendearen artean sortu zela argudiatu da. Hirugarren galderari dagokionez, ‘besteri zuzendutako’ aditzek normalean *buru*-bihurkaria hartu ohi dutela eta ‘nork bere buruari zuzendutakoak’ iragangaizten direla aipatu da, euskararen historian zehar zein gaur egun, beste hizkuntza askotan gertatzen den antzera (König & Siemund, 2000: 58; König, 2001: 758). Azkenik, lan honetan aurkeztu diren datuek idatzizko euskararen *buru*-bihurkariak iragangaiztearen kaltetan hedatzeko joera dagoela erakutsi dute.

Bibliografia

- Agirre Asteasukoa, 1803, *Confesioco, eta comunioco sacramentuen gañean eracualdiac*, Tolosa, Francisco Lama.
- Albizu, P., 1997, Generalized person-case constraint: A case for syntax-driven inflectional morphology, *ASJU* 40, 1-33.
- , 2009, Euskararen kasu sistema ergatiboa ala ergatiboak? Ergatibotasunaren azterketa dialektologiko baterako lehen urratsak, *Lapurdum* 13, 7-29.
- Añibarro, P. A., 2001, *Gueroco guero*, B. Urgellen edizioa, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Ariel, M., 2008, *Pragmatics and grammar*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Artiagoitia, X., 2003, Reciprocal and reflexive constructions, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina, *A grammar of Basque*, Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 607-632.
- Axular, 2015, *Gero*, B. Urgellen edizioa, Iruñea/Bilbo, Nafarroako Gobernua, Euskaltzaindia.
- Bickel, B., B. Comrie & M. Haspelmath, 2008, *Leipzig glossing rules*, hurrengo estekan eskuragarri: <https://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>
- Bonet, M. Eulalia, 1991, *Morphology after syntax: Pronominal clitics in Romance*, Cambridge, Massachusetts Institute of Technology-ko doktorego tesia.
- , 1994, The person-case constraint: A morphological approach, in H. Harley & C. Phillips (arg.), *The morphology-syntax connection: MIT working papers in linguistics*, Cambridge, Massachusetts Institute of Technology, 33-52.
- Bottineau, D. & D. Roulland, 2007, Le problème de la réflexivité en basque, in A. Rousseau & D. Roulland (arg.), *L'énoncé réfléchi*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 208-225.
- Duvoisin, J.-P., 1865, *Bible saindua, edo testament zahar eta berria*, Londres, Strangeways & Walden.
- Etxepare, R., 2003, Valency and argument structure in the Basque verb, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina, *A grammar of Basque*, Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 363-425.
- Euskaltzaindia, 1991, *Euskal gramatika lehen urratsak-I*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Euskara Institutua, 2013, *Euskal klasikoen corpora*, Donostia, Euskal Herriko Unibertsitatea, hurrengo helbidean eskuragarri: <http://www.ehu.eus/ehg/kc/>
- Evseeva, N. & I. Salaberri, 2018, Grammaticalization of nouns meaning «head» into reflexive markers: A cross-linguistic study, *Linguistic Typology* 22.3, 385-435.
- Faltz, L., 1977, *Reflexivization: A study in universal syntax*, Los Angeles, University of Californiako doktore tesia.
- Geniušienė, E., 1987, *The typology of reflexives*, New York, Mouton de Gruyter.
- Gorrotxategi, J., I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), 2018, *Euskararen historia*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza.
- Haiman, J., 1983, Iconic and economic motivation, *Language*, 59.4, 781-819.
- Haraneder, I., 1990, *Jesu christoren evangelio saindua*, P. Altunaren edizioa, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Haspelmath, M., 1990, The grammaticization of passive morphology, *Studies in Language* 14.1, 25-72.
- , 2008, A frequentist explanation of some universals of reflexive marking, *Linguistic Discovery* 6.1, 40-63.

- Heine, B., 1999, Polysemy involving reflexive and reciprocal markers in African languages, in Z. Frajzyngier & T. S. Curl (arg.), *Reciprocals: Forms and functions*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1-29.
- & T. Kuteva, 2002, *World lexicon of grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hualde, J. I., J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), 1995, *Towards a history of the Basque language*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Igartua, I. & X. Zabaltza, 2012, *Euskararen historia laburra*, Donostia, Etxepare Euskal Institutua.
- Kazenin, K., 2001, Verbal reflexives and the middle voice, in M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreich & W. Raible (arg.), *Language typology and language universals: An international handbook*, vol. 2, Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 916-927.
- Kemmer, S., 1993, *The middle voice*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- König, E., 2001, Intensifiers and reflexive pronouns, in M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher & W. Raible (arg.), *Language typology and language universals: An international handbook*, vol. 1, Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 747-759.
- & P. Siemund, 2000, Intensifiers and reflexives: A typological perspective, in Z. Frajzyngier & T. S. Curl (arg.), *Reflexives: Forms and functions*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 41-74.
- Lakarra, J. A., 2018, Euskararen historiaurrea, in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), 2018, *Euskararen historia*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 23-230.
- Lefebvre, C., 1998, *Creole genesis and the acquisition of grammar: The case of Haitian creole*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lehmann, C., 2015, *Thoughts on grammaticalization*, 3. edizioa, Berlin, Language Science Press.
- Leizarraga, I., 1990, *Iesus christ gure iaunaren testamentu berria, othoitza ecclesiasticoen forma, catechisma, kalendrer, ABC edo christinoen instructionea*, T. Linschmann & H. Schuchardten edizioa, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Ljutikova, J., 2002, *Kognitivnaja tipologija: Refleksivy i intensifikatory*, Mosku, Rossijskaja Akademija Nauk.
- Michaelis, S. M., P. Maurer, M. Haspelmath & M. Huber, 2013, *Atlas of pidgin and creole language structures online*, Leipzig, Max Planck Institutua, hurrengo helbidean eskuragarri: <https://apics-online.info/>
- Mitxelena, K., 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia, Auñamendi.
- , 1992, *Diccionario general vasco-Orotariko euskal hiztegia*, vol. 5: *Berr-Daf*, Bilbo, Desclée de Brouwer, Euskaltzaindia, Mensajero.
- Mounole, C., 2011, *Le verbe basque ancien: Étude philologique et diachronique*, Gasteiz, Euskal Herriko Unibertsitateko doktore tesia.
- Oihartzabal, B., 2002, Kausazio aldizkatzea euskal aditzetan, *Lapurdum* 7, 271-294.
- & R. Etxepare, 2011, The absence of person-case constraints in early Lapurdian, in J. A. Lakarra, J. Gorrotxategi & B. Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena katedraren II. biltzarra*, Gasteiz, Euskal Herriko Unibertsitatea, 149-169.
- Pouvreau, S., 1664, *San Frances de Sales Genevaco ipizpicvaren philothea*, Paris, Claude Audinet.

- Ramos, E., 2000, *Los cartularios de Santa María de Valpuesta: Análisis lingüístico*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- Rebuschi, G., 1991, Les possessifs basques, l'opposition entre éléments réfléchis et non réfléchis, et la variation dialectale, *Modèles Linguistiques* 26, 2, 35-56.
- , 1995, Weak and strong genitive pronouns in Northern Basque: A diachronic perspective, in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque language*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 313-356.
- de Rijk, R., 2008, *Standard Basque: A progressive grammar, vol. 1: The grammar*, Cambridge/Londres: MIT Press.
- Salaberri, P., 2018, Euskara Erdi Aroan, in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), 2018, *Euskararen historia*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 287-344.
- Salaburu, P., P. Goenaga & I. Sarasola, 2013, *Sareko euskal gramatika*, Donostia, Euskal Herriko Unibertsitatea, hurrengo helbidean eskuragarri: <http://www.ehu.eus/seg/>
- Saltarelli, M., 1988, *Basque*, Londres/New York, Routledge.
- Sarasola, I., P. Salaburu & J. Landa, 2017, *Ereduzko prosa dinamikoa*, Donostia, Euskal Herriko Unibertsitatea, hurrengo helbidean eskuragarri: <http://www.ehu.eus/ehg/epd/>
- Schladt, M., 2000, The typology and grammaticalization of reflexives, in Z. Frajzyn-gier & T. S. Curl (arg.), *Reflexives: Forms and functions*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 103-124.
- Testelets, Y., 2018, A language for the Guinness World Records: Fifteen (or more?) reflexive pronouns in Khwarshi, argitaratu gabeko zirriborroa, hurrengo helbidean eskuragarri: http://www.academia.edu/37499262/A_Language_for_Guinness_World_Records_Fifteen_or_More_Reflexive_Pronouns_in_Khwarshi
- Trask, R. L., 1997, *The history of Basque*, Londres/New York, Routledge.
- Väänänen, V., 1967, *Introducción al latín vulgar*, M. Carriónnek gaztelaniara itzulua, Madril, Editorial Gredos.
- Viti, C., 2009, Anaphorische und reflexive Strukturen im Altgriechischen und im Lateinischen, *Indogermanische Forschungen* 114, 143-172.
- Zuloaga, E., 2015, Diego Lorenzo Urkizuren 1740ko zortzikoak, *ASJU* 49.1-2, 179-201.

Leizarragaren *hitz difficilak* (1571). Ohar zenbait

Patxi Salaberri Muñoa

Laburpena

Testamentu Berria euskaratzean (1571), Joanes Leizarragak irakurleentzat ulergaitzak izan zitezkeen hitzen zerrenda llabur bat erantsi zion argitalpenari, «Testamentu Berrico hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitz batzu bere declarationéquin» izenekoa, alegia. Lerro nagusietan Genevako *Nouveau Testament* kalbindar gehienetan ohi zen bezalakoa delako nonbait, behar zukeen arreta jaso gabe geratu da luzaroan, bai baitu, izan ere, azaldu beharreko bereizgarriak. Horietako garrantzitsuenez jarduteko xedea izanik, honako artikulua hau Leizarragak zerrendan islatutako sentsibiltateaz eta jokamoldeez mintzatuko da hainbat oharretan barrena.

Hitz gakoak: XVI. mendea, J. Leizarraga, *Testamentu Berria*, «hitz difizilak».

*Ejusmodi nugas
philosophus non curat*

A. S.

Hitz bi atariko

Badu Joanes Leizarragak *Testamentu Berriarekin*¹ ezkondata joan ohi den eranskin bat, arrazoi askorengatik interesgarria dena eta gaurkoan, orain arte gehiegi landua izan ez delako, ohar zenbaitez hornitu nahi genukeena.

¹ *Iesus Christ gure Iaunaren Testamentu Berria*, Arroxela, P. Haultin, 1571. Aurrerantzean, *TB*; frantsesezko *Nouveau Testament*, berriz, *NT*. Bestalde, *Testamentu Berriko* liburuei dagozkien erreferentziatarako *Elizen arteko Biblia* (Donostia, 2006) delakoan finkatu laburdurak baliatuko dira hemen: *Mt* (Mateoren Ebanjelioa), *Mk* (Markosena), *Lk* (Lukasena), *Jn* (Juanena), *Eg* (Apostoluen Eginak), *Ap* (Apokalipsia), etc.

«Testamentu Berrico hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitz batzu bere declarationéquin» izenekoa da *TB*ren amaieran joan ohi zen eranskin hori² eta, 1571ko edizioko formatuan, bina zutabetan antolatutako dozena bat orrialde betetzeraino iritsi zen (Linschmann eta Schuchart, [1900] 1990: 1201-1213).³

Gogoratu behar da, horratik, Leizarragak ez zuela alboratua *TB*ko gaine-rako zailtasunak —kontzeptualak zein formalak— argitzeko edizio iruzkin-duaren asmoa, hain zuzen ere, une haietan Genevan kaleratzen ari zirenen il-dokoa. Beskoiztarrarenak dira hitzak:

Eta baldin speranza dugun beçala, oraindrano eguin den hunetan heus-caldunac goçoric edo edificationeric hartzen badu, *hunetan emplegatu içan diradenéc bihotz harturen duté*, oraindanic gogo-ere duten beçala, eguin denaren berriz ikusteco eta corrigitzeco: bayeta, baldin Iaunac hala placer badu, *passage difficilenén declaragarri annotationen eçarteco*. (Linschmann & Schuchardt, [1900] 1990: 254; g. l.e)⁴

Edizio aberastu horrek ez zukeen orain hizpide dugun terminoen erans-kina nahitaez desagerraraziko,⁵ baina egia da aski ohikoa zutela edizio kal-bindarrek «hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitz» horien deklarazioak *NT*eko orrialdeetan zegokien tokira eramatea eta han, alboetan, gainerako oharren artean urtuta inprimatzea, betiere testua irakurri ahala begirada labur batez kontsultatu ahal izateko.

Asmoak asmo —eta kasu honetan ustel, usteak bezala—, ikusmiran du-gun hitz-zerrendari baino ezin, tamalez, heldu, horixe baita eskuetara iritsi zaigun «passage difficil»-en multzo bakarra.

² Izatez, *TB*ren ondoren egon «behar» bazuen ere (atalaren izenburuko lehen bi hitzek ho-rixe baizik ez baitute adierazten), badirudi eranskin desberdinak tartekaturik kaleratu ziren hainbat liburutan amaiera aldean enkoaderaturik ere agertu zela delako lexiko-zerrenda hau. Hemen erabiliko den «nafar alea» dei dezakegunak, adibidez, uztarturik ditu *Testamentu Ber-ria*, bertan «diraden icen propri Hebraico eta Greco batzuén declarazionea», *Othoitza ecc-lesiasticoen forma*, *Catechismea*, «Regueri» zuzendutako gutuna, *Fedeco Confessione* dela-koa eta, guztiaren amaieran (funtsean *TB*ko aurkibide orokorra zenak bulkatuagatik gibelatuak, nonbait), *TB*ri zegozkion hiru atal: hizpide dugun «hitz difficil»-ena, Zuberoako hitzena eta, az-kenik, *TB*ko materien taula edo aurkibide orokorra.

³ Atal honek eta bestek jatorrizko edizioan duten orrialde zenbatuen gabeziaren aurrean, eta aipamenen kontsulta erraztu ahal izateko, Leizarragaren idazlanen erreferentzia guztiak Linschmann eta Schuchart-ren argitalpenaren bitartez eskainiko dira.

⁴ Gurea den letrakera etzana honela emango da aditzera: g.l.e.

⁵ Ikus, adibidez, François Iaquy inprimatzaileak 1563an kaleratutako *NTA* edota, panorama zabalagoa izateko, Ian de Tournes-ek kaleratutako *La Sainte Bible* (Lyon, 1564).

1. Hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitz batzu

Atal horretako lexikoa, oro har, funtsezko-edo⁶ iritzitako kontzeptuak, hitzen agizko erabileratik aldentzen ziren esanahiak eta gerta zitezkeen hizkuntz anbiguotasunak argitzeko eta zehazteko prestatua zen Genevako jakitunen artean.⁷ Horren ondorioz, arrunt bilakatu zen Bible eta *Nouveau Testament* kalbindarren argitalpenetan aurkitzea, batzuetan, Leizarragaren kasuan bezala, eranskin bihurturik eta bestetan testuaren alboan jasotako ohar gisara.

Leizarragak Genevan onetsitako *Nouveau Testament*aren bertsioen bat erabili behar izan zuen eredu gisa bere *TB* burutu ahal izateko. Segitutako urratsek (ik. Salaberri, 2014: 37-63) Bonnefoy-k 1563an argitaratu zuen *NTa* izan zela pentsatzera eramaten dute. Gaurkoan arakatu asmo dugun atala ere handik jaso da, agidanez. Lexikoaren antolamendu-erak ere hori bera uste izatera bulkatzen du, besteren artean, bi zutabetan ondozkatua ematen baita delako atal hori 1563ko edizioan. Leizarragak bezalatsu eta Bonnefoyren aurreko urteko argitalpenean (1562koan) ez bezala, alegia.

Atalaren edukiari gagozkiola, eta haren garrantziaz jabetu ahal izateko, interesgarria izan liteke hasieran, lerroburuaren azpian aurkeztutako gaztigu euskaratura hurreratzea. «Advertimendua» izeneko oharkizun haren arabera, bazen *Testamentu Berrian* hainbat lexiko eta esamolde,⁸ normalean —gehienak mailegu, kultuegi edota zaharkitu izateagatik— erabili gabeak zirelako zenbait irakurleri adigaitz bilaka zekizkiokenak:

Ceren baitirade Testamentu berrian *cembeit hitz eta minçatzeco manera, usançatan communzqui ez içanez, guciéz adi ezlitaquenic*, hetango

⁶ Beherago ikusi ahal izango du irakurleak noraino ziren funtsezko eta zenbateraino Leizarragari ere iruditu zitzaizkion batzuk oinarritzko.

⁷ Argitalpenaren ortodoxiaren eta kalitatearen ikurra ohi zen *NTaren* azpian itzultzaileen eta ikuskatzaileei buruzko kredituak eranstea. Oro har, berrogeita hamargarren hamarkadan, J. Kalbin bera zen itzulpen eta berrikuskapenen bermea. Hamarkadaren amaieran, berriaz, erantzukizun kolegiatuaren seinalea zen «les ministres de Geneve» formulak hartu zuten tokia, baina, berriztatua zela adierazi arren, ez zen ohar berrien egilearen izenik eranstean. 1563. urtean hasi zen arduradun nagusiaren identifikazioa eskaintzen (hura martiri gisa hilarazitakoan, hain preseski): «Reveu & corrigé de nouveau sur le Grec par l'avis des Ministres de Geneve. Avec annotations reveués & augmentées par M. Augustin Marlorat». Leizarragaren *TBk*, ordea, ez du horrelako bermerik azalean, besteak beste, bera baino ezin izan zitekeelako —eta Bearnoko sinodoko kideren bat, akaso— hizkuntza propioa zerabilen nafar eliza autonomo haren-tzako «kreditu»; hau da, Leizarraga bera, hizkuntz eta erlijiozko bermea, eta Albreteko Joana, nafar erregina, berme politikoa, ekonomikoa eta soziala. Erantsi dezagun, anekdotariorako bakarrik bada ere, Marlorat Rouen-eko agintari zelarik hiria erosotu eta kalbindarra atxilotu eta hilarazi zutenetako bat ordura arte Albreteko Joanaren senar izandako A. Borboikoa izan zela. Sinesmen aldakorreko katoliko berri honek ordurako, dinastiaren leialtasun-tradizioari helduz, Rouenen bertan artzapezpiku bilakatzera iritsiko zen seme bastarta izana zuen Joana emaztearekin haurgintzan aritu bitartean.

⁸ J. Michel-ek 1544an kaleratu edizioa «hitz zailez» bakarrik mintzo da, ez bestelakoez: «Recueil daucuns motz difficiles du Nouveau Testament/ avec leur exposition».

difficilenetarie batzu bildu ukan ditugu, eta hemen cein bere declarationearequin eçarri. (Linschmann & Schuchardt [1900] 1990: 1201; g.l.e.)

Ustezko ulergaiztasun hartan oinarrituz, bada, Genevako argitalpen askok —ez guztiek— «aucuns mots et manieres de parler difficiles» jaso zituzten bere orrialdeetan, batzuk, gorago esan legez, *N*tean barrena beste hainbat oharren artean tartekaturik, eta beste batzuk, aldiz, eranskin modura bilduz. Baina, hori bai, zerrenda atxiki ohi zuten guztiek eskaintzen zuten lexiko bera; salbuespenik gabe.

Ildo bertsutik jo zuen Leizarragak ere, erdi ofizialdua zen bertsioak zekarren hiztegitxoa euskaratuz. Ez osorik euskaratu, ordea, beherago aurkeztuko diren ustezko arrazoiak medio, hitzen bat alboratu eta, euskal senari hobekixeago-edo zegokiolako, berriren bat ere sartu baitzuen. Garai hartarako aski pertsonala zen hautaketarekin osatu zuen, hortaz, iruzkintzera goazen eranskina.⁹

Harridurak harridura, eta aldaketa-berrikuntzak pedanteria- edota erudizio-asmorik gabeko erabakia izan zela jakinik,¹⁰ garbi zegoen eranskinaren eta burututako aldaketen zinezko arrazoia zein zen, alegia, irakurtzean traba edo, beskoiztarrak zioen bezala, «enpatxu» izan zezaketenek eragozpenik gabe irakurri eta uler zitzaten pasarte zehatz horiek.¹¹

Nabarmendu nahi genuke, edonola ere, hitz-sortan ezberdin agertzen diren horiek —ohiko zuen zainartadurarik gabeko lanaren salbuespentzat ditugunak, alegia—, horiek-horiexek direla hemen, gure iritziz, jakingarrienak Leizarragaren ustezko zurruntasun mitikoaren atzean zegoen sentsibiltateaz oldozteko eta haren gogo-ezaugarrietara gerturatzen hasteko.

2. Euskarazko zerrendan jaso gabeko hitzak

Euskaratze-lan gehienetan ia hitzez hitz jaso eta moldatu bazituen Leizarragak frantsesezko testuak, honako zerrenda honetan bada ustegabeko

⁹ *Kalendreren* burututako hautuan atzematen da argiago Leizarragaren espiritu kalbindar —barka oximorona— «libertario» hori (Salaberri, 2014: 115-176).

¹⁰ Urrunxko horrelakoak Leizarragaren gogotik, ezer bazuten erreformatzaile kalbindarrek ikur, honako esaldi hau zen: «noli altum sapere» edo, beskoiztarraren hitz itulitan, «ezadila urguluz hant» (Erm 11:20). Beheraxeago aipatuko den Robert Estienne-k inprimatze-enblematzat hartua zuen esaldi horren esanahia, dena den, aratzago geratzen da gure egileak itzulitako bertset honen argitan: «[...] erraiten draucat çuen artecoetarie batbederari, *ezteçan presumi iaquitera iaquin behar den baino guehiago*» (Erm 12:3; g.l.e.).

¹¹ «[...] ez gende iaquinsuén artean tracta ahal litezquen punctuén goraqui declaratzeco, ez luçaqui erran ahal litezquen raçoin gucién emaiteco intentionez: baina hec aditu faltaz iracurtzean empatchu ahal luqueitenéc adi ditzatençât» (Linschmann & Schuchardt [1900] 1990: 1201).

dirudienik ere, Genevako jakitunek argitu beharrekotzat jo zituzten laurogeita hemeretzi (99) hitzetatik¹² beskoiztarrak bederatzi (9) laga baitzituen jaso gabe, mailegatuen zenbakia biribilduta (90) utzirik eta sinbolismoen inguruko aieruei atea zabalik. Orobat, zenbakien arkanoak areagotu nahi izan balitu bezala, hiru (3) sarrera berri gaineratu zituen jarraian, haietako bi euskararen ezaugarri bereizgarrietan oinarriturik, beherago ikusiko den moduan.

Baina ustezko sinbolismoetatik honantzago planteatzen den lehen arazoa, bazterturiko bederatzi hitzen ingurukoa da, batik bat hartarako izan ziren arrazoiei buruzkoa.

Jakina: eskuarki, ezin egiazta daitezkeen hipotesien artean ibili behar izaten da horrelako arrazoiaren bilaketa-ahaleginetan; oraingo honetan, baina, bada izan, gure ustez behintzat, horretaz —nahiz eta ez, agian, horretaz guztiaz— mintzo litekeenik.

Zuzenena, horrenbestez, hizkizko zezenari adarretatik hartzea.

Maiztasunak direla eta, *Tbn* usu (359 aldiz) azaltzen den multzo horretako *Parole* hitzari hel dakioke lehendabizi. Frantsesezko bertsioetan oinarritzko azalpen laburra behar izan bazuen ere, Leizarragarenean erabat sobran zegoen, *Paroleren* itzulpenarako *hitz* delakoa baliatzea erabaki baitzuen. Eta horrekin, tinta-ukitu xume batez alegia, ezabatu zuen arazoa. *Hitz*, beraz, *Paroleren* ordaina.

Antzekoa gertatu zitzaion *Peagers* hitzarekin ere. Kalbindarren *Tbetan publicain* delakoaren ordezt erabiltzen hasia zen, eta betiere eufemismo modura, zeren eta ordura arte ohikoa zen terminoa «est communement prins en mauvais part» (Bonney, 1563: z.g.). Leizarragak, berriz, ez zuen aldaketa-premiarik nabaritu, esanahi gehiago baitzuen harentzat eta irakurle zitezkeenentzat *publikano* hitz estereotipatuak (31 aldiz erabilia). Eta ez zion, noski, naturalagoa zirudien «aurpegi» hura ukatu.¹³

Beskoiztarraren zerrendan jaso gabe geratu ziren hitzetako batzuk, bestalde, oso gutxitan agertzen dira *Testamentu Berrian*. Inondik ere ez dira, horratik, behin bakarrik azaltzen den *Erhia* (hots, *Doigt de Dieu* edo «Iain-

¹² Faktore kasuala alboratuta, sumatzekoa da bazela prebentzio edota sinbolismo erlijio-soekin lotura zuen arrazoiaren bat delako zerrenda laurogeita hemeretzi hitzetan —hots, ehungarrenera iritsi gabe— uzteko.

¹³ Gainera, uste izatekoa da nafar monarkiaren aurrean arazoak ekar zitzakeela *Tbn* bertan zerga- eta tributu-biltzaileen jarduerarekin ohar-oharka hasteak. Izan ere, erresumako «aberats [...] paubre: noble [...] villaun: nabussi [...] muthil» guztien begiak ireki zitzakeen, *publikano* okaztagarri zirela eta, frantsesezko bertsioa hitzez hitz euskaratzeak: «c'estoit un estat que le peuple Iudaïque avoit en grand haine, d'autant qu'il estimoit l'Empire des Romains une tyrannie iniuste sur eux: & ainsi tenoyent ceux qui recouvroyent les deniers publiques pour ministres d'iniquité» (*Peagers* sarrera, Bonney, 1563: z.g.).

coaren erhia») delakoaren garrantziaren tamainakoak —tamaina gaitzekoak, esan nahi baita— (Lk 11:20).¹⁴

Horrela, *Phylactere* hitza behin baino ez da agertzen *Tbn* (Mt 3:5) eta Leizarragak ez zuen hura zerrendan jasotzeko beharrik ikusi.¹⁵ Ez eta *Servante* («de l'Eglise») izenarena ere, Leizarragak 'nescato' hitza baliatuz konpondu baitzuen diakonisa esateko *TB* guztian behin bakarrik (Erm 16:1) azaltzen den kontzeptu horren itzulpena.

Quadrin hitza ere nekez aurkitu ahal izango da birritan baino gehiagotan, eta *Tbn* duen protagonismoa¹⁶ hutsaren hurrengo iruditurik edo,¹⁷ bi eratan itzuli zuen beskoiztarrak frantsesezko bertsioiko *quadrin* delakoa. *Pelat* hitza erabili zuen, batetik (Mt 5:26), eta, agian txanponaren balio ekonomikoa zehatzago agertu behar zuelako, berriz, *quadrant* forma ere bai: «bi peça chipi, baitziraden quadrant bat» (Mk 12:42). Erantsi dezagun, azkenik, frantsesezko *pite*¹⁸ terminoa euskaratzeko ere *pelat* hitza baliatzera jo zuela Leizarragak (Lk 12:59).

Behin bakarrik agertzen da, orobat, *statere* txanpona eta, jakina, aski izan zuen Leizarragak hitz-zerrendara jaso gabe eta bestelako azalpenik eransten ez zuela, *statera* forma erabiltzearekin.

Hautu nahasiegiak, hortaz, beskoiztarrak utzi zizkigunak orduko monea-sistema nafarra eta frantsesa batera eta ñabardurarik bereizi gabe ulertzera iritsi ahal izateko.

Arazo gutxiago sortu bide zion —eta sortu zigun— *cervoise* hitzak (egungo *bière*, garagardoa): nonbait euskaldunen artean ezagunagoa eta *Tbn* bertan ere erabiliagoa zen *arno* hitzaren bidez ordeztua izan zen zerrendan, ulertarazi nahi zen horditzeko arriskua garbiago adierazita utziz, gainera.

¹⁴ Azken honi, *Erhiari* alegia, sarrera eskematikoa bezain belaxka eskaini zitzaion zerrendan: «erran nahi da, laincoaren *verthutea* ceinez obratzen baitu» (g.l.e.). Baina amaierako «*Verthuteac* edo *puissançac*» sarrerak erakusten duen bezala, Jainkoaren boterearen eta ekin-tza-senaren sinboloa da, horren bidez islatzen baitira haren aginpidea eta ahalgutziduntasuna.

¹⁵ Ikus beherago Leizarragak judutar tradizio eta kulturarekiko islatzen duen jarrera.

¹⁶ Hiru txanpon besterik ez zuen Leizarragak aintzat hartu orain hizpide dugun zerrendara eramateko: *dineroa*, *drachma* (eta *didrachma*) eta *talenta* (balio aldakorreko «piçu mota bat [...], baina guehién valio çuena cen sey milla drachmataco, baitirade Franciaco contura hamecatan ehu liberaren inguru» [*Talenta* sarreran]). *Ardit* delakoaren erreferentzia, berriz, *dineroaren* balioaz eman zuen azalpenean baino ez da aipatzen.

¹⁷ Leizarragak arretaz zerrendaratuko zuen *drachma* hitza ere birritan —eta segidan— besterik ez da *Tbn* aipatua agertzen (Lk 15:8-9). Baina, irakurleak dakikeenez, eta *quadrinen* kasuan ez bezala, berebiziko protagonismoa hartu zuen *drachma* galduaren parabola ospetsuan. Nortasunik gabeko «zilarrezko txanpon» huts bilakatu duen azken bertsio posmodernoak dioena dioela (ikus *Elizen arteko Biblia*).

¹⁸ «C'estoit la 4e partie d'un As, qui pouvoit valoir environ un denier tournois» (NT, F. Ia-quy, 1563: 110r).

TbN 5 aldiz errepikatzen den *vipere* hitzari ere ez zion tokirik utzi beskoitzarrak lexiko zailaren sortan, akaso, testuingurua zela eta, *vipera* ordaina ezezaguna gertatuko ez zitzaielako euskaldun sinesleei.

Circuncision hitza eta eratorriak, azkenik, ehun bat aldiz aurki daitezke *TbN* barrena; alabaina, bidezkoa litzateke galdetzea ea esanahi abstraktuegia eta salbuespenezkoa —lar semita— ez ote zion sumatu euskal itzultzaileak sarrera horretako edukiaren zati garrantzitsuenari.¹⁹ Edota, beharbada, *Preputio*aren definizioaren lehen lerroan jadanik aski garbi utzi behar zuelako erdaintzearen atalik ulergarriena, hots, anatomari zegokiona: «circoncidi-tzean edeqitzen cen larru chapoa». Erantzuna zeinahi izanik ere, kontua da «hitz difficil»-en multzotik bazterturik geratu zela.

3. Leizarragaren uztakoak

Jarraian begietsi daitekeenez, ez ziren hiru baizik izan Leizarragak zerrendan jaso zituen hitz edo mintzatzeko molde berriak, haietako bat, gainera, ezin inondik inora *difficil* bezala sailka zitekeena. Aditz formek, berriz, bazuten zer argitu, askitxo aldentzen baitziren ohiko mintzamoldeetatik.

Ikus dezagun lehendabizi zein ziren hitz eta molde berri horiek eta nolako azalpenak erantsi zizkien:

GUERTHA CEDIN, eçarri dugun lekuan, Grecac emaiten du, eguin cedin: baina minçatzeco manera hunez usatu ukan dugu, ez hala erraiten dugunean, ignorantac minço diraden beçala, venturazco edo tropuzco gauça dela erran nahi dugulacotz, baina lengoagean moldezcago itzeuquiz, eta Francesari iarreiquiz (Linschmann & Schuchardt, [1900] 1990: 1206).

GUERTHA EZTADILA erraiten denean, hartzeco da, ez gauçac hala heltzeco perilic balu beçala, baina neholere ecin hel daitelaco repostatan (*Idem*).

GUIÇONA, Scripturan hartzen da, guiçon eta emazte, chipi eta handi guciacgatic (*Idem*).

Guertha cedin forma 66 aldiz agertzen da *TbN* barrena²⁰ eta fransesezko bertsioan onetsitako *advint* adizkia (*advenir*, *avenir*) euskaratu nahi izan zuen haren bitartez Leizarragak; *advint* bakarrik.²¹ Agerikoa da orduko euskararen erabil zitekeen —eta erabili ohi zen— aditz forma arrunta zela *guertha cedin* hura, betiere, antza, etorkizunarekin lotura izan zezakeen zerbait legez

¹⁹ «*Circuncision*, quelque fois se prend pour le signe, ou le sacrement qui estoit donné au peuple Iudaique: mais souvent pour le peuple mesme» (Bonnefoy, 1563: z.g.).

²⁰ 41 bider Lukasen ebanjelioan, 5 aldiz Mateorenean, beste 4 Markosenean eta behin ere ez Joanenean. Apostoluen Eginetan, berriz, 16 bider.

²¹ *Devoit advenir* aditza, esaterako, «içanen cela» itzuli zuen (Eg 11:28). Berdin beherago ikusiko den *adviendra* aditzaren kasuan ere, *içanen da* itzuli baitzuen (Eg 2:17).

(tropozko eran, alegia, edo menturazko zerbait adierazteko, dio gure itzultzaileak). Beskoiztarrak, aitzitik, zinez eta benaz *gertatutakoa* aditzera emateko berreskuratu nahi izan zuen, frantsesezko formulari jarraikiz eta balio semantiko berria emanez.

Guertha ezadila, bestalde, Pedro apostoluaren Epistoletan agertzen da batik bat, eta *ainsi n'advienne* itzultzeko formulatzat hautatu zuen Leizarragak. Modu horren bidez, aldeztu aurretik formulatutako galdera bati «inolaz ere ez» gisako bat²² erantzuten zitzaioela ulertarazi nahi zien beskoiztarrak irakurleei. Erantsi beharrekoa zuen, hortaz, ezezkoa ezin era asertiboagoan luzatzeko modu horri buruzko oharra, arras ezabatu nahi baitzion ohiko desira-perpausen ukitua.

Hirugarren hitzari dagokionez, aitortu behar da harridura- eta harrotasun-puntua —positiboak biak, noski!— dela Leizarragak sorrarazten duen efektua, bera izan baitzen *guiçona* zerrenda horretara igo zuen itzultzaile bakarra; ez frantsesek ez bestek, alegia. Ebidenteegia zenez eta zelako, ziurrenik, inork ez bide zion agizko izen haren esanahiaz oharririk jartzeari komenigarri iritzi. Eta derrigorezkoa eta nahitaezkoa zen testuen interpretazioan nahasketarik nahi ez bazen, batez ere kontzeptu guztiak zehatz eta zorrotz adierazita nahi zituen sinesmen erreformistan. Zeren eta zortzi ehun bat aldiz agertzen da *gizon* hitza *TBn* zehar, eta, aldeztu aurretiko kontzeptu-argitzerik gabe, liburuaren hasieran bertan eman zitezkeen lehen lardaskatze interesatuak. Mateo ebanjelariaren laugarren kapituluan, hain zuzen, aurrenekoa: «Ezta *guiçona* ogui beretic vicico, baina laincoaren ahotic ilkiten den hitz orotatic» (Mt 4:4).

Hurrengo pasarterako, ordea, nahasketa ekiditeko, gizonik gabeko formulazio egokiago zuen prestatua Leizarragak, hau da, «Eta dioste, Çatozte ene ondoan, eta eguinen çaituztet *guiça pescadore*» (Mt 4:19).

Nolanahi ere, kezkatuak zeukan giza-generoaren arloko haria lotuta utzi eta gero, besteren bat —formalagoa, nahi bada— geratu zitzaion aske, berrikuntza hura zela bide. Llabur, dena den. Bistan da azken hautu hura —*guiça pescadore* baliatzearena— ez zuela hartarako propioago zirudien «hitz difficultic»-en zerrendara eramanez, nahiz eta agerikoa ere bazen «Çuberoaco herrian usançatan ez tiraden hitz bakoitz batzu hango ançora itzuliac» izeneko atalean tokiz kanpo geratua zela arras.²³ Bururatzen zaigun galdera bakarra

²² *Elizen Arteko Bibliaren* itzulpenean, adibidez, «ez horixe!» formula hautatu zen nagusi, eta gutxiagotan «ezta inola ere!», «ez, noski!», «ez!» biluzia... Ezin jakin perspektiba estilistikotik jokatu izan zen horrela ala atal bakoitzeko itzultzaile nagusien gogoaren arabera.

²³ Izenburuak besterik adierazi arren, sarrera horretan espresuki azpimarratzen du ez dela Zuberoako hitz batez ari, eta ez duela, ondorioz, «hango ançora» itzultzeko asmorik ere: «*Guehienci lekuetan* arrañale erraitenagatic, *heuscaldun anhitzi* [...] '*guiça pescadore*' hobequi itzeukiz» (Linschmann & Schuchardt, 1990, 1214. or.; gurea da letra etzana).

da ea Leizarragak gehiegizko ez ote zeritzon Genevako teologo jakintsuek *hitz difficilen* multzoan sartu ez zuten «ehungarren» hura nork eta berak zerrendan jasotzeari.

4. Lexikoaren ondozkatzear

Behin hitz-zerrenda —*corpusa*— finkatuta, lexikoaren antolamenduari hel dakioke segidan, edo, zehatzago esanda, haren ondozkapenari. Eta horretarako egokiena, lehendabizi frantsesezko bertsioei²⁴ begiratu bat ematen hastea.

Aurreneko hurbilpenak, dena den, argi uzten du frantsesezko bertsioak ez daudela, lexikoaren ondozkatzeko alfabetikoari dagokionez, behar bezala paratuak, benetako arrazoia ez badakigu ere,²⁵ hamar hitz inguru dagokien tokitik at jarriak aurkituko baititugu. Gainera, hitz-zerrenda dakarten bertsio eta edizio gehienetan —berdin Testamentu Berri zein Biblia izan—²⁶ sistematikoki eta ohartzeke bezala errepikatzen da delako ‘des-ordena’ hori.

Ildo horretatik aldentuz, bada, lexikoa alfabetikoki ezartzen saiatu zen Leizarraga euskarazko bertsioan. Ez zuen, halere, guzti-guztia egokiro bideratu. Jarraian ikusiko den bezala, bizpahiru akats behitzat itzuri zitzaizkion.

Hartara, argitaletxeko arduradunen hutsengatik edota akaso azken orduko presa eta premiengatik, euskarazko inprimaldian ez zen lexikoaren atal hau espero bezain zuzen atera. Izan ere, hitzak letren arabera multzokatuta egon arren,²⁷ *L* eta *s* hizkiei ez zitzaien sail propiorik eman eta aurrekoen jarraipen modura multzokaturik eskaini ziren dekarazioak azkenean, hots, *L*-z hasten zirenak bereizi gabe eta *I*-ren sailekoak balira bezala, eta *S*-z hasten zirenak *R*-aren multzoan sartuta.

Halaber, *u* eta *v* letrak grafia berarekin —*v* delakoarekin, alegia— inprimatuak izatean, hasiera hura zuten hitz guztiak sail berean kokatuta agertu ziren, hala *verthtuteac* nola *vncia*. Hori bai, alfabetikoki zegokien tokian jarriak eta ondozkatuak.

²⁴ Bada, beheago ikusiko den bezala, Leizarragak burututako bestelako ondozkatzeko-lanik ere, atal honetan aintzat hartuko ez dena.

²⁵ Testu-konposaketa zela eta, pentsatzekoa da hasierako edizioen batean espazioak orekatzeko premiak bulkatu zituela tipografoak anabasa txiki hura burutuzera (horren iturria erraz asko izan zitekeen J. Michel-ek 1544an Genevan argitaratu edizioa). Geroagoko argitalpenetan errepikatu baizik ez zen egin nahasmendu hura.

²⁶ Hitz-zerrendadunen adibideak ematean, ezin daitezke *nta* kaleratu zuten edizio hauek aiantzi: Riveriz anaiak 1551, Gerard 1551 eta 1555, Bonnefoy 1562 eta 1563, Du Pan & Nadin 1562 eta Iaqui 1563. Biblien artean, R. Estienne 1553 eta H. Estienne 1565 mahaira litezke (erreferentzia gehiago: Salaberri, 2014: 178-179).

²⁷ Multzo bakoitza —baina ez guztiak— dagokion letra larria buruan duela identifikatzen da.

Baina akatsak harantz-honantz, Leizarragak baliatu nahi izan zuen zuzentasun-irizpidearen adierazle aratz dira *Sandaleac* eta *Sabbathoa* hitzak. Frantsesezko bertsio guztietan, *TB*ren aurrekoetan zein ondokoetan, *Sandales* hitza *s* hizkiaren multzoaren lehen tokian azaltzen da eta *Sabbath* delakoa *Saint*-en ondoren. Leizarragak ez zion, horratik, Genevako tradizioa zirudien hari segitu eta, arazorik gabe, antolamendu alfabetikoaren arabera zegozkien tokietan kokatu zituen hitzok bere zerrendan.

Ez da akats-itxurakorik falta, bestalde, letra-multzoen barnean. *Idolá* hitza, adibidez, *H* letraren esparruan jarria dator, haren amaieran, eta *I* delakoa hasi baino lehen. Horren errua, dena den, inprimategiko arduradunei egotz dakieke ziur asko, nahita egindako hutsa baitirudi, huts grafikoa hain zuzen. Irakurleak erraz asko ikus dezakeen moduan, multzoaren buruan doan *I* hizkia ezkerraldeko zutabea, *Holocausta* hitzaren definizioaren segidan jarri izan balitz, beheko aldea hutsune estetikoki desegoki batez «betea» geratuko zatekeen. Hortaz, testu-multzoen oreka mantendu ahal izateko, nahiago izan bide zuten *Idolá* terminoa ondozkatze alfabetikoari inolako kalterik egiten ez zion tokian jartzea, horrekin berez ez zegoen leku batera aldaturik suertatzen bazen ere.

Ildo horretan, bada lehen begiratuan ondozkatze akastuna iruditu arren, hartarako nahizko arrazoiaren bat izan zela pentsatzeko aztarnarik erakusten duen gehiagorik ere. *Thesaureriá*-ren kasuan, adibidez, jatorrizko forma gordetzeko erabakiak bulkatu bide zuen beskoiztarra *th*-rekin ematera. Eta erraz zukeen terminoa frantsesezko bertsioan zeukan tokian uztea eta aldaketarik ez egitea, *th* delakoa (*thresorerie*) *t*-ren (*Testament*) ondoren jarrita baitzegoen haietan. Euskaraz ondozkatzerakoan, halere, *hrik* ez balerama bezala hartu zuen Leizarragak —inprimatzaileak?— hitza eta *Testamentuaren* aurretik jarri zuen.²⁸ Nahita eta zeharo oharturik egindako aldaketa-mugimendua, itxura duenez.

Eta zergatik *Scandaloa* hitza *Scandalizatzearen* aurretik? Arrazoi desberdinak bururatzen zaizkigu: lehena, eta agian benetako(en)a, frantsesezko edizioaren ordenean itzuli eta eman zituela (*sacandale-scandalizer*). Bigarrena, berriz, erakargarriagoa: garaiko hiztegietan —eta bereziki Leizarragak ondo ezagutzen bide zuen R. Estiennerean (1544)— hitzek jarraian eta letra txikiagoan aurkezten zituzten eratorriak ziren formak, azken hauei teorikoki, alfabetoa zela eta, lehenago joatea bazegokien ere. Printzipioz bi sarrera izan zitezkeen *drachma* eta *didrachma* txanponen kasuan ere berdin jardun zuen.²⁹ Pentsatu nahi genuke logika horri segitu nahi izan ziola beskoizta-

²⁸ Ez da hori, argi da, *Christ* izenaren kasua. Guztiz onetsia eta hedatutako izen larria izanik, *Ch* multzoak ez zeukan alfabetikoki jarriarik ez joateko motiborik. Zegokion tokian paratua dago, beraz.

²⁹ Michel-1544 edizioak sarrera bana eskaintzen dizkie txanpon hauei, aipatzen ari garen «ondoazkatzea» eginez.

rrak. Zalantza handia sorrarazten du salbuespenak, ordea, ez baitzuen iriz-pide berdina baliatu *Bekatore-Bekatu* hitzak, segida horretan, ematean.

Arrazoi praktikoak, beraz, oinarrian? azturaren bati zerraizkionak? frantses bertsioaren eskemaren kalkoak?

Baina aurreratu moduan, ez inondik ere akats guztiak zuritzeko modukoak. Edo ez guztietan, behintzat, espero eta uste bezain koherenteak. *Ogui propositionecoac*-i gagozkiola, esaterako, erraz asko aurkez zitekeen *P* letra-multzoan *Propositioneco Oguiac* formapean, arazoa linguistiko hutsa izan balitz. Alabaina, ikuspuntu erlijiosotik begiratuta nabarmendu behar zena *Oguiac* hitza zenez, beste sarreratan jokatu bezala jardun zezakeen,³⁰ hau da, termino nagusia errepikatuz: «*Oguiac, Propositioneco Oguiac*». Nolanahi ere, *Chemin de Sabbathen* itzulpenenerako hartutako bidea aukeratu zuen, hots, «*Bide Sabbathocoa*» eskemarena. Zilegizko hautua, dena den. Baina ez lehen aukerak eta ez bigarrenak ere ez zuketzen, besterik gabe, ondozkapen-okerra zurituko, *O* hizki-multzoaren amaieran jarria baitator eta ez, hain preseski, alfabetikoki zegokion lekuan: aurrenekoan, alegia.

Berdintsu gertatzen da *A* letraren sortan eta baita *M* letraren multzoan ere. Lehendabizikoan, *Ametsac* hitza *Ancianoaren* ondoren eta *Archangeluaren* aurretik jarri zen. Ageriko arrazoirik gabe, esan nahi dugu. Baina nabarmenagoa da bigarren multzoko koherentzia-falta: bi hitz soilik *M* sortan —sorta guztian— eta biak, miragarriro, «analfabetikoki» jarriak, *Monument* lehendabizi eta *Mendecoste* ondoren. Oharkabea burututako akatsak nonbait, edo akaso —ziurrago, beharbada— presakako inprenta-lanak sorraraziak, begirune berezirik eskatzen ez zuen informazio-atal hutsa baitzen, izatez.

5. Lexikoa eta deklarazioak: hautu-jolasa

Goraxeago aipatu salbuespenetatik at, *NT*aren frantsesezko bertsio kanoniko zenbaitetan agertutako termino-zerrendaren euskarazko itzulpenak dira Leizarragak «hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitz batzu» atalean eskaintzen dituen gainerakoak.

Egia da, halere, modu desberdinean eta hautu desberdinak eginez jardun zuela beskoiztarrak egokitu zitzaion bertsioa ontzean. Ikus ditzagun esanguratsuenak, ahal delarik Leizarragak berak emandako segida gordez.

³⁰ *Doigt de Dieu, Fils de l'homme, Portes d'enfer* eta *Royaume des cieux* itzultzeko orduan, «*Erhia*, Iaincoaren erhia», «*Semea*, *Guiçonaren Semea*», «*Borthác*, ifernuco borthác» eta «*Resuma*, Ceruëtaco resuma» moduan aurkeztu zituen.

5.1. *Itzulpen hertsia*

Espero zenez, itzulpen zehatz eta zorrotzaren fruitu dira ataleko hitz gehienak eta ez dirudi itzulpengintzari buruzkoa ez den honako hau bezalako lan batean arreta berezirik merezi lezakeenik. Ez oraingoa, behintzat.

Asko dira horrelako hitzak eta, interesik izanez gero, hemengo orrialde hauetan agertuko direnekin eta ez direnekin osa liteke ikuskatzeko eta aztertzeko eskutada egokia. Nolanahi ere, guk ezberdin agertzen direnei eskainiko dizkiegu hurrengo orriak, Leizarragaren ustezko zurruntasun mitikoaren *dekonstrukzio*arako ere³¹ jakingarriago baiteritzegu horiei.

5.2. *Euskal irakurlearentzat egokituak*

Ohar lexikografiko labur batekin hel geniezaioke atal honi, hain zuzen ere euskararen izaera propioa kontsideratzera bideratzen baitu Leizarragak itzulpenerako zerabilen erreferentzia-hizkuntzaren desberdintasunak.

Hartara, beskoiztarrak hitz-zerrendan prestatu zuen lehendabiziko hizkuntz egokitzapena, eskuarki, izen arrunt edo aditz-izen zirenei artikulua —singularrekoa, pluralekoa— eranstea izan zen (*adarra*, *ametsac*, *lokar-tzea*...). Frantsesez ez bezala (*[-e]/s* pluralgilea baita hizkuntza hartako lexiko-sortan adierazten den marka bakarra), euskaraz ezinbestekotzat jotzen du hitzak artikuluekin agertzea. Eta, salbuespenen batekin izan bazen ere (*anaye*, *repos*, *monument*...), horrelaxe egin zuen gainerakoekin.

Esanguratsuak izan daitezke ondoko lerroetarako gorde ditugun hitzak ere, oso gutxi izan arren, guztietan antzematen baita Genevako zerrenda «kanoniko»etatik urruntze —ñimiño, baina urruntze— moduko bat eta, aldi berean, testua euskal irakurlearengana gerturatzeko ahalegina. Jakina, *TB*ko lexiko zailaren esanahia ulertarazi eta hurbilarazteko xedea zuen atalari nekez eska zekioken besterik. Baina guztiarekin ere, badute iradokizunetarako tarterik. Honako hiru hauek dira:

ARNOA, hartzen da hordi hala deçaquen edari guciagatic.

CERVOISE, ce mot est prins pour tout brevage qui peut enyvrer.

Cervoise delakoa ezagunagoa zen XVI. mendean Europako ipar eta erdialdean, euskal eremuetan baino. Monasterioetan bereziki landua eta azkar

³¹ Kalbindar sinesmen estuaren erakusgarri izan behar bazuen ere, *Kalendrer*a izan zen, guk dakigula, beskoiztarrak aske(ago) jokatzeko baliatu zuen bigarren jokaleku gaitza, kronologikoki haren aurrekoa izan baitzen *TB* osoa, lexiko zailaren eranskina barne. Ezaguna denez, Leizarragaren egutegiak berak jakinarazten du *TB*ren inprimatze-amaieraren data: 1571ko irailaren 24an (ik. Salaberri, 2014: 29-30).

asko hedatua,³² ohiko edari bilakatu zen erreformaren esparruetan ere, bereziki Frantziako iparralde eta ekialdean. Herri-arrakasta horren kariatara, garagardoa ere horditzeko edaria izan zitekeela aditzera emateko jarri zen hitza zerrendan. Gainerako edari alkohol-dunak bezalakoa, alegia. Nafarroako erre-
suman, halere, ez bide zen ezagunegia edari mota hura eta, ondorioz, euskal-
dunen eguneroko «ogi» —edari— bihurtua zenaren izenarekin ordeztu zen.

Interesgarria, baita ere, monetaren azalpenean egiten den doikuntza, non-
bait euskal mundurako³³ egokiagoa baitzen *ardit* txanpona³⁴ erabiltzea fran-
tsesezko atalean azaltzen den *sol* delakoa³⁵ baino. «Dinero tornés» izenekoa,
horratik, hedatua bezain ezaguna omen zen frantses esparru guztian.³⁶ Leiza-
rragaren hitzak lekuko:

DINEROA cen moneda mota bat hamalau ardit Franciacoric valio ci-
tuenic: baina batzutan hartzen da dinero tornés batagatic ere.

DENIER estoit une espece de monnoye, de la valeur de trois sols six
deniers de France. Toutesfois il est mis souvent pour deniers tournois.

Erantsi dezagun anekdota gisara, *dinero* hitza hamabost aldiz agertzen
dela *TBN* barrena, eta *drachma* eta *didrachma*, berriz, bina aldiz baino ez. *Ar-
dit* delakoa, esana dugu jadanik, behin ere ez.

Lexikoa irakurleari hurbiltzeko ahaleginean, zer eta sandaliak ere azal-
tzen dira protagonismoa harturik:

SANDALEAC, ciraden abarca edo berce oinetaco arin eta aisit batzu.

SANDALES sont une espece de chaussure, comme des pantoufles ou
patins.

³² Edateko urak (maiz asko erreka eta putzu kutsatuetaoak) osasungaitzak zirelako ekin
zitzaion monasterioetan garagardoa ontzeari. Horrezaz gainera, eta haren komertzializazioak
ekar zitzakeen etekinak ahaztu gabe, gorputzarentzat elikagaitzat eta espirituarentzat baraua
hausten ez zuen bizkortzaile onuragarritzat hartzen zen ingurune erlijiosoetan.

³³ «Avant 1512 (Castillak anexionatu aurretik, alegia), le royaume (Nafarroakoa) vi-
vait sur un système dont l'unité était la livre divisée en 20 sous et chaque sou en 12 deniers»
(Le Flem, 1999: 152). Hurrengo urteetan ere berdintsu jarraitu zuen moneta-sistemak.

³⁴ «*Ardit* [...] Liard, douzième partie du sol [...] Le liard représente tantôt deux tantôt un
centime de notre monnaie. *Un ardit bai très dinès: doudze dinès que balen un so*» (Vincent
2003, 28). «*Ardit* [...] Petite monnaie de cuivre qui valait trois deniers ou un liard [...] Le mot
liard, composé de *li ardit*, l'a remplacé chez nous» (Honnorat, 1846: 140).

³⁵ *Sol* edo «*Ecu du soleil*. Moneda de oro que se acuñó en Francia en el siglo xv, reinando
Luis xi: valia 32 *suelos* y un *dinero*, y correspondia á 11 reales y 2 maravedís de plata: en
el siglo xvi valió 5 *libras* y 14 *suelos torneses*, que hacen 22 reales y 28 maravedís vellon»
(Moretti, 1828: 58).

³⁶ «*Denier tournois*. Moneda antigua francesa: en un principio era toda de plata fina, y pe-
saba 21 *granos*; mas fue perdiendo y aumentando su valor: en seguida se acuñó con cobre y
plata, y contenia solo 6 ½ *granos* de aquella» (Moretti, 1828: 50)

Argi da oinetako mota ezezagun hura ezagutarazi nahi izan zitzaiela irakurleei zerrendako hitz horren bitartez, eta, aldi berean, euskal irakurleontzako irudirik hurbilena *abarkek* iradoki zezaketena zela, Leizarragaren ustez. Edonola ere, termino honen zerrendaratzeak ez du inolako zerikusirik beskoiztarrek edota garaiko irakurleek izan zitzaketen ikusmin etnografikoekin, eta bai, aldiz, Biblia osoan, eta bereziki *TbN*, oinetako mota honek duen sinbolismoarekin (gogoratu, adibidez, Joanes Bataiatzaileak sandalien metaforaz baliaturik esan zituenak [Jn 1:26-27], edota gainerakoetan sandalietako hautsa astintzeak adierazten zuena, etab.). Sinbolismo larri horrengatik guztiagatik etorri bide zen, beraz, *sandaleei* tokia eskaintzeko erabakia.

Lexikoaren esparruan Leizarragak egindako egokitzapenik ezagunena eta ospetsuena, dena den, *Sabbathoa* hitzarekin burututakoa dugu, lehen aldiz erakusten baitira hartan igandearen aurreko eguna euskaraz izendatzeko erabili ohi ziren hiru izen arrunt:

SABBATHOA, erran nahi da reposa, eta berehala hitz bera eduqui ukan dugu, ceren Evangelistéc Grecquez scribatzean, lengoage hartaco ezbacen ere, ez baitute cambiatu ukan. Eta hura cen asteco çazpigarren eta azquen eguna, orain batéc larambate, bercec eguiacoitz eta bercéc nesquen egun deitzen duguna: baina batzutan hartzen da aste guciagatic ere, eta halacotz erraiten da Sabbathoaren lehena, bigarrena, herena.

SABBATH signifie repos: ce qui nous a meu de le laisser, a esté pource que les Evangelistes ne l'ont point voulu changer escrivans en Grec, en laquelle langue estoit ce mot incognu, aussi bien qu'en la nostre: pourtant à leur exemple nous en avons usé. Or c'estoit le septieme & dernier iour de la sepmaine, que nous appelons maintenant Samedi. Mais quelque fois il se prend pour toute la sepmaine: pourrant aucunesfois il est parlé du premier, ou second, ou troisieme du Sabbath.

Oraindik irauten duten larunbat, ebiakoitz eta neskenegun hitzak baliatuz argitu zen, hortaz, *Sabbathoaren* esanahi berezia.

Garden geratu zen, azkenik, Leizarragak, gogoak besterik eska ziezaiokeen arren, ez zituela maila garai eta kultuko lexikorik tartekatu nahi izan hainbat definiziotan, ongi baitazekien *TbN*en irakurle askok —gehienek?— nekez izango zutela funtsezko alfabetizazio-mailatik harago joaterik. Horrelakoetan, eta haien ordeztu, hizkera arrunteko terminologia erabili ohi zuen. Hona, atalari bukaera emateko, adibide esanguratsua:

*il est prins pour diable, comme par execration > deabrua gatic hartzen da idolazco hastioaren handiz (Beelzebub sarrera).*³⁷

³⁷ Laburtze aldera, aurrerantzean parentesi artean baina «sarrera» hitza gabe ezarriko da erreferentziazko terminoa.

5.3. Azalpen laburtuak

Irakurle xumeentzat luzeegiak iruditzen zaizkio frantsesezko hainbat azalpen Leizarragari eta ez du zalantza askorik testuak egokitzeke eta laburrago emateko.

Jarraian datorren lehendabizikoan, esaterako, *ancianoari* *TBn* dagokion eginkizuna besterik ez du aipatzen, gainerako azalpen hutsaletatik zeharo al-denduz. Azpimarra dezagun, halaz ere, Leizarragak «Anciano deitzén dirade Eliçaco administracionearen cargua dutenac» dioenean, Timoteori zuzendutako epistolako pasartearen erreferentzia zehatza eransten duela, horixe baita «administracione» hitzarekin ulertarazi nahi duena, hots, *ancianoak* «principalqui hitzean eta doctrinán travaillatzen diradenac» direla. Deklarazio laburra eta zehatza, frantsesezkoa ez bezalakoa.

ANCIANO, çaharra erran nahi da, baina Anciano deitzén dirade Eliçaco adiminationearen cargua dutenac. I Tim. 5.17 eta bercetan agueri den beçala.

PRESTRE, combien que ce mot translaté de Grec en François signifie Ancien, toutes fois pour ce que c'est un nom d'office, & que le nom d'Ancien en nostre langue ne se refere qu'à l'age: pareillement pour ce que c'est un mot qui a esté en usage tant entre les Italiens & François, comme entre les Grecs, nous l'avons laissé en plusieurs passages. Or quand il est parlé de la synagogue des Juifs, par le nom de Prestres, il faut entendre les gouverneurs qui avoyent autorité en l'Eglise avec les Sacrificateurs: comme en l'Eglise Chrestienne il faut entendre par ce pot les Pasteurs & ministres qui ont cahrgé d'enseigner le peuple par la parole de Dieu: quelge fois aussi ceux qui ont la charge de regarder sur la vie d'un chacun, pour admonester ceux qui vivent mal, & les corriger par autorité spirituelle quan mestier est.

Bestelakoa da *arima* hitzaren frantsesezko azalpenari ikusten dion zama: erreferentzia lar *TB* irakurtzera hurbiltzen den jende xumearentzat. Hartzen duen irtenbide nagusia, beraz, haietako hainbat —esanahi edo garrantzi gutxiagokoak eta erdi errepikatuak gertatzen direnak— ez jasotzea da.³⁸

Baina bada, orobat, irakurleak lehen begiratuan nekezago atzeman deza-keen bigarrenik ere: ukitu ñimiño bezain esanguratsu batez, *TBn* dagokien hurrenkeran jartzen ditu frantsesezkoan nola edo hala emanda dauden liburuak. Ez ebanjelarienak, jakina, guztiak baitira maila berekoak, epistola izenekoak baizik. Hori dela eta, frantsesezko «2 Cor. 1.23 & 1 Pier. 1.9.22, & Actes 15.24» seriea honela —behar bezala, alegia— aurkeztuko du Leizarragak: «act. 15.24, 2 cor. 1.23, 1 pier. 1.9, 22». Honatx hitzok eta bakoitzari dago-kion «deklarazione» osoa:

³⁸ Berdin jokatzten du *Bekatore* sarreran ere, atxiki gabe uzten baititu amaieran dauden ebanjelarien erreferentziak.

ARIMA, hartzen da batzutan viciagatic, hala nola, math. 2.20, ioan. 13.37 eta 15.13. Batzutan, hats hartzeagatic, hala nola, act. 20.10. Batzutan, gogoagatic edo affectioneagatic, hala nola, matth. 26.38, marc. 14.34, ioan. 12.27, luc. 1.46, eta 2.35. Batzutan, nehor vici den spirituagatic, hala nola, mat. 10.28, act. 15.24, 2 cor. 1.23, 1 pier. 1.9, 22. Batzutan, adimenduarequin den vorondateagatic eta orduan spirituaz significaten eta deklaratzen da.

AME se prend quelque fois pour vie, comme au 2.20 & 6.25 chapitres de saint Matth. & au 12.22 de saint Luc, au 10.11 & 13.37 & 15.13 de saint Iean, 20.24 des Actes. Aucunesfois pour le souffle dont l'homme respire, comme au 20.10 des Actes. Aucunesfois pour le coeur, courage & affection, comme au 26.38 de saint Mat. & au 14.34 de saint Marc, & au 12.27 de saint Iean, & au 1.46 & au 2.35 de Saint Luc. Aucunesfois pour l'esprit de l'homme duquel il vit, comme au 10.28.39 de saint Matthieu, & au 8.35 de saint Marc, & au 2 Cor. 1.23 & 1 Pier. 1.9.22, & Actes 15.24. Aucunesfois pour la volongé qui est coniointe avec l'intelligence, qui est signifiée lors par le mot d'Esprit, comme 1 Thess. 5.23.

Aurrekoetan ez bezala, laburtze txiki baten eredua genuke ondokoa, funtsezkoa ez den —Leizarragak funtsezko ez deritzon— diskurtso-zatia ezabatzen duena:

VEILLÁ, hartzen da costuma ancianoaren araura: ecen lehenago, iguzquia sar cedinetic ilki arterano, gaua laur parte bardinetara [sic] partitzen çutén.

VEILLE se prend selon la coustume ancienne, c'est que la nuit estoit partie en quatre veilles depuis le Soleil couché iusques au Soleil levant: & l'une des veilles succedoit à l'autre en distance égale.

Egia esan, ez dirudi Leizarragak euskaldunei buruhauste gehiagorik sortu nahi zienik egunaren banaketa zela eta. Aurreko adibidearen ildokoa dugu ondoko hau ere:

ORENA ezta Scripturán orain usatzen dugun manierara hartzen, ecen lehenago eguna luce bacén labur bacén, iguzquiaren ilkitetic sartzerano partitzen cen hamabi orenetara, eta orenac luce-laburrean ciraden egunaren araura.

HEURE ne se doit pas prendre selon nostre forme de maintenant: car on divisoit le iour depuis le soleil levant iusques au soleil couchant, en douze heures, tellement que la sixieme estoit à midi, & les heures estoyent plus briefves, ou plus longues selon la saison.

Bada *hitz zailen* zerrenda honetan, azkenik, hitz baten edo besteren inausketa jasotzen duen definiziorik ere. Itxuraz paradoxikoa dirudien bat baino ez dugu hona ekarriko adibide gisara, hain zuzen ere, euskal hitza ez den baten hizkuntz jatorria ezabatzen duena. Baina etorkia aitortu ez arren,

bazekien Leizarragak horrelakoetan aski frantsestua beharko zuela hitza ulertu nahi zuen irakurleak. Hortik, beraz, haren azalpen irendua eta, aldi berean, osatua:

REDEMITZEA erran nahi da rançoinaren prezioz berceren escuan cenaren derdemiatazea, idoquitea eta delivratzea.

REDEMPTION signifie rachat & delivrance avec le prix qu'on appelle en François, Rançon.

Irudipena dugu inori ez zaiola ezkututzen *TBN* barrena zazpi bat aldiz errepikatzen den *redemitu* hitzaren definizioaren garrantzia, horretan oinarritzen baitu kristautasunak gizakiaren salbazio eternala. Euskaldun arruntarentzat sobran uste zegoen *rançoina* hitza,³⁹ frantsesez gizakia *Gaizkiaren* menpekotasunetik ateratzeko odol jainkozkoarekin ordaindu beharreko tributua adierazten zuen heinean bederen, Erredentzio —berrerospen— delako horri balio transzendenteagoa ematera zetorren irakurleen aurrean.

5.4. Azalpen aberastuak

Azken hitz berezi horren azalpenak irenduaren eta atxikiaren arteko zubi-funtzioa betetzen badu ere, ez du hobeto ulertzen laguntzen Leizarragak frantsesezko bertsioak baino gehiago garatzen dituen terminoen jolasa. Ez dira asko horrelako hitzak, baina bai agizko eta mamitsu. Eta arrunt arruntak direlako, nonbait, behar dute, haren ustez, azalpen luzeagoa ongi ulertuak izateko. Honatx pare bat:

ANAYE, deitzen dirade Hebraicoz, ez haourride diradenac solament, baina ahaide guciac ere: eta generalqui hartzen denean, erran nahi da hambat anaye nola arrega, eta ez mundu hunetaco, aita-amén respectuz, baina laincoaren respectuz.

FRERE, en langue Hebraique se prend pour tout parent en quelque degré que se soit.

Hori horrela, testuaren luzatze horrek beti du azalpena jatorrizkoak ez dakarren ñabarduraren batekin aberasteko xedea; ondokoa adibide:

AMETSAC, erran nahi dirade laincoac bere Prophetey eta berce placer cuteney lo ceuntçala eguiten cerauzten revelationeac. Act. 2.17. eta berce-tan.

SONGES, au 2.17 des Actes, signifient les revelations que Dieu donnoit à ses Prophetes, eux dormans.

³⁹ *Ranzoina* (fr. 'rançon'), bahitua izandakoa askatzeko ordaindu ohi zen saria zen. Lau bider besterik ez da agertzen *TBN*.

Frantsesezko bertsioak ez bezala, Leizarragaren eranskintxoak *Apostoluen Eginak* liburutik hartutako erreferentzia ezagutaraztera zetorren, garbi azaltzen baita han edonor bilaka lezakeela Jainkoak profeta:

Baina haur da Ioel prophetáz erran ičan dena. Eta ičanen da⁴⁰ azquen egunetan (dio Iaincoac) erautsiren baitut neure Spiritutic haragui guciren gainera: eta *prophetizaturen dute çuen seméc eta çuen alabéc, eta çuen gatzéc visionéac ikussiren dituzte, eta çuen çaharréc ametsez amets egui-nen duté* (Eg 2:16-17; g.l.e.).

5.5. Bestelako testu-egokitzapenak eta zuzenketak

Leizarragak burutu zuen testu-egokitzapenik bakunena sarrera gehienetan atzematen dena da: santu-izenei behin ere ez zien osorik erantsi jatorrizko testuan azaltzen zen *saint* partikularen euskarazko ordaina. Gure egilearen gustukoa ez zelako edota partikulak toki gehiegi hartzen zuela zeritzolako, kontua da «S.» hutsa besterik ez zuela baliatu, hemen eta gainerakoetan.⁴¹

Bestalde, *NT* eta *TB* kalbindarrak urte gutxiren aldearekin erredaktaturiko testuak baziren ere, oso da harrigarria Leizarragak inoizka euskal irakurleei luzatu zien albistea. Ondokoa, esaterako:

LEGIONEA, cen gendarmesezko banda bat, ordinarioqui hamar milla oinezcoren eta borz ehun çamarizcoren contucoric: eta batzutan gutiago edo gehiago: batzutan hartzen da, armada erraiten baguendu beçala.

LEGION estoit une bande de gendarmes qui contenoit ordinairement cinq mille hommes de pied, & cinq cens de cheval: quelque fois plus, quelque fois moins: pourtant aucune fois ce mot se prend comme si nous disions armee.

Robert Estiennek bere hiztegi ospetsuan legioak 12.500 gizonezko zituela zioen bitartean,⁴² 1553ko *N*tean, gainerako guztietan bezala, bost milakoak zirela esaten zen. Nondik, orduan, beskoiztarraren datua?

Baina datu-egokitzapena edo akatsa izan ote zen eztabaidatu gabe ere, egia da Leizarragak nolabaiteko ukituak egin izan zituela han eta hemen lexiko-zerrenda honetan. Ez dira, oro har, garrantzi handikoak, baina bai, hainbatetan, esanguratsu samarrak eta bestelako irakurketarik ere —zuzen zein

⁴⁰ Agerikoa da ez dela hemen *gerthatu* aditza frantses bertsioan datorren *adviendra* delakoaren ordain gisa erabiltzen (ikus lan honetako 21. oharra).

⁴¹ Gainerakoen artean kokatu behar da *Kalendrera* bera ere (ikus Salaberri, 2014: 166-167).

⁴² «LEGIO [...] Une legion contenant 12.500 hommes de guerre, ou selon Vegece, six mille, et aucune ffois plus» (Stephanus [= Estienne], 1544: 401).

desegoki— ahalbidetzen dutenen arlokoak. Azken hauen artean ez dira falta, adibidez, ideologikotzat edo har litezkeenak, zinez ematen baitu ez duela Leizarragak gogokoegi hitz batzuk errepikaturik ikustea, hala nola:

fr. *Iudaïque* > eusk. $\emptyset$: *une feste Iudaïque* > *besta bat* (Mendecoste).⁴³
 fr. *de peuple* > eusk. $\emptyset$: *congregation ou assemblée de peuple* > *Congregationea*, edo *biltzarrea* (Eliçá).
 fr. *de la race* > eusk. $\emptyset$: *de la race d'Adam* > *Adamganic* (Guiçon çaharra).

Egin zitezkeen interpretazio okerrenetatik izan daitezke, baita ere, inoizka frantsesezko bertsiotik jasotzen ez diren pasarteak. Honako honek, adibidez, Jesukristoren giza-izaera larregi ez nabarmentzeagatik ezabatua lirudike, erredundantziak jainkoen faktorea ahul zezakeelako hain zuzen:

SEMEA, GUIÇONAREN SEMEA hartzen da Christgatic, haren natura humanoaren eguiá expressuquiago eracuts dadinçat.

FILS DE L'HOMME se prend pour Iesus Christ, afin de signifier plus expressement la verité de sa nature humaine: comme s'il disoit qu'il est descendu de race humaine.

Leizarragaren ukituak aurki daitezke, halaber, erreferentzia neotestamentarioren bat edo beste direla medio. Edo ukituak baino gehiago, zuzenketak, alegia. Horixe da, esaterako, *Fedea* sarreraren egiten duena, hots, berak «Iacq 3.17» ematen duena, guk kontsultatu ditugun frantsesezko bertsio guztietan (urte eta argitaletxe desberdinetako zazpi *NT* eta beste horrenbeste Bi-blia), guztietan «Iaques chap[it]re 2.17» azaltzen da.

Antzeko zuzenketa egiten du *Iustificatzea* sarreraren, frantsesez «chapitre 1.1 de saint Luc»-en ordeztu, «luc. 1.6» jartzen baitu, erreferentzia zuzena, kasu honetan bederen, Leizarragarena delarik.⁴⁴

5.6. Sinonimoen erabilera

Hizpide dugun ataleko terminoak eta azalpenak euskaratzean, badu Leizarragak nabarmentzea merezi duen estrategia moduko bat, paradoxiko samarra ere badena hainbatetan. Itxura du, izan ere, *TB*ren itzulpenean lortutako «ofizio»-ak moralki-edo behartu egiten duela gure beskoiztarra euskaratzera doan lan —testu, esapide, hitz— oro jatorrizko formatik lar urrundu gabe ematera, baina inolaz ere ahaztu gabe bere lan txiki honen azken xedea terminoen zailtasunak erraztea dela. Horrexegatik hain zuzen, ia dagoen-da-

⁴³ Judutar erlijioa tratatzeko erari buruzko hipotesiaz, ikus gure liburua (2014: 175).

⁴⁴ Berdintsu gertatzen da testurazterik merezi ez duten beste hainbat hitz edo partikulua-ekin ere; adibidez, fr. *ou* > eusk. *eta*: *pour age ou siecle* > *adinagatic eta mendeagatic* (*Generationea*).

goenean utzi beharrekoa iruditzen zaion maileguaren ustezko adigaiztasunak behin baino gehiagotan bulkatzen du euskal irakurleriak darabilen hitz arrunt eta ulergarri(ago) batez ezkontzera:

passage > passagea edo iragaitzea (Bazcoa).
distribue > distribuitzen eta partitzen (Copá).
*qui est regeneré > regeneratu eta arramberritu dena*⁴⁵ (*Guiçon çaharra*).

Dena den, ez da kasuistika bukatzen hurrengo urteetako literaturak ospetsu bilakatuko dituen hitz-bikoteen lehen agerpen honetan, besterekin ere aberastuko baita aipatu estrategia: terminoaren itzulpen hutsarekin, itzulpena eta sinonimoa batera eskainiz, itzulpen hutseko terminoak euskaraz adierazten ez duena esparru semantiko bertsuko kide batez lagunduz, etab. Adibide zenbait jarraian:

l'ame est infectee > arimá kotsatu eta poçoatu içan da (*Guiçon çaharra*).
pour estre reconnu > eçagut eta recebi dadinçat (*Iustificatzea*).
c'est l'approuver > da haren approbatzea eta laudatzea (*Iustificatzea*).
iustifications de la Loy > Leguearen iustificationeac edo ordenançac (*Iustificatzea*).
comme les douze souches du peuple > populuco hamabi ondoac ezba erroac beçala (*Patriarchá*).
rachat et delivrance > derdemiatztea, idoquitea eta delivratzea (*Redemitzea*).
dedié & sacrifié à Dieu > Iaincoari dedicatua, consecratua eta sacrificatua (*Saindu*).
des pollutions > satsutassunetarie eta corruptionetic (*Saindu*).

Birritan bederen, frantsesezko hitzaren berezko ordaina zen euskarazkoak jatorriz zekarren anbiguotasuna-edo sor zezakeen konfusioa ekiditeko, mailegu zena euskal hitz bilakatzerako jo zuen Leizarragak. Ondoko kasuetan, adibidez, euskarazko terminoaren esanahiak ez du inondik ere aditzera ematen jatorrizkoak adierazi nahi duena, beste zerbait baizik:

l'homme de dehors > campoco guiçona, edo exteriora (*Guiçon çaharra*).
l'homme interieur > barneco guiçona edo interiora (*idem*).

Ohar bekio, guztiarekin ere, ez zituela beskoiztarrak frantsesezko hitzak (*dehors* eta *interieur*) euskarara ekarri, gaztelaniak berdina gorde dituen latinezkoak baizik: *exterior* eta *interior*.⁴⁶

⁴⁵ Hamar bat lerro beherago *renouvellement* hitzaren tokian *arramberrimendua* jartzen du Leizarragak, oraingo honek goragoko sinonimoaren eragilea dirudielarik.

⁴⁶ «*Exterior, comparativum ab Exter vel Exterus, cui opponitur Interior, Qui est par dehors*» (Stephanus, 1544, 268). Berdin jokatu zuen frantsesezko *thesorerie* euskaratzean, latinezko erroa berreskuratzerako jo baitzuen: *thesaureriá*.

Erretoriko hutsa ez bazen behintzat, ulergaitzagoa da hurrengo hautua, euskarazko esaldia ulertzeko beharrezko ez bide zen frantsez mailegua erantsi baitzuen jarraian:

il est prins pour rendre graces > hartzen da esquer eta remerciamendu emaitzatic (Benedicatzea).

Azpinarraz dezagun, azkenik, estilo horretako eransketa edo bikotetze guztiak ez direla sinonimo, transmititu nahi den mezua nabarmentzeko, aberasteko edota areagotzeko formula baizik:

se prend pour approuver > hartzen da aprobatazatic eta laudatzeazatic⁴⁷ (Ciguilatzea).

par la grace > gratiaz eta eguiaz (Fedea).

de nostre nature > gutaric eta gure naturatic (Guiçon çaharra).

6. Bitxikeria zenbait

Mota eta maila askotako bitxikeriak aurki daitezke hitz-zerrenda honen itzulpenean, betiere, goian esan legez, frantsesezko bertsioarekin erkatuz gero, eta behin baino gehiagotan anekdota-maila nekez gainditzen badute ere.

Nonbaitetik hasi behar eta, Leizarragak izen birekin darabilen jolasa ekar genezake lehendabizi:

pour la feste & solennité annuelle > urthe orozco besta solennellagatic (Bazcoa).

Agidanez, euskal irakurleen artean tradizio gehiegirik ez zuen *solennité* hitzaren itzulpen frantsestua ekar zezakeen erredundantzi eta hutsalkeri inpresioa ekidin eta inor gutxi harri zezakeen bigarren mailako termino —izenlagun— bilakatu zuen Leizarragak, inolako eragozpenik gabe eta, garrantzikoagoa zena, latinezko jatorriarekin leial jokatzuz.⁴⁸ Horrelatsu baliatu zuen gero ere, gainera, *Testamendua* hitzaren deklarazioa itzultzean: «aliança solennelagatic» («l» bakarrarekin).

⁴⁷ Gorago ikusi bezala, zerrenda honetako *approuver* aditza euskaratzean Leizarragak birritan erantsi dio *laudatu* hitza. Argi ez badago ere, horren arrazoia beste bi lanetan hartutako «azturan» egon daiteke, berdin *Othoizta ecclesiasticoen forma* izenekoan («Ezconçaren celebratzeko forma» atalean, «nahi duçue hala approba eta lauda dadin?») zein *Confessionean* («hura dugu approbatzen eta laudatzen») bikoteaturik ematen baititu hitz biak (Linschmann & Schuchardt, [1900] 1990: 1289 eta 1371, hurrenez hurren).

⁴⁸ Bestela uler bazitekeen ere, hitzaren etimologiak argi uzten du Leizarragak aintzat hartu bide zuen esanahia: «Solennis, & hoc solenne, compositum ex solo & anno, *Qui se fait tous les ans en certains temps, Ordinaire & accoustumé*» (Stephanus, 1544: 641).

Beste bitxikeria bat *Itsassoa* hitzaren sarreran aurki dezakegu. Honela dio frantsesezko bertsioaren hasierak: «*Mer ne se prend point tousiours comme nous l'appelons en nostre langue, mais [...]*». Leizarragak, nola ez, ukitu propioa eskaini zion hizkuntzaren aipuari, ez baitzuen frantsesezkoa «gure hizkuntzan» bezala eman euskaraz, honela baizik: «*Itsassoa*, ezta bethi guc lengoage communean hartzen dugun beçala hartzen baina [...]».

Ikusten denez, «en nostre langue» delakoak argiki «mintzaira frantse-sean» adierazten duen bitartean, euskarazko bertsioak «eguneroko hizkeran» —«hizkera arruntean»— esan nahi du, eta ez, aipatu moduan, «euskaraz» edo «euskaldunon mintzairan». Aitortu behar da gehiago egokitzen zaiola sarreraren mamiari Leizarragaren adiera, baina nabarmena da, aldi berean, gure egileak ez diola euskarari ikusten frantsesari antzematen dion antono-masiatzko estatusa edo inongo hizkuntza hegemonikoarena, maila subalter-noa baizik.

Eta esandakoak anekdotiko huts lirudike, baldin ez bagenu beherago ere aurkituko horren hariko beste definizio bat. Honela diote Leizarragak eta Bonnefoy-1563 delakoak:

UNCIA, ezta solament comunzqui costumutzen den beçala hartzen: baina nehor deusetan instrument beçala cerbitzatzen den guciagatic ere bay.

VAISSEAU ne signifie pas seulement ce que nous disons en nostre lan-gage: mais tout instrument dont on se sert, ou organe.

Argi da «comunzqui costumutzen den beçala» eta «ce que nous disons en nostre langage» perpausak ez direla ez orobatezkoak eta ez parekagarriak, eta, oharkabea bada ere, hizkuntz estatus desberdinen sentimentua adieraz-ten dutela Leizarragari dagokion heinean.

Baina ezin konstatazioa egitetik askoz aurrerago joan. Agian, inora jo-tzekotan, Leizarragak Albretako Joanari eta «Heuskalduney» zuzendutako gutun bana haietan islatzen zuen hartara hurbil gintezke, bertan oroitzen eta oroitarazten baititu euskararen estatusarekin dituen kezkak. Batetik, ezkorta-sunaren esparrukoak nazio-hizkuntza bateraturik ez izateagatik: «batbederac daqui heuscal herrian quasi etche batetic bercera-ere minçatzeco manerán cer differentiá eta diversitatea den» (Linschmann & Schuchardt, [1900] 1990: 254) eta «nic scribatu dudán lengoage motá baita sterilenetáric eta diverse-netáric: eta oraino, translationetan behinçat, usatu gabea» (*Ibidem*: 252). Eta, bestetik, itxaropentsuak etorkizunari begiratuta: «segur içanez ecen Heuscal-dunac berce natione gucién artean ezgarela hain bassa, non gure lengoagez ecin eçagut eta lauda deçagun gure Iainco Iauna» (*Idem*).

Desberdintasun-estatus horren inguruko sentimentu mingotsari lego-kioke, beraz, «gure hizkuntza» formula erabili ez izana hitz-zerrendako de-klarazioetan.

Bitxikeria lexikoen artean, bestalde, *Scandaloa* hitzaren itzulpenean azaltzen den mailegu bat nabarmendu nahi genuke. Honela dio Leizarragak:

SCANDALOA, erran nahi da trebucamendua edo behaztopea, nehor bi-dean edo cerbait berce gauçatan trebucatzzen baliz beçala.

SCANDALE signifie choppement & heurt, ou heurtement, comme s'il y avoit une pierre ou du bois au milieu du chemin ou on se heurtast.

Eta lotuta legoke hurrengo definizioarekin:

SCANDALIZATZEA, erran nahi da trebucatzeco edo behaztopatzeco occasione norbeiti emaitea [...]

SCANDALIZER signifie donner occasion ou matiere à quelqu'un de heurter [...]

Sarrera biak ikusita, begi bistakoa da Leizarragak ez duela frantsesezko bertsioetan «behaztopa» adierazteko azaltzen diren hitzen mailegurik erabiltzen, eta bai, ordea, euskal jatorririk ez duten *trebucatu* eta *trebucamendua* hitzak. Ezin jakin daiteke orduko euskaldunen artean ezagunagoak ote ziren mailegu hauek, baina ziur dakiguna da Robert Estiennek (= Stephanus) argitaratu zuen *Dictionnaire latino-gallicum* izenekoan honela eman zela aipatu hitz nagusiaren definizioa: «*Scandalum* [...] Toutes choses a quoy on se heurte, ou Heurt et *trebuchement*» (Stephanus, 1544: 613; gurea da azken hitzaren letra etzana).⁴⁹

Horrek, bidenabar, Leizarragak Estienneren hiztegiara jotzeko aukera baliatu izan ote zuen galdetzera eramango gintuzke. Eta ildo horretako susmoak areagotzera letorke, adibidez, *Saindu* hitzaren definizioan frantsesezko bertsioak ez dakarren hitz bat baliatzen duela aurkitzea:

SAINDU, erran nahi da Iaincoari dedicatua, consecratua eta sacrificatua: eta hunen contrarioa da profano.

SAINCT signifie ce qui est dédié & sacrifié à Dieu, & est le contraire de Profane.

Estienneren hiztegiak *sacrum* ematen du *profanum* hitzaren antonimotzat, ez *sainct*. Nolanahi ere, eta berriz ere kasualitateari zor dakiokkeen arren, «kontsakratu» hiza *profanusi* eta harenetik eratorritakoei dagozkien sarrertan bakarrik azaltzen da tartekatua («qui n'est pas point *consacré* ne desdié à Dieu») [Stephanus, 1544: 560; gurea da letra etzana]), ez *sanctus* enetan.

Froga gehiagorekin egiaztatu beharreko hipotesi baten aurrean geundeke, jakina, baina ez inondik ere alboratzeko modukoa, daitekeena baita huraxe

⁴⁹ Haren seme Henry Estiennek 1565ean kaleratu zuen Biblian gainerako argitaratzaileek bezala jokatu zuen, hau da, testuinguru horretan behintzat *trebuchement* delako hori erabili gabe.

kontsultatu izana euskarazko itzulpena prestatu bitartean sortutako hainbat zalantza argitzeko.

Bitxikeria berezien artean koka liteke, era berean, *racha* hitz —euskaldunentzat, bederen— ezezaguna:

RACHA da hitz bat significatione bereciric eztuenic fascheria edo menosprecio eracusteco baicen, nehor hurcoaren contra despitatzen edo asse-
retzen denean.

RACHA est un mot qui n'a point de certaine signification, sinon pour exprimer fascherie & desdain, quand l'homme est despité & courroucé contre son prochain.

Bi arrazoiengatik da berezia. Batetik, behin bakarrik erabiltzen delako *TB* osoan («Baina nic erraiten drauquet, ecen [...] norc ere erranen baitrauca bere anayeri, Raká, *hura* conseiluz punitu içateco digne datela» [Mt 5, 22]). Eta bestetik, ikusi bezala, grafia desberdinez emana azaltzen delako, hots, *raká* testuan eta *racha* eranskinean. Testuan, nabarmendu beharrik ez dago, euskararen fonetikara egokiturik emana.

Rache hitza, dirudienez, forma zaharkitu batetik zetorren eta honako hau esan nahi omen zuen: «Nom sous lequel on désignait autrefois les divers maladies éruptives de la tête, et, en particulier, la teigne».⁵⁰ Argi da, beraz, oraingo euskarari «hazka egin ezak/n» litzatekeela *raká*ren eufemismorik bi-gunena.

Bitxia, orobat, *commun* hitzarekin gertatzen den kontraesan modukoa, izan ere, erabat asertiboa eta zalantzarik gabekoa baita beskoiztarak ematen duen definizioa: «*Commun*, erran nahi da polluitua edo satsua, ceren satsutze baitzen Iuduén Gentilequin nahastecatzea eta hequin communicatzea».

Hizkuntzaren erabilera arruntak bulkatua, baina, beste esanahi bat ere ematen dio zerrendako azalpenetan tartekatutako *commun* hitzari. *Abba* eta *Itsasoa* hitzetan, esaterako, «lengoage commun»-tzat jotzen ditu «la langue vulgaire» eta «nostre langue». Agerikoa da ez dela, ustez, hizkuntza satsuaz ari gure egilea.

Egun ongi ulertu ez dugun termino bati dagokion esanahia mahairatu nahi genuke, azkenik, *stadioa* delakoan egin ohi zen joko bati buruzkoa, hain zuzen. Honela azaltzen dira frantsesezko bertsioa eta euskarazkoa:

STADIOA, cen espatio lastercaco chedatu bat: orain nehorc barrán artzeco eguin baleça beçala: eta espatio hura cen luce seioguey eta borz urrhets, baitirade 625 oin.

⁵⁰ Etimologikoki, «prov. *rasca*, gale; *rascar*, gratter; espagn. et port. *rascar*, gratter; du latin fictif *rasicare*, qui vient de *rasum*, supin de *radere*, gratter, écorcher» (Littré, 1883-1884: 1442-1443).

STADE estoit une espace limitee pour courir, comme maintenant on en fait pour iouer aux barres: & contenoit icelle espace six vings & cinq pas de longueur, qui font six cens & vingt cinq pieds.

Ikusten denez, «jouer aux barres» euskaratzean, Leizarragak «barran hartu» izendatu zuen estadioetako jolas hura. Ez dago bestelako berriri helterik. Haren adiera zuzena ezagutzeko, hortaz, beste inora jo behar. Littré-ren frantsesezko hiztegi ezagunera, esate baterako:

BARRE [...] 8.º. Les barres, jeu de course qui est divisé en deux camps, dans lequel les joueurs de chaque camp s'engagent successivement à la poursuite les uns des autres, et qui est ainsi nommé parce que les deux camps sont marqués par une barre fictive ou tracée sur la terre [...]. Toucher barre, toucher cette barre, c'est-à-dire rentrer au camp et en repartir aussitôt. Avoir barres, se dit de celui des joueurs qui part après un autre du camp opposé et qui peut le prendre sans pouvoir en être pris. *Fig.* Jouer aux barres, se chercher sans pouvoir se rencontrer, locution tirée du jeu où chacun fuit devant celui qui le poursuit [...] (Littré, 1883-1884: 300).

Orduko euskal munduan estadiorik ba ote zegoen auzi-mauzitan ibili gabe ere, badirudi nekez interpreta litekeela estadioetako kirol edo ariketa jostagarri hura han-hemen interpretatu nahi izan den bezala.⁵¹ Zentzu zorrotzari utzi beharko, bada, azken hitza. Froga argiagorik izan arte, bederen.

7. Korolario gisara

Anekdot-mailakoak litezkeenak kategoria bilakatu gabe ere, Leizarragak euskaratutako hitz-zerrenda honi emandako begiratuan aski agerian geratu dira beskoiztarraren lehentasunen eta itzulpen-jokamoldeen ezaugarri nagusiak eta baita normalean ukitzen ez den beste arlo batekoak ere: haren nortasun singularrarenak. Analisiaren arreta ez da, nolana ere, jatorrizko bertsioarekiko itzulpen-zintzotasun ezagunaren inguruan zentratu, eta bai, ordea, gure beskoiztarra berezi eta ez hain ohiko egiten duten faktoreetan. Ildo horretan, beste behin geratu da islaturik Leizarragak euskararen estatusaren kontzientzia errealista —ia pesimista— izan zuela abiapuntu, etengabe segitu baitzuen euskara inguruko hizkuntza hegemonikoen pareko ez ikusten, ez nazio-hizkuntza kodetu, bateratu eta hedatu gisa eta ez, are gutxiago, Jainkoaren hitza jasotzeko behar zukeen kultur mailara igoa.

Alabaina, ahulezi faktore horretan oina jarririk, Nafarroako erlijio ofizialdu berriaren hedapenean zegokion alea ereiteko itxaropenak eta adoreak markatu zioten jarraikako ekinaldia. Eta horrek guztiak eraman zuen gero,

⁵¹ *Orotariko Euskal Hiztegi*an, adibidez, estadioetako «barrán artzeco» delakoa Leizarragarenarekin zerikusi gutxi duen beste zerbaitekin lotzen da: «BARRAN. Jugando a lanzar la palanca».

noski, Genevatik emanda zetorkion *corpusa* berriskutera eta, behin garbiketa xume bat egin ondoren, lexiko-zerrenda osatzera. Azken urratsa, nabarmen geratu da, hitzak, kotzeptuak eta erreferentziak irakurle izan asmo zituen euskaldunentzat behar bezala egokitzea izan zen eta, horrekin batera, hitz-zerrenda ere ordura arte baino biziki hobeto ondozkatzea.

Nekez harri gintzake, beraz, *TBren* itzulpen luze-gaitzean zaildua izan zena *hitz difizilen* zelai laburrean ere bere nortasunaren hamaika bereizgarri barreiatzen aurkitzeak. Haren sentsibiltate arrazionala eta, hein batean behintzat, matematikoa, hautu egokiak egiteko sen disziplinatua eta sistematizazio- eta ondozkapen-zentzu garatua ia sumatu besterik egiten ez diren bereizgarri horietako azalekoenak baino ez dira.

Baina lexiko-zerrenda delako hau aske jokatzeko ahalbidetzen ez zion geruntze moduko bat suertatu izan bazitzaion ere, praktikan kontzeptuak xume zorrozteko leku ere bilakatu zitzaion, batez ere, kontzeptualizazio eta definizio oro ikusmiran zituen euskal irakurleen mailara jaisteko eta errazteko orduan.

Bitxikeri bildumatzat aurkeztu dugun atalñoak argiago utzi ditu, azkenek, beskoiztarraren koherentzia-mailaren eta estrategien nondik-norakoak.

Orrialde gutxiko ekarpena, hortaz, Leizarragarena, baina esanguratsua eta haren sentsibiltate ez beti kalbindar ortodoxoegiaren ezaugarriak bikain laburbiltzen dituenak, aldi berean.

Aramaio, 2020.05.08

Bibliografia

- Bibli Elkarre Batuak, 2006, *Elizen arteko Biblia*, Lazkao, Elizen arteko Biblia Elkarretea.
- Église Reformée de France, 1544, *Le Nouveau Testament*, Geneva, J. Michel. <<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-12640>>.
- , 1563, *Le Nouveau Testament*, Geneva, I. Bonnefoy. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k314602j.image>>.
- , 1563, *Le Nouveau Testament*, Geneva, F. Iaqui. <https://www.e-rara.ch/mhr_g/doi/10.3931/e-rara-12673>.
- Estienne, R. (Stephanus, R.), 1544, *Dictionarium latinogallicum*, Paris, Rob. Stephanus. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5470871q.r=estienne%20dictionarium?rk=64378;0>>.
- Euskaltzaindia, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Bilbo, Mensajero.
- Foix, V. (P. Bétérous-en edizioa), 2003, *Dictionnaire gascon-français. Suivi de son lexique français-gascon et d'éléments d'un thesaurus gascon, de l'abbé Vincen Foix*, Bordele, Montaigne Unibertsitatea.
- Honorat, S. J., 1846, *Dictionnaire provençal-français ou dictionnaire de la langue d'Oc, ancienne et moderne, suivi d'un vocabulaire français-provençal*, Digne, Repos.

- Le Flem, J.-P., 1999, La monnaie dans l'empire espagnol sous le règne de Philippe II, in A. Molinié & J.-P. Duviols (zuz.): *Pilippe II et l'Espagne*, Paris, Sorbonne Unibertsitatea, 149-156.
- Leizarraga, J., 1571, *Testamentu Berria*, Arroxela, P. Hautin (ik. Linschmann & Schuchardt [1900] 1990). <http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/mono/leizarraga/leizarraga_biblia.pdf>.
- Linschmann, Th. & Schuchardt, H. (arg.), 1900, *I. Leizarragas Baskische Bücher von 1571 (Neues Testament, Kalender und Abc) im genauen Abdruck*, Strassburg (Orain: *Leizarraga, J., Jesus Christ Gure Iaunaren Testamentu Berria. Othoitzia ecclesiasticoen forma, Catechisme, Kalendrea, ABC edo Christinoen Instructionea*, Bilbo, 1990).
- Littre, E., 1881-1883, *Dictionnaire de la langue française*, Paris, Hachette (Bertsio eguneratuak: <<https://www.littre.org>> eta <<http://littre.reverso.net/dictionnaire-francais>>).
- Moretti, F., 1828, *Manual alfabético razonado de las monedas, pesos y medidas de todos los tiempos y países con las equivalencias españolas y francesas. Apéndice al Diccionario militar castellano y francés*, Madril, Imprenta Real.
- Salaberri, P., 2014, *Leizarragaren idazlanetan barrena*, Bilbo, UPV/EHU.

J. P. Ulibarriren lan ezezagun bat: *Gueure Anra Mariaren Otoize*

Koldo Ulibarri
UPV/EHU

Laburpena

Lan honetan Jose Paulo Ulibarri okondoarraren testu ezezaguna argitaratuko dugu: *Geure Anra Mariaren Otoize*. Testua bera aurkezteaz gainera, erabilitako iturriak bilatuko ditugu eta idazlearen gainontzeko obren artean beteko lukeen tokia erakusten saiatuko gara. Honekin batera, testuaren berezitasunaz jardungo dugu: nahi alderdi linguistikotik Ulibarriren hizkera hobeto ulertzeko ematen dizkigun datuak erakutsiko, nahi idazlearen iritzi eta irizpideen gainean egiten dizkigun aitortzak aztertuko dugu, Ulibarrik idazle eta euskaltzale moduan XIX. mendeko idazleen artean betetzen zuen lekua erakusteko lehenengo pausuak emateko gogoarekin.

Hitz gakoak: Literatur bizkaiera, Jose Paulo Ulibarri, Abando, Larra-mendi, garbizalekeria,

Sarrera¹

Hizkuntza baten gramatizazioaren bide malkartsuan, idazleek egin behar duten aukeren artean garrantzitsuenetakoa da zein hizkera eredu erabiliko duten euren testuak idazteko orduan. Idazleak hizkera bat izango duela esan gabe doa (hizkuntza horren hiztun den heinean), baina horrek ez du esan nahi zuzenean hizkera hori bera erabiliko duenik testu formala idazterakoan; hizkuntza horren aldaeren artean ezberdintasun erlatiboa bada bereziki, bestelako gizarte-aldagaeiek eragin sakona izan baitezakete idazlearengan (prestigioak, orduko tradizio idatziak...).

¹ Lan honek «Monumenta Linguae Vasconum 5: periodización y cronología» (MINECO, FFI2016-76032-P), «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (Eusko Jaurilaritza, GIC. IT698-13) eta «Lingüística Teórica y Diacrónica: Gramática Universal, lenguas indoeuropeas y lengua vasca» (LingTeDi, UPV/EHU, UFI11/14) ikerketa-proiektuen laguntza izan du.

Pentsamendu hauek Koldo Zuazoren lanak irakurtzean etortzen zaizkigu; izan ere, ikertzaile eibartarra dialektologiaren esparruan landuriko uzta ugarirengatik ezagun bada ere, Euskara Batuaren historia izan zen bere hastapeneko lanen ikergaia. 1988an argitaraturiko *Euskararen Batasuna* liburua izanik horren lan nagusia, ordutik aurrera hainbat idazkitan erakutsi digu bere jakintza arlo horretan. Ez digu bakarrik 50 urte bete berri duen *Euskara Batua* aldaera estandarraren sortze prozesua erakusten, antzinagoko idazleek euskar(ar)ekiko zituzten usteak ere aztertzen ditu ikuspegi zabalean. Aipatu liburuan han-hemenka egindako oharrez gainera, «euskaldunek euskalkien-ganako izan dituzten jarrerrez» (Zuazo 1987) artikuluan biltzen ditu idazle horien iritzi eta aurreiritziak, garai ezberdinetan hizkeren eta euskalkien inguruko jarreren mapa zabal bat sakonki aurkeztuz.

Artikulu eta ikergai hartatik tiraka heltzen zaigu aurkeztu dugun lan hau ere, euskal idazle baten usteak erakusten dizkigun testu baten edizioa baita-kargu hona: J. P. Ulibarri idazle okondoarrak idatzitako *Geure Anra Maria* (GAM) eskuizkribu ezezagunaren edizioa (§ 5). Berezia da Ulibarriren gainontzeko lanen artean hainbat arrazoiengatik: lehenik testuaren iturria aurkitu dugulakoan gaudelako, eta bere irizpideen arabera moldatzen duenez, Ulibarriren idazte sistemaren bilakaeraz informazioa lortzeko lehen mailako testua dugu (ik. § 2). Bigarren arrazoa genuke irizpide linguistikoei eta idazte-ereduari buruzko datu berriak erakusten dizkigula: hitzaurre labur baina hagitz interesgarrian bere ustetan euskara egokia zein den aipatzen digu, bai eta norengatik daukan euskarak «erdararen nahastea». Horrek, gainera, galdera berriak planteatzen dizkigu XIX. mendeko idazleen arteko erlazioaren inguruan, dela alde historikotik «Abandoko taldea» (cf. Esteban 2018) idazle taldearekin bat egiten duelako bere helburuetan eta baita, ustez ezagutu behar ez litzuzkeen datuen berri baduela ematen duelako ere (§ 3). Honek, ondorio batzuk ekarriko dizkigu noski, gehien bat geroko lanei begira jartzen gaituztenak (§ 4). Ezer aztertzen hasi baino lehen, baina, eskuizkribuaren beraren deskribapena ekarriko dugu (§ 1). Espero dugu K. Zuazo irakasle eta lankideari hona dakargun testua eta aurkeztu dugun lan xumea interesgarri suertatzea.

1. Eskuizkribuaren deskribapena

Eskuizkribua Koldo Mitxelena kulturuneko bibliotekan gordetzen da, J.U. 4287 signaturapean (*olim.* J. de U. 2988; 11082). Momentu honetan internet bidez kontsulta daiteke, biblioteka horrek egindako digitalizazio eta sareratze lan handiari esker, eta digitalizazio hori erabilita egin dugu hemen aurkeztu dugun edizioa,² oraindik ezin izan dugularik eskuizkribua era zu-

² Eskuizkribuaren faksimilea ikusi nahi izanez gero, joan bedi webgune honetara <http://www.kmliburutegia.eus/Record/33621> [kontsulta eguna: 2019-10-15].

zenean aztertu; alabaina, argazkietan ikusten dena (kalitate oneko argazkiak izanik) eta katalogoak ematen dizkigun datuak erabilia behin-behineko deskribapen bat egiteko gai izan gara.

Eskuizkribua 60 orrialdeko lantxo bat dugu, eta *in8* formatuko liburuxka bat osatzen du, nonbait (11 zentimetroko altuera baitu katalogoaren arabera), eta tela gorrizko koadernaketa modernoa du momentu honetan, bibliotekak berak jarritakoa, apika; izan ere, hasieran koadernaturik ez zegoela uste dugu, lehenengo orriak (J[ulio]. de U[rkijo]. signatura agertzen duen orriak) duen zikinkeriatatik eta daukan higaduragatik badirudielako huraxe izan zela azalaren funtzioa betetzen zuen orrialdea. Bide batez, aipagarria da esatea, beste kasu batzuetan ez bezala (*Gutunliburua* dut buruan hau idazten ari naitzelarik) ez duela Julio de Urkijoren exlibrisa itsatsirik eta signatura zenbakia aldatu zaiola behin baino gehiagotan, agian haren txikitasunagatik batera eta bestera ibili zelako liburutegiko antolatze fase ezberdinetan.

Esan badugu ere lanak 60 orrialde dituela, orrialde zuriak ere kontuan hartuz egindako kontaketa da; idatzitako orrialdeei bakarrik begiraturik, 43 baino ez ditugu, orrialde buruan zenbaturik daudenak (bide batez, hasierako orrialdeetan behintzat *Gutunliburua* legez). Testua tinta marroiz idatzirik dago, eta badi-rudi ez dela guztia momentu berean idatzi, tintaren kolorea ez baita uniforme; hots, guztia marroia izan arren tonu aldaketa asko ditu eskuizkribuan zehar.

Testuaren egiturari dagokionez, lehenengo orrialdea atari moduan antolaturik dago, inprimaturiko liburu bateko ataria balitz bezala: izenburu luzeaz gainera (egilearen gaineko datuak ere badakartzana, cf. §2), Bizkaiko euskararen argitaratzen dela esaten digu behar diren baimenekin, eta bigarrenez argitaratzen dela *euzkera garbiyan*, *loitu bagaric herdieiaz*, 1825. urtean. Ondoko orrialdean sarreratxo bat egiten digu euskararen inguruko bere usteak plazaratuz, testuaren alderdirik interesgarriena inolaz ere, hizkeraz hitz egingo dugunean ikusiko dugunez (§ 3). Horren ostean kristau batek jakin beharreko otoitzak aurkitzen ditugu: sarrerako otoitza, liburu guztiaren hitzaurre izango litzatekena, eta Errosario Santua behar bezala egiteko beharrezko diren otoitz eta elementu guztiak:

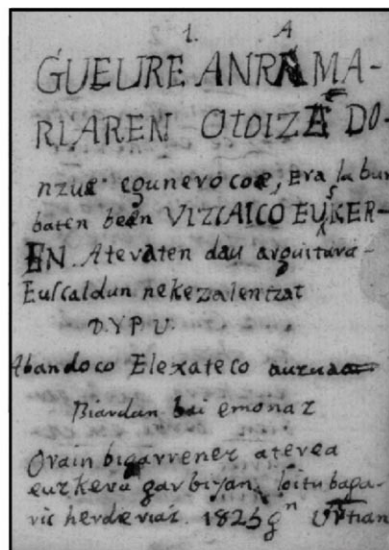
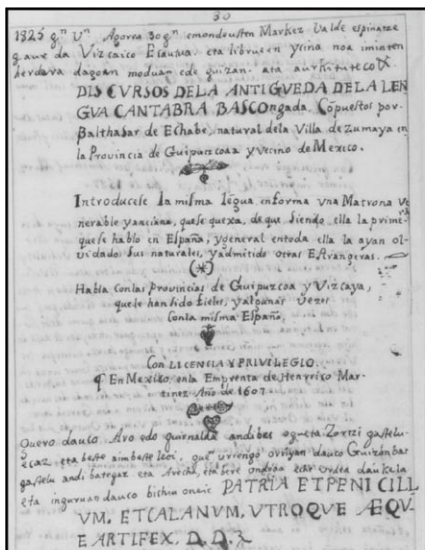
1. Hasieran egin beharrekoak: *Gurutze santua...*, *Neure Jesukristo jauna...*, *Zabaldu neure ezpainak*.
2. Arrosarioaren misterioak (bai eta *aita gurea* eta *agur maria* otoitzak ere, lehenengo misterioan).
3. Ama Birjinaren Letaniak.
4. Erregua.
5. *Salbe Regina*.
6. Amaierako Erregua, Latinez eta euskaraz.

Arrosarioa bada ere otoitz nagusia eskuizkribuan (hura da Ama Birjinari egiten zaion otoitz nagusia), bestelako otoitzak ere aurkitzen dira horren

ostean: Izara Santuari egiten zaiona (eta zenbait *Aitagure* hainbat asmo-
rentzako), Jesukristoren bost zauriei egiten dena, Apostoluen Kredoa edo
Sinesten dut otoitza eta *Fedeko*, *Esperantzazko eta Karitatezko ekintzak*
deitzen den otoitza. Lana amaitzeko, Ulibarrik hiztegitxo oso labur bat jar-
tzen du (bost sarrera baino ez ditu), testuan zehar erabilitako Larramendi-
ren zenbait hitz berri azalduz, bere beste lanetan egin bezala (cf. Ulibarri
2010, 2011b).

2. Egiletasuna eta iturriak

Lan honen izenburutik esan dugu esku artean dugun eskuizkribua
J. P. Ulibarriren lana dela; alde horretatik, kaligrafiak berak ematen digu hori
argudiatzeko nahikoa arrazoi (1. irudia), baina lana Ulibarrik berak sinatzen
du, ataria idazten duenean ateraten dau[ela] *arguitara euskaldun nekezale-
lentzat D. Y. P. U. Abandoko Elexateco auzua[c]*. Abandoko auzoa dela esa-
teak, bai eta lana euskaldun nekezaleentzat eginda dagoela jakiteak ere, be-
rehala jartzen gaitu «Abandoko taldea» deitu izan den idazle taldeari begira,
hots, Mogel neba-arrebak, Astarloa edo Ulibarri (cf. Esteban, 2018: 296), eta
D. Y. P. U. siglak ezin dira beste batenak izan, ez bada *Don Yose Pablo Uli-
barri*-renak, *Gutunliburuaren* azalean darabilen grafia berarekin (Ulibarri
Galindez, 1975).

1. irudia

Gutunliburuaren orrialde bat eta Gueure Anra Mariaren Otoizearen azala

Testuaren jatorriaz ezin dugu askorik esan: azalean Ulibarrik jartzen du bigarren argitalpena dela (*orain bigarrenez aterea euzkera garbiyan, loitu bagaric herderiaz*), baina ezin izan dugu aurkitu horren iturri zuzenik; hots, *Gure andra Mariaren otoitz Santua egunerokoa* edo antzeko izenbururik duen liburuxkarik ez dugu aurkitu euskal bibliografiatan, ez eta Ulibarrik bere lanean dakartzan atal eta errezu berdinak biltzen dituen lanik ere. Osterantzean, zenbait atalen kasuan behintzat iturria aurkitu dugulakoan gaude, «literatur bizkaiera» deritzon mugimenduko liburuetan; beraz, badirudi Ulibarrik handik eta hemendik hartu zituela atalak bere testua moldatzeko.

Lehenengo iturria frogatzeko dugun oinarria *Neure Jesukristo jauna* otoitzean genuke, ondoko esaldi honi kide bat behintzat aurkitu diogulako, nonbait:

Ulibarri <i>GAM</i> (5-6. or.)	J.A. Moguel, <i>Cristinaubaren jaquinvidea</i> (64)
...damu dot, Yaune, damu dot viiotz gustiric zu yraindue; gogo sendo batez ez gueiigo oguenic eguitemo, oguenen bide gustietatic alde eguitemo, neure oguenec autortuteco, eta eguitemo emoten yatan garrazmine. (<i>GAM</i> 5-6. or.)	...damu dot. Jauna damu dot bijotz guztiric zu iraindo edo ofendiduba, gogo sendo bategaz ez gueijago becatiric eguitemo, pecatuben bide guztietatic alde eguitemo, neure pecatubac autortuteco, eta eguitemo emoten jatan garrasmin edo penitencia (64).

Kidea J. A. Mogelen *Cristinaubaren jaquin videia Ayta Astetec erderaz eguina* liburuan aurkitzen da; gure erkaketarako Bilbon 1819. urtean argitaratu zen edizioa hautatu dugu, Ulibarriren eremutik «hurbil» dagoen edizioa izateaz gainera, Bilbon XIX. mendean «Abandoko taldearen babesean» argitaratzen ziren gabon kanten editore ere badugulako edizio honen inprimatzaile den Pedro Antonio Apraiz (cf. Altzibar 2008); baina honen aurreko eta osteko edizioetan ere testu bera aurki daiteke (gainontzeko edizioetarako, ik. Vinson, 1891: § 68). 1819ko edizio hau, gainera, gainontzekoetan³ aurkitu ez dugun berezitasun bat ere dagoelako hautatu dugu: haxe da Larramendiren *iraindo* eta *garrasmin* hitzak dakartzan edizio bakarra.⁴

Aurreko aurkikuntza iradokigarria bada ere, bereziki esanguratsua litzateke P. A. Añibarroren *Eskuliburua* (1802 edo 1821) lanarekin erkatzea,

³ Esan behar da ez dugula J. A. Moguelen *Cristinaubaren jaquin videia* liburuaren edizio guztiak aurkitzerik izan (1783, 1883 eta 1887 ikusi ditugu) eta behin behineko ondorio bat baino ez dela hemen agertzen duguna.

⁴ «Abandoko talde» horren eskua egon daiteke Larramendiren hitz hauen atzean? Oraingoz ezin diogu galdera honi erantzunik eman, baina lan egiten hasteko hipotesi iradokigarria izan daiteke.

ezaguna baita idazle areatzarrak duen pisua Ulibarriren idaztankeran (ik. Ulibarri, 2007, 2011a). Bada, *Eskuliburuan* agertzen diren zenbait atalek eskuizkribu honetan dugun zatien artean garrantzitsuenarekin kidetasun handia daukate, arrosarioarekin, alegia: *Eskuliburuaren* «Errosario Santua» atalaren sarrera, misterioen izenburuak eta letaniak oso berdintsuak dira. Gauza bera ikusi dugu *Fede, esperanza ta Caridadeco eguintzac* otoitzean ere, Añibarroren eta Ulibarriren testuen artean kidetasun handia dago, besteren artean *sinisetan-dot* bezalako lotura marratxoetan (gure edizioan gorde direnak, cf. § 6), baina baita testuaren bestelako ezaugarrietan ere. Ondoren parez pare ikus ditzakegu testu biak:

Ulibarriren <i>GAM</i> (37-39. or.)	Añibarroren <i>EL</i> ¹ (244-245. or.)
Sinistuten-dot Yaungoico bacar baten, yru yzape banacac, ceintzu d[ir]jan Aitea, Se-me-a eta Alaide Donzue; Irurac bat eta bardañac gauza gustietan. Sinistuten-dot Yrutasun Donzu onetaco bigarren Yzapee eguin zala guizon Mari Nezcacillaren sabeleen, Alaide Donzuaren al eta onoidadez edo virtutez eta yayio zale bere Amac Nezcacilletasune ecetan galdu bage. Sinistuten-dot Yaun au iltzala gurutzen gu oguendunec erostearren, viztu eta Cerure igo ebala; ta azquenengo egunian yatsico dale viciec eta illec yuzguetara. Sinistuten dot Elehsa Ama Doneac sinistu eta eracusten deutstan gustie, cerren zuc be-rari esan eta aguertu deutzazuzen; eta siniste sendo onetan vici eta ill gura dot. Viztu eguizu arren Yaune nire chede edo pede otz ill au.	Sinistuten-dot Jangoico bacar baten, iru Persona banacac; ceintzuc dira, Aitea, Se-me-a, ta Espiritu Santua; irurac bat, ta bardañac gauza guztietan. Sinistuten-dot, Irutasun Santu onetaco bigarren Personea eguintzala Guizon Maria Virgñaren Sabelean, Espiritu Santuaren al, ta vertutez; ta jaio zala, bere Amac Donce-llatasuna ecetan galdu bage. Sinisten-dot Jaun au iltzala Crutzean, gu becatarioc erostarren; viztu, ta Cerura igo ebala; ta azquenengo egunean jatsico-dala viciac, ta illac juzguetara. Sinisten-dot Altaraco Sacramentuan da-goala Jesu Cristo gueure Jauna, Jangoico ta Guizon eguiazcoa. Sinisten-dot, Elex Ama Santeac sinistu, ta eracusten deustan guztia, Cergatic zuc be-rari esan ta aguertu diozcazu zan; ta sinis-men sendo onetan vici, eta ill gura-dot. Viztu eguizu arren, Jauna, nire Fede otz ill au.

Noski, eskuizkribuan agertzen diren testuak erreguak izanik, askotan agertuko dira garaiko liburuetan; hala ere, otoitz hau zehazki beste liburue-tan ere bilatu dugularik, esan behar dugu Añibarroren testuarekin duela an-tzekotasun gehien. Horren erakusgarri, «Literatur bizkaiera» mugimenduaren baitan argitaraturiko ondoko bertsioak dakartzagu, J. A. Mogelen *Cristinau-baren jaquin videa* (1819) eta bere iloba J. J. Mogelen *Egunoroco lan-on eta erregubac* (1820) liburuetan irakur ditzakegunak:

J. A. Mogel	J. J. Moguel
O neure Jaungoycua! Sinistuten dot zariana Jaungoico bacarra iru personeetan. Sinistuten dot Jaungoicuaren Semia dan bigarren Personia eguin zala guizon Ama Virginiaren Sabel garbijan Espiritu Santubaren gracijaz, jajo eta ilzala curutzian gu Salbétarren, eta guri vicimoduba eracustearren. Sinistuten ditut vorondate senduaz sinistean dagozan sinisgai guztia, cerren zarian eguija, jaquituria, eta ontasuna bera, eta Elesa Ama Santiaren vitartez aguertu deustazulaco, eta gura dot vici eta ill Fede onetan. O neure Jaungoycua! Icharoten dot Jesu-Cristo gueure Jaunaren merecimentu, eta bere gracijaz eguiten dituban eguitada onac gaiti emongo deustazula... (85. or.).	Oh, neure Jangoicua! Nic sinistuten dot, zariana Jangoico bacarra iru Personetan. Nic sinistuten dot artu ebala gure araguija Yrubatasun Santuco bigarren Personiac, Maria Doncelliaren errai garvijetan, Espiritu-Santubaren eguitez. Jaijo zala Amaren doncellatasunaren calte бага. Yll zala curutzian, gu pecatutic aterate arren. Yrugarren egunian viztu zala. Guero igon ebala Cerubetara. Etorrico dala Juicijo edo Zucentasuneco egunian, ta emongo deustézala onai betico atseguiniac, ta deungai betico neque ta castigubac. Sinistuten dot viotz osuagaz Eleissa Ama Santubari eracutsi deustazun guztija, cerren utsic ecin cinaijan, zarialaco ona, jaquituna ta eguija bera: eta gura dot bici ta ill siniste onetan (140. or.).

Hau ikusita, esan dezakegu Ulibarriren eskuizkribu ezezagun hau garrantzitsua dela idazle okondoarraren estiloa eta bere garapena ulertzeko; izan ere, ikusi dugu garaiko idazle onen testuak erabiltzen dituela oinarri moduan berea atontzeko. Horrekin batera, Ulibarrik Añibarroren hizkeraren aldeko apustua (Ulibarri, 2007, 2011a...) egiten duela argudiatu dugunean hipotesi hutsa zen orain artean, grafia sistemen arteko antzekotasun eta ezberdintasunak ikusita ateratzen genuen ondorioa. Testu honek baina, hipotesia zuzena dela erakutsiko luke, Añibarroren eta Ulibarriren lanen arteko zubia frogatua geratzen baita: besteren artean, Ulibarrik Añibarroren lanak «eredu» ditu bere idazkiak egiteko orduan. Eredu izateak, noski, ez du esan nahi «kopiatzera» mugatzen denik, izan ere bere irizpide propioak jarraitzen ditu, ondoko atalean gainetik frogatuko dugun bezala.

3. Hizkerari oharrak

Ulibarrik ekoizturiko testuek bi epe handi erakusten dituzte haren idazte estiloan: lehenengo epean *Gutunliburuaren* aurreko testuak (1814-1822?) sartuko genituzke eta bigarreanean *Gutunliburuko* testuak biltzen hasi zenetik aurrerako testuak (1823-ca.1840). Honelaxe hitz egiten genuen 1815eko *Egunarearen* edizioan (Ulibarri, 2011b: 77):

...Ulibarriren idazmoldearen ezaugarriak eta bilakaera hobeto ulertaraziko dizkigu. Izan ere, grafiaren azterketaren bidez 1821. urtean mugarri bat jar dezakegun arren literatur bizkaieraren eraginari dagokionez, ezer gutxi dakigu honen aurretik zer-nolako ohitura edo eragina izan zuen, Larramendiren hiztegiarenaz landa.

Honela, bi epeen artean jartzen genuen mugarri nagusia Añibarroren *Eskuliburuaren* bigarren edizioa litzateke, gauza argitzat ikusten baikenuen orain artean ezagutzen genituen *Gutunliburuaren* osteko lanetan Ulibarri bere egiten saiatzen dela edizio hartan (ik. Urgell, 1987) egindako berrikuntza grafikoak, sistematiko izan ez bazen ere.

Alabaina, *Geure Anra Mariaren Otoizeak* testuak orain arte genekiena (edo ustez genekiena) zehaztera garamatza, testu honek bermatzen baitu Ulibarri Añibarroren lana ezagutu, ezagutzen zuela (zenbait pasarteren oinarria *Eskuliburu*a dela frogatutzat utzi dugu, ik. § 2). Irakurle arretatsuak ikusiko zukeenez, aurreko atalean Añibarroren *Eskuliburuarekin* erkatu dugunean lehenengo edizioa erabili dugu erkagai. Hau arrazoi metodologiko bategatik egin dugu, ez baitakigu zein izan zen Ulibarri erabilitako edizioa, eta lehenengora jo dugu. Alabaina, bigarren edizioarekin (1821) ere erkatu beharrean aurkitu gara, esaten ari baikara Ulibarri bigarren edizioako aldaketa grafikoak bere egin zituela (Ulibarri, 2011a: 539). Guztiarekin, oraingoz ezin izan dugu guztiz erabaki zein izan zen berak erabilitako bertsioa: kasu batzuetan 1802tik 1821era Añibarrok egindako testu aldaketa txiki batzuk ez ditugu okondoarraren bertsioan topatu. Honen adibidea izan daiteke aurretik jarritako pasarteko esaldi labur hau:

Ulibarriren <i>GAM</i> (37-39. or.)	Añibarroren <i>EL</i> ¹ (244-245. or.)	Añibarroren <i>EL</i> ² (244-245. or.)
Sinistuten-dot Yaungoico bacar baten, yru yzape ba- nacac; ceintzu d[ir]an Ai- tea, Semea eta Alaide Don- zue; <i>Irurac bat eta bardiñac</i> <i>gauza gustietan.</i>	Sinistuten-dot Jangoico bacar baten, iru Persona ba- nacac; ceintzuc dira, Ai- tea, Semea, ta Espiritu San- tua; <i>irurac bat, ta bardiñac</i> <i>gauza guztietan.</i>	Nic sinisten dot Yangoico bacar baten iru persona ba- naac; ceintzuc direan, Aitea, Semea, ta espiritu Santua; <i>irurac gauza guztietan bat</i> <i>eta bardiñac.</i>

Alabaina, beste zati batzuetan badirudi 1821eko bigarren edizioarekin erlazio eta antz handiagoa duela Ulibarriren testuak, ondoko atalean bezala:

Ulibarriren <i>GAM</i> (3. or.)	Añibarroren <i>EL</i> ¹ (244-245. or.)	Añibarroren <i>EL</i> ² (244-245. or.)
Asco da bein yakitia gueure Ama Donzelliac be- rac asmadu, eta Aita Yaun- done Domecari aguertu ta iragarri eutsela.	Asco da jaquitea Ama Virgiñiac berac asmatu, aguertu ta iracasi eutsala Aita Santo Domingori.	Asco da bein yakitia, Ama Virgineac berac asmadu, eta Aita San Domingo-ri aguertu ta iragarri eutsala.

Honek, beraz, galdera berriak sortzen dizkigu, ez berez Ulibarriren grafia-sisteman gertaturiko bilakabideaz, suposa dezakegulako, okondoarraren grafian izandako eraginagatik (cf. Ulibarri, 2007, 2011a, 2011b), *Eskuliburuaren* 1821eko edizioa erabili zuela bere lana egiteko, baina bai

Eskuliburuaren historia eta egoera ekdotikoaz (cf. Lucía Megías, 2002). Izan ere, arazo honek balioan jartzen du testu zaharren arteko eraketak eta iturriak bilatzeko orduan edizio kritikoeak eta lan bibliografikoak duten garrantzia (Ulibarri, *moldiztegian*), eta hura konpondu artean ezin izango diogu gure arazoari (hots, Ulibarrik 1802ko edo 1821eko edizioa erabili ote duen galderari) erantzun ziurrik eman.⁵

Guztiarekin, testuak ez dizkigu Ulibarriren hautu linguistikoei buruzko datu berriak ematen bakarrik, oro har hizkuntzaren inguruko bere iritzia ere ekartzen dizkigu hitzaurre labur batean. Hona hemen hitzaurrea osorik:

Arratiecoen ansera, politasun garbiez, ce euzkeriec e[s]tau biar erderazco nasteric eta ez antzeric bere &c.

Onetan errue elezguizonec, andi ta chiec. Yaincoari euzkera garbi-garbien berba eta ezcariet, otoiz gustietan ezgai arren, ekin beutzegu.

Testu labur honetatik hainbat ideia atera dezakegu, Ulibarriren jarrera linguistikoa hobeto ulertzeko lagungarri direnak. Batzuk dagoeneko ezagunak zaizkigu, haren beste lanetan ere tonu bertsuan hitz egiten baitu. Euskarak erdararen nahasterik behar ez duela bere gutunetan irakur dezakegun ideia dugu; Mendizabal inprimatzaileari bidalitakoan, adibidez: «...euzkeriac estau biar ecetan erderazco mingai luyekin [‘lohiakin’] naztitu» (1828/06/12; Ulibarri Galindez, 1975: 86). Era berean, Jainkoari euskara garbian hitz egin behar zaiola eta eskariak euskaraz egin behar zaizkiola ere *Gutunliburuan* bertan dugun ideia bada, Bizkaiko ahaldun nagusiarentzat idazten duen testu luzean irakur dezakegunez

Anra Mari[ri], Yesuguistori, Donospe edo Sacramentuari eta Yesucen Biiotzari, donzu eta dona gustiari... Euzkera erregutuec euzkeldun errico elehsa gustietan, bapilde edo combentu gustiitan, zerora ta dana danetan. Abade yaunec es cocote motzac esta praca luziecas, gueure yaun Yesuguizto eta Yaincoac eta Elehsiac estauca berrikeriieric. (Ulibarri Galindez, 1975: [233])

Bestelako tokietan ere errepikatzen du ideia bera, *Gutunliburuko* bertsoetan («...esan biarren *Aiteguria*, / icen polite, egokian, / esaten *Padre nuestro* bastardo, / erderazco garrazkerian») bai eta, sinatu gabe argitaratu bazen ere, Ulibarriren lumari egotz dakioken 1826ko gabonkantetan ere euskara Jainkoaren hizkuntza dela iradokitzen du ahapaldi askotan (cf. Ulibarri, 2010).

Idea ezagun horiekin batera, sarrera honetan bakarrik aurkitzen ahal diren usteak ere badira, bere beste lanetan topatu ez direnak. Horietako bat da

⁵ Muinean legokeen arazoa izan daiteke guk erabili dugun 1821eko edizioaren aleak ezberdintasunak izatea edizioaren gainontzeko aleekin, edo, kontrara, Ulibarrik erabilitako aleak ezberdintasunak izatea edizioaren gainontzeko aleekin (hots edizio beraren *egoera* ezberdinen aurrean ote gauden; ik. Ulibarri, *moldiztegian*). Tamalez, gure lan honetatik kanpo geratzen den ikerketa dugu hau, baina egin beharrekoa ezbairik gabe, hemendik ondorio argiak ateratzeko.

euskararen nahastea elizgizonei egozten diela, bai handiei bai eta xehei ere. Ulibarriren aurrekoek jada ikusi zuten elizgizonen eragina gai honetan, eta Larramendik berak bere hiztegian horren berri ematen digu (ik. adibide moduan, Ulibarri, 2015: 235 eta Urgell, 2018: 566), baina ezin izan digu Ulibarriren gainontzeko ekoizpenean honen kiderik aurkitu; guztiarekin, aukera handia dago Larramendiren obratik hartua izatea ideia hau, ezaguna baita *Hiztegi Hirukoitza* bazuela eta erruz erabili zuela (cf. Ulibarri, 2011a).

Azkenetako utzi digu ideiarik erakargarriena gure ustetan, euskalki eta aldaeren artean garai hartan zegoen prestigio(ar)en inguruko datuak. Era honetan, esaten digu Arratiakoen antzera idatziko duela, «politasun garbiez». Badirudi Bizkaiko euskaldunen artean (Ulibarriren iritzia garaiko gizartera luzatzea zilegi bada, bederen) Arratiako hizkerak prestigioa zuela XIX. mende hasieran, nonbait.

Ezaguna da Humboldték Markinako euskararen alde zeuden iritziak islatu zituela bere lanetan eta XIX. mendean Markinako *vs.* Arratiako hizkeren arteko joerak zeudela (Zuazo, 1987: 35); bada, Ulibarri Arratiakoaren alde agertzen da argiki,⁶ nahiz eta praktikan erdi bidean geratzen den, bere testuetan arrunt diren epentesidun *erreguba*, *garbiyan*, *yosiia*... edota *maitetasiunien*, *Donzelliari* (eta *auzuac*, *guazan*) bezalako adibideek erakusten digutenez; non Ulibarrik «troca la *e* en *i*», Mogelen sistemaz ari zela, Añibarrok erabilitako hitzak gure eginez (ik. Zuazo, 1987: 36).

Honi lotuta, interesgarria zaigu testuan zehar egiten duen aldaketa sistematiko bat ere: askotan ikusten digu hitz amaierako artikuluetan *a > e* aldaketa egiten duela. Adibide gehienetan *RUI* erregelarekin bat egiten dute aldaketek eta *ondasunac > ondasunec* edota *andiaz > andiez* bezalako aldaketak aurkitzen ditugu, baina beste batzuetan erregela horretatik kanpoko aldaketak dira: azalean bertan (cf. lehen ikusitako 1. irudia) baditugu *egunerocoe* edota *been* (i.e *bean*) bezalako formak, eta testuan zehar hainbat aldetan *zariana > zariane* edota *gurea > guree*, *dala > dale* bezalako aldakuntzak badira. Honen zergatia aurkitzea ez da erraza: Ulibarriren hizkeran *RUI* erregela gertatu ohi da (cf. Ulibarri, 2007), baina ez digu hauek bezalako hiperkarakterizaziorik aurkitu inon. Aldaketa hauei arrazoi bat bilatzeko orduan, burura etorri zaigun lehenengo aukera J. M. Zabalaren *Verbo Regular Bascongado* gramatika lana izan da, bertan Arratiako hots aldaketak (eufoniak) hitz hauekin deskribatzen baititu:

La segunda clase de eufonias es la arratiana. Los de esta merindad pronuncian al natural las cuatro vocales dichas; pero mudan en *e* la *a* monosilaba ó final de diction siempre que la vocal precedente sea *i* ó *u*. (Zabala, 1848: 55).

⁶ Bide batez, Añibarrok ez du inon esaten berak jarraitzen duen hizkera Arratiakoa denik (ik. Zuazok ekarritako pasarte guztiak; 1987: 35), etiketa hori ondoko ikertzaileek emandakoa dirudi, Añibarroken jatorria ikusita. Ulibarrik, ordea, XIX. mendean jatorri geografiko hori jarritzen dio bere hautuari.

Hau irakurrita, pentsa genezake Ulibarrik esaldi hau irakurri zuela, baina ez amaierara arte. Azalbide honek, baina, arazo larri bat luke: Zabalaren obra hau 1848. urtean argitaratu zen, Ulibarri hil eta hurrengo urtean; beraz, nola da posible argitaratu baino hogei urte lehenago (1825eko data aintzat hartzen badugu) honen berri izatea? Oraindik ez dugu bestelako irtenbiderik aurkitu auzi hau konpontzeko.

Amaitzeko, eskuizkribu honek dakarkigun beste bitxitasun bat da aitzindari izatea XIX. mende amaieran eta XX.aren hasieran etorriko den garbizalekerian (ik. Camino, 2018: § 5.1.2); izan ere, bere aurreko eta garaikide dituen idazleek egin ez bezala, Ulibarrik *Aitagurea* eta *Agur Maria* otoitzak «zuzendu» egiten ditu, Azkuek 1896. urtean eta Sabino Aranak 1902. urtean proposatuko zutenaren antzera (cf. Arana Martija, 2006). Edizioan irakurriko delarik ere, interesgarri iruditzen zaigu hona ekartzea Ulibarrik otoitz liburu honetan idatzi zuen *Aitagurea*, urte bertsuko (1828) Laudioko dotrinan agertuko denarekin eta bere idazle kide (cf. Esteban, 2018: 330) izandako Pedro Astarloak *Urteko domeka guztijetarako berbaldi ikasbidekuak*⁷ liburuan dakarrenarekin erkaturik:

Astarloa (1818)	Ulibarri (1825)	Laudioko dotrina (1828)
Aita guria zerubetan zagozana Santutu edo santificadu bedi zure icena: betor gugana zure errinuba, eguin bedi zure borondatia, celan Ceruban, alan luurrian. Egunian eguniango gueure oguija egun iguzu edo gaur emon eiguzu parcatu eguiguzuz gueure zorrac, gueuc gueure zordunai par- catuten deutsegubezana leguez: Ez eiguzu itxi jausten tenta- cinoian: baña libradu gaizuz gache- tic. Amen.	Aita guree ceruetan zarene. Donzu bedi zure icene. Betor gugana zure Errinue. Eguin bedi zure oldee, celan ceruen, alan lurren. gueure oguiye egun eguzu. Eta parcatu eiguzuz gueure zorrec, guc gueure zordunei parke- tan deutseguzen leguez. Eta ichi ez eiguzu cirtan yausten: Baña ascabiatu gaizuz gacheric, <i>alaviz</i> .	Aita guria Ceruetan zagozana: Santificadu bedi zure ucena: betor gugana zure erreinua, eguin bedi zure borondatia celan Ceruan, alan Lurrian. Emon eguiguzu gaur gueure egunian eguniango oguiya: eta parcatu eiguzuz gueure zorrac, gueuc gueure zordunai par- quetan deutseguzan le- guez: eta ichi ez eiguzu tenta- cinoan yausten: baya libradu gaguizuz gacheric. Amen.

⁷ Astarloak ez dakar berez Aitagurea liburuko inongo ataletan osorik; Aitagurearen gai-
nean berbaldi bat egiten du eta bertan azpi-izenburu moduan dakartza otoitzaren esaldi ezber-
dinak. Guk izenburuak batera bilduz lortu dugu Aitagure hau.

Ikusten denez, Ulibarren bertsioaren berezitasuna lexikoan datza; txikitasun fonetikoak gora-behera, oro har esan genezake Larramendiren hiztegiak baliatuz erdal kutsuko hitz guztiak kentzen dituela Ulibarrik bere bertsioan, otoitza euskara «garbian» emateko.

4. Ondorioak

Lan honetatik ez dugu ondorio nagusirik aterako, gure helburu xumea izan baita orain arte ezezagun zirauen J. P. Ulibarriren testuaren edizioa ekartzea; tamalez ezezaguna, eta gure ustez errotik alda dezakeena idazle okondoarraren inguruan genituen zenbait uste.

Izan ere, testuak erakusten dizkigu bere gutun, poesia eta gainontzeko lanetan zehar aurkitzen diren ideiak ez zirela bakarrik modu teorikoan landurikoak, bere nahia da praktikan jartzea: are otoitzak bezalako testuetan ere, Larramendiren iritzietatik harago joanez, erdal kutsuko hitz guztiak kentzeko ahalegina egiten du, euskarak galdurik edo ahazturik dituen hitzak berrerabiliz eta ezagutaraziz (cf. *icen astuec*, GAM testuaren amaierako hitz zerrenda-txoaren izenburua).

Honekin batera, Añibarroren eragina ere berresten digu testuak, bilaroz-tarraren *Eskuliburua* baitarabil bere testua moldatzerakoan: ezaguna da Ulibarri Mogeldarren eta Astarloaren adiskide zela (ik. Artola *et al.*, 2017 eta Esteban, 2018), baina «Markinako eskolari» jarraitu beharrean Añibarro-Zabalaren idazle taldearen (euskal tradizioan *Arratiako eskola* deitu izan denaren) jarraitzaile zela ondorioztatzen genuen bere grafia sistemaren azterketari esker (Ulibarri, 2007, 2011). Testu honek beste bide batetik berresten digu ondorio bera, nahiz eta bere otoiztegirako Markinako eskolaren idazlerik nagusia den J. A. Mogelengandik ere testuak kopiaitzen dituen.

Hala ere, testuak genekizkien gauzak berresteaz gainera, Ulibarriren ideien inguruan datu berriak ere aurkezten dizkigu: Arratiako euskararen prestigioaz hitz egiten digu, agian Añibarroren lanak berak eragindako prestigioa; alabaina, ezin izan dugu frogatu uste orokorra ote zen garaiko hiztunengan, ala Ulibarriren beraren ideia. Besterik, ikusi dugu elizgizonei egozten diela euskararen nahastea (hau da, erdal hitzak izatea), dagoeneko Larramendik esan bazuen ere, ez genuen ideia honen lekukotzarik aurkitu okondoarraren testuetan. Azkenik, ikusi dugu Ulibarrik *Aita gurea* eta *Agur Maria* otoitzak «euskara garbira» moldatzeko askatasuna hartzen duela, garaiko beste idazleek ez bezala, XIX. mendean S. Aranek proposaturiko garbi-zaletasuna gogora dakarkiguna.

Amaitzeko, lorturiko datu hauek galdera berriak ere planteatzen dizkigute, erantzunik aurkitu ez diegunak: Ulibarrik «arratiera» definitzeko erabiltzen duen *a* artikulua *e* bihurtzea, nondik letorkioke? Ideia horretatik hur-

bilen legokeena Zabalaren *Verbo Regular Vascongadon* aurkitzen dugun deskribapena da, baina nondik ezagutuko zituen datuok *VRB* Ulibarri hilda zegoelarik argitaratu bazen. Agian Zabalaren laneko ideiak argitaratu aurretik euskaltzaleen artean ezagunak ziren?

Beste galderak zeharka heldu zaizkigu, iturrien bila garai hartako testuetan arakatuz, eta interesgarri izan daiteke jakitea «Abandoko taldeak» (Ulibarri tartean) Bilbon egindako edizioetan izan zuen eragina: ikusi dugunez, J. A. Moguelen *Cristinaubaren jaquin videa* testuaren Bilboko 1819ko edizioa genuke Larramendiren neologismoak dituen edizio bakanetakoa, eta proposa genezake Abandoko talde horren eragina egotea berezitasun honetan.⁸

Tamalez, ez gara oraingoz galdera hauek argitzeko gai, agian Ulibarriren obrak eta euren historia hobeto ezagutzen eta XIX. mendeko Bilboko inprentaren inguruko datuak biltzen goazen heinean, erantzunak aurkitzerik izango dugu. Bizkitartean, Ulibarriren *Gure Anra Marie* testua irakurtzeko, aztertzeko eta hartaz gozatzeko aukera eman nahi diogu irakurleari edizio honen bidez.

Bibliografia

- Altzibar, X., 2008, Bizenta Mogelen gabon kantak eta 1828ko bertsoak, *Bidebarrieta* 19, 25-104.
- Añibarro, 1802, *Escu-librua, ta berean eguneango cristiñau-cereguiñac*, Tolosa, F. la Lama liburu guillearenean.
- , 1821, *Escu-liburu, eta berean eguneango cristiñau-cereguiñac*, Tolosa, F. la Lama liburu guillearenean.
- Arana Martija, J. A., 2006, Sobre el *Aita Gurea* de Jerusalén, *Sancho el Sabio* 24, 165-190.
- Artola, A., J. Esteban & K. Ulibarri, 2017, El primer pensamiento reaccionario en el País Vasco, in P. Rújula & J. R. Solans (arg.), *El desafío de la revolución. Reaccionarios, antiliberales y contrarevolucionarios*. Granada, Comares, 107-123.
- Camino, I., 2018, Bigarren Euskara Modernoa (1891-1968), in J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), 659-735.
- Esteban, J., 2018, *Discursos civilizadores. Escritores, lectores y lecturas de textos en euskera* (c. 1767-c.1833). Madrid, Silex ediciones.
- Gorrochategui, J., I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), 2018, *Historia de la Lengua Vasca*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza.
- Lucía Megías, J. M., 2002, ¿Cómo editar los textos impresos? (Notas y comentarios para un manual), *La Corónica* 30.2, 279-315.

⁸ Argitzeko genuke baita ere ea Añibarroren *Eskuliburuaren* zein edizio erabili ote zuen Ulibarrik bere testua moldatzeko, batzuetan bigarren ediziotik (1821) hurbilago ageri da, baina beste batzuetan lehenengo edizioaren (1802) antz handiagoa du testuak. Honetarako, *Eskuliburuaren* ez edizioen arteko baina aleen arteko erkaketa bat beharko genuke (cf. Ulibarri, *moldiztegian*).

- Moguel, J. J., 1820, *Egunoroco lan-on ta erregubac*, Bilbo, Basozabalen sillutegui-
yan.
- Ulibarri Galindez, J. P. 1975, *Gutunliburua* [edizio faksimilea], Gasteiz, Arabako
Foru Aldundia.
- Ulibarri Orueta, K., 2007, Zenbait ohar J. P. Ulibarriren lexikografia lanez, *Sancho el
Sabio* 26, 33-50.
- , 2010, Jose Pablo Ulibarriren lan bat: *Gaboneco osaste edo berba neurtuac, viz-
caytarrentzat. 1826. garren urtian, Litterae Vasconicae* 11, 241-264.
- , 2011a, XIX. mendeko hiztegien azterketaz: J. P. Ulibarri Galindezen hiztegiaren
kasua, in J. A. Lakarra, J. Gorrochategui & B. Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Ka-
tedraren II. Biltzarra*. Gasteiz, EHU/UPV, 529-547.
- , 2011b, Euskal testu corpora osatzen: J. P. Ulibarriren *Egunare eusquerezcoa er-
derascotic itzuliya*, *ASJU* 45.2, 71-113.
- , 2015, Dotrinazko Sermoitegia: *galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*,
EHU/UPVko doktoretza tesi argitaragabea.
- , 2016a, Las voces de J. P. Ulibarri, *Seminario Para leer a José Paulo Ulibarri.
Lengua, cultura y politización reaccionaria (1823-1838)*, [Gasteiz, 12/09/2016].
- , 2016b, «Euskal testu corpora osatzen (II): J. P. Ulibarriren *Gueure Anra Maria-
ren otoize*», *MLV* ikerketa taldearen mintegi irekiak [Gasteiz, 2016/11/24].
- , *moldiztegian*, Inprimatuak editatzen: deskribapen bibliografikoa eta testu-kritika
Capanagaren dotrinaren argitan, *ASJU*n argitaratzeko.
- Urgell, B., 1985, Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*, *ASJU* 19.1, 67-117.
- , 1986, *Añibarroren Esku liburua eta literatur bizkaiera (Aldaketen tipologiatik
idazkeraren garapenera)*, EHU/UPVko tesina argitaragabea: Gasteiz.
- , 1987, Eskuliburuaren grafi aldaketak (1802-1821), *ASJU* 21.2, 357-387.
- (arg.), 2001a, *Pedro Antonio Añibarro. Guero Guero*. Bilbo, Euskaltzaindia.
- , 2018, Lehen Euskara Modernoa (1745-1891), in J. Gorrochategui, I. Igartua &
J. A. Lakarra (arg.), 543-657.
- Vinson, J., 1891, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*, [berrargitalpen
faksimilea. Bilbo, Caja de Ahorros Vizcaina, 1986].
- Zabala, J. M., 1848, *Verbo Regular Vascongado del dialecto vizcaino*, Donostia, Ig-
nacio Ramón Barojaren inprentan.
- Zuazo, K., 1987, Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrerez, berrarg. in
R. Gómez & J. A. Lakarra 1992, *Euskalaritaren hiztoriaz, I: XVI-XIX. mendeak*,
Donostia, DFG/GFA - EHU/UPV, 25-48.
- , 1988, *Euskararen batasuna* (Iker 5), Bilbo, Euskaltzaindia.

5. Testuaren edizioaz

Hemen aurkezten dugun edizioa transkribapenetik hurbil egongo da, lehenengo argitalpen modernoa izanik, ez baitugu testua askorik aldatu nahi izan. Ezaguna da Ulibarririk ez duela ez grafia ez eta hizkuntza sistema zehatzik ere (inork Ulibarriren «idazkera nahasiaz» hitz egiten du), nahiz eta jakin badakigun (Ulibarri, 2007, 2011a) *Eskuliburuaren* bigarren edizioan (1821) Añibarrok egindako proposamenak bere egin nahi dituela. Dakargun testu honetan zehaztasun falta hori bera ikusten da, eta «zehaztasun falta» hura hobeto ezagutu arte irizten diogu egokiena dela testuko grafia bera mantentzea. Alabaina, hitz banaketa bai gaur egungo sistemara ekarri dugula, beti ere elementuen banatzeak edo batzeak inolako aldaketa fonetiko edo grafikorik eragiten ez badu;⁹ gauza bera egin dugu puntuazio marka eta gainerako ikur tipografikoekin ere, irakurlearen lagungarri egungo usadioen arabera moldatu ditugu. Izenburu eta azpizenburuei dagokienez, sistema tipografiko bateratu bat proposatu dugu, Ulibarririk erabiltzen duen sistemaren ordeztu (batzuetan izenburua azpimarraturik dakar, beste batzuetan letra larritz...).

Oharrei dagokienez, lan honek bete behar dituen orrialde kopuruak ez digu leku askorik uzten beharrezkoak diren oharrek gehitzeko: ohar paleografikoak; hau da, Ulibarririk idatzi ahala egiten dituen aldaketak bilduko lituzkeen aparatu diakronikoa, prestatzen ari garen Ulibarriren lan osoen ediziorako utziko ditugu. Testua ulertzeko eta testuinguruan jartzeko beharrezkoak diren ohar linguistikoak ere hartarako utziko ditugu, behin-behineko datuak sarreran eman ditugulakoan baikaude, testuaren hizkerari buruz egin dugun ataltxoan. Testuan zehar ohar gutxi batzuk baino ez ditugu emango, gure usatez hitzak eta egitura azaltzeko beharrezkoak direnak. Ohar horiek atontzeko, *OEHa*z baliatu gara gehienbat, baina lantzean behin Añibarroren testua edo garaiko beste dotrinak ere parean izan ditugu, ikusiko denez. Izan ere, gogoratu behar dugu atal gehienak otoitz ezagunak direla, eta garaiko edozein dotrina erabil dezake irakurleak lagungarri moduan testua behar bezala ulertzeko.

⁹ Hau egitean buruan dugu, batetik, *ezto*gu bezalako elementuak eta bestetik, *Arimec gaiti* bezalakoak; bai egoera batean zein bestean dauden elementuak bere horretan utziko ditugu edizio honetan.

5.1. *Edizioa*

<1>

GUEURE ANRA MARIAREN
OTOIZE DONZUE EGUNEROCOE,
era labur baten been
VIZCAICO EUSKEREN.

Ateraten dau arguitara
euscaldun nekezalenzat

D. Y. P. U.

Abandoco Elexateco auzuac

Biar dan bai-emonaz

Orain bigarrenez aterea
euzkera garbiyan, loitu bagaric herdie-
riaz
1825gⁿ urtian

<2>

*Arratiecoen ansera politasun garbiez, ce euzkeriec e[s]tau biar erde-
razco nasteric eta ez antzeric bere &c.*

*Onetan errue elezguizonen, andi ta chiec. Yaincoari euzkera garbi gar-
bien berba eta ezcariec, otoiz gustietan ezgai¹⁰ arren, ekin beutzegu.*

<3>

Eguin daigun otoiz gueure Anra Marie Donzelliari, iribasteco parcame-
nac eta arimai etorri yoakezen ondasunec. Asco da bein yakitia gueure Ama
Donzelliac berac asmadu, eta Aita Yaundone Domecari aguertu ta iragarri
eutsela.

Baña irabasteco esan bear dozu yasiera¹¹ andiez, aoz ta biotzez; ez erdi
lo, ganora bagaric ta gogoa beste lecuetan dozula; astirochu, berbac aguin ar-
tian nastau bagaric, icharoten dozule batat osoro esan artian, besteec erantzu-

¹⁰ *ezgai*: 'incapaz' (cf. *OEH*).

¹¹ *yasiera*: 'debozio' (cf. Añibarro, 1821: 229).

teco, eta erreguturic Ama Nezcatile Donari, arren bada, escatu daguiola bere Yesus gozoari yagon ta zaindu daguiala Elehsa Dona, <4> beragandu ereje ta pedebaaco gustiac, gogortu pedean guistinauac, baketu ta arguitu guistauerrico buru-nagoziec ta aguintariac.

Baña otoiz alper ta funsi-, gatz-bagacoac estaukie ynderric, espada vioztzagaz batera irabasi parcamenac gurari vici andi bategaz. Yaincoen euzkera maitean esanagaz, orain da guisalderic guizaldera,

Alaviz

Ea, chiki ta andi gustiac, guazan onetara.

<5>

Gurutze Doniaren † ezaugarriegaitic, gueure † areriiioetaric ascabiatu¹² gaizuz, † gueure Yaun eta Yaungoicue.

Aitiaren, eta Semearen † eta Alaide Donzuaren icenen,

Alaviz

Neure Yesuguisto Yaune, Yainco eta guizon eguiiazcoa, neure eguille eta eroslie, zariane zarialaco eta maite zaitudalaco gauza guztien gañien, damu dot, Yaune, damu dot viiotz gustiric zu yraindue; gogo sendo batez <6> ez gueiiago oguenic eguiteco, oguenen bide gustietatic alde eguiteco, neure oguenec autortuteco, eta eguiteco emoten yatan garrazmine. Opa edo eskeñiten deutzudez, Yaune, neure vicitze, neke eta eguite gustiec neure oguenen orderaco. Uste dot, zure ontasun eta erruki amaybageen, parcatuco deustezul[e] ceure odol baliez, iragopen eta eriiotziagaitic, eta emongo deustezule doaize¹³ vicitcie obaturteco eta ceu ecurtuten¹⁴ <7> yra[u]teco, neure eriiotzeco ordureño,

Alaviz

I. Idiguico dituzu, Yaune, neure ezpanec.

E. Eta neure aoac adierazoco dituz zeure anditasunec.

I. Aditu Yaune neure eskevidiec.

E. Eta erdu laster niri lagundere.¹⁵

I. Glorie edo Duacunde Aiteri, eta Semeari, eta Alaide Donzuari

E. Asieran zan leguez orain eta guizaldiien <8> guizaldiyetan,

¹² *ascabiatu*: 'libratu' ik. amaierako hitz zerrendatxoa (cf. *OEH*, s.v. *askabiatu*).

¹³ *doaize*: 'Gracia de Dios' (cf. *OEH*, s.v. *dohain*), agian *dohaintza* bezalako forma bat du Ulibarrik buruan.

¹⁴ *ecurtuten*: 'serbitzen' (*OEH*, s.v. *ekurtu*).

¹⁵ *lagundere*: 'subsidio, socorro' (*OEH*, s.v. *lagundera*).

Alaviz

Ama Doaizcoe, Ama errukizcoe, gorde gaizuz areriotaric eta artu gaizuz eriotzaco orduen,

Alaviz.

ESCUTAPEN GOZOZCOEC

Astelenian eta egunien esango dirianec

I. Escutapena: *Yaincoaren semea guizon eguitie.*

- [I.] 1.^a Aita guree ceruetan zarene.
 <9> 2.ª Donzu bedi zure icene.
 3.ª Betor gugana zure Errinue.
 4.ª Eguin bedi zure oldee, celan ceruen, alan lurren.
 E. 5.ª gueure oguiye egun eguzu
 6.ª Eta parcatu eiguzuz gueure zorrec, guc gueure zordunei parke-
 tan deutseguzen leguez.
 7.ª Eta ichi ez eiguzu <10> cirtan yausten:
 8.ª Baña ascabiatu gaizuz gacheric,

Alaviz

- I. 1.ª Ave Marie Doaiz betie, Yaune da zugez.
 2.ª Oneresie zara zu Anra gustien artien, eta onutse da zeure sabe-
 leco alorte Yesus.

Alaviz

- E. 3 Dona Maria, Yaincuaren Ama, errugutu <11> eguizu guc oguen-
 dunec gaiti orain eta gueure eriotzaco orduen,

Alaviz

Esan eskero amar bider, guero Doacundee edo Glorie & eta Ama Doaizcoe &[c]. Onen ondoren eskentza au

Opa edo Eskeñié

O Doncelle Ama Marie, aingueruen erriguiñe eta guizonen bitarteco mai-
 tie! <12> Amar Ave Marie eta Aitagurea au opa deutsuguz errugutu daiozun
 ceure semeari emon daigula eguiazco umiltasun bat, gorputz eta arimeco
 osasuna, gueuren oguenen viotz-damu bat, bakea guistinau erriietan, eta zo-
 riiona Elehsa Ama Donan,

Alaviz

<13>

- II. Escutapena: *Dona Ysabelen ycustamena. Aitag.*
- III. Escutapena: *Yesuguistoren Yaiiotzia, Aitagurea.*
- IV. Escutapena: *Yerusalengo Elehsan bere semea Ama Doncelliac opa edo eskiñi ebanian. Aitagur&*
- V. Escutapena: *Yerusalengo Elehsan bere semea arkitu ebanean artu eban pozaldi andia. Aitagurea &*

<14>

Escutapen gustien amaya[n] dagos Yaune Errukiec.

ESCUTAPEN SAMIN EDO MINBERATUEC.

Martitzenian eta Baricuraco.

- 1.ª Escutapena: *Yesamanico ortuen Yesuguistoc irago eben ilgarrie eta larritasune. Aite &*
- 2ⁿ Escutapene: *Estu billosturic abeteen astindu ebaenien.*
- 3ⁿ Escutapena: *Yesuguistoc ygaro eben min andie <15> arantzazco aroa buruan sartu eutzeenen.*
- 4ⁿ Escutapene: *Gurutze astunaz solbardan urten ebanian Guruzpidera.*
- 5ⁿ Escutapen: *Samintansun andiz inguraturic iltzanien gurutzeen yosiric.*

ESCUTAPEN DOACUN EDO GLORIOTZUEC

Domeca, eguasten¹⁶ eta sapatureco

- 1.º Escutapen: *Yesu guisto viztu zaneen illen arteric*

<16>

- 2ⁿ Escutapene: *Yesuguistoren igoeree Ceruetare.*
- 3ⁿ Escutapene: *Ama Donzelliari ceruetan emon yacan Glorie, aroa eta es[c]ubide andie.¹⁷*

¹⁶ *eguasten*: jat. *eguarten*.

¹⁷ Izenburu hau 5. eskutapen edo misterioari dagokio. *Eskuliburuarekin* erkaturik, bada-kigu faltako lirakeela 3. *Escutapene: Alaide Donzu Jaunaren Etorrerea* eta 4. *Escutapene: Marie Santisimaren Igoerea Ceruetara.*

ERRUKIARENAC

Yaune, errukie
 Guisto, errukie
 Yaune, errukie
 Guisto, entzun gaizuz
 Guisto, aditu gaizuz
 Aite Yaungoico, ceruetacoe

E./ Errukie guzaz

<17>

Seme Yaungoico, munduaren eroslee
 Alaide Donzu, Yaungoicoe
 Irutasun Donzu, Yaungoico bacarra
 Done Marie
 Done Ama Yaincoarena
 Done don[ce]lle doncellena
 Ama Guistorena
 Ama Yaincoren Doaizena
 Ama gustiz garbie
 Ama gustiz leiñue
 Ama donzellie

E./ Errukie guzaz
 E./ Errukie guzaz
 E./ Errukie guzaz
 [E./] e[r]regutu gugaiti

<18>

Ama batzaye
 Ama loi baguie
 Ama orban baguie
 Ama miragarrie
 Ama Eguilleené
 Ama gozaztariené
 Doncelle chito aitué
 Doncelle itzal andicué
 Doncelle laudagarrié
 Doncelle altsué
 Doncelle biotz biguné
 Ontasunen espillué
 Yakindurien yarlecué
 Gueure poz ecarléé
 Ontzi alaiué¹⁸
 Onzi ondragarrié

[E./] e[r]regu gugaiti

¹⁸ *alaiue*: Amaieran ageri den hitz zerrendatxoari eta Añibarroren *Eskuliburuari* esker badakigu 'ontzi espiritual' esanahia duela; baina amaierako hiztegiak kanpo ez dugu beste inon hitz honen kiderik topatu.

<19>

ontzi chitozco yaiiere¹⁹
 La[r]rose asco esan gureé
 Dabiden dorree
 Marpilezco dorree
 Urrezco etseé
 Bakearen ucheé
 Ceruco ateé
 Izer goxecue
 Osasun gaxoene
 Oguendunen yñez lecué
 Larri estuen pozcarie
 Guistinauen laguntasuné.
 Erriguine Aingeruene
 Erreguine Aitelenene²⁰
 erriguine mair²¹
 Erriguine apostoluene

<20>

Erriguiñe Onkirene²²
 Erriguiñe Autorlariene
 Erriguiñe Nezcattillene
 Erriguiñe Donzu gustiene
 Yaincoaren bildotz, munduco oguenec kentzen dituzuné.
 E./ Parca eiguzu Yaune
 Yaincoaren bildotz, munduco oguenec kentzen dituzune.
 E./ Entzun gaizuz Yaune
 Yaincoaren bildotz, munduco oguenec kentzen dituzune.
 E./ Errukie guzez

<21>

Zure escupera gatoz Yaincoaren Ama Donee, ez gaguizuz arren ichi entzun bag[u]ée, gueure premiñetan eta estualdietan, gueure escariec, baña yagon gaguizuz beti arriscu gustietaric, Doncelle zorioneco eta gloriez betie.

I./ Eregutu eguizu gugaiti Yaincoen Ame Donee.
 E./ Izan gaitézen duin Yesuguistoren aguinsarien,

Alaviz

¹⁹ *yaiiere*: *jaiera* ‘devoción’ (HH).

²⁰ *Aitelenene*: ‘patriarkena’, ik. amaierako hitz zerrendatxoa (cf. OEH, s.v. *aitalehen*).

²¹ *erriguine mair*: Letania hau eta aurrekoa ondoren idatzirik daude, lerroartean, eta badi-rudi ez duela osorik idazten; *Eskuliburuarekin* erkatzeak argitzen digu *Profeta igarleen Erreguina* letaniari dagokiola.

²² *Onkirene*: azpian *onkireola* (?) irakurtzen da; ‘martiria’ (OEH, s.v. *onkeriola*).

<22>

E[R]REGUA

Iguzu arren, Yauna, gueure arimetan ceure Doaize, Angueruec barri ona ecarri, eta Guisto ceure Semearen Guizon eguitia ezagutu dogunoc, bere Pairue²³ eta Guruciegaiti betico Glorie edo Doacundera eruanac izan gaitien,

Alaviz

Agur edo Yaincoa gorde zaizela bat Mari Donari, osastes edo celangure.

<23>

Yaincoac gorde zaizela

I./ Yaincoac gorde zaizela, erriguiñe eta errukiz beterico Ame,
 E./ bicitza, gozotazun eta igurike gueuree.
 I./ Yaincoac gorde zaizela. Zure deyez gagoz,
 E./ Evaren ume erbestetuoc,
 I./ Cispuruz eta negarrez,
 E./ negarrezco lecu onetan.
 I./ Ea bada Anree, bitarteco gueuree,
 E./ biurtu eguizuz guganutz

<24>

I. /zure begui errukitsuboc.
 E./ Eta erbeste onen ondoren
 I./ eracutsi eiguzu Yesus, ceure sabeleco Alorte oneresie.
 E./ O gustiz bigun! O errukiorre!
 I./ O Marie Donzelle gozoa! Errugutu eguizu gugaitic, Yaincoaren Ame
 Doné,
 E./ Izan gaitezan duin
 I./ Yesuguistoren <25> Aguinzarien,

Alaviz

Omnipotens sempiterne Deus, qui gloriosæ Virginis matris Mariæ curpus et animam, ut dignum Filii tui abitaculum efici mereretur spiritu sancto cooperante preparasti; da, ut cujus comemo[r]atione letamur; ejus pia intercesione, ab i[n]stantibus malis et á morte perpetua liberemur; Per eundem Christum Dominum nostrum,

Amen

²³ *Pairue*: 'sufrimiento' (OEH, s.v. *pairu*).

<26>

ERREGUBA

Yaungoico gustie-daikien beticue, prestau cenduzene Alaide Donzuonen bitartez Doncelle Ama Mari chito Donaren gorputz eta arimié ceure semia-ren egonlecube izateco duinien.²⁴ Eguizu, bere gumutiez,²⁵ poztuten garia-nec bere bitartecotasunez izan gaitiala alderatuec cematuten gaituen gach eta erriotze beticotic. Yesuguisto <27> gueure Yaunagaitic.

*Alaviz***YZARA DONZUENE**

Gueure Yaun eta Yaincoe, ichi ceuscuzune ceure pairamenen igargarrie Izere Donzuen, ceñetan batue izen zen ceure Gorputz Donzue Yosé Arime-teoc eretsi ebenien gurutzeti: iguzu arren Yaun gustiz errukiorre ceure erio-tze eta obiegaitic izan gaitiala eruanac viztuera barrico gloriara, <28> cene-tan errinau eta vici zarien Aite Yaungoicoez eta Alaide Donzu Yaungoicoez, Yaungoico eguiazco bacarra, vetiraun guztien

Alaviz

Gueure Pede guistinau sinistiégaiti, bakea guistinau errietan eta zoriona Elehsa Ama Doneen.

*Aite Gueurea &c**Garbiteguien dagozen arimec gaiti.**Aite gueurea &c*

Gueure Aite, Yaundoni Ygnacio, eta Yaundoni <29> Xavierec zucendu eta zoriondu gaizela eure[n] doaizco laguntasunez, viztuteco gueure chedea, barristeu lengo legue eta ecandu on gustiec; ibilteco zucenduric gueure bio-tza. Yesusen Biotzegaz maitegune garzuen.

Aite gueurea &c

Oguen ilcorren yauciric dagosanec gaitic, eta Egorriec edo Apostoluec caiti &c

²⁴ *Duinien*: 'duinean, duintasunean' (?).

²⁵ *bere gumutiez*: 'bere gomutaz' 'recuerdo' (HH).

<30>

YESUGUISTOREN BOTS ZAURIC GAITI**ESCUMACO ESCUCO ZAURIRI**

O neure Yesusen zauri on-ugariec! Biotz guztiez gurtu zaitudez, eta orregaiti escatuten deutset, Yaune, neure gumute ulertu edo aditubez eta oldetuez²⁶ eguin deutseden yrainen gustien parkecinoe.

Aite gueurie, Ave Marie eta Glorie edo Doacundea

ESKERRECO ESCUCO ZAURIARI

O neure Yesusaren zauri <31> on-ugariie! Biotz gustiez gurtuten zaitudez eta orregaiti escatuten deutset, Yaune, neure berbe eta eguitade gueiztoacaz²⁷ eguin deutsedan yrainen parkecinoe.

Aite gueuria &c

ESCUMACO OÑECO ZAURIARI

O neure Yesusen zauri on-ugariie! Biotz gustiez gurtu zaitudez, eta orregaiti escatuten deutset, Yaune, neure berbe eta eguitade gueiztoez eguin deutsedan yraiñen parkeciño.

Aite g.^a &c

<32>

ESKERRECO OÑECO ZAURIRI

O neure Yesusen zauri on-ugarie! Bio[tz] gustiez gurtu edo adoretan zaitudez, eta orregaiti escatuten deutset, Yaune, neure oñec eta ibillere gueiztoez eguin deutseden yraiñen parkeciño.

Aite gueure &c

²⁶ *neure gumute, ulertu edo aditubez eta oldetuez*: «Mi memoria, entendimiento y voluntad» (HH).

²⁷ *neure berbe eta eguitade gueiztoacaz*: Testu hau *eskumako oineko zauriari* dagokion otoitzean ere agertzen da, eta badirudi hemen akats bat egiten duela Ulibarririk, *ezkerreko eskuko zauriari* dagokion otoitzak «con mi vista y demas sentidos» egindako irainak barkatzea eskatzen baitu.

BIIOTZ DUNIKEEN ZAURIRI²⁸

O neure Yesusen zauri on-ugarie! Biotz gustiez gurtu zaitudez, <33> eta orregaiti escatuten deutset, Yaune, celan ceure biiotze lanze gogorrez yosie izan zen eta ceure Ame Doniarene ezpate zorrotzez, alan neure arimie ceure amodiioez betico yotsi daizule; bada, gure dot ill ceu yreindu bañé.

Aite gureé &c.

Yesuguistoren eriotziegaiti siniste bat

- 1.º Sinisetan dot gustie <34> daikian Aite Yaungoicoagan, Ceruaren eta lurraren Eguilliagan,
- 2.º eta aren seme bacar Yesuguisto gueure Yaunagan,
- 3.º cein sortu zan Alaide Donzuaren eguitez eta doatzaz, yaiyo zan Marie Doncellegandi,
- 4.º pairatu eban Poncio Pilatosen aguinduaren bean, izan zan <35> gurutzian yosiia, ill, eta lurpetue.
- 5.º Yatsi zan Abranen oxin edo zulora,²⁹ aric irugarren egunien viztu zen illen arteric.
- 6.º Igo eban ceruetara, an dago yarriric Aita Yaungoico gustie daikianaren alde escumatati.
- 7.º Andic etorrico da viciec eta illec yuzguetara.
- 8.º Sinisetan dot Alaide Donzuagan.
- 9.º Elehse Ame Done guziere, Donzuen <36> Balderna,³⁰
10. oguenen parkea,
11. araguiaren viztuera barrie,
12. eta betico irango daben vicitzie,

Alaviz

²⁸ Ezin izan diogu azalpenik eman izenburu honi, baina otoitzari jarraikiz (*bihotz*) *alboko zauriari* ('a la llaga del costado') egiten ari zaio otoitza.

²⁹ *Abranen oxin edo zulora*: Interesgarri dateke markatzea otoitzaren «jatorrizko» beretsioetan infernuez aritzen direla (cf. «yatzi zan infernuetara», Laudioko 1828ko dotrinan, adibidez) baina Ulibarrik infernuetako bati bakarrik egiten diola erreferentzia atal honetan (cf. «I[tauna]. Bada, bago infernu bat baño gueiyago? E[rantzuna] Bai Jauna, lau dagoz lurraren biyotzian, eta dereche condenaduen Infernua, Purgatoriyoa, seiñen Linboa, eta Justuen Linboa, edo Abrahanen Senoa», Laudioko 1828ko dotrina).

³⁰ *Balderna*: 'comunió' (HH).

<37>

PEDECO, ICHARAPEN ETA ONEZGUNECO EGUINTZAC

Sinistuten dot Yaungoico bacar baten, yru yzape banacac, ceintzu d[ir]an Aitea, Semea eta Alaide Donzue; Irurac bat eta bardiñac gauza gustietan.

Sinistuten dot Yrutasun Donzu onetaco bigarren yzapee³¹ eguin zala guizon Mari[a] nezcacillaren sabeleen, Alaide Donzuaren al eta onoidadez edo <38> virtutez eta yaiyo zale bere Amac Nezcacilletasune ecetan galdu bage.

Sinistuten dot Yaun au iltzala gurutzen gu oguendunec erostearren, viztu eta Cerure igo ebalá eta azkenengo egunian yatsico dale viciec eta illec yuzguetara.

Sinistuten dot Elehsa Ama Doneac sinistu eta eracusten deutstan gustie, cerren zuc berari esan eta aguertu deusazuzen; eta siniste <39> sendo onetan vici eta ill gura dot. Viztu eguizu arren Yaune nire chede edo pede otz ill au.

ICHAROPENECO EGUINTZEE

Ychadoten dot neure Yaungoico errukiorre parcatuco deustazule neure gaistakerie eta erru gustiec ceure ontasun andiegaitic, ceure Seme Yesuguis-toren oncaitu edo merecimentu odol eta eriotze gogorregaitic; ceure laguntasunez <40> Aguindu Donzuec gordeten baditu, cergaiti zuc alan aguindu dozun.

Zugan, Yaune, ichadoten dot, zugan ifinten dot icharomen eta uste gustie, lagun zakidez, galdu eta ondatu ez nadin vetico.

<41>

ONESGUNECO EGUINTZEE

Maite zaitu[t], Yaune, gauza gustien ganeti eta gura cendukedaz maitetu ceure Amac, Aingueru eta cerutar gustiac maite zaituen leguez. Maite zaitu[t] zarialaco neure eguillee, onguille eta ontasune bera, eta Ceruaren <42> usteric eta zulezearen bildurric ezpaneu bere maitatuco cendukedez.

Damu dot, Yaune, zeu ez maitatue.

Damu dot zu iraindue! Eta ametan ditu[t] urcuez zugaiti.

Yndazu, Yaune, zu ametaco gurari erexeguin bat; iraunic zure maitetazunien eriotzaguiño eldu nadin zu beti maite izango zaitudazan Cerura,

Alaviz

³¹ *yzapee*: 'persona' (OEI, s.v. *izape*).

<43>

Oneresie eta laudatua ycen dila Aldaraco Donipe chito Donzue eta Marie Nescatillen zorrera gustiz garbia yatorrizco oguenen orban bagaric; lenengo iztante yzaite yaiio beretic.

*Alaviz***Icen astuec, garbiec.****Autortu:** Conpesau**Alaide, Alaiue:** Ispiritue**Aitelene:** patriarkie**Ascabiatu:** libradu**Alaviz:** Alan izan dile

Arabako euskara zer da?

Gogoetak euskalkien mugez eta haien sailkapenaz

Blanca Urgell

UPV/EHU¹

Abstract

Lan honen helburua Arabako euskararen gaiari hizkuntzaren historiaren ikuspegitik heltzea da, hau da, denboraren aldagaiari azterketaren alderdi guztietan garrantzi berezia emanez. Honek aukera eman digu Arabatik hedatutako berrikuntzek estaltzen dituzten lurraldeetan Euskara Batu Zaharretik aurrera hiru hizkuntza-egoera ezberdin —bata bestearen ondokoak— berreraikitzeko: Mendebaleko Euskara Zaharra (VIII-IX. mendeetatik), arabera (XIV-XVI. mendeak) eta, azkenik, dialekto honen hausturatik sortutako bi eremuak: sartaldeko eta sortaldeko arabera.

Hitz gakoak: Arabako euskara, arabera, Euskara Batu Zaharra, Mendebaleko Euskara Zaharra.

Lan honetan idatziz jarri nahi izan ditut —eta, beraz, nahitaez zorroztu eta zehaztu— ikasleei Arabako euskararen gaia azaldu beharrez urteetan garatu ditudan gogoeta xumeak. Gogoetok bi ardatzetan laburbiltzen dira: Arabako euskararen ikerketan suma daitezkeen arazo nagusiak azaltzean eta aurrerantzean gaiari heltzeko proposamen zehatzak egitean.

Horretarako, urrats hauek egingo ditugu: Arabako euskararen «aurkikuntzaren» historia berpasatu (§ 1) eta haren testu-corpusaren ezaugarriak

¹ Lan honek «Monumenta Linguae Vasconum 5: periodización y cronología» (MINECO, FFI2016-76032-P) eta «Historia de la lengua vasca y Lingüística histórico-comparada» (Eusko Jaurkitza, IT1344-19) ikerketa-proiektuen laguntza izan du. Eskerrak luzatu nahi dizkiot hementik Joseba A. Lakarra irakasleari, Arabako euskarari buruz eta dialektoen ulerkera historikoari buruz hamaika aldiz izan ditugun hitz aspertuengatik. Tamalez, berak ez dio orain artean gaiari nahiko gurean bezain zuzenean heldu, baina bere iritzi jakigarriak eta irizpide sendoak lan honen oinarrian daude han-hemen. Eskerrak zor dizkiet, halaber, Xabier Artiagoitia, Iñaki Camino eta Eneko Zuloagari, beren oharrekin testua hobetzen laguntzeagatik. Esan gabe doa egon litezkeen akatsak neureak direla.

deskribatu, ikerketari ezartzen dizkion mugak eta erronkak azaleratu nahirik (§ 2). Ondoren, «Arabako euskara» terminoaren anbiguotasuna agerian jarri-rik (§ 3), dialektologia historikoaren esparruko ikerketetan adiera geografi-koaren («Arabian hitz egiten den euskara») hutsaltasuna seinatu eta defini-zio linguistiko baten beharra aldeztuko dut (§ 3.1). Ildo honetatik, Arabatik sortu ziren berrikuntzek estali zuten eremuan euskarak izan duen bilakabidea ahalik hobekiena azaltzeko asmoz, hiru hizkuntza-egoera, eremu ezberdine-takoak eta bata bestearen ondokoak, proposatuko ditut, eta ahaleginean de-finituko hizkuntzaren, geografiaren eta kronologiaren aldetik: zaharrena edo «Mendebaleko Euskara Zaharra» (§ 3.2.1), erdikoa edo «arabera» (§ 3.2.2) eta modernoena, bi dialekto-eremutan banatuta: sartaldekkoa eta sartaldekkoa (§ 3.2.3).

Hasiera honetan azpimarratu nahi dut, sentimenduetatik harago, Arabako euskara axola zaidala batez ere euskal dialektologiaren esparruan hizkuntza-ren berezko aldaketarako joera bere dimentsio ezberdinetan aintzat ez hartze-tik sortzen den anabasaren adibide nagusitzat har daitekeen heinean. Zinez espero dut lantxo honetan Koldo Zuazo lankideak «plazer hartzeko, solas egiteko... eta denbora igaraitzeko materia» izan dezan, aspaldixko gai honetaz elkarrekin izan genituen solasak gogoan.

1. Arabako euskararen «aurkikuntza» eta geroko zeharbideak

1958 aldera Arabako euskara ez zen existitzen euskalarien gogoan.² Sal-buespen bakanak, eskuarki arabarrek eurek egindakoak, euskara behinola bazegoela, non zegoen eta noiz arte iraun zuen frogatzera eta haren aztar-nak biltzera zuzenduak ziren (ik. Apraiz 1976 [1950?]) eta López de Guereño 1958, nagusiki). Jakina, denek zekiten Aramaio azken babeslekuaz gain,³ lehenago eta eremu zabalagoan egiten zela euskaraz, lurralde osoan behar-bada, eta Erdi Aroan Araban ez ezik hegoalderago eta mendebalderago ere bai, Errioxan eta Burgosko ipar-ekialdean, 1930eko hamarkadatik ari baitzen honetaz Merino Urrutia (1935, adibidez).

Halere, ez zegoen Arabako euskararen izaeraren gainean aparteko ja-kin-minik, zergatik eta mendetxo bat lehenago Bonapartek Arabako hiz-kerak guztiak bizkaieraren barnean sartu zituelako. Ez dut adierazi nahi Bo-naparte okertu zenik. Badakigu bere garaiko euskararen deskribapena egin

² Cf. Mitxelena (1981: 526): «En casi todas las exposiciones que se han hecho en los últi-mos 100 o 200 años sobre límites dialectales vascos se ha hecho caso omiso, al igual que en lo que precede, salvo alguna mención nominal, de la mayor parte del territorio alavés».

³ Zabalduxeago zegoen euskara orduan, Laudiotik Legutiorainoko herri edo auzo gutxi batzuetan. Xehetasunetarako ikusi Camino (2018: 672) eta Zuazo (2012: 23-24).

nahi zuela —«la délimitation actuelle» (Bonaparte 1863)—, eta berak Arabako euskara hondarretan aurkitu zuen, Bizkaiko eta Gipuzkoako mugako herri gutxi batzuetan baino ez (ik. Zuazo 2012: 21-22). Zaila zatekeen batasunik antzematea galdu-gordean zen hizkera multzoño hartan, eta erraza iparralderagoko hizkera zabal eta biziagoekin lotzen zituzten ezaugarriei lehentasuna ematea. Harrezkero, bada, Arabako euskara *codex descriptus*-tzat hartua izan da, edonork ezagutzen duen bizkaieraren bigarren mailako kopiaztat, ez Bonaparteren mapako herri guti haietakoa soilik, baita behinolakoko lurralde osokoa ere, gainera,⁴ *uri*-z eta *barri*-z osatutako leku-izenak lekuko, besteak beste: *Aberasturi*, *Atauri*, *Barria*, *Etxabarri*, *Obekuri*, *Ola-barri*, *Urizarra*...⁵

Ikuspegi hori errotik aldatu nahi izan zuen Mitxelenak Landucciren hiztegiaren azterketaren ondorioak aurkeztu zituenean,⁶ testu horretako hizkera inongo euskalki historikotan kokatu ezinik, ondorioztatu behar izan baitzuen euskalki galdu bat zela, artean ezezaguna, berak «meridional» —hots, «hegoaldekoa»— izena eman ziona (Mitxelena 1958: 38), «hablado probablemente en Álava» (Mitxelena 1977a: 42), bai eta Errioxan eta Burgosen ere (Mitxelena 1981: 526).

Mitxelenaren aurkikuntza harrigarri horrek ez zituen hautsak harrotu, ez ohiturak larregi aldarazi euskalarien artean, egia esanda —ereilearen parabolan bezala, hazia ez bide zen lur egokian jausi—,⁷ eta berak ere, hanhemengo aipuez landa, ez zuen aurrerapenik egin «Lengua común y dialectos vascos» (1981) arte. Luzeegi joko luke ordutik aurrera gertatu diren guztien berri emateak —aski bedi Arabako euskara zuzenean jorratzen duten Zuazoren lanak aipatzea (1989, 1997, 1998a, 1998b, 1999, 2012, 2013, 2015)—, baina azken 30-35 urte hauetan egindakoa definitzekotan, uste dut ondo dagozkiola «aberasgarri» eta «nahasgarri» izenondoak aldi berean, zein baino zein hobeto. «Aberasgarri» Bonaparteren garaian sumaezina ziren eragin lektalen mundu berri bat agerian jarri delako, Mitxelenak iragarri bezala. «Nahasgarri», gaizki-ulertu sakonek zamatutako haren ikerketa.

⁴ Are behinolakoko Errioxa eta Burgoskoa ere. Mitxelenak berak (1969: 47) Errioxakoa bizkaieratik gertuago zegoela zioen, gainerako ezein euskalkitatik baino. Joera hartatik Jose Ignazio Aranak (1872: 201-202) bakarrik egin zuen ihes, gaia bestek baino hobeto ezagutzen zuelako: ik. Camino (2009: 490) eta Ulibarri (2008).

⁵ *Barri* eta *uri*-ren gai honen ikuspegi eguneratu baterako ik. Zuloaga (2020: 142-154).

⁶ Mitxelenak 1954an haxe idatzi zion Holmer-i: «Me he dedicado a estudiar textos vizcaínos antiguos y me he encontrado con bastantes sorpresas, entre ellas el diccionario ms. de Landuchio (un italiano) de 1562, que es de sumo interés histórico» (ap. Satrustegi 1998: 436).

⁷ Zuazok (2012) berreskuratu du Sasia (1976), aurrekari bakartia.

Horregatik, funtsean esango nuke «meridional» delakoari atera dakiokeen etekina atera gabe dagoela oraindik hein handi batean.⁸ Lanaren taimainak eta neure indarren neurriak bi alderditan bakarrik aritzera eramanaute, gaiak lituzkeen ertz guztietatik: alde batetik, Arabako euskararen corpusaren izaeraz (§ 2); bestetik, izenaren anbigutasunaz eta desanbiguatzeko moduez, hots, dialekto-eremuaren bilakabidearen ulerpenean aurreratu beharraz (§ 3).

2. Arabako euskararen corpusa mugatzen

Gaurko egunetik begiratuta gezurra badirudi ere, apika, ohiko pentsamoldea goitik behera irauli beharra izan genuen 80ko hamarkadan, are Arabako testu ezagunak ere Mitxelenak «aurkitu» dialekto berriarekin lotzeko. Nolabait esan daiteke Arabako testuak ere «berraurkitu» behar izan zirela. Besteak beste, Knörrek (1986) frogatu zuen Joan Perez de Betolatza, Bilbon argitaraturiko 1596ko dotrinaren egilea, ez zela bilbotarra —agian Mitxele-naren lanaz (1955) geroz pentsa zitekeenez—, baizik eta Arabako Betolatza herrian jaioa.⁹ Lehentxeago Goikoetxeak (1984) Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo sabandoarraren bertsoak (c. 1760) argitaratu zituen lehenengoz; Martín de Iturberen *Quartetac* ere (1658) dialekto berekoak direla iradoki zuen Lakarrak, azkenean idatziz ere (1996: 156, 12. oh.), eta nahikoa lehenagotik entzun ahal izan genion iritzi bera 1610ean Iruñean sariztatu zuten Martín Portalen poesiaz. Aurkikuntza handi-txikiak ere izan dira artean: Lazzarragarena (2004; cf. Bilbao *et al.* 2010) oroz gainetik, baina ez da makala *Dotrinazko Sermoitegia*-rena ere (Ulibarri 2015), besteak beste. Gutxika-gutxika, bada, batuz eta osatuz joan da Arabako euskal testu-corpus historikoa, ondoko irudian islatua:¹⁰

⁸ Zuloagak (2020) aurrerapen handiak egin ditu bere tesian mendebaleko euskararen bilakaeraren berreraiketan, ez bakarrik bildutako datuen aberastasunagatik, baizik eta batez ere dialekto-eremuen definizioan erabilgarriak diren irizpideak bikain ezagutzeaz gain behar bezala aplikatu dituelako.

⁹ Halaber, gipuzkoartzat hartuak izan dira Gaspar de Gamarra (1648) eta Juan de Luzuriaga (1686) fraide frantziskotarrak, bai eta haien euskara ere, Fidel Altunak (2002) ederto azaldu duenez, bata Forondakoa (Gasteizko udalerria) eta bestea Ozaetakoa (Barrundiako udalerria) direla erakustez gain.

¹⁰ Hurbilpentxo bat baino ez da. Corpusaren bertsio osatua aurkituko du interesatuak Zuloagaren tesian (2020: 125-127). 1900 arteko testu-corpusaz bakarrik arituko naiz berariaz, nahiz jakin, nola ez, badirela bestelako lekukotasunak ere. Toponimiaren eta substratuko hondar-hitzen lekukotasun gisako balioaz esan dena zuhurki bildu eta iruzkindu du Ulibarri (2015: 78-81), eta ikus Salaberri Zaratiegi (2015) maisu-lana ere.

Iturria: Ulibarri & Urgell (2015).

1. irudia

Arabako euskal testuak (1550-1900)

Lakarrak (1997: 448) aspaldixko gogoratu zigun ikertzaileak oinarritzat erabiliko duen corpusaren bi alderdi izan behar dituela kontuan: (1) haren aberastasuna, bai denboran zeharkako lerroan (antzinatasuna, jarraikortasuna), baita jasotzen duen aniztasunean ere (dialekto-aldakiak, hizkuntza-mailak, literatur generoak, etab.); (2) haren ezagutza (edizio kritikoak, monografiak, etab.).

Nolakoa da, bada, Arabako euskararen corpusa? Hirutan utziko nuke haren definizioa: (1) tamainaz ezin urriagoa da; (2) hala lekuan nola denboran biziki asimetrikoa. Nago definizio hau polikiago azaldu baino lehen ere aise ulertzen dela zeinen zaila den euskalkiaren zer-nolakoaz eta bilakabideaz nolabaiteko ziurtasunaz jabetzea.

Tamainari dagokionez, 1775 ingurura arte honela dago osatuta: mikrotestuak (Poza, Mendieta), dotrina labur-labur pare bat (Betolatza, *Viva Jesus*), hiztegi txiki bat (Landucci),¹¹ hitz zerrendatxo bat (Urduñakoa), bertso batzuk (Portal, Iturbe, Sevilla, Gamiz) eta orrialde bateko itzulpena (Albe-

¹¹ Sarasolak (1998: 31) 5.630 bat sarrera zenbatu ditu guztira, «...344 bat ez beste guztiak euskal ordainez hornituak». Svensén-en (1993) sailkapenaren arabera, beraz, sakelako hiztegien taldean sartzen da (5.000-15.000 sarrera artekoak), ozta-ozta sartu ere.

niz); testurik handiena Lazarragaren eskuizkribua da, bera ere ez handiegia: «52 orrialde estandarren parekoa edo» (Bilbao *et al.*, 2010). Alde honetatik, beraz, ez zait harrigarria iruditzen garai batean Zuazok (1998a) Arabako euskara euskalkitzat hartu ez izana, orduan aintzat har zitzakeen testu bakanak (Landucci, Betolatza, Portal, Gamiz, Albeniz) are gutxiago izanda: besteak beste, txit zaila zen aztertu nahi zituzkeen ezaugarriak adibide banatan behintzat aurkitzea.¹²

Kronologiari dagokionez, bi garaitan banatzen da garbiro: arkaikoa eta moderno.¹³ Izan ere, badago halako jarraikortasun bat 1562-1620 artean (Landucci, Poza, Betolatza, Lazarraga, Mendieta, Portal, Sevilla) edo, nahiago bada, 1562-1660 artean (*Viva Jesus* eta Iturbe gehituaz), baina mende batez baino gehiagoz (1660-1770) ez dago ia ezer.¹⁴

Arabako euskararen barneko bilakabideaz den bezainbatean, nekez sinetsi daiteke lekukotasun modernoetan bi mende lehenagokoen ezaugarri guztiak izango direla. Zuazoren adibideetara itzulirik (1989: 26-27 eta 45), ekialdeko lekuko berrietan (Gamiz, Albeniz) ez dago *-rean* (> *-ren*) ablatibo arkaikoaren aztarrenik ere, baina inork ez luke hortik atera behar dialekto-eremuaren definiziorako ondorioz, zeren eta beste horrenbeste gertatu baitzen mendebaleko lurralde gehientsuetan: «Arzadunen dotrinaren bigarren argitalpenekoa da *-rean* formaren azken agerraldia, hots, 1758koa» (Mounole & Gómez 2018: 502).¹⁵

Geografiari dagokionez, baldin eta datuak aurkezteko Zuazoren (1998a: 174-178) sailkapen hirukoitza erabiltzen badugu, ohi denez, ikusten dugu ez dagoela Arabako erdialdeko testurik Lazarragak koadernoan idazteari utzi zionetik, hots, 1602-1605etik aurrera; aldiz, ez dago sortaldeko testurik 1770-1800 arte (Gamiz, Albeniz, Luzuriaga), ezpada bertakoak diruditen kokatu gabeko testuak (Portal, Sevilla, Iturbe) aintzat har bagenitza. Sartaldeko eremuan bakarrik dugu halako jarraikortasun bat, baina nahiko hala-holakoa, 1770 arteko testu guztiak ñimiñoak baitira (Poza, Betolatza, Mendieta, Urduñakoa).

Arabako testu-corpusa ez dago gainerakoek izan ohi dituzten gaitzez aske, gainera. Gogoan hartzekoa da, batetik, badaudela zalantzak corpuseko

¹² Lekukotasun handiena *Dotrinazko Sermoitegia* (c. 1775) dugu, Ulibarriren edizioan (2015: 378-620) ia 250 orrialde dituen (erdarazko sermoiak barne). Jose Paulo Ulibarriren testuak ere halako tamaina batekoak dira, baina ezin dira Arabako euskararen lekukotasuntzat hartu besterik gabe, umetatik Abandon bizi izan zelako, besteak beste.

¹³ «Zaharra eta moderno» esatekotan egon naiz, baina uste dut «arkaikoa» erabiliz hobeto islatzen dela batetik besterako etena.

¹⁴ Simón Martínez de Ochoaren gabon-kanta elebiduna (1695) soilik erantsi behar, hizkuntzaren aldetik «deus berririk» ez dakarrena, argitaratzailearen ustez (Knörr 1998: 508).

¹⁵ Ipar-sartaldean, ostera, *-rean* eta *-reanik* pleonasmoa XVIII. eta XIX. mendera arte zeuden bizirik. Honetaz, ikus Ulibarri (2015: § 4.4.1.2).

testu batzuek araberaren lekuko gisa izan lezaketen balioaz (cf. Reguero 2017: 17-25); Gamizen Iruñerriko kutsuaz mintzatu da (Knörr 1974: 218; Mitxelena 1982: 406) eta Jose Paulo Ulibarriren euskararen literatur bizkaierak izan zuenaz (Ulibarri 2011b: 76-77), besteak beste. Duda handiena Pedro Ignazio Barrutia aramaioarraren Arrasateko antzerkiak sortzen digu, herri batetik edo bestetik zer daukan oraindik ez dakigulako, jakiterik balego. Dena dela, esango nuke ez dela Arabako corpusean aipatu ohi —adibidez, Zuloagak (2020: 128) Gipuzkoakoan ipini du—, baina ez genuke arazoa hortxe dagoela ahortzi behar.

Bestetik, Arabako euskararen corpusean aukeran kokatu gabeko testu «gehiegi» egoteak (Portal, Sevilla, *Viva Jesus*, Iturbe, *DotSerm...*) ez dio mesederik egiten haren azterketari. Ildo honetatik eredugarriak dira Ulibarriren lanak *Viva Jesus*-ez (2010), Sevillako poesiaz (2011a) eta *Dotrinazko Sermoitegia*-z (2015), non testuak kokatu diren hizkuntza gertakariak frogatzeko metodo sendo bakarrak: hizkuntza datuak emanez.

Nolanahi ere den, corpus honek badu arazo larriago bat: nola jakin zein testu sartu behar diren Arabako euskararen corpusean, eta zein ez, «Arabako euskara» definitu gabe izanik? Eskuarki Arabako testuak soilik hartzen dira aintzat, kokatu gabeko testuak gorabehera, hementxe orain artekoan neuk egin bezalaxe. Alabaina, ohiturak azaltzen du hori, ez nahitaez hizkuntzak. Izan ere, badago tradizio indartsu bat Araba inguratzen duten hizkeretako testuak, adibidez Arrasateko eta Oñatikoak, bizkaierazkotzat hartzeko, inolako eztabaidarik gabe. Nik ez dut oraingoz esan nahi horiek araberazkoak direnik (ik. aurrerago, § 3.2.2.2), baizik eta ezinbestean araberaren auzian sartu beharko liratekeela eta, hortaz, haren corpusean, edo aldirietan behintzat. Hala bada, bada garaia «Arabako euskara» definitzeko.

3. Zer da «Arabako euskara»?

Mitxelenaren «hegoaldekoa» alde batera utzita, Zuazok hasieratik (1989) «Arabako euskara» izena baliatu du, eta Euskaltzaindiak (1996) hori bera hautatu zuen, «arabera» izenaren kaltetan, arabierarekiko nahasketa saihestearren, nonbait.

Euskaltzaindiaren arau hartan euskalkiak zein bere izeneko lurraldeari atxikita daude: «Arabako euskara» Arabari, «bizkaiera» Bizkaieri, eta abar. Bat-egite horrek —gure akademiari leporatu ezin zaiona, jakina—¹⁶ ez gaitu

¹⁶ Euskalkien izenak Bonaparterengandik hartu zituen, ezagun denez, eta honek tradizio luzea zutenak berrerabili besterik ez zuen egin (cf. Camino 2009: 481-490). Tradizioak, baina, izenok erdaraz ematen zizkigun: Arana Goirik euskaratu zituen dagoeneko mendeko pasatxoko tradizioa duten itxura horretan.

harritu behar, zeren eta dialektoen izenak —ez euskalkienak bakarrik— hizkuntzaz kanpoko irizpideetan oinarritu baitira maiz (politikoak, historikoak, geografikoak...; cf. Lakarra 2014 [2011]: 179-181).

Teorian lurraldeari lotutako izenok nahasgarri izan daitezke, baina etxean zein kanpoan gehienok askitzat jo dugu izen bakoitza zein izani dagokion argi izatea. Kontua da «bizkaiera», «gipuzkera» eta gainerakoak Bonaparteren paradigmaren zehatz definituta zeudela, hala geografikoki nola linguistikoki.¹⁷ Arabako euskalki berria ere Mitxelenak (1958) sendotasunez definitu zuen linguistikoki,¹⁸ bizkaierazko lekukotasun arkaiko eta zaharrekin erkatuaz. Alabaina, bera lekukotasun bakarrarekin ari zen, Landuccirekin (1562). Corputa ugaltu eta ñabartu ahala, polimorfismoak, kontraesanak eta azalpen gaitzeko gertakariak ere ugaltu ziren, hain non, ezagun denez, Arabakoaren definizioaren erronkari bigarrenez heldu zionean, Zuazok (1998a) euskalki beregaina ez dela aldeztara heldu baitzen garai batez, berak «mendebalekoa» izenaz bataiatu duenaren barruan (lehengo bizkaieran berean) sartzekoa baizik, ekialdean ezarri zuen «tarteko hizkera» gorabehera.

Lortu ote dugu orduz gero Arabako euskara ondo definitzea? Ni ezezkotan nago. Arrazoiak arrazoi, beharbada egin zezaketenek ez dute egin, aldez baizik, eta beharbada saiatu direnek ez dituzte ezinbesteko tresna guztiak eskura izan. Edozelan ere, gaia gurpil zoro batean sartuta dakusat: Arabako euskara ezin ondo definitu, ez delako behar bezala aztertu eta azaldu; ezin ondo aztertu eta azaldu, ez dagoelako definizio garbirik.

Hasteko, «Arabako euskara» terminoa bera desanbiguatu behar da: izan ere, euskaldunak ulertzen duen lehenengoa —ziurrenik bakarra— «Arabaren hitz egiten den euskara» da. Alabaina, dialektoez ari garenez, definizio linguistikoa behar dugu, alderdi geografikoari ez ezik, hizkuntzari eta kronologiari ere begiratu diona. Hementxe dago koxka, nik uste. Zeren eta definizio geografiko hutsa jakintzat eman baita 80ko hamarkadatik hona egin diren hainbat lanetan. Halere, denborarekin lortu dugu bi definizio linguistiko itxuraturuz joatea, garai ezberdin banatan kokatzekoak, tamalez zabalkunde gutxi izan dutenak bestearen aldean. Hirurak jorratuko ditugu banan-banan hurrengo ataletan.

¹⁷ «Zehatz» diot, ez nahitaez «zuzen», baina ez naiz nor horretan luzatzeko: ik. Camino (2009: 490-501).

¹⁸ Besterik da geografiari dagokionez, jakina; hala ere, Portal eta Gamizen testuak ezagutu ahala ipar-ekialdeko muga behintzat gero eta argiago sumatu zukeen. Portalez, ik. Aldairen laburbiltzea (2012: 94-97); Gamizen kokapenaz goraxeago mintzatu gara (§ 2).

3.1. Arabako euskara Araban hitz egiten zen/den euskara da

Arabian antzinatik hona erabili den euskara motari izena emanaz beste gabe bidegabekeria historiko bat konpondu da: Araban euskaraz —eta bertako euskaraz, ez Bizkaikoaren «sukurtsal» batean— hitz egiten zelako beharrezko aitortza da, izan ere. Alta, izena eman ziotenak ez dakit noraino ohartu ziren «Arabako euskara» izenak sortuko zuen anbiguotasunaz.¹⁹

Nolanahi ere den, hizkuntzaren historiaren eta dialektologiaren ikuspegitik ez dago ezer interesgarriarik «Arabako euskara Araban hitz egiten den euskara da» definizioan eta, aitzitik, bai arriskutsurik: Araban hitz egiten zena edota dena osoki «Arabako euskara» izeneko euskalkiaren barruan sartzen ote da? «Arabako euskara» delako euskalkia Araban bakarrik hitz egiten ote zen edota da? Galdera inozoak, esan lezake norbaitek, bai baitakigu ez dela horrela ez gainerako euskalkietan, ez gainerako dialekto edo hizkuntzetan. Ikergai gisa proposaturik inon ikusi ez ditudan galderak dira, ordea.

Lakarrak (2014 [2011]: 179-181) ohartarazi digu are indoeuroperaren ikerketan ere ondorio larriak izan dituela lurraldeari lehentasuna emateak, isoglosek dioskutenaren kaltetan. Gurean ez gutxiago. Mintzo batzuk dialektotzat hartzeko lain diren ez diren erabakitzerakoan, aldezturik erabakitako geografia batera mugatzen bagara —izan oraingo zein lehengo muga administratiboak, izan bestelakoak—, ondorioak tautologikoak baino ezin daitezke izan: jakin uste genuenaren berdinak. Arabako euskaraz hitz egiten dugunean —edo Bizkaikoaz, Nafarroakoaz zein Zuberoakoaz, berdin dio—, baldin eta Arabako lurraldea bakarrik aztertzen badugu, eta bizkaiera, gipuzkera eta goi-nafarrera —izenak izen— immanentzat jotzen baditugu, zein ondorio itxaron dezakegu, Arabako mugak dituen euskalki bat edo honexen existentziaren ezeztapena baizik? Hauxe da Arabako euskararen gaineko ikerketaren historia hurbila hitz gutxitan kontatua.

Izan ere, «Arabako euskara» Arabakoa bertakoa eta ez bestetakoa izateak bi baldintza ezartzen dizkio euskalkiaren definizioari: haren bereizgarriak Araban bakarrik lekukotu beharra eta, aldi berean, Araba osoan aurkitu

¹⁹ Dena dela, Euskaltzaindiaren arauak ez du adierazten Arabako lurraldea eta Arabako euskara bat direnik: «Euskalki zaharra, eta, batez ere, Mediterraneoko isurialdekoa, izendatzeko, *Arabako euskara* da, Euskaltzaindiaren iritziz, forma egokiena (...)» (Euskaltzaindia 1996). Geroago Knörrek eta Zuazok (1998: 15) zehatzago azaldu zuten: «Kanpoan gelditzen da, hortaz, Aramaio eta Aiara aldeko euskara. *Araba* izenaren esanahi zaharrari eusten zaio, beraz; ez gero, historian zehar eta gaur ere nagusiki, adierazten duenari». Dakidalarik, ez dago bereizkuntza hau eztabaidatu duenik edo etekinik atera dionik, baina Ulibarrik (2015: 111) agerian jarri du Zuazo definizio horri lotzen zaiola.

beharra. Premisa bi horietatik abiatuta, Euskal Herriko zein beste lurraldetan aurkituko ote genuke euskalkirik?²⁰

Adibidez, objektu pluralaren komunztadurarik eza Landucciren euskara maparen hegoaldean kokatzeko baliatu zuen Mitxelenak (1958: 229-230), Otxandion, Legution, Leintz ibarrean eta Oñatin lekukotua baitzen lehena-gotik. Ondoren, Lakarrak (1986: 662-664) eta Zuazok (1989: 30-31) testuetatik eta dialektologiatik bildu zituzten datuak isoglosa hau denboraren eta tokiaren aldetik zehatzago ezaugarritzatzeko, Mitxelenak adierazi baino Gipuzkoan barrena sartuago zegoela eta dagoela erakutsirik, zehazki Deba ibarraren hegoaldean eta Goierri gehiengean. Arabako euskara Araban hitz egiten zen/den euskara balitz, komunztadura ezak —Arabako lekukotasunen bereizgarri nabarientako bat izan arren— kontraesan larri batean sartuko gintuzke, Zuazoren arabera (1998a: 161-162 eta 184), zeren eta ez baitago Arabako lekukotasun guztietan —ez hein berean behintzat— eta, gainera, nolanahikoa ez den Gipuzkoako alderdi batean ere bizi baita. Hauxe da beronen ondorioa: «ez da, beraz, soil-soilik Arabakoa. Komunztadura eza *edun* [sic] aditzera ere hedatu izana liteke, ezer izatekotan, Arabako bereizgarria. Baina ez Araba osokoa: Gamizen eta G. de Albenizen izkribuetan gertatzen da soil-soilik» (Zuazo 1998a: 184). Zuazok arrazoia zuen, jakina: berarentzat «Arabako euskara» zer den, eta horren arabera. Alabaina, ez ote lukete isoglosek definitu behar dialektoaren lurraldea, eta ez alderantziz?

Bigarren adibide bat. Aldaik (2012) berezko interesa duen lan batean Portalen poesia Gipuzkoako ipar-sartaldekoa (Elgoibar, Deba edo Mutri-kukoa) izan daitekeela erakutsi nahi izan zuen. Hori zela eta, gaitzetsi zuen ikertzaile batzuen jarrera —berak Mounole (2007: 71) aipatu zuen— honegatik: «Por desgracia, varios autores han tendido a obviar las dudas y, sin un estudio detallado, han dado ahora por probado que Portal era alavés» (Aldai 2012: 97). Haatik, Mounolek han ez du esaten Portal arabarra denik, baizik eta bere hizkera «arabera» dela. Ez da gauza bera, atal honen hasieratik azpimarratzen ari garenez, eta hau behintzat denok partekatu beharko genukeen oinarri-oinarrizko bereizketa da.

²⁰ Norbaitek «Zuberoan» erantzungo balit, Padillaren esan hauek gogoratuko nizkioke, bere buruari «Zer da zuberera, eta noizdanik?» galdetu zionean (Padilla 2017: 4): «Iraganari begiratzean, Zuberoako euskara ekialdean kokatu beharra dugu, Nafarroa Beherea —behintzat ekialdeko eskualdea—, Erronkari eta Zaraitzurekin batera; zenbaitetan, aldiz, eremu hertsia go batean, funtsean zuberu-erronkarierarena. Horrela hasi da ulertzen, eta ikuspegi diakroniko batetik mintzo baten edo bestearen ezaugarriak besteekin lotuz iraganeko hizkuntz zatiketen puzzlea pittinka osatzeko oinarriak ematen hasi da —Caminoren ekarpenek *state of the art* markatzen dute—. Ekialde horri lotzen bagatzaizkio, aldiz, Zuberoako euskara inguratzen duten mintzoen iragana ezezagunagoa da, berorrek baino askoz lekukotasun gutxiago duten heinean —Caminok artoski aztertuak (2008 & 2011)—. Horregatik guztiagatik, eta zuhurtziaz jokatu nahian, tesi honetan gaindi usuenik *Zuberoako euskara* deitura lehenetsiko dugu, eta ez *zuberera*» (Padilla 2017: 11).

3.2. Arabako euskara Araban (ere) hitz egiten zen/den dialektoa da

Arabako euskara aztertzea eta ezagutzera ematea Euskal Herriaren mapan bizkaierak, gipuzkerak eta goi-nafarrerak uzten duten hutsunean Arabako lurraldea ere euskalki baten koloreaz margotzea baino zeozer gehiago da: hizkuntzaren historia eta haren dialektalizazioa behar diren tresna teoriko eta metodologikoez aztertzea, alegia. Tresna horiek zein diren, nik baino lehenago eta ezagutza handiagoz azaldu dute bestek (ik. Camino 2008 eta 2009, eta Lakarra 2014 [2011], batez ere).²¹ Zilegi bekit, bada, lerro nagusi batzuk baino ez ezartzea, geroago etorriko denaren argigarri eta euskarri.

Coseriu-k (1959: 137, ap. Lakarra 1986: 673) bestek baino agian argiago ezarri zuen dialektoak ez direla *berez* existitzen, baizik eta ezaugarrien bidez definitzen direla: abstrakzioak dira, hizkuntzaren konplexutasun mugagabea trinkotzeko²² ikertzaileek eratzen dituztenak; hots, haren aldakortasun ikaragarria *azaltzeko*. Trinkotze horretan hiru urrats daudela esango nuke: deskribapena, sailkapena eta azalpena. Oinarritzakoa deskribapena da, jakina, bera gabe ezinezkoa bailitzateke aurrerago heltzea; azken helburua, berriz, azalpenak behar du izan.

Deskribapenetik azalpenerainoko tarteko urratsa sailkapena da, dialekтологиak begiko izan ohi dituen aldakortasunaren xehetasun amaiezinak trinkotu eta dialekto-eremuak ezaugarri zehatzen bidez definitu behar baititu. Zeregin gaitz honetan deskribapenak bidean ipintzen dizkion hamaika behaztopagarri gainditu behar ditu: isoglosek elkarrekin dialektoen arteko muga zehatzak markatu beharrean zein bere bidetik ibiltzeko joera, kasurako. Dena dela, dialekto sailkapenak errealtateari buruzko teoriak dira, ez egitateak, sarritan honela aurkeztuak eta jarraituak badira ere: dena delako errealtatea ulertzeko baliagarriak diren neurrian onartu eta erabiltzekoak, baina azalpen hobea lortuz gero uxatzekoak, beste edozein zientzia-alorretako teoriak bezalaxe.

Dialekto sailkapenak denbora ere ardatz dute, une jakin batean egindako nolabaiteko argazkiak baitira nahitaez: Bonaparterena 1860-1870 inguruko euskararena, Zuazorena egungoarena, etab.; hots, batetik bestera ez dago oinarri teoriko eta metodologikoen aldaketa bakarrik, baizik eta euskararen beraren aldaketa ere. Bestela esanda, *sinkronikoa* ez da *akronikoa*-ren sinonimoa, batzuetan horrela badirudi ere. Dialektoak ez dira *betidanik* existitzen, ez eta behin sortuz gero *betikoak* ere, baizik eta denboran zehar aldatuz joan diren isoglosek honela edo hala definiazten diguten garaikoak. Adibidez, XVI. mendean aditzoina edonon aurkitzen dugu Mauletik Bilboraino, baina gaur erabilera gehienetan ekialdeko euskararen baino ez dago. Beraz, XVII-XVIII. mendeetatik hona aditz perifrasiak [± aditzoina] isoglosa (*heldu*

²¹ Ikusi orain Zuloagak (2020: 9-107) egin duen dialektologia historikoko «tratatu», hemendik aurrera ezinutzizko bihurtu behar zaiguna.

²² Zientzia-teoriatik irtendako terminoak dira: ik. Wagensberg (1998).

gaitezen / hel gaitezen) dialekto-eremu bi definitzeko erabili genezake, demagun, baina ez XVI. mendean. Alderantziz, gaur *al* galde partikula erabili genezake gipuzkera definitzen duten berrikuntzen artean, Zuazok (1998c: 217) egin bezala, baina ezin XVI. mendean, orduan horrelakorik ez baitzegoen (Lakarra 2014 [2011]: 211).

Honek aukera ematen dio ikertzaileari behar beste dialekto definitzeko edo —denboraren aldagaia sartu dugunez gero, agian argiago— behar beste hizkuntza-egoera, teoriar mugagabeki, geografiaren zein iraupenaren aldetik zabalera batekoak eta bestekoak. Jakina, konplexutasun mugagabe horrek ez liguke ezertan ere lagunduko, eta honegatik proposamen trinkoak egin beharra; zein proposamen, eta azalpena hobeto ikusaraziko digutenak, hain zuzen. Hortik sortuak dira berehala aurkeztuko ditudan hiru hizkuntza-egoera, halako ziurtasun batez Arabatik hedatutakotzat jo ditzakegun berrikuntzek definitzen dituztenak. Izenak desanbiguatzeke asmo hutsaz, batari, zaharrenari, oraingoz mendebaleko «makrodialektoa» deituko diot (§ 3.2.1); tartekoari «arabera» (§ 3.2.2) eta berriena bitan banatuko dut: «Araba sartaldekoa» eta «Araba sortaldekoa» (§ 3.2.2.3). Izenak izen, izanak definitzen aurrerapausoren bat ematen ahaleginduko naiz hurrengo lerroetan.

3.2.1. Arabako euskara «makrodialekto» gisara

Arabako euskararen auziaz gogoeta egiten hasi ginenean, gehiago jakin eta bizkaieraren kontzeptua harea bezala itzurtzen zitzaigun eskuen artetik. Oraindik dauzkatz gogoan orduko ikasleen aurpegiak esan nienean, txantxetan-benetan, balitekeela bizkaiera Arabako euskararen zati bat baino ez izatea. Hortxe ari ginen —Lakarra irakaslearekin izandako hamaika hitz asperturen ondorioz, eta batez ere beraren eraginez— «makrodialekto» delakoaren adiera garatzen: lehenago ezagutzen ez genuen izaki berri bat, Mitxelenak aurreikusitako bezala euskararen dialektalizazioaren historiaren genekiena, ustez behin betiko ezarria, behin betiko aldarazi behar zuena.

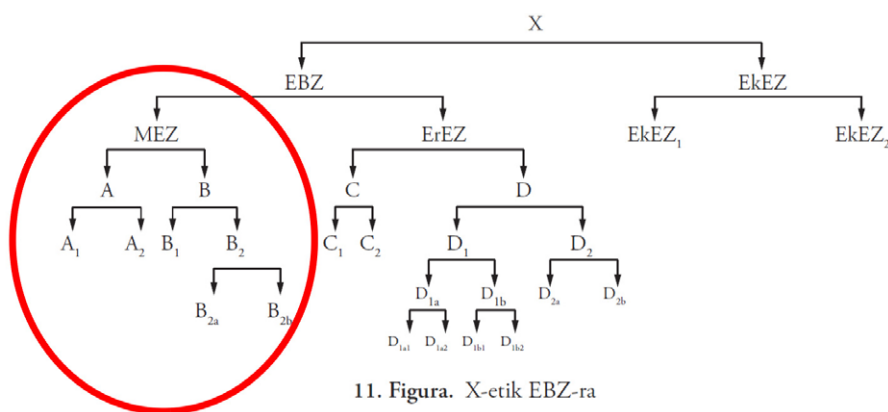
Bi berrikuntzarekin definitzen ari gara aspaldixkotik «makrodialekto» hura —orduan oraindik «Arabako euskara» deitzen genuena—: (1) $a + a > ea$ araua deklinabidean (*alaba* + *-a* > *alabea*), gainerako hizkera gehientsuen $a + a > a$ emaitzaren ordez (*alaba*);²³ eta (2) *egin* laguntzailea taiu ezberdinetako perifrasiatan (*ekarri egidazu*, *ekarri degizut*, etab.), gainerako **ezan*-ekin batera Euskara Arkaikoan.²⁴ Zergatik bi horiek, eta delako dialekto horren gutxieneko muga hedatuenean berri ematen digutelako.

²³ Deklinabidekoa bakarrik, Zuloagak (2020: § 4.4.4.3) bestelakoak (*direan*, *aterea*, etab.) alde batera uzteko eman argudioak bikainak direla iritzita.

²⁴ **Ezan* Euskara Arkaikoan orokorra bazen ere, susmoa dugu antzina nor-nork jokoa baino ez zuela eta *egin*-en berrikuntza hau ditransitiboetatik sartu zela, hain zuzen, nor-nori-nork saila aski dialektalizatua delako: mend. *egin* (*erosi degiogun*) vs. erdialdea **ezan* (*eros(i)*)

Beraz, Arabako euskara galduaren azterketak erakutsi zigun tradizionalki Bonaparteren bizkaierari egozten zitzaizkion ezaugarri bi horiek tradizionalki bizkaieraren barruan sartzen ziren lurraldeak (Araba, Bizkaia eta Deba ibarra) gainditu eta Urola, Goierri eta Burundan zehar hedatu zirela, baita —Salaberri Zaratiegiren lan apartari esker (1998: 52-53)— euskara aspaldixko galdu zuten Ameskoa eta Lana ibarretan ere gutxienez. Geografia horrek garbi adierazten zuen, bestalde, garai batean berrikuntzen gunea ez zegoela Bizkaian, Araban baizik, eta hemengo guneren batetik —Gasteiztik ziurrenera— ezker-eskuin eta ipar-hego zabaldu bide zirela, behingoan Bonaparterengandik Mitxelenarenganaino jakintzat ematen ziren eragin lektalen ulkerera goitik behera aldaturik.

Gaur egun ezaugarri horiek zituen eremuari «Arabako euskara» izena emango diogu? Uste dut guztiok ados gaudela ezetz. Orduan, «Mendebaleko euskara» deituko diogu, Zuazoren sailkapenari helduta? Euskalkiak *betierekoak* direlako ideia uxatu eta euskararen dialektalizazioa zatikatzetengabe baten ondorio dela aditzera eman nahi badugu, uste dut izen hori ere ez zaigula komeni, garbi bereizi behar genituzkeelako Zuazoren gaurko «mendebalekoa» eta behinolakoa. Honegatik-edo, Lakarra (2014 [2011]: 197) «Mendebaleko Euskara Zaharra» (MEZ) izena eman dio aspaldiko dialekto-eremu handi hari. Hona bere behin-behineko proposamenaren zuhaitzetako bat, ausartena agian, MEZ borobilaren barruan sarturik:

11. Figura. X-etik EBZ-ra

Iturria: Lakarra (2014 [2011]: 217).

2. irudia

«X» delako aitzin-hizkuntzaren dialektalizazioaren sailkapen saioa

*diezaio*gun) vs. hego-nafarrera **erazan* (cf. Elizalde 1609 *eros draçogun*; ik. Camino 2004: § 5.4.12). Ekialdeko **iron*-ekiko arazoa alde batera utziko dut, ez baitio Mendebaleko euskararen azalpenari ezer eransten testuinguru honetan. Hiru aditzen gramatikalizazioaren azalpen diakronikoaz, ik. Lakarra (2014 [2011]: 176-177).

Lakarraren proposamenaren xehetasunez dena dela, zuhaitzak erakusten digu MEZ Euskara Batu Zaharraren (EBZ) teoriaren barruan kokatu behar dugun hipotesia dela: hipotetikoki, EBZ-ren dialektalizazioaren ondorioz sortutako adar nagusietako bat.²⁵

Euskalki horren kronologiari dagokionez, Lakarrak (2014 [20011]: 183) argi utzi du euskararen barneko bilakabidean garai bat proposatzeko euskalariok ez dugula kanpoko historian horren azalpenen bila tematu beharrik, gure lana beste bat delako, ondo beharrezkoa: hizkuntza jorratzea. Halere, MEZ garai historiko batekin lotzekotan, baderitzat Arabako konderriaren hasierako mendeekin lotu beharko litzatekeela (VIII-IX. mendeak). Honetarako, baina, Arabako konderriaren izena ere desanbiguatu behar, zeren eta isoglosa haiek iradokitzen duten errealitate geografikorantz hurbiltzen baikaitu, zehazki gaurko Arabaz edo haren lurralde gehienaz ez ezik, gaurko Bizkaiaz eta Deba ibarraz ere bederen osatua zen batera.

Garai hartantxe kokatu du Petersonek (2009: 365-366) Arabatik heldu bide zen Demandako (Burgos, Errioxa eta Soria artean) euskararen testuinguru zaharrena. Historialari honi eskerrak deskubritu dezake euskalariak, lehendik ez baleki, musulmanak gaurko Hego Euskal Herriaren hegoaldeko lurretara heldu zirenean VIII. mendearen hasieran, mendebaleko agintariak (Kantabriako dukeak) aurre egitea erabaki zuela —eta galdu—, baina ekialdekoak (Casio duke legendazkoak) hitzarmena egin zuela haiekin. Banaketa honetatik datoz ondoko mendeetan Arabako konderriaren (geroago baita Gaztelako konderriaren) eta Banu-Qasitarren agintepeko lurren arteko mugak —eta tirabirak, jakina—, bai eta geroago Iruñeko erresumarekikoak ere.

VIII-X. mendeetan Arabak eta Gaztelak Asturiasko erreinuaren ekialdeko «marka» edo muga egiten omen zuten musulmanek etengabe egiten zituzten erasoen aurka.²⁶ X. mendean Fernán Gonzálezek bi konderriak batu zituen bere agintearen azpian (932). Ezaguna denez, XI. mendearen hasieratik Arabako konderria ekialderantz makurtuko da, eta gero berriz beste aldera, XIII. mendearen hasieran behin betiko Gaztelaren koroapean jarri arte.

Honen argitan, uste dut ñabardura gehiago erantsi behar zaizkiola Erdi Aroko euskararen dialektalizazioaz Zuazok baieztatutakoari, alegia, «[XI-XII. mendeetan] Nafarroako Erresuma hausteak euskalkien arteko aldeak zabaltzean eragin zuzena eduki zezakeela» (Zuazo 2012: 56; zabalago Zuazo 2010: 158-161). Ikusi berri dugunaren arabera, Erdi Aroko joan-etorriak kon-

²⁵ Uler bedi era orokor batean, ez mendebaleko adarraren lehentasunaren aldeko aldarri gisara, zeren eta ikerketa honen helmenetik atetiko gaia baita hori.

²⁶ Erlazio honen hasierako arrazioen bertsio baterako, *Crónica de Alfonso III* delakoarena, ik. Ruiz de la Peña (2018).

plexuagoak izan ziren eta, funtsean, Arabako konderriaren Nafarroako erreinuarekiko lotura batzuetan aditzera ematen dena baino denboran laburragoa. Esango nuke hizkuntza-ezaugarriek eurek argi eskatzen dutela mendebaleko batasun bat proposatzea —MEZ izenarekin bataiatua, hain zuzen—, Nafarroako erreinuaren erpina (XI. mendearen hasiera) baino lehenagokoa eta hartatik askea, Banu-Qasitarren denboran eta hauen aurka sortu bide zena, nik uste. Aldiz, lehen begiratu honetan ez dut sumatzen hizkuntza-ezaugarrietan oinarritutako mendebaleko batasun nabarmenik —diakronistak onar dezakeen bakarra— Nafarroako erreinuarekiko, lehenagoko batasun batek —Mitxelena EBZri legokiokeenak, alegia— azaldu ezin dezakeenik.

Garai historiko horrekin bat baletor eta ez baletor ere, Arabako euskararen auzi honek argitu du EBZtik hona Erdi Aroko tarte batez mendebaleko eremu zabal batean bizi ziren eragin lektal nagusiak. Arabako euskararen xerkak «Mendebaleko Euskara Zaharra» makrodialektoa eskaini digu, apika VIII-IX. mendeetan eratutakoa, zeinaren baitan gutxienez «deklinabideko $a + a > ea$ » eta «*egin* laguntzailea» berrikuntzak hedatu baitziren, Arabako lautadatik ziurrenena, gero eta garrantzizkoago bihurtuko zen Gasteizen ingurumarietatik.²⁷

Garrantzizkoa da azpimarratzea, behin honetaraz gero, MEZ ez dela euskalki bizi bat, ezta hila ere funtsean, baizik eta datuak azaldu nahian egin-dako *abstrakzio* bat. Ez dugu berez ezagutzen, ez baitugu lekukotasun zuzenik.²⁸ Orduan, nondik edo nola ezagutzen dugu? Galdera garrantzizkoa da erantzunak lagunduko digulako metodologia zehazten.

MEZ era batera bakarrik ezagutzen dugu: sei-zazpi mende geroagotik aurrerako hizkeretan utzi dituen aztarnen bidez. Hala bada, aintzat hartuko dugu dena delako testu bat edo lekukotasun bat MEZaren esparrukoa dela ondoko ezaugarrien konbinazioa duenean: (1) « $a + a > ea$ » eta (2) «*egin* laguntzailea» berrikuntzak. Nago arkaismo pare bat ere erantsi dakizkiekeela bi berrikuntza horiei:²⁹ (3) [diptongoa **edun*-en 3. pertsonetan] (*dau* edo *deu*)

²⁷ Neuk hemen denborarik, lekurik eta indarririk izan banu ahal nezakeena baino anitzez sakonago ikertu ditu Zuloagak MEZaren berrikuntza bi horiek, haien lekukotasunak, datazioa, sorlekuak, difusio-ereduak eta are testuinguru historikoa ere: ikus bitez beraren azterketa (2020: 504-533) eta ondorioak (*ib.* 675-683) hemen esaten denaren osagarri. Besteak beste, Gasteizen orduan izan zezakeen biztanle kopuruari baino garrantzizkoago deritza biztanleriaren banaketa geografikoari eta kokagunearen geostrategiari (*ib.* 507).

²⁸ Izatekotan, X edo XI. mendeko Donemiliagako glosak aipatu beharko, baina, oker ez banago, Banu Qasitarren lurretan kokatu beharko genuke Naiarako eskualdea. Edonola ere, sei hitzetako lekukotasun bat nork hartuko du aintzat, MEZaren ikerketaren hasiera honetan, ikaratu gabe?

²⁹ Arkaismoek dialektoen definizioan duten paperaz eta arriskuez hurbilketa orokor gomendagarri bat egin du Zuloagak (2020: 40-43).

vs. gainerakoen monoptongazioa (*du*);³⁰ eta (4) *-rean* ablatiboa vs. *-(r)ik* orokorra.³¹

Orain artean esan ditugunek ondorio gehiago dituzte. MEZ berreraikitzeke dugun corpusaren izaerak ez digu uzten garbi erabakitzen hizkera bat noiztik dagoen esparru horretan: IX. mendetik ez dira denak egongo, noski, baina noiz arte eduki zuen MEZak hizkerak bereganatzeko indarra? Honetaz zerbait esango dugu hurrengo atalean (§ 3.2.2).

Alderantziz, corpusak baditu zantzu batzuk MEZaren eragin-esparrua jakintzat eman ohi duguna baino are zabalagoa izan zela noizbait, zeren eta, zerrendatu ditugun ezaugarri guztiak izan ez arren, horietako batzuk behintzat topatuz geroz hizkera batean, erabaki beharko dugu MEZaren eraginpean egon izan dela noizbait, dena delako hizkera hori geroago ziurrenik beste eragin lektal batek indar gehiagoz erakarri badu ere. Bada, irizpide honi jarraiki MEZaren mugak Gipuzkoan Tolosalderaino zabaldu behar ditugu. Izan ere, Irazusta Hernialdeko erretore alkizarraren dotrinan (1739) *egin* laguntzailea dago ditransitiboetan; halaber, **edun*-en 3. pertsonetan *du* izan arren (eta *zuan/zuen* lehenaldian), diptongoaren arkaismoa gorde du atzizkidun formetan (*deban*). Ez da agian asko lehen begiratuan, baina gogoan har bedi XVIII. mendean gaudela, MEZaren sasotik arras urrun.³²

Mende pasa lehenago, gainera, *egin* laguntzailea eta *-rean* ablatiboa ditugu 1619ko Elduaingo ziri-bertsoetan (Mitxelena 1964: § 3.1.25):³³ *jan eguic* (44) eta *escuren* (22).³⁴ Bertso hauen hizkuntza Elduainen kokatze-

³⁰ Jakina, pluralekoetan ere diptongoa dago alde batean eta monoptongazioa bestean: *daude*, *daue* > *dabe* eta *deue* > *debe* vs. *due* (> *Z die*) eta *dute*.

³¹ *-rean* ablatiboa ez dago garbi MEZaren berrikuntzatat ez ote genukeen hartu behar, Mitxelenak (1977b: 119-120; ik. Lakarra 1986: 646 ere) bildu lekukotasunetatik bi baino ez baitira hortik kanpokoak: *ondoren* (GN) eta *gaineandu* (Leizarraga) > *gaiendu* (GN), *gallendu* (G). Hasteko, nabarmena da lexikalizazioak ez direla atzizkiaren erabilera emankorrekarekin hertsiki alderagarriak, baina aintzat hartuko bagenitu ere, ez dut uste MEZaren eremutik ateratzeko aski direnik. Baderitzat *ondoren* hego-nafarrerara (Lizarraga Elkanokoa) Larramendiren hiztegiaren edota larramenditar eraginkorrenen erabileraren eraginez (Mendibururena, esanguratsuki) heldu zatekeela (ik. *OEH*, s.v.), ez bestela. *Gaineandu*, aldiz, uste dut bere formagatik kanporatu beharra dela auzi honetatik, aski garbia baita dardarkaria berezkoa dela (**-re-an*). Ulibarrrik (2015: 159-160) *-ren bat* egitura (*libururen bat*) *-rean bat*-etik datorrela erakutsi izanak ez du kontua gehiagi aldatu, hau ere funtsean mendealde zabalekoa baita: «meridional (aunque algo menos usado por los navarros)» dio *OEH*-k, behintzat (s.v. *bat*, 3. adieran).

³² Tolosaldean noizbait *deu* 'du' erabili zelako aukeraren aldeko datu gehiago bildu ditu Caminok (2019: § 4.9.4), bai eta Gipuzkoako erdialdea eragin duten mendealeko bi ezaugarri gehiago: **edin*-en adizkien asimilazioa (*dadi*- > *didi*-, *bedi* > *bidi*) eta *aec* erakuslea.

³³ Elduaingoak direla, eta ez Tolosakoak, *Monumenta Linguae Vasconum* ikerketa taldekide batek deskubritu du eta aurki emango ditu argitara, *Euskal Testu Zaharren Bilduma Berria* egitasmoaren barnean.

³⁴ Mitxelenak jadanik seinalatu zuen *paseaetan* (11) aditz-izenaren «mendealekotasuna» bere edizioan. MEZ defini lezaketen ezaugarrietako bat izan arren (ik. § 3.2.2.2), hemen ez dugu aintzat hartu, datu gutxiagor argitasun gehiago lortuko genukeelakoan.

koa balitz, Oria ibaiaren ekialdeko ertzean geundeke honezkero. Zer pentsatua ematen du, itxuraz Oria ibaia zatekeelako Gipuzkoa izango denaren ardatza, XI. mendean behintzat, Iruñeko erreinuaren azpian zegoelarik (cf. Barrena 1989).

Tolosaldea hartu eta are Oria bera ere zeharkatu dugunez gero, zilegi bekit gehiago ausartzea, bi kontu gehiagorekin. Lehendabizikoa: uste dut Isastiren atsoitzen lekukotasunaren balioa berrikusi beharra dagoela: *guichi* (12) eta *bear* ‘lan’ adieran (14, 15) agertzeaz gain, besteak beste, esango nuke *lar* ‘gehiegi’-ren ordeztzeaz ‘zarza’ (hots, laharra) gaizki ulertuta dagoela (*Gauza zarrara, bera lar* «La cosa vieja ella misma es zarza (que tira)» 37), baita beharbada *abadea* «abad» ere, ‘apaiza’ ulertzekoak diruditen testuinguruetan (30, 60); *urre gorri* «oro rojo» (36) hitzez hitz itzuli da, berebat. Badirudi hiztunek errefrauok buruz ikasi eta buruz esan bai, baina jadanik zuzen ulertzeko gauza ez ziren seinaleak direla.

Reguerok (2017 eta orain 2019), Bonaparteren irizpideari jarraiki, Isastiren testuak goi-nafarreraren corpusean sartu ditu. Erabakia zuzena iruditzen zait, jakina, baina zer diren gauzak, bertan den MEZeko berrikuntza baten adibide ziurrena,³⁵ Mitxelena-ren edizioa *lotsea* (52), ezabatua da bere ediziotik (Reguero 2017: 251), *lotsa* bihurturik, oharrean aipatu gabe (oharkabea, beraz?). Kontua berez zaila da, berak adierazi bezalaxe (*ib.* 241), liburua kopiarik kopia ibilia izanik edizio kritikorik ez delako orain artean egin. Nolanahi ere, errefrauaren puntuak berak erakusten digu *lotsea* zuzena dela (*Illunbeco jostea, arguitaco lotsea*). Horiek horrela, zilegi ote da hori etorki ezberdinetako errefrauak bildu izanari egozte? Printzipioz baietz erantzun behar, noski, baina ez ezinbestean: ulerpen arazoak Isastirenak berarenak balira ere, *gichi burnia*-ren atsoititz berean agertzen da, eta *abadea* hasierako *z*-dun *ceguenac* eta *nolaco*-ren alboan. Hortaz, ezin baieztatu daiteke Lezoko euskara antzina MEZaren eraginpean egon zenik, baina ezta aukera besterik gabe baztertu ere. Bonaparteren Gipuzkoako goi-nafarrera ere ez baita *betidani-koa* izango...

Amaitzeko, bigarren kontua. Elduaingo bertsoen 1619ko datatik atzera goazen heinean, aitortu behar genuke aipatzen ari garen ezaugarriei dagozkien isoglosen mugez ez dakigula ezer, ditugun lekukotasun apurrek dioskutena baino. *Miserere*-a datokit burura, aurkezten dituen mendealeko eta gipuzkerazko ezaugarrien konbinazioagatik intuitiboki —zuhurki, dudarik ez— sartaldeko gipuzkeran (Urolan?) kokatutzat eman izan dena (Mounole & Lakarra 2018: 418). Ikusiak ikusirik, nago ez ote diren haren kokapen-aukerak zertxobait zabaldu behar.

³⁵ Bai baitira *ezconcea* eta *vicitzea* betiere anbiguoak ere elkarrekin (5).

3.2.2. Arabako euskara geroko dialekto gisa (edo «arabera»)

Aurreko atalean ezarri dugu, hipotesi modura, MEZ delako dialekto-eremuak VIII-IX. mendeetan eratua datekeela. Mende urrun haietatik eta gaur arte MEZaren lehengo lurraldean hizkuntza zuzenean eragin duten ehundaka gertakari izan dira, dela kanpoko historiari dagokionez (egoera soziolinguistiko eta politiko-administratiboaren bilakaera), edo dela barnekoari dagokionez (hizkuntza-aldaketarako etengabeko joera). Iradoki dugu, adibidez, Isastiren hizkuntzan guk azpimarratu ditugun mendebaleko ezaugarriek —Lezoakoak balira— baino Nafarroa aldetik etorritako haizeek dudarik gabe azterna sakon eta ugariagoak utziak direla, beranduagoko garai luze batean zehar ziurrenera. Ziurtasun gehiagoz baieztatzeko dezakegu hori Gipuzkoaren gune garrantzizkoenetatik, Tolosatik beharbada,³⁶ sortu edo hedatutakoek Elduaingo bertsoetan zein Irazustaren dotrinan utzitakoez, betiere sei-zortzi mendeko tarte batez ari garela gogoan izanik.

Oro har, bada, MEZ zatikatu egin zela nabarmena da: XVI. mendeko testuei edo XXI. mendeko hizkerei begiratzea baino ez dugu; baina, nola zatikatu zen?

Erantzunaren zati handi bat araberan dago, noski. Honetarako argi daukat ezinbestekoa dela Arabako mugak gainditzea, baina oraindik lan handia dago egiteko honen zehaztapenean. Hurbilketa huts gisara uler bitez, beraz, hemen esango direnak. Sartaldean Arabak bi bide nagusi ditu Bizkaian sartzeko, oker ez banago: Bilborekin eta kostaldearekin lotzen duen Urduñakoa eta Durangorekin lotzen duen Urkiolako portuarena; beraz, ematen du bi norabide horietan begiratu beharko litzatekeela, hizkuntza kontuetan agian gehiago Urduñakoan bestean baino. Sortaldean Aldaik (2012: 109) beste asmo batekin izan zuen intuizio interesgarri bat moldatuko dut nire oraingo jardun honetara, alegia, badirela bi zirkulu Gasteiztik abiatzen diren berrikuntzen eremuak irudikatu nahi izanez gero: handiena Itziar-Deba, Azpeitia, Goierri, Burunda, Ameskoa eta Lanaraino hedatuko litzateke, eta bestea Eibar, Soraluze-Placencia, Antzuola eta Oñatiraino. Aztertu beharko da, bada, zirkulu bakoitza zein garairi dagokion.

Esandakoak gogoan, hauek dira gure hurrengo egitekoak: (1) adibide gutxi batzuen bidez Arabako testu-corpusak ematen diguna eta ematen ez diguna erakutsi (§ 3.2.2.1); (2) araberaren bilakaeraren hipotesi bat proposatu, corpusak definitzen dituen bi garaien inguruan bilbatua (§ 3.2.2.2); eta, ho-

³⁶ Tolosaldeaz ari bagara, jakina. Gipuzkeraren eremuaz arituko bagina, Zuazok (2007) «Iruñea itsasoarekin lotzen duen bide bazterretan» sortu ziren hirigune esanguratsuak hartu zituen aintzat lehen unean, hots, Tolosa, Villabona, Andoain, Hernani eta Donostia. Gerora Beterriarantz makurtu da (ik., adibidez, 2010: 191-192). Erdi Arorako egiantzekoagoa iruditzen zait lehenengo aukera, baina hizkuntza-datuekin frogatu behar, jakina.

nen barruan, (3) zirriboratu araberearen geroko zatikatzea, hots, «geroko arabera» deitu ditudanak (§ 3.2.3).

3.2.2.1. Araberearen ezaugarritatzeaz

Mitxelenaren aurkikuntzaren lehenengo ondorioa eta behinena kokatu gabeko testuak kokatzeko argudioak eskaintzea izan zen. Gorago aipatu ditugu ildo honetatik egin diren lan garrantzizkoenak (§ 2), halako lan orokor bat egin ez bada ere oraindik. Zilegi bekit hemen esperimentutxo bat egitea, bada, arabera dialektotzat hartzeko Arabako testu-corpusak ematen dizkigun argudioak eta betetzen ez dituen hutsuneak azalerazteko asmoz.

Jadanik aipatu dugu araberean —ez nahitaez Araban— kokatu ziren lehenengo testuetako bat Portalena izan zela, hizkuntza-ezaugarrien konbinazio bereziagatik —Lakarraren definizioa da—: izan ere, Bonaparteren zein Zua-zoren sailkapenen sinkronietan euskalki ezberdinetan kokatuko liratekeen ezaugarriak agertzen ditu elkarrekin, Mitxelenak testua ezagutu zuenetik (1964: § 3.1.21) ikusi bezala.

Hala bada, araberearen barnean kokatua izateko, lehenik eta behin, MEZaren ondorengo hizkera batekoa izan behar du testuak. Portalen testu laburrak³⁷ behar lituzkeen lau ezaugarrietatik hiru lekukotzen ditu: *a + a > ea* (*aytea* 29, *propheteac* 35, etab.), *egin* laguntzailea (*eguin eguiçu* 3, *jan eguiçu* 39) eta diptongoa **edun*-en 3. pertsonetan (*deu* 11, *deue* 41). *-rean* ablatiboa ez dakigu Portalen gramatikan zegoenetz (edo *-ren*; cf. Elduaingo bertsoak eta Landucci), adibide bakarra izan eta *-rica*-rena delako (*Pobreça-rica* 67).

Bigarrenik, mendebalde murrizagoko berrikuntzak izan behar ditu, hala nola *-z* pluralgilea adizkiaren amaieran (*digus* 55). Arkaismoak dira, ordea, *eroan* (70; ik. Mitxelen 1982: 407) eta *-e* pluralgilea ergatiboaren marka gisa (*daroela* 69), erdialdeko *eraman* eta *-te* berrikuntzek oraindik estali ez dituzten alboko bi eremuetan, hala mendebaleko nola ekialdekoan, gordeak.

Hirugarrenik, mendebalde zabal zein murrizteko ezaugarriengatik ere, Bonaparteren bizkaierarekin bateraezinak direnak izan behar ditu: sail honetakoak dira *egondu* (37; vs. 49 *egon*) gisako partizipioak, erdialdeko eremu murrizt batekoak, ziurrenik Nafarroa Garaian sortuak eta, 1745 ondoko dokumentazioaren arabera, Beterrin ere bederen errotuak (ikus *OEH*, s.vv. *egon* eta *izan*).

Erdialde zabalago batekoa da Portalek ugari erabili zuen *-(r)ika* arkaismoa —bai izenari atxikia, partitiboan (*guiçonica* 51) zein ablatiboan (*Po-*

³⁷ Zortzi silabako 80 bertso-lerro baino ez dira; prosaz ipinita hogei lerro, tamaina estandar batean (Times New Roman 12 puntukoa).

breçarica 67), bai izenondoari adizlaguna osatzeko (*Alegrerica* 57), bai partizipioari (*jancirica* 61)—, Euskara Arkaikoan itxuraz Gipuzkoatik Garaziraino heltzen zen erdialdeko zerrenda zabal batean gordea.³⁸ Arabako corpusean Lazarragak ere badauka hiru aldiz (*-rik*-ekin batera), horietatik bitan Sasiolarenean (Mounole 2019: § 3.3.3); Landuccik, aldiz, *-(r)ik* baizik ez, baina aintzat har genezake B eskuaren *-tika* (*lecutica lecura*; ik. Zuazo 1989: 27). Gainerako lekukotasunetan ez egoteak ez gaitu harritu behar, denborarekin arkaismoa galdu bide zelako, gainerako euskal herri guztietan bezala.

Hirugarren talde honetan sar liteke, nondik begiratzen zaion, 1610ean inesiboan *a + a > a* berrikuntza ere (*ariman* 3; vs. *-aan* arkaikoa). Garai arkaikoan Araban zehar mendebaldearaino (Betolatza) heldu da, eta erdialdean Landuccik ere badauka, baina Lazarragak bietako formak ditu. Ezaugarri honen eremu gordetzaila Bizkaiko sortalde delatzen du (Mounole & Lakarra 2018: 415).³⁹

Azkenik, Portalen testua Bizkaitik urrutitxo kokatzen du ditransitiboetan **nin* egoteak ere (*digus* 55), Euskara Arkaikoan han behin bakarrik lekukotua baita (RS 25 *dic*; cf. Mounole & Lakarra 2018: 431).⁴⁰

Erdialdeko ezaugarria barik, «hegoaldekoa» litzateke **edun*-en 1. eta 2. pertsonetako *e* monoptongazioa (*deçu* 7), gipuzkerarekin lotu ohi den arren, Arabaraino hedatu behar duguna: Betolatzaren *sinistetan det* bakarrik izango bagenu, hamaika *dot*, *dozu*, *dogu*-ren aldean, duda egin genezake; baina Lazarragak, bere testuan ere *o* monoptongazioaren adibideak ugariago izan arren, baditu *e*-dunak ere (gehienak Sasiolarenean, baina ez guztiak), diptongodun *deut*, *deuk* erakoekin batera (Mounole 2019: § 4.2.6).

Nahikoa ote da ezaugarri konbinazio hori Portal zehazki nongoa zen esateko? Ez, jakina ezetz, salbu eta bere erdialdeko ezaugarriek mendebaleko eremuaren sortaldean kokatzen dutela. Gehiago zehaztu daiteke? Ezer gutxi gehiago, nik uste, corpusaren izaera aipatzerakoan agertu zaizkigun bi arrazoi nagusigatik: (1) testua laburra izanik ezaugarri gutxiren berri ema-

³⁸ *Miserere*-an adibide bat dago (*bacarrica* 16). Adibide bakarra dago, halaber, Etxepareren liburu osoan: *Yxilica* (III, 5); cf. *-tika*-ren adibide bakarra ere: *Cerutica* (III, 48). Azken honetaz ikus Mounole & Lakarra (2018: 426). Gipuzkoatik Garazirainoko eremuan gorde zela proposatu dut gaurko *-rikan*-en forman oinarritua. Behinola *-(r)ika* atzizki orokorrak bi ondorio izan ditu: *-(r)ik* eta *-(r)ikan*; suposatu dut, bada, azken honek gorde duela *-rika*-ren Euskara Arkaikoko lurraldearen zati handisko bat: Zuazok (1998c: 198) erdialdeko eremu zabal batean kokatu du, hain zuzen, antza denez Nafarroa Garaiko ipar-mendebalean gune nagusia duen batean, intuitiboki Portalen testua kokatuko genukeen eremutik ez urrun, bidenabar esanda.

³⁹ Horrek iradokitzen du berrikuntzak bi sorgune izan dituela gutxienez: bata ekialdean (Nafarroan?) eta bestea mendebalean (Bizkaiko sartaldean?), bien bitartean isla modura Bizkaiko sortaldeko eremua utzirik.

⁴⁰ Beste kontu bat da ea **nin* mendebalde osoan izan zenetz, eta honetan badirudi ados gaudela guztiok (cf. Mounole & Lakarra *ibid.*), nahiz garai historikoan Bizkaian ziurtzat emateko modukorik bakar bat ere ez egon, Zuloagak (2020: 493, 401. oh.) zuzen seinalatu duenez.

ten digulako; (2) ez dagoelako ekialdeko araberaren aingura-testurik batere XVI. mendean, ez eta hurrengo 170-180 urteetan ere.

1619ko Sevillako poesia da, dudarik gabe, hizkuntzaren aldetik hurbilen dagoen testua. Alderik deigarriena Sevillako *-(r)ik* vs. Portal *-(r)ika* dateke. Hori gorabehera, data bertsua izanik, lekua ezin daiteke urrutikoa izan, baina Sevillakoa ere kokatu gabe dago, ezaguna denez.⁴¹ Ikus dezagun testuok laburrak izateagatik, besteak beste, konparaziorako ematen diguten tarte laburra, alboan kontraste gisa Lazarraga dutela:⁴²

	Portal	Sevilla	Lazarraga
<i>a + a > ea</i>	bai	bai	bai
<i>egin</i> laguntzailea	bai	—	bai
diptongoa * <i>edun</i> -en 3p-n	bai	bai	bai
<i>-rean</i> ablatiboa	—	—	bai
<i>-z</i> pluralgilea	bai	bai	bai
<i>-kin</i> sozietiboa	bai	bai	ez/bai
<i>eroan</i>	bai	—	bai
<i>-e</i> (3p-erg)	bai	bai	ez/bai
<i>egondu</i> erako partizipioak	bai	bai	ez
<i>-(r)ika</i>	bai	ez	bai
<i>a + a > a</i> ines. edo abs. pl.	bai	ez/bai	ez/bai
* <i>nin</i>	bai	bai	bai
<i>-tze</i> aditzizena	bai	bai	ez/bai
ABSarekiko komunztadurarik ez (salbu * <i>edun</i> -en: ik. 40. oh.)	—	bai	bai

Aski izan bedi ezaugarri zerrenda hau erakutsi nahi nukeena erakusteko, testuon azterketa agortu gabe bada ere. Hamalau ezaugarritatik bederatzi-tan bat datoz (%64), baina ablatiboko batetortze negatiboak ez du indar bera, gorago azaldu dugunagatik; batean ez datoz bat, batean hala-hola (%21) eta

⁴¹ Sevillako poesiaz haxe diosku Ulibarrik (2011a: 379): «...ezaugarri hauek guztiak elkarrekin Arabako sortaldean bakarrik aurki ditzakegu, testu hau baino berankorragoak diren Garzia de Albenizen eta Gamizen testuetan eta kokaturik ez dauden baina arabartzat jotzen diren Portalen eta Iturberen poemetan, zehazki. Hala ere, daturik ezean ez dakigu XVII. mendean ekialdeko hizkera hau noraino heltzen zen: baliteke Araba ekialdekoa izatea, baina baita Nafarroakoa ere».

⁴² Hamalau ezaugarritatik zazpitan osoki eta lautan erdizka (hau da, Portalena ez ezik, beste aukera ere badauka) dator bat Lazarraga Portalekin (%78). Hirutan ez datoz bat: *egondu* erako partizipioetan, *-rean* arkaismoan eta absolutibo pluralarekiko komunztaduran. Lehenengoan kontrasteak Portal erdialderagokoa dela erakusten du, erdizkako ezaugarri gehienetan bezala: Lazarragak *-gaz* ugariago du *-kin* baino (Mounole 2019: § 3.3.10) eta *-tze*-rekin batera besterik ere, guztiz mendebaldeko *-eta*. Denean, baina batez ere beste bietan Portalen testuaren laburrak gure kontra jotzen du agian; egia da, dena dela, Portalek aukera bat izango eta *digus* (55) argi bat daukala. Ez du balio bera *ditu* (43) adizkiak, geroagoko berrikuntza baita, Zuazoren datuetatik (1998a: 161 eta 184) ondoriozta daitekeenaren arabera.

hiru ezaugarritan bietako batean ez dago konparatzeko aukerarik (%21). Inesiboan biek dute *-a + -an > -an*: hala Portalek (*ariman* 3, *sillan* 59) nola Sevillakoak (*Banderan* 73, *curuçan* 79, *Guerran* 81), baina absolutiboan honek *-aak* dauka (*armaaq* 77, *armahaq* 55) eta Portalek adibiderik ez: ezin jakin zer jarriko zukeen. Hauek dira testu-corpus eskasaren emaitza urriak.⁴³

Aurreko adibideak beste zerbait erakusten digu: ezaugarriak tentuz baino ezin direla +/- erara taula batean kokatu, polimorfismoa arrunta delako dialekto, barietate zein norberaren idiolektoan.⁴⁴ Bi irakatsiak zein baino zein garrantzizkoagoak direnez, beste adibide bat emango dut. Portal, Sevilla eta Iturbe elkarrekin konparatuz gero, Portal eta Sevilla elkarrekin doazke sozietiboan, biek ala biek *-kin* dutelako (Portalek *Erregarro ascorequin* 19, *penarequin* 75; Sevillakoak *ilobaequin* 11, *onarequin* 15, *leguearequin* 19, *punta sorrotsarequin* 59), eta Iturbek, aldiz, hala *-gaz* (*zugaz* 43) nola *-kin* (*Orrequin* 89, 93). Alabaina, honen adibideak ez dira nolanahikoak, baizik eta fosilduek izaten diren testuinguruetakoak: erakusleak eta izenordainak. Honek esan nahi du ez dakigula ziur emankorki zein erabiltzen zuen, hots, ea *penarekin* ala *penagaz* zioen;⁴⁵ eta, alderantziz, Portal eta Sevillako adibideetan argi dago *-kin* dela emankorra, baina honek ezin du baztertu bien euskaran edo bietako batean *-gaz* erakusle-izenordainetan fosildurik egotea, baldin eta eremu hartan atzeraka balebil, gaurko Deba ibarrean dabilen antzera (cf. Zuazo 2006: 75).

Geure buruari galde diezaiokegu, corpus zaharraren ekarpena hain eskasa izanik, ea osatze aldera Portalen hizkuntza konparatu ote daitekeen gero eta batez ere gaurko hizkerekin. Erantzuna baiezkua da, noski, baldintza batzuekin. Besteren artean, isoglosen mugak denborarekin aldatuz doazela eta, beraz, gure hurbilketak *cum mica salis* hartuak izan behar direla gogoan izan behar; halaber, garai guztietako lekukotasunek ez dutela fidagarritasun maila bera dialektologiaren ikuspegitik. Baliteke Portal Debabarrenakoa izatea, beraz, horrelako lekukotasunak ere baliatuz Aldaik (2012) proposatu bezala? Bai, teorian.⁴⁶ Izan ere, berehala defendatuko dut Debagoiena behintzat araberaren partetzat hartu behar dela. Alabaina, ezin da izan, nire iritzian, ho-

⁴³ Jakina, emaitzak urriak dira, baina sendoak: aukerarik ematen ez dutenak alde batera utzita, batetortze positiboek %64tik %81era igotzen dute.

⁴⁴ Norberaren idiolektoan ere badaude polimorfismoak, dela erregistro ezberdinak baliatzen dakigulako, dela —eta hau hizkuntza osoari dagokio lehen lekuan— berrikuntzak hizkuntza-forma guztiak oraindik harrapatu ez dituelako, alegia, berrikuntzak ez direlako erabilera esparru osoan behingoa sartzten, mailaz maila baizik, gure bi adibideetan bezalaxe.

⁴⁵ Barkatuko ahal zait sinplifikazioa. *Penearekin* eta *peneagaz* formak ere lehiari sartuko liriteke, noski, baina Iturbek absolutiboak baino ez dituenek (*famea* 1, etab.), ez dakigu Portalek bezala *-ea* ablatiboa vs. *-are(n)* genitiboa eta honen eratorriak (*arimarençat* 21, *penarequin* 75) banaketa egingo lukeen ala ez.

⁴⁶ Dena dela, ikerketa sakonik egin gabe bada ere, Sasiolarekin aurkitu ditugun bi batetortzeak ez dira nahiko horrelakorik baieztatzeko: bat arkaismoa da (*-rika*) eta bestea geografikoki zehazgabea (*de-* monoptongazioa **edun*-en formetan).

nek esan nahi balu *egondu* eta *izandu* Deba, Mutriku edota Elgoibarren zeudela 1610ean (cf. Aldai 2012: 100), oraindik ere 1739an Hernialdean ere ez bazegoen (Irazustaren dotrina; cf. Lakarra 1984, s.v. *egon*), esate baterako. Horrelako formak, Aldaik berak ikusi duenez, 1745etik aurrera hedatu ziren doi bat Beterritik kanpora Larramendi eta larramenditarren eraginez (cf. *OEH*, s.vv.), hots, literatur hizkuntza sortu berriaren eraginez.

Laburbilduta, Portalen euskara nongoa den zehatzago jakin nahiko bagenu ere, une honetan ez dago gure eskumenean. Alabaina, ezaugarrien konbinazio bereziak zilegi egiten du, hipotesi modura bada ere, Portal araberaren dialekto-eremuaren barnean kokatzea, MEZaren zatikatzearen ondorioz sortutako eremu lektal nagusietako batean, ezagunago direnetatik —B, G eta GNtik— ezberdina eta dinamika propioak dituen⁴⁷ Mitxelenak hasieratik ikusi bezala. Horiek horrela, Portal Debabarrenakoa, Eginokoa, Olatzagutiakoa edo Lanakoa zela deskubrituko balitz artxiburen batean, orduan esan beharko genuke dena delako herri hartan 1610ean araberez hitz egiten zela.

3.2.2.2. Araberaren dialekto-eremuaren bilakaera

Araberaren corpora deskribatzerakoan (§ 2) ikusi dugu lekukotasunek bi garai ezberdin markatzen dituztela, «Arabera Arkaikoa» (XVI-XVII) eta «Arabera Modernoa» (XVIII-XIX), euren banaketa denboran zehar asimetrikoa delako; era berean, aurreratu dugu asimetrikoa dela baita geografian zehar ere, ondoko irudiak aditzera ematen duenez:

	sartalde	erdialdea	sortalde
arkaikoa			
moderno			

3. irudia

Arabako euskararen corpusaren asimetria

Honi erreparatzeak badu interesik Arabako euskararen kanpoko historiarentzat ere, zeren lotu baititzakegu corpusaren datu hauek Arabako euskararen historiaz dakigunarekin, honi buruzko teoria sendoxeago bat ezartzearen. Hauxe da hurrengo lerroen asmoa, hemen proposatutakoa testuetatik eta dialektologia-bilketa modernoetatik ateratako datuekin noizbait norbaitek sendoago bihurtuko duelako esperoan.

⁴⁷ Esan gabe doa, dena den, berehala zehaztuko ditugun geografia eta kronologia parametroen barnean hiru hauek ere berriz definitu beharra dutela (esan nahi baita, Bonapartez eta Zuazoz bestela, beharrik balego), Regueroren (2017) lanaren ondoren B eta G batik bat.

Hasteko, esango nuke hizkuntza-ezaugarriek argi erakusten dutela —geroago aztertuko ditugu horietako batzuk— MEZ zatitu ondoko mendeetan ere Arabako gunee berritzaileak, Gasteizek ziurrenera, zeresana izan zuela men-debaleko eremu zabaltxo baten euskararen bilakabidean, bertako euskarak sendo iraun zuen bitartean halako batasun bat gordetzeko moduan. Tarte honi deituko nioke nik «arabera».

MEZaren zatikatze nagusiak beste gunee garrantzizko batzuk agertu edo berragertu ahala eratuko da: Iruñea ekialdean, Bilbo sartaldean eta ziurrenera Tolosa Gipuzkoako sartalde eta hegoalderako, besteak beste. Arabera, beraz, MEZaren gainerako oinordekoetatik bi aldetatik bereiziko da, ohi denez: batetik, Gasteiztik sortuko diren hurrengo berrikuntzengatik; bestetik, inguruko eremu lektal horietan hedatuko diren berrikuntzak oro har ez partekatzeagatik.

Baderitzat Gasteizek Bizkaian galdu zuela lehenago indarra Gipuzkoan baino, eta hau batez ere igartzen da Debagoienean, non Arabako euskararekiko batetortze deigarrienak ditugun. Arrazoi historiko anitz aipa daitezke horren alde.⁴⁸ Adibidez, *-keta* atzizki orokorra sortalde honetan bakarrik erabiltzen da aditz-izenaren funtzio gramatikalka betetzeko, alegia, perifrasetan aspektu burutugabea markatzeko (*sinisketan dot*), etorki berekoa den *-eta* (*sinisetan dot*) baino eremu askoz txikiagoan. Bi berrikuntzak badirudi Gasteiztik abiatuta hedatu zirela (Urgell 2006: 945), baina ondorio geografikoak ez dira berak, data ezberdinetan hedatu bide zirelako: *-eta*-k ia MEZaren eremu osoa estaltzen du, antzinakoa den seinale; aldiz, *-keta* ez da hain urrun heldu: Debagoieneko bereizgarritzat dauka Zuazok (2006: 156); cf. Aramaion Ormaetxea ere (2006: 278-279): *amorraketan*, *sorketan*, *lagunketan*, etab. Alabaina, historiaren ikuspegitik, berrikuntza hau ez da Debagoieneko bereizgarri (bakarrik), baizik eta hango euskara Arabako erdialdeko lekukotasun arkaikoeekin (Landucci, Lazarraga) zuzenean lotu eta noizbait dialekto-eremu beraren parte izan zirela dioskuten froga garbienetako bat.

Hori ikusirik, haxe proposatuko dut: Laudio, Legutio eta Aramaioz gainera, nolabait esanda, Leintz ibarra (gaurko Aretxabaleta, Arrasate, Eskoriatza eta Leintz Gatzaga udalerriak) eta, oro har, Debagoiena (gehitu bekie aurrekoei Bergara, Antzuola, Elgeta eta batez ere Oñati agian) —gehi Goierrri batzuetan— araberearen azken gordelekuak direla eta, beraz, hantxe bilatu behar direla araberearen definiziorako argudioak, ez bakarrik Arabako lurraldeak mugatzen duen corpus eskas bateko testuetan. Bertako testuak eta datu dialektalak, beraz, ezinbestekoak dira araberearen azterketan, ahal den guztian Arabera Arkaikoko corpusarekin erkatuta, behinola isoglosek izan zuten hedadura noizbait ulertuko badugu.

⁴⁸ Bikain laburbildu ditu Zuazok (2006: 152-153). Berak esandakoari erantsi bekio Deba ibarrean barrenako bidea baino, Deba ibaia bera izan dela Gaztelatik itsasorainoko garraibide garrantzizkoa XIV-XVIII. mendeen artean (Aldabaldetrecu 1996: 73). Mendiez alde bietako biztanleen arteko lotura estuak ere aipatu behar, handiki familiek jabetzak bi aldeetan izateaz gain (gogoratu, adibidez, Lazarragarrek Oñatin zutela oinetxea).

Noiz arte hori? Nire iritzian, XVI. mendearen bukaera arte gehienez ere, zeren eta Arabera Arkaikoko lekukotasunek argi erakusten baitute Lautadako euskara indartsua zela oraindik (Lazarraga), eta apika Gasteizko bertakoa ere bai neurri bateraino (Landucci). Gasteiz hiri aberatsa da orduan, jauregi erre-nazentistaz betetzen ari dena, iparretik hegora, sortaldetik sartaldera eta itsa-sotik Gaztelara doazen bidaiarien ezinutzizko pausalekua, Landucci bezalako humanistak euskaragatik ere erakarri bide zituen.⁴⁹

XVI. mendeko Gasteiz hartan herritar xeheek euskaraz egiten dute, baina eliteek ez hainbeste, Navaggiero (1528) eta Venturino (1571) bidaiari italia-rrek jaso zutenaren arabera, baina Lautadan are handiak ere euskaldun onak dira, Lazarraga lekuko. Landucciren hiztegiko A eskua gasteiztarra balitz, Mi-txelenak proposatu zuenez, elite hartako partaide litzateke nahitaez, orduan eu-rek bakarrik idazten baitzuten, eta orduan bere lekukotasunak sendotuko luke bidaiari haiek jaso zutena: Gasteizen mailaz gorago eta euskaraz gutxiago egi-ten zutela, lexikoan bederen dituen gabeziak lekuko. Dena dela, A eskua senez euskalduna da oraindik, baina noiz arte iraungo du egoera honek?⁵⁰

Corpusak erantzuten du: denbora gutxi gehiago. Ez dago Arabako erdial-deko lekukotasun gehiago XVII. mendean, ezta izateko itxaropenik ere —oxala oker banengo—, ziurrenik eliteak jadanik gaztelaniaren alde kokatzen ari bai-tziren, eta euskara abandonatzen. Ez gaitu harritu behar, beraz, lekukotasun ba-kanak (Portal, Sevilla, Iturbe) Gasteizkoak ez izatea, ezta Lautadakoak ere, an-tza denez, baizik eta handik urrutikoak, sortaldekoak, azken batean ziurrenik Gipuzkoako edota Nafarroako giro euskaldunagoetatik gertuagokoak.

Araberaren corpusean markatu dugun etenaldi luzea (1660-1770) Lau-tadako euskararen gainbeherarekin lotzekoa iruditzen zait garbiki; honen arabera, bada, galeraren azkartzearen hasiera XVII. mendearen erdialdetik aurrera kokatu behar genuke (beranduago ez, behintzat); XVIII. mendearen azken aldera Landazuri historialari arabarra (1798: 156-159) lekuko da eus-kara hura azkenetan zegoela (cf. Urgell 2018: 552-554).

Aro modernoan gertatutako berpizkunde erlatiboa, aldiz, sermoigintza berriztatu nahi izan zuen XVIII. mendeko Espainiako mugimenduarekin lotu beharrekoa da (cf. Ulibarri 2015: 223-226 eta 235-242) eta, zehazkiago, nola edo hala mendearen erdialdetik aurrera herri elebakarrarari euskaraz predi-katu beharra sustatzeko asmoz Larramendiren inguruan bildu ziren indarre-

⁴⁹ L. Marineo Siculoren hiztegia (1530), mendebaleko euskararen lekukotasuna dudarik gabe, errazago batu zitekeen Gasteizen beste inon baino garai hartan, baina, gainera, Laka-rak (1993: 9) pentsaezintzat jo zuen bertako *belça* eta *arraya* (agian *arrâiâ*, bokal sudurka-riez) Bizkaikoak zirenik. Egia da orain bigarrena behintzat erraz onartuko genukeela, azkeno-tan batu diren bokal sudurkarien mendebaleko gainerako adibideen argitan: ik. berriki Zuloaga (2020: § 4.3).

⁵⁰ Landucciren A eskuaz egin ditudan baieztapenez eta oro har aipatu ditugun zertzeladez ik. Urgell (2008, bereziki 809 eta 819).

kin (cf. Urgell 2018: 552-554). Honetan, ordea, ez doaz bat sartaldea eta sartaldea: sartaldean orrialde bat (Albeniz) eta bertso batzuk (Gamiz) baino ez ditugu, biak ere biak argitaragabeak. Aldea dago, bada, sartaldeko eremuarekin, non sermoitegi handixko bat (*Dotrinazko sermoitegia*) eta are dotrina argitaratu ez txiki bat ere (Laudiokoa) ditugun.

Aiaraldekotzat dugun sermoitegi horren loturak sermoigintzaren mugimenduarekiko —agian jadanik lanean ari ziren frantziskotar misiolarietikikoak (Ulibarri 2015: 309)— begien bistakoak dira. Laudioko dotrinari dagokionez —eta hau dateke asmo linguistikorik gabeko azken lekukotasuna— gogoan hartzekoak dira Lizundiaren irakatsiak (2008: 473), alegia, suposatu deza-kegula ez zela Laudiokoentzat bakarrik egin, baizik eta ziurrenera Orozkoko bikaria osoarentzat, hots, Orozko, Laudio, Okondo eta Gordexolako herritarrentzat, hurbileko mintzoak zirelakoan.

Arabera Modernoko testuek, sartaldeko eta sartaldeko egoera soziolinguistikoak bat ez zirela erakusteaz gainera, egoera lektal oso zatikatu baten lekuko dira, nik uste, ondoko atalean azaltzen saiatuko naizenez.

3.2.3. Geroko «arabera»

1760-1780 inguruan, mende baten ondoren Arabako euskararen hurrengo lekukotasunak jasotzen diren garaian, ez dago arabera *bat*, nire ustez, baizik eta bi mintzo ezberdin —bi gutxienez, gure lekukotasunen arabera—, sartaldekkoa eta sartaldekkoa, lehenagoko euskalkiaren zatikatzetik sortuak. Gorago aurreratu dudanez, ematen du XVII. mendetik aurrera, beharbada lehentxeagotik, arabera gero eta eragin-lurralde meharagoa izan, Gasteizetik sartaldeko eta sartaldeko mintzoen arteko zubi lanak egiteari utzi eta denborarekin bi dialekto-eremu berri sortu zirela, nik uste, bere lehenagoko eragin-eremuan, pixkanaka elkarrengandik bereizten hasi bide zirenak, bai berez, baita beste norabideetatik —Bizkaitik, Gipuzkoatik eta Nafarroa Garaitik— zetozkien joera lektal berriei amore emanez. Esan gabe doa, gainera, araberaren eraginpekoak izandako hizkera asko bakoitza bere garaian bazter-eremu bilakatuz joan zirela, *Dotrinazko Sermoitegia*-k erakusten digun moduan berrikuntza harrigarrien eta arakaismo ia sinistezinen bilgetu bihurtuta, Ulibarrik (2015) ederto azaldu duenez.

3.2.3.1. Sartaldeko «arabera»

Nire ustez, sartaldeak denbora gehiago darama Gasteizko eragin eremutik at eta Bizkaitik datozkion ezaugarrien mendean, ziurrenik XIV. mendetik aurrera Bizkaian sortu ziren guneen eraginez (cf. Zuloaga 2020: § 5.2.3).

XVIII-XIX. mendeetan hobeto lekukotuta dagoen eremu honek historia ñabar bat kontatzen diguten berrikuntza eta arkaismo garrantzizkoak partekatzen ditu Bizkaiko auzoko mintzoekin. Ulibarrik (2015: 289-309) *Dotrinazko ser-*

moitegia Aiaraldeko hizkeraren baten lekukotasuna dela frogatzeko egin zuen azterketa bikaina batez ere baliatuko zait hemen. Izan ere, Euskara Arkaikotik argi ageri da badagoela «sartalde» deituko dugun dialekto-eremu bat MEZ izan zenaren barruan Bizkaiko eta Arabako sartaldeak hartzen dituen eta arkaismo zein berrikuntza multzo batez definitu dezakeguna: besteak beste, **edun* aditzaren 3. pertsonaren *-de* pluralgilea mantendu izanaz (*daude* vs. sartaldeko *daue* > *dabe*) eta *-gaz* soziatiboa pluraleraino ere eraman izanaz (*-akaz*).⁵¹

Lazarragak erakusten digu *-akaz* ondo sartua zela Arabako lurraldean barna erdialderaino, nahiz hemen *-akin* erdialdekoarekin lehian egon, galdutan bada ere (Mounole 2019: § 3.3.10), baina **edun*-en pluraleko adizkian arabarraren euskarak jadanik *daue* / *euen* berrikuntza zuen, bizkaieraren sartaldeak bezalaxe.

Ulibarrik (2015: 298-299) azaldu duenez, ordea, batasun nabarmenagoa —eta, beraz, ziurrenik modernoagoa— aurkitzen da hego-sartaldeko hizkeren artean, non berrikuntza partekatutak ugariagoak baitira. Hego-sartaldean, Ulibarriren ustez, Bonaparteren sailkapeneko Arratia, Arrigorriaga eta Orozkoko hizkerak bildu beharko lirateke, Bizkaikoak eta Arabakoak, jakina. *Dotri-nazko sermoitegia*-k horiekin partekatzen duen ezaugarri bat aipatzearen eta, hortaz, Aiaraldea ere hipotetikoki hartzen duen eremua zela erakustearren, *-rantx(a)* hurbiltze-adlatiboaren forma hautatu dut, hots, *-rantz(a)* atzizkiaren aldaera palatala, hego-sartaldeko testuetan ondo lekukotua (Ulibarri 2015: 300). Gaur egun, *EHHA*-koek (1104. mapa) Orozkon bakarrik entzun dute.⁵²

Hego-sartalde hau XVIII. mende akaburako aski zatikatua da, Ulibarrik berak agerian jarri bezala, eta horren barruan hegoaldeko eremu txikiago bat marraztu behar da, bazter-eremuaren ezaugarriak agerian dituen. Arabako euskararen berrikuntza batzuek han bakarrik iraun dute nola edo hala, edo han bakarrik ia; esate baterako, **edun* aditzaren *eben* ‘zuen’ (3s-erg, 3s-abs) forma. Antzinakoa da Araban, B-ko *eban*-en aurrean: Lazarragak etengabe darabil artzain-liburuan: adibidez, *Ainbat sentidu eben, bada, Silveroc Sire-nac agaz eguin eben caso guchia, ece...* (1142r). Ulibarrik (2015: 300) egin-dako hipotesiaren arabera, Arabatik Nerbioi haranean barrena hedatutako ezaugarria litzateke sartaldean, baina ez zuen ipar-sartaldeko hizkeretaraino heltzerik izan; ekialderago, Ormaetxeak (2006: 334) Aramaion *auen* dakar, beharbada *euen* asimilatuaren geroko disimilazioa. Badirudi, bada, Arabako euskararen isoglosa baten azken arrastoa dugula hemen, baina, aldi berean,

⁵¹ Ulibarriarekin bat (2015: 110) Lakararren (2014 [2011]: 213) «mendebaleko muturrekoa» izendapena eremu honekin lotzen dut; Zuloagak (2020: 533-544), ostera, **edutsi* bezalako isoglosen eremu zabalagoarekin identifikatu du.

⁵² Zuloagak (a.e.) apur bat iparralderagoko hitzun zaharren baten euskaraz jaso du oraindik Nerbioi ibarraren erdialdean, Ugao-Miraballesko Markio auzoan (mendialdean, Gane-kogorta mendiaren magalean) eta, bestalde, Basauri/Etxebarri/Zaratamo aldean *berantxako* ‘beherako’ dago lexikalizatuta.

gorago defendatu ditugun bi hizkeren lehen zantzuetakoa bat, 1619ko Sevilako poesiak eta Iturbek *ceban* baitaukate (Ulibarri 2011a: 374), eta Portalek *neuan* (vs. Lazarraga *neben*).

3.2.3.2. Sortaldeko euskara

Aro modernoko sortaldeko testu urri eta laburrek (Albeniz, Gamiz) ez digute horrelako erraztasunik ematen eta honegatik ahozko datuekin zerbait egin beharko. Ahozko datuekin? Bai, egia da, ez dago Arabako sortaldeko ahozko datu bakar bat ere, baina kontua da, nire ustez, hemen inon baino kalte gehiago egin duela Arabako euskara Arabako lurraldearekin identifikatu izanak. Azterketa sakonagoek bakarrik bereizi ahalko lituzkete Gasteiztik hedatutako ezaugarriak (arabera) sortaldeko eremu honetan bere aldetik sortu eta hedatutako berrikuntzetatik (sortaldeko arabera). Oraingoz, proposatu dudana eremua justifikatu nahian absolutibo pluraleko komunztadurarik ezari begiratuko diogu.

Ezaugarri honetaz Lakarrak (1986: 662-664) eta Zuazok (1989: 30-31, 1998a: 161-162) bildu dituzte datu beharrenak, eta azkenotan Mounolek (2019: § 4.4.1) Lazarragarenak eskaini dizkigu. Zuazoren (1998a: 161) hitzak ekarriko ditut hasteko: «Aditzak objektu pluralarekin komunztadurarik ez egitea da Arabako lekukoen ezaugarriarik esanguratsuenetako bat». Ezaugarria, lehenago ikusi dugunez, Landucci, Lazarraga, Gamiz zein Albenizen lekukotzeaz gain, badago eremu zabalago bateko testuetan ere: Amilleta antzuolarraren dotrinan (1678), Barrutiarenean (xviii. m.), Zegamako dotrinan (1741) eta Goierriko platikan (xviii. m.). Bährek (1925: 98-99) eta Azkuek (1935: 77) hala Oñati, Arrasate, Bergara eta Antzuolan, nola Legazpi, Zegama, Segura, Gabiria, Mutiloa, Ormaiztegi eta Idiazabal jaso zuten. Zuazok dienez (1998a: 162), Araba ondoko Bizkai-Gipuzkoetako hizkera batzuetan bizi-bizirik dago gaur egun ere: «Bergara-Antzuola lerroan hasi eta handik hegoaldera, Oñati-Leintz-Aramaion barrena, dago hedatua. Baita Zumarraga-Urretxu eta Goierri gehienez ere».

Honainokoa, badirudi «arabera» hizkuntza-egoeraren ondorioa dela, gorago landu dugun *-keta*-ren antzera, hala Lautadan nola Debagoienean-eta lekukotzen baita. Bigarren ezaugarri honekin lotutako berrikuntza handiago bat bada, ordea, eremu honek une batetik aurrera bere bideari lotu zitzaioala erakutsiko diguna: izan ere, salbuespen bat du ezaugarriak, Zuazok antzemandakoa (1998a: 184): Lazarragarenean-eta **edun*-ek oro har badu pluraleko formarik (*ditu*, *cituen*...) —Mounolek (2019: § 4.4.1) zehaztu du egiatan komunztaduradun adizkiak eta komunztaduragabeak aldizkatzen dituela— eta sortaldekotzat dugun Portalek ere *ditu* dauka 1610ean. Gamiz eta Albenizen testuetan, ordea, adizki hauek ere galdu dute komunztadura, berrikuntza sortaldean adizki hauetara ere hedatuz joan zen seinale. Sortaldeko araberean adibidea ondo bilatu dudana ala ez jakiteko, une honetan Eraña (2020) garatzen ari den ikerketara itxaron beharko.

4. Ondorioak

Lan honetan Arabako euskararen gaiari euskararen historiaren ikuspegitik heldu nahi izan diot. Honegatik, nahitaezkoa izan da Arabako testu-corpusaren definiziotik abiatzea, corpora nolakoa emaitzak halakoak direlako. Hasteko, Arabako corpora bi ezaugarriekin definitu dugu: urria da oso, eta asimetrikoa hala denboran nola espazioan. Urritasunak ezartzen dituen mugez gainera, asimetriak corpora bi garai ezberdinetan banatzen duela ikusi dugu: «Arabera Arkaikoa» (XVI-XVII) eta «Arabera Modernoa» (XVIII-XIX), tartean mende pasatxoko hutsunea utzirik (1660-1770).

Arabako testu-corpusa, gainera, bistan egon beharko litzateke ez dagoela ondo mugatua, Bonaparteren —edota Zuazoren— irizpide sinkronikoak erabiltzen ari baikara oro har euskal corpus historikoa sailkatzeko (eta, beraz, oharpen honek ez lituzke ondorioak izan behar Arabakoan bakarrik). Zehatzago, guri dagokigunez, sailkapen horrek aldeztu aurretik behartzen gaitu mendebaleko testu gehienak bizkaieraren, gipuzkeraren edo goi-nafarreraren corpusetan sailkatzera eta, honen ondorioz, Arabako corpusean Arabako testuak bakarrik hartzera aintzat, erabaki honen egokitasunaz eztabaidatu ere gabe. Segada honetan jausi ez denak bota dezala lehen harria.

Horrekin zeharo lotuta dago «Arabako euskara» terminoaren berezko anbiguotasuna, ia edonon «Arabian hitz egiten zen euskara» definizioaren arabera ulerkeria inposatu duena, are Arabako dialektoari buruz jardun duten ikertzaile sendoenen lanetan ere. Alabaina, euskalki batez edo, nahiago bada, dialekto-eremu batez ari bagara, gogoratu dugu beharrezkoa dela definizio linguistikoko bat, isoglosa jakin batzuen gainean eraikia eta espazioan zein denboran ahalik gehiena zehaztua. Honetarako, esan gabe doa Bonaparteren zein Zuazoren sailkapen sinkronikoek ezarri dituzten dialektoen arteko mugak alde batera utzi behar direla; lainoki esanda, utzi behar zaiola Arabako euskaraz hitz egiterakoan Arabako mapari bakarrik begiratzeari eta Arabako testutzat Araban jaiotako egileen testuak bakarrik hartzeari, harrapatu gaituen segadatik atera nahi badugu behintzat.

Arabako euskararen definizio horren bila, gaur den egunean ditugun datuekin eta datu horiek interpretatzeko dialektologia historikoaren metodo estandarrekin, hiru hizkuntza-egoera ezberdin proposatu ditut, Gasteiztik hedatu ziren berrikuntzek hartu zituzten lurraldeetako euskararen bilakabidea azaltzeko asmoz: Mendebaleko Euskara Zaharra (VIII-IX. mendeetatik), arabera (XIV-XVI. mendeak) eta, azkenik, dialekto honen hausturatik sortutako bi eremuak: sartaldeko eta sortaldeko arabera.

Lehendabiziko hizkuntza-egoera historiaurreko dialekto bat litzateke, batez ere geroko hizkeretan utzi dituen berrikuntzengatik ezagun duguna. Larrak (2014 [2011]) «Mendebaleko Euskara Zaharra» izenaz (MEZ) bataiatu duen antzinako hizkuntza-egoera bera da, Mitxelenaren Euskara Batu Zaha-

rraren dialektalizaziotik sortutako adar nagusietako bat. MEZaren ezaugarriak tradizionalki bizkaierari egotzi zaizkionetakoak dira: lehen hurbilketa modura, bi berrikuntzarekin definitu dut ($a + a > ea$ eta *egin* laguntzailea), gehi eremu bertsuan bizi (izan) diren bi arkaismo: **edun*-en adizkietan 3. pertsonetako diptongoa (sing. *dau* edo *deu*) eta *-rean* ablatiboa.

MEZaren izaerari dagokionez, ikusi dugu ez dela «egiazko» euskalki bat, euskara historikoan aurkitzen ditugun datuetatik inferitzen dugun abstrakzio bat baizik, lurralde jakinetan bizi (izan) diren antzinako berrikuntza horiek nola hedatu ziren azaltzen laguntzen diguna. Geografiaren aldetik, bada, MEZaren gutxieneko eragin-eremua ezagutzeko berrikuntzok bizi (izan) diren lurraldeak hartu behar ditugu aintzat, jakina: Arabaren eta Bizkaiaren gaurko lurraldeak ez ezik, Gipuzkoaren zati handi bat ere hartu bide zuen MEZak, eta Nafarroa Garaiko ipar-mendebaleko eskualdeak (Sakana, Ameskoa, Lana), bai eta, agian, Errioxaren mendebaleko eta Burgosko ipar-ekialdeko lurrak ere. Halaber, ikusi dugu gure datuetan badirela zantzuak MEZaren ezaugarriak gutxienez Tolosalderaino heldu zirela suposatzeko, agian Oria ibaia ere zeharkaturik eta, duda gehiagoz inondik ere, ez dela ezinezkoa Gipuzkoako ipar-ekialdeko muturreraino ere heldu izana.

Datazioaren aldetik, azkenik, musulmanen etorreraren eraginez orduko Euskal Herriaren hegoaldean sortutako bi lurralde sarri etsaituen mendebaleko partean sortu zen Arabako konderriarekin lotu dut: orduan aurkitu uste dut Nafarroa aldeko euskararekiko haustura gertarazi zezakeen une egokia, VIII-IX. mendeetan.

MEZaren lurralde zabal hartan beste gune berritzaile batzuk —nagusiki Bilbok eta Tolosak beharbada— sortu izanaren ondorioz txikitutako dialekto-eremuari, hots, MEZaren dialektalizazioaren ondoriozko adarretako bati «arabera» deitu diot hemen. XIV. mendearen bueltan hasitako egoera litzatekeela deritzat, Bizkaiaren eta Gipuzkoaren barne-antolamendu modernoak finkatzen hasi izanaren ondorio linguistikoa litzatekeelakoan.

Funtsean dialekto historiko bat litzateke, «Arabera Arkaikoa» delako garaiko testu-corpusean (XVI-XVII. mendeak) islatua. Alabaina, corpus honen urritasunak eta datu dialektologikoetatik atera daitezkeen ondorioek eraman behar gintuzkete, nire iritzian, haren ezaugarri linguistikoa Arabatik kanpo ere bilatzera, Arabaren iparraldeko eta ipar-ekialdeko hizkeretan, nagusiki Arabarekiko harremanak sendoen eta luzaroen izan dituzten lurraldeetako testu eta lekukotasun dialektaletan. Bestela esanda, aldeztu dut horrelakoe-tan aurkitzen direla mende haietan Arabatik hedatu ziren berrikuntzen azken aztarnak, itsasoaren zolan diren gauzen aztarnak olatuek eramanda itsasertzean aurkitzen diren modutsuan: Arabako euskara joan zen gehienbat, baina araberaren lehengo eremu batzuek hortxe diraute euskaldun. Leku hauetako datuek osatu dute jadanik araberaren ezaugarriei dagiguna, bereziki Zuazoren konparaketa-lan erraldoiari esker, eta ematuko dituztelakoan nago, hein

batean bederen, Arabako bertako corpusaren eskasiak. Jakina, honek eskatzen du Arabako corpora eta araberaren corpora ez daitezela berdintzat har, eta araberarena zabal dezagula aipatutako eskualdeetatik, Euskara Arkaikoan MEZaren lehengo lurraldean proposatu behar genituzkeen dialekto-eremuez hipotesi sendoagoak egin artean behinik behin.

«Arabera» delako hizkuntza-egoera hau ere bere aldetik dialektalizatuko da, jakina. Haren amaiera XVII. mendearen erdialdean ipiniko nuke beranduenik, Arabako corpusean 1620tik eta batez ere 1660etik sumatu dugun bat-bateko etenaldiarekin bat. Etenaldi hau Arabako lautadan euskara ahultzen hasi izanarekin lotu dugu, ondo jakinik, bestalde, mende bat igarota hiltzorian egongo zela. Hala bada, lehenago nolabaiteko batasun bat bermatzen zuen Arabako erdialdeko euskara desagertu izanaren eraginez, bi hizkuntza-eremu ezberdin sortu zirela aldeztu dut: sartaldekoa eta sortaldekoa. Aldeztu dut, halaber, sartaldekoa arinago joan zela bere bidetik, bai baitirudi aspalditik Bizkaiko eta Arabako sartaldeko mintzoak nolabaiteko batasuna eratzen ari zirela, Gasteiztik etorritako berrikuntzei agian gainjarri zitzaiena, eta Bilbotik bide zetozen berrikuntzak ere hartu zituena batzuetan. Ezin ahaztu, bestalde, Arabako sartaldea bere aldetik han eta hemen —lekukotuak ditugun Aiaraldeko eta Laudioko aldakietan bederen— bazter-eremu bilakatuz joan zela. Sakonago aztertzeke kontua da, nolanahi ere.

Sortaldean, aldiz, nabarmenagoak dira Gasteiztik hedatutako berrikuntzen ondorioak, are berankorrenak diruditenenak ere, harekiko lotura sendoagoa eta iraunkorragoa izan zen seinale. Bi berrikuntza erabili ditut honen erakusgarri: *-keta* aditz-izenen aditz perifrasietakoa gramatikalizazioa eta absolutibo pluralarekiko komunztadurarik eza. Honen bitartez erakutsi nahi izan dut Mitxelenaren «hegoaldekoari» atera dakioken etekin guztia aterako bazaio, gutxienez Debagoieneko datuekin kontatu beharko dela. Aurrerago ere joan naiz, Debagoiena ere bederen sortaldeko araberaren partetzat hartu beharko litzatekeela baieztatuz.

Ezarri ditudan hipotesi hauek guztiak eskura ditugun datuen bakantzearen emaitzak dira, bistan denez. Espero dut, beraz, alderdi teoriko-metodologikotik ondo funtsatutako datu-azterketa berrien pizgarri izan daitezen, nahiz hipotesiok egiaztatu eta zehazteko, nahiz ezeztatzeke.

Bibliografia

- Aldabaldetrekua, R., 1996, *Municipio de Deba. Aspectos históricos en base a sus documentos (1294-1894)*, Deba, Ostolaza Kultur Elkarteak.
- Aldai, G., 2012, Sobre el origen de Martin Portal, autor de la poesía premiada en Pamplona en 1610, *FLV* 114, 93-117.
- Altuna, F., 2002, Arabako euskal testu zahar gehiago: Gamarra eta Luzuriaga. XVII. mendeko bi arabarren lekukotza, in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Erramu boneta: festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*, Bilbo, UPV/EHU, 21-26.

- Apraiz, O., 1976 [1950?], *El vascuence en Vitoria y Álava en la última centuria (1850-1950)*. Separata del volumen dedicado a los trabajos inéditos del autor, Gasteiz, AFA.
- Arana, J. I., 1872, *San Ignacio Loyolacoaren bicitza laburtua*, Bilbo, Larumbe.
- Barrena, E., 1989, *La formación histórica de Guipúzcoa. Transformaciones en la organización social de un territorio cantábrico durante la época altomedieval*, Donostia, Mundaiz.
- Bilbao, G., R. Gómez, J. A. Lakarra, J. Manterola, C. Mounole & B. Urgell, 2010, *Lazarraga eskuizkribua: edizioa eta azterketa (1.0)*. Vitoria-Gasteiz, UPV/EHU. Interneten eskuragarri: <<http://www.lazarraga.com>>.
- Bonaparte, L. L., 1863, *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés*, Londres, Stanford's Geographical Establishment.
- Camino, I., 2004, *Hego-nafarrera*. Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- , 2008, Dialektologiaren alderdi kronologikoa, *FLV* 108, 209-247.
- , 2009, *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*, Donostia, Elkar.
- , 2018, Bigarren Euskara Modernoa, in I. Igartua, J. Gorrotxategi & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 659-735.
- , 2019, An overview of Basque dialects, in *Linguistic Minorities in Europe Online*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. Hemendik eskuratu: <https://db.degruyter.com/view/LME/LME-9497680>
- Eraña, A., 2020, *Arabako euskararen dialektalizaziorantz: aditz-morfologia aztergai*, UPV/EHUko Master Amaierako Lana (prestatzen).
- Euskaltzaindia, 1996, Euskal herrialdeen, herritarren eta euskalkien izenak (57. araua) <https://www.euskaltzaindia.eus/dok/arauak/Araua_0057.pdf>.
- García de Albizu, B., 2004, El catecismo de Artaza: Nueva evidencia del euskera en Ameskoa, *FLV* 97, 555-579.
- Goikoetxea Maiza, I., 1984, *Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo. Poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*, Gasteiz, Arabako Foru Aldundia & Euskaltzaindia.
- Knörr, H., 1974, Gamiz-en hizkeraz zertxobait, *Euskera* 19, 218-230.
- , 1986, Betolazaren zenbait berri, *ASJU* 20.2, 499-508.
- , 1998, Euskal-erdal Eguberri kanta (1695), in H. Knörr and K. Zuazo (arg.), *Arabako euskararen lekukoak*, Gasteiz, Eusko Legebiltzarra, 505-510.
- & K. Zuazo, 1998, *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak. El euskara alavés. Estudios y textos*, Vitoria-Gasteiz, Eusko Legebiltzarra.
- Lakarra, J. A., 1984, *Euskal Thesauruserako gaiak: Hegoaldeko testuak (1700-1745)*, Gasteiz, UPV/EHUko lizentziatura lan argitaragabea.
- , 1986, Bizkaiera zaharra euskalkien artean, *ASJU* 20.3, 639-682.
- , 1993, *XVIII. mendeko hiztegi gintzaren etorkiez*, Gasteiz, UPV/EHU.
- , 1996, *Refranes y Sentencias (1596)*. *Ikerketak eta edizioa*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- , 1997, Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri, *ASJU* 31.2, 447-535.
- , 2014 [2011], Gogoetak euskal dialektologia diakronikoa: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz, in I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, Bilbo, ASJUren gehigarriak-UPV/EHU, 155-241.
- Landazuri, J. J., 1798, *Historia civil de la M.N. y M.L. provincia de Alava* (I. liburukia), Gasteiz, Baltasar Manteli.

- Lizundia, J. L., 2008, Eliza eta foru eskualde zaharrak hizkuntzaren historiaren lagungarri, in *Euskalgintza XXI. mendeari buruz. Euskaltzaindiaren nazioarteko XV. Biltzarra. Iker 19*, Bilbo, Euskaltzaindia, 471-479.
- López de Guereñu, G., 1958, *Voces alavesas*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Mitxelena, K., 1955, La doctrina cristiana de Betolaza (1596), *ASJU* 2, 43-60. *OOCC* XI, 187-204.
- , 1958, Introducción, in M. Agud and K. Mitxelena (arg.), *N. Landuchio. Dictionarium Linguae cantabricae (1562)*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia, 7-48.
- Orain in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzallus (arg.). 2011, *Luis Michelena. Obras completas* 12, Donostia eta Gasteiz, «Julio Urkixo» Euskal Filologia Mintegia, GFA eta UPV/EHU, 199-363.
- , 1964, *Textos arcaicos vascos*, Madril, Minotauro.
- , 1969, La lengua vasca, in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzallus (arg.), *Luis Michelena. Obras Completas* 4, Donostia eta Gasteiz, «Julio Urkixo» Euskal Filologia Mintegia, GFA eta UPV/EHU, 13-77.
- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*, Bilbo, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya.
- , 1977a, *Fonética histórica vasca*, Donostia. Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1977b, Notas sobre compuestos verbales vascos, *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 33 (*Homenaje a Don Vicente García de Diego*), 311-335 [*OOCC* VII, 269-300].
- , 1981, Lengua común y dialectos vascos, *ASJU* 15, 291-313. [*OOCC* VII, 517-544].
- , 1982, Sobre la lengua vasca en Álava durante la Edad Media, in (arg.), *Vitoria en la Edad Media*, Gasteiz, Gasteizko Udala, 299-306 [*OOCC* V, 403-418].
- , 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia. Diccionario General Vasco (15 lib.)*, Bilbo, Euskaltzaindia. Online bertsio eguneratua: <http://www.euskaltzaindia.net/oeh>
- Mounole, C., 2007, Perifrasi zaharra mendealde eta erdialdeko euskara zaharrean. Azterketa kuantifikatiboa eta proposamen berria, *ASJU* 41.1, 67-138.
- , 2019, Lazarragaren eskuizkribuko gramatika, *ASJU* (argitaratzear).
- & J. A. Lakarra, 2018, Euskara Arkaikoa, in J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 345-468.
- , & R. Gómez, 2018, Euskara zahar eta klasikoa, in J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 469-541.
- OEH = Mitxelena 1987-2005.
- Ormaetxea, J. L., 2006, *Aramaioko euskara (azterketa dialektologikoa)*, Bilbo, UPV/EHU.
- Padilla, M., 2017, *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak*, UPV/EHU & Bordeaux Montaigneko tesia.
- Peterson, D., 2009, *Frontera y lengua en el Alto Ebro, siglos VIII-XI*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos.
- Reguero, U., 2017, *Goi-nafarrera arkaiko eta zaharra: azterketa eta testuak*, Gasteiz, UPV/EHUko doktorego tesia.
- , 2019, *Filologiatik dialektologiara. Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, Gasteiz, UPV/EHU.
- Ruiz de la Peña, J. I., 2018, Munia, in Real Academia de la Historia, *DB-e.*, <<http://dbe.rah.es/>>.
- Salaberri, P., 1998, Arabako mugako nafar hizkeren inguruan, in I. Camino (arg.), *Nafarroako hizkerak. Nafarroako Euskal Dialektologiako Jardunaldietako Agiriak* (Iruñea, 1997ko azaroa, 24-28), Bilbo, UEU, 49-87.

- Salaberri, P., 2015, Nola erabili onomastikaren ekarpenak dialektologia ikerketetan, *Lapurdum* 13, 237-271.
- Sarasola, I., 1998, *Irakaskuntza egitasmoa [Euskal Lexikografiaren historiaz]*, Bilbo, UPV/EHU, argitaragabea.
- Sasia, J. M. de, 1976, En torno al euskera alavés, *Boletín del Instituto Americano de Estudios Vascos* 106, 131-137.
- Satrustegi, J. M., 1998, Información magisterial en la correspondencia de Holmer y Mitxelena (1955-1956), *FLV* 79, 429-468.
- Svensén, B., 1993, *Practical Lexicography. Principles and methods of dictionary-making*, Oxford/New York, Oxford University Press.
- Ulibarri, K., 2008, *Ruth-en Liburua (Ignacio Galindez)*. Edizioa eta azterketa, Gasteiz, UPV/EHUko Master Amaierako Lana.
- , 2010, Viva Jesus dotrina: edizioa eta azterketa, *ASJU* 44.2, 41-154.
- , 2011a, 1619. urtean Sevillan argitaraturiko bertsoak: *Cancion en lengua Vascongada o Vizcayna que contiene la sustancia deste Sermon*, *ASJU* 45.1, 361-385.
- , 2011b, Euskal testu corpora osatzen: J.P. Ulibarriren *Egunare eusquerascoa erderascotic itzuliya*, *ASJU* 45.2, 71-113.
- , 2015, *Dotrinazko Sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*, UPV/EHUko tesia.
- , & B. Urgell, 2015, Zazpigarren alabaren bila, *Aziti Bihia* elkarteak eta UEUK antolatutako Euskararen historian barna: uste dugunetik dakigunera ikastaroan emandako hitzaldia (Oihaneder, Euskararen etxea, Vitoria-Gasteiz, 2015-09-29) <<https://www.unibertsitatea.net/apunteak/giza-zientziak/hizkuntzalaritza-filologia-hizkuntzak-itzulpengintza/zazpigarren-alabaren-bila-aurkezpena>>.
- Urgell, B., 2006, Para la historia del sustantivo verbal en vasco, *ASJU* 40.1-2, 921-948.
- , 2008, Berriemaileen gaitasuna eta eredu lexikografikoaren eragina Landucciaren hiztegian, in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren omenez*, Bilbao, «Julio Urkixo» Euskal Filologia Mintegia & UPV/EHU, 805-836.
- , 2018, Lehen Euskara Modernoa (1745-1891), in I. Igartua, J. Gorrotxategi & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, Gasteiz: Eusko Jaurilaritza, 543-657.
- Urquijo, J. de, 1920a, ¿Existen juramentos y maldiciones en vascuence? *RIEV* 11.2, 109-116.
- , 1920b, Otro nombre del árbol en vascuence, *RIEV* 11.2, 117-118.
- , 1925, ¿Cuál es el primer texto vasco impreso conocido? Observaciones sobre los pasajes en vascuence de Marineo Sículo y otros autores del siglo XVI, *RIEV* 16.4, 477-491.
- Wagensberg, J., 1998, *Ideas para la imaginación impura*, Bartzelona, Tusquets.
- Zuazo, K., 1989, Arabako euskara, *ASJU* 23.1, 3-48.
- , 1995, Burundako hizkera, *ASJU* 28, 297-364.
- , 1997, Euskara Araban, *Uztaro* 21, 79-95.
- , 1998a, Arabako euskara. H. Knörr and K. Zuazo, *Arabako Euskararen Lekukoak. Ikerketak eta Testuak*, 125-189.
- , 1998b, Betolatzen hizkeraz, in H. Knörr and K. Zuazo (arg.), 71-86.
- , 1998c, Euskalkiak, gaur, *FLV* 30, 191-233.
- , 1999, Arabako euskararen kokagunea, *FLV* 80, 165-184.
- , 2006, *Deba ibarreko euskara*, Donostia, Badihardugu Euskara Elkartea.

- , 2007, Euskalkien jatorriaz eta bilakaeraz, *Berria* 2007ko abenduaren 9a.
 - , 2010, *El euskera y sus dialectos*, Donostia, Alberdania.
 - , 2012, *Arabako euskara*, Donostia, Elkar.
 - , 2013, *El euskera de Álava*, Gasteiz, Arabako Foru Aldundia.
 - , 2015, Arabako euskararen gaineko ikerketak, in M. J. Ezeizabarrena & R. Gómez (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta: Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, Bilbo, UPV/EHU, 643-660.
- Zuloaga, Eneko, 2020, *Mendebaldeko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*, Gasteiz, UPV/EHUren doktorego tesia.

Debagoieneko euskararen iraganaz gehiago

Oxel Uribe-Etxebarria

UPV/EHU

Laburpena

Artikulu honen helburuak Gipuzkoako Debagoiena eskualdeko euskararen iragana hobeto ezagutzeko zein testutara jo dezakegun zehaztea eta hizkera horren bereizgarri batzuk identifikatzea dira, bereziki ezaugarri bakoitzak historian zehar izan duen aldakortasunari begiratuz. Horretarako, batetik, Koldo Zuazok Deba ibarreko euskara zaharraz idatzi zuen lana (Zuazo, 2006b) abiaburu hartuta, azterketarako baliagarri izan daitezkeen testuak biltzen dira: Zuazok erabiltakoez gain, harrezkero ezagutarazitako testuak eta XIX. mendeko testu batzuk. Bestetik, hautatutako aditz morfologiako ezaugarri batzuen hedadura aztertzen da testuz testu.

Hitz gakoak: Deba ibarreko hizkerak; aditz morfologia; dialektologia diakronikoa.

1. Sarrera¹

Koldo Zuazok inork baino sakonago aztertu ditu Deba ibarreko hizkerak (Zuazo, 1999, 2002, 2006a, 2006b, 2018) eta, hain zuzen ere, Deba ibarreko euskara zaharraz idatzi zuen artikulua (Zuazo, 2006b) izango dut abiaburu lan honetan.

Zuazok bi azpiahizkera bereizten ditu, gaur egun, Debagoiena eskualdean (Zuazo, 2018: 900): *Debagoiena* deitzen dio Oñatik, Leintz ibarrak eta Aramaiok osatzen duten eremuari eta *Erdigunean* sartzen ditu Bergara, Antzuola

¹ Artikuluan zehar laburdura hauek erabiliko ditut: Amil: Amilletaren dotrina, Antz: Antzuolako 1825eko dotrina, ArrBand: Arrasateko 1705eko udal-agindua, ArrSerm: Arrasateko sermoi argitaragabeak [XVIII. bukaera-XIX. hasiera], Artazub: M. Bañez Artazubiagaren eresia, Bar: Barrutiaren *Acto para la nochebuena*, Garibai: Garibairen B errefrau bilduma, Gatz: Gatzagako 1862ko dotrina, IsSag: *Istoria sagraduco explicacino labor bat* testua, MLastur: *Milia Lasturko*, SermDom: Frantziskotarren artxiboko 1708ko sermoia, Um: Umerez (Oñatiko eskuizkribu argitaragabeak), UmE: Umerezen *Errectore Jaun baten instruccinuac...* [XIX. mende hasiera], UmO: Umerezen *Osaba baten instruccinuac...* [1805], Willughby: Willughby hiztegia [1664].

eta Elgeta, Debabarreneko herri batzuekin batera. Artikulu honetan, aldiz, Bergara eta Antzuolako testuak ere kontuan hartuko ditut Debagoienaz hitz egiten dudanean. Bestalde, garai zaharrez aritzean, hiru idazleren testuak izan ziren Zuazoren lanabes nagusiak (2006b): Garibai, Amilleta eta Barrutiarenak. Muga XIX. mendean ipini zuen, irizpide onez, mende horretan sortu baitzen literatur bizkaiera eta oro har Larramendi ondorengo egileekin hasten baita Lehen Euskara Modernoa deritzogun aldi berria (Urgell, 2018).² Honako honetan, ordea, XIX. mendeko testu batzuk ere aztertuko ditut.

Lanaren egitura honakoa da: bigarren atalean azterketarako erabili ditudan testuak aurkeztuko ditut. Ondoren, hirugarren atalean, testu horien hizkuntza ezaugarriak aztertuko ditut, baina helburua ez da hizkuntzaren deskribapen xehe bat egitea izango eta, oraingoan, aditz morfologiako ezaugarri esanguratsu batzuk bakarrik izango ditut hizpide. Lanaren azken atalean eztabaidatuko dut erabilitako testuak egoki ote diren Debagoieneko euskara zaharra aztertzeko eta ondorio batzuk proposatuko ditut bertako hizkeraren antzinako egoeraz eta gertatutako aldaketez.

2. Corpora

Ondorengo lekukotasunak hartu ditut kontuan azterketarako:³

- Euskara Arkaikoan: Artazubiagaren kantua (*TAV*, §3.1.9), Garibairen B errefrau bilduma (Zubiaur & Arzamendi, 1976; Urkizu, 1989),⁴ Milla Lasturkoren kantua (*TAV*, §3.1.5), Sarasketa hiztegitxoa (Aginagalde & Urgell, 2012), Urruxolako guduaren kantua (*TAV*, §3.1.3).
- Euskara Zaharrean: 1708ko sermoia (Etxebarria, 2007),⁵ Amilletaren dotrina (Arejita & Alberdi, 1985), Arrasateko udal-agindua (Ozaeta, 1992), Barrutia (Lakarra, 1983; Latxaga, 1983), Willughby hiztegia (Trask & Coates, 2006).⁶

² Zuloagak uste du «egokiagoa dela data hori 1730era aurreratzea, bai Gipuzkoako, bai Bizkaiko testuetarako gutxienez» (Zuloaga, 2019: 692).

³ Beste testu labur batzuk, Debagoienekoak izan arren, kanpoan utzi ditut aditz-morfologia aztertzeoko aukera gutxi ematen dutelako.

⁴ A eskuizkribua ez dut erabiliko, kopiagilea giputza zelako eta, oro har, ez dutelako hizkera bera.

⁵ Testuaren egilea ezezaguna den arren, edizioegilearen ustez «Deba ibarrekoa, Antzuola edo Bergara bueltakoa» da darabilen hizkera (Etxebarria, 2007: 75).

⁶ Francis Willughby naturalista ingelesak 1664an bildua. Hitz zerrendatxo horretan jasotzen den euskara mendealdekoa da ezbairik gabe, baina ez dugu jatorri zehatza ezagutzen. Willughbyk ohar batean dioenez, informatzailea «a Boy that came from a Village near Bilbo» izan zen, baina egin zuen ibilbidea aintzat hartuta, edizioegileei iruditzen zaie Eskoriatzan, Arrasaten edo Oñatin bilduko zituela datuok, Willughby ez baitzen Bilbo ingurutik igaro, ezpada Gasteiztik Debagoienean barrena Legazpi eta Ordizia alderantz (Trask & Coates, 2006: 342). Nahiz eta edizioa bera berrikusi beharra dagoen eta informatzailearen jatorria ziurra ez den, kontuan eduki dut lekuko hori.

- Lehen Euskara Modernoan: Antzuolako 1825eko dotrina (Uribe-Etxebarria, 2008), Arrasateko sermoi argitaragabeak,⁷ Gatzagako 1862ko dotrina (Uribe-Etxebarria, 2011), *Istoria sagraduco esplicacino labur bat* (Ariztimuño & Uribe-Etxebarria, *prestatzen*),⁸ Umerezen eskuizkribu argitaragabeak.⁹

3. Hizkuntza ezaugarriak

3.2. Aditz-izenaren alomorfoen banaketa eta bilakabidea azaltzeko Urgellen (2006) proposamenen erakusten den bezala, mendebaleko euskalkietan aditz-izena eratzeko forma ugari erabili dira; erdi-ekialdeko euskalkietan, berriz, *-tze* forma bakarrerako joerak egin du aurrera. Araban lekukotzen dira forma posible guztiak. Hori oinarri hartuta, gure corpuseko lekukotasunak bi taldetan bana ditzakegu: alde batetik, mendebaleko polimorfismoarekin bat datozen Oñati eta Leintz aldeko lekukotasunak, eta, bestetik, erdialdekoarekin bat egiten duten Antzuolakoak, eta Barrutia. Banaketa nahiko nahasia den arren, forma horiek testuetan duten distribuzioa honakoa da:

Euskara Arkaikoko adibideak asko ez diren arren, Garibairen errefrauetako *gaxtigaetan* 69, MLastur kantako *apaynquetan* eta Sarasketa hiztegitxo *aterate[n]* aipatuko nituzke.

Willughbyrena hitz-zerrenda txikia da, baina aditz-izen ugari aurkitzen ditugu bertan, ezohikoa bada ere, kasu askotan berriemaileak gerundio formaz (inesibo eta guzti) eman baitzituen aditzen ordainak: *-te*, *-eta*

⁷ Frantziskotarren artxiboetan gordetako sermoien katalogoan (Etxebarria *et al.*, 2005) jasotzen diren 15 sermoi dira. Horien egilerik ez dugu ezagutzen, baina badakigu sermoi horietako batzuk behintzat Arrasaten ezagutzera emateko idatzi zirela eta hizkera ere Arrasate bertakoa dela uste dut. Hona hemen herriari erreferentzia egiten dioten pasarte hautatuak: (1) *daos Cristandian alaco Gurasuac? bai Jauna, eta Mondragoen bertan*. (ZZB007 kodea, 898 bilduma zk.). (2) *estaos an bacarric desprecio eta burlac zeuretaco*; Mondragoeco plazan *Consexu peian, Echeco atarteetan; Echaldeco bideetan; Errioneco zulo eta basterretan egun onetan padecidu biarco dosu burla desprecio eta ofensa asco* (ZZB007 kodea, 898 bilduma zk.). (3) *baña Mondragoen iru egun onetan zarritan izango zara crucificaduba* (ZZB007 kodea, 898 bilduma zk.). (4) *Jerusalengo Ciudadian sucedidusana Mondragoen sucediduco da egun onetan* (ZZB007 kodea, 1114 bilduma zk.).

Hamabost sermoietatik bederatzik ez dute datarik; beste seiak bai: 1794ko bi sermoi, 1797ko bat, 1798ko bi eta azkena 1799koa. Dena dela, datatu gabe daudenak ere XVIII. mende amaierakoak edo XIX.aren hasierakoak dira.

⁸ Ez dugu testu honen data eta kokapen zehatzik ezagutzen, baina Debagoienekoa izan daitekeelakoan gaude eta Zuloagak (2019) XVIII-XIX. mendekotzat jotzen du fonologia-datuak kontuan hartuz.

⁹ Oñatiko hizkeran idatzitako eskuizkribu bi dira, *Osaba baten instruccinuac...* eta *Errectore Jaun baten instruccinuac...* izenekoak. Egilearen eta lanen gainean gehiago sakontzen dute Elortzak (2015) eta Uribe-Etxebarriak (2020), besteak beste.

eta *-tute* dira testu horretan aurkitzen ditugun formak. Urte batzuk geroagoko Arrasateko udal-aginduan dauden aditz-izenak ez dira gehiegi, baina, forma guztietakoak ageri dira: *-te*, *-eta*, *-keta*, *-tze* eta *-tute*; eta 1708ko sermoian adibide gehiago daude, baina, hiru forma besterik ez: *-eta*, *-tze* eta *-te*.

Hiru testuotan ageri den forma nagusia *-eta* da. Mailegatutako *-adu/-idu* amaierako aditzekin ez ezik, Urgellek aipatzen dituen beste testuinguru posibleetan ere agertzen da. Willughbyk, adibidez, 210 *pensaentandot*,¹⁰ 233 *cantetan*, 239 *paseaetan*, 245 *estropesaetagat*, 266 *plantetan*, 296 *al[a]betea*, 301 *pagetandot*, 306 *pagaetaco* ditu, baina baita *-tu* partizipiodun bat (253 *garvientan*) eta bokalez amaitutako beste bat ere (255 *ateraeetan*). Arrasateko udal aginduan *merezietan*, *asenteetan* ageri dira, baina baita *adietan* ere; eta 1708ko sermoiak, *-adu/-idu* erakoez gain (50 bat adibide), *veguireetaco* 2, *irabazietan* 9, *evaquietan* 8 ditu. Nabarmentzekoa da *-eta* aditz-izen horietan Willughbyren hiztegian oraindik, *-a* + *-eta* batzetik sortzen den hiatoa bere horretan mantentzen dela kasu batzuetan (*-aeta*), beste batzuetan berriz, *-eta* forma soildua dago. Arrasateko testuan eta 1708koan *-eeta* tarteko urratsa ageri da bokal bikoitzarekin. Beraz, formari dagokionez, Willughby bat dator aurreko mendeko Betolatzaren testuarekin —eta geroagoko Kapanagarenarekin—: dagoeneko *-aeta* > *-eeta* > *-eta* bilakaera abian da, baina, ez dago amaitua. Gasteizko lekukotasuna den Landucciren hiztegian beste irtenbide bat (*-aeta* > *-aita*) da nagusi, geroago Oñatin lekukotzen dena. Atzizkiaren erabilerari dagokionez, hirurak bat datoz garai bertsoko Kapanagaren erabilerarekin eta aurreko mendeko Landucciren hiztegiokoarekin, testuinguru posible guztietan erabiltzen delako. Urgellek bizkaiera arkaikotik bizkaiera zaharreranzko urratsa definitzeko aldaketa morfologikotzat proposatu zuen hori (Urgell, 2006: 933).

Oro har, gaur ere ohikoak diren testuinguruetan ageri da *-te* forma testuetan, baina, Sarasketaren hiztegiko *aterate* hori deigarria da, mendealeko ereduarekin bat egiten duelako. Gaur egun Bergaran *-tze* hartzen dute era horretako aditzek. 1708ko sermoian *seguitearren* transkribatzen du Etxebarriak (2006: 75), baina faksimilean *seguietarren* irakurtzen dut nik.

Aipatzekoa da *-ite* daukala Willughbyk dirudienez *jaiten* (150 *Gaitendau*) eta *jasaiten* (207 *gacaitenda*) aditzetan. Beraz, badirudi Arabako testuetan bezalaxe, *-o* bukaerako aditzetan gorde zela arkaismoa (Urgell, 2006: 937). 1708ko sermoiak, berriz, *idirotea* 1, *emoten* 2, *urteten* 6 ditu dagoeneko. Hori berritzailea da inguruko beste testu batzuekin alderatzen badugu: Barrutiak ere *emayten* 1 eta *xaiten* 12 darabiltza (baina *edirozea* 4, *urtezen* 8) eta Arzadun durangarrak (1731), adibidez, *emaiten* 16, *idaraiten* 32.

¹⁰ Bitxia da *pensaentan* eta *garbientan* aditzetan agertzen den tarteko *-n-* hori, baina, beharbada edizioan zuzendu beharreko hutsa da.

-*keta* formaren adibiderik ez dago Willughby eta SermDom eskuizkribuetan. Milia Lasturkoren kantuan agertzen den lehen lekukotasunaz gain, 1705eko Arrasateko bandoan ere *aginquetan* ageri da. Testu horretan, printzipioz, -*eta* eta -*keta* atzizki beraren aldaerak zirela esan dezakegu eta banaketa fonetikoa izan zitekeela: *aginquetan* eta *adietan* adibide bakanak ez doaz hipotesi horren kontra behintzat.

-*tze* forma ere ez da Willughbyren zerrendan agertzen, baina, bizirik dago XVIII. mende hasierako testu bietan, -*eta* agertzen den testuinguru beretan, nahiz eta gutxiengoan:¹¹ 1) -*adul*-*idu* amaierakoekin: *arcabuseazen* (ArrBand), *gastacen* (SermDom 8), *seguizen* (SermDom 1); 2) -*tu* amaierakoekin: *biursen* (ArrBand), *buurzen* (SermDom 6), *illunzen* (SermDom 8); eta sermoian -*i* amaierakoekin ere bai: *euquizeagaiti* (SermDom 5), *ebaquizen* (SermDom 8), *azizeco* (SermDom 5).

CVC erako aditzoiekin bokal bikoitzeko aldaera agertzen da: *arseeco* (ArrBand), *sarzee*, *galceeco* (SermDom 6).¹²

Bukatzeko, -*tute* forma, Urgellek dioenez, autore bizkaitarren baka-rik lekukotzen da eta XVII. mende erdialdetik aurrera (Urgell, 2006: 939). Willughbyren zerrendan 269 *garbituten* eta 303 *salduten* adibideak aurkitzen ditugu, eta honen arabera, berriemailea bizkaitarra izan zitekeela suposa genezake —gaur egun ez baita oso ohikoa -*tute* forma Leintzen, Aramaion eta Oñatin—,¹³ baina, argi dago, garai batean -(*k*)*eta*, -*tze* formekin lehian egon zela, behintzat, 1705eko Arrasateko bandoan ere *parcatuten* aurkitu dugulako. 1708ko sermoiak, ordea, beste biak baino testu luzeagoa izanik, ez dauka -*tute* bakar bat ere.

Antzuolako Amilletaren dotrinan -*te* eta -*tze(e)* dira forma bakarrak eta horien erabilera bat dator, esaterako, gipuzkerazko Otxoa Arinen dotrinarekin (1713) (Urgell 2006: 930). Ozen ondorengo *ilten* 3, 6 eta *ilteco* 5 gorde-tzen dituen arren, *jaguicen* 2, *asicen* 2 eta *ausicen* 6 ditu, eta -*tze* erabiltzen du -*tu* (*vilacera* 2, *parkatzen*, *arceen* 5/*arcen* 6...), -*adu* (*confesaceco* 1, *salvadu-ceagati* 4/*salvacea* 4...), zein -*idu* (*cumplice-co* 1, *servicea* 2...) erako aditzekin, baita txistukari ostean ere (*sinisce-a* 3, *siniscen* 4). Gaur egun ere, Bergara, Antzuola eta Elgeta bat datoz honetan ia erabat gipuzkeraren ereduarekin. Bergarako San Prudentzio auzoa ei da benetako muga auzi honi dagokionean (Elortza, 1994: 476). Barrutiaren testua ere bide beretik doa, nahiz eta egilea Aramaion jaio eta Arrasaten bizi izan zen: 1) *yzizeari* 17, *ur-*

¹¹ Arabako testu arkaikoekin alderatzen baditugu, Lazarragak ere batzuetan -*tze* erabiltzen du -*eta*-rekin txandaka, baina ez Landuccik.

¹² Era horretako aditzekin ez dago lehian -(*k*)*eta* atzizkia, bai ordea -*tute*.

¹³ -*idu* partizipiodun aditzetan izan ezik, horietan -*irute* (< -*idute*) egiten da Aramaio eta Leintz ibarretan, baina ez Oñatin. Horrez gain, -*tute* formako salbuespen batzuk jaso zituen Elortzak (1994: 469-470) Arrasaten eta Eskoriatza mugako Marin auzoan baina, betiere, -*keta* eta -*tze* erakoekin lehian. Antzera, Aramaion ere salbuespen moduan agertzen da -*tute* inoiz (Ormaetxea, 2006: 283).

tezen 8, *deseguinzeco* 20; 2) *gueldizea* 4, *adizeco* 4, *guizenzen*; eta 3) *sentizen* 4, *merezizen* 4, *agradezizen* 5, *pagazen* 5... bezalakoak ditu. Hala ere, lehenago aipatutako *emayten* 1 eta *xaiten* 12 forma arkaikoak agertzen dira eta *xarte* 6 da beste salbuespena (Zuazo, 2006b: 1017).

XVIII. mende bukaerako eta XIX. mende hasierako testuek orain arte azal dutako joera batzuk berresten dituzte, baina mende hasierako testuekiko aldaketa batzuk ere erakusten dituzte. Aldaketa nabarmenena *-eta* eta *-keta* aldaeren egokitzea da. Arrasateko sermoietan, Umerezen eskuizkribuetan eta IsSag testuan ikusten da hori —eta baita, dirudienez, Garzia de Albeniz arabarrarenean ere—: *-eta* dagoeneko *-adul/-idu* erako aditzekin eta partizipio markarik gabeko batzuekin (*gorde*, *bete*, *atera*, *bota*) bakarrik erabiltzen da, baina inoiz ez *-tu* erakoekin; *-keta* berriz, alderantziz, ez da inoiz *-adul/-idu* erakoekin erabiltzen. Beraz, berrikuntza bat gertatu zen, banaketa fonetikoa zena morfologiko bilakatzea.

Forma desberdinak hartzen dituzte *-eta* atzizkidun aditz-izenek, hau da, *-a* + *-eta* / *-i* + *-eta* batzetik sortzen diren aldaera fonetiko desberdinak: Alde batetik, Umerezen eskuizkribuetan Landucciren hiztegian lekukotzen diren *-aita* amaierako aditz-izenak ditugu. Landuccirenean *-adu* partizipiodun aditzetan gertatzen den bilakabidea (*-aeta* > *-aita*) Oñatirantz hedatu bide zela erakusten du, beraz, Umerezenak. Garzia de Albenizen testuak, berriz, urrats bat gehiago erakusten du (*-aita* > *-aite*): *entregaitera*, *acabaiten*... (Altuna, 1995: 113). Bilakabide hori, gerora, Oñatin ere gertatu da, nahiz eta ez dakigun zehazki noiz. Izagirreraren hiztegian (1970) esaterako jada *bautzaitten*, *eskutaitten* bezalakoak ditugu, gaur egungo hizkeran erabiltzen diren berberak (Erostarbe 1994: 506-508). Arrasateko sermoietan bizkaierazko gaine-rako testuetako emaitza bera aurkitzen dugu (*-aeta* > *-eeta* > *-eta*): dagoeneko bokal bakarreko aldaera da nagusi.

-idu aditzek *-eta* hartzen dutenean aditz-izena eratzeko *-ieta* > *-i(i)ta* gertatu da Oñatiko hizkeran (*cumplitan* UmO 190, *sentitan* UmO 196, *movitan* UmO 21, *redimitiarren* UmO 50, *errepertitaco* UmO 51v, etab.) eta ez dago horrelakorik Landucci edo G. de Albenizen testuetan, baina bai *Dotrinazko sermoitegian* (*sentita*-, *cosita*-) (Ulibarri, 2015: 174) eta Laudioko testuetan: *consentitan* (1858ko dotrina), *bolbitan* (Ruthen liburua, 1872) (Urkijo, 1994: 121).¹⁴ Oñatin beraz, *-eta* forma bere horretan *-e-z* amaitzen diren aditzekin bakarrik gordetzen da eskuizkribuetan (*aseetan* UmE 109v, *beteetan/betetan* UmO 89, *gordeetan* UmE 44/*gordetan* UmE 37, *gordetaco* UmO 169v, *erretia* UmO 82, *erneetan* UmO 154...), baina, gaur egungo Oñati eta Leintz bailarako hizkeretan *-te* atzizkia hartzen dute horiek, nahiz eta Izagirreraren hiztegian *betéten/beteetan* bezalako aldaerak datozen, Araotz auzoan jasota

¹⁴ Aramaioko gaur egungo hizkeran aditz gutxi batzuekin jasotzen du Ormaetxeak (2006: 283) forma hori: *entenditten*, *eskribitten*, *kubritten*, *segitten*.

(Erostarbe, 1994: 506).¹⁵ Aramaion aurkitzen dugu *-eta* aditz horietan gaur egun (Ormaetxea, 2006: 279).

Bukatzeko, ez dago *-tute* erako aditz-izenik Umerezen testuetan eta *-tze* dagoeneko erro monosilabikoa duten aditzekin bakarrik erabiltzen du. Sermoietan, berriz, *-tute* erako aditz-izenen adibideak badaude, baina betiere *-keta* eta *-tze* formekin lehian dago. Taula honetan laburbildu dut hiru atzizki horien erabilera-maiztasuna aditz motak bereiziaz:

1. taula

-keta, *-tute* eta *-tze* erako aditz-izenen adibide kopurua Arrasateko sermoietan

	<i>-adu</i>	<i>-idu</i>	<i>-tu</i>	<i>-tu (1)</i> ¹⁶
<i>-keta</i>	—	—	114	—
<i>-tute</i>	—	—	1	2
<i>-tze</i>	2	1	21	97

IsSag-en ere antzera, 1) *-keta* edo *-tze* erabiltzen du *-tu* amaierako aditzetan: *esaguzeco* 1, *lozaquetan* 1, *itanquetan* 1v, *osqueta* 4; 2) *-adu/-idu* aditzekin, berriz, *-eta* nahiz *-tze* ager daiteke: *ameetaco* 1v, *ocupetan* 2v, *apartetan* 2v, *destruietaco* 2, *cabietaco* 4, *adoretan* 4, *castiguetaco* 4v, baina, *tentazen* 2, *empleazen* 2v, *onrrazen* 4; eta 3) are *-idute* eta *-idutze* ere: *destruiduzera* 2, *destruidutia* 3v.

3.3. **Edun*-en adizkietan, Bizkai aldean bezala, *-au-* erroa eta *-o-* erro monoptongatua ageri dira nagusiki orainaldiko formetan: *artuco dot* (Artazub), *eçtau* (Garibai 68), *vear don?* (Garibai 74), *bear doçu* (MLastur), *bidaldu dogu* (MLastur), *idiroten dot* (SermDom 3), *ilten dau* (SermDom 3), *damudot* (Amil 1), *corriduco dau* (ArrBand), *ezagutu ezpadot* (Bar 3)... Barrutiaren testuan, ordea, *Jaun zerucoac ala deu gura* 2 eta *ez al dezu dijeridu* 17 ere badira.

Lehenengo pertsonako adizkien erroan hainbat aldaera daude: *noc* ‘nauk’, *non* ‘naun’ (Garibai 74), *nazu* ‘nauzu’ (Bar 5), *ez al noc aditu* (Bar 7), *jagui ezinon* (Bar 14), *tratazen nozu* (Bar 14), *saldu nosu* (ArrSerm), *esauquetan nosube* (ArrSerm), *desamparau nauzu* (UmO 208v), *gorde naitzulaco* ‘nauzulako’ (Gatz 86).

¹⁵ Araotzen bertan *asmaatan*, *pensaatan*, *kausáatan* erakoak jaso zituzten Azkuek zein Izagirrek eta gaur egun *asmáuten*, *kontáuten* eta *eskribiuten*, *sentíuten* bezalakoak entzuten direla dio Erostarbek (Erostarbe, 1994: 508). Araotz auzora ere ez ote zen iritsi Landucciren testuan lehen aldiz lekukotzen dugun *-aita* berrikuntza?

¹⁶ Erro monosilaboa duten eta partizipioa *-tu* egiten duten aditzak: *sortu*, *kendu*, *sartu*, *hartu*, etab.

Iraganaldian, 1. eta 2. pertsona pluraleko *geben* ‘genuen’ eta *zeben* ‘zenuen’ forma bereziak agertzen dira Umerez eta garai bereko edo lehenxeagoko Arrasateko sermoietan eta hortik aurrera gaur egun arte: *illgo ziñian aurretico eguin zebe Testamentu santuban* (UmE 207), *Jangoicuen escubetatic urten zebe, eta bere escubetara biurtu biarco dozu* (ArrSerm), *guztioac eguiñ gueben pecatu* (Gatz 30)... Ezaugarri horrek Arabarekin egiten du bat: Lazarragaren testuan agertzen da lehenengoz *zene-* > *zee-* berrikuntza (Bilbao *et al.*, 2011), Garzia de Albenizek ere *zaben* ‘zenuen’ dauka, XX. mendean Zigoitian, Nafarraten, Urrunagan eta Urbinan jaso ziren era horretako adizkiak eta gaur egun arte iraun dute Legutio eta Aramaio aldean ere (Altuna, 1995: 108-110). Berrikuntza hori ez da iritsi Antzuola eta Bergara aldera (*guinduan* ‘genuen’ Antz 26v, *guinduquian* Antz 26r, *cinduan* ‘zenuen’ Antz 11v). Euskara Arkaiakoan Urruxolako kantuko *cenduan* da aurkitu dugun adibide bakarra eta XVIII. mendeko SermDom-en ere ez *zenduan essan* 2, *euqui zenduan* 6... datoz.

Umerezek eta Gatzagako dotrinak bakarrik dute lehenengo pertsona pluraleko *geben* aldaera eta gainera Umerezen testuan *guenduban* (UmE 4) eta *zenduban* aldaerak ere agertzen dira oraindik: zehazki *zeben* 10 aldiz / *zenduban* behin eta *gueben* 8 aldiz / *guenduban* 2 aldiz aurkitu ditut. Horiez gain, badira *-n-* gabeko *errecividu guituban* ‘genituen’ UmO 44v, *emungo guitiquian* ‘genituzkeen’ UmO 71v, *guragoco gueuque galdu* UmE149, *nois biar gueuquen aplacadu* ArrSerm (vs. *guenduque* Bar 18, *guinduquian* Antz 26r), *eguingo baguitu* ‘bagenitu’ UmO 181 eta bigarren pertsonako *sentiduco bazeube* ‘bazenute’ UmO 159, *jaquingo bazeu* UmO 46, *eguin bazeu* ArrSerm (vs. *bacendu* SermDom 6), *amauco bazitu* ‘bazenitu’ UmE 149v (vs. *bacinduz* SermDom 6) ere.

Berrikuntza hori ez da **edun*-en adizkietan bakarrik gertatu: *bagueuca* ‘bageneuka’ (UmO 181r), *zeucain* ‘zeneukaten’ (UmO 195v), *bazequian* ‘bazenekien’ (UmE 54v)...

3.4. Iraganeko hirugarren pertsonako formetan, Bizkaiko sortaldeko testu zaharretan *eban* (sg.) / *eben* (pl.) bereizketa egiten da bokalismoarekin —beste adizki batzuetan bezala— eta hizkera batzuetan gaur egun arte iraun du bereizketa horrek. Amilletaren dotrinak eta 1708ko sermoiak bereizketa erakusten dute (*eban* / *ebeen*). Barrutiak, berriz, *eban* nahiz *eben* ditu singularran eta lehenengo pertsonan *neban* du. Arrasateko bandoan dagoen adibide bakarra zalantzazkoa da zoritxarrez, eskuizkribuan *ebun* irakurtzen baita; plurala eskatzen du eta ez dakit *eben* edo *euben* zuzendu beharko litzatekeen.

Arabaren inon baino lehenago lekukotzen dira *neben* ‘nuen’ eta *eben* ‘zuen’ bezalako aldaerak.¹⁷ Debagoieneko hegoaldean *eben* aldaera nagusitu

¹⁷ Altunak (1995: 106) zenbait adibide ematen ditu: Landucci, Betolaza, Kapanaga, Otxoa Arin. Orain Lazarraga ere gehitu behar zaie.

zen eta *daben/dauben* ‘duen/duten’ eta *eben/euben* ‘zuen/zuten’ bereizketa ikusten da Arrasateko sermoietan, Umerezen eskuizkribuetan, IsSag-en¹⁸ eta Gatzagako dotrinan. Ariztimuñok erakutsi zuenez, Lazarragak darabiltzan forma berberak dira funtsean (Ariztimuño, 2015: 59). Antzuolan 1825eko dotrinan oraindik *eban* ‘zuen’ aldaera da nagusi eta horrela da gaur egun ere Antzuola eta Bergara aldean: *eban* edo *zeban* —bigarrena nagusitzen ari bada ere—.

3.5. Egitura hirupertsonaletan *eutsi* erroa da nagusi gure corpusean, nahiz eta euskara arkaikoan *-i-* erroa laguntzailea ere lekukotzen den: Milia Lasturkoren kantuan *edegui dio* dago. Arabako testuetan bi erroak ageri dira oraindik XVIII. mende bukaeran (Gamiz, Garzia de Albeniz), baina ez Debagoiengan. Horretaz gain, Antzuolako testuetan *jaot* ‘diot’ bezalakoak agertzen dira. Berriz ere, Lazarragaren testura jo behar dugu adizki horien aurrekaria aurkitzeko eta *jagot* ‘diot’, *jago* ‘dio’ dira bertan ageri diren aldaerak.¹⁹ Amilletaren testuan *emoten jaguen* ‘dien’ (3) eta *ecusico jagoe* ‘diote’ (6) daude, *-g-* hori gordetzen dutenak, eta batez ere 1825eko dotrinan *jaot* ‘diot’ 8r, *jao* ‘dio’ 19r, 32v, *jagu* ‘diogu’ 27v, *jaozu* ‘diozu’ 21v, *jae* ‘die’ 24r, *jaegu* ‘diegu’ 22v. Gaur egun, Bergara aldeko eta Oñatiko hiztunek ere erabiltzen dituzte sail horretako adizkiak, baina Umerezek ez du horrelakorik. Baliteke Umerezek adizki «irregular» horiek idatzirako baztertu izana.²⁰

3.6. Ergatibo komunztadurari dagokion pluralgilea aditz trinko batzuetan *-tel/-de* da: *dakarde* (Bar 11, UmE 12v, Gatz 1), *darabilde* (UmE 65, Gatz 49), *dakuste* (UmO 29v), baina *dacuseela* (5) dauka Amilletak. Gainerako aditz trinkoetan eta aditz laguntzaileen sisteman *-e* pluralgilea daukagu ia testu guztietan: *dabee* (Amil 6), *dabe* (Bar 18), *ditue* (Amil 6), *sittuben* (ArrBand), *deusee* (SermDom 6), *euseen* (SermDom 1), *descuenay* (Antz 21), *daguien* (ArrBand), *deguioen* (UmE 65), *dauqueela* (Amil 5), *euqueen* (SermDom 7, IsSag 1), *daroien* (UmE 108v), *dinoe* (SermDom 1) / *diñue* (UmE 128v) / *dijue* (ArrSerm), *daquie* (UmE 44v), *diraube* (UmE 28v), etab. Hala ere, SermDom-ek *ycusten vadituzte* 5, *errependietan dituztee* 6, eta *perseguietan guinduzten* 6 ere baditu *-te* pluralgilearekin.

Oñatin zenbait adizkik aldaera fonologiko berezia dute *-ae->-ai-* bilakaeraren ondorioz, diptongoari bide emanez: *biotz guztitic jarraiquetan deutsai* (< deutsa-e) (UmO 91v), *buruban Canac urten deustai* (< deusta-e) (UmO 93v), *itandu eutsain* (< eutsa-e-n) *aren Divina Magestadiari bere Discipulubac* (UmO 86), *Christaun guztia daucai* (< dauka-e) *beren partia Cu-*

¹⁸ Nahiz eta testu horrek *eben* eta *eban* biak dituen singularrean.

¹⁹ Adizki horien jatorriaz eta hedaduraz gehiago sakontzen dute Erañak (2020) eta Ariztimuñok (*prestatzen*).

²⁰ Ikus §4.1 ataleko eztabaida.

rutze santu onetan (UmO 205), *au beti goguan baleucaí* (< baleuka-e) *asco Gaixoc* (UmE 175v).

3.7. Iragangaitzetan ere *egon* aditzarekin *-de* morfema erabiltzen dute pluralgile gisa Barrutiak eta Antzuolako testuek: *zaode* (Bar 5), *zadena* (Antz 2), *gade* (Antz 3v), *ezaodela* (Bar 17), *daode* (Amil 6) / *dade* (Antz 1v), *eoden* (Amil 5) / *eden* (Antz 5v), *gueondena* (Amil 2), baina *-z(a)* beste guztiek: *gaoza* (Um) / *ga(g)oz* (SermDom), *za(g)oz* (ArrSerm, Gatz 8), *dagoza* (UmE 8v) / *da(g)oz* (SermDom 4, ArrSerm, Gatz 14), *e(g)ozen* (UmE 9v, ArrSerm, IsSag 1v, Gatz 19).

Horiez gain, 1708ko sermoiak *izan* aditzean ere badarabil behin: *zarade* ‘zarete’ (6); Umerezek *zarai* darabil, gaur egun Oñatin bezala. Nolanahi ere, jakina da lehenengo testuetan *zuek* pertsonari dagokion pluralgilea ez zela beharrezkoa adizkian, *zu* pertsonaren komunztadura marka plurala izan zitekeelako oraindik. Horren adibide garbiak ageri dira oraindik XVIII. mende hasierako sermoi horretan edo Barrutiaren testuetan. Hona hemen SermDom-eko adibide batzuk: *zergaitiq zueq leenengo principioan atajadu izan bazinduz*²¹ ‘bazenituzte’ *semearen, da alabearen pauso deungaaq* (SermDom 6), *enda porsiacaso diruriq ezpadaucozu* ‘badaukazue’, *eztau inporteetan: erdu zaite* ‘zaitezte’ *gustioq, enda jan eguizu* ‘egizue’ *gura dozun* ‘dutzen’ *aimbeste* (SermDom 3). Beste kasu batzuetan, dagoeneko *-e* pluralgilea daramaten adizkiak ere ageri dira testu bietan: *eztegiçuen* (Bar 24), *daucazue* (SermDom 6), *emon deusuzee* ‘dizkizue’ (SermDom 5).

3.8. Datiboari dagokion pluralgilea ere *-te* da: gure corpuseko testu guztietan *jako*²² ‘zaio’ / *jate(e)* ‘zaie’ bereizketa aurkitzen dugu, baina 1708ko sermoiak *jatee* hainbat adibiderekina batera *ez jaque ascori falteetan* (9) du. Beste adizki batzuk ez dira testu guztietan lekukotzen, baina baditugu *gaitzate* ‘gatzaizkie’ (UmO 78), *dagote* ‘dagokie’ (Gatz 33), *datorte* ‘datorkie’ (Gatz 68), *letorte* ‘letorkie’ (Gatz 66)... eta *deustegu* ‘diegu’ (UmO 22, Antz 21), *deuste* (ArrBand, UmO 13) / *deustee* (SermDom 3) ‘die’, *eusten* ‘zien’ (IsSag 3), *eristen* ‘zeritzen’ (IsSag 4)... Hala ere, Leintz ibarreko testu berrienetan (ArrSerm eta Gatz) ez da bereizten ergatiboaren pluralgilearekin, hau da *deutse* ‘diote’ nahiz ‘die’ izan daiteke. 1708ko sermoian ere badago horrelako adibide bat: *Emen emoten deusee doctrinea preladaui, principeai enda esse bateco familiaren cargua dauqueenai* (2).

3.9. Bukatzeko, mendebaleko berrikuntzat hartzen dugu *-z* pluralgilea hedatzea, forma jakin horretan finkaturik eta adizkiaren bukaerako posizioan.

²¹ Gaur egun Bergara aldean *bažiñuz* ‘bazenitu’ eta *bažiñuzte* ‘bazenituzte’ aldaerak erabiltzen dira (Elxepuru, 2006: 9).

²² Barrutiak *echayoc* ‘ez zaiok’ (13).

Gure corpusean -z pluralgilea aditz iragangaitz batzuetan erabiltzen da batez ere (*zuaz* Bar 9, *dabilsen* ArrBand, *gatozela* Gatz 24, *datos* IsSag 2v...), baina aldaera bezala, Umerezek -za forma osoagoa du (*gabil-tza*, *datoza*, *gaoza*, *zaoza*...). Aditz laguntzaileen artean, *edin*-ek hartzen du sarri -z- pluralgilea, erroaren ostean, baina -ke- morfemaren aurretik —eta batzuetan ostean ere bai—: *zaitezque* (UmE 43), *diteala* (Amil 6)/ *dite-zela* (ArrBand, ArrSerm, UmE 47v), *gaiteala* (Amil 1)/ *gaitian* (Antz 22, ArrSerm, UmE 48)/ *gaitezen* (Bar 18, UmO 215v, Gatz 38), *ditezque* (UmE 17v, Gatz 99), *litezque* (UmO 177)/ *litezquez* (Gatz 95), etab.

Oro har, **edun*-en adizkietara ez da -z hedatu eta horren ordez, -it- zaharra dago. 1708ko sermoia da -z pluralgileaz gehien baliatzen dena, pleonasmoo bezala (*dituz*²³ 7, *dituguzan* 2, *zituzan* 1, *bazinduz* 6, *gaituz* 6, *guinduz-en* 6, etab.), baina Barrutiak eta Amilletak ere badituzte horrelako adibide bakan batzuk: *guinducen* (Amil 4), *zaituz* (Bar 20).

Bestalde, Lazarragaren eskuizkribuan, adibidez, *zau* ‘zaitu’ adizkia ageri da, plural markarik gabekoa (Mounole & Lakarra, 2018: 430). Lehenengo pertsona pluralean ere aurkitu ditugu horrelakoak gero: *gau* ‘gaitu’ (ArrSerm, Gatz 39), *zaube* ‘zaituzte’ (ArrSerm), *gauben* ‘gaituzten’ (Gatz 22), *zaut* ‘zaitut’ (ArrSerm, Gatz 22), *zaubet* ‘zaituztet’ (ArrSerm), *zaugu* ‘zaitugu’ (Gatz 97). Adizki horiek ezinbestean objektu pluralarekiko komunztadura faltarekin lotu izan dira. Hala ere, *zau*, *gau* eta antzekoak Araban eta Debagoieneko hegoaldean bakarrik lekukotzen dira —nahiz eta Umerezen testuetan aurkitu ditugun adibide guztiak pluralgiledunak diren—. Beraz, alde batetik, ez dute hedadura bera adizki horiek eta komunztadura faltaren ezau-garriak, azken hori askoz ere hedatuago baitago; eta, bestetik, **edun* aditza, hain zuzen, salbuespena da komunztadura faltari dagokionean (Mounole & Lakarra, 2018: 445).

Beste laguntzaile iragankorretan -z- badago ere, sarritan falta da, objektu pluralarekiko komunztadurarik ez dagoelako: *eutsi* laguntzailearen adizkietan 1708ko sermoia da komunztadura adierazten duen bakarra: *deusoguzan* 8, *deuscuzan* 8, *deusuzee* 5 (hemen ere artizki moduan). Ordea, *egin* eta *ezan* -en adizkietan Barrutiak eta Antzuolako testuek ere komunztadura adierazten dute kasu batzuetan: *daiguzan* (SermDom 9), *eguizan* (SermDom 4), *egui-zela* (SermDom 8), *eguizuz* (SermDom 5), *veguize* (SermDom 9), *daiztan* (Bar 6), *daizten* (Antz 22v), *gaizen* (Antz 10v), *leizque* (Bar 16, UmE 139), *gueizquean* (Amil 4), *eizque* (Bar 17), *ezazuz* (Bar 9, 23), *eguizcuzu/eguiz-guzu* (Antz 2, 21).

²³ Edizioan *eztabez* bat ere badago (Etxebarria, 2007: 77), baina transkripzio huts bat di-rudi, eskuizkribuan *eztabee* irakurtzen baitut: *veren pecatuacaitiq galdu dabeenaq zeruco erreinua, enda gloriaco convite soberanoa, eztabee conseguiduco ez alcanzaduco zeruco pa-raisuan sarcea* (...) (SermDom 4).

4. Ondorioak

4.1. Lan honetan Debagoieneko euskararen zenbait lekukotasun bildu ditut eta hizkera horrek mendez mende izan dituen aldaketen berri ematen saiatu naiz. Lanaren helburuak bi ziren: lehenengo, Debagoieneko hizker(ar)en erakusgarri izan daitezkeen testuak biltzea eta, bigarren, testu horien kronologia eta kokapena kontuan izanda hizkuntza bariazioa eta aldaketa aztertzea.

Badakigu bereziki Lehen Euskara Modernoaren garaian literatur hizkuntza ereduaren eragina nabarmena dela Hegoaldeko idazleengan (Urgell, 2018). Horregatik, Larramendiz geroztiko testuak herri jakin bateko lekukotasun-tzat hartzea arriskutsua da. Sarritan, idazle jantziak badira, idatzizko eredu bat sortzeko ardura dute, ahozko jardunean egon daitekeen aldakortasuna ez-kutatzen dutela; bestetan, irakurle gehiagorengana iristeko hizkuntza aldaera hedatuagoak hautatzen dituzte; edo, besterik gabe, literatur hizkuntz(ar)en joerei jarraitzen diete.

Umerezen eskuizkribuetan, beraz, ez da harritzekoa sasoiko Oñatiko hizkerarako espero ez ditugun ezaugarri batzuk aurkitzea. Horrela azal daiteke aditz jokatuetan hainbat lokalismo falta izatea: gaur egun entzuten diren *xao* ‘dio’, *zau* ‘zaitu’ bezalako adizkiak (edo horien aurrekariak) garai hartan ere erabiltzea espero dugu Arabatik hedatu baziren. Hain zuzen, Bonaparteren garaian adizki horien inguruko eztabaida bat ezagutzen dugu: Atxotegik ere —Umerezek bezala— *eutsi* erroko adizkiak bakarrik erabili zituen Bonaparterentzat Bergarako hizkerara itzulitako dotrinan eta Bonapartek Zabalaren *El verbo regular vascongado* irakurri ondoren zalantzak izan zituen eta Etxenikeri idatzitako eskutitz batean galdetu zion ea benetan Zabalak aipatzen zituen *jao*, *jaoe*, *jaozu*, *jaozue*, *jaot*, *jaogu* erabiltzen ote ziren Bergaran eta Oñatin (Urquijo, 1910: 294-295). Badirudi nahiago izan zutela *jaot*... bezalakoak idatziz ez erabiltzea,²⁴ txokokeriatzat edo bazterreko aldaeratzat zituztelako.

4.2. Atzerago jotzen badugu, baina, XVIII. mendearen lehen erdira, beste bi testu arazotsu ditugu: 1708ko sermoia eta Barrutiaren antzerkia. 1708ko sermoiaz ez dakigu ia ezer: frantziskotar batek idatzitako sermoia da, baina ez dakigu frantziskotar hori nor zen, nongoa zen, ez eta sermoia non egin zuen ere. Testuko euskararen ezaugarriek, ordea, «Deba ibarrekoa, Antzuola edo Bergara bueltakoa» dela pentsarazten diote Etxebarriari, «nahi-ta barruragoko edo mendealderagoko bizkaieroa darabilen itxurea be hartu, azaletik behinik behin» (Etxebarria 2007: 75). Barrutiaren antzerkia, berriz, badakigu nork idatzi zuen, idazle hori nongoa zen eta non bizi izan zen, eta baita

²⁴ Gogora ekarri nahi dut gaur egun era horretako adizkiak nagusi direla Bergaran, Antzuolan eta Oñatin. Oñatin datiboa 3. pertsona singularra denean bakarrik erabiltzen dira eta Bergaran eta Antzuolan datiboa 3. pertsona singularra zein plurala denean (Zuazo 2006a: 82).

antzerkia non antzezteko idatzi zuen ere. Ordea, Deba ibarreko gainerako lekukotasun zaharrekin alderatu ondoren, Zuazori ez zaio iruditzen Barrutiak «erabili zuen hizkera erabat Arrasatekoa edo Aramaiokoa zenik» (Zuazo 2006b: 1028).

Ados nago, oro har, Zuazoren ondorioekin. Deba Ibarreko gainerako lekukotasunekin alderatzen badugu, Barrutiaren hizkerak Antzuola aldekoekin bat etortze gehiago ditu Arrasate aldekoekin baino.

Aditz-izenen erabilera Leintz aldekotik (eta Arabakotik) erabat aldentzen dela ikusi dugu: erdialdeko bimorfismoarekin (-*te/-tze*) bat dator Barrutiaren testua. Fonologia eta izen morfologiazko ebidentzia batzuk ere badakartza Zuazok, hemen aztertu ez ditudanak.²⁵ Beste ezaugarri batzuk, ordea, ezta-baidagarriak izan daitezke nire ustez:

Pluraleko zenbait adizki aipatzen ditu Zuazok: *dacaz* ‘dakartza’, *daode* ‘daude’, *leizke* ‘ditzake / litzake’, *xataz* ‘zaizkit’... (Zuazo, 2006b: 1028) Esan beharra dago, *leizke* adizkia Umerez oñatiarrak ere erabiltzen duela. Egia da *dakaz*, *jataz* bezalakorik ez dela ageri gainerako testuetan, objektu pluralarekiko komunztadura faltagatik, baina baliteke Barrutiak gordetako arkaismoetako bat izatea. Gauza bera esan daiteke *daode* adizkiarekin ere. Debagoienean -z pluralgilea erabiltzen da *egon*-en adizkietan, baina -*de* pluralgiledunak zaharrak dira, Lazarragak baditu, eta gaur egun arte gorde dira Bergara eta Antzuola aldean.

Dena dela, etorriko diren lanetan aztertu beharko da Larramendi aurreko idazleengan ere sortzen ari ziratekeen literatur hizkerek edo eredu jasoagoek izan zuten eragina. Zuloagak, adibidez, bide hori urratu du Bizkaiera Zaharreko idazle batzuekin (Zuloaga, 2016; Zuloaga, 2019: §5.3.3). Nolanahi ere, Barrutiaren *Acto*-an hizkuntza hautuak ez dira axola gabe eginak.

1708ko sermoia Antzuola edo Bergara aldekoa izan zitekeela iruditzen zaio Nagore Etxebarriari eta testua bizkaieratik aldentzen duten ezaugarri batzuk aipatzen ditu. Egia da testuak Deba ibarreko hizkerek bat egiten duten hainbat ezaugarri dituela, baina nik, batez ere, Bergara-Antzuola aldeko hizkeretatik aldentzen dutenak aipatu nahi nituzke:

- aditz-izenetan -*eta* atzizkia erabiltzen du Antzuolan ez bezala.
- idirotea*, *emoten* bezalako aditz-izen berriak ditu (Barrutiak *emaiten*, *xaiten*, baina baita *edirozea* ere).
- pluralgile pleonastikodun adizkiak ugari dira testuan: *dituz*, *dituguz*, *zituzan*, *zituzen*, *gaituz*.
- egon*en adizkietan -z pluralgilea ageri da (*dagoz*, *gagoz*) eta Antzuola-Bergara aldean, berriz, -*de* pluralgilea darabilte.

²⁵ Fonologiazko datuetarako ikus Zuloaga (2019) ere.

- e) adizki hauek ere arrotzak dirudite Debagoienean: *deutsoguz*, *deuskuz*, *deutsuzee*, *daukaguz*, *daukaz*, *daukaze*...

Gainera, lan honetan aztertu ez ditudan arren, fonologia eta izen morfologiari dagozkien ezaugarrietan ere beste testuetatik aldentzen da:

- a) Txistukarien neutralizazioaren arrastoak ageri dira (ohiko kokagunez gain, bokal arteko *ezaten* eta *eucan/euzan* ‘eutsan’ ditu).
- b) Sozietibo pluralean *-kaz* da forma nagusia (nahiz eta *-ekin* ere baduen).
- c) Ablatiboan *-rik/-tarik* dira nagusi eta Deba ibarrean *-ti(k)*.

Ezaugarri horiek guztiak batera kontuan hartuta, ez dut uste testua Antzuola-Bergara aldekoa denik.

4.3. Bukatzeko, Debagoieneko testuak beren artean alderatzean, ikusi dugu gaur egun bezala, garai zaharretan ere hiru eremuren arteko aldeak daukela zenbait ezaugarriren azterketan: Leintz-Aramaio alde batetik, Oñati bestetik eta Antzuola-Bergara ingurua bestetik.²⁶

- a) Amilletaren testuan dagoeneko, erdialde-ekialdeko hizkeretan bezala, aditz-izenak eratzeko *-tze* morfema hedatua zegoela ikusten da. Oñatiko eta Leintz ibarreko testuek Araban eta Bizkaian aurkitzen ditugun beste aukerekin bat egiten dute.
- b) Oñatira bakarrik hedatu bide zen dagoeneko Landucciren hiztegiari aurkitzen dugun *-ae* > *-ai* bilakabide berezia. Umerezen testuetan ageri da aditz-izenetan (*salvaiteco*, *apartaitia*) eta adizki jokatu batzuetan (*deustai*, *eutsain*, *daucai*), baina beste eremuetako testuetan ez.
- c) lehenengoz Lazarragarenean aurkitzen ditugun *zeben* ‘zenuen’ moduko formak Oñati, Arrasate eta Gatzagako testuetan ere badira, baina Antzuola-Bergara aldera ez ziren iritsi.
- d) egitura hirupertsonaletan *ja(g)o-* erako laguntzaileak Antzuolan, Bergaran eta Oñatin bakarrik gorde dira. Leintz ibarreko testu zaharretan, berriz, ez dugu halakorik aurkitzen, nahiz eta ezin dugun baieztatu noizbait existitu ez zirenik (*-i-* laguntzailea, esaterako, le-kukotzen da garai arkaikoan).

²⁶ Debagoiena eskualdea erdibitzen duen beste ezaugarri bat aipatzearren, $V(j)t > V(j)(t)x$ bilakabidea dugu, Zuloagak *Mendebal Muturreko Euskara Zaharra* definitzeko aukeratu duen ezaugarrietako bat (2019: 537). Palatalizazio hori antzinakoa da Leintz ibarrean Garibairen testuek erakusten digutenez. Toponimiak atzerago jotzeko aukera ematen digu: Garibaik berak *Udalacha* aipatu zuen (1571), baina Arrasaten bertan baditugu *Axquibel* (1476), *Lexaragu* (1476), *Lexarduya* (1519), *Elexcaray* (1600), etab. (Ormaetxea, 1996) edo Eskoriatzan *Apxuruacha* (1490), *Achorros* (1490), *Hurrechaga* (1490), *Garagarquerexea* (1490), etab. (Ayerbe, 2009) Aretxabaleta herriaren izenak erakusten digu aldaketa XIII-XIV. mendeetan gertatu zela (Zuloaga, 2019: 458). Antzuola, Bergara eta Oñatira, berriz, ez da berrikuntza iritsi.

- e) **edun*-en 3. pertsonako adizkiak *dau/dau(b)e* eta *eben/euben* dira Leintz eta Oñatin; *dau/dabee* eta *eban/ebeen* Amilletarenean.
- f) *egon*-en adizkietan *-de* pluralgilea dago Antzuolako testuetan eta *-z(a)* gainerakoetan.
- g) pluralgilerik gabeko *zau* ‘zaitu’ moduko adizkiak ez dira Bergara eta Antzuolara hedatu, baina Lazarragak baditu eta gaur egun Oñatin, Aramaion eta Leintz ibarrean erabiltzen dira.
- h) oro har, komunztadura falta indartsuagoa da hegoaldeko hizkeretan Deba ibarreko erdialdean baino.

	Leintz-Aramaio	Oñati	Bergara-Antzuola
<i>-ae > -ai</i>	–	+	–
<i>Vjz > V(j)x</i>	+	–	–
aditz-izenetan <i>-tze</i> nagusi	–	–	+
<i>zeben</i> ‘zenuen’	+	+	–
NOR-NORI-NORK <i>ja(g)o-</i>	–	+	+
<i>eben</i> ‘zuen’	+	+	–
EGON-en <i>-de</i>	–	–	+
komunztadura falta indartsua	+	+	–

Bibliografia

- Aginagalde, B. & B. Urgell, 2012, xvi. mendeko mendebaldeko lekukotasun berri bat: Sarasketa hiztegitxoa, *ASJU* 46.2, 13-29.
- Altuna, F., 1995, *Acto contriciocoa eriotzaco orduracò*: Garcia de Albeniz araiarren araberrazko eskuizkribua (1778), *ASJU* 29.1, 83-132.
- Arejita, A. & M. Alberdi, 1985, Amilletaren Dotrinea, *Litterae Vasconicae-Euskarenen iker atalak* 3, 9-68.
- Ariztimuño, B., 2015, Lazarragaren eskuizkribuko adizki batzuez (euskal aditz jokoaren kronologia erlatibo baterantz), in M. J. Ezeizabarrena & R. Gómez (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta: Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, Bilbo, UPV/EHU, 49-70.
- , *prestatzen*, Aditz laguntzaile ditrantsitibo «berri» bat. Lazarragaren grafia, iragana eta datibo-komunztadura.
- & O. Uribe-Etxebarria, *prestatzen*, Istoria sagraduco esplicacino labur bat (edizioa).
- Ayerbe, R., 2009, *Leintz bailara bere historiaren lehen urratsetan (1260-1750)*, Aretxabaleta-Eskoriatza, Txartyn de Bazterbero Taldea.
- Bilbao, G. et al. (arg.), 2011, *Lazarraga eskuizkribua: edizioa eta azterketa (v1.2)* [online], Vitoria-Gasteiz, UPV/EHU. Interneten eskuragarri: <<http://www.ehu.es/monumenta/lazarraga/>>.
- Elexpuru, J. M., 2006, *Bergarako aditz-taulak*, Eibar, Badihardugu Euskara Elkarte.
- Elortza, J., 1994, Aditzaren izen-formak Deba Garaian eta Araba aldean, in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia, 465-477.

- , 2015, Manuel Umerez Goribargoitia (1757-1818), *Nuevos extractos de la RSBAP, Suplemento 21-G del Boletín de la RSBAP*, 19-36.
- Eraña, A., 2020, *Jagin* aditz laguntzaile ditrantsitiboa aztergai, liburu honetan, 229-244.
- Erostarbe, A., 1994, Aditz izenak Oñatiko hizkeran, in R. Gomez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia, 495-517.
- Etxebarria, N. et al., 2005, *Euskarazko sermoi eta antzeko eskuizkribuen katalogoa, (XVIII-XX): Frantziskotarren artxiboak*, Bilbo, Labayru Ikastegia.
- , 2007, 1708ko eskuizkribu argitaratubakoa bizkaieraz: Edizinoa eta hizkerearen azterketea, *Euskalingua* 11, 67-94.
- Izagirre, K., 1970, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*. Berrarg. Villasante, L. (arg.), 1994, Donostia-Oñati, Gipuzkoako Foru Aldundia-Oñatiko Udala.
- Lakarra, J. A., 1983, *Acto para la Nochebuena*, Texto y traducción, in Knörr et al., *Gabonetako ikuskizuna*, Gasteiz, Arabako Foru Aldundia, 75-126.
- Latzaga, 1983, *Acto para la nochebuena: 1682-1759*, Tolosa, Lopez-Mendizabal.
- Mitxelena, K., 1964, *Textos Arcaicos Vascos*, Madrid, Minotaur.
- Mounole, C. & J. A. Lakarra, 2018, Euskara Arkaikoa, in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*. Vitoria-Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 345-468.
- Ormaetxea, J. L., 1996, *Arrasateko toponimia*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- , 2006, *Aramaikoko Euskara (azterketa dialektologikoa)*, Bilbo, UPV/EHU.
- Ozaeta, A., 1992, Arrasateko testu zahar bi, *ASJU* 26.3, 793-800.
- TAV = Mitxelena, 1964.
- Trask, R. L., & R. Coates, 2006, A new early source of Basque: The Willughby glossary of 1664, *Transactions of the Philological Society*, 104.3, 331-393.
- Ulibarri, K., 2015, *Dotrinazko sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*, doktorego-tesi argitaragabea, UPV/EHU.
- Urgell, B., 2006, Para la historia del sustantivo verbal en vasco, in J. A. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask - ASJU* 40, 921-948.
- , 2018, Lehen euskara modernoa, in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, Vitoria-Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 543-658.
- Uribe-Etxebarria, O., 2008, *Euskarazko doktrinia Anzuelako berba moduan* (1825), *ASJU* 42.2, 139-209.
- , 2011, *Gatzagako Cristau-doktrinia* (1862), *ASJU* 45.1, 139-219.
- , 2020, XIX. mendeko Debagoieneko testuez zenbait argitasun: egiletasuna eta iturriak, in E. Santazilia, D. Krajewska, E. Zuloaga & B. Ariztimuño (arg.), *Fontes Linguae Vasconum 50 urte: ekarpen berriak euskararen ikerketari*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 561-577.
- Urkijo, N., 1994, *Zenbait apunte Laudioko euskaraz*, Bilbo, UEU.
- Urkizu, P., 1989, Garibairen eskuizkribu galdu bat (1592), *Mundaiz* 37/38, 33-85.
- Urkijo, J., 1910, Cartas escritas por el Principe L.-L. Bonaparte a alguno de sus colaboradores (1) (Continuación), *RIEV* 4.2, 233-297.
- Zuazo, K., 1999, *Deba ibarreko euskeria*, Deba Ibarreko Udalak.
- , 2002, *Deba ibarretik euskararen herrira*, Eibar, Badihardugu Euskara Elkarte.
- , 2006a, *Deba ibarreko euskara. dialektologia eta tokiko batua*, Eibar, Badihardugu Euskara Elkarte.

- , 2006b, Deba ibarreko euskara zaharra, in J. A. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask* - *ASJU* 40.1, 1005-1029.
- , 2018, Deba ibarreko euskara, in J. A. Lakarra & B. Urgell (arg.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica* - *ASJU* 52, 899-908.
- Zubiaur, J. R. & J. Arzamendi, 1976, El léxico vasco de los refranes de Garibay, *ASJU* 10.1, 47-144.
- Zuloaga, E., 2016, Idatziaren fidagarritasunaz eta literatur bizkaieraren ereduen sorreraz, *ASJU*n argitaratzeko.
- , 2019, *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*, dokto-rego-tesi argitaragabea, UPV/EHU.

Bizkai sartaldeko eremu linguistikoez: lexikoa

Eneko Zuloaga
UPV/EHU

Laburpena

Lan honetan Bizkai sartaldeko egungo euskara dialektalaren lexikoa aztertutako; zehazki, landa-lanaren bidez bildutako materialak tokian tokiko hizkerei buruz egindako monografikoen informazioekin osatu dira, eta laurogeita lau item lexikoko (berbak eta aldaerak) corpora osatu da. Bildutako materialak erkatuta, datu eta ondorio esanguratsuak lortu dira Bizkai sartaldeko euskararen egituraz: bildutako lexikoaren bidez lau eremu nagusi bereizi dira (Bizkaiko sartalde zabala, Bizkaiko sartaldearen sartaldea, Bizkaiko ipar-sartaldea, Bizkaiko hego-sartaldea), etenak goitik beherakoak ez ezik ezker-eskuin ere agertzen direla erakutsiz. Halaber, arreta berezia jarri da galdu-gordean dauden bi hizkeratan, Uribe Kostakoan eta Nerbioi ibarraren iparraldekoan, eta eremu horietan esklusibo edo ia esklusibo diren zenbait berbaren eta aldaeraren hedadura irudikatu da.

Hitz gakoak: dialektologia, lexikoa, Bizkaiko euskara

1. Sarrera¹

1.1. Euskal Herrian tokian tokiko hizkerei buruz egin diren lanei begira jarritz gero, berehala ikusten da halakoak Bizkaian egin direla beste inon baino gehiago: ez dago gutxienez lan monografiko bat ez duen eskualderik. Hori jakinik, pentsa liteke dialektologiaren edo geolinguistikaren ikuspegitik eremua ondo aztertuta dagoela; baina, ezin da halakorik esan, azken hogeita hamar urteotan argitaratutako artikulua eta monografietan, oro har, herri jakin bateko hizkera (edo hizkeraren alderdi jakin bat) hautatu eta deskribatu baita, datu-bilketa lehenetsiz eta konparazioa alboratuz edo geroko utziz.

¹ Lan honek MINECOK finantzatutako «*Monumenta linguae vasconum* (V): periodización y cronología (FFI2016-76032-P)» ikerketa-proiektuaren eta Eusko Jaurlaritzaren «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (IT1344-19) ikerketa-talde kontsolidatuaren babesaren izan du.

Bizkaiko herrietako euskarari buruz argitaratu diren lan guztietako datuak gogoan hartu nahi izango bagenitu, ito egingo ginatke; besteak beste Abadiño, Arratia, Arrieta, Arrigorriaga, Bakio, Basauri, Bedia, Berango, Bermeo, Berriz, Bilbo, Derio, Durango, Elantxobe, Elorrio, Erandio, Ermua, Etxebarri, Fika, Forua, Fruiz, Galdakao, Gatika, Getxo, Igorre, Iurreta, Leioa, Lekeitio, Lezama, Mallabia, Markina, Maruri-Jatabe, Mendata, Meñaka, Mundaka, Mungia (eta Mungialdea), Muxika, Nabarniz, Ondarroa, Orozko, Otxandio, Sopela, Txorierri, Ugao-Miraballes, Uribe Kosta, Zaldibar, Zamudio, Zaratamo, Zeberio eta Zornotzan baliatzen diren hizkerei buruzko lanak eman dira argitara, eta horiei gehitu egin behar zaizkie Bizkai osoa aztergai izan duten lan orokorrak, hala nola De Rijk (1970) eta Hualde & Gaminde (1997) monografikoak bokalen interakzioez, eta Gamindek (1984) eta Irizarrek (1992) aditzaren morfologiaz egindakoak. Aurrekoen aldean lan gutxik baliatu dute ikuspegi konparatista, nahiz eta egon badauden: Aurrekoetxeak (1995) bizkaieraren egituraz dialektometriaren ikuspegitik egindakoa, Gamindek Bizkaiko azentuaz (1995) zein Bizkai osoko euskaraz (2007) emandako ikuspegi orokorra eta Euskaltzaindiaren gidaritzapeko *Euskal Herri Hizkeren Atlas*-eko material aberatsak aipa daitezke, bai eta hemen omentzen dugun Koldo Zuazok (1998, 2003, 2014, 2015) azken hamarkadan argitaratutakoak ere; bereziki, *Mendebaldeko euskara* (2017) lana.

1.2. Lan honen helburua da Bizkai sartaldeko euskararen egitura geolinguistikorearen ezagutzan sakontzea, kasu honetan lexikoa ardatz hartuta. Zehazki, eskuera ditudan datuak konparatuz, Bizkai sartaldeko hizkerekiko berba eta aldaeren lagin bat osatuta tokian tokiko formen bidez muga linguistikoak non eta nola irudika daitezkeen aztertu dut, Gamindek (2007) zein Zuazok (2015) ibilitako bideari jarraituta. Halere, lexikoaren hedaduraren azterketak dituen lausotasun eta zailtasunez jakitun (ez dira ahaztekoak eremu batzuetatik beste batzuetara alda daitezkeen esangura eta ñabardura semantikoak, belaunaldien artean sortzen diren aldaketak eta Euskara Batua-erekiko adbergentzia-prozesuaren ondorioz sortutako joerak), ez dakart hona behin betiko sailkapen oso eta aldaezinik: leku-arrazoiak tarteko, ezinbestean utzi behar izan ditut kanpoan dozenaka hitz eta aldaera, eta beharbada inork haien hutsunea sumatuko du. Halaber, eremu murrizteko lexikoari dagokionez, bi eskualdetan (Uribe Kosta eta Nerbioi ibarra) beste eremu batzuetan baino arreta handiagoa jarri dut, eremu horietan tokiko euskara galdu-gordean dagoelako. Horrek ez du esan nahi, jakina, Basauriko edo Getxoko lexikoa oro har beste inongoa baino bereziagoa denik; baina, euskarak bestelako bizitasuna du Mungialdean, Arratian zein Orozkon, eta horrek datozen urteotan ikertzen jarraitzeko aukera ematen du.

1.3. Eremu linguistikoak direla eta, gogoan hartzekoa da etenek ez dutela zertan bat-batekoak eta zurrinak izan; Atwoodek eta Francisek bezala ulertzen ditut nik neuk isoglosak: «An isogloss should never be regarded as a dividing line between two usages; rather it is an indication of the ap-

proximate outer limit of a single feature» (Atwood, 1986 [1963]: 75); «The isogloss, therefore, does not mark a sharp switch from one word to the other, but the centre of a transitional area where one comes to be somewhat favoured over the other» (Francis, 1983: 5). Horrenbestez, berba bat Mungialdekoa, Nerbioi ibarrekoa edo Zeberio aldekoa dela esatean ez da ulertu behar bere erabilera-esparrua udal-barruti administratiboa denik zehazki: funtsean edo indartsuen inguru horretan erabiltzen dela adierazi nahi dut, inguru horretan dela arrunt, arruntago edo arruntan, nahiz eta horrek ez dakarren eremu mugakideren batean ere aurki ezin daitekeenik, besteak beste hiztunerkidegoen dinamika soziolinguistikoen ondorioz. Halaber, gogoan hartzekoa da Bizkai sartaldea dudala hemen aztergai, baina horrek ez dakarrela aztertutako hitz eta aldaera guztiak eremu horretako eksklusiboak direnik: EHHako mapak arakatzea nahikoa da ikusteko Bizkai sartaldean erabiltzen diren zenbait forma beharbada ez Bizkai erdialdean edo sartaldean, baina Bizkaitik kanpo erabiltzen direla; alegia, «Bizkai sartalde» delako eremuko berba eta aldaera bakoitzaren hedadura da hemengo aztergaia (eremuaz, begiratu § 2.1 puntua).

1.4. Guztira laurogeita lau berbaren/aldaeraren hedadura aztertu dut hemen, eta lanerako bi iturri-mota erabili ditut. Alde batetik, azken hamarkadan Bizkai sartaldeko hainbat lekutan landa-lanean nik neuk bildutako datuak. Beste alde batetik, arestian aipatutako monografia eta lanetan azaltzen diren datuak: bereziki gogoan ditut Hualde & Bilbao (1992) eta Gilisasti (2003) Getxoko eta Urduliz aldeko hizkeretarako; Gaminde (2000, 2001a, 2001b, 2001c, 2001d) eta Gaminde *et al.* (2005) Zamudio, Leioa, Mungia, Arrieta eta Deriorako; Bilbao (2002) Bermeorako; Larrea & Rekalde (2011) Arratiarako; Zuazo & Goitia (2016) Uribe Kosta, Txorierri eta Mungialderako; Etxebarria (2009) Zornotzarako; Intxaurraga (2002) Galdakaorako; eta Etxebarria (2016) Zeberiorako. Horiez landara, baliagarri askoak izan zaizkit ahozko grabazioen transkripzioak dakartzaten zenbait lan: Etxebarriarenak (1995, 2016) eta Aranarenak (1996) arakatu ditut, eta Euskaltzaindiak azken urteotan argitaratutako EHHako liburukiak sarri izan ditut datu-iturri osagarri. Nik neuk zein bestek bildutako datuak osatzeko eta egiaztatzeko, gainera, zenbait pertsonaren laguntza paregabea izan dut: Miren Ibarluzea (Derio); Unax Arrien (Mungia); Gorane Intxaurraga (Galdakao); Udane Atutxa (Zornotza); Juan Manuel Etxebarria (Zeberio); Ainhoa Etxazarra (Bedia); Juanjo Respaldiza eta Itziar Rotaetxe (Orozko). Bihoazkie hemendik nire eskerrak.

1.5. Laurogeita lau item lexiko aldi berean aurkeztea nahasmen-iturri besterik ez da, bestelako ezaugarri linguistikoekin gertatzen den bezala, isoglosak gurutzatu zein gainjarri egiten direlako: aztertutako formen isoglosa guztiak mapa batean kokatuta zenbait konbergentzia-gune azalduko lirateke, baina kopuruaren handiak irakurtezin bihurtuko luke mapa. Hartara, hemen aztertutako lexikoa sei multzotan aurkeztuko dut: (a) sartalde zabalekoa, (b) sartaldearen sartaldekoa, (c) iparraldekoa vs. hegoaldekoa, (c) ipar-men-

debalaren sartaldekkoa, (d) hego-mendebalekoa eta (e) Nerbioi ibarraren iparraldekoa.

Banaketa hori ez da *a priori* egina eta gerora osatua, ezpada materialak aztertu ondoren ikusitakoaren eta hartutako oharren arabera antolatua.

2. Berbak eta aldaerak, eremuak eta etenak

2.1. Bizkaiko sartalde zabalekoak

Kardaberatzen (*ca.* 1762) eta Bonaparteren (1863) lanez geroztik da eza-gun badagoela Bizkaiko euskara goitik beherako lerro baten bidez banatzerik: lehenengoak Bermeo eta Otxandio artean irudikatu zuen, eta bigarrenak arean sartalderago, gaur egun Busturialdea eta Lea-Artibai deritzen eskualdeen arteko eremuan. Azken urteotako ikerlanek ere banaketa horren funtsa baieztatu dute (cf. Zuazo, 2014 eta 2017), zenbait muga azpidialektal ez jauz-erriaren erdialdean baina sartalderago kokatu behar diren arren (cf. Zuloaga, 2016). Zoritzarrez, ez dakigu zer ezaugarri zehatz zerabiltzaten gogoan Kardaberatzek eta Bonapartek, baina gramatikaren esparruan **edun*-en adizkietako pluraleko *-de* alomorfo zaharrak bat egiten du, gutxi gorabehera, Bermeo ↔ Otxandio marrarekin, eta hemen isoglosa hori erabiliko dut Bizkaiko sartalde eta sartalde linguistikoak bereizteko.

2.1.1. Berbak

- (1) [**antoju eman ‘nazka eman’**] *antoju emon & atzera emon & atzeatu* (Uribe Kosta) / *antojue emon & atzes emon* (Mungia) / *antoju emon & atzes emon* (Arrieta) / *antoju emon & larritxu & enfada* (Bermeo) / *antoju emon & antojeu* (Txorierri) / *antojau & antoju emon & atzes emon & larrittu* (Nerbioi ibarra) / *antoju emon* (Galdakao) / *antoju emon* (Arratia) / *antoju emon* (Zeberio) / *antoju emon & askeau* (Orozko) / *antoju emon* (Zornotza) / *antoju emon* (Otxandio).
- (2) [**arean ‘zerbait, apur bat’**] *aren* (Uribe Kosta) / *arean & arian* (Mungia) / *arien* (Arrieta) / *arien* (Bermeo) / *arean & arian* (Txorierri) / *arien* (Nerbioi ibarra) / *arean* (Galdakao) / *arean* (Arratia) / *arean* (Zeberio) / *arean* (Orozko) / *arien* (Zornotza) / ∅ (Otxandio).
- (3) [**arrakada ‘belarritako’**] *arrakada* (Uribe Kosta) / *arrakada* (Mungia) / *arrakada & belarritxeko* (Arrieta) / *belarriko* (Bermeo) / *arrakada* (Txorierri) / *arrakada* (Nerbioi ibarra) / *arrakada* (Galdakao) / *arrakada* (Arratia) / *arrakada* (Zeberio) / *arrakada* (Orozko) / *arrakada & sirtzillu* (Zornotza) / *arrakada* (Otxandio).
- (4) [**arrast(eg)i ‘arratsalde’**] *arrasti & arrastegi* (Uribe Kosta) / *arrasti & arrastegi & atzalde* (Mungia) / *arrasti & atzalde* (Arrieta) / *arratzalde* (Bermeo) / *arrasti & arratzalde* (Txorierri) / *arrastei & arrasti* (Nerbioi ibarra) / *arrasti*

- (Galdakao) / *arrasti & arrastei* (Arratia) / *arrasti & arrastiri* (Zeberio) / *arrestegi & arrestei* (Orozko) / *arratzalde & arrasti* (Zornotza) / *arratzalde* (Otxandio).
- (5) [**beilegi ‘kolore hori’**] *bellegi* (Uribe Kosta) / *bellegi* (Mungia) / *bellegi & amarillo & ori* (Arrieta) / *bellegi & amarillo* (Bermeo) / *bellegi* (Txorierri) / *bellegi & amarillu* (Nerbioi ibarra) / *bellegi* (Galdakao) / *bellegi* (Arratia) / *bellegi* (Zeberio) / *bellegi* (Orozko) / *bellegi & ori* (Zornotza) / *ori* (Otxandio).
- (6) [**misto ‘pospolo’**]² *misto & fosforo* (Uribe Kosta) / *misto & posporo* (Mungia) / *misto & posporo* (Arrieta) / *misto* (Bermeo) / *misto & posporo* (Txorierri) / *misto & fosforo & posporo* (Nerbioi ibarra) / *misto & posporo* (Galdakao) / *posporo & misto* (Arratia) / *posporo & misto* (Zeberio) / *posporo & forforo & misto* (Orozko) / *posporu & misto* (Zornotza) / *fosforu* (Otxandio).
- (7) [**sein ‘ume, haur’**]³ *ume & seiñ & seiñe* (Uribe Kosta) / *ume & seiñ* (Mungia) / *ume & seiñ* (Arrieta) / *ime* (Bermeo) / *ume & seiñ* (Txorierri) / *ume & seiñ & seiñe* (Nerbioi ibarra) / *ume & seiñ* (Galdakao) / *ume & seiñ* (Arratia) / *ume & seiñ* (Zeberio) / *ume & seiñ & sei* (Orozko) / *ume & seiñ* (Zornotza) / *ume* (Otxandio).
- (8) [**sugate, suete... vs. ezka(ra)tz ‘sukalde’**] *sute & subete & sute* (Uribe Kosta) / *sute* (Mungia) / *eskatz* (Arrieta) / *eskatz* (Bermeo) / *sute & sute* (Txorierri) / *sugete* (Nerbioi ibarra)⁴ / *sute & suite* (Galdakao) / *suite & sute & subete* (Arratia) / *sute* (Zeberio) / *subete & sugute* (Orozko) / *sute & eskatz* (Zornotza) / *eskatz* (Otxandio).

2.1.2. Aldaerak

- (9) [**akar ‘aker’**] *akar* (Uribe Kosta) / *akar* (Mungia) / *akar* (Arrieta) / *akar* (Bermeo) / *akar & euntzar* (Txorierri) / *akar & aker & euntzakar* (Nerbioi ibarra) / *akar* (Galdakao) / *akar & aker* (Arratia) / *akar* (Zeberio) / *akar* (Orozko) / *aker* (Zornotza) / *aker* (Otxandio).
- (10) [**baia ‘baina’**] *baya & baye* (Uribe Kosta) / *baya & baye* (Mungia) / *baya & baye* (Arrieta) / *baye* (Bermeo) / *baya & baye* (Txorierri) / *baya & baye* (Nerbioi ibarra) / *baya & baye* (Galdakao) / *bea & baye* (Arratia) / *baye* (Zeberio) / *baye* (Orozko) / *baya & baye & baña* (Zornotza) / *baye* (Otxandio).

² Bizkaiko hego-sartaldeko hiztun zaharrek erabiltzen badute ere, badirudi Zeberio eta Orozko aldean *misto* hitza ez dela iparralderago bezainbeste erabiltzen (cf. EHHA, IV: 1017. mapa).

³ EHHAK adibideak ematen ditu Mundakako itsasadarraren eskuinetara, Kortezubin eta Elantxoben (cf. VIII: 2289. mapa).

⁴ Kasu honetan, Gamindek Bilboko Begoña eta Larraskitu auzoetan (1986: 241 eta 1994: 166, hurrenez hurren) jasotako *sute* aldaera aldentzen da Nerbioi ibarraren iparraldeko ohiko formatik. Bilboko bertako Buia auzoak, aldiz, bat egiten du Nerbioi ibarrarekin: *sugete* bildu zuen Gamindek (1986: 249).

- (11) [**belu ‘berandu’**]⁵ *belu & berandu* (Uribe Kosta) / *belu & berandu* (Mungia) / *belu & berandu* (Arrieta) / *berandu & belu* (Bermeo) / *belu & berandu* (Txorierri) / *berandu & belu* (Nerbioi ibarra) / *berandu* (Galdakao) / *berandu & belu* (Arratia)⁶ / *belu & berandu* (Zeberio) / *belu & berandu* (Orozko) / *berandu* (Zornotza) / *berandu* (Otxandio).
- (12) [**bere ‘ere’**] *bere* (Uribe Kosta) / *bere* (Mungia) / *be* (Arrieta) / *be* (Bermeo) / *be & bere* (Txorierri) / *be & bere* (Nerbioi ibarra) / *be & bere* (Galdakao) / *bere & be* (Arratia) / *be* (Zeberio) / *bere* (Orozko) / *be* (Zornotza) / *be* (Otxandio).
- (13) [**eskoi ‘eskuma’**] *eskoi & eskoa* (Uribe Kosta) / *eskoi & eskoa* (Mungia) / *eskoi & eskuma* (Arrieta) / *eskoi & eskuma* (Bermeo) / *eskoi* (Txorierri) / *eskoi & iskoi* (Nerbioi ibarra) / *eskoi* (Galdakao) / *eskoi & eskoa* (Arratia) / *eskoi* (Zeberio) / *eskoi* (Orozko) / *eskuma & eskoa* (Zornotza) / *eskuma & eskoi* (Otxandio).
- (14) [**etxe ‘etxe’**]⁷ *etxe* (Uribe Kosta) / *etxe* (Mungia) / *etxe* (Arrieta) / *etxe* (Bermeo) / *etxe* (Txorierri) / *etxe* (Nerbioi ibarra) / *etxe & etxe* (Galdakao) / *etxe & etxe* (Arratia) / *etxe & etxe* (Zeberio) / *etxe & etxe* (Orozko) / *etxe* (Zornotza) / *etxe* (Otxandio).
- (15) [**geitu, gedar egin ‘deitu, deadar egin’**] *geittu & geitxu & gedar in* (Uribe Kosta) / *geittu & geitxu & gedar ein & deitu* (Mungia) / *geittu & geitxu & deittu & deitxu* (Arrieta) / *geittu* (Bermeo) / *geitu* (Txorierri) / *gedar ein & geittu* (Nerbioi ibarra) / *geitu* (Galdakao) / *geitu & gei ein & gedar ein* (Arratia) / *geitu & gaitu & gedar ein* (Zeberio) / *geitu & gedar ein* (Orozko) / *deitu & diar ein* (Zornotza) / *deittu* (Otxandio).
- (16) [**hamaka ‘hamaika’**] *amaka* (Uribe Kosta) / *amaka & amaika* (Mungia) / *amaka & amaika* (Arrieta) / *amaika* (Bermeo) / *amaka & amaika* (Txorierri) / *amaka* (Nerbioi ibarra) / *amaka* (Galdakao) / *amaka & amaika* (Arratia) / *amaka* (Zeberio) / *amaka* (Orozko) / *amaika* (Zornotza) / *amaika* (Otxandio).
- (17) [**koxo vs. koju, koju ‘erren’**]⁸ *koxo & koju* (Uribe Kosta) / *koixo & koxo* (Mungia) / *koju* (Bermeo) / *koju* (Arrieta) / *koju & koxo & erren & ankabakar* (Txo-

⁵ Badirudi ez oso aspaldi hedadura zabalagoko aldaera izan dela *belu*: Bizkaiko ipar-sartaldean gorde da batez ere, baina hego-sartaldeko herrietan ere erabiltzen dute. Nerbioi ibarraren iparraldean nik neuk ez dut jaso, baina EHHAK hala ematen du eta ez da denboran atzera gehiegi egin behar han ere erabiltzen zela ikusteko: *laster edo belu, ce belu azi nazan verorri ametan* lakoak ditu B. Sarria sermolariak XVIII. mende hondarrean (Zuloaga, 2013: 225); nolahi ere den, Bizkai erdialdeko beste herri batzuetan ere aurki daiteke, hala nola Muxikan, Mañarian, Mendatan, Kortezubin eta Etxebarrian (eta, Bizkaitik kanpo, Leintz-Gatzagan); cf. ESHA (II: 324. mapa).

⁶ Larrearen & Rekaldoren (2011) hiztegiko adibidea literaturakoa da, baina EHHAK Arratiako guneetan ere ematen du bigarren erantzun legez (III: 324. mapa).

⁷ Aldaera honen eremua handiagoa da Bizkai iparraldean, hegoaldean baino; izan ere, Mundakako itsasadarren inguruko herrietan ere ematen du EHHAK (Busturia, Errigoiti, Elantxobe, Kortezubi, Mendata; cf. IV: 990. mapa).

⁸ Iparraldeko kostaldeko herriren batean ere agertzen da, hala nola Elantxoben eta Lekeition (bai eta Arrasaten ere); cf. ESHA (IX: 2392. mapa).

rierri) / *koxo & erren* (Nerbioi ibarra) / *koxo & erren* (Galdakao) / *koxo & kojo & erren & ankabakar* (Arratia) / *koxo & erren* (Zeberio) / *koxo* (Orozko) / *kojo & koju & erren* (Zornotza) / *kojo & mantzo* (Otxandio).

- (18) [**oi** ‘**ohe**’] *oi* (Uribe Kosta) / *oi* (Mungia) / *oi* (Arrieta) / *oi* (Bermeo) / *oi* (Txorierri) / *oi* (Nerbioi ibarra) / *oi* (Galdakao) / *oi* (Arratia) / *oi* (Zeberio) / *oi* (Orozko) / *oge* (Zornotza) / *oge* (Otxandio).
- (19) [**txiker** ‘**txiki**’] *txiker* (Uribe Kosta) / *txiker & txiki* (Mungia) / *txiker & txiki* (Arrieta) / *txiki* (Bermeo) / *txiker* (Txorierri) / *txiker & txiki* (Nerbioi ibarra) / *txiker & txiki* (Galdakao) / *txiker & txiki* (Arratia) / *txiker & txiki* (Zeberio) / *txiker & txiki* (Orozko) / *txiki* (Zornotza) / *txiki* (Otxandio).

Aurreko hitz eta aldaeren hedadurak bat egiten du, gutxi gorabehera, arestian Bizkaiko sartalde linguistikoa definitzeko erabilitako ezaugarriaren erabilera-eremuarekin. Halere, aipatzekoa da forma guztien hedadura ez dela bat eta bera. Alde batetik, hedadura zabalena dutenak Mundakako itsasadarreko herrietaraino, Gernika-Lumoraino eta Zornotzako hego-ekialdeko auzoetaraino iristen dira kasuren batean, baita erdialderagoko eremuren batera ere, batez ere jaurreriaren iparraldean (cf. *belu*, *sein* eta *koxo* aldaerak, adibidez). Beste alde batetik, berba eta aldaera batzuen hedadura ez da hain handia, eta Mungiatik eta Arratiatik eskuin egin ahala beste forma batzuekin lehian agertzen dira.

Hiribildua eta eskualde-burua izan arren, Mungia aldean ez dago eredu linguistiko bakar bat (Gaminde, 2001b; Zuazo & Goitia, 2016: 156), eta ez dirudi inguruko lurretako hizkeretan eragin handirik izan duenik: auzoa zein den eta tradizioz nora begira egon den, hango hizkeraren ezaugarriak bildu izan ditu Mungiak. Bestalde, Mungiatik eskuin egin ahala agerikoa da aldeketa linguistiko graduala (cf. Zuloaga, prestatzen-1): Mungia eta Gernika artean bizi direnek (Gamiz, Fika, Fruiz, Arrieta, Morga eta Errigoiti daude bitarte horretan) bi eskualde-buru horietako batera jo izan dute sarriago, eta dinamika sozioekonomikoak filiazio linguistikoetan ere islatzen dira: Gamizko euskara Mungialdekotik hurrago dagoen legetxe lerratzen da Errigoitikoa Gernika aldekora, adibidez. Halabertsu, Arrietan eta Morgan auzunekako banaketa ikusten da: batzuetan Mungialderantz jo da, bestetzetan Busturialderantz. Hori dela eta, Arrieta bezalako herri batean bietariko berba eta aldaerak aurki daitezke, bai Bizkaiko ipar-sartaldean erabiltzen direnak, bai Busturialdean arruntago baliatzen direnak.

Beste alde batetik, Bermeo nortasun nabarmeneko gune linguistikoa da Bizkaiko iparraldean, eta gogoan hartzekoa da Bermeon bi esparru bereizi behar direla: portuari lotutakoa eta Sollube mendialdeari dagokiona. Hiribilduari (portua) dagokionez, badirudi kostaldea konbergentzia-eremu izan dela batzuetan, Uribe Kostako portu-herrietan erabiltzen diren zenbait item lexiko Bermeon ere aurki baitaitezke, baina ez barnealderago (cf. *justuri* ‘tximist’). Mendialdeari dagokionez, Bermeoko baserritarren lexikoa ez dago urrun

Meñakakotik, Mungiako ipar-sortaldeko auzokoetatik (Larrauri, Emerando, Markaidea) eta Arrietakotik: azken batean, harreman estua izan dute bi norabideetan, baso-langintza eta Bilbotik Bermeora bitarteko errepidea ardatz izanik.

Zornotza unitate oso eta bakar gisa hartzea arazotsua izan ohi da, oso herri zabala delako: Larrabetzu, Galdakao, Arratia, Zeberio, Muxika eta Durangaldea ditu mugakide, eta auzoaren arabera aldatzen dira bai ezaugarri gramatikalak, bai lexikoa: hori dela eta, sarri agertzen da trantsizio-eremua balitz bezala; izan ere, mendebaleko auzoek Bizkai sartaldeko eremuetarako joera azaltzen dute, iparraldekoek harreman estuagoa dute Busturialdearekin eta hegoaldekoak Durangaldera begira daude. Hori dela eta, antzeko egoerak bizi dituzten eremuetako kasuistika (gogoratu lehenago Mungia eta Gernika arteko euskarari buruz esandakoak) errepikatzen da Zornotzan: zenbait kasutan muga linguistiko da edo batago egiten du sartaldearekin, baina beste batzuetan bateko eta besteko elementu lexikoak biltzen ditu.

Bizkaiko herri zabalen artean eta Zornotzari iparraldetik deusola dago Muxika, baina lexikoari dagokionez behintzat ez du Zornotzak bezainbesteko konplexutasunik: bertako eredu linguistikoak bat egiten du Busturialdekoarekin, eta sartaldeko berba eta aldaeretatik bereiz agertzen da gehienbat.

Otxandiok, beste alde batetik, ur bitatik edaten izan du: bai Arratiatik, bai Durangaldetik, eta horrek ere hainbatetan sartaldeko zein sartaldeko formak azaltzea dakar; halere, Durangaldeko euskararekin lotura sendoagoak ikus daitezke hona ekarritako materialetan.

2.2. Bizkaiko sartaldearen sartaldekoak

Bizkai mendebaleko *continuum* linguistikoaren barnean Mungialdean eta Arratia/Zornotzan irudika daitekeen etenaz gain, zenbait hitzek eta hainbat aldaerak aukera ematen dute sartaldearen sartaldean beste eremu linguistiko bat irudikatzeko; zehazki, euskara dialektalaren mendebaleko egungo muga-eremuaz ari naiz: Nerbioi ibaiaren inguruko lurretan eta Bilboko itsasadarretik hurreko eremuetan erabiltzen dira atal honetan bildutako hitz eta aldaerak.

2.2.1. Hitzak

- (20) [**anpullu** ‘malko’] *anpulu* & *anpullu*⁹ (Uribe Kosta) / *ampulu* (Mungia) / (Arrieta) / *negar* & *anpulu* & *anpulo* (Bermeo) / *anpulu* (Txorierri) / *anpullu* & *ampillu* (Nerbioi ibarra) / *anpulu* (Galdakao) / *anpullu* & *anpulu* (Arratia) / *anpullu* (Zeberio) / *anpullu* & *pullu* (Orozko) / *negar* *anpulu* (Zornotza) / *negar* & *tantaka* (Otxandio).

⁹ Azken hori Leioan baino ez (Zuazo, 2017: 133).

- (21) [(a)usigi, (a)usiki, (a)usika egin... vs. *haginka egin* ‘kosk egin’] *aginke in* & *usigi* (Uribe Kosta) / *aginke in* & *ainke in* (Mungia) / *aginke in* & *ainke in* (Arrieta) / *aginke in* (Bermeo) / *eusigi* & *aginke in* (Txorierri) / *usigi* & (a) *usike in* & *ainke in* (Nerbioi ibarra) / *usigi* & *ausike in* & *ainke in* (Galdakao) / *usigi* & *usigitu* & *usiki* & *ausike in* & *aginke in* (Arratia) / *usigi* & *ausike in* & *usike in* (Zeberio) / *usigi* & *usike in* (Orozko) / *aginke in* (Zornotza) / *aginke in* (Otxandio).
- (22) [*firu* ‘hari’] *firu* & *ari* (Uribe Kosta) / *firu* & *ari* (Mungia) / *ari* (Arrieta) / *ari* & *lana* & *lanari* (Bermeo) / *firu* & *ari* (Txorierri) / *firu* (Nerbioi ibarra) / *firu* & *ari* (Galdakao) / *ari* & *firu* (Arratia) / *firu* & *ari* (Zeberio) / *firu* (Orozko) / *ari* (Zornotza) / *ari* (Otxandio).
- (23) [(g)inar ‘erratz’] *eskoba* & *giñar* & *giñer* (Uribe Kosta) / *eskoba* & *giñer* (Mungia) / *eskoba* (Arrieta) / *eskoba* (Bermeo) / *eskoba* & *giñar* (Txorierri) / *giñer* (Nerbioi ibarra) / *eskoba* & *giñer* & *giñerlatz* (Galdakao) / *giñer* & *iñer* (Arratia) / *giñer* (Zeberio) / *iñer* (Orozko) / *eskoba* (Zornotza) / *eskoba* & *isuski* (Otxandio).
- (24) [*ilen* ‘astelehen’] *ilen* & *astelen* (Uribe Kosta) / *astelen* (Mungia) / *astelen* (Arrieta) / *astelen* (Bermeo) / *astelen* (Txorierri) / *astelen* & *ilen* (Nerbioi ibarra) / *astelen* (Galdakao) / *astelen* (Arratia) / *astelen* & *ilen* (Zeberio) / *ilen* & *astelen* (Orozko) / *astelen* (Zornotza) / *astelen* (Otxandio).

2.2.2. Aldaerak

- (25) [*akullu* ‘akuilu’] *akullu* & *akulu* (Uribe Kosta) / *akulu* (Mungia) / *akulu* (Arrieta) / *akulo* (Bermeo) / *akullu* & *akulu* (Txorierri) / *akullu* (Nerbioi ibarra) / *akulu* & *akullu* (Galdakao) / *akulu* & *akilu* & *akullu* & *akillu* (Arratia) / *akullu* (Zeberio) / *akullu* (Orozko) / *akulu* (Zornotza) / *akillu* (Otxandio).
- (26) [*anaje* ‘anaia’] *anaje* & *anaie* (Uribe Kosta) / *anaie* & *anaidxe* (Mungia) / *anaidxe* & *anadx* (Arrieta) / *anaidxe* (Bermeo) / *anaje* & *anaie* (Txorierri) / *anaje* & *anaidxe* (Nerbioi ibarra) / *anaie* (Galdakao) / *anaie* (Arratia) / *anaje* (Zeberio) / *anaje* & *anaye* (Orozko) / *anaie* & *anaidxe* (Zornotza) / *anaie* (Otxandio).
- (27) [*arrauntza* ‘arrautza’] *arrotze* & *arrutze* & *arrautze* & *arrauntza*¹⁰ (Uribe Kosta) / *arrotze* & *arrotze* (Mungia) / *arrotze* & *arrutze* (Arrieta) / *arrotze* & *arrotze* (Bermeo) / *arrotze* & *arrutze* (Txorierri) / *arrotze* (Nerbioi ibarra)¹¹ / *arrotze* (Galdakao) / *arrautze* & *arreultze* & *arrautza* & *arrutze* (Arratia) / *arrautza* & *arrauntza* & *arrotze* (Zeberio) / *arrotze* (Orozko) / *arrutze* (Zornotza) / *arrautza* & *arrautze* (Otxandio).

¹⁰ Azken aldaera hori Leioan jaso dute Zuazok eta Goitiak (2016: 70); ez Gamindek (2001a: 73).

¹¹ Aipatutako forma nagusi den arren, Gamindek *arrauntze* & *arrautze* & *arrotze* aldaerak bildu zituen Bilboko Larraskitu auzoan (1994: 90), *arruntzie* & *arrutzie* Begoñan (1986: 235) eta *arrontzie* Buian (1986: 243).

- (28) [**epetx** ‘**txepetx**’] *epetx* & *txepetx* (Uribe Kosta) / *epetx* & *txepetx* (Mungia) / *txepetx* (Arrieta) / *txepetx* (Bermeo) / *epetx* & *txepetx* (Txorierri) / *epetx* & *txepetx* (Nerbioi ibarra) / *txepetx* (Galdakao) / *txepetx* (Arratia) / *txepetx* (Zeberio) / *txepetx* (Orozko) / *txepetx* (Zornotza) / *txepetx* (Otxandio).
- (29) [**kalle** ‘**kale**’] *kalle* & *kale* (Uribe Kosta) / *kale* (Mungia) / *kale* (Arrieta)¹² / *kale* (Bermeo) / *kalle* & *kale* (Txorierri) / *kalle* (Nerbioi ibarra) / *kale* & *kalle* (Galdakao) / *kalle* (Arratia) / *kalle* (Zeberio) / *kale* & *kalle* (Orozko) / *kale* (Zornotza) / *kale* (Otxandio).
- (30) [**karra**, **karraderan**, **karraka** ‘**korrika**’] *karra* & *karraderan* & *korrin* (Uribe Kosta) / *galapan* & *karraderan* (Mungia) / *karraderan* & *ariniketan* & *galapan* (Arrieta) / *korridxen* (Bermeo) / *karra* & *galapan* (Txorierri) / *karraka* & *karran* & *galapan* (Nerbioi ibarra) / *arin* & *galapan* (Galdakao) / *galapan* & *areñeketan* (Arratia) / *arin* & *karran* & *galapan* (Zeberio) / *karra* & *galapan* (Orozko) / *ariñeketan* & *aiñeketan* & *galapan* (Zornotza) / *aiñeketan* (Otxandio).
- (31) [**kinpula** & **kinpulla** ‘**tipula**’] *kinpule* & *kinpulle* (Uribe Kosta) / *kinpule* (Mungia) / *kinpule* (Arrieta) / *kinpule* (Bermeo) / *kinpule* & *kinpulle* & *kipule* (Txorierri) / *kinpulle* & *kunpille* (Nerbioi ibarra) / *kinpule* (Galdakao) / *kinpulle* & *kinpulle* & *kipule* (Arratia) / *kinpulle* (Zeberio) / *kinpulle* (Orozko) / *kinpule* & *kipule* (Zornotza) / *kipula* (Otxandio).
- (32) [**ostei**, **ostai** ‘**oste**’] *ostai* & *ostei* & *oste* (Uribe Kosta) / *oste* (Mungia) / *oste* (Arrieta) / *oste* (Bermeo) / *oste* (Txorierri) / *ostai* & *ostei* (Nerbioi ibarra) / *oste* (Galdakao) / *oste* (Arratia) / *ostai* & *ostei* (Zeberio) / *ostai* & *ostei* (Orozko) / *oste* (Zornotza) / *oste* (Otxandio).
- (33) [**ulle** ‘**ile**’] *ule* & *ulle*¹³ (Uribe Kosta) / *ule* (Mungia) / *ule* (Arrieta) / *ule* (Bermeo) / *ule* (Txorierri) / *ulle* (Nerbioi ibarra) / *ule* (Galdakao) / *ule* & *ulle* (Arratia) / *ulle* (Zeberio) / *ulle* (Orozko) / *ule* (Zornotza) / *ule* (Otxandio).
- (34) [**usen** ‘**izen**’] *usen* & *isen* & *ixen* (Uribe Kosta) / *isen* & *ixen* (Mungia) / *ixen* (Arrieta) / *isen* (Bermeo) / *usen* & *ixen* (Txorierri) / *usen* & *ixen* (Nerbioi ibarra) / *isen* & *ixen* (Galdakao) / *isen* & *ixen* (Arratia) / *ixen* & *isen* & *usen* (Zeberio) / *usen* (Orozko) / *isen* & *ixen* (Zornotza) / *isen* & *ixen* (Otxandio).

Ikus daitekeenez, atal honetara ekarritako berba eta aldaerak sartaldearen sartaldeko muturrean besterik ez dira erabiltzen oro har, baina horrek ez du esan nahi sartaldearen sartalde horretan bestelakorik ez dagoenik: behin eta berriz ikusten denez, zenbait eremutan posible da sartaldearen sartaldeko aldaera eskusibo edo ia eskusiboekin batera hedadura zabalagoa duten beste batzuk agertzea; alegia, *uzen* eta *kalle*-rekin batera *izen* eta *kale* ere agertzea. Hainbat kasutan, gainera, eta batez ere hiztunak gazteagoak diren heinean, Euskara Batuarekiko adbergentziak forma orokorragoen alde egiten du.

¹² Arrietan *kalle* ere ematen du EHHAk, bai eta Gipuzkoako Lasarten ere (II: 439. mapa).

¹³ Zuazoren eta Goitiaren (2016: 147) arabera, Getxo, Berango, Leioa eta Erandioko aldaera da; Gamindek (2001a: 13) ere Leioan jaso zuen.

Sartaldearen sartalde linguistikoa definitzeko erabil daitezkeen forma guztien hedadura ez da bat eta bera: hitza edo aldaera zein den, erabilera-eremuaren barruan edo kanpoan geratzen dira Uribe Kostako sartaldea, Mungia aldea, Txorierriko sartaldea, Galdakao, Arratia eta Zeberio. Hain zuzen ere, *continuum* hori argiago ikusten da Txorierrin, ibarra bitan edo hirutan zatiturik agertzen baita etengabe. Derio, Zamudio eta Larrabetzun bildutako datuen arabera, eta Zuazo & Goitia (2016) laneko argibideekin bat etorriz, Derio/Zamudio aldean eten txiki bat dago: eremu horretatik ezker geratzen diren herriak (Loiu, Sondika) eta eskuin daudenak (Lezama, Larrabetzu) dinamika ezberdinen menpe daude: lehenengoez batago egiten dute Uribe Kostako euskararekin, eta bigarrenek barnealdeagoko hizkerekin. Larrabetzu, gainera, bidegurutze konplexu batean dago, lotura egiten baitu Txorierrri, Galdakao/Arratia, Zornotza eta Busturialdearen artean. Hori guztia dela eta, Larrabetzu sarri bereizten da ibarreko erabileretatik. Bi eremu horien artean daude Derio eta Zamudio, non askotan entzun daitezkeen bai mendebaldegoko, bai ekialderagoko diren formak.

2.3. Bizkai sartaldeko muga horizontala: Txorierrri

Euskalki, azpi-euskalki eta hizkeren sailkapenetan erabili ohi diren goitik beherako isoglosez gain, lurraldea ezker-eskuin zatitzen dutenak ere badaude, eta Bizkai sartaldeko lexikoa ikertzean ere agertzen dira; zehazki, Txorierrri eskualdeko dinamikak esanguratsuak dira, eremu horretan gertatzen baita iparralderagoko eta hegoalderagoko eremuen arteko trantsizioa: Ganguren mendi-muinoak bereizten ditu Derio eta Zamudio Etxebarritik eta Galdakaotik, eta mendialde horretako auzuneetan batasun linguistikoa herrietan eta ibarretan baino handiagoa bada ere, ikuspegia zertxobait orokortuta trantsizio bertikala ikusten da; alegia, Txorierritik iparraldera eta Txorierritik hegoaldera bi eremu bereiz daitezke hemen aurkeztutako formen bidez.¹⁴

2.3.1. Hitzak

- (35) [**abrosidu vs. aburridu** ‘aspertu’] *abrosidu* (Uribe Kosta) / *abrosidu* (Mungia) / *abrosidu & aburridu* (Arrieta) / *abrosidu* (Bermeo) / *abrosidu & aburridu* (Txorierrri) / *aburridu* (Nerbioi ibarra) / *aburridu* (Galdakao) / *aburridu* (Arratia) / *aburridu & gogaitu* (Zeberio) / *aburriu & gogaitu* (Orozko) / *aburridu & gogaitu* (Zornotza) / *aburridu & gogaitu* (Otxandio).

¹⁴ Hitz eta aldaeren sarreretan, lehenengoa ipar-sartaldeari dagokio, eta bigarrena hego-sartaldeari. Sartaldearen barneko iparralde/hegoalde banaketa, bestalde, beste garai eta hizkuntza-maila batzuetarako ere aipatu izan da aurretik; begiratu Lakarra (1996: §2.1) laneko erkaketaren emaitzak XVI-XVII. mendeetako testu eta datuez, eta Aurrekoetxeak (1995: §6.7.7) dialektometriaren ikuspegitik egungo hizkeren banaketaz eginiko irakurketa.

- (36) [**a(d)itu vs. begitu ‘begiratu’**] *aditxu* (Uribe Kosta) / *adittu & aditxu* (Mungia) / *aittu & aittu & beittu & beitsu* (Arrieta) / *beitsu* (Bermeo) / *aitu & aitsu & begitu* (Txorierri) / *aittu* (Nerbioi ibarra) / *begitu & bitu* (Galdakao) / *beitu & bitu* (Arratia) / *begitu* (Zeberio) / *begitu* (Orozko) / *beitu & beittu* (Zornotza) / *beittu & bittu* (Otxandio).
- (37) [**arteragoko vs. lehenagoko**] *arterauko* (Uribe Kosta) / *arterauko* (Mungia) / *arterauko* (Arrieta) / *lenauko* (Bermeo) / *arterauko & lenauko* (Txorierri) / *lenauko* (Nerbioi ibarra) / *lenauko* (Galdakao) / *lenauko* (Arratia) / *lenauko* (Zeberio) / *lenauko* (Orozko) / *lenauko* (Zornotza) / *lenauko* (Otxandio).
- (38) [**asago vs. urrun, urrin**] *asao & asau & asago* (Uribe Kosta) / *asao & asau & urrun* (Mungia) / *asau & urrun* (Arrieta) / *asau & urrun & urrin* (Bermeo) / *asao & asau & urrin & urrun* (Txorierri) / *urrin* (Nerbioi ibarra) / *urrin* (Galdakao) / *urrin* (Arratia) / *urrin & urrinean* (Zeberio) / *urrun* (Orozko) / *urrin* (Zornotza) / *urrin* (Otxandio).
- (39) [**Faktitiboa: [aditza + era(g)in vs. aditza + -arazo(n)]**] [aditza +] *erain* (Uribe Kosta) / [aditza +] *erain* (Mungia) / [aditza +] *erain* (Arrieta) / [aditza +] *erain* (Bermeo) / [aditza +] *-aso & -ason & erain*¹⁵ (Txorierri) / [aditza +] *-aso & -ason* (Nerbioi ibarra) / [aditza +] *-aso* (Galdakao) / [aditza +] *-aso* (Arratia) / [aditza +] *-aso* (Zeberio) / [aditza +] *-aso* (Orozko) / [aditza +] *-aso & erain* (Zornotza) / [aditza +] *erain* (Otxandio).
- (40) [**jolas vs. dantza, erromeria**] *yolas & erromeri* (Uribe Kosta) / *erromeri & yantza & yolas & dxolas* (Mungia) / *dxantza & dxolas & erromeri & erromeri* (Arrieta) / *erromeri & dxantza* (Bermeo) / *erromeri & yolas*¹⁶ (Txorierri) / *erromeri & yantza* (Nerbioi ibarra) / *erromeri & yantza* (Galdakao) / *yantza & yolas & erromeri* (Arratia) / *yantza & erromeri* (Zeberio) / *erromeri & yantza* (Orozko) / *erromeri & dxantza* (Zornotza) / *erromeri & yantza* (Otxandio).
- (41) [**leba vs. ardura ‘garrantzi’**] *leba* (Uribe Kosta) / *leba* (Mungia) / *ardure* (Arrieta) / *ardure & inporta* (Bermeo) / *lleba & ardure*¹⁷ (Txorierri) / *ardure* (Nerbioi ibarra) / *ardure & inporta* (Galdakao) / *ardure & inporta* (Arratia) / *ardure* (Zeberio) / *ardure* (Orozko) / *ardure* (Zornotza) / *ardure* (Otxandio).
- (42) [**luki vs. azagari ‘azeri’**] *luki* (Uribe Kosta) / *luki* (Mungia) / *luki* (Arrieta) / *luki* (Bermeo) / *luki & basaluki & olloyangile & sorro* (Txorierri) / *luki* (Nerbioi ibarra) / *luki* (Galdakao) / *luki & asagari* (Arratia) / *asagari & luki* (Zeberio) / *asagari & axagari* (Orozko) / *luki & aseri* (Zornotza) / *aseri* (Otxandio).

¹⁵ Lehenengo aldaera agertzen da ibarraren erdi-sortaldean, bigarrena Derion jaso zuen Gamindek (2005: 348), eta *erain* ‘eragin’ ibarraren iparraldean erabiltzen da (Zuazo, 2017: 135). Cf., halaber, «[-azo(n)] Leioan *ernegasun* berban baino ez da azaltzen» (Zuazo & Goitia, 2016: 68).

¹⁶ Ibarraren mendebalean baino ez, Leioa eta Sondika bitartean (Zuazo & Goitia, 2016: 110).

¹⁷ Zuazo & Goitia (2016: 119) lanaren arabera, Txorierriin Zamudioraino erabiltzen da *leba*; beraz, ez Lezaman eta Larrabetzun.

- (43) [**paraje & hur(rean) ‘hurbil’**] *paraje* (Uribe Kosta) / *paraje & ur* (Mungia) / *ur & urrien* (Arrieta) / *ur* (Bermeo) / *urrian & urrien & ur & paraje* (Txorierri) / *eras & ur* (Nerbioi ibarra) / *ur & urrian* (Galdakao) / *ur & urrian* (Arratia) / *ur & urrian* (Zeberio) / *ur* (Orozko) / *ur* (Zornotza) / *ur* (Otxandio).
- (44) [**txori-jagole vs. txuso ‘txorimalo’**] *txoriyagola & txoriabole & satarrreru* (Uribe Kosta) / *txoriyagole* (Mungia) / *txoridxagole* (Arrieta) / *txoridxegole & txorisotzaille* (Bermeo)¹⁸ / *txoriyagole & txuso* (Txorierri) / *txuso & tentemoso* (Nerbioi ibarra) / *txuso* (Galdakao) / *txuso & txuxu & txorimalo* (Arratia) / *txuso & txorimalo* (Zeberio) / *txuso* (Orozko) / *txuso & txorimalo* (Zornotza) / *txuso & txorimalo* (Otxandio).
- (45) [**zerra vs. igitai ‘igitai’**] *serra & serre* (Uribe Kosta) / *serra* (Mungia) / *serra* (Arrieta) / *serra* (Bermeo) / *serra* (Txorierri) / *igiti* (Nerbioi ibarra) / *igiti* (Galdakao) / *igiti* (Arratia) / *igiti* (Zeberio) / *igitei* (Orozko) / *igiti & iditi & serra* (Zornotza) / *igitai & igitei* (Otxandio).

2.3.2. Aldaerak

- (46) [**alkar vs. arkal ‘elkar’**] *alkar* (Uribe Kosta) / *alkar* (Mungia) / *alkar* (Arrieta) / *alkar* (Bermeo) / *alkar & arkal* (Txorierri) / *arkal* (Nerbioi ibarra) / *arkal* (Galdakao) / *arkal & alkar* (Arratia) / *arkal* (Zeberio) / *arkal* (Orozko) / *alkar & arkal* (Zornotza) / *arkal* (Otxandio).
- (47) [**amoztu vs. moztu ‘kamustu’**] *amostu* (Uribe Kosta) / *amostu & amostu* (Mungia) / *amostu* (Arrieta) / *amostu* (Bermeo) / *amostu & amostu* (Txorierri) / *mostu* (Nerbioi ibarra) / *amostu* (Galdakao) / *amostu & amostu & mostu* (Arratia) / *amostu & mostu* (Zeberio) / *mostu* (Orozko) / *mostu* (Zornotza) / *mostu* (Otxandio).
- (48) [**barausteko vs. barauskarri ‘baraua haustekoa’**] *barausteko & barauausteko* (Uribe Kosta) / *barausteko & bareusteko* (Mungia) / *barusteko* (Arrieta) / *armosu* (Bermeo) / *bareusteko* (Txorierri) / *barauskarri* (Nerbioi ibarra) / *barauskarri* (Galdakao) / *barauskarri & baruskarri* (Arratia) / *barauskarri* (Zeberio) / *barauskarri* (Orozko) / *barausteko* (Zornotza) / *armosu & barausteko* (Otxandio).
- (49) [**eguzten vs. eguazten ‘eguazten, asteazken’**] *eguasten & egusten* (Uribe Kosta) / *eguasten & eguesten & egusten* (Mungia) / *egusten* (Arrieta) / *eguasten* (Bermeo) / *eguesten & egusten* (Txorierri) / *eguesten* (Nerbioi ibarra) / *eguasten & eguesten* (Galdakao) / *eguesten & egusten* (Arratia) / *eguesten* (Zeberio) / *eguesten* (Orozko) / *eguasten & eguesten* (Zornotza) / *eguasten* (Otxandio).
- (50) [**ela vs. ala**] *ela* (Uribe Kosta) / *ela* (Mungia) / *ela* (Arrieta) / *ala* (Bermeo) / *ala & ela* (Txorierri) / *ala & ela* (Nerbioi ibarra) / *ala* (Galdakao) / *ala* (Arratia) / *ala* (Zeberio) / *ala* (Orozko) / *ala* (Zornotza) / *ala* (Otxandio).

¹⁸ Bizkai barnealdetik erdi-ekialderaino iristen da *txoriyagola* aldaera (cf. EHHA, I: 172. mapa).

- (51) [**igan vs. igan ‘igo’**] *iyen & igen* (Uribe Kosta) / *ien & iyen & idxen & idxon* (Mungia) / *idxen & idxon* (Arrieta) *idxen* (Bermeo) / *igon & ion & ien & iyen* (Txorierri) / *igon* (Nerbioi ibarra) / *igon* (Galdakao) / *igon & igun & egun* (Arratia) / *igun & igon* (Zeberio) / *igon* (Orozko) / *igon & idxon* (Zornotza) / *igo* (Otxandio).
- (52) [**itxaso vs. itxaso ‘itsaso’**] *itteso & ittoso & itxaso & itxoso* (Uribe Kosta) / *itxoso & ittoso* (Mungia) / *itxoso* (Arrieta) / *itxoso & itzesu* (Bermeo) / *itxoso* (Txorierri) / *itzesu* (Nerbioi ibarra)¹⁹ / *itxaso* (Galdakao) / *itxaso & itxoso & itzesu & itzesu & itzoso* (Arratia) / *itzesu* (Zeberio) / *itzesu* (Orozko) / *itxoso & itxoso* (Zornotza) / *itzesu* (Otxandio).
- (53) [**loba vs. lloba ‘iloba’**] *loba*²⁰ (Uribe Kosta) / *loba* (Mungia) / *loba* (Arrieta) / *loba* (Bermeo) / *loba* (Txorierri) / *lloba* (Nerbioi ibarra) / *lloba & loba* (Galdakao) / *lloba* (Arratia) / *lloba* (Zeberio) / *lloba* (Orozko) / *loba & lloba* (Zornotza) / *lloba* (Otxandio).

Azpiatal honetako hitz eta aldaerek Bizkai sartaldeko iparraldearen eta hegoaldearen arteko bikote kontrajarriak aurkezten dituzte: aurreko azpiatalean goitik beherako isoglosekin ikusi bezala, herria zein den, trantsizioak eta filiazio ezberdinak aurki daitezke Txorierriko herrietan: mendebalean eta erdialdean Uribe Kostan, Mungialdean zein Nerbioi ibarrean entzuten diren aldaerak aurki daitezke, eta erdi-ekialdean orobat gertatzen da Mungia aldeko eta Arratiako hitzekin. Egoerak lotura izan behar du Txorierri ibarraren morfologiarekin, diagonaliki eteten baitu lurraldea. Nolanahi ere den, kasuren batean ematen du iparralde/hegoalde bereizketa ez Txorierri baina hegoalderago gertatzen dela, Nerbioi ibarraren iparraldeko euskarak bat egiten baitu Bizkaiko ipar-sartaldean erabiltzen diren aldaerekin, sartalderago (Arratia, Zeberio) zein hegoalderago (Orozko) erabiltzen direnen aurka (cf. *luki* vs. *azagari* eta *aittu* vs. *begitu*, adibidez).

Arratia ibar luzea da, eta hego-mendebala goitik behera zeharkatzen du, Galdakaotik Zeanurinaino. Hori dela eta, ez da harritzekoa Arratia barruan ere datuak zertxobait aldatzea Bedia edo Lemoatik Zeanurira bitartean, eta berez sartaldearen iparraldean arruntago den berbare bat eta aldaeraren batzuk agertzea (cf. *jolas* ‘dantzaldi’ eta *egusten* ‘eguazten, asteazken’ edo *arkal* & *alkar* bikotea, esaterako).

Txorierri eta Arratian legez, Zornotzan ez dago hizkera bakar edo homogeneo bat, eta auzuneen kokagunearen eta auzuneetako hiztunen harreman-sareen eragina ikusten da, inguru hartako euskararen azterketa sakona

¹⁹ Gamindek *itxoso* eta *itxeso* bildu zituen Bilboko Begoña eta Larraskitu auzoetan (1986: 238 eta 1994: 128), baina ez da ohiko aldaera Nerbioi ibarrean eta Bilboko bertako Buia auzoan (Gaminde, 1986: 246).

²⁰ EHHAK (X: 2502. mapa) Leioan ere ematen du *lloba* aldaera. Aldiz, *illoba* ‘biloba’ eta *lloba* semantikoki bereizten ei dira (Zuazo & Goitia, 2016: 120).

egiteke badago ere. Iparralde/hegoalde banaketari dagokionez, kasu batzuetan Bizkaiko ipar-sartaldeko formak dira arruntago (cf. *barausteko* eta *itxaso*, adibidez), eta beste batzuetan hego-sartaldekoak (hala nola *urrin*, *dantza* edo *moztu*). Halaber, tarteka bietako aldaerak aurki daitezke Zornotzan (cf. *eragin* eta *-a(ra)zo* faktitiboak, *igitai* & *zerra*, *alkar* & *arkal*, *eguzten* & *eguzten* edo *loba* & *lloba* bikoteak), bai eta sortalde zabalean arrunt direnak ere Durangaldera hurbildu ahala (*azeri*, esaterako).

2.4. Eremu txikiagoko berba eta aldaerak

Azken atal honetan hedadura are txikiagoko zenbait hitz eta aldaera bildu ditut; zehazki, herri gutxi batzuetan erabiltzen dira, baina eskusiboak edo ia eskusiboak dira Bizkaiko hizkeren artean. Hiru multzo bereizi ditut: (a) ipar-sartaldearen sartaldekoak, (b) hego-sartaldekoak eta (c) Nerbioi ibarraren iparraldeko aldaerak.

2.4.1. Ipar-sartaldearen sartaldekoak

Hemen aurkezten diren formak gehienbat Bizkaiko ipar-sartaldeko kostaldeko herrietan eta horien eremu mugakideetan erabiltzen dira, eta nortasuna ematen diote Uribe Kostako hizkerari: Zuazoren (2015: 694) ustez, Uribe Kostakoa da Bizkai sartaldeko hizkera bereziena, eta inguru hartan dute inon baino indar handiagoa berba eta aldaera batzuek, gehienez ere Txorierriko udalerri mugakideetara eta Mungiaiko zenbait auzotara iristen baitira, itsasotik eskuinerago hedatu ahal izan direnak bazter utzita. Hona hemen sorta bat, ipar-sartaldeko eta Nerbioi ibarreko hizkerak erkagai hartuta:

2.4.1.1. Hitzak

- (54) [*justuri* vs. *inestu*, *oinaztarri...* ‘*tximist*’] *yusturi* (Uribe Kosta) / *iñestu* & *iñistu* & *iñusturi* & *yusturi* (Mungia) / *iñestu* & *oñestu* (Arrieta) / *dxusturi* & *iñetasi* (Bermeo) / *inisitu* & *yusturi* & *truboi* (Txorierri) / *iñestu* & *iñistu* & *oñatzittu* & *oñesitu* (Nerbioi ibarra).
- (55) [*kaska(ra)gar* vs. *abazuza*, *txingor...*] *kaskaragar* & *txotor* & *abasuse* (Uribe Kosta) / *iñetasi* & *kaskara* & *kaskabar* (Mungia) / *iñetasi* (Arrieta) / *iñetasi* (Bermeo) / *iñetasi* & *abasusa* & *abasuse* & *txingor* (Txorierri) / *abasuse* & *iñetasi* (Nerbioi ibarra).

2.4.1.2. Aldaerak

- (56) [**duzti vs. guzti**] *dusti* & *gusti* (Uribe Kosta) / *gusti* & *dusti* (Mungia) / *gusti* (Arrieta) / *gusti* (Bermeo) / *gusti* & *dusti* (Txorierri) / *gusti* (Nerbioi ibarra).
- (57) [**gastanbera vs. gatzatu, mami(n), putxa...**] *gatzatu* & *esnelotu* & *gastanbera* & *kuajade* (Uribe Kosta) / *gatzatu* & *gastanbera* (Mungia) / *gatzatu* (Arrieta) / *gatzatu* & *mami* & *putxa* (Bermeo) / *gatzatu* & *amasa* (Txorierri) / *putxa* & *kuajada* (Nerbioi ibarra).
- (58) [**lehel- vs. lehen-**] *lelau* (Uribe Kosta) / *lelau* (Mungia) / *lenau* (Arrieta) / *lenau* (Bermeo) / *lelau* & *lenau* (Txorierri) / *lenau* (Nerbioi ibarra).
- (59) [**yon vs. joan, juen...**] *yon* (Uribe Kosta) / *yoan* & *yon* & *dxoan* (Mungia) / *dxoan* (Arrieta) / *dxuen* (Bermeo) / *yoan* (Txorierri) / *dxoan* & *yoan* (Nerbioi ibarra).

Ikusten denez, atal honetara bildutakoak ez dira asko, baina batzuk zaharrak dira (*duzti* dakar Mikoleta bilbotarraren eskuizkribuak 1653an, adibidez), eta eskusibotasunak bihurtzen ditu esanguratsu.

2.4.2. Hego-sartaldekoak

Bizkaiko hego-sartaldean hiru hizkera nagusi bereizi izan dira (Zuazo, 2014 eta 2017): Arratiakoa, Galdakao eta Zeberio barne hartzen dituen; Orozkokoa, aurreko mendeetako lekukotasunen argitan Baranbioko eta Aiaraldeko euskararekin lotura zuena (cf. Ulibarri, 2015); eta Nerbioi ibarraren iparraldekoa, gainerakoek ez dituzten zenbait berrikuntza bereizgarri dituen eta mendialdetik Zolloraino hedatzen dena (cf. Zuloaga, prestatzen-2). Lexikoari dagokionez, nolanahi ere den, hainbat formatan atzematen da batasuna hiru eremu zabal horien artean (Txorierri eta hego-sartaldeko eremuak ditut erkagai, eta hego-sartaldeko aldaera berezia eman dut lehenbizi sarreran):

2.4.2.1. Hitzak

- (60) [**aitua vs. aitatea**] *aitite* & *aittitte* (Txorierri) / *aittitte* & *aittue* & *abuelo* (Nerbioi ibarra) / *aitaite* & *aitite* (Galdakao) / *aiteyaun* & *aitite* & *aitue* (Arratia) / *aiteyaun* & *aitaite* & *aiteite* (Zeberio) / *aiteite* & *aitona* & *abuelo* (Orozko) / *aittitte* (Zornotza) / *aitteite* & *aittitte* (Otxandio).
- (61) [**amandre vs. amama**] *amama* & *amoma* (Txorierri) / *amandre* & *amama* & *abuela* (Nerbioi ibarra) / *amama* (Galdakao) / *amama* & *amoma* & *amuma* & *amandre* (Arratia) / *amama* & *amandre* (Zeberio) / *amona* & *amandre* & *abuela* (Orozko) / *amama* & *amoma* (Zornotza).
- (62) [**eskuteila vs. eskubera ‘arrastelu’**] *eskubera* & *eskutaille* (Txorierri) / *eskuteille* & *eskutille* (Nerbioi ibarra) / *eskubera* & *eskutille* (Galdakao) / *eskuare* & *eskubare* & *eskutille* (Arratia) / *eskuteille* & *eskutille* (Zeberio) / *eskutille* (Orozko) / *eskobara* & *eskubara* (Zornotza).

- (63) [**berdegile vs. kodaina ‘sega’**] *kodañe* (Uribe Kosta) / *kodaña* (Mungia) / *kodaña* (Arrieta) / *kodaña* (Bermeo) / *kodaña & berdegille & berdegillo*²¹ (Txorierri) / *berdegille & daila* (Nerbioi ibarra) / *kodaña & berdegille & berdagille & berdangille & berdengille* (Galdakao) / *kodañe & kodeña & sega* (Arratia) / *kodaña* (Zeberio) / *kodaña & sega* (Orozko) / *kodañe* (Zornotza).

2.4.2.2. Aldaerak

- (64) [**bihe vs. behe**] *be* (Uribe Kosta) / *be* (Mungia) / *be* (Arrieta) / *be* (Bermeo) / *be* (Txorierri) / *bie* (Nerbioi ibarra) / *be* (Galdakao) / *be* (Arratia) / *bie* (Zeberio) / *bie* (Orozko) / *be* (Zornotza).
- (65) [**belaunbiko vs. belauniko ‘belauniko’**] *belauniko & beleuniko & beluniko* (Txorierri) / *belauniko & belaunbiko* (Nerbioi ibarra) / *beluniko* (Galdakao) / *belaunbiko & belauniko* (Arratia) / *belauniko & belauneko* (Zeberio) / *belauniko* (Orozko) / *beleuneko* (Zornotza).
- (66) [**mozollo vs. mozolo, gauontz...**] *geutxori & mosollo* (Txorierri) / *mosollo* (Nerbioi ibarra) / *mosollo* (Galdakao) / *mosollo* (Arratia) / *mosollo & gautxori* (Zeberio) / *mosollo* (Orozko) / *mosolo* (Zornotza).
- (67) [**irapazi vs. irabazi**] *irebasi* (Txorierri) / *irebasi & irepasi & iripasi* (Nerbioi ibarra) / *irabasi & irebasi* (Galdakao) / *irabasi & irebasi & iribasi* (Arratia) / *irebasi & iribasi & iripasi* (Zeberio) / *iribasi & iripasi* (Orozko) / *irebasi* (Zornotza).
- (68) [**kuna vs. kuma ‘sehaska’**] *kuma & kume & kuna* (Txorierri) / *kuna* (Nerbioi ibarra) / *kuna* (Galdakao) / *kume & kuna* (Arratia) / *kuna* (Zeberio) / *kuna* (Orozko) / *kuma* (Zornotza) / *kuma* (Otxandio).
- (69) [**prentzu vs. pentsu**] *pentzu* (Txorierri) / *prentzu* (Nerbioi ibarra) / *pentzu* (Galdakao) / *prentzu & pentzu* (Arratia) / *prentzu* (Zeberio) / *prentzu* (Orozko) / *pentzu* (Zornotza) / *pentzu* (Otxandio).
- (70) [**sugate, subate vs. suete ‘sukalde’**] *suete & sute* (Txorierri) / *suete* (Nerbioi ibarra) / *sute & suite* (Galdakao) / *suite & sute & subete* (Arratia) / *sute* (Zeberio) / *subete & sugute* (Orozko) / *suete & eskatz* (Zornotza) / *sute & eskatz* (Otxandio).
- (71) [**uregorri vs. urregorri ‘urre’**] *urregorri* (Txorierri) / *uregorri* (Nerbioi ibarra)²² / *urregorri & urre* (Galdakao) / *urregorri & urre* (Arratia) / *urregorri & urre* (Zeberio) / *uregorri* (Orozko) / *urregorri* (Zornotza) / *urregorri & urre* (Otxandio).

²¹ Azken biak ez dira Txorierri osokoak. Zamudion bildu zituen Gamindek, eta ohar hau egin bietan: «berba hau barik gehiagotan *kodañea* erabiltzen da» (2000: 192).

²² Eta *uresuri* ‘urrezuri, zilar’.

- (72) [**urtein vs. urten ‘irten’**] *urten* (Txorierri) / *urtein* (Nerbioi ibarra) / *urten* (Galdakao) / *urten* (Arratia) / *urten* (Zeberio) / *urtein* (Orozko) / *urten* (Zornotza) / *urten* (Otxandio).

Aurreko hitz-sortetan ikusten denez, Nerbioi ibarreko, Arratiako, Galdakako, Zeberioko eta Orozkoko hizkeren artean hego-sartaldetik harago egiten ez duten loturak daude; loturak, gainera, ez dira beti eremu horietan guztietan gertatzen: batzuetan eremu horietako batzuetan besterik ez dira erabiltzen hitz eta aldaera batzuk, eta loturak sarriago gertatzen dira Nerbioi ibarraren, Orozkoren eta Zeberioren artean. Arratiari dagokionez, bestalde, azterketa xeheagoak argitu beharko du ibar osoa unitatetzat hartu behar den ala Txorierri eta Nerbioi ibarrean legez eremua azpi-eremutan banatzerik dagoen.

2.4.3. Nerbioi ibarreko aldaerak

Lehenago esan bezala, Nerbioi ibarraren iparraldeko hizkera berezixe da inguruko ibarretakoekin alderatuta: gaur-gaurkoz galdurik dago biztanleria-gune nagusietan (Arrigorriaga, Basauri eta Etxebarri), baina mendialdeko auzuneetan badira hiltunak. Hiltun horiek, bada, inguruetan erabiltzen ez diren zenbait berba zahar eta aldaera baliatzen dituzte (Txorierriko eta hego-sartaldeko hizkerak hartu ditut erkagai), nahiz eta gehien-gehienetan aldaketa foniko txikiak dituzten formak izan eta aldaketa horiek euskaraz arrunt askoak izan.

- (73) [**apezino & apizino vs. afizino ‘zaletasun’**] *afesiño* (Txorierri) / *apesiño & apisiño* (Nerbioi ibarra) / *afisiño* (Galdakao) / *afisiño* (Arratia) / *afisino & laye* (Zeberio) / *afisino* (Orozko) / *afisiño* (Zornotza) / *afisiño* (Otxandio).
- (74) [**arbo vs. albo**] *albo* (Txorierri) / *arbo & albo* (Nerbioi ibarra) / *albo* (Galdakao) / *albo* (Arratia) / *albo* (Zeberio) / *albo* (Orozko) / *albo* (Zornotza) / *albo* (Otxandio).
- (75) [**eruski vs. eguzki**] *eguski & euski* (Txorierri) / *eruski & eguski & euski* (Nerbioi ibarra) / *eguski & euski* (Galdakao) / *eguski & iguski* (Arratia) / *eguski & iguski* (Zeberio) / *egoski* (Orozko) / *euski* (Zornotza) / *eguski & euski* (Otxandio).
- (76) [**eran vs. eroan ‘eraman’**] *eroan & eron* (Txorierri) / *eran* (Nerbioi ibarra) / *eroan* (Galdakao) / *eroan* (Arratia) / *eroan* (Zeberio) / *eroan* (Orozko) / *eroan & eruen & erun* (Zornotza) / *eruan & eruen* (Otxandio).
- (77) [**iger vs. idar ‘ilar’**] *ider* (Txorierri) / *iger & ider* (Nerbioi ibarra) / *ider* (Galdakao) / *ider & arbejilla* (Arratia) / *ider* (Zeberio) / *ider* (Orozko) / *ider* (Zornotza) / *ider* (Otxandio).

- (78) [**kunpilla vs. kinpulla ‘tipula’**] *kinpule* & *kinpulle* & *kipule* (Txorierri) / *kinpulle* & *kunpille* (Nerbioi ibarra)²³ / *kinpule* (Galdakao) / *kinpullea* & *kimpulle* & *kipule* (Arratia) / *kinpulle* (Zeberio) / *kinpulle* (Orozko) / *kinpule* & *kipule* (Zornotza) / *kipula* (Otxandio).
- (79) [**lehenkusu vs. lehengusu**] *lengosu* & *lengusu* (Txorierri) / *lenkosu* & *lengosu* (Nerbioi ibarra) / *lengusu* (Galdakao) / *lengusu* (Arratia) / *lengusu* (Zeberio) / *lengosu* (Orozko) / *lengusu* (Zornotza) / *lengusu* (Otxandio).
- (80) [**nahikora vs. nahiko**] *neiko* (Txorierri) / *naikoa* & *naikora* & *bastante* (Nerbioi ibarra) / *naiko* & *neiko* (Galdakao) / *naiko* & *neiko* & *naikoa* & *asko* & *bastante* (Arratia) / *neiko* & *naiko* & *naikoa* (Zeberio) / *naiko* & *neiko* (Orozko) / *naiko* & *bastante* (Zornotza) / *naiko* (Otxandio).
- (81) [**nahastitu vs. nahasta, nahastatu...**] *nasteu* (Txorierri) / *nastittu* (Nerbioi ibarra) / *nastau* (Galdakao) / *nastau* & *nasteu* & *nastu* (Arratia) / *nastu* (Zeberio) / *nastau* (Orozko) / *nastau* (Zornotza) / *nastu* (Otxandio).
- (82) [**pabo vs. pago**] *pago* (Txorierri) / *pago* & *pabo* (Nerbioi ibarra) / *pago* (Galdakao) / *pago* (Arratia) / *pago* (Zeberio) / *pago* (Orozko) / *pago* (Zornotza) / *pago* (Otxandio).
- (83) [**eraz vs. hur(reak) ‘hur, hurbil’**] *urreak* & *urreen* & *ur* & *paraje* (Txorierri) / *eras* & *ur* (Nerbioi ibarra) / *ur* & *urreak* (Galdakao) / *ur* & *urreak* (Arratia) / *ur* & *urreak* (Zeberio) / *ur* (Orozko) / *ur* (Zornotza) / *ur* (Otxandio).
- (84) [**tentemoso vs. txuzo ‘txorimalo’**] *txoriyagole* & *txuso* (Txorierri) / *txuso* & *tentemoso* (Nerbioi ibarra) / *txuso* (Galdakao) / *txuso* & *txuxu* & *txorimalo* (Arratia) / *txuso* & *txorimalo* (Zeberio) / *txuso* (Orozko) / *txuso* & *txorimalo* (Zornotza) / *txuso* & *txorimalo* (Otxandio).

3. Azken hitza eta irudiak

Lan honetan bildutako eta aztertutako laurogeita lau item lexikoeak aukera ematen dute Bizkai sartaldeko euskararen egituraketaz informazio gehiago izateko; zehazki, berbak eta aldaerak erkatuta, zenbait eremu linguistiko bereizi ahal izan ditut, eta horiek dira, hain zuzen ere, ondoko mapetan irudikatutakoak. Lehenengo mapak Bizkaiko sartalde zabalaren hedadura adierazten du: kolore ilunagoz margotu dut sartaldeko berbak indartsuen dauden eremua, eta kolore argiagoz markatu ditut trantsizio-eremutzat jo daitezkeenak. Bigarren mapak, bestalde, sartaldearen sartaldeko berba eta aldaeren erabilera-eremu nagusia irudikatzen du:

²³ *Kinpulla* orokorragoa jaso zuen Gamindek, aldiz, Bilboko Larraskitu (1994: 135) eta Begoña (1986: 239) auzoetan.

1. mapa

Sartaldeak vs. sortaldeak

2. mapa

Sartaldearen sartaldeak

Hirugarren mapak Txorierri irudikatzen du, ibarraren barnean bereiz daitezkeen hiru eremuak zehaztuta; gogoratzekoa da ibar horrek bereizten dituela hala geografikoki nola linguistikoki, ipar-sartaldeak eta hego-sortaldeak:

3. mapa

Txorierriko eremuak

Laugarren, bosgarren eta seigarren mapak, azkenik, Uribe Kostako, Bizkaiko hego-sartaldeko (Nerbioi ibarra, Orozko eta Arratia) eta Nerbioi ibarraren iparraldeko berba eta aldaerak adierazten dituzte: ilunago dauden eremuetan daude indartsuen forma horiek:

4. mapa
Uribe Kosta

5. mapa
Hego-sartaldekoa

6. mapa
Nerbioi ibarraren
iparraldekoa

Bibliografia

- Arana, A., 1996, *Orozko haraneko kondaira mitologikoak*, Université Michel de Montaigne - Bordeaux III & UPV/EHUko doktorego-tesia.
- Arretxe, J., 1994, *Basauriko euskara*, Basauri, Basauriko Udala.
- Atwood, E. Bagby, 1986 [1963], The methods of American dialectology, in H. B. Allen & M. D. Linn (arg.), *Dialect and language variation*, New York, Academic, 63-97.
- Aurrekoetxea, G., 1995, *Bizkaieraren egituraketa geolinguistikoa*, Bilbo, UPV/EHU.
- Bilbao, B., 2002, *Bermeoko euskara: lexikoa eta esamoldeak*, Bermeo, Bermeoko Udala.
- Bonaparte, L. L., 1863, *Carte des Sept Provinces Basques montrant la Délimitation actuelle de l'Euscara*, Londres, Stanford's Geographical Establishment.
- De Rijk, R. P. G., 1970, Vowel interaction in Bizcayan Basque, *FLV* 2, 149-167.
- Etxebarria, J. M., 2009, *Amorebieta-etxanoko hiztegi etnografikoa*. On-line argitalpena: <http://hiztegia.ametx.net/euskara/aurkezpena> [Azken kontsultaren data: 2019/05/29].
- Etxebarria, J. M., 1995, *Gorbeia inguruko etno-ipuin eta esaundak*, Bilbo, Labayru Ikastegia & BBK.
- , 2016, *Gorbeia inguruko etno-ipuin eta esaundak II*, Bilbo, Euskaltzaindia & Deustuko Unibertsitatea.
- Euskaltzaindia, 2008-, *Euskal Herri Hizkeren Atlas*, Bilbo, Euskaltzaindia & Euskadiko Kutxa.
- Francis, W. N., 1983, *Dialectology. An introduction*, Londres & New York, Longman.
- Gaminde, I., 1984, *Aditza Bizkaieraz*, Iruñea, Udako Euskal Unibertsitatea.
- , 1986, Bilboko euskara aztertze materialak, *FLV* 50, 207-250.
- , 1994, *Bilboko Larraskituko euskaraz: lexikoa eta testuak*, Bilbo, Bilboko Udala.
- , 1995, *Bizkaieraren azentu-moldeez*, Bilbo, Labayru Ikastegia.
- , 2000, *Zamudio barbarik berba*, Bilbo, Labayru Ikastegia & Zamudioko Udala & BBK Fundazioa.

- , 2001a, *Leioa barbarik berba*, Bilbo, Leioako Udala.
- , 2001b, *Mungia barbarik berba*, Bilbo, Mungiako Udala & Mungia Euskaldunduz.
- , 2001c, *Arrieta barbarik berba*, Bilbo, Arrietako Udala & BBK.
- , 2001d, *Meñaka barbarik berba*, Bilbo, Meñakako Udala.
- , 2007, *Bizkaian zehar. Euskararen ikuspegi orokorra*, Bilbo, Mendebalde Kultur Alkartea.
- Gaminde, I., Elgoibar, E., Goikoetxea, A., Sanz, Z., Astobieta, O., Gaminde, J., 2005, *Derioztarren euskara*, Derio, Derioko Udala & Tximintx Euskara Elkartea.
- Gilisasti, I., 2003 [1997], *Urduliz aldeko berba lapikokoa*, Bilbo, egilea argitaratzaile.
- Hualde, J. I., Bilbao, X., 1992, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Hualde, J. I. & Gaminde, I., 1997, Vowel interaction in Basque. A nearly exhaustive catalogue, *ASJU* 31.1, 211-245.
- Intxaurreaga, G., 2002, *Galdakaoko baserriko tresnen hiztegitxo*, Galdakao, Galdakaoko Udala.
- Irizar, P., 1992, *Morfología del verbo auxiliar vizcaíno*, Bilbo, Euskaltzaindia & BBK.
- Kardaberatz, A., [ca. 1762], *Dotrina cristiana edo Cristiñau dotrinea*, Iruñea.
- Lakarra, J. A., 1996, *Refranes y sentencias (1596). Edizioa eta azterketa*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Larrea, A. & Rekalde, J., 2011, *Arratia inguruko hiztegia*, Bilbo, Ediciones Beta.
- Ulibarri, K., 2015, *Dotrinazko sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*, UPV/EHUko doktoretza tesi argitaragabea.
- Zuazo, K., 1998, Euskalkiak, gaur, *FLV* 78, 191-234.
- , 2003, *Euskalkiak, euskararen dialektoak*, Donostia, Elkar.
- , 2014, *Euskalkiak*, Donostia, Elkar.
- , 2015, Mendebaleko lexiko dialektala, in B. Fernández & P. Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, gorazarre*, Bilbo, UPV/EHU, 593-597.
- , 2017, *Mendebaleko euskara*, Donostia, Elkar.
- Zuazo, K. & Goitia, U., 2016, *Uribe Kosta, Txorierri eta Mungialdeko euskara*, Bilbo, UPV/EHU.
- Zuloaga, E., 2013, Oharrak Nerbioi ibarreko euskara zaharraz eta *Viva Jesús* testuaren jatorriaz, in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, Gasteiz & Bilbo, UPV/EHU, 593-610.
- , 2016, Bizkaiko euskararen barne-egituraketaz: sartaldea eta sortalde, *ASJU*n argitaratzeko.
- , prestatzen-1, Mungiatik Gernikara bitarteko *continuum* lektalaz.
- , prestatzen-2, Nerbioi ibarreko euskararen azterketa dialektologikoa.

Tabula gratulatoria

Itziar Aduriz
Iñigo Arteatx
Alazne Arriortua
Mikel Ayerbe
Gidor Bilbao
Xabier Bilbao
Josep del Rio
Leire Diaz de Gereñu
Isabel Etxeberria
Urtzi Etxeberria
Ricardo Etxepare
Mari Jose Ezeizabarrena
Fernando Garcia Murga
Bill Haddican
Itziar Idiazabal
Aitor Iglesias
Aritz Irurtzun
Patxi Goenaga
Joaquín Gorrotxategi

Dori Martínez
Mikel Martínez-Areta
Eider Mentxaka
Sergio Monforte
Estibalitz Montoya
Céline Mounole
Amaia Munarriz
Ane Odria
Mari Jose Olaziregi Alustiza
Miren Lourdes Oñederra
Txipi Ormaetxea
Lourdes Otaegi
Iñigo Ruiz Arzalluz
Txomin Sagarzazu
Ekaitz Santazilia
Patxi Salaberri Zaratiegi
Pello Salaburu
Ibon Sarasola
Myriam Uribe-Etxebarria

“[Zuazok] lan eskergea eginez jaso ditu han-hemenka euskararen batasunak oraindik ere beharrezkoak dituen sendabelarrak; eta behar itzela egin du euskalkiak aztertzen, batez ere mugako hizkerak miatzen eta orain arte batu eta arakatu barik zeuden hainbat hizkera-molde ezkutu bistaratzen.” “Lehen eskutik dakit Karrantzatik Baionara, Mauletik pasata, eta Sakanatik bueltan bisitatu dituzun txoko guztietan utzi duzula zure arrastoa eta kariñoz gogoratzen zaituztela.” Hala diote liburu honen aitzinsolasen egile ez nolanahikoek, Eibarko Alkateak eta EHUKo Euskararen arloko errektoreordeak. Ez da aurkezpen makala “Eibarko behargin bat, herriko semea” den batendako.

Koldo Zuazo irakasle-ikertzaileak urteetan Euskal Herriko zoko-bazterretan barrena zorrotz jorratu dituen gaiak ekarri ditugu bere lankide eta lagunok orri hauetara: euskararen historia, euskalki-hizkeren deskribapena eta sailkapena, gazteen euskara, estandarraren eta herri hizkeren arteko harreman ez xbeti erraza, hizkuntza aldakortasuna; hizkuntzaren iragana, oraina eta geroa, funtsean. Koldoren bizkar gainera igorik, kezka horiek eta horiekikoak landu ditugu, esker onez eta jolasean bezala, Eibartik Zuberoara daraman plazerezko bidaia ederrean. Ea bidaide zaitugun, irakurle.